

यज्ञे याजे विवाहे च सीमन्तोपनयादिषुः ।
 मण्डपादिप्रतिष्ठासु देवतास्थापनादिषु ॥ २९ ॥

विष्णुत्रवर्षणा घोराः श्मशानपांसुवर्षणाः ।
 निष्ठीवनाद्यैनितराममेध्यं कुर्वते खलाः ॥ ३० ॥

धर्मद्रोहमुपाश्रिताः श्रितबलीलङ्घाधिराजेन ते
 रोद्रा रात्रिषु संरचन्त दुदितामर्षाः सतां घातुकाः ॥

नानारूपधरास्त्रयीपथसमुच्छित्यै गृहीतव्रता ।
 हिंसाकर्मपरायणाः प्रतिदिनं वृद्धि ययूराक्षसाः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे राक्षसप्रभावोनाम
 पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

*

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

यद्यप्यस्तपराजस्य पुर्यां प्रतिनिकेतनम् ।
 यज्ञयागादिकर्मणि नाहीयन्त दिने दिने ॥ १ ॥

गृहे गृहे देवपूजामतिथीनां तथार्चनम् ।
 ब्राह्मणानां पुरस्कारं राक्षसा अपि कुर्वते ॥ २ ॥

तथापि तामसो धर्मस्तेषामत्युग्रमानिनाम् ।
 स्वाध्यायः संयमो दानं सर्वमेतेषु तामसम् ॥ ३ ॥

धर्मस्य प्रभवो विष्णोः स एवैषां पराढ्मुखः ।
 तत्कुतोऽस्त्वमला बुद्धिरमीषां घोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥

हिंसाप्रायो मखश्चैषा मर्थः कामान्नहीतरः ।
 धर्मः कामेकेफलको मोक्षं चैते न जानते ॥ ५ ॥

सत्त्वं स्वप्नेऽपि नामीषां यलिङ्गं नियतं हरेः ।
 रजस्तमोमयी वृत्तिः स्वार्थोन्मूलितसत्पथाः ॥ ६ ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभो हिंसामोहो मदस्तथा ।
 मात्सर्यं भूतविद्रोहः स्वभावादेषु सर्वदा ॥ ७ ॥

इत्थं धर्मोऽपि तामस्या वृत्या केवलया किल ।
 बाधितप्राय एवैषां तेनाधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

दम्भेन क्रियतेऽमीभिर्धर्मवञ्चनहेतवे ।
 तमःस्वभावादवृत्तिस्तु सात्त्विकी नैव दृश्यते ॥ ९ ॥

इत्यधर्मपथाधिष्ठैरमीभिरखिलं जगत् ।
 अत्याकुलीकृतमभूत्सदेवनरकिनरम् ॥ १० ॥

अथ भूमीभरं दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकहितैषणः ।
 पुरस्ताच्छक्षक्षसवादीन् कृत्वा थोराम्बुधेस्तटे ॥ ११ ॥

श्वेतद्वीपं ययौ विष्णोः स्थानं यत्र मनोरमम् ।
 यत्र स्वयं सभगवाननिरुद्धो विराजते ॥ १२ ॥

शेषशायी जगन्नाथो लक्ष्म्या नित्यं निषेवितः ।
 सुपर्णविश्वक्सेनादैयैः पार्षदैश्च समन्वितः ॥ १३ ॥

सनकादैर्महायोगिवरेण्यैः सममिष्टुतः ।
 मूर्तिमत्या तथा त्रया महोपनिषदां गर्णः ॥ १४ ॥

समासव्यासयोगेन मुनोन्द्रैनरदादिभिः ।
 पृथक् पृथक् स्तुतयशा गुणः सर्वैर्निषेवितः ॥ १५ ॥

कल्याणपूर्णगुणको निर्दोषशुभविग्रहः ।
 लोकरक्षाविधानार्थं सात्त्विकीं तनुमाश्रितः ॥ १६ ॥

भासा निर्मल्या नित्यं दद्योतिताशेषदिक्तटम् ।
 पूर्णचन्द्रमुखदयोत्तमज्ञुस्मितविराजितः ॥ १७ ॥

लसत्किरीटकटकटिसूत्राङ्गदाश्रितः ।
 कर्णद्वयसमुदीमस्फुरन्मकरकुण्डलः ॥ १८ ॥

पीताम्बरधरः श्यामश्चतुर्भुजविराजितः ।
 आयुधैः शङ्खवक्रादैर्मूर्तिमद्विरूपासितः ॥ १९ ॥

कोस्तुभोददयोत्तविध्वस्तमायामोहृतमोमलः ।
 प्रसादसुमुखो देवो भक्तानुग्रहकारकः ॥ २० ॥

तत्र गत्वा कमलभूः सर्वदेवगणैर्वृतः ।
 स्तुत्वा श्रीविष्णुसूक्तादैश्चतुर्वदननिर्गते ॥ २१ ॥

प्रसादसुमुखं ज्ञात्वा देवदेवं रमापतिम् ।
 उपप्लवं राक्षसौघैर्जगतां संव्यजिज्ञपत् ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच

देवदेव महाविष्णो शुद्धसत्त्वतनूर्जित ।
 विज्ञातमेव सर्वं ते सर्वज्ञस्य जगत्प्रभोः ॥ २३ ॥

अतो विज्ञापनं नाथं पुनरुक्तायते मम ।
 तथापि प्रभवे वाच्यं भक्तैर्दुःखं स्वहृदगतम् ॥ २४ ॥

साम्प्रतं खलु रक्षोभिः प्रबलैर्घोरदर्शनैः ।
 जगद्विध्वंसितप्रायं भवता पात्यते नु यत् ॥ २५ ॥

प्रतिकूलक्रिया एते राक्षसा भुवनदुहः ।
दशास्यबलमाश्रित्य न विद्धः किं चिकीर्षवः ॥ २६ ॥

त्रयी तु नाशितप्राया नाशिताः साग्नयो मखाः ।
अधर्मप्रचुरो लोकः कृत एव न संशयः ॥ २७ ॥

परदारापहरणाः परद्रव्यापहारकाः ।
कन्यानां दूषका एते जगद्विध्वंसकाः खलाः ॥ २८ ॥

महीं रसातलं नेतुं प्रवृत्ताः पापबुद्धयः ।
प्रधान एषां लङ्घेशः सोऽपि पापतमः खलः ॥ २९ ॥

स निषेधति न स्वीयान् राक्षसान् पापकारिणः ।
सतां विद्रोहकान् पापान् जगत्संतापकारिणः ॥ ३० ॥

अग्रेऽपि खलु दैतेयैरत्युग्रैः पापकर्मभिः ।
मग्नप्रायां महीं कृत्स्नामुद्धार भवान् प्रभो ॥ ३१ ॥

दत्तश्च नो वरः स्वामिन् भवता वरदेश्वर ।
एवं यदा यदा पीडा दानकैर्वो भविष्यति ॥ ३२ ॥

धर्मग्लानिश्च नियतं तदा धास्ये तनूमहम् ।
शुद्धसत्त्वमयीं देवा हरिष्यामि च वः शुचम् ॥ ३३ ॥

अतो वयं सुविश्वस्ता भवन्तमखिलेश्वर ।
शरण्यं शरणं प्राप्ता दुःखं प्रतिविधेहि नः ॥ ३४ ॥

कमन्यं शरणं यामो भवन्तं रक्षकं विना ।
रक्षितव्या वयं नाथ प्रजाः स्वा निगमैः सह ॥ ३५ ॥

इत्युक्तवन्तं ब्रह्माणं भगवान् कमलापतिः ।
उद्भूतकरुणाद्रक्षिः प्रहस्येदमवोचत ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच

पुरैव चिन्तितं ब्रह्मन् भवतामीप्सितं मया ।
अहं ह्यवतरिष्यामि रघुवंशस्य भूपतेः ॥ ३७ ॥

नाम्ना दशरथाह्वस्य धर्मपत्नीषुनिश्चितम् ।
कृत्वा चतुर्धा रूपाणि वासुदेवादिभिः स्वयम् ॥ ३८ ॥

अतो मामुनवर्तन्तां देवताः सकला अपि ।
याभिः सहाहं वर्तेयं भूतलेनन्यगोचरः ॥ ३९ ॥

मानवेषु विहंगेषु पशुषु प्लवगादिषु ।
अंशैरवतरन्त्वेते देवाः कार्यचिकीर्षवः ॥ ४० ॥

इन्द्रस्याग्नेर्यमस्यापि नित्रहत्वरुणस्य च ।
 वायोरथकुबेरस्य रुद्रस्य तपनस्य च ॥ ४१ ॥
 अन्येषां चापि देवानामंशाः प्रादुर्भवन्तु वै ।
 अथाहमपिसंयुक्तः स्वांशैर्यास्यामि भूतले ॥ ४२ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् विष्णुः ब्रह्मादीनमरोत्तमान् ।
 व्यसर्जयत् प्रति दिवं नत्वा धामानि ते यथुः ॥ ४३ ॥
 ततो मानुषवर्येषु प्लवगानां कुलेषु च ।
 नानारूपधरा देवाः प्रादुरासुर्महीतले ॥ ४४ ॥
 यैः साद्गं भगवान् हरिः प्रतिदिनं चिक्रोड लीलाद्वृतं
     रूपं बिभ्रदमेयशक्तिविभवो दुर्जयतत्त्वो जनेः ॥
 ते देवाः कतिचिन्मनुष्यवपुषः केचित्कपीनां कुले-
     ज्वन्ये पक्षिषु सम्भूतुरितरोक्तादियोनीः श्रिताः ॥ ४५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुषुणसंवादे इक्षिणखण्डे राघवप्रार्थनं
     नाम षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

*

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

स साक्षाद्गवान् रामो लीलामानुषविग्रहः ।
 अरमच्चित्रकूटादौ स्वानां प्रियहितं दधत् ॥ १ ॥
 एवं दिनेषु गच्छत्सु चित्रकूटमहीधरे ।
 रममाणं रमानाथमभ्युपेयुर्मनीश्वराः ॥ २ ॥
 यर्ह श्रीजानकीदेवी क्रीडन्ती स्वेच्छया वने ।
 अत्रेमहामुनीन्द्रस्य सदनं समपद्यत ॥ ३ ॥
 तदैव भगवान् रामोऽप्याश्रमं तस्य योगिनः ।
 द्रष्टुकामोऽन्वगात्तत्र यत्र सा जनकात्मजा ॥ ४ ॥
 अनुसूया सतीरत्नमालयन्ती मनोज्ञया ।
 गिरा प्रपूजितात्यर्थं तया स्कृचन्दनादिभिः ॥ ५ ॥
 आगतं पुरुषेष्ठमत्रिर्योगभृतां वरः ।
 स्वागतासनपाद्याश्र्वभोजनाद्यैरमानयत् ॥ ६ ॥

उवाच स मुनिश्रेष्ठो ज्ञात्वा तं परमेश्वरम् ।
 अहो स्वभावमधुरं चरितं ते रघूद्वह ॥ ७ ॥
 येन पालयसे धर्मं द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
 मुनीनामाश्रमजुषां यतोनां च कृतात्मनाम् ॥ ८ ॥
 त्रयीमार्गं सतां धर्मं कुलधर्मं तथा नयम् ।
 नित्यं पालयसे रामं त्वं सूर्यकुलभूषण ॥ ९ ॥
 प्रार्थिताधिकदातारस्तवं पूर्वं महीधराः ।
 अचिन्तितार्थदाता त्वं सर्वभ्योऽपि विशिष्यसे ॥ १० ॥
 इत्युच्यमानो बहुशस्तं निवार्यं महामुनिम् ।
 उवाच रघुशार्दूलो वाचा पेशलया भृशम् ॥ ११ ॥
 अहो तवाश्रमं ब्रह्मन् पश्यतो मे मनो भृशम् ।
 जगाम निर्वृतिं पूर्णं सत्त्वं वसति यत्र वै ॥ १२ ॥
 यत्र सत्त्वगुणः शुद्धो मनोमालिन्यमार्जनः ।
 तत्रैव योगो धर्मश्च तपः सत्यं दया तथा ॥ १३ ॥
 नन्वेते मुनयः शान्तास्तपसा दग्धकिलिषाः ।
 कल्याणदर्शना मह्यं रोचन्तेऽनितरां हृदि ॥ १४ ॥
 तवाश्रमचरा ब्रह्मन् शुका अपि पठन्त्युत ।
 ॐ्कारममलं वर्णं यद्बोजं वेदभूरहः ॥ १५ ॥
 साक्षात्पोनिधिब्रह्मन् भवान् धर्मप्रवर्तकः ।
 त्वयाऽम्नातं विधिं लोका अनुवर्तन्त आदृताः ॥ १६ ॥
 आत्मारामस्य ते ब्रह्मन्नामकामत्वमीदृशम् ।
 भाति यस्मिस्तृणमिव भोगो ब्राह्मपदावधिः ॥ १७ ॥
 आज्ञापय यथेष्टं मां लोकानां शर्महेतवं ।
 सर्वतः परिपूर्णस्य न तेऽवासव्यमिष्यते ॥ १८ ॥
 युष्माकं परिचर्यायां नित्यमुत्कण्ठितोऽस्म्यहम् ।
 जानेऽतिधन्यमात्मानमाज्ञापूर्विकथामुया ॥ १९ ॥
 इदं वः सुखदं स्थानं चित्रकूटगिरेस्तटे ।
 संफुल्लवकुलाशोककदम्बतरुमण्डितम् ॥ २० ॥
 अत्र ते योगसिध्यैव सुसिद्धाः सर्वसम्पदः ।
 फलन्ति पादपा यत्र मनोभिलषितैः फलैः ॥ २१ ॥
 सर्वभोगानुकूलानां श्रीणां सपदि सम्भवे ।
 नित्यमेवाप्रतिहता वाञ्छैव तव साधनम् ॥ २२ ॥

क इष्टे भवतो योगसिद्धेस्तत्वं महामुनेः ।
वेत्तुं यत्र निमज्जन्ति सिद्धयो महतामपि ॥ २३ ॥

अत्रिहवाच

सर्वमेवोपपन्नं मे निरपेक्षस्य केवलम् ।
तपसः साधनं प्राथर्यं भवेन्नुपहतं तुयत् ॥ २४ ॥

भवता वीरवर्येण प्रादुर्भूतेन भूतले ।
साधनीयं न वै किं किं सतां यदभिवाच्छितम् ॥ २५ ॥

तपसिस्था द्विजाः सम्प्रत्युद्विजन्ते निशाचरैः ।
तेषां क्षये बद्धकक्षो भवाननुजसंयुतः ॥ २६ ॥

यदर्थमवतीर्णोऽसि स्वशक्तया त्वं समूर्जितः ।
प्रार्थनीयं तदस्मामिः स्वतः सम्भविकं प्रभो ॥ २७ ॥

यदन्यदथद्भूतमत्यलौकिकं चरित्रमानन्दकरं सदा नृणाम् ।
तदप्यजस्तं तनुषे यदृच्छया समस्तलोकान्तरसद्वगोचरः ॥ २८ ॥

यदतीव तु मे प्राथर्यं तच्छृणो तु सदा भवान् ।
नित्यं मन्मानसे राम निवासमुररीकुरु ॥ २९ ॥

अप्यहं तीर्थराजस्य नित्यं दर्शनकामुकः ।
तत्र स्नानं करोम्युच्चैः प्रतिज्ञा मे सनातनी ॥ ३० ॥

साम्प्रतं खलु वर्षीयान् गन्तुं नो पारयेऽन्पतः ।
आश्रमादहमित्येवं चिन्ता मे भूयसी हृदि ॥ ३१ ॥

इहैव गङ्गां भुवनौघपाविनीं लभेय तन्मे मनसीश वाच्छितम् ।
भवान् भवे पूरयितुं समर्थ इत्यजस्तमाशास्य भवामि निर्वृतः ॥ ३२ ॥

इति सम्प्रार्थितो रामः सूर्यवंशकुलाधिपः ।
प्रहस्य समुदाचेदं मनस्विजनशेखरः ॥ ३३ ॥

मनोमात्रेण योगीन्द्र भवान् शतसहस्रकम् ।
प्रयातीति न वै चित्रं तीर्थराजं प्रयासि यत् ॥ ३४ ॥

तथापि स्वाश्रमस्थानं तीर्थमेतच्चिकीर्षसि ।
अतस्तवाज्ञया ब्रह्मान् गङ्गामत्र समानये ॥ ३५ ॥

इत्युक्तवति राजेन्द्र ब्रह्मण्ये सत्यभाषिण ।
चित्रकूटगिरेर्मध्यात्सद्यः प्रादुरभूत्सरित् ॥ ३६ ॥

मन्दाकिनी व्योमगङ्गा तोयप्रवहवेगिनी ।
प्राजापत्यस्य वृद्धस्य मुनेः स्नानादिकर्मणि ॥ ३७ ॥

आविर्भावं गतायां तु मन्दाकिन्यां सुधाम्भसि ।
तुष्टाव भगवानत्रिहर्षोत्कण्ठासमाकुलः ॥ ३८ ॥

स्तुवनि ब्रह्मिष्वरे प्राजापत्ये तपोनिधीं ।
 साक्षाद्गवती गङ्गा प्रादुरास जलान्तरात् ॥ ३९ ॥
 सुन्दरी चन्द्रतिलका सुधाशीतलविग्रहा ।
 चन्द्रानना स्मितज्योत्सनाविशदीकृतकानना ॥ ४० ॥
 चित्रकूटबने रथे द्योतयन्ती दिशे दश ।
 सा पश्यति मुनो रामं प्रोवाच विशदस्मिता ॥ ४१ ॥
 अहं तवाज्ञया प्राप्तासम्युच्चैर्वैकुण्ठधामतः ।
 ब्रह्मेण प्रीणनायास्य साक्षात्सुतपसः प्रभो ॥ ४२ ॥
 अयं हि बहुभि कल्पैर्मिवैकामनन्यधीः ।
 उपासीनो भवत्यस्मिन् भुवने महताऽऽयुषा ॥ ४३ ॥
 अयं हि कोटियुगवित् कोट्यागमविशारदः ।
 कोटिकल्पविदोजस्वी तपोमात्रैकविग्रहः ॥ ४४ ॥
 स्नानाचमनकर्मभ्यौ मुनेरस्य सुखप्रदा ।
 सदा स्थास्याम्यहं शैले चित्रकूटे शुभेवने ॥ ४५ ॥
 तीर्थभूतमिदं स्थानं त्रिजगद्वन्द्यमद्भुतम् ।
 भविष्यति प्रसादेन तव योगीन्द्रराधित ॥ ४६ ॥
 त्वमपीह सदा क्रीडन् स्वात्मशक्तिभिरुच्चकैः ।
 इह तिष्ठ मयाभ्याशे पादपद्मैकभाजनः ॥ ४७ ॥
 त्रिषु लोकेषु विख्यातं स्थानमेतद्भविष्यति ।
 मम चात्रेभिर्गवतो नाम्ना च तव संततम् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्त्वा पश्यतस्तस्य योगीन्द्रस्य महात्मनः ।
 जल एवाविशदगङ्गा साक्षात्मन्दाकिनी तु या ॥ ४९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मन्दाकिनी-
 प्रादुर्भावो नाम सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

*

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामचन्द्रप्रभावेण प्रादुर्भूता परस्तिवनी ।
 साक्षात्मन्दाकिनी गङ्गा चित्रकूटे महीधरे ॥ १ ॥
 दृष्ट्वा तां योगिवर्येदुत्रिर्भगवान् सर्वदर्शनः ।
 तुष्टाव रघुशार्दूलं ज्ञाततत्त्वो मुनीश्वरः ॥ २ ॥

अत्रिहवाच

जानामि त्वां रघुश्रेष्ठं पुराणपुरुषं परम् ।
धर्मसंदोहरक्षार्थमवतीर्णं यथातथम् ॥ ३ ॥

एतत्तवैव राजेन्द्र कर्तव्यमिह विद्यते ।
यदगोविप्रश्रुतिपथरक्षणं चार्तपालनम् ॥ ४ ॥

कस्त्वां विनेह पुरुषस्त्रयीमुद्भृतमीश्वरः ।
असुरेण हृतां यत्र साङ्गोधर्मः सनातनः ॥ ५ ॥

मग्नामगाधे पर्यसि नीतां दुष्टेन मेदिनीम् ।
त्वां विना को तु पुरुष उद्घहेदेकदंष्ट्रया ॥ ६ ॥

यज्ञभागहरः साधुत्रयीधर्मविदूषकः ।
उज्जास्यः केन बलवांस्त्वां विना दानवेश्वरः ॥ ७ ॥

मग्नं समुद्रसलिले मन्दरं मन्थसाधनम् ।
त्वां विना को वहेत्पृष्ठे कृत्वा देवेष्वनुग्रहम् ॥ ८ ॥

त्रैलोक्यसम्पदं भूरि बलेन बलिना हृताम् ।
कः शक्तः पुनरानेतुं त्वां विना मधुसूदन ॥ ९ ॥

दुष्टक्षत्रवरानीकैरुत्सादितमुपारतम् ।
धर्ममुद्दीपयेत्कोऽन्यस्त्वत्तो भृगुकुलोर्जित ॥ १० ॥

अस्मिन्नवसरेऽपि त्वं बलिनं दशकन्धरम् ।
निहत्य रघुशार्दूलं रक्ष धर्मं त्रयीपथम् ॥ ११ ॥

भवतोऽशः पुना राम द्वापरान्ते यदोः कुले ।
भविता कृष्णरूपेण दुष्टासुरविनाशनः ॥ १२ ॥

अथो यज्ञहतान् जन्तूञ्चोचयन् करुणार्णवः ।
भवान् बुद्धस्वरूपेण राम प्रादुर्भविष्यति ॥ १३ ॥

अथ म्लेच्छप्राये जगति जगतीशोकशमनो
भवानश्वारूढः कलितकरवालः करतले ।

रणे दुष्टान्निधनन् प्रकटतरुणार्कद्युतितनुः
कलेरन्ते कल्कीत्यभिहित उदेष्यस्यखिलभृत् ॥ १४ ॥

एवं यदा यदा राम धर्मोग्लायतिसत्यते ।
तदातदावतीर्यामुं भवान् रक्षयति स्वयम् ॥ १५ ॥

विशुद्धं सत्त्वमुदितं तनुरेषा तवोर्जिता ।
सत्यज्ञानान्दनिधेरव्ययस्याखिलात्मनः ॥ १६ ॥

कर्माणि तव गीतानि विशुद्धानि महात्मभिः ।
न च तानि महाराज संख्यातुमहमीश्वरः ॥ १७ ॥

गणयेन्नामसीस्तारा भुवः पांसुकणानपि ।
 कश्चित्सुसूच्छमधी राम न तु ते विशदान् गुणान् ॥ १८ ॥

वर्षीयानत्यहं दूरे गन्तुमक्षमतां दधे ।
 इहेव गङ्गामुद्घाव्य त्वया देव कृतार्थितः ॥ १९ ॥

इत्थं स्तुवति योगीन्द्रे मुनयस्तपसोर्जिताः ।
 आययुर्दण्डकारण्यवासिनस्तत्र पर्वते ॥ २० ॥

रक्षोभिरुद्देजितचित्तवृत्तयो यक्षीकृतज्ञह्यकुलैर्भग्यावहैः ।
 तत्राययुज्जनिदृशो मुनीश्वरा ज्ञात्वा तमेकं शरणं रघूद्वहम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डेऽन्याश्रमागमने
 उष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

*

एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सुतीद्वनो ब्रह्मवर्चस्वी सुशर्मनीललोहितः ।
 सत्य आज्ञिरसः श्रीतिरुददालक इलामहाः ॥ १ ॥

शातातपो वृद्धशर्मा ऋद्धः ककुदुलूखलः ।
 अगस्त्यस्य मुनेः शिष्या ये चान्ये सुहवादयः ॥ २ ॥

विश्वामित्रो मरुस्ताक्ष्यः कक्षीवान् कुक्षिरूषरः ।
 शुचिः पर्यवनो दक्षः शमनो दमनस्तथा ॥ ३ ॥

च्यवनो भृगुरौर्वश्च दुवासा नारदस्तथा ।
 पर्वतो भगवान् योगी मैत्रेयः कपिलादयः ॥ ४ ॥

आचार्या ये वयोवृद्धाः शुद्धा ज्ञानदृशो बुधाः ।
 सर्वे श्रीराममाज्ञाय भगवन्तमधोक्षजम् ॥ ५ ॥

अत्रेराश्रममायातं सदारं सानुजं च तम् ।
 उपतस्थुर्मुनिवराः प्रजाकुशलहेतवे ॥ ६ ॥

तानागतान् स भगवानत्रिवै वन्यवृत्तिभिः ।
 तापयामास रामेण सीतया च सहातिथीन् ॥ ७ ॥

रामोऽपि तान् मुनिवरान् जग्राह विनयादिभिः ।
 तेऽतिहृष्टाशया अत्रैः समक्षं राममनुवन् ॥ ८ ॥

जानीमहे त्वां वयमीशमस्या रक्षोभिरुत्सन्धरुचेस्त्रिलोक्याः ।
 अतोऽखिलार्थप्रदमर्थयामस्त्वामेव हित्वा सकलान् सुरेशान् ॥ ९ ॥

त्वं दैवतैः प्रार्थित एव राम कामं कृष्णसिन्धुरिहावतीर्णः ।
 यदर्दकृत्यै प्रसभं तमर्थं कुरुष्व विज्ञातविधेयजातः ॥ १० ॥

नन्विदानीं रघुश्रेष्ठं रात्रिचरचमूपतेः ।
 आज्ञया राक्षसैः सर्वा नाशिता एव ते प्रजाः ॥ ११ ॥

वाडवा भूरितपसो नैष्टिका वन्यवृत्तयः ।
 भव्यन्ते राक्षसैरूग्रैर्मासाद्विरसृजां पिबैः ॥ १२ ॥

शून्याः खल्वाश्रमगृहा इदानीं रघुपुङ्गव ।
 पूणश्चिद्विजवर्याणामस्थिभिर्वज्रकर्कशैः ॥ १३ ॥

ये भक्षिताः कौणपैः क्रूरकर्मपरायणैर्नूतनब्रह्मचर्याः ।
 पुत्रा मुनीनां वत कोमलाङ्गाः रुदन्ति तेषां पितरस्तेष्वाश्रमेषु ॥ १४ ॥

येषां मातापितरी कीणपाधमैरत्युग्रदण्डेश्चर्वितौ क्रूरभावैः ।
 ते बालका वन्यवृतां मुनीनां पाल्यन्ते किं हरिणीनां पयोभिः ॥ १५ ॥

दाक्षिणात्यैरपसदे राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ।
 शून्यप्रायं कृतं राम ब्राह्मण्दर्क्षिणापथम् ॥ १६ ॥

रात्रौ मायाविनोऽनेकरूपा ब्राह्मणसद्यसु ।
 प्रविश्य राक्षसा यज्ञहुताशं शमयन्ति च ॥ १७ ॥

विष्णुत्रं चैव निष्ठीवं कुर्वते देवतालये ।
 दूष्यन्ति द्विजनुषां दारान् कन्याश्च बालिशाः ॥ १८ ॥

प्रतिष्ठितानां देवानामभ्युत्सादनकर्मणा ।
 उद्वेजयन्ति सततं जनान् ग्रामपुरस्थितान् ॥ १९ ॥

खेटखर्वटवाटीषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 विचरन्ति सदा रात्रौ ध्वंसयन्तो द्विजाश्च गाः ॥ २० ॥

यदद्यद्वर्मक्रियामूलं तत्तत्परमनिर्देयाः ।
 निष्पिष्य नाशयन्त्येव तमःपिहितबुद्धयः ॥ २१ ॥

एवं धर्मविरोधेन मनोमोदं वितन्वते ।
 लंकापतेर्नृशंसस्य यदायत्ता इमेऽखिलाः ॥ २२ ॥

सर्वेषां खलु दुष्टानां मूलं लङ्घामहीपतिः ।
 उत्पथश्च सदोदवृत्तो महातामसमानसः ॥ २३ ॥

तस्य निग्रहदानेन सर्वे राक्षससत्तमाः ।
 तत्क्षणान्निगृहीताः स्युस्तत्र शक्तो भवान् प्रभो ॥ २४ ॥

भवानेवाश्रयस्तावद्वर्मस्यासुरभञ्जन ।

इति विज्ञाय शरण प्राप्ताः स्मस्त्वा महादथुते ॥ २५ ॥

कालप्रवर्तकश्चासि त्वमेवेश निजेच्छया ।

यदद्यत्करोषि कालोऽपि तत्र तत्रानुकूल्यभृत् ॥ २६ ॥

प्रार्थयामो यदि श्रीश तदातिबिभिमो वयम् ।

उच्छिद्येत कदाचिद्दै यदभीष्टं प्रभोरिति ॥ २७ ॥

किं च सर्वज्ञनाथस्य तवेशप्रार्थनं जनैः ।

अतीवानुचितं विद्यस्तदा मोनं भजामहे ॥ २८ ॥

अप्रार्थितेष्टदातुस्ते यत्प्रार्थनमिहातुरैः ।

अधैर्यमूचकं तत्स्या दिति कैश्चिन्न याच्यसे ॥ २९ ॥

भगवन् भवता पूर्वं कतिधा नैव रक्षितः ।

दुष्टासुरचमूनाथहतो धर्मः सदातनः ॥ ३० ॥

तथापि वयमत्रेताः सन्निधौ तव राघव ।

निवेदनार्थमसकृदस्यैवार्थस्य भूयसः ॥ ३१ ॥

अतः परं त्वं द्विजदैवतत्रयी गोधर्मभूमीपरिरक्षणं प्रभो ।

यथोचितं कर्तुमजस्मर्हसि त्रासो यथासौ जगतां प्रशास्यति ॥ ३२ ॥

अथो चिरं ब्रद्य राम निर्मलं दिशां वितानं परमोन्नतं यशः ।

चिरं निजान् रक्ष वरेण धन्वना वरेषुभिश्च प्रशमं नयाहितान् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मुनिकृतश्रीराम-
विज्ञायने एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

*

विंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति ब्रुवत्सु दीनेषु मुनीन्द्रेषु तदा वचः ।

अवतेरुदिवो देवा इन्द्रादद्या ध्वंसितश्चियः ॥ १ ॥

ये मेघनादेन महोग्रधन्वना पराजिता इन्द्रपुरःसुराः सुरा ।

ते धातुराजामधिगम्य भूयसीं श्रीरामसंदर्शनसौख्यसस्पृहाः ॥ २ ॥

वसन्तं चित्रकूटाद्रौ विज्ञाय प्रभुमीश्वरम् ।

आययस्त्रिदशाः सर्वे उत्कण्ठाविष्टमानसाः ॥ ३ ॥

अत्रोर्भगवतो योगिवर्यस्याश्रमसंस्थितम् ।
 श्रीरामं ददृशुर्देवाः सेवाकरणसमुखाः ॥ ४ ॥
 अत्रि प्रणम्य योगीन्द्रं पुरस्तादभूरिवर्चसम् ।
 अथो ददृशुरौदार्यसागरं राममदभुतम् ॥ ५ ॥
 सहस्रमच्छान्दधदेवनिश्चितो रामेण सक्षाद्गवान् पुरन्दरः ।
 अथो सभक्ति प्रणनाम तं पुरः स चाशिषा वर्द्धयदेनमुच्चकैः ॥ ६ ॥
 अन्यानपि सुरान् नत्वा रामो राजीवलोचनः ।
 सभक्तिश्चद्वमवनावासयामास पूजितान् ॥ ७ ॥
 अत्रिस्तान् पूजयाश्चके बासवाद्यान् सुरेश्वरान् ।
 सुस्थानासनवर्येषु तत ऊचे स्मितान्वितम् ॥ ८ ॥
 शुभं ममैतन्महदेव सम्प्रति श्रीरामपादाम्बुजसंगमादभूत् ।
 यदाश्रमद्वारमुपागता अमी महामहीजःप्रसराः सुरेश्वराः ॥ ९ ॥
 पुरन्दरोहुतभुग्दण्डपाणिः क्रब्यादनाथो वरुणो वायवश्च ।
 कुबेर ईशः पतयो दिशामिमे प्रजेश्वरा ये मरीच्यादयोऽभी ॥ १० ॥
 मरुदगणाः सर्वं इमे सुसंगता ममाश्रमे वसवश्चैव रुद्राः ।
 साध्या आदित्या ग्रहा ये च विश्वेदेवा अमी पितरश्चोष्मपाद्याः ॥ ११ ॥
 चतुर्मुखो ब्रह्म पठन्नखण्डं महोपवीती साक्षगुणः कमण्डलम् ।
 दधत्करे सैष प्रजापतीनां पतिः स्वयं संगतो ह्यत्रजातः ॥ १२ ॥
 अस्यैव वीरस्य धृतासिधन्वनो ह्यक्षीणतूणीरभूतो हृतारेः ।
 अन्वीक्षमाणाः शरणं सर्वं एते ममाश्रमं भूरि विभूष्यन्ति ॥ १३ ॥
 अस्यैवांशविभूतिभ्यः सद्भ्यः सूर्याशुवत्पृथक् ।
 नमो मे सर्वदेवेभ्य एभ्यः सद्भ्यः प्रजाहिते ॥ १४ ॥
 जानामि सर्वं एवैते रक्षोनायेन विद्रुताः ।
 स्वधामसंक्षयाक्लिष्टाः प्रार्थनार्थमिहागताः ॥ १५ ॥
 युगपत्प्रार्थयन्त्वेते रघूणां पतिमागताः ।
 स्वस्वदुःखनिवृत्यर्थं देवोऽसौ शमयिष्यति ॥ १६ ॥
 जानेऽहं रक्षसा घोररूपिणा विशबाहुना ।
 दशकन्धरभीमेन यूयं विप्रकृताश्चिरात् ॥ १७ ॥
 तस्याश्रयाद्बलिनो राक्षसेन्द्राः सुबाहुमारीचमुखा महोग्राः ।
 विध्वंसयन्तो जगदेव कृत्स्नं क्रूरात्मनो विचरन्तीह मर्त्यान् ॥ १८ ॥
 वनेचरा बलिनो बालि मुख्याः कृत्स्नं जगद्वःखमयं विधाय ।
 कुर्वन्ति राज्यं नगरोपु लोकान्निपीडयन्तीति निवेद्यमस्मै ॥ १९ ॥
 सम्प्रार्थितः कारुणिकौघमौलिरयं विधास्यत्यवनीमवश्यम् ।
 निष्कण्टकां क्षिप्तसुरारिजातां सुखाकरिष्यत्यभयांश्चयुज्मान् ॥ २० ॥

उत्क्षसकालासिवशीर्णशत्रुविजेष्यतेऽसौ भुवनेषुवीरः ।
 आशीर्णैरेपित उच्चकैवः सुवर्णसिंहानगो विभास्यति ॥ २१ ॥

इत्याभाष्य प्रपन्नांस्तान् रक्षोभीतान्सुपर्वणः ।
 श्रीराममुखमालोक्य तस्थवान् मुनिपुज्ज्ञवः ॥ २२ ॥

अथाब्रुवन् ब्रह्मशिवेन्द्रमुख्या रक्षोधिपद्मावितसूरीयाः ।
 प्रजाहितप्रेप्सव आनुराश्च प्रकाममुद्भ्रान्तधियः प्रपन्नाः ॥ २३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे देवागमनं नाम
 विशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

*

एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः

देवा ऊचुः

यदाह भगवानत्रिस्तत्थैव रघूद्रहः ।
 आवेदयितुमार्ति स्वामेते प्राप्ता वयं प्रभो ॥ १ ॥

भवानार्तिहरोऽस्माकं नूनमार्ति हरिष्यति ।
 त्वां विना कतमः शक्तः प्रार्थितार्थप्रपूरणे ॥ २ ॥

एते खलु सुदुर्धर्षा राक्षसा जगतो द्विषः ।
 भक्षयन्ति जनान् साधूनस्पाः पिशिताशनाः ॥ ३ ॥

एतेभ्यो भीत मखिलं जगदेतत्सुदुःस्थितम् ।
 अजस्त् प्रणसंदेहान्महतीमार्तिमृच्छति ॥ ४ ॥

तेषां तपोबलोद्विक्कस्तेजसाप्रतिमोभुवि ।
 भीषयत्येव भुवनं रावणो लोकरावणः ॥ ५ ॥

गर्वापितोऽयं वीर्येण बाहून् विशतिसंख्यकान् ।
 बिभ्राण एकच्छत्रोऽस्या भुवो राज्ये प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

स्वेनैव बाहुवीर्येण जित्वा लोकान् सलोकपान् ।
 सप्रजेशाः प्रजाः सर्वाः पीडयन् प्रतपत्यसौ ॥ ७ ॥

यावन्ति दिव्यरत्नानि तानि सर्वाणि तदगृहे ।
 मुक्त्वा श्रीरिन्द्रभवनं तस्यैवान्तःपुरे स्थिता ॥ ८ ॥

चन्द्रश्छत्रायते तस्य रतिश्चान्तस्य रात्रिषु ।
 पीयूषविन्दुवर्षाभिः सिञ्चन् सोष्मकणं वपुः ॥ ९ ॥

प्रतापेनास्य तपनस्तपेऽपि नियतातपः ।
 यावता तस्य वापीषु विकासयति पश्चिनीः ॥ १० ॥
 अमायामपि शीतांशुः सम्पूर्णकलतां दधत् ।
 सेवते सर्वदा व्यग्रो रतिश्रान्तं सुशोतयन् ॥ ११ ॥
 समीरोऽप्यस्य नियतमाविश्य व्यजनेषु वै ।
 सुगन्धिः शीतलोमन्दो नित्यं भजति विग्रहम् ॥ १२ ॥
 अस्योद्यानतरुषेण्यां पुष्पविध्वंसनात्सभीः ।
 मन्दं भन्दं मरुद्वाति यावद्वन्ति रतिश्रमम् ॥ १३ ॥
 अन्योन्यमविरोधेन तस्योद्यानमहावने ।
 प्रविश्य ऋतवः सर्वे सुखान्युपनयन्ति हि ॥ १४ ॥
 पुरातनानि भुक्तानि नाद्रियाणस्य चेतसि ।
 तस्य नवग्रानि रत्नानि समुद्र उपढौकते ॥ १५ ॥
 निशासु तल्पोपान्तेषु दधतः स्थिरदीपनाम् ।
 तं वासुकिमुखा नागाः शीर्षरत्नैरुपासते ॥ १६ ॥
 मालाकार इवेन्द्रोऽपि कल्पवृक्षप्रसूनकैः ।
 निर्माय भूषणान्यस्मै समर्पयति नित्यशः ॥ १७ ॥
 एवमासेव्यमानोऽपि प्रतापेनोपबृहितः ।
 दुःखाकरोति त्रैलोक्यमनन्यशरणं खलः ॥ १८ ॥
 पल्लवा अपि नो येषां नूनाखिदिववासिभिः ।
 आरोपिता गृहेज्ञेन छित्त्वा ते स्वर्वनद्वमाः ॥ १९ ॥
 वन्दीकृताः स्वर्वनितास्तं सुप्तं वीजयन्त्युत ।
 चामरैरिव निःश्वासैः साश्रुसीकरशीतलैः ॥ २० ॥
 सूर्यश्विटापटंकांकाः सानवः स्वर्णभूभृतः ।
 कृतागृहाङ्ग्ने तेन स्वकान्ताकेलिपर्वताः ॥ २१ ॥
 स्वर्गञ्जाम्भः सरो हित्वा तस्य वापीषु सम्प्रति ।
 सुवर्णकमलोत्पत्तिर्लक्ष्यते श्रीनिरूपिणी ॥ २२ ॥
 पुष्पकादीनि दिव्यानि विमानानि विहाय तम् ।
 अनुयान्ति सुरा यान्तं यात्रायै भृत्यसम्मिताः ॥ २३ ॥
 तस्य प्रधानपुरुषा राक्षसा यज्वभिर्हृतम् ।
 आच्छिन्दनन्ति हविर्वह्निमुखात्पश्यत्सु नाकिषु ॥ २४ ॥
 इन्द्रस्योच्चैःश्रवास्तेन हित्वा गृहमनीयत ।
 कृतमात्मकुमाराणां क्रीडायानं च तत्पुरे ॥ २५ ॥

उपायाः खलु यावन्तस्तस्मिन्नस्माभिराहिताः ।
 बभूवुर्विफला एव तुभ्यम् वेदितं ततः ॥ २६ ॥
 विजयाशासदा यस्मिन् कुलिशं तद्विडौजसः ।
 तत्पुत्रशरसंछिन्नहस्तच्युतमपार्थकम् ॥ २७ ॥
 तदग्जाः स्वर्णशैलस्य शिखरेष्वच्छकान्तिषु ।
 तटाघातक्रियाभ्यासं कुर्वते मदमन्थराः ॥ २८ ॥
 अतस्तस्य वधं कर्तुं सज्जो भव रघूद्वह ।
 भाग्यैर्नः सुरलोकानां वन्दीकृतगृहश्रियाम् ॥ २९ ॥
 यावन्न शाम्यतिद्वोग्धा त्रैलोक्यस्यैष रावणः ।
 तावत्क नः सुखं राम प्रजासौख्यहितैषिणाम् ॥ ३० ॥
 एतन्नो बाधतेऽत्यर्थमात्मनोऽपि पराभवात् ।
 यत्साधून् पीडयत्येष निष्कारणविरोधनः ॥ ३१ ॥
 तं नित्यं सेवमानानां सत्वं बुद्धिः पराक्रमः ।
 विननाश प्रभोऽस्माकं क शं दुष्टनिषेवणे ॥ ३२ ॥
 एवं विज्ञाप्य देवा रघुकुलतिलकं सानुजं तं सदारं
 स्तुत्वा सम्प्रिंगविशिष्टैर्गुणगणगरिमोद्गारपूर्णवंचोभिः ।
 लङ्घाधीशोपनीतोर्वर्तिरितसुरतरुत्थप्रसूनैः समंता-
 दर्चित्वा तद्विसृष्टाः सुविहितधियः स्वस्वधामानि जग्मुः ॥ ३३ ॥
 इति श्रीभद्रादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रघुपतिविज्ञापनो
 नामैर्कर्विशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

*

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अत्रे र्भगवतो देवी धर्मपत्नी मनस्विनी ।
 अनसूया जनकजां भूषयामास भूषणैः ॥ १ ॥
 योगसिद्धिसमोपेतैर्दिव्यैः सक्चन्दनादिभिः ।
 अभूषयतरां देवी सीतां शीतांशुशीतलाम् ॥ २ ॥

अनसूयोवाच

इदं ते चन्दनं देवि सिद्धमङ्गानुरञ्जनम् ।
 नित्यं नवीनतां बिभ्रन्मम् योगप्रभावतः ॥ ३ ॥

अङ्गरागमिमं धृत्वा स्वाङ्गेषु जनकात्मजे ।
न ग्लास्यसि समं पत्या यान्ती सुमहतः पथः ॥ ४ ॥

न ते सूर्यकरा देहं ग्लापयिष्यन्ति वर्त्मनि ।
छायायामिव गच्छन्त्याः सुखं भूरि भविष्यति ॥ ५ ॥

न ते रक्षोभवा बाधा तिष्ठन्त्या यत्रकुत्रचित् ।
भविष्यति महाराजवध्वा अप्यद्युगतेः ॥ ६ ॥

इमानि मत्पत्तेरस्य योगसिद्धस्य जानकि ।
आश्रमप्रभवैः पुष्टैः स्त्रजस्ते विनिवेदिताः ॥ ७ ॥

इमाः सन्ततम्लाना योगसिद्धिमयोस्तजः ।
वहन्ती काननेषु त्वं निःशङ्कं विचरिष्यसि ॥ ८ ॥

त्वं प्रधृष्या न केनापि रक्षसा घोरमायिना ।
विनापि देवरं कान्तं नोद्वेगं कलयिष्यसि ॥ ९ ॥

मृगयार्थं हि गतयोरनयोः शून्य आश्रमे ।
वसन्तीत्वं जनकजे वन्धुपूर्णेव भास्यसि ॥ १० ॥

मणिस्वर्णमयान्येतान्यछान्याभरणानिते ।
प्रयच्छामि सरोजाक्षिपत्युः प्रणयपुष्टये ॥ ११ ॥

इदं ते वसनं दिव्यं प्रयच्छामि मनोरमम् ।
यत्परीधाय तिष्ठन्तीं न रक्षो धर्षयिस्यति ॥ १२ ॥

इयं पद्ममयी माला नित्यम्लानपद्मजा ।
इमां सीते हृदा धृत्वा न त्वां वह्निः प्रधन्यति ॥ १३ ॥

भुविभूमिस्वरूपा त्वं जले जलमयी तथा ।
वह्नी वह्निमयी भूत्वा वायौ वायुस्वरूपिणी ॥ १४ ॥

व्योम्नि व्योममयी भूत्वा प्रवेशं समवाप्स्यसि ।
पञ्चतत्त्वमयी व्यासिर्मद्योगात्ते भविष्यति ॥ १५ ॥

वृष्टिवातातपादीनि निवसन्तीं वनेष्वपि ।
न त्वामुद्वेजयिष्यन्ति योगसिध्यान्वितामिव ॥ १६ ॥

भूयात्ते सर्वदा सौख्यं पत्या सह यथा सुखम् ।
वसन्त्यनुदविग्नमना भव कल्याणिनी सदा ॥ १७ ॥

पाकस्थालीमिमां भद्रे गृहाण गुणवत्तमाम् ।
यस्यां षड्संसंयुक्तमन्त्रं नित्यमुपाहितम् ॥ १८ ॥

यं यमिच्छसि पाकंत्वं तं तमत्र निभालय ।
परिवेच्यमाणं भोक्ष्यन्ति सहस्रं कोटयो द्विजाः ॥ १९ ॥

अतिथिव्रतवत्यास्ते इयं वै व्रतसाधनम् ।
विनाग्निजलसंयोगमन्नमत्रोपलप्स्यसे ॥ २० ॥

गच्छन्तीं प्रविशन्तीं च तिष्ठन्तीं विहितासनाम् ।
सुमां प्रसुमां भवतीं रक्षन्तां देवतागणाः ॥ २१ ॥
इन्द्रस्त्वांपुरतोरक्षेत्पृष्ठतोवह्निरेव च ।
यम एकान्तगां रक्षेत् स्नान्तींवरुण एव च ॥ २२ ॥
प्रयान्तीं मारुतोरक्षेदीशस्त्वां पातु सर्वदा ।
सर्वकार्येषु सर्वत्र त्वां रक्षेत् परमेश्वरः ॥ २३ ॥

ब्रह्मोवाच

इत्थमानखशिखं विभूषिता सिद्धयोगफलाखिलाशिषा ।
सिद्धग्रात्रिमुनिभार्यया तया भोजिता च जनकावनीशजा ॥ २४ ॥
तुष्टिमाप परमां निजाशये बल्लभेन सहिता तदाश्रमे ।
वार्तयन्त्यतिमनोज्ञया गिरा संगतैर्वरमुनीन्द्रदारकः ॥ २५ ॥
अत्रेः पत्न्या विस्फुरद्योगसिद्धया विभूषितां सुविहिताशिषंताम् ।
राजेन्द्रपत्नीं जनकस्य पुत्रीं विलोक्यन्त्यो मुनिवर्यदाराः ॥ २६ ॥
स्वैः स्वैर्मनोभिस्तुतुषुर्नितान्तं सख्यो यथा पार्श्वचर्यः समस्ताः ।
प्रीत्या प्रयुक्तां परमाशिषोऽदुर्न तृसिमापुश्च मुखं धयन्त्यः ॥ २७ ॥
हसन्ती क्रीडन्ती किमपि कलयन्ती रहसि तै-
विलासं सुप्रीतैः प्रवरमुनिदारैर्जनकजा ।
मुमोदातीवान्तः सदयमनसूयासुविहितै-
रनेकैः सत्कारैः प्रतिपदमतिप्रीतहृदया ॥ २८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंचादे दक्षिणखण्डे अनसूयासत्कारो
नाम द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

*

त्रयोद्विंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तां रात्रिमतिचक्राम पत्या सह मुदान्विता ।
अत्रेराश्रमगा सीता सत्कृता ह्यनसूयया ॥ १ ॥
अन्त्येन्द्रुदिते भानौ प्रसन्ने व्योममण्डले ।
कृताग्निहोत्रे योगीन्द्रे जायथा सह तिष्ठति ॥ २ ॥

सूपविष्टे वृसीसंस्थे प्रसन्नहृदये मुनी ।
इदमूचे वचो रामः प्रियाशोभित पार्श्वकः ॥ ३ ॥

श्रीराम उवाच

अदय मे सफलं जन्म सभार्यस्य महामुने ।
यत्तवानुग्रहेणालं वासो जातस्तवाथ्रमे ॥ ४ ॥

धर्मपत्नी तव ब्रह्मनसूयात्मयोगिनी ।
स्नेहादन्वगृहीदेनां दयनीयां निजस्तुपाम् ॥ ५ ॥

भाग्यमस्या महन्मन्ये वियुक्तायाः सुहृदगृहैः ।
विप्रवासविपद्वत्या अपि तेऽनुग्रहान्मुने ॥ ६ ॥

क मेऽसौ दुर्दशा ब्रह्मन् प्रोषितस्य पुराद् गृहात् ।
विपन्ने न्यस्त राज्यश्रीसम्भारे वनवासिनि ॥ ७ ॥

क च तेऽनुग्रहोऽत्यन्त दुर्लभो महतामपि ।
सम्पत्करः श्रीकरणः सर्वसौख्यविधायकः ॥ ८ ॥

तवानुग्रहपात्रत्वाददय मे दुर्लभं नु किम् ।
त्रैलोक्ये भाग्ययुक्तानामस्म्यहं मौलितां गतः ॥ ९ ॥

सर्वमेवोपपन्नं मे तवानुग्रहभागिनः ।
रक्षोबलानां हरणं यदेकेनापि धन्वन्ता ॥ १० ॥

सुहृज्जनैवियुक्तापि स्नुषेयं तव सुव्रत ।
मुनीन्द्रदारमध्येऽद्य प्राप्ता बन्धुजनैर्युजिम् ॥ ११ ॥

प्रसादोऽस्याः समजनि दर्शनप्रीतिजस्तव ।
आत्मानं बहुसौभाग्ययुक्तमदयैवेति च ॥ १२ ॥

अमीषां मुनिवर्याणां दर्शनं दुर्लभं मम ।
तवाश्रमागमभवाद्भाग्यादजनि सम्प्रति ॥ १३ ॥

अनसूयापते ब्रह्मन् सिद्धयोगिन् दयानिधे ।
मुनीन्द्र ब्रह्मवर्चस्विन् मुनिवर्यशिरोमणे ॥ १४ ॥

एवमेव सदा महयं सकुटम्बाय साधवे ।
कृपयस्व यथा यामि भूयः कल्याणपात्रताम् ॥ १५ ॥

किमितोऽप्यधिकं ब्रह्मन् भागधेयं नृणामिह ।
भवादृशानां महतां कृपादृष्टिर्युद्तत्तमा ॥ १६ ॥

यन्मे करुणया ब्रह्मद् प्रजानामुदितं त्वया ।
तत्तवानुग्रहान्मन्ये सिद्धमेव न संशयः ॥ १७ ॥

कासौ दशमुखो जेता दशदिक्चक्रवर्तिनाम् ।
क चानुजद्वितीयोऽहं चापमात्रद्वितीयकः ॥ १८ ॥

सर्वत्वकरुणामात्रसाधनान्मम दुज्यते ।
 सुदुर्धटमपिब्रह्मन् सुघटं ते तपोबलात् ॥ १९ ॥
 यदाह भगवान् वेधाः शर्वश्चैव पुरन्दरः ।
 तत्थैव विधास्यामि हरणाद्राक्षसेशितुः ॥ २० ॥
 येनाकुलीकृता लोकाः साधवो धर्मतत्पराः ।
 स वै स्वेनैव पापेन राक्षसेन्द्रः पतिष्यति ॥ २१ ॥
 पुरैव चिन्तितं चैतन्मया करुणचेतसा ।
 अनुतापं त्रिजगति विलोक्य दशकन्धरात् ॥ २२ ॥
 मानुजः सपरीवारः क्षयमेष गमिष्यति ।
 भवादृशानां महतां प्राविकूल्यमुपाचरन् ॥ २३ ॥
 सर्वमुनिगणर्ब्रह्मन् मामाशीर्भिः समेधय ।
 यथा जयेयं त्रैलोक्यतापिनः पिशिताशनान् ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वमद्भूतयोनिधिरात्मयोगविद्याप्रकाशसुनिरस्तमनस्तमित्तः ।
 जाताः परा मम मुदां प्रकराः शुभानि चाक्षय्यतामुपगतानि तव प्रसंगात् ॥ २५ ॥
 इतोऽनुजानीहि मुनीन्द्रमौले गन्तुं मम स्वामथ पर्णशालाम् ।
 सदारकः सानुज एष चाहं तव प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजाते ॥ २६ ॥
 इत्थं विज्ञाप्यमानोऽसौ रामेण मुनिपुज्जवः ।
 अवोचत् परमानन्दरससंदोहसंवृतः ॥ २७ ॥

श्रतिरुचाच

प्राकृतं समतीत्येदं संयोज्यात्मानमात्मनि ।
 यमानन्दमहं राम प्राप्तोऽस्मि वचसां परम् ॥ २८ ॥
 ततोऽप्युत्तम आनन्द एष ते दर्शनोद्भवः ।
 अतस्त्वया विरहितुं नेच्छामि रघुपुज्जव ॥ २९ ॥
 तत्कथं त्वामहं गन्तुं वदामि प्राणजीवन ।
 वेपते मे मनोऽत्यर्थं त्वद्विश्लेषमहारुजः ॥ ३० ॥
 इति विकलवचित्तस्य निशम्य स मुनेर्वचः ।
 नाशयन्मनसो मोहमुवाचातीव पेशलम् ॥ ३१ ॥
 सूक्ष्मां धियमुपादाय पश्यस्वात्मानमात्मनि ।
 तत्र चैव तु मां पश्य यथोष्ट भावनाबलात् ॥ ३२ ॥
 सर्वत्रगं सर्वमयं सर्वकारणकारणम् ।
 सर्वसौन्दर्यसुभगं सुमुखं सुन्दरस्मितम् ॥ ३३ ॥
 श्वीरूपं पुंस्वरूपं वा सगुणं चापि निर्गुणम् ।
 नित्यं सम्पश्यतो ब्रह्मन् न ते विरहजा रुजः ॥ ३४ ॥

बाधिष्यन्ते मनस्तात् नित्यं तुष्टिमतः किल ।
 एषा ते भावना प्रोका प्राज्ञस्यापि प्रबोधदा ॥ ३५ ॥
 अनया वै भावनया भावयन्तः सर्वैव माम् ।
 कतिच्चित्सुकृतोपेता मोदन्ते शाश्वते पथि ॥ ३६ ॥
 सर्वं जानासि भगवन् दिव्येन ज्ञानचक्षुषा ।
 प्रेमवित्तो हृदा भूत्वा भूयः सिद्धिमुपैष्यसि ॥ ३७ ॥
 इन्थमत्रिमनसूयया युतं सम्प्रमोद्य निजदर्शनामृतैः ।
 प्रेमवित्तहृदयौ प्रणम्य तौ निर्यावनुजदारसंयुतः ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डेऽन्याश्रमात्परावृत्तौ
 त्रयोविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

*

चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

व्रजन्तमाश्रमादत्रेः सदारं सानुजं च तम् ।
 अनुजग्मुर्मनिवरा विहातुं भृशमक्षमाः ॥ १ ॥

मुनय ऊचुः

हे राम करुणासिन्धो रविवंशविवर्धन ।
 भवदर्शनवाङ्छानो वरीवर्ति सदा हृदि ॥ २ ॥
 क नो विहाय राजेन्द्र गमिष्यसि सहानुजः ।
 सदारः स्थाप्यसि श्रीमन् यत्र यत्र घनेवने ॥ ३ ॥
 तत्र तत्रैवस्थास्यामस्तव पार्श्वं सुखावहम् ।
 अमुच्चन्तः कथमपि वयं वृत्या यया क्या ॥ ४ ॥
 एतते वदनं सौम्य चन्द्रादपि सुशीतलम् ।
 पश्यतां नः सदा भाविन्यमृतेनैव पारणा ॥ ५ ॥
 यथा तवानुजः शान्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
 तथा वयमपि प्रेयः स्थास्यामस्तव संनिधौ ॥ ६ ॥
 किं नो योगेन तपसा किं व्रतैविविधैरपि ।
 एकं ते भजनं काम्यमेकान्ते नःस्पृहावताम् ॥ ७ ॥
 मोदासीः करुणासिन्धो तव नित्यानुवर्णिषु ।
 अस्मामु नित्यभक्तेषु वराक्षेषु द्विजन्मसु ॥ ८ ॥

ऐहिकामुष्मिके राम विहाय भविके उभे ।
 तव पादाब्जसेवा नः काम्या कामप्रपूरणा ॥ ९ ॥
 अयोध्यानगरीलोकैर्न वयं सदृशाः प्रभो ।
 ये त्वां विहाय गेहेषु विरहार्तिभृतोऽवसन् ॥ १० ॥
 वयं विवेकनिर्णीतपरमार्था अर्किचनाः ।
 न त्वां क्षणमपित्यकुं मनसा शक्तुवामहे ॥ ११ ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा मुनीनामनुयायिनाम् ।
 मर्यादाजलधिः श्रीमांस्तस्थौ रघुकुलोद्ध्रहः ॥ १२ ॥
 उवाच तान्सुसत्कृत्य ब्राह्मणान् शसितव्रतान् ।
 मुनीन्द्राय यद्वदथ मां तत्तथैव सुनिश्चितम् ॥ १३ ॥
 प्रीयन्ते मयि सुस्तिनग्धाः स्वभावेनैव मानवाः ।
 न तानहमपि प्रायः संत्यकुं क्षणमुत्सहे ॥ १४ ॥
 यैनिबद्धा मपि रतिः परमाशुद्धबुद्धिभिः ।
 ते मे प्रियतमाः शश्वदात्मनोऽपि मुनीश्वराः ॥ १५ ॥
 त एव वन्धुसुहृदः प्राणाः सर्वस्वमेव च ।
 न तेभ्योऽप्यस्ति देयं मे स्वात्मप्राणगृहावधि ॥ १६ ॥
 करोमि तेषामेवार्थं कर्माणि विविधान्यहम् ।
 यथा ते पूर्णकामाः स्युर्विनिबद्धधियो मयि ॥ १७ ॥
 इदानीं नत्वहं विप्रा दण्डकारण्यवत्मना ।
 गन्तास्मि राक्षसैर्लूनं पुण्यं पञ्चवटीवनम् ॥ १८ ॥
 दक्षिणापथमुत्सन्नं राक्षसैः पिशिताशनैः ।
 तत्राहं विचरिष्यामि दिनानि कतिचिद्द्विजाः ॥ १९ ॥
 मारयन् राक्षसानीकं धनुर्मुक्तैः सुपर्वभिः ।
 तोषयन् भवतां सार्थं साधूनां शुद्धचेतसाम् ॥ २० ॥
 तत्रैव योगिप्रवराः संगमिष्यथ वै मया ।
 रक्षःक्षयमुदाविष्टाः पुण्ये पञ्चवटीवने ॥ २१ ॥
 एषा जनकजा साध्वी धर्मपत्नी मम द्विजाः ।
 तदाभोजनदानाद्यैर्युष्मान् परिचरिष्यति ॥ २२ ॥
 परिवेषयन्ती वो विप्राः स्वादून्यन्नानि भूरिशः ।
 संवद्धनीया सततं युष्माभिरियमाशिषा ॥ २३ ॥
 इत्युक्ता रघुवर्येण नत्वा ते संनिवर्तिताः ।
 स्वं स्वमाश्रममाजग्मुः सर्व एव मुनीश्वराः ॥ २४ ॥
 तनश्च रामो मुनिधर्मपत्नीविभूषितां स्वां दयितां विशेषात् ।
 निरीक्षमाणः प्रणयेन भूयो निकेतनं स्वं समुपाजगाम ॥ २५ ॥
 इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुषण्डसंवादे दक्षिणखण्डेऽत्राश्रमादाग्ने
 चतुर्विंशाधिकशतमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथैकदा रघुवर्यो व्रजस्थैरनुवृत्तैर्विचग्न् भूधरेन्द्रे ।
 धनुर्धरःशरतूणीरबन्धमनोहरोमृगयामास्थितोऽभूत् ॥ १ ॥

सानुजो जानकी युक्तः पशुपालकुलान्वितः ।
 चिक्रीड स्वेच्छया तत्र भिन्दन् दुष्टमृगाङ्गरैः ॥ २ ॥

वयस्यास्तस्य सर्वेऽपि व्रजवासिधनुर्धराः ।
 स्वां स्वां निर्भेदपदुतां दर्शयन्तो विजह्निरे ॥ ३ ॥

तेषां सार्थगतः साक्षाल्लक्षणः शुभलक्षणः ।
 प्रभोरिच्छां प्रविज्ञाय विच्चार धनुर्धरः ॥ ४ ॥

इदं विद्धमिदं विद्धमित्याखेटकमध्यगाः ।
 गिरि कोलाहलीचक्रुर्वयस्याः सर्व एव ते ॥ ५ ॥

तेषां विक्रमतामुञ्चैः पश्यन्ती भेदपाटवम् ।
 तत्रास्त जानकीदेवी गोपीमण्डलमध्यगा ॥ ६ ॥

अथो रघूणां पतिरात्तशायकः सुपुञ्च्चवाणावलिमुक्तिदक्षणः ।
 क्रीडन् गिरीन्द्रे मृगयां रसोत्तरां त्रीन् सायकान् संहितवान् धनुर्गुणे ॥ ७ ॥

तेष्वात्मनश्च सौमित्रेजर्जनिक्याश्चापि तत्क्षणे ।
 संदधौ निस्तुलं तेज आत्मयोगेश्वरः स्वयम् ॥ ८ ॥

दक्षिणं लक्ष्मणं कृत्वा वामे जनकभूपजाम् ।
 मध्ये स्वयं बभूवैष आत्मचैतन्यभासुरः ॥ ९ ॥

अथ त्रयस्ते विशिखा विशाला विद्योतयन्तो हरितश्चतस्रः ।
 साक्षात् स्वयं रामकरातिकृष्टधनुर्गुणान्मुक्तिमवाप्यरेजुः ॥ १० ॥

तेजस्विनो जविनः शब्दवन्तः द्वमां द्यां च संव्याप्य महोवितानैः ।
 चेत्नुः शरा रामधनुर्गुणोत्था अभूतपूर्वा श्रियमावहन्तः ॥ ११ ॥

प्रथमं तु धनुर्मुक्तैः शरैस्तिग्मराविभिः ।
 कोटिविद्युत्प्रकाशेन व्यापिताः पश्यतां दृशः ॥ १२ ॥

दिविस्था गमनस्थाश्च शरनिर्मोचनक्षणे ।
 चक्षूषि पिदधुर्भिताः श्रुतीश्च बधिरायिताः ॥ १३ ॥

तत्तादृक् तेजसां वृन्दं ध्वनिं च विशिखास्त्रयः ।
 धनुर्मुक्ताः समसृजस्तत्कौतुकमिवाभवत् ॥ १४ ॥

पूर्वं विद्युदीधितिव्याप्तकृत्सनदिग्भूयोमोदभूतभूरिप्रकाशाः ।
 पश्चादद्वरं किञ्चिदेते प्रयाताः प्रातःकालोदितसूर्योपभानाः ॥ १५ ॥

ततश्च ते तरुणार्कप्रकाशा गताः सुदूरं विशिखाः पौरुषेण ।
 वीर्येण युक्ताः सहसावतेरुमहीतलं यत्र विराघदेशः ॥ १६ ॥
 द्वौ सायकौ व्योमपथे प्रयान्तौ दृष्टौ सुरैः प्रावृषेष्याभ्रनीलौ ।
 परस्तयोर्वामितोद्योतमानस्तडित्समूहः प्रभया समेतः ॥ १७ ॥

तान् वीह्यमाणा विशिखान् महस्विनः
 सुरा विमानाग्रजुषः प्रभामरैः ।
 प्रधर्षिताक्षा इव किञ्चिदुश्चकै-
 र्वभूवुराश्चर्यपराश्र
 तत्क्षणे ॥ १८ ॥

अथो देशे विराघस्य दण्डकावन मध्यगे ।
 नद्यामपीपतन् बाणास्तत्क्षणात्सुभगत्विषः ॥ १९ ॥
 दक्षिणोलक्ष्मणः सोऽभूद्वामस्तु जनकात्प्रजा ।
 मध्ये स्वयं दाशरथी रामचन्द्रो रघूद्वहः ॥ २० ॥
 ते यथा भूषणोपेता यथा विमलवाससः ।
 यथा स्वभावसुभगा यथा सौन्दर्यरोचिषः ॥ २१ ॥
 यथाऽऽयुधौ तौ नरदेवदेवौ नरेन्द्रसूत्रौ नवमेघनीलौ ।
 गुञ्जास्त्रजौ केकिकलावतंसी सुबिभ्रतौ पीतजटाभिरामौ ॥ २२ ॥

तापसोचितवेषाद्यौ भूतिपाण्डुरविग्रहौ ।
 आजानुलम्बितभुजौ सुमुखौ कमलेक्षणौ ॥ २३ ॥
 सुशीलौ सुन्दरतरौ सिंहविक्रान्तिशालिनौ ।
 नद्याः सरसि खेलन्तौ नवराजीवराजिभिः ॥ २४ ॥

सापि नैम्यनरेन्द्रस्य तनया तरुणीवरा ।
 यथा भूषापठरुचिस्तथा सर्वात्मनाभवत् ॥ २५ ॥
 शृङ्गारिता सा मुनिधर्मपत्न्यानसूययाऽभरणैरङ्गरागैः ।
 प्रादुर्बभृवेह विराघरक्षोदेशे तटिन्यास्तटभूमियुगमम् ॥ २६ ॥

प्रकाशयन्ती तडितां महोभिस्तनुप्रभासम्भवैर्दीप्तिसौः ।
 शरन्महाचन्द्रविम्बाभिरामैः सुधास्त्रवैः पश्यतां लोचनेषु ॥ २७ ॥
 अहो दूरं देशमिता इद्वानीमितीव त्राक्यं समुदीरयन्तः ।
 त्रयोऽपि ते देवसमानरूपा वमज्ज्यं सद्यः सरितो निरीयुः ॥ २८ ॥

रघूद्वहो मैथिलराजकन्यां करे दधन्वयसरोजभूषाम् ।
 स्वदक्षिणे लक्ष्मणं वीक्षमाणो मुमोद माधुर्यमहाम्बुराशिः ॥ २९ ॥
 इति श्रीमदाविरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीरामशरसंधानो
 नाम पञ्चविंशाधिकशततमोऽष्टाव्यायः ॥ १२५ ॥

षड्विशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ तत्रान्तरदधा द्वग्वान् रघुपुज्जवः ।
 पश्यतामनुरक्तानां बन्धूनां व्रजवासिनाम् ॥ १ ॥

सीतया लक्ष्मणेनापि सहितं रघुपुज्जवम् ।
 अपश्यन्ते वियोगार्ता अभवन् व्रजवासिनः ॥ २ ॥

इह गिरिशिखरे दधिहारं प्रतिमृगलक्ष्यमिषूश्च संदधत्सः ।
 क गत इत उदित्वरः प्रियो नो ध्रुवमतिगुसमसाविहैव वास्ते ॥ ३ ॥

क्षणमपि न वयं भवाम तेन प्रियमुहृदा परमोपकारिणाते ।
 बहुविध विपदः स नो व्यनैषीन्निजभुजविक्रमभृद्वने जुगोप ॥ ४ ॥

क नो गवां पालनकृत्स रामः क लक्ष्मणोऽस्माकमनन्यबन्धुः ।
 क च स्मितास्या जनकाधिराजसुता सदातीवहिता व्रजस्य ॥ ५ ॥

कान्वेषयामः करवाम किं वा गतः क रामः सुहृदो विहाय ।
 यत्प्रेमयुक्ता वयमत्र याताः प्रमुद्वनं साधुगृहान् विहाय ॥ ६ ॥

एह्येहि रामानुजदारयुक्तः किं नः श्रितान् वच्यसीत्थमद्वा ।
 जानीमहे त्वा वयमेकबन्धुमनन्यचित्ता व्रजवासिलोकाः ॥ ७ ॥

ऋडन्नेव काधुना त्वं गतेऽभूः क तेऽनुजः सौम्यतनुः प्रिया च ।
 किं वच्यते नः सुखितो व्रजेशः कि चक्षुषीभ्रामयसीव बन्धो ॥ ८ ॥

कि रोदसी पूरयसीव कामं ध्वान्तैस्तवादर्शनसम्प्रभूतैः ।
 क्षमस्व नः केनचिद्वा प्रयुक्तमरुन्तुदं दुर्वचनं जनेन ॥ ९ ॥

क यामः कि कुर्मस्तव विरहजन्मा हुतवहः ।
 करोतीव ग्रासं प्रियतम मनो नः प्रतिपदम् ।

स्मितज्योत्सनाशुभ्रं निजमुखमतो दर्शय सखे
 श्रितानां नस्तेऽङ्गिष्ठ विपदघहरं मङ्गलकरम् ॥ १० ॥

इत्थं विलप्य व्रजवासिवाला धनूषि तत्रैव विहाय मुग्धाः ।
 अन्वेषयन्तिस्म रघुप्रवीरं श्रीचित्रकूटस्य गुहागृहाणि ॥ ११ ॥

गह्वराणि गुहाः कुञ्जान्यटवीः सरितां तटान् ।
 उच्चावचानि स्थानानि बभ्रमुर्वेजवासिनः ॥ १२ ॥

पश्यन्त्य एव प्रमदा प्रजौकसां रामं वनेऽन्तर्हिमभ्रमेचकम् ।
 आः किस्विदेतद्वतीति सम्भ्रमाद्विनिःश्वसन्त्यो मुमुहुस्तदा क्षणे ॥ १३ ॥

अथो चिरान्वेषणखिन्नविग्रहाः स पर्णशालां गत इत्युद्धुराशाः ।
 सर्वे निवृत्ता व्रजवासिनस्ततो विहारकान्तारत आतुरान्तरा: ॥ १४ ॥

ते पर्णशालां रघुवीरवर्जितां शान्तावसथ्यापिनिचयां प्रशून्यवत् ।
 निरीच्य तसा विरहगिनना भृशं विचिन्तयामासुरिदं व्रजौकसः ॥ १५ ॥
 ध्रुवं गतो आश्रममेव नः प्रभुः पुनर्मुनेस्तस्य हितं चिकीर्षुः ।
 हा वद्वन्नं नो विहितं किमीदृशं पुरेव पृष्ठैव स नो न किं गतः ॥ १६ ॥
 हा हन्त तस्य प्रणयः सुदुर्वहो विश्लेषकीलाजननोऽङ्गतापनः ।
 क्षणे वियुक्ता अपि यन्म्रयामहे धन्यः स साकेतपुरीजनः पुनः ॥ १७ ॥

व्रह्मोवाच

रामस्यादर्शनं ते च सुखिताय निवेद्य च ।
 अत्रेमुनिवरेण्यस्य सर्वेषि ययुराश्रमम् ॥ १८ ॥
 ददृशुस्तत्र योगीन्द्रं निषणं दीपतेजसम् ।
 स्त्रियोबालास्तथा वृद्धाः प्रणेमुर्वंजवासिनः ॥ १९ ॥
 ऊचुर्वंजौकसः सर्वे ते मुनिं दीर्घवर्चसम् ।
 वियुक्ता रामचन्द्रेण दीर्घोच्छ्वासमुचो जनाः ॥ २० ॥
 हा हन्त यमिनां श्रेष्ठ किमेतन्नः सुदुर्भग्नैः ।
 अप्रियं जनितं सद्यो यद्वामोऽत्र न दृश्यते ॥ २१ ॥
 क्रीडन्तेव क्रीडतां नः स मध्यादच्छिदद्य चक्षूंषि जवेन पातः ।
 क सम्प्रयातो न च विद्यएतत्स्थास्यामहे किं च बिना प्रियेण ॥ २२ ॥
 दृशोऽन्धतमसं यान्ति दिशश्चान्धतमिस्तताम् ।
 यस्य प्रीत्या वयं प्राप्ताः स प्रियो नाम दृश्यते ॥ २३ ॥
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च रामप्रेमवशा वयम् ।
 मित्रामहे विना तेन प्रेयसात्र दवीयसा ॥ २४ ॥
 दृष्टोगिरिग्हरवान् गुहावानसौ निकुञ्जामि च शोधितानि ।
 शृङ्गाणि चित्राणि गिरेरमुष्यान्विष्टानि रामस्य विलोकनार्थम् ॥ २५ ॥
 भविष्यति क प्रणयी स नः सुहृद्दनुर्धरः सानुजदार आतुरः ।
 अस्मान् विना यः क्षणमेकं न तिष्ठेत्क्वचिन्न भुजीत पिवत्यपश्च ॥ २६ ॥
 भवान् सुविज्ञाननिधिस्तपोनिधिर्विशुद्धया स्वात्मदृशा प्रपश्यतु ।
 क्व नः प्रियो राम इतः प्रयात इतोऽपि यातः स ततोऽपि यातः ॥ २७ ॥
 कान्वेषणीयः सुहृदात्मा च बन्धुरस्माकमापत्तिसमूहहर्ता ।
 न तं विना क्षणमप्यास्महे वयं सोऽस्मान् विना न क्षणमेकमास्ते ॥ २८ ॥
 मुनिविलपतां तेषां निशम्य व्रजवासिनाम् ।
 वचांसि विरहातानां विनिश्चित्येदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

शत्रिरुवाच

धन्याः स्थ यूयं भुवनेषु मुख्या व्रजे वसन्तः कृतपुण्यपुञ्जाः ।
 येषां मनो वै नरदेवसूनौ श्रीराम एवालमनन्यवृत्तिः ॥ ३० ॥

श्रीराममेकं प्रियमत्र लोके जानीथ भाग्यार्णवतां प्रथाताः ।
 यूयं निरस्ताखिलजीवदोषा भृशं तदेकात्मतया प्रहृष्टा ॥ ३१ ॥

एतावता वः प्रणयेन संतो रामोऽनिशं वशपवृत्तिर्वभूव ।
 यो नः कथं चिन्मनसां न गोचरः स वः सदा क्रीडनकः परात्मा ॥ ३२ ॥

क वो वियोगः परमेण पुंसा श्रीरामसंज्ञेन विविक्तभावाः ।
 यैवंश्रयतामेष चिराय निन्ये प्रेमणा प्रकृष्टेन न चान्यगामिना ॥ ३३ ।

सम्यक् समीक्ष्यान्तर एव संतं रामं विविच्योपलभध्वमञ्जसा ।
 अन्तर्वहिश्चापि स एव देहिनामास्ते परः पूरष एक रामः ॥ ३४ ॥

एवं विविच्यान्विषतां जनानां सनेतरेषामपि दूरवर्ती ।
 तदेकचित्ताः किमुत प्रियाणां युष्माकमद्वार्पितसर्वसम्पदाम् ॥ ३५ ॥

क्षितौ जले तेजसि चापि वायौ वियत्यथो दिक्षु मनःसु काले ।
 प्रत्याशयं जन्मिनां देहभाजां स एव देवो वरिर्वाति नित्यम् ॥ ३६ ॥

तमीश्वरं ध्यायत नित्यमेव सर्वात्मना सर्वगं चापि सन्तम् ।
 इति प्रबुद्धा मयका शुद्धबुद्धिप्रकाशवन्तः सुखिनः संततं स्थ ॥ ३७ ॥

अथापि युष्मभ्यमहं वदामि गर्ति सुरार्थाय रघूद्वहस्य ।
 विज्ञापितोऽसौ मुनिभिः समस्तै रक्षोभिरुद्देजितसाधुचित्तैः ॥ ३८ ॥

असौ हि देवो हितकृज्जगत्या असूत यं कोसलराजपुत्री ।
 सम्प्रार्थितो विधिनेहावतीर्णः स्ववीर्यतोरक्षिता सज्जनानाम् ॥ ३९ ॥

स दण्डकारण्यमितः प्रतस्थौ नूनं चिकीर्षुः सुरसंघकार्यम् ।
 हत्वा विराधाद्यसुरान् बलिष्ठो गन्ता पुनः पञ्चवटीं क्रमेण ॥ ४० ॥

तत्रापि रक्षांसि बलेन हन्ता धनुर्धरोऽसावनुजद्वितीयः ।
 समन्वितो मैथिलराजपुत्र्या सूर्यस्तमांसि प्रभयेवयुक्तः ॥ ४१ ॥

एवं स यावद्वशकन्धरस्य वधं विधायामरलोकपानाम् ।
 करिष्यतेशं रघुवंशकेतुस्तावन्न युष्मासु भविष्यति स्फुटः ॥ ४२ ॥

अत्रापि चास्ते खलु तत्र चास्ते प्रभुविभुः सोऽयमशेषसाक्षी ।
 परावरेशो भगवाननादिर्जनोत श्रीराघव एष एव ॥ ४३ ॥

कर्माणि तस्यामरसिन्धुपूतान्यनेकशः सांख्यपथातिगानि ।
 गायन्ति विप्र निगमैरशेषजगत्त्रयालंकृतिदीक्षितानि ॥ ४४ ॥

देवाचार्यस्त्रिपुरहरणः शेषनागो हयास्यः
 कुम्भोदभूतः कमलभवनः सर्व एवामरेशा ।

गायन्त्यस्य प्रणयखन्नितैर्मानसैः संविदाना
 नानावीर्याण्यमरसरितोऽप्युज्ज्वलान्यद्भुतानि ॥ ४५ ॥

श्रीमान्मारुतनन्दनोऽस्य परमो भक्तो भविष्यत्यलं
रक्षोनीकनिपातनेषु बलवान् साहाय्यमाधास्यति ।
इत्थं सर्वसुपर्वगर्वंहरणीं लङ्घाधिराजश्रियं
दोभ्यमिष हरिष्यतीश्वरवरैः पूज्याङ्गपद्मद्वयः ॥ ४६ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशष्ठसंवादे दक्षिणखण्डे व्रजवासिजनसमा-
हितिर्नामि षड्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

*

सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इत्यत्रिणा मुनीन्द्रेण समाहृतमनोरुजः ।
व्रजौकसो निव वृतुर्जाततत्त्वो निजप्रेभोः ॥ १ ॥
ते सर्वे कथयाच्चकुर्वत्तमत्यद्गुतं प्रभोः ।
सोऽपि विज्ञाय तत्सर्वं मुमूर्छं विरहानुरः ॥ २ ॥
अथ व्रजमृगीदृशः प्रणयपाशबद्धास्तथा
गतिस्मित विलोकित प्रतिनिमग्नचित्ताः प्रिये ।
गुहासु शिखरेषु चाटविषु चित्रकूटस्य ता
वियोगविकलां दशां हृदि दधत्य इत्यूचिरे ॥ ३ ॥
रमण परवशोऽसि प्रायशस्त्वं प्रियाया
जनकनृपतिपुत्र्यास्तत्सहैकान्तचारी ।
इति वत विकला नस्त्वद्वियोगाग्निदधाः
सपदि करुणपातः शून्य उज्ज्वाच्चकार ॥ ४ ॥
प्रतिविपिन मटन्त्यास्त्वां प्रियंनो गृहीत्वा
जनकनृपतिपुत्र्याः कौमलं पादयुगमम् ।
कथमिव न तुतुदुस्ता भूमयो दर्भगर्भा
वयमथ करुणाद्राः पल्लवानादधीम ॥ ५ ॥
व्रजवस्तिजुषो नो ग्राम्यवृत्तीः स्वसार्थं
परिचरणविदधा नौ किमादातमग्रे ।
करुणरसविहीनं चक्रथुश्चित्तमीदृक्
तदिह बत् युवां वै विस्मृतौ कि परार्थम् ॥ ६ ॥
रघुवर बहुधा नो मानसं न प्रतीतं
क्षणविरहहुताशज्ज्वालजालेन दाह्यम् ।
प्रमुदवनविहायिन् यो न एकान्तसंगी
मृदुकठिनपदार्थज्ञातशीलः खलु त्वम् ॥ ७ ॥

प्रमुदवनमजसं सेवमानाः पुरापित्वदमितविरहार्ता एव तत्रावसाम ।
 पुनरपि किमु दत्त्वा चित्रकूटे प्रसंगं मदनदहनमन्तर्दीपयामास किं त्वम् ॥ ८ ॥
 अलमलमथवा ते वार्तया राजसूनो पुनरपि वयमार्तस्तत्प्रसंगेनभूयः ।
 द्विगुणमुदयते यत्स्नेहजन्यो हुताशः प्रतिपदमभिषेकात्तोकपाथःकणस्य ॥ ९ ॥
 बहुतरमियदुच्चे: किं विलप्यापि नाथ
                   त्वमसि हृदयसंस्थः सर्वहृत्तत्त्ववेदी ।
 स्वपति खलु फलाद्यो जागरार्थः प्रयत्नो
                   न तु नरवर जाग्रत्केनचिद्बोधितः स्यात् ॥ १० ॥
 स्मितगतिलपितेक्षाभोगदानैः पुरा नो
                   वशितहृदयवृत्तीरीदृशीस्त्वं विधाय ।
 यदलघुविरहार्ता घोषनारीश्वकर्थ
                   स्फुटमिह विदितोऽभूस्तेन नो निर्दयः किम् ॥ ११ ॥
 स्फुटतरमवधीस्त्वं कूर्दमानान् कुरञ्जान्
                   वनभुविः धृतचापः सायकैः पूर्णतूर्णः ।
 प्रकृतिरिति न ते नो गोचरत्वं प्रयाता
                   नयनविशिखविद्वानाशयान् बिभ्रतीनाम् ॥ १२ ॥
 प्रणयिवर तवोपालम्भनं नो निरर्थं बहुतरसुखदानैः प्रीणयामास यो नः ।
 तव तु सहचरी सा स्यादुपालम्भनीयाविजनगतमकार्षीद् या भन्तं वलेन ॥ १३ ॥
 अयि जनकसुते त्वं प्राणजीवातुरेव
                   व्रजवनवनितानां नास्युपालम्भयोग्या ।
 हिमकरमुखि नित्यानन्दिनी त्वं तु भूयाः
                   किमु न विटपवर्गो मूलसेकान्नं पुष्पेत् ॥ १४ ॥
 त्वमसि हिमकरश्रीस्तारकाः स्याम सर्वा-
                   स्त्वमथ सुतनु बल्ली पल्लवास्ते वयं च ।
 त्वयि खलु सुखितायां स्याम सर्वाः सुखिन्यो
                   यदि स भवदधीनोऽस्माकमेवास्त्यधीनः ॥ १५ ॥
 तदपि वयमजस्त्रैकान्ततः स्त्रीस्वभावा-
                   च्चपलधियमुपेताः संततौकण्ठ्यभाज ।
 उचितमनुचितं वा भाषितं नः सखीना-
                   मतिपरिचयभाजां त्वं हि पूर्णक्षमस्व ॥ १६ ॥
 इति प्रणयबद्धास्ताः सीताराघवयोः प्रियाः ।
 सख्य उच्चावचैर्वाक्यैर्विरहार्ता बभाषिरे ॥ १७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे गोपीजनो-
                   पालम्भनोनाम सप्तविशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततः सुखितगोपेन्द्रो दृष्टा सुचिरमातुरः ।
रामशून्यं चित्रकूटं व्रजं गन्तुमसज्जत ॥ १ ॥

आहूय बृद्धान् गोपबालान् सर्वशोव्रजभूपतिः ।
उवाच रामविरहादिदं स विरहाकुलः ॥ २ ॥

हे गोपवृद्धाः शृणुत साम्प्रतं गिरिरेषकः ।
नित्यं वनाश्रियाद्योऽपि न मे रमयते मनः ॥ ३ ॥

यावद् राम इहावात्सीद्रममाणो निजैर्जनैः ।
तावन्मे मनसोऽस्त्यन्तं प्रोत्यै जातो महीधरः ॥ ४ ॥

इदानीं रामविश्लेषशून्या अन्धतमोवृताः ।
चित्रकूटगिरेराशा न जाने न लभे च शम् ॥ ५ ॥

अन्धकारितदेशोऽसौ सर्वशः पृथिवीधरः ।
गुहामय इवाशेषो जातः सम्प्रतिवर्तते ॥ ६ ॥

अत एनं संविहाय नवीनविरहप्रदम् ।
पुरा विरहसम्पूर्णा व्रजभूमि पियासुकः ॥ ७ ॥

आदाय गोधनानीतः सर्वशो विततान्यहम् ।
प्रमुद्वने प्रयास्यामि फलत्पुष्पलताद्रुमम् ॥ ८ ॥

सुनिवृत्तपशुनातं पक्षिस्तोमसुखप्रदम् ।
त्रिविधानिलसंसेव्यं सर्वतुर्गणसेवितम् ॥ ९ ॥

आकारयत गोपालान् पुरतः परतो गिरेः ।
मन्दाकिन्यास्तटे चैव पृथक् पृथगवस्थितम् ॥ १० ॥

निर्धोष्य दुन्दुर्भिं घोषेष्वेकीकुरुत गोपतीन् ।
पुरो निधाय गोसार्थं सावधाना व्रजन्तु च ॥ ११ ॥

यथा पुरा प्रमुद्वने सदर्तुसुन्दरश्रिणिः ।
रघूद्वहं प्रगायत्र प्रमोदतो दिवानिशम् ॥ १२ ॥

स्मरत भजत नित्यमेनमेव प्रणयवशं रघुपुङ्गवं विशेषात् ।
इति निखिलविलप्तकदम्बकेभ्यो भग्रहिताः सततं प्रयात साम्यम् ॥ १३ ॥

श्रुत्वा व्रजपतेर्वक्यं वर्षीयांसो व्रजौकसः ।
अभ्यनन्दन् सर्व एव स्वे स्वे हृदि निराकुलाः ॥ १४ ॥

अंवदन् व्रजभूमीशं साधुसम्मतमीदृशम् ।
 यथा पुरा व्रजभुवं वासयामः समन्विताः ॥ १५ ॥

सर्वात्मना तमेवेशं ध्यायन्तः सर्वदा वयम् ।
 जीविष्यामः परं प्रेम पुष्णन्तो विरहोद्भवम् ॥ १६ ॥

प्रमोदवनवीथीषु वसन्तो मधुमत्तमैः ।
 वासन्तीनां सुमैर्ग्राणातृप्ति कुर्वन्त एव च ॥ १७ ॥

सम्प्राप्तैर्भक्तिवशैर्जनैः परमहंसकैः ।
 शृण्वन्तश्चरितान्यस्य हृत्कर्णमधुराण्यलम् ॥ १८ ॥

यावत्तस्यैव संदर्शः प्रेयसः सुखबद्धनः ।
 तत्रातिवाहयिष्यामस्तावत्कालं प्रमुद्धने ॥ १९ ॥

एवं निश्चित्य मनसा सर्वे ते व्रजवास्तवः ।
 शृङ्गाण्यापूरयामासुः प्रतिष्ठन्तः प्रमुद्धनम् ॥ २० ॥

} गवां वृन्दानि पुरतो विधाय विहितोत्सवाः ।
 अनःस्वारोप्य दारान् स्वांश्चित्रकूटाद्विनिर्ययुः ॥ २१ ॥

गोपाङ्गना गुणगणान् रघुपुञ्जवस्य गायन्त्यउदगतवियोगमदनेन मत्ताः ।
 प्रेमा सुविह्वलतमास्त्वरितं प्रयान्तयो युक्तेरनो भिररुचंस्तडितो यथाम्रे ॥ २२ ॥

रामस्यावासदेशेषु वसन्तो रजनीषु ते ।
 यमुनां जाह्नवीं चैव तीर्त्वा याताः प्रमुद्धनम् ॥ २३ ॥

ते चार्द्धवर्त्मनि गता भरतं जटालमायान्तमार्यसविधे ददृशुस्तदानोम् ।
 पश्चादमीभिरुदिताखिलसम्प्रवृत्तिः संगमृतप्रमुदितं सह तैर्निवृत्तः ॥ २४ ॥

गोपेन्द्रो भरतेन रामचरणप्रेमप्रमोदस्पृशा
 संगं प्राय्य चिराय तुल्यविरहक्लेशेनवार्तादिभिः ।

चित्तं स्वस्थ नितान्ततांतिविवशं शून्यां दिशो भावयन्
 प्रेमात्याद्मतिव्यनोदयदितः कृच्छ्रात्प्रमोदाटवीम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे प्रमोदवनागमनो
 नामाण्डाविशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

एकोनन्त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामो भरतमायान्तमाशड़क्य सविधत्वतः ।
 चित्रकूटं परित्यज्य प्रयौदक्षिणां दिशम् ॥ १ ॥

सानुजेन सदारेण तेन मुक्तं महीधरम् ।
 चित्ते न रोचयामासुः पशवः पंक्षिणोऽपि च ॥ २ ॥

येषां सीतामुखचन्द्रानुरागः प्रतिक्षणं बर्द्धमानो बभूव ।
 ते चित्रकूटाद्विचराश्वकोराः शून्या इवाशा ददृशुः समंतात् ॥ ३ ॥

ये प्रावृषेष्याभ्रसमूहनीलं श्रीरामचन्द्रस्य वपुर्मनोजम् ।
 पश्यन्त आनन्दभूतो मयूरा ग्रीष्मेऽपि नान्तःपरितापमापुः ॥ ४ ॥

तेषामिदानीं समयः सुदुर्वहस्तेनैव कान्तेन वियोगभाजाम् ।
 महादवग्निज्वलिता इवासन् समंतश्चित्रकूटे वनान्ताः ॥ ५ ॥

धनुर्धरस्यापि विदेहजेशितुर्वरानुकम्पामधुरं वपुर्मृगाः ।
 विलोक्यन्तो मनसा न तत्रसुः कर्णान्तकृष्टाशुगमुक्तिभीष्वपि ॥ ६ ॥

ये रामचन्द्रमुरलीमधुरानुवादपीयूषपारणसुपत्लवपडिक्कपूर्णाः ।
 ते चित्रकूटकटकद्वमगुल्मबल्लीवृन्दा अपि प्रतिपदं शुशुषुस्तदानीम् ॥ ७ ॥

इत्थं हित्वा चित्रकूटं चिरावासं रघूद्वहः ।
 आचक्राम धनुषपाणिर्दक्षिणाशां सहानुजः ॥ ८ ॥

प्रेयां समनुगच्छन्ती जानकी व्यरुचत्तराम् ।
 राज्यश्चीरिव शोभाङ्गा गजेन्द्रवरगामिनी ॥ ९ ॥

विदेहजामनुगतो लक्ष्मणोऽपि व्यरोचत ।
 प्रभोः पादोन्मुखीं भक्ति जना भागवतो यथा ॥ १० ॥

अत्रिपत्यानुलिप्तेन साङ्गरागेण भूयसा ।
 पुण्यगन्धपुषा चक्रे वनं तत्साधुसौरभम् ॥ ११ ॥

सीताङ्गसौरभं भृङ्गा जिघ्रन्तस्तत्र कानने ।
 सुरभीष्यपि पुष्पाणि तत्यजुस्तत्क्षणं किल ॥ १२ ॥

ऋषीणामाश्रमस्थानान्यलंकुर्वन्त उच्चकैः ।
 आत्मभासान्विता जगमुस्त्रयस्ते देवतोपमाः ॥ १३ ॥

प्रदयोतयन्तो विविन्दं समंताच्छ्रीरामसीतानुजकल्पवृक्षाः ।
 आनन्दिताः सौरभसम्भरेण मल्लीसुमेभ्यश्चकृषुभिलिन्दात् ॥ १४ ॥

वनस्थलीः पादसरोजपाविनीः समंततोऽसौ विदध्रद्घूद्धः ।
 विराधरक्षोऽधियवासमाराजगाम कोदण्डधरोऽक्षयेषुधिः ॥ १५ ॥
 क्रोडञ्चरैदृष्टमृगान् विहिंसन् मुक्ति च तेभ्यः प्रददत्सुदुर्लभाम् ।
 चमच्चकाराखिलमेव काननं महाबलो दाशरथिः सहानुजः ॥ १६ ॥
 तयोर्महावीर्यमृगेन्द्रगामिनोर्मध्येन सा विद्युदिव प्रयान्ती ।
 रेजे महाराजसुता मनस्विनी पादाब्जशिंजद्वरनूपुरद्वया ॥ १७ ॥
 तस्यास्तनुद्योतभरेण भूयसा प्रकाशितास्तत्र वनेऽखिला दिशः ।
 ननाश नैशं सहसा यथा तमश्चमक्ताश्चाखिलसत्त्वराशयः ॥ १८ ॥
 अग्रे रामः प्रकृतिसुभगश्चापतूणीरधारी
     खङ्गी श्यामोभसितधवलः पिङ्गचूडाललामः ।
 पृष्ठे तस्य क्षितिपतिसुता द्योतयन्ती दिग्न्तां-
     स्तस्याः पृष्ठे कमलनयनो लक्षणः संजगाम ॥ १९ ॥
 तेषामेवं गच्छतां मार्गमध्ये रक्षोऽतिष्ठोरकर्मा विराधः ।
 संध्याकालीनाभ्रवभ्रुःस्वरूपेणोङ्ग्नैः कायः कामचारी करालः ॥ २० ॥
 तं खलं मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं रघुपुङ्गवः ।
 उवाच कोमलां वाचमादाय परमेश्वरः ॥ २१ ॥
 कस्त्वं भोः प्रांशुभीमाङ्गः संध्याभ्रकपिशब्दुतिः ।
 देहि नो गच्छतां मार्गं वनेऽस्मिन् भूरिभीषणे ॥ २२ ॥
 इत्युक्तः कुटिलस्वान्तो राक्षसो रुधिराशनः ।
 प्रकृत्या भीषणतनुरुवाच विधिवच्चितः ॥ २३ ॥
 के यूयमत्र विजने विपिने मम सद्वनि ।
 सम्प्राप्ताः कोमलतमा रक्षसौ मम भक्षणाः ॥ २४ ॥
 न कश्चिदत्र मनुजः संचरत्यात्मनो हितम् ।
 अन्विच्छन् मदगारेऽस्मिन् भीषणे निर्जने वने ॥ २५ ॥
 न चेह कश्चित्सम्प्राप्तः प्राणैः सह गतो जनः ।
 अतो वो भोक्तुमिच्छामि मत्यनिमृतपारणान् ॥ २६ ॥
 विधिना नोदिता यूयं सम्प्राप्ता मम सद्वनि ।
 अलं वः कातरत्याधुना भूतं हि भावि यत् ॥ २७ ॥
 इति तस्य गिरा रामो ज्ञात्वा तं राक्षसाधमम् ।
 निहन्तुमेकं विशिखमुद्धाराशु तूणतः ॥ २८ ॥
 स तावदद्रेः शिखरमुत्पाद्य बलदुर्मदः ।
 ऐच्छत्पातयितुं रामे आकणक्षिष्टसायके ॥ २९ ॥
 वाणो रामकरोन्मुक्तः खण्डखण्ड चकार तत् ।
 गिरे: स्थूलतरं शृङ्गं न्यपतद्रक्षसः करात् ॥ ३० ॥

ततः सोऽन्यदिगरे: शृङ्गं भ्रामयित्वाऽस्तमपाणिना ।
 मुमोच राक्षसो रामे कल्पद्रुकुसुमोचिते ॥ ३१ ॥

तदप्यस्य करोन्मुक्तबाणभिन्नं सहस्रधा ।
 निपपात महीपृष्ठे करकावर्षसंनिभम् ॥ ३२ ॥

अथ भूयः स संक्रुद्धो मुष्टिमाबध्य राक्षसः ।
 प्रहर्तुंकामस्त्वरितं राममभ्याययौ खलः ॥ ३३ ॥

तमेकेन शरेणोच्चैर्भुजमूलऽभ्यताडयत् ।
 स तेन सुचिरं क्रूरा मूर्छनामाप राक्षसः ॥ ३४ ॥

विहाय मूर्छनां रक्षः सहसा पुनरुत्थितः ।
 दर्शयन् भीषणं रूपं दंष्ट्राकोटिस्फुटाननम् ॥ ३५ ॥

रामो मर्मणि विव्याध राक्षसं स्वापराधिनम् ।
 आकर्णाकृष्टज्यामुक्तैः शरैराघातवेगिभिः ॥ ३६ ॥

एकेन तस्य वक्षोऽहन् द्वाभ्यां बाहू व्यकृन्तयत् ।
 पुनरेकेन तच्छीर्षं कन्धराया अपातयत् ॥ ३७ ॥

इत्थमालिङ्ग्य वैदेहीं श्रीरामो रघुसत्तमः ।
 दृशा पीयूषवर्षिण्या ददर्श प्राणवल्लभाम् ॥ ३८ ॥

रामतीक्ष्णशराघातैर्विभिन्नतनुरस्पः ।
 निपतन् धरणीं कृत्स्नां कम्पयामास भारतः ॥ ३९ ॥

तदङ्गं शतधा कृत्वा राघवौ खञ्जकर्त्तैः ।
 स्थाने दुर्गन्धमाशङ्क्य धरण्यां विनिचरन्व तुः ॥ ४० ॥

तस्मिन् दिने तद्विषयाद्विवासिता
 स्तेनैव घोराचरितेन रक्षसा ।

स्वस्वाश्रमस्थानमुपाययुस्तदा
 तपोधना राघवयोः कृताशिषः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे विराघवधो
 नामेकोनत्रिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

विराधवधसामर्षा ये चान्येऽपि निशाचराः ।
 ते भेजू राघवावेत्य दीपेष्विव पतञ्जताम् ॥ १ ॥
 मुनीन् सम्मानयामास रामः कामतरूपमः ।
 विराधवधसंहृष्टास्ते तस्मायाशिषो ददुः ॥ २ ॥
 ब्रह्मण्यदेवता तेन मुनिपु प्रकटीकृता ।
 सीतां नियोजयामास येषां पादावनेजने ॥ ३ ॥
 रामं निरीक्ष्य मुनयो दण्डकावनवासिनः ।
 पूर्णकामाः समभवत् मेनिरे च तमीश्वरम् ॥ ४ ॥
 असावधोक्षजः साक्षाच्छ्रिया देव्या समन्वितः ।
 रामचन्द्रः सुखयितुं धरणीतलमागतः ॥ ५ ॥
 कोञ्ज्योऽमुना विना हन्यादत्युग्रान् रजनीचरान् ।
 द्विजदेवत्रयीधर्मं रक्षेच्च निजवीर्यतः ॥ ६ ॥
 इतिरात्रं दिवं रामः स्वगुणानेवगायतः ।
 मुनीन्द्रान् मोदयामास प्रकृत्यैव मनोज्ञया ॥ ७ ॥
 मुनिदाराः प्रपश्यन्तः प्रियां रामस्य जानकीम् ।
 आशंसन्तः प्रमुदिता इदमूचुः कृपावशांत ॥ ८ ॥
 हा कष्टं राजतनये तव वीरेन्द्रभामिनि ।
 पद्मचां पद्मपलाशाभ्यामटवीमवगाहसे ॥ ९ ॥
 धिक् कैकेयाः कुर्मति घोरकर्मणो यथा समुद्ध्रित्वेन्दुनीलभः ।
 रामः कान्तासहितः काननं व्रजन् निवारितो नैव गुणैर्महोजज्वलः ॥ १० ॥
 जानेऽमुष्या बुद्धिरभ्युदगतेयं भाग्यैरस्माकं वने वृत्तिभाजाम् ।
 नो चेत्कासौ प्रावृषेष्याभ्रनीलो दृश्यः स्यान्नो दृष्टिभिस्तापसीनाम् ॥ ११ ॥
 गीयाच्चिरं ते पतिर्हजितोऽप्य हे देवि वैदेहि चिरं लभस्व ।
 साम्राज्यलक्ष्मीरिव पत्युरग्ने सौभाग्यभाग्याप्रतिमप्रभावम् ॥ १२ ॥
 दूयामहे देवि तव त्विमां दशां विलोकयन्त्यो वनचारिणीर्वयम् ।
 हृष्याम एवापि तवावलोकनात् स्वभाग्यवृद्धिं समुदीह्य भूयः ॥ १३ ॥
 इति सा वार्तयन्तीनां मुनिष्ठीणां निकेतने ।
 अवसत्स्वस्थहृदया पतिदेवरसंयुता ॥ १४ ॥
 फुल्लवृक्षलतागुल्मप्रसूनवरमण्डिता ।
 अङ्गसंगिसुगन्धौघैर्वासयन्ती वनस्थलीः ॥ १५ ॥

विच्चार वनं सीता पत्या सह सुलक्षणी ।
 वर्द्धयन्ती हृदि प्रीति दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ १६ ॥

कोटिकन्दर्पसंदर्पमन्दीकरणमुत्तमम् ।
 सौन्दर्यं रामचन्द्रस्य पपुर्धन्या वनेचराः ॥ १७ ॥

येषु येषु वने सीता वृक्षेषु समधिष्ठिता ।
 तेषु तेष्व व संलग्नास्तदञ्जलौरभाश्रियः ॥ १८ ॥

प्रयान्त्याः कानने तस्याः पत्या सह वरश्रियः ।
 अग्रेसरः समभवदञ्जसीरभमारुतः ॥ १९ ॥

रञ्जयन्ती तनुश्रीभिः काञ्चनैरिव काननम् ।
 द्योतयन्ती तडिदद्योतैर्निविडा गद्वरस्थलीः ॥ २० ॥

आलपन्ती शुभा वाचः पत्युर्हृदयमोदनीः ।
 वर्द्धयन्ती परां प्रीतिं द्विधा पत्यौ च देवरे ॥ २१ ॥

निवसन्ती समं पत्या पर्णशालासु रात्रिषु ।
 देवरेणोपकलृसासु पत्युराजानुवर्तिना ॥ २२ ॥

पचन्ती मृगमांसानि शुभाहारकराणि च ।
 देवरेणोपनीतानि मेधानि विविधानि च ॥ २३ ॥

आवस्थ्याग्निहोमान्ते पात्यौ भुक्तवति प्रिये ।
 देवरेचाभ्यनुज्ञाता भुज्ञानामृतभुक् स्वयम् ॥ २४ ॥

उवास कानने देवी भत्रा सह सुनिर्वृता ।
 देवरेण प्रतिपदं कृतभक्तिविशेषतः ॥ २५ ॥

सौमित्रिगृहिणे भ्रात्रे शश्याः पर्णमयीः शुभाः ।
 पर्णशालासुरम्यासु कल्पयामास कालवित् ॥ २६ ॥

अध्यासीनः पर्णशालासु रामः शश्याः शुभा लह्मणेनोपकलृसाः ।
 निन्ये रात्रीर्जानिकीभोगजुष्टः शश्वदगाढालिङ्गनानन्दमनः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे वनवासे
 त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः

व्रह्मोवाच

कुदम्बिन्यः किरातानां दृष्टा रामं वनेचरम् ।
 तापसं शुभवेशाढ्यं सदारं सानुजं तथा ॥ १ ॥

पूर्णप्रेमभरोत्कण्ठाश्चपलेक्षणपञ्जाः ।
 इदमूचुः प्रमुदिताः पुलकाश्चित्विग्रहाः ॥ २ ॥

अहो इमावग्निसमानवर्चसौ सत्तापसी पिङ्गजटालकुन्तलौ ।
 कौ काननेऽस्मिन् पुरुषोत्तमाबुभौ मन्दस्मितानन्दिमुखौ रसोज्ज्वलौ ॥ ३ ॥

का चेयमञ्जैस्तडितो विधुन्वती राकानिशाकामुकवक्त्रमण्डला ।
 क्षामोदरी हेमघटोन्नतस्तनी प्रद्योतयन्ती रुचिभिर्वनस्थलीः ॥ ४ ॥

प्रायेण रामोऽयमनञ्जसुन्दरः सुलक्षणोऽयं च तथैव लक्ष्मणः ।
 एषा च विद्यो जनकावनीभुजः कन्यैव ताम्यत्तपनीयविग्रहा ॥ ५ ॥

अहो अमी भूवलयैकभूषणाः सुपेशलाः सौरभशालिविग्रहाः ।
 कृतार्थयन्तीह वने वनौकसो मन्दस्मितालोकमुखेन्दुरस्मिभिः ॥ ६ ॥

ये केऽपि लोके पुरुषोत्तमानिमान् पश्यन्ति दृग्भिः सुधयात्तपारणाः ।
 ते एव धन्या इह शर्मधारिणो धुरंधराभाग्यभूतां सुजन्मनाम् ॥ ७ ॥

अये किराताञ्जभुवो वनौकसो भाग्यैर्व एतेऽत्र समागतास्त्रयः ।
 इहैव तिष्ठन्तु निरन्तरं वने सुधाप्रवाहं च दृशः पिवन्तु नः ॥ ८ ॥

अये चकोरास्तरुनीडवासिनः किमप्यलभ्यं सुलभं बभूवः ।
 इहादसीयं सुखकारिदर्शनं या मध्यगासावमुयोः पुमग्रथोः ॥ ९ ॥

अये मयूरा अमुमध्रु दुन्दरं सुधारसासारमनोज्जदर्शनम् ।
 विलोकयन्तः किमपि प्रहृष्यथ प्रायेण लब्धं किल वोऽसुजीवनम् ॥ १० ॥

इमाम पीच्यावयवां सुमध्यमां वने चरन्तीं कलहंसशावकाः ।
 किमन्तरानन्दभृतौञ्जुगच्छथ प्रायेणमञ्जीरकलक्षणादृताः ॥ ११ ॥

अहो युवां लोकमनोहराकृतो स्वभावशुद्धौ कलमञ्जुभाषिणौ ।
 किमप्यपूर्वं खनु रामणीयकं वनेऽत्र सम्यक्कुरुतस्तनुत्विषा ॥ १२ ॥

अये मनोज्ञे वर्वर्णिनि क्षणं त्वमत्र कान्तारपथे सुसंगता ।
 करोषि वैदेहि किरातयोषितां धन्ये दृशौ भाग्यसमूहसम्भृते ॥ १३ ॥

अये कियद्यावदितो गमिष्यसि प्राप्तासि पन्थानमतीत्य पुष्कलम् ।
 इहैव तिष्ठाद्य विदेहभूपजे कुरुष्व धन्ये सफलाश्च नो दृशः ॥ १४ ॥

तवेदमञ्जः कमलाधि कोमलं समस्तभूमीसुखभोगयोग्यम् ।
 गभस्तयोऽकर्स्य कठोरतापदाः श्रमाम्भमा यद्गलपयन्त्यनुक्षणम् ॥ १५ ॥

तदेव नोदूयत उच्चकैर्मनो विश्रम्यतां सम्प्रति राजकन्यके ।
 इमौ च तौ काममनोज्ञवर्चसाविहैव संस्थापय भर्तृदेवरौ ॥ १६ ॥
 कियत्सरोजाशयकोमलाभ्यां पद्मामटव्यामवगाहयिष्यसि ।
 भुवं कुशाग्रातिकठोरगर्भा प्रायेण चित्तं तवसाधु निष्कृपम् ॥ १७ ॥
 इदं वनं नः खलु सत्त्ववर्जितं सुपल्लवश्रेणिमनोज्ञभूरुहम् ।
 विकस्वरं भूरिफलं सुशीतलं सुच्छायकुञ्जद्रुमवलिमण्डपम् ॥ १८ ॥
 इहास्यतां नोदयथा रघूत्तमौ किमुत्तमां खेदयथः प्रियामिमाम् ।
 विधीयतां पर्णमयं शुभं गृहं मेध्यान् मृगान् हंस्यथ आत्मतृप्तये ॥ १९ ॥
 युवां प्रकृत्यैव मनोहरावुभौ सुधन्यया वलभयामुपान्वितौ ।
 इहैव रम्ये विपिने निशामिमां भाग्येन नः खल्वतिवाहयिष्यथः ॥ २० ॥
 युष्मान् हि लोकोत्तररूपसम्पदा जगद्वशीकुर्वत आत्मशीलतः ।
 निरीक्षमाणे अपि नो दृशाविमे अतृक्षकाल्ये ननु रूपपारणात् ॥ २१ ॥
 इति तासां वदन्तीनां संप्रेमणां भिल्योषिताम् ।
 समाकर्ण्य शुभा वाचो मुमुदुस्ते त्रयो हृदि ॥ २२ ॥
 ततो लक्षण आनीय मृगान् मेध्यान् निजै शरैः ।
 विनिर्मये पर्णशाले उभे आर्याय चात्मने ॥ २३ ॥
 आर्यस्य च सदारस्य पर्णशालां मनोहराम् ।
 विनिर्ममे विशालां स आत्मने च तनीयसीम् ॥ २४ ॥
 आर्यस्य लक्ष्मीवति पर्णशाले शश्यां शुभां भूरुपद्मपल्लवैः ।
 विनिर्ममे चावसथ्याग्निधानीं वेदी च विज्ञः शुभलक्षणान्विताम् ॥ २५ ॥
 आधाय मांसानि मृगस्य मेध्यान्पत्यादृतस्तत्र तयोः पदाब्जम् ।
 प्रणम्य भक्त्या पुलकाचिताङ्गः संवाहयामास विनीतखेदः ॥ २६ ॥
 अथ रघुपतिरग्निहोत्रहोमाज्जनकसुतापरिपक्मेध्यमांसैः ।
 विपिनतरुभवैः फलैश्च रस्यैरनुजवधूयुत आचर्छदात्मतृप्तिम् ॥ २७ ॥
 सुप्तः स पर्णसदने विविधाः प्रवृत्तीः संवार्तयन् भृशमसु प्रियया समेतः ।
 निन्ये निशां कटुरणद्वनघूकघोषघोरान्धकारितशिवारूपभीमरूपाम् ॥ २८ ॥
 तत्र लक्ष्मण उदाहितचापः पूर्णतूर्ण इषुभिनिशिताग्रैः ।
 जाग्रदेव रजनीं समनैषीदार्यपादकमलाहितचित्तः ॥ २९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे वनवासनिस्वापो
 नामैकं विशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

*

द्वात्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततः प्रभाते विमले कण्टसु वनपक्षिषु ।
 विनीतनिद्रः श्रीरामः प्राबोधयत लक्ष्मणम् ॥ १ ॥
 भ्रातजगृहि सौमित्रे उत्थायाभ्युचितं कुरु ।
 गता निशासावुदितो रकांशुर्भानुमण्डलः ॥ २ ॥
 इत एकतमांरार्ति मध्ये विश्रम्य कानने ।
 परतोऽह्निगमिष्यामः कुम्भयोनेः शुभाश्रमम् ॥ ३ ॥
 अदघेदमद्भुततमं मुनीनां वनमुत्तमम् ।
 क्षेममध्यासिता स्वो वै सुखयन्तो वनेचरान् ॥ ४ ॥
 वनेऽस्मिन् मम भक्तास्ते विद्यन्ते दीपवर्चसः ।
 येषां प्रेम्णा वशीभूतो भविष्यामि न संशयः ॥ ५ ॥
 केनापि किल भावेन तपस्यान्ति तपोधनाः ।
 स तेषां मनसो भावः प्रकटोऽद्य भविष्यति ॥ ६ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं भूयः सुन्दरो रामचन्द्रमाः ।
 यथावग्निकुमाराणां मुनीनां तत्तपोवनम् ॥ ७ ॥
 प्रशान्तश्वापदाकीर्णं वेदपाठप्रधोषितम् ।
 शान्तस्वरैविहंगानां कर्णयोः प्रमुदावहम् ॥ ८ ॥
 सामगानस्वरोपेतं होमधूमोरुसौरभम् ।
 श्रौषड्वौषड्वषट्शब्दनिरस्तासुरसंचरम् ॥ ९ ॥
 संफुल्लानोकुहलतासुमनोगुच्छसौरभम् ।
 गुल्मपुष्पातिसौरभ्यवशीभूतमधुव्रतम् ॥ १० ॥
 मनोज्ञकोकिलालापकाकलीपञ्चमस्वरम् ।
 परमानन्दसम्मग्नविकूजच्छुकसारिकम् ॥ ११ ॥
 पञ्चवर्णप्रसूनाढ्यतरुचित्रविचित्रितम् ।
 उत्फुल्लपदाखण्डाढ्यसरोवरमनोहरम् ॥ १२ ॥
 तरुगुल्मलतासंगित्रिविधानिलसेवितम् ।
 वनदेवीमुखोदगीतकलनादसुखावहम् ॥ १३ ॥
 अनङ्गोद्दीपनमपि तपो विजितमन्मथम् ।
 संफुल्लकिशुकारण्यलोहितीभूतदिक्कटम् ॥ १४ ॥
 विहङ्गमकलध्वानसंक्षिप्तं भ्रमरध्वनि ।
 ऋमरध्वनिसंगीतवल्लकीनादमञ्जुलम् ॥ १५ ॥

अशोकवनिकापुष्पजातदिक्सुन्दरीपटम् ।
 केतकीकाननोदभूतपरागपटलीवृतम् ॥ १६ ॥

दृष्टा तद्विपिनं रामः समंताद्रामणीयकम् ।
 प्राविशज्जानकीयुक्तः शृङ्गारसुरभूरुहः ॥ १७ ॥

उवाच लक्ष्मणं भूयः पथ्येयं विपिनं सखे ।
 पीयूषपाकमधुरफलसंदोहतृसिकृत् ॥ १८ ॥

अस्मिन् विहर्तुमिच्छामि दण्डकावनमूर्द्धनि ।
 वनोत्तमे मुनिवने जनयन् जन्मिनां मुदम् ॥ १९ ॥

ये केचित्कानने ह्यस्मिन् मुनयः शुद्धबुद्धयः ।
 तानस्म्यनुग्रहीष्यामि यथावाञ्छितसाधकः ॥ २० ॥

करोतु जानकीदेवी शृङ्गारमिहकानने ।
 सुमनोभिः पञ्चवर्णः फलैश्च तरुपल्लवैः ॥ २१ ॥

भवान् वनेऽत्रसौमित्रे मा वधीन्मेध्यकान् मृगान् ।
 एते हि मुनिकन्याभिः पोषिताः सोदरा इव ॥ २२ ॥

खेलन्तीह सुविश्वस्ताः कृष्णसारा अमीवने ।
 कर्षन्ति मुनिहस्तेभ्यः कर्मदर्भेदकाक्षतान् ॥ २३ ॥

वन्यरेव फलैर्मूलैः पत्रैः पुष्पैरिहोचिता ।
 वृत्तिर्नः साधुशीलानां मुनीनामाश्रमालिषु ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा भ्रातरं वीरः फलादवर्थं व्यसर्जयत् ।
 रवयं च व्यश्रमत्सान्द्रलतामण्डपमाश्रितः ॥ २५ ॥

विजह्ने जानकीतत्र भर्ता सह मुदान्विता ।
 कुसुमान्वयचिन्वन्ती भूषणार्थं लतावने ॥ २६ ॥

अथ शृङ्गारयामास गात्रयष्टि शुचिस्मिता ।
 पत्युर्मनोऽरञ्जनकृद्विन्यासविधिदक्षिणा ॥ २७ ॥

सानुकूलानुकूलेन पत्था साध्वी सुसंगता ।
 रेजे रतिरिवोद्रिक्ता सज्जमाना मनोभुवा ॥ २८ ॥

सुसम्मार्ज्यं कचांस्तस्या मल्लीमाल्यैर्जुगुंफ सः ।
 ते द्विपाटीकृता रेजुर्भस्ताराकितं यथा ॥ २९ ॥

पञ्चवर्णसुमैवेणीं जुगुंफ वरयोषितः ।
 रेजेतरांलतैवोच्चैः साम्प्रतं गुच्छशालिनी ॥ ३० ॥

सिन्दूरैः पूरयामास सीमन्तं रामनायकः ।
 नभःपथ इवाराजनवसांध्यकरारुणः ॥ ३१ ॥

अलक्मेलयित्वास्या बवन्ध शिखिपिच्छिकान् ।
 अन्योन्युगुणसम्पर्कते रेजुः सुसखा इव ॥ ३२ ॥
 गुंजाफलकृतोत्तंसमालापरिधिशालिना ।
 मुखेन व्यरुच्वदेवी शशिना वारुणसजा ॥ ३३ ॥
 तरुपल्लव सम्पन्नकर्णभूषणशालिनी ।
 वनश्रीरिव सा रेजे वसन्तागमसम्भूता ॥ ३४ ॥
 पञ्चवर्णप्रसूनस्त्रकृताकल्पा नृपात्मजा ।
 वसन्तलक्ष्मीरिव सा रेजे मदनमोदिनी ॥ ३५ ॥
 तत्त्वदञ्जप्रन्यस्तपुष्पभूषणशालिनी ।
 साक्षात्कल्पलतेवाभादरामकल्पद्रुमाश्रिता ॥ ३६ ॥
 एवं विहृत्य विपिने विदधौ प्रियायाः प्रत्यञ्जभूषणभरं सुमनोभिरच्छैः ।
 दध्रे मनःशिलमयो हरितालमिश्रं तस्य ललाटफलके तिलकं रसीन्द्रः ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे अग्निकुमारवर-
 प्रदानो नाम द्वार्तिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

*

त्रयस्त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तावशोकवनवलिमण्डपे मत्तगुञ्जदलिपुञ्जमञ्जुले ।
 मुक्तकण्ठकलकोकिलाञ्जनाकाकलोमुखरिते विजह्रनुः ॥ १ ॥
 वीक्ष्य तां प्रियतमां रघूतमः कोटिकामरमणीविजित्वरीम् ।
 कलृसनव्यवनभूषणान्वितां जानकीं हृदयहारिविभ्रमाम् ॥ २ ॥
 राघवो व्यमुहदात्मना भृशं तद्विनिर्मितसुवन्यभूषणः ।
 रूपमप्रतिममुत्तमं तयोः कामकेलिमतनोत्परस्परम् ॥ ३ ॥
 तत्र चारुनवशाद्वलाञ्जिते कुञ्जसद्वनि मनोहरस्थले ।
 कापि केलिरभवत्योर्मिथः शिजितानुगतहंससावका ॥ ४ ॥
 तौ विहृत्य निभृतं परस्परं रूपसारभररामणीयकम् ।
 नीलया ददृशनुः परस्परप्रेक्षणानुभवसाक्षिणावुभौ ॥ ५ ॥
 आशुशूक्षणिमुतास्तपस्त्रिवनस्तत्र ते मुनिवराः समायुः ।
 आत्मनोऽतिमुच्चिरं मनोगतं विभ्रतः कमपि भावमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 १. पादेऽस्मिन्नक्षरन्युतमार्पः ।

रासकेलिरमुना यदा कृता सारवे विपुलभासिरोधसि ।
 प्रेमलग्नमनसस्तदावधिप्रैधमानविरहाकुलान्तरा: ॥ ७ ॥
 ते पुरो जनकजारघूढ़हौ कुञ्जसद्ग्नि परस्परेक्षिणौ ।
 वीक्ष्य तत्र हुतभुक्तुमारका वाडवाः सकलमेव विस्मृताः ॥ ८ ॥
 के वयं कुर्व इहागताः कथं कुत्र किं जगदिति प्रतीतिः ।
 वर्जिता किमपि मुक्तचेतसो रूपसाररमणीयतावशाः ॥ ९ ॥
 तान् विमुरधमनसो द्विजन्मनोवीक्ष्य राघव उदारमानसः ।
 वाक्यमुज्ज्वलमुदाजहार वै एतदान्तरमनीषितैकवित् ॥ १० ॥
 साधु वो नय उदारभावुका वाडवाः सफलसत्तपोधनाः ।
 यूथमत्र कृपया ममागता व्रूत किं नु करवाणि वो बुधाः ॥ ११ ॥
 कोटिकल्पकृतपुण्यसम्पदामूर्जिताप्रतिमव्यावर्चसाम् ।
 व्रूत वः किमिह नाम दुर्लभं स्वर्गिणामुत फलेऽपवर्गिणाम् ॥ १२ ॥
 आन्तरं किमपि भावभावितं प्रेम वो विजयते रसोत्तरम् ।
 यत्कलं खलु ममावलोकनं लब्धमेव हि भवद्विरञ्जसा ॥ १३ ॥
 इत्युदीर्घममुना मनीषिणा तेऽवगत्य तनया हविर्भुजः ।
 ऊचुरुत्प्रणयमानसा द्विजाश्चित्तधैर्यमवलम्य किञ्चन ॥ १४ ॥
 कोटिपञ्चशररामणीयकस्तेन रूपरुचिसारसम्पदि ।
 वीक्षिते त्वयि रमेश नेतरद्वीक्षणीयमधुना भवेऽस्ति नः ॥ १५ ॥
 एतदेव कुरु राम कामदोऽस्यस्मदीयमिदमत्र कामितम् ।
 यत्तवैव पुरुषस्य कामिनः कामिनीभवितुमस्ति नः स्पृहा ॥ १६ ॥
 एहि राम करुणारसाब्धितां तावकीनविरहो दुनोति नः ।
 त्राह्यपाकुरुतमेनमूर्जितं देहि शुद्धमधरामृतं निजम् ॥ १७ ॥
 तान्तिमेति हृदयं तपस्विनां तत्र धेहि निजपादपल्लवम् ।
 मोददानममृतैकवर्षणां तावकीनविरहात्तिभेषजम् ॥ १८ ॥
 एधते बहुतिथं मनोगतः कोऽपि भाव इति भावितस्त्वयि ।
 तस्य पारमधुना प्रदर्शय श्रीशदेहि निजभोगभोजनम् ॥ १९ ॥
 नान्यथा भवितुमर्हति स्पृहा कल्पिता त्वयि चिराय राघव ।
 प्रार्थितार्थि गणकल्पशाखिनस्त्वत्प्रभो क इतरोऽस्त्वदोर्पकः ॥ २० ॥
 नाथ नीतिरपि नैव हीयते प्रायशस्तव परा कदाचन ।
 यो यथैव भवतः प्रपत्तिभाक्तं तथैव हि भवान् प्रपदयते ॥ २१ ॥
 देव्यसावपि तवानुमन्यतां भागधेयविभवेन नोऽर्थितम् ।
 स्यात्सुदुर्लभमयीदमेतयानुमतं सुलभमेव राघव ॥ २२ ॥
 इत्थमग्निसुततापसोदितं सनिशम्य रघुवंशचन्द्रमाः ।
 मञ्जुलस्मितमयूरवपूरिताखण्डवक्त्रविधुमण्डलोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥

श्रीराम उवाच

अहो हि यूयं कथमिच्छथैवं स्त्रीभावमाप्तुं पुरुषप्रकाण्डाः ।
स्त्रीजन्म निन्द्यं मुनयो वदन्ति मानुष्यलोके पूरुषजन्मनोऽस्मिन् ॥ २४ ॥

स्त्री नाम वेदानधिकारदुष्टा स्वातन्त्र्यहीनागलपितासुरद्वा ।
अनेकदुःखानुभवैकपात्रं पुर्मर्यवर्जा भयभाजनं च ॥ २५ ॥

शङ्क्या च शश्वद्वयभिचारदोषादप्येकजन्मा च्युतसंस्कृतिश्च ।
को नाम विद्वाननवदयपुंस्त्वं विहाय योषिज्जनुराद्रियेत ॥ २६ ॥

अथापि सर्वज्ञतयानपेतप्रागजन्मसंस्कारगुणाः भवन्तः ।
स्त्रीभूय रन्तुं यदि कामयन्ते तुल्या रतिस्तर्हि न किं तु पुंसाम् ॥ २७ ॥

अप्येवमभर्थितकामभोगा आस्थपातित्यधरा भवन्तः ।
‘भवादृशात्मज्ञगणोपहास्यं तपोब्ययं किं न परामृशन्ति ॥ २८ ॥

न ह्यात्मविज्ञानसुनिश्चितार्थाः प्राप्ताः परानन्दसुधाब्धिभोगम् ।
भवादृशा ब्रह्मविदां वरेण्यास्तुच्छे फले नैव भवे रमन्ते ॥ २९ ॥

अथाप्यहो ज्ञानकलाप्रभावाद्यूयं सदैवोषरतां प्रयाताः ।
न पुण्यपापादिफलाङ्कुरार्हा यथेष्टमेव व्यवहारभाजः ॥ ३० ॥

तथाप्यहं त्वेकवधूप्रसंगव्रती विमुक्तान्यवधूप्रसंगः ।
न भर्तृभावं समुपेत्य भोक्तुं युष्माभिरहीमि यथार्थवाचः ॥ ३१ ॥

इत्येवमुक्ता मुनयस्तदानीमवाङ्मुखाः शोककर्दर्थितास्ते ।
गाढं विनिःश्वस्य पुरः प्रियस्य न किञ्चिद्दूचुः क्षणमुग्रतापाः ॥ ३२ ॥

अथ धृतिमवलम्ब्य प्राग्वितीर्णस्मृतार्था
मुहुरूपचित्भावा जातवेदःकुमाराः ।

दृढमतिपरिपाकादस्खलन्तः कथंचिद्व-
चनमिदमवोचन् नान्यभावानभिज्ञाः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे अग्निकुमार-
मुनिवरदाने त्रयस्त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

*

चतुर्स्त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

मुनय ऊच

स्त्रीत्वं वा पुस्त्वमेवापि कामयानः स्वतन्त्रधीः ।
 नायं पर्यनुयोगार्हः काम देन ननु त्वया ॥ १ ॥

भजते येन भावेन भवन्तं भजनीयकम् ।
 भजस्व तं तथा राम त्वं कल्पतरुसन्मितः ॥ २ ॥

अथ नो राम रसिक यदाह गुणवद्वान् ।
 प्रमोदबनकान्तास्ताः कथं न तदुदाहरत् ॥ ३ ॥

यदात्थ स्त्रीत्वं सावद्यं त्वमवद्यौघमार्जनः ।
 तन्नास्माकं वचो योग्यमनवद्यपदस्पृहाम् ॥ ४ ॥

विसस्मार किमेवं वाग्भवानात्मवचोऽमृतम् ।
 यदुदीरितमार्तेभ्यो भवता रासमण्डले ॥ ५ ॥

वितीर्णोऽपि त्वया नाथ सर्वकामफलो वरः ।
 स्मारितस्तव नानार्थव्यासक्तस्य वराककैः ॥ ६ ॥

अधुनापि किमेवं ते निर्बन्ध इव दृश्यते ।
 जन्मान्तरेऽपि भाव्यर्थो भावनीयो न किं प्रभो ॥ ७ ॥

अथ सर्वज्ञमौलेस्ते दत्तस्याप्यनुनाथनम् ।
 अचिरेणैव दानाय कृतमस्माभिरार्तकैः ॥ ८ ॥

श्रीराम उवाच

साधु संस्मारितो मेऽद्य वितीर्णो वो वरोह्ययम् ।
 मया प्रमुद्धनस्त्रीभिः खेलता रासमण्डले ॥ ९ ॥

सुदुर्घटोऽप्यसावर्थो भवतां सम्भविष्यति ।
 अनुमोदितमात्रस्तु महिष्या मे किलानया ॥ १० ॥

मया दत्तोऽप्यसावर्थः प्रार्थनीयो मुहुर्द्विजाः ।
 एतस्या मे परानन्दस्वामिन्या अधुना रहः ॥ ११ ॥

इत्युक्तास्तेऽग्नितनया द्विजन्मानो महात्मना ।
 राघवेन्द्रेण वै सीतासापेक्षाखिलवृत्तिना ॥ १२ ॥

ज्ञात्वा तामेव निखिलकार्यसिद्धीश्वरीं प्रभोः ।
 प्रेयसीमनवद्याङ्गीमस्तौषुः परमार्थतः ॥ १३ ॥

मुनय ऊचु

त्वमेव सर्वकार्येशी रामस्य परमात्मनः ।
 अतस्त्वामेव शरणं प्रपन्नाः स्मो निरन्तरम् ॥ १४ ॥
 त्वमेव देवि रामस्य विश्वेशस्य महात्मनः ।
 पुरोऽस्मान् रह आनन्दे संस्मारय शुभासये ॥ १५ ॥
 करावलम्बनं मातः कारयास्य निजेशितुः ।
 त्वदधीनः किलैषोऽस्मान् त्यव्यति कथंचन ॥ १६ ॥
 महतीं मोचयास्माकमातीनां विरहापदम् ।
 यथा कथचिद्देह्य स्मान्निजे परिकरे सति ॥ १७ ॥
 त्व देवि महनीयासि महतोऽस्य महात्मनः ।
 एकधानेकधा चामुं रमयस्यभितो रमे ॥ १८ ॥
 यथा त्वमाभीरवधूः प्रसादतः सदान्वगृह्णाविरहादिभोगिनीः ।
 तथैव नः षष्ठिसहस्रसंख्यकान् द्विजान् स्वदृष्ट्यानुगृहाण जानकि ॥ १९ ॥
 त्वमेव सहजानन्दा श्रीनन्दनसमुद्भवा ।
 रक्षाशोकलतासद्विनिवासमुदिताशया ॥ २० ॥
 त्वमेव परमा लक्ष्मीर्जगत्रयविभूपिणी ।
 त्वामाराधयतां नूणां न भवन्ति मनोरुजः ॥ २१ ॥
 कथय निजर्यति नो भूरिविश्लेषदुःखं यदयनयति कारुण्याकरस्ते प्रियोऽसौ ।
 सदयमनिशयस्मानाविश त्वं परा श्रीर्विचलति तव भर्तुर्नैकपत्नीव्रतं यत् ॥ २२ ॥
 इति संस्तुवतो विप्रान् मुनीनग्नेः कुमारकान् ।
 सीता कृपाकटाक्षेण वीक्षाच्चक्रे कृपावती ॥ २३ ॥
 अथ रामोऽब्रवीद्विप्रान् सिद्धं वः कामितं द्विजाः ।
 अस्याः कृपाकटाक्षेण तदगच्छथ निजाश्रमान् ॥ २४ ॥
 आगामिनि विधौ प्राप्य कल्पं सारस्वतं द्विजाः ।
 अनुग्रहाय यो नूनं संगं दाताहमात्मना ॥ २५ ॥
 प्रमोदविपिने रम्ये सरव्यां वै तपोधनाः ।
 अनेनैव स्वरूपेण रमयिष्यामि वो ध्रुवम् ॥ २६ ॥
 तावत्तप्य । योगीन्द्राः कायवाक्चित्तशोधनम् ।
 दण्डकारण्यमध्यस्था यूयं सुविपुलं तपः ॥ २७ ॥
 हित्वा गुणमयोरेतास्तनूर्मत्सविधोचितम् ।
 स्त्रीभावमेत्य सर्वेषि यूयं मां समवाप्यथ ॥ २८ ॥
 इति वः पूर्वमप्युक्तं मयकारासमण्डले ।
 अथैर्या द्विरहोद्भूतात्पुनरप्यागताः स्थ माम् ॥ २९ ॥

इमां देवीमाराधयत मदभेदेन सततं
परप्रेम्णा साक्षात्परमसहजानन्दवपुषम् ।
कृपादृष्टचैवास्याः परिणतमनःकाम्यविषयाः
सुसिद्धाशेषार्थाः सपदि परमां प्राप्त्यथ मुदम् ॥ ३० ॥
इति भूयः सुविश्वस्ता लब्धकामवरा द्विजाः ।
प्रणम्य सीतां रामं च स्वानि स्वान्त्याश्रमाण्यगुः ॥ ३१ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे अग्निकुमारसमा-
श्वासनो नाम चतुर्स्त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

*

पञ्चत्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ लक्ष्मण आगच्छत्कलान्याहृत्य काननात् ।
तान्यग्रे स्थापयामास सीताराधवयोरयम् ॥ १ ॥
देवताः पितरश्चैव तर्पितास्तेन तैः फलैः ।
अभ्युक्षितैद्वेणपात्रे मन्त्रपूतेन वारिणा ॥ २ ॥
तान्येष बुभुजे देवो जायया सहितः प्रभुः ।
स्वादं स्वादं पवित्राणि पाकस्त्व्यार्नि रोचयन् ॥ ३ ॥
अथ निश्युपजातायां दिव्यौषधिसुदीपते ।
निकुञ्जमण्डपे तस्मिन् सुष्वाप प्रियया सह ॥ ४ ॥
सौमित्रिरधिरूढज्यकोदण्डनिहिताशुगः ।
जाग्रदेव निशां निन्ये स्वपत्यार्ये सदारके ॥ ५ ॥
सव्यापराव्यपाश्वर्णभ्यां परिवर्तनवर्तनैः ।
विनीतनिद्रो रघुपः प्रातः प्राबुध्यत स्वयम् ॥ ६ ॥
कराङ्गुलिभिरुन्मज्य नेत्रे अलसपक्ष्मणी ।
उत्तस्थौ रघुशार्दूलः प्रियालोचनसौख्यदः ॥ ७ ॥
शृण्वन् विहगनिकदाणं प्रातःसमभिकं शुभम् ।
प्रबोधमङ्गलोपेतो मुहूर्तं तस्थिवान् स्थिरः ॥ ८ ॥
नासाग्रन्यस्तनयनः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
विष्ट्रभ्योरः क्षणं दध्यौ स्वात्मज्योतिरखण्डतम् ॥ ९ ॥

सूर्यवंशावतंसस्य रामस्य वदनाम्बुजम् ।
 लक्ष्मणे वीक्षमाणाः सन् मुमुदेऽतितरां हृदि ॥ १० ॥
 कुण्ठोत्कण्ठः पितर्यासील्लक्ष्मणो रामसौहृदात् ।
 जानकीप्रेमसंतुष्टो जनन्यां शिथिलादरः ॥ ११ ॥
 सीताराघवयोस्तस्य प्रीतिरासीद्विने दिने ।
 मातरं पितरं चापि यथा विस्मृतवान् हृदा ॥ १२ ॥
 वनेऽपि वसतस्तस्य सीतारामस्वभावतः ।
 बन्धुपूर्ण इवागरे हृदि हर्षो व्यवर्द्धत ॥ १३ ॥
 तस्य संगाच्च तौ हृष्टौ वनवासं न जज्ञतुः ।
 पूर्णराज्यश्रियोर्येते सच्चनी वषितुः सुखम् ॥ १४ ॥
 ततः प्रतस्थी भगवान् लक्ष्मणेनानुमोदितः ।
 प्रियया पृष्ठगामिन्या रोहिण्येवान्वितो विधुः ॥ १५ ॥
 तस्मिन् पादपसंदोहो व्यक्तिरत्कुसुमव्रजम् ।
 ज्ञात्वेव प्रतिवर्षतुं घनं जीवनदायिनम् ॥ १६ ॥
 पथि व्रजन् बभौ रामो नीलसुन्दरविग्रहः ।
 तडित्वानिव संयुक्तः सौदामिन्येव कान्तया ॥ १७ ॥
 चुकूजुः कोकिलाः सम्यग्बिभ्रतः पञ्चमस्वरम् ।
 ननृतुश्च प्रतानिन्यो महताशिक्षिता इव ॥ १८ ॥
 दध्वनुः कीचकाः सम्यग् रन्ध्रपूरितमारुताः ।
 वनं तत्प्रथयामास संगीतमिवराघवे ॥ १९ ॥
 त्रैलोक्यवल्लभेतस्मिन् सदारे सानुजे तथा ।
 सम्प्रयाति प्रतिपर्थ सुखयामास तद्वनम् ॥ २० ॥
 भर्तारमनुगच्छन्त्याः सीतायाश्चरणौ मृदू ।
 नाखिदद्यतां किरत्युच्चैः पल्लवान् पादपव्रजे ॥ २१ ॥
 कच्चित्तरुतले कांश्चित् क्षणान् विश्रमतोस्तयोः ।
 पादसंवाहनं चक्रे लक्ष्मणो भक्तिविहृलः ॥ २२ ॥
 कच्चिदद्वुमलतास्तोमैः कृत्वा छत्रं मनोहरम् ।
 सीताराघवयोश्छायां सुमित्रातनयोऽतनोत् ॥ २३ ॥
 तेऽविशन् विपिनं भीमं क्रीडच्छार्दूलशावकम् ।
 उद्रिक्तघोरमहिषं शैलैरुच्चावचं पथि ॥ २४ ॥
 नानावर्णविहंगाढ्यं नानावर्णमृगान्वितम् ।
 नानाजातिलतावृक्षं सुच्छायसुखदान्तरम् ॥ २५ ॥
 पश्यन्तो दण्डकारण्यभूमि निर्जनभीषणाम् ।
 प्रययुः सुमहासत्वास्त्रयस्ते वह्निदीपयः ॥ २६ ॥

कोदण्डोदण्ड भुजयोः खड्जिनोदृद्धवर्मणोः ।
 कापि शोभा तयोरासीद् या वीरोत्साहयोर्मिथः ॥ २७ ॥
 तयोर्मध्ये जनकजा कूजन्त्पुरमेखला ।
 प्रयान्ती रतिरम्राजद् वसन्तस्मरयोरिव ॥ २८ ॥
 तान् गच्छतः पथि लता बनिता इवोच्चै रन्तद्विरेफविकसत्कुसुमोत्सुकाह्यः ।
 ऐक्षन्त मन्दमरुता विटपैस्तरुणांकिच्छिभक्ततनवस्त्रपयेव तेभ्यः ॥ २९ ॥
 अत्रिनार्या वितीर्णस्तैरङ्गरागैः सुगन्धिभिः ।
 जानकी सुरभीचक्रे दण्डकारण्यपादपान् ॥ ३० ॥
 तेऽतीत्य दूरमध्वानं सरजःपद्मकुन्तलाः ।
 कुम्भोद्भवमुनेः स्थानं प्राप्तवन्तः सुखावहम् ॥ ३१ ॥
 स्वच्छपानीयकासारं संफुल्लनलिनीवनम् ।
 ओंकारनादसंकूजदनेकशुकसारिकम् ॥ ३२ ॥
 कुसुमस्तबकाकीर्णलताभूरुहभूषितम् ।
 मुनिपुत्रमुखोद्गीर्णऋग्यजःसामघोषितम् ॥ ३३ ॥
 सायमाहुतिदानार्थमभ्युदृतहुताशनम् ।
 होमधूममिलिन्दालिमिलदगगनमण्डलम् ॥ ३४ ॥
 वनान्तरादुपादाय समित्कुशकदम्बकम् ।
 उपावृत्तमुनिजनैराकीर्ण सर्वतो दिशम् ॥ ३५ ॥
 मुहूर्तं जपतां तूष्णीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 मुनीनां भवनेष्वन्तर्निःशब्दायतवाडवम् ॥ ३६ ॥
 सर्वतः शान्तिसम्पन्नं दुष्टस्त्वविवर्जितम् ।
 निर्विरोधकृतावासैराकीर्ण पशुपक्षिभिः ॥ ३७ ॥
 हुताग्निहोत्राज्यगन्धपूर्यमानदिगष्टकम् ।
 सायंसंध्यामुपासीने मुनिवृन्दे समंततः ॥ ३८ ॥
 निःशब्दविहगस्तोमं मृगैः संचारवर्जितैः ।
 अध्यासितोटजप्रान्तैः कृतरोमन्थवर्तनम् ॥ ३९ ॥
 इयाय राघवस्तत्र भानावस्तमितायति ।
 सीतानुजाभ्यां सहितस्तीर्थपावनपावनः ॥ ४० ॥
 ददर्शसी शान्तमिष्टाग्निहोत्रं लोपामुद्रासंयुतं कुम्भयोनिम् ।
 त्रयोऽपि ते योगिनं तं मुनीन्द्रं ववन्दिरे स्वाभिधाख्यानपूर्वम् ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणेन्द्रह्यभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे अगस्त्याश्रमोपगमने
 पञ्चविंशतिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

षट्क्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तानाशीर्भिन्नन्दयामास भूयो गृहंगतान् भगवान् कुम्भयोनिः ।
 पाद्याद्यर्थैरूपचारैः सहर्षं जग्राहाग्रेभूय युक्तो मुनीन्द्रैः ॥ १ ॥
 विधिवत्स्वासनासीनास्तानुवाच घटोद्भवः ।
 लोपामुद्रासहासीनः सूर्यकल्पो महामुनिः ॥ २ ॥
 स्वागतं वः सर्वलोकक्षेमायचरथाटवीम् ।
 अहो युष्माभिरस्यैष कृतार्थकृत आश्रमः ॥ ३ ॥
 यन्मे हुतं कृतं तप्तं तददय सफलं बर्भा ।
 यत्लोचनपथं जातः सदारः सानुजो भवान् ॥ ४ ॥
 साक्षाद्वर्मोऽवितीर्णेऽसि द्विजदेवत्रयोहितः ।
 त्वयि जाते रघोर्वशे सम्पन्ना नो मनोरथाः ॥ ५ ॥
 नाशायासुर पक्षाणां कियत्ते प्रार्थनं प्रभो ।
 न ह्यभ्युदितमात्रेऽकं तमस्तिष्ठति भूतले ॥ ६ ॥
 अपि विश्रम्यतां राम क्वाप्याश्रित्य शुभं स्थलम् ।
 अजस्रं संचरन्नेवं मर्नः खेदयसे मम ॥ ७ ॥
 स्वभावसुकुमाराङ्गः क्व भवान् राजनन्दन ।
 क्व चेयमटवी राम दर्भगर्भखरावनिः ॥ ८ ॥
 अयं च सुकुमाराङ्गस्त्व भ्राता स्मरोयमः ।
 इयं च राजदुहिता शिरीषमृदुविग्रहा ॥ ९ ॥
 नैनान् रवेदय नित्यं त्वमटमानो महाटवीम् ।
 अतो विश्रम्यतां वीर क्वापि स्थाने मनोरमे ॥ १० ॥
 अविदूरमितः प्रायः पुण्यं पञ्चवटीवनम् ।
 विश्रामयोग्यं स्थानं ते तत्र तिष्ठ रघूद्वह ॥ ११ ॥
 यत्र गोदावरी पुण्या गङ्गा गौतमनिर्मिता ।
 तस्यास्तीरावनिः पुण्या कुञ्जपुञ्जमनोरमा ॥ १२ ॥
 तत्र तिष्ठ प्रियायुक्तो मोदयन् मुनिमण्डलीः ।
 कोदण्डोदण्डदोर्दण्डः शासदुष्टांश्च विक्रमैः ॥ १३ ॥
 तत्र त्वया निवसता जनस्थाननिवासिनः ।
 वाढवा मुनिवर्याश्चसुखमेष्यन्ति राघव ॥ १४ ॥
 प्रायेणोपद्रुता राम रक्षोभिर्मुनयोऽवृना ।
 येषामाश्रमसद्वानि पूरितानि किलास्थिभिः ॥ १५ ॥

भक्षिता भद्र्यमाणश्च ब्रह्मणा राक्षसाधमैः ।
 तेषां भाग्येन रामेन्दो भवान् प्राप्तोऽस्ति संम्रति ॥ १६ ॥
 धर्मकर्मत्रयीश्रेयस्तपश्च ब्रह्मवर्चसम् ।
 इदानीं रघुशार्दूल त्वत्कोदण्डवलाश्रितम् ॥ १७ ॥
 येषां सबन्धिनो दाराः पुत्रापत्यादयो जनाः ।
 भक्षिता राक्षसै राम तेषां त्वं प्राणजीवितम् ॥ १८ ॥
 इतः पञ्चवटीमेत्य नूनं विश्रम राघव ।
 प्रायेण राक्षसानीकान्यत्र नित्यं चरन्ति हि ॥ १९ ॥
 जहि तान् रघुशार्दूल राक्षसान् धोरकर्मणः ।
 यैर्द्रवितं जगत्कृत्स्नं धर्मकर्मविलोपकः ॥ २० ॥
 एकाकी स भवानेतान् हन्तुं शक्नोषि राक्षसान् ।
 उद्धधतात्तिमिरस्तोमान्नं हि तेजांसि विभ्यति ॥ २१ ॥
 लोकानामसुरानीकर्नित्यमुद्विग्नचेतसाम् ।
 विप्राणां शोकतपानां मङ्गलं तव दर्शनम् ॥ २२ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिवर्येऽस्मिन् स्थितेमौनं महात्मनि ।
 उवाच रघुशार्दूलः सानन्दाप्रेमविहृलः ॥ २३ ॥
 यदाह मुनिशार्दूलं भवान् लोकहितैषणः ।
 तत्तथैव श्रुतं ब्रह्मन् दुःखं लोकोपतापजम् ॥ २४ ॥
 भवतामाशिषा ब्रह्मन् लोकश्रेयस्तपोभृताम् ।
 बलमेतादृशां भावि दलनाय सुरद्विषाम् ॥ २५ ॥
 श्रूयते भगवान् विष्णुः स्थितो नारायणाश्रमे ।
 तपस्यति यतो लोकाः कल्पन्ते श्रेयसे भृशम् ॥ २६ ॥
 अतो भवादृशां ब्रह्मन् नासव्यमिह किञ्चन ।
 तपस्तु केवलं तेषां प्रजानां श्रेयसे भवे ॥ २७ ॥
 इत्थमालपता तेन तोषितो नितरां मुनिः ।
 आहारं तस्य वन्याभिः संविधाभिरकल्पयत् ॥ २८ ॥
 लोपामुद्रा भगवती मुनिदारैः समावृता ।
 सीतां सम्मानयामास प्राप्तां भाग्यैर्निजाश्रमे ॥ २९ ॥
 आहारैरमृतास्वादैर्भेजियामासवत्सला ।
 वन्यैरेव द्विजानीतैः कन्दमूलफलादिभिः ॥ ३० ॥
 ते वार्तयन्तः कुशलाः प्रवृत्तीर्मुनीन्द्रवर्येऽमुनिदारकैश्च ।
 सुखेन तां रात्रिमनैषुरत्र कुशात्तिनास्तीर्ण शुभासनस्थाः ॥ ३१ ॥
 इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे ग्रगस्त्याश्रम-
 निवासो नाम षट्क्रियाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

सप्तर्त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

जाते प्रभाते विमले मुनिशिष्येषु सर्वतः ।
 अधीयानेषु निगमानग्निहोत्रं गते मुनौ ॥ १ ॥
 नित्यं मुनिगणस्नानपूते पयसि राघवः ।
 सानुजः प्रिययायुक्तः स्नात्वादाङ्गास्वतेऽङ्गलीन् ॥ २ ॥
 छन्दसां मातरं जप्त्वा गायत्रीं ब्रह्मरूपणीम् ।
 कुर्वन् प्रातरूपस्थानं दध्यो स्वां च त्रयीतनुम् ॥ ३ ॥
 सुप्रसन्नमना भूय आजगामाश्रमं मुनेः ।
 तं हुतार्णिन् वृतं शिष्येरपश्यजाययान्वितम् ॥ ४ ॥
 अनुजानीहि मां ब्रह्मन् गन्तुं पञ्चवटीवनम् ।
 त्वदाज्ञया निवत्स्यामि तत्राहं कतिचित्समाः ॥ ५ ॥
 लोकोपकृतये ब्रह्मन् यदाज्ञसं मम त्वया ।
 तत्थैव करिष्यामि शुभवान् भवदाशिषा ॥ ६ ॥
 सदारः सानुजश्चाहं नमामि चरणी तव ।
 कृपावता सदा भाव्यमेवमेव त्वया मयि ॥ ७ ॥
 अपितेऽन्नोदकैरद्यपूतोऽस्मि भगवन्नहम् ।
 क खलु श्रोत्रियस्यानन्तं तदभावे पिबेज्जलम् ॥ ८ ॥
 जातं मे मङ्गलं भूय उषितस्य तवाश्रमे ।
 मुनिवर्येः प्रसक्तस्य कथा वार्तयतः शुभाः ॥ ९ ॥
 जगति प्राणिनां ब्रह्मन् दुर्लभं तव दर्शनम् ।
 किं पुनः स्पर्शनं प्रश्नसहभोज्यासनादिकम् ॥ १० ॥
 स्मरन्नेव तव ब्रह्मन् पादपद्मं शुभावहम् ।
 अध्यासिताहमधुना पुण्यं पञ्चवटीवनम् ॥ ११ ॥
 तत्रावसन मुनिगणान्नित्यं तोषयितास्म्यहम् ।
 भोज्यकामदुधा स्थाल्यानसूयादत्तयानया ॥ १२ ॥
 ये मामुपस्थिताः पूर्वं वसन्तं चित्रकूटके ।
 ते प्राय उपगन्तारः पुण्ये पञ्चवटीवने ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वावस्थितं वीरमुवाच स्मितसंयुतम् ।
 मैत्रावरुणिरन्तःस्थपरमानन्दपूरितः ॥ १४ ॥
 आशासे तव कल्याणं लोककल्याणकारिणः ।
 वृद्धिमभ्युदयं चैव दीर्घमायुः वहसमाः ॥ १५ ॥

भवता बत वीरेन्द्र नाशनीयोऽवनीभरः ।
 इति सम्भाव्य नागेन्द्रो मोदतेऽतितरां हृदि ॥ १६ ॥
 रघूणामन्वयो यस्ते जन्मना भूरिवृद्धिमान् ।
 इत्यजस्तं ग्रहपतिर्हृदये मोदतेतराम् ॥ १७ ॥
 दिवः परिभवो नूनं मेघनादेन यः कृतः ।
 तत्स्थाने विजयो भावीत्यमरेन्द्रोऽपि मोदते ॥ १८ ॥
 सर्वं एव सुरा जाता हृषोंश्चिद्राननश्रियः ।
 भवतो जन्मना राम बभूवत्रिजगत्सुखम् ॥ १९ ॥
 चिरं वर्द्धस्व भुवने चिरं पालय मेदिनीम् ।
 चिरं परिभवामित्राण्याशाते तव मङ्गलम् ॥ २० ॥
 इत्याशिषाणे योगीन्द्रे रामं रघुकुलोद्धहम् ।
 लोपामुद्रा भगवती जानकीमाशिषत्तराम् ॥ २१ ॥

लोपामुद्रोवाच

योगीन्द्रस्य नरेन्द्रस्य पुत्री त्वं पद्मकोमला ।
 सहसेऽतितरां खेदं सत्यधर्मानुबन्धतः ॥ २२ ॥
 तव सत्येन धर्मेण प्रजानां कुशलं ध्रुवम् ।
 नूनं त्वं भाविनी सीते राज्यश्रीभोगभोजिनी ॥ २३ ॥
 न ते दुःखस्य लेशोऽपि तिष्ठन्त्याः प्रियसंनिधौ ।
 तव कल्याणमिच्छूनां मनस्तु परितप्यते ॥ २४ ॥
 क त्वं शिरीषमृद्धज्ञी क्येण भूर्द्भर्दुःसहा ।
 इतीव मम पश्यन्त्याः खिद्यते हृदयं सति ॥ २५ ॥
 अच्चिरेणैव दुःखानां पारं दर्शय जानकि ।
 लभस्व राज्यश्रीस्थानं शीघ्रं पत्यामुना सह ॥ २६ ॥
 पत्या सहभिषिक्तां त्वां पितृपैतामहे पदे ।
 अच्चिरेणैव पश्यन्तु स्वाशिषाणा महर्षयः ॥ २७ ॥
 मणिमाणिक्यजटिते स्वर्णसिंहासने स्थिता ।
 पत्युरद्वाज्ञगा सीते चिरं नन्दय मानवान् ॥ २८ ॥
 इत्याशीर्भिः सुसंवर्ध्य दम्पती मुनिदम्पती ।
 कृतप्रणामौ भूयस्तौ प्रीतौ तौ विसर्जतुः ॥ २९ ॥
 विश्लिष्यमाणा रघुपुज्जवेन द्विजा अगस्त्याश्रमवासिनस्ते ।
 यथैव चन्द्रास्तमये चकोरास्तथाबभूवः परितापयुक्ताः ॥ ३० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे अगस्त्याश्रमा-
 द्यगमे सप्तत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

अष्टृत्रिशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

त्यक्त्वागस्त्याश्रमं रामं सोत्कण्ठमुनिमण्डलम् ।
 सीतानुजाभ्यां सहितो ययौ पश्यन् वनश्चियम् ॥ १ ॥
 तस्य मार्गद्रुमा दुच्चैः शुभमूर्च्छोन्नताः ।
 विश्रान्तविहगश्रेणीकलकूजितकैतवात् ॥ २ ॥
 वने वनलतास्तस्य गच्छतोऽधिज्यधन्वनः ।
 शशंसुर्विजयं मत्तघ्रमरीगुञ्जितच्छलात् ॥ ३ ॥
 कोकिलानां कला वाचो निशम्यामर्षसंयुतः ।
 आलापयत्प्रियां भूयः कोकिलालापजित्वरीम् ॥ ४ ॥
 सीतानुपुर्णशजितानि सरसीष्वाकण्यं कर्णप्रिया-
     ण्णन्योन्यं तुलयेव हंसललनाउच्चैश्चुकुजुस्तराम् ।
 तदगत्यापरिभूयमानगतयस्तास्तत्क्षणे पद्मिनी-
     पत्रैरन्तरिता निलीय निभृतं तस्युः सलज्जा इव ॥ ५ ॥
 सीतया मुखमण्डलं परिणतज्योत्सनाप्रकाशं दिनेऽ-
     प्यालोक्यव्यमुन्नहो विटपिसु स्तव्याश्वकोरा वने ।
 तेभ्योनूनमसूयमानहृदयोऽप्यस्याः प्रतिर्धन्वना ।
     धिज्येनापि न सायकान् द्विजधिया संधातुमैच्छत्तराम् ॥ ६ ॥
 दम्पत्योरुपरि प्रकामसुखदप्राणप्रियालोकयोः ।
     सानन्दं पथि गच्छतोर्वनलता मादयान्मिलिन्देक्षणाः ॥
 अत्यर्थं वबृयुः सुमानि महतीं छायां तथैवात्मना ।
     चक्रुभूरि ददुर्मरन्दकणिकाः शशवन्मुदे घ्राणयोः ॥ ७ ॥
 पुष्पणां स्तबकेषु सौरभगुणस्तब्धद्विरेक्षवलं ।
     वल्लीनां नवमञ्जरीषु रजसा छन्नासु माध्वीरसैः ॥
 आर्द्रायु द्रुमपल्लवेषु बहुभिर्वर्णविचित्रेषु च ।
     क्रीडादत्तविलोचनोत्सवसुखौ तौ दम्पती जगमतुः ॥ ८ ॥
 तयोरनुगतः श्रीमांलक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
 अशोभतरां यद्वद्वसन्तो रतिकामयोः ॥ ९ ॥
 घनत्रनतरुवल्लीवृन्दसुच्छायमार्गं प्रतिपदकृतविश्रान्तिः कृती रामचन्द्रः ।
 सरभसवनभिल्लीवीक्षमाणाङ्गलद्वमीर्मदनशतदुरायप्रेष्ठरूपो जगाम ॥ १० ॥

अतिकम्य वनं घोरमुक्तण्ठितमृगीणम् ।
 आससाद शुभक्रीडः पुण्यं पञ्चवटीवनम् ॥ ११ ॥
 कुलवृक्षलतापुष्पसौरभ्यपिशुनैः शुभैः ।
 अत्यच्छसरसीवारिसंगिभिः पवनैयुतम् ॥ १२ ॥
 दूरादुत्प्रेत्य द्विविचित्रफलपाकिभिः ।
 व्यालीद्वनवलीवृन्दैस्तरुभिर्निविडीकृतम् ॥ १३ ॥
 श्यामायमानं पुरुत उन्नास्रजलदाकृति ।
 अरण्यमहिषानीकचकितोद्भ्रान्तसूकरम् ॥ १४ ॥
 अतिसान्द्रतहस्तोमव्यालीनतिसिरोत्करम् ।
 समूहं कृष्णरात्रीणामेकीभूतमिवाग्रतः ॥ १५ ॥
 कवचिदद्युवमृगीवृन्दकूर्दमानमदैणकम् ।
 कवचित्प्रमत्तवाराहकृतमुस्तागणक्षति ॥ १६ ॥
 कवचिच्छृङ्गाश्रृङ्गियद्वद्व्यासकवनसैरिभम् ।
 कवचित्प्रमत्तवेतण्डावगाढसरसीजलम् ॥ १७ ॥
 कवचिद्वनद्वुमलताविश्रान्तविहगव्रजम् ।
 कवचिदगुञ्जदलिग्रातद्रातवञ्जुलमञ्जरि ॥ १८ ॥
 कवचिद्रक्तप्रभं फुलपलाशविपिनश्रिया ।
 कवचित्पीतायितनव्यविकसच्चम्पकद्रुमैः ॥ १९ ॥
 कवचिन्नीलीजलाकारं फुललतापिच्छभूरुहैः ।
 कवचित्पूर्णशशिश्वेतं मुनिवृक्षप्रसूनकैः ॥ २० ॥
 कवचिच्चित्रायितं चारु जानानोकुहराजिभिः ।
 संफुलकमलारण्यमनोहारिसरोजलम् ॥ २१ ॥
 बहुकौतूहलोपेतमत्यर्थप्रियदर्शनम् ।
 गोदावरीसरिद्वारिलहरीपूतमारुतम् ॥ २२ ॥
 मनोज्ञमपि रक्षोभिः समंतान्निर्जीकृतम् ।
 आश्रमेषु समापूर्णं भक्षितन्नाहुणास्थिभिः ॥ २३ ॥
 तत्राविशद् रघुवरो विराधवधर्षितान् ।
 कम्पयन् राक्षसान् सर्वान् धनुज्याधीरनिःस्वनैः ॥ २४ ॥
 पुण्यं पञ्चवटीवनं रधुपतौ सम्प्राप्तमात्रे मुनि-
     श्रेष्ठाः स्वानि वराश्रमाणि भयतस्त्यक्तानि यान्यस्तकम् ॥
 तान्याजगमुरमेयवीर्यमुदिता रक्षोगणाश्रोद्धय- ।
     भ्रान्तास्तस्य धनुर्वलाभिगमनाद्गूढं पलाश्य स्थितम् ॥ २५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पञ्चवटीवनप्रवेशो
     नामाटर्टिशाधिकशततमोऽक्षयायः ॥ १३८ ॥

एकोनचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सस्तौ गोदावरीं पुण्यां मार्यनुजसमन्वितः ।
 रामस्त्रिभुवनारामः स्थापयन् धर्मपद्धतिम् ॥ १ ॥

यथी पञ्चवटीं पुण्यां कुञ्जपुञ्जमनोरमास् ।
 उवाच लक्ष्मणं तत्र भक्तिप्रह्लशिरोधरम् ॥ २ ॥

इह वत्स्यामि सौमित्रे तूनं वर्षाणि कानिचित् ।
 मुनेः सर्वज्ञवर्यस्यनिदेशात् कुम्भजन्मनः ॥ ३ ॥

रन्धेतां पर्णशाले द्वे इह स्थाने मनोरमे ।
 आत्मनो योगक्षेमार्थं भ्रातश्च गृहिणो मम ॥ ४ ॥

दृढवंशस्तम्भयुते वेत्रशाखासुर्निर्मिते ।
 सान्द्रपर्णतिच्छन्ने शाले द्वे इह कल्पय ॥ ५ ॥

आवसथ्याग्निमाधाय जुह्वानः प्रतिवासरम् ।
 वृत्तिं वनफलैः कुर्वन्निह स्थास्याम्यहं सखे ॥ ६ ॥

वनमेतद्वृक्फलं कन्दमूलदलान्वितम् ।
 योगक्षेमाय तो नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ ७ ॥

वनेऽस्मिन् दुष्टसत्वानि विनेयानिमया मुहुः ।
 येषां भयेन वै शून्याः पर्णशाला द्विजन्मनाम् ॥ ८ ॥

भयान्मुनिकुलानीमान्यतः स्थानाद्विदुदुवुः ।
 तानि भक्तया समानीय प्रतिवासयितास्म्यहम् ॥ ९ ॥

जनस्थानमितः स्थानादविदूरेऽस्ति लक्ष्मण ।
 प्रायस्तत्रापि मुनयो रक्षोभीता वसन्ति न ॥ १० ॥

स्वाहास्वधावषट्कारध्वनिः प्रोषित एव च ।
 रक्षसां भयतो विप्राः प्राणरक्षणतत्पराः ॥ ११ ॥

भक्षिता भद्र्यमाणाश्च वाडवा राक्षसाधमैः ।
 पश्येमान्यस्थिवृन्दानि तेषामेव पुरस्तव ॥ १२ ॥

पुनः संजीवयिष्यामि तानहं ब्राह्मणोत्तमान् ।
 दास्यन्ति ते प्रमुदितास्तुभ्यं महच्चं शुभाशिषः ॥ १३ ॥

ये केचित्सम्मुखे चात्र भविष्यन्ति निशाचराः ।
 तानहं शातयिष्यामि वाणवह्नेः पतञ्जकान् ॥ १४ ॥

इति कृत्य निवसतोरत्र नौ सृष्टिसौख्यकृत् ।
 इथं मुनेः कुम्भयोनेरादेशः सफलो भवेत् ॥ १५ ॥

इत्यार्येण समादिष्टो लद्मणः प्रेमसम्प्लुतः ।
 तथैव कृतवांस्तत्र पर्णशालाद्वयं सुधीः ॥ १६ ॥

निकृत्य करवालेन वंशस्तम्बान् हरिद्रुचीन् ।
 रम्या वेत्रलताश्चैव पर्णसंदोहशालिनीः ॥ १७ ॥

अत्रीकलृप्त् सावकाशां पर्णशालां द्रढीयसीम् ।
 आर्यस्य दारयुक्तस्य चिरसंवसनोचिताम् ॥ १८ ॥

आत्मने चैव संक्षिप्तामारादेव विनिर्ममौ ।
 प्रससाद प्रिया युक्तो भ्रातुः कृत्येन राघवः ॥ १९ ॥

तत्रावसथ्यमाधाय रामो मन्त्रविधानवित् ।
 यथासम्पन्नहविषा जुहाव वनवृत्तिमान् ॥ २० ॥

कन्दैमूलैः फलैः शाकैर्मासैः कृष्णमृगोद्भूवैः ।
 होमावशिष्टैर्विधिवद्बुभुजे सकुदम्बकः ॥ २१ ॥

तस्यागमनमाज्ञाय दिव्ये पञ्चवटीवने ।
 तस्यामेव निशि प्राप्ताः स्वाश्रमान् मुनिपुङ्गवाः ॥ २२ ॥

रामः प्रियासहित आत्तसहर्षलीलः संवार्तयन् विविधमार्गवनप्रवृत्तीः ।
 सुष्वापपर्णसदने धृततूणचापस्त्रैलोक्यकण्टकनिरासनिबद्धचेताः ॥ २३ ॥

सौमित्रिरार्यचरणाहितचित्तवृत्तिरासूर्यचापनिहितैकशः प्रकामम् ।
 तस्थौ वने कटिनिबद्धनिषङ्गयुग्मो रक्षन् विनिद्रनयनः प्रियपर्णशालाम् ॥ २४ ॥

इत्यसुधीरहृदयः प्रथमानिशां तां गोदावरी निकटपञ्चवटीवनस्थः ।
 सौमित्रिरार्यचरणो रहसि प्रसुसे संजाग्रदेव निभृतासमनिर्निनाय ॥ २५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पञ्चवटीवन
 प्रथमागमौ नामैकोनचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्याय ॥ १३६ ॥

चत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

प्रबुद्धः प्रातरेवासी प्रियाशोभितपार्श्वकः ।
 कृतप्रणामो भक्तेन भ्रात्रा सौमित्रिणा ततः ॥१॥
 तस्थौ मुहूर्तं सुमना-सुप्रसन्नो महामतिः ।
 पश्यन् विपिनसौन्दर्यं सुमुदे रक्तमानसः ॥२॥
 उवाच जानकीं भूयः संवर्द्धितमहोत्सवः ।
 पश्यसीदं प्रियतमे वनं पञ्चवटीमनु ॥३॥
 अत्र मे मनसः प्रीतिर्वर्द्धतेऽतितरां मुहुः ।
 आकर्णय कलां वाचं कोकिलानां कलावति ॥४॥
 प्रातःप्रबोधमाङ्गल्यं कुर्वन्त्येतेऽद्य पक्षिणः ।
 नानाजातियुताः सन्तो नानावर्णमनोहराः ॥५॥
 सप्तस्वरसमुच्चारकुशलाः कल्कूजिताः ।
 महीरुहरिच्छाखासुखासीनाः समंततः ॥६॥
 पश्य प्रिये नरन्त्येते मयूरास्ततचन्द्रिकाः ।
 उश्म्रमेघसंकाशं पश्यन्तो निविडं वनम् ॥७॥
 कुसुमैः सप्तर्णानां नवदानाम्बुगन्धिभिः ।
 दधतीह परावृत्तिं प्रतीभाशङ्किनो गजाः ॥८॥
 पश्यस्येतां पुरस्ताते गङ्गां गौतमनिर्मिताम् ।
 सिद्धगन्धर्वगीवणैरवगाढामलोदकाम् ॥ ९ ॥
 हंससारसचक्राह्वकादम्बकुलनादिनीम् ।
 मदौष्मशमनीं नित्यमिभानामवगाहताम् ॥ १० ॥
 मन्दनिहृदिगम्भीरप्रवाहभरवेगिनीम् ।
 तीरावनीसमासीनतपस्यन्मुनिपुङ्गवाम् ॥ ११ ॥
 अम्बकाचलमध्यस्थविल्ववृक्षविनिर्गताम् ।
 पुनानां जगतीं कृत्स्नां लहरीसंगिमारुतैः ॥ १२ ॥
 तटोद्देशसमुत्फुल्ललतावृक्षप्रवर्षितैः ।
 छन्नां प्रसूनस्तवकेर्नीरसौरभशालिनीम् ॥ १३ ॥
 कोटितीर्थाम्बुपाविश्यकारिणीं साधुदर्शनात् ।
 लुललहरिसंदोहविलासभरशालिनीम् ॥ १४ ॥

कवचित्सनानसमायातसुरस्त्रीकबरच्युतैः ।
 मन्दारपुष्पस्तवकैश्छन्ननीरां समंततः ॥ १५ ॥
 कवचिद्गन्धर्वनारीणां कुचकुम्भपरिस्तुतैः ।
 काश्मीरचन्दनरसैः समंतात्सुरभीकृताम् ॥ १६ ॥
 कवचिन्नृपतिनारीणां स्नान्तीनां कुचमण्डलात् ।
 च्युतैरेणमदैः सम्यक् सुगन्धितपयोभराम् ॥ १७ ॥
 लीलावगाहमुदितस्वर्गस्त्रीतनुसंगतैः ।
 नानावर्णरङ्गरागैः पिञ्जरीकृतशम्बराम् ॥ १८ ॥
 वगाहतां मुनीन्द्राणामधमर्षविचिक्षमाम् ।
 नानादेशनृणां पापपुञ्जान्यकुर्वतीं क्षणात् ॥ १९ ॥
 भूरिवारिघटारब्धताण्डवां वीचिबाहुभिः ।
 स्पृश्न्तीं पुलिनक्षोणिं निषण्णमुनिमण्डलाम् ॥ २० ॥
 जातीमण्डपसंजुष्टेमल्लीमण्डपमञ्जुले ।
 मालतीमण्डपारामरामणीयकसंयुते ॥ २१ ॥
 श्रीफलाटविभूयिष्टे कदम्बवनभूषिते ।
 तमालकाननच्छायासुविश्रान्तमुनि व्रजे ॥ २२ ॥
 विकसन्नववानीरवल्लरीवलिते शुभे ।
 उमे अपि धनच्छाये पुलिने बिभ्रतीं सदा ॥ २३ ॥
 माद्यत्पुलिन्दतरुणीसेवितोत्तीरकाननाम् ।
 अनेकाश्रयसम्पन्नां जलक्रीडोचितां तव ॥ २४ ॥
 अस्यां प्रिये वगाह्यादद्य बाह्याभ्यान्तरशुद्धिभूत् ।
 मुनीन् सम्मानयतमां ये पुरा चित्रकूटके ॥ २५ ॥
 मिलिताः सान्त्वताश्चैव मया सुबहुलादरम् ।
 आगमिष्यन्ति ते भूयोऽप्यस्मान् विज्ञाय संगतान् ॥ २६ ॥
 एषात्रिधर्मपत्या ते दत्ता स्थाली मनोरमा ।
 अक्षय्यानव्यञ्जनादिप्रसवित्री ह्यालौकिकी ॥ २७ ॥
 इह त्वं भोजयतरां यथेष्टं संगतान् द्विजान् ।
 कोटिनाह्याणभोजयेऽपि विद्धि स्थालीयमक्षया ॥ २८ ॥
 एवं दिने दिने शश्वत् सुकृतार्जनतत्परा ।
 इह तिष्ठ प्रिये नित्यं पुण्ये पञ्चवटीवने ॥ २९ ॥
 जनस्थाने स्थिता ये च दण्डकारण्यवासिनः ।
 नानादेशनिवासा ये ते सर्वेऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ३० ॥
 नैष्ठिका दीर्घतपसोयायजूकास्त्रयीमुखाः ।
 मुनयो वाडवश्रेष्ठा योगयोगाङ्गविद्वराः ॥ ३१ ॥

ज्ञानिनः कर्मनिपुणा ब्रह्मोपास्तिपरायणः ।
 ब्रह्मज्ञा मुनयः शुद्धास्त्रिकालज्ञाः सुमेधसः ॥ ३२ ॥
 ते सर्वेऽपि प्रविज्ञाय वसन्तं मामिह प्रिये ।
 समेष्यन्ति शुभाचारा ब्राह्मणा ज्ञानचक्षुषः ॥ ३३ ॥
 उद्वेजितास्ते रक्षोभिः कूटमायापरायणैः ।
 मामेवभक्तिसुप्रह्लमेष्यन्तीह न संशयः ॥ ३४ ॥
 तानहं मानयिष्यामि त्वया साकमनिन्दिते ।
 येषां प्राणप्रियोऽस्म्येष ते मे प्राणप्रिया द्विजाः ॥ ३५ ॥
 एवमत्र द्विजातीनां मुनीनां च तपस्त्विनाम् ।
 सुब्रह्मवर्चसेद्वानां समवायो भविष्यति ॥ ३६ ॥
 तस्मिन् महति विप्राणां समवाये यशस्त्विनि ।
 अर्जुयन्तीह सुकृतं चिरं वस विदेहजे ॥ ३७ ॥
 ब्राह्मणा एव मे प्राणा ब्राह्मणा एव मे धनम् ।
 ब्राह्मणा एव मेऽभीष्टा न तेभ्योऽन्यतिप्रियं मम ॥ ३८ ॥
 इतिगुणावति विप्राभित्यमाराघतां नो
 यदि शुभमशुभं वा जायतां दैवयोगात् ।
 न खलु विदितवेदध्यान्याय्यमागदिपेतं
 पदमपि चलितुं वै प्रायशः शक्नुवन्ति ॥ ३९ ॥

इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पञ्चवटीस्थितौ
 चत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

*

एकचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ तत्र शुभे स्थाने श्रीरामवसति प्रिये ।
 आजग्मुर्वाङ्वाः शुद्धा नानादिगदेशवासिनः ॥ १ ॥
 तापसाः पुण्यकर्मणः श्रीरामप्रियदर्शनाः ।
 यायजूका ब्रह्मनिष्ठा वैदिका विदुषां वराः ॥ २ ॥
 वेदान्तशास्त्रनिष्ठाताः ब्रह्मवादपरायणाः ।
 'षडङ्गशास्त्रव्याख्यातारः कल्पसूत्रविदुत्तमाः ॥ ३ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिकप्रमाणः ।

सिद्धान्तज्ञा रहस्यज्ञा निषेधविधिवेदिनः ।
 मन्त्रशास्त्रक्रियाकाण्डवेत्तारोद्विजसत्तमाः ॥ ४ ॥
 पञ्चवट्ट्वां वसन्तं तं ज्ञात्वा रामं रघूद्वहम् ।
 उद्वेजिता राक्षसौधैराययुः सर्वं एव ते ॥ ५ ॥
 तान् रामः स्थापयामास बहुमानपुरःसरम् ।
 आनर्चं बहुपादव्याधीचमनादिसपर्यया ॥ ६ ॥
 अन्नेर्मुनिवरेण्यस्य धर्मपत्न्याकृपाद्वया ।
 वितीणिमिक्षयां स्थालीं सीतारसवतीगताम् ॥ ७ ॥
 इष्टान्नान्नि सुमृष्टानि सुस्वादूनि विशेषतः ।
 सुशाकव्यञ्जनादीनि नित्यं प्रसुवतीं पराम् ॥ ८ ॥
 सम्प्राप्य सुकृतीं रामो भोजयामास कोटिशः ।
 ब्राह्मणान् विधिसम्पन्नानाशिषानान् दिने दिने ॥ ९ ॥
 ते भोजिताः सुपकान्नैः सूपोदनघृतादिभिः ।
 स्वादुभिर्व्यञ्जनैः शाकैः कथिकातेमनान्वितैः ॥ १० ॥
 मण्डकापूपसंयुक्तैः पूरिकाशङ्कुलीमुखैः ।
 नानाविधैस्तथाऽहरैर्वटिकावटकादिभिः ॥ ११ ॥
 तर्पिता ब्राह्मणश्रेष्ठा नानापङ्क्त्युपवेशिताः ।
 सौमित्रिणा च रामेण सीतया शुभशीलया ॥ १२ ॥
 परिविष्टैः शुभैरन्नैर्लेह्यचोष्णपुरःसरेः ।
 संतोषिताञ्चिरं तत्र बहुधा च समादृताः ॥ १३ ॥
 शुभाशिषः प्रथच्छन्तो वीरेन्द्राय महात्मने ।
 सौमित्र्येचसीतायै मन्त्राक्षतपुरःसरम् ॥ १४ ॥
 प्रणताबहुभक्त्या च पादसंवाहनादिभिः ।
 सेविताः ससुखंतस्थुर्जनस्थाने निरामये ॥ १५ ॥
 एवं दिने दिने तत्र ब्रह्मपूजा व्यवर्त्तत ।
 सीतया रामचन्द्रेण विहिता लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
 वनं च तद्रहोभूतं गते ब्राह्मणमण्डले ।
 आसीन्मञ्जलसम्पन्नं दम्पत्योः क्रीडनोचितम् ॥ १७ ॥
 विजहार वने तस्मिन् ब्रह्मभोजादनन्तरम् ।
 रहोभूते शुभे स्थाने गुञ्जन्मधुपभूरुहे ॥ १८ ॥
 प्रमत्तकोकिलारावजुष्टफुलाम्रकानने ।
 विकचाशोकमन्दारचाम्पेयकुटजन्नर्जे ॥ १९ ॥
 नित्यमावातत्रिविधवातोर्मिपरिशीलिते ।
 गौतमीतीरवानीरकुञ्जमण्डपशालिनि ॥ २० ॥

अम्बकेशमहादेवनित्यपूजासमागतैः ।
 देवगन्धर्वनिवैः संतरं काहलीकृते ॥ २१ ॥
 सुरस्त्रीनूपुरारावज्ञारमुखरीकृते ।
 कण्टकादम्बसंदोहै राजहंसकदम्बकैः ॥ २२ ॥
 सेवितैः सरसां तोयैः सर्वदा शिशिरीकृते ।
 अशोकभूरुहभुजपरिरब्धैः सुपल्लवैः ॥ २३ ॥
 लतिकानां शर्तैर्नित्यं सुच्छायविहतातपे ।
 असूर्यं पश्यविहगश्रेणीविश्राममन्दिरे ॥ २४ ॥
 जानकीनूपुरारावसोत्कण्ठलहंसके ।
 मैघश्यामरघुश्रेष्ठदर्शनोत्सुककेकिनि ॥ २५ ॥
 सहकारतरुश्रेणीमञ्जरीभरशालिनि ।
 एकतः केतकारण्यपरागपटलावृते ॥ २६ ॥
 परतः पञ्चारण्यपरागपिशगीकृते ।
 अन्यतः केसरवनोद्भूतधूलीभरावृते ॥ २७ ॥
 तदन्यतः किंशुकदुकुसुमैर्लोहितायथि ।
 क्रीडत्कुरञ्जिमथुनतरुकुञ्जसुमञ्जुले ॥ २८ ॥
 कूजच्छुकगणक्रान्त नवपल्लवभूरुहे ।
 प्रपठत्सारिकावृन्दविश्रान्तिसुखदद्वुमे ॥ २९ ॥
 अनेकपशुपक्षयाद्ये अनेकतरुमण्डपे ।
 अतिसान्द्रतरुस्तोमसर्वतःसंकुलान्तरे ॥ ३० ॥
 सर्वतुंसुखदे क्रीडत्किन्नरीगणशोभिते ।
 गायदगन्धर्वसंदोहमूर्छितस्वरपूरिते ॥ ३१ ॥
 वातपूर्णकलध्वानकीचकप्रचयावृते ।
 पुण्ये गोदापरिसरे विस्तीर्णे गहने वने ॥ ३२ ॥
 विदेहतनयायुक्तो लद्मणैकसहायकः ।
 आसफालितसुचापज्यारवोत्सारितकौणपः ॥ ३३ ॥
 चिक्रीडे केलिरसिकः श्रीमान् रघुकुलोद्धहः ।
 विलासैर्वहुभिर्युक्तो जलस्थलसुखोचितैः ॥ ३४ ॥
 देवी च सा जनकजा दृष्ट्वा सर्वसुखप्रदम् ।
 स्थानं रहसुखकरं रेमे पत्या सुसंगता ॥ ३५ ॥
 पुष्पस्तबकभूषाद्या गिरिधातु विभूषिता ।
 कृत्युग्यकृताकल्पा सुसूद्मवसनावृता ॥ ३६ ॥

अनपायाज्ञरागाद्व्यार्शजिञ्चरणनपुरा ।
 मोदयन्तीमनः पत्युर्विरराज दिने दिने ॥ ३७ ॥

कमलेशीमुखाः सस्यस्तत्रैतस्यास्तनोर्वंहिः ।
 आविर्भूयस्फुटं रामं सावकाशाः सिषेविरे ॥ ३८ ॥

यथा प्रमुद्धने पूर्वं सुखं विहृतवान् प्रियः ।
 तथैव विजहारेह पुण्ये पञ्चवटीवने ॥ ३९ ॥

गोदावर्यास्तटेषु द्रुमगहनलतामण्डपैरावृतेषु
 स्वच्छेषु अग्न्यकाद्रेस्तटशिखरगुहोपत्यकाधित्यकासु ।

मान्द्रक्षोणीरुहासु स्मर इव रतिमान् पञ्चवट्याः स्थलीषु
 श्रीमान् सीतासमेतः प्रतिदिनमकरोद् रामचन्द्रो विलासान् ॥ ४० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पञ्चवटीवनविहारो
 नामैकचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

*

द्विचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एवं विहरतस्तस्य सदारस्य स्मरत्विषः ।
 सानुजस्य सुखाद्व्यस्य पञ्चवट्यां निवासिनः ॥ १ ॥

सार्द्धद्वादशवर्षीणि व्यतीयुः केलिशालिनः ।
 अथैच्छन्मुनिभिर्वैर्विज्ञप्तो भृशमाकुलैः ॥ २ ॥

जगद्विद्रावघोरस्य रावणस्य वधं प्रति ।
 तदा शूर्पणखानाम् क्रव्यादाधिपतेः स्वसा ॥ ३ ॥

वृषस्यन्त्यतिकामातार्ता तत्रागात्पुरुषार्थिनी ।
 स्थापयित्वा जनस्थाने रक्षसां सुमहद्वलम् ॥ ४ ॥

तत्र मुख्यतमाः केचिद्राक्षसा घोरदर्शनाः ।
 खरश्चत्रिशिराश्चैव दूषणश्च बलाधिकः ॥ ५ ॥

तत्रत्या मुनयो वीक्ष्य राक्षसानां बलं तु तत् ।
 हाहेति रामरामेति लहमणेति च चुक्रुशः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रगृहाण्येषां शान्तानां शुभकर्मणाम् ।
 इमशानभस्मविण्मूत्रव्याप्नानि विदधुः खलाः ॥ ७ ॥

पलायितास्तेकुच्छ्रेण स्थापिताः सज्यधन्वना ।
 रामेणभक्तिप्रहृण तमेव पुनराययुः ॥ ८ ॥
 तान् स सत्यवचा वीरः सान्त्वयामास वाडवान् ।
 प्रतीक्षध्वं द्विजाः कालं यावदेतन्निहन्म्यहम् ॥ ९ ॥
 एवमाश्वासितास्तेन वाडवा वेदपारगाः ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय तस्युः श्रीरामसंनिधौ ॥ १० ॥
 तान् रक्षमाणो रक्षोभ्यो ब्राह्मणान् साग्निकान् प्रभुः ।
 अस्थापयत् स्वसविधे गोदायाः पुलिनावनौ ॥ ११ ॥
 अथोकदाच्चित्स विदेहकन्यया सहास्थितः पञ्चवटीवने शुभे ।
 विहारशीलः स्मरकोटिसुन्दरो रराज चान्द्रीसहितो विधुर्यथा ॥ १२ ॥
 तत्राजगाम सा घोरा राक्षसी कूटमायया ।
 सुन्दरं वेशमास्थाय दिव्यरूपेव सुन्दरी ॥ १३ ॥
 छलाद्वशीकर्तुकामा जानक्याः पतिमच्युतम् ।
 कामार्ता छद्यवेषाद्या व्यदृश्यत वनान्तरे ॥ १४ ॥
 पीनस्तनोच्छ्रायसुरत्नहारिणी बृहन्नितम्बस्थलचारुमेखला ।
 तनूदरी मञ्जुगभीरनाभिभृद्विभक्तचारुत्रिवलीतरङ्गभृत् ॥ १५ ॥
 नाभीसरोनिर्गतरोमराजिका मनोज्ञमध्या कृशदीपविग्रहा ।
 सुकम्बुकण्ठी धृतकण्ठभूषणा कपोलपर्यन्तलसत्यकुन्तला ॥ १६ ॥
 अर्धेन्दुसंशोभिललाटपट्टिका सुलग्नसिन्दूरसुपूरविन्दुभाक् ।
 अनङ्गकोदण्डयुगभ्रुवोरधः कुरङ्गचाच्चल्यमनोज्ञलोचना ॥ १७ ॥
 माणिक्यताटङ्गयुगप्रभावलीमिलन्मनोज्ञालकवल्लिचेष्टिता ।
 शुकास्यनिर्जन्मसुतुङ्गनासिका विलग्नमुक्ताभरणप्रभावती ॥ १८ ॥
 विकासिबन्धूकसुबान्धवाधरा दन्तावलीभ्यां किरणावलीधरा ।
 मृणालकाण्डोपमबाहुवल्लरीविलम्बिकेयूरसुरत्नदीधितिः ॥ १९ ॥
 सलज्जमुच्चैरवगुण्ठवाससा पिधाय वक्रेन्दुमुदीतविभ्रमा ।
 सहावलीलाहसितप्रकाशिनी समलिंघमिललभरेण मन्थरा ॥ २० ॥
 सकूजराजत्पदपद्यनूपुरा पदाङ्गुलीभूषणनादसौष्ठवा ।
 मदालसामत्तगजेन्द्रगामिनी तरङ्गितारुण्यसुधोर्मिदर्शिनी ॥ २१ ॥
 समस्तवामाकुलरूपगङ्गनोचितं वपुर्विग्रहवेषसौष्ठवम् ।
 प्रदर्शयन्त्युद्यदपाङ्गवीक्षितैर्नृणां मनोमादनमोहनोचिता ॥ २२ ॥
 सगर्वसोल्लाससलज्जसोन्मदं पदं क्षिपन्ति विजने धने वने ।
 स्थिता पुरोभूय विदेहजेशितुः शनैरुपागात् सविधं च तस्य सा ॥ २३ ॥

स्थिती रहो यत्र विलासशालिनावुभौ प्रियो तौ रसिनी परस्परम् ।
 तत्रागता सा नितरां व्यदृश्यत छलेन रूपं दधती तथाविश्वम् ॥ २४ ॥
 तामन्तराकोशनिगृहखङ्गवत्सुतीच्छणचित्तांरुचिराकृतिं वहिः ।
 विवेद रामो भुवनान्तरात्मदृक् करालदर्शी किल राक्षसीमिति ॥ २५ ॥
 ततस्तामेष प्रच्छ कासि त्वं वरवर्णिनि ।
 कुत एवासि सम्प्राप्ता निर्जनेऽत्र घने वने ॥ २६ ॥
 सुदी वा किञ्चरी वापि नागी वापि वराङ्गना ।
 बिभ्रती मोहनं नृणां रूपमेतदजानताम् ॥ २७ ॥
 आख्याहि का त्वमेतस्मित् विजनेऽति घने वने ।
 विचरन्ती मम पुरः सोत्कण्ठेव समागता ॥ २८ ॥
 उवाच सा स्मितमुखी पृच्छमानं रघूद्वहम् ।
 या काचिदस्मि पुंश्रेष्ठ किं ते जातिपरीक्षया ॥ २९ ॥
 तथाप्युत्रममेवास्ति कुलं रूपोचितं मम ।
 जातिरप्युत्तमा कापि ज्ञास्यसि क्रमतो न किम् ॥ ३० ॥
 प्रयोजनं तु मे सम्यक्छ्रूपतां नूवर त्वया ।
 दृष्ट्वा त्वां सुन्दरं लोके रन्तुकामास्मि संगता ॥ ३१ ॥
 अत्यारुद्धो मम हृदि प्रज्वलन् मदनानलः ।
 एवं भाषयते मां वै मन्दाक्षरहितं वचः ॥ ३२ ॥
 स त्वं प्रकृत्या रमणीयरूपः प्रायः प्रतीतः पुरुषप्रकाण्डः ।
 यथेष्पितं मां रमयेह रम्ये वने नितान्तं रमणीविलासः ॥ ३३ ॥
 अनन्तरं यत्र तवास्ति कामो गिरिष्वरण्ये दिवि वा धरण्याम् ।
 विमानवर्णेषु समुद्रमध्ये द्वीपेषु वा सौधवरेषु रन्तुम् ॥ ३४ ॥
 तत्रैव नेष्यामि भृशं स्वशक्तया स्वपौरुषाढ्यं रमयन्तमुच्चैः ।
 चिरेण कामार्तंतमास्मि सम्यक्करावलम्बं मम देहि कान्त ॥ ३५ ॥
 अथ यदि स्वयमेव समागतां पुरुष वर्य न मां विजहास्यसि ।
 सुमुख सुन्दर शूरवरेण्य भोस्तदिहपुण्यमलं समवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥
 इति बहुविलयन्तीमात्मनः संग्रहार्थं
     मदनमदपरीतां निस्त्रपामापतन्तीम् ।
 निखिलनिगमवेत्ताप्येकपत्नीव्रतस्थो
     विधुतदुदितार्थस्तामथोच्चर्वभाषे ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शूर्यणखाप्रार्थनं-
     नाम द्विचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

त्रिचत्वारिंशाधिकशततमोऽध यायः

श्रीराम उवाच

नैवं भाषितुमहीसि मासेकरमणीव्रतम् ।
 एवमाभाषमाणां त्वां त्रयापि न रुणद्धि किम् ॥ १ ॥
 अत्यारूढो यदि तव मनः प्रमथनः स्मरः ।
 तदा ममानुजं बाले भजस्व सदृशं मया ॥ २ ॥
 प्रगुणं पुरुषश्रेष्ठं गुणैर्मत्समतां गतम् ।
 चिराद्रामाविमुक्तं तं भज कामार्तमानसे ॥ ३ ॥
 इत्युक्ता सा मनोलग्न मदनानलविह्वला ।
 आजगाम सुमित्रायास्तनयं ध्वानिनूपुरा ॥ ४ ॥
 सा मन्दमन्दद्विरदाभिगामिनीं सकूजमध्यस्थलराजिमेखला ।
 शनैःपदक्षेपस्ताडिंघ्रनूपुरा पुरः स्थिता तेन ततो व्यदृश्यत ॥ ५ ॥
 तमाह सा कोकिलमञ्जुलाफिनी ललामभावाच्चितसुन्दरस्मिता ।
 मनोरमापाङ्गविसर्गपूर्वकं मनो हरन्तीव रहः सुसंगता ॥ ६ ॥
 गृहाण मां पौरुषसारभूषण त्वमागतां कामविलासकामुकीम् ।
 पूर्वं तव ज्येष्ठमहं गतास्मि भोस्ततोऽसि तेनैव निर्दिशितो मम ॥ ७ ॥
 शुभं तवास्तु स्वयमागतायाः पाणिं च मे गृह्णत आतुरायाः ।
 जानासि नीर्ति बत् शाश्वसिद्धां या प्राक्तनैः खीविषये निबद्धा ॥ ८ ॥
 मामातुरामुररीकुर्वतस्ते सम्बन्धआशास्यतमो महत्तमैः ।
 भविष्यति प्रायशो यस्त्रिलोकयामभ्यर्थ्यते पुमिभहस्तकर्षकामैः ॥ ९ ॥
 स्वेच्छागमात्वामहमात्मनः पर्ति नेष्यामि देशं मनसा यथेष्पितम् ।
 यत्र स्थितस्त्वं सुरलोकदुर्लभान् लब्धासि भोगान् बहुसौख्यदायिनः ॥ १० ॥
 अथो यदि त्वं न हि मां ग्रहीष्यसि स्वयं करे प्राप्तमामभोष्पिताम् ।
 श्रियं दुरापामिव साधनैरपि क्षतिस्तदा ते महती भविष्यति ॥ ११ ॥
 इत्युक्तमात्रः स तया लक्षणः साधुकृत्यवित् ।
 अवहेलिततद्वाक्य उवाच वदतां वरः ॥ १२ ॥

लक्षण उवाच

एतन्मेऽमुचितं कृत्यं भवेदञ्जीकृतौ तव ।
 यन्मम ज्येष्ठसविधे पूर्वं संकल्पसंगता ॥ १३ ॥
 गुरुभार्याभिगमनादयत्पापं सञ्ज्ञिरितम् ।
 तन्मे भविष्यतितमां पाणिं ते परिगृह्णतः ॥ १४ ॥

अतो न रोचये तावदहं संगमनं त्वया ।
 यथेष्ट याहि रम्भोरु त्वं विषीद ग्रसीद वा ॥ १५ ॥

इत्यनड्गीकृता तेन भूयः सा रघुपञ्जवम् ।
 आजगाम स्पृहाभञ्जपरिक्षुधान्तरा शनैः ॥ १६ ॥

हेलितां तामुभयतो हताशां स्मरविद्धुराम् ।
 अथापि पुनरायान्तीं जहास जनकात्मजा ॥ १७ ॥

हसन्तीं रामरमणीं विलोक्य कुटिलाशया ।
 चकार हृदि संरम्भमहंगुरभुकुटीतटा ॥ १८ ॥

सा कैतवने सौम्यत्वमापन्नापि खलाशया ।
 हसन्तीं जानकीमुच्चेः स्वभावोचितमब्रवीत् ॥ १९ ॥

किं मां हससि कौटिल्यादुभाभ्यामपि वश्चिताम् ।
 फलं मद्वच्चनस्यास्य लप्स्येते द्रागिमौ ध्रुवम् ॥ २० ॥

त्वमप्यस्योपहास्यस्य लप्स्यसे फलमञ्जसा ।
 अधिक्षिप्य मृगी व्याघ्रीं का लभेतात्मनो हितम् ॥ २१ ॥

अतो यूं भाविनः स्वात्ममृत्योरिहानुरूपं चकुर्थैतद्वताशाः ।
 ममागताया अवहेलनं बलाददुर्ववश्याः कुर्वते किं न मूढाः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा भृशसंरब्धा रावणावरजा तदा ।
 स्वनाम्न उचितं रूपमाविर्भावितवत्यलम् ॥ २३ ॥

करालदंष्ट्रं विकरालदर्शं ललहृवज्वालविरूपजिह्वम् ।
 वात्याभनिःस्वासिसुधोरघोरं दृग्भ्यांरुषाङ्गारकणौघमोक्षम् ॥ २४ ॥

सभीमरूपभ्रु कुटीभुजङ्गीबन्धोत्कटाराललाटपटम् ।
 तडित्पिशङ्गोग्रजटासमूहं स्थूलोषुदंशोद्धु रदीर्घदन्तम् ॥ २५ ॥

महीघ्रगण्डाभकपोलयुग्मं विलम्बभीमश्रुतिगह्वराढ्यम् ।
 भृग्वाभचञ्चिवुकाग्रचणं शिवासहस्रध्वनिघोरकण्ठम् ॥ २६ ॥

समुच्छ्रुतस्कन्धमहाद्रिकूटं तालद्रुमव्यायतबाहुदण्डम् ।
 करालकक्षान्तरकेशसान्द्रं स्थूलस्तनोत्सेधजिताद्विशृङ्गम् ॥ २७ ॥

क्षुधासुसंलग्न कृपीटदैर्था विदीर्णभूम्याभवलीविवर्तम् ।
 महान्धकूपाभगभीरनाभी तमिस्त्रधारोद्धुररोमराजि ॥ २८ ॥

सरित्तटोद्देशनितम्बवप्रं महोच्चभूम्तुलिनाभजञ्ज्ञम् ।
 मृदुङ्गविन्यासभरेण भूयः प्रकम्पिताशेषमहीवनान्तम् ॥ २९ ॥

सुतीच्छणशूपाभनखप्ररोहैर्महाशिलाकोटिविपाटनार्हम् ।
 प्रचण्डदीर्घाङ्गुलिवृद्धशारवं दिशो महीं खं च परीत्य संस्थितम् ॥ ३० ॥

शङ्को सुतीक्षणङ्गरुहंनृमांससुपूतिगन्धैर्दशमन्धयन्न ।
 विभीषयद्वीमदृगन्तमोक्षैर्हस्तेन संतर्जयता मुहुश्च ॥ ३१ ॥
 अमङ्गलारावकरं सुधोरतनुत्विषा निन्दितकाकवर्णम् ।
 विरुक्षदीप्तैर्नयनावलोकैर्विदाहयत्प्राणिनस्तत् क्षणेन ॥ ३२ ॥
 तां घोरदर्शा नरमांसगृधुनिरीद्य सीता विकृताङ्ग संस्थाम् ।
 विवेश सदयो निजभर्तुर्ङ्गे जातास्म भीतेति मुहुवदन्ती ॥ ३३ ॥
 लक्ष्मणः सहसा तत्र राक्षसीति विवुद्ध्य ताम् ।
 पर्णशालामगात्क्षिप्रं खडगानयमकर्मणे ॥ ३४ ॥
 विकोशीकृतघोरासि रूषाविष्टं तथानुजम् ।
 उवाचार्यो न वध्येयं श्री विरूपा विधीयताम् ॥ ३५ ॥
 सौमित्रिः सहसा तस्याः कर्णै नासां च भीषणाम् ।
 चकर्त तीक्ष्णखङ्गेन कृपया किं तु नावधीत् ॥ ३६ ॥
 पुर्वमेव विरूपा सा राक्षसी घोरदर्शना ।
 अत्यर्थं प्राप वैरूप्यं नासाकर्णनिकृन्तनात् ॥ ३७ ॥
 ततः सा तेन निर्मुका क्षरन्ती रुधिरोत्करम् ।
 कृत्तनासाश्रुतिः सदय उड्डीयाम्बरमास्थिता ॥ ३८ ॥
 सा विग्रा नभसि स्थिता क्षरदसृग्धारापरीतं वपुः
     सांध्याभ्रद्युति विभ्रती खररवैरापूरयन्ती दिशः ।
 अङ्गुल्याभृशतीक्ष्णवज्जनखया वक्राकृतिक्रूरया
     कार्कश्याश्चितपर्वणा सपदि ता वुत्तर्जयन्ती ययौ ॥ ३९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शूर्पणखापरिभवो
     नाम त्रिचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

*

चतुश्चत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सा जनस्थानमभ्येत्य तथाभूता विरूपिणी ।
 राक्षसेभ्यः खरादिभ्य आचर्यौ स्वं पराभवम् ॥ १ ॥
 तां लूनवक्रावयवां स्वभर्तुर्वलिनोऽनुजाम् ।
 निरीद्य राक्षसाः सर्वे बभुवुर्जातिमन्यवः ॥ २ ॥
 अथ प्रतस्थुः संरब्धास्ते खरत्रिशिरादयः ।
 राक्षसा घोरकर्मणो गृहीतविविधायुधाः ॥ ३ ॥

अहो कृतं मनुष्येण मृत्युकारणमात्मनः ।
 इति हेलापरं सद्वो रक्षोऽनीकं समुद्ययौ ॥ ४ ॥
 ते पुरोधाय विग्रां तामदृश्यां विजयोद्यमे ।
 यत्प्रतस्थुर्यातुधानास्तत्रेषामशुभं बभौ ॥ ५ ॥
 त एकीभूय संरब्धा नानावर्णनिशाचराः ।
 निपेतुर्विकृतारावास्तस्मिन् स्थाने उदायुधाः ॥ ६ ॥
 राघवेन्द्रो रिपून् वीच्य सर्वानापततस्तदा ।
 इदमाहानुजं सद्वः समधिज्यधनुर्धरः ॥ ७ ॥
 नन्वेतान् पश्य सौमित्रे सुसंरब्धान् निशाचरान् ।
 विग्नायाः खलु राक्षस्याः प्रायशो वन्धवो ह्यमी ॥ ८ ॥
 अहं तु निग्रहीष्यामि प्राणान्तेन रिपूनिमान् ।
 त्वं रक्षावहितोभूत्वा जायां मे जनकात्मजाम् ॥ ९ ॥
 तथेति लक्ष्मणः सीतां जुगोपद्विषतां बलात् ।
 आजुहावाथ तान् योद्धुमेको रामो धनुर्धरः ॥ १० ॥
 यावन्तस्ते राक्षसानीक्योधा धृतायुधास्तत्रयोद्दुः निपेतुः ।
 तावद्रूपो ददृशो तैः स रामो धनुर्धरस्तीक्ष्णवाणैघवर्षी ॥ ११ ॥
 ते खड्डैर्कृष्टिभिः शूलैः प्रासैः परशुपट्टैः ।
 गदाभिर्मुशलैश्चक्रैः शक्तिभिर्युधुस्तराम् ॥ १२ ॥
 केचिदुच्चिक्षिपुर्वक्षान् केचिद् ग्राणां गणांस्तथा ।
 केचिदुल्मुकसंदोहान् ज्वालामालाभयानकान् ॥ १३ ॥
 एकं राघवमुद्दिश्य दृप्ताः सर्वेष्विपि राक्षसाः ।
 ववृष्टुर्विविधाञ्चाणि तुमुलः सोऽभवद् रणः ॥ १४ ॥
 रामोऽधिज्यं धनुः कृत्वा सीतां निक्षिप्य लक्ष्मणे ।
 सुदूरे पर्णशालाया निर्जगामासुरानभि ॥ १५ ॥
 तेषामापततो वेगादस्त्रपूगान् भयानकान् ।
 अभीवीच्य मुमोचेषून् धनुषः कुण्डलीकृतात् ॥ १६ ॥
 शस्त्रास्त्रैः कौणपेन्द्राणामेकसार्थसमुदगतैः ।
 आच्छङ्गमभवद्व्योम घनैरिव घनागमे ॥ १७ ॥
 रामस्य चापनिर्मुक्तैः शरैर्ज्ञाङ्कारराविभिः ।
 रक्षसामस्त्रपूगानि खण्डखण्डानि चक्रिरे ॥ १८ ॥
 बाहुवेगेरितास्तेषां पतमाना महाशिलाः ।
 कृताः सहस्रधा रामसायकैः करका इव ॥ १९ ॥
 मारयोत्सारयास्कन्द छिन्धि भिन्धि निपातय ।
 इत्यारावषरा धोरा निपेतुस्तमभिद्विषः ॥ २० ॥

तानेकैकशरै रामश्चके विशिरसः खलान् ।
 कबन्धप्रायमभवत्सहसा तद्रणाङ्गणम् ॥ २१ ॥

शस्त्रहस्ता रुषाविष्टाः क्षरद्रक्तभरोक्षिताः ।
 मुण्डेक्षणैः प्रपश्यन्तः कबन्धा ननृतुस्तराम् ॥ २२ ॥

क्षणेन तन्महासैन्यं रक्षसां सुमहोद्धतम् ।
 आत्मक्रोधानलज्वालावलीढं न्यपतद्गुवि ॥ २३ ॥

महान्तो राक्षसा राम स्याद्वचन्द्रोपमैः शरैः ।
 फुलर्किशुकवृक्षाभा बभूबुः समराजिरे ॥ २४ ॥

केषांचिन्मुच्चतां शस्त्राण्यभिद्यन्त भुजा युधि ।
 ते विदीर्णमुखा दण्टायुधै राममभिद्रुताः ॥ २५ ॥

निबद्धघोरभ्रकुटीविरूपाः करालदीर्णनिनघोरदण्टाः ।
 सुघर्षरारावमुचोऽरुणाक्षाः सदयो निकृत्तायतबाहुदण्डाः ॥ २६ ॥

सुभीमतिर्यङ्गनयनावलोकैः सन्तर्जयन्तो युधि राक्षसा स्ते ।
 धनुर्धरं राममभिद्रवन्तो व्यकम्पयन् भूतलमङ्गिपातैः ॥ २७ ॥

तान् राघवेन्द्रो विशिखैः सुतीक्ष्णैरापुङ्गमग्नैर्निभृतैरुःसःमु ।
 सद्यः परावर्तयदेकसार्थं ते धूर्णिताक्षा न्यपतंश्च भूमौ ॥ २८ ॥

प्रत्यालीढपदाः केचिदाकर्णाङ्गुष्ठकार्मुकाः ।
 निकृत्तचरणा रामसायकैर्न्यपतन् भुवि ॥ २९ ॥

तेषां करविनिर्मुक्ताः सायका रामसायकैः ।
 सद्योद्विधाकृता युद्धे विनिपेतुः परागताः ॥ ३० ॥

सहस्रं राक्षसा रामे एकसार्थनिपातिनः ।
 तावद्विस्तच्छरैः सदयः परावृत्य निपातिताः ॥ ३१ ॥

रामचापजवोऽनुकैर्मलैः प्रबलपातिभिः ।
 उड्डीयन्तेस्म मूर्ढनो रक्षसां श्रीफलोपमाः ॥ ३२ ॥

मूर्ढनोरक्षसां घोरा गिरिगण्डमिता अपि ।
 उड्डीय संगता व्योम्निं दृश्यन्ते लधुसंमिताः ॥ ३३ ॥

नीलाः पीताध्रुव्रवणश्च रक्ताः पिङ्गत्विषः काककृष्णाः सिताश्च ।
 घोरा घटाः पातिनां राक्षसानां संदृश्यन्ते प्रावृषीवाभ्रसंधाः ॥ ३४ ॥

घोरान् कटकटारावकारिणः पिष्टदण्टकान् ।
 नानावरणान् यातुधानान् शरैश्चिच्छेद राघवः ॥ ३५ ॥

तेषां मुण्डा भूतलं कम्पयन्तो दन्ताग्रदष्टौष्पुटाः सुभीमाः ।
 उत्तानितोऽग्रभ्रुकुटीतरङ्गा हुङ्कारगर्भाः सहसा निपेतुः ॥ ३६ ॥

निकृतशीषा रथुवीरसायकैर्विभिन्नदोर्दण्डयुगाः क्षताङ्ग्रंयः ।
 शिरोधराभिः कटुघोरराविणो रुण्डायिताङ्गा न्यपतन्निशाचराः ॥ ३७ ॥

द्विधाकृताङ्गाः खलु रामसायकैः केऽप्येकबाहू क्षिपदा निशाचराः ।
 परिल्लवन्तो रुविरोधवाहिनीस्रोतोजवैर्णीयमानाश्च दृष्टाः ॥ ३८ ॥

सा केशशैवाललताजटालरक्ताम्बुवेगाकलितप्रवाहा ।
 विभिन्नमूद्धमिबुजिनी कन्धग्राहाकुलान्दोलितबाहुमीना ॥ ३९ ॥

करालरक्षोधिपकायकूलं कषोमिवृन्दा सुविरूपदर्शी ।
 रणाङ्गणे शोणितवारिपूरेस्तरङ्गिणी रामधनुर्धनोत्था ॥ ४० ॥

निरन्तरं प्रावहदस्तपोरःक्षितिधनिर्भेदकरी समंतात् ।
 यस्यां निमज्जन्त्यवगाहनार्थं प्रसद्य भूतेशगणाः पिशाचाः ॥ ४१ ॥

कोटिशो राक्षसगणा रामकार्मुकनिर्गतैः ।
 सायकैर्वोरनिधर्तैः क्षयं नीतास्तदाङ्गसा ॥ ४२ ॥

अथाययौ वृत्तः कोट्या राक्षसैरुद्यतायुधैः ।
 विचित्रयोधी प्रबलो दूषणोनाम राक्षसः ॥ ४३ ॥

खरश्चातिखरारावैर्युतः कोट्या निशाचरैः ।
 आजगाम रणाकाङ्क्षी रामेण रणदुर्मदः ॥ ४४ ॥

तथैव त्रिशिरा नाम राक्षसोभीमयोधनः ।
 आययौ समरे रामवीरं योधयितुं बली ॥ ४५ ॥

तेषामग्रेसरास्तावद्राक्षसाः सुमहोद्धताः ।
 महान्तं विक्रमं चक्रुः खञ्जशक्तिपरस्वधैः ॥ ४६ ॥

स्वायुधवेंगनिमुक्तेधारासम्पातदर्शनैः ।
 राघवेन्द्रं गिरिमिवच्छादयामासुरस्पाः ॥ ४७ ॥

तेषां शक्ताणि चाक्षाणि पतमानानि कोटिशः ।
 वभञ्ज राघवः सदयो विशिखैः शीघ्रगामिभिः ॥ ४८ ॥

राक्षसायुधसंदोहवषाद् रामदिवाकरः ।
 आत्मानं भासयामास बाणैर्दीर्घितिभिन्नैः ॥ ४९ ॥

निरस्य राक्षसाक्षाणि वर्षाभ्राणीव राघवः ।
 चण्डानिलैरिव शरैर्ददीपेषुनर्कवत् ॥ ५० ॥

तथैवैकैकशः शत्रून् वाणैरेकैकयातिभिः ।
 कत्सनशो निविभेदैष प्रापणाय यमालये ॥ ५१ ॥

रामबाणविनिर्भिन्ना अपुनर्बोधशायिनः ।
 पुरोगा राक्षसेन्द्राणां समं जग्मुर्यमालयम् ॥ ५२ ॥

महीयसि बले चैवं जाते स्वल्पीयसि द्रुतम् ।
 आयदुर्दृष्णखरत्रिशिरःसंज्ञकाः खलाः ॥ ५३ ॥

रामस्तान् प्रतिजग्राह शरैः समनिपातिभिः ।
 यथापूर्वं च निर्भिन्नविग्रहास्ते परापतन् ॥ ५४ ॥

त्रिभिरेव च रामस्य सायकैर्धोरराविभिः ।
 तेषां त्रयाणां रुधिरमायुश्च सहसा पपे ॥ ५५ ॥

हृदयानि विनिर्मिदद्य परतो निर्गताः शराः ।
 पश्चान्निषेतुः पूर्वं तु तेषां देहा महीतले ॥ ५६ ॥

इति रघुपतिसायकर्णिकृते महति बले प्रबले निशाचराणाम् ।
 चलमिव ददृशेरणाङ्गणं तत्प्रहरणपाणिभिरुद्धतैः कबन्धैः ॥ ५७ ॥

आमं भ्रामं युद्धभूमौ कबन्धाः स्तिर्व्यन्मेदोमांसरक्तचितायाम् ।
 वृत्तश्चासाः स्खलितास्ते कर्थंचिद्द्रुंभारावाः कर्त्त्वराभिर्निषेतु ॥ ५८ ॥

सा योधयित्वा रघुवीरमुच्चकैः सुरद्विषां घोरतरा वह्यिनी ।
 सुष्वाप भूयः प्रतिबोधवर्जिता गृध्रच्छदच्छायनिरालपावनौ ॥ ५९ ॥

उत्कृत्योत्कृत्य मांसोत्करमथ विकटाराविभिः फेरुसंधै-
 युक्ता मत्ताः शिवाल्यः समरभुवि मुहुर्ब्रम्भमूर्भीमरूपाः ॥

काकाःकंकाश्रगृध्राः पृथुतरपलग्रासकेलीर्दधाना ।
 उड्डीयोड्डीय पक्षधवनिभरभयदाः प्रेतवृन्दे निषेतुः ॥ ६० ॥

मांसमस्तिष्कपद्वेषु प्रमत्ताः फेरुभिः शिवाः ।
 विकटारावकारिण्यः सीदन्तिस्म सतृप्तयः ॥ ६१ ॥

मेदेमांसवसास्वादसोष्माणः पलचारिणः ।
 शोणितस्रोतसां मध्ये चिक्रीडुः शमितोष्मणाम् ॥ ६२ ॥

प्रसद्य भूतेशगणैः पिशाचैराकृष्यमाणा रुधिरौघमध्ये ।
 बभुनिबद्वान्त्रगुणाः कबन्धा नावो यथा सिन्धुषुकर्णधारैः ॥ ६३ ॥

आकर्षन्तो गृध्रनखाग्रलग्नान्यन्त्राणि युद्धाङ्गाःपिशाचाः ।
 उड्डीयमाना दिवि वातजीवा गुणर्दधाना इव रेजिरेतराम् ॥ ६४ ॥

इत्थं राघवबाणपूर्गसुविदीर्णानां महीशाथिनां
 तेषां तत्र पुनः प्रबोधनविहीनानां महारक्षसाम् ।
 नैकोऽप्युर्वरितो निशाचरपतेर्वक्तुं द्रुवं यो भवेद्
 दुःसंदेशमिमं ननु स्वभगिनीं तामेव विग्नां विना ॥ ६५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे खरदूषणत्रि-
 शिरोबधो नाम चतुश्चत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पञ्चवत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सा लूनवक्रावयवा नितान्तं विलज्जमाना मरणाधिकार्तिः ।
 कृच्छ्रं प्रदोषावसरे विवेशः शोचत्यदः शूर्पणखा पुरीं स्वाम् ॥ १ ॥

अहो हि धिङ्मामथ जीवमानामीदृग् विवत्तावपिधिङ्ममायुः ।
 सहोदरो मे प्रथितः स तादृग्हं पुनः प्राप्सपराभवेदृशी ॥ २ ॥

धिङ्मे स्मराग्निविगतत्रपायास्तस्मिन्न किं जीवमहं जुहाव ।
 न जीवनं सम्प्रति मे प्रशस्तं जीवामि हात्यन्तविगर्हणीया ॥ ३ ॥

हा हन्त सिद्धो भगवान् मुनीन्द्रस्तस्यान्वये जन्मवती किलाहम् ।
 किमेतदञ्ज्ञतिलाञ्छनार्थमजीविषं भग्नयशाः पृथिव्याम् ॥ ४ ॥

तौ मानुषौ कामसमानरूपौ सरोजगर्भाधिकसौकुमार्यौ ।
 निरीद्य जाताहमनञ्जतसानाज्ञासिषं दास्यत ईदृशीं दशाम् ॥ ५ ॥

कथं न्वहं दर्शयितास्मि वकं तस्य त्रयाणां जगतामधीशितुः ।
 कुत्राप्यदृष्टात्मपराभवस्य आतुर्जयाद्यस्य दशाननस्य ॥ ६ ॥

किं मां वदिष्यन्ति च बन्धुमित्रसुहृजनास्ते दुरवस्थविग्रहाम् ।
 हा रक्षसां कोटि सुनिर्हतासु कथं न दैवेन हता सुदुर्भगा ॥ ७ ॥

हता मदर्थं मम बन्धवस्ते चिरं नियुध्यत्रिशिरःखराद्याः ।
 ममाद्यपूर्णे विधिवच्चितायाः सम्यक्किलायं मदनाभिलाषः ॥ ८ ॥

क्व यामि किं वाश्व करोमि मन्दा मिषेण केनाथं निगृहनीयम् ।
 अञ्जस्थितं लाञ्छनमेतदुक्टटं विशेयमब्धिं दहनं महीं वा ॥ ९ ॥

आतुर्मातीव विशञ्ज्ञमानाः सुविभ्यतो भूदहनोऽम्बुधिर्वा ।
 न मां गृहीतुं प्रभवन्ति केचित् क्व यामि वाहं गरलं पिबेयम् ॥ १० ॥

मन्दोदरी यत्र सुलोचना च भूयस्तथान्या मम बन्धुजायाः ।
 कुम्भीनसी मे जननी पिता च स विश्रवा नाम च वन्धवोऽन्ये ॥ ११ ॥

तत्राहमेतां निजवक्त्रबिम्बवैरूप्यसम्पत्तिमलं वहन्ती ।
 कथं तु वत्स्यामि विगर्हयजीविता कुर्वीय किं वा विधिनिर्हताहम् ॥ १२ ॥

इति स्वगतमेवैषा ब्रुवाणा शोकपीडिता ।
 अगच्छूर्पणखा कृच्छ्रं भवनं आतुरात्मनः ॥ १३ ॥

सा रावणमधिकिष्य वीरं आतरमात्मनः ।
 इदमूर्च्चै वचः क्रुद्धा विरूपा राक्षसी खला ॥ १४ ॥

भ्रातः कस्ते प्रतापोऽय छृत्स्नं जितवतो जगत् ।
 मानुषेणापि पीड्यन्ते प्रत्यक्षं यस्य बान्धवाः ॥ १५ ॥
 यथेच्छं क्रीडमानाहं त्वत्प्रतापेन निर्भया ।
 गोदातीरे वने रम्ये पञ्चवस्थां तवानुजा ॥ १६ ॥
 नीता केनापि मत्येन सुदुर्दर्शा दशामिमाम् ।
 अथो अन्यदपि भ्रातर्वृत्तं श्रोण्यसि मन्मुखात् ॥ १७ ॥
 ये ते जनस्थानगता भ्रातरो बान्धवश्च ते ।
 खरदूषणदुर्धर्षत्रिशिरस्तिगमकादयः ॥ १८ ॥
 तस्यैव दुष्टमर्यस्य बाणवह्नेः पतंगताम् ।
 गता नियुध्य सुचिरं राक्षसाः सुमहोद्धताः ॥ १९ ॥
 इदं खलु तवायन्तमनिष्टमजनि स्फुटम् ।
 यस्य ते तादृशा वीरा अल्पेन निधनं गताः ॥ २० ॥
 कालो विपर्ययं वक्ति प्रायशो जयिनस्तव ।
 क स्वःपते परिभवस्तेरैव सुदुरासदैः ॥ २१ ॥
 क चात्यन्तमनहेण मत्येन निधनं रणे ।
 शमयेत्तृणमप्यग्निं कचित्कालविपर्ययात् ॥ २२ ॥
 अमर्षणस्य ते भ्रातर्दुष्प्रवृत्तिरियं श्रुता ।
 जनयिष्यति किं नातः क्रोधज्वलनमुत्कटम् ॥ २३ ॥
 निग्रहो मर्यजातेन दिशां जैत्रस्य ते श्वसुः ।
 तादृशानां निजासानां वधश्च धनदानुज ॥ २४ ॥
 दशानामपि ते मूर्धनीमिदमाक्रमणं खलु ।
 मन्ये मर्यशरीरेण कालस्यैव विपर्ययात् ॥ २५ ॥
 कृताऽसौ येन दुष्टेन रक्षःपरिभवो महान् ।
 तस्य भार्या च रूपेण तव योग्यैव विद्यते ॥ २६ ॥
 तया हं हसिता चास्मि बहुगर्वायमानया ।
 इति मद्वदये भ्रातः संतापो वर्तते महान् ॥ २७ ॥
 तामानय बलाददुष्टां वच्चयित्वा तु तौ खलौ ।
 अथवा मारयित्वापि भगिन्यास्तेऽपराधिनौ ॥ २८ ॥
 विलोक्य तस्याः सौन्दर्यं हृदि दर्प्येककारणम् ।
 अमानवीयमिति ते विभ्रमोऽन्तर्भविष्यति ॥ २९ ॥
 आनेष्यति भवान् हृत्वा तां दुष्टां रूपगर्विणीम् ।
 तदैव मम तपोऽयं हृदि प्रगमभेष्यति ॥ ३० ॥
 इति स्वसुर्वाक्यमसौ निशम्य दशानतः क्रूरमनास्तदैव ।
 जज्वाल रोषेण दहन्निवान्तर्निजासवर्गक्षयजातशोकः ॥ ३१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शूर्णशत्रापरिवेदनं
 नाम पञ्चचत्वारिंशाधिकशततमोऽष्ट्यायः ॥ १४५ ॥

षट्चत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवा त्र

विघ्नां भगिनीं वीक्ष्य विलूनावयवां तथा ।
रामेण मर्त्यरूपेण परितेषे दशाननः ॥ १ ॥

रावण उवाच

हा ते भगिनि वैरूप्यं तेन दुष्टेन यत्कृतम् ।
ध्रुवमात्मविनाशाय तन्मन्ये नात्र संशयः ॥ २ ॥

अपूर्वोऽयं परिभवो रक्षसां मम चेतसि ।
उपतापं जनयति प्रसद्यामर्षशालिनः ॥ ३ ॥

अस्यामर्षोत्थरोषाग्नेः प्रतीकारो न विद्यते ।
विना तस्यैव दुष्टस्य प्रसद्य विनिपातनम् ॥ ४ ॥

हरणं चापि जायाया मरणेन समं ध्रुवम् ।
इति निश्चित्य भगिनि करिष्यामि वलेन तत् ॥ ५ ॥

मन्दाया जातगर्वाया हसन्त्यास्त्वां विरोधतः ।
बलेन हरणं तस्या मुक्तमेव न संशयः ॥ ६ ॥

कदनं मम बन्धूनां तादृशानां बलीयसाम् ।
शोकवह्निमपूर्वं मे हृदये समदीपयत् ॥ ७ ॥

हा सखे दूषण भ्रातः खर हा त्रिशिरः कथम् ।
मर्त्येन तेन दुष्टेन यूयनीताः स्थ संक्षयम् ॥ ८ ॥

येषां वो बाहुवेगेन विनिःक्षिसैर्वरायुधैः ।
सहसा त्रिदशानीकमभज्यत रणेष्वलम् ॥ ९ ॥

ते पूयमद्य दुष्टस्य तस्यतापसवेशिनः ।
विशिखैः संशयं याताः किं मे दुःखमतः परम् ॥ १० ॥

येषां बाहुबलं सम्यगाश्रित्य रजनीचराः ।
त्रैलोक्ये निर्भयाः सन्तः क्रीडन्तिस्म यथातथम् ॥ ११ ॥

यैर्लुपाः समरेषु श्रीजयदर्पभरा युधि ।
सुराणां भूरिवीर्याणां स्वबाहुबलवेगतः ॥ १२ ॥

येषां वीर्यात्सुखं शेते कुम्भकर्णः सुनिर्भयः ।
अहं चापि सुसम्पन्नं मन्ये राज्यमिदं निजम् ॥ १३ ॥

येषुवीर्यबलोद्रेकादगृहीतायुधपाणिषु ।
पिहितान्यवभन् नाके कपाटानि समंततः ॥ १४ ॥

येष्वाज्ञावशतो बद्धकराङ्गलिपुटेषु मे ।
 न दुर्लभमभूर्त्कचित्त्रैलोक्येऽपि चराचरे ॥ १५ ॥
 यै रोपिता ममारामे समुत्पात्य स्व दोर्बलात् ।
 भयादिवधृताकम्पशाखाः सुरमहीरुहाः ॥ १६ ॥
 यैः केशेष्विव चाकृष्य पलायन्त्यः सुरश्रियः ।
 वन्दीकृत्य समानीताः प्रसभं मम सद्गनि ॥ १७ ॥
 यैर्दिविजययात्रासु ममाग्रेसरता गतैः ।
 कतिधा न कृता व्यर्था मम निर्धा वनश्रमाः ॥ १८ ॥
 येषां मयि परः स्नेहो मम येषु च सौहृदम् ।
 निरुपाधिमटोत्कर्षमुपयाति दिवानिशम् ॥ १९ ॥
 यैः पुलस्त्यमुनेवंशो गरीयान् गुणिभिः कृतः ।
 येषां च विजयश्लोकश्चुम्बतीन्द्रशिखामणिम् ॥ २० ॥
 यैर्लङ्घानगरी नित्यं कृता विश्रमणं श्रियः ।
 येषां वीर्यबलोत्कर्षो ममोत्साहविवर्द्धनः ॥ २१ ॥
 येषां बलमुपाश्रित्य मया लङ्घा विनिर्जिता ।
 विवासितश्च धनदो गन्धर्वकुलसंयुतः ॥ २२ ॥
 येषु संरब्धमात्रेषु देवगन्धर्वकिन्नराः ।
 विजयाशां जहुर्युद्दे मानवानां तु का कथा ॥ २३ ॥
 यैः स्वसम्बन्धसौहार्दकृत्यं मयि यथा कृतम् ।
 न तथा तु मया किञ्चिकृतं कालं प्रतीक्षता ॥ २४ ॥
 रक्षसां राज्यमुत्कृष्टमहमाश्रित्य मत्तधीः ।
 यानवज्ञातवान् बन्धुनुच्चस्थानासनादिभिः ॥ २५ ॥
 तेषां सम्प्रत्यनादृत्य हृतभाग्यं हृतोन्नतिम् ।
 यमालयातिथीभूता हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ २६ ॥
 न मयोपकृतं तेषु राज्यश्रीमत्तचेतसा ।
 मदर्थोपकृतप्राणान् हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ २७ ॥
 तेष्वहं सम्परेतेषुजीवस्तिष्ठामि सम्प्रति ।
 मन्दधीमन्दभाग्यश्च हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ २८ ॥
 यैर्दत्तो मह्यमुत्कर्षो बलवद्धिदुरासदैः ।
 न मयोपकृतं तेषु हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ २९ ॥
 येषां बाहुबलैर्देवाः समरे खण्डशः कृताः ।
 ते हता लघुमत्येन हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३० ॥

यैनिजितं यमपुरं यमश्च युधि खण्डतः ।
 पुनस्तत्रैव ते प्राप्ता हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३१ ॥
 भव्या हि नः सदा मर्त्या मर्त्येष्वपि स तापसः ।
 तेषां प्राणहरो जातो हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३२ ॥
 पराभवस्य वार्तापि येषां स्वप्नेपि दुःश्रवा ।
 श्रूयते मरणं तेषां हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३३ ॥
 काकथेषुप्रयोगस्य चर्वणं दण्टयैकंया ।
 न कृतं तस्य दुष्टस्य हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३४ ॥
 प्रसह्य वन्दीकर्तारः सुरलोकपतिश्रियाम् ।
 ते युद्धवन्तो मर्त्येन हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३५ ॥
 यैः खण्डतः पुरा संख्ये दण्डपाणिः सहस्रधा ।
 तान् नेतुमागतो नामैद्वा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३६ ॥
 येषां तदैन्द्रं कुलिशमङ्गकण्ठतिदुःखनुत् ।
 ते मर्त्यस्य शरैः शीर्णा हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३७ ॥
 मुखे क्षिसैकहस्तेन यैः स दुष्टो न भक्षितः ।
 युद्धप्रयासं चक्रुश्च हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३८ ॥
 रहिता यैर्मदसवो न प्रयान्ति तनोर्बहिः ।
 जीवन्ति च लधीयांसो हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ३९ ॥
 यैनाहूतोऽस्मि समरे युध्यमानैः क्षयोन्मुखैः ।
 तस्यैककवलायाहं हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ४० ॥
 आकार्यमेकतो वृत्तं मम जिणोः पुनर्जगत् ।
 एकतोऽजनि शोकश्च हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ४१ ॥
 नीता अपि यमागारं तेन मर्त्यलघीयसा ।
 किं नागता यमं जित्वा हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ४२ ॥
 यैर्वंच्चितोऽहं निःस्नेहैर्विस्मृत्य स्नेहसम्पदम् ।
 गतास्ते मामनादृत्य हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ४३ ॥
 इति प्रलपतोऽत्यर्थं मम शोकेन मूर्छतः ।
 यैः संस्मृतिरपि त्यक्ता हा रोदिमि कथं नु तान् ॥ ४४ ॥
 हा दूषण सखे भ्रातर्हा खर त्रिशिरः सुहृत् ।
 विनापराधं मां हित्वा यूयं याताः क्व सम्प्रति ॥ ४५ ॥
 क ता गिरः स्नेहदिग्धाः क सा प्रीतिः क ते गुणाः ।
 सर्वं विस्मृतवन्तः स्थ यूयं मद्भवने रताः ॥ ४६ ॥

क ताः क्रियाः प्रेमपुषः क सा गोष्ठी क्व तद्वितम् ।
सर्वं विस्मृत्य सुहृदो याताः स्थ मददर्शनम् ॥ ४७ ॥

युष्मासु प्रेततां यातेष्वधुना प्रसभं मया ।
कृतापि निष्कृतिर्व्यर्था तस्मिन्दुष्टे विरोधतः ॥ ४८ ॥

तथापि येन भवतां दर्शितं यमपत्तनम् ।
तस्य मर्त्यत्य मद्बाणाः कुर्वन्तु प्राणभोजनम् ॥ ४९ ॥

इति विप्रकृतिं नीतः शोकेन दशकन्धरः ।
रुरोद बन्धुवर्गस्य नाशाज्ञातमनोज्वरः ॥ ५० ॥

तस्य संस्कृतः प्रोच्चैर्दशवक्त्रोऽद्भुवो रवः ।
सभामण्डपमापूर्य व्यानशेष्योममण्डलम् ॥ ५१ ॥

स बन्धुशोककष्टेन कृशीभूतकलेवरः ।
रुदन् संगतवांस्तेषां दारैरापन्नजीवितैः ॥ ५२ ॥

रामबाणविदीणां रक्षसां योषितस्तदा ।
लङ्घेशमुखसंदेशं श्रुत्वा वैधव्यं सूचकम् ॥ ५३ ॥

मूर्छिताः पतिता भूमौ चिरेण च समुत्थिताः ।
कथंचिल्लब्धवैतन्या रुदुर्हृतवक्षसः ॥ ५४ ॥

तासां धनतीनां वक्षांसि शिरांसि च मुहुर्मुहुः ।
वज्रनिष्पेषनिर्धातः प्राकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५५ ॥

स्मारं स्मारं च राक्षस्यः पतिबन्धुसुहृतसुतान् ।
विलापं चक्रिरे दीर्घदुःखाल्लङ्घेशितुः पुरः ॥ ५६ ॥

तेभ्यो मृतेभ्यः समरे कृत्वा प्रेतोदकक्रियाम् ।
रक्षोगणैः परिवृत्तः शुशोच दशकन्धरः ॥ ५७ ॥

त्रिशिरःखरदूषणादिरक्षःप्रवराणां वनिता असोढशोकाः ।
विविशु शुचिमेधसा समिद्धं परिरभ्यायुधवस्त्रभूषणादीन् ॥ ५८ ॥

तेषां मातृबन्धुवर्गरिच्च शोकात्सद्यः प्राणांस्त्यजतो राक्षसेन्द्रः ।
वाक्यैः शोकायोहनार्द्देः समाधात् कुच्छादभूयः स्वं निकेतं प्रपेदे ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्ड रावणशोको
नाम षट्चत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सप्तचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

संक्षयाद् बन्धुवर्गणां निग्रहाच्च निजस्वसुः ।
 मत्येन निहितं मेने पदं दक्षसु मूर्धसु ॥ १ ॥
 तत आहूय मारीचनामानं राक्षसं खलः ।
 इदं रहसि संस्थाय मन्त्रयामास रावणः ॥ २ ॥
 हे मारीच सखे भ्रातरश्रावि भवतापि यत् ।
 कृतं मत्येन केनापि विप्रियं मम तादृशम् ॥ ३ ॥
 यस्य मे बलिनो वीरा जयशीला भवादृशाः ।
 सम्भावनीयः किं तस्य मत्येनापि पराभवः ॥ ४ ॥
 स दुष्टस्तापसं वेशं विभ्रङ्गुवनवश्चकः ।
 आतृदारयुतस्तस्मिन्नास्ते पञ्चवटीवने ॥ ५ ॥
 तेन मे भगिनी नीता विग्रतां दुष्टबुद्धिना ।
 विनिबद्धमतो वैरं मयि निःशङ्कचेतसा ॥ ६ ॥
 तस्य वैरतरोरेष फलं प्राप्यति दुष्टधीः ।
 ध्रुवमात्मविनाशेन मत्तः सपदि सम्प्रति ॥ ७ ॥
 प्रथमं तु वधूं तस्य मम स्वस्त्रूपहासिनीम् ।
 आहर्तास्मि बलात्तस्मात्स्थानात्साहाप्यतस्तव ॥ ८ ॥
 त्वं तत्र मृगरूपेण विचरिष्यसि कानने ।
 सीतायाः पुरतो भूत्वा वहन् स्वर्णमयीं तनुम् ॥ ९ ॥
 मोहयित्वा मनस्तस्या दुरात्मानं चतापसम् ।
 तं नेयष्यसि सुदूरं त्वं मृगयाथं समुद्यतम् ॥ १० ॥
 अहं तमेव समयं सम्प्राप्य रहसि स्थिताम् ।
 आहर्तास्मि बलात् सीतामतदहौं मनोरमाम् ॥ ११ ॥
 जाने जनकभूपस्य सुता सा हृदयंगमा ।
 अयोनिसम्भवा तेन मत्येनैव सुसंगता ॥ १२ ॥
 तामानेतास्मि सपदि प्रसद्य स्वां पुरीमहम् ।
 यां जहास व्रुं तस्याः करिष्यामि वशेस्थिताम् ॥ १३ ॥
 हलप्रलम्बदंष्ट्राभिर्दत्तभीतिभिरञ्जसा ।
 राक्षसीभिः समंतात्तां भीषयिष्यामि भूरिशः ॥ १४ ॥
 सा मद्भुजान्तरं यावन्नायास्यति भयानुरा ।
 तावत्तां भीषयिष्यन्ति राक्षस्यो राक्षसा अपि ॥ १५ ॥

आत्मकर्मविपाकं सा ध्रुवं यास्थति जानकी ।
 रामश्च बहूलं शोकमधिकं मरणादपि ॥ १६ ॥
 भवान् करोतु साहाय्यं मम तत्रैव कानने ।
 रक्षःपरिभवोदभूतं शोकं च हरः दुःसहम् ॥ १७ ॥
 ध्रुवमात्मविनाशाय परकार्याणि साधवः ।
 साधयन्ति यशोवल्लीं दृढं रोपयितुं भुवि ॥ १८ ॥
 हृति सम्मन्त्र्य दुष्टात्मा मारीचेन दशानन्मः ।
 तथेति तद्वचः श्रुत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥
 महान्तं रथमास्थाय स्वर्णरत्नपरिच्छिद्म् ।
 घोषयन् हरितः सर्वा यथौ मारीचसंयुतः ॥ २० ॥
 नभःपथमतिक्रम्य वीरमानी दशानन्मः ।
 सोतावगाहपुण्योदं प्राप पञ्चवटीवनम् ॥ २१ ॥
 स तत्र स्यन्दनवरादवतीर्य महाखलः ।
 स्वयं बभूव मायावी भिक्षुब्राह्मणवेषभृत ॥ २२ ॥
 मारीचश्चाभवत्तस्य गृहीत्वाऽज्ञामखण्डिताम् ।
 सुवर्णहरिणोऽत्यन्तविचित्राङ्गरुहाच्छितः ॥ २३ ॥
 शृङ्गयुग्ममनोहारी चञ्चत्खुरचतुष्यः ।
 चञ्चलेक्षणसंशोभी सरूपश्रवणद्वयः ॥ २४ ॥
 अपाङ्गदर्शनक्रीडाकारी कलितकौतुकः ।
 नृत्यन्निवाङ्गैर्लितैर्विशन्निव मुहुर्मनः ॥ २५ ॥
 लोकोत्तरैः सौकुमार्यसौन्दर्यप्लुतिलाघवैः ।
 वशीकुर्वन्निव मनः क्रीडावशितलोचनः ॥ २६ ॥
 वने हरित्तृणान्पश्नन् विचचार समंततः ।
 कूर्दमानः क्वचित्कापि नृत्यन् क्वापि स्थिरीभवन् ॥ २७ ॥
 तौ मायाबलमाश्रित्य राक्षसौ कुटिलाशयौ ।
 तस्थतुः सुप्रतीक्षन्तौ कानं रन्ध्रगवेषिणौ ॥ २८ ॥
 तत्र श्रीरामचन्द्रो द्विजमुनिनिबहे भुक्तवत्यन्नमूलं
 भूयः कृताशिष्यनुजजनकजायुक्त आदत्स्वयं च ॥
 दत्त्वा शेषं च देवी हितशबरबधूभ्यो वने दुर्गतेभ्यो
 दीनेभ्यः स्वाश्रितेभ्यो मुनिवरवनितादत्तपात्रं ममार्ज ॥ २९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मारीचरावणागंमनो
 नाम सप्तचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अष्टचत्वारिंशताधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ मध्याह्नवेलायां मध्ये दिनगते रवौ ।
 छायायां वनवृक्षाणां स्थितायां मूलसंश्रये ॥ १ ॥
 घूर्णमाने मृगकुले सीतादत्तान्नभोजने ।
 तृप्ते क्षणविनिर्मुक्तरोमन्ये तरमूलगे ॥ २ ॥
 ध्वनत्सु खगवृन्देषु वृक्षशाखानिषादिषु ।
 गतासु भिलपत्नीषु भोज्यशेषान्नदानतः ॥ ३ ॥
 गतेषु भिक्षुवर्गेषु स्वं स्वं विश्रान्तिशाखिनम् ।
 मुनिष्वाश्रमसद्यानि प्राप्तवत्सु सरित्तटे ॥ ४ ॥
 सर्वेषु भुक्ततृप्तेषु जनेषूच्चावचेष्वलम् ।
 आश्वानकाकचाण्डालमाकीटपशुपक्षिकम् ॥ ५ ॥
 सौमित्रिसीतारामेषु विधायबलिमुत्तमम् ।
 माध्याह्निकेन हविषा चावसथ्यानले हुते ॥ ६ ॥
 स्वयं च भुक्तवस्त्वेषु शुभाचारेषु संततम् ।
 मृष्टवत्यां च जानक्यां स्थालीमात्रप्रियार्पिताम् ॥ ७ ॥
 वनश्रीदर्शनासक्ते सौमित्रौ सविधस्थिते ।
 रहो निकुञ्जमाश्रित्य तस्थतुस्तौ च दम्पती ॥ ८ ॥
 तदानीमेव पुरतस्तयोः सम्प्रेक्षमाणयोः ।
 आजगाम निशाचारी मायास्वर्णमृगः खलः ॥ ९ ॥
 तं दृष्टा जानकीदेवी मायास्वर्णमृगं खलम् ।
 पत्यौ शृण्वति सोत्कण्ठमुवाचेदं विमोहिता ॥ १० ॥
 अहो स्वर्णमृगस्यास्य रूपमत्यन्तमङ्गुलम् ।
 अदृष्टपूर्वं कुत्रापि मनो मोहयतीव मे ॥ ११ ॥
 अहो ततूरहा अस्य विचित्राङ्कतिशालिनः ।
 नान्यस्मिन् हरिणे दृष्टाः सुकुमारा मनोहराः ॥ १२ ॥
 दृश्य तां सु समं शृङ्गद्वयमस्य मनोरमम् ।
 जातरूपमयं चित्तचमत्कारि विराजते ॥ १३ ॥
 अहो तरलता चास्य चक्षुषोर्भृशदीर्घयोः ।
 हरते स्वर्गकान्तानामपि लोचनसौषुप्तम् ॥ १४ ॥

अद्भुते श्रवसीअस्य मनोज्ञे शृङ्गयोरधः ।
नादश्रवणसोक्तम्भे हृदयं हरतो मम ॥ १५ ॥

सातङ्क इव खल्वेष तृणान्यति सुचञ्चलः ।
शनैः क्रामन् वनभुवमद्भुतप्लुतिलाघवः ॥ १६ ॥

अहो अस्य मनोज्ञस्य चरणानां चतुष्टयम् ।
महीघ्रलङ्घनेऽप्यस्य स्यात्प्रायः पुतिलाघवम् ॥ १७ ॥

अन्यदेवास्य सौन्दर्यमन्यदेवास्य लाघवम् ।
अन्यदेव च चाञ्चल्यमन्यदेवाङ्गसीष्टवम् ॥ १८ ॥

प्रायो नैवंविधो लोके मृगो भवितुमहंति ।
मायेयं कापि मन्येऽहं पुरस्तान्मम भासते ॥ १९ ॥

विशतीव मम स्वान्तं क्षिप्रं छलयतीव माम् ।
अस्य रूपेण दिव्येन क्रीतेवास्मि न संशयः ॥ २० ॥

नैवंविधः कच्चिददृष्टो मृगजातिर्मया भवे ।
भवेदद्यदि वशीभूतो मम पूर्णा मनोरथाः ॥ २१ ॥

अनेन छलितप्राणा लप्येऽहं ननु कां गतिम् ।
वशीकरोति हि जनं काप्यपूर्वार्थदर्शनम् ॥ २२ ॥

एतस्याङ्गरूहैश्चित्रां वोढुकामास्मि कञ्चुकीम् ।
अजिनं वास्यकुचयोच्छादनं भवतान्मम ॥ २३ ॥

निबध्य चामुं सूत्रेण लोकोक्तरगुणं मृगम् ।
ध्रुवं क्रीडितुकामास्मि वनेऽस्मिन् रसरञ्जिता ॥ २४ ॥

कुतो न खलु सम्प्राप्तः सारंगोऽयं गुणाकरः ।
नायं लोकोऽस्य वसतिः प्रायोऽयं स्वर्गसंस्थितः ॥ २५ ॥

देवक्रीडनको वायं प्राप्तो मे सुखहेतवे ।
ध्रुवमेतस्य लाभेन पूर्णः स्यान्मे मनोरथः ॥ २६ ॥

शून्ये वने वसन्त्या मे प्रायोऽयं चित्तरक्षये ।
वितीर्णो विधिना साक्षात् क्रीडाकौतुककृन्मृगः ॥ २७ ॥

न प्रयात्वन्यतश्चैष मामकं केलिसाधनम् ।
ध्रियतां क्षिप्रमासादय त्वया मत्कामपूर्तये ॥ २८ ॥

अथ लोलस्वभावत्वाद्वर्तुमेष न शक्यते ।
ध्रुवं विदध्वापि तह्यैनं शरैरानय कामदम् ॥ २९ ॥

स्याच्छृङ्खारोपकरणं चर्मास्य गुणवत्तरम् ।
शृङ्खद्वयं तथैतस्य शोभिष्यति भवत्करे ॥ ३० ॥

मांसान्यस्य भवन्ति भूरिसुरसान्युच्चैः सुगन्धीनि च
श्वस्तृप्त्यै भवितार एव विधिना नायासदत्तानि नः ।

चर्माण्यस्य विचित्रकाञ्चनमयान्यङ्गेषु मे काञ्चन
स्वर्णच्छादनमाधुरीं प्रतिपदं धास्यन्ति तेऽन्तर्मुदे ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे सीतासम्मोहनो
नामाष्टचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

*

एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रुत्वा विदेहजावाक्यं विहस्य रघुनन्दनः ।
इदमृचे जगच्चित्तसाक्षी साक्षान्महेश्वरः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

प्रिये न वेत्सि मायेयं सुवर्णमृगरूपिणी ।
न जात्वीदृग्विधो दृष्टो वनेऽत्रान्यत्र वा मृगः ॥ २ ॥

प्रायशोऽनेकरूपेण विचरन्तीह राक्षसाः ।
निरूढवैशसा नित्यं मयि पूर्वविरोधिनि ॥ ३ ॥

प्रायः स्थानमिदं कृत्स्नं घोराणामेव रक्षसाम् ।
माययानेकरूपास्ते मां वच्चियतुमुद्यताः ॥ ४ ॥

जानासि सा स्वसा साक्षाललङ्घेशस्य दुरात्मनः ।
प्रसह्य विग्रतां नीतास्माभिस्तीक्ष्णकृपाणिना ॥ ५ ॥

नाशिता बन्धवस्तस्य ते द्वृष्णखरादयः ।
कोटयो राक्षसानां च वनेऽस्मिन् युद्धयता मया ॥ ६ ॥

अतो वैरतरोमूलं सुदृढं तेन मेऽभवत् ।
भवेत्तस्यैव मायेयं कदाचित्सुदुरात्मनः ॥ ७ ॥

रूपाण्यनेकान्याश्रित्य घोरा मायाविनः खलाः ।
मोहयन्ति मनः पुंसां सुदुर्लक्ष्या निशाचराः ॥ ८ ॥

जह्यस्य स्वीकृतौ यत्नमपरिज्ञातचेतसः ।
अपूर्वकनकैणस्य भवेन्माया कदाप्यसौ ॥ ९ ॥

त्वमहं चैव सौमित्रिर्वनेऽत्रैकाकिनश्यः ।
 चतुर्थो नैव कर्तव्यो जातु विश्वासभाजनम् ॥ १० ॥
 एते तु वाडवाः सौम्या रक्षोभिर्भीषिता वने ।
 अस्मानाश्रित्य तिष्ठन्ति त्वद्वितीणां निरपेक्षा द्विजातयः ।
 प्राणरक्षार्थिनः कृच्छ्रेणास्मदाश्रयवर्तिनः ॥ १२ ॥
 किं करिष्यति चैणेन भवती हेमवर्षणा ।
 राजपुत्रि प्रतीक्षस्व कालमात्मसमुद्घवम् ॥ १३ ॥
 त्यक्तास्ताः सम्पदः पूर्णाः पितृपूर्तामहक्रमात् ।
 आगताः स्वकुले कृत्स्नधरित्रीराज्यसम्भृताः ॥ १४ ॥
 कियान्मनोरथस्तर्हि भवेत्स्वर्णमृगेण ते ।
 त्यज लोभामिमंतन्विनय कालं दुरासदम् ॥ १५ ॥
 ताभिरेव नृपश्रीभिः काले युक्ता भविष्यसि ।
 सम्प्राप्य व्यसनं मुग्धे माचालय मनो निजम् ॥ १६ ॥
 सुवर्णरत्नकञ्जुक्यः कति नाङ्गे धृतास्त्वय ।
 कति नो परिधातव्याः पुनः सम्प्राप्य तां श्रियम् ॥ १७ ॥
 विभूषितास्यत्रिपत्न्या त्वमखण्डश्रिये प्रिये ।
 वासयन्ती वनं स्वाङ्गसौरभ्यैर्विचरस्यहो ॥ १८ ॥
 को नु स्यात्व शृगादः सुवर्णमृगचर्मणा ।
 प्रिये सहजयैवाङ्गश्रिया त्वं भूषिता ह्यसि ॥ १९ ॥
 मुञ्चाभिलाषं तृष्णां च सुवर्णमृगसंग्रहे ।
 इहापरिचिते स्थाने नप कालं यथातथम् ॥ २० ॥
 कोऽसौ स्वर्णमृगच्छशा साधुर्वा दुष्ट एव वा ।
 कोऽन्तः प्रविश्य जानाति कस्य चित्तं नु कीदृशम् ॥ २१ ॥
 विपर्ययेण दैवस्य गच्छेत्साधवप्यसाधुताम् ।
 समीक्ष्यकारी जयति परस्तत्र विहन्यते ॥ २२ ॥
 इतिहासं वदन्त्यत्र राज्याः स्वर्णखगस्य च ।
 वञ्चयित्वा हृता राज्ञी यथा स्वर्णखगेन सा ॥ २३ ॥
 आसीच्च सिंहलद्वीपे राजा नाम्ना शतञ्जयः ।
 तस्यासीन्महिषी नाम्ना सुकेलिरतिसुन्दरी ॥ २४ ॥
 स प्रजाः पालयामास तया देव्या समन्वितः ।
 दिने दिने कृतप्रीतिस्तस्यामेव मृगीदृशि ॥ २५ ॥
 स कदाचिद्वनं यातो मृगयार्थं महीपतिः ।
 तया देव्या समं सशक्त्वाणविश्लेषकातरः ॥ २६ ॥

अटवीमटमानस्तु चिक्रीडे मृगयावशः ।
 रथस्थो जायया साद्वं वने धन् मृगशूकरान् ॥ २७ ॥
 तस्मन् वने महाघोरो वसत्येको निशाचरः ।
 कामचारी कामरूपो महिषीं तां ददर्श सः ॥ २८ ॥

 रूपेणाप्रतिमां भूमावाकणियतलोचनाम् ।
 तप्तचामीकरभासविग्रहां भूरिभूषणाम् ॥ २९ ॥
 पद्माननां मृगदृशं चन्द्रकान्तेसमप्रभाम् ।
 सुमत्तकोकिलालापां क्रीडापाङ्गनिरीक्षणीम् ॥ ३० ॥

 तनुवस्त्रावृतां तन्वीं मुव्यक्तावयवप्रभाम् ।
 विम्बाधरां पृथुश्रोणीं हेमकुम्भोन्नतस्तनीम् ॥ ३१ ॥
 भवतीमिव चार्वङ्गीं दृष्टा राक्षस ईदृशीम् ।
 मुमोह विपिनेऽत्यर्थं मदनाविष्टमानसः ॥ ३२ ॥
 हा मर्त्यजाति यत्रेदृक् सौन्दर्येण समन्विताः ।
 भवन्ति नार्यो नयनैर्मोह्यन्त्यो नृणां मनः ॥ ३३ ॥
 कथं न्वेतादृशी भार्या भवेन्मम मनोरमा ।
 धिङ्मांरक्षोयोनिगतमनादृत्यं किलाखिलैः ॥ ३४ ॥

 कदा न्वेतादृशीं बालां सुन्दरीमङ्ग्लमध्यतः ।
 आरोप्य रमयिष्यामि मदनोत्सवविह्वलः ॥ ३५ ॥
 अपीयं नयनान्तेन मां पश्येद्वूषणालिनी ।
 तदैव मे भवेजन्म सार्थकं जगति ध्रुवम् ॥ ३६ ॥
 इति ब्रुवाण एवायं मुमूर्छं स्मरविह्वलः ।
 पुनः सम्प्राप्य कृच्छ्रेण चेतनामेष राक्षसः ॥ ३७ ॥
 गृहं गच्छत एवास्य पृष्ठलग्नो बभूव ह ।
 विवेश भार्यामादाय रत्नसौधं महीपतिः ॥ ३८ ॥
 गृहे निशाचरश्चास्य रन्धान्वेषी बभूव सः ।
 राज्ञे ज्योतिर्विदा केनाप्यावेदितमतः परम् ॥ ३९ ॥
 राजन् भार्या सावधानो गोपाय त्वं निरन्तरम् ।
 अस्मिन् भार्यापिहारस्ते मासि शास्त्रेण सूचितः ॥ ४० ॥
 चौरेभ्यो राक्षसेभ्यो वा साशङ्कस्तिष्ठ संततम् ।
 अलक्ष्यरूपाः कुर्वन्ति मायिनः कार्यमात्मनः ॥ ४१ ॥

 इत्युक्तस्तेन नृपतिरन्तःपुरगतः पुनः ।
 भार्यायै ज्ञापयामास दैवज्ञेन यदीरितम् ॥ ४२ ॥

मा विश्वस हृदा राजि यं कंचिन्मानवं ध्रवम् ।
आवेदितं त्वद्विषयेऽनिष्टं ज्योतिर्विदा किल ॥ ४३ ॥

रक्षोभिस्तस्कर्तुष्टैर्हरणं ते निवेदितम् ।
न सम्भाव्यतमं ततु तव रक्षाकृतस्थितेः ॥ ४४ ॥

सामान्यजनभार्यापि हतुं नो शक्यते परैः ।
किं पुनस्त्वं कुरञ्जाक्षि ममान्तःपुररक्षिता ॥ ४५ ॥

तथापि खलु दुर्दीवाञ्छङ्कनीयं दिवानिशम् ।
इति तस्यै निवेद्यैष विश्वग्रक्षितवान् पुरम् ॥ ४६ ॥

अन्तःपुरं विशेषेण नृपतिः पर्यरक्षयत् ।
आत्मना च महीपालो रक्षां चक्रेऽवधानतः ॥ ४७ ॥

कदाचित् शान्तः पुरगा गृहारामे मनोरमे ।
विचरन्ती सखीवृन्दे खगमेकं ददर्श ह ॥ ४८ ॥

तमेव राक्षसं क्रूरं मायाकल्पितविग्रहम् ।
सुवर्णपक्षतिं रम्यं रत्नचञ्चुमनोहरम् ॥ ४९ ॥

विचित्रमणिमाणिक्यचरणं चारुचञ्चलम् ।
तं दृशा चाद्युततमं खगं कपटवेशिनम् ॥ ५० ॥

मुमोह मनसा बाला लोभात्तस्याभिलाषुका ।
तस्याः पुरः स विहगो मुहुः पर्युप्लवन् भुवि ॥ ५१ ॥

लोभयन् हृदयं चैव हस्तग्राह्य इवाभवत् ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य धरणौ तिष्ठन् मायाखगः खलः ॥ ५२ ॥

अग्रेऽग्रे तां क्रमान्तिन्ये यत्र सान्द्रलतावनम् ।
विवेश तत्र सा बाला स्वर्णपक्षिकृतस्पृहा ॥ ५३ ॥

विनिवार्य सखीवृन्दं खगोच्चाटनशङ्क्या ।
आसीद्रहोगता चापि दुर्दीवेन प्रचोदिता ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा रहो गतां बालां तां चिरेण कृतस्पृहाम् ।
रूप प्रकाशयामास राक्षसो जनभीषणाः ॥ ५५ ॥

तामादाय बलात्तन्वीं रुदन्तीं भयविह्वलाम् ।
व्योममार्गेण सम्प्राप्तः स्वावासं गह्वरं वनम् ॥ ५६ ॥

अतस्तेऽहं जनकजे बोधयामि पुनः पुनः ।
न विश्वसैनं सौवर्णं मृगमज्ञातमानसम् ॥ ५७ ॥

असमीक्ष्यक्रिया हन्ति यशो विद्यां बलं धियम् ।
समीक्ष्यकारिणः सर्वे मोदन्ते सुखिनोजनाः ॥ ५८ ॥
एतन्मयोक्तं वचनं हितं ते राजेन्द्रपुत्रि प्रतिभान्वितायै ।
न लङ्घनीया च मम त्वदिष्टस्युहाप्रपूर्तिर्भण यत् करोमि ॥ ५९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीरामकृतपियाप्रबोधो
नामेकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

*

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

आत्मोवाच

उपदिष्टापि सा पत्या जानकी हितकारिणा ।
भाव्यर्थवशनिर्बद्धा मुहुरुचे निरस्य तत् ॥ १ ॥
अलं ते शङ्खया नाथ किमेवं विप्रभाषसे ।
को मां वश्यितुं शक्स्त्वयि जाग्रति धन्वनि ॥ २ ॥
आलस्याच्छङ्खया वापि त्वमेवं विप्रभाषसे ।
उभे अपि प्रिय भवत्यनहें धीरधन्वनि ॥ ३ ॥
ममाभिलाषपूर्तिस्ते न कदापि कृता न च ।
प्रदेह्यमुं स्वर्णमृगं मह्यमानीय कामद ॥ ४ ॥
अपि नैवंविधं वस्तु पुनर्लभ्यं कदाचन ।
त्वं नावगणयेः कान्त लोकोत्तरगुणं त्विमम् ॥ ५ ॥
मनोहरोऽयं हरिणो वने क्रीडनको मम ।
भविष्यति विशेषेण त्वं चेदानेष्यसि प्रिय ॥ ६ ॥
समानयैनं विध्वापि विचित्रगुणविग्रहम् ।
सौवर्णमेणमतुलं रमणीयतमाकृतिम् ॥ ७ ॥
न त्वादृशो महावीरः स्वभार्याकामपूरणे ।
क्वचिद्विलम्बते कान्त समर्थः सर्वकर्मसु ॥ ८ ॥
प्रत्येयमस्य हृदयं किमर्थं तु मया पशोः ।
करिष्यते च किमयं विप्रियं मम तेऽन्तिके ॥ ९ ॥
वराकः पशुजातीनां हरिणो नाम संततम् ।
हीनसारस्तुच्छतनुः का शङ्खा नाम तादृशात् ॥ १० ॥

आलस्यतः शङ्क्या वा महान् स्वार्थो विहन्यते ।
 उभे अपि नरो हित्वा यतेत् स्वार्थसिद्धये ॥ ११ ॥

उन्मूलितान्तः शङ्कानामनालस्यभूतां नृणाम् ।
 उपसीदन्ति सकलाः सम्पदः स्वेष्टसम्भूताः ॥ १२ ॥

मृगोऽयं स्वर्गवास्तव्यः स्वर्परत्नमयोऽखिलः ।
 स्वर्गज्ञातीरसस्याशी केलिकृञ्जन्दने वने ॥ १३ ॥

क्रीडनं स्वर्गयोषाणां सर्वाश्चर्यनिकेतनम् ।
 अलभ्यो मानुषे लोके दैवाद्वि समुपागतः ॥ १४ ॥

कस्त्यजेदेनमालस्यशङ्कोपहतचेतनः ।

अतो नैनमुपेक्षस्व मदभीष्टैकसाधनम् ॥ १५ ॥

इति प्रियावचः श्रुत्वा लज्जासं रम्भमध्यगः ।
 राम आकारयामास लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १६ ॥

पुरोगतं च सौमित्रि भक्तिप्रह्लं कृताञ्जलिम् ।
 उवाच रभसाद् रामो भाविताशेषगोचरः ॥ १७ ॥

पुरस्तात्पश्यसि भ्रातरेनं स्वर्णतनुं मृगम् ।
 चित्ते कामयते चैनं जानकी कौतुकान्विता ॥ १८ ॥

यावद्यानयाम्येनं जातिप्रकृतिचञ्चलम् ।
 जीवन्तं वापि हत्वा वा विचित्रगुणविग्रहम् ॥ १९ ॥

तावत्त्वं प्रयतो भूत्वा मत्प्रियायाः समीपगः ।
 नूनं स्थास्यसि सौमित्रे घोरेस्मिन् निर्जने वने ॥ २० ॥

स्त्रीस्वभावसुसिद्धोऽस्याहृठोऽथंबलवत्तरः ।

सुवर्णहरिणस्यास्य संग्रहे खलु वर्तते ॥ २१ ॥

प्रियाभिलाषपूर्तिश्च न जातु न कृता मया ।
 अत आच्छनुर्बाणः प्रयाम्येनमहं मृगम् ॥ २२ ॥

त्वय्यत्र वर्तमाने तु निश्चिन्तहृदयोऽस्म्यहम् ।
 मा पुनस्त्यज सौमित्रे देशमेनं कदाचन ॥ २३ ॥

अत्याहितोऽपि कार्यं त्वं प्रगुणं मद्वचः स्मरन् ।
 नेतः प्रयास्यसि कापि सौमित्रे मदसुप्रियः ॥ २४ ॥

सावधानो धनुर्धारी संहितैकेषु रूर्जितः ।
 तिष्ठत्वमिह सौमित्रे यावदायान्यहं जवात् ॥ २५ ॥

प्रायोरक्षोभिरस्माकं जातो वैरतरुमहान् ।
 यस्यमूलं शूर्पणखानासाकर्णनिकृन्तनम् ॥ २६ ॥

सा स्वसा दशवक्त्रस्य भुवनेशाभिमानिनः ।
 तदर्थे रक्षसां कोष्ठ्यः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गताः ॥ २७ ॥
 रावगेन श्रुतं प्राय इदंवृत्तं भविष्यति ।
 अतो दुरात्मना तेन कार्येन्वपकृतिर्मम ॥ २८ ॥
 स्थानमेतच्च संचारो रक्षसामेव संततम् ।
 भार्या च सततं रक्ष्या मन्दाक्षव्यय शङ्क्खितैः ॥ २९ ॥
 महच्च नः कुलं भ्रातर्मन्धातृसगरादिभिः ।
 अकीर्तिर्मलिनं जातु न भवे क्रियतां तथा ॥ ३० ॥
 स्त्रीं नामपुरुषस्यास्य लज्जाजगति शंतमा ।
 तस्याः संगोपने यानः कर्तव्योऽवहितात्मभिः ॥ ३१ ॥
 न जातु निर्जनेस्थाने स्थापनीया वराङ्गना ।
 गुप्ताश्र प्रकटाश्चापि नास्याः कर्त्यपहारकाः ॥ ३२ ॥
 गृहस्थस्य तु वै प्राणाः स्त्रियायत्ता भवन्ति हि ।
 अस्यामपगतायां किं प्राणैर्वा जीवितेन वा ॥ ३३ ॥
 रक्षणीया च पुरुषैः सर्वदेशेषु सर्वदा ।
 प्राणैर्वापि धनैर्वापि भार्या स्वात्मवदुत्तमा ॥ ३४ ॥
 गृहस्थस्य यथैवात्मा तथा भार्या गरीयसी ।
 रक्षणीया मुनियतमापद्यपि विशेषतः ॥ ३५ ॥
 नापद्यपि ख्यिं जातु समुपेक्षेत मानवः ।
 सा ह्यस्य प्राणसदृशी सर्वपिच्छेदकारणम् ॥ ३६ ॥
 आपदः किल नीयन्ते स्त्रीसहायैर्मनस्विभिः ।
 उच्छिद्यन्तेऽखिला यासु सुहृद्बन्धुसुतादयः ॥ ३७ ॥
 पुनर्धनं पुनर्भृत्याः पुनः सखिसुहृजनाः ।
 न पुनः प्राप्यते लज्जा खोरूपेण व्यवस्थिता ॥ ३८ ॥
 धर्मस्य साधनं चापि कुलखी गृहमेधिनाम् ।
 उच्छिद्यन्तेऽखिला धर्माः खोषु नष्टासु लद्मण ॥ ३९ ॥
 लौकिकं वैदिकं चापि यत्कर्म क्रियते जनैः ।
 ख्यिया सहैव तन्नित्यमित्याज्ञा पारमेश्वरी ॥ ४० ॥
 आश्रमेभ्यस्त्वं सर्वेभ्यो गृहमेधी विशिष्यते ।
 गृहं च गृहिणीरूपं तस्माद्रक्षेत तां सदा ॥ ४१ ॥
 ख्यिय एवं नृणां प्राणाः ख्यिय एव धनानि च ।
 खोषु नष्टासु सौमित्रे किं तैः किल सुरक्षितैः ॥ ४२ ॥
 समक्षे तु स्वयं रक्षेत्पतिरेवावधानतः ।
 असमक्षे स्वसदृशैविश्वस्तैस्त्वादूर्ध्वैर्हतैः ॥ ४३ ॥

मातरं पितरं वापि भ्रातरं तनयं तथा ।
 खीरक्षायां नियुज्जीत् पुरुषं वा कुलोद्धम् ॥ ४४ ॥
 दुष्टेभ्यः कितवेभ्यश्च पिशुनेभ्यश्च निर्जनात् ।
 ख्यियो रह्याः सदा पुम्भिर्न प्रभाद्येत् कर्हिचित् ॥ ४५ ॥
 बालां तज्जनको रक्षेद्युवतीं तत्पतिः पुनः ।
 वृद्धां तत्संतती रक्षेन्न खी स्वातन्त्र्यभाजनम् ॥ ४६ ॥
 यत्र स्वतन्त्रता स्त्रीणां नष्टप्रायं हि तत्कुलम् ।
 न सतीति च वृद्धेति खीणां कार्यमुपेक्षणम् ॥ ४७ ॥
 सतीमप्यसतीं कुर्युः केचिद्धूर्ताः प्रसंगतः ।
 कामिनां संगमात्रेण ख्यियो दुष्यन्ति सर्वथा ॥ ४८ ॥
 अथो यदि न दुष्येयुः स्वसत्त्वेन व्यवस्थिताः ।
 बहुभाषी तु लोकोऽयं कलङ्कपति सर्वथा ॥ ४९ ॥
 वर्षीयसीति नोपेक्ष्या खी कचित्कुशलार्थिभिः ।
 बहुभाषी यतो लोकः किं न वक्ति विडम्बयन् ॥ ५० ॥
 कस्यचिद्विणिजो भार्या कामरूपे किलास ह ।
 वर्षीयसी प्रजाहीना धनधान्यसमृद्धिनी ॥ ५१ ॥
 धनगृधनुः पतिस्तस्या देशादेशान्तरं व्रजन् ।
 वृद्धोऽपि नोपरमते व्यापाराद्वनसंग्रहात् ॥ ५२ ॥
 प्रजाहीनस्य वृद्धस्य योगक्षमेवतः सखे ।
 विडम्बनाय समभूद् व्यापारो धनसंग्रहः ॥ ५३ ॥
 असन्तस्तस्य भ्रातृव्याः कर्थचिद्दूषणोद्यताः ।
 असतीं कल्पनां चक्रः सा लोके पदमादधात् ॥ ५४ ॥
 अहो इयं वणिभार्या सिद्धमन्त्रप्रभावतः ।
 दिवा वर्षीयसी साधु लक्ष्यते प्रेक्षिभिर्जनैः ॥ ५५ ॥
 रात्रौ तु जाततारुण्या रमते परपुरुषैः ।
 वच्चयित्वा पर्ति चैषा वृद्धं प्रावासयद्गृहात् ॥ ५६ ॥
 इति लोकापवादेन तद्भ्रातृव्यकृते न हि ।
 सतीत्वं नाशितं तस्याः स्त्रिय आजन्मसंचितम् ॥ ५७ ॥
 अतः कथमपि स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं वा रहस्यितिः ।
 न कार्या श्रेय इच्छिद्धिः कलंकभयशङ्कितैः ॥ ५८ ॥
 स्त्रीनाम भाजनं प्रोक्तं यशसोऽयशसस्तथा ।
 रक्षिता तु यशोधते परं धत्ते ह्युपेक्षिता ॥ ५९ ॥
 दुष्प्रमार्ज्यः कलङ्कश्च कुले स्त्रीव्यभिचारजः ।
 अद्यापि गर्हयन्त्येव लोके दारान् बृहस्पतेः ॥ ६० ॥

वयमापद्गता भ्रातर्विप्रयुक्ताश्च बन्धुभिः ।
 स्त्रीयुक्ताः सततं चैव परदेशनिवासिनः ॥ ६१ ॥
 कदा किलापदं तीर्त्वा पूर्वोषां पुण्योगतः ।
 क्षेमवन्तो गमिष्यामः स्वगृहान्निर्जितारयः ॥ ६२ ॥
 इति शङ्के दिवारात्रं कालाद्वै विघ्नभूयसः ।
 विचरन्ति सदा दुष्टा रन्ध्रान्वेषणतत्पराः ॥ ६३ ॥
 सिद्धमन्त्रो न विश्वस्यो न विश्वस्यः सुतोऽभैकः ।
 न विश्वस्यो निधिः प्राप्तो न विश्वस्या वराङ्गना ॥ ६४ ॥
 अपकः किलसार्थोऽयं स्त्रीणां परपदस्थितौ ।
 दैवेनैव हि निर्वाहो भाग्यवान् विरलो जनः ॥ ६५ ॥
 अर्थं साधयतः पुंसो भूयांसो विघ्नसम्भवाः ।
 अनुकूलेन दैवेन तेभ्य उत्तार्यते जनः ॥ ६६ ॥
 अहो वयं राजपुत्राः क तावत्सुखसंश्रयाः ।
 क चेयं दुःस्थितिभ्रतिदैवं कि न करोति हि ॥ ६७ ॥
 इत्युक्त आर्येण कृतावधानो नयं सुमित्रातनयो निशम्य ।
 कृताञ्जलिर्भक्तिविनीतवेशः प्रत्यूचिवांस्तत्त्वरणाहिताक्षः ॥ ६८ ॥
 इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे सीतारक्षण-
 सम्प्रयोगोनाम पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

लक्षण उवाच

यदाह मतिमानार्यस्तत्तथैव निभाल्यते ।
 अनुकूलेन दैवेन कार्यं कुशलमेव नः ॥ १ ॥
 न विपद्धयो भयं चार्यं मन्येऽहं त्वत्प्रसंगतः ।
 त्वदाज्ञाभज्जन्मा भीतिर्महती किलमद्वृदि ॥ २ ॥
 सोऽहमाजन्मभक्तस्ते प्रपञ्चस्त्वत्पदाब्जयोः ।
 यथानुवास्ति मामार्यः करिष्यामितथान्वहम् ॥ ३ ॥
 तव देव्याश्च येनेष्टं तन्मे कार्यमतन्द्रितम् ।
 यदिष्टं तद्विधातव्यमहमाज्ञापरः सदा ॥ ४ ॥
 मयि तिष्ठति निस्तन्द्रे त्वदाज्ञापरमे प्रभो ।
 न शङ्कनीयं किमपि विधेश्च किमुतान्यतः ॥ ५ ॥

तव प्रतापतश्चार्यं सज्जीकृतधनुर्धरः ।
 रुद्रादपि च नाशङ्के भुवने किमुतान्यतः ॥ ६ ॥
 साधयेष्टं प्रियाया यदहं तिष्ठामि रक्षणे ।
 सनाथस्त्वप्रतापेन निर्भयश्चैव सर्वदा ॥ ७ ॥
 मामाज्ञापय वा स्वामिन् प्रियाप्रार्थितसिद्धये ।
 नाहमाज्ञामिहार्यस्य कदाप्यत्येमि सर्वथा ॥ ८ ॥
 दृष्ट्वा स्वर्णमृगं काम्यमपूर्वा व्यक्तिमीदृशीम् ।
 साभिलाषा यदा देवी द्रुतं देहि रघूद्वह ॥ ९ ॥
 त्वत्प्रतापभरन्यस्तसमस्तार्थैवसाधनः ।
 अहं तिष्ठामि सततं त्वदाज्ञापालनव्रते ॥ १० ॥
 का ते विपज्जगन्नाथ का च रक्षाप्रयासिता ।
 यदाज्ञायां स्थितो नित्यं मादृशः सेवको जनः ॥ ११ ॥
 दैवं तु शङ्कनीयं स्यात्सत्यं खलु भवद्वचः ।
 तदपि त्वय्यनुकूलेनुकूलं स्थातुमर्हति ॥ १२ ॥
 न दैवमतिवर्त्तेत भवन्तं रघुपुञ्जव ।
 सत्यसन्धं दयासिन्धुं दीनानाथं जनप्रियम् ॥ १३ ॥
 एक एव त्वदाज्ञातोजगज्जेतुमहं क्षमः ।
 का शङ्का विघ्नकोटिभ्यस्त्वयिजाग्रति मूर्च्छनि ॥ १४ ॥
 अभिलाषः स्वप्रियाया न विच्छेद्यः कदाचन ।
 स्वयं वाज्ञापरेणैव मया वा साधय प्रभो ॥ १५ ॥
 इति भक्तस्य सौमित्रेनिशम्य रुचिरं वचः ।
 ऊचे संनिधिगां सीतां गच्छन् रघुकुलोद्धहः ॥ १६ ॥
 यामि स्वर्णमृगं देवि त्वदभीष्टार्थसिद्धये ।
 त्वं स्थास्यसीह नियतं सौमित्रेः सन्निधौ सति ॥ १७ ॥
 भक्तो मम प्रियश्चासी प्रह्लो हृदयरोचनः ।
 न कर्तव्यः क्षणमपि द्रूरगः स्वसमीपतः ॥ १८ ॥
 यावदायामि सौवर्णं मृगमाहृत्य जानकि ।
 तावदाश्रमदेशोऽयं निर्जनो न विधीयताम् ॥ १९ ॥
 मा प्रेषयकदाचित्त्वं लक्ष्मणं मदगवेषणे ।
 स्वयमेवाहमायास्ये हृत्वा स्वर्णमृगं बलात् ॥ २० ॥
 नापि चिन्ता मद्विषये त्वया कार्या विदेहजे ।
 इत्युक्त्वा भगवान् रामो वरः कारणमानुषः ॥ २१ ॥
 मृगस्य वर्त्मनुसरन् मायाकल्पितवर्षमणः ।
 आकर्णाकृष्टकोदण्डसंहितेषुः प्रतापवान् ॥ २२ ॥

आयान्तं राममालोक्य सोऽविशदगङ्गरं वनम् ।
तरुगुल्मलताकीर्ण ज्ञिलीज्ञंकारभीषणम् ॥ २३ ॥

तदनुप्रययौ रामो धावमानो धनुर्धरः ।
महान्तं खलु पन्थानमतिक्रम्य वनेऽविशत् ॥ २४ ॥

पुरः स्वर्णमृगोऽधावन्माया कल्पितविग्रहः ।
तमन्वधावत्काकुत्स्थः प्रस्वेदपटलावृतः ॥ २५ ॥

क्षणात्पुरः क्षणात्पश्चात्क्षणाद्वामे च दक्षिणे ।
परिभ्रमन् मृगोऽरण्ये आमयामास राघवम् ॥ २६ ॥

कूटमायामुपाश्रित्य संगतो राक्षसः खलः ।
नितान्तं खेदयामास वने कण्टकसंकुले ॥ २७ ॥

इतस्ततस्त्वरायुक्तो रामो मृगमनुद्रुतः ।
अश्रामत् स्वेदसंयुक्तः शिथिलाशेषविग्रहः ॥ २८ ॥

ततश्चुकोप हृदये राघवः परपक्षभित् ।
पदानि कानिचिद् भूयो धावित्वोच्चैर्जवेन सः ॥ २९ ॥

क यास्यसीति प्रसभमाक्षिप्य वचसाखलम् ।
आराद्विज्ञाय सम्प्राप्तं मायास्वर्णकुरञ्जकम् ॥ ३० ॥

आकर्णाकृष्णकोदण्डनिमुर्क्तेन महेषुणा ।
विभेद हृदये तस्य संकुद्धो रघुनन्दनः ॥ ३१ ॥

भित्वा मृगतनुं बाणो भिन्नवान् राक्षसीं तनुम् ।
यावन्मृगतनुं हित्वा प्रयाति स दुराशयः ॥ ३२ ॥

धावमानो वने भीतो रामवाणगिन्तेजसा ।
तावदेव समुद्धिद्वा मारीचो नामराक्षसः ॥ ३३ ॥

मायामयी मृगतनुः सद्योऽगच्छदलद्यताम् ।
राक्षसी सा तनुस्तस्य पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ३४ ॥

भिन्नो राघववाणवज्रपतनान्मारीचनामा खलो-
मुञ्चवन्नूनमसूनसूयितमना हा लक्ष्मणेत्युद्धरम् ।
त्रिःशब्दं क्रतवान् निशम्य नितरां यं पर्णशालागता
सीता पञ्चवटीवने दुरुदितैः सीतातुदद्वेवरम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुषुणसंवादे दक्षिणखण्डे मायामृगमारीच-
वधो नामेकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

हा लक्ष्मणेति त्रिःशब्दं निशम्य जनकात्मजा ।
अतीवोद्भ्रान्तहृदया वभाषे देवरं सती ॥ १ ॥

श्रीसीतोवाच

श्रुतस्त्वयाऽत्तशब्दोऽयं सौमित्रे भीतिकृन्मम ।
अनेनार्तरवेणाहं शङ्के प्रोद्धिग्नमानसा ॥ २ ॥

शमस्ति नैव भ्रानुस्ते ज्येष्ठस्यात्र घने वने ।
नानादुःसत्त्वसदने रक्षोगणसमावृते ॥ ३ ॥

कोऽन्यस्त्वामिह कान्तारे: विषमे निर्जने वने ।
सम्भालयेदेवमार्तो तूनं तर्कय देवर ॥ ४ ॥

आर्यस्ते मृगयां यातस्तमेवानुदुतो मृगम् ।
मोहनं काञ्चनमयं मम वाक्यानुबन्धतः ॥ ५ ॥

केनापि दुष्टसत्त्वेन धर्षितः काननेऽत्र सः ।
नालम्बते मनो धैर्यं शृण्वन्त्या मम तं रवम् ॥ ६ ॥

अहो हि मन्दभाग्याहं कथमेकाकिनं प्रियम् ।
वने सम्प्रेषितवती सुवर्णमृगलोभतः ॥ ७ ॥

न तत्र कुशलं प्रायो यत्रास्ते वल्लभो मम ।
तर्कयामि मुहुश्चित्ते धवनिश्रवणशङ्किता ॥ ८ ॥

शीघ्रं त्वं गच्छ सौमित्रे तत्रैव वचनान्मम ।
आर्यस्तव गतो यत्र दुःसत्त्वबहूते वने ॥ ९ ॥

यस्त्वामापदगत इदमातं वचनमूचिवान् ।
तमनुत्वरितं याहि बन्धुकृत्यमनुस्मर ॥ १० ॥

अभ्युद्धरेद्य आपद्धयो ध्रुवं बान्धवमात्मनः ।
स हितः स्वजनो बन्धुर्नेतरो यस्तटस्थवत् ॥ ११ ॥

श्रुत्वा जनकजावाक्यं लक्ष्मणो धीरमानसः ।
उवाच भ्रानुरार्यस्य वीर्यमाहात्म्यवेदकः ॥ १२ ॥

मैवं शङ्कं स्व मनसा कर्हचिज्जनकात्मजे ।
क आर्यं धर्षयेल्लोके सदेवासुरमानुषे ॥ १३ ॥

रक्षोभिरसुरैर्मर्त्यैर्गन्धर्वैर्मनुषैः सुरैः ।
नार्य आक्रमितुं शक्यस्तेजसाप्रतिमो महान् ॥ १४ ॥

धनुर्मात्रद्वितीयोऽसौ ससुरासुरमानुषम् ।
 जगज्जेतुं सुपर्यासि आत्मनाप्रतिमद्युतिः ॥ १५ ॥
 अपरिच्छेद्यवीर्योऽयमार्यस्थिभुवने जनैः ।
 नैवान्यजनसाम्येन शङ्खनीयो महाभुजः ॥ १६ ॥
 शमयेत्पावकं दीपं समुद्रमपि शोषयेत् ।
 सुमेहमपि वाणैर्द्राग् भित्त्वा दिशि क्षिपेत् ॥ १७ ॥
 महीमपि शरैभिन्द्यात्पञ्चाशत्कोटियोजनाम् ।
 क्रुद्धः कालमपिक्रुद्ध द्रावयेदद्राक् स्वतेजसा ॥ १८ ॥
 अज्ञातात्मबलोदर्को जनैः सामान्यदर्शिभिः ।
 विचरत्यवनीमार्यो यशोभिर्भूषयन् दिशः ॥ १९ ॥
 मा पुनस्तत्र शङ्खिष्ठा एवं देवि पराभवम् ।
 अमेयबलवीर्यस्य कः पराभविता भवे ॥ २० ॥
 गणयेदपि यस्तारा दिव उच्चावचास्तथा ।
 विमायादपि दैवेन पार्थिवानि रजां स्थपि ॥ २१ ॥
 न सोऽपि रामवीर्याणि जनः संख्यातुमहर्ति ।
 अहो वाग्देवताप्यस्य गुणानां पारमेति न ॥ २२ ॥
 इति विज्ञाय देवि त्वं मा शङ्खिष्ठा रघूद्धरे ।
 नियतेरपि चैवायं नियतिः स्वयमीश्वरः ॥ २३ ॥
 इत्युक्तवति सौमित्रौ सीता सामर्ष मानसा ।
 शब्दादधीरहृदया पुनरुचे भयान्वितम् ॥ २४ ॥
 सत्यं जानाति हि भवान् वीर्यं स्वभ्रातुरीदृशम् ।
 अहं त्वधीरहृदया शङ्ख्याम्यशुभं महत् ॥ २५ ॥
 हा लह्मणेति त्रिःशब्दं श्रुत्वार्तस्य भृशं वने ।
 सीदन्ति मम चाङ्गानि शुष्यतीव मुखं मम ॥ २६ ॥
 मनो मे दह्यते शोकाद व्यथा मे परिवर्द्धते ।
 सम्भावयामि न शुभं तवार्यस्याद्य लह्मण ॥ २७ ॥
 शब्दश्रवणमात्रेण विलुप्ता मे मनोधृतिः ।
 अद्यापि नागतश्चैव रघूणां वल्लभो वनात् ॥ २८ ॥
 तन्निमित्तं न जानामि कुतो वा स विलम्बितः ।
 तर्क्यन्ती चिरेणाहं मग्ना शोकमहोदधौ ॥ २९ ॥
 दूरं गतो वा प्राणेशो लब्धः स्वर्णमृगोन वा ।
 वने कृतं वा किमपि दुष्टसत्त्वेन केनचित् ॥ ३० ॥

मृगानवाप्तिलज्जातोऽथवा कापि विलम्बितः ।
 इति चिन्ताकुलैवाहमश्रौषं तादृशं ध्वनिम् ॥ ३१ ॥

ततोऽपि किल जीवामि पत्युरार्ति विजानती ।
 किं नु कुर्यामहं मूढा शोचामि हठमात्मनः ॥ ३२ ॥

येन सम्प्रेषितोऽरण्यमेकाकी प्राणबल्लभः ।
 किं नु भावि न जानामि शुभं नोपलभेऽद्य वै ॥ ३३ ॥

वामो मेऽद्य विधिर्मन्ये क तं दयितमाप्नुयाम् ।
 गच्छ लक्ष्मण तत्रैव मा चिरं शीघ्रमानय ॥ ३४ ॥

भुजमूलं तु सव्यं मे स्फुरतीवाद्य भूरिशः ।
 तथैव सव्यं चक्षुर्मे किं नु वच्यत्यमङ्गलम् ॥ ३५ ॥

अथापि धैर्यमालम्ब्य स्थितोऽसि बत देवर ।
 न वै प्रयासि त्वरितं भ्रातृचिन्तासमाकुलः ॥ ३६ ॥

विपन्नोऽयं स्मरत्यार्थः स उदासीनवद्वान् ।
 स्थितोऽसि तत्र नोपैषि किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३७ ॥

हा लक्ष्मणेति त्रिः प्रोच्य स इदानीं न भाषते ।
 इति मे स्फुरतीवान्तर्मनः किं नु भविष्यति ॥ ३८ ॥

इत्याकर्ण्य स्त्रीस्वभावोदितं तत्स्या वाक्यं नैम्यभूमीन्द्रपुत्र्याः ।
 आर्यस्याज्ञां संस्मरन् धीरचेता ऊचे वाचं श्रीसुमित्रातनूजः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मैथिलीहृदयाशङ्खितं
 नाम द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

*

त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

भूय उच्चैर्वदन्त्येवमुद्वेजयसि मामपि ।
 वीरेन्द्रपतिनैतत्तेऽभ्युचितं वेद्धि भाषितम् ॥ १ ॥

धैर्यमालम्ब्य तिष्ठस्व स्मर वीर्यं महात्मनः ।
 एकाकिना हता येन कोटयो रात्रिचारिणाम् ॥ २ ॥

खरश्च दूषणश्चैव त्रिशिराश्च महाबलः ।
 येऽन्ये रावणदायादमुख्याः कोटिनिशाचराः ॥ ३ ॥

तेऽस्याप्रमेयवीर्यस्य बाणवाह्नेः पतंगताम् ।
 प्रयुस्तवपश्यन्त्याः स आर्यः केनजीयताम् ॥ ४ ॥

पुनः पुनर्मयोक्तापि प्रतीतिं नावलम्बसे ।
 मोहिता शब्दमात्रेण किमधीरमना अभूः ॥ ५ ॥
 कथं न्वितोऽहं गच्छामि भ्रातुर्वीर्यस्य तत्त्ववित् ।
 एकाकिनीं विहाय त्वां घोरेऽस्मिन् निर्जने वने ॥ ६ ॥
 आर्यस्यास्य पराधीनः कथं गच्छामि जानकि ।
 एतत्ते नोचितं बक्षुमतः परम पार्थकम् ॥ ७ ॥
 आज्ञाभज्जापराधेनभीतोऽहं जनकात्मजे ।
 न प्रयास्यामि हित्वा त्वां विषमे निर्जने वने ॥ ८ ॥
 किं नु वद्यति मां चार्यो नियुक्तं तव रक्षणे ।
 आज्ञाभज्जं विधापेत्थं यदि गच्छाम्यहं सति ॥ ९ ॥
 नाहं स्वतन्त्रोभवितुमहार्मि जनकात्मजे ।
 आजन्मनः पराधीनो रामस्यैवास्मि संततम् ॥ १० ॥
 अतो नैवं ब्रवीर्भूयस्तव दासोऽस्मि यद्यपि ।
 तथापि रामचन्द्रेण स्थापितः सन्निधौ तव ॥ ११ ॥
 वनमेतत्तृतं घोरतमैः सत्त्वैरनेकशः ।
 क्रव्यादैव्यग्रिसिंहादै राक्षसैरतिनिष्ठुरैः ॥ १२ ॥
 तत्र त्वैकाकिनीं हित्वा कृत्वा च बहुसाहस्रम् ।
 आर्यस्याज्ञामतीवत्यं कथं गच्छामि जानकि ॥ १३ ॥
 प्रमाण्यं किं नु शब्दस्य यद्वशादेवमातुरा ।
 मुहुर्वदसि मां देवी धैर्यं धत्स्व मयोदिता ॥ १४ ॥
 पशूनां पक्षिणां चापि सन्तिशब्दा अनेकशः ।
 न जाने केन किं चोक्तं श्रुतं हा लक्ष्मणेति ते ॥ १५ ॥
 अत्रेतिहासं वद्यामि शब्दभ्रमभवं यथा ।
 अस्तिद्रविडदेशो तु मौकुलिनामि वाडवः ॥ १६ ॥
 तस्य पत्नी दृढमतिः शुल्कानाम्नी पतिव्रता ।
 तस्याः पत्यौमहात् स्नेहः सानुबन्धोऽभवत्तदा ॥ १७ ॥
 एकान्ते सात्रवीद्वाक्यं प्रतिज्ञापूर्वमादृता ।
 नाहमन्यस्त्रिया तुल्या जीवामि त्वयि जीवति ॥ १८ ॥
 तवान्यथागती भर्त्तः प्राणात् मुच्चेयमञ्जसा ।
 एकदा मौकुलियतिः समिधाहरणे वनम् ॥ १९ ॥
 अथ कश्चिद्वृतः काकश्चाण्डालेन पुराद्वहिः ।
 तं ग्रामे जगदुर्लोका मौकुलीहंत इत्यदः ॥ २० ॥

तस्यपत्नीतुशुश्राव शुल्का नाम पतिव्रता ।
 श्रुतमात्रे तु वचसि सा प्राणान् सहसात्यजत् ॥ २१ ॥
 वनादुपागतस्तस्याः परिदृष्टा तथाविधाम् ।
 स्वां भार्यामिनुरक्तां तां सोऽपि शोकेन मूर्छितः ॥ २२ ॥
 त्यक्तवानचिरादेव प्राणान् स ब्राह्मणोत्तमः ।
 अतो ब्रवीम्यहं तुभ्यं शब्दस्य खलु का प्रमा ॥ २३ ॥
 जायते च महानर्थः शब्दभ्रमनिबन्धनः ।
 अतस्त्वमपि शब्देन न मां प्रेषय काननम् ॥ २४ ॥
 एकाकिनीह विजनेस्थास्यसि त्वं कथंतमाम् ।
 अतएव नियुक्तोऽहमार्येण तव रक्षणे ॥ २५ ॥
 बहूपदेशपूर्वं मासिह स्थापितवान् समम् ।
 आर्यः परमधर्मज्ञः सुविश्वस्तो मयि ध्रुवम् ॥ २६ ॥
 विश्वासधातं तस्याहं कथं कुर्वीय सम्प्रति ।
 तेन मे सुमहत्पापं भवेदत्र न संशयः ॥ २७ ॥
 को जानाति कथं वार्यः सुचिरेण विलम्बितः ।
 अज्ञाततत्त्वः किं त्वाहं त्यजेयं निर्जने वने ॥ २८ ॥
 इति सपदि निशम्य देवरस्य प्रणयवतो वचनं नरेन्द्रपुत्री ।
 किमपि भृशमधीरमानसेयं प्रतिवचनं पुनराहस्यचेताः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणाखण्डे लक्ष्मणवचनं
 नाम त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

*

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

सोतोवाच

यस्य चित्ते महान् स्नेहस्तस्य तापोऽपि वै भवेत् ।
 विपन्ने बान्धवजने कस्ते तापोऽस्ति शोकजः ॥ १ ॥
 उदासीनवदात्थ त्वं सौमित्रे निष्ठुराशयः ।
 मृते वा जीवति भ्रातर्यस्ति ते न विशेषधीः ॥ २ ॥
 अहं सुजीवति प्राणपतौ जीवामि निश्चितम् ।
 अन्यथागतिमापने प्राणान् मुञ्चेयमञ्जसा ॥ ३ ॥

भवांस्तु खलु दायाद इदमेवाभिलाषुकः ।
राज्यं धनं स्त्रियं चापि हर्तुकामः प्रतीयते ॥ ४ ॥
यत्थाऽर्तस्वरं श्रुत्वा ज्येष्ठस्यभ्रातुरञ्जसा ।
उत्थाय धृतचापस्त्वं धावितोऽसि न लह्मण ॥ ५ ॥

तेन शङ्केऽस्म्यहं त्वत्तोनिर्जनेऽस्मिन् घने वने ।
विपन्ने भ्रातरि ज्येष्ठे कि नु कर्तासि मां बलात् ॥ ६ ॥

इतीवगृध्रुहृदयं धिक्त्वामधमदेवरम् ।
योऽन्यथागतिमन्विदन्नार्यस्यस्थितवानिह ॥ ७ ॥

साहं शून्येऽत्र विपिने पत्यौ यातेऽन्यथागतिम् ।
प्रवेच्ये वह्निमेवापि भवेयं पाणिगा न ते ॥ ८ ॥

तव पापोयसी बुद्धिर्वर्थवेयं प्रतीयते ।
यस्या लोभेन नो यासि साहमग्नौ प्रवेशिनी ॥ ९ ॥

क एवं भ्रातुरार्यस्य श्रुत्वाप्यात्स्वरं वने ।
तिष्ठेन्निःशङ्कहृदयस्त्वादृशः कठिनाशयः ॥ १० ॥

मन्दभाग्याहमधुना शोचामि कृतमात्मना ।
वश्चिता स्वर्णकायेन हरिणेन न संशयः ॥ ११ ॥

कतिधाहं नोपदिष्टा पत्या तेन महात्मना ।
क शून्येऽत्र वने हीदृक् सुवर्णमृगसम्भवः ॥ १२ ॥

सर्वं दैवकृतं मन्ये निर्बन्धेन विनष्टधीः ।
प्राणेश्वरं प्रेषितवत्येकाकिनमहं तु या ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच

एभिर्दुर्रक्तैःसीताया भाव्यर्थकृतसूचनैः ।
उद्विग्नहृदयोऽतीव लह्मणःशुभलक्षणः ॥ १४ ॥

अरोदीत् करुणं भूयो भक्तिप्रह्लः कृताञ्जलिः ।
उवाचेदं दृशा तस्या ईक्षमाणः पदाम्बुजम् ॥ १५ ॥

लक्ष्मण उवाच

हा देवि मातर्जनकेन्द्रपुत्रि ब्रवीषि मां त्वं कथमेवमद्वा ।
निजे तनूजे न खलु प्रसूर्वा लोकेन्यथाशङ्कितमातनोति ॥ १६ ॥

रामः पिता मे रघुवंशकेतुस्त्वं चापि माता मम राजपुत्रि ।
इतोऽन्यथा चेद्धृदयं मम स्यात् स्वप्नेऽपि मातलतदहं शपामि ॥ १७ ॥

विपर्यंयो वा कालस्य किं न भाषयते जनम् ।
आज्ञाभङ्गोऽस्तु वा भ्रातुरहं गच्छामि सम्प्रति ॥ १८ ॥

दुरुक्तस्तव हा मातश्छन्नमर्मास्मि भूरिशः ।
आज्ञाभङ्गमपिभ्रातुः सोढाहं यामि तद्विशि ॥ १९ ॥

यथा मम ऋतुराज्ञा तस्यार्यस्य सुवर्मणः ।
तवापि मे तथैवाज्ञा यामि रामान्तिकं ततः ॥ २० ॥

विपर्ययेण कालस्य यत्त्वमुक्तवती हि माम् ।
तद्वौषं क्षालयिष्यामि त्वदाज्ञाकृतिवारिणा ॥ २१ ॥

आर्योऽपि मामितो यातं निर्दोषं ज्ञास्यति स्फुटम् ।
नहि स्वत इतोयामि त्वदाज्ञाधीन एव हि ॥ २२ ॥

ममैव चापराधोऽयं यदायं न निषिद्धवान् ।
धनुरुद्यम्य सारङ्गमन्वहं नागमं कुतः ॥ २३ ॥

मयि जावति भृत्ये हि किमार्यो धावनश्रमम् ।
आसादयेन्मृगमनु जातो वुद्धिध्यपो हि मे ॥ २४ ॥

अतः परं मामनुजानीहि मातर्गन्तुं किलार्यस्य समीपदेशे ।
त्वदाज्ञयाहं रघुपुङ्गवाज्ञामुल्लङ्घ्य गच्छामि न मेऽस्तु दोषः ॥ २५ ॥

किंत्वात्मधनुषः कोर्या कुण्डलीकृतमेतकम् ।
देशं मा देवि लङ्घ्निष्ठाः कृतोऽयं ते मया पणः ॥ २६ ॥

रक्षोभिरसुरैर्यक्षेदुष्टसत्त्वैदुरुरात्मभिः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्देशोऽयं दुर्गमो भवेत् ॥ २७ ॥

एनं देशं त्वमानिष्ठ निःशङ्कं जनकात्मजे ।
वर्तमाने मयि यथा तथारक्षाभविष्यति ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वा खलु सौमित्रिः प्रतापनिधिरच्युतः ।
तां भुवं कुण्डलीचक्रे स्वधनुष्कोटिरेखया ॥ २९ ॥

अथ पञ्चवटीवनस्पतीन् समभिष्टूय मुहुर्न्ययोजयत् ।

जनकेन्द्रसुताभिरक्षणे निभृतं तद्वन्देवतामपि ॥ ३० ॥

हे वनस्पतयो देवाः फलदाः पुष्पमण्डिताः ।

यूयं सर्वतरुष्रेष्ठाः शृणुतेदं वचो मम ॥ ३१ ॥

प्रजावती मे जनकेन्द्रपुत्री वीरेन्द्रजाया जननी त्रिलोक्याः ।

युष्मासु भाग्यैरधितिष्ठतीयं संरक्षणीया नितरां भवद्धिः ॥ ३२ ॥

हे अश्वत्थ वनाधीश नारायणसमाश्रयः ।

हे न्यग्रोध तरुष्रेष्ठ जटामण्डितशङ्कर ॥ ३३ ॥

हे धात्रि मालनि लते तुलसि श्रीशर्वपिणि ।

हे आम्र जम्बूः पनस चाम्पेय रुचिराकृते ॥ ३४ ॥

एते भवन्तः शृण्वन्तु सर्वदेवस्वरूपिणोः ।
 रहयेयं विजनेदेशे युष्माभिर्जनकात्मजा ॥ ३५ ॥
 युष्मासु संनिधायैनामहं गच्छामि सम्प्रति ।
 आर्यस्य संनिधौ तत्र प्रजावत्याः किलाज्ञया ॥ ३६ ॥
 हे देवि सर्वसत्त्वौघरक्षित्रि वनदेवते ।
 इमां रक्षतमां शश्वन्मम भ्रातूवधूं सर्तीम् ॥ ३७ ॥
 आर्यो रघुकुलाधीशो युष्माकं क्षेमकारकः ।
 मंस्यते ह्युपकारं वः सर्वदेवतसंश्रयः ॥ ३८ ॥
 अथावसथ्यनिहितमग्निं तुष्टाव लक्ष्मणः ।
 रक्षायै भ्रातृजायायाः सर्वदेवतरूपिणम् ॥ ३९ ॥
 त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं वै हृव्यकव्यभुक् ।
 त्वयि देवाश्च लोकाश्च वेदाश्चैव प्रतिष्ठिताः ॥ ४० ॥
 भ्रातुरार्यस्य मे जायां तिष्ठन्तीं विजने वने ।
 भवान् रक्षिष्यतितरां रक्षोभ्यो दुष्टसार्थतः ॥ ४१ ॥
 हुतोऽस्यार्येण सततं मन्त्रतन्त्रत्रयीविदा ।
 अतस्तस्य वधूमेनां मोपेक्षस्व हुताशन ॥ ४२ ॥
 इत्युक्त्वा वनदेवतां वनपतीञ्छेष्टः सुमित्रासुतो ।
 दुवक्रियैविशिखैर्निजार्यललनाप्रोक्तैः सुतीच्छैर्हृतः ॥
 देशं कुण्डलितं तमात्मधनुषः कोळ्याभिधाय द्रुतं ।
 स्कन्धन्यस्तधनुः कटीनिहिततूबीरोऽन्वगाद्भ्रातरम् ॥ ४३ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे लक्ष्मणप्रयाणो-
 नाम चतुःपठच्चाशदधिकशततमोऽध्याथः ॥ १५४ ॥

*

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याथः

ब्रह्मोवाच

गते तु लक्ष्मणो दूरे भ्रातुरन्वेषणोद्यते ।
 आययौ जानकीं हतुं मायावी दशकन्धरः ॥ १ ॥
 तमागतमभिप्रेत्य पलायाच्चाक्रिरे द्रुतम् ।
 वानस्पत्याश्च ये देवाः सर्वाश्च वनदेवता ॥ २ ॥
 अग्निस्तु परिज्ज्वाल भगवानावसथगः ।
 जानक्याः स्थानदानार्थं सर्वदेवत्य आत्मनि ॥ ३ ॥

अथ सोऽप्यतिमायावी धनुष्केष्वन्तरा भुवि ।
प्रवेष्टुमक्षमतम् विजायात्मानमस्पः ॥ ४ ॥

स वै सुदुर्गमो देशो राक्षसैः खलवृत्तिभिः ।
रामस्याज्ञां भृंशं दत्ता लह्मणेन विनिर्मितः ॥ ५ ॥
इत्यसौ मायया भिक्षुर्वभूव कलभाषितः ।
अतिसौम्यतनुर्दृश्यो मनसा तीक्ष्णवृत्तिमान् ॥ ६ ॥

प्राविशत्सहसा पर्णशालाया द्वारिराक्षसः ।
शृण्वन्त्यां खलु जानक्यामुच्चेभर्षितवान् वचः ॥ ७ ॥
हे देवि भवती भिक्षां ददातु सततव्रता ।
मह्यं दीनाय विप्राय द्वारप्राप्ताय सक्षुधे ॥ ८ ॥
सा श्रुत्वा वचनं भिक्षोर्दीनं करुणमानसा ।
आदाय फलशाकान्नमाजगाम बहिर्गृहात् ॥ ९ ॥

चञ्चलेव तनुदयोतैर्भासयन्त्याखिला दिशः ।
मुखेन्दुचन्द्रिकावृन्दं विकिरन्ती पुरः पुरः ॥ १० ॥
अथात्मना विनिर्गत्य लीलाकारणमानुषी ।
आवसथ्याग्निमविशत् सर्वज्ञा सर्वकारणा ॥ ११ ॥
भिक्षादानोन्मुखीमेतां मायाभिक्षुर्वोचत ।
नाहं प्रचलितुं शक्तः क्षुधा व्याकुलमानसः ॥ १२ ॥
इहैवागत्य मे देहि हे देवि नियतव्रते ।
अभिगम्योत्तमं दानं यत आहुर्मनीषिणः ॥ १३ ॥

अथ सा किल सौमित्रिकुण्डलीकृतदेशतः ।
बहिर्जगाम सर्वज्ञा भिक्षादानार्थमुदयत ॥ १४ ॥
तामागतां बहिः स्थानाद् रामाज्ञाकुण्डलीकृतात् ।
वीक्ष्य रक्षोऽधिपो मायी चकमे हर्तुमञ्जसा ॥ १५ ॥

अथाविरभवत्स्य मायिनो रूपमुक्तटम् ।
विशत्या बाहुभिर्भीमं करालं दशभिर्मुखैः ॥ १६ ॥
अःकृष्टरुष्ट्रुकुटीतरङ्गगणभीषणम् ।
सुभीषणं नभःस्पृग्मिः शिरोमुकुलकोटिभिः ॥ १७ ॥
स्थूलघोणावलीघोरं ज्वलद्विंशतिलोचनम् ।
स्थूलोदरदरीभीमं स्थूलाङ्ग्रक्षेपदुःसहम् ॥ १८ ॥
दृष्टा रूपं सुदुष्टेह्यं तस्य धोरतरं तदा ।
चकम्पे जानकीदेवी राक्षसोऽयमितिस्फुटम् ॥ १९ ॥

तामार्तनादां कुररीमिवोच्चैः स्थूलाश्रुमोक्षां रुदतीं नितान्तम् ।
 प्रकम्पमानां जविनानिलेन रम्भामि वादाय करेण सदव्यः ॥ २० ॥
 अंसे निधाय प्रसभं स्मरस्य शरैः पराभूतमनाः स दुष्टः ।
 उच्चैः समुत्प्लुत्य नभःपथेन जगाम लङ्घाभिमुखं दशास्यः ॥ २१ ॥
 सा नद्रक्षोऽसपीठस्था दीपयन्ती दिशो दश ।
 मुखचन्द्रचमत्कारिचन्द्रिकाभिर्वनावलीम् ॥
 लिम्पन्तीत्र नभोमार्गे भान्ती विद्युदिव त्विषा ॥ २२ ॥
 सूद्धमारुणां शुकवृतैरङ्गवैरपथुशालिभिः ।
 तसचामीकरप्रख्यैः शोभयन्ती नभःपथम् ॥ २३ ॥
 कुर्वतीव प्रतिपथं नभश्चाम्पेयकाननम् ।
 उच्चैर्विकचमन्दारपृष्ठप्सौरभसम्पदा ॥ २४ ॥
 वासयन्ती दिशः कृत्स्ना मिलद्वधमरसंहतिः ।
 मञ्जीरयुगनादेन कटिकाञ्चीरवेण च ॥ २५ ॥
 कूजयन्ती नभो देशं लतेवालिगणान्विता ।
 परस्ताद्विलुलद्वेणीपराभूतभुजङ्गमा ॥ २६ ॥
 चलानां गतिवेगेन वलयानामपि ध्वनिम् ।
 बिभ्रती मरुदालोलललितालकवलिका ॥ २७ ॥
 आवेगात्पीनवक्षोजविपर्यस्तपटाञ्चला ।
 स्वाङ्गस्पर्शसमुद्भूतैस्तस्यांसतटकण्टकैः ॥ २८ ॥
 उद्विजन्ती प्रतिपदं शिरीषाधिकमार्दवा ।
 शोचन्ती स्वात्मनः कृत्यं रुदन्ती करुणस्वरा ॥ २९ ॥
 हा नाथ हा रघुपते हा वीरवर हा पते ।
 कासि कासीति जल्पन्ती निमग्ना शोकसागरे ॥ ३० ॥
 पुरस्तान्नीयमाना च तेन पापीयसा भृशम् ।
 पृष्ठतः परिपश्यन्ती मृगीव चकितेक्षणा ॥ ३१ ॥
 हा पाप हा दुष्टमते हा रक्षोधम हा खल ।
 मुञ्च मुञ्चेति जल्पन्ती मुक्तास्थूलाश्रुमोक्षिणी ॥ ३२ ॥
 मज्जन्तीवान्धतमसि व्याकुलीभूतमानसा ।
 मुहुर्मुहुश्च मूर्छन्ती विलपन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ३३ ॥
 मिलन्ती धनराजीभिः पश्यन्ती व्योमदेवता ।
 न भो निकषयन्ती च तनुकाञ्चनरेखया ॥ ३४ ॥
 शपन्ती तं खलं पापं वमन्ती दुर्वचोविषम् ।
 सूचयन्ती मृति तस्य वीरेन्द्रात्पत्युरात्मनः ॥ ३५ ॥

दुस्तरे शोकपाथोधी मज्जन्ती मनसा भृशम् ।
खिदथमानैव नितरां निन्ये धोरेण रक्षसा ॥ ३६ ॥

स धोरचेताः करुणाविहीनो दुरुक्तमस्या अवमन्यमानः ।
निजप्रतापोन्नतिजातगर्वो निनाय तां व्योमपथेन मायी ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सीतापहारो नाम
पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

*

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तस्या रुदितमाकर्ण्य . दीनमार्तस्वरान्वितम् ।
जटायुर्नाम पक्षीन्द्र आययौ बलवीर्यवान् ॥ १ ॥

पक्षतिद्वयशब्देन दिशो मुखरयन् भृशम् ।
गतिवेगोऽद्भूवैर्वातैः कम्पयन् वनभूरुहान् ॥ २ ॥

सुहृददशरथस्यासौ तस्य पुत्रवधूमिमाम् ।
हरन्तं राक्षसं दुष्टं हरोध पथिवेगतः ॥ ३ ॥

हे राक्षसाधमखल पापीयस्तीक्ष्णमानस ।
हृत्वा मम सुहृत्पुत्रवधूं क खलु गच्छसि ॥ ४ ॥

मुञ्च मुञ्चावलमेनां परस्य ललनां सतीम् ।
इत्युक्त्वा तीक्षणया चञ्चवा भृशं विव्याध राक्षसम् ॥ ५ ॥

हतश्चञ्चुप्रहारेण बज्रेणेव स राक्षसः ।
भृशमुद्विजे तं च प्रजहार स्वपाणिना ॥ ६ ॥

पुरः पश्चाच्च तं पक्षी वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
प्रजहार जवाविष्टश्चञ्चवा वज्रकठोरया ॥ ७ ॥

स जानकीं वहन्तंसे रावणस्तेन पक्षिणः ।
भृशं व्याकुलितश्चञ्चुचरणाग्रप्रहारिणा ॥ ८ ॥

तस्याङ्गेभ्योऽक्षरद्भूरि रुधिरं तस्य पक्षिणः ।
वलीयसः स्फुरच्चञ्चुचरणाग्रप्रहारजम् ॥ ९ ॥

ततश्चुक्रोध बलवान् राक्षसेन्द्रो दुराशयः ।
मुष्ठिभिः प्रजहारैनं वर्षीयां सं विहंगमम् ॥ १० ॥

स भृं ताङ्गमानोऽपि मुष्टिभिर्बलिना खगः ।
 यावदात्मबलं तेन युयुधे रक्षसा पथि ॥ ११ ॥
 कदाचित्स्य नेत्रेषु कदाचित्कर्णसंधिषु ।
 कदाचित्कक्षयोश्चापि तुतुदे चञ्चुपातनैः ॥ १२ ॥
 पक्षाभ्यां वज्रतीव्याभ्यां विव्यथे वामदक्षयोः ।
 तस्योरसि पुनः पदभ्यां प्रजहार विहंगमः ॥ १३ ॥
 यत्र यत्रैव तुदति पक्षी नखरशस्त्रकैः ।
 ततस्ततोऽक्षरत्तस्य रुधिरं क्षतसम्भवम् ॥ १४ ॥
 रक्षोमुष्टिचपेटाभिरप्धवस्त्वकलेवरः ।
 मुमूर्छं बलवान् पक्षी युयुधे च समुत्थितः ॥ १५ ॥
 तं पातयित्वा दशकन्धरोऽग्ने यावत्प्रयातः कतिचित्पदानि ।
 तावत्समुत्थाय स आत्तचेतनो युद्धं चकारातिबलेन रक्षसा ॥ १६ ॥
 मुष्टिभिश्च चपेटाभिः स तेन बलशालिना ।
 विलूनपक्षतिश्चक्रे हतसर्वबलः खगः ॥ १७ ॥
 अथासौ न्यपतद्भूमौ क्षीणाशेषबलः खगः ।
 कण्ठागतातुरप्राणो युद्धं कृत्वा बलीयसा ॥ १८ ॥
 चक्रे दाशरथीं मैत्रीं स गृध्रः कृतनिष्कृतिम् ।
 तत्पुत्रजायावैरेणा युद्धवा घोरेण रक्षसा ॥ १९ ॥
 यावदायास्यति रामः सूर्यवंशविभूषणः ।
 तावद्रक्षति प्राणान् स्वान् जटायुयुधि निर्हतः ॥ २० ॥
 इत्थं स तं बलिनं पातयित्वा परिक्षरद्विधरीघेन लिप्तः ।
 चचाल रक्षोधिपतिः पुरस्तादसे वहन् राघवधर्मपत्नीम् ॥ २१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे जटायुयुद्धो नाम
 षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

*

सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथार्येण समं तत्र सुमित्रातनयो वने ।
 संजगामोपावृत्तेन हत्वा मायामृगं खलम् ॥ १ ॥
 वीद्य लक्षणमायान्तं रामो दूराद्विशङ्कितः ।
 समीपस्थं च तं भूयः प्रच्छागमकारणम् ।
 यथावृत्तं च सौमित्रिः सर्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २ ॥

ततश्च तावुभौ वीरौ क्षिप्रं प्रचलितौ वनात् ।
स्वाश्रमाभिमुखौ सीतां शङ्कमानौ रहोगताम् ॥ ३ ॥

अथ दूराद्रघुपतिर्ददर्शश्रमण्डलम् ।
शून्यं प्रियनमाहीनं वृतं काकैः समंततः ॥ ४ ॥

शुष्यतद्रुमलतागुलम् रुदद्विरिवपक्षिभिः ।
कूजद्विरशुभध्वानं समंतात्परिवेष्टितम् ॥ ५ ॥

पुरस्तात्सपवनागमदुर्वसूचकम् ।
सरस्तु मूर्छिताम्भोजमकस्माद्दुःखबोधकम् ॥ ६ ॥

कडकैर्गृध्रैर्वार्यसैश्चभ्रमद्विवर्योममण्डले ।
सान्द्रेः पक्षक्रुतच्छायैः कथितामङ्गलागमम् ॥ ७ ॥

अकस्मान्मौनमालम्ब्य स्थितैरमधुपायिभिः ।
मधुव्रतैः परित्यक्तलतावृक्षप्रसूनकम् ॥ ८ ॥

सरःसु मौनमालम्ब्यस्थितैरविसभक्षणैः ।
कुट्ठम्बैः कलहंसानां त्यक्तवारिविहारकम् ॥ ९ ॥

पुरस्ताद्विवसेऽप्युच्चैः रटद्विः फेरवीकुलैः ।
आक्रान्तं तरुशाखामु रटदधूककदम्बकम् ॥ १० ॥

चित्तस्योच्चाटजननं मरुता पूतिगन्धिना ।
अत्यर्थमङ्गलप्रायमरुच्यं मनसः स्फुटम् ॥ ११ ॥

उवाच लक्ष्मणं रामो वीच्याश्रमदशामिमाम् ।
पुरस्तादद्यसौमित्रे पश्यस्याश्रमण्डलम् ॥ १२ ॥

अमङ्गलानि चिह्नानि सर्वाण्यत्र विलोकये ।
किं तु मे सूचयिष्यन्ति भ्रातरद्य हते दिने ॥ १३ ॥

वामं च भुजमूलं मे समं वामेन चक्षुषा ।
मुहुः स्फुरति सौमित्रे दर्शयिष्यति किं भयम् ॥ १४ ॥

शुष्यतीव मम स्वान्तं शोको मे परिवर्द्धते ।
त्वक् च मे दह्यत इव किं तु भाव्यमतः परम् ॥ १५ ॥

नूनमत्राश्रमे भ्रातः सीतां पश्यामि नाद्य वै ।
त्वां हित्वा निर्जने देशे तस्थौ सा वच्चनाय मे ॥ १६ ॥

तया विरहितश्चाहं प्राणांस्त्यद्यामि तत्क्षणात् ।
इतीवामङ्गलं भ्रातरहं पश्यामि दुःसहम् ॥ १७ ॥

एते कङ्काश्च काकाश्च गृध्राश्च व्योममण्डले ।
भ्रमन्तः किं तु वच्यन्ति मम भाग्यविपर्ययम् ॥ १८ ॥

अयमंगारकणमुक् तस्पर्शः समीरणः ।
 किं नु मे चित्तसंतापं प्रवक्तीति न बुध्यते ॥ १९ ॥
 एते खगा मृगश्चैव शिवारूपविशङ्किताः ।
 रुदन्तइव कूजन्ति किं नु वद्वन्ति मेऽहितम् ॥ २० ॥
 तस्मिन्मलतावृन्दं सोद्देशमिवदृश्यते ।
 अन्यामिव दशां पश्याम्यद्य पञ्चवटींवने ॥ २१ ॥
 उच्चाटमिव चित्तस्य स्थानमेतत् करोति मे ।
 सम्भावयामि भद्रं नो अद्यशून्यायितं जगत् ॥ २२ ॥
 उड्डीयत इव स्वान्तं स्थानं भक्षयतीव माम् ।
 दिशो भयानकाः पश्याम्यटवीं भूर्यमङ्गलाम् ॥ २३ ॥
 इतिब्रुवाणो रघुसार्वभौमोऽटव्यामभद्राणि वितर्कमाणः ।
 प्रियान्यथावृत्तिविशङ्कितेता जवादुपेतः खलुपर्णशालाम् ॥ २४ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पर्णशालागमनो
 नाम सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

*

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

दृष्ट्वा शून्यतमं रामः प्रियाहीनं तमाश्रमम् ।
 वायसोलूकगृध्रौघकङ्कपक्षिसमाकुलम् ॥ १ ॥
 फेरवोकटुसंरावं मूर्छितदुमवलिकम् ।
 अचैतन्यसमाविष्टो मूर्छितः पतितो भुवि ॥ २ ॥
 आर्यं तथाविधं दृष्ट्वा सौमित्रिः साधुलोचनः ।
 आनीयाशुहिमं तोयमभ्यषिञ्चनुखं प्रभोः ॥ ३ ॥
 शनैरुत्थापयामास भ्रातरं प्राणसम्मितम् ।
 पश्यन् विरहजां चेष्टां विशीर्णहृदयोऽभवत् ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच

हा प्राणदयिते देवि हा हन्त जनकाङ्गजे ।
 हा हन्त चन्द्रवदने हा हा कमलोचने ॥ ५ ॥
 हा नन्वि रमणि कासि कासि हा प्राणदायिनि ।
 हा हन्त वश्चितोऽस्म्यद्य त्वया हठपरायणे ॥ ६ ॥

हा कोमलवचोलापे हा कोकिलकलस्वरे ।
 हा हन्त कोमलापङ्गि कासि कासि विदेहजे ॥ ७ ॥
 कस्यांचिद्वनवत्यां वा कर्सिमश्चिद्वनभूहे ।
 कर्सिमचिद्वनगुल्मे वा संस्थितासि निलीय किम् ॥ ८ ॥
 इतो गतासि हा देवि न जाने क्व गतासि वै ।
 वनं गता वा हृदयं गता वासि नृपात्मजे ॥ ९ ॥
 कोमलाभ्यामयाङ्गाभ्यामालोकय तथैव माम् ।
 नापराधमहं किञ्चिदात्मनो वेद्यि जानकि ॥ १० ॥
 तर्वैवाहं निदेशेन मृगाहरणकर्मणे ।
 इतो गतोऽभवं देवि मायावश्चित्तमानसः ॥ ११ ॥
 को नारण्यं विशेषेवि मृगयार्थं धनुर्धरः ।
 को न स्वर्णमृगं गच्छेजजीवामास्फाल्य धन्वनः ॥ १२ ॥
 को न प्रियतमाभीष्टमाहतुं मृगयेत्तराम् ।
 को जानाति जनो दैवं यद्रामं वञ्चयिष्यति ॥ १३ ॥
 धिगदैवं मम मन्दस्य धिगद्यतनवासरम् ।
 धिङ्गतिं धिङ्गमे व्यसनं यतोऽभूद् वञ्चनं मम ॥ १४ ॥
 कथं रुष्ट्रसि नो वेद्यि कथं चालक्ष्यतां गता ।
 त्वया विनाक्षणमपि प्राणान् धर्तास्मि वा कथम् ॥ १५ ॥
 हां देवं प्रतिकूलं मे किमकारणमेव च ।
 क ताः शुभाशिषो नाम विहिता मे द्विजन्मभिः ॥ १६ ॥
 हा पञ्चवटि को वेत्ति चिरेण त्वं समाश्रिता ।
 ईदृशीं विपदं घोरां भवती मम दास्यति ॥ १७ ॥
 हा हन्त कुञ्जभूयिष्ठे सुभगे वनदेवते ।
 मम दौभर्गियभारेण जाता त्वमपि दुर्भगा ॥ १८ ॥
 हा हा पञ्चवटीवृक्षाः कृच्छ्रे यूयं समाश्रिताः ।
 चिरेण पुष्टवन्तः स्म मां विपन्नं फलव्रजैः ॥ १९ ॥
 को जानाति विधेस्तत्त्वं विश्वस्तस्य ममेदृशम् ।
 प्राणापहारविषमं दुष्कलं किलदास्यथ ॥ २० ॥
 हा तुञ्जीवीचितरले गोदावरि चिरेण माम् ।
 तोयैस्तर्पितवत्यम्ब द्रष्टुं दुःखमिदं महत् ॥ २१ ॥
 हा हन्त हृदयात्यर्थं काठिन्यगुणभाजन ।
 प्राणेश्यामप्यलक्ष्यायां स्फुटसि द्राक् कथं च न ॥ २२ ॥
 आविर्भव प्रियेऽह्याय वृक्षगुल्मलतावनात् ।
 वञ्चयस्यधुना तन्वि किमकारणमेव माम् ॥ २३ ॥

कथं दधाम्यहं प्राणस्त्वां विना प्राणवल्लभे ।
 सद्य आविर्भवामुषमात्सान्द्रपञ्चवटीवनात् ॥ २४ ॥
 नादयन्ती पदन्यासैर्नूर्पुरे कलभाषणी ।
 कि नाग्रतो ममोपैषि पुरेव जनकात्मजे ॥ २५ ॥
 स्फुरत्काश्चीकुलकाण रणच्चरणनूपुरा ।
 अये पूर्वमिवात्मानं प्रिये दर्शयसे न किम् ॥ २६ ॥
 दशंयस्व कुरञ्जाक्षि मुखं ते चन्द्रशीतलम् ।
 ताम्यतस्त्व विश्लेषाच्चकोराविव चक्षुषी ॥ २७ ॥
 इमां विरहजामार्तिमपूर्वानुभवां मम ।
 विनाशय प्रिये सद्यो मुखचन्द्रं प्रदर्शय ॥ २८ ॥
 मियन्ते हि मम प्राणाः स्खलतीव मनो मम ।
 विगलन्तीव मेऽङ्गानि विरहे तव सम्प्रति ॥ २९ ॥
 प्राणेशि स्वस्य हृदयाद् द्राक् कान्त्यमपाकुरु ।
 दर्शनं देहि मे सद्यो गच्छतोऽसूत् निवारय ॥ ३० ॥
 हा हन्त स्वर्णहरिणच्छद्यना विधिरेव माम् ।
 प्रसर्भं वश्यामास को वेत्ति पुनरीदृशम् ॥ ३१ ॥
 हा हन्त लद्मण भ्रातस्त्वयि विश्वस्तमानसः ।
 निधाय प्राणदयितां गतोऽहं मृगहेतवे ॥ ३२ ॥
 जवेन स त्वमधुना देहि प्राणप्रियां मम ।
 नो चेत्यह्याम्यहं प्राणानिति मे निश्चितं मतम् ॥ ३३ ॥
 आनयस्व प्रियां सद्यः सौमित्रे मां यदीच्छसि ।
 क मे प्राणेश्वरी याता पर्णशालामविष्ठिता ॥ ३४ ॥
 सोढानि कि नु भवता दुर्वाक्यान्यपि लद्मण ।
 त्वयि विन्यस्य तां यातः कं नु पृच्छामि सम्प्रति ॥ ३५ ॥
 को मे प्राणप्रियां तावदपहृत्याशमस्थिताम् ।
 स्थापयिष्यति तं भित्त्वा सद्य आनय लद्मण ॥ ३६ ॥
 योमेऽपहृतवान् प्राणदयितां विपिनादितः ।
 भित्त्वाहं तस्य हृदयमानेतास्मिशितैः शरैः ॥ ३७ ॥
 मही जलं वा तेजो वा मरुद्वा नभ एवच ।
 वनं वा वनवृक्षो वा वने गुलमलतापि वा ॥ ३८ ॥
 वन्यो वा वनदेवी वा गिरिर्वा भित्तिरेव वा ।
 देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव वा ॥ ३९ ॥

को मे प्राणप्रियः हृत्वा निनाय रहसि स्थिताम् ।
 भित्वाहं तस्य हृदयं जवात्सु निशितैः शरैः ॥
 आनेतास्मि वलान्नो चेत्स्वत आनीय रातु मे ॥ ४० ॥
 इति विलपनवाक्यैः क्लिष्ट आर्यस्य तावत्
 सपदि गलितवक्त्रश्रीः सुमित्रातनूजः ॥
 न किमपि समवोचद्भूरिसं तसचेता
 विधिविहितमजस्त्रं मरनधीः शोचयानः ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुषणसंबादे दक्षिणखण्डे थीराममनःशोको
 नामाष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

*

एकोनषष्टचधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ लक्ष्मण ऊचे तं विलपन्तं मुहुर्मुहुः ।
 सीतापहारसम्भूतशोकसागरमग्नधीः ॥ १ ॥
 हा दैवकृत्यं शोचामि दुर्निवारं बुधैरपि ।
 त्रैलोक्यस्थाविता वीर येन त्वमपि वज्जितः ॥ २ ॥
 हा हा हृदयमद्यापि शतधा न विदीर्यते ।
 ईदृशीं घोरविपदमासाद्यापि सुदुस्तराम् ॥ ३ ॥
 क नः कुलं च विमलं क चेदं लाञ्छनं महत् ।
 यदेव कुरुते दैवं तदेव सहते जनः ॥ ४ ॥
 दैवस्यापि भवान् दैवं श्रीसूर्यकुलभूषण ।
 न जानामि तव क्रीडां यदेवं किलनिर्मितम् ॥ ५ ॥
 भवान् विलपति श्रीमन् सर्वशोकापहारकः ।
 दृष्ट्वा निरवलम्बोऽहं मज्जामि क्लेशसागरे ॥ ६ ॥
 अग्रे कर्तव्यतामूढं भ्रमतीव मनो मम ।
 वीक्ष्य त्वामपि खिदयन्तं दुःखपारं न याम्यहम् ॥ ७ ॥
 क हेममृग आगच्छेत् क देवी स्पृहयेदमुम् ।
 क भवाननुधावेत् क चेदं वञ्चनं भवेत् ॥ ८ ॥
 सर्वं दैवकृतं दृष्ट्वा त्वयिदैवनियन्तरि ।
 मनो निरवलम्बं मे शतधेव विशीर्यते ॥ ९ ॥

गच्छेयं शरणं यस्य स भवान् शोकसंयुतः ।
 कि नु गच्छामि शरणं वीर श्रीमन्नतःपरम् ॥ १० ॥

हा मातर्जनिकि कथमात्थ त्वमपि दुर्वचम् ।
 भक्ति प्रह्ले मधि तथा जाने दैवाविपर्ययम् ॥ ११ ॥

नाज्ञासिषमहं देवि दैवस्येत्यं विपर्ययम् ।
 शतधापि दुरुक्तोऽहं तदगच्छेय कि न्वितः ॥ १२ ॥

हा वीर रघुशार्दूल पश्यामि त्वां सुदुःखितम् ।
 जगच्चान्धन्तमो व्यासं कि नु दुःखमतः परम् ॥ १३ ॥

हा नाथ धैर्यमालम्ब्य समुत्तिष्ठ कथंचन ।
 अग्रे कर्तव्यतां चैव मूढस्य मम दर्शय ॥ १४ ॥

इत्थं हि खिद्यमानं त्वां वीक्षमाणो रघूद्वह ।
 म्रियेऽहं तीव्रशोकेन तं मां पाहि महाभुज ॥ १५ ॥

भवतश्चापि कर्तव्यं भवानेव रघूद्वह ।
 जानाति विश्ववन्द्याङ्गे कोऽन्यो ज्ञातुमिह क्षमः ॥ १६ ॥

यदि जीवति लोकेऽस्मिस्तवप्राणेश्वरी प्रभो ।
 क तदा वर्तते सा वै भूये एतदगवेष्यताम् ॥ १७ ॥

अथो यदि न जीवेत् सा कि नु जीवसि त्वं प्रभो ।
 अहं च कि नु जीवामि ततो जीवति सा ध्रुवम् ॥ १८ ॥

दैवस्य करणीयं तु दैवमेवार्य वेत्ति च ।
 भवांस्तस्य नियन्ता वा तृतीयो नेह दृश्यते ॥ १९ ॥

यदि प्राणांस्त्यजाम्याशु शोकेन तव राघव ।
 सापराधोऽपि कि न स्यां सेवालोपविधायकः ॥ २० ॥

तव सेवाभिलाषो मे प्राणान् रक्षति सर्वथा ।
 नो चेदीदृग्विधे शोके हृदयं न स्फुटेन्मम ॥ २१ ॥

अथ धिङ्मां तथा देव्या दुरुक्तैर्विद्धमानसम् ।
 यस्तवाज्ञायतीवर्त्य तां वने त्यक्तवान् रहः ॥ २२ ॥

तथापि कि न्वहं कुर्यामहमाज्ञाकरः सदा ।
 अविशेषेण युदयोरुभयोरपि राघव ॥ २३ ॥

नायासिषं तथा भूयो नियुक्तोऽपि रघूद्वह ।
 दुरुक्तशत्यैर्विद्धस्तु जातोऽस्म्यहमधीरधीः ॥ २४ ॥

सर्वं विस्मृत्य वीरेन्द्र त्वामहं गतवान् वने ।
 नाज्ञासिषं दैवकृत्यं वञ्चनं मे भविष्यति ॥ २५ ॥

इत्थं विलप्य सौमित्रिररोदीदभूयामातुरः ।
 गर्जयन् काननं सर्वं मृगेन्द्र इव दुःखितः ॥ २६ ॥

ततश्च तावुभौ वीरौ भृशं रुद्धतुर्वने ।
गर्जयन्तौ दिशः सर्वा मृगेन्द्राविव दुःखितौ ॥ २७ ॥

तयोरित्यं प्ररुदतोर्मुक्तास्थूलाश्रुमोक्षिणोः ।
पशवः पक्षिणश्चापि रुदुः कानने भृशम् ॥ २८ ॥

रुरोद सा पञ्चवटी जिल्लीज्ञाङ्कारकैतवात् ।
भूरुहाश्चारुदन् सर्वे ऋमरारावसम्भृताः ॥ २९ ॥

चिरं रुदित्वारघुसावंभौमः सलव्मणः शोकसमुद्रमानसः ।
दृष्ट्वारदैर्दन्तपटं रुषाक्तः प्रियापहाराधृतधीरुदस्थात् ॥ ३० ॥

उत्थाय तौ पञ्चवटीवनस्थांस्तरुलतागुलमगणान् समंतात् ।
गवेषयन्तौ प्रतिपत्रशाखं सुदुःखितौ बभ्रमतुर्जवेन ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीरामलक्ष्मण-
विरहावेशो नामेकोनषट्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

*

षष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

जानकीविरहोन्मत्तः स्वलद्बुद्धिगुणोदयः ।
वभ्राम रघुशार्दूलः खिन्नः पञ्चवटीवने ॥ १ ॥

कवचित्स्वलन् कवचिद्गच्छन् कवचिद्वावन् कवचिद्भ्रमन् ।
कवचिद्वुदन् कवचिजजल्पन् कवचिन्मौनमुपाध्ययत् ॥ २ ॥

अवीक्ष्यमाणो दयितां पश्यन् शून्यतमं जगत् ।
पर्यटन् संस्थया हीनोऽदीनः खिन्नतमश्च सः ॥ ३ ॥

जगाहे काननं सर्वं प्रियान्वेषणतत्परः ।
पृच्छमानस्तरुलतागुलमतुङ्गवनस्पतीन् ॥ ४ ॥

अवीक्ष्माणः शोकान्तमपारविरहज्वरः ।
पश्यन्नन्धतमोव्याप्ता दिशः शून्यतमा इव ॥ ५ ॥

अन्तःसंतापसंवीतो बहिः श्रान्तकलेवरः ।
गतो गोदावरीं पुण्यां गङ्गां गौतमनिर्मिताम् ॥ ६ ॥

तस्यास्तीरभुवि श्रान्तः पश्यन् प्राणप्रियापदैः ।
अङ्गितं सैकतं रामो मुमूर्ढं हृतचेतनः ॥ ७ ॥

तदाननं शीततमैर्गौतमीनीरविन्दुभिः ।
 ममार्जिखिन्नहृदयो लक्ष्मणः करुणाच्छ्रितः ॥ ८ ॥
 प्रक्षालितमुखस्तेन आत्रा प्राकृतचेतनः ।
 कथंचिदुन्मील्य दृशौ तस्थिवान् मौनमाश्रितः ॥ ९ ॥
 तमाह लक्ष्मणो नीचैर्भक्तिप्रह्वः कृताङ्गलिः ।
 शोकसंतप्तहृदयो वाष्पव्याकुललोचनः ॥ १० ॥
 हा राम जगदाराम विश्वसंतापनाशन ।
 बधान धैर्यं मनसि स्वीयकृत्यमनुस्मर ॥ ११ ॥
 अलं गवेषणायासैरलं पर्यटनश्रमैः ।
 अज्ञातस्थानविषय इत्थं त्वमतिखिद्यसे ॥ १२ ॥
 यदि विज्ञायते स्थानं यत्र ते प्राणवल्लभा ।
 ध्रुवमन्वेषणं कार्यं यत्नोऽपि सफलोभवेत् ॥ १३ ॥
 अत आर्यं सहस्वामु शोकवेगं सुदुर्धरम् ।
 यावत्सम्प्राप्यते देवी प्राणेशी तव जानकी ॥ १४ ॥
 स्वर्गे मर्त्येऽथ वा नागलोके गन्धर्वं सद्बनि ।
 क्व तु सा वर्तते साध्वी देवी जनकभूपजा ॥ १५ ॥
 पातिव्रत्यं ध्रुवं तस्याः शक्यं केन विनाशितुम् ।
 यत्रास्ति तत्र सा देवी शुद्धैवात्र न संशयः ॥ १६ ॥
 यत्नस्तस्याः परिप्राप्तौ कर्तव्यो रघुपुङ्गव ।
 यदि बुध्येत तत् स्थानं यत्र सा शुद्धविग्रहा ॥ १७ ॥
 वेधनीयो हृदि शरैर्नूनं तदपकारकः ।
 ध्रुवमात्मविनाशाय हृता केनापि सा रहः ॥ १८ ॥
 इत्थं तो कृतसंविदौ रघुवरौ शोकेन रुणाशयौ
 तूणी युग्मनिबन्धनोद्भुरकटीदेशौ कृपाणीधरौ ।
 सज्जीकृत्य धनुर्युगं जनकजालोकाय वद्वोद्यमौ
 हित्वा पञ्चवटीवनं द्रुततरावग्रे समं जग्मतुः ॥ १९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पञ्चवटीवनत्यागो
 नाम षष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

एकष्टचधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

मार्गे तरुलताश्रेणीर्गुल्मान् नानाविधानपि ।
 अन्विष्यमाणो विरही प्रियार्थमतिकातरः ॥ १ ॥
 भ्रात्रा सौमित्रिणा युक्तो गुणारूढधनुर्धरः ।
 विलपञ्चोक्संवीतः प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ २ ॥
 किंचिदद्वूरं ततो गत्वा ददर्श पतितं पथि ।
 खगं कण्ठागतप्राणं जटायुं नाम राघवः ॥ ३ ॥
 स वै सखास्य तातस्य राज्ञो दशरथस्य हि ।
 वर्षीयान् दशवक्त्रेण युद्धवांल्लूनपक्षतिः ॥ ४ ॥
 तमब्रवीद्रघुवरः केन ते पक्षसंहतिः ।
 जटायो नितरां लूना पातितश्चासि भूतले ।
 राघवेन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा गृधवरोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 इह सीतां हरन्तूनं दशवक्त्रो मयेक्षितः ।
 ततोऽहं तेन कृतवान् महदयुद्धं बलीयसा ॥ ६ ॥
 यावद्वीर्यबलं राम युद्धवांस्तेन रक्षसा ।
 लूनाः पक्षतयः सर्वास्तेन चाहं निपातितः ॥ ७ ॥
 पातित्वा महीपृष्ठे मृतप्रायं स मां बली ।
 मुहुर्मया शप्यमानो हृत्वा देवीमितो गतः ॥ ८ ॥
 यावत्त्वदागमं राम रक्षिता असवो मया ।
 इदानीं त्वामहं दृष्ट्वा कृतार्थो नरपुङ्गव ॥ ९ ॥
 त्यजाम्यसून् कृतानृण्यश्चिरं मैत्र्याभवत्पितुः ।
 भवन्मुखालोकमात्रात् कृतार्थश्च रघूद्वह ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा रघुशार्दूलं पश्यन्नेव दृशा खगः ।
 उच्चैरूपररामान्तरात्मज्योतिषि संगतः ॥ ११ ॥
 व्रणवन्ति तदङ्गानि दृष्ट्वा रामो दयानिधिः ।
 अज्ञासीतस्य तत्कर्म युयुधे रक्षसा यथा ॥ १२ ॥
 सौमित्रेरग्रतो रामः श्लाघमानो विहंगमम् ।
 अरोदीद् भूशसंतप्तः पितृव्यापत्तिदुःखतः ॥ १३ ॥
 हा तात हा पितृसख हा पितृव्य महाबल ।
 अस्मदर्थोज्जितप्राणो धन्य एव भवान् किल ॥ १४ ॥

क्रृष्णवानस्मि ते नित्यं गृध्रराज नमोऽस्तु ते ।
 सत्यं सखा त्वं तातस्य कृतं लोकोत्तरां त्वया ॥ १५ ॥
 हा गृध्रराज सुकृतिन् क स राक्षस उत्कटः ।
 पक्षमात्रमहायश्च क त्वं जात्या विहंगमः ॥ १६ ॥
 सत्वं तु भवतः श्लाघ्यं येन त्वं युद्धवांस्तथा ।
 अथो मम पितुमैत्र्या आनृण्यं गतवानसि ॥ १७ ॥
 हा व्रणानि तवांगेषु तेन युद्धवतो द्विषा ।
 क्षरद्रुधिरपृक्तानि विलोक्यन्ते सहस्राः ॥ १८ ॥
 अहो बलमहो धैर्यमहो तव पराक्रमः ।
 अहो उपकृतिस्तात तव स्वजनबन्धुषु ॥ १९ ॥
 अहो निस्तारिता कृत्स्ना गृध्रजातिरपि त्वया ।
 येषां कुले भवान् जातो धन्यास्ते पितरस्तवः ॥ २० ॥
 तैः स्वस्य पूर्वजैः शाकं धन्यैर्धन्यतरो भवान् ।
 मुच्यतां ननु पक्षीन्द्र दुस्तराद्धवबन्धनात् ॥ २१ ॥
 ईदृभवान् स्वबन्धूनामुपकारदयानिधिः ।
 क नु दृश्योऽसि पक्षीन्द्र साक्षात्तात्समो मया ॥ २२ ॥
 त्वयि जीवति पक्षीन्द्र नाज्ञापि निधनं गतः ।
 स मे पितः दशरथो ह्यद्यैव निधनं गतः ॥ २३ ॥
 इति स विलपमानः पक्षिणं ताततुल्यं विहितसमरमुञ्चै रक्षसा तादृशेन ।
 अपहृतवलवीर्यं स्वात्मनोऽर्थे क्षतासुं पितरमिव निजं तं वह्निना निर्ददाह ॥ २४ ॥
 कृत्वाग्निसंस्कारमुखां समस्तां क्रियां स तस्यावगतोपकारः ।
 शुशोच रामो भृशमात्मताते मृते यथा भूरिकृताश्रुमोक्षः ॥ २५ ॥
 उवाच सौमित्रिमथोपकारं स्मरन् स गृध्रस्य मृतस्य तस्य ।
 विधायदाहं विधिवद्विधिज्ञः प्रेतोदनिर्वापिविधौ विलप्य ॥ २६ ॥
 अमुं जानासि सौमित्रे गृध्रराजं महाबलम् ।
 यो देवासुरयुद्धानां वर्षीयान् साक्षितां गतः ॥ २७ ॥
 अयं किलास्मत्तातस्य सखा प्राणसमोऽभवत् ।
 कतिधा नेक्षितस्तत्र वार्त्यानः शुभाः कथाः ॥ २८ ॥
 मृगयारसिकोऽस्माकं तातो दशरथो नृपः ।
 वनेऽवनेन गृध्रेण कृति वारं न सत्कृतः ॥ २९ ॥
 विच्छिन्नाः सेवका यत्र सेनाश्चापि पृथक्स्थिताः ।
 एकान्ते निर्जनेऽरण्ये तत्रासौ बन्धुतां गतः ॥ ३० ॥
 आदाय पाकरुच्यानि फलानि विविधान्यसौ ।
 शाकानि कन्दमूलानि हत्वानेकांश्च पक्षिणः ॥ ३१ ॥

नखैश्चञ्चुपुटेनापि पक्षैश्चादाय बुद्धिमान् ।
 उपस्थितोऽग्रे तातस्य भोज्यदानार्थमुदयतः ॥ ३२ ॥
 तदा सुखितवानेष तातं नो धरणीपतिम् ।
 यो हि कृच्छगतं रक्षेत्स सखा स च वान्धवः ॥ ३३ ॥
 देवासुरैः पुरा युद्धे ताते याते सहायताम् ।
 देवानामेष पक्षीन्द्रस्तदाध्युपकृति दधौ ॥ ३४ ॥
 चञ्च्वा नखैः पक्षि तिभिरेष दैत्यांश्च दानवान् ।
 नासिकानेत्रकर्णेषु लुलाव बलसंयुतः ॥ ३५ ॥
 नैतस्य विक्रमं वक्तुमह पर्याप्ति आत्मना ।
 इदानीमपि वृद्धोऽसौ चकारोपकृति मम ॥ ३६ ॥
 प्रियापहारकेणैष रक्षसा घोररूपिणा ।
 चकार सुमहद्युद्धं यावद्वीर्यवलं खगः ॥ ३७ ॥
 प्राणान् रक्षितवांश्चासौ यावदागमनं मम ।
 संनिवेदितवान् वृत्तं प्रियायास्तस्करस्यमे ॥ ३८ ॥
 क मेऽमुना विना ज्ञातः प्रियायास्तस्करो भवेत् ।
 आयासश्चापि विफलो भवेदन्वेषणे मम ॥ ३९ ॥
 इत्येवं संलपन् रामस्तेन भ्रात्रा कनीयसा ।
 संरुदन् विलपंश्चापि गृध्रायादाजजलाऽजलीन् ॥ ४० ॥
 एवं कृत्वा प्रेतकर्मास्य रामो गृध्रस्योच्चैः पञ्चतामागतस्य ।
 तस्यादेशादाततायित्वमासो भ्रात्रा युक्तोऽयं ततोऽग्रे जगाम ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे गृध्रसंस्कारो
 नामैकषष्टचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

★

द्विषष्टचधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

जानक्या विरहं बिभ्रत् संजिहोर्षुश्च रावणम् ।
 जटायोरूपदेशोन् मुक्तसंदेह आतुरः ॥ १ ॥
 पश्यन् वनानि सान्द्राणि विरहावेशमुग्धधीः ।
 पृच्छन् कच्चिलतावृक्षान् कच्चिन्मूर्छन् कच्चित्सखलन् ॥ २ ॥

ध्रियमाणो लक्ष्मणेन पतमानः पदे पदे ।
 रावणस्यापराधेन सरोषहृदयोऽभवत् ॥ ३ ॥
 मौनमेवाव्रजन्मार्गं शोकावेशसुविह्वलः ।
 नायं सम्भाष्यते केनाप्यसौ कमपि वक्ति न ॥ ४ ॥
 अत्यर्थकुपितस्वान्तो ब्रूते लक्ष्मणमेव सः ।
 शृणु लक्ष्मण ते वच्चिम सत्यमेतन्न संशयः ॥ ५ ॥
 यदि जीवति मे जाया तदा जीवतु नाम सा ।
 नो चेद्ग्रास्मीकरिष्यामि जगदेतच्चराचरम् ॥ ६ ॥
 सेशं सलोकपालं च सदेवासुरमानुषम् ।
 खण्डयिष्यामि वसुधां शोषयिष्यामि सागरान् ॥ ७ ॥
 मेरुं विभेदयिष्यामि छेत्स्यामि विधुभास्करौ ।
 पातयिष्यामि नभसस्तारकाश्च ग्रहानपि ॥ ८ ॥
 यदि जीवति मे प्राणवल्लभा जनकात्मजा ।
 तदा मे जीवतं भ्रातर्नो चेत्यच्याम्यसूनहम् ॥ ९ ॥
 जगतः प्रलयं कृत्वा प्राणत्यागो भवेन्मम ।
 इति तिग्मतरं वाक्यं नित्यं व्याहरतः प्रभोः ॥ १० ॥
 श्रावं श्रावं जगत्सर्वमरिष्टान्यभजत्तराम् ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा च सोमित्रिः सकम्पहृदयोऽभवत् ॥ ११ ॥
 भयविभ्रान्तनयनो न च किञ्चिदवोचत ।
 प्रचचाल मही कृत्स्ना सागरश्चोदतिष्ठत ॥ १२ ॥
 भयाऽचकम्पिरे देवाश्चकम्पे मेरुरेव च ।
 दिशः प्रजज्जलुः सर्वाः नागलोको व्यकम्पत ॥ १३ ॥
 मनांस्यगुः कश्मलत्वं त्रैलोक्ये वसतां सताम् ।
 अकस्माद् दुःखसम्भूतिरकस्माच्छोकसम्भवः ॥ १४ ॥
 अकस्माच्च मनःकम्पस्त्रैलोक्ये समजायत ।
 जानकीविरहाद् रामे किलश्यमाने तदानिशम् ॥ १५ ॥
 एवं जगत्यरिष्टानि प्रविलोक्य दिवानिशम् ।
 सौमित्रिरभवद्ग्रीतः सकम्पहृदयो भृशम् ॥ १६ ॥
 तदा प्रणम्य सहसा भ्रातरं रघुपुङ्गवम् ।
 स्पृष्टाङ्गियुगलं प्रह्व इदं वचनमन्नवीत् ॥ १७ ॥
 श्रीमन् रघुकुलाधीश सूर्यवंशध्वज प्रभो ।
 आर्यधर्मपथाधार देवगोद्विजरक्षक ॥ १८ ॥
 संस्तं त्वत्कृपादृष्ट्या जगदाप्यापतेतराम् ।
 स चेद्ग्रावान् प्रकुपितस्त्रैलोक्योपरि राघव ॥ १९ ॥

जीवेयुस्तत्कथं नाथ त्रिजगद्वासिनो जनाः ।
 कश्चेदानीं रक्षकः स्याच्छ्रुतिदेवद्विजन्मनाम् ॥ २० ॥
 मान्धाता सगरद्वैव भरतोऽथ भगीरथः ।
 दिलीपो रघुरेवापि येऽम्बरीषादयो नृपाः ॥ २१ ॥
 तैरिदं विश्वमखिलं स्वधर्मात्परिपालितम् ।
 यावन्नो जनकः साक्षाद्राजादशरथोऽभवत् ॥ २२ ॥
 तेषां कुले भवान् कीर्तिवर्द्धनः सत्यसंगरः ।
 त्यागी दयापरः साधुरक्षको दुष्टनाशकः ॥ २३ ॥
 सूर्यवंशैकतिलकः सम्मतश्च सतां सदा ।
 एकस्याविनयेनार्यं जगद्धन्तुं न चार्हसि ॥ २४ ॥
 तमेव जहि पापिष्ठं रावणं लोकरावणम् ।
 यस्याशु हननात्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सुखयिष्यसि ॥ २५ ॥
 यदीच्छसि त्वं संहतुं तं पापं दशंकन्धरम् ।
 तदा म वै हनप्रायो वलवीर्ययुतोऽपि सन् ॥ २६ ॥
 पातयस्व प्रभो लङ्घां समुत्पाद्य महोदधौ ।
 हरस्व राक्षसानीकमत्युग्रं लोकशोषणम् ॥ २७ ॥
 आनन्दय सुराधीशं रक्ष गोब्राह्मणानपि ।
 याहि त्रयीपथं धर्मं मर्यादां स्थापय प्रभो ॥ २८ ॥
 एतत्त्वया सदा कार्यं पूर्वेषां कीर्तिवर्द्धनम् ।
 न जातुचिद्रुषाविष्टस्त्रैलोक्यं संहरेऽद्भवान् ॥ २९ ॥
 इथं निशम्य सौमित्रेः पादोपास्तिपरस्य वै ।
 वचनानि रघुश्रेष्ठो भक्तिप्रह्वस्य वाग्मिनः ॥ ३० ॥
 लज्जाविनम्रवदनो रामो रोषान्निवर्तिः ।
 लक्षणैर्लक्षणास्याथ किञ्चिन्नियमितः प्रभुः ॥ ३१ ॥
 प्रसन्नहृदयो भूत्वा स्नेहेन परिरभ्य तम् ।
 दोर्दण्डयुगलेनोऽवैः कृत्वा ब्राणं च मूर्द्धनि ॥ ३२ ॥
 बभूव सस्मितमुखः कारुण्यमधुराकृतिः ।
 दृष्ट्वा तं तादृशं रामं म स्वस्थहृदयोऽभवत् ॥ ३३ ॥
 जग्मतुः सत्वरं वीरौ ततस्तौ कृनसंविदौ ।
 काननान्यवगाहन्तौ विश्रमन्तौ स्थले स्थले ॥ ३४ ॥
 गाहन्तौ गिरिगङ्गराणि विष्वमस्थानानि शृङ्गाणि च
 प्रोत्तुङ्गानि महीभूतां घनतरुस्तोमाश्च दीर्घाटिवीः ।

आरोहादवरोहतश्च सततं खिन्नौ सुधीराशयौ ।
सीताप्राप्तिसमुद्यमैकपरमौ तौ जग्मतुभ्रातरौ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुगुणसंवादे दक्षिणखण्डे कृपिता यसमाहितिर्नाम
द्विषष्टचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

*

त्रिषष्टचधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

वृक्षगुल्मलतावृन्दे वीच्यमाणो विदेहजाम् ।
दर्शयन् मानुषीं चेष्टां स्खलन् मोहेन च क्वचित् ॥ १ ॥

श्रियमाणाश्च प्रतिपदं भ्रात्रा सौमित्रिणा ततः ।
प्रियायास्तस्करायोच्चैः प्रकुप्यन्मनसा प्रभुः ॥ २ ॥

कवन्धस्यालयं प्राप्तः शापजातस्य रक्षसः ।
स ददर्श तमत्युग्रं राक्षसं घोररूपिणम् ॥ ३ ॥

दोभ्यामाकृष्य सत्त्वानि वनजानि सहस्रशः ।
ग्रसन्तं मुखरन्ध्रेण गन्धर्वं पूर्वजन्मनि ॥ ४ ॥

तस्यातिदीर्घदोर्दण्डयुगं छित्वा रघूद्रहः ।
खड्गेन शितधारेण पातयामास भूतले ॥ ५ ॥

सोऽपि क्षणात्तनुं त्यक्त्वा राक्षसीमतिभीषणाम् ।
रामहस्तायुधस्परशालिभे दिव्यतरं वपुः ॥ ६ ॥

गन्धर्वं इति तेनासौ निश्चितस्तेन वर्ष्मणा ।
यथापूर्वं सुरुचिरो मणिहारविभूषणं ॥ ७ ॥

प्रणनाम पुरोभूय राघवेन्द्रं मुदान्वितः ।
प्रसादसुमुखं देवं तुष्टाव कल्या गिरा ॥ ८ ॥

स रावणहृतां सीतां विज्ञाप्य रघुवल्लभे ।
इदं विज्ञापयामास नीतिज्ञो यक्षसत्तमः ॥ ९ ॥

समुद्रमध्यवसर्तिर्लङ्घाख्या यस्य सा पुरी ।
राक्षसौघसमाक्रान्ता दुर्गमा चैव मानुषैः ॥ १० ॥

स्वयं यो बलवांशचैव त्रैलोक्यं येन निर्जितम् ।
लीलयैव च चिच्छेद पौरुषं यो दिवस्पतेः ॥ ११ ॥

येन कल्पद्रुमाशिष्ठत्वा स्वावासतरवः कृताः ।
 यो ब्रह्माणां समाराध्य ययाचे वरमदभुतम् ॥ १२ ॥
 न जातु स्वस्य मरणं विधिंसंगम्भवेभवेत् ।
 तत्तथैवार्थितं तेन ब्रह्माणपि प्रतिश्रुतम् ॥ १३ ॥

 ततः सहोदरसुतबान्धवोऽद्यबलोर्जितः ।
 जगज्जिगाय लङ्घेशो नित्यं व्याकुलयन् जनान् ॥ १४ ॥
 दशवक्त्रपरिस्फूर्जद्विग्रहोऽतिभयानकः ।
 विशबाहुसमुच्छ्रायो विशलोचनभीषणः ॥ १५ ॥
 विकरालमहाकायः कल्पाग्निरिव तेजसा ।
 शिवाराधनसंजातप्रतापाग्निमहोर्जितः ॥ १६ ॥

 म ते प्रियापहारेण नितान्तं बद्धयतां गतः ।
 अतस्तस्य वधे यत्नो भवता भावितः कथम् ॥ १७ ॥
 के नु तत्र सहायास्ते समानव्यसनाः प्रभो ।
 विज्ञापयामि तु श्रीमन् यदि चेतसि रोचते ॥ १८ ॥
 अस्ति बालिकयेर्भ्रता सुग्रीवो नाम वानरः ।
 तस्यापि जाया तद्भ्रात्रा बालिना बलिना हृता ॥ १९ ॥
 किञ्जिन्धापुरराज्यं च स्वयं स कुरुते प्रभो ।
 बलाद्विवासितस्तेन सुग्रीवः सेवते वनम् ॥ २० ॥
 महाबली महावीरो महासत्यवचाश्च सः ।
 सूर्यस्य तनयः साक्षाद् ग्रहराजस्य भास्वतः ॥ २१ ॥
 स चेत्वयाभिषिच्येत राज्येऽस्मिन्श्चिरकाङ्क्षते ।
 किञ्जिन्धानगरीराजधानीसम्पद्भूराञ्जिते ॥ २२ ॥

 अवाप्नोति च चेत्तारां सुन्दरीं चिरकाङ्क्षताम् ।
 ततः प्रत्युपकाराय तव सज्जयेत सोऽकंजः ॥ २३ ॥
 अष्टादशमहापद्मसंख्याताश्च प्लवंगमाः ।
 तस्याज्ञावशगास्ते स्युस्तव सैन्यमहाभटाः ॥ २४ ॥
 क्रृक्षाणां च पतिर्वृद्धो जाम्बवान्नाम वीर्यवान् ।
 महाबलो महाकायः सोऽपि स्यात्ते चमूभटः ॥ २५ ॥
 तैर्वृतस्त्वं महावीर साक्षात्तेजोनिधिः प्रभो ।
 विनयेथाःपरं युद्धे दशग्रीवं मदोत्कटम् ।
 सभूत्यं सपरीवारं सानुजं बलसंयुतम् ॥ २६ ॥
 यदपि त्वामहं जानाम्यप्रमेयबलं जनैः ।
 तथापि सेनासंदोहो वरीयान् महतामपि ॥ २७ ॥

नैकाकी शोभते राम क्वचिद् भूमिपतिर्भुवि ।
 भवांश्चाभासि वीरेन्द्र त्रिजगत्पतिरेव मे ॥ २८ ॥
 इति विज्ञाप्य गन्धर्वो रामाय स्वात्मदायिने ।
 विमानव्रमाहृष्य तदादिष्टो दिवं यथौ ॥ २९ ॥
 तेनोद्दिष्टेन मार्गेण जगाम रघुपुञ्जवः ।
 क्रामन् दुर्गन् क्षितिधरान् धनानि विपिनानि च ॥ ३० ॥
 क्वचित्त्वरान्वितौ वीरौ क्वचिन्मन्दगमावुभौ ।
 ज्यारूढधनुषौ धीरौ सीताप्रेक्षणलालसौ ॥ ३१ ॥
 लालप्यमानो रहसि तमेवोद्यमातुरौ ।
 सर्वज्ञौ मानुषों चेष्टां वितन्वन्तौ विनोदिनौ ॥ ३२ ॥
 खञ्जनौबद्धतूणीरौ शक्तिमन्तौ महाभुजौ ।
 वीरेन्द्रौ बद्धकवचौ जटामुकुटमण्डितौ ॥ ३३ ॥
 नीलोत्पलदलश्यामावतसीकुसुमप्रभौ ।
 तमालकलिकाकारौ पुण्डरीकदलेक्षणौ ॥ ३४ ॥
 सुकुमारतरौ रुच्यौ दिव्यतापसवेशिनौ ।
 भिल्लैश्च भिल्लपत्नीभिर्वने वीक्षितविग्रहौ ॥ ३५ ॥
 कारुण्यजननौ सद्यः सर्वेषामपि चेतसि ।
 मयूरचन्द्रकधरौ गुञ्जापुञ्जविभूषितौ ॥ ३६ ॥
 गिरिधातुप्रवालादिकृताकल्पौ महोज्जवलौ ।
 त्रिजगत्सौख्यदानाथ बहुलीलाकृतोद्यमौ ॥ ३७ ॥
 उच्चोच्चैर्गिरिशृङ्गाणि गिरिग्रहरकन्दराः ।
 गिरिकाननवर्त्मानि गाहमानौ गतश्रमो ॥ ३८ ॥
 सीतासम्प्राप्तियत्नान्यं यत्नं न क्वापि बिभ्रतौ ।
 त्यक्ताखिलमुखासञ्ज्ञौ स्वार्थसाधनसत्वरौ ॥ ३९ ॥
 प्राप्तौ दिव्यजलं शुद्ध पम्पाख्यानं महासरः ।
 सुगन्धिशुचिपानीयं फुलपद्मजकेसरैः ॥ ४० ॥
 नानाजातिलसत्पद्मवनभूषितमुज्जवलम् ।
 कृषिपत्नीगणाकीर्णमवगाढमृषि व्रजैः ॥ ४१ ॥
 हंससारसचक्राह्वकादम्बकुलकेलिकृत् ।
 मुक्ताविशुद्धशलिलगम्भीरमतिमञ्जुलम् ॥ ४२ ॥
 वनराजीस्तगावीतं क्रान्तभूरुहवल्लरि ।
 तटस्थवल्लरीकुञ्जपतत्कुसुमपूजितम् ॥ ४३ ॥
 कमनीयतमोत्तुञ्जकूलनिःश्रेणिसुन्दरम् ।
 अजस्तस्वगुणोदगारिराजहंसगणावृतम् ॥ ४४ ॥

मन्दानिलकृतान्दोलं तेनुवीचिसमुद्भवम् ।
 मौक्किकोत्पत्तिसुभगमुक्तास्फोटकदम्बकम् ॥ ४५ ॥
 देवाङ्गनावगाहोत्थहरिचन्दनरञ्जितम् ।
 कार्णाटीकुचकुम्भोत्थमलयागुरुसौरभम् ॥ ४६ ॥
 कूलकुञ्जलतासद्विश्रान्तसुरकिनरम् ।
 जलपानसमायातनानावर्णमृगान्वितम् ॥ ४७ ॥
 फुलपद्मदलासीननानाजातिविहंगमम् ।
 मधुमत्तालिमधुपीगणसेवितपङ्गजम् ॥ ४८ ॥
 राजहंसकुलकाणमुखरीकृतदिक्कटम् ।
 माधवीकगन्धसंदोहपाटन्नरसुखानिलम् ॥ ४९ ॥
 तत्तीरवासिनः शान्तान् ब्राह्मणान् मुनिपुञ्जवान् ।
 प्रणनाम रघुश्रेष्ठो भूयस्तैरपि सत्कृतः ॥ ५० ॥
 तत्र स्नात्वा रघुपतिः पम्पासरसि शीतलं ।
 विश्रान्तिमकरोत्कान्तावियुक्तोऽहानि कानिचित् ॥ ५१ ॥
 मुनीनामाश्रमेष्वार्यो निवसन् लक्ष्मणान्वितः ।
 धनुधरः कौणपेभ्यो व्यदधान्मखरक्षणम् ॥ ५२ ॥
 वियोगात्तस्य रामस्य शीतं पम्पासरोजलम् ।
 अतनोऽङ्गूरि संतापं तप्यमानमिवाग्निना ॥ ५३ ॥
 वीच्यपम्पाजले क्रीडद्रथाङ्गमिथुनं मिथः ।
 रहो जनकजां स्मृत्वा मुमूर्छं स्मरबिह्वलः ॥ ५४ ॥
 जवेनोत्थापितः सोऽथ भ्रात्रा संदत्तचेतनः ।
 स्मारं स्मारं मुहुः कान्तां प्रललाप विशीर्णधीः ॥ ५५ ॥
 अये रथाङ्गं त्वमतीव धन्यः स्वकान्तया क्रीडसि यो निकामम् ।
 न जातु कश्चित्तव सौख्यमध्ये विघ्नप्रदोऽभूदशकण्ठतुल्यः ॥ ५६ ॥
 वियुज्यसे यद्यपि मित्र कोक्या दिनव्यपायेपरमार्तिहेतौ ।
 तथापि मध्ये युवयोर्नंतावदस्त्यन्तरं यावदिहावयोस्तत् ॥ ५७ ॥
 अथो रवावस्तमिते रघूणां पतिः स पम्पापुलिने निषणः ।
 शुश्राव विश्लेषजदुःखभाजो रथाङ्गयोः संततमार्तनादम् ॥ ५८ ॥
 उवाच तौ कूजितमुक्तकण्ठौ प्रदोषकाले करुणं रटन्तौ ।
 चक्रौ युवानौ नवविप्रयोगादजस्तकामज्वरकीलदग्धौ ॥ ५९ ॥
 अहो युवां रोदिथ ईदृशं कि कारुण्यधारावहमार्तरावम् ।
 प्रपश्यथोऽन्योन्यमवारपारप्रसृत्वराम्बुद्यवधौ सुखं स्थः ॥ ६० ॥
 हा हन्त रामं चिरविप्रयुक्तं प्राणप्रियाया विधिवच्चितं माम् ।
 प्रायो न जानीथ इहेदृशं यो दधाति कालानलतापमन्तः ॥ ६१ ॥

अहो अपूर्वा ज्वलनस्य वृत्तिर्ज्वलामि भस्मापि च दृश्यते न ।
विधाय भस्म ज्वलनोऽन्य आशु निर्वततेऽसौ न निवृत्तिमेति ॥ ६२ ॥

इति प्रलपता तेन मुक्तास्थूलाश्रुवार्मुचा ।
नीतं पम्पासरस्तीरं प्रावृषीव किलाद्रिताम् ॥ ६३ ॥

रामस्य हृदि संतापं विज्ञाय विरहोङ्गवम् ।
दधौ प्रतिक्षणं तत्र पद्मपत्राणि लक्षणः ॥ ६४ ॥

शयनीयं च तैरेव कृत्वा तस्य विचक्षणः ।
काञ्चीकटकहारादि पद्मपत्रैरकल्पयत् ॥ ६५ ॥

क्वचित् पम्पातीरे तनुमभिनवाशोकलतिका
मुरोज प्रोन्तुङ्गस्तवकभरनमां रघुपतिः ।

विलोक्य प्राणेशीं प्रणयपरिरम्भोत्सुकमनाः
पतन् सास्त्रं आत्रा कथमपि धृतो दोर्युग्वृतः ॥ ६६ ॥

कदाचिदुदयन्तमुदीद्य चन्द्रं कलंकलेखामलिनान्तरं सः ।
कृतैणनाभीतिलकाङ्गराद्यं प्रियामुखेन्दुं बुबुधे रुषाक्तम् ॥ ६७ ॥

उपालभत तं साधुरये जनकनन्दिनि ।
अकस्मात्कुप्यसि कथं कान्ते मयि निरागसि ॥ ६८ ॥

देहि मे चुम्बनं तन्वि दूरे किं परिधावसि ।
भाले ते राजतेऽस्यथं कस्तूरीतिलकं प्रिये ॥ ६९ ॥

इति प्रलपितं श्रुत्वा तस्य सौमित्रिरब्रवीत् ।
अलं भ्रमेण चन्द्रोऽयमुदेति जगतां मुदे ॥ ७० ॥

इथं पम्पातीरनिवासां खिन्नः खिन्नः
कान्ताविश्लेषातिरुजार्तः श्रीरघुवीरः ।

आत्रा शश्वत् सार्थचिरेण प्राहृतधैर्यो
निन्ये कानिचिदतिशयदीर्घतमानि दिनानि ॥ ७१ ॥

पम्पासरःस्नानविशुद्धचेतसां संगे मुनीनां क्वचिदात्तगोपनः ।
कुर्वन् स विज्ञानकथा मनोहराःकालं निनायातिवियोगदुःसहम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पम्पातीरनिवासो
नाम त्रिषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

चतुःषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सुखयित्वा चिरं विप्रान् पम्पातीरनिवासिनः ।
 निर्ययौ रघुशार्दूलस्ततोऽसौ सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥
 प्रणम्य भक्तिविनतो मुनीन् शीलवशीकृतान् ।
 दक्षिणां दिशमारुढो गिरिकाननभीषणाम् ॥ २ ॥
 कुर्वन्ती विविधां वार्तामुभौ सज्यधनुर्धरौ ।
 पथि घोरतरे प्राप्तौ सीतासम्प्राप्तिसत्वरौ ॥ ३ ॥
 वसन्तौ गिरिदुर्गेषु वनेषु गहनेषु च ।
 विश्रमन्तौ तरुतले सच्छायसुखदायिनी ॥ ४ ॥
 कचित्तरुतले रामो मध्याह्नातपपीडितः ।
 विश्रान्तिमभजद् आत्रा भक्तेन सुनिषेवितः ॥ ५ ॥
 विनीताध्वश्रमस्तेन पादसंवाहनादिभिः ।
 उपधाय तदुत्सङ्गमशेत तरुमण्डपे ॥ ६ ॥
 कचित्तरुभवैः पत्रैरातपत्रं विधाय सः ।
 स भक्तिरार्यमभजदगच्छन्तं तपनातपे ॥ ७ ॥
 कचिदम्भोजिनीपत्रं पात्रीकृत्य महामतिः ।
 सुदूरसरसस्तोयमानिनायार्थेतवे ॥ ८ ॥
 कचित्सकण्टकं मार्गमात्मचेलाङ्गलेन सः ।
 ममार्ज निविडेऽरण्ये मार्जन्येव पदे पदे ॥ ९ ॥
 कचित्पल्लवसंदोहं किरति स्म घने वने ।
 सुतीच्छाशमकणव्याप्ते सुमित्रातनयोऽवनि ॥ १० ॥
 कवचिदद्वु महरित्पर्णविस्तीर्णव्यजनानिलैः ।
 अध्वश्रमपरिश्रान्तमार्यमुच्चैरसेवत ॥ ११ ॥
 भक्तिप्रह्वस्य तस्यासौ सेवयाशीलयुक्त्या ।
 अतुष्यद्रघुशार्दूलो वियोगजवरितोऽपि सन् ॥ १२ ॥
 शीलेनामृततुल्येन लक्ष्मणस्य रघुद्वहः ।
 प्रियविश्लेषदग्धोऽपि नितरां परितोषितः ॥ १३ ॥
 कदाचिन्निशिकाकुत्स्थश्चन्द्रे ज्योत्सनाविसारिणि ।
 उवाच लक्ष्मणं सद्यः प्रोदभूतविरहज्वरः ॥ १४ ॥
 कस्यचिद्वै तरोमूले सौमित्रे परिगृह्यताम् ।
 मध्यं दिनगतो भानुस्तपत्येष प्रचण्डरुक् ॥ १५ ॥

तमुवाच हसन्नेष श्रीभानुकूलभूषणः ।
 रजन्यां का कथा भानोर्नत्वेव रजनीपतिः ॥ १६ ॥
 तमूचे पुनरप्येष कथं विज्ञायतेऽनुज ।
 भानुर्वा रजनीशो वा तुल्यस्तापोद्योरपि ॥ १७ ॥
 उपलक्षय काकुत्स्थ कुरञ्ज रजनीकरे ।
 इत्युक्तवति सौमित्री स्मृतकान्ताविलोचनः ॥ १८ ॥
 विललाप रघुश्रेष्ठो हा कुरञ्जाक्षि जानकि ।
 क्वासि क्वासीति सम्प्रोच्य मूर्छितः पतितः पथि ॥ १९ ॥
 स तमुत्थापयामास प्रियाविरहविहृलम् ।
 धीरो भवेति बहुशो जल्पन् भक्तिकृताञ्जलिः ॥ २० ॥
 एवमुच्चावचैर्वृत्तैः प्रव्यक्तं विरहव्यथः ।
 मन्दं जगाम काकुत्स्थः कृत्वा आतुः करे करम् ॥ २१ ॥
 क्वचिद घने वनेऽप्यश्यत्प्रियाचरणनूपुरम् ।
 पतितं भुवि रत्नांशुमुप्रकाशीकृतस्थलम् ॥ २२ ॥
 तमेष सहसाऽदाय करेण रघुनन्दनः ।
 हृदा संगमयामास संतसेन वियोगतः ॥ २३ ॥
 उदश्वुनयनो रामः प्रियाचरणनूपुरम् ।
 उवाच विरहोत्तापविप्रलापमयं वचः ॥ २४ ॥
 अयेनूपुररत्नांशुद्योतभूषितविग्रह
सखे तवापि संजाता ममेव विषमा दशा ॥ २५ ॥
 तस्याश्चरणपद्मात्म दूरगः किल सम्प्रति ।
 अत एव सखे किलष्टो मौनं वहसि संततम् ॥ २६ ॥
 क्व च ते तादृशा नादा अलिङ्गाङ्कारमञ्जुलाः ।
 नूनं विरहखेदेन सर्वं विस्मृतवानसि ॥ २७ ॥
 अये तवेदं दौर्भाग्यं सखे कथमिवाजनि ।
 येनैकान्तवने वासः सम्प्राप्तो मुनिकृत्वया ॥ २८ ॥
 कदाचित् सोऽपि समयो भविष्यति सखे तव ।
 यहि तच्चरणे लग्नः करिष्यसि मुदा ध्वनिम् ॥ २९ ॥
 सखे स्वमान्तरं दुःखं कं नु ब्रूयां भवानिह ।
 तिष्ठत्यह मिवात्यन्तमवाच्यविरहज्वरः ॥ ३० ॥
 इति ब्रुवाणो जानक्या नूपुरं रत्नभूषितम् ।
 हृदि संस्थापितं पश्यन् मुमूर्छं रघुनन्दनः ॥ ३१ ॥

तं संदधार सौमित्रिबहुभ्यां परिरभ्य वै ।
हंतार्य धीरतामेहीत्यारोपितधृति वंदन् ॥ ३२ ॥

उवास घोरे विपिने प्रियेण भ्रात्रा समानीतफलादिभक्षः ।
निनायरात्रिजनकात्मजाया विश्लेषदुखेन नितान्तदीर्घाम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्म भुशुण्डसंवादे दक्षिण खण्डे विरहरात्रिवासो
नाम चतुषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

*

पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

समुत्थाय ततोऽन्येद्युरुषस्युदितभास्करे ।
विरहेण दिशः पश्यन् घोरान्धतमसाऽऽवृताः ॥ १ ॥

दशकन्धरमाज्ञाय नितान्तं वध्यमात्मना ।
आततायी मुहुः पश्यन् धनुज्यर्णिदमुद्धरम् ॥ २ ॥

ततः प्रस्थातुकामोऽसौ सौमित्रिमिदमूच्चिवान् ।
कर्तुकामोऽनुषङ्गेण भक्तोद्धरणमन्तरा ॥ ३ ॥

अद्येदमद्भूतममं भिल्लानां वनमुत्तमम् ।
क्षेममध्यासिता स्वो वै सुखयन्तौ वनेचरान् ॥ ४ ॥

वनेऽस्मिन् मम भक्तैका विद्यते भिल्लसुन्दरी ।
यस्याः प्रेम्णा वशीभूतो मुनीन् विगणयाम्यहम् ॥ ५ ॥

एधते सहजं प्रेम तस्या मनसि मामवम् ।
मुनीनां वदनेभ्यो मे गुणा यदवधि श्रुताः ॥ ६ ॥

पूयन्तेऽखिलतीर्थानि तस्याश्वरण पांसुभिः ।
संततं मम भक्ताया मयि विन्यस्तचेतसः ॥ ७ ॥

त्रिलोक्यामपि कस्तुल्यो मम भक्तेन लक्ष्मण ।
न कामयेऽहं नितरां श्रियमध्यालयस्थिताम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मा शेषः पशुपतिर्भक्त्यैव प्रियतां गताः ।
तेषां विभूनिमाहात्म्यं न मे प्रेमानुबन्धनम् ॥ ९ ॥

अतः मात्यन्तभक्ता मे मौमित्रे भिल्लजातिजा ।
पश्यतां मुनिवर्याणां माननीया विशेषतः ॥ १० ॥

वनजैः फलसंदोहैः सा नः सम्मानयिष्यति ।
 तथा भक्त्योपनीतं मे सुधातोऽप्यधिकं मतम् ॥ ११ ॥
 न वर्णश्रेष्ठता न श्रीर्न कुलं न च बन्धुता ।
 मम तोषाय सौमित्रै प्रीयेऽहं भक्तिमात्रः ॥ १२ ॥
 अवमत्य मुनिश्रेष्ठान् पश्यतः स्वालयागमम् ।
 यास्ये भिल्लपुरन्ध्रीं तामूषितुं निशमेकिकाम् ॥ १३ ॥
 त्वया मया च सौमित्रे तस्यै मानः प्रदीयताम् ।
 पश्यत्सु मुनिवर्येषु मत्यक्ताश्रमसद्यसु ॥ १४ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं राम उषः सुसोत्थितः प्रियः ।
 अपश्यत्स्मतयुक्ताभ्यां दृग्भ्यां रघुकुलोद्ध्रहः ॥ १५ ॥
 ततोऽवधाय स्वात्मानं गुरुरूपं सनातनम् ।
 प्रातः सुमङ्गलं कुर्वच्छुश्राव पततां रवम् ॥ १६ ॥
 पुरुषवर पुमर्थाः किं तु नः साधनीयाः
 प्रणयभरपवित्रान्यैव काचिदगतिस्ते ॥
 जनकजनिविलासानन्दसम्भारभाजां
 तवसविधसुखानां स्वात्मनो यत्र लाभः ॥ १७ ॥
 इदमपरमुनीनां स्वात्ममानं मतंस्या-
 न्मम तु मतमनङ्गानीकलावण्य मोषैः ॥
 तव सहजवयस्याप्रेमवीचीनिषिक्तै-
 स्तव सहजविलासैरात्मनः स्वात्मलाभः ॥ १८ ॥
 प्रमुदवनविलासोल्लासलक्ष्मीनिधानं
 त्वयि किल रमतान्नो मानसं रामचन्द्रे ॥
 कृपयतु तव नित्यं संगिनी सा परा श्री-
 रहमहह भवेयं नित्यलीलान्तरस्थः ॥ १९ ॥
 परमसुखनिधानं कालमायाद्यपेतं
 विलसतु तव नित्यं धाम तन्मनःस्थम् ॥
 यदि भुवि सुकृतीस्यात्कश्चिदुत्प्रेमसम्प-
 द्ध्वति तदधिकृत्य सोऽपि दूरादुपेत्य ॥ २० ॥
 विधिसदनसुखान्तं सन्ति यावत्सुखानि ।
 प्रणयसुखकलापास्तानि मात्रां भजन्ते ॥
 इति ही समवधाय त्वज्जना राघवेन्दो
 जहति न तव लक्ष्मीसंश्रितं पादपद्मम् ॥ २१ ॥

अधिकरसविलासैस्तावकीनै रमाया
हृदि किमपि वितीर्णक्षोभलोभक्षणेऽर्थः ।

वशय रघुपचित्तं मामकीनं कृपालो
भवति किल यतस्तत्सन्निवृत्तान्यतर्षम् ॥ २२ ॥

मुहुरुपचित्तकामैरन्ययत्नप्रसक्ते
न हि सुलभमपीच्यं तावकं धाम राम ॥

इति सकलमपीदं सौख्यमाग्रह्य हित्वा ।
तव पदकमलान्तः साधुभृज्ञायितोऽहम् ॥ २३ ॥

तव पदमपदं यद्वाङ्मनोवुद्धिवृत्ते-
रतिशयरसभोगानन्दपुष्टिप्रकृष्टम् ।

कतम इह लभेत त्वत्प्रियायाः कृपादृक्
सुपरिचितमृतेज्यो यद्यपि ब्रह्मवित् स्यात् ॥ २४ ॥

एताः परमहंसानां शुकादीनां सुमेधसाम् ।
मुहुर्मुखोत्थिता गाथाः पक्षिभिर्घुष्टपूर्विकाः ॥ २५ ॥

श्रुत्वा रघूणां प्रवरः मीनया प्रियमा युतः ।
मुमुदेऽतितरां ध्यायन् प्रमुद्धनविहारिणीः ॥ २६ ॥

अथोच्चचाल भगवान् पर्णकुछ्याः श्रियान्वितः ।
सानुजो धृतसंनाहः खञ्जी तूणी धनुर्धरः ॥ २७ ॥

मध्येवत्म समालोक्य रम्यां पुष्करिणीं प्रभुः ।
अवगाह्य जले तस्याः पूर्वा संध्यामुपास्त सः ॥ २८ ॥

तत प्रचलितो रामः प्रियाविरहितः पथि ।
लक्ष्मणेनानुगमिनो वनश्रीलाङ्गचक्षुषा ॥ २९ ॥

अथ तपति मयूखैर्भूरिमध्यंदिनार्के नभसि च परितो निःकूजकोयष्टिसार्थे ।
अपगतभुजिवेलः सानुजोऽयं वियोजी शबरवनमविक्षद्वाम यस्मिन् शवर्याः ॥ ३० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शबरोगृहोपगमने
पञ्चषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

षट्खण्टव्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तस्मिन् वने मुनिवराः सुदीप्तब्रह्मवर्चसः ।
 सुदीर्घतपसः शुद्धाः ग्रितवैखानसत्रताः ॥ १ ॥
 तपस्यन्तस्तपो दीप्तं वानप्रस्थक्रते स्थिताः ।
 अन्ये च गृहमेधीयैर्धर्मरीशं यजन्ति ये ॥ २ ॥
 अपरे निष्ठ्या नित्यं ब्रह्मचर्यमुपासते ।
 इतरे यतिधर्मस्था ब्रह्मविद्वरसम्मताः ॥ ३ ॥
 तथान्ये सांख्यपरमा योगाचार्यस्तथा परे ।
 सर्वे प्राज्ञास्त्रिकालज्ञास्तपसा धूतकलमषाः ॥ ४ ॥
 नानाविधैर्तीर्थज्ञैर्यजन्ते विधिभिर्द्विजाः ।
 राममायान्तमालोक्य तस्थुस्ते विहितादराः ॥ ५ ॥
 मद्गृहं राम आगत्य कतिचित्स्थास्यति क्षणात् ।
 एवमाशासमायुक्ताः सर्वएव महर्षयः ॥ ६ ॥
 पाद्यादिकं समायोज्य तस्थुः स्वस्वाश्रमे द्विजाः ।
 सर्वेषां पश्यतां तेषां रामोजाच्छबरीगृहम् ॥ ७ ॥
 यत्र सा भिलजातीया प्रकृत्या शुद्धमानसा ।
 सर्वोपकरणैः सज्जा श्रीरामप्रेमविह्वला ॥ ८ ॥
 आस्ते द्वाराद्वीच्यमाणा रामस्यागमनं पथि ।
 अकुण्ठोत्कण्ठ या पूर्णा पुलकाच्छितविग्रहा ॥
 क्षणं बहिः क्षणं मध्येवेशम तिष्ठन्त्युदाशया ॥ ९ ॥
 तयाऽङ्गृहतानि स्वगृहे वन्यानि विविधानि च ।
 फलानि स्वादुभूरीणि सनिवेदयितुं प्रिये ॥ १० ॥
 मधुराणि तथाम्लानि स्वादूनि वनजानि सा ।
 आजहार पवित्राणि फलानि निजहस्ततः ॥ ११ ॥
 स्वादु पीतानि रक्तानि पाकरम्याणि भूरिशः ।
 संचितानि शुभामत्रेष्वनेकानि समंततः ॥ १२ ॥
 मनोज्ञपत्रपात्रेषु रक्षितानि प्रयत्नतः ।
 सुधारमसुरस्यानि मनप्रेममितानिच ॥ १३ ॥
 हरितानि मनोज्ञानि शाकानि विविधानि च ।
 लवणाक्तानि परितः सज्जितानि शुभुक्तये ॥ १४ ॥

सुरभीणि सुभोज्यानि सुरसानि स्वभावतः ।
 सुखावहानि भूरीणि भूरिप्रेमकराणि च ॥ १५ ॥
 वनान्तादुपनीतानि श्रीरामाय प्रयत्नतः ।
 सानुजाय सदाराय साधु भोजयितुं स्वयम् ॥ १६ ॥
 स्वासनं वनपत्रीघैः शथ्यां च वनपल्लवैः ।
 पद्मैश्च पद्मपत्रैश्च चक्कलृपेशबराङ्गना ॥ १७ ॥
 पद्मानि चापि भूरीणि पुण्डरीकानि भान्ति च ।
 इन्दीवराणि नव्यानि रक्तपद्मानि वृन्दशः ॥ १८ ॥
 आनीतानि तथा सम्यक् तथान्यतरुजानि च ।
 कुसुमानि सुगन्धीनि नानावर्णानि भूरिशः ॥ १९ ॥
 मालाकृतानि रम्याणि शय्यायां निहितानि च ।
 अनुजाय च रामाय सुखार्थं संचितान्यलम् ॥ २० ॥
 संविधाय समस्तानि तानि स्वालयमध्यतः ।
 बहिर्द्वारप्रदेशो सा तस्थौ रामसमागमे ॥ २१ ॥
 तां प्रेमबन्धपुलकाच्चितगात्रयष्टि स्वान्वीक्षणक्षणसुखावहितान्तरां च ।
 भिल्लीं ददर्श कृपया रघुसार्वभौम आरात्तदीक्षणवशाद्विहितोत्सवाढ्यः ॥ २२ ॥
 उवाच लक्ष्मण देवो द्वाराद्वीढ्य निजां हि ताम् ।
 किञ्चित्स्मितमनोजश्श्रीरुचिराननपङ्कजः ॥ २३ ॥
 पश्य लक्ष्मण सैषा मे भक्ता शबरसुन्दरी ।
 द्वारे स्थितानुपश्यन्ती मुहुरस्मत्समागमम् ॥ २४ ॥
 पश्यास्या नयने भ्रातर्महर्षनसलालसे ।
 सुखयिष्यामि सुचिरमेनामहमनुग्रहात् ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा पश्यतां तेषां मुनीनां दीपवर्चसाम् ।
 विवेश शबरीसद्म कृपायत्तो रघूद्वहः ॥ २६ ॥
 आयान्त रघुपुङ्गवं प्रियतमा युक्तं प्रभुं सानुजं
     नव्येन्दीवरसुप्रसन्ननयनं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
 अंसन्यस्तधनुर्धरं कटियुगप्रोद्धासितूणीयुगं
     खञ्जाढ्यं जटया पिण्ठांगमहसं भिल्ली ददर्शेच्चकैः ॥ २७ ॥
 रामस्तस्याश्चक्षुषी पूरयाणः सान्द्रानन्दैर्दर्शनेन प्रभूतैः ।
 पादन्यासैः पावयन् भूरितीर्थैविश्वाराध्यः प्राविशद्धावदर्शी ॥ २८ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शबरीगृहागमनो
     नाम षट्षष्ठ्यच्छिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

सप्तषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तमागतं सुन्दरमात्मनाथं विलोक्य सम्यक् शबरीक्षणाभ्यास् ।

अगाहतानन्दसमुद्रमन्तर्योगी यथा स्वात्मसुखानुभूत्या ॥ १ ॥

हृष्टाथ सा किमपि राघवयोर्विलोक्य प्रीतिं परां स्वविषयां ननु हेतुवर्यास् ।

भूरिप्रभूतपरमप्रणायाद्वचित्ता स्मित्वाब्रवोद्वच इदं सरसार्णरुच्यम् ॥ २ ॥

एहोहि जीवनधनं प्रणयानुबन्धं याथार्थ्यकृद्रघुपते नयमाभिराम ।

त्वय्यागते त्रिभुवनाभिमते गृहं मे पूर्णा मनोरथततिर्निखिलार्थदातः ॥ ३ ॥

यत्संश्रुतोऽसि सुचिरं रघुसार्वभौम स्वप्नेषु यच्च कलितोऽसि मुहुः स्वयंत्वा ।

सर्वं तदद्य सफलं समभून्ममेश साक्षात्त्रिरीक्षणपथं त्वयि यातमात्रे ॥ ४ ॥

यत्साधनैः सुविततैः सुकृतोजितैर्न लभ्यं कथंचन मुनिप्रवरैरपीश ।

तत्तावकीनममृतादधिकं कथं तु लब्धास्मि दर्शनमहं महनीयमौले ॥ ५ ॥

अचिन्त्य एष त्वदनुग्रहः प्रभो यतः कृतार्थत्वमहो गतास्म्यहम् ।

अहो अभीभिर्वचनोपचारकैरलं प्रकृत्यैव सुसौहृदेत्वयि ॥ ६ ॥

इत्युक्त्वा पुलकाच्छब्दवपुः शवरसुन्दरी ।

मध्येगृहं निनायामुं श्रीरामं सानुजं प्रभुम् ॥ ७ ॥

पादद्यार्घाचिमनंस्नानं मधुपर्कादिसंविधाः ।

प्रेम्णैव कल्पयामास शबरी स्वात्मभर्तवे ॥ ८ ॥

ददौ मृद्वासनं तस्मै श्रीरामाय महात्मने ।

रघूणां पतयेयोगिवर्यमानसवासिने ॥ ९ ॥

सौमित्रये पृथगदादासनं तत्समीपतः ।

तरुपत्लवसंदोहपद्मपत्रोपकल्पितम् ॥ १० ॥

पादसंवाहनं चक्रे भीता राघवयोरियम् ।

नितान्तं तोषयामास वचोभिरमृतोपमैः ॥ ११ ॥

अथानयत्सा वनवृक्षपर्णद्रोणोपकलूसानि सुखावहानि ।

फलानि मूलानि दलानि चैव शाकानि नानाविधमञ्जुलानि ॥ १२ ॥

मधुराणि तथाम्लानि मधुराम्लानि भूरिशः ।

स्वादूनि फलमूलानि भर्त्रे भूयांस्युपाहरत् ॥ १३ ॥

पृथक् पृथग्द्रोणगतानि तानि स्वादूनि रुच्यानि रसावहानि ।

आमानि पक्वानि मनोहराणि सा तत्पुरुस्ताच्चकृते फलानि ॥ १४ ॥

तानि स्वयं स बुभुजे परमात्मा सनातनः ।
 यज्ञभुग् यज्ञपुरुषो महोदारः सहानुजः ॥ १५ ॥
 शश्लघ्वे प्रतिकवलं रघुप्रवीरो भुज्ञानोऽमृतरसभाज्ञिसत्फलानि ।
 प्रेमाक्तान्यधिकरसावहानि तानि भक्तायाः स्वदितुमसौ परं प्रवीणः ॥ १६ ॥
 अम्लानि लवणाक्तानि बुभुजे रघुचन्द्रमाः ।
 स्वदमानो रसग्राही स्वादयश्च प्रियानुजम् ॥ १७ ॥
 कन्दानि पावकभ्रष्टान्यनेकानि वनेवरी ।
 रसभेदप्रभिन्नानि कल्पयामास तत्पुरः ॥ १८ ॥
 कानिचिद्द्रुक्प्रायाणि सूपप्रायाणि कानिचित् ।
 कानिचिद्व्यञ्जनप्रायाण्यलमस्वदत् स्वयम् ॥ १९ ॥
 फलानि कानिचित्तत्र प्रभवे मुग्धयानया ।
 परीक्षार्थं समास्वाद्य मिष्ठानि जगृहेतमाम् ॥ २० ॥
 तान्येष हृदि जानानः प्रेमाक्तानि स्वभावतः ।
 बुभुजेऽभ्यधिकप्रीतिरास्वादनविचक्षणः ॥ २१ ॥
 सस्वदेऽतितरां रामः श्लाघमानो मुहुर्मुहुः ।
 शबरीवदनोच्छिष्टान्यतिस्वादूनि हर्षितः ॥ २२ ॥
 शबरीवदनोच्छिष्टैः प्रेमपूर्तैः फलैः रसौ ।
 आत्मानं तर्पयामास सर्वाभ्यधिकसारवित् ॥ २३ ॥
 इमानि मे किलात्यर्थं जनयन्ति मनोरुचिम् ।
 फलानि प्रायः केनापि स्वदितानि शुकेन वै ॥ २४ ॥
 नाहं तृप्यामि शबरि मन्त्रपूर्तैः रसावहैः ।
 द्विजप्रदत्तैर्भूयोभिरन्नैः सुस्वादुभोजनैः ॥ २५ ॥
 यथा तृप्यामि मद्भूक्तैर्भक्त्या समुपकल्पते ।
 पत्रैः शाकैः फलैमूलैर्थथावदुपसंचितैः ॥ २६ ॥
 अद्याहं खलु तृसोऽस्मि शबरि त्वद्गृहागतः ।
 पत्रशाकफलैरेतेस्त्वया प्रेमणोपकल्पते ॥ २७ ॥
 सफलं ते वनं भूयात्संततं भूरिभूरहम् ।
 भूरिपद्मसरोवारि भूरिकन्दप्रसूनकम् ॥ २८ ॥
 पर्यायेणर्तवः सर्वाः फलानि सुवतां सदा ।
 अत्पपर्जन्यफलदाः सन्तु ते वनवीर्यः ॥ २९ ॥
 अयत्नलभ्यफलदा भवन्त्वोषधियो वने ।
 अनामयाः सदा सन्तु वने ते पशुपक्षिणः ॥ ३० ॥

अव्याहता तव मतिः सर्वदा वर्ततां मयि ।
मनोरथास्ते सिद्धचन्तु यथेष्टविषयोन्मुखाः ॥ ३१ ॥

मानयन्तु सदेव त्वां पूज्यामिव महर्षयः ।
इह त्वं सुखमेधस्व विमुच्यस्व परत्र च ॥ ३२ ॥

इति रघुपतिः स्वादं स्वादं फलानि फलानि च
प्रकृतिमधुरास्वादान् कन्दाननेकविधानपि ।
हुचिरवच्चनैराशंसानः शुभान्यनुजान्वितः
किमपिमुमुदे तत्रासीनः सुखं शबरीगृहे ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शबरीगृहनिवासो
नाम सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

*

अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ललज्जेऽतितरां सा तु तत्त्वज्ञानवती क्षणात् ।
स्वोच्छिष्टानिफलान्यस्य समर्प्यजगदीशितुः ॥ १ ॥

पूर्वं तु प्रेमरभसादविचारितमाचरत् ।
उत्पन्नतत्त्वधीः पश्चाच्छुशोच शबरी हृदि ॥ २ ॥

अहो मया कृतमिदं किं तु साक्षाज्जगत्पतौ ।
यदुच्छिष्टफलान्यस्मै समर्पितवती कुधीः ॥ ३ ॥

क्वायं महामहाराजमौक्तिरत्नमरीचिभिः ।
नीराजिताङ्गिकमलो रामस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ ४ ॥

क्वाहं जात्याधमामूढा स्त्रीधर्मेण विदूषिता ।
अनुग्रहोऽस्यैव परो नीताहं येन पात्रताम् ॥ ५ ॥

अपराधमहं चक्रे स्वोच्छिष्टविनिवेदनात् ।
प्रेममत्तमतिः किंचिन्न विचारितवत्यपि ॥ ६ ॥

इति तामनुशोचन्तीं रामभात्माखिलात्मनाम् ।
उवाच तत्परप्रेमवशीभूतोऽखिलार्थदः ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच

त्वयाऽहृतानि स्वादूनि प्रेमणैवानन्यवृत्तिना ।
खण्डितानिफलान्येतान्यखण्डानि मुदे मम ॥ ८ ॥
जाने प्रेमवनीवास्तुः कापि धन्यतमाशुकी ।
आस्वादयत् फलान्येतान्यतिमाधुर्यभाञ्ज यत् ॥ ९ ॥
अथ त्वमतिपुण्यासि भिलजातिरपि स्फुटम् ।
वेदविदभ्योऽपि विप्रेभ्यो मदनुग्रहभाजनम् ॥ १० ॥
जानासि सपदि त्वं तु तीर्थपावनपावनी ।
परमेणमयि प्रेमणा तवानेनातिभूयसा ॥ ११ ॥

थौतं स्मार्तं तान्विकं वापि कर्म पुण्योपास्ति स्तद्विशुद्धं तपो वा ।
ज्ञानं ब्रह्मात्मैवय संविद्विगुदं न मे हृष्ट्यै जायते भाग्यपूर्णं ॥ १२ ॥
प्रेमैवैकं मध्यसाधारणं यत् तैस्तैर्भविः सुविशुद्धैरुपेतम् ।
स्वभावेनासोऽविश्लेषलेशं तेनैवाहं स्यां वशीभूतचित्तः ॥ १३ ॥

सते प्रेमा वर्ततां मध्यत्न्यो विवेकविज्ञानविवर्जितोऽपि ।
विवेकविज्ञाननिधिर्महीयात् येनाहमासं त्वद्वशे भिलपत्तिः ॥ १४ ॥

इत्युच्चैः प्रेममधुरं ब्रुवाणो रघुनन्दनः ।
भुक्ति समाप्यामास सानुजः शबरीगृहे ॥ १५ ॥

शबरीसमुपानीतैः पानीयैः स्वादुशीतलैः ।
पीयूषविमलैः शुद्धैः स आत्मानमत्तर्पयत् ॥ १६ ॥

शबरीकरपद्मस्थपात्रधाराविनिर्गतैः ।
मुखमक्षालयद् रामः सानुजोऽमलवारिभिः ॥ १७ ॥

ताम्बूलमर्पयामास किराती क्रमुकान्वितम् ।
मुखरञ्जनकृच्छूर्णसंयुतं तत्र सानुजे ॥ १८ ॥

आदर्शं दर्शयामास साऽत्मनाथाय निर्मलम् ।
स दृष्टवदनोऽस्मार्षीज्जानकीं सम्मुमूर्छं च ॥ १९ ॥

चिरात्प्रत्याहृतप्राणो भ्रात्रासौमित्रिणा ततः ।
ऊचे शबरसुन्दर्या रामो जनकजापतिः ॥ २० ॥

शबर्युवाच

किं तु पुण्येषु मे नाथ कृतेषु बहुलेष्वपि ।
दूषणं समभूद्येन पद्यामि त्वां वियोगिनम् ॥ २१ ॥
धन्यास्तेषां दृशोराम ये त्वां पश्यन्ति सर्वदा ।
श्रीमञ्जनकराजेन्द्रसुन्तया रमयान्वितम् ॥ २२ ॥

अन्यस्यां त्वमवस्थायां दृष्टोऽसि रघुनन्दन ।
 कदा तु जानकीयुक्ते मदृशोरतिथिर्भवेः ॥२३॥
 अन्यैव सा पराभिख्या विदेहसुतया तव ।
 यां पिबन्ति जनाः केचिदभूरिभाग्यान्विता भुवि ॥२४॥
 दत्तोऽपि परमानन्दो मह्यमद्धायिते प्रभो ।
 तामद्धाङ्गहरां नाथ वव प्राणेश्वरीं विना ॥२५॥

श्रीराम उवाच

आगामिनि तु कल्पे वै त्वं मद्विहरणालये ।
 प्रमुद्रने प्राप्तजनिर्मा द्रव्यसि तया युतम् ॥२६॥
 तावत् प्रेमरसानन्दसमुद्रलहरीभरैः ।
 अवसिक्ततनुस्तिष्ठ परे ब्रह्मणि मत्पदे ॥ २७ ॥
 मद्भक्तिरसपूतायास्तव नित्यं मदात्मनः ।
 इहामुत्राथ वा लोके न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २८ ॥
 अनुजानीहि मां भद्रे गन्तुमग्रे वनान्तरम् ।
 कर्तुमग्रेतनं कार्यमहं सज्येऽस्मि सम्प्रति ॥ २९ ॥
 इत्यनुज्ञाप्य तां भक्तां भगवान् रघुनन्दनः ।
 जगाम सानुजस्तस्यां पश्यत्यामेव सस्पृहाम् ॥ ३० ॥
 तस्यै स इत्थं प्रससाद देवः प्रेमप्लुतस्वात्मधिये शबर्यै ।
 महामुनीनामपि योऽस्त्यलभ्यः शोऽचितनीयः खलु तत्प्रसादः ॥ ३१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शबरीप्रसादो
 नामाष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

*

एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

गते तु रघुशार्दूले सानुजे शबरी गृहात् ।
 मुनयो ब्राह्मणाश्चेत्थमूचुस्तद्वनवास्तवः ॥ १ ॥
 अहो बुद्धिविपर्यासो महतामपि दृश्यते ।
 प्रायोऽखिलक्षोभकृतः कालस्यैव विपर्यात् ॥ २ ॥
 यदेष सम्मतः शिष्टै रामो रघुकुलोद्धवः ।
 शबर्या गृहमागच्छेदनादृत्यमुनीनपि ॥ ३ ॥

प्रायो हि श्रोत्रियस्यान्नं पुनाति सकुलं जनम् ।
 दुर्लभं सर्वथा चेह तदभावे जलं पिबेत् ॥ ४ ॥
 धाचित्वापिजनैर्गाह्यं श्रोत्रियान्नं सुदुर्लभम् ।
 येन भक्षितमात्रेण पूयते सकुलो जनः ॥ ५ ॥
 ते वयं श्रोत्रिया विप्राः प्रामज्ञाना गुरोर्मुखात् ।
 वेदे चाधीतिनः साङ्गे शुद्धकर्मण एव च ॥ ६ ॥
 शिष्टसम्मतमाज्ञाय रामं रघुकुलोद्धवम् ।
 सार्धहस्ता अतिष्ठाम पश्यन्तः स्वगृहागमम् ॥ ७ ॥
 म एषोऽस्माननादृत्य सार्धहस्तान् द्विजन्मनः ।
 सानुजोऽद्यातिथिर्मूत्वा विवेश शबरीगृहम् ॥ ८ ॥
 सातिमन्दा दुराचाराधमा जात्या च कर्मणा ।
 चकार कथमातिथ्यं रामे शिष्टौघसम्मते ॥ ९ ॥
 अग्राह्यं जलमप्यस्याः का कथान्नस्य वाडवाः ।
 अहो बुद्धिविपर्यासो राघवस्य बतेदृशः ॥ १० ॥
 नास्मान् दृशाप्यसौ शिष्टोजग्राह कु नु वाक्यतः ।
 पश्यतोऽस्मानतिक्रम्य यथौ तस्या निकेतनम् ॥ ११ ॥
 अहो शीलमहो प्रज्ञा अहो कुलमहो क्रिया ।
 शबर्या अतिथीभूतरामचन्द्रप्रपूजने ॥ १२ ॥
 धर्मः कृते चतुष्पादस्त्रेतायां त्रिपदात्मकः ।
 द्वापरे च द्विपादेकपादश्चाग्रे भविष्यति ॥ १३ ॥
 नष्टप्रायं वयं विद्योऽदधुनैवाश्रेष्टस्य का कथा ।
 यत्रेदृशः कुलीनोऽपि यातो वुद्धिविपर्ययम् ॥ १४ ॥
 इत्थं विकल्पमानास्ते मुनयः श्रौत्रगर्विताः ।
 निनिन्दुः शबरीं तस्या अतिर्थि च रघूद्धम् ॥ १५ ॥
 हीयेतामुत्रिकं श्रेयो भगवन्मात्रनिन्दया ।
 ऐहिकं चामुत्रिकं च श्रेयस्तद्वक्तनिन्दया ॥ १६ ॥
 क्षमेताप्यपराधं स्वं धीरोदात्तगुणो हरिः ।
 भक्तप्रियो न क्षमते स्वभक्तस्यापराधनम् ॥ १७ ॥
 शोणितीघवहा सद्यस्तेषामाश्रमगा सरित् ।
 कृमिवद्धस्मबुला चाभवदुर्गमा क्षणात् ॥ १८ ॥
 अग्निहोत्रे स्थितश्चाग्निस्तत्क्षणात्प्रशमं यथौ ।
 रामभक्तविनिन्दयाः फलं सद्यो व्यदृश्यत ॥ १९ ॥

निन्दयन्ते यत्र शुचयो रामभक्ता दृढ़व्रताः ।
 कुतस्तत्र भवेत् क्षेममापदश्च पदे पदे ॥ २० ॥
 ततो हाहाकृतमभूत सर्वमाश्रममण्डलम् ।
 ब्राह्मणाश्च समुद्विग्ना बभूवुः स्वस्वसद्वनि ॥ २१ ॥
 नित्यस्नानक्रियास्तेषां प्रतिबद्धास्तदाभवन् ।
 अक्समाद्रक्तवाहिन्यां जातायां सरिति क्षणात् ॥ २२ ॥
 अभूज्जलं निपानेषुकृमिविङ्गभस्मभिश्चतम् ।
 ततश्च ब्राह्मणाः सर्वे शुशुचुः स्वस्वचेतसि ॥ २३ ॥
 अहो किमेतत् संजातमकस्माद् विषमं फलम् ।
 उपस्थितो हि सर्वेषां धर्मनाशोऽसुक्षयः ॥ २४ ॥
 एकदैव महत्पापं सर्वेषां समुपस्थितम् ।
 किं कुर्मः क नु गच्छामः कृच्छ ईदृग्विधोऽद्यनः ॥ २५ ॥
 गोवधो ब्रह्महत्या वा पापमन्यदथापि वा ।
 संलग्नं न सुविषमं यस्येदं समभूतफलम् ॥ २६ ॥
 इतीव शोचयन्तस्ते ब्राह्मणा हीनदर्चसः ।
 नाधिजग्मुः स्वदुःखान्तं प्रतिबद्धक्रियाकुलाः ॥ २७ ॥
 तेषामाविरभूद्योगी भगवान् कुम्भसम्भवः ।
 ववन्दिरेतं सर्वेऽपि संक्षीणब्रह्मवर्चसाः ॥ २८ ॥
 तानुवाच ततोऽगस्त्यो विषष्णमनसो द्विजान् ।
 अहो म्लानश्रियो जाताः कथं सर्वे द्विजोत्तमाः ॥ २९ ॥
 त ऊचुस्तेन सम्पृष्ठा मुनिना वाडवोत्तमाः ।
 उपजातं यथावृत्तमकस्मादाश्रमे निजे ॥ ३० ॥
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तमगस्त्यो योगचक्षुषा ।
 तत्कारणमपश्यद्वं अपराधं महीयसः ॥ ३१ ॥
 ततस्तानुक्तवानेष भगवान् सर्वदर्शनः ।
 श्रृणुष्व तुनयो यूयं महीयस्यपराधिनः ॥ ३२ ॥
 महतो ह्यपराधेन किं किं दुःखं न जायते ।
 तदद्यूयं क्रूथ धर्मज्ञा यथा वृत्तमभूदिह ॥ ३३ ॥
 कः स्वद्वि सुमहानत्र भवदाश्रममण्डलं ।
 आगन्तुको वा स्थायी वा यूयं यदपराधिनः ॥ ३४ ॥
 इत्थं वचः कुम्भयोनेनिशम्य तेऽन्योन्यवक्रेक्षणकारिणो द्विजाः ।
 स्मृत्वाऽत्मना जातमज्ञानतस्तद बभाषिरे ते महतोऽपराधनम् ॥ ३५ ॥
 इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मुनिजनवलेशो
 नामैकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

मुनय ऊचु

अपराद्धमिह ब्रह्मन् प्रायोऽस्माभिर्न कस्यचित् ।
 एकं तु तव वद्यामो भगवन् सर्वदर्शिनः ॥ १ ॥

वसत्यस्मिन् वने काचिक्लिराती भाग्यसम्भूता ।
 अतिथिः समभूदवस्या रामो रघुकुलोऽद्ववः ॥ २ ॥

श्रोत्रियान् ब्राह्मणश्रेष्ठान् सार्धहस्तान् कृतस्पृहान् ।
 पश्यतोऽस्माननादृत्य यथो तस्या निकेतने ॥ ३ ॥

शिष्ट एवं कथं कुर्यात्तोनास्माभिरमर्षतः ।
 किराती सदनं गच्छन् विगीतो रघुपुङ्गवः ॥ ४ ॥

अधमा कर्मणा जात्या मांसगृध्नुः किरातजा ।
 कथं सा योग्यतां प्राप्ता रामस्यातिथिदानतः ॥ ५ ॥

इति निन्दावचोऽस्माभिस्तथं चेत्तस्य भाषितम् ।
 नापराद्वं तदास्माभिरन्यथा त्वपराधिनः ॥ ६ ॥

श्रुत्वा कुम्भोऽद्ववस्तेषां वचनं तदकैतवम् ।
 सर्वदर्शी मुनिश्रेष्ठ इदमाह द्विजोत्तमान् ॥ ७ ॥

हन्ति द्विजवराः सम्यगपराधो बभूव वः ।
 किराती रामभक्ता सा विगानं कथमर्हति ॥ ८ ॥

सोढव्यमेव रामेण विगानं स्वस्य कर्हिचित् ।
 न तु रामः स्वभक्ताया विगानं सोढुमर्हति ॥ ९ ॥

तदेवानर्थमूलं वो जातमाश्रममण्डले ।
 निन्दा हि महतो हन्ति विद्या वीर्यं यशः श्रियम् ॥ १० ॥

अतः समुपजाताः स्थ प्रक्षीणब्रह्मवर्चसाः ।
 प्रोषिता श्रीर्गृहेभ्यो वो विपदश्च समागताः ॥ ११ ॥

रामस्य च परं तत्त्वं न जानीथ द्विजोत्तमाः ।
 अतो विनिन्दनं तस्य कृतवन्तः स्थ मोहतः ॥ १२ ॥

स वै परात्परः साक्षाद् भक्तानामभयप्रदः ।
 भुवो भारावतारार्थमवतीर्णे रघोः कुले ॥ १३ ॥

विना रामेण वै को तु हन्यादेकेन पत्रिणा ।
 दृष्टामुरचमूसंधानजेयांस्त्रिदशैरपि ॥ १४ ॥

विच्चित्राण्यस्य वीर्याणि गुणाः संख्यातिगा विभोः ।
 कर्माणि लोकपुराणानि कीर्तयः सर्वमङ्गलाः ॥ १५ ॥

स स्वयं भगवान् रामो मायेशो गुणवर्जितः ।
 तथापि लोकदृष्ट्यैष गुणवानिव लक्ष्यते ॥ १६ ॥

न तत्र कालमायादद्याः प्रभवन्ति कुतः परे ।
 यत्रास्य परमं धाम चराचरभुगव्ययम् ॥ १७ ॥

स्वयं भासातपत्येष विश्वसाक्षी सनातनः ।
 अन्यानपेक्षो भगवान् विश्वसर्गादिषु स्थितः ॥ १८ ॥

गायन्त्येनं श्रुतिगणाः श्रयन्त्येनं महर्षयः ।
 तापसाः शुद्धमनसो भजन्त्येनं समाहिताः ॥ १९ ॥

गतिर्मतिः प्रभुश्चैष विश्वात्मा विश्वदैवतः ।
 स एष भगवान् रामः ककुत्स्थकुलसम्भवः ॥ २० ॥

रामतत्वं परं वित्त दुर्ज्ञेयं तन्महात्मभिः ।
 श्रुतिमूर्द्धसु संरूढं गिरां यत्र समन्वयः ॥ २१ ॥

तदवज्ञानतो विप्राः कथं न स्थापराधिनः ।
 तमेव शरणं यात तदा सुखमवाप्स्यथ ॥ २२ ॥

इतोऽविदूर एवासौ प्रायो गच्छति सानुजः ।
 तं शीघ्रं शरणं यात स वो दुःखं हरिष्यति ॥ २३ ॥

साक्षाद्ब्रह्माण्यदेवोऽसौ द्विजधर्मत्रयीहितः ।
 सर्वदेवोपकर्ता च यज्ञात्मा यज्ञभुक् स्वयम् ॥ २४ ॥

संजातमात्रे रघुवंशकेतौ यस्मिन् परस्मिन् पुरुषप्रकाण्डे ।
 उच्चैरवाच्यन्त सुरालयेषु सहानकैर्दुन्दुभयः सुभव्याः ॥ २५ ॥

स रामचन्द्रःसुकृती गुणज्ञो महायशा विप्रसुरत्रयीणाम् ।
 हिताय वत्स्यत्यवनौ चिराय कुर्वन् पवित्रं विपुलं चरित्रम् ॥ २६ ॥

इतीरितं कुम्भभवेनयोगिना श्रुत्वा सुसंजातधियो द्विजोत्तमाः ।
 गन्तुं रघुश्रेष्ठसमीपगोचरे संकल्पयामासुरदित्वरस्पृहाः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डेऽगस्त्यकृत-
 श्रीरामतत्त्वप्रबोधो नाम सप्तत्यधिकशततमोऽष्टायः ॥ १७० ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततोऽगस्त्यं पुरस्कृत्य मुनयः सर्वे एव ते ।
 काकुत्स्थमन्वगुः शीघ्रं यान्तं धोरतरे पथि ॥ १ ॥

त आरादृष्ट्यमूकाद्रिं प्राप्ता रामस्य संनिधिम् ।
 ववन्दे तानसौ दृष्ट्वा दूरादेव द्विजोत्तमान् ॥ २ ॥

कुम्भोद्धवपुरोगास्ते ददुस्तस्मै शुभाशिषः ।
 विहाय गमनं रामो मध्येमार्गं व्यतिष्ठत ॥ ३ ॥

तेऽर्धहस्ता तदुश्चार्थं तस्यार्थ्यस्य महात्मनः ।
 तानुवाचैष काकुत्स्थो युगपत्समुपागतान् ॥ ४ ॥

अहो महर्षयः सर्वे किमतीव त्वरायुताः ।
 युगपन्मामुपगताः कच्चिद्द्विः कुशलं वने ॥ ५ ॥

कच्चिन्न राक्षसैर्दुष्ट्यूयमुद्गेजिता द्विजाः ।
 कच्चिन्न परचक्रोत्थं भयमाश्रमकानने ॥ ६ ॥

कच्चिद्गिनस्त्रयीसंस्थो यज्ञशालोऽस्ति भावुकः ।
 कच्चिद्व आश्रमसरिद्भूरिस्तोताः शुभोदका ॥ ७ ॥

कच्चिद्व आश्रमवने भूह्राः फलशालिनः ।
 लूयन्ते नैव दुर्दन्तैः पौरजानपदैर्जनैः ॥ ८ ॥

कच्चिद्व आश्रमजुषो विशोकाः पशुपक्षिणः ।
 उद्वेज्यन्ते न भिल्लाद्यैर्नृशंसैर्मासिगृध्नुभिः ॥ ९ ॥

संहत्य युगपद्विप्रा ब्रूतागमनकारणम् ।
 उद्विजेऽहं भवद्वेतोः का वो भीर्मयि जीवति ॥ १० ॥

अथोचुब्रह्माणाः सर्वे सूचिताः कुम्भयोनिना ।
 सर्वे त्वां रघुशार्दूल याताः स्म शरणं वयम् ॥ ११ ॥

येषां न आश्रमेष्वग्निर्यज्ञियः प्रशशाम ह ।
 अकस्माच्चैव संजाता शोणितौघवहा सरित् ॥ १२ ॥

कृमिविडभस्मबहुला दुर्गमा पशुपक्षिभिः ।
 निपानानि तथैवासन् क्षीणं नो ब्रह्मवर्चसम् ॥ १३ ॥

तन्मूलं कृतमस्माभिर्विगानं ते रघूद्वह ।
 त्वद्भूक्तायास्तथा तस्याः शब्द्यर्थाः सुकृतान्मनः ॥ १४ ॥

तन्मः क्षमस्वनितरामपराधं कृपानिधे ।
 कोऽन्यस्त्वद्ब्रह्माणान् रक्षेष्वीर ब्रह्मण्यदेवत ॥ १५ ॥

इति श्रुत्वावचस्तेषां धर्मात्मा रघुपुङ्गवः ।
उवाच करुणासिन्धुः शोचंस्तस्य प्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥

श्रीराम उवाच

शान्तोऽग्निरग्निहोत्रीयः पुनः प्रज्वलतु द्विजाः ।
प्रदक्षिणाग्निः शुभकृद्धवतामाश्रमेषु सः ॥ १७ ॥

पुण्यस्नोतोवहा भूयाद्धवतामाश्रमे नदी ।
सदैवास्तु शुभं विप्रा भवतामप्रतिक्षतम् ॥ १८ ॥

मद्विगानं मया विप्राः सोढमेव न संशयः ।
तस्यास्तु मम भक्ताया विगानं सर्वनाशनम् ॥ १९ ॥

सैव क्षमापनीया वो गत्वा तस्या निकेतनम् ।
भिल्लजातिरितीयं वः शङ्खनीया न सोत्तमा ॥ २० ॥

सा धन्या भूरिभागा च महायोगा तपस्विनी ।
नमस्या सर्वदेवानां कथान्येषां तु का नृणाम् ॥ २१ ॥

नित्यं वशेस्म्यहं तस्या मत्प्रेमावहितात्मनः ।
कृपयिष्यति वो विप्रा नियतं सा कृपावती ॥ २२ ॥

तस्याः पादरजःस्पर्शादितीर्थं तीर्थतामियात् ।
अतो भूयः समाराध्या भवद्भिः सा किरातिनी ॥ २३ ॥

तस्या विगानतो जातमनिष्टं वो द्विजातयः ।
न मद्विगानतः शक्यं यदहं भवनां हितः ॥ २४ ॥

मां तु वित्त भवेदकदैवतं नित्यमेव भवदेकसंश्रयम् ।
युष्मदङ्गनिरजसा द्विजातयः पूय एव भूषमेष सान्वयः ॥ २५ ॥

ब्राह्मणाः सन्ति मे प्राणा दैवतं मम ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणैः शुभवानस्मि शपेऽहं यदतोऽन्यथा ॥ २६ ॥

न मत्कृतमनिष्टं वः शङ्खनीयं द्विजातयः ।
भवतामेव भव्यार्थं विचराम्येष भूतले ॥ २७ ॥

इति निगदय सतान् रघुपुङ्गवः प्रणतिभिः परितुष्टमतीन् द्विजान् ।
समुपदिश्य हितं शबरी नति कथमगस्त्यमुखान् विसर्ज तान् ॥ २८ ॥

ते वाडवा रघुपतेर्वचसा तदैव कुम्भोद्धवं मुनिवरं पुरतो निधाय ।
जामुः क्षणेन शबरी विपिनं समेता यत्रास्ति सा रघुवरस्य गुणान् गृणाना ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शबरीगृहोपगमनो
नामंकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततस्ते ब्राह्मणः सर्वे प्रणम्य रामसेविकाम् ।
 अमर्षरहितां शान्तां शबरीमिदमूच्चिरे ॥ १ ॥

हे देवि मातः शबरि रामभक्ते कृपावति ।
 मनसा कृपयास्मभ्यं ब्राह्मणेभ्यः गुभेक्षणे ॥ २ ॥

तव भक्त्या वशीभूतो भगवान् रघुपुङ्गवः ।
 अतस्त्वां जननि स्तोतुं गिरा नो पारयामहे ॥ ३ ॥

जग्राह त्वत्कृतातिथ्यं रामो भुवनदुर्लभः ।
 काड़क्षतोऽस्माननादृत्य ब्राह्मणान् श्रोत्रियानपि ॥ ४ ॥

अतस्त्वं श्रोत्रियेभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो वरीयसी ।
 त्वयोदधृता निजकुले दश पूर्वे दशापरे ॥ ५ ॥

निवसन्त्या त्वया देवि वनमेतत् सुपावनम् ।
 तीर्थभूतमभून्मातः का ते स्तुतिरतः परम् ॥ ६ ॥

अजानता जानता वा यत्ते केनापि किञ्चन ।
 अपराद्वमभून्मातस्तत्त्वं क्षन्तुमिहार्हसि ॥ ७ ॥

पुरस्तात्त्वं पश्चाद्वा यक्तिचिदपराधजम् ।
 मातस्त्वदनुकम्पातस्तत्र आगोऽपगच्छतु ॥ ८ ॥

जननि त्वं सदा पूता रामभक्तिप्रभावतः ।
 त्वदर्घनेन पूयन्ते महापातकिनो जनाः ॥ ९ ॥

त्वया वशीकृतो रामः प्रेममात्रेण संततम् ।
 मुनीनां शुद्धचित्तानां यो वै द्रूरतरेस्थितः ॥ १० ॥

धन्यं तव परं प्रेम धन्यं ते ज्ञानमूर्जितम् ।
 धन्यं तवकुलं मातर्धन्या त्वं तत्र सम्भवा ॥ ११ ॥

विज्ञापनमिदं मातः श्रूयतां नस्त्वयाधुना ।
 शोणितौघवहा जाता अस्मदाश्रमगा सरित् ॥ १२ ॥

तस्यां प्रक्षालय निजौ पादौ त्वं विश्वपावनी ।
 ततः सा पूतसलिला प्रकृतिस्था भविष्यति ॥ १३ ॥

विलुप्सनानाचमनाः प्रतिबद्धक्रिया वयम् ।
 पूतायां तत्र वाहिन्यां भविष्यामः सुखान्विताः ॥ १४ ॥

आशिषस्ते प्रयोद्धपामो याभिस्तव रघूद्वहै ।
 भविष्यति परा भक्तिभूयो वृद्धिमुपेयुषो ॥ १५ ॥
 त्वत्पादरजसः स्पर्शात् पूर्येरन् किल नो गृहाः ।
 अग्निहोत्रस्थितो वह्निः स पुनः प्रज्वलिष्यति ॥ १६ ॥
 प्रतिबद्धक्रियाः सन्ति स्वाश्रमेषु द्विजातयः ।
 करिष्यन्ति च कर्मणि यथास्वं त्वदनुग्रहात् ॥ १७ ॥
 त्वं शान्तधीर्हर्भका कामक्रोधविवर्जिता ।
 तथा कुरु यथा विप्राः प्राप्नुयुः सुखमाश्रमे ॥ १८ ॥
 प्रभुर्ब्रह्मण्डेवस्ते रामचन्द्रो दयानिधिः ।
 तद्भूक्ता त्वं तथैवाहा वर्तोथा इति नो मतिः ॥ १९ ॥
 इतीरितं साधुधियां द्विजन्मनां निशम्य लज्जानुगता किरातिनी ।
 प्रणम्य तान् सार्घकरा यथाविधि प्रपूज्य सानन्दमिदं वचोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

शब्दयुं वाच

अलं मे श्लाघया विप्रा अधमाहं च योनितः ।
 अतीवेदमनहं च यन्मां यूयं नमस्यथ ॥ २१ ॥
 यूयं हि श्रोत्रियश्रेष्ठा ज्ञानविज्ञान भाजनाः ।
 तपोधनाः सर्ववर्णनमस्कार्या द्विजातयः ॥ २२ ॥
 अपकृष्टतमे जन्तौ महद्विर्विहिता नतिः ।
 आयुः श्रियं यशो हन्ति तस्य नास्तीह संशयः ॥ २३ ॥
 अहं दीनतमा लोकेऽधमा जात्याच कर्मणा ।
 कथं नु योग्यतां याता यन्मां नमथ वाङ्वा ॥ २४ ॥
 रामस्तु भगवान् साक्षादर्किच्चनजनप्रियः ।
 स चेन्न दीने कृपयेदगतिः स्यात्स्य तर्हि का ॥ २५ ॥
 अचिन्त्यैव कृपा तस्या रामस्य परमात्मनः ।
 नापेक्षते कुलं शीलं धनं योग्यत्वमेव च ॥ २६ ॥
 विपरीतमिदं मन्ये यत्पादरजसा मम ।
 ब्राह्मणानां श्रोत्रियाणां शुद्धेययुः सदनानि वः ॥ २७ ॥
 स्वत एव विशुद्धानि नित्यं सद्यानि वो द्विजा ।
 यत्राभिगमनाज्जन्तुः सकुलः पूर्यतेराम् ॥ २८ ॥
 किं मां नयथ धर्मज्ञा उपहासं जगत्त्रये ।
 भवदुच्छिष्ठकवलेऽप्यनर्हा नीचयोनिजाम् ॥ २९ ॥
 दत्तं च कृपया मह्यं युष्माभिर्दर्शनं द्विजाः ।
 तद्वृत्तं भूरिशमर्णो हितं किं करवाणि वः ॥ ३० ॥

सर्वकर्मस्वनहर्हां पुरैव विधिनाकृता ।
 कि वो वदानि स्वाचारा अनुकम्पध्वमेव तत् ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा शबरी दीना कुम्भयोनेमंहामुनेः ।
 चरणावग्रहीद् दूरादस्पृश्यामीति शङ्ख्या ॥ ३२ ॥
 ततस्तामाह भगवान् कुम्भयोनिर्महाशयः ।
 हा रामभक्ते भवती कथंनुत्यास्ति न द्विजैः ॥ ३३ ॥
 यस्याः प्रेम्णा वशीभूतो भगवान् रघुपुङ्गवः ।
 साक्षात्परात्परः सैष यया ज्ञातश्च सेवितः ॥ ३४ ॥
 उत्तिष्ठ देवि ते शीलं लोकोत्तरसुपेशलम् ।
 किरातिनि शुभं भूयात्तव साधुतमाकृते ॥ ३५ ॥
 यथावदन्त्यमी मात्राह्याणास्ते गृहागताः ।
 तथैव क्रियतां देवि न विलम्ब स्व सम्प्रति ॥ ३६ ॥
 त्वत्पादक्षालनाद् देवि शुद्धिमेष्यति सा सरित् ।
 अमीषां चाश्रमस्थानं पुनीहि रामसेविके ॥ ३७ ॥
 प्रतिबद्धक्रिया एते सर्व एव द्विजातयः ।
 अनुतिष्ठन्तु कर्माणि तत्पुण्यं च लभस्वभोः ॥ ३८ ॥
 इति निर्बन्धतस्तेषां रामभक्ता किरातिनी ।
 सा तथैवाकरोत्साधुर्यथा तैरभिकाडिक्षतम् ॥ ३९ ॥
 ततस्ते तां पुरोधाय शबरीं रामसेविकाम् ।
 जग्मुर्मुनिवराः सर्वे स्वीयमाश्रममण्डलम् ॥ ४० ॥
 तस्यामागतमात्रायां मुनीनामाश्रमे मरुत् ।
 अवहत् कोमलस्पर्शो निवृत्ताखिलचण्डिमा ॥ ४१ ॥
 प्रादुरासीदपूर्वी श्रीर्वने च सुषमाभवत् ।
 प्राकाशन्ताग्निहोत्रेषु प्रशान्ता अपि पावकाः ॥ ४२ ॥
 पादप्रक्षालनात्तस्या यथापूर्वमभूत्सरित् ।
 शीतस्वच्छोदकवहा फुल्लपङ्कजशालिनी ॥ ४३ ॥
 निपानेष्वभवद्वारि सुगन्धि स्वादुशीतलम् ।
 पूर्वाधिकतरा सम्पदाश्रमेषु व्यवर्त्तत ॥ ४४ ॥
 फलिनः पुष्पवन्तश्च नवपल्लवपूरिताः ।
 गुञ्जदभ्रमरपुञ्जाढ्या व्यशोभन्ताश्रमदुमाः ॥ ४५ ॥
 सरांसि फुल्लपञ्चानि स्वच्छशीतोदकानि च ।
 अवहन् परमां शोभां क्वणद्धी राजहंसकैः ॥ ४६ ॥

ततः सुरकरोन्मुक्तकल्पवृक्षप्रसूनजा ।
 अपतच्छबरीमुद्दिधन वृष्टिः कौतुकवर्द्धिनी ॥ ४७ ॥

माहात्म्यं रामभक्तायास्तस्यास्तत्प्रेक्ष्य वाङ्वाः ।
 अत्यर्थविस्मितस्वान्ता: समंतातुष्टुवुस्तराम् ॥ ४८ ॥

सा स्तूयमाना मुनिभिः समंतादगस्त्यमुख्यद्विजसत्तमैस्तैः ।
 विलज्जमाना मनसा किराती ततो निजां पर्णकुटीं जगाम ॥ ४९ ॥

माहात्म्यं रामभक्तायाः शबर्याः सुमहात्मनः ।
 य एतच्छुणुयानित्यं सोऽपि दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ५० ॥

जात्या निषिद्धा क्रिययापि हीना किरातबंशप्रभवापि सा स्त्री ।
 सीतापतेर्भक्तिभरप्रभावाद्बभूव मान्या नितरां मुनीनाम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शबरोमाहात्म्य-
 सूचनो नाम द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

*

त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

स आरादृष्यमूकाद्रीं बभूव रघुनन्दनः ।
 सलक्ष्मणः प्रियतमाविश्लेषकृशविग्रहः ॥ १ ॥

कुर्वन्तौ विविधां वार्ता नीलनीरदसुन्दरौ ।
 घोषयन्तौ धनुर्जीवां यान्तौ तौ भ्रातरौ पथि ॥ २ ॥

दूरान्निरीक्षितौ वीरौ कमनीयमुविग्रहौ ।
 ऋष्यमूकाद्रिशिखरे निषण्णैः कपिपुङ्गवैः ॥ ३ ॥

सुग्रीवहनुमत्प्रमुखैः कावेताविति तर्कितौ ।
 प्रेक्ष्यमाणौ च साशङ्कं स्वभावाच्चललोचनैः ॥ ४ ॥

तत्र वीरो रवे पुत्रः सुग्रीवो नाम वानरः ।
 भ्रात्रा पराजितोऽत्यर्थं किष्किन्धाया विवासितः ॥ ५ ॥

मन्त्रयाणाश्चिरेणास्ते प्रच्छन्नः कपिभिः समम् ।
 बालिनो वधमन्विच्छंस्ताराभोगाभिलाषुकः ॥ ६ ॥

नलोनीलोङ्गदश्चैव तुरीयो हनुमांस्तथा ।
 कपयोऽमी महावीराः सुग्रीवस्य हिते स्थिताः ॥ ७ ॥

तेषां चिरादभून्मन्त्रस्तत्र वालिवधं प्रति ।
 त्रैलोक्ये को नु पर्याप्तो हन्तुं तं बलिनां वरम् ।
 अतः सर्वेऽपि कपयो मृढाः कर्तव्यकर्मणि ॥ ८ ॥
 प्रच्छन्नास्तद्यादेव ऋष्यमूके महीधरे ।
 निलीय खलु सुग्रीव आस्ते कपिभटैः समम् ॥ ९ ॥
 एतस्मन्नन्तरे तौ तु दृष्टौ तैः कृततर्कणैः ।
 राघवौ लोकरुचिरौ घोषयन्तौ धनुर्गुणम् ॥ १० ॥
 ततः सुग्रीव आहेदं हनुमन्तं महावलम् ।
 अये कपिवरज्ञेयौ कौ चैतौ लोकसुन्दरौ ॥ ११ ॥
 वीराधिवीरौ विमलौ पुण्डरीकविलोचनौ ।
 तापसौ जटिलौ चीरवल्कलाजिनवाससौ ॥ १२ ॥
 विभूतिधवलौ श्यामौ ज्वलन्तौ पावकोपमौ ।
 धनुर्धरौ नराकारौ निर्जराविव तेजसा ॥ १३ ॥
 सर्वावियवशोभाष्यौ सिंहविक्रान्तिशालिनौ ।
 अमानुषबलौपेतौ वीर्यवन्तौ दुरासदौ ॥ १४ ॥
 प्रायस्तावेव खल्वेतौ श्रीमन्तौ रामलङ्घणौ ।
 यौ पुरोदाहृतौ मह्यं मुनिभिः शैलवासिभिः ॥ १५ ॥
 खरदूषणहन्तारौ त्रिशिरोवधकारकौ ।
 एकबाणहृतानेकसहस्रबलराक्षसौ ॥ १६ ॥
 हृतशूर्पणखानासाश्रवणौ खज्जधारया ।
 कृतरुद्रधनुर्भज्जौ बालकावेव यौ पुरा ॥ १७ ॥
 हृतभार्गवसंदर्पौ विश्वामित्रमखावनौ ।
 ताडकामारणकरौ सुबांहुवधपण्डितौ ॥ १८ ॥
 भुवि विख्यातयशसौ संस्तुतौ मुनिपुज्जवैः ।
 तावुभौ भ्रातरावेतौ मद्भाग्यान्न भविष्यतः ॥ १९ ॥
 तयोर्ज्येष्ठस्तु यो रामः स वै पुरुषपुज्जवः ।
 स चेन्मद्भ्रातरं हन्यात् कृतार्थः स्यां तदा न किम् ॥ २० ॥
 श्रूयतेऽपि च तद्वार्या रावणेन बलीयसा ।
 हृता रक्षोधिनाथेन ततश्चिन्तातुरोऽप्ययम् ॥ २१ ॥
 तस्य मे च गतिस्तुत्या ततो मैत्री न किं भवेत् ।
 कृतकृत्यावुभौ स्यातां साहाय्यं चेत्परस्परम् ॥ २२ ॥
 अतोऽहं वेत्तुमिच्छामि कावेतौ पुरुषोत्तमौ ।
 तदगच्छ हनुमञ्चीघ्रमानयोदन्तमेतयोः ॥ २३ ॥

इत्युक्तो हनुमांस्तेन कृष्णमूकस्य मूर्धनि ।
प्रणम्य तं विनिर्यातो रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ २४ ॥

सोऽपश्यदागत्य पथि प्रयान्ती धनुर्धरौ तीं पुरुषप्रवीरौ ।
परस्परं कोमलमालपन्ती निशागमे स्थानपरिग्रहार्थम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे हनुमदागमनो
नाम त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

*

चतुर्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

वीराधिवीरी तीं दूरात्तमायान्तमपश्यताम् ।
महाबलं महासत्त्वं हनुमन्तं कपीश्वरम् ॥ १ ॥

मेरुशृङ्गप्रतीकाशं तस्हाटकवर्चसम् ।
गगनोच्छितलांगूलमाजानुभुजशोभितम् ॥ २ ॥

हारकुण्डलकेयूरकाञ्चीवलयभूषितम् ।
तेजःप्रदीप्तनयनं दीव्यतप्रांशुतमाञ्चितम् ॥ ३ ॥

रक्तवस्त्रसमाबद्धमल्लकच्छविभूषितम् ।
उदयत्पूर्णचन्द्राभमुखदीधितिशालिनम् ॥ ४ ॥

स आगत्य समीपे तौ वबन्दे कपिपुङ्गवः ।
एषोऽस्मि हनुमान्नाम वायुपुत्रोऽज्ञनीसुतः ॥ ५ ॥

वन्देवां पुरुषश्रेष्ठीं कीं युवां वदतं मम ।
सुग्रीवेण कपीन्द्रेण प्रेषितो भवदन्तिकम् ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं चापि युवयोज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
अधिज्यधनुषौ वीरौ युवां कि कर्तुमिच्छथः ॥ ७ ॥

जानामि युवयोमैत्रीमासाद्य कपिपुङ्गवः ।
विवासितोऽपि स्वस्थानात् सपत्नं जेतुमिच्छति ॥ ८ ॥

भवन्ती खलुलह्येते अप्रमेयबलौ भुवि ।
तेजसाप्रतिमौ वीरौ सिंहविक्रान्तिशालिनौ ॥ ९ ॥

मन्ये भवेऽस्मिन् युवयोः सादृश्यं नैव कुत्रचित् ।
युवां सेवितुमिच्छामि कायेन मनसा गिरा ॥ १० ॥

यौ तकितौ युवां दूरात्तावेव यदि निश्चितम् ।
 सिद्ध एव कपीन्द्रस्य तदा साधुमनोरथः ॥ ११ ॥
 निशम्य कपिमुख्यस्य तथा हनुमतो वचः ।
 उवाच रघुशार्दूलो विहस्य प्रणयान्वितम् ॥ १२ ॥
 महाबल महासत्त्व वायुसूनोऽज्ञनीसुत ।
 एहोहि त्वाहमिच्छामि परिरब्धुं सहानुजः ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा सानुजो रामः परिरभेऽज्ञनीसुतम् ।
 अथ द्रुमतले सम्यक् संनिषणास्त्रयोऽपि ते ॥ १४ ॥
 तावुभौ पुरुषश्रेष्ठौ तृतीयः स कपीश्वरः ।
 उवाच रघुशार्दूलस्तं सम्बोध्य कृतादरः ॥ १५ ॥
 स्वागतं ते कपिश्रेष्ठ महाबलपराक्रम ।
 त्वया मैत्रीमहं कर्तुमिच्छामि पुरुषर्घम् ॥ १६ ॥
 विचरन्तं वने विद्धि सुतं दशरथस्य माम् ।
 रामं भूरिपरिक्षिष्ठं प्रियाविश्लेषदुःखतः ॥ १७ ॥
 सुमित्रायाश्च तनयो लक्ष्मणोऽयं ममानुजः ।
 न तु भाग्यवशादेव लब्धस्त्वं मित्रमावयोः ॥ १८ ॥
 ननु रक्षोधिनाथेन प्रिया मेऽपहृता वने ।
 रहस्था चोरवृत्यैव जिवांसुस्तमहं द्रुतम् ॥ १९ ॥
 बलान्धिहत्य तं वीरं मम पत्न्यपहारकम् ।
 आनिनोषुःप्रियामस्मि सहायाश्चेऽद्वादृशाः ॥ २० ॥
 श्रुत्वा रघुवतेर्वाक्यमाङ्गनेयो मुदान्वितः ।
 उवाच स्मितसंशोभिवदनाम्बुरुहः स तम् ॥ २१ ॥
 अहो राम रघुश्रेष्ठ विश्वाराम दयानिधे ।
 वित्कितं यथा तेन सुग्रीवेण महात्मना ।
 तत्थाभूतमेवैतदहोभाग्यं महद्धि नः ॥ २२ ॥
 त्वां विना भुवने कोञ्य ईदृशं तेज उद्धेत् ।
 अहो भाग्यं वनस्यास्य यस्मिन्दुपगतोभवान् ॥ २३ ॥
 अहो भाग्यं कपीन्द्रस्य मैत्रीमिच्छतियस्त्वया ।
 अहो भाग्यंममाण्यद्वा दास्यमिच्छामियस्त्व ॥ २४ ॥
 सुग्रीवस्य कपीन्द्रस्य भ्राता ननु महावलः ।
 वालीनाम बलात्तेन तस्य प्राणप्रिया हृता ॥ २५ ॥
 विवासितश्च किञ्जिन्धानगर्याः स पराजितः ।
 इत्येष तव साहाय्यमन्विच्छति कपीश्वरः ॥ २६ ॥

सपत्नं तस्य बलिनं पराभूप रणे भवान् ।
 तं स्थापयति चेद्राज्ये तत्सिद्धोऽस्य मनोरथः ॥ २७ ॥

तदनेकमहापद्मवानराणां चमूस्तव ।
 कार्यसिद्ध्यैव भवेन्नूनं प्राणैरपि रघूद्वह ॥ २८ ॥

एवं चेत्पुरुषश्रेष्ठं तदा रक्षोऽधिपः कियात् ।
 निहन्य तं खलं शीघ्रमानेष्यसि निजप्रियाम् ॥ २९ ॥

प्रेषितोऽहं कपीन्द्रणे त्वत्सकाशमिहागतः ।
 इच्छामि तेन भवतः सखित्वं गुणवत्तरम् ॥ ३० ॥

इत्युक्तः पवनसुतेन रामचन्द्रोभक्तिप्रह्लेणाशु संजाततोषः ।
 तन्मैत्रीं समभिलसन् हृदा मनस्वी कान्ताहेतोः खिन्नचेता उवाच ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूषुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे हनुमन्मेलनो
 नाम चतुर्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

*

पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

सुग्रीवेणाहमिच्छामि दृढां मैत्रीमसंशयम् ।
 महाबले दशमुखे चिकीषुरभिषेणम् ॥ १ ॥

भवांस्तत्र प्रतिनिधिः सखे भवितुमर्हति ।
 यथास्य मयि मे चास्मिन् जायेत प्रत्ययो महान् ॥ २ ॥

सर्वेषां किल भावानां विश्वासो मूलकारणम् ।
 मन्त्रो जपस्तपः सेवा मैत्री त्वेन विना मुधा ॥ ३ ॥

मयि विश्वासमुत्पादय तस्य तत्र तथा मम ।
 भवानपि मरुत्पुत्र सख्यं मयि करिष्यति ॥ ४ ॥

सख्यं हि मूलं सख्यस्य जयस्य यशसः श्रियः ।
 विद्याशैव वीर्यस्य भुक्तेर्मुक्तेश्चमास्ते ॥ ५ ॥

दुर्लभं महतः सख्यं लोके मारुतनन्दन ।
 अन्योन्यमुपजातं यदन्योन्यं सुखयेत्तराम् ॥ ६ ॥

अकैतवं च हनुमन् भवेत् सख्यस्य कारणम् ।
 सख्यं हेतुः प्रत्ययस्य स हेतुः कार्यसम्पदः ॥ ७ ॥

कामात् क्रोधाद्ययात्लोभात्प्रतिष्ठातोर्ज्य गौरवात् ।
 यद्भवेत् पुरुषे यस्मिन् न तत्सख्यं न स सखा ॥ ८ ॥
 निरूपाधि तु यज्जातमन्योन्यमभिवर्द्धते ।
 भूयो गुणानर्जयति तत्सख्यं सख्यमुच्यते ॥ ९ ॥
 कार्येव सज्जनैर्मैत्री निसर्गादुपकारिभिः ।
 ब्रुत्वा संवर्द्धनीया च परस्परसुखैषणैः ॥ १० ॥
 गुणवानपि लोकेऽस्मिन्न कार्यो दुर्जनः सखा ।
 दृश्यमाना गुणास्तस्य दोषा एव भवन्ति हि ॥ ११ ॥
 निर्गुणाऽपि भूतं कार्यः सज्जनः सततं सखा ।
 स्वभावो हि गुणस्तस्य किं कार्या अपरे गुणाः ॥ १२ ॥
 दुर्लभिः सज्जनो लोके निसर्गादि सुकृतस्पृहः ।
 तस्य मैत्रीं जनो लब्ध्वा सततं सुखमश्नुते ॥ १३ ॥
 मैत्री तु समयोरेव भवत्यत्र सुखावहा ।
 सुखं वा यदि दुःखं वा सममेवार्यमाणयोः ॥ १४ ॥
 न जातु मैत्री वैषम्ये लोके दृष्टचरी कवित् ।
 पयोलवणयोर्यद्वारिपावकयोरिव ॥ १५ ॥
 दुःखी दुःखवतो मित्रं सुखी सुखवतस्तथा ।
 न सुखी दुःखिनो मित्रं न दुःखी सुखिनोऽपि च ॥ १६ ॥
 मूर्खपण्डितयोर्मैत्री दरिद्रधनिनोस्तथा ।
 विषयिज्ञानिनोश्चैव लोके हास्याय जायते ॥ १७ ॥
 राजा मित्रं भवेन्नैव नैव योगी च निःस्पृहः ।
 एतेषां विदधनमेत्रीं जनोयाति विडम्बनम् ॥ १८ ॥
 मैत्रीं सतपदामाहुर्वनेऽपि चलतां सताम् ।
 अकैतवं च सौहार्दं यत्र स्यादुपचायवत् ॥ १९ ॥
 प्रतिष्ठाधनलिप्सुत्वमुपाचार उदासता ।
 नैते समुपयुज्यन्ते यत्र मैत्री परस्परम् ॥ २० ॥
 एकोऽपि सुजनो मित्रं हरत्येव विपद्गणम् ।
 अनेकोऽपि सुसम्पृक्ता विज्ञेया दुर्जना मुधा ॥ २१ ॥
 देशे देशे च कार्याणि मित्राणि निरूपाधितः ।
 न ज्ञायते कुत्र काले कःस्वित्समुपयुज्यते ॥ २२ ॥
 अल्पीयानिति नो दास्यं मैत्रीमिच्छद्विरात्मना ।
 कालो हि समवैषम्यहेतुः किंस्वित्कर्ग्यति ॥ २३ ॥

महानपि कृतं मित्रं लघुतां याति दैवतः ।
 लघुश्चापि नरो मित्रं महत्वं यातिमास्ते ॥ २४ ॥

मैत्र्याश्च परमं तत्त्वं को जानाति विशेषतः ।
 सर्वो हि मित्रयोगेन दृश्यते सुखमश्नुवन् ॥ २५ ॥

भूर्मेर्जलधरो मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 काले काले सुसंतसां यस्तां सिञ्चति वारिभिः ॥ २६ ॥

जलस्य कतमं मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 सदयं तत्पङ्कलिसोऽपि यस्तं निष्पङ्क्तां नयेत् ॥ २७ ॥

वह्नेः समीरणो मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यः स्वयं लब्धतापोऽपि तमुद्दीपयितुं क्षमः ॥ २८ ॥

समीरस्य तर्हमित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यस्तेन दत्तकम्पोऽपि पुष्पैः सुरभपत्यमुम् ॥ २९ ॥

चकोरस्य शशी मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यस्तेनाचम्यमानोऽपि तं नन्दयति रश्मिभिः ॥ ३० ॥

अब्जस्य भास्करो मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यस्तमिस्त्रामपाकृत्य नित्यदा बोधयत्यमुम् ॥ ३१ ॥

शशी च कुमुदां मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 दिनतापं निराकृत्य यस्तं नन्दयते करैः ॥ ३२ ॥

जलस्य च शरन्मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 या वर्षपङ्क्तमुद्धृत्य निर्मलीकुस्ते ह्यदः ॥ ३३ ॥

वस्त्रस्य च जलं मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यत्तन्मलं स्वयं धृत्वा स्वरूपस्थं करोत्यदः ॥ ३४ ॥

पुरुषस्य पटोमित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 स्वेदाद्यैर्दृष्यमाणोऽपि यस्तं रक्षति चात्मना ॥ ३५ ॥

सर्पस्य चन्दनं मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यत्तेनाक्रान्तमप्याशु सुखयत्यमुमात्मना ॥ ३६ ॥

घनस्यजलधर्मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यस्तेन पीयमानोऽपिविभर्तिसलिलैरमुम् ॥ ३७ ॥

लताया भूरुहो मित्रमनपेक्षितनिष्ठृतिः ।
 यस्तयाऽऽक्रम्यमाणोऽपि तामुत्तुङ्गयतिध्रुवम् ॥ ३८ ॥

सरांसि सरितः कृपास्तरुगुल्मलतादयः ।
 गिर्जर्जलधरो नावः सूर्याचन्द्रमसौ मही ॥ ३९ ॥

सज्जनः पुरुश्चैते मित्राणि जगतः किल ।
 वहन्त्यमी शरीराणिपरोपकृतिहेतवे ॥ ४० ॥

अवश्यं चैव कर्तव्यं निःस्पृहेणापि जन्तुना ।
 मित्रमेकमपिप्राज्ञो यत्कृत्वा सुखमश्नुते ॥४१॥

दूषणानि च वह्यामि मैत्रीभङ्गकराणि ते ।
 निरस्य तानि सर्वाणि मैत्री कार्या सदा नरैः ॥ ४२ ॥

यः प्रत्यक्षं प्रियं वक्ति परोक्षे त्वप्रियं सदा ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित्सुखं लभेत् ॥ ४३ ॥

यश्छिद्रान्वेषणं कुर्योदात्मच्छिद्राणि गोपयन् ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ४४ ॥

यः सदोपकृतिग्राही स्वयं चानुपकारकः ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ४५ ॥

यस्तुष्ट्युपचारेण स्वयं त्वनुपचारकृत् ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ४६ ॥

यः सत्यभाषणात् कुप्येत्तुष्ट्येन्मिथ्योपचारतः ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ४७ ॥

यो न शिक्षयते मांगं कार्यकार्यविवेचनात् ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ४८ ॥

संकटे यस्तु सम्प्राप्ते नैव सार्थं ददाति च ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ४९ ॥

सुसंहतो यः क्षेमेषु विषमेष्वेत्युदासताम् ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ५० ॥

यो मूढः सर्वकार्येषु प्राज्ञः कर्तुं च योऽक्षमः ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ५१ ॥

यः परस्य मनो गृह्णन् मनः स्वस्य निगूहति ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ५२ ॥

यः सुतां भगिनीं भार्या दोषान्मित्रस्य पश्यति ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ५३ ॥

चिकुके यस्य रोमाणि न वक्षसि न गण्डयोः ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ५४ ॥

अवेरिव दृशौ यस्य मेषस्येव च मारुते ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ५५ ॥

विडाल इव नेत्राभ्यां काणो हश्वश्च यः पुमान् ।
 तेन साकं यदा मैत्री तदा किस्त्वित् सुखं लभेत् ॥ ५६ ॥

पुरुषेण स्त्रिया साकं मैत्री कार्या न कर्हिचित् ।
 आरम्भे लाञ्छनं यत्र परिणामोऽस्य कीदृशः ॥ ५७ ॥

पुरुषस्य पुमान् मित्रं स्त्रीणां स्त्रेव सुनिश्चितम् ।
 साम्ये हि मैत्रीफलदा वैषम्ये निष्फलेव सा ॥ ५८ ॥

परोक्षे यः प्रियं ब्रूते समक्षेनापि चाप्रियम् ।
 प्राणैरप्युपकर्ता च तद्वै मित्रस्य लक्षणम् ॥ ५९ ॥

क्षेमेषु पृथगप्यस्तु सङ्कटे संहतो भवेत् ।
 संहते नाप्यपचयं तद्वै मित्रस्य लक्षणम् ॥ ६० ॥

मातरं भगिनीं मार्या यः^१ पश्येत्स्वसुतादिवत् ।
 समानसुखदुःखश्च समानोदयसंक्षयः ॥ ६१ ॥

अगृधनुःपत्युपकारस्य स्वयं नित्योपकारवान् ।
 द्वूरस्थोऽपि समीपे यः स वै मित्रं सुदुर्लभः ॥ ६२ ॥

एतद्विज्ञाय हनुमन् मैत्री कार्या विचक्षणैः ।
 इह तेन सुखं प्राप्य परेत्य सुखमश्नुते ॥ ६३ ॥

अहं मैत्रीं करिष्यामि कपिराजेन धीमता ।
 करिष्याम्यस्योपकारं स चेन्मोपकरिष्यति ॥ ६४ ॥

तदा तस्यैव शोभा सा मित्रप्रत्युपकारिणः ।
 नो वेदकेतेवं श्रित्वा भुवने सुखमेधताम् ॥ ६५ ॥

इति रघुपतिवाक्यैर्मित्रतात्त्वयुक्तैः सपदि सुखितचेता वीरवर्योहनुमान् ।
 कपिपरिवृद्धभूपो भूतिकामः कथंचित् कलितमर्तिरवोचत् तेन मैत्रीं चिकीर्षुः ॥६६॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मैत्रीतत्त्वविवेचनो
 नाम पञ्चसप्त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१७५॥

*

षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

हनुमानुवाच

यदाह रघुशार्दूल भवान् मैत्रीविवेकवित् ।
 तत्थैव दयानाथ जगन्मित्रमसि प्रभो ॥ १ ॥

त्वं त्रैलोक्योपकर्त्तासि कस्ते प्रत्युपकारकृत् ।
 त्वं मित्रं गतो राम कस्ते मैत्रीं जनोऽहंति ॥ २ ॥

यस्तु कश्चिन्महाभागस्त्वया मैत्रीं विधास्यति ।
 एहिकामुष्मिकार्थेषु स निश्चिन्तो भविष्यति ॥ ३ ॥

१. सुतां यः स्वस्य रक्षति ।—मथु०, अथो० ।

समर्थोऽसि स्वयं राम सर्वकार्येषु केवलः ।
 न तेऽपेक्षा सहायस्याप्रमेयबल शालिनः ॥ ४ ॥
 भुवनोत्तारणायैव तवारम्भो रघूद्वह ।
 न ते किमप्यवासव्यं पूर्णकामस्य संततम् ॥ ५ ॥
 समवाप्य त्वया मैत्रीं सुग्रीवो भाग्यवत्तमः ।
 कपिपुङ्गवताशब्दं सार्थकं यातु राघव ॥ ६ ॥
 अतो मामनुजानीहि गन्तुं सुग्रीवसंनिधिम् ।
 आवेद्य तव वृत्तान्तं भूय आयाम्यहं द्रुतम् ॥ ७ ॥
 त्वत्सकाशमिहानध्ये कपीन्द्रं सत्यवादिनम् ।
 मैत्रीं च कारयिष्यामि त्वया तस्य वलीयसीम् ॥ ८ ॥
 अनेकपद्मसंख्याताः कपिवर्य महाभटाः ।
 चलन्तु तव सेनायां लङ्घानाथं जिगीषतः ॥ ९ ॥
 तैर्युतः समरेषु त्वं कपिभिर्धूतकेतुभिः ।
 मधवानिव पाथोदैर्नानावर्णविराजभोः ॥ १० ॥
 वाद्यन्तु वीरवाद्यानि निर्हतानि कपीश्वरैः ।
 हृत्कपाटविपाटीनि राक्षसानां बलीयसाम् ॥ ११ ॥
 ते छत्रचामरद्वन्द्वपताकाध्वजधारिणः ।
 भेरीनिःसानपटहवादकाः सन्तु ते पुरः ॥ १२ ॥
 चालयन् धरणीं कृत्सनां सरितः शोषयन् पथि ।
 समी कुर्वन् गिरीन् वप्रान् प्रतिष्ठस्व त्वमाजये ॥ १३ ॥
 त्वद्वाणपावकध्वस्तराक्षसानीक आतुरः ।
 अह्नायैतु पतञ्जत्वं रावणस्त्वयि दीपके ॥ १४ ॥
 कृतप्रतापो लङ्घायां कृतत्रैलोक्यकण्टकः ।
 अयोध्याभिमुखो भूयास्त्वं राम विजयोजितः ॥ १५ ॥
 भाग्यं कपिभटानां वै मया किमनुवर्णताम् ।
 येषां नाथः स सुग्रीवस्तव मित्रं कृपानिधे ॥ १६ ॥
 अचिन्त्यैव च ते राम कृपाशश्वत्कृपानिधे ।
 सुदुर्लभा या यत्स्या मर्कटा अधिकारिणः ॥ १७ ॥
 महतां मुनिवर्याणां मुखेभ्यो रामचन्द्रमः ।
 अशनीषमेवमेवाहं त्वत्तो बालिवधो यथा ॥ १८ ॥
 स कालः किल सम्प्राप्त एष एव रघुत्तम ।
 हृत्वा बालं बलात् संख्ये स तद्भ्रातानुगृह्यताम् ॥ १९ ॥
 इत्युक्त्वा हनुमांस्तस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
 प्रतस्थे कृष्णमूर्काद्रि यत्रास्ते कपिपुङ्गवः ॥ २० ॥

पथि विन्यस्तनयनो वर्जिताखिलसंकथः ।
 मैत्रीं श्रीरामचन्द्रेण काङ्क्षमाणो निमग्नधीः ॥ २१ ॥

स तेन ददृशे वीरो वायुपुत्रो महामतिः ।
 कृतकार्यो मुखोल्लाससंलक्षितमनोगतिः ॥ २२ ॥

तमेष सादरं धीमानग्रहीद्रविनन्दनः ।
 सानन्दोल्लासिनयनः प्रत्युत्थानोद्गमादिभिः ॥ २३ ॥

तमुवाच मरुत्सूनुस्तर्कस्ते सफलोऽभवत् ।
 राम एव स वीरेन्द्रो दूराद्यो वीक्षितस्त्वया ॥ २४ ॥

यो द्वितीयः स तस्यैव भ्राता ते न समोज्ञुजः ।
 सिद्धश्च ते मनःकामो मैत्रीं रामेण यास्यसि ॥ २५ ॥

जितं च विद्धि बलिनं बालिनं कपिपुङ्गवम् ।
 भोद्यसे किल किञ्चिकन्धापुरीराज्यमकण्टकम् ॥ २६ ॥

अकैतवां रामचन्द्रे मैत्रीं समनुपालय ।
 प्रायेण गुरवो देवाः सुहृदश्च न कैतवैः ॥ २७ ॥

भाग्यवानसि सुग्रीव रामेणासाद्य मित्रताम् ।
 दुर्लभं दास्यमप्यस्य तत्र मैत्री कुतस्तराम् ॥ २८ ॥

कृपादृष्ट्यैव तस्येदं सम्पन्नमिति विद्धिभोः ।
 देवा अपि यतस्तस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षणः ॥ २९ ॥

महाशयो महावीरो महसाप्रतिमश्च सः ।
 तस्य मैत्रीं भवांत्लब्ध्वा किं किं नो लप्स्यते शुभम् ॥ ३० ॥

हनुमदुर्दिरितेन वचसा दिननाथसुतो रघु
 पतिमित्रभावमभिलाषुक आर्तिहरम् ।

सपदि दिदृक्षयैव खलु तस्य सहर्षमना
 इदमवदद्वचोऽमलमुदीद्य समीरसुतम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिशरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणाखण्डे हनुमदागमनो नाम
 षट्सप्तत्प्रथिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

सुग्रीव उवाच

एवं चेत्तर्हि हनुमन् सिद्ध एव मनोरथः ।
 मम दुष्टमते भ्रातुर्हननं प्रतिवाच्छतः ॥ १ ॥

तदाशु तेन वीरेण मां संगमय मारुते ।
 दिदृक्षामि भृशं रामं तमेव रघुनन्दनम् ॥ २ ॥

आनेष्यामि च तं बीरं सानुजं हर्षवर्द्धनम् ।
 वासयिष्यामि कतिचिद्दिनानीह महीधरे ॥ ३ ॥

ऋष्यमूकगिरौ रम्ये मुनिमण्डलमण्डिते ।
 अनुरक्तमता वीरो निवत्स्थिति मुदान्वितः ॥ ४ ॥

ध्रुवमार्त्तिहरश्चैष मम रामो भविष्यति ।
 हता येनोद्धतखरत्रिशिरोदूषणादयः ॥ ५ ॥

सुबाहुर्निहतो येन मारीचश्च निपातितः ।
 तथाच्ये राक्षसवरा महाबलपराक्रमाः ॥ ६ ॥

क्षणाद्येन विनिर्दग्धास्तीव्रेण शरवह्निना ।
 स कथं नैव तं दुष्टं धच्यति स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥

स्मरामि हनुमन्द्य यदुक्तं मुनिभिर्मम ।
 रामो वालि वधं कत्तुं समर्थो भुवनत्रये ॥ ८ ॥

तेन मैत्रीमहं लब्ध्वा हतदुष्टसप्तनकः ।
 भोद्यामि किं न किञ्चन्धापुरीराज्यमकण्टकम् ॥ ९ ॥

इत्युक्त्वा कपिशार्द्दलो नलनीलादैः सह ।
 हनूमता च संयुक्तो ययौ रामदिदृक्षया ॥ १० ॥

स तं तरुतलासीनं सानुजं श्यामसुन्दरम् ।
 ददर्श रामं सुग्रीवः सीताविरहविह्वलम् ॥ ११ ॥

ववन्दिरे रघुपतिं सर्वेकीशाः पृथक् पृथक् ।
 तान् रामचन्द्रो जग्राह दोभ्यामालिङ्गय सादरम् ॥ १२ ॥

सस्मितप्रणयालापसादरप्रेक्षणादिभिः ।
 तोषिता रघुनाथेन सर्वं ते कपिपुङ्गवाः ॥ १३ ॥

निषण्णाः परितो रामं महाभागाः कपीश्वराः ।
 तेषां मध्यगतो रेजे सुग्रीवो हृष्टमानसः ॥ १४ ॥

श्रीराममुखसंदर्शविवृद्धसुखवारिधि: ।
 ऊचे विहस्य सुग्रीवः प्रमोदकलया गिरा ॥ १५ ॥
 स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ सानुजस्य महात्मनः ।
 प्रायः कृतार्थं यंलोकान् विचरत्यवनीं भवान् ॥ १६ ॥
 अद्य मे नयने राम भृंशं सफलतां गते ।
 सानुजस्य तव श्रीमन् दर्शनामृतलाभतः ॥ १७ ॥
 स्वरूपेणैव रामेन्दो ददासि जगतां मुदम् ।
 चरितैः पुनररत्यन्तं धवलीकुरुषे दिशः ॥ १८ ॥
 अकाषं कि नु सुकृतमनलं रघुपुञ्जवः ।
 यद्ग्रावानदिय संदृष्टे मुदा संफुल्लया दृशा ॥ १९ ॥
 लोकोत्तरमिदं शीलं तव राम मुदावहम् ।
 कपिजातिरपि श्रीमन्नहं येन कृतार्थितः ॥ २० ॥
 न ते स्पृहा रामचन्द्र कस्यापि शुभवस्तुनः ।
 सर्वं भव्योपपन्नस्य लब्धसर्वार्थसम्पदः ॥ २१ ॥
 तथापि मादृशान् दीनान् नानोपप्लवसम्प्लुतान् ।
 कृतार्थीकर्तुमुचितो जनैः संगम्य ते भवान् ॥ २२ ॥
 तव प्रसंगाद्रघुवशकेतो ध्रुवं गमिष्यामि जयं दुरापम् ।
 यशश्च मे भूरि भविष्यतीश पूर्णेन्दुशुभ्रं विपुलं त्रिलोकयाम् ॥ २३ ॥
 एतावदेव किल दुर्लभमन्त्र लोकेयत्स्यात्वया सुकृति रघुदेव मैत्री ।
 स्वगपिवर्गसुखसंततिभूरिभोगा भूयो भवेयुरित एव न ते दुरापाः ॥ २४ ॥
 भवानभ्यर्थितं दातुं कल्प द्रूत्यस्तु का स्तुतिः ।
 अभ्यर्थिताधिकफलप्रदो जगतियद्ग्रावान् ॥ २५ ॥
 किं दुष्टराक्षसच्चमूहननेन राम कीर्ति तवाधिकतरां समुदाहरामः ।
 मातञ्जकुभदलनोद्घतविक्रमस्य सिहस्य किं नु मृगयूथवधात्प्रशंसा ॥ २६ ॥
 भ्राता दुष्टेव वलिना बालिनाहं निराकृतः ।
 किञ्छिकन्धानगरी चापि त्याजिता भोगशालिनी ॥ २७ ॥
 तेनास्मि दःखितोराम निःश्रीकः सम्पराजितः ।
 तन्मे दुःखं भवान् हर्तुं समर्थो रघुपुञ्जव ॥ २८ ॥
 अप्रमेयबलं मन्ये त्वामहं रघुनन्दन ।
 हृता येनैकवाणेन तादृग्घोरनिशाचराः ॥ २९ ॥
 क्रृष्णमूकगिरावत्र सुहृदां सुखवर्द्धनः ।
 त्वमास्व सानुजो राम मुनीनां रमयन् मनः ॥ ३० ॥

जहि मत्सार्थगो दुष्टं बालिनं बलदुर्मदम् ।
कीर्तिस्ते भुवने राम व्राप्स्यतीति न संशयः ॥ ३१ ॥

इति तेनाभिसंस्तूय तेजसं निधिरच्युतः ।
ऋष्यमूकगिरौ नीतो रामचन्द्रः सलद्वमणः ॥ ३२ ॥

रघुपतिरिह वास्तून् मोदयन् योगिवर्यान् ।
जनकनृपतनूजाविप्रयोगेन युक्तः ॥

अवसदचलवर्ये ऋष्यमूके सुमित्रा ।
सुतसहित उदारः सेव्यमानः कपीन्द्रैः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे ऋष्यमूकगिरि-
निवासो नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

*

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

आभूषणानि वैदेह्या निरस्तानि निजाङ्गतः ।
पतितानि गिरिद्रोष्यामानीतानि प्लवङ्गमैः ॥ १ ॥

तानि वानरराजेन सुग्रीवेण महात्मना ।
रामचन्द्रस्य पुरतः स्थापितानि ससम्भ्रमम् ॥ २ ॥

इमानि वल्लभायास्ते भूषणानि जगत्पते ।
तयैव नूनं क्षितानि रक्षसा नीयमानया ॥ ३ ॥

लब्धानि किल काकुत्स्थ विचरद्धिर्बलीमुखैः ।
ऋष्यमूकस्य शिखरे रक्षितानि चिरं मया ॥ ४ ॥

गृहाण रघुशार्दूल संवीचितानि सुवाससा ।
महार्हणि मनोज्ञानि भास्वन्ति मणिकान्तिभिः ॥ ५ ॥

तदेकपरिधार्याणि सावधानं निभालय ।
तावद्रक्ष महाबाहो यावदायाति जानकी ॥ ६ ॥

इत्युक्त्वा सुहृदा तेन कपीन्द्रेण महाधिया ।
समर्पिगानि जगृहे भूषणानि रघूद्वहः ॥ ७ ॥

उन्मोच्य वसन ग्रन्थि तानि रामो ददर्श ह ।
हारकङ्कणकेयूरग्रैवेयकमुखानि वै ॥ ८ ॥

तेषां दर्शनमात्रेण मुमोह रघुपुज्जवः ।
 चिरं मूर्छामुपगतो दीपे विश्लेषपावके ॥ ९ ॥
 चिराददृशौ समुन्मील्य विललाप सुदुःखितः ।
 गलद्वाष्पजलस्त्रोतःसिक्ताद्रिशिखरावनिः ॥ १० ॥

हा तान्वि तासु रजनीषु समग्रचन्द्रज्योत्स्नाप्रकाशधवलासु विभूषिता यैः ।
 आनन्दनीमममनो रमयाम्बभूव तानीदृशीं बत दशां तव भूषणानि ॥ ११ ॥
 प्राप्तानि चन्द्रमुखि यां न सहे कथंचिदद्वृष्टं ननु क्षणमपि प्रसृतातिशोकः ।
 पश्चाम्यमूर्ण्यपिचिराद्विरहाधिना ते भूमीरजोव्यतिकरान्मलिनानि शश्वत् ॥ १२ ॥
 हा हा मणिस्तबकहार चिरेण तस्या वक्षोजकुम्भविरहाद बत दुःखितोऽसि ।
 भग्नश्च ते गुणगणोऽपि ततः सखेऽसौ कि रोदिषि प्रसृतकान्तिलवच्छलेन ॥ १३ ॥
 ताटङ्क्युग्म तव कापि दशाद्य जाता तत्कर्णयोर्विरहदुःखभरेण भूयः ।
 हा मित्र तन्निधुवनोत्सवकौतुकेषु क्वान्दोलनं तव गतं बहुसौख्यकारि ॥ १४ ॥
 हा मालिके किमपि ते बतहेममय्याः सोढः स पावकजलान्तरतीव्रतापः ।
 प्राप्तं फलं जनकजोरसि तस्य वासो लब्धस्तु केनविधिना वत विप्रयोणः ॥ १५ ॥
 केयूर हा बत सखे ननु शोचनीयां प्राप्तो दशां त्वमसि तदभुजविप्रयोगात् ।
 विख्यातिरङ्गद तथापि च ते मुधाभूददूरे किलाद्य जिनपद्मदलं तदङ्गम् ॥ १६ ॥
 हा कङ्कण त्वमसि तदभुजवलिसङ्गात्सौख्यप्रदादहमिवादभुतभागधेयः ।
 दौर्भाग्यमेतदधुना किमु सम्प्रयुक्तं केनावनौलुठसियद्रजसा परीतः ॥ १७ ॥
 हा मेखले तनुलतामवलम्ब्य तस्यास्तान्युद्धतानि कुरुषे सुरते रुतानि ।
 तद्विप्रयोगविधुरा बत दैवयोगात्स्थानेऽधुना भजसि मौनमनूनखेदा ॥ १८ ॥
 ग्रैवेयक वत तु मनोभवजैत्रकम्बुसंकाश तद्रुचिरकण्ठसमीपलग्नः ।
 कामप्यजस्मपुषस्त्वमहो अभिख्यां कैतादृशी च बत मित्र दशा तवाद्य ॥ १९ ॥
 हा हेमरत्नतिलक त्वमभूः प्रियाया भालस्थले किमपि दीप इवोग्रदीसिः ।
 तद्विप्रयोगतमसाद्य बलाभिभूतो दैवे विपर्यंयमिते न विपर्ययः कः ॥ २० ॥
 हा रत्नवेणि भवती जनकाङ्गजायाः केशावलिग्रथितगुण्यसुवेशरूपा ।
 कामप्युबाह गतिमदभुतकान्तिपूर्वैर्जीतासि सम्प्रति कथं विरहेण मन्दा ॥ २१ ॥
 हा शीर्षरत्नकुसुमस्तबक त्वदीयं तत्सौभगं जनकजाशिरसः प्रसंगात् ।
 किं भूतमद्य विरहाधिजदुर्दशायां यद्रोदिषीव सुचिरेण सखे यथाहम् ॥ २२ ॥
 हा नूपुर ववणितनिर्जितराजहंस न श्रावयस्यतिमृदुं किमिति ध्वनिं तम् ।
 प्रायस्त्वमप्यहमिवाधिधरो वियोगान्मौनेन यापयसि कालमशेषमेव ॥ २३ ॥
 हा वृश्चिकाभरण तद्वरणाङ्गलीभिर्विश्लिष्य मित्र वहसे बहुखेदमन्तः ।
 नो चेत्त्वयि श्रुतिमनोज्ञरवं दधाने रौति प्रमत्तचटकावलिरेवमेषा ॥ २४ ॥

हा भूषणानि निखिलानि विदेहजाया या तानि कामपि दशां स्ववियोगदुःखात् ।
आत्मानमत्र वसनाञ्चलगाढबद्धमेवं विधाय नयथार्तभरेणकालम् ॥ २५ ॥

इति सम्बोध्य सर्वाणि प्रत्येकं तानि राघवः ।
विललाप वियोगेन भूषणानि विलोकयन् ॥ २६ ॥

मुक्तास्थूलाश्रुमोक्षं व्यरुददतितरां दीपविश्लेषवह्निः
स्मारं स्मारं रसाद्र्दः कथमपि मिथिलाधीशपुत्रीविलासान् ।

दृष्ट्वा भूषाः प्रणयपरवशो भूरिरोमाञ्चशाली
स्तब्धःस्वद्यन् सकम्पो मुकुलितनयनोलीनसर्वेन्द्रियोऽभूत् ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे विभूषणदर्शन-
सम्मोहवर्णनोनामाष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

*

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रुदन्तं राघवमनुक्तिष्ठोऽश्रुनयनोऽनुजः ।
अखिद्यततरां चित्ते ध्यासः शोकेन भूयसा ॥ १ ॥

तावनुप्लवगश्रेष्ठाः सर्वेऽप्यश्रुविलोचनाः ।
अखिद्यन्तभृतां चित्ते क्लेशसंक्षीणमानसाः ॥ २ ॥

ततः सर्वेऽपि रुदुः काकुत्स्थे परिदेवनम् ।
कुर्वाणे सति जानक्या विरहेणमहाधिना ॥ ३ ॥

तुल्यदुःखसुखैरेवं सुहृद्धिः प्लवगोत्तमैः ।
तन्वानः परमां मैत्रीं निन्ये सोऽहानि कानिचित् ॥ ४ ॥

सीताविरहसम्भूतः परमाधर्यदा प्रभोः ।
अवर्द्धततरां चित्ते तदा सर्वे समब्रुवन् ॥ ५ ॥

लक्षण उवाच

धैर्यमालम्ब्यतामार्यं त्वयेवं परिदेवनम् ।
कुर्वत्यजस्तमस्माकं मनोऽपि क्षीयतेतराम् ॥ ६ ॥

भवानानन्दजननः सुहृदां विहितोत्सवः ।
स कथं रघुशार्दूल शोकं वर्द्धयसेऽनिशम् ॥ ७ ॥

त्वयि सानन्दहृदये जगदानन्दितं भवेत् ।
अत आनन्दसिन्धो त्वं मा शुचं परिवर्द्धय ॥ ८ ॥

अधैर्यात् क्षीयते सत्त्वं सत्त्वहीने मतिक्षयः ।
 मतिक्षयाश्च सुहृदस्त्यजन्त्येनं चिरं श्रिताः ॥ ९ ॥
 त्यक्तः सुहृदिभः स्वजनैः श्रियापि त्यजते जनः ।
 निःश्रोक्तः स्यान्मृतप्रायो जीवन्नेव न संशयः ॥ १० ॥
 एतान्यधैर्यमूलानि तस्मात्तप्तिरिवर्जय ।
 वाञ्छानुरूपं च तव भवत्येव जगत्पते ॥ ११ ॥
 यद्यत्कामयसे राम तत्तत्व करे स्थितम् ।
 जानासि सद्य एवेति मा शोचिष्ठाः प्रियाकृते ॥ १२ ॥
 गिरि भित्त्वा भुवं छित्त्वा शोषयित्वापि वारिधीन् ।
 शमयित्वौर्वमप्यार्यं क्षिप्त्वापि कुलपर्वतान् ॥ १३ ॥
 कृत्वापि दुष्करं कर्म करिष्ये कामितं तव ।
 आत्मना च सुहृद्दिश्च धीरोभव ततः प्रभो ॥ १४ ॥
 तव प्रतापात् काकुत्स्थं जगच्छोको निवर्तते ।
 स कथं शोकसंदोहसंवीतोऽसि महामते ॥ १५ ॥
 अहं ते सेवको राम सहायाः कपिपुङ्गवाः ।
 वायुसूनुर्बली येषु तथायं रविनन्दनः ॥ १६ ॥
 कर्तुं धर्तुं सुसंहर्तुं समर्थाः सर्वमेव ते ।
 तैर्युक्तश्च भगवानार्यं शक्तोऽस्यखिलकर्मसु ॥ १७ ॥
 जगद्विध्वंसकः प्रायो रावणः सर्वतापनः ।
 कथं म्रियेत यद्येवं न स्यान्महदतिक्रमः ॥ १८ ॥
 इति लह्मणवाक्येन शान्तेन नयवत्तिना ।
 स्वास्थ्यमालम्बतमां विरहाढ्योऽपि राघवः ॥ १९ ॥

मुग्रीव उवाच

अलं दुःखेन वीरेन्द्र किमेवमनुशोचसि ।
 बलादानेष्यति भवान् जानकीं शत्रुवेशमतः ॥ २० ॥
 हत्वा तं दुर्विधिं घोरं राक्षसेन्द्रं महाबलम् ।
 जित्वा च सपरीवारं बालवृद्धावशेषितम् ॥ २१ ॥
 वाद्यैः सह सुरेन्द्राणां जयघोषैद्विजन्मनाम् ।
 आयास्यसि समादाय मैथिलीं त्वं रघूद्वह ॥ २२ ॥
 सहानेकमहापद्मसंख्यातैः कपिपुङ्गवैः ।
 संयोजय वाहिनीं भव्यां भवान् प्रस्थास्यतेऽचिरम् ॥ २३ ॥
 पूर्वं तु मत्सपन्नं तं दुष्टं जहि शराग्निना ।
 मां स्थापय रघुश्रेष्ठ किष्किन्धाराज्यसम्पदि ॥ २४ ॥

ततां मयाभ्यनुज्ञाताः कोटिशः कपिपुञ्जवाः ।
 समवेष्यन्ति भवतः कार्याय वृत्तनिश्चयाः ॥ २५ ॥
 रक्षसां नगरी सिन्धोर्मध्ये तिष्ठति दुर्गमा ।
 कपथस्तां परिवार्य संस्थिताः सर्वतोदिशम् ॥ २६ ॥
 प्राकारं रचयिष्यन्ति द्वितीयं हेमवर्जमभिः ।
 ततस्तत्र गृहाद्वालहद्वापथगता नराः ॥ २७ ॥
 रुद्धाः कपिभट्टैर्भूयो ध्रुवं शप्त्यन्ति रावणम् ।
 ततः स सीतामादाय संगच्छेदपि तत्क्षणात् ॥ २८ ॥
 अथो युद्धोद्यतोऽप्याशु संक्षयं संगमिष्यति ।
 तव बाणनलैस्तीवैरिति मे निश्चयः प्रभो ॥ २९ ॥
 इति तस्य गिरा सम्यक् शान्तः पीयूषदिग्धया ।
 रामस्य शोकदहनः सीताविरहसम्भवः ॥ ३० ॥

हनुमानुवाच

सत्यसन्ध दयासिन्धो जगदानन्ददायकः ।
 अलं विलप्यातिमात्रं धीरो भव महामते ॥ ३१ ॥
 विवृद्धशोकः पुरुषः शत्रुभिः परिहस्यते ।
 ततः को मतिमानेवं वर्धयेच्छोकमात्मनः ॥ ३२ ॥
 जानामि जानकीहेतोर्मृत्युं तस्य दुरात्मनः ।
 जगत्संतापकन्दस्य दशकण्ठस्य वैरिणः ॥ ३३ ॥
 सानुजं सपरीवारं भवानेतं हनिष्यति ।
 इतीव तस्य वीरेन्द्र जातो बुद्धिविपर्ययः ॥ ३४ ॥
 नो चेत्परस्य दयितां कःस्विदात्मगृहं नयेत् ।
 रक्षसां चापि सर्वेषां जातो भाग्यविपर्ययः ॥ ३५ ॥
 जनयन्ति भुवो भारं राक्षसाः सुरवैरिणः ।
 नाशयन्ति परं धर्मं वध्यास्ते सर्वं एव ते ॥ ३६ ॥

नल उवाच

को भवत्सदृशो लोके पुमान् काकुत्स्थ दृश्यते ।
 यो हन्याद्रावणं दुष्टं त्रैलोक्यपरितापदम् ॥ ३७ ॥
 भवानेकोऽस्य हन्तासि[स्ति] ततस्तेन तव प्रिया ।
 चोरितातीवपापेन विपरीतधिया भृशम् ॥ ३८ ॥
 अचिरेणैव लङ्घायां तवोच्चैर्जैर्दुन्दुभिः ।
 ध्वनिष्यति सुगम्भीरसमुद्रध्वनिसुन्दरः ॥ ३९ ॥

विजित्य लङ्घां काकुत्स्थ निखाय विजयध्वजम् ।
उच्चैः सुरवरस्त्रीभिर्गापयित्वा यशोऽमलम् ॥ ४० ॥

त्रैलोक्यमेतदखिलं भवानानन्दयिष्यति ।
अतो धैर्यमुपालम्ब्य कतिचिद्वासरान नय ॥ ४१ ॥

न पुनस्तीव्रशोकेन मनः क्षीणतमं कुरु ।
भहतामार्त्तिरप्याशु नश्यत्येव न संशयः ॥ ४२ ॥

नील उवाच

धेहि नो मूर्दिध्न चरणौ भवान् कुलविभूषणः ।
त्वत्प्रतापाद्रघुपते करिष्यामोऽपि दुष्करम् ॥ ४३ ॥

लङ्घनीयः समुद्रोऽपि भेदनीयः कुलाचलः ।
उत्खाय मेरुरप्याशु निक्षेप्योऽष्टासु दिक्षु च ॥ ४४ ॥

किं किं न करवामोच्चैस्तवाज्ञा लब्धसिद्धयः ।
आस्फोटयामो भुवने बाहून् वयमनारतम् ॥ ४५ ॥

प्रसह्योदधर्तुकामाः स्म सुमेरुमपि राघव ।
तवाज्ञावशगा एव तिष्ठामः खलु सम्प्रति ॥ ४६ ॥

अञ्जन उवाच

सत्यमेते प्रभाषन्ते कपिवीरा बलोर्जिताः ।
आज्ञायां कपिराजस्ते ध्रुवमेव नियोद्यति ॥ ४७ ॥

दुष्करेऽप्यर्थविषये साधयिष्यन्त्यमी च तम् ।
तव प्रतापमात्रेण जातालौकिकसिद्धयः ॥ ४८ ॥

कपिप्रवीरो हनुमान् मनस्वी महावलोऽयं महनीयवीर्यः ।
अयं च सूर्यस्य सुतो महौजाः सुग्रीवनामा भुवने तथैव ॥ ४९ ॥

एते वयं नलनीलाञ्जदाद्याः सर्वे तवाज्ञैकवशाः स्म सत्यम् ।
तथा करिष्यास उदारमौलेरोत्स्यामहे राम यथैव लङ्घाम् ॥ ५० ॥

इति कपिभट्टैर्वारं वारं गिरा परिणन्त्वतो ।
रघुपति रथ श्रीमत्रेत्यानुजस्य मुखाम्बुजम् ।

इदमकथयर्त्कचिच्चित्ते निवारितबिक्रियः
स्मितलवसुधासम्पृकास्यक्षपाकरमण्डलः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीरामपरिसान्त्वने
नामैकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

अमी कपिभटाः सर्वे बलिनः समरोद्धताः ।
 एतैः समेतः सौमित्रे भवानपि बलोर्जितः ॥ १ ॥
 साधयित्वाजिमुखगः कार्यमत्यहितं मम ।
 लप्स्यते चन्द्रविशदं भुवनेषु महदयशः ॥ २ ॥
 कायेन मनसा वाचा सर्वे सौहृदसंयुताः ।
 समेत्य धातयन्त्यद्वा राक्षसांलोकदुःखदान् ॥ ३ ॥
 अहं चापि वधिष्यामि राक्षसेन्द्रं दशाननम् ।
 भवतामेव साहाय्यात् संजातबलपुष्कलः ॥ ४ ॥
 कार्यमेतच्च त्वरितं साधनीयं महामते ।
 जानकी नयति क्लेशात् क्षणमय्यद्वसम्मितम् ॥ ५ ॥
 कुर्वे कपिपतेरस्य सुग्रीवस्य जयं रिपोः ।
 शीघ्रमेव च मत्कार्यं करोतु कपिभिः सह ॥ ६ ॥
 यावज्जीवतिलङ्घेशः कुतस्तावन्नृणां शुभम् ।
 अतस्तस्य बधो लोकसुखार्थेष्वि भविष्यति ॥ ७ ॥
 इत ऊर्ध्वं तु यत्कार्यं तद्वद् द्रुतं क्रियतां सखे ।
 विलम्बे च रिपोः पक्षः प्रत्यहं परिवर्द्धते ॥ ८ ॥
 इत्युक्तं रघुवर्णेण वचः पीयूषसम्मितम् ।
 कपयः शुश्रुवः सर्वे विनयानतकन्धराः ॥ ९ ॥
 अथ भ्रातूवर्धं रामाद्विज्ञाय कपिपुङ्गवः ।
 हनुमन्तमुवाचेदं कार्याकार्यविचक्षणः ॥ १० ॥

सुग्रीव उवाच

अये मरुत्सुत सखे जानामि रघुपुङ्गवम् ।
 अप्रमेयबलं लोके वरेण्यं च धनुभृताम् ॥ ११ ॥
 तथाप्यात्मबलं यावन्न पर्याप्तिमं भवेत् ।
 तावन्नैव विरोद्धव्यं सपत्नेषु मनीषिणा ॥ १२ ॥
 अनिश्चितबला ये तु सपत्नेष्वभिषेणनम् ।
 कुर्वन्ति मोहाभिभूतास्ते गच्छन्ति पराभवम् ॥ १३ ॥
 भवन्ति चोपहासाय लोकेषु बहुदुःखिताः ।
 अतो बलं स्वं निश्चित्य कार्यं युद्धाभिषेणनम् ॥ १४ ॥

अस्त्येव बलवान् रामो येनानेके द्विषो हताः ।
 तथापि मर्त्यलिङ्गत्वप्रतीतिनौपजायते ॥ १५ ॥

उक्तं मे पूर्वमृषिमिः कबन्धं दुन्दुभैर्ह यत् ।
 यः क्षिपेदेकहस्तेन स हन्याद्वालिनं ध्रुवम् ॥ १६ ॥

महान्तमद्विकूटाभमस्थिकूटं सुदुर्धरम् ।
 कः क्षिपेदेकहस्तेन ह्यप्रमेयबलं विना ॥ १७ ॥

सप्त तालदुमाश्रापि सन्ति वक्त्रप्ररोहिणाः ।
 पातालतलसन्मूला दुर्भेद्या येन केनचित् ॥ १८ ॥

तान् यो भेत्स्यत्यसरलात् वाणेनैकेन तत्क्षणात् ।
 स हन्याद्वालिनं वीरो मतिरेषा ध्रुवं मम ॥ १९ ॥

अतः पूर्वं प्रतीत्यर्थं दुन्दुभेरस्थि सुस्थिरम् ।
 उत्क्षेपणीयं रामेण भेद्यास्तालश्च सप्त ते ॥ २० ॥

ततोऽहं जातविश्वासः किञ्जिकन्धानगरीं द्रुतम् ।
 नेष्यामि ननु वीरेन्द्रं वालिनो वधहेतवे ॥ २१ ॥

हते तस्मिन् महादुष्टे किञ्जिकन्धाराज्यसम्पदः ।
 भोद्धयेऽहं तारया सार्द्धं गजेन्द्रगतिलीलया ॥ २२ ॥

ततोऽस्याज्ञापरवशः संयोज्यामि महाचमूः ।
 कपीन्द्रबलसंव्यूढा ऋक्षराजबलोन्नताः ॥ २३ ॥

ततः क्रियात् सपत्नोऽस्य रावणो लोकरावणः ।
 सद्य एव रणवध्यः परिवारगणैः सह ॥ २४ ॥

निशम्य सुग्रीववचो हनुमान् जहास विज्ञातबलोस्य भर्तुः ।
 तथेति तं प्रोच्य रघुप्रवीरं विज्ञापयामास यथोक्तमर्थम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे बालिवधोपक्रमणो
 नामाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

*

एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

हनुमानुवाच

वीरेन्द्र भवतः कृत्यं लोकोत्तरगुणोत्तरम् ।
 तथापि मर्त्यलिङ्गत्वाज्जनाः संदिहते हृदि ॥ १ ॥

मुनीनां वचनाद् राम वेद्यि त्वां पुरुषोत्तमम् ।
 अप्रमेयगुणाध्यक्षं सर्वदिव्यगुणाकरम् ॥ २ ॥

तेजोराशि महोनीलं देवं रघुकुलोज्जवलम् ।
 बले वीर्यं गुणीश्वर्यं ऋमस्त्वयि न मे क्वचित् ॥ ३ ॥
 यशःश्रीज्ञानवैराग्यनित्यचिद्धनशालिता ।
 नित्यमुञ्जूमभते राम त्वय्यदभुतगुणाश्रये ॥ ४ ॥
 स्वमाययैव संवृत्य स्वरूपं सुखचिद्धनम् ।
 विक्रीडसि च काकुत्स्थ लोकवृत्तमनुव्रतः ॥ ५ ॥
 अतस्ते विक्रमगुणा अलच्याः प्राकृतैर्जनैः ।
 ततः संदिहते ह्येते कपयो बालिनो वधम् ॥ ६ ॥
 प्रत्यायकं च तस्यैते ज्ञातुकामा रघूद्वह ।
 अतो भिन्धि प्रभो वक्ररुहांस्तालमहीरुहान् ॥ ७ ॥
 य एतानेकबाणेन प्रसुप्तभुजगाकृतीन् ।
 भिन्द्यात् तालद्वुमान् सप्त वालिस्तेनैव हन्यते ॥ ८ ॥
 कबन्धं दुन्दुभेश्वैव क्षिपेदेककरेण यः ।
 महाद्रिकूटसंकाशं वालिस्तेनैव हन्यते ॥ ९ ॥
 इति सुग्रीवमवदन् सर्वज्ञा कृष्णश्च ये ।
 कृत्यं तद् द्वयमप्येतत् त्वय्यदभुततमं न हि ॥ १० ॥
 ततो वालिवधश्चास्य प्रत्याय्यः पशुचेतसः ।
 मैत्री चानेन वर्ध्यैव कपिसेना महीयसा ॥ ११ ॥
 इति श्रीमान् समाकर्ण्य काकुत्स्थो हनुमद्वचः ।
 तथेति प्रतिशुश्राव सप्तालप्रभेदनम् ॥ १२ ॥
 उत्क्षेपं दुन्दुभेरस्थनः सत्यचारित्रविक्रमः ।
 साभिप्रायाखिलकृतिः समुत्तोलितसायकः ॥ १३ ॥
 भेत्स्यामि हनुमन्नेष सप्त तालमहीरुहान् ।
 भेत्स्यामि शापदग्धं च तन्मूलस्थं भुजङ्गमम् ॥ १४ ॥
 तेनासौ स्वं वपुः प्राप्य स्वर्लोकं यास्यति द्रुतम् ।
 प्रहृत्य दुन्दुभेश्वचास्थि तं वै निष्यामि सद्गतिम् ॥ १५ ॥
 कार्यमेतद् द्वयं नाम मयैव करुणावशात् ।
 अतस्तत्र गमिष्यामि निःशङ्कं कपिपुङ्गवैः ॥ १६ ॥
 अलौकिकमदः कर्म करिष्ये ख्यातिहेतवे ।
 पश्यन्तु युगपत्सर्वे कपिवीरा बलोन्मदाः ॥ १७ ॥
 उररीकृतमीशेन कर्मद्वयमलौकिकम् ।
 हनुमानवदत्सत्यं सुग्रीवकपिसंनिधौ ॥ १८ ॥
 अथ ते राममादाय कपिवीराः सहानुजम् ।
 तालावलीं वालिवधं प्रत्ययाय समाययुः ॥ १९ ॥

श्रीमान् रामश्च सौमित्रिः सुग्रीवो हनुमांस्तथा ।
 नलो नीलोऽङ्गदश्चैव सप्ततालावलीं ययुः ॥ २० ॥
 दर्दर्श रामस्तान् कृत्स्नान् सप्ततालाकृतीन् द्रुमान् ।
 व्यचष्ट सर्वमायेशस्तत्तत्त्वं भेदने स्थितौ ॥ २१ ॥
 प्रददेन समाक्रम्य सौमित्रेश्चरणद्वयम् ।
 क्षणेन सरलीचक्रे सर्पं वक्रतया स्थितम् ॥ २२ ॥
 अभूच्छटचटाशब्दस्त्रैलोक्यपरिपूरणः ।
 सरलीभवतां तेषां सप्तानां तालभूरुहाम् ॥ २३ ॥
 ततो बिभेद बलवान् बाणेनैकेन तान् द्रुमान् ।
 स वाणस्तस्य तान् भित्त्वा परतो निर्जग्म ह ॥ २४ ॥
 भूत्वा हं सतनुभूयस्तूणीरं प्रविवेश सः ।
 तदद्भूतमिवात्यर्थमभूत्सम्पश्यतां नृणाम् ॥ २५ ॥
 श्रेणोभूतेषु तालेषु भिन्नेषु महतेषुणा ।
 सप्तैव विवराण्यासन् पूर्यमाणानि वायुभिः ॥ २६ ॥
 तन्मूलस्थश्च भुजगः शापदग्धो हतस्तदा ।
 अवाप सद्गर्ति भूयो रामेषुधवस्तपातकः ॥ २७ ॥
 भिन्नेषु सप्ततालेषु सुरपाणितलोदगता ।
 कल्पद्रुसुमनोवृष्टिः पपातामुष्य मूर्ढनि ॥ २८ ॥
 अथो जयजये त्युच्चैः कपयो धरणीतले ।
 दिवि देव गणश्चैव हर्षपूर्णा बभाषिरे ॥ २९ ॥
 सप्ततालद्रुमविलप्रोद्गीर्णः सप्तभिः स्वरैः ।
 उद्गायन्तीव मरुतो रामस्य विमलं यशः ॥ ३० ॥
 ततस्ते दर्शयामासुः कबन्धं दुन्दुभर्महत् ।
 महाद्रिकूटसंकाशं स्थिमात्रावशेषितम् ॥ ३१ ॥
 हिमानीचयसंकाशं शुभ्रं सुचिरसंस्थितम् ।
 तद् दृष्ट्वा बलवानेष वामेनैव तु पाणिना ॥ ३२ ॥
 उल्लास्य धनुषः कोट्या स्वनवद्भूरिवेगतः ।
 चलितं व्योममार्गेण दीर्घान्तरमपातयत् ॥ ३३ ॥
 तद् दृष्ट्वाद्भूतविक्रमस्य चरितं श्रीरामचन्द्रस्य वै
     तालानां परिभेदनं खलु जवेनैकेन दिव्येषुणा ।
 दुन्दुभ्यस्थिनिपातनं च धनुषः कोट्यैव लीलावशाद्
     वामेनैव करेण वानरभटा युक्ता बभूवुमुदा ॥ ३४ ॥
 इति श्रीमद्विरामायणे ब्रह्म भुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सप्ततालविभेदन-
     दुन्दुभ्यस्थिक्षेपणो नामेकाशोत्पर्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्वचशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोत्तराच

श्रीरामचरणस्पर्शाद्बुद्धुभिर्नामि सोऽसुरः ।
 भासयन् हरितः सर्वा द्रुतं स्वर्गपुरं ययौ ॥ १ ॥

सौमित्रिमाह शृण्वत्सु कपिवीरेषु राघवः ।
 एष याति दिवं भ्रातर्दुर्दुभिर्लूनपातकः ॥ २ ॥

यस्य प्रकाशादखिला जाता वितिमिरा दिशः ।
 दिवि संस्तुवतां चैव देवानामेष संखः ॥ ३ ॥

लक्ष्मण उवाच

किमिति स्तूयते वीर दुर्दुभिर्नामि सोऽसुरः ।
 व्रजन् स्वर्गपुरं देवैर्जिज्ञास्ये तस्यकारणम् ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच

मत्पादस्पर्शधूताघो दुर्दुभिर्नामि सोऽसुरः ।
 देवदूतैर्नीयमानः सादरं स्वःपुरीमयम् ॥ ५ ॥

प्रकाशयति दिक्चक्रं महता पुण्यतेजसा ।
 तदेष स्तूयते देवैराश्चर्यमसृणाशयैः ॥ ६ ॥

एष कल्पशतानि स्वर्भोव्यते देवसम्पदः ।
 ततश्चगन्ता विलयं व्रद्यना सह मत्पदे ॥ ७ ॥

किमनेन कृतं भद्रं किमनेन कृतं तपः ।
 इति स्तुतिपरा देवा गृह्णन्त्येनं गृहागतम् ॥ ८ ॥

दिव्यं विमानमास्थाय स्वःकान्ताधूतचामरः ।
 गत एष स्वर्गपुरों पश्य लक्ष्मण दुर्दुभिः ॥ ९ ॥

इति वदन्तममुँ कपिपुङ्गवाः प्रणयसौख्यसम्भ्रममानसाः ।
 सजवमेत्य वचोभिरपूजयंस्तदतिश्रुभ्रयशोभरसौरभैः ॥ १० ॥

अथ सादरमानम्य सुग्रीवो वदतां वरः ।
 उवाचेदं रघुश्रेष्ठं कार्यसाधनसत्वरः ॥ ११ ॥

जानामि राम सत्यं त्वामप्रमेयबलान्वितम् ।
 भुकोभारापहृतयेऽवतीर्ण पुरुषं परम् ॥ १२ ॥

कस्त्वां विना रघुपते क्षणतो निरस्येदेकेन तावदिषुणा त्रिशिरःखरादीन् ।
 उद्दामबाहुबलनिर्जितनाकनाथलक्ष्मीविभूषितमदालयराज्यबन्धून् ॥ १३ ॥

सत्त्वं तत्रैव विमलं विपुलं प्रशान्तं धामामनन्तकवयः शुचिशुद्धबोधाः ।
 आस्थाययद्रघुपते स्वमिदं शरीरं विश्वग् भवे विहरसेऽखिल वन्दिताङ्गिन्नः ॥ १४ ॥
 श्रीरामनाम तव काममशेषकाम सम्पूर्तये जयति कामगवीसमानम् ।
 यत्संस्मृतिर्हरति भूरि विसंकटेऽपि दुःखाकरं सुजनुषां भुवने जनानाम् ॥ १५ ॥
 गायन्ति ये तव यशः शशिरश्मशुभ्रप्रालेयपूरशिरं भवतापहन्तृ ।
 तेषां महाकविनृणां वदनारविन्दे वाग् भाति सौरभवती सदने च लक्ष्मीः ॥ १६ ॥
 उद्गीयतां तव यशो विशदं कवीनां पीयूष यूषपरिपोषितमानसानाम् ।
 चिन्तामणित्रिदशपादपकामधेनु सम्भूतिभूमिविभवाः परितो भवन्ति ॥ १७ ॥
 दारिद्र्घसंहृतिकरंदलितापमृत्यु संतापपापनसमुत्वरबद्धकक्षम् ।
 प्रज्ञामनःकुटिलताधनिरासनं ते जागति राम चरितं भरितं गुणोदयैः ॥ १८ ॥
 को वेत्ति सत्यगुणपौरुषसारवन्ति कर्मणि तेऽतिविमलानि निरस्तमाय ।
 यानि त्रिलोकजनशर्मकराण्यनन्यसाधारणानि जगतां तिमिरापहानि ॥ १९ ॥
 एतत्त्वदीयमतुलं धनुरुद्धतेषु संग्रामभीमभुवि कुण्डलितं सदुच्छैः ।
 मार्तंण्डमण्डलमिव ग्रसतेतमांसि रक्षांसि धर्मपथमुद्रणदीक्षितानि ॥ २० ॥
 योऽसौ परीक्षणविधिः स्तव पामराणा मस्माकमेव ननु तत्त्वमजानतां ते ।
 अज्ञानमावहति सोऽखिलचित्तसाक्षिन् जानाति कः खलु भवन्तमिहाप्रमेयम् ॥ २१ ॥
 त्रैलोक्यबन्धवर कल्पतरुस्वभाव भव्याङ्गिपद्मकमलाकरलालितस्य ।
 तस्याप्रमेयपुरुषस्य तवातिमन्दैः कोऽसौ परीक्षणविधिः पशुभिः कुधोभिः ॥ २२ ॥
 ब्रह्माण्डकोटिकलनामयकालचक्रं चेष्टावतस्तव विभो पुरुषोत्तमस्य ।
 श्रीराघवस्य निगमैरनिरूपितस्य नास्माभिरस्ति कपिभिः पशुभिः परीक्षा ॥ २३ ॥
 भूत्योऽस्मि ते रघुपते मम सम्प्रतीश यातैव कापि विपदुद्धतशत्रुजन्या ।
 तत्प्रार्थनोऽपि मुखरीभवदाननस्य मौढ्यं ममैव रघुवीर वतावरस्ति ॥ २४ ॥
 इति संस्तूयमानोऽसौ सुग्रीवेण दयानिधिः ।
 उवाच तमथ श्रीमान् स्मितसम्भूषिताननः ॥ २५ ॥
 अलभियति लघिष्ठे कर्मणि स्तोत्रवादैरहमहह सुमित्रासूनुरेते च यूषम् ।
 समरभुविसमेत्यप्रोज्जवलान्यर्जयामो रजनिचरवधोत्थान्येतद्वर्धं यशांसि ॥ २६ ॥
 तव सुकृतभरेण त्वं विवर्द्धस्व लोके विनिहतरिपुसार्थः सत्यधर्मेण युक्तः ।
 बलिनमथ विपक्षं दर्शयाजौ स्वकीयं तमहमहह हन्यामेकवाणप्रयोगात् ॥ २७ ॥
 किञ्चिन्धापुरमेत्य विद्विषि मया दाधे त्वमेकेषुणा
 राज्यं शाधि कपिप्रवीर कतिचिद् घस्तान् युतस्तारया ।
 भुज्ञानश्च चिराभिलाषहचिरां राज्यश्रियं तामपि
 विलष्टं यां वनवासदारहरणाद्यैस्तत्र नो विस्मरेः ॥ २८ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुग्रीवधीराम-
 संवादो नाम द्वयशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

ऋशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति काकुतस्थवचसा प्रोत्साहितमनाः कपिः ।
सत्यमेकं पुरस्कृत्य तमुवाच रघूद्वाम् ॥ १ ॥

येनाहं विपदः सर्वास्तरिष्यामि रिपूद्वामः ।
राज्यं प्राप्स्यामि च महत्किञ्चिकन्धापुरभोगदम् ॥ २ ॥

चिराभिलषितां तां च कान्तां चतुरचेतसम् ।
अलमासादयिष्यामि यस्य विक्रमतेजसा ॥ ३ ॥

निःसप्तनां च भोव्यामि किञ्चिकन्धानगरोधराम् ।
यस्यैव च प्रसादेन निरायासेन राघव ॥ ४ ॥

तमहं विस्मरिष्यामि यदि त्वां पुरुषोत्तम ।
पापमेवाश्रयिष्यामि पशुरेव न संशयः ॥ ५ ॥

सत्यं हि पश्वो राम विस्मरन्ति विचेतनाः ।
मातरं पितरं चापि भ्रातरं भगिनीमपि ॥ ६ ॥

भुज्ञते मातरं चापि भगिनीं तनयामपि ।
पितरं भ्रातरं धन्ति तनयं भक्षलोभतः ॥ ७ ॥

पशूनां पक्षिणां चापि प्रवृत्तिरियमीदृशी ।
तथापि भवता राम जाताः स्मोऽद्यानुकम्पिताः ॥ ८ ॥

कथं नु विस्मरिष्यामि त्वामहं जीवितप्रदम् ।
भवतां रघुवीरेन्द्र प्राप्तज्ञानाः पशुष्वपि ॥ ९ ॥

इति सुग्रीव आभाष्य श्रीरामं करुणानिधिम् ।
महत्स्य बलं चैष समाश्रित्य कपीश्वरः ॥ १० ॥

आजगाम जवात्स्य वालिनो वलिनः पुरीम् ।
किञ्चिकन्धां नाम परिखाप्राकारवलयान्विताम् ॥ ११ ॥

बृहदगोपुरसम्बद्धकपाटोत्कीलशृङ्खलाम् ।
प्राप्तादशिखराकीर्णपनाकाविपुलध्वजाम् ॥ १२ ॥

अयस्ताम्रादिधातूत्थबृहत्प्राकारदुर्गमाम् ।
विन्यस्तलोहान्नियन्त्रकोट्टुमहोन्नताम् ।

समंतात्परिणाहाढ्यां महाजननिषेविताम् ॥ १३ ॥

अनेकपद्मसंख्यातकर्णीन्द्रकुलसंकुलाम् ।
॥ १४ ॥

परिखाप्राप्तलिला नादेयस्तोतसान्विताम् ।
 सुभोज्यसंयुतां नित्यं सुपेयसुरसोदकाम् ॥ १५ ॥
 फलपत्रप्रसूनाढ्यबृहदारामरोपितैः ।
 पादपैः पूर्णं भ्रमरैः समंताज्जातसौरभाम् ॥ १६ ॥
 मणिचत्वरकास्तीर्णहैमास्तरणसंस्तराम् ।
 विश्रान्तवानरश्रेणीपरिपीतरसासवाम् ॥ १७ ॥
 गृहेष्वापानगोष्ठीषु सोत्फालकपिपुङ्गवाम् ।
 दिग्जैत्रेन्द्रसुतानीतसर्वदिग्विभवोन्नताम् ॥ १८ ॥
 भीमैः किलकिलाशब्दैर्वाह्नोः स्फोटनकुट्टनैः ।
 तलताडनशब्दैश्च पर्युच्छलनवेगजैः ॥ १९ ॥
 शब्दैश्च वानरेन्द्राणां वीरवर्यरसाकुलाम् ।
 नित्यं संग्रामवार्ताभिरुक्तटापितवानराम् ॥ २० ॥
 स्वर्णवर्णेरक्तवक्रैरुच्छलत्पुच्छगुच्छकैः ।
 आरक्तलोचनैः कीशैरहर्णिशमुदित्वराम् ॥ २१ ॥
 कीशान्तपुरनारीणां वानरीणां स्वभावतः ।
 दिव्यरूपसुसम्पन्नशरीराणां महात्विषाम् ॥ २२ ॥
 जातरूपप्रकाशाङ्गलतानां जितविद्युताम् ।
 कमनीयपटीभूषाशृङ्गारोपेतवर्षमणाम् ॥ २३ ॥
 रक्तोष्ठीनां सुकण्ठीनां सुकेशीनां समंततः ।
 सुदतीनां सुनेत्राणां केलिलीलाविशारदाम् ॥ २४ ॥
 धर्मिष्ठैर्ज्ञानविज्ञानसम्पन्नैः साधुविक्रमैः ।
 सत्यशीलैः क्षमोपेतैर्दयावद्विद्विचक्षणैः ॥ २५ ॥
 त्यागवद्विद्विवंयद्विः संवदद्विः सुरैः सह ।
 दिव्यदृष्टिभिरुत्सिक्तैः सुधीभिर्वेशसुन्दरैः ॥ २६ ॥
 नाम्नैव पशुभिः किन्तु पुरुषैर्वर्यवत्तरैः ।
 देवावतारैः कपिभिः श्रीरामालोकनोत्सवैः ॥ २७ ॥
 कपिराजैर्वालिलबलमुख्यवीरबलोर्जितैः ।
 दिग्जैत्रैः स्वामिहितकुच्छीलैः सततमावृताम् ॥ २८ ॥
 नित्यं निधिकुलावासां रक्षोभिर्दुर्गमां च ताम् ।
 वालिदिग्जैत्रयात्रायां पराजितदशाननाम् ॥ २९ ॥
 अजेयस्वामिकां लोके रक्षोभिः किन्नरैः नरैः ।
 रमणीयतमां लोकैरीक्षणीयतमश्रियम् ॥ ३० ॥

नानाचतुर्युगीराज्यसमेधिततमां च ताम् ।
 चिरात्संजातविजयां राजधानीं कपीशितुः ॥ ३१ ॥
 सेवनीयतमां वर्णश्चतुर्भिस्त्यक्तकैतवाम् ।
 नीतिनाथशुभाचारवालिराज्यासनोर्जिताम् ॥ ३२ ॥
 यत्रानुसवनं वाद्यज्जयदुन्दुभिघोषिताम् ।
 प्रासादभवनं तस्य वालिनोऽग्रं कपीशितुः ॥ ३३ ॥
 यद्राजा बलवान् वाली दिग्जैत्रो विभवोर्जितः ।
 नानाचतुर्युगीजातदीर्घयुर्मृत्युदुर्गमः ॥ ३४ ॥
 कृतं येन तपो भूरि शक्षचाराधितो मुहुः ।
 ततो लब्धवरोयश्च पृथिवीजयशक्तिमान् ॥ ३५ ॥
 नरकन्या नागकन्या रक्षःकिन्नरकन्यकाः ।
 भुड्के यः सुरते स्वरं बलवांल्लोकनिर्जयी ॥ ३६ ॥
 यश्च दृप्यन्तमावध्य रावणं वलिनां वरः ।
 एकस्यामेवकक्षायां धृत्वा इवपुरमानयत् ॥ ३७ ॥
 यत्समानबलो लोके नान्यो नृमृगपक्षिषु ।
 रक्षःकिन्नरयक्षेषु नागेषु नगवास्तुषु ॥ ३८ ॥
 यो जित्वा हरितः प्रमथ्य हरितां भूमीपतीनां बला
 न्यानैषीन्नगरीं निजां ननुनिधीस्तान् यक्षराजस्य ये ।
 यस्तारां समपाहरन्निज वलान्मत्तश्च सुग्रीवगां
 येनाबध्यत संगरे दशमुखोऽसावेककक्षान्तरे ॥ ३९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे इक्षिणखण्डे किञ्चिन्धागमनो
 नाम अयशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

*

चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तस्याः परिसरेस्थित्वा गाढमास्फोट्य दोद्वयम् ।
 कृत्वा सिंहनिनादं स आपूर्यध्वनिभिर्दिशः ॥ १ ॥
 कृत्वा किलकिलाशब्दं मुखेनापूरयन् नभः ।
 आजुहावाग्रजं युद्धे संरम्भादाततायिनम् ॥ २ ॥
 अयुध्यतां मिथोयुक्तौ ताबुभावाततायिनौ ।
 दोद्वण्डविहितास्फोटो संरब्धौ युद्धदुर्मदौ ॥ ३ ॥

कृतान्योन्यसुनिर्धातौ	नानावन्धविशारदौ ।
मल्लकक्षस्फुरज्जद्ग्नौ	साक्षाद्वीररसाविव ॥ ४ ॥
आरक्तनयनद्वन्द्वौ	भ्रुकुटीभङ्गभीषणौ ।
अन्योन्यजीवितान्तेच्छु	अन्योन्योद्घोषकारिणौ ॥ ५ ॥
मुष्टीमुष्टिकृताधातौ	दन्तादन्ति नखानखि ।
हस्ताहस्तिकृतोत्क्षेपौ	पादापादिप्रहारिणौ ॥ ६ ॥
दण्डादण्डिकृतावेगप्रहारौ	वीर्यवत्तमौ ।
शक्तीशक्तिप्रहरणो	शूलाशूलि गदागदि ॥ ७ ॥
हलाहलिदृढाधातं	युध्यमानौ परस्परम् ।
खङ्गाखङ्गिखराधातं	ताडयन्तौ महाबलौ ॥ ८ ॥
नागायुतबलोपेतौ	तलशब्दप्रहारिणौ ।
दर्शयन्तावुभौयुद्धे	ह्यन्योन्यप्लुतिलाघवम् ॥ ९ ॥
परस्परं धातयन्तावुत्क्षिपन्तौ	परस्परम् ।
परस्परं घोषयन्तौ दिशः	किलकिलारवैः ॥ १० ॥
अङ्गैर्वीरावेशशोणैः	पुलकौघविसंस्थुलौ ।
वलन्तौ विचलन्तौ च कुर्वन्तौ	भूयुपक्रमम् ॥ ११ ॥
एह्येहि दुष्ट दुर्ग्रीव त्वं मया युद्धमिच्छसि ।	
तारां च राज्यलक्ष्मीं च भोक्तुकामोऽसि लोलुप ॥ १२ ॥	
तते दूरे द्वयमपि मत्तो मृत्युस्तु संनिधौ ।	
अतस्त्वं मर्तुकामो मां सम्प्राप्तो दर्पगवितः ॥ १३ ॥	
किं किन कुर्वते प्रायोमर्तुकामा जना इह ।	
अतौ विमूढहृदयः संजातोऽस्यधुना रिपो ॥ १४ ॥	
एकेनैव प्रहारेण त्वां नयामि यमक्षयम् ।	
इत्युक्त्वा बलवान् बालिः प्रजह्ने गदयैव तम् ॥ १५ ॥	
सोऽपि वेगात् समुत्तोल्य गदां सुमहतीं रिपोः ।	
जघान वक्षसि क्रुद्धः सास्य पुष्पमिवाभवत् ॥ १६ ॥	
ततोऽन्योन्यं गदाधातैः समरे तावयुद्धताम् ।	
अध ऊर्ध्वं समताच्च दर्शयन्तौ गदे उभे ॥ १७ ॥	
परस्परप्रहारैस्ते चूर्णतामागते गदे ।	
ततः शक्त्यृष्टिशूलासिभुशुण्डीपरिघादिभिः ॥ १८ ॥	
परश्वधप्राप्तकुन्तनोमरादिभिरायुधैः ।	
प्रजह्नतुस्तावन्योन्यं रोषावेशप्रहारिणौ ॥ १९ ॥	

भग्नेष्वायुधपूर्गेषु तरुशैलशिलादिभिः ।
 अयुद्धचतां मिथोरक्ते रोषावेशवशं गतैः ॥ २० ॥
 तयोः प्रहरतोर्गाढं शिलाभिस्तरुभिस्तथा ।
 निर्घातघोषः समभूदगर्जतोर्घनयोरिव ॥ २१ ॥
 शिलाश्च भग्नतां नीताः काठिन्यादञ्ज्योस्तयोः ।
 समूलोत्पाटितास्तुञ्जास्तरवश्चत्रुद्भुजाः ॥ २२ ॥
 ताभ्यां वज्रप्रहारिभ्यां गर्जद्भ्यां धोरनिःस्वनम् ।
 समंतात्संक्षयं नीता अद्विकूटा महोन्नताः ॥ २३ ॥
 भञ्जिताश्चैव तरवः स्कन्धैर्थे गग्नस्पृशः ।
 ततोऽवतीर्णे समरे मुष्टीमुष्टि प्रहारिणौ ॥ २४ ॥
 तयोर्मुष्टिप्रहारैस्तैरतिघोरैर्घनारवैः ।
 कम्पिता धरणीकृत्स्ना शब्दायितमभून्नभः ॥ २५ ॥
 कोटिवज्रनिपातोत्थैरारवैरिव सर्वतः ।
 अरौद्धां रोदसी शब्दैर्मुष्टामुष्टिप्रहारजैः ॥ २६ ॥
 तलप्रहारैः प्रखरैर्मुष्टिभिश्चातिदारुणैः ।
 जड्घाबाबाहुप्रहारैश्च रोदसी सर्वतो वृते ॥ २७ ॥
 उपर्यधश्चमधन्तौ तावन्योन्यस्य वर्षणी ।
 मोटयन्तौ क्षिपन्तौ च युधि भूरि प्रजह्नतुः ॥ २८ ॥
 मल्लयुद्धेन युद्धचन्तौ प्रहारापातदारुणी ।
 अन्योन्याञ्जकृताक्षेपावन्योन्यपरिमद्दनौ ॥ २९ ॥
 अन्योन्याञ्जकृतः क्रान्ती अन्योन्यजयकाङ्क्षणौ ।
 अन्योन्यमूर्द्धहरणामिच्छन्तौ बद्धवैशसौ ॥ ३० ॥
 एकरूपावेकवेशावेकशीलपराक्रमौ ।
 युध्यमानौ मिथो युद्धे रामेणैवं वितर्कितौ ॥ ३१ ॥
 अहो ममेह को मित्रमनयोर्युद्ध्यमानयोः ।
 द्वयोः प्लवगयोर्मध्ये समानतनुरूपयोः ॥ ३२ ॥
 किं च मित्रस्य चित्रांस्यादिति मे मुहृते मनः ।
 इत्येवं तर्कमाणःस्मिन्मर्त्यलीलानुकारिण ॥ ३३ ॥
 रामे दाशरथी देवे वलिना तेन वालिना ।
 इन्द्रस्य तनयेनायं सूर्यसूनुः पराजितः ॥ ३४ ॥

वीर्यैधभाजा वलिनां वरेणतेनायमुच्चैर्युधि युध्यमानः ।
मुष्टिप्रहारैः सपदि प्रसह्य विद्रावितः सङ्गरतोऽक्षसूनुः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे बालिसुग्रीवसंग्रामे
सुग्रीवपराजयो नाम चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

*

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

मुष्टिप्रहारविध्वस्तः	शस्त्रघातपरिक्षतः ।
क्षरद्रुधिरदिग्धाङ्गः	कपिर्भ्रष्टपराक्रमः ॥ १ ॥
मुहुर्विनिःश्वसन् श्रान्तो	धावनश्रमवेगतः ।
पलायनसलज्जौऽसौ	रामस्यान्तिकमागतः ॥ २ ॥
मुहुर्विचकितस्तत्र	शत्रोरागमशङ्ख्या ।
विवृत्य वदनं पश्चात् पश्यन् सत्रासमानसः ॥ ३ ॥	
तं प्रणम्यात्मसुहृदं	तर्जन्यग्रेण निर्दिशन् ।
उपालेभे पराभूतो	वाक्यैरुच्चावचैर्मुहुः ॥ ४ ॥
अहो रघुकुलोत्तं स वश्चित्तो भवतास्म्यहम् ।	
विध्वस्तः संगरे युद्ध्वा बलिना तेन वालिना ॥ ५ ॥	
जानाम्यात्मबलं तस्मिन्नपर्याप्तिमं रिपौ ।	
तव विश्वासमाश्रित्य युक्तोऽहं तेन संगरे ॥ ६ ॥	
सोऽहं सम्यक् त्वया मित्र नीतस्तेन पराजयम् ।	
यद्यहं न पलायेय हत सवाद्य तेन तत् ॥ ७ ॥	
प्राणान् गृहीत्वा कथमप्यागतोऽस्मि तवान्तिकम् ।	
क एवं सुहृदो हन्याद विश्वासं रघुसत्तम ॥ ८ ॥	
पुरैवाहं हतबलस्तस्माद्गीतः पलायितः ।	
ऋष्यमूकगिरे: शृङ्गमाश्रित्य रहसि स्थितः ॥ ९ ॥	
त्वद्बलं तु समाश्रित्य पुनः सोत्साहमानसः ।	
युक्तोऽहं तेन समरे द्राक् सम्प्राप्तश्च तत्कलम् ॥ १० ॥	
इदं तेजनुचितं वीरग्रन्मित्रपरिवद्वनम् ।	
महोजसोऽतिमहतौ धार्मिकस्य यशस्विनः ॥ ११ ॥	

किमहं कृतवान् राम तव विश्वासमात्मना ।
 आगन्तुकस्य का मैत्री कि दुःखं मे पराजये ॥ १२ ॥
 सोऽहं स्वच्छतमं शत्रुं विप्रकृत्य सुनिर्बलः ।
 कथं स्थास्थामि लोकेऽस्मिन् सक्षेमो जीवितान्वितः ॥ १३ ॥
 अत्राप्यागमनं शङ्के तस्य दुष्टस्य विद्विषः ।
 प्रहर्तुमुदयते तस्मिन् को मे त्राता भविष्यति ॥ १४ ॥
 इति तस्य गिरो रामः श्रुत्वाऽत्मसुहृदस्तदा ।
 सानुकम्पमनाश्चक्रे हस्तस्पर्शेन लालनम् ॥ १५ ॥
 वालिनो मुष्ठिधातेन शस्त्रधातेन चापि सः ।
 परिक्षताखिलतनुः क्षतजौघपरिप्लुतः ॥ १६ ॥
 रामस्य हस्तस्पर्शेन भूशं पीयूषवर्षिणा ।
 अगदेनेव सुग्रीवस्तत्क्षणात्सुखितोऽभवत् ॥ १७ ॥
 तमुवाच रघुश्रेष्ठो लालयित्वा भूशं प्रभुः ।
 न मे दोषोऽस्ति वै मित्र युवां ननु रणाङ्गणे ॥ १८ ॥
 युध्यमानी मया दृष्ट्वेकरूपवपुर्धरौ ।
 अतो मम वितर्कोऽभूत को मे मित्रं भवेदिति ॥ १९ ॥
 चिह्नं नैव मया दृष्टं मित्रस्य तवयुध्यतः ।
 अतः कथमहं हन्यां विशिखेनानिर्वर्तिना ॥ २० ॥
 हत्वा प्रमादतो मित्रं कथं स्यां पापभागहम् ।
 इष्टेन च वियुज्येय ततः कालः प्रतीक्षितः ॥ २१ ॥
 मयाऽशु नैकवाणेन तव शत्रुर्निपातितः ।
 अधुना पुनरेवत्वं प्रयाहि रिपुमात्मनः ॥ २२ ॥
 सत्यं वदामि ते मित्र हनिष्ये तं महेषुणा ।
 इत्याख्याय रघुश्रेष्ठः सुग्रीवं सुहृदं निजम् ॥ २३ ॥
 चिह्नाय तस्य ग्रीवायां मालां कुसुमर्निर्मिताम् ।
 निदधावात्महस्तेन करुणारसवारिधिः ॥ २४ ॥
 भूयोऽप्येष स्वामिना राघवेण दत्ताश्वासौ लालितश्चैव कीशः ।
 युद्धं कर्तुं वालिना वीर्यभाजा किञ्चिकन्धाख्यां नगरों संजगाम ॥ २५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे सुग्रीवसमास्वासनो
 नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

पुनः सुग्रीव आगत्य किञ्जिन्धापुरसन्निधौ ।
 जगजं कलिताटोपो रामस्य बलमास्थितः ॥ १ ॥
 आरक्लोचनः कोपादास्फोटितभुजद्वयः ।
 चक्रे सिंहनिनादं च दर्पनिर्वृद्धमानसः ॥ २ ॥
 तस्य गजितमाकर्ण्य वालिः शुद्धान्तसंस्थितः ।
 आः स एव पुनर्मूढः प्राप्तो मां युद्धकामुकः ॥ ३ ॥
 नाधुना मोचनीयोऽसौ वध्य एव मया खलः ।
 यदनादृत्य संत्यक्स्तत्फलं पुनरागतः ॥ ४ ॥
 कस्य वीर्यमुपाश्रित्य गर्जत्येष मधि स्थिते ।
 ननु मूढोऽयमधुना नोपेद्व्यः खलवृत्तिभृत् ॥ ५ ॥
 खला हि जीवनार्थाय भवन्ति नतवृत्तयः ।
 जीविताः पुनरुन्नम्रा जायन्ते वेतसा इव ॥ ६ ॥
 शत्रुनेपेक्षणीयः स्यात् प्रमादाच्चेदुपेक्षितः ।
 सम्प्राप्ते वसरे स्वीये पुनर्मूलं निकृन्तति ॥ ७ ॥
 अतोहन्तुमिमं शत्रुं प्रयाम्येष विनिश्चितम् ।
 इत्थं कृतमतिर्वालिरन्तःपुरसुखस्थितः ॥ ८ ॥
 ततः प्रचलितुं वीरश्चकमे क्रोधमूछितः ।
 आज्ञां ययाचे भार्या स बद्धवा परिकरं दृढम् ॥ ९ ॥
 तस्य भार्या तु सा तारा राज्यश्रीरिव सुन्दरी ।
 युद्धाय सज्जं दयितं वारयामास यतन्तः ॥ १० ॥
 दृष्टापशकुनान्यद्वा भर्तुः कुशलमिच्छती ।
 नैतस्यां नाथ वेलायां युक्ता सम्प्रस्थितिर्युधे ॥ ११ ॥
 पश्यैताः खलु फेरव्यो रटन्ति तव सम्मुखे ।
 सूचयन्त्येव सहसा दुर्निमित्तं निपातुकम् ॥ १२ ॥
 दिगदाहं चापि पश्यामि रजसेवाक्मावृतम् ।
 कम्पतीव मनोऽत्यर्थं त्वगदहृतइवाद्य मे ॥ १३ ॥
 वामं स्फुरति चक्षुर्मे भुजमूलं च दक्षिणम् ।
 प्रलयत्येष पापात्मा काकः कदुरटन्मुहुः ॥ १४ ॥

भवन्त्यन्यानि भूयांसि दुर्निमित्तानि चापि ते ।
 प्रस्थानं वारयन्त्येवेदानीं नावसरो युधः ॥ १५ ॥
 मनो नोत्सहते वीर मामकं प्रस्थितौ तव ।
 अतः कालान्तरे वुद्धं क्रियतां शत्रुणा सह ॥ १६ ॥
 सन्मुहूर्तमुपाश्रित्य यद्वि कार्यं प्रवर्त्यते ।
 भवेदविहतं तद्वैनेतरद् बलिनामपि ॥ १७ ॥
 सम्पन्नोऽपि बलेनोच्चैः प्रतीक्षेत विधेवलम् ।
 अनुकूले विधो सर्वमनुकूलं यतो भवेत् ॥ १८ ॥
 यस्तु कालवर्णं प्राप्तस्तस्य बुद्धिर्विचाल्यते ।
 ग्रुवं चलितवुद्धीनां विध्वंसो जायते भुवि ॥ १९ ॥
 न जातु चावमन्येत प्रज्ञावन्तं जनं नृपः ।
 साध्यते प्रजया कार्यं न तद्वलशतैरपि ॥ २० ॥
 बन्धूनां च हितं वाक्यं नोच्छेद्यं साधुवुद्धिना ।
 उपचारं हि कुर्वन्ति सन्त्युदासीनवृत्तयः ॥ २१ ॥
 उपेक्षेतरिपुंकापितुदन्तमपिवाक्षरैः ।
 नोपेक्षेत क्वचित्तं वै भाषमाणमपि प्रियम् ॥ २२ ॥
 देशं कालं बलं देवमाश्रित्य विधिवन्नरः ।
 अप्रमत्तः स्वकार्याणि साधयेज्जयकाइक्षया ॥ २३ ॥
 विहीनमेकमथङ्गं राज्यं विकलयेदध्रुवम् ।
 सर्वाङ्गसंयुतं राज्यं शासदभूपः सुखो भवेत् ॥ २४ ॥
 प्रमादः किल सर्वेषां कार्याणां मूलनाशकः ।
 अप्रमत्तधियो भूपा राज्यं शासति शर्मणा ॥ २५ ॥
 तदयं संगतः शत्रुर्जन्मपि न वै त्वया ।
 योद्धव्योऽस्मिन् दुर्निमित्तसूचके समये प्रिय ॥ २६ ॥
 प्रेष्यन्तां कतिचिद्वीराः कपयः कपिनायकाः ।
 योत्स्यन्ते तेऽमुना साद्द्वं तावत्वमपि यास्यसि ॥ २७ ॥
 ज्योतिर्विदः शाकुनिकाः पृच्छयन्तामितरेऽपि ते ।
 सूचयिष्यन्ति सम्पृष्टास्तव राजन् शुभाशुभम् ॥ २८ ॥
 इति भार्याविचः श्रुत्वा वालिः प्रहरतां वरः ।
 प्रहस्य समुवाचैनामात्मनो हितकाङ्क्षणीम् ॥ २९ ॥
 अलं भिया तव प्राणप्रिये सन्ति स्वभावतः ।
 भीरवो हि स्त्रियो लोके त्वं पुनर्वीरपत्न्यसि ॥ ३० ॥
 प्रसादं कुरु मे कान्ते प्रहस्यासि ममार्पय ।
 हरामि येन तस्याशु विपक्षस्य शिरो रणे ॥ ३१ ॥

अलं ते कातरतया मपि वीरे मनस्त्विनि ।
दिगो मया जिताः सर्वाः कोऽयं सुग्रीव आतुरः ॥ ३२ ॥

मया विनिर्जितः पूर्वं द्रावितश्चैव संगरात् ।
मृत्युनाप्रेरितो नूनं मामयं पुनरागतः ॥ ३३ ॥

हनिष्यामि ध्रुवं सुभ्रु तमियं रिपुमात्मनः ।
नायं खलोमयोपेद्य इदानीं रुष्ट चेतसा ॥ ३४ ॥

गच्छत्यवसरस्तन्वि तद्वधस्यायमुत्तमः ।
हसित्वा देहि मे खड्गं येनास्य कमपाहरे ॥ ३५ ॥

बिलम्बं सहते नायस्तापितं घटने यथा ।
रोषावेशवशं चित्तं तथैवास्य वधे मम ॥ ३६ ॥

किं बिलम्बयसे मूढे मामस्य हननोद्यतम् ।
यत्पूर्वमस्मिन् रक्तासीस्तेनैव सदयासि किम् ॥ ३७ ॥

न त्रिघ्नयतमां कान्ते मामस्य विजयोद्धुरम् ।
प्रसीद देहि मे खड्गं जेतुं गच्छामि विद्विषम् ॥ ३८ ॥

अकृत्वास्य वधं वालिनैव द्रव्यति ते मुखम् ।
इति मे सत्यवच्चसो नितरामाहितः पणः ॥ ३९ ॥

पुरीपरिसरे तावदेष गर्जति बालिशः ।
विस्फारितासिर्नो यावद्दर्शयाम्यैनभक्षिणी ॥ ४० ॥

अयं गर्जति दर्पेण पुरीपरिसरे मम ।
अहं पश्येय शकुनान्यहो कातरता भृशम् ॥ ४१ ॥

यो दूराद्रिपुमालद्य पतति श्येनवन्न च ।
नासौ वीरसभामध्येऽवस्थातुमुचितो जनः ॥ ४२ ॥

देशं कालं सहायांश्च बलं स्वपरपक्षयोः ।
यो विचारयते संख्येनासौ वीरः स कातरः ॥ ४३ ॥

अलं शकुनवार्ताभिर्द्वयोरेकं विनिश्चितम् ।
मां हनिष्यति सुग्रीवस्तमहं वा वरानने ॥ ४४ ॥

इत्थं करालतमकालवशं गतोऽसौनिर्धूयदुःशकुनवृन्दमुदग्रबुद्धिः ।
उक्त्वा वचः सपदियावदुपाददीताक्षिप्यप्रियामसिमवोचत तावदेषा ॥ ४५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे तारावालिसंवादो
नाम षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

तारोवाच

बलवांस्त्वमसि मत्तो यद्याच्छिद्य ग्रहीष्यसि ।
 कस्ते निरोद्धां तत्कार्यं तथाप्येतद्वचः शृणु ॥ १ ॥
 आप्तेन साधु वक्तव्यं मन्तव्यं चापि साधुना ।
 किं कर्तव्यं न मनुते यदि भाग्यविपर्ययात् ॥ २ ॥
 सन्ति ते बहवो वीराः कपयो रणदुर्मदाः ।
 तेषांमेकतमं प्रेयः किं नाज्ञापयसे युधे ॥ ३ ॥
 तस्मिन्विनिर्जिते तेन प्रेषयान्यं महाभटम् ।
 तस्मिन्नपि जिते त्वन्यं प्रेषयिष्यसि वै भटम् ॥ ४ ॥
 अन्यथागतिमापन्नेत्वयि दुःशकुनैः प्रिय ।
 कोऽन्यो विजेता सुग्रीवं ततो मा गच्छ दुःक्षणे ॥ ५ ॥
 न ज्ञायते कालबलाद् दुर्बलोऽपि बली भवेत् ।
 अन्धायते दिवाफेर्हनिशि गृध्रश्च सुष्ठुदृक् ॥ ६ ॥
 कालस्य बलमाश्रित्य विजय स्व पुना रिपुम् ।
 अस्मिन् काले गते सोऽन्यः शुभ एव भविष्यति ॥ ७ ॥
 इति ब्रुवाणां तां भार्यामिनादृत्य बलोन्मदः ।
 अगृह्णादसिमाछिद्य वालिः कालवशं गतः ॥ ८ ॥
 अन्तःपुरवधूवृन्दस्तं जयेत्यब्रवीत्ततः ।
 प्रतस्थौ बलसंदृप्तो युद्धाय सहसोद्धुरः ॥ ९ ॥
 विस्कारितदृगुतिसक्तो बलदुर्मदमानसः ।
 दुर्निमित्तानि निर्धूय प्राचलत्कपिराट् ततः ॥ १० ॥
 रटन्ति कटुलं काका दिवि गृध्रा ऋमन्ति च ।
 रोदितीव घनो व्योम्नि मुमूर्षौ वासवाङ्गजे ॥ ११ ॥
 तमभिश्रवणोद्वेगं निनादं दधते शिवाः ।
 दिवा रुबन्ति निःशङ्कं फेरुकाः सम्मुखा रवेः ॥ १२ ॥
 रुवन्ति पक्षिणः क्रूरं तरुकोटरवासिनः ।
 वामेऽशुभा अगुर्दक्षे वामेऽगुर्दक्षतः शुभाः ॥ १३ ॥
 अभूतपुरः सधूमोऽग्निः काष्ठं दार्थं वनाग्निना ।
 भिषजो विधवाश्चापि पुर एत्य बभाषिरे ॥ १४ ॥
 तान् सर्वान् स विनिर्धूय प्रातिष्ठत गृहाङ्गणात् ।
 वद्ध्वा परिकरं वालिर्वचालो बलदुर्मदः ॥ १५ ॥

इत्थं हठाद्विनियति प्रेयसि स्वालयाद् भृशम् ।
शुशोच तत्क्षणे तारा दुर्निमित्तानि जानती ॥ १६ ॥

तानि दुःशकुनान्यस्य शकुनान्येव तत्त्वतः ।
लघमेष्यति कीशेन्द्रो यदयं रामतारके ॥ १७ ॥

योगिनामपि यत्संगो दुरापस्ता दृशक्षणे ।
स लब्धस्तेन कीशेन जानेऽस्य सुकृतं कियत् ॥ १८ ॥

सोऽयुड्क समरेगत्वा सुग्रीवेण बलोद्धतः ।
ददर्श रामश्च ततस्तावन्योन्यमुपागतो ॥ १९ ॥

आस्फोटयन्तौ दोर्दण्डमण्डलानि पृथक् पृथक् ।
मृगेन्द्रनादिनौ संख्ये रोषादारक्तलोचनौ ॥ २० ॥

घोषयन्तौ दिशः सर्वाः प्रावृषीव पयोधरौ ।
अन्योन्यविजयाकाङ्क्षारोपिताटोपकोपनौ ॥ २१ ॥

ज्येष्ठानुजौ युधि युतौ दृष्ट्वा रामः कृपानिधिः ।
सुग्रीवपक्षमाश्रित्य तस्थौ गुलमान्तरे तदा ॥ २२ ॥

अदृष्टकायः संलीय धृतधन्वा करद्वये ।
संहितेषुरमेयात्मा पश्यन् वृत्तं रहस्तयोः ॥ २३ ॥

अथास्फोटयभुजौ गाढं वालिः संग्रामभूमिगः ।
आजुहाव रिपुं योदधुं सीतेशसुहृदं कपिम् ॥ २४ ॥

सोऽपि रामस्य विश्वासादास्फोटय निजदोर्युगम् ।
विजितोऽप्यमुना योदधुं रणाङ्ग्नमवातरत् ॥ २५ ॥

वालिर्विकाशखञ्जेन यावदस्य हरेच्छिरः ।
तावद् रामो मुमोचास्मिन् बाणं प्राणहरं दृढम् ॥ २६ ॥

कृत्याकृत्यमचिन्तयन् रघुपतिः स्वैश्वर्यमेवास्थितो
मध्येसंगरमेतयोर्निजनिजोक्तृष्णै बलाद् युध्यतोः ।

एकस्मिन् स्वसुहृत्या सकरुणः श्रीमान् रघूणां पति-
वर्णं प्राणहरं प्रयुज्य धनुषान्यस्मिन् मुमोच क्षणात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे वालिहननो
नाम सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

वाली रामस्य बाणेन विद्धो हृदयमर्मणि ।
 पपातसहसाभूमौ हा हतोऽस्मीति संब्रुवन् ॥ १ ॥
 रटति स्मरणाङ्गणे कपीन्द्रः पतितः सम्प्रति मुक्तजीविताशः ।
 अहमत्र परेण युध्यमानो ननु केनापि नरेण हा हतोऽस्मि ॥ २ ॥
 रटतोऽस्य रवं श्रुत्वा करुणो रघुनन्दनः ।
 विनिन्दनात्मनः कर्म तत्रैव समुपागमत् ॥ ३ ॥
 निरीच्य विद्धमर्मणिमात्मबाणेन वालिनम् ।
 संतेषेऽनुचितं कृत्वा रामोधर्मभृतां वरः ॥ ४ ॥
 हा मया किमयं वीरः सुग्रीवेण रणाङ्गणे ।
 युध्यमानो हतो मोहाद्विना मन्तुमकारणम् ॥ ५ ॥
 नापराद्वं ममानेन किंचिदध्यमितौजसा ।
 सुग्रीवस्यैव शत्रुश्च वध्यस्तेनैव नान्यथा ॥ ६ ॥
 अहं तु व्यर्थमेवास्य वधं कृत्वानुत्सवान् ।
 एतन्मेऽनुचितं कर्म विनिन्दिष्यन्ति धार्मिकाः ॥ ७ ॥
 इति शोचन्मुहुरयं काकुत्स्थः करुणानिधिः ।
 तैरेव सान्वितः साम्ना सुग्रीवानुजवालिभिः ॥ ८ ॥
 कपिभिश्चापिहनुमन्नलनीलाङ्गदादिभिः ।
 अये त्वं रघुशार्दूल हृदा किमनुशोचसि ॥ ९ ॥
 अकारणमसौ वीरो हृत इत्यनुशोच मा ।
 सुग्रीवेण सहाबद्धा मैत्र्येव ननु कारणम् ॥ १० ॥
 तव मित्रं हि सुग्रीवस्तमसौ समराङ्गणे ।
 पराबभूव दृसात्मा तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११ ॥
 अवाय स्वयमेवायं हतो यद्भवतेषुणा ।
 किमकार्षीत्पश्चायं त्रियमाणो ददर्श यत् ॥ १२ ॥
 त्वां दुर्लभं योगिवरैः सद्यो मुक्तिमवाप्स्यति ।
 हा हा रघुपते मूर्दिङ्घ धेह्यस्य चरणौ निजौ ॥ १३ ॥
 नायं मृतो भाग्यनिधिः सुचिरं जीवितः प्रभो ।
 त्वदोक्षाधौतशमलो यदन्ते त्वां गमिष्यति ॥ १४ ॥
 अहो अस्य कपेर्भाग्यं त्वद्वाणस्पर्शमाप यत् ।
 तेनैष धौतशमलो ध्रुवं यास्यति ते पदम् ॥ १५ ॥

हा काकुत्स्थकुलोत्तं स कोमलौ चरणाविमौ ।
निधेहि मम हृन्मूर्द्धनेत्रेषु कृपया प्रभो ॥ १६ ॥
हृद्येतौ मम संतापं भवसंज्ञं हरिष्यतः ।
मूर्दिध्नं मे रत्नजोत्तंसशोभायै च भविष्यतः ॥ १७ ॥
नेत्रयोर्मम रामेन्दो सुधावृष्टिं विधास्यतः ।
मम मृत्युरपि श्लाघ्यमिमां प्राप्तवतो दशाम् ॥ १८ ॥
एकं तु तव पृच्छामि यदि नाथ न कुप्यसि ।
सुग्रीवमैत्रीहेतुस्ते को नाम रघुपुञ्जव ॥ १९ ॥
जानामि राम सुग्रीवहेतोर्ममिवधीः स्फुटम् ।
शोचसीत्थं हृदा यस्मादितिमे वद निश्चितम् ॥ २० ॥

श्रीराम उवाच

प्रिया मेऽपहृता वाले रावणेन महौजसा ।
चिकीर्षुस्तद्वधं यत्नान्मित्राण्यन्वेषयाम्यहम् ॥ २१ ॥
एकमासादितं मित्रं सुग्रीवाख्यमिदं मया ।
यद्देतोस्त्वं हतो वालिन् सहस्रगजदोर्बलः ॥ २२ ॥
स्थापयिष्याम्यहं चैनं किञ्चिन्द्या राज्यसम्पदि ।
रावणस्य वधे चैष ममोपकृतिमेष्यति ॥ २३ ॥
अनेकपद्मसंख्यातकपीनामधिपोह्यम् ।
सेनासंघटनं तैश्च मम सम्प्रिविधास्यति ॥ २४ ॥
इत्यस्य मैत्रीहेतुस्ते मया सम्यडिनरूपितः ।
त्वद्वधस्य च वै हेतुरेष एव न संशयः ॥ २५ ॥
इति रामोदितं श्रुत्वा कपीनामधिभूर्वचः ।
प्राहसन्मित्रयमाणोऽपि हेलागणितरावणः ॥ २६ ॥
अहो एतावन्तमर्थं पुरस्कृत्य रघूद्वह ।
सुग्रीवमैत्रीहेतोर्ममिवधीः कि दयानिधे ॥ २७ ॥
योऽयं निजैककक्षायां निधाय दशकन्धरम् ।
आनैषमात्मभवने श्लीणां क्रीडनकोपमम् ॥ २८ ॥
तमहं रघुशार्दूलं त्वदाज्ञामात्रतो बलात् ।
किं नानेष्यं निबध्यैव व्यर्थस्तत्र परिश्रमः ॥ २९ ॥
श्रुत्वा रघुपतिस्तस्य वचोऽतिबलसूचकम् ।
विसिस्मिये हृदात्यर्थं दृष्टा भूर्यनुजाननम् ॥ ३० ॥
अथरघुपतिपादस्पर्शधौताखिलाघः कपिपरिवृढ उच्चैः संविशुद्धान्तरात्मा ।
तदमलमुखचन्द्रालोकपीयूषधारा सुहितनयनपद्मस्तेषु पश्यत्सु बालिः ॥ ३१ ॥

बहिर्दर्शोऽद्वृतप्रणयपरिपुष्टामलमनाः क्षणादन्तधर्यानप्रभवसुखधारास्वदनकृत् ।
समीपस्थः सीतारमणपदयोः क्षेमपदयोः परपुंसप्रेम्णा पटुतरमयुद्धक स्वहृदयम् ॥ ३२ ॥
अथन्यमीलन्नयने क्षणेन श्रीरामचन्द्रे पुरुषोत्तमेऽस्मिन् ।
निलीनसर्वेन्द्रियवृत्तिरेष प्राप्तः पदं योगिसुर्दुलभं तत् ॥ ३३ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे वालिवधविमोचनो
नामाष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

*

एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ सुग्रीवमानीय मञ्जलधनिपूर्वकम् ।
किञ्चिकन्धानगरीराज्ये स्थापयामासराघवः ॥ १ ॥

तोयैः कपिवरानीतैर्नानातीर्थसमुद्भवैः ।
अभिषेकं समातेने सुग्रीवस्य रघूद्वहः ॥ २ ॥

पताकाध्वजकेतुनां वासोभिर्बहुवर्णकैः ।
तोरणेर्नवपर्णालि कुसुमसक्समुद्भवैः ॥ ३ ॥

विचित्रवर्णवसनखण्डश्रेणिविराजितैः ।
रम्भास्तम्भैः पूर्णकुम्भैः फलपल्लवशालिभिः ॥ ४ ॥

मार्जनैश्चन्दनालेपसुगन्धिजलसेचनैः ।
त्रूर्यनिःसानघोषैश्च वेदघोषैद्विजन्मनाम् ॥ ५ ॥

शृङ्गारितैर्नरैनरीनिकरैर्हर्षसंयुतैः ।
किञ्चिकन्धानगरी सर्वा तदानीं समलड्कृता ॥ ६ ॥

निनाय सानुजं रामं पूर्वं कपिकुलाग्रणीः ।
विचित्रक्षोयपद्याभिर्मणिकाञ्चनवर्षणैः ॥ ७ ॥

जयघोषैश्च परितः सूतमागधवन्दिनाम् ।
निर्मञ्चनैबहुविधैर्मणिमाणिक्यहेमभिः ॥ ८ ॥

रामं सौमित्रिमेवापि जग्राह परमाहृतः ।
अभ्यर्हणैः पृथगदत्तैः पाद्यार्घ्यादिभिरुत्तमैः ॥ ९ ॥

तारा तमग्रतोभूय नित्ये शुद्धान्तमध्यतः ।
दासीसखीगण्युक्ता भूयः पर्यचरच्च तम् ॥ १० ॥

उवाच हृष्टहृदया सानुजं तं गृहागतम् ।
 अद्य मे परमं भाग्यं प्रभो त्वन्मुखदर्शनात् ॥ ११ ॥
 यत्पुरा वाञ्छितमभूच्चिरेण रघुपुञ्जव ।
 तदद्य चक्षुषा लब्धं श्रीराम तव दर्शनम् ॥ १२ ॥
 अयं चानुगृहीतस्ते सख्येन कपियूथपः ।
 सर्वकल्याणनिधिना सर्वसौख्यविधायिना ॥ १३ ॥
 अहो अत्यङ्गुतं भाग्यं किञ्चिकन्धायाः प्रियाकृते ।
 या त्वत्पदाङ्ग्निबहृषिता तीर्थपावनैः ॥ १४ ॥
 पुण्यक्षेत्रमभूदेषा तवागमनमात्रतः ।
 स्नाने दाने जपे होमे सर्वत्राक्षयपुण्यदा ॥ १५ ॥
 अहो कपीनां रघुप किं भाग्यमनुवर्ण्यते ।
 ये पश्यन्ति दिवारात्रं त्वामानन्दवपुर्धनम् ॥ १६ ॥
 अहो वानरकान्तानां भागधेयमनुत्तमम् ।
 निर्मञ्चयन्ति याः प्राणान् संततं सानुजे त्वयि ॥ १७ ॥
 त्वयासौ रोपितो राज्ये श्रीराम कपिनायकः ।
 अनश्वरं पदं प्रायः प्राप्त इत्यनुलक्षये ॥ १८ ॥
 त्वया भूतानां रामेन्द्रो केन स्याद्रिक्तता भुवि ।
 त्वया रिंकीकृताश्चापि म्रियेरन् केन राघव ॥ १९ ॥
 दासः सखा सुहङ्कृक इत्यादिभिरभीष्टैः ।
 आख्यानैरङ्ग्निता लोका भवन्ति तव निर्भयाः ॥ २० ॥
 त्वत्पादपद्मं ये राम प्राप्ताः शरणमञ्जसा ।
 कायेन मनसावाचा तवास्मीति विजानते ॥ २१ ॥
 मृत्योरपि न ते प्रायो विभयतीश भवे नराः ।
 इति ते को न शरणं प्राप्नुयाद्रामचन्द्रमः ॥ २२ ॥
 इत्युक्तवत्यां वै तस्यां देवः स्मितमुखाम्बुजः ।
 अब्रवीत् करुणाधारः श्रीमान् कमललोचनः ॥ २३ ॥
 सुखं संवर्द्धते तारे त्वमनिन्दितगामिनि ।
 तव श्रिया पुरमिदं सश्रीकमिति मन्महे ॥ २४ ॥
 भजैनं चञ्चलापाञ्जियः पुरा देवरस्तव ।
 त्वदर्थं राज्यादधिकं सुचिरेणाभिलाषुकः ॥ २५ ॥
 मा शुचस्तं पति तन्वि परेतं दैवयोगतः ।
 आगमापायिनो भावान् संततं समनुस्मर ॥ २६ ॥

अनेन सह राज्येऽस्मिन्नजसंसमधिष्ठिता ।
रङ्गयस्व प्रजाः सर्वाः शिक्षय स्वजनान् नयम् ॥ २७ ॥
त्वया महिष्या महिते राज्येऽस्मिन् वीतकण्टके ।
स्थितोऽथमस्तु सुग्रीवो नयधर्मानुपालकः ॥ २८ ॥
नित्यं समनुमोदन्तां कपयो ज्ञातयश्च वः ।
भातु प्रतिदिनं चैषा किञ्चिकन्धा कपिराज्यभूः ॥ २९ ॥
एनं बोधय रम्भोरु त्वं किल ज्ञानकोविदा ।
यथा राज्यमदोन्मत्तो न मां सम्प्रति विस्मरेत् ॥ ३० ॥
सुग्रीवं द्रुतमभिषिच्य राम इत्थं किञ्चिकन्धाह्वयनगरीनिरीतिराज्ये ।
चातुर्मास्यमुपगतं निरीच्य सदृयः शैलेन्द्रं समुपजगाम मात्यवन्तम् ॥ ३१ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुग्रीवराज्याभिषेको
नामं कोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

*

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ दीर्घदरीरन्धं	विस्फुरद्वोरगह्वरम् ।
वितोपत्यकाभूमिविरुद्धसरलद्वुम्	॥ १ ॥
उन्नताधित्यकारुद्धतरुमण्डपमण्डितम्	।
नानावर्णशिलासंघसंशोभिकटकोन्नतम्	॥ २ ॥
अनेकगण्डशोभाद्यं	परिणाहिशिलागिरम् ।
संफुल्लतरुकुञ्जाद्यं	लतामण्डपशोभितम् ॥ ३ ॥
नारिकेलद्वुमवनसंछन्नमभितो	दिशम् ।
नागपुन्नागचाम्पेयजम्बूपनसशोभितम्	॥ ४ ॥
रसालद्वुमसंछन्नप्रियालगहनावृतम्	।
'क्रमुकद्वुमसंवीतं	समंतान्निर्झरावृतम् ॥ ५ ॥
भृगुसंदेहनिपतन्नदीपातमनोहरम्	।
निरन्तरपथःसेकप्रत्यग्रकदलीवनम्	॥ ६ ॥

लासैर्मनोरमं नित्यं मेघानाददानुलासिनाम् ।
 प्रमत्तकोकिलालापप्रतिष्ठनिसमन्वितम् ॥ ७ ॥
 सरोभिः फुल्लराजीवरजः पिञ्चरितोदकैः ।
 क्वण्टकादम्बनिबहैश्चक्रवाक्कुलाकुलैः ॥ ८ ॥
 मत्तकणद्राजहंस चञ्चूद्धिन्नमृणालकैः ।
 उपर्यधः समंताच्च शोभमानं सुशीतलम् ॥ ९ ॥
 मरुल्लहृरि निधानमहाकीचककाननम् ।
 अरण्यमहिषानीकद्वन्द्वयुद्धकृतारवम् ॥ १० ॥
 मत्तैणकुलसंयुद्धशृङ्गाधातरवान्वितम् ।
 मुस्तोत्खननसावेशमत्तकोलकुलाकुलम् ॥ ११ ॥
 सर्वतुर्फलितैस्तुङ्गनानाजातिमहीरुहैः ।
 पुष्पस्तवकशोभाद्यैर्लतामण्डपमण्डतैः ॥ १२ ॥
 विश्रान्तविहगश्रेणीकलनादकुतूहलैः ।
 ललत्पल्लवसंदोहैः सुच्छायैर्वारितातपैः ॥ १३ ॥
 समंतादावृतं चारू सानुसाहस्रसुन्दरम् ।
 दिशो भुवं नभो व्याप्य संस्थितं स्वेन वर्ज्णा ॥ १४ ॥
 सिद्धकिन्नरगन्धर्ववसंति बहुकालतः ।
 नानौषधिज्वलहीसिदीपिकादीपितं निशि ॥ १५ ॥
 वनवारणसंदोहगण्डकण्डितघट्टितैः ।
 सरलैर्विक्षतत्वगिभिः प्रस्तवद्गुर्धविन्दुभिः ॥ १६ ॥
 अधऊर्ध्वं समंताच्च सुगन्धिततटावनिम् ।
 तस्च्छायसमासीनगायदगन्धर्वकन्यकम् ॥ १७ ॥
 दीर्घघोषैर्दीद्वारविलम्बिभिरनारतम् ।
 जलभारनतैर्मेघैः समन्तात् सुनिषेवितम् ॥ १८ ॥
 केतकीकाननोद्भूतपरागरजसावृतम् ।
 तमालतालहितालसालजालसमावृतम् ॥ १९ ॥
 सर्वतुर्सुखभोगाद्यं नानाकन्दसमुद्भवम् ।
 नानाफललताकीर्णं नानाशाकसमन्वितम् ॥ २० ॥
 नानामुनिगणाकीर्णं नानाश्रमनिकेतनम् ।
 सरित्सरःप्रस्तवणसुमिष्टसलिलोदभवम् ॥ २१ ॥
 माल्यवन्तं गिरि नाम्ना सानुजोऽधिवसन् प्रभुः ।
 वार्षिकांश्चनुरो मासान् निनाय विरहज्वरी ॥ २२ ॥

स पश्यन् गगनं सान्द्रनवमेघघटावृतम् ।
 उपतेषे प्रियातीक्ष्णविरहव्याधिबाधितः ॥ २३ ॥
 न सेहे गर्जितरवं नवमेघसमुद्भवम्^१ ।
 विद्युतां च चमत्कारं चतुर्दिक्तटभासुरम् ॥ २४ ॥
 कदम्बकुसुमान्येष हेमवणीनिभूरिशः ।
 स्मरस्य गुलिकाबाणान् मेने विरहकानरः ॥ २५ ॥
 केतकानां मनोज्ञानि पत्राणि रघुपुञ्जवः ।
 चेतसः करपत्राणि जजान विरहापदि ॥ २६ ॥
 दिवि मेघघटाघोरसंघटमयमातुरः ।
 अमंस्त कामभूपालसेनामिव समंततः ॥ २७ ॥
 विद्युत्पत्ताका रुचिरा गजा इव घना घनाः ।
 वलाकापडिक्कदन्ताढ्या यत्र गर्जन्ति संततम् ॥ २८ ॥
 कणन्ति चातका यत्र सेनासंसज्जका इव ।
 सज्जमानामथ चमूं श्लाघन्ते केकिनो मुहुः ॥ २९ ॥
 सूतमागधवन्दित्वे वर्तमाना कृतारवाः ।
 दीप्यन्ते शक्तयो यत्र कैतवात्तडितामपि ॥ ३० ॥
 दृश्यन्ते लोहयन्त्राणि नैव ध्वान्तधने पथि ।
 तान्येव चानुमीयन्ते खद्योतैरग्निवर्त्तिभिः ॥ ३१ ॥
 भटाश्च परितः सज्जा यत्र तापिच्छभूरुहाः ।
 नवपल्लववर्माढ्याः कुसुमैर्निभृतालिभि ॥ ३२ ॥
 बाणपूर्गभृतास्तणीर्बिभ्रतो मदनानुगाः ।
 विटपैर्बहुसदृशैः पल्लवैरञ्जुलीसमैः ॥ ३३ ॥
 तर्जयन्त इव स्वान्तं नित्यं विरहिणां नृणाम् ।
 तुदन्ति वाक्शरैर्यत्र कोकिलाश्च महाभटाः ॥ ३४ ॥
 पश्यन्नेवमिमां चमूं रतिपतेः संसज्जमानां मनो-
     धैर्यध्वंसनहेतवे समुदितां रामः समंताद् गिरौ ।
 सीतासह्यवियोगभूरिवपदि प्राणाय हारोन्मुखी
     सौमित्रिं सहसाब्रवीन्ननु रहः संगम्य सम्बोध्य च ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे माल्यवद्गिरिनिवासो
     नाम नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

*

१. नीलघनोऽञ्जवम्-मथु०, अयो० ।

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

श्रीराम उचाच

पश्य लक्ष्मण शैलेऽस्मिन् परितः प्रावृषः श्रियम् ।
 दिवि भूमितले दिक्षु शोभमनां प्रसृत्वरीम् ॥ १ ॥
 लिम्पन्ति गगनं कान्त्या नीलरत्नमनोज्ञया ।
 वेलद्वलाकावलयो दरीद्वारविलम्बिनः ॥ २ ॥
 अधित्यकासु शृङ्गेषु कटकेषु समंततः ।
 बद्धा इव घनाः सान्द्रगर्जितध्वनिभीषणाः ॥ ३ ॥
 सृजन्तो घोरतिमिरं विद्युतां निकषोपलाः ।
 धाराभिर्धरणीं कृत्स्नां सिञ्चन्तः शाद्वलावृताम् ॥ ४ ॥
 गर्जितैस्तर्जयन्तीव सततं मम मानसम् ।
 वक्रेन्द्रचापभ्रूभङ्गैर्भैर्षयन्ति दिवानिशम् ॥ ५ ॥
 विद्युन्नयनविस्फोरेरधीरं कुर्वते मनः ।
 वेधयन्तीव हृदयं विन्दुभिर्मार्गैरिव ॥ ६ ॥
 वान्ति सीकरणो वाता धुन्वन्तः कदलीवनम् ।
 शीतला अपि चात्यर्थं दीपयन्तीव पावकम् ॥ ७ ॥
 प्रत्यङ्गं तापयन्तीव जानक्या विरहेऽद्य माम् ।
 पयोदसुहृदां केका भिन्दन्तीव मनो मम ॥ ८ ॥
 कामं कठोरहृदयो वज्रादप्यस्मि लक्ष्मण ।
 कदम्बगुलिकाबाणैर्वक्षो यस्य न दीर्घते ॥ ९ ॥
 पश्य केतकपत्राणि करपत्राणि साम्प्रतम् ।
 परागैर्धूलयन् हस्तं प्रहरत्यद्य मन्मथः ॥ १० ॥
 तमालकाननं भ्रातः सुस्तिग्ध तिमिरोपमम् ।
 गाढमोहमयीं मूर्छामातनोति प्रतिक्षणम् ॥ ११ ॥
 शिलीन्ध्रपुष्पमासाद्य भ्रमरी भ्रमरान्विता ।
 यथा क्रीडति सौमित्रे तथासूयामि संततम् ॥ १२ ॥
 नवशाद्वलसंदोहेराचितं धरणीतलम् ।
 इन्द्रगोपगैर्नित्यमलङ्कृतमिवाधुना ॥ १३ ॥
 चातकानां कलो नादो मेघमण्डलसंनिधौ ।
 उद्वेजयति मां नित्यं प्रियाविरहितलम् ॥ १४ ॥

कलमालपते नित्यं कोकिलावलिरुन्मदा ।
 यशांसीव जगज्जिज्ञाणोः स्मरसंज्ञस्य भूपतेः ॥ १५ ॥
 यूथीकुसुमसौरभ्यसंजातमदविद्वलाः ।
 कुर्वन्ति कलज्ञाङ्कारनादं मधुपराजयः ॥ १६ ॥
 नद्यो नवघनासारभरितस्रोतसोऽधुना ।
 सजवं यान्ति कामार्त्ता इवात्मपतिमम्बुधिम् ॥ १७ ॥
 गर्जितैर्घनसंघस्य तोयभारविलम्बिनः ।
 गर्जतीवोग्रदर्पणे गिरिरेष गुहामुखैः ॥ १८ ॥
 स्ववन्ति निर्झरा भ्रातः सोद्रेकाः परितो गिरिम् ।
 मत्तः करीव समये मदधाराः समंततः ॥ १९ ॥
 स्वयं जनितमूष्माणं स्वयमेव निरस्यति ।
 कृपयेव नृणां मेधो धारासम्पातवर्षणः ॥ २० ॥
 अभ्राणि स्पृष्टमात्राणि तडिज्ज्वलनवर्तिभिः ।
 गर्जन्ति लोहयन्त्राणि प्रायः स्मरमहीपतेः ॥ २१ ॥
 तिरोदधति मण्डूका ध्वनिभिर्धीरदूरगैः ।
 शब्दान्तरं परगुणं साभ्यसूया बुधा इव ॥ २२ ॥
 मध्येरजनि गर्जन्तो वारिदा व्योममण्डले ।
 विलुम्पन्ति सखे निद्रां विरहोद्बोधपण्डिताः ॥ २३ ॥
 पातयन्ति मुहुर्घोषैरयोधनमिवोरसि ।
 घनौघा मम जानक्या विरहेऽतीव निर्घृणाः ॥ २४ ॥
 सर्वं सहामि सौमित्रे सोऽहं कठिनमानसः ।
 कथं भविष्यति पुनर्वैदेही विरहात्सदा ॥ २५ ॥
 अये कमलपत्राक्षिः शिरीषसुमकोमले ।
 अभूतपूर्वं विरहं वैदेहि सहसे कथम् ॥ २६ ॥
 रामः कठोरहृदय ईदृशीं विरहापदम् ।
 सहतां सुदति स्थाने तव सम्प्रति का दशा ॥ २७ ॥
 हा देवि धीरा भवितुमहीसि जनकात्मजे ।
 अहो अधीरहृदयो रामः कि नु करोत्वयम् ॥ २८ ॥
 मदशां को नु कथयेद्वैदेहि तव संनिधौ ।
 हा हा जनकपुत्रि त्वं कथं नु ज्ञास्यसे प्रिये ॥ २९ ॥
 आत्मनो जीवितेनैव त्वं जीवसि कथंच न ।
 इति मेज्जुमितं देवि कि तु कास्त्रिवदशा तव ॥ ३० ॥

अये मरुत्सखे तत्र गच्छ यत्रास्ति मैथिली ।
स्फुटं कथय तस्यै त्वं मदशां निखिलामपि ॥ ३१ ॥

अथ तस्या दशां मित्र कृत्स्नां मम निवेदय ।
नास्य त्वदुपकारस्य निष्कृतिर्मम विद्यते ॥ ३२ ॥

इति स्मारं स्मारं जनकतनयां प्राणदयितां

रघुश्रेष्ठः प्रावृद्दसमुदयसमुद्दीपिरहः ।
स्वदुःखं सौमित्रे स्फुटमभिदधन्मुग्धहृदयो
ममूर्च्छन्तर्लीनाखिलकरणनिश्चेष्टिततुः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे प्रावृद्वर्णनो नामे-
कनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

*

द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोबाच

सम्मार्ज्य तस्य वदनं सहसा सुमित्रासूनुः पयोभिरमलैर्नगनिम्नगायाः ।
ईषत्समुन्मिषितसुस्थिरनेत्रपद्म संदृश्य रागविभवं तमथाभ्युवाच ॥ १ ॥

हा हन्त विरहेणार्तो यदाह निभृतं भवान् ।
तत्तथैवास्ति किंत्वार्य धीरतामेहि सम्प्रति ॥ २ ॥

अस्य दुःखसमुद्रस्य गम्भीरस्य महीयसः ।
आरुह्य धैर्यतरणीं पारं प्राप्तुं त्वमर्हसि ॥ ३ ॥

अधैर्य दृष्टदं नाथ कथं वहसि चात्मना ।
विरहक्लेशपाथोधिमध्यस्थोऽतिविचक्षणः ॥ ४ ॥

न वै जनकपुञ्चास्ते सम्भाव्यो विरहः क्वचित् ।
वध्राय रावणस्यायं लोके सम्भावनां गतः ॥ ५ ॥

विपरीतमपि स्वामिन् जायते दैवयोगतः ।
भाविनार्थेन निर्बद्धमिति मे जायते मतिः ॥ ६ ॥

सुरासुरमर्त्ये ह्यस्मिन् भवे रावणशातनः ।
को भवन्तं विना नाथ तदर्थं चैतदप्यभूत् ॥ ७ ॥

मायामात्रं तु जानामि मैथिल्या विरहं तव ।
ज्योत्सनयेव शशाङ्कस्य प्रभया तरणेरिव ॥ ८ ॥

प्रमथ्य शीघ्रं लङ्केशं प्रियाविरहकैतवात् ।
 भवांस्त्रैलोक्यसंतापं स्ववीर्येण हरिष्यति ॥ ९ ॥
 अथोवाच रघुश्रेष्ठो दैन्यं प्रकटयन् मुहुः ।
 संकोच्य नासिकाग्रं स्वं म्लानधीर्दुःखकोटिभिः ॥ १० ॥
 शृणु लक्ष्मण वद्यामियथाहं ग्लानमानसः ।
 अलं मम मुधास्तोत्रैरित्थं ह्याजन्मदुःखिनः ॥ ११ ॥
 किं मया ननु जातेन मातुः क्लेशदजन्मना ।
 तोषितौ पितरौ चैव पोषिता न च बन्धवः ॥ १२ ॥
 यः स्वयं दुर्भगो दीनः कोटिदुःखैकभाजनम् ।
 स कथं सुखयेदन्यात् सोऽहमस्मि च तादृशः ॥ १३ ॥
 'अनपत्यौ च पितरावभूतां खलु मे पुरा ।
 तयोरहं सुसंजातो दैवप्रार्थनया सखे ॥ १४ ॥
 मदर्थं प्रार्थिता विप्रा मम पित्रा धृतार्थिना ।
 तैश्च सम्प्रार्थितो देवस्तेन दत्तस्ततश्चरुः ॥ १५ ॥
 जातास्तेन वयं भ्रातश्चत्वारो भ्रातरः क्रमात् ।
 एवं प्रयासाज्जातोऽहं शुचे पित्रोस्थितात्मनः ॥ १६ ॥
 मदर्थं शोचता तेन मम पित्रा महीभृता ।
 असवः सहसा त्यक्ता अनाथाश्चाभवन् प्रजाः ॥ १७ ॥
 मद्देतोर्मत्प्रसूर्दीना नितरां किलश्यते च सा ।
 न यस्याः श्रवणे प्राप्तं परदुःखमपिक्चित् ॥ १८ ॥
 अहो मे बन्धवो दीना मम हेतोः शुचार्पिताः ।
 अजस्रमश्रुसम्पातैर्व्यकुलीकुर्वते दृशः ॥ १९ ॥
 न मया तोषितस्तातो न मातुनिष्कृतिः कृता ।
 न भ्रातरोऽनुजाः सौम्याः सम्पदिभिः सुखिताः क्चित् ॥ २० ॥
 मदर्थं त्वमपि भ्रातरात्मानं क्लेशयस्यहो ।
 भरतश्च जटाधारी बल्कङ्गजिनवाससी ॥ २१ ॥
 बिभ्राणो यतचित्तात्मा यतेन्द्रियगणश्च सः ।
 कष्टेन कालं नयति त्यक्तभोगपुरःस्थितिः ॥ २२ ॥
 तमनुव्रत एवास्ति शत्रुघ्नोऽप्यरिमद्दनः ।
 इत्थं सर्वकुटुम्बस्य दुःखायाजनि मज्जनिः ॥ २३ ॥
 पिता मे वत्सलत्वेन राज्यभाराभिषेचनम् ।
 कर्त्तुमैच्छत्तदाप्यासीन्मम भाग्यविपर्ययः ॥ २४ ॥

अन्तरायः कृतः सद्यः कैकेया राज्यलुब्धया ।
 वनवासस्ततश्चासीत्पत्न्या सह मनोज्ञया ॥ २५ ॥

यस्याः शिरीषकुसुमकोमलौ चरणौ सखे ।
 अटवीं गाहमाना सा मत्सार्थे व्यचरत्प्रिया ॥ २६ ॥

वर्षवातातपहिमैः कायक्लेशं दिवानिशम् ।
 बिभ्राणा मिथिलाधीशपुत्री चरति कानने ॥ २७ ॥

पत्न्या अपि सुखं येन न जातु रचितं क्वचित् ।
 सोऽहं किमन्यबन्धुभ्यः सुखं दास्यामि लक्ष्मण ॥ २८ ॥

रक्षसा हारिता सापि दुःखेऽपि सुखमानिनी ।
 क नः कुलं सुविमलं क चेदं लाङ्छनं महत् ॥ २९ ॥

तस्या एव कृते सम्यगुपयुक्तवपुश्च यः ।
 मृतः स मित्रं तातस्य वर्षीयान् विहगोत्तमः ॥ ३० ॥

न तस्य निष्कृतिर्लभ्या जन्मकोटिशतैरपि ।
 अधर्मच्च हतो वालिर्लवान् कपिपुङ्गवः ॥ ३१ ॥

इति जन्मत आरभ्य दुःखानि गणयन्नहम् ।
 नान्तं गच्छामि सौमित्रे ततः खिदयेतमां मुहुः ॥ ३२ ॥

विरहविधुर इत्थं पूर्वदुःखानुदर्शीं स्वमथबहु वीजानन् साम्प्रतं दुःखमग्नम् ।
 यदि यदिगणयानः स्वाशुभान्यस्तहर्षो रघुपरिवृढ आसीदीनचेता नितान्तम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुषुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

*

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तमनुशयानं दृश्वा सौमित्रिद्विगुणदुःखनिहितमनाः ।
 मृदुनैव सान्त्वयिष्यन् वचसा सप्रणयमप्रवीज्ज्येष्ठम् ॥ १ ॥

किमार्यं भाषसे दीनं मर्त्यानुकरणाङ्गवान् ।
 मनो मे वचनैरेभिरुच्चैर्मर्हयसीव भोः ॥ २ ॥

कारणेनैव मर्त्यत्वमङ्गीकृत्य करोत्यलम् ।
 तादृशीं विपुलां लीलां दुष्करायाखिलैरपि ॥ ३ ॥

धर्मस्य स्थापनं लोके चिकीषुर्यद्ग्रवान् प्रभो ।
 करोषि भुवने लीलां तस्यास्तत्वं सुदुर्गमम् ॥ ४ ॥
 इदानीमपि लोकस्य कण्टकोऽप्यं दशाननः ।
 त्ययैव वध्योवीरेन्द्र तदर्थं ह्येष उदयमः ॥ ५ ॥
 जगद्विद्वांसकाः क्रूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ।
 कति नो भुवि हन्तासि भूष्णुस्त्रैलोक्यसौख्यदः ॥ ६ ॥
 मैवं वादीः प्रभोदीनं जगदुत्साहवर्द्धनः ।
 एवंविधेन वचसा हीयते मामकं मनः ॥ ७ ॥
 युड्कत्वा कपिबलैर्घट्दां वाहिनीं दुर्जयां परैः ।
 नखदन्तायुधां घोरां सर्वानि ज्येष्यामहे रिपून् ॥ ८ ॥
 जित्वा रिपून् वादयित्वा सिन्धुगम्भीरदुन्दुभिम् ।
 त्रैलोक्ये स्थापयतमां यशः कर्पूरनिर्मलम् ॥ ९ ॥
 न जातु भवतश्चित्ते सम्भाव्यो^१ धैर्यविपर्ययः ।
 न पुनः कुरु काकुत्स्थ वाक्यैरेभिः शुचं मम ॥ १० ॥
 त्रैलोक्याभयदानाय भुवि कल्पतरूपमः ।
 न पुनर्जनयेः स्वामिन् वाक्यैरेभिर्भयं मम ॥ ११ ॥
 दुःखाकरोति यश्चार्थं त्वां सर्वजगतः सुखम् ।
 स खलः स्वेन पापेन यास्यति क्षयमञ्जसा ॥ १२ ॥
 इत्थं स सत्त्वितो वाग्मिरनुजस्य रघूद्वहः ।
 निन्येकृच्छ्रेण विरही चातुर्मास्यं भयावहम् ॥ १३ ॥
 अथो जगाम वर्षतुर्वसानं ततो धनाः ।
 सान्द्रकपूरधवलाः परितो व्यचरन् दिवि ॥ १४ ॥
 वितीर्णसलिलास्तेन लघीयांसो बलाहकाः ।
 बभुः श्वेतपटाकारा हरितां शाटिका इव ॥ १५ ॥
 विजगाल मयूराणां सहस्रैव मनोमदः ।
 षड्जस्वरवतीः केकाः पुरावृत्ता इवाभवन् ॥ १६ ॥
 अस्तं जगाम वर्षभूर्नादिकोलाहलोत्करः ।
 ववृथे खञ्जनरवः परितो वनराजिषु ॥ १७ ॥
 विच्छिन्नेषु पयोदेषु प्रादुरासन् रवेः कराः ।
 गतेषु पातकेष्वन्तः प्रमोदनिकरा इव ॥ १८ ॥
 जजागार विधुज्योस्ना निर्मले नभसिस्फुटम् ।
 निरज्ञानतमस्यन्तःकरणे स्वात्मधीरिव ॥ १९ ॥

---

१. पादेऽस्मन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

तत्क्षणात्लङ्घरुचयः समदीप्यन्त तारकाः ।
 ब्राह्मणा इव धर्मेण सम्प्राप्नुवर्चसाः ॥ २० ॥
 सप्तपर्णप्रसूनानि सौरभ्यैः समपूरयन् ।
 दिशो मदनमातङ्गमदाभ्योवासिता इव ॥ २१ ॥
 अशाम्यत्पूर्णपूराणां नदीनां प्रबलो जवः ।
 प्राप्तपूर्णधियां यद्विद्विषां मोहजो रथः ॥ २२ ॥
 मल्लीवनानि परितो विकासीनि वभुस्तमाम् ।
 मनांसि सप्रसादानि प्राज्ञानाभिव कालतः ॥ २३ ॥
 पथि पञ्चभरोऽशुव्यत्सवितुः किरणाहतः ।
 प्रजासु दुर्नेय इव राजः करगणैः क्षतः ॥ २४ ॥
 असंगतेषु नादेषु मयूराणां समं ततः ।
 राजहंसरवाः सद्यः समश्रूयन्त दिद्वलम् ॥ २५ ॥
 तमोमयी ययौ वर्षा सुप्रकाशमयी शरत् ।
 प्राकाशततमां लोके श्रीपतेया प्रबोधिनी ॥ २६ ॥
 सप्तपर्णप्रसूनस्पृग्ववौ वायुः शनैः शनैः ।
 गजाः प्रोत्फालमातेनुः प्रतिद्विरदशङ्किनः ॥ २७ ॥
 कुमुदानि त्रियामासु दिनेषु नलिनानि च ।
 विकासैर्वर्यरुचन्नन्तःकासारसलिलेष्वलम् ॥ २८ ॥
 जुगुञ्जुर्मत्तमधुपाः फुल्लपञ्चजवासिनः ।
 अवाद्यद् वल्लकीवोच्चैः कामभूपसमागता ॥ २९ ॥
 कलहंसकलध्वनैश्चक्रवाककुलस्वनैः ।
 राजहंसावलीनादैश्चमत्कारोऽभवद्विगरौ ॥ ३० ॥
 असिद्ध्यामतमे व्योम्नि रुचुर्बद्धपङ्क्तयः ।
 राजहंसा हरेवक्षःस्थले मुक्तास्त्रजो यथा ॥ ३१ ॥
 सरासि सरितः सर्वा विवभुविमलोदकाः ।
 शरत्कालप्रभावेण ध्वस्ते रजसि कृत्स्नशः ॥ ३२ ॥
 रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं शुभ्रं स्वभावतः ।
 प्रकाशकं भवेत्कृत्स्ने प्रादुरास समं ततः ॥ ३३ ॥
 शरदममलसूर्याचिन्द्रचञ्चत्प्रकाशां विकचकमलराजीकैरवशेणिरम्याम् ।
 रघुपतिरवलोक्याभ्यस्तसुग्रीवसख्यो नतशिरसमवोचल्लङ्घणं वाक्यमित्थम् ॥ ३४ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शरदागमो नाम
 त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

शरदं पश्य सौभित्रे प्रसृतां परितो भुवि ।
 वनेषु फुलमल्ली या जलेषूतफुल्लपञ्चजा ॥ १ ॥

प्रासोऽभिषेणकर्तुं कालोऽयं लोकसौख्यदः ।
 तुल्यशीतोष्मविभवस्तुल्यरात्रिदिनोदयः ॥ २ ॥

इदानीमेव च प्रायो राजानः कुर्वतेतराम् ।
 दिग्जैत्रयात्राप्रस्थानं सुकरं सुखसाधनम् ॥ ३ ॥

प्राप्तश्च नेह सुग्रीवो विश्वास्य वचनेन माम् ।
 तत्रैव तस्थौ भुज्ञानः किञ्चिन्धाराज्यसम्पदम् ॥ ४ ॥

न तं विना भवेज्ञातु सेनासंघटनं मम ।
 कथमायाति चेदानीं स दोषाद्विस्मृतो नु किम् ॥ ५ ॥

मित्रं स्वच्छतया यो वै शीलयेच्छुद्धमानसः ।
 तस्यायं च परो लोकः सर्वद्विसुखसम्पदः ॥ ६ ॥

यदि मां वश्यित्वैष तिष्ठेन्निजपुरे कपिः ।
 तदश्य किमहं कुर्यां परदेशकृतागमः ॥ ७ ॥

पस्य लक्षणं विश्वासात्तस्याहं मात्यवद्गरौ ।
 एतावत्कालमत्रासं चातुर्मास्यं च यापितम् ॥ ८ ॥

स च मां नोपपातोऽत्र किं कार्यमधुना मया ।
 न चेह मत्स्थितौ हेतुः सेनासंघटनात्परः ॥ ९ ॥

नूनं राज्यमदाविष्टः सुग्रीवः कपिपुञ्जवः ।
 किञ्चिन्धानगरीभोगसुखासक्तः क मां स्मरेत् ॥ १० ॥

मातरं पितरं मित्रं भ्रातरं बान्धवानपि ।
 विस्मरन्ति मदाविष्टा यदुक्तं पूर्वमात्मना ॥ ११ ॥

तस्य राज्यमदो भूयान्निःसप्तनां पुरीमिमाम् ।
 शासतो विविधान् भोगान् भुज्ञानस्य निरन्तरम् ॥ १२ ॥

तारया रूपवत्या स चिराभिलषितया तया ।
 कुर्वणोऽतितरां भोगान् मां स्मरति वानरः ॥ १३ ॥

स राजा कपिकोटीनां बलवान् दुर्गसंस्थितः ।
 भुञ्ज्के भोगान् सदा मत्तः कि मत्तोऽस्य प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

अकैतवः सखा भूमौ सज्जनश्चातिदुर्लभः ।
 मां वच्छयन् स्फुटमसौ भुड्केराज्यमकण्टकम् ॥ १५ ॥

इत्यार्यस्य वचः श्रुत्वा सौमित्रिः क्रोधवान् कपौ ।
 उवाच धनुरुद्यम्य तदडिग्रनिहितेक्षणः ॥ १६ ॥

गत्वाहमार्य किञ्चिकन्धां त्वत्प्रतापेन निर्भयः ।
 तं बद्धवा सद्य आनेष्ये मित्रवश्चनकारकम् ॥ १७ ॥

स पापो येन मित्रस्य विश्वासो धातितः प्रभो ।
 क तस्य भाग्ये तद्राज्यं तस्मिन् वालिनि जीवति ॥ १८ ॥

स्फुटं विद्रावितो युद्धात्स तेन बलशालिना ।
 त्वयैव कृपया नाथ प्रापितस्तादृशं पदम् ॥ १९ ॥

न त्वां स्मरति दुष्टश्चेद्राज्यभोगमदेन सः ।
 तदद्य तूनं हन्तव्यो वद्धवाऽनेयस्त्वदन्तिकम् ॥ २० ॥

क तानि वचनान्यस्य क तद्दैन्यं क सा मतिः ।
 सर्वं विस्मृत्य वीरेन्द्र मुग्धो राज्यमेदन सः ॥ २१ ॥

इत्युक्तवति सक्रोधं सुमित्रानन्दने स्फुटम् ।
 उवाच रामः सौम्यत्वं दर्शयन् बुद्धिसागरः ॥ २२ ॥

गच्छ लह्मण किञ्चिकन्धां तमानय कृतादरः ।
 साम्नैव सिध्यतो भ्रातस्तुर्योपायो न योज्यताम् ॥ २३ ॥

तूनमायास्यति मम स्नेहबद्धः कपीश्वरः ।
 बोधनीयः पुनरयं यत्तेन मयि भाषितम् ॥ २४ ॥

स्मृत्वा प्रतिज्ञामात्मीयां तूनमेष महामतिः ।
 समुद्बुद्धतमस्नेहो न स्थास्यति निजे पुरे ॥ २५ ॥

प्रियावियुक्तं क्विलश्यन्तं विद्नं वनवासतः ।
 कृतोपकारं मामेष तत्क्षणादुपयास्यति ॥ २६ ॥

न पुनर्भवता कार्यस्तस्मिन् मित्रे निरागसि ।
 लेशोऽपि कोपस्य सखे यावत्साम्ना प्रसीदति ॥ २७ ॥

सहैव तेन सौमित्रे त्वमायास्यसि मामिह ।
 अन्ये च ये कपिभटा अनुगास्तस्य तैरपि ॥ २८ ॥

इति रघुपतिमतमेष गृहीत्वा परिणतमनिरथ तेन विसृष्टः ।
 पदसरसिजयुगमस्य च नत्वा कपिपरिवृढसविधं स जगाम ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे लक्ष्मणकिञ्चिकन्धागमने
 नाम चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकशततमोऽच्यायः

ब्रह्मोवाच

गते तु लक्ष्मणे वीरे किञ्जिन्धां नगरीं रामः ।
 उद्धर्तुकामो लङ्घेण वंदीयाता मृगीदृशः ॥ १ ॥
 सुवेलगिरिसुस्तिरध गह्वरान्तरकाननम् ।
 अनेककुञ्जपुञ्जाह्यमगमदघुपुञ्जवः ॥ २ ॥
 लङ्घायां तत्र ता रुद्धाः कन्यास्त्रिजगदोक्षः ।
 नरनागनगोद्भूताः सुरकिन्नरसम्भवाः ॥ ३ ॥
 नानादेशमहीपानां कन्याश्र हरिणेक्षणाः ।
 दिक्पतीनां पुरभवास्तथान्य हरिणीदृशः ॥ ४ ॥
 अभुक्ता रावणेनापि श्रीरामनिहिताशयाः ।
 रत्नभूता मृगदृशः श्रीणां कामकलाकुलाः ॥ ५ ॥
 अभ्युद्धार ताः सर्वाः सीतया सहितो विभुः ।
 आरामे राक्षसपतेः शतयोजनविस्तृते ॥ ६ ॥
 तत्राशोकतरोमूले जानकीं विरहाकुलाम् ।
 आजुहाव प्रियस्तत्र यत्र ताभिररीरमत् ॥ ७ ॥
 विस्तार्य रजनीं दिव्यां पूर्णचन्द्रकरोज्ज्वलाम् ।
 प्रमुद्धनश्रियं तस्यामाविर्भाव्य निजेच्छया ॥ ८ ॥
 सहजानन्दनीसीतासम्पर्कसुखिताशयः ।
 मोदयामास ताः सर्वाः कन्यास्त्रिजगदोक्षः ॥ ९ ॥
 प्रभुः कृतार्थयामास स्वरूपानन्ददानतः ।
 ततः समाययौ देवो लक्ष्मणागमनक्षणे ॥ १० ॥
 रम्ये मात्यवति व्यामृत्यखिलर्तुमनोहरे ।
 भूतिलिसो जटाधारी वल्कलाजिनवाससा ॥ ११ ॥
 कैलासनाथसदृशो रामः कारणमानुषः ।
 तमभिप्रययौ श्रीमान् कृतकार्यश्च लक्ष्मणः ॥ १२ ॥

भुशुण्ड उवाच

कथं सुमित्रातनयः किञ्जिन्धानगरीमगात् ।
 कथं च सत्कृतस्तत्र सुग्रीवादैयः कपीश्वरैः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच

आर्येणादिष्टमात्रोऽसौ लक्षणः परवीरभित् ।
 बद्धतूणो धनुष्णाणः किञ्जिन्धानगरीमगात् ॥ १४ ॥

पालितां तेन वलिना सुग्रीवेण महौजसा ।
 राजधानीं कपीन्द्राणां सर्वसौख्यसमन्विताम् ॥ १५ ॥

परिस्फुरद्गृहारामकोष्ठाद्वालकगोपुराम् ।
 हट्टापथस्थितानेकसम्पद्भूरसमाकुलाम् ॥ १६ ॥

आस्फोटयद्भूर्दर्दण्डान् सुग्रीवबलबन्धिभिः ।
 वाहणीपानमत्तैश्च कपीन्द्रैः सेवितां सदा ॥ १७ ॥

विशालपरिखान्तःस्थदृढप्राकारसंवृताम् ।
 महाप्रासादमौलिस्थवैजयन्तीविभूषिताम् ॥ १८ ॥

अलंकृतैः सदा हृष्टैरनारीगर्णीर्वृताम् ।
 राजद्वारसदावादयदीर्घदुन्दुभिनादिताम् ॥ १९ ॥

तत्रार्यस्य निदेशेन गत्वा द्रुततरं ततः ।
 कपिराजस्य भवनं जगाम धृतकार्मुकः ॥ २० ॥

करालतोमरकरः कठ्योस्तूणीयुगान्वितः ।
 कपिराजसभां प्राप वृद्धैः कपिवर्युताम् ॥ २१ ॥

तत्रोपविष्टांस्तानुच्छै रामानुज उवाच ह ।
 अहो रे वानरा ब्रूत क्ष सुग्रीवः स नः सखा ॥ २२ ॥

विश्वास्य वचनैरायं स्त्रीवियुक्तं वनालयम् ।
 योऽननुध्यातमैत्रीको विषयान् सेवते पुरे ॥ २३ ॥

क ईदृशः सुहन्मैत्रीं विहन्याद्वचसोर्जिताम् ।
 अज्ञातमित्रसंक्लेशः साधितस्वप्रयोजनः ॥ २४ ॥

प्रायोऽन्तःपुर एवास्ति स सुखी तारया सह ।
 विस्मृत्य सुहृदं रामं भुड्क्ते भोगान् यथेप्सितान् ॥ २५ ॥

तद् ब्रूत त्वरितं गत्वा मदागमनकारणम् ।
 नियुक्तो राघवेन्द्रेण प्राप्तोऽहं तस्य संनिधौ ॥ २६ ॥

आकारणार्थं राज्यश्रीभोगमत्तस्य सम्प्रति ।
 स चेत्त्वरितमागच्छेद् रामचन्द्रस्य सन्निधौ ॥ २७ ॥

तदा भवेच्छुभं नो चेद्जन्तासौ वालिनो गतिम् ।
 विस्मृत्य तादृशं मित्रं पुरोपकृतिकारिणम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच

अथ ते कपिपुङ्गवाः समस्तास्त्वरितं भक्तिभरेण तं प्रणम्य ।
भ्रुकुटीकुटिला ननं च भीताः कृतभूरिप्रणिपातमेतदूचुः ॥ २९ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे लक्ष्मणकपिराज-
सभाप्रवेशो नाम पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

*

षष्ठ्यवत्यधिकशततमोऽध्यायः

कपय ऊचुः

स्थीयतामिह विश्रम्य श्रीरामानुज सादरम् ।
प्रामोऽसि स्वस्य भवनमिति चेतसि चिन्तय ॥ १ ॥
यावत्स बुध्यते सुप्तः स्वामी नो भवतां सखा ।
किञ्चिकन्धानगरीराजः सुग्रीवः कपिराट् प्रभो ॥ २ ॥
श्रीराममात्मनो मित्रं कथमेषोऽतिवत्सर्यति ।
यदाज्ञापयिता देवः कर्तासौ स्वयमेव तत् ॥ २ ॥
यस्मिन् प्रसादो विहितो भवद्द्विः सिंहविक्रमैः ।
तस्मिन् कृपापराधेऽपि न क्रोधं कतुमर्हथ ॥ ४ ॥
सर्वे वयं कपिभटा भवदीयाः स्म लक्ष्मण ।
आज्ञया रामचन्द्रस्य नापेक्षन्ते ह्यसूनपि ॥ ५ ॥
कश्च युष्मासु कुर्वीत कैतवं सौहृदापहम् ।
निष्कैतवेषूपकृतिप्रमोदितसुहृत्सु च ॥ ६ ॥
शीघ्रं विजित्य तं पापं रक्षसांमधिपं खलम् ।
राघवेन्द्रस्त्रिभुवने यशो विस्तारयिष्यति ॥ ७ ॥
इति रामानुजं कीशाः सान्त्वयित्वा महाधियः ।
तारायै कथयामासुस्तदागमनमङ्गसा ॥ ८ ॥
ज्ञात्वा सा वारुणीमत्तं सुग्रीवं कपिभूपतिम् ।
कपिभिः कारथामांस सौमित्रेः सत्कृतिं मुहुः ॥ ९ ॥
अथ सा सुमहाप्राज्ञा पर्ति शुद्धान्तसंस्थितम् ।
उपयातवती तारा वचनं चेदमत्रवीत् ॥ १० ॥
सावधानो भव प्राज्ञ प्राप्तस्ते सुहृदोऽनुजः ।
सुमित्रातनयो वीरो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ ११ ॥

सौमित्रिमागतं श्रुत्वा सुग्रीवः कपिराट् ततः ।
अजहात् तत्क्षणेनैव सुगाढं वारुणीमदम् ॥ १२ ॥
सहर्षोत्फुल्लनयनो लह्मणस्य दिवृक्षया ।
सम्मार्ज्य सलिलेर्भूयः शीतलैर्नयने मुखम् ॥ १३ ॥
सावधानोऽथ सुग्रीवः सभामण्डपमाविशत् ।
यत्र स्थितः स वीरेन्द्रो लक्षणः स्वामिकार्यकृत् ॥ १४ ॥
प्रह्वः स तच्चरणयोः प्रणनाम कृतादरः ।
बद्धाङ्गलिपुटो धीमांस्तस्थौ तस्य पुरोगतः ॥ १५ ॥
उपवेश्याथ सौमित्रिस्तं भक्तिभरसंततम् ।
सभूभज्जमिदं पश्चादुवाचार्यनिदेशतः ॥ १६ ॥
यस्य पादाम्बुजद्वन्द्वसेवनात्वामुपाययौ ।
किञ्चिकन्धापुरराज्यश्रीः सति वालिनि दुर्लभा ॥ १७ ॥
तस्मिन्नार्येण निहते बलशालिनि वालिनि ।
सेवते तामविरतं राज्यश्रियमकण्टकाम् ॥ १८ ॥
भुड्के तारां च पद्माक्षीं सह राज्यश्रिया तथा ।
विस्मृतश्च स वीरेन्द्रः कानने निवसंस्त्वया ॥ १९ ॥
विप्रयुक्तः स्वप्रियया त्यक्तराज्यो गुरोर्गिरा ।
जिघांसुः स्वामिनीचोरं तं पापं दशकन्धरम् ॥ २० ॥
एतत्तेज्जुचितं प्राज्ञ यत्तद्विश्वासघातनम् ।
मित्रे कैतवमालम्ब्य को नु प्राप्नोतु मङ्गलम् ॥ २१ ॥
आपदगतः सखा यस्य दुःखैः सीदति संततम् ।
स भुड्के चेत्स्वयं भोगां स्तदधिक् तद्भोग भोजनम् ॥ २२ ॥
लह्मणोदीरितमिदं वाक्यमाकर्ण्य कीशराट् ।
हसित्वा परिरेखे तं रामानुजमकैतवः ॥ २३ ॥
निनाय तमथो धीरः शुद्धान्तःपुरमात्मनः ।
तत्र योषिदगणैः सार्द्धमुपतस्थौ तमूर्जितम् ॥ २४ ॥
तारा तारापतिमुखी हृषोत्फुल्ल विलोचना ।
तुष्टाव भूरिविक्रान्ति सुमित्रातनयं सती ॥ २५ ॥
आनर्च विविधैर्दिव्यैरुपचारैरुदारधीः ।
तस्याः प्रीत्या सुसंतुष्ट आसीद् रामानुजो यथा ॥ २६ ॥
उवाच च महाप्राज्ञा प्रसादसुमुखं ततः ।
सुस्वागतं ते सौमित्रे सुखमास्ते रघूद्वहः ॥ २७ ॥

गिरौ माल्यवति श्रीमान् भृशमानन्दयन् मुनीन् ।
प्रसाददृष्टिरस्मासु कञ्चिदस्ति यथा पुरा ॥ २८ ॥

इत्थं स शुद्धान्तगतः कपीशितुस्तेनाच्चितः सादरया च तारया ।
उवास तां रात्रिमभीष्योजनस्तत्रैव सख्येन भृशं प्रमोदितः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुग्रीवान्तःपुरनिवासो
नाम षण्वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

*

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ प्रातः समुत्थाय तावुभौ कृतमङ्गलौ ।
शिबिकामारुहतुः कपिराजरघूद्वृहौ ॥ १ ॥

अग्रेसरैः कपिवरैः साद्वं सुविहितोत्सवैः ।
विप्राणां जयघोषैश्च दीर्घदुन्दुभिनःस्वनैः ॥ २ ॥

अन्तःपुरचरखीणां कान्ताभिस्तारया सह ।
कृतप्रस्थानतिलकौ मुक्ताक्षतयुतालिकौ ॥ ३ ॥

अन्तःपुरचरखीणां जयघोषैः कृतोत्सवौ ।
जालमार्गनिषिक्काभि वीक्ष्यमाणौ च सादरम् ॥ ४ ॥

प्रचेलतुः प्रमुदितौ राजमार्गगतौ च तौ ।
विक्षितौ पुरकान्ताभिः सादरं पुरषर्षभौ ॥ ५ ॥

दधिदूर्वाक्षितंक्षेपकृतप्रस्थानमङ्गलौ ।
तूर्यस्वनकृतोत्साहौ चामरद्वयवीजितौ ॥ ६ ॥

अनुयायिकपिप्रकीरहस्तोद्वृतसत्काञ्चनमौकिकातपत्रौ ।
पुरवासिभिरात्तमङ्गलार्थैः शकुनावेक्षणमोदमानचित्तौ ॥ ७ ॥

ताराद्यन्तःपुरखीणामुत्तीर्णैः नयनाध्वनः ।
विदापयन्त्यवनुगान् सुस्निग्धान् पुरवासिनः ॥ ८ ॥

महता कपिसैन्येन साकं संहृष्टमानसौ ।
ततो जग्मतुरध्वानं माल्यवदिगरियायिनम् ॥ ९ ॥

गाहमानौ पथि गिरीन् वनानि गहनानि च ।
सेनासंचारतुच्छोदा नदीश्च क्षतरोधसः ॥ १० ॥

लङ्घमानी कृतजवौ श्रुण्वन्तौ पक्षिणां स्तम् ।
 वीक्षमाणौ पुष्करिणीः संफुल्लाम्बुजकाननाः ॥ ११ ॥
 हंससारसचकाह्वनिनादमुदिताशयौ ।
 विश्रमन्तौ कचित्पृष्ठस्तोतसां सरितां तटे ॥ १२ ॥
 कचिद्दुमतले चाहशीतलच्छायशालिनि ।
 जवात्पन्थानमुत्तीर्य माल्यवन्तमुपेयतुः ॥ १३ ॥
 यत्रास्ते जगदीशानः स्वयं रघुकुलेश्वरः ।
 प्रतीक्षमाणः सौमित्रेमार्गं विनिहितेक्षणः ॥ १४ ॥
 तत्र सर्वेऽप्युयाजग्मुः कपयो जातकौतुकाः ।
 श्रीरामदशंनथद्वापुलकाञ्चितविग्रहाः ॥ १५ ॥
 स तत्र नीलोत्पलचाहविग्रहः समाश्रितः कोमलदर्भसंस्तरे ।
 पर्यङ्गबद्धासन आत्मयोगभृत् स्वस्थो दधद्वल्कलचीरवाससी ॥ १६ ॥
 सुफुलराजीवसमानलोचनो नितान्तमाजानुविशालदोर्युगः ।
 अलंकृतस्तापसवेशसुश्रिया तडित्पिशङ्गाभजटाकलापभृत् ॥ १७ ॥
 तुज्जोत्तमाङ्गाहितवन्यपल्लवप्रसूनराजीमुकुटो मनोहरः ।
 कैलासनाथोपमितौऽप्रमेयसद्गुणाढव्य आस्ते रघुवंशकेसरी ॥ १८ ॥
 तं दृष्टवन्तः सकलाः कपीश्वराः सुग्रीवमुख्या विहिताञ्जलीपुटाः ।
 सौमित्रिणा ते च सहात्मवन्धुना प्रणम्य येतुः किलदण्डवद्भुवि ॥ १९ ॥
 पुनः समुत्थाय पुरो जगत्पतेस्तथैव बद्धाञ्जलयः प्लवंगमाः ।
 आदेशसापेक्षतया कति क्षणान् सर्वेऽपि तस्थुर्विहितादरोत्सवाः ॥ २० ॥
 जवाद् रामोऽथ सुग्रीवं परिरभ्य सुहृत्तमम् ।
 लक्ष्मणं च यथास्थानं कपीन् समुपवेशयन् ॥ २१ ॥
 तत्र श्रीरामसुग्रीवावेकासनमधिष्ठितौ ।
 अङ्गदश्चात्मनिकटं स्थापितो रघुमौलिना ॥ २२ ॥
 कृतार्थं मन्यमानाः स्वं सर्वेऽपि कपिसत्तमाः ।
 ददृशुश्चिरसोतर्षा मुखचन्द्रं जगत्प्रभोः ॥ २३ ॥
 अन्योन्यसंकथाभ्याससुखितान्योन्यमानसौ ।
 कपीश्वररघुश्रेष्ठौ विप्रयुक्तौ चिरेण तौ ॥ २४ ॥
 सानन्दमासाङ्क्राते वीक्षमाणौ परस्परम् ।
 परस्परगुणश्लाघाप्रमोदितपरस्परी ॥ २५ ॥
 अथ लह्मणमाहेदं रामः संफुल्लोचनः ।
 आनीतः साधु सौमित्रे सुग्रीवोऽयं सखा मम ॥ २६ ॥

त्वां विना क इदं कार्यं कर्तुं शक्तो महामते ।
 आनन्दितस्त्वयासम्यद्य मन्मित्रमुखदर्शिना ॥ २७ ॥

चक्रवर्तीं पुनरयं कपीनां भूरितेजसाम् ।
 विक्रमी बलवांस्त्यागी सखा मे सुमहोन्नतः ॥ २८ ॥

यस्याज्ञावशगाः कीशाः कोटिशो यूथपेश्वराः ।
 किष्ठिकन्धापुरराजोऽसौ क मां स्मरतु तापसम् ॥ २९ ॥

वनवासिनमा पत्सु मरनं घोरतरास्वयम् ।
 यदि मां संस्मरेज्ञातु कृतार्थः स्यामसंशयम् ॥ ३० ॥

स चेदयं स्वयं प्राप्तः कृपया मम कीशराट् ।
 तर्हि जानामि सौमित्रे निकटेऽभ्युदयो मम ॥ ३१ ॥

इति वादिनमाक्षिप्य रामचन्द्रं कपीश्वरः ।
 उवाच संस्मृताशेषतत्कृतोपकृतिर्बुधः ॥ ३२ ॥

अजापि दुर्लभा यस्य स ते करुणया प्रभो ।
 द्वारोपान्ते घूर्णमानमत्तमातङ्गमण्डलः ॥ ३३ ॥

चिरं जयति वीरेन्द्र साम्राज्यपदभोगभुक् ।
 निदर्शनं तु तत्रायमहमेव न संशयः ॥ ३४ ॥

स्पर्ष्टे भवता यस्तु दैवापहृतचेतनः ।
 आरात्कृतान्तमहिषष्टाघोषं शृणोति सः ॥ ३५ ॥

निदर्शनं तु तत्राभून्मम ज्येष्ठः स दुर्मतिः ।
 त्वद्वासस्य विपक्षोऽपि किं पुनस्ते रघूद्वह ॥ ३६ ॥

अयमहमिह संगतोऽस्मि दासस्तव रघुपुङ्गव साकमात्मवर्णः ।
 त्रिजगति किल यच्चकीर्षितं ते द्रुततरमादिश तन्ममाद्य कर्तुम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे इक्षिणखण्डे सुग्रीवसमा-
 गमो नाम सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

*

अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सुग्रीवस्य गिरं श्रुत्वा रघुवंशविभूषणः ।
 मुमुदेऽतितरं चित्ते सख्येनाकैतवेन च ॥ १ ॥

अथ लङ्घापतिं दुष्टं जिधांसति रघूद्वहे ।
 तदाज्या कपिश्रेष्ठ आजुहावकपीनिह ॥ २ ॥

ये केपिभूमिवलये स्थिता दिक्षु विदिक्षु च ।
 पुराग्रामगिरिद्वीणीवनोपवनवासिनः ॥
 आहृताः कपिराजेन कपयः सर्वं एव ते ॥ ३ ॥
 नानादेशनिवासस्था नानागिरनिवासिनः ।
 नानाविपिनवास्तव्यास्तत्र सर्वेऽप्युपाययुः ॥ ४ ॥
 नानावर्णाः कपिभटा नानाजातिसमुद्ध्रवाः ।
 नानापरिकरोपेताः कपिराजनिदेशतः ॥ ५ ॥
 सर्वं ते संगतास्तत्र श्रीमद्रघुपतेः पुरः ।
 बद्धाङ्गलिपुटाः सौम्याः स्थिता आगत्य वानराः ॥ ६ ॥
 श्वेतारक्ताः पिशंगाभा नीलवर्णर्श्च मेचकाः ।
 श्वेताः पीताः कर्वुराश्च नानावर्णधनोपमाः ॥ ७ ॥
 स्थूलाः स्थूलतराश्चैव तेभ्यः स्थूलतमा अपि ।
 गिरीन्द्रसदृशास्तुङ्गा गिरीन्द्रशिखरोपमाः ॥ ८ ॥
 मत्तेभराजसदृशाः संग्राममखदीक्षिताः ।
 आस्फोटयन्तो दोर्दण्डान् विचित्रगुणविक्रमाः ॥ ९ ॥
 कालास्या अरुणास्याश्च कर्वुरास्याश्च केचन ।
 पीतास्याः पिङ्गलाक्षाश्च नानावर्णविलोचनाः ॥ १० ॥
 विचित्रवेगाः कपयो लाङ्गूलातपवारणाः ।
 विशाललक्षेशकुलमूलोत्खननदीक्षिताः ॥ ११ ॥
 आबद्धबन्धुजीवाभरक्तकच्छोटकाम्बराः ।
 मल्लातिमल्लाः प्रबलाः प्रतिमल्लविचूर्णनाः ॥ १२ ॥
 पतञ्ज्ञा इव कार्यर्थे स्वामिनस्त्यक्तजीविताः ।
 त्यक्तप्राणास्त्यक्तगृहा आस्फोटितभुजोरवः ॥ १३ ॥
 उच्चैः किलकिलाशब्दैर्भिषयन्तो भयानकाः ।
 उत्कूर्दमानाः सजवा दोर्घाहङ्कारपूरिताः ॥ १४ ॥
 संग्रामाङ्गणसम्मताः प्रतिसैन्यनिरासकाः ।
 निर्भयाश्चण्डमतयः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५ ॥
 देवांशाः श्रीहरांशाश्च निदेशाद्ब्रह्मणो भुवि ।
 श्रीरामचन्द्रं परया भक्त्या सेवितुमागताः ॥ १६ ॥
 सर्वेऽपि तेजसातुल्या ज्वलन्तः पावका इव ।
 दिशां जैत्राः समरभूताण्डवातुल्यशक्तयः ॥ १७ ॥
 घनवद्गर्जमानाश्च सिंहविक्रान्तिशालिनः ।
 वोहुं भूमिभृतां भारं समर्थाः सुमहाबलाः ॥ १८ ॥

हीरहारभृतो मुक्तामालाभूषितवक्षसः ।
 कर्णमौक्तिकशोभाव्या हेमहारविभूषणाः ॥ १९ ॥
 सहनुगाः सहस्राः सहपैत्राः सबन्धवः ।
 सकुटुम्बा निष्कपटा योदधुमाबद्धबुद्धयः ॥ २० ॥
 उत्तुञ्जनवः स्थूला दीर्घदोर्दण्डशालिनः ।
 शिलावृक्षप्रहरणा नखरायुधयोधिनः ॥ २१ ॥
 दशनायुधयोद्धारो दोर्दण्डपरिधायुधाः ।
 चपेटापातचतुराश्चण्डविक्रमशालिनः ॥ २२ ॥
 सर्वमल्लकलायुद्धप्रवीणा घोरयोधिनः ।
 राक्षसान्तकराः क्रूराः प्रहारविधिपण्डिताः ॥ २३ ॥
 शिलाचूर्णननिर्धार्ता घोरशब्दप्रहारिणः ।
 कृतनानादेशजयाः संग्रामोजिततेजसः ॥ २४ ॥
 प्रसर्पन्तः प्रतिबलेषून्मत्ता युधि भीषणाः ।
 बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे रामस्य पुर आययुः ॥ २५ ॥
 अत्युदामाः समरसरसीगाहनात्युग्रवीर्याः ।
 सुग्रीवस्यप्लवगनृपतेराज्ञया ते समेताः ॥
 तत्राजग्मुर्वनगिरिगुहाग्रामगेहाधिवासा ।
 सर्वेऽप्यष्टादशमितमहापद्मसंरूपाः कपीन्द्राः ॥ २६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कपिसेनासमा-
 गमो नामाष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

*

नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कपयस्ते महाप्राज्ञा वरेण्या बलशालिनाम् ।
 महाबुद्धिमतां श्रेष्ठा विक्रान्ताः सुमहीजसः ॥ १ ॥
 महाघोररणोद्युक्ताः स्वामिनो हितकारिणः ।
 तेषां केचित्कपिवराः सुग्रीवस्य निदेशतः ॥ २ ॥
 कृत्वा प्रणामं रामस्य यत्ताः सीतावलोकने ।
 मासैकमवधि कृत्वा यथुरन्वेषणोद्यताः ॥ ३ ॥
 तानाह वानरश्रेष्ठान् सभूभञ्जं कपीश्वरः ।
 अहो कर्पिवराः सम्यक् शृणुतेदं वचोमम ॥ ४ ॥

अन्विष्यतां जनकजा भवद्विर्यतत्परैः ।
एकमासोऽवधिर्दत्तो युष्माकं तत्र वै मया ॥ ५ ॥

मासात्परमुपागम्य रामं न प्रणमिष्यथ ।
तद्यूयं दण्डनीयाःस्थ वचनं मेस्मरिष्यथ ॥ ६ ॥

इत्युक्त्वा प्रेषिताः कीशाः सुग्रीवेण महात्मना ।
सीतामन्वेषयामासुर्दशदिक्षु प्रचारिणः ॥ ७ ॥

जाम्बवान्नाम ऋक्षेशो नलो नीलश्च मारुतिः ।
अन्ये चापि कपिश्रेष्ठास्तेषां मुख्यतमोऽङ्गदः ॥ ८ ॥

कपयो दशकोट्यश्च कृत्वा तेषामधीश्वरम् ।
याम्यां दिशि कपीन्द्रेण प्रेषितो जानकीकृते ॥ ९ ॥

तेज्ज्वेषयन्तो जनकेन्द्रपुत्रीं सुनैपुणीदत्तदृशोऽतिविज्ञाः ।
वनेषु शैलेषु गुहासु गह्वरेष्वनेकदेशेषु चिरं विचेष्टः ॥ १० ॥

लब्धा न तैः कापि गवेषयद्विर्मृगाङ्गवक्त्रा जनकेन्द्रपुत्री ।
नर्लङ्घ्नरे मासकृतावधि ते प्राप्तास्ततस्तीरभुवं पयोधेः ॥ ११ ॥

महेन्द्रपर्वते तत्र संगताः कपयोऽखिलाः ।
सुग्रीवस्य कपीन्द्रस्य दण्डभीत्या समाकुलाः ॥ १२ ॥

त्यक्तात्मजीवितव्यास्ते आसीनाः कुशसंस्तरे ।
स्थिताः प्रायोपवेशेन मुहुश्चिन्तासमाकुलाः ॥ १३ ॥

तत्र नानाजगामाथ सम्पतिनामि वै खगः ।
स पृष्ठस्तैः कपिवरैराच्यौ जनकेन्द्रजाम् ॥ १४ ॥

लङ्घेशोपवनेऽशोकवाटिकायां निवासिनीम् ।
राक्षसीयूथमध्यस्थां प्रियविश्लेषकातराम् ॥ १५ ॥

सम्पातिवचसा तां तु विनिश्चत्यल्पवंगमाः ।
प्रायोपवेशनं त्यक्त्वा पुनर्जीवितमागताः ॥ १६ ॥

बभूवः स्वस्थमनसः सर्वेऽपि रहिताः शुचाः ।
तानाजगाम हनुमांस्तत्रैव कृतविक्रमः ॥ १७ ॥

दग्धवा लङ्घापुरीं कृत्स्नां लांगूलानलचालनात् ।
तेन व्यावरिताः सर्वे कपयो रामसंनिधौ ॥ १८ ॥

भुशुण्ड उवाच

कथं जगाम हनुमांलङ्घकां वारिधिमध्यगाम् ।
कथं च तां ददाहैष गोपितां राक्षसोत्तमैः ॥ १९ ॥

ब्रह्मोदाच

भुशुण्ड शृणु वक्ष्यामि चरित्राणि हनूमतः ।
 महाबलो महाकायो यथा लङ्घापुरीं गतः ॥ २० ॥
 श्रीरामस्य निदेशेन हनूमान् स्वामिसेवकः ।
 अवेक्षणाय जानक्या गन्तुमैच्छत् स तां पुरीम् ॥ २१ ॥
 अथापश्यत्पयोरार्णिं दुस्तरं सर्वमानुषैः ।
 अगाधं पयसां राशिमुत्तरङ्गमनारतम् ॥ २२ ॥
 अनिरीक्षितपारं च प्रचण्डमरुतान्वितम् ।
 गर्जमानं महादर्पं सर्वलोकभयानकम् ॥ २३ ॥
 नदीनामात्रजन्तीनां सर्वतः सजवाम्भसाम् ।
 स्रोतोभिरापूर्यमाणमक्षोभितपयोभरम् ॥ २४ ॥
 समंतात्पूर्णंमाधूर्णल्लहरीकोटिताण्डवम् ।
 प्रचण्डमारुतावेगगम्भीरध्वनिभीषणम् ॥ २५ ॥
 विस्तीर्णद्वीपधरणिवसज्जनपदव्रजम् ।
 मणिमाणिक्यवहुलं मुक्तास्फोटगणाकरम् ॥ २६ ॥
 प्लवच्छङ्खकुलव्याप्तं यादोगणभयानकम् ।
 पिवतां वारि मेघानां घटाकोटिभिरावृतम् ॥ २७ ॥
 प्रवालभूरुहव्याप्तद्वीपपर्यन्त मञ्जुलम् ।
 हरिद्रत्नशिलाकोटिव्याप्तद्वीपावनि क्वचित् ॥ २८ ॥
 कचिच्छ्रीखण्डविटपिसुगन्धिततटावनिम् ।
 कचित्कल्पतरुच्छायाविश्रान्तसुरकिन्नरम् ॥ २९ ॥
 कचिल्लवङ्गवल्लीभिव्याप्यमानतटावनिम् ।
 सहस्रोजनायामैः शतयोजनविस्तृतैः ॥ ३० ॥
 अत्युग्रतनुभिर्गृहिंदृष्टाकोटिभयानकैः ।
 उत्क्षिप्तसलिलोत्तुङ्गं नानाजातीयजन्तुभिः ॥ ३१ ॥
 आकुलीकृतनीरौघं निमज्जन्द्रभास्करम् ।
 अत्युच्छ्रितं महीपृष्ठादत्युद्भृतपयोघटम् ॥ ३२ ॥
 राक्षसै राक्षसीभिश्च कृतकेलिभरं क्वचित् ।
 महामकरविक्षिप्तसलिलोमिसमाकुलम् ॥ ३३ ॥
 वडवापावकज्वालाप्लुष्यमाणजलाशयम् ।
 उच्चैरनेकसाहस्रोजनायामशालिभिः ॥ ३४ ॥
 महेन्द्रपाणिकुलिशाक्षतपक्षतिभिस्ततैः ।
 नानामहीनविहैः सावकाशकृतस्थितिम् ॥ ३५ ॥

वेलावनावलीभीमं निःसीमसलिलाकरम् ।
 अनेककौतुकागारं सुरकिन्नरराक्षसैः ॥ ३६ ॥
 समंततः सेव्यमानं नानाजनपदाश्रयम् ।
 उन्मेरमेघसंधाममहोर्मिनिवहाचितम् ॥ ३७ ॥
 महागम्भीरनिर्घोषतिरोभूतेरध्वनिम् ।
 गम्भीरमप्रमेयं च हरे: शयनमन्दिरम् ॥ ३८ ॥
 लक्ष्म्याश्च जनकं साक्षाद्रत्नानामाकरं च तम् ।
 महोत्तुङ्गं महावेगं महायामं महोद्धटम् ॥ ३९ ॥
 वरुणस्यालयं धोरं महाप्रलयकारणम् ।
 आज्ञया देवदेवस्य मर्यादालम्बिनं सदा ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वा पवनसुतो नभःस्पृशोर्मिरामाज्ञापरवशधीर्महातरस्वी ।
 लङ्घित्वा गगनपथेन यातुकामो जग्राहोतलवनकृतोमहागिरीन्द्रम् ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रदर्शनो नाम
 नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

*

द्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततो बलवतां श्रेष्ठो भूत्यो रघुपतेः स्वयम् ।
 हनुमानारुरोहोच्चैस्तीरणं लवणोदधेः ॥ १ ॥
 उत्तुङ्गशिखरं शैलं बद्धकच्छारुणाम्बरः ।
 आसफोटितभुजद्वन्द्वस्तलप्रहतशैलभूः ॥ २ ॥
 अथ पुच्छं शिरःकृत्य प्रोच्छलदगुच्छसंनिभम् ।
 तेजोराशिर्ज्वर्लन्दीप्त्या हेमशैल इव त्विषा ॥ ३ ॥
 उत्प्लुत्य तुङ्गशैलाग्राद्वातचक्रं सृजन् जवात् ।
 हुंकारगर्भगम्भीरनिर्घोषभरभीषणः ॥ ४ ॥
 महाभरोदभूतिदशयोजनप्रस्खलदिगरि ।
 उत्पफालतरां व्योम्ना सजयं मारुतिर्बली ॥ ५ ॥
 तं काचिद्राक्षसीघोरा दंष्ट्राकोटिभयानका ।
 क्रीडन्ती लवणाम्भोधौ योजनायामिभिर्ज्ञषेः ॥ ६ ॥

महानना महाकाया ज्वलत्पावकलोचना ।
 विकीर्णैच्चैः पिशङ्गाभजटापटलभीषणा ॥ ७ ॥
 रुधतीबाहुभिस्तुङ्गा वीचीर्लवणवारिश्चेः ।
 तरन्ती चापि गम्भीरे गाधयन्ती मुहुर्जलम् ॥ ८ ॥
 अहो आः कोऽयमुघाति नभसा तेजसो निधिः ।
 नूनमेष कपिः कश्चिदिति निश्चित्य चेतसा ॥ ९ ॥
 छायामेवास्य जग्राह प्रतिष्टब्धश्च मारुतिः ।
 विस्मितश्चापि मनसा ज्ञातुकामोऽस्य कारणम् ॥ १० ॥
 ततः प्रतिष्ठभसमिद्धमन्युः स वायुपुत्रः प्रबलो हनूमान् ।
 अधो ददशीहितलोचनो वै तां राक्षसीं ग्रासविलोलजिह्वाम् ॥ ११ ॥
 रोषावेशादथ पवनजो घोरदंष्ट्राकरालां
     पीडित्वा तां कलितरभसः कौणपींग्रस्तुकामाम् ।
 वेगोन्मुक्तः शर इव पपातोच्चकैरूत्तरोष्ठे
     पादन्यासप्रहतवदनोद्देश उच्चर्विवृद्धः ॥ १२ ॥
 अधराहनुमाक्रम्य उत्तराहनुमुहृधत् ।
 ववृद्धे बलवान् वीरोयथा वक्त्रं व्यदीर्यत ॥ १३ ॥
 कृत्स्नां विदारयामास राक्षसीं पवनात्मजः ।
 मध्ये लवणपाथोधेर्महाबलपराक्रमः ॥ १४ ॥
 तथैव मकरीं कांचिच्छतयोजनविस्तृताम् ।
 छायाग्राहां कृतग्रासां विदार समीरजः ॥ १५ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णमुलङ्घ्य जलधेजंलम् ।
 लङ्घां जगाम वीरोऽसौ हनूमानात्मनो जवात् ॥ १६ ॥
 सोऽदृश्यं रूपमसुरैर्विधाय कपिपुङ्गवः ।
 रात्रावालोकयामास रक्षोभिर्गोपितां पुरीम् ॥ १७ ॥
 विशालहेमप्राकारां परिखाप्राप्तवारिधिम् ।
 प्राकारकूटविषमामग्नियन्त्रसमाकुलाम् ॥ १८ ॥
 स्थाने स्थाने महाघोरै राक्षसैरावृतां पृथक् ।
 विशालकनकाद्वालविन्यस्तध्वजलाञ्छिताम् ॥ १९ ॥
 हेमप्राप्तवादबहुलां हठापथविराजिताम् ।
 प्रतिहट्पथं रुदेश्चन्दनद्रुममण्डपैः ॥ २० ॥
 शोभितां पारिजातैश्च मन्दारैः कल्पभूरुहैः ।
 हरिचन्दनसुच्छायसमाश्रितपुरीजनाम् ॥ २१ ॥
 स्वर्गङ्गाकमलारण्यशोभितदग्नूदीर्घिकाम् ।
 दशाननगृहोपान्तन्यस्तकैलाससानुनि ॥ २२ ॥

शिवस्य भालचन्द्रांशुजातैर्वितिमिरीकृताम् ।
 रक्षोजनैराक्षसीभिर्नानारूपाभिरन्विताम् ॥ २३ ॥
 अगस्त्यस्य मुनेः सम्यक् तपस्तेजः प्रकाशिताम् ।
 पठद्धिः साङ्गनिगमान् कुमारैर्यतुधानजैः ।
 सर्वतो योषितां भूयो होमधूमसुगन्धिताम् ॥ २४ ॥
 जातरूपमयैर्गैर्गृहस्थानां धनालिभिः ।
 सर्वतोदीपितां भूरि चत्वराजिरशोभिताम् ॥ २५ ॥
 नभः स्पृशगृहशुङ्गामुतुङ्गानेकगोपुरैः ।
 द्वारपालैः कौणपैश्च विश्वतो भीषणां च ताम् ॥ २६ ॥
 रम्योत्पुलङ्गृहारामां श्रीखण्डविपिनावृताम् ।
 अनेकरचनारम्यां रमणीयतमां त्विषा ॥ २७ ॥
 भित्तिभी रत्नजटितविस्फुरज्ञालपडिक्कभिः ।
 रथ्यापथौश्वबहुलैः सर्वतः सुसमाकुलाम् ॥ २८ ॥
 उत्तुङ्गवलभीगेहेभवनाग्रविराजिताम् ।
 स्फाटिकैश्चैवभवनैर्नानावर्णमणिप्रभैः ॥ २९ ॥
 सायंतनघनाकारैः सर्वतो गहनां क्वचित् ।
 करालकाहलोदभूतघोरकोलाहलान्विताम् ॥ ३० ॥
 पर्वसूत्सवकृत्येषु वाद्यद्धिः पटहैः प्लुताम् ।
 निःसानघोररावैश्च प्रतिशब्दितरोदसीम् ॥ ३१ ॥
 सुबेलशैलशिखरैस्त्रिकूटाचलसानुभिः ।
 मलयाचलशृङ्गैश्च गृहैरिव समाचिताम् ॥ ३२ ॥
 मृदङ्गघोषमधुरैर्गृहैः किन्नररक्षसाम् ।
 स्थाने स्थाने भवद्भूरिसुमहामङ्गलस्वराम् ॥ ३३ ॥
 विवाहादिभवद्भूरिशुभकृत्य निनादिभिः ।
 गन्धर्वपाणिप्रहतैर्वायैर्नानाविधैरपि ॥ ३४ ॥
 शब्दायितामजसं तां हेमजालकमण्डितैः ।
 गवाक्षैः पौरगेहानां सर्वतः शोभितां सदा ॥ ३५ ॥
 चन्द्रमण्डलवक्त्राभिस्तारामण्डलकान्तिभिः ।
 दीपिकाकारतनुभिर्मायिकलिपतवर्षभिः ॥ ३६ ॥
 सुन्दरीभिर्मनोज्ञाभिर्मृगाक्षीभिर्दिवानिशम् ।
 विषमाभिश्च भीमाभिर्विकटाभिर्जटालिभिः ।
 राक्षसीभिरनेकाभिज्ञत्यारूपैश्च विग्रहैः ॥ ३७ ॥
 आकुलीक्रियमाणां च राक्षसैरतिभीषणैः ।
 सर्वसम्पत्समुदितां दशकन्धरपालिताम् ॥ ३८ ॥

नानादिग्भ्यः समानीतैः समृद्धिनिवहैर्युताम् ।
तुङ्गानेकपुरद्वारवाद्यद्वन्दुभिघोपिताम् ॥ ३९ ॥

स्नानपानाशनायासनानाव्यापारतत्परैः ।
रक्षोभिः सेवितां नित्यं क्रोडद्राक्षसवल्लभाम् ॥ ४० ॥

पुष्पकादिविभानाग्रघतेजोवृन्दप्रकाशिताम् ।
प्राकारोपान्तसम्मूर्छत्तुङ्गसागरवीचिकाम् ॥ ४१ ॥

रात्रौ तां दशकन्धरस्य नगरीं कृत्सनामसौ पर्यटन्
पाश्चात्येप्रहरे विभीषणगृहं दृढ़ा स तुष्टाशयः ।

श्रीरामार्चनपूर्णभक्तिलसीसारम्यमुष्टान्तरः
सम्प्राप्तो दशकन्धरस्य परमोद्याने धृतान्वेषणः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदादिरामाध्याणे व्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे हनुमतो
लङ्घागमनो नाम द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

*

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

स ददर्श दशास्यस्य वनं सुविपुलं ततः ।
अन्वेषयत् जनकजां तत्र तत्र तरौ तरौ ॥ १ ॥

दृष्ट्वा वनस्य शोभां स प्रहृष्टहृदयोऽभवत् ।
जगाह च वनं कृत्स्नं गह्यं तस्वलिभिः ॥ २ ॥

नानाजातिलतारूढनुङ्गवृक्षसहस्रकम् ।
पुष्पसौरभ्यभरितं वहत्त्रिविधमारुतम् ॥ ३ ॥

सुबेलाद्रिगुहागेहविरूढमलयंद्रुमैः ।
सर्वतः सौरभव्यासलतामण्डपगह्यरम् ॥ ४ ॥

त्रिकूटशैलनिपतन्निर्ज्ञरानिलशीतलम् ।
पुष्पाकरमिवोत्फुलनानाजातिलताद्वुमम् ॥ ५ ॥

चन्दनामोदमधुरं पङ्कजामोदिमारुतम् ।
हेमरत्नसमाबद्वसरोवापीमनोरमम् ॥ ६ ॥

अनेकजातिविहगनिकाणसुनिनादितम् ।
हंसश्रेणीघनरवप्रतिशब्दसमाकुलम् ॥ ७ ॥

गायदग्न्धर्वनिकरं भ्रमरीघकृतस्वनम् ।
 प्रमत्तकोकिलालापकोलाहलकलस्वरम् ॥ ८ ॥
 रसालमञ्जरीपुञ्जधूलीधारान्धकारितैः ।
 प्रावृतैर्लवलीजालैमधिवीवल्लिमण्डपैः ॥ ९ ॥
 प्रतिस्थलं राजमानं नवपल्लवशालिभिः ।
 अनोकुहैररुणितं संध्यातपमिवान्तरम् ॥ १० ॥
 कच्चित्पीतं च चाम्पेयैस्तमालैर्मेचकप्रभम् ।
 विचित्रवर्णकुसुमकर्बुरीकृतमन्तरा ॥ ११ ॥
 नानाजातिपशुनातनिवासं भूरिभूरुहम् ॥ १२ ॥
 तस्मिन् वने ददर्शथ कंकेलितरुवाटिकाम् ।
 वृक्षैर्मञ्जरितैर्युक्तां समंतादरुणप्रभाम् ॥ १३ ॥
 हेमप्राकारकलितां लीलाभूमि मनोभुवः ।
 चित्तस्य क्षोभजनिकां दर्शनात्तत् क्षणेन च ॥ १४ ॥
 सुरम्पनिलसंव्याप्तां निर्जरानिलशोतलाम् ।
 सुवर्णवेदिकारत्नवद्धपद्यां मनोहराम् ॥ १५ ॥
 तत्रैकतमकंकेलितरुमूलमुपाश्रिताम् ।
 प्रलपन्तीं रामनाम वियोगविकलाशयाम् ॥ १६ ॥
 उन्मुक्तमूर्द्धजां वक्षः सिञ्चतीमशुबिन्दुभिः ।
 अनुतापशते मग्नां संतापग्लपिताशयाम् ॥ १७ ॥
 अधोमुखीं मुद्रिताक्षीं दुष्प्रेक्ष्यदशयान्विताम् ।
 विरहाख्यतमःस्पर्शादिभिरूतैरिवानिशम् ॥ १८ ॥
 तनुप्रकाशसंदोहैर्भासिताशेषकाननाम् ।
 अशोकवाटिकावेदिसुस्थिरां चपलामिव ॥ १९ ॥
 ज्योत्सनामिव तमोग्रस्तां घनैः सूर्यप्रभामिव ।
 दीपिकामिव लोकस्य कालरात्रिमोवृताम् ॥ २० ॥
 धूमसंदोहमलिनां दीप्तां वह्निशिखामिव ।
 कषाणदृष्टुलीढामिव सद्रत्नमञ्जरीम् ॥ २१ ॥
 द्यामिवानुदिताकेन्दुप्रभामलिनविग्रहाम् ।
 महीमिव तपस्तिग्मसूर्यदीधितितापिताम् ॥ २२ ॥
 सरसीमिव चात्यर्थं ग्रीष्मार्ककरशोषिताम् ।
 लतामिव परिप्लुष्टां वनपावककीलया ॥ २३ ॥
 वनीमिव परिम्लानां वारिसेकविनाकृताम् ।
 परिभ्रष्टतनुदोतां परिम्लानमुखश्रियम् ॥ २४ ॥

सुरश्रेणीमिवानेकदानवौद्यनिपीडिताम् ।
गृहश्रियमिवापुत्रां सद्विद्यामिव शूद्रगाम् ॥ २५ ॥

त्रिजटाराक्षसीवक्त्रोत्थितरामकथामृतैः ।
शनैरीषत्सच्यमानां सुस्थीकृतहृदं च ताम् ॥ २६ ॥

ददर्श हनुमान् सीतामार्योदन्तं च तां मुहुः ।
पृच्छन्तीं विरहव्याधिशमनं श्रवणे वै ॥ २७ ॥

रामनामगुणाख्यानैर्निश्चिकाय मरुत्सुतः ।
जनकेन्द्रसुतां धीरामसह्यविरहां सतीम् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा रहःस्थां जनकेन्द्रपुत्रीमुत्तीर्यकं केलितरोहन्तमान् ।
कृत्वा प्रणामं शिरसा पुरोऽस्या बद्धाङ्गलिर्भक्तिभरेण तस्थौ ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामाध्याने ब्रह्मभुषुणसंवादे दक्षिणखण्डे सीताहनुमत्
दर्शनो नामैकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

*

द्वचधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथाम्ब मातर्जननीति तामसौ सम्बोध्य नीचैर्हनुमानवोचत ।
प्राप्तोऽस्म्यहं देविनमस्तवान्तिकं रामस्य दूतो रघुवंशभास्वतः ॥ १ ॥

पतिस्ते लोकजननि राघवेन्द्रो जगत्पिता ।
माल्यवन्तं नाम गिरिमध्यास्ते सानुजोऽधुना ॥ २ ॥

सुग्रीवेण कपीन्द्रेण मैत्री तस्याभवद् दृढा ।
तवोदन्तं विजिज्ञासुः स आस्ते कपिभिः समम् ॥ ३ ॥

तस्यानेकमहापद्मकपिवीरवरुथिनी ।
इदानीं खलु सज्जास्ति दुष्टारिहननं प्रति ॥ ४ ॥

शब्दायन्ते कपिभटा आस्फोटितभुजद्वयाः ।
साहंकाररवाः सर्वे प्रभोराज्ञाप्रतीक्षणाः ॥ ५ ॥

एकैकः कपिवीरोऽत्र महाबलपराक्रमः ।
पर्याप्तो राक्षसानीकमथने स्वामिनो गिरा ॥ ६ ॥

राघवेन्द्रोऽपि भगवान् सानुजः सज्जकार्मुकः ।
सोत्साहः शरदा कर्तुं विपक्षेष्वभिषेणनम् ॥ ७ ॥

अलं तदतिमात्रं ते शोकेन जनकात्मजे ।
अचिरेणैव जित्वार्हं त्वा मितो नेष्यति प्रभुः ॥ ८ ॥

अङ्गुलोयकमेतत्ते प्रभुणैव सर्पितम् ।
समाश्वसिहि मातस्त्वं दर्शनादस्य सम्प्रति ॥ ९ ॥

इत्युक्ता जानकी तेन कपीन्द्रेण महाधिया ।
शनैरुन्मीलयामास चक्षुषी विरहालसे ॥ १० ॥

रक्षोमायाभ्रमात्किंतु न किं चित्तमवोचत ।
ततः स आह तां भूयो भूत्यो रघुपतेः कपिः ॥ ११ ॥

मातर्मृत्योऽस्मि नियतं साक्षाद्रघुपतेरहम् ।
भृतं तच्चरणाभ्योजद्वन्द्वलाज्जितमस्तकः ॥ १२ ॥

नाहमन्यद्विजानामि राघवेन्द्राज्जगत्रये ।
एकमेव निजे मूर्ढि विधाय सुखितोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥

ये ते भरतसर्वस्वे पातकीद्यापहारके ।
त्रैलोक्यमण्डने तस्य पादुके शरणं मम ॥ १४ ॥

जपामि रामनामाहं स्मरामि रघुपुङ्गवम् ।
भजामि नित्यं काकुत्स्थं वीक्षे दशरथात्मजम् ॥ १५ ॥

न रामात्परतस्तत्त्वं जानामि भुवनत्रये ।
राममेवाश्रये नित्यमिति मे व्रतमाहितम् ॥ १६ ॥

इदं गृहाण ते पत्या दत्तमप्रतिमं शुभम् ।
सुवर्णमाणिकयमयं निजाङ्गुलिविभूषणम् ॥ १७ ॥

अनर्घ्यदिव्यरत्नांशुजालैः सर्वतमोपहम् ।
आश्वासनाय ननु ते कृच्छ्रादन्तिकमागतम् ॥ १८ ॥

यत्सोढो विरहोऽनेन प्रभुणा दत्तपाणिना ।
तवैवार्थं जनकजे इति निश्चितु चेतसा ॥ १९ ॥

इत्युक्तमात्रे जनकेन्द्रपुत्री समाददौ तस्य करात् सहर्षम् ।
तदड्गुलीयं प्रियपाणिपद्मस्पर्शनुभूतिक्षममद्वितीयम् ॥ २० ॥

आदाय मुद्रां पृथुलोचनाश्रुधाराजलैस्तां सुचिरं निषिच्य ।
संयोज्य दृभ्यां शिरसोरसा च सुविस्मितभ्रूरथ तां बभाषे ॥ २१ ॥

मुदं रातीति मुद्रा ते यथार्थं नाम मुद्रिके ।
यन्मे वियोगमग्नाया अपि त्वत्तोऽभवन्मुदः ॥ २२ ॥

दुःखं मुद्रयसीति त्वं मुद्रैवासि ततोऽपि मे ।
क्षणं वियोगदुःखस्य मुद्रणाद्रत्नमण्डते ॥ २३ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चापि मुद्रे नाशयसे तमः ।
 प्रकाशितं वनकृत्स्नं चित्तं मे च प्रसादितम् ॥ २४ ॥
 चक्षुषोर्निहिता वार्षीलिप्यसे सान्द्रपातिभिः ।
 मूर्द्धिन चक्षुपथाद्वाह्यां न सहे त्वामतिप्रियाम् ॥ २५ ॥
 अथोरसि सुसंतसे विरहानलरश्मिभिः ।
 प्रियपाणिसुखस्पृश्यां किं नु त्वां निदधाम्यहम् ॥ २६ ॥
 अतस्त्वामीशविरहं सोढापीह समागताम् ।
 निदध्यां क नु हे मुद्रे मत्प्राणगणजीवनीम् ॥ २७ ॥
 अपि पाणिग्रहाद्वर्तुः सपत्न्यप्यसि मे परम् ।
 त्वं नाम मुद्रिके भाति सौजन्यं तदपीह ते ॥ २८ ॥
 यन्मदर्थे पर्ति त्यक्ता सिन्धो पारमुपागता ।
 तन्मयापि त्वदर्थेऽयमात्मा नित्यं समर्पितः ॥ २९ ॥
 अथोवाच हनूमन्तं जानकी प्रभुसेवकम् ।
 अपि मन्नाथभृत्यत्वं सुखमागतवानिह ॥ ३० ॥
 मध्ये लवणपाथोधे राक्षसौघसमाकुले ।
 दुर्गमे विषमे देयो सर्वप्राणिभयंकरे ॥ ३१ ॥
 अथो मम दशां विद्वन् प्रभोर्मे कथयिष्यसि ।
 वाच्यः कथं वा संदेशस्तस्य मेऽध्यात्मसाक्षिणः ॥ ३२ ॥
 अन्तरात्मगर्ति कृत्स्नां यदि वेत्ति स मे प्रभुः ।
 तदलं मम संदेशैस्तस्मिन् प्रियतमे मुहुः ॥ ३३ ॥
 एकं तु मम संदेश्यं वचो रघुपतेस्त्वया ।
 मा जातु विस्मरेनार्थ विशाला सहजावशः ॥ ३४ ॥
 भृत्यास्मि तव दास्यस्मि पादपद्मद्वये भृशम् ।
 या ते निर्मञ्चनायेश तत्पराशश्वदात्मना ॥ ३५ ॥
 राक्षसेन गृहीतां मां द्रुतं मोचय सम्प्रति ।
 वीरेन्द्र कस्णासिन्धो न विस्मर कदाचन ॥ ३६ ॥
 इदं च हनुमन् ग्राह्यं मम मर्दिधनविभूषणम् ।
 चूडारत्नं मदीशस्य निधेयं करपङ्कजे ॥ ३७ ॥
 शीघ्रं च मोचनीयास्मिन् गिरिवम्लेच्छहस्तगा ।
 वन्दीकृतातिदुष्टेन वध्येन स्वामिना मम ॥ ३८ ॥
 ततः समाश्वास्य चिरं विदेहजां मरुत्सुतोऽस्याश्च शिरोविभूषणम् ।
 प्रगृह्य नत्वा च स तां विनिर्गतो दशानने रोषभरेण लोहितः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सीतासमाश्वसनो
 नाम द्वयधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

ऋथिकह्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ तद्राक्षसेन्द्रस्य वनं सान्द्रघनोप्रमम् ।
 सुमनोहरमानीललतामण्डपमण्डितम् ॥ १ ॥
 अनेकैरपि रक्षोभिर्गोपितं भूरिभूरुहम् ।
 लङ्घेशकेलिभवनं स्वन्निर्ज्ञरशोभितम् ॥ २ ॥
 आज्ञावशौः षड्कृतुभिः सेवितं स्वस्वसम्पदा ।
 फुल्लवृक्षलतावृन्द विचित्रखगनादितम् ॥ ३ ॥
 स्वर्गपद्मवनाढ्याभिर्दीर्घिकाभिरलङ्घतम् ।
 सरोभिः कणितानेकराजहंसैः समन्वितम् ॥ ४ ॥
 दृष्टा बली मरुत्सूनुरमर्षपरिपूरितः ।
 आचकांडक्ष प्रमथितुं रावणस्य सुखं च सः ॥ ५ ॥
 अथास्फोटयभुजं द्वन्द्वं जड्वानिर्घातभीषणः ।
 उत्पफाल वने तस्मिन् हनुमान् विक्रमोजितः ॥ ६ ॥
 सीतयाधिष्ठितां त्यक्त्वा कंकेलितरुवाटिकाम् ।
 ममाथ सकलं वीरो वनं रक्षोधिपस्य तत् ॥ ७ ॥
 तरुन् बभञ्ज विटपस्कन्धमूलसमन्वितान् ।
 उच्चर्नभःस्पृशो दीर्घनाधूयाधूय वेगतः ॥ ८ ॥
 प्रजहार बली पद्मयां कांश्चिदारभ्य मूलतः ।
 कांश्चिदुत्पाट्यामास दोभ्यमाधूय भूरुहान् ॥ ९ ॥
 तस्य वेगोद्भवो वातः कम्पयामास सर्वतः ।
 वनं तदघोरकल्पान्तसमीरणहतं यथा ॥ १० ॥
 कांश्चिद्विदारयामास मूलादारभ्य सोऽग्रतः ।
 बभञ्ज विनताः शाखा घोरपादप्रहारतः ॥ ११ ॥
 तदङ्गसंभवैर्घोरैः पवनैः संततोद्धतैः ।
 आरामभूरुहाः सर्वे भयेनैव चकम्पिरे ॥ १२ ॥
 प्रहारैः पादतलजैर्जवेनेव व्यदीर्यत ।
 आरामभूमिरखिला कम्पमाना सह हुमैः ॥ १३ ॥
 जगाहे भूरिवेगेन वनं तदखिलं बली ।
 यथ वृक्षा व्यशीर्यन्त लतामण्डपमण्डिताः ॥ १४ ॥
 वृक्षान् विटपशश्चक्रे विपटान् पर्णशस्तथा ।
 पणानि तिलशश्चक्रे प्रहारैः पाणिपादजैः ॥ १५ ॥

वापीविध्वंसयामास हेमरत्नविनिर्मिताः ।
 अपः कलुषयामास वापीनां सरसामपि ॥ १६ ॥
 पादप्रहारविध्वस्ता उद्गीयन्ते स्म भित्तयः ।
 तथा रत्नशिला दीर्घाः कणशः कृतवान् वली ॥ १७ ॥
 नखैर्विदारयामास वल्लरीवृन्दमण्डपान् ।
 समूलमुत्पाटितवान् दीर्घशाखावतो दुमान् ॥ १८ ॥
 तरुणां भज्यमानानां पततां च महीतले ।
 समभूद्वारुणः शब्दो निर्धारितरवभीषणः ॥ १९ ॥
 दशदिक्षु प्रचिक्षेप भड्कत्वा भड्कत्वा महीरुहाम् ।
 शाखा फलदलोपेताः कुमुमस्तवकाचिताः ॥ २० ॥
 आकीर्णा सा मही पुष्पस्तवकैः पल्लवैः फलैः ।
 द्यौश्च द्रुमवनोड्डीनैः पक्षिभिर्दोरनादिभिः ॥ २१ ॥
 तरुभ्यो भज्यमानेभ्यः कम्पितेभ्यो हनूमता ।
 उदडीयन्त विहगाः स्थानभ्रंशसुदुखिताः ॥ २२ ॥
 रटन्तः कदुनिर्धोषमपश्यन्तश्च विश्रमम् ।
 छत्राकारतयोपेता बभ्रमुव्योम्नि संततम् ॥ २३ ॥
 अथोदतिष्ठन्त ततो राक्षसा वनरक्षकाः ।
 अक्षादयस्तीव्ररोषलोहिताक्षाः परः शताः ॥ २४ ॥
 आः कोऽयमखिलं वेगान्मर्थनाति बिपुलं वनम् ।
 अस्मासु किल जीवत्सु स्वामी येषां दशाननः ॥ २५ ॥
 किं नो वद्यति भग्नेऽस्मिन् वनेसुविपुले प्रभुः ।
 हेलानिर्जितदिक्चक्रो बली लङ्घापुरीश्वरः ॥ २६ ॥
 अहो अयं कपिः कश्चिलुनाति खलु नो वनम् ।
 नानाजातिलतात्रात्संवीतत रुपुष्कलम् ॥ २७ ॥
 अहो इयमभूद्वानिर्महती स्वामि नोऽस्य नः ।
 महायासेन निष्पन्नं महा द्रविणेन च ॥ २८ ॥
 हीयते सर्वमेतद्वै कपिनाऽलोडितं वनम् ।
 संतानकल्पमन्दारपारिजातद्रुमान्वितम् ॥ २९ ॥
 हरिचन्दनसंशोभिस्वर्गानीतेन्द्रवैभवम् ।
 रोपितं बहुकालेन नश्यतीदं किलाधुना ॥ ३० ॥
 अहो रे राक्षसभटाः सर्वैः संहत्य नन्वसौ ।
 वध्यतां वध्यतामाशु कपिरालोडितारविः ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वाक्षमुखा वीरा राक्षसास्तेऽतिरोषणाः ।
 निषेतुः संहताः सर्वै वायुसूनौ महाबले ॥ ३२ ॥

आत्तातिदीर्घपरिधाः खडगहस्तास्तथापरे ।
 अन्ये मुदगरहस्ताश्च धनुर्वाणधराः परे ॥ ३३ ॥
 नानाशस्त्रप्रहरणाः समृतस्थुर्यथास्थिताः ।
 निपेतुः कपिराजोऽस्मिन् स्वामिभीता निशाचराः ॥ ३४ ॥
 आलोडितं वनं कृत्स्नं तावत्तेन बलीयसा ।
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्य विटपश्रेणीषु परिपातिना ॥ ३५ ॥
 यत्रैवायान्ति रक्षांसि तत उत्प्लुत्य सत्वरम् ।
 अन्यतोभूय निखिलान् बभञ्ज वनभूरुहान् ॥ ३६ ॥
 श्रुत्वा वनस्य कदनं दारुणाञ्जो दशाननः ।
 अथादिभ्यो राक्षसेभ्यश्चनुकोप धुभितान्तरः ॥ ३७ ॥
 हन्यतां हन्यतामेष हतो या तु न चाक्षतः ।
 इत्यादिदेश तानक्षप्रमुखान् वनरक्षकान् ॥ ३८ ॥
 ते स्वामिनादिष्ठतमा निशाचरा वलोद्धता भूरितमास्त्रवातिनः ।
 प्रजन्हुरेनं परिघेश्च मुदगरैः सतोमरैश्चापि शरैः करेरितैः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणवनमथनो
 नाम त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

*

चतुर्धिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

स तान् प्रहरतो दृष्टा राक्षसान् घोरकर्मणः ।
 चुकोपबलवान् वीरो वायुसूर्यहोर्जितः ॥ १ ॥
 ततो जघान तरुभिः स तानापततोऽसुरान् ।
 समूलोत्पादितैस्तुङ्गैर्दीर्घशाखाशिफान्वितैः ॥ २ ॥
 महाशैलशिलाभिश्च कठिनाभिः सहस्रशः ।
 तीव्रणाग्राभिर्महावेगपातिनीभिर्भस्तलात् ॥ ३ ॥
 कांश्चित्पाणिप्रहारेण पादघातैस्तथापरान् ।
 पाणिपादनखैः कांश्चिद्ददृष्टाभिश्चैव कांश्चन ॥ ४ ॥
 उत्पत्याक्रमणैः कांश्चित्कांश्चिद्द्विपोथनैः ।
 कांश्चिददृष्टप्रहारैश्च प्रजघान निशाचरान् ॥ ५ ॥

पतिताः पुनरुत्तस्थुः प्रहारैरतिदारुणैः ।
 क्षरत्क्षतजसम्पृक्ता राक्षसा घोरनादिनः ॥ ६ ॥
 घूर्णयन्तेस्म धरणौ पतिताः केऽपि राक्षसाः ।
 वातपुत्रेण बलिना मर्मणि प्रसभं हताः ॥ ७ ॥
 महाशैलशिलाधातप्रहताः कोऽपि राक्षसाः ।
 वमन्तोरुधिरं वक्त्राद् घूर्णन्ति स्म धरातले ॥ ८ ॥
 मूर्छामापेदिरे तेन यातुधानाः सुनिहृताः ।
 जवेरिताभिः प्रसभं चपेटाभिर्वलीयसा ॥ ९ ॥
 उत्पाद्योत्या तरुभिर्जघान बलिनोऽसुरान् ।
 इत्थं सर्वं वनमपि क्षपितं तेन वैगिना ॥ १० ॥
 हताश्च राक्षसाः सर्वे महागर्वभराकुलाः ।
 पतञ्जा इव दीपेऽस्मिन् नाशं जग्मुः समंततः ॥ ११ ॥
 भक्षमुख्येषु रक्षःसु पातितेषु हन्तमता ।
 क्रव्यादाः शतशस्तस्मात्पलायाश्चक्रिरेतराम् ॥ १२ ॥
 पलायितेषु रक्षःसु पातितेषु च तेष्वथ ।
 चुकोप लङ्घाधिपतिः सर्वेभ्यः सनुना सह ॥ १३ ॥
 अथास्याभिमुखं प्राप्तो योद्धुं लङ्घापतेः सुतः ।
 इन्द्रजिन्नाम बलवान् निर्जिताशेषदिक्पतिः ॥ १४ ॥
 तेनासौ युयुधे धीमानप्रमेयबलः कपिः ।
 शिलाभिस्तरुभिस्तुञ्जैर्निर्धारितरवभीषणैः ॥ १५ ॥
 युद्धयमानो युधि बली हन्तमांस्तेन रक्षसा ।
 ब्रह्मास्त्रेण समाबद्धः स्वेच्छाचारः सुनिर्भयः ॥ १६ ॥
 ततः स्वभवनं नीतो विस्मितै राक्षसैर्वृतः ।
 यूथैश्च नरनारीणां दृश्यमानो बलाधिकः ॥ १७ ॥
 तमुद्दिश्य दशस्कन्ध इत्याह तनयं निजम् ।
 ज्वाल्यतामेष दुश्चेष्टः कपीनामधमः खलः ॥ १८ ॥
 हनुमानब्रवीत् क्रुद्धान् राक्षसान् मापिनां वरः ।
 कामं प्रज्वाल्य एवास्मि पुच्छेवर्हि नियुज्य मे ॥ १९ ॥
 तदर्थं तूलसम्भारैः कर्पटैश्चापि कोटिशः ।
 पुच्छमावेष्ट्यतामाशु मम तैलैर्निषिद्ध्य च ॥ २० ॥
 अग्निनियुज्यतां तस्मिन्निति यास्याम्यहं क्षयम् ।
 ज्वलिते किल लाङ्गूले सर्वञ्जज्वालितः क्रमात् ॥ २१ ॥

पुच्छेवातिविततं मम ज्वालयतासुराः ।
 इत्युक्ते च तथा चक्रः कुधियो राक्षसाः खलाः ॥ २२ ॥
 अथ तैलद्रवैः सिंके लाङ्गूलपरिवेष्टिते ।
 तूलकर्पटसम्भारे उत्पपात मरुसुतः ॥ २३ ॥
 अध ऊर्ध्वं च गेहानां दिक्षु सर्वासु संचरन् ।
 सकलां ज्वालयामास पुच्छज्वालैः स तां पुरीम् ॥ २४ ॥
 यत्र यत्र जगामासौ प्रज्वलत्पुच्छपावकः ।
 तत्र तत्रैव जज्वाल गृहाद्वावलिसंहतिः ॥ २५ ॥
 जज्वलुर्भवनान्युच्चैर्हैमानि विपुलानि च ।
 कोष्ठानि चाद्वावलयो हद्वापथगृहा अपि ॥ २६ ॥
 प्रासादा वणिजां वेशमान्यापणाः पण्यवीथिकाः ।
 अमात्यभवनान्युच्चैर्देवागाराणि भूरिशः ॥ २७ ॥
 अध ऊर्ध्वं तथा मध्ये दिक्षु सर्वासु च ज्वलन् ।
 पावको ज्वालयामास तत्क्षणात् सकलां पुरीम् ॥ २८ ॥
 आसनानि महाहर्णि सुखासनवराणि च ।
 सिंहासनानि चारूणि वसनानि वराणि च ॥ २९ ॥
 वासनानि विचित्राणि शयनानि शुभानि च ।
 भाजनान्यन्नभाण्डानि घृतभाण्डानि भूरिशः ॥ ३० ॥
 हैयंगवीनभाण्डानि तैलभाण्डानि कोटिशः ।
 मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि सहस्रशः ॥ ३१ ॥
 वातायनानि हैमानि ज्वलन्ति प्रज्वलन्ति च ।
 प्रससार चतुर्दिक्षु पावकः कपिपुच्छजः ॥ ३२ ॥
 रामचन्द्रप्रतापेन सीताशापोपतापतः ।
 जज्वलुः कनकावासास्तृणपूलकुटीरवत् ॥ ३३ ॥
 आरावः समभूद्धयान् राक्षसानां गृहे गृहे ।
 अहो रे सेवकास्तूर्ण धावत प्रतिधावत ॥ ३४ ॥
 निष्कासयत भाण्डानि सम्भालयत कोष्ठकान् ।
 हा जलै हा जलं चेति कोलाहलर्वोभवत् ॥ ३५ ॥
 हा हा ज्वलन्ति वस्त्राणि दह्यन्ते भूषणानि च ।
 किं किं निष्कासयामोऽय पतिताः का इहापदः ॥ ३६ ॥
 अहो सर्वस्वनाशो नः कुतोऽयं समुपस्थितः ।
 बालान् वृद्धांश्च दारांश्च सम्भालयत सत्वरम् ॥ ३७ ॥

हा हा निर्मोचयत गा गोष्ठे लग्नः किलानलः ।
 हा हन्त वायुरप्यदद्य सत्यमग्निसखोऽभवत् ॥ ३८ ॥
 वायुना प्रेरितो वह्निः प्रसरत्ययमुद्भूटः ।
 दग्धा एव गृहाः सर्वे कोष्ठाद्वालकसंयुताः ॥ ३९ ॥
 आः कोऽयं कुत आयातः कपिवेशः कृतान्तकः ।
 किं वैशसममुष्यात्र त्रैलोक्येषो दशानने ॥ ४० ॥
 वध्यतां बध्यतामेष कूर्दमानोऽखिले पुरे ।
 अहो लङ्घापतेरदद्य कोऽयं भाग्यविपर्ययः ॥ ४१ ॥
 अस्तंगत इवाभाति प्रतापोस्य जगत्पतेः ।
 यदियं कपिमात्रेण दद्यते निखिला पुरी ॥ ४२ ॥
 इति संक्रोशतां तेषां राक्षसां प्रतिमन्दिरम् ।
 जज्वाल पावको दीपश्चतुर्दिक्षु प्रसूत्वरः ॥ ४३ ॥
 प्रताप इव रामस्य ज्वालामालातिभीषणः ।
 क्रोधाग्निरिव सीतायाः परिणामसुनिष्ठुरः ॥ ४४ ॥
 दग्धवा कृत्स्नां दशमुखपुरीं दीर्घलाङ्गूलगूनै-
     र्वह्निज्वालासमुदयभरैः संगतेः प्रत्यगारम् ॥
 हेलाव्यालोडितदशमुखारण्य उच्चर्हन्तुमानु-
     त्प्लुत्याब्धौ तनुदहननिर्विपणर्थं पपात ॥ ४५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे लङ्घादहनो
     नाम चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

*

पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

पश्यतां रक्षसां तेषां दाहव्याकुलितात्मनाम् ।
 दग्धवा लङ्घापुरीं कृत्स्नां लाङ्गूलानलचालनात् ॥ १ ॥
 व्यालूय नखरैः क्रुद्धो रावणस्य मुखं जवात् ।
 पुच्छस्पृशि गुच्छौ तूर्णं पपाताम्भोधिपाथसि ॥ २ ॥
 उदस्य पुच्छसंलग्नं तूलकर्पटपावकम् ।
 क्रीडितश्चिरमम्भोधिलहरीषु सुशीतलः ॥ ३ ॥

शनैः प्राप महेन्द्राद्विमुत्पत्य व्योमवर्त्मना ।
 हरीणां पुरतः सर्व कथयामास वृत्तकम् ॥ ४ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे सिद्धार्था वायुसूतुना ।
 व्यावर्तिता हनुमता प्रययू रामसंनिधम् ॥ ५ ॥
 मार्गे मधुवनं कृत्स्नं कीदौरालोडितं हठात् ।
 रम्यमापानभूमिर्या रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ६ ॥
 निहता वनपालाश्च राक्षसाः सुमहोद्धताः ।
 कपिभिर्हनुमदयुक्तैर्खदन्तवरायुधैः ॥ ७ ॥
 अथ तैः कपिभिः साकं हनुमानुग्रहकर्मकृत् ।
 ददर्श श्रीरघुवरं गिरी मात्यवति स्थितम् ॥ ८ ॥
 ददौच तत्प्रयत्नेन सीतामूर्ढविभूषणम् ।
 चूडारत्नं महाहंतदाददौ तत्करात् प्रभुः ॥ ९ ॥
 तन्निधाय स्वहृदये चूडारत्नं मृगीदृशाः ।
 मुमोह भगवान् राम उद्दीप्तिरहानलः ॥ १० ॥
 चिरं मूर्छामिवापैष सीतासंगतचेतनः ।
 ततः सम्मार्ज्य वदनं लक्ष्मणेनैव सान्त्वितः ॥ ११ ॥
 अथ प्रतस्थौ भगवांलङ्केशजयकाङ्क्षया ।
 अष्टादशमहापद्मकपिसैन्यसमन्वितः ॥ १२ ॥
 सरितो गाधयन् सर्वाः समीकुर्वश्च भूतलम् ।
 भारैराकुलयञ्चोषं कपिसैन्यसमुद्धवैः ॥ १३ ॥
 प्रचेलुः कपिमातङ्गाः पुरोऽस्य गिरिसम्मिताः ।
 आस्फोटयन्तो दोर्दण्डान् दीर्घहिंकारसंयुताः ॥ १४ ॥
 जाम्बवान् नाम ऋक्षेशो महतर्क्षबलेन सः ।
 प्रचचाल प्रभोरग्ने भारैराकुलयन् भुवम् ॥ १५ ॥
 मार्गशीर्षसिताष्टम्यां भास्करेशिरसि स्थिते ।
 ऋक्षे चोत्तरफालगुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे ॥ १६ ॥
 चक्रे प्रयाणं श्रीरामो जयाय जयिनां वरः ।
 महता कपिसैन्येन चतुर्दिक्षु प्रसारिणा ॥ १७ ॥
 सुग्रीवो हनुमांश्चैव नलो नीलोऽङ्गदस्तथा ।
 अन्ये च कपयः शूराः प्रभूकार्यविधित्सया ॥ १८ ॥
 चालयन्तो भुवं कृत्स्नां प्रचेलुः सैन्यभीषणाः ।
 रामलक्ष्मणदोर्दण्डबलेनोत्साहसंयुताः ॥ १९ ॥
 ते सप्तभिर्दिनैः प्रापास्तीरं लवणनीरधेः ।
 तत्र सा महती सेना यथास्थानं निवेशिता ॥ २० ॥

तीरे नीरनिधेः श्रीशः पौषस्याद्यं दिनत्रयम् ।
 निविष्टः कपिसैन्येन सार्द्धमाकुलयन् भुवम् ॥ २१ ॥
 चतुर्थे दिवसे प्राप्तः शरणेऽस्य विभीषणः ।
 उत्प्लुत्य व्योममार्गेण बद्धाञ्जलिपुटः पुरः ॥ २२ ॥
 तं ददर्श रघुश्रेष्ठः करुणालोललोचनः ।
 आगत्य भक्तिमांस्तस्य पपात पदयोश्च सः ॥ २३ ॥
 सुतो विश्रवसः पौत्रः पुलस्त्यस्य रघूद्वह ।
 नाम्ना विभीषणः सोऽहं नतोऽस्मि त्वां जगत्पते ॥ २४ ॥
 ज्येष्ठः स मे दशमुखो येन पापं महत्कृतम् ।
 द्विवमात्मकृतस्यैष फलं प्राप्यति सत्वरम् ॥ २५ ॥
 इत्युक्ते रक्षसा तेन श्रीरामस्तस्य मूर्द्धनि ।
 निदधौ करपद्यं स्वं विश्वाभयधृतव्रतम् ॥ २६ ॥
 अथो तमुत्थापयति स्म राघवो धरानतं पादसरोरुहस्पृशम् ।
 मुशीतलच्छायकरावदानतः प्रत्यङ्गजाग्रत्पुलकाङ्कुराञ्चितम् ॥ २७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सेतानिवेशविभी-
 षणागमो नाम पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

*

षडधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

स तं तापसवेशाद्यं जटामुकुटमण्डितम् ।
 विभूतिधवलं श्यामं वल्कलाजितवाससम् ॥ १ ॥
 कुशाजिनासनासीनं योगिनं करुणानिधिम् ।
 सानुजं हनुमत्सौरिकपीन्द्रपरिवारितम् ॥ २ ॥
 तीरे नीरनिधेस्तत्र निविष्टं मार्गकाङ्क्षणम् ।
 ददर्श भक्तिमान् रामं बद्धाञ्जलिपुटो भृशम् ॥ ३ ॥
 स तं तदैव विदधौ लङ्घानाथं सुनिर्भयम् ।
 शीर्षेऽभिषिच्य पयसा स्वयमेव रघूद्वहः ॥ ४ ॥
 रामस्य करुणादृष्ट्या सुधासिक्त इवाभवत् ।
 आनन्दाश्रुयुतो जाग्रत्पुलको रावणानुजः ॥ ५ ॥

पीषस्य कृष्णपञ्चम्यामथ रामः कपीश्वरैः ।
 सहितोमन्त्रयामास लङ्घितुं पयसां निधिम् ॥ ६ ॥
 उवाच लक्ष्मणं विद्वात् विद्वांसं चिन्तयान्वितम् ।
 कपीन्द्रांश्चैव सुग्रीवनलनीलाङ्गदादिकान् ॥ ७ ॥
 हे लक्ष्मण महावुद्धे हे सुग्रीव कपीश्वरैः ।
 नलनीलाङ्गद श्रीमन् मरुत्सुत महाबल ॥ ८ ॥
 सर्वे भवन्तः कुशलाः सर्वकर्मसु कोविदाः ।
 महाबला महाकाया महाशूरा महाधियः ॥ ९ ॥
 पश्यन्तु वानरानेता नेतावत्कृतविक्रमान् ।
 उदगीणं जलधि दृष्टा निरुत्साहा इवाभवन् ॥ १० ॥
 गणयन्त इवामुष्य लहरीः पर्वतोपमाः ।
 निर्निमेषाहितदृशो दृश्यन्ते मुषिता इव ॥ ११ ॥
 स्थगिता इव संजाता अन्योन्यमुखदर्शिनः ।
 एषां भग्न इवोत्साह इदानीं दृश्यते मया ॥ १२ ॥
 किं च कुर्युरमी कीशा अगाधे पयसां निधौ ।
 महोन्तुङ्गोर्मिनिबहे दुस्तरे सुरकिन्नरैः ॥ १३ ॥
 नरैः पतङ्गैः पशुभिः किं पुनः स्तोकवानरैः ।
 किमत्र खलु कर्तव्यं कथं वर्त्मेह लभ्यताम् ॥ १४ ॥
 भवतां बलमाश्रित्य प्रस्थितोऽहं कृतोद्यमः ।
 जगज्जैत्रस्य बलिनो रावणस्य वधं प्रति ॥ १५ ॥
 यस्य पाथोधिमध्यस्था पुरी लङ्घा सुदुर्गमा ।
 अनेकरक्षसानीकवृत्ता सर्वभयानका ॥ १६ ॥
 कथं पुनर्मया तत्र गन्तव्यं सेनयानया ।
 इति मन्त्रयत प्राज्ञाः सर्व एव समन्विताः ॥ १७ ॥
 अथो सुमित्रातनयः प्रत्युवाच महामतिः ।
 अनुमत्य कपीन् . सर्वानार्यस्य प्रियकारकः ॥ १८ ॥
 अनुपायोऽत्र जलधेः समुलङ्घनकर्मणि ।
 अगाधस्याप्यसंख्यातयोजनायतयादसः ॥ १९ ॥
 अलौकिक उपायस्तु भवेद्वस्तुन्यलौकिके ।
 इति मत्ससम्मतेनैष आराध्यो वरुणालयः ॥ २० ॥
 उपवासपरैस्तावद्वाञ्छलिपुटैस्तथा ।
 अस्माभिर्भूशमाराध्यो यावदेष प्रसीदति ॥ २१ ॥
 दद्यादपि प्रसन्नोऽयं मार्गमस्माकमम्बुधिः ।
 वरुणस्यालयो देवो यादसां पतिरम्बुराद् ॥ २२ ॥

सुमित्रातनयैनोक्तमनुभेने रघूद्वहः ।
 ततः सौमित्रिसुग्रीवनलनीलाञ्जदादयः ॥ २३ ॥
 हनूमानूक्षराजश्च राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
 येऽन्ये कपिचमूनाथ महाधीरा महाधियः ॥ २४ ॥
 अविधमाराधयाच्चक्रुर्बद्धाञ्जलिपुटाः स्थिताः ।
 निराहाराः स्तुतिपरा यावद्विनचतुष्टयम् ॥ २५ ॥
 त्वं ददासि पयोदेभ्यो भूरि वारिनिधे जलम् ।
 ततस्ते परिपुष्णन्ति जगदेतच्चराचरम् ॥ २६ ॥
 आद्रेता द्रवता शैत्यं जगत्तर्पणकारिता ।
 आप्यायनं त्रिजगतां त्वदधीना इमे गुणाः ॥ २७ ॥
 पीत्वा तव पयः सिन्धो भारपूर्णाः पयोधराः ।
 समीपतरमभ्येत्य सिच्चन्ति धरणीमिमाम् ॥ २८ ॥
 ततः प्रसूयते सैषा भूतधात्री महीषधीः ।
 ताभिरन्नानि जायन्ते तेभ्यश्च पुरुषोह्ययम् ॥ २९ ॥
 इति त्वन्मूलमखिलं जगदेतत्पयोनिधे ।
 कस्त्वां स्तोतु भवे मर्त्यो वरुणस्यालयं परम् ॥ ३० ॥
 शरण्यस्त्वं महीधाणां त्रासभाजां दिवस्पतेः ।
 पक्षच्छेदोदयतात् क्रुद्धान्निर्भया वसतिर्हसि ॥ ३१ ॥
 त्वां प्राप्यशरणं शैलाः शक्रतुल्ये विरोधिनि ।
 अजातपक्षसंछेदा अद्यापि सुखमासते ॥ ३२ ॥
 त्वं देवभूरुहां तेषां पञ्चानामपि जन्मभूः ।
 ये कामवरदातारो भुजैर्भूरिक्फलाञ्चितैः ॥ ३३ ॥
 तते गम्भीर्यमम्भोधे मग्नोऽभूद्यत्र मन्दरः ।
 उद्धार ततः कूर्मः सावकाशकृतस्थितिः ॥ ३४ ॥
 न दृष्टा तव केनापि लोकेऽस्मिन् परपारभूः ।
 प्रचण्डेनापि मरहता न क्षोभ्योऽसि त्वमम्बुधो ॥ ३५ ॥
 इदानीं देहि नो मार्गं जगतः कुशलाय भोः ।
 जिगीषति रघुश्रेष्ठो रावणं लोकरावणम् ॥ ३६ ॥
 देवतात्मा भवानब्धे सुप्रसन्नमना यदि ।
 किं किं न कुर्याज्जगतोऽसम्भाव्यमपि मङ्गलम् ॥ ३७ ॥
 इति स्तुतिभूतां तेषां भक्तिसुप्रह्ववर्ज्ञणाम् ।
 बद्धाञ्जलीनां नमतामुपोषणविधायिनाम् ॥ ३८ ॥

चत्वार ईयुदिवसास्ततश्च स्वैश्वर्यमेवाश्रित आत्तलीलः ।
 चुकोप तस्मै मनसा नितान्तं पत्ये जलानां रघुवंशकेतुः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रसंयमनो
 नाम षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

*

सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततो भ्रूभङ्गदुर्दर्शमुखमार्तण्डदीधितिः ।
 अन्तःक्रोधसमुद्रेकाद् दशनैर्दर्ढदत्पटः ॥ १ ॥
 आताम्रभीमवदनः संहितारुणलोचनः ।
 ललाटतटनिर्बद्धकुटिलभ्रूफुटः क्षणात् ॥ २ ॥
 सावेशमभ्युवाचेदं लह्मणाय विशङ्किने ।
 त्यक्तपाथोऽधिस्तुतये स्वमभिप्रह्लवर्ज्ञणे ॥ ३ ॥
 आनग्रानय सौमित्रे सत्वरं मामकं धनुः ।
 अहमद्यैकवाणेन शोषये पयसां निधिम् ॥ ४ ॥
 इत्युक्ते स तदानीतधनुषा श्रवणसृशा ।
 संयोज्य तीव्रं विशिखं निर्मोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥
 ततः शाराग्निसम्पर्कदिन्तर्दर्होऽम्बुदोरभूत् ।
 क्षणेन पयसां राशिः कथ्यमान इवाग्निना ॥ ६ ॥
 उत्पफाल भूतोवाष्पैर्धूमैरिवविसृत्वरैः ।
 उत्क्रान्तयादसां संघः परिप्लोषस्तुरः ॥ ७ ॥
 बभ्रमुर्मकरास्तत्र प्लुष्यमाणाः शाराग्निना ।
 मूर्छिताः परितो ग्राहमकरीमकरादयः ॥ ८ ॥
 कथ्यमाने जलस्तोमे मीनाः पर्वतसंनिभाः ।
 पाठीना रोहिताः कूर्मस्तथान्ये जलजन्तवः ॥ ९ ॥
 उत्तेहरुच्छितप्राणाः प्लुष्टा रामशाराग्निना ।
 आरावः सुमहानासीददह्यमानस्य पाथसः ॥ १० ॥
 आपातालतलस्यर्शि गम्भीरमुदधेः पयः ।
 क्षणेन प्लुष्टमभवद् वाढवेनेव वर्द्धता ॥ ११ ॥

सम्भ्रान्तास्तिमयः स्थूलाः शतयोजनविग्रहाः ।
 सन्तश्चैव मूर्छन्तो दद्यन्ते स्म समंततः ॥ १२ ॥
 नगा नागाश्च मातङ्गाः खगा अन्तर्जलेचराः ।
 निर्दग्धाः सम्प्रसरता क्षणाद् रामशराग्निना ॥ १३ ॥
 और्वमध्यदहृद् वह्निः श्रीमद्रामशरोद्भवः ।
 इति विस्मित आलोक्य निजे चेतसि सागरः ॥ १४ ॥
 अश्मसारमयाः पक्षा गिरीणां जलवासिनाम् ।
 दन्दद्युमानाः क्षणतो वह्निज्वालाकदम्बकैः ॥ १५ ॥
 अधाक्षीदधृदयं सिन्धोः रामवाणानलः स्पृशन् ।
 वरुणस्यालयः कृत्स्नस्तत आकुलितोऽभवत् ॥ १६ ॥
 अदद्युततमां सिन्धोर्नगरी बाणवह्निना ।
 नक्रा ग्राहा ज्ञाषाः कूर्माः समदद्युन्त तत्क्षणात् ॥ १७ ॥
 मुच्चन्ति स्म विनिःश्वासान् शतयोजनविस्तृताः ।
 यादोवराः पयोराशेमूर्छन्तः शरवह्निना ॥ १८ ॥
 सुहृदो वान्धवाः पत्न्यः सुताश्च पयसां निधेः ।
 दन्दद्युन्ते स्म रामस्य विशिखानलकीलया ॥ १९ ॥
 गङ्गादयाः सरितः सर्वाः क्षणेन जलधेः प्रियाः ।
 अदद्युन्ते हृदि प्रोता राघवेन्द्रशराग्निना ॥ २० ॥
 तमुवाच प्रिया तस्य दद्युमाना तनौ भृशम् ।
 हा नाथ केयमापत्ते क्षणादुदयमागता ॥ २१ ॥
 त्वदाश्रिता अमी जीवा ग्राहकूर्मज्ञषादयः ।
 दद्युन्ते नाथ पश्यैतानकस्मात्प्राप्तसंक्षयान् ॥ २२ ॥
 एते भूमिभूतो नाथ त्वयि मर्णाः समंततः ।
 दद्युन्ते स्मानलज्वालादग्धपक्षतयो भृशम् ॥ २३ ॥
 मृताश्च मूर्छिताश्चैव सर्वे यादोगरणास्तव ।
 हृदयं ते नदी नाथ दग्धप्रायं महाग्निना ॥ २४ ॥
 दावानलो वा प्रलयानलो वा कोपोऽथवा दैवकृतस्त्वयीश ।
 प्रत्यङ्गदग्धास्तव पत्न्य एता भृशं विषीदन्ति न वेत्सि किं त्वम् ॥ २५ ॥
 संरक्ष मां चाग्निभरेण दग्धामत्याकुलां स्वं च नितान्तदग्धम् ।
 निःसृत्य शीघ्रं बहिरम्बुपूरात्पश्येत जातोऽस्ति कुतोऽग्निः ॥ २६ ॥
 इत्युक्तमात्रो जलधिः स्वपत्न्या तत्कारणं दिव्यदृशा ददर्श ।
 आकर्णकृष्टायतवाणमीणं रामं ततश्चाग्निभरं प्रजातम् ॥ २७ ॥
 ततः प्रियामाह स वारिराशिः पश्य प्रिये कारणमस्य वह्नेः ।
 प्रासोऽग्निभाशो रघुवंशकेतुः परात्परः सम्प्रति रामनामा ॥ २८ ॥

स मार्गमाकाङ्क्षति रावणस्य जयाय लङ्घानगरीं यियासुः ।
 नाज्ञानतोऽसौ विदितो मयायं विधक्षतेऽतो विशिखाग्निना माम् ॥ २९ ॥
 अतो निबद्धाङ्गलिरेष भक्त्या प्रयाम्यहं तं शरणं शरण्यम् ।
 सोपायनस्तस्य पदारविन्दे निवेद्य चात्मानमहं सुखी स्याम् ॥ ३० ॥
 तस्मै पुनः सपदि सेतुविधि प्रदश्य सानुग्रहस्य चरणौ शिरसा प्रणम्य ।
 तत्स्वीकृतोरुमणिरत्नगणोपदश्च क्षेमान्वितः पुनरहं गृहमभ्युपैता ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रान्तःशोषणे
 नाम सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

*

अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इत्युक्त्वा जर्लधिः पत्नीमाविरास जलाद्विः ।
 सोपायनः सपत्नीकः ससुहज्जनबान्धवः ॥ १ ॥
 महातरङ्गदोर्दण्डः पृथुवक्षा महाशिराः ।
 महामीनस्फुरच्चक्षुर्मैक्तिकाभरणश्वाः ॥ २ ॥
 आवर्तविस्फुरन्नाभिर्लहरीत्रिवलीधरः ।
 महाशैलनितम्बस्पृग्नदीस्रोतःसिताम्बरः ॥ ३ ॥
 मुक्ताहारलताधारी महारत्नौघभूषणः ।
 प्रवालविट्यभ्राजत्कराङ्गुलिमनोहरः ॥ ४ ॥
 माणिक्यनखरद्योतरोचमानकराङ्ग्रकः ।
 रत्नानामाकरत्वेन रत्नान्युपनयन् भृशम् ॥ ५ ॥
 महाम्बुनिबहास्तस्य बभूवाप्रेसरः सरन् ।
 तमन्वगुरुमहानद्यो महास्रोतस उत्तराः ॥ ६ ॥
 चालयन् पयसां स्तोमं पादन्यासैर्मुहुर्मुहुः ।
 महामकरसंदोहैः पुरः पश्चाच्च संयुतः ॥ ७ ॥
 तमायान्तमसौ वीक्ष्य रामः कारुणिकेश्वरः ।
 तत्क्षणादुपसंजहे बाणं शोषणमम्भसाम् ॥ ८ ॥
 स दण्डवत् स्पृशन् भूमिमाययौ सरितां पतिः ।
 निवारयन्ननुचरानेकाकी श्रीपतेः पुरः ॥ ९ ॥

अन्वाययुस्तं तत्पत्न्यः सरितो याः सहस्रशः ।
 बद्धाङ्गलिपुटाः सौम्या दिदृक्षन्त्यो रघूद्वहम् ॥ १० ॥
 पूर्वं जलघटाभारः प्रादुरासीत्समंतः ।
 अभ्रंकषोमिसंदोहचालितानेकभूधरः ॥ ११ ॥
 महानदीनां बहवो वारिपूरास्तदग्रतः ।
 आयान्तीनां प्रादुरासुः कल्पान्त इव भीषणाः ॥ १२ ॥
 शमं गतेषु परितः पयःपूरेषु भूरिषु ।
 उदस्थात्पयसां नाथः स्वगुणैरुपलक्षितः ॥ १३ ॥
 सम्भावयन् प्रणतिभिः श्रीमन्तं रघुपुञ्जवम् ।
 उपाजगाम कपिभिः समुद्रोऽयमितीक्षितः ॥ १४ ॥
 तमागतं नदीनाथमभ्युत्तस्थौ रघूदहः ।
 कुलवृद्धोऽय मस्माकमिति सादरमानसः ॥ १५ ॥
 स आलिलिङ्गं बाहुभ्यां शीतलं पयसां निधिम् ।
 आसने स्थापयामास स्वयं चोपविवेश ह ॥ १६ ॥
 सानुजं सपरीवारं नत्वा नत्वा नदीपतिः ।
 ददावुपायनत्वेन रत्नभाराननेकशः ॥ १७ ॥
 उवाच राघवेन्द्रं स रुष्टान्तःकरणं विभुम् ।
 शोषणायोदयतं स्वस्य शान्तिं नेतुं च सामभिः ॥ १८ ॥
 क्षमस्व जगतामीश यज्ञ त्वं विदितो मया ।
 तदज्ञानवशादेव मर्त्यलीलामुपाश्रित ॥ १९ ॥
 विदितोऽस्यधुना राम साक्षात्परात्परः स्वयम् ।
 भूभारहरणाय त्वं भूतले समवातरः ॥ २० ॥
 अलंकृतं रघुकुलं त्वया सदगुणराशिना ।
 सुखं च जनितं भूरि श्रुतिदेवद्विजन्मनाम् ॥ २१ ॥
 साक्षादब्रह्मण्य देवस्त्वं धर्मो येनाभिरक्षितः ।
 रक्षोभिर्नाशिता यज्ञाः पुनरेव प्रवर्तिताः ॥ २२ ॥
 कस्त्वां जानातु लोकेऽस्मिन् जीवधर्ममुपाश्रितः ।
 निगमत्रयसंगीतलोकातीतगुणालयम् ॥ २३ ॥
 शेषाद्या अपि वागीश न त्वां सम्यग्विदन्ति यत् ।
 तदहं कोऽल्पविज्ञानः स्वरूपाकलने तव ॥ २४ ॥
 जय विश्वेश विश्वात्मन् विश्वसृष्ट्यन्तकारक ।
 विश्वाधार गुणाधीश विश्ववन्द्यद्विग्रहपञ्चज ॥ २५ ॥
 यदि त्वं न सीतानाथ स्वरूपं गोपयेभुवि ।
 लोकोत्तरसालेयं तर्हिलीला न सिद्धयति ॥ २६ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य निर्गुणखिगुणाश्रयाम् ।
 विश्वसर्गविसगच्चेस्त्वं क्रीडसि जगदगुरुः ॥ २७ ॥
 इच्छयैवाखिलं कतुं शक्नोषि यदपि प्रभो ।
 अनुग्रहाय भक्तानां तदपि प्रकटोऽभवः ॥ २८ ॥
 निर्मञ्चनाय ते राम रत्नान्येतान्युपानयम् ।
 गृहाण करुणासिन्धो मयि वर्ष कृपामृतम् ॥ २९ ॥
 निवेदितोऽयमात्मा ते मया वाणेन शुष्यता ।
 स्वकीय इति विज्ञाय रक्षिष्यति यतो भवान् ॥ ३० ॥
 त्वत्कार्यं च त्वदीयं च सर्वमेव जगत्पते ।
 त्वदीय एवार्पयिता गृह्णासि तदपीश यत् ॥ ३१ ॥
 तदार्जवं तवैवैतज्जगत्पत्यदभुतं हरे ।
 येन भक्त इति ख्यातिं प्रयान्ति मनुजा भवे ॥ ३२ ॥
 नमामि जगतां नाथ श्रुतिगोद्विजरक्षकम् ।
 अप्रमेयगुणारामं राम त्वां पुरुषोत्तमम् ॥ ३३ ॥
 क्षामयामि मुहुः स्वामिन्नपराधमहं मम ।
 निजमैश्वर्यमालम्ब्य भक्तेषु त्वं दयां कुरु ॥ ३४ ॥
 इति स्तुतिवचोभिः स सान्त्वतो वारिराशिना ।
 ईषद्विहस्य भगवानुवाच रघुवल्लभः ॥ ३५ ॥
 चिरमाराधितः सिन्धो भवान् मार्गाभिलब्धये ।
 मया सपरिवारेण हृदा तदपि ना द्रवः ॥ ३६ ॥
 ततः संक्षुब्धमनसा नान्योपायवता मया ।
 शोषणाय तवाम्भोधे प्रयुक्ते विशिखानलः ॥ ३७ ॥
 इदानीं देहि मे मार्गं लङ्घामभियियासतः ।
 उपसंहृतोऽपि बाणाग्निर्नो चेत्पुनरुद्देष्यति ॥ ३८ ॥
 किं करोमि नदीनाथ हार्य एव मया रिपुः ।
 अभिगम्यैव लङ्घा च शोष्य एव त्वमन्तरा ॥ ३९ ॥
 इत्युक्ते रघुवीरेण कम्पितः पयसां पतिः ।
 सान्त्वयन् पुनराहेदं शोषभीत्या भृशाकुलः ॥ ४० ॥
 अत्यर्थमनुयायोऽयं लङ्घागमनवर्त्मनः ।
 यन्मां शोषयसि प्राज्ञ विशिखेनानिवर्तिना ॥ ४१ ॥
 यतः शुष्कोऽप्यहं स्वामिन्नापातालतलावधिः ।
 अपथायैव भवतो भवितास्मि न संशयः ॥ ४२ ॥
 उपायान्तरमेवात्र प्रभो सम्यग्विधीयताम् ।
 उत्तरेयुरनायासं कपथो येन तावकाः ॥ ४३ ॥

बहुलायामिभिः शैलेर्मणि सेतुविरच्यताम् ।
विधिहृष्ट उपायोऽयं तव लङ्घां यियासितः ॥ ४४ ॥

आनेष्यन्ति गिरीनन्त्र कथयोऽमी महाभुजाः ।
सुग्रीवहनुमन्मुख्या नलनीलाङ्गदादयः ॥ ४५ ॥

अयं ते मार्ग उद्दिष्ये लङ्घामभियासतः ।
नास्त्युपायशतेनापि सैन्यस्योत्तरणं तव ॥ ४६ ॥
सिन्धुनोदीरितं यत्नमनुमेने रघूद्वहः ।
तथैव कपयः सर्वे साधु साधित्यपूजयन् ॥ ४७ ॥
इति रघुपतिमब्धिः सम्प्रदृश्याभ्युपायं
दशवदननगर्याः प्राप्तये मार्गलब्धौ ।

चिरमथ कपिवर्येविस्मितैवीक्षमाणो
निजभवनमगच्छत्प्राप्त भूरिप्रमोदः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणाखण्डे सेतुपायविधिप्रदर्शनो
नामाष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

*

नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ रामो हनूमन्तं सुग्रीवं च महाबलम् ।
आदिदेश महाशैलैः सेतुबन्धनकर्मणे ॥ १ ॥
महाबल मरुत्पुत्र सुग्रीव कपिनायक ।
आदिश्यन्ताममी सर्वे कपयो भूरिविक्रमाः ॥ २ ॥
आनयन्तु महाशैलान् क्षिपन्तु पयसां निधौ ।
सेतुविरच्यतामत्र लङ्घागमनहेतवे ॥ ३ ॥
महान्तो लघवश्चैव यावन्तो भुवि पर्वताः ।
आनीयन्ताममीभिस्ते दूरतो वासमीपतः ॥ ४ ॥
वोदुं निजबलैः शक्या यावन्तः कपिपुङ्गवैः ।
गिरयो योजनायामा योजनद्वयविस्तृताः ॥ ५ ॥
त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तयोजना अष्टयोजनाः ।
नवयोजनविस्तीर्णदशयोजनविस्तृताः ॥ ६ ॥

एकादशद्वादशादियोजनाः शतयोजनाः ।
 उत्पाद्योत्पाद्य ते शैला आनीयन्तां महोदधौ ॥ ७ ॥
 अप्रमेयबलो लोकैर्वायुपुत्र महाबल ।
 येऽन्यैर्न वोद्धुं शक्यास्तानानय त्वं महीधरान् ॥ ८ ॥
 उच्चावचैस्तैगिरिभिः समीकृत्य विरच्यताम् ।
 महासेतुः पयोराशौ यावत्सा रक्षसां पुरी ॥ ९ ॥
 इत्यादेशं रघुपतेः शिरसाऽदाय वानराः ।
 सज्जाः सर्वेऽपि शैलानां समानयनकर्मणे ॥ १० ॥
 सुग्रीवेण कपीन्द्रेण समादिष्टा वनेचराः ।
 अष्टदिक्षु प्रचलिताः शैलानानेतुमुत्वराः ॥ ११ ॥
 तेषां वायुसुतो वीरः श्रीमान् भूरिपराक्रमः ।
 आदेशादरघुनाथस्य गिरीनानेतुमन्त्रजत् ॥ १२ ॥
 रक्कक्षोटकधरो महामल्ल इवोदधुरः ।
 उत्पाद्य नानादेशेभ्य उवाह महतो गिरीन् ॥ १३ ॥
 स्ववन्निर्जरधाराद्याः शृङ्खवन्तः सग्रहराः ।
 सकन्दराः सग्रहनाः शिलासंघविचित्रिताः ॥ १४ ॥
 नानाधातुरसोपेताः सानुभिर्गग्नस्पृशः ।
 अनेकयोजनायामाः सवृक्षवनकाननाः ॥ १५ ॥
 नानानिकुञ्जसहिता नानाधातुरसाकराः ।
 समूलोत्पादिताः शैला आनीयन्ते स्म वातिना ॥ १६ ॥
 सकृन्तिर्धूम बाहुभ्यां महीध्रान् गग्नस्पृशः ।
 आदित्यरथचक्रेण निर्धूष्टाग्राननेकशः ॥ १७ ॥
 उवाह शिरसांसाभ्यां कक्षाभ्यां ककुदा तथा ।
 पाणिभ्यां चापि हनुमान् महाबलपराक्रमः ॥ १८ ॥
 पतन्निर्जरधाराभिः शमितोष्मपथिश्रमः ।
 मूलक्षरद्धातुरसनानावर्णविचित्रितः ॥ १९ ॥
 अनेकभूरुहच्छायाभिन्नसूर्यकरातपः ।
 उड्डीय व्योममार्गेण त्वरित स समाययौ ॥ २० ॥
 अलौकिकं बलं तस्य परिच्छेत्तुं क ईश्वरः ।
 गच्छतस्त्वरमाणस्य गीरीनुत्पाद्य विभ्रतः ॥ २१ ॥
 आगच्छतो निक्षिपतो यथास्थानं पयोनिधौ ।
 अहो तस्य बलं भूरि रामकार्यविधितस्या ॥ २२ ॥

अनेकयोजनायामानवाह्यान् वानरैः परैः ।
 नदीनिर्झरसंयुक्तान् कान्तारवनभूषितान् ॥ २३ ॥
 नानादुर्गचितांस्तुङ्गान् नानावर्णशिलान्वितान् ।
 अनेकयोजनैमूलैरन्तर्मग्नान् महीतले ॥ २४ ॥
 समूलोत्पाटनोद्भूत महानिःस्वनभीषणान् ।
 वित्रस्तसिंहशार्दूलानान्दोलितवनद्वुमान् ॥ २५ ॥
 क्षुभितानेकसत्त्वाद्यान् दरीगद्वरदुर्गमान् ।
 उड्डीनशरभोलूकगृध्रश्येनकदम्बकान् ॥ २६ ॥
 महावराहमहिषतरक्षुगणसेवितान् ।
 उत्थाप्यैककरेणैव महाद्रीन् सोऽवहद्वली ॥ २७ ॥
 एवं तेनोद्यमानेभ्यो व्योममार्गेण गच्छता ।
 शैलेभ्यो विक्षताः खण्डाः पतिता अन्तराध्वनि ॥ २८ ॥
 गण्डशैला चरतास्तेभ्यः केचिद्योजनविस्तृताः ।
 धरण्यां चूर्ण्यामासुर्नानादेशवनद्वुमान् ॥ २९ ॥
 सानवः कटकाशचैव शिलाः काश्चन विस्तृता ।
 पतिताः पर्वताग्रेभ्यो भूमिभागानचूर्णयन् ॥ ३० ॥
 आबद्धरक्तक्षोटो वहनशैलवरान् दिवि ।
 शुशभेऽनेकशिखरः सांध्य मेघ इवोन्नतः ॥ ३१ ॥
 अन्येऽपि कपयः शूरा महाबलपराक्रमाः ।
 अन्योन्यविक्रमोत्साहा गर्जन्तः सुमहोद्धताः ॥ ३२ ॥
 उन्मुखद्विविदोद्यामश्वेतनीलाङ्गदादयः ।
 स्वस्वयूथ्यैः समुदिताः सर्वेऽपि सुमहाबलाः ॥ ३३ ॥
 महाभुजा महाकाया महोत्साहकृतोदयमाः ।
 उत्पाद्य नानादेशेभ्य आनयन् पर्वतोत्तमान् ॥ ३४ ॥
 गिरयो ये समीपस्थास्त आनीता महाबलैः ।
 ततो द्वारात्समानीताः सुमहाजवशालिभिः ॥ ३५ ॥
 अवहन् शिरसा सर्वे गिरीनुच्चावचान् बहून् ।
 रामदत्तबलोपेता जविनो वानरोत्तमाः ॥ ३६ ॥
 ऋक्षेशो जाम्बवान्नाम महाकाया महाबलः ।
 वृद्धोऽपि स्वामिनः कार्येयुवेव स निरीच्यते ॥ ३७ ॥
 प्रावृषेण्यघनाकारस्त्रिग्धश्यामलविग्रहः ।
 आत्मयूथैर्महाऋक्षैः सहितोऽद्वी नुपानयत् ॥ ३८ ॥

दिगन्तेभ्यः समानिन्युः पर्वतान् सुमहायतान् ।
नानासानुदरीवेशमग्न्हरेद्वमसंकुलान् ॥ ३९ ॥

धरणीं रञ्जयामासुस्तेभ्योऽखण्डनिपातिभिः ।
गंरिकादूयैः सुनिविडैर्महाधातुगणाद्रवैः ॥ ४० ॥

नानावर्णाः कपिवरा लिप्ताः पर्वतधातुभिः ।
सांध्या इवाभ्रनिवहाः पर्यशोभन्त वर्त्मनि ॥ ४१ ॥

प्रावृषेण्यघनश्यामा ऋक्षमल्ला महाजवाः ।
सांध्यैरिवार्ककिरणैलिप्ताः पर्वतधातुभिः ॥ ४२ ॥

पर्यशोभन्त गगने संचरन्तो महाबलाः ।
अनायासोद्वोढमहाशैलभाराः सहस्रशः ॥ ४३ ॥

गच्छतामागच्छतां च वहतां धरणी धरान् ।
सिन्धौ निक्षिपतां वेशात्तथैव प्रतिगच्छताम् ॥ ४४ ॥

शंलान् समुत्पाद्यतां व्याधूप पृथुदोर्बलैः ।
सम्मर्दः सुमहानासीत्कपीनामनुगर्जताम् ॥ ४५ ॥

सम्भ्रमः सुमहानासीत्तेषामथ परस्परम् ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति वर्त्मनि धावताम् ॥ ४६ ॥

आमूलोत्पाद्यमानेभ्य आधूयाधूय वानरैः ।
चलायमानशृङ्खेभ्यो द्वियमाणेभ्य उच्चकैः ॥ ४७ ॥

आकम्पितवनश्रेणिधुतवृक्षेभ्य एव च ।
पर्वतेभ्यो निपतिताः समंतादवनीतले ॥ ४८ ॥

फलानां च दलानां च पुष्पाणां दृषदामपि ।
महाधातुरसानां च वृष्टयः परितो दिशम् ॥ ४९ ॥

महौषधीनां दिव्यानां ज्वलन्तीनां निशागमे ।
मणिमाणिक्यरत्नानां सरिन्निर्जरपाथसाम् ॥ ५० ॥

आच्छादितं महीपृष्ठं ताभिर्वर्त्मनि वर्त्मनि ।
पशवः पक्षिणश्चैव भ्रममाणाः क्षतौकसः ॥ ५१ ॥

आक्रन्दं चक्रिरे भूरि सुमहारवभीषणाः ।
समूलोत्पाटितानां च पर्वतानां सहस्रशः ॥ ५२ ॥

अन्त्राणीव व्यदृश्यन्त मूललग्नानि कोटिशः ।
धातुद्रवजलान्यद्वा क्षरन्ति प्रक्षरन्ति च ॥ ५३ ॥

केचिच्च वर्वतवराः समूलोत्पाटनक्षताः ।
दरीमुखेभ्यः ससृजुर्महान्तं भीममारवम् ॥ ५४ ॥

असह्योत्पाटनोऽद्विषीडासंव्यासर्वग्रहाः ।
 चकम्पिरे गिरिवराः शिरोभिरिव सानुभिः ॥ ५५ ॥

आकल्पस्थितिसंवासयमुक्षव आतुराः ।
 क्रन्दन्तः पीडया भूरि दरीमुखकृतारवाः ॥ ५६ ॥

उत्पाटिता हठात्तेऽपि बलाढ्येन हनूमता ।
 क्षरत्क्षतजसम्पृक्ता निर्यद्वातुरसद्रवाः ॥ ५७ ॥

जवादुत्पाठ्यमानानां केषांचिदवनीभृताम् ।
 सजीवानां समभवत्त्रैलोक्यव्यापनो रवः ॥ ५८ ॥

आनीता बलिभिः कीर्णैः पर्वताः कोटिसानवः ।
 लिखन्तः सानुभिर्वर्योम मूलैः पातालसंस्पृशः ॥ ५९ ॥

आनीतान् सुमहावेगस्तैर्गिरीन् गगनोक्षितान् ।
 आदायैककरेणैव न्यक्षियन्नीरधौ नलः ॥ ६० ॥

यथा काहः यदुत्तरो यथास्थानं शिलागणान् ।
 तथैव पर्वतांस्तुङ्गान् शतयोजनविस्तृतान् ॥ ६१ ॥

यथास्थानं युनक्तयेष समादायैकपाणिना ।
 परेण पाणिना कांश्चिदधिकान्निरकृन्तत ॥ ६२ ॥

यथादेशं यथास्थानं यथाभागं यथायुति ।
 बबन्ध पर्वतैः सेतुं नलो नाम कपीश्वरः ॥ ६३ ॥

प्रददौ हनुमांस्तस्मै शैलान् सूर्यरथस्पृशः ।
 तदीयतुरगोत्कीर्णशृङ्गाग्रान् दृषदो यथा ॥ ६४ ॥

अनायासं समुद्धृत्य करेणकेन मारुतिः ।
 स तान् युयोज जलधौ तथैवादाय पाणिना ॥ ६५ ॥

दक्षेण पाणिना चैव छित्वा छित्वाधिकांशकान् ।
 चतुरस्तान् समीकृत्य निच्छेष पयोनिधौ ॥ ६६ ॥

पूर्वं तु कतिचित् क्षिप्ताः पर्वताः सुमहोन्नताः ।
 न्यमज्जन् नीरधेनोरे आयातालतलस्पृशि ॥ ६७ ॥

ततश्चिन्तामवायैष नलो नाम कपीश्वरः ।
 हनूमन्तमुवाचाथविषण इव चेतसा ॥ ६८ ॥

कियद्यावदहं शैलैः पूरयामि पयोनिधिम् ।
 निक्षिप्तमात्रा लीयन्ते यदिहानेकपर्वताः ॥ ६९ ॥

कतिभिः पर्वतैरेष सिन्धुर्यास्यति पूर्णताम् ।
 मन्ये भूरि गभीरोऽयमापातालतलावधिः ॥ ७० ॥

ततोऽस्य पूरणे यत्नः कथं कार्यो मरुत्सुत ।
सुहुरित्थं विषीदामि कथं सेतुश्च सेत्यति ॥ ७१ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा हनूमानाह सत्वरम् ।
किञ्चिद्विद्विष्य सप्रेम रामनामप्रभाववित् ॥ ७२ ॥

सत्यं गभीरः पयसां निधानभूतोऽयमविद्धुवमप्रमेयः ।
पाताललोकावधिसप्तलोकनिधानभूता धरणी किलास्मिन् ॥ ७३ ॥

न भूमिमाश्रित्य समुद्र एष समुद्रमाश्रित्य परिस्थिता भूः ।
अगाधमेतज्जलमप्रमेयमेकत्वमाप्तं सरयूजलेन ॥ ७४ ॥

न पर्वतेरेष हि पूरणीयो नलास्य विद्धित्व ममेयमम्भः ।
कः पूरयेत्कल्पशतेन सिन्धुं ततो भवेद्वर्थर्थतमः प्रयत्नः ॥ ७५ ॥

एकं तु निश्चित्य वदाभ्युपायं शीघ्रं विरच्येत यथैव सेतुः ।
प्रयोजनं नो नहि सिन्धुपूर्तौ सेतोविधाने वयमात्तयत्नाः ॥ ७६ ॥

इदं सुगोप्यं भवते वदामि प्रसंगतः सेतुनिबन्धनेऽस्मिन् ।
न वाच्यमेतद्भूता परस्मै भक्त्योपसन्नाय तु वाच्यमेव ॥ ७७ ॥

रामेति मन्त्रं कवयो वदन्ति यद् द्व्यक्षरं नाम रघूद्वृहस्य ।
अस्मत्प्रभोरस्य महामहिम्नो मनुष्यलिङ्गस्य परस्य पुंसः ॥ ७८ ॥

तदेव सम्यग्विलिखोरुद्दे प्रत्यद्विपाषाणशिलासु तावत् ।
भवाम्बुधिं येन जनास्तरन्ति किं तारणं दुष्करमस्य तेषाम् ॥ ७९ ॥

ग्रावणां गणेभ्योऽपि जनस्य पापान्यतीव भारेण समाकुलानि ।
लघूक्रियन्ते मनुजा यदेतैर्भूर्शं विलुप्तैरिह तन्न चित्रम् ॥ ८० ॥

इदं मतं मे भृशमाददानः संतारय ग्रावणान् पयोधौ ।
ततो विनिर्माय सुखेन सेतुं लङ्घां परिप्राप्य रामसेनाम् ॥ ८१ ॥

सद्यस्तव प्रत्यय एष भूयान्नल स्वमुक्त्यै च परस्य मुक्त्यै ।
अज्ञानसंज्ञां हृदयस्य गाढां ग्रन्थं विनिर्भिद्य सुखं प्रयाहि ॥ ८२ ॥

इति स तदुपदिष्ट वाक्यमाकर्णं सद्यो मनसि कपिवरेण्यो विस्मितः सम्बभूव ।
रघुपरिवृढनाम्नो भूरि जिज्ञासमानः किमपि स महिमानं भूय एनं बभाषे ॥ ८३ ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सेतुबन्धने नाम
नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

नल उवाच

साधु भोः साधु हनुमन् भवान् यदुपदिष्टवान् ।
 जगत्संतारणं नाम रामस्य करुणानिधेः ॥ १ ॥

सत्यमस्मत्प्रभुर्यं नराकारो नरोत्तमः ।
 कोऽस्य स्वरूपं जानीयात्त्वामृते विदुषां वर ॥ २ ॥

भूयस्त्वां परिपृच्छामि वैश्यात्येनैव मारुते ।
 क्षमस्व तन्ममात्यन्तं बहुधा मृढत्वेत सः ॥ ३ ॥

भवस्याम्भोनिधेश्चापि त्वया पारं प्रदर्शितम् ।
 विस्तरेण पुनर्ब्रह्मि रामनाम्नोऽस्य वैभवम् ॥ ४ ॥

श्रृण्वन्नस्मत्प्रयोर्नामिमाहात्म्यामिदमदभुतम् ।
 न तृप्यामि मरुत्सूनो कथयस्व ततो मम ॥ ५ ॥

श्रीहनुमानुवाच

श्रूयतां सावधानेन रामनामफलं त्वया ।
 यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६ ॥

एकतः सकला मन्त्रा एकतो ज्ञानकोटयः ।
 एकतो नाम रामस्य तदपि स्यान्त तैः समम् ॥ ७ ॥

देशकालक्रियाज्ञानाद्यनपेक्षं स्वरूपतः ।
 अनन्तकोटिफलदं नाममन्त्रं जगत्पतेः ॥ ८ ॥

गङ्गास्नानसहस्रेण यशान्तस्नानकोटिभिः ।
 या न शुद्धिर्भवेज्जातु सा रामेत्यर्णकीर्तनात् ॥ ९ ॥

अन्यदेव फलं ज्ञाने श्रवणे चान्यदेवतत् ।
 कीर्तने चान्यदेवाश्य अन्यदावर्त्तनफलम् ॥ १० ॥

ये जानन्ति जनास्तत्त्वं रामनाम्नो महीयसः ।
 न ते दुष्कृतसंदोहैलिप्यन्ते जन्मकोटिजैः ॥ ११ ॥

शिव एवास्य जानाति सरहस्यं स्वरूपकम् ।
 उपदिश्य सकृज्जीवान् यस्तारयति मोहतः ॥ १२ ॥

अन्यदाराधनशतैर्मन्त्रं फलति नाथवा ।
 गृहीतमात्रं फलदं रामनामस्वरूपतः ॥ १३ ॥

न शौचनियमाद्यत्र न सिद्धारिविचारणम् ।
 कल्पवृक्षस्वरूपत्वाज्जनानां रामनामकम् ॥ १४ ॥

सकुञ्जसं धुनोत्याशु पायमाजन्मसम्भवम् ।
 द्विरावृत्या पुनर्जसं कोटियज्ञफलप्रदम् ॥ १५ ॥

त्रिरावृत्या तु तज्जसं स्वरूपस्थं करोत्यमुम् ।
 चतुरावृत्तिजसं तु क्रणीभवति राघवः ॥ १६ ॥

चिन्तामणिः कल्पतरुः कामधेनुश्च वै नृणाम् ।
 अनल्पफलसंदोहभवनं रामनाम वै ॥ १७ ॥

नास्य रूपं विजानन्ति ब्रह्मादया अपिदेवताः ।
 वाग्वल्लीबीजमेतद्वै रामनाम सीतापतेः ॥ १८ ॥

अमृतस्थाकरं विद्यादेतदेवमहोर्जितम् ।
 सर्वलोकमहामोहतिमिरीघनिवारणम् ॥ १९ ॥

अनन्तकोटिसूर्येन्दुवह्निदीधितिदीसिमत् ।
 बाह्याभ्यन्तररसंछन्नतमोवृन्दनिरासकम् ॥ २० ॥

ज्ञानधारामृतरसैरात्मनः स्नपनं भवेत् ।
 हृत्पद्मभवने नित्यं दीपिकृददीपकोपमम् ॥ २१ ॥

सर्ववेदान्तविद्यानां सारमेतदुदीरितम् ।
 रामनामाखिलाज्ञानरज्जनीभेदभास्करम् ॥ २२ ॥

पुरा कृतयुगे केचिज्जनाः सुकृतिनो नल ।
 सरहस्यं रामनाम सङ्कृदासादय सदगुरोः ॥ २३ ॥

भित्वाज्ञानतमोरार्द्धं कृत्वा स्वात्मप्रकाशनम् ।
 परे ब्रह्मणि संलीनाः सिद्धिं प्राप्ता विना श्रमम् ॥ २४ ॥

ततः परं साधनानि बभूवः कोटिशो नृणाम् ।
 मुनीनां मतभेदेन येष्वायासो महान् भवेत् ॥ २५ ॥

कलावशक्यानुष्ठानात्तेषां सिद्धिर्न विद्यते ।
 अतो भूयोऽपि रामस्य नामैव शरणं मतम् ॥ २६ ॥

ध्यानतो रामचन्द्रस्य रामचन्द्रस्य भक्तिः ।
 रामचन्द्रस्य यजनान्नाम्ना रामस्य मुच्यते ॥ २७ ॥

नामैव यस्य बहिरान्तरपापकोटिनिर्वासनैककरणं शरणं जनानाम् ।
 कस्तस्य कोसलपुराधिपराजसूनोरन्यावतारनिबहस्तुलनां प्रयातु ॥ २८ ॥

यावन्ति नामानि रघूतमस्य तेषामिदं मुख्यतमं प्रदिष्टम् ।
 यज्ञानमात्रेण विमुक्तबन्धः स्वरूपनिष्ठां लभतेऽधमोऽपि ॥ २९ ॥

प्रारब्धकमर्पहृतिप्रवीणं रामेतिनामैवबुर्धैर्निरुक्तम् ।
 यज्ञानमात्रादधमा किराती मुनीन्द्रवृन्दैरभवन्नमस्या ॥ ३० ॥

अज्ञानेन्धननिर्दहो ज्ञानदीप प्रदीपनम् ।
 एकदैव मतं नाम्नि रामेतिद्वयक्षरात्मके ॥ ३१ ॥
 जिह्वाग्रे यस्य लिखितं रामेति द्वयक्षरं महः ।
 कथं स्पृशन्ति तं दूता यमस्य क्रोधभीषणाः ॥ ३२ ॥
 रामनामाङ्किता मुद्रा प्रत्यज्ञं येन वै धृता ।
 आबद्धं तेन कवचं मोहशत्रुचमूजये ॥ ३३ ॥
 जाग्रतिष्ठन् स्वपन् क्रीडन् विरहन्नाहरन्नपि ।
 उन्निष्ठन्निमिष्ठन्चैव रामनाम सदा जपेत् ॥ ३४ ॥
 पापं कृत्स्नं विधूयाशु मुक्तभारः स मानुषः ।
 अनायासेन मोहाख्यं सिन्धुं तरति दुस्तरम् ॥ ३५ ॥
 कस्तेन तुल्यः सुकृती भवेऽस्मिन् कस्तेन तुल्यश्च सदा प्रकाशः ।
 कस्तेन तुल्यश्च विशोकमोहो यो नाम रामेति जपेदजस्म् ॥ ३६ ॥
 एतन्मया सम्परिपृच्छते ते भूयः प्रदिष्टं परमं रहस्यम् ।
 हृदावधार्य स्वयमेव विद्धि वाच्यं त्व जिज्ञासति नो परस्मिन् ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ग्रहाभृशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीरामनामस्व-
 रूपाख्यानो नाम दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

*

एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ग्रहोवाच

एतद्वनुभता प्रोक्तं रामनामरहस्यकम् ।
 श्रुत्वा नलः प्लवंगेशस्तत्थैव चकार सः ॥ १ ॥
 लिखित्वा दृषदां मध्ये नाम सीतापतेमुंहुः ।
 निचिक्षेप पयोराशौ बहूनुच्चावचान् गिरीन् ॥ २ ॥
 संतरन्ति स्मदृषदो रामनामाङ्किता जले ।
 तद दृष्ट्वा वानराः सर्वे बभूवृद्धिस्मृता भृशम् ॥ ३ ॥
 बबन्ध नैर्महाशैलेर्युक्त्या विनिहितैर्नलः ।
 सेतुं महान्तमभोधी यावत्सा रक्षसां पुरी ॥ ४ ॥
 बद्ध्यमानं महासेतुं स्वस्मिन् वीक्ष्य पयोनिधिः ।
 विसिस्मियेतरां चित्ते रामनामप्रभावतः ॥ ५ ॥

भारव्याकुलितं तस्य हृदयं नामवत्तदा ।
 रामनामाङ्कितैः शैलैः सुखमाप भृशं यतः ॥ ६ ॥
 सुग्रीवाद्याः कपिवराः सौमित्रिः पयसां निधिः ।
 जाम्बवान्नाम ऋक्षेशः सर्वाण्यृक्षकुलानि च ॥ ७ ॥
 श्रीरामनाममाहात्म्यं जज्ञुः सर्वेऽपि तत्तथा ।
 ससुरासुरमत्येषु लोकेष्वास सुविस्मयः ॥ ८ ॥
 अहो तरन्ति पाथोधौ महीयांसो महीधराः ।
 इतिविस्मितचित्तानां जनानां विस्मयोऽभवत् ॥ ९ ॥
 बद्ध्यमानं नलेनोच्चैर्दृष्ट्वा सेतुं पयोनिधौ ।
 निश्चयोऽभूत्कपिकुले दशकन्धरनिर्जये ॥ १० ॥
 दशकन्धर आकर्ण रामभ्रूभङ्गमात्रः ।
 पयोनिधिवशीभूतं विषसाद निजे हृदि ॥ ११ ॥
 मनुष्येणात्पमात्रेण महान्नियमितोऽम्बुधिः ।
 अहो दैवगतिः कापि न जाने भावि किं मम ॥ १२ ॥
 किं वानेन निबद्धेन भीरुणा जलराशिना ।
 मनुष्यमात्रं नो भद्र्यं सुखमायातु राघवः ॥ १३ ॥
 अहो अस्य चमूः साधुः समेता दैवयोगतः ।
 हस्तचालनमात्रेण भीतिशीलैः प्लवंगमैः ॥ १४ ॥
 अनायासेन यातूनां भव्यमेतदुपस्थितम् ।
 किं शोचित्वातिमात्रं मे रिपावस्मिललघीयसि ॥ १५ ॥
 इत्यनादृत्य मनसा रामस्यागमनं प्रति ।
 तस्थौ विचिन्तहृदयो वीरमानी दशानन ॥ १६ ॥
 निवद्ध एव सेतुस्तु नलेनाहितयुक्तिना ।
 उच्चावचैः क्षितिधरैः पड्कत्याकारो महोदधौ ॥ १७ ॥
 समान् समैः सुसंयोज्य विषमान् विषमैरपि ।
 जलेबद्धो महासेतुर्लेनातिपटीयसा ॥ १८ ॥
 ददृशे सुमहाच्छ्रायो घनसंहतिमेचकः ।
 नलबद्धो महासेतुर्मध्ये वारिनिधेर्महम् ॥ १९ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णो दैर्घ्येण शतयोजनः ।
 महोच्छ्रितो महासेतुर्ददृशेब्धौमहादृढः ॥ २० ॥
 यद्येव सरसो मध्ये सेतुरन्तः पयोनिधेः ।
 बद्धो नलेन कीशानां जयोत्साहविवद्धिनः ॥ २१ ॥

सुघट्टितमहाशैलदृषददृढनिबन्धनः ।
 शृङ्गाप्ररूढविटपिघनच्छायसुशीतलः ॥ २२ ॥
 सरिन्निर्जरसंदोहविनिबद्धरनेकशः ।
 कासारैरक्षयाम्भोभिः सर्वत्रसुगमायनः ॥ २३ ॥
 उच्चैरुभयतः सिन्धुलहरीगणसंगतः ।
 तुञ्जैर्जलघटाभारैरनवाप्यस्थितिर्महान् ॥ २४ ॥
 शेषाहिरिव पातालादुन्मग्नो रामवर्तमकृत् ।
 स्थितः पातुमिवाम्भोऽधेर्महामेघघटागणः ॥ २५ ॥
 स्वामिने मार्गदानाय भूमिभाग इवागतः ।
 नानावर्णशिलाजालैर्भूरिचित्रविचित्रितः ॥ २६ ॥
 सिन्धुमुक्तास्फोटकम्बुसमाचिततटद्वयः ।
 महामकरदंष्ट्राग्रपीडनाधशिलागणः ॥ २७ ॥
 रघुवंशाधिभूकीर्तिलेखपट्ट इवा यतः ।
 नलहस्तमहायुक्तिपट्टिमः परिसूचकः ॥ २८ ॥
 उद्योग इव रामस्य दशवक्त्रजयं प्रति ।
 महीयान् कपिसैन्यस्य प्रोत्साह इव मूर्तिमान् ॥ २९ ॥
 राक्षसाधीशहृदयनिर्दार इव दारुणः ।
 वेलावनावलिश्यामः सुघट्टितशिलास्थितिः ॥ ३० ॥
 नीरन्ध्रोदृढबन्धश्च कपिसैन्यभरक्षमः ।
 अत्यायतोऽतिदीर्घश्च महोच्छ्रायो महीतलात् ॥ ३१ ॥
 अभञ्जनाहौं रक्षोभिरमानुषविनिर्मितिः ।
 पौलस्त्यवंशदहनस्थिति वेदिरिवोदगतः ॥ ३२ ॥
 राक्षसानीकहृदयमहाभारप्रदायकः ।
 सीतारघूद्धमनःप्रेमसूत्रसमाकृतिः ॥ ३३ ॥
 उभयत्र सुसंलग्नो मनोरथ इवोभयोः ।
 राक्षसस्तोमसंहारकालदण्ड इवायतः ॥ ३४ ॥
 लङ्घापुरीमहादुर्गपरिप्राप्तिपथो महान् ।
 रावणस्यायुषो लक्ष्म्याश्रापसारपथोपमः ॥ ३५ ॥
 अभूतपूर्वनिर्माणस्त्रैलोक्यजनविस्मयः ।
 विनिर्मितो रामचन्द्रस्याज्ञया कपिपुञ्जवैः ॥ ३६ ॥
 पौषस्य कृष्णदशमीदिवसे कपीन्द्रैरारब्ध एष सुमहोद्यमकारभिस्तैः ।
 सिद्धश्रुतुभिरथ यो दिवसैः समस्तः सेतुश्चिरं विजयते स रघूद्धहस्य ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सेतुविनिर्माणो
 नामेकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

द्वादशाधिकद्विशततमौऽध्याथः

ब्रह्मोवाच

दृष्ट्वा सेतुं महोच्छ्रायं पारावारविनिर्मितम् ।
 मुमुदेऽतितरां रामः प्रासां मेने च जानकीम् ॥ १ ॥

कृत्वा सेतुविनिर्माणं सुग्रीवः कपिनायकः ।
 हनूमांश्च नलो विद्वानन्ये च कपिपुञ्जवाः ॥ २ ॥

प्रणेमुः श्रीरघुश्रेष्ठं प्रसीदन्तं मुहुरुहुः ।
 स च ताननुजग्राह दृक्प्रसादेन भूयस ॥ ३ ॥

त ऊचुरञ्जलीन् बद्ध्वा विनयानतकन्धराः ।
 अयं ते निर्मिता सेतुः दृश्यतां रघुपुञ्जव ॥ ४ ॥

अनेन गम्यतां नाथ सुखं शत्रुजिगीषया ।
 सुखं संताररथविभां कपिसैन्यानि कोटिशः ॥ ५ ॥

तव प्रभावात्सद्घोऽयं श्रीमद्रघुकुलाग्रणीः ।
 नास्माकमस्ति सामर्थ्यमेतस्य खलु निर्मितौ ॥ ६ ॥

येन बद्धो महासेतुर्मध्ये लवणवारिधेः ।
 स एव रावणानीकं क्षणात्त्वं चूर्णयिष्यसि ॥ ७ ॥

इत्युक्तो रघुशार्दूलः कपिभिर्नितकन्धरैः ।
 सोत्साहहृदयो लङ्घां प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥

१ स तत्र प्रतिष्ठापयामास देवं शिवं चन्द्रचूडं शुभं विश्ववन्यम् ।
 सदा सन्निधानं स्वयं व्यक्तमीशं परं जगेतिराद्यं भवानीसमेतम् ॥ ९ ॥

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपिन्वेद्यराशिभिः ।
 ईश्वरं पूजयामास लोकवृत्तमुपाश्रितः ॥ १० ॥

अघोरं वामदेवं च सद्योजातं महेश्वरम् ।
 सतत् पुरुषमीशानं पूजयामास भक्तिः ॥ ११ ॥

पञ्चवक्त्रं च सम्पूज्य कालिकां समपूजयत् ।
 वलिभिर्धूपदीपैश्च उपहारैरनेकशः ॥ १२ ॥

नत्वा स्तुत्वा क्षमाप्याथ स देवौ लोकमातरौ ।
 प्रययौ सेतुमार्गेण लङ्घानाथं जिजगीषया ॥ १३ ॥

कपीनुत्तारयामास चतुर्दश्यां कृतार्चनाः ।
 सर्वे त्रिभिर्श्च दिवसैरुत्तीर्यं जलधेर्जलम् ॥ १४ ॥

पारं प्रयाताः कपयो रामबाहुबलाश्रयाः ।
 गर्जन्तो निनदैभूरि निशाचरपुरीं प्रति ॥ १५ ॥
 मदंनाय कृतास्फोटाः साटोपं सुमहोदधताः ।
 कृतत्वराश्च साक्षेपं रक्षोनाथविमर्दने ॥ १६ ॥
 अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संरम्भ भीषणाः ।
 उच्चैः किलकिलाशब्दैर्नदियन्तोऽखिला दिशः ॥ १७ ॥
 व्याप्नुवन्तो नभो भूमि सुसंकटगतिक्रमाः ।
 कुर्वन्तो वर्त्मसम्बाधं धारानुकृतियायिनः ॥ १८ ॥
 निनदै राक्षसेन्द्राणां स्फोटयन्तः शिरः श्रुतिम् ।
 निर्दारयन्तो हृदयं मानसोत्साहभञ्जनाः ॥ १९ ॥
 उत्तार्य तन्महासैन्यं रामवीरो महाभुजः ।
 कृत्स्नं निवेशयामास सुवेलगिरिमूदर्घनि ॥ २० ॥
 एवं निरुद्ध्य लङ्घाया हृदयं वानरोद्धृतैः ।
 तस्यौ सुवेलशिरसि राक्षसानां यथान्तकः ॥ २१ ॥
 वानरास्ते दशग्रीवपुरीप्राकारमुन्नतम् ।
 आक्रम्य नितरां तस्थुर्जन्तो दर्पसंयुताः ॥ २२ ॥
 कोष्ठान्यट्टालकांश्चैव गोपुराणि सहस्राः ।
 शिखराणि समारह्य स्थिताः केचिन्महोद्भटाः ॥ २३ ॥
 संचूर्णयन्तो हृदयं रावणस्य रवैर्मुहुः ।
 एकैकः कपिवीरस्तेष्वेकैकस्माद्वलाधिकः ॥ २४ ॥
 सर्वे जगर्जुगम्भीरं कृतास्फोटाश्चुकूर्दिरे ।
 महाबाहुबलोत्सिक्ताः कृतर्दोर्जङ्घताडनाः ॥ २५ ॥
 निर्दारयन्तो लङ्घाया हृदयं सुमहोद्धृटाः ।
 गिरिन्द्रा इव कायैस्ते राक्षसामतिभीषणाः ॥ २६ ॥
 सोज्जृम्भवदनाः सर्वे लङ्घाया ग्रासहेतवे ।
 रामदत्तबलोन्मत्ता आज्ञामात्रप्रतीक्षणाः ॥ २७ ॥
 आमोटयन्तः स्वाङ्गानि सोद्रेका रणहेतवे ।
 बाहुकण्डप्रहाणेच्छाः प्रोदधुरा रणवाञ्छकाः ॥ २८ ॥
 बलात्पिपतिष्ठन्तश्च राक्षसानां बलोपरि ।
 अन्योन्यमनपेक्षन्तः सर्वे भूरिबलाधिकाः ॥ २९ ॥
 तेऽष्टभिर्दिवसैस्तत्र संवेष्य परितः पुरीम् ।
 स्थापिता रघुनाथेन यथास्थानं कपीश्वराः ॥ ३० ॥

रामस्य तद्वलममेयमसंख्यसंख्य संवीक्षितुं दशमुखेन ततो नियुक्तौ ।
प्राप्तौ मदाद्वरिदिने शुकसारणाह्री चारौ निरीक्ष्य निखिलं च विमोहितौ च ॥३१॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सेनासन्निवेशो
नाम द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

*

अयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

उवाच सारणं वीक्ष्य शुको रघुपतेबलम् ।
इह सारण पश्यतान् महाबाहुबलान् कपीन् ॥ १ ॥
मनुष्यमात्रादपि येविभीयुर्वानिरा: किल ।
ते गर्जन्त्यदय लङ्घेशपुरीमथनकांक्षिणः ॥ २ ॥
रामस्य दोर्बलोद्रिक्ता अमी वानर कुञ्जराः ।
रक्षोगणांस्तृणीकृत्य गर्जन्त्ययेते महोदधताः ॥ ३ ॥
एतैर्वारिनिधौ बद्धः सेतुः शैलगणैर्महान् ।
अमानुषमिदं कृत्यं हरते नः प्रभोर्मदम् ॥ ४ ॥
अपि भूभङ्गमात्रेण बद्धो रामेण वारिधिः ।
इदमप्यस्य सुमहत्कर्मज्ञेयतमं मुहुः ॥ ५ ॥
छन्ना एव दिशः पश्य परितो मर्कटव्रजैः ।
को नाम शक्नुयादेतान् संख्यातुं सुमहोदधतान् ॥ ६ ॥
अमीभिः कनकच्छायैरसंख्यैः कपिकुञ्जरैः ।
द्वितीय इव लङ्घायाः प्राकारो निर्ममेतराम् ॥ ७ ॥
मुहुगर्जन्ति कूर्दन्ते माद्यन्ति सुमहाबलाः ।
आसफोटयन्ति दोर्दण्डान् कथन्ते चात्मपौरुषम् ॥ ८ ॥
नृणीकुर्वन्ति दर्पन्धास्त्रिजगद्वर्तिनो भटान् ।
निर्दारयन्ति निनदैर्हदयानि च रक्षसाम् ॥ ९ ॥
उत्क्षप्तुमवनीमेतामुत्सहन्ते बलोन्नताः ।
नखदन्तायुधैर्योदघुं शिलाभिर्भूर्हैस्तथा ॥ १० ॥
सज्जन्ते राक्षसैरेते समरेष्वनिर्वितिनः ।
जिता येन दिशः सर्वाः सकुलं तं दशाननम् ॥ ११ ॥

एषां ग्रसितुकामानामयमाटोप ईच्यते ।
मन्येऽसौ कोऽपि सम्प्राप्ताः कालस्यैव विपर्ययः ॥ १२ ॥

अभूततमेवाद्य भवतीति विनिश्चनु ।
तन्न जानाति लङ्घेशो मन्ये भाग्यविपर्ययात् ॥ १३ ॥

नो चेत्तरेयुः सलिले कथं नाम शिलोच्चयाः ।
मनुष्यश्च कथं हन्यांद्राक्षसान् निजमक्षकान् ॥ १४ ॥

कपयश्च कथं कुर्युराटोपं रक्षसां जये ।
सोदरश्च कथं नाम त्यजेत्काल उपस्थिते ॥ १५ ॥

इह रामो रघुपतिमुंहुरालोकयन् धनुः ।
आस्तेऽसावुत्तरद्वारि लङ्घाया विजयोद्यतः ॥ १६ ॥

असौ सौमित्रिरनुजस्तस्यैवाहितलक्षणः ।
संधाय बाणं धनुषिमोक्तुकामोऽस्ति लङ्घयदृक् ॥ १७ ॥

अमी कपिमहावीरास्तेषां सुग्रीव ईश्वरः ।
बली वालिकपेभ्राता जल्पन्नास्ते रणोदयमम् ॥ १८ ॥

अयं म मारुति वीरो हनुमानतिकोपनः ।
आस्ते युद्धकृतोत्साहो नगरीं यो ददाह च ॥ १९ ॥

अस्यां दिशि करालोऽसौ जाम्बवान्नाम कक्षराट् ।
आस्ते बाहुयुगं पश्यन् वृद्धो युद्धविशारदः ॥ २० ॥

अमी च कपयः शूरा नलनीलाङ्गादयः ।
परामृशन्तः संग्रामं जल्पन्ति स्वस्वपौरुषम् ॥ २१ ॥

अमीषां कर्तुं संख्यानं पारयामि न सारण ।
स्वस्वयूथाधिपतये एते सन्ति महाबलाः ॥ २२ ॥

यतो यतः प्रमार्येते दृशौ दिशि ततस्ततः ।
दृश्यन्ते कपिसैन्यानि वलोन्नद्वानि कोटिशः ॥ २३ ॥

अमीभिर्वैष्टिता लङ्घा ग्रस्तप्रायैव दृश्यते ।
इतोऽपि किल नो वेत्ति स्वामी नो भाविनो वशात् ॥ २४ ॥

इति संकथयन् वार्ता शुकाख्यः सारणं प्रति ।
विचचार रघुश्रेष्ठसंन्ये छन्नचतुर्दिशि ॥ २५ ॥

विचोरनुस्तौ कुटिलौ चारौ लङ्घापुरेशिनुः ।
तस्मिन् कपिबले सर्वैर्विदितौ राक्षसाविति ॥ २६ ॥

अथ तौ कपिभिर्बद्धवाऽनीतौ श्रीरामसंनिधौ ।
लङ्घातः किल सम्प्राप्तौ राक्षसौ शत्रुपक्षगौ ॥ २७ ॥

तानादिदेश भगवान् रघुवंशमणिः कपीन् ।
 त्वरितं प्रतिमुच्येतां दशाननचराविमी ॥ २८ ॥
 एताभ्यामिव बद्धाभ्यां मारिताभ्यामथापि वा ।
 नहि नोऽभीष्टसंसिद्धिर्दशास्यं विजिगीषताम् ॥ २९ ॥
 इति रामकृतादेशान्मुक्तौ तौ कपिभिः खलौ ।
 ईयतुः प्राणानादाय त्वरितं शुकसारणौ ॥ ३० ॥
 श्री मानथ द्वादशिकादिने पुरद्वारेषु सर्वेषु महाबलान् कपीन् ।
 आदिश्य सेनापतिभिः पृथक् पृथग् द्वारे स्वयं च प्रभुरुत्तरे स्थितः ॥ ३१ ॥
 इति श्रो भद्रादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शुकसारणमोक्षणो
 नाम त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

*

चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ रामचमूँ द्रष्टुं चतुर्दिक्षु निवेशिताम् ।
 आगतोऽटालकशिरस्यधिरूढो दशाननः ॥ १ ॥
 दशभिः शिखरैर्युक्तो महानद्रिरिवोन्नतः ।
 विशत्या बाहुभिर्दीर्घैश्छादयत् हरितोऽखिलाः ॥ २ ॥
 पाण्डुरेणातपत्रेण व्यक्तं समुपलक्षितः ।
 अनुगै राक्षसवैः स्थितैः सविनयं वृतः ॥ ३ ॥
 बद्धाङ्गलिपुटैः कैश्चिद् दूरात्समुपवीक्षितः ।
 बीज्यमानश्चोभयतश्चामराभ्यां प्रतिक्षणम् ॥ ४ ॥
 ददर्श तं रघुश्रेष्ठो दूरादरुणलोचनः ।
 एष वैरी ममेत्युच्चैः सामर्षहृदयो भृशम् ॥ ५ ॥
 ततः संधाय धनुषा सोऽद्वचन्द्रमितं शरम् ।
 आकर्णाङ्गुष्ठसुदृढज्यागुणो बलवत्तरः ॥ ६ ॥
 चिच्छेद तस्यशिरसि स्थितं शतशलाककम् ।
 मुक्ताजालयुतं छत्रं पूर्णचन्द्रमहोज्ज्वलम् ॥ ७ ॥
 छिन्नमात्रे तु तच्छत्रे रक्षोवीराः शशङ्किरे ।
 अहो रामस्य बाणेन छिन्नं लङ्घाधिपस्य तत् ॥ ८ ॥

त्रैलोक्यवर्तीरेन्द्रमाननीयं महोज्ज्वलम् ।
 समस्तराक्षसैर्वन्द्यं मुक्तामालिमनोहरम् ॥ ९ ॥
 छत्रं स्वर्णमयं लङ्घाराजधान्या विभूषणम् ।
 छिन्नप्रायं त्वस्यं शिरा दैवेनैव सुरक्षितम् ॥ १० ॥
 अधुनापि न जानाति प्रभावं राघवस्य केतु ।
 अहो कालेन धीरस्य विपरीतं वभूव तत् ॥ ११ ॥
 इति प्रजल्पतां तेषां राक्षसानां वचांसि सः ।
 आकर्ष्यं रावणः क्रुद्धः साक्षेपमयमूच्चिवान् ॥ १२ ॥
 अलं भयेन वो भीता राक्षसा इयतैव किम् ।
 अतः परं न सोढव्यस्तापसस्यास्य दुर्नयः ॥ १३ ॥
 अयं पतञ्जल्पत्प्राप्तो मयि दीपे मुमूर्षुकः ।
 द्रव्यथ श्वो मम बलं दुर्नयस्यास्य निग्रहे ॥ १४ ॥
 यदसौ भीषयति मां छत्रच्छेदेन मानुषः ।
 लप्स्यते तत्फलं शीघ्रं मयि याते रणञ्जनम् ॥ १५ ॥
 अथवालं प्रयातेन मयास्य दमनाय वै ।
 पर्याप्ता एव मे वीरा: क्रीडादत्तारिनिग्रहाः ॥ १६ ॥
 यदसौ मां न जानाति हेलादत्तेन्द्रनिग्रहम् ।
 तदात्मनाशस्योपायं संचिनोत्पत्त्यवैभवः ॥ १७ ॥
 किं छत्रेण निकृन्तेन हेमदण्डेन मेऽमुना ।
 ज्ञास्यतेऽसौ मम बलं राक्षसैरेव मङ्गटैः ॥ १८ ॥
 भद्रं चोपस्थितमिह ह्यनायासेन रक्षसाम् ।
 एतैः कपिपलग्रासैस्तृसि यास्यन्ति मामकाः ॥ १९ ॥
 इमौ च तापसौ मर्त्यौ भक्षणार्थं न आगतौ ।
 अनायासेन तुष्टेन दैवेनैवोपसादितौ ॥ २० ॥
 इत्थं विकत्थमानेऽसौ राक्षसेन्द्रो महामदः ।
 न हृदा गणयामास छत्रभञ्जादमञ्जलम् ॥ २१ ॥
 तावत्तसंनिधि प्राप्तौ मुक्तौ रामेण बन्धनात् ।
 दृष्टकृत्स्नकपिस्तोमबलौ तौ शुकसारणौ ॥ २२ ॥
 तावर्णयतां तस्य सविधे विहिताङ्गली ।
 बलं श्रीरामचन्द्रस्य यथा दृष्टं तथैव तत् ॥ २३ ॥
 दृष्टं रक्षःपतेऽस्माभिर्बलमेतदशेषतः ।
 इह वीरा असंख्याताः कपीन्द्राः पर्वतोपमाः ॥ २४ ॥

जूम्भयन्ति मुखैरेतै लङ्घाग्रासार्थमुद्धुराः ।
 एकैकशो तुल्यबला गर्जन्ति मुहुरून्मदाः ॥ २५ ॥
 स उन्मुखो नाम कपिर्महाबलपराक्रमः ।
 त्वामीक्षतेऽति संकुद्ध इतः पश्य शनैः प्रभो ॥ २६ ॥
 दृश्यतामेष संकुद्धो द्विविदो नाम वानरः ।
 ग्रसन्निव पुरीमेनां विदीर्णमुखकन्दरः ॥ २७ ॥
 अयं नीलाङ्गयः पश्य कपीन्द्रोऽमितविक्रमः ।
 'प्रहस्तमवृणोद्धन्तुं हरीणां पुरतो रणे ॥ २८ ॥
 अयं कपिर्नलो नाम महाबलपराक्रमः ।
 बद्धः पयोनिधौ येन महासेतुमहीधरैः ॥ २९ ॥
 अयमङ्गदनामात्र कपीन्द्र इत ऊर्ध्वदृक् ।
 स्वपित्रा वलिना तुल्यबलः शौर्येण भूषितः ॥ ३० ॥
 आरुरक्षुरिवोत्तुङ्गं प्राकारायं विलोक्य नः ।
 अस्ते बाहुबलोन्नद्धो मथितुं नः कृतोद्यमः ॥ ३१ ॥
 अयमृक्षेश्वरो वीरः स्वयूथमधितिष्ठति ।
 बलवान् बुद्धिमांश्चैव वृद्धो युद्धविशारदः ॥ ३२ ॥
 जाम्बवान्नाम सुमहान्द्रिकूटसमुच्छ्रतः ।
 निजदोर्दण्डयुगलं पश्यन्नास्ते बलोदधतः ॥ ३३ ॥
 एकैकोऽप्रतिमश्वात्र दोर्बलेन कपीश्वरः ।
 पर्यास उर्वीमुद्धर्तुं का लङ्घा तृणपुञ्जवत् ॥ ३४ ॥
 मर्कटा इति ते बुद्धिर्मा भूच्च दशकन्धर ।
 सर्वे ह्येतेऽतुलबलाः सर्वे देवपराक्रमाः ॥ ३५ ॥
 सर्वे रघुपतेराज्ञामाकाङ्क्षन्ति कपीश्वराः ।
 लङ्घापुरीप्रमथनं कर्तुमुद्यतबाहवः ॥ ३६ ॥
 इतो निरीक्षयतां देव रामोऽयं रघुपुञ्जवः ।
 सुग्रीवोत्संगनिहितमस्तको धरूणीशयः ॥ ३७ ॥
 योङ्क्षहा हनुमान् वीरस्तदङ्गनिहिताङ्गिकः ।
 त्वत्सोदरोक्तिनिचयदत्तशुतिरमेयधीः ॥ ३८ ॥
 आस्ते हेममृगस्याधश्चर्माध्यासितवांश्च यः ।
 भ्रात्रा सौमित्रिणाऽनीतं धनुरालोकयन् मुहुः ॥ ३९ ॥

तब वंशदिनाशाय किंचिदारकलोचनः ।
 दृष्टा तस्यबलं कृत्स्नमावां शीघ्रमिहागतौ ॥ ४० ॥
 दातुं तवोचितां बुद्धिमिदानीमपि चेतया ।
 भवान् विहितान् गर्ह्यं कर्मदं रक्षसां पते ॥ ४१ ॥
 पीतमात्मविनाशाय ध्रुवं हालाहलं विषम् ।
 सम्प्रति त्यज्यतां लङ्घा जानकी च पराङ्गना ॥ ४२ ॥
 यदि ते जीवितुं वाञ्छा सकुदम्बस्य विद्यते ।
 उदितोऽयं धूमकेतुनाशाय तव रक्षसाम् ॥ ४३ ॥
 पश्य पश्यान्धहृददग्भ्यां रक्षैतान् सर्वराक्षसान् ।
 रामबाणाग्निनादगधान् नो चेद्यास्यन्ति संक्षयम् ॥ ४४ ॥
 तस्माच्छीघ्रतरं याहि साद्धू खलुनिजाङ्गजैः ।
 प्रसादत्वेन दत्ता ते आतुर्लङ्घाभिधा पुरी ॥ ४५ ॥
 रामेणवीरवर्येण शरणागतरक्षिणा ।
 येन कैशौरवयसि हता स्त्री ताडकाभिधा ॥ ४६ ॥
 विनिकृत्तद्वाणकर्णा तथा तेज्वरजा कृता ।
 हिया तव पितुस्त्यका स्त्रीत्वेन निहता न सा ॥ ४७ ॥
 कृत्वा तस्यापराधं को जीवेत दशकन्धर ।
 एते रामशरप्लुष्टाः क्षयं मास्यन्ति राक्षसाः ॥ ४८ ॥
 इत्येवं शुकसारणोक्तवचनैर्हेलापरो रावणः
     प्रोन्मत्तो दशभिर्मुखैः प्रहसितो दिक्चक्रमारावयन् ।
 आहूयाथ समस्तराक्षसच्मूनाथान् प्रसंख्यापर-
     स्तत्तत्स्थानदिशामुखेषु निखिलानाज्ञात आरोपयत् ॥ ४९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे छत्रभङ्गादिकथनो
     नाम चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

आरभ्य राक्षसाधीशः पौषकृष्णत्रयोदशीम् ।
 यावत्कुहूदिनं सर्वान् राक्षसांश्च चमूपतीन् ॥
 तत्तत्स्थानेषु युद्धार्थं संख्यां कृत्वाध्यरोपयत् ॥ १ ॥

 प्राच्यवाचीप्रतीचीषु तथोदीच्यां च राक्षसाः ।
 रोपितास्तेन बलिना युद्धार्थं कपिसैनिकैः ॥ २ ॥

 तस्य चाद्वाङ्ग्निनी साध्वी नाभ्रा मन्दोदरी तु या ।
 अब्रवीत्सा सविनयमागत्य विहिताञ्जलिः ॥ ३ ॥

 पश्यपश्य चमूमेनां रामस्य प्राणवल्लभ ।
 यावत्प्रकाशो हरितां तावद् दृष्टीः प्रसारय ॥ ४ ॥

 पश्यावकाशमाकाशे क्वापि पश्यन्ति नो जनाः ।
 पुरीनिवासिनः सर्वेसाश्र्वर्या एव सम्प्रति ॥ ५ ॥

 मज्जन्ति ये मज्जयन्ति तेऽपि प्रस्तरराशयः ।
 पयःपृष्ठस्थिताः कान्त तरन्ति खलु सम्प्रति ॥ ६ ॥

 करप्रचालनेनापि ये त्रस्यन्ति भृशं नृणाम् ।
 तैरियं वेष्टिता कृत्स्ना ग्रासाय कपिभिः पुरी ॥ ७ ॥

 यद्भूत्यं राक्षसानां स्यात्तौ मर्त्याविह संगतौ ।
 क्षयाय राक्षसेन्द्राणां हेलाजितचतुर्दिशाम् ॥ ८ ॥

 यत्सीमापि न गीवर्णिर्लङ्घिता साद्य वानरैः ।
 लङ्घ्यते नगरी लङ्घा जातः कालविपर्ययः ॥ ९ ॥

 रिपोरन्त्यं गतो नाथ सोदरोऽपि तवाहितः ।
 अद्य दैवविपर्यासाद्विपर्यस्तमिवाखिलम् ॥ १० ॥

 शत्रुश्च तेऽतिप्रबलो न कथं शङ्ख्यते मुहुः ।
 येनैकेन हृताः सम्यग्वीर्यवन्तः खरादयः ॥ ११ ॥

 त्वत्तोऽप्यधिकवीर्यस्ते तस्य हृत्वा प्रियां भवान् ।
 आगतः कृतवानेतदनहं कर्म तद्भूशम् ॥ १२ ॥

 दुर्गन्तःस्थापिता सापि दग्धा शोकाग्निना भृशम् ।
 शपति त्वामविरतं विनाशाय सहात्मजैः ॥ १३ ॥

 विधाय स महसेतुं जलधौ धरणीधरैः ।
 ग्रासस्त्रिकूटमचलं कर्थं नाथ न पश्यसि ॥ १४ ॥

कथमन्धायसे श्रीमन् विशत्यापि विलोचनैः ।
 तव शीषविलीं मुक्त्वा विच्छेद छत्रमण्डलम् ॥ १५ ॥
 रामः पुलस्त्यवंशे तदाऽविश्वके दयां पराम् ।
 कृतं निरवशेषं यदेव्यैव खलु नामुना ॥ १६ ॥
 सम्प्रत्य वसरोऽस्त्येक कर्तुं संधि तव प्रभो ।
 समर्पय श्रीरामस्य प्रियां जीवन्तु राक्षसाः ॥ १७ ॥
 जानासि वालिनो बाह्वोर्वलं च त्वमशेषतः ।
 अलं प्रकथ्य तद्वार्तामनुभूय स्थितो ह्यसि ॥ १८ ॥
 सोऽपि श्री रामभुक्तेन मार्गेण निहतः क्षणात् ।
 तस्य प्रियतमां हृत्वा कुबुद्ध्यैव महात्मनः ॥ १९ ॥
 भवान् कथं सुखं शेते नूनमन्धापितो विभो ।
 आत्मनः कुलनाशाय जाने कृत्या त्वयाजिता ॥ २० ॥
 इति मन्दोदरीवाक्यमाकर्ण्य दशकन्धरः ।
 उवाच भीरुरित्यन्तरवज्ञानं परो भृशम् ॥ २१ ॥
 अलं भयेन ते तन्वि न जानासि वलाधिकान् ।
 लङ्घाधिवासिनो वीरान् रक्षोवर्यान् परः शतान् ॥ २२ ॥
 किमेतैः कपिभिः प्राप्तैः संछन्नैः परितो दिशम् ।
 भक्ष्या एव किलास्माभिरेते दैवोपसादिताः ॥ २३ ॥
 अमीभिर्हृष्टपृष्ठाङ्गैः कोटिसंख्यैः कपीश्वरैः ।
 सम्यक् पुष्टि प्रयास्यन्ति क्षुधिता मम राक्षसाः ॥ २४ ॥
 प्रसारयाम्यहं यावद् दृशस्तावद्विलोक्ये ।
 मांसभारांश्चतुर्दिक्षु भक्ष्यान् दैवोपसादितान् ॥ २५ ॥
 नाशायात्मन एवैतैर्वद्धः सेतुः पयोनिधौ ।
 पलायिता अपि रणन्नामो मोच्या निशाचरैः ॥ २६ ॥
 वेष्टयन्तु पुरीमेतां सुखेन खलु मर्कटाः ।
 यावन्नावतरन्त्येते मम वीरा रणांगणम् ॥ २७ ॥
 ये ग्रस्तुकामा नगरीं मम मर्कटयूथपाः ।
 ग्रसनीयास्त एवामी क्षुधितैर्म म राक्षसैः ॥ २८ ॥
 एषां दैवं विपर्यस्तं स्वयमेवागता यतः ।
 मर्तुकामा राक्षसानामङ्गेषु विपुलक्षुधाम् ॥ २९ ॥
 यदेतैर्मशकप्रायैर्लङ्घिता नगरी मम ।
 तत्किं भिया सुनयने दुर्जयाः किल राक्षसाः ॥ ३० ॥

यच्छ्रोरन्तिकं यातो भीरुरेष विभीषणः ।
 तत्फलं यास्यति ध्वस्तसप्तने मयि भामिनि ॥ ३१ ॥
 किमस्य बलमाश्रित्य जितवानहमाजिषु ।
 नानाशस्त्रप्रहरणान् दिक्पतीन् वासवांदिकान् ॥ ३२ ॥
 संगच्छतामयं द्वेष्यैर्भयशीलो विभीषणः ।
 निद्रातु कुम्भकर्णोऽपि क्रीडन्त्वन्द्रजिदादयः ॥ ३३ ॥
 शक्तोऽहमात्मनैवैकस्तापसंस्यास्यदुर्धियः ।
 प्रसभं सम्प्रमथने भ्रूभङ्गनियताम्बुधेः ॥ ३४ ॥
 वानराणां प्रमथने शक्ताश्च मम राक्षसाः ।
 अलं भयेन ते कान्ते पश्य तावत्कुतूहलम् ॥ ३५ ॥
 किं शङ्कनीयः खल्वेश मानुषः सोऽपि तापसः ।
 किं दैवान्निहतैश्चापि शापदग्धैः खरादिभिः ॥ ३६ ॥
 किमहं कृतवान् गह्यं जानकीं यदिहानयम् ।
 येन वन्दीकृताः कान्ते देवनार्यः परः शताः ॥ ३७ ॥
 यद्यं तापसो मोहाच्चिछेद मम मूदर्धगम् ।
 छत्रं त्रैलोक्यराज्यश्रीविश्रामस्थानमुद्यतम् ॥ ३८ ॥
 तदात्मनो विनाशाय नियतं विदिध सुन्दरि ।
 पतञ्ज इव पक्षाभ्यामाक्षिपन् दीपगां शिखाम् ॥ ३९ ॥
 अथमन्धायते कामं मानुषः सोऽपि तापसः ।
 आत्मानं पातयन्नइके रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४० ॥
 नियतं नार्पयिष्यामि जानकीमस्य भामिनि ।
 ध्रुवमङ्गेष्यिष्यामि हत्वा रामं महाहवे ॥ ४१ ॥
 हैवेन निहतो वालिर्वृद्धः संजीर्णविग्रहः ।
 किमहं तेन भेष्यामि जगज्जेता दशाननः ॥ ४२ ॥
 स्वप्स्यामि सुखमेवाहं यावन्मे राक्षसोत्तमाः ।
 महाबला महाकाया जेष्यन्ति समरे रिपून् ॥ ४३ ॥
 नाहं विभीषणो भीरुर्यः कुर्यात्समरं विना ।
 संधिविपक्षैः संगम्य नन्वहं दशकन्धरः ॥ ४४ ॥
 शिरांसि येन गिरिशस्यांघ्रिपद्मद्वये प्रभोः ।
 उपहारीकृत्य लब्धास्त्रैलोक्यविजयश्रियः ॥ ४५ ॥
 कान्ते ननु मयाऽज्ञाता महावीर्या निशाचराः ।
 भक्षयिष्यन्ति सपदि यूथशो मर्कटानमून् ॥ ४६ ॥

प्रिये कि मां न जानासि हेलयैव जिगाय यः ।
त्रैलोक्यर्वत्तिनो वीरान् सस्त्रीसुतधनश्रियः ॥ ४७ ॥

किमात्मतनयं वीरं मेघनादं न वेत्सि च ।
येन लब्धेन्द्रजितख्यातिः संख्ये जित्वा पुरन्दस्म ॥ ४८ ॥

कि बिभेषि मुहुः कान्ते दृष्ट्वेमाः कपिवाहिनीः ।
भव्या राक्षस वीराणामेकैकवलक्रमात् ॥ ४९ ॥

इति समधिकदर्पोद्भामधीर्यत्तचेतास्त्रिभुवनजयकारी सम्पदा मुह्यमानः ।
दिनकरकुलकेतावासु रीं बुद्धिमात्तो मृगदृशमभिधाया तिष्ठदालिङ्ग्य दोर्भिः ॥५०॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मन्दोदरीसमा-
श्वासनो नाम पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

*

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथादिदेश भगवान् रामो वालिकपीशितुः ।
अङ्गजं वदतां श्रेष्ठमङ्गद नाम वानरम् ॥ १ ॥

गच्छाङ्गसभ्य तस्यान्ते रक्षोराजस्य सत्वरम् ।
मद्वाक्यं ब्रूहि तत्रैत्य यदिदं कथयाम्यहम् ॥ २ ॥

भवान् रहसि मद्भार्या जहार रभसेन यत् ।
तदिदं कृतवान् गर्हमात्मनाशाय रावण ॥ ३ ॥

सोऽयं ते दुर्नयो भूपान् मया क्षान्ततमो भृशम् ।
धर्मद्वारपथो दत्तस्तव 'निर्गमनाय च ॥ ४ ॥

गच्छं तेन पथा शीघ्रं सबान्धव सुहृत्पशुः ।
लङ्घाधिपत्ये तु मया स्थापितोऽयं विभीषणः ॥ ५ ॥

यो मे शरणमायातः पूर्वमेव महामतिः ।
सोऽभिषिक्तो मयाप्येष लङ्घाराज्येऽनुजस्तव ॥ ६ ॥

तवायमेव समयो यथोक्तं कर्तुमस्ति वै ।
नो चेन्मद्वाणवह्नेस्त्वं गमिष्यसि पतंगताम् ॥ ७ ॥

मा देहि राक्षसश्रेष्ठ ब्रह्महत्यामिमां मम ।
 आततायिवधे दोषो नास्तीति मुनिभिर्मतम् ॥ ८ ॥
 पुलस्त्यस्य मुनेवंशे जागर्ति करुणा मम ।
 मा विलोपयतासि तां मदन्तःकरणेस्थिताम् ॥ ९ ॥
 जीवन्तु राक्षसाश्चापि तवैते कोटियूथपा ।
 नो चेत्सर्वेऽपि निधनं गमिष्यन्ति ममेषुभिः ॥ १० ॥
 इत्यादिष्टः स रामेण वालिनस्तनगोऽङ्गदः ।
 माघशुक्लप्रतिपदि यथौ रक्षःपतेः सभाम् ॥ ११ ॥
 महास्तम्भ शतोपेतां दीव्यन्तीं सर्वतस्त्वषा ।
 तलशब्दनिनादेन प्रतिशब्दायितां मुहुः ॥ १२ ॥
 मणिरत्नमहास्तम्भ प्रतिबिम्बितमूर्तिभिः ।
 रक्षोधिपैर्महाकायैः सर्वतः समलङ्घताम् ॥ १३ ॥
 नानावर्णंर्मणिगणैविचित्रविपुलाजिराम् ।
 सुवर्णभित्तिप्रत्युपसरत्नमाणिक्यदीपिताम् ॥ १४ ॥
 सर्वतो विपुलादर्शजटितायतभित्तिकाम् ।
 हेमरत्नसुनिर्बद्धगवाक्षशतभूषिताम् ॥ १५ ॥
 नानावर्णंर्मणिशिलाजालैर्निर्मिततोरणाम् ।
 गगनस्फृटमहास्तम्भरचिता यततोरणाम् ॥ १६ ॥
 देहलीबद्धरत्नांशुच्छादितद्वारशोभिताम् ।
 समंतादास्तृतानेकविपुलास्तरणान्विताम् ॥ १७ ॥
 विचित्रकम्बलास्तीर्णगृहभित्तिमनोरमाम् ।
 ऊधर्वं चित्रपटच्छन्नां समंताच्च विचित्रिताम् ॥ १८ ॥
 रत्नस्तम्भसुनिर्बद्धमुक्तादामबिलम्बिभिः ।
 सांध्यमेकसमाकारैर्बहुवर्णविचित्रितैः ॥ १९ ॥
 गमनोच्छायिभिर्भूरिवितानैः समलङ्घताम् ।
 कृत्रिमैः पटवृक्षैश्च विचित्रकुसुमान्वितैः ॥ २० ॥
 समंताच्छोभितां तद्वद्धस्त्यश्वपुरुषव्रजैः ।
 करालैः सुमहोद्दृष्टैर्महाकायैर्महाभुजैः ॥ २१ ॥
 साभिमानै रणोत्साहरोमांश्चितसुविग्रहैः ।
 नानावर्णंर्महाभीमैः कौणपेन्द्रैः समन्विताम् ॥ २२ ॥
 राक्षसेन्द्राधिष्ठितोच्चरत्नसिंहासनोर्जिताम् ।
 महाशब्दप्रतीहारनिवेदितसमागमैः ॥ २३ ॥

अनेकराक्षसाधीशविनयार्जवशोभिताम् ।
हेलावश्यनमन्मौलिनाकपालादिमेविताम् ॥ २४ ॥
सीतावियोगसंक्लिष्टदशास्यभयमौनितैः ।
रक्षोगणैः समंताच्च चित्रलेखायितामिव ॥ २५ ॥
त्रैलोक्यवैभवश्रीभिः कृतस्थानां महोर्जिताम् ।
तां विवेश स निःशङ्कं कीरुकी वालिनः सुतः ॥ २६ ॥
स तत्र रक्षोधिपते: पुरस्तान्महार्हसिंहासनमास्थितस्य ।
समेत्य निःशङ्कमना यदुक्तं रामेण तत्सर्वमुवाच तस्मै ॥ २७ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंचारे दक्षिणखण्डेऽङ्गदरावणसभा-
प्रवेशो नाम षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

*

सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रुत्व लङ्घाधिपः क्रुद्धस्ताः कर्णकटुका गिरः ।
महामानी महावीर्यो राक्षसानिदमादिशत् ॥ १ ॥
अहो रे राक्षसश्रेष्ठास्तनयो मम विद्विषः ।
मत्सपत्नस्य दूतश्च वध्यतां वध्यतामसौ ॥ २ ॥
भाषते दुर्विनीतोऽयं यत्क्वचिदयथातथम् ।
क्षन्तव्यो नैव दुर्बुद्धिरसमाजोचितं वदः ॥ ३ ॥
इत्युक्तास्तेन बलिना बलिनो राक्षसोत्तमाः ।
निग्रहीतुं तमुद्दण्डं प्रयत्नमतिचक्रिरे ॥ ४ ॥
स तान् रक्षःसभामुख्यान् प्रसभं निश्चिदद्यतान् ।
अङ्गप्रहारैर्बलवानाजघान समंततः ॥ ५ ॥
ते तस्याङ्गप्रहारोथसुनिर्धातिसमाहताः ।
निपेत् राक्षसाः सर्वे राक्षसाधिपते: पुरः ॥ ६ ॥
चुक्रोधं तेभ्यो लङ्घेशः प्रहतेभ्यस्तथामुना ।
आदिदेश मुहुर्वक्रैवंध्यतांवध्यतामिति ॥ ७ ॥
तूर्णं स तानधिक्षिण्य पादोत्क्षेपसुनिर्हतान् ।
आलूय राक्षसपतेर्नखरैः कर्णनासिकम् ॥ ८ ॥

भित्वा राजशिरोवेशम् गर्जन् गगनवर्त्मना ।
निर्गत्यशनकीर्वरः प्राप्तोरघुपतेः पुरः ॥ ९ ॥

तस्मै निवेदयामास यथावृत्तं कपीश्वरः ।
दुर्नयं राक्षसपतेर्बलाच्च स्वविनिर्गमम् ॥ १० ॥

[‘अथ रावणवाक्येन राक्षस्यो घोरचेतसः ।
जानकीं वच्यामासू गवणाभीष्टसिद्धये ॥ ११ ॥

सीते राक्षसराजस्य भृत्येन घोरकर्मणा ।
अन्तर्हितेन ते पत्युः शिरश्चित्त्वा समागतः ॥ १२ ॥

इति घोरतरं वाक्यं वज्रादपि सुनिष्ठुरम् ।
श्रुत्वा मुमूर्छं सा देवी वित्रस्तहृदयेक्षणा ॥ १३ ॥

ततश्च प्राप्य चैतन्यं विललाप सुदुःखिता ।
किं जातमद्य नन्वेतद्विपरीतमभाग्यतः ॥ १४ ॥

घिड्मे प्राणान् दृशौ चापि धिक् च माँ गर्हजीविताम् ।
पतितोऽथं मदुपरि को नाम सुमहाशनिः ॥ १५ ॥ २०

दरधे मम दृशौ सम्प्रत्याशाबन्धगते चिरात् ।
न लब्धं दर्शनं किं वा वाञ्छाफल विधायिनोः ॥ १६ ॥ २१

[वज्रदंष्ट्रं समाहृय राक्षसं घोरमायिनम् ।
जानकीं मोहनार्थाय चाज्ञापयत रावणः ॥ १७ ॥

अहो रक्षोवर भवान् राक्षस्या घोरमायया ।
सीतापुरः प्रक्षिप्त रामलङ्घणयोरुभे ॥ १८ ॥

शिरसी सम्प्रति यथा वस्त्रालङ्घारसंयुते ।
तद्वर्णनादियं मोहं यास्यति ध्रुवमञ्जसा ॥ १९ ॥

इत्यादिष्टः स तेनोग्रः कौणपस्तत्तथाकरोत् ।
दृष्टा च जानकी देवी शिरसी रघुनाथयोः ॥ २० ॥

हा हतामीति बहुशश्चक्रन्द मनसाहता ।
हा नाश्र हा रघुपते हा वीरवर हा पते ॥ २१ ॥

अनाथां मां वने त्यक्त्वा क गतोऽसि महामते ।
हा लङ्घण महावीर हा सुमित्राङ्कभूषण ॥ २२ ॥

हा देवर गुणागार कथं जातोऽसि सम्प्रति ।
श्रृण्वन्ती वां समुत्कर्षं किमहं विधिना हता ॥ २३ ॥

१ त्रैलोक्यजेता वीरेन्द्र सर्वलोकैकशासक ।
 कथं मां त्यक्षते वीर भ्रातुः पत्नीं गरीयसीम् ॥ १८ ॥
 सम्बोधय रघुश्रेष्ठं विद्यया गारुडाख्यया ।
 जहि शीघ्रमिमं वीर रावणं लोककण्टकम् ॥ १९ ॥
 निराशैवाद्य किमहं ध्रुवं यास्यामि पञ्चताम् ।
 दीर्घयुषोवां किमयमायुर्नाशोमया कल्पः ॥ २० ॥
 हा देवता हा मुनयः काशिषोद्धुभवतां गताः ।]
 हा वीरेन्द्र हतोवालिः सुग्रीवश्च कृतः सखा ।
 बद्धश्च वारिधौ सेतुः समुत्पाद्य महीधरैः ॥ १४ ॥
 रुद्धं च लंकाहृदयमित्याद्यान् भवतोर्गुणान् ।
 शृण्वन्त्येवाद्य किहहं दग्धा शोकेन भूयसा ॥ १५ ॥
 त्रायस्व मां रघुपते पतितां शोकसागरे ।
 मा चूर्णय मनः शोकमहाशनिनिपातनात् ॥ १६ ॥
 हा हा दशरथातुच्छतपः सिद्धिफलं प्रभो ।
 किमियं राक्षसी माया स्वप्नो वा सम्प्रदृश्यते ॥ १७ ॥ २५
 किमसम्भाव्यमेतन्मे दृश्यते पुरतः प्रभो ।
 कथं जीवेयमद्येश पश्यन्तीदृग्विधां तव ॥ १८ ॥
 कस्ते मारयिता वीर भवेऽस्मिन् सचराचरे ।
 किमकस्मादिदं जातं विपरीततमं प्रभो ॥ १९ ॥
 इत्यादि विलपन्तीं तां रावणस्याथ चेटिकाः ।
 राक्षस्यो वीतकरुणा वोधयन्ति स्म जानकीम् ॥ २० ॥
 किं विलप्यातिमात्रं ते भूतं तु ननु भावियत ।
 वृथा शोकेन किं चेतः खेदयस्यब्जलोचने ॥ २१ ॥
 निवारयतमां तन्वि वाष्पाणि परितो मुखम् ।
 पूर्णेन्दुसुन्दरं ह्येतद् ग्लपयन्ति निरथंकम् ॥ २२ ॥
 प्रसीद लङ्घानाथस्य नूनमूर्ढाङ्गिनी भव ।
 प्रणिपातपरोऽयं ते चैलोक्येशो दशाननः ॥ २३ ॥
 स्वर्गादुत्पाड्य वीरेण रोपितानां निजाङ्गणे ।
 कल्पद्रुमाणां छायासु विहरानेन भासिनि ॥ २४ ॥
 नमदिन्द्रादिदेवौघ शिखामणिमरीचिभिः ।
 नीराजिताङ्गिपद्मस्य तस्य त्वं महिषी भव ॥ २५ ॥

नित्यं परिचरन्तु त्वां शयनासनभुक्तिषु ।
बन्दीकृत्य समानीता वीरेन्द्रेण सुराङ्गनाः ॥ २६ ॥

त्वादृशी रूपसर्वस्वशालिनी मधुरस्मिता ।
किमेदं खिद्यते तन्वि स्वल्पेनानेन हेतुना ॥ २७ ॥

मर्त्यः सोऽपि तयोदग्धस्तमेनमनुशोचसि ।
हेलाजितयमो भोगी हृदि नानीयते कथम् ॥ २८ ॥

त्रैलोक्यवर्तीरेन्द्रः स्वर्लङ्घमीभोगभाजनम् ।
वाञ्छति त्वां दशमुखः किं सौभाग्यमतः परम् ॥ २९ ॥

पश्येमे शिरसी कृते पतिदेवरयोस्तत्व ।
अधुनापि पतित्वेन वृणुष्वैनं दशाननम् ॥ ३० ॥

निवारयैनं निष्पातभं वितथक्लेशदायिनम् ।
भजस्वाम्भोजनयने प्रेम्णा दशमुखं पतिम् ॥ ३१ ॥

अथ न स्वेच्छया चेत्वं वरमेनमुपैष्यसि ।
बलान्नेयासि तत्पाश्च भग्नमाना निशाचरैः ॥ ३२ ॥

यावत्प्रसीदेद्भूवती स्वयमेवास्य भुक्तये ।
केशोष्वाकृष्य गृह्णाति न तावन्मानदः प्रभुः ॥ ३३ ॥

अपि त्वहिरहेणैष चिरात् सीदति भामिनि ।
त्रैलोक्यराज्येऽप्यलसः शय्यामालिङ्ग्य संस्थितः ॥ ३४ ॥

नयते यमिनीः कृच्छ्रादतनुज्वरपीडितः ।
तवाधरसुधापानसोत्कण्ठो दशकन्धरः ॥ ३५ ॥

प्रेम्णा समुपसन्नास्ताः स्वर्लोकवरयोषितः ।
नेक्षते त्वद्वियोगार्तिभग्नचेता दशाननः ॥ ३६ ॥

निवेदितान् प्रतीहारैन्मतो राक्षसेश्वरान् ।
दृक्प्रसादैर्न गृह्णाति त्वदगृहीतमना असौ ॥ ३७ ॥

नान्यां पश्यति नो वक्ति न शृणोति न गच्छति ।
न प्रशंसति लङ्घेशस्त्वन्मात्रनिहिताशयः ॥ ३८ ॥

हरिचन्दनच्छायासु संस्थितश्वन्दनानिलैः ।
वीज्यमानोऽपि नो शैत्यं याति त्वद्विरहातले ॥ ३९ ॥

स्वर्गाङ्गनागणस्थोऽपि रमते न तरामसौ ।
सीते त्वन्नयनालोकसाभिलाषतमान्तरः ॥ ४० ॥

वर्तनावर्तनैरेष शय्याः पद्मदलास्तृताः ।
मृद्नाति शतशो रात्रौ महासंतापशोषितः ॥ ४१ ॥

त्रैलोक्यराज्यलद्मीस्तं न मोदयति सम्प्रति ।
त्वां विना पद्मपत्राक्षिभ भजमानाप्यनादृता ॥ ४२ ॥

इति दशभुखपक्षस्थायिरात्रिचरीणं वचनरचनयासौ संततं बोध्यमाना ।
सहषभरुणनेत्राधोमुखीभूय तस्थौ प्रतिवचनमलब्धानादृतास्ताश्च जगमः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे राक्षसीजनकृत
सीताप्रबोधनो नाम सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

*

अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ तां त्रिजटा नाम राक्षसी करुणाशया ।
शोकादसून्मुक्षन्तीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

त्रिजटोवाच

अये विदेहतनये रामपत्नि सतीवरे ।
त्यज मोहमिम सीते राक्षस्या घोरमायया ॥ २ ॥

लङ्घाधिपतिनाऽज्ञासो मायावी कोऽपि राक्षसः ।
इदं ते दर्शयामास त्रासार्थं मस्तकद्वयम् ॥ ३ ॥

न मोहेन त्यज प्राणान् सुखेन किल जीवतः ।
दीर्घायुषौ धृतक्षेमौ चिरं ते पतिदेवरौ ॥ ४ ॥

कपिकुञ्जरसेनाभिर्महतीभिः समायुतः ।
लङ्घाया हृदयं रुदध्वा स्थितस्ते पतिरूर्जितः ॥ ५ ॥

तस्यानुजः स सौमित्रिः क्रोधादरुणलोचनः ।
आस्ते रावणवंशस्य छेदाय विहितोद्यमः ॥ ६ ॥

स्वल्पैरेव दिनै स्तौ तु सकुद्गम्बं दशाननम् ।
यमलोकातिर्थं कृत्वा यास्यतस्तव दृक्पथम् ॥ ७ ॥

मा शुचः संनतापाङ्गि सुखं प्रास्यसि नो चिरात् ।
आयातस्ते पतिः साध्वि रावणान्तकरोऽधुना ॥ ८ ॥

इति त्रिजट्या देवी शान्तिनीता वचोऽमृतैः ।
उवाच तामथो रामवियोगानलतापिता ॥ ९ ॥

सीदामि त्रिजटे दृम्भां पश्यन्ती वृत्तमीदृशम् ।
दह्यन्ते मे त्वचोऽङ्गानि विगलन्तीव सम्प्रति ॥ १० ॥

सत्यं किमाह भवती मत्प्राणपरिरक्षिका ।
निर्मञ्च्छयामि ते वाचि स्वात्मानं त्रिजटेऽधुना ॥ ११ ॥

राक्षसानां कुले धन्या सम्प्रजाता भवादृशी ।
या मां रक्षति वर्षन्ती वचःपीयूषमाननात् ॥ १२ ॥

ददामि किमहं तेऽद्य मातर्मत्प्राणरक्षिके ।
ध्रुवं तव करिष्यामि प्रशंसां प्रियसन्निधी ॥ १३ ॥

दास्यति त्वेष वीरेन्द्रस्तवाभीष्टानि भूरिशः ।
यैरुपेता भवे मातर्भवती भास्यतेतराम् ॥ १४ ॥

भूयः सौख्यं शुभं पुण्यं स्वर्गं मोक्षं तथेष्यितम् ।
सम्पादयिष्यतितरां रघुवंशशिरोमणिः ॥ १५ ॥

अद्य मे राक्षसीं मायां पश्यन्त्यास्त्रिजटेऽधुना ।
असवो निर्गतप्राया भवत्या परिरक्षिताः ॥ १६ ॥

इयति राक्षसबर्वुरकानने त्वमभवास्त्रिदशादुमवल्लरी ।
मदसुरक्षणकर्मविचक्षणा विजयसे निरुपाधिकृपार्निधिः ॥ १७ ॥

इति प्रसादपीयूषैः संसिच्य त्रिजटां सती ।
तूष्णीमास तथा भूयो विमोहीकृतमानसा ॥ १८ ॥

अथाश्रौषीन्महारावं रक्षोवानरसैःयोः ।
दोर्दण्डचण्डनिर्धातिमन्योन्यं युद्धयमानयोः ॥ १९ ॥

तमाकर्ण्यान्निवीद्यस्त्रिजटामेव जानकी ।
क एष श्रूयते शब्दः कल्पान्तघनघर्घरः ॥ २० ॥

मथ्यमानस्य पाथोधेरिव तूर्णमुदित्वरः ।
अनेन त्रिजटे घोरसंरावेण बिभेम्यहम् ॥ २१ ॥

तामुवाचाथ त्रिजटा बिभ्यतीं जनकात्मजाम् ।
कपिराक्षससैन्यानामेष संयुध्यतां रवः ॥ २२ ॥

निर्दिष्टानि दशास्येन रक्षांसि कपिकुञ्जरैः ।
यूथशो मुष्टिनिर्धातैर्युध्यन्ते देवि सम्प्रति ॥ २३ ॥

सीतोवाच

प्रवृत्त एव त्रिजटे कलहः कपिरक्षसाम् ।
दशाननस्य दुर्बुद्ध्या बहुवीरक्षयंकरः ॥ २४ ॥

त्रिजटोवाच

नूनं प्रवृत्तः कलहः कपीनां निशाचराणां च महान् स एषः ।
अन्योन्यदोर्दण्डबलाभिमानाद् घनतामिहान्यचमूभटौघान् ॥ २५ ॥

सोतोवाच

एतद्युद्धमपूर्वकौतुककरं पत्या रघूणां मम
प्राणेशेन सहान्वितस्य बलिनो दुष्टस्य लङ्घेशि तुः ।
त्वं ब्रूहि त्रिजटे ममान्तिकगता दिव्यां दृशं ते ददे
साक्षात्कृत्यतयोपवर्णय मम श्रोतुं स्पृहा वर्तते ॥ २६ ॥

भर्तुर्यच्चरितं रणाङ्गणगतस्यामानुषं धन्विनः
सौमित्रेरपि यद्धवेदधनुमतः पत्युः कपीनामपि ।
यन्नीलस्य नलस्य वालितनयस्यक्षेंशितुश्चापि यत्
तत्सर्वं सह राक्षसैः रणमुखे मह्यं सखि श्रावयः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कपिरक्षसंग्रामो-
पक्षमो नामाष्टादशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ।

*

एकोनविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इत्थं सीतासमापृष्ठा राक्षसी त्रिजटाह्वया ।
साक्षात्कृत्याब्रवीत् सर्वं रामरावणसंयुगम् ॥ १ ॥

त्रिजटोवाच

माघशुक्लतृतीयातो रक्षोराघवसैन्ययोः ।
वैशाखकृष्णभूतान्तमेतद्युद्धं भविष्यति ॥ २ ॥

तत्तेऽहं कथयिष्यामि जानकि श्रूयतां त्वया ।
यद्यस्य यत्र चरितं तत्र तत्स्य वर्णये ॥ ३ ॥

रामबाहुबलोत्सक्तः कपिवीरा महोद्धटाः ।
लङ्घेशदोर्बलोत्सिक्तैर्युध्यते पश्य राक्षसैः ॥ ४ ॥

अमी मदोदधता वीराः कपयः प्रहरन्त्यमून् ।
शिल्लाभिभूं रुहैश्चापि राक्षसान् प्रहृतान् पुरा ॥ ५ ॥

वृष्टिः कपिकरोन्मुक्ता ग्राववृक्षमयी घना ।
पतत्यस्तपदेहेषु मेघवृष्टिरिवाद्रिषु ॥ ६ ॥

छन्ना एव कपिव्रातै राक्षसाग्रावभूरुहैः ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वातिशोकार्ता राक्षस्योऽद्यरुदन्ति हि ॥ ७ ॥
 अहो बलं कपीन्द्राणां येषां करचपेट्या ।
 पतन्ति राक्षसा युद्धे महापर्वतसम्मिताः ॥ ८ ॥
 एकैको वानरो वीर एकैकं रजनीचरम् ।
 अयोध्यद्रणे घोरे कुर्वणो भूरविक्रमम् ॥ ९ ॥
 सेनाधिपतयः सर्वे रामस्यातिबलोर्जिताः ।
 कपियूथान् प्रेरयन्तो गर्जन्ति बहुशो रणे ॥ १० ॥
 मुष्ट्रीमुष्टियुताः केचिद् वृक्षावृक्षि परे युताः ।
 शिलाशिलियुताश्चान्ये राक्षसैः सह वानराः ॥ ११ ॥
 हस्ताहस्ति परे युक्ताः पादापादि तथा परे ।
 दन्तादन्ति युताश्चान्ये नखानखि परे युताः ॥ १२ ॥
 राक्षसैः सह युद्धयन्ते वानराः सुमहोदधताः ।
 गर्जन्तश्चैव धावन्तः कुर्वन्तो घोरविक्रमान् ॥ १३ ॥
 आबद्धभ्रुकुटीतरङ्गविकटा विस्फारभीमानना
 रकाक्षाः करपाददन्तनखरकूरप्रहारोद्धराः ।
 गर्जन्तः समराङ्गणे किलकिलाशब्दैभृशं दारुणै-
 युध्यन्ते रजनीचरैः कपिभटा आबद्धकक्षोटकाः ॥ १४ ॥
 पेतुभुवि कपीन्द्राणां प्रहारैरतिदारुणैः ।
 वमन्तो रौधिरां धारां मुखेभ्यो रजनीचराः ॥ १५ ॥
 मुष्टि प्रहारैः कठिनै रक्षसां घोरकर्मणाम् ।
 पतन्ति कपयोऽप्याजौ युद्धयन्ते पुनरुत्थिताः ॥ १६ ॥
 निपोथयन्ति रक्षांसि समरे कपिसैनिकान् ।
 तद दृष्ट्वा चापरे कोरा न क्षमन्ते कपीश्वराः ॥ १७ ॥
 प्रेरितस्वव्यूथाश्च युध्यन्ते कपियूथपाः ।
 नानाविधैः प्रहरणैः शिलावृक्षनखादिभिः ॥ १८ ॥
 राक्षसैर्युध्यमानानां कपीनां सम्प्रहारजः ।
 सुमहानारवो युद्धं व्याप्नोति धरणीं नभः ॥ १९ ॥
 मृगेन्द्राः किं तु गर्जन्ति गह्वरेषु महीभृताम् ।
 प्रलभ्मोधरघटा घोषयन्त्यथ वा दिशः ॥ २० ॥
 देवदानवयुदधोस्यः सुमहानारवः किमु ।
 अन्योन्यं कि तु संघट्टो गिरीणां घर्षरायते ॥ २१ ॥

किं वा देवासुरैर्युक्तैर्मथते जलधिः पुनः ।
 दीर्घते वाथ धरणिनृसिंहो वापिगर्जति ॥ २२ ॥
 इत्थमाशङ्कमानानां जगतां विस्मयोऽभवत् ।
 कपीन्द्रेषु च रक्षःसु प्रहरत्सु परस्परम् ॥ २३ ॥
 रक्षसां विक्रमं दृष्ट्वा सुग्रीवः कपिसैन्यराट् ।
 शिलावृक्षप्रहारौघैर्युध्यते घोरविक्रमः ॥ २४ ॥
 हनूमान् घनवद्गर्जन् रक्षोयूथेषु रोषणः ।
 पपात वज्रसम्पातचपेटापातभीषणः ॥ २५ ॥
 प्रहरत्यद्रिभिस्तुङ्गैरद्रितुल्यान् निशाचरान् ।
 ते तत्प्रहारविधस्ता निपेतुः शतशो रणे ॥ २६ ॥
 हनूमतः प्रहारेण विक्षताङ्गा निशाचराः ।
 क्षरन्तो रौधिरीधाराः सांध्यमेघा इवारुणाः ॥ २७ ॥
 बभ्रमुः समरे भूयः सृजन्तो घोरमारवम् ।
 केचिन्मूर्छायिताः पेतुर्धरण्यां पर्वतोपमाः ॥ २८ ॥
 राक्षसाः केऽपिनिहता नलेन बलशालिना ।
 छादयन्तो महोपृष्ठं निपेतुर्निद्रिता इव ॥ २९ ॥
 नीलदोर्वेगचलितशिलावृक्षप्रहारजैः ।
 आघातैः पतिताः केचिदपुनर्जागिरा रणे ॥ ३० ॥
 करप्रहारैर्बलिनो वालिपुत्रस्य राक्षसाः ।
 वमन्तो रुधिरं युदधे निपेतुर्धरणीतले ॥ ३१ ॥
 प्रहारैरुन्मुखकपे राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
 शिश्यरे धरणीपृष्ठमालिङ्ग्य गतजीविताः ॥ ३२ ॥
 द्विविदस्य कपीशस्य पाणिपादनिपोथनैः ।
 संत्यक्जीविताः केचित्स्वपन्ति धरणीतले ॥ ३३ ॥
 ऋक्षेशोबलवांस्तत्र वृदधो युदधविशारदः ।
 राक्षसान् सुबहून् युदधे पातयामास विक्रमी ॥ ३४ ॥
 स्वयूथ्यान् बलिनः शूरान् प्रेरयन्नृक्षपुङ्गवान् ।
 समरे शुशुभेचासौ कालमेघ इवोन्नतः ॥ ३५ ॥
 पाणिपादप्रहारैश्च जाम्बवान् सम्मुखागतान् ।
 अपुनर्योधिनश्चक्रे बलिनो रजनीचरान् ॥ ३६ ॥
 एवं सप्तदिनान्यासीद्रक्षोवानरसैन्ययोः ।
 अतीव संकुलं युद्धं सुधोरं रोमहर्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्मिन् रणेऽतितुमुले त्रिजगद्विस्मयावहे ।
रक्षोभिर्वानरैश्चैव भूमिरातस्तरेतराम् ॥ ३८ ॥

संत्यक्त मृत्युभव भूरिभियो गृहीतस्वामिन्नताः कपिभटा युधि गर्जमाना ।
चक्रुनिशाचरचमूकदनं समंतात्ते पाणिपादनखदन्तभवैः प्रहारैः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रक्षोवानरसैन्य-
संग्रामो नामैकोनविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

*

विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

वर्णितं त्रिजटयैतदाहवं राक्षसौघकपिसंघयोमिथः ।
संनिशम्य जनकात्मजा मुहुस्तामथो वचनमेतद्ब्रवोत् ॥ १ ॥

सीतोवाच

अस्मिन् घोरतमे युद्धे वीरेन्द्रः प्राणवल्लभः ।
चकार सानुजो यत्तन्मह्यं समुपर्णय ॥ २ ॥

त्रिजटोवाच

वीक्ष्य विक्रमतो युद्धे कपिवीरान् महोत्कटान् ।
आस्फाल्य धनुषी तत्र वीरेन्द्रावभितस्थतुः ॥ ३ ॥

पश्य रामधनुमुक्तैर्वर्णैः सान्द्रनिपातिभिः ।
भिद्यन्ते रक्षसां यूथाः शलभा इव कण्टकैः ॥ ४ ॥

एकैको विशिखस्तस्य शतशः शतशो रणे ।
निर्भिद्यराक्षसानीकं निपातयति भूतले ॥ ५ ॥

रामवाणबलोद्रिक्काः कपयो रजनीचरैः ।
युध्यन्ते समरे धीरं भव्येरन्नन्यथा न किम् ॥ ६ ॥

आतरौ रघुकुलाद्रि भास्करौ प्रावृषेण्यघनसुन्दराबुभौ ।
आत्थोरतरकार्मुकौ रणे राक्षसान् क्षपयत शरोत्करैः ॥ ७ ॥

प्रेषिता दशवक्त्रेण येऽसंख्याता निशाचराः ।
ते रामवाणनिर्दर्गधाः शेरते धरणीतिले ॥ ८ ॥

रघुवीरवरेण्याभ्यां विशिखानलकीलया ।
रक्षसां कदनं चक्ते तदालोक्य दशाननः ॥ ९ ॥

चुक्रुधे तनयं स्वं च मेघनादं समादिशत् ।
 पश्येन्द्रजिदनेनादय हन्यन्ते मम राक्षसाः ॥ १० ॥
 भवता क्षम्यते कि तु मर्त्यः सोऽप्येष तापसः ।
 गच्छाशु धनुरादाय विक्रमं स्वं प्रदर्शय ॥ ११ ॥
 त्वयि जाग्रति रे पुत्र वरिष्ठेऽखिलधन्विनाम् ।
 किमेष कुरुते मर्त्यो वैयात्यं नामदुर्नयम् ॥ १२ ॥
 तदेनं जहि युद्धेऽस्मन् सुघोरैर्निजमार्णणैः ।
 यैस्त्वया समरे पुत्र वासवोऽपि विनिर्जिताः ॥ १३ ॥
 जानामि नितरां पुत्र भवांलज्जायते न किम् ।
 अस्मिन् वानरसंदोहृबहुले संयुगेऽधमे ॥ १४ ॥
 तथाप्ययं मर्त्यमात्रो लघीयान् रिपुरूर्जितः ।
 मृढो मामपि लोकेऽस्मिन्नजानन्नतिवर्त्तते ॥ १५ ॥
 अतस्त्वमेनं दपन्धिं कपिराजबलोर्जितम् ।
 निजदोर्दण्डवीर्येण जहि शक्रबलादन् ॥ १६ ॥
 अल्पवीर्यानिमान् कीशान् दर्पात्प्रोच्छलतो लघून् ।
 महता शरजालेन रुन्धि भोः शफरानिव ॥ १७ ॥
 यावन्न तापसावेतौ रक्षसां कदनोदयतौ ।
 भवता न निवार्येते तावच्छाम्यन्ति नो इमे ॥ १८ ॥
 कपयो बद्धकक्षोटामल्ला हृव मदोद्धताः ।
 निशाचरैर्युध्यमाना दुर्विनीताः सहस्राः ॥ १९ ॥
 इति पितुर्वचनेन स नोदितस्त्रिवदशराज जयोर्जितमानसः ।
 सपदि पाणिगृहीत धनुर्धरः कटिनिबद्धनिषंगयुगोययौ ॥ २० ॥
 तमनुप्रययुः क्रुद्धा नानाशास्त्रास्त्रपाणयः ।
 राक्षसाः कलिताटोपा गर्जमानाः सहस्राः ॥ २१ ॥
 योद्धुं युधि क्षपितराक्षसयूथपेन रामेण निर्गतवतीन्द्रजिति प्रसह्य ।
 रात्रिंचरा मदविघूर्णितलोहिताक्षाः सर्वे जितं जितमिति प्रसभं जगर्जुः ॥ २२ ॥
 अथ राक्षसयूथेषु पणवानकगोमुखाः ।
 भेरीदुन्दुभिदकादया अवाद्यन्त समंततः ॥ २३ ॥
 तूर्यत्रिकभवो घोषः कल्पान्तघनघर्घरः ।
 व्यानशो रक्षसां सैन्ये धरणीगगनान्तरम् ॥ २४ ॥
 पुरोगास्तस्य बलिनो राक्षसाः सुमहोद्धताः ।
 शस्त्राण्यस्त्राणि चात्यन्तं वर्षन्तः सुसमाययुः ॥ २५ ॥

गदार्भिमुशलैः शूलैः शक्तिभिश्चपरश्वधैः ।
 भुशुण्डीभिश्च परिघमुदगरैरसिपट्टिशैः ॥ २६ ॥
 समंताञ्छादयामासुविक्रमाढ्या निशाचराः ।
 वान्यस्त्राणि च शस्त्राणि राक्षसानां प्रगर्जताम् ॥ २७ ॥
 समंतात्पत्तमानानि वीच्य वानरसैनिकाः ।
 तत्रसुर्हृदयैराशु तुमुले रणदुर्दिने ॥ २८ ॥
 लीलयैव तु चिच्छेद रामो निजशरोत्करैः ।
 ततः कुद्धाः खड्गहस्ता निषेतुः कौणपत्रजाः ॥ २९ ॥
 स तानायततो वीच्य खड्गहस्तान् निशाचरान् ।
 चिच्छेद रामो विशिखैर्वज्रसम्पातदारुणैः ॥ ३० ॥
 शायिताः कोटिशस्तेन प्रोत्पत्तन्ती निशाचराः ।
 रामेणैकैकवाणेन छित्त्वा छित्त्वा रणाङ्गणे ॥ ३१ ॥
 अथ चुक्रोध बलवान् मेघनादो धनुर्धरः ।
 रामबाहुबलेनोच्चैर्वीच्य विक्रमतः कपीन् ॥ ३२ ॥
 रणाङ्गणगतो वीरो मेघगम्भीरगर्जनः ।
 अधिज्यं धनुरादाय लच्य दृक् संहिताशुगः ॥ ३३ ॥
 इदमूचे महादर्पः क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 शृण्वत्सु वीरयूथेषु मध्यस्थः सेनयोर्द्वयोः ॥ ३४ ॥
 रे रे नितान्तचपलाः कपयो लघुविग्रहाः ।
 सुखं विक्रमता वध्या यूयं ननु मया रणे ॥ ३५ ॥
 क्षुद्रास्त्यजत संत्रासं सुखं प्रोच्छलतोच्चकैः ।
 न मच्छरेभ्यस्तीक्ष्णेभ्यो युष्माकं भयमण्वपि ॥ ३६ ॥
 अमीषां कपिदेहेषु पततां महती त्रपा ।
 येषां प्रमत्तशक्रेभकुम्भनिर्दारणं लघु ॥ ३७ ॥
 ससुरासुरमत्येषु जगत्सु ननु रेऽल्पकाः ।
 को मद्वाणप्रहरणं सोहुं शक्तो भवेत्पुमान् ॥ ३८ ॥
 अमीभिर्वज्रसम्पातभीषणैर्मम मार्गणैः ।
 विवुधाधिपतेर्वीयं मया प्रमथितं रणे ॥ ३९ ॥
 अलं तवापि सौमित्रे भिया मम शरोत्करैः ।
 भवानापि न मद्वाहुदण्डविक्रमभाजनम् ॥ ४० ॥
 अत्यर्थमभ्युपेतोऽस्मि योद्धुं रामेण तन्वहम् ।
 भ्रूभङ्गलीलया येन निबद्धः पयसां निधिः ॥ ४१ ॥

अथवा कि निबद्धेन सिन्धुना जलरूपिणा ।
तीक्ष्णाः खलु ममोहण्डदोर्दण्डविशिखानलाः ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा युधि कर्णन्तकुण्डलीकृतकार्मुकः ।
राघवेन्द्रमभिकुद्धो मुमोच विशिखान् दश ॥ ४३ ॥

तानापतत एवाशु रामो निजमहेषुणा ।
चकर्तं ते च नभसि द्विधाभूता पराययुः ॥ ४४ ॥

ततस्तयोस्तिग्मतरप्रहारिणोः परस्परं धोरतरेरणाजिरे ।
महेन्द्रजिद्राघवयोः शरोत्कर्बाबूवयुदधं तुमुलं जयैषिणोः ॥ ४५ ॥

रामस्य विशिखान् यावन्मेघनादो निकृन्तति ।
तावत्सौमित्रिराकर्णकृष्टात्यायतकार्मुकः ॥ ४६ ॥

अताऽयमुं धोरैर्मार्गैस्तनुमर्मसु ।
ततोऽसौ चुक्रुधे वीरो लक्ष्मणायात्तधन्वने ॥ ४७ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां शराभ्यां तौ ताडयामास मर्मणि ।
रामस्तावपि चिच्छेद लक्ष्मणश्चेतदन्तरे ॥ ४८ ॥

अताऽयतं विशिखैः सुघोरैर्मर्मपातिभिः ।
ततः स आह संक्रुद्धो युद्धि क्रूरतरं वचः ॥ ४९ ॥

हे राम हे लक्ष्मणो नैवमेतद्युक्तं रेणऽस्मिन् युवयोर्नयोद्वितम् ।
यदेक एवाहमिषुप्रयोगैर्युद्धामि चान्योन्यबलाश्रयौ युवाम् ॥ ५० ॥

नैतद्वीरस्य संश्लाध्यं युवाभ्यां क्रियते रणम् ।
इति श्रुत्वा रघुश्रेष्ठः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

अन्यतो युध्यतां वीर भवानहमिहामुना ।
एक एव करिष्यामि युदधं वीरवरोचितम् ॥ ५२ ॥

ततश्च लक्ष्मणो वीर आज्ञासः स्वामिना तथा ।
अन्यानेव प्रचिच्छेद शरैः कौणपयूथपान् ॥ ५३ ॥

आर्यस्य पार्श्वगः क्रूरान् बलादापततोऽस्मपान् ।
चिच्छेदैककबाणेन शतशः शतशो रणे ॥ ५४ ॥

सम्पूर्णं नवमीदिनं समभवद् युदधं महासंकुलं
वीरेणेन्द्रजिता रघुप्रवरयोस्तत्पृष्ठगैश्चास्त्रपैः ।

तत्राधिजयधनुर्धरेण बलिना सौमित्रिण कोटिशो
बाणैरेव हृता निशाचरवराः क्षोणीतले शिश्यरे ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रामलक्ष्मणेन्द्र-
जित्संग्रामो नाम विशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

एकविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथास्तमगमद् भानुस्तयोः समिति राक्षसैः ।
 युध्यतोर्वर्णतोर्बणिन् रामलद्दमणवीरयोः ॥ १ ॥

ततो रात्रिरमूच्छुक्लनवमी चन्द्ररश्मिभिः ।
 प्रकाशमाना तौ तस्यां युयुधाते निशाचरैः ॥ २ ॥

भ्रातरौ सज्यधनुषौ भूरिसंरम्भभीषणौ ।
 प्रहरन्तौ 'शरैस्तीर्घणैः पातयन्तौ च राक्षसान् ॥ ३ ॥

रामस्य धनुरुन्मुक्तैः सायकैरतिदारुणैः ।
 इन्द्रजिञ्चिन्नभिन्नाङ्गो विरराम न संयुगात् ॥ ४ ॥

सौमित्रिणा शरन्रातैः पतितान् युधि कोटिशः ।
 संवीक्ष्य राक्षसान् भूमौ मेघनादशचुकोप ह ॥ ५ ॥

क्षरद्रुधिरदिग्धाङ्गैराकोशद्धिः समंततः ।
 उत्पत्तद्धिः पतद्धिश्च भ्रमद्धिः क्षतवेदनैः ॥ ६ ॥

जवनिर्यत्सरिद्वारिनादिप्रवहदस्तकैः ।
 भूरेणुभूरिदिग्धाङ्गैः कण्ठोदयच्छासनिःस्वनैः ॥ ७ ॥

एकवाह्वक्षिचरणैद्विधाभूतैः क्षतादितैः ।
 अधोनिपतितैः कैश्चिदुद्वाहुभिरुद्दद्विभिः ॥ ८ ॥

आघूर्णमानतनुभिर्विपर्यस्तैश्च कैश्चन ।
 उड्डीनपाददोःशीर्णैर्मध्यमात्रावशेषितैः ॥ ९ ॥

विदीर्णमस्तकैः कैश्चिद्विदीर्णहृदयैरपि ।
 विदीर्णोदरकोष्ठैश्च निर्गतान्त्रकदम्बकैः ॥ १० ॥

कैश्चिद्विधाभूतभालैः शरप्रोतैश्च कैश्चन ।
 कैश्चिद्दध्वस्त कपालैश्च रणतल्पावलम्बिभिः ॥ ११ ॥

भांकारराविकण्ठैश्च कैश्चिदस्वस्थशायिभिः ।
 शिवागणोल्कृत्तमांसैर्विचेष्टद्विरितस्ततः ॥ १२ ॥

विकीर्णचिकुरैः कैश्चिद् धूर्णमानविलोचनैः ।
 आतस्तरे मही कृस्ना सौमित्रिशरताडितैः ॥ १३ ॥

दशकन्धरपुत्रस्य पुरोगैः पार्णिगैरपि ।
 रक्षोभिः समरोत्साहसमायातैः सहस्रशः ॥ १४ ॥

चन्द्रज्योत्स्नावलक्षायां निशि प्रेतनिशाचरान् ।
 विचिन्वन्तः पिवन्तश्च शोणितं पिशिताशनाः ॥ १५ ॥
 जत्कुर्वन्तश्च संतृप्ताः शोणिताद्रैः शिरोगणैः ।
 गुणफन्तोऽत्रगुणोत्तैर्मुण्डमालाः सहस्राः ॥ १६ ॥
 चण्डीरुद्रगणास्तत्र विचेहृधोरनिःस्वनाः ।
 रामलक्ष्मणयोः श्रेय आशिषाना समन्ततः ॥ १७ ॥
 चर्वयन्त्यो मृदून्यस्थीन्यशनन्त्यः पिशितानि च ।
 पिवन्त्यो रौधिरीर्धाराः कण्ठेभ्यो रात्रिचारिणाम् ॥ १८ ॥
 सद्यः सौमित्रिविशिखैर्निकृत्तेभ्यः कवोष्णिकाः ।
 उद्दगारयन्त्योऽसूक् शेषं विचेषः शतशः शिवाः ॥ १९ ॥
 एवं घोरे रणे वृत्ते राक्षसौघक्षयंकरे ।
 कपिसैन्योत्साहकरे रामलक्ष्मणदोर्बलात् ॥ २० ॥
 क्रोधाक्तरक्तनयनः शक्रजिन्निशि विक्रमन् ।
 हतदर्पण्ययौ लङ्घां मोहितो रामविक्रमैः ॥ २१ ॥
 ॑पुनरागत्य दुर्वृत्तः समरे क्रोधमूर्छितः ।
 चकार सुमहत्कर्म वीरविस्मयकारकम् ॥ २२ ॥
 नागपाशैर्बन्धाजौ सुदृढं मन्त्रवित्तमः ।
 कपीन्द्रांश्चापि सुग्रीवनलनीलाङ्गदादिकान् ॥ २३ ॥
 तस्यमन्त्रप्रभावेण महामायाविनो रणे ।
 बद्धौ तौ भ्रातरौ घोरैर्नागपाशैः समन्ततः ॥ २४ ॥
 बद्धानि कपि सैन्यानि युद्धयमानानि राक्षसैः ।
 बभूवुस्ततक्षणादेव निश्चेष्टानि महानिशि ॥ २५ ॥
 सुसप्रायं तु तत्सैन्यं रामस्य परितोऽखिलम् ।
 विलोक्य राक्षसाः सर्वे हृदा मुमुदिरेतराम् ॥ २६ ॥
 तैस्तैर्महाविषज्वाला विषमैर्वर्धकृतैः ।
 कफिमिः कालमेघाभैरुत्पर्णैरतिभीषणैः ॥ २७ ॥
 विषाग्निविष्फुलिङ्गैधान् मुच्छद्विर्लोचनाध्वना ।
 प्रचण्डपवनाटोपं सृजद्विः सुमहाजवैः ॥ २८ ॥
 बलिलभिः कालसूत्राभैः क्रूरदण्टाङ्कुरोद्भटैः ।
 ललत्सुधोररमनैर्वर्मद्विर्गरलोत्करान् ॥ २९ ॥
 सहस्रधा च शतधा वेष्टिर्भीमचेष्टितैः ।
 कालाङ्गनवयप्रख्यैः शिरोमणिविभूषणैः ॥ ३० ॥

तस्यमन्त्रबलाहूतैर्मेघनादस्य मायिनः ।
 नागैर्नानाविधैः स्थूलैः फणामण्डलराजिभिः ॥ ३१ ॥
 नागपाशवतावद्वा रामलक्ष्मणसैनिकाः ।
 निपेतुर्धरणीपृष्ठे निश्चेष्टा मूर्च्छिता इव ॥ ३२ ॥
 स्वयं च सुमहावीरो युद्धन्तावेव तत्क्षणात् ।
 नागपाशैः समावद्वौ पेततुर्धरणीतले ॥ ३३ ॥
 अथेन्द्रजिन्मुदायुक्तो वीच्य तादृग्रिषधांश्चतान् ।
 उवाचोद्धतया वाचा राक्षसान् पार्श्ववर्तिनः ॥ ३४ ॥
 अहो रे राक्षसास्त्रस्तानेतान् परिपश्यत ।
 हस्तग्राह्यशिरोवेष्टान् निश्चेष्टान् पतितान् रणे ॥ ३५ ॥
 पश्यतामुं रघुपतिं रामं भुवि सहानुजम् ।
 पतितं नागपाशौरैनिबद्धं दृढबन्धनैः ॥ ३६ ॥
 अशक्तं चेष्टितुमपि हस्तात्स्खलितकामुंकम् ।
 बहवो मे हता आभ्यां राक्षसा समराङ्गणे ॥ ३७ ॥
 इदानीं क्वानयोर्वीर्यं दोर्बलं च च विक्रमः ।
 मत्यों भूत्वा मया साकं स्पदर्धमान इमां दशाम् ॥ ३८ ॥
 प्राप्तोऽसौ पश्यतरणे पतितं गतचेष्टितम् ।
 अमी कपिभटाः सर्वे पतिता धरणीतले ॥ ३९ ॥
 मूर्छिता इव निश्चेष्टा नागपाशदृढं सिताः ।
 विक्रमं पश्यतामीषामिदानीं दोर्बलं च तत् ॥ ४० ॥
 मया सह धृतस्पदर्धाः प्राप्नुवन्तीदृशीं दशाम् ।
 किमत्रचित्रं त्रैलोक्ये एकवीरोऽस्म्यहं यतः ॥ ४१ ॥
 को मे प्रतिभटो लोके कृत्स्नेऽस्मिन् सचराचरे ।
 अवस्थां पश्यतामीषां पतितानां रणाङ्गणे ॥ ४२ ॥
 एवं वदति सोत्साहं मेघनादे मुदान्विते ।
 उदस्थाजजयनिर्घोषो निशाचरचमूर्गतः ॥ ४३ ॥
 भेरीदुन्दुभिनिःसानपटहानकगोमुखैः ।
 शङ्खतूर्यमृदंगाद्यैर्निशाचरकराहतै ॥ ४४ ॥
 समभूदभूरिनिर्घोषो जयवादित्रसम्भवः ।
 जितं जितमिति स्वैरं राक्षसाः समवादिषुः ॥ ४५ ॥
 ततो जयोत्साहविवृद्धमानसः समुत्क्षपन् बाहुयुगं मदेन सः ।
 सुरेन्द्रजिद्रात्रिचरैः ॑सुहर्षितेर्विवेश लङ्घाधिपतेर्निकेतनम् ॥ ४६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे नागपाश-
 बन्धनो नामैर्कविशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

द्वार्चिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ सस्मार भगवान् नरलीलाकुतूहली । १
 नागान्तकरणं तात्पर्यं बलिनं निजवाहनम् ॥ १ ॥

तस्मिन्नेवान्तरे धाता नागरिमिदमादिशत् ।
 गच्छे नागान्तकेदानीं तूर्णं मद्वचसेरितः ॥ २ ॥

रामरावणयोर्युद्धं यत्र रामो रघूद्रुहः ।
 नागपाशैः समावद्धो मेघनादेन संयुगे ॥ ३ ॥

सानुजो धरणौ शेते नरलीलाकुतूहली ।
 कपिसैन्यं च निखिलं निश्चेष्टं मूर्छितोपमम् ॥ ४ ॥

नागपाशैर्दृढं बद्धं शेतेऽद्य धरणीतले ।
 तद्वीद्य राक्षसाः सर्वे गर्जन्ति मुदिताशयाः ॥ ५ ॥

कथं ते विक्रमं स्वस्य शक्तिसुरतापनः ।
 हाहाभूतं च भुवनं रामस्यालोक्य तां दशाम् ॥ ६ ॥

जयाशा सकलैस्त्यक्ता ये के च सुरपक्षगाः ।
 व्यामोह इव संजातः सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ ७ ॥

रामे रघुकुलाधीशे श्रुतिगोद्विजरक्षके ।
 मूर्छिते पतिते भूमौ नागपाशैघवेष्टिते ॥ ८ ॥

जयाशा यत्र देवानां दशारथापहृतश्चियाम् ।
 एकबाणजितानेकसहस्रबलराक्षसे ॥ ९ ॥

स चेत्तादृग् दशां प्राप्तः कोऽन्यो जेष्यति रावणम् ।
 त्रैलोक्यकण्टकं दुष्टं श्रुतिगोद्विजतापिनम् ॥ १० ॥

अस्वस्थमिव मन्योऽद्य त्रैलोक्यमतिखिद्यते ।
 भवानपि प्रभुं तादृग्ददशंनैव सहिष्यति ॥ ११ ॥

अतः प्रयाहि त्वरितं यत्र रामो जगत्पतिः ।
 तत्क्षणाद् दृष्टिमात्रेण नागपाशान्निवारय ॥ १२ ॥

तत्र पक्षोद्ध्रुवं वातमाकर्ण्य भुजगाः किल ।
 तत्क्षणात्तूर्णमुड्डीय गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १३ ॥

इति स ब्रह्मोवाक्यमाकर्ण्य पतगाधियः ।
 आययौ त्वरितं तत्र यत्र रामो रणाङ्गणे ॥ १४ ॥

आयातमात्रे गरुडे नागान्तकरणोद्धते ।
 चण्डपक्षयुगोदभूतमरुदावर्त्तभीषणे ॥ १५ ॥
 तत्क्षणाद दुःसहा नागः पाशवत्यरिवेष्ठितः ।
 प्रोड्डीय प्रसर्ण जग्मुहृत्स्थौ च रघूद्वहः ॥ १६ ॥
 सानुजः सहस्रन्यश्च धूतनिद्र इवोत्स्थितः ।
 ततः किलकिलाशब्दं कृत्वा कपिमहाभटा: ॥ १७ ॥
 उत्तस्थुः शत्रुसैन्यानां वितन्वन्तो महाभयम् ।
 रामस्ताद्यं पुरो वीह्य भक्तिप्रहृशिरोधरम् ॥ १८ ॥
 प्रसादपरमो देवो दृष्ट्या समनुतोषयन् ।
 इदमाह स विश्वात्मा विनिबद्धाञ्जलीपुटम् ॥ १९ ॥
 साधु भोः पतगोत्तंस स्वस्त्यस्तु तव संततम् ।
 मुक्ताःस्म नागपाशेभ्यस्त्वदागमनमात्रतः ॥ २० ॥
 कृतं च वीर भवता देवकार्यमिदं महत् ।
 कृतं साधुतमं ह्यद्य स्मृतमात्रो यदागतः ॥ २१ ॥
 इति लब्धप्रसादोऽसौ तमाह जगदीश्वरम् ।
 जानामि त्वां जगन्नाथ साक्षात्पुरुषमव्ययम् ॥
 नारायणं रमाकान्तं भूभारहृतिहेतवे ॥ २२ ॥
 अवतीर्ण रघोर्वशे नरलीलानुकारिणम् ।
 या याः करोषि भगवन् लीला इह मनोहराः ॥ २३ ॥
 तासां तत्त्वं प्रविज्ञातुं कः शक्नोति पुमान् भुवि ।
 स्वस्वरूपं स्वलीलाश्च वेत्तुमेको भवान् प्रभो ॥ २४ ॥
 आदयाचित्प्रकृतिर्यास्ति स्वरूपानन्दविग्रहा ।
 सैव ते जानकी सीता माया त्रैलोक्यकारणी ॥ २५ ॥
 तथा त्वं भगवन्नित्यं स्वप्नेऽपि न वियुज्यसे ।
 लीलामात्रं तु भवतो भूभारहरणाय तत् ॥ २६ ॥
 जहि त्वरितमेवामुं दुष्टं त्रैलोक्यकण्टकम् ।
 श्रुतिगोद्विजधर्मधनिधानं दशकन्धरम् ॥ २७ ॥
 उपसंहर विश्वेश राक्षसान् प्रबलानिमान् ।
 भूभारभूतान् दुःसत्त्वान् धनुर्मुक्तैर्महेषुभिः ॥ २८ ॥
 हर वीरेन्द्र साधूनां भक्तानां च महद्भूयम् ।
 स्वीयां प्रकृतिमास्थाय रमस्व करुणानिधे ॥ २९ ॥
 रक्ष धर्मपथं वीर यत्र देवाः प्रतिष्ठिताः ।
 अविलम्बितमेवैतत्समाप्य महद्रणम् ॥ ३० ॥

उच्चैरभिष्ठ्य स इत्थमेनं मुहुः प्रणम्य प्रणतां सयुग्मः ।
बद्धाञ्जलिस्तेन पुनर्विसृष्टो जगामधामस्वमथो खगेन्द्रः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मेघनादपराजयो
नाम द्वाविशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

*

त्रयोर्विशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

हृतदर्पो मेघनादो जगाम दशमीदिने ।
वासस्थानमगदरामो मुदितो वानरैः सह ॥ १ ॥

कुर्वन् किलकिलारावं शत्रूणां हृद्विभेदनम् ।
आस्फोटयंश्च दोर्दण्डान् सोत्साहमुखपङ्कजः ॥ २ ॥

अग्रतः कपिसैन्यस्य हनुमान् सुमहाबलः ।
सुग्रीवश्च नलो नीलस्तथा वालिसुतो बली ॥ ३ ॥

आजगमुः कपयः सर्वे स्वस्वावासस्थलीं प्रति ।
निर्मुक्तकवचो राम उपसंहृतकामुकः ॥ ४ ॥

स्नात्वा नित्यक्रियां कृत्वा देवर्षिपितृतर्पणम् ।
विधाय श्रद्धया युक्तो धर्मसीमाभिरक्षकः ॥ ५ ॥

ददौ दानानि विप्रेभ्यो गोभूमिकनकादिकम् ।
इत्थं युद्धावहारोऽभूदेकादश्यां द्वयोरपि ॥ ६ ॥

सर्वे हरेर्वतं चक्रुवैष्णवाः कपिसैनिकाः ।
जाम्बवांश्चापि धर्मत्मा भक्तिमांश्च विभीषणः ॥ ७ ॥

सीतारामचन्द्रादेवौ सम्पूज्य सुसमाहिताः ।
तुलसीं चापि सम्पूज्य तत्पत्रैश्च सीतापतिम् ॥ ८ ॥

शङ्खघण्टादिनिर्धोषैरारात्रिकपुरःसरम् ।
कथयन्तो रामकथां जन्मकर्मादि निर्मलम् ॥ ९ ॥

रात्रौ जागरणं चक्रुः समवेताः परस्परम् ।
तदोपसृत्य सुग्रीवो रामं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ १० ॥

इदमूचे विनीतात्मा कपीनां शृण्वतां सुधीः ।
रघुदेव सुराराध्यचरणद्वन्द्वपादुक ॥ ११ ॥

अमीषां स्वस्वसैन्येषु पृथगाज्ञारवं जनाः ।
 धोषयन्ति जयादौ वा शपथे वा नयादिषु ॥ १२ ॥

नैतद्युक्तं जगन्नाथ भवानेकोयदीश्वरः ।
 सर्वेषामपि सैन्यानां तदेते सर्वदा जनाः ॥ १३ ॥

तवाज्ञां धोषयन्त्वद्वा दण्ड्या इतरथा यदि ।
 श्रृण्वन्त्वेतेऽखिलानाथ यूथपालाः समंततः ॥ १४ ॥

वदन्त्वेते जनान् स्वान् स्वान् हितमेतदृतः परम् ।
 सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा न्यायमेतन्मनोरमम् ॥ १५ ॥

सर्वेऽपिकपिसामन्ताः साधु साध्वित्यपूजयन् ।
 अनुमत्य तथोवाच राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ १६ ॥

साधूक्तं कपिशार्द्दलं सर्वेषां नो हितावहम् ।
 कस्याज्ञा धोष्यतां सैन्ये रघुनाथं प्रभुं विना ॥ १७ ॥

सर्वे पृथक् पृथगिह सामन्ताः सन्ति कोटिशः ।
 तेषामेकः प्रभुरसौ रामो यो जगतः प्रभुः ॥ १८ ॥

मह्यं लङ्घामुना दत्ता वदान्य गणमौलिना ।
 किमहं धोषयिष्यामि स्वाज्ञां तत्र विमूढधीः ॥ १९ ॥

मत्प्रभोरेव रामस्य नित्यमाज्ञा भविष्यति ।
 जगत्रयेऽपि यस्याज्ञा तस्याज्ञात्रापि मे शुभा ॥ २० ॥

इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रे तु तूष्णीं भूते कपीश्वरः ।
 सुग्रीवः परिप्रच्छ कौतुकान् संशयं त्विमम् ॥ २१ ॥

राम राम महाबाहो वदान्यानां सुरदुम् ।
 निजपाणितलच्छाया रक्षिताशेषविष्टपः ॥ २२ ॥

विभीषणाय वीरेन्द्र लङ्घा दत्ता त्वया ध्रुवम् ।
 न तत्र मम संदेहो यद्भवान् सर्वशक्तिभूत् ॥ २३ ॥

एकस्तु मम सन्देहस्तं भवान् छेत्तुमर्हति ।
 यदि जातु विनीतात्मा लङ्घेशो दशकन्धरः ॥ २४ ॥

यायाते शरणं देव शरणागतरक्षिणः ।
 तत् किमस्मै भवान् दद्यादस्य मे कथयोत्तरम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तः कपिराजेन रघुदेव उवाच तम् ।
 अविचार्येव सपदि स्मितदयोतितदिङ्मुखः ॥ २६ ॥

यदि मां शरणं यायात्सुग्रीव दशकन्धरः ।
 अस्ति मे तर्हि साकेतपुरी याप्रतिमा भुवि ॥ २७ ॥

तामहं सहसा दद्यां तस्मै शरणमीयुषे ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य वदान्यानां शिरोमणेः ॥ २८ ॥

सर्वेऽपि विस्मिताः सन्तो धन्यं धन्यमुद्ब्रवन् ।
 इत्थं तेस्तैर्वाग्निनोदैस्तद्विनं तैः समापितम् ॥ २९ ॥

अपरेद्युः समुत्थाय सर्वे कृत्वा यथोचितम् ।
 आजग्मुः समरोद्युक्ताः सुधोरां रणभूमिकाम् ॥ ३० ॥

पटहान् गोमुखांश्चैव वादयन्तो रणोन्मुखाः ।
 युक्ताः सर्वे कपिभटा राक्षसैः सह संयुगे ॥ ३१ ॥

सानुजो राघवेन्द्रः स्वमासफाल्य कठिनं धनुः ।
 बाणैर्वह्निशिखाकारै रक्षो वलमदाह्वयत् ॥ ३२ ॥

पुरस्तात्कपिसैन्यस्य हनुमान् रक्तलोचनः ।
 सिंहनादं विधायोच्चैर्युक्तवान् युधि राक्षसैः ॥ ३३ ॥

तस्य नादेन वित्रस्ताः केचिद्राक्षससैनिकाः ।
 पलायाञ्चकिरेतूर्णं संत्यज्य समराङ्गणम् ॥ ३४ ॥

केचिच्च रक्षसां मुख्या वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
 आययुः सम्मुखे तस्य कपिवीरस्य गर्जतः ॥ ३५ ॥

गदापाणय आकृष्ट धनुज्यमुक्तमार्गणाः ।
 आकृष्टखञ्जाः परशुहस्ताः शूलकराः परे ॥ ३६ ॥

नानाविधप्रहरणा नानाविक्रमशालिनः ।
 लङ्घेशस्याज्ञया वीराः प्राणान् हुत्वा युधि स्थिताः ॥ ३७ ॥

दर्शयन्तो विक्रमं स्वं परस्परमसूयया ।
 निपेतुः कपिसैन्येषु वायुपुत्रो रुरोध तान् ॥ ३८ ॥

वेलेव यवनोदीर्णन् जलधेः पयसां भरान् ।
 समेत्य तेऽतिबलिनो मार्हति समवेष्यन् ॥ ३९ ॥

स तान् पादप्रहारेण पाणिक्षेपैर्विपोथनैः ।
 प्रसद्याक्रमणैश्चैव ममदं रजनीचरान् ॥ ४० ॥

तेषां मुख्यः कोऽपि धूम्राक्षनामा धोराकारो राक्षसः क्रूरकर्मा ।
 आकृष्टासिर्वेगवान् धावमानो युद्धायागाढ्नुमन्तं बलाढ्यः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे धूम्राक्षागमनो
 नाम त्रयोर्विशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

चतुर्विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

आजुहाव हनूमन्तं युद्धे धूम्राक्षराक्षसः ।
 अरे रे कपिपोत त्वं मदेनोदीर्णमानसः ॥ १ ॥

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य समरे कदर्थ्यसि राक्षसान् ।
 न मे प्रतिबलो योद्धुं लघीयान् विक्रमोद्यतः ॥ २ ॥

तथापि स्वामिना तेन लङ्घेशेन महौजसा ।
 योद्धुं नियुक्तो लघुभिर्भवद्धिः कपिसैनिकैः ॥ ३ ॥

सोऽहं त्वाद्य हनिष्यामि दर्पोद्धतमनारतम् ।
 उत्प्लुवन्तं रणभुवि भुजङ्ग इव दर्दुरम् ॥ ४ ॥

अस्थाने संनियुक्ताः स्मो वयं वीरा निशाचराः ।
 किं कुर्मः सम्प्रति कपे भर्तुराज्ञा गरीयसी ॥ ५ ॥

वयं जयेम युष्मांश्वेत् का नः श्लाघा महीयसाम् ।
 यैः समुत्पाटिता दन्ताः क्रोधाद्विगदन्तिनामपि ॥ ६ ॥

पराजीयेमहि पुनर्युष्माभिर्लघुमात्रकैः ।
 तदा त्वतीव नो हानिर्वीर्यस्य यशसस्तथा ॥ ७ ॥

तथाप्यागच्छ युद्धेय त्वयाहं भर्तुराज्ञया ।
 प्रसद्य च नयामि त्वामचिराद्यमशासनम् ॥ ८ ॥

इत्युदीर्यं स धावित्वा प्रजहारासिना दृढम् ।
 हनूमन्तं हृदि रणे वज्रेणेव गिरि वृषा ॥ ९ ॥

पुष्पप्रहारवच्चास्य स प्रहारोऽतिदारुणः ।
 अभवद्राक्षसकरप्रेरितासिसमुद्भवः ॥ १० ॥

ततश्च चुक्षुभेरोषाद् धूम्राक्षो नाम राक्षसः ।
 पुनरुत्तोल्य तं खड्गं प्रहत्तुं तमधावत ॥ ११ ॥

स च पाणितलोक्षेप सम्भवाद् दृढधाततः ।
 तमसि पातयामास हनूमान् रक्षसः करात् ॥ १२ ॥

पपात बज्रवन्मेघादवनीं कम्पयन्नसिः ।
 राक्षसः पतितेखड्गे लज्जमानमना अभूत् ॥ १३ ॥

ततस्त्रिशूलमादाय तं प्रहर्तुमधावत ।
 बलादाच्छिदय तद्वस्ताद्वनुमान् दूरमक्षिपत् ॥ १४ ॥

ततः स क्रोधताम्राक्षो मुष्टिमुद्यम्यमारुतिम् ।
वक्षसि प्रजहारोच्चैर्जगर्जं च यदोद्धुरः ॥ १५ ॥

अभून्मुष्टिप्रहारोत्थो वज्रनिर्घोषदारुणः ।
त्रुट्यन्महीघशिखरस्येवातिविषमोरवः ॥ १६ ॥

न विव्यथे च हनुमान् स तेनाण्वपि मुष्टिना ।
पुनरुद्यम्य दोर्दण्डं धूम्राक्षो रोषसंयुतः ॥ १७ ॥

यावत्तं प्रहरेदुच्चैर्वज्रतुल्येन मुष्टिना ।
तावत्स्वयं मरुत्सूनुर्मुष्टिमावध्य सत्वरम् ॥ १८ ॥

प्रजहारास्य शिरसि गिरिकूटसमुन्नते ।
तेनास्य शतधा शीर्षं छिन्नभिन्नमिवाभवत् ॥ १९ ॥

मुष्टिप्रहारविधवस्तशिरा रुधिरमुद्धमन् ।
स पपात महीपृष्ठे धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २० ॥

चालयन्नवनीं कृत्स्नां साबिधद्वीपां सपर्वताम् ।
तस्मन्निपतिते भूमौ राक्षसास्तस्य पृष्ठगाः ॥ २१ ॥

शब्दाण्यादाय शतशो हनुमन्तमभिद्रुताः ।
तानेष बलवान् वीरो मरुत्पुत्रो रणे स्थिरः ॥ २२ ॥

कांश्चिवन्मुष्टिप्रहारेण कांश्चित्पादप्रहारतः ।
कांश्चित् परस्परशिरोघट्टनस्फोटनक्रमात् ॥ २३ ॥

कांश्चिद्विपोथनैः पदम्भ्यां कांश्चिदाक्रमणेन च ।
कांश्चित्पदा समाक्रम्य गाढं तच्चरणौ बली ॥ २४ ॥

हस्तेन मत्तगजवद्विधा कृत्वा व्यपाटयत् ।
निनाय कालनगरीं राक्षसानखिलानपि ॥ २५ ॥

अथ तेन त्रयोदश्यां चक्रनामा निशाचरः ।
योदधुं बाहुबलोत्क्षसो रणाङ्ग्नेनुपाययौ ॥ २६ ॥

घुवं तमप्येष बली हनुमांश्चिरेण वीरं युधि योधयित्वा ।
एकं समाक्रम्य पदा द्वितीयं विपाटयामास पदं कराभ्याम् ॥ २७ ॥

तत्पृष्ठगा ये च मदाभिनदधाः पतञ्ज्ञवत्तं प्रसभं समीयुः ।
तानप्यसौ मल्ल इवातिवीर्यो निपातयामास वियोथ्य भूमौ ॥ २८ ॥

ये शस्त्र हस्तास्तमभिप्रयाता रणाङ्ग्ने रात्रिचराः सहस्रम् ।
तानेष कृत्वा प्रसभं विशस्त्रान्निपातयामास चपेटपातैः ॥ २९ ॥

इति थीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे धूम्राक्षचक्रवधो
नाम चतुर्विशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

पञ्चविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ भूतादिनान्नीलः प्रहस्तं वासरैस्त्रिभिः ।
 विक्रमन्तं रणो घोरमवधीन्मल्लयुद्धकृत् ॥ १ ॥

इत्थं विक्रमतो वीक्ष्य कपीन् रक्षःक्षयंकरात् ।
 महाबलो दशमुखः स्वयं योद्धुमुपागमत् ॥ २ ॥

तस्मिन् विनिःसृते योद्धुं लङ्घातो भूरिराक्षसैः ।
 पुरोगेः पृष्ठगौश्चापि साद्व बहुमदोद्धते ॥ ३ ॥

जयनिःसानपटहभेरीदुन्दुभिगोमुखैः ।
 समभूत् काहलः शब्दो व्याप्तुवन् रोदसी दिशः ॥ ४ ॥

स दध्दिंशर्ति दोषाणां महाधन्वा महाबलः ।
 पड्क्तया शिरोभिः शैलस्य कूटैरिव भयानकः ॥ ५ ॥

क्रोधादग्निकणान् मुच्चन् विशत्यालोचनैरपि ।
 कम्पयन् धरणीं कृत्सनां पादन्यासैर्मदोद्धतः ॥ ६ ॥

शस्त्रास्त्रमन्त्रनिपुणो हेलानिर्जितवासवः ।
 मेघनिर्घोषया वाचा तत्तस्थानेषु राक्षसान् ॥ ७ ॥

आज्ञया स्थापयन् क्रुद्धः सामन्तांश्च भूपतीन् ।
 प्रसभं निर्दिशन् युद्धे स्थेमानमपलायनम् ॥ ८ ॥

इदमूचे महावीर्यो नगरान्निःसृतो बहिः ।
 अहो रे राक्षसभटा अद्याहं योद्धुमुद्यतः ॥ ९ ॥

ममाप्रतिबलेनापि रामेण युधितिष्ठता ।
 अहो मेघातिता येन बहवो राक्षसा भटाः ॥ १० ॥

अतो द्रष्टव्य एवायं मया समिति राववः ।
 बद्धो येन च पाथोधिर्दृशा कोपकषायया ॥ ११ ॥

तमहं विशिखैरद्य मम बाहुबलेरितैः ।
 सर्वथा छिन्नभिन्नाङ्गं दर्शयिष्यामि रक्षसाम् ॥ १२ ॥

अद्य पश्यत मे बाहुबलं तस्मिन् विघातके ।
 अथवा किं बलेनास्मिन् मर्त्यमात्रे लघीयसि ॥ १३ ॥

आनेष्यामि जवाद्वदध्वा तमहं शरजालगम् ।
 इत्थं विकथमानोऽसौ निश्चकाम पुराद्वहिः ॥ १४ ॥
 सहैव रक्षसां यूथैर्नाशस्त्रास्त्रपाणिभिः ।
 जयनिर्धोषसहितो नानाशस्त्रास्त्रसंयुतः ॥ १५ ॥
 स आगत्य रणेऽतिष्ठत् कपिसैन्यैर्निरीक्षितः ।
 दशभिः शिखैरर्युक्तो महानद्रिरिवोन्नतः ॥ १६ ॥
 दोर्दण्डनिबहोऽद्वृतसरलद्रुमदण्डभृत् ।
 विभ्रददृष्टीस्त्वषा दीप्ता ज्वलन्तीरोषधीरिव ॥ १७ ॥
 उत्तुङ्गस्कन्धकूटोच्चः पादशैलभयानकः ।
 उरःपृथुशिलशाली पृष्ठाधित्यक्याञ्चितः ॥ १८ ॥
 मुखनासाश्रुतिदरीगद्वारभीषणः ।
 अदृश्यत रणे साक्षाद्ग्रीमकर्म दशाननः ॥ १९ ॥
 तं वीक्ष्य केचित् कपयो वित्रस्ता इव तत्क्षणात् ।
 विस्मिताश्चा भवन् केचिदहो एष स रावणः ॥ २० ॥
 भीताः केचिच्चापरितो दिङ्मखेषु पलायितुम् ।
 समादधौ तानाश्चास्य भगवान् रघुपङ्गवः ॥ २१ ॥
 अहो अस्मान्न भेतव्यं दुःसत्त्वान्मे महाभटाः ।
 मयि तिष्ठति संग्रामे का वो भीतिरितो भवेत् ॥ २२ ॥
 पश्यतैनं रणमखाद् द्रावयामि शरैरहम् ।
 वाणैर्वैत्तिशिखादीसैन्यसौ स्थास्यति मत्पुरः ॥ २३ ॥
 इत्युक्ताः कपयो रामवीरेण धृतधन्वना ।
 समाहितान्तराः सर्वे तस्थृयुधि रिपोः पुरः ॥ २४ ॥
 सोऽभिवीक्ष्य रणे रामं तिष्ठन्तं सज्यकार्मकम् ।
 मुमोच वीरः पञ्चभ्यो धनुभ्यः पञ्चसायकान् ॥ २५ ॥
 सतानापततो घोरान् पञ्चभिः सायकैर्निजैः ।
 चकर्त्त मध्येगगनं तदद्वृतमिवाभवत् ॥ २६ ॥
 भूयो मुमोच रघुपेसायकान् दशकन्धरः ।
 तानप्यसौ द्विधा चक्रे मध्येमार्गं निजैः शरैः ॥ २७ ॥
 इत्थं स तेन बलिना विनिःमुक्ताञ्छरोत्करान् ।
 विभेद सायकैस्तीक्ष्णैस्ततश्चुक्रोध रावणः ॥ २८ ॥

१. मुक्तान् मुक्तान्-मथु० ।

राक्षस्या मायया भूत्वा शतधा च सहस्रधा ।
 आवृणोत् परितो रामं मायावी राक्षसेश्वरः ॥ २९ ॥
 वर्षं च शरव्रातान् सानुजे रघुपुञ्जवे ।
 महानीलगिरौ वारिवृष्टीरिव पुरन्दरः ॥ ३० ॥
 जवेन शरवृष्टि तां रामो निर्धूय सायकैः ।
 उदस्थाद्वानुमालीव रश्मिवृन्दैः कुहेलिकाम् ॥ ३१ ॥
 स शरैस्ताड्यामास यावत्प्रतिकृतिद्विषम् ।
 रावणस्तं चाभ्यवर्षच्छतधा च सहस्रधा ॥ ३२ ॥
 ततस्तयोरभूद् युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 पश्यद्विवुधगन्धर्वनरविस्मयवर्धनम् ॥ ३३ ॥
 यावद्दिनत्रयं निर्यन्तरन्तरशरोत्करम् ।
 शिङ्गमानधनुर्जीवारवपूरितदिङ्गमुखम् ॥ ३४ ॥
 आच्छादितनभोभूमिपथं घोरतरारवम् ।
 अन्योन्यजयवाञ्छादयं मेघयोरिव गर्जतोः ॥ ३५ ॥
 उभयोर्धनुषी ते तु मण्डलाकारतां गते ।
 सृजन्ती इव दृश्येते निरन्तरशरोत्कारान् ॥ ३६ ॥
 तूणात् समभ्युद्धरणं रोपणं चापि धन्वनि ।
 क्षेपणं लक्ष्यहननं पुनरुद्धरणं तथा ॥ ३७ ॥
 बह्वीरपि क्रिया राम एकरूपा व्यदर्शयत् ।
 रक्षोधिपोऽपि समरे तद्विक्रममातनोत् ॥ ३८ ॥
 चतुर्थीदिवसे रामो रावणस्य निजेषुणा ।
 धनुर्मौर्वीं बभञ्जाजौ सोऽन्यांधनुषि संदधे ॥ ३९ ॥
 ततो मौर्वीं धनुश्चापि तस्य रामो व्यखण्डयत् ।
 शरेणैकेन चान्येन मध्यशीर्षावितंसकम् ॥ ४० ॥
 ततः स क्षुब्धहृदयो धनुरन्यदुपाददे ।
 ततः करान् सधनुषः समाहत्य दृढैः शरैः ॥ ४१ ॥
 धनुषि पातयामास करेभ्यस्तस्य राघवः ।
 एकेन चातिगाढेन शरेणोरस्यताडयत् ॥ ४२ ॥
 स शरस्तस्य हृदयं प्रविवेश जवेरितः ।
 अपसारयितुं तस्मान्मोहमानमदानिवः ॥ ४३ ॥

पपौ च रुधिरं तत्र ततो मूर्छामवापसः ।
पुनश्चैतन्यमासाद्य धूर्णमानः स संयुगे ॥ ४४ ॥

भुशुण्डीं प्राहिणोद् रामे ज्वलन्तीं तडिदुज्ज्वलाम् ।
तामप्यर्धपथप्रासां चकर्त्त रघुपुञ्जवः ॥ ४५ ॥

शतधा निजबाणेन ततः शक्ति मुमोच सः ।
तामप्यस्य द्विधा मध्येव्योमाभिमुखपातुकीम् ॥ ४६ ॥

ततः खड्गांश्च मुशलान् मुदगरप्रासतोमरान् ।
शक्तीः परश्वधाञ्छूलान् परिधान् कुन्तपट्टिशान् ॥ ४७ ॥

मुमोच घोरमायावी परितो रघुपुञ्जवे ।
अप्राप्नानेव तान् रामः शस्त्रपूगान् सहस्रशः ॥ ४८ ॥

सहमध्यधनुर्मुक्तैर्जबाणैरखण्डयत् ।
रामस्य मार्गणैरित्थं शशाश्चाणि च विद्विषः ॥ ४९ ॥

परायेतुर्निकृन्तानि तमेव समताडयन् ।
ततो वह्निशिखादीपैर्बाणैर्बहुजवेरितैः ॥ ५० ॥

जघान रावणं रामस्तेषु चैकेन वक्षसि ।
दशभिश्च भ्रुवोर्मध्ये दशभिश्चिबुकेषु च ॥ ५१ ॥

दशभिश्चास्य दीपानि चूडारत्नान्यपाहरत् ।
शराणां विशर्तिं चास्य दोर्मूलेषु सवर्मसु ॥ ५२ ॥

निचखान रघुश्रेष्ठस्तत्क्षणात् करलाघवात् ।
प्रक्षरद्रुघिरोघोऽसौ प्रत्यञ्जक्षतविक्षतः ॥ ५३ ॥

महेन्द्रवज्जप्रहृतस्खलद्वातुरिवाचलः ।
आधूर्णमानो भूयस्या शरवेदनया खलः ॥ ५४ ॥

न स्थातुमशक्तत्र पुरो रामस्य संयुगे ।
ताङ्गमानस्ततश्चासून् समादाय त्वरान्वितः ॥ ५५ ॥

स्वद्रुघिरदिग्धाञ्जः पलायत रणाञ्जणात् ।
ततो जयजपेत्युच्चैः कपयो राममब्रुवन् ॥ ५६ ॥

इत्थं खलु त्रिभिरहोभिरुदग्रदर्पों लङ्केश्वरः समिति वीरवरेण तेन ।
रामेण दीपतरवह्निशिखोयमानैविद्रावितो निजशरैः समरात्सलज्जम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रादणविद्रावणो नाम
पञ्चविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

षड्विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

आरभ्य पञ्चमीं कृत्सनां चतुर्भिर्दिवसैस्ततः ।
 बोधितस्तेन निद्राणः कुम्भकर्णो निजानुजः ॥ १ ॥

तावद्युद्धावहारोऽभूद् रामरावणसेनयोः ।
 यावत्प्रबोधितः कृच्छ्रात्कुम्भकर्णो महाबलः ॥ २ ॥

विद्रावितस्तु रामेण संग्रामाद् दशकन्धरः ।
 व्रीडाकलङ्कितमुख इदमाह स्वसेवकान् ॥ ३ ॥

अरे रे राक्षसाः कोऽयं कालस्यैव विपर्ययः ।
 उपस्थितो ममेदानीं यन्मत्येऽपि स तापसः ॥ ४ ॥

कपिसेनापरीवारो भ्रात्रैकैन द्वितीयवान् ।
 धनुर्मात्रिसहायश्च हिनस्तीहैव राक्षसान् ॥ ५ ॥

धिङ्गे बलं च वीर्यं च प्रतापोन्नतिमेव च ।
 कपिभिर्वैष्टिता यस्य त्रैलोक्यजयितः पुरी ॥ ६ ॥

किमिदानीं च कर्तव्यं मम लब्धजयोन्नतेः ।
 त्रैलोक्येऽप्येकवीरस्य क नु सम्भाव्यते रिषुः ॥ ७ ॥

सोऽपि मर्त्यः स चाप्येकः सोऽपि तापस वेशभृत् ।
 सोऽप्यत्रैव स्थितो हन्ति पुरीपरिसरे मम ॥ ८ ॥

रक्षोयूथपतीन् वीरानसंख्यातान् दिने दिने ।
 हन्ति स्वयं धातयति रक्षोवीरान् स मामकान् ॥ ९ ॥

इति चिन्तापरं नित्यं निद्रा संत्यज्य मां गता ।
 अहो शेते कुम्भकर्ण इदानीमपि निद्रया ॥ १० ॥

जितः स्त्रिया चतुरया कामीव स ममानुजः ।
 शेते विमूढहृदयो बाह्यं वेद न चान्तरम् ॥ ११ ॥

बोधनीयो द्रुतं यत्नैर्यथा जागर्तिसोऽधुना ।
 क्षयं नीताः किलानेन तापसेन निशाचराः ॥ १२ ॥

तानेष दृष्ट्वा सपदि रुषाविष्टो भविष्यति ।
 भक्षयिष्यति चाऽप्येतौ भ्रातरौ मम विद्विषौ ॥ १३ ॥

अतः प्रबोध्यतां भूत्याः कुम्भकर्णो ममानुजः ।
सुस्तिगद्धश्च मयि प्रेम्णा हितं मेऽद्वयं करिष्यति ॥ १४ ॥

धिग् धिरिवभीषणसमं भ्रातृरूपं विरोधिनम् ।
यस्त्यजेत्संकटे प्राप्ते सम्पत्सु सह भुक्तवान् ॥ १५ ॥

नेदृशः कुम्भकर्णोऽस्ति भ्राता मेऽतिप्रियो हि सः ।
सुप्तः किल चिरेणासौ व्यप्यह्वीश्चतुर्युगीः ॥ १६ ॥

बोधनावसरे चास्मिन् बोधनीयः स राक्षसाः ।
किं त्वस्य चिरसुप्तस्य क्षुधा बह्वी भविष्यति ॥ १७ ॥

अतो भोजनसामग्री पूर्वं तस्य विधीयताम् ।
कार्यनानाविधैर्मासै राशयः पर्वतोपमाः ॥ १८ ॥

भ्रियन्तां रुधिरौघीश्च कासारास्तस्य तुष्टये ।
कार्या नानाविधैरन्नैरामैः पक्षैश्च राशयः ॥ १९ ॥

पूर्यन्तां वापिकाः कूपाः सरस्यो विविधै रसैः ।
घृतैरिक्षुरसैः प्राज्यैर्माक्षिकैर्मधुभिस्तथा ॥ २० ॥

दधिदुग्धसुराद्यैश्च मांसाकृतैश्च तथा रसैः ।
कुण्डानि परिपूर्यन्तां तस्य वीरस्य तुष्टये ॥ २१ ॥

नानाविधा चोत्कटा च तस्य कादम्बरी सुरा ।
प्रवाह्यतां नदीरूपा यां पीत्वा स सुखी भवेत् ॥ २२ ॥

दृष्टा स तत्कणादेतद् बालभोगं करिष्यति ।
ततो माध्याह्लिकीं बेलां प्राप्यान्यद्भूत्यते बहु ॥ २३ ॥

इदं सद्यो हिमद्वाक्यात्पूर्वमेव विधीयताम् ।
अन्यथा सोऽतिक्षुर्धताश्चिरेण परिनिद्रितः ॥ २४ ॥

अदृष्टभक्ष्यसम्भारः क्षुब्धचित्तो भविष्यति ।
भक्षणं हि वृतं तेन त्रैलोक्यस्य विधेः पुरा ॥ २५ ॥

ततो विरञ्चिर्भगवांश्चिन्तयाह सरस्वतीम् ।
वरकालेऽस्य वदनं त्वं देवि प्रविश ध्रुवम् ॥ २६ ॥

नो चैन्मत्तो लब्धवरस्त्रैलोक्यं भक्षयेदयम् ।
सरस्वती विधेर्वाक्याद्विवेशास्य मुखं तदा ॥ २७ ॥

भक्षयिष्यामीति न स स्वप्स्यामीत्यवृणोद्दिषिः ।
तदारभ्य स्वपित्येष मत्तोऽप्यधिकविक्रमः ॥ २८ ॥

इति रक्षसामधिपतेर्गिरा ततो रजनीचरा विविधभोजयसंविधाः ।
प्रविधाय पूर्वममुना यथोदिताः प्रणताः पुरोऽस्य निखिलं न्यवेदयन् ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कुम्भकर्णप्रबोधना-
ज्ञायनो नाम षड्विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

सप्तविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

राक्षसा ऊचु

यथैव भवनादिष्टं तथास्माभिः कृतं प्रभो ।

विहिता भोज्यसम्भाराः कुम्भकर्णस्य भुक्त्ये ॥ १ ॥

आमैः पक्षैश्च पल्लैः कृता दशमहीधराः ।

अन्नैर्नानाविधैः पक्षैरामैश्च विहिता दश ॥ २ ॥

तिलैर्मुदगैस्तण्डुलैश्च कृताः कूटाः पृथक् पृथक् ।

पत्रैः शाकैः फलैश्चैव विहिता राशयो दश ॥ ३ ॥

रसालजम्बूपनस वदरामलकेञ्जुदैः ।

फलैर्नानाविधैः स्तिर्घैर्मधुरै राशयः कृताः ॥ ४ ॥

रोटिकापूपद्विदलशष्कुलीतण्डुलादिभिः ।

पृथक् पृथक्तास्तत्र राशयो रक्षसां पतेः ॥ ५ ॥

घृताकैः शर्करापूर्णदधिदक्षीरमधूक्षितैः ।

पायसैराज्यसंयुक्तैः शर्करापूरपूरितैः ॥ ६ ॥

असंख्यातानि कुण्डानि पूर्णानि सुमहांति च ।

दधिमध्वाज्यपूर्णानि कुण्डानि च पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥

तद्वदिक्षुरसैर्गढिमावर्त्तितपयोभरैः ।

पूर्णानि दश कुण्डानि कर्पूरैलादिवासितैः ॥ ८ ॥

माहेयैः स्वादुभिगदैर्विहितानि तवाज्या ।

अत्युत्कटसुरासोतोवाहिनी च कृता सरित् ॥ ९ ॥

वाप्यश्च पशुसंदोहरूधिरैः सम्भूता भृशम् ।

गाढैः स्तिर्घमयैर्हृद्यैः कृता मांसाद्रिसंनिधौ ॥ १० ॥

नानाविधाश्च सम्भारा भोज्यवस्तूपकल्पिताः ।
आमोदवन्तः स्वादिष्टा निर्मलाः सुखदाः कृताः ॥ ११ ॥

दृष्टिप्रसाददानेन तात् गृह्णातु भवान् प्रभो ।
सुखमेष्यति तात् दृष्टा कुम्भकण्ठतवानुजः ॥ १२ ॥

आदायादाय हस्तेन भोक्ष्यते च यथारुचि ।
पात्रमात्रावशिष्टांश्च करिष्यति स तत्क्षणात् ॥ १३ ॥

इति श्रुत्वा वचस्तेषां राक्षसेन्द्रो दशाननः ।
उवाच राक्षसानन्यान् सोत्साहं दशकन्धरः ॥ १४ ॥

अतः परं कुम्भकण्ठं बोधयन्तु निशाचराः ।
नयन्तु तत्र करिणो महतः पर्वतोपमान् ॥ १५ ॥

स्यन्दनान् वाहनैराढ्यांस्तुरगान् वृषभानपि ।
अन्यानपि महासत्त्वांस्तैर्मर्दयत तद्वपुः ॥ १६ ॥

यथा निद्रां विहायाशु चिरात्सुमः स वुध्यते ।
तथा कुरुते प्राज्ञाः पादसंवाहनामिव ॥ १७ ॥

हृदये जानुनोर्वाह्नीरंसयोस्तस्य पीनयोः ।
मर्दनं कुरुतेतुङ्गगजेन्द्रचरणक्रमैः ॥ १८ ॥

शिलाभिः स्थूलमूलाभिर्दृढं ताडयतोरसि ।
तस्यातिपीवरे यद्वक्तन्दुकैस्तूलपूरितैः ॥ १९ ॥

इत्यादाय प्रभोराजां तथा चक्रः समेत्य ते ।
तथाप्येष्य महानिद्रश्चिरसुमो न बुध्यते ॥ २० ॥

प्रत्युताधिकमस्वाप्सीत्पादसंवाहनाद्यथा ।
मर्दनं तैः कृतं तस्य सुखसुप्त्यै बभूव तत् ॥ २१ ॥

आरण्यमहिषैः शृङ्गैर्दन्तिनां दन्तपातनैः ।
खुरक्षेपैस्तथाश्वानां सुखनिद्रानुकूल्यतः ॥ २२ ॥

मेने कण्डूयनमिव स किञ्चित्कोमलैर्नेतैः ।
घोरघण्टानिनादेन मिश्रितः करिणां तथा ॥ २३ ॥

अश्वानां च रथानां च गच्छतां प्रतिगच्छताम् ।
नृणामालयतां चैव गम्भीरध्वनिकारिणाम् ॥ २४ ॥

स तादृकाहलः शब्दः कोलाहलरवोद्धुरः ।
नास्य निद्राविनाशाय पर्यासोऽवपिसोऽभवत् ॥ २५ ॥

ततो लङ्केश्वराजसा राक्षसास्तस्य कर्णयोः ।
द्राणयोश्चापि बहुशः सत्त्वानुच्चावचानपि ॥ २६ ॥

सहस्रशो गा महिषीर्गवयाञ्छकरान् मृगान् ।
छागीश्छागाश्च मेषाविशाशमार्जारकुंकुरान् ॥ २७ ॥

बलीमुखान् गौरखराजन्यांश्च विविधान् पशून् ।
पक्षिणः इयेनगृध्रादीश्चाषतित्तिरिवायसान् ॥ २८ ॥

विविधान् पर्वतगुहाप्रतिमेन बिलाध्वना ।
अन्तः प्रवेशयामासुः प्रविशंस्ते च सत्त्वरम् ॥ २९ ॥

अन्तर्यथा ब्रह्मरन्धं परिप्रायुस्ततश्च ते ।
क्षुतिं संजनयामासुस्तस्य सुपस्य रक्षसः ॥ ३० ॥

अन्तःक्षुतिसमुद्भूतिमरुद्वेगसमाहताः ।
सर्वे ते बहिराजग्मुः पशवः पक्षिणोऽपि च ॥ ३१ ॥

तथापि न स संसुप्तः प्राबुध्यतमनागपि ।
ततस्तस्यैव वचनं सस्मार दशकन्धरः ॥ ३२ ॥

उक्तं ह्यनेनयत्पूर्वं स्वापस्यादौ महीयसः ।
अहं स्वपिमि लङ्केश लब्धनिद्रावरो विधेः ॥ ३३ ॥

नाचिरेण प्रबोधो मे भविष्यति दशाननः ।
नानाचतुर्युगीव्याप्त्य स्वप्स्यामि रहितः शुचा ॥ ३४ ॥

यदि त्वावश्यके कार्ये परिप्राप्ते तवार्यक ।
अवश्यं बोधनीयः स्यां तर्हियत्नोऽ्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

दिव्याङ्गनाजनोदगीतैः सरसैः सप्तभिः स्वरैः ।
मूर्छनाग्रामसंयुक्तैः सतालैर्नर्तनक्रमैः ॥ ३६ ॥

पादमञ्जीरमधुरक्षणत्कारैः सुखावहैः ।
मेखलादामञ्जङ्कारैर्बलयानां च निकणैः ॥ ३७ ॥

करतालैः कांस्यतालैः कणन्मङ्गुकञ्जर्दरैः ।
मृदञ्जमुरजोद्घोषैर्वर्णापणवर्मदलैः ॥ ३८ ॥

ध्वनद्विः परितो नाट्यगाननृत्यमहारवैः ।
तत्क्षणान्मुक्तनिद्रः स्यां तौर्यात्रिकभवै रवैः ॥ ३९ ॥

शङ्खदुन्दुभिभेर्यद्यैर्विद्यद्विः सुमहारवैः ।
मन्द्रैस्तारैश्च निर्दोषैर्मधुरैः श्रोत्रपूरकैः ॥ ४० ॥

निद्रात्ययो मे भ्रातःस्यान्नान्यथा यत्नकोटिभिः ।
 विधिनामे वरो दनो निद्रैव च वृता मया ॥ ४१ ॥
 सुखं स्वप्स्यामि सततं शयनीये मनोरमे ।
 उक्स्ते बोधने यत्नोत्पाहिते कार्यं आगते ॥ ४२ ॥
 त्रैलोक्यं त्वं तु निर्जित्य विधाय स्ववशे भृशम् ।
 सदेवासुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषम् ॥ ४३ ॥
 कुरुष्व राज्यमव्यग्रः स्थितो लङ्घापुरीमधि ।
 परिखायितपाथोधि हेमप्राकारदुर्गमाम् ॥ ४४ ॥
 भुड्ढव भोगान् यथाकामं लभमानो महत्सुखम् ।
 मां च भो अनुजानीहि चिराय सुखसुस्पये ॥ ४५ ॥
 इत्युक्तं महामेतेन स्मरामि प्रयतोऽधुना ।
 तं करिष्यामि वै यत्नं स्वयमेवामुनोदितम् ॥ ४६ ॥
 इति संचिन्त्य मनसा राक्षसान् स तथादिशत् ।
 ते तदादेशमादाय तथा चक्रुनिशाचराः ॥ ४७ ॥
 गायकान्नर्तकीश्चैव वादकान् लासकानपि ।
 मार्दञ्जिकान्-मौरजिकान् दुन्दुभीवादने पटून् ॥ ४८ ॥
 अन्यांश्च वाद्यनिपुणान् नानाविद्याधरानपि ।
 जवादाहृय तत्पाश्वेऽमहोद्घोषमकारिषुः ॥ ४९ ॥
 ततानां विततानां च सुषिराणां तथैव च ।
 घनानां भूरिभेदानां वाद्यानां परिवाद्यताम् ॥ ५० ॥
 अभूद्घोषो महास्तत्र यज्ञ शेते स राक्षसः ।
 निद्राणो महतः कालात्वयोदश चतुर्युगीः ॥ ५१ ॥
 कृच्छ्रान्निद्रां विनिर्धीय प्रोन्मीलितविलोचनः ।
 जजागार क्षणो नैष कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ५२ ॥
 तमाह रावणो भूयो निमीलन्नयनालसम् ।
 भ्रातर्जग्निहि नो स्वापकालः सम्प्रति वर्तते ॥ ५३ ॥
 प्राप्तोऽयं तापसः कश्चिदिह भूरिचमूवृतः ।
 अहर्निशं क्षपयति राक्षसान् वाणवह्निना ॥ ५४ ॥
 बहवो मे हता वीरा अनेन परिपन्थिना ।
 शून्यप्रायमभूत् पश्य परितो नगरं त्विदम् ॥ ५५ ॥

कृच्छ्रेण वोधितस्त्वं तु स्मृतत्वद्वच सा मया ।
किं निमीलयसे नेत्रे भूयोऽप्यलसयद्वमणी ॥ ५६ ॥

तस्मिन् प्रबुद्धमात्रे तु राक्षसानां कदम्बकाः ।
जितं जितं रावणेत्यवोचन् वीच्य शान्तवान् ॥ ५७ ॥

स रक्तनिद्रालसतुन्दिलेक्षणो विकीर्णकेशौघभयानकाननः ।
स जृम्भमामोटिटदीर्घविग्रहो गिरिर्यथा तुङ्गतयोदतिष्ठत ॥ ५८ ॥

अथ क्षणेनोत्थितमात्र एष विलोक्य वीरः पुरतो दशास्यम् ।
सुपश्चिराङ्गोक्तुमना बभाषे क्षुधाकुलोऽस्मीति गभीरघोषः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कुम्भकर्णप्रबोधो
नाम सप्तार्द्विशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

अष्टार्द्विशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

स तद्वाक्यं समाकर्ण्य कृतयत्नो दशाननः ।
उवाच तं क्षुधात्यातं कुम्भकर्णं निजानुजम् ॥ १ ॥

चतुर्भिर्दिवसैर्वीर यत्नेन त्वं प्रबोधितः ।
भक्षयैतान् भोज्यभारान् नानान्नाव्यञ्जनान्वितान् ॥ २ ॥

पश्य मांसौघकूटानि क्लृप्तानि तव तृप्तये ।
अन्नराशीनिमान् पश्य पृथक्^१ सम्यग्रसान्वितान् ॥ ३ ॥

भन्ध्यचेष्यान् लेह्यपेयान् पश्य स्वादुंश्चतुर्विधान् ।
इह नानाविधा भक्ष्याः शष्कुलीरोटिकादयः ॥ ४ ॥

रसा नानाविधाश्चापि दधि दुर्घं सुरामधु ।
तैर्भूताः कूपिका वाप्यः सरस्योऽथापि दीर्घिकाः ॥ ५ ॥

सुखेन भक्षय भ्रातस्त्वमिमा भोज्यसंविधाः ।
आपीय मदिरां घोरां मांसभारानशेषय ॥ ६ ॥

यिब रक्तमयान् कुण्डानि क्षुद्रवमयांस्तथा ।
सर्वांश्च भोज्यसम्भारान् भुड्क्व भूरिमदान्वितः ॥ ७ ॥

१. पृथग्यञ्जमसंयुतान्-मथु० ।

इत्यं विनीय त्वं वीर क्षुधां सुचिरसम्भवाम् ।
जहि शत्रुन् रणे वीर स्वानां प्रमुदमावहन् ॥ ८ ॥

रणाङ्गणं त्वयि गते नूनं भद्र्याश्च वानराः ।
[‘तापसावपि तौ मत्यौ चूर्णनीयौ मदाज्ञया’ ॥]

यौ रामलक्ष्मणावेताविति लोके श्रुतिं गतौ ॥ ९ ॥

न जानाति भवान् वीर संजातौ स्वपिति त्वयि ।
ततश्च कुम्भकर्णोऽसौ निर्दिष्टास्तेन ताः किल ॥ १० ॥

अन्नव्यञ्जनमांसादिसंविधाः सकला अपि ।
बभक्ष क्षुधायान्तःस्थपावकज्वालमालया ॥ ११ ॥

अचवंयत मांसास्थीन्यामांसास्थीनि सर्वतः ।
सस्वदे च सुपकानि मांसानि विविधान्यपि ॥ १२ ॥

अन्नकूटांश्चरवादोच्चैर्भूरिव्यञ्जनसंयुतान् ।
भर्जितानि च धान्यानि बहूनि समचर्वयत् ।
पीत्वा कादम्बरीं रस्यां मत्तो राक्षससत्तमः ॥ १३ ॥

सर्वं निपातयामास यत्किञ्चिदिह कल्पितम् ।
भद्र्यग्रलेह्यादि विविधं रावणेन प्रयत्नतः ॥ १४ ॥

पपौ रसभृतान् कूपान् सरसीर्वापिकास्तथा ।
क्रमेण विपुलाहार आदायादाप पाणिना ॥ १५ ॥

भुक्त्वा निरवशेषं तत् सर्वमाहारसंचयम् ।
जगर्ज मदिरायतः किञ्चित्तृप्तिमुपागतः ॥ १६ ॥

तस्य गर्जिवो घोरो रोदसी पर्यघोषयत् ।
तं श्रुत्वा कपयस्त्रस्ता मुदिताश्चापि राक्षसाः ॥ १७ ॥

भुक्त्वा सोऽथ स्वस्थमनाः पर्यपूच्छत रावणम् ।
क एष ते रणोदयोगः किमर्थं वा दशाननः ॥ १८ ॥

केन वा सह जातस्ते विरोधो भुक्नेष्वलम् ।
किमर्थं रक्षसां यूथान् रणेक्षपयसि स्वयम् ॥ १९ ॥

आज्ञावशंवदास्तेऽमी निपतन्ति पतञ्जलत् ।
समरेषु महावेगा रक्षोवीरास्तवोऽद्भुताः ॥ २० ॥

इति पृष्ठः प्रबुद्धेन कुम्भकर्णेन रावणः ।
उवाच तं यथावृत्तं जानकीहरणादिकम् ॥ २१ ॥

१-१-नास्ति-रीवां ।

ततश्च रामगमनं सेतुबन्धपुरःसरम् ।
 कारणं सर्वमैवैतत्तेन युद्धस्य सोऽवदत् ॥ २२ ॥

इथं प्रबोध्य लङ्केशः कुम्भकणं महाजवम् ।
 जगाम स्वगृहं तूर्णं यत्र मन्दोदरी स्थिता ॥ २३ ॥

तमन्तःपुरस्थाः स्त्रियः कुम्भकर्णप्रबोधोत्सवं ज्ञापन्त्यः सहर्षाः ।
 जयाशंसनादृष्टिप्रसादं वचोगुंफनैर्मोदयामासुरच्छैः ॥ २४ ॥

इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कुम्भकर्णभोजनो
 नामाष्टार्चिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

एकोनत्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

श्रहोवाच

अथायुक्तं मन्यमानः कर्म तद्भ्रातुरात्मनः ।
 पुनः पुर्विचार्यासौ कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥

व्यषीददात्मनो मृत्युं मन्यमानो रणाङ्गणे ।
 तथा सपुत्रपौत्रस्य रावणस्यापि राघवात् ॥ २ ॥

आजगाम ततो वीरो विषण्ण इव चेतसा ।
 सभामण्डपमध्यस्थं भ्रातरं दशकन्धरम् ॥ ३ ॥

तमायान्तमसौ दूराङ्ग्राह परमादृतः ।
 महाबल इति ज्ञात्वा न्यस्तयुद्धभरं हितम् ॥ ४ ॥

महासभामण्डपान्तस्तावेकासनसंस्थितौ ।
 सप्रश्रेयेक्षणप्रश्नप्रतिवाक्यादिभिर्मुदा ॥ ५ ॥

मिथः प्रेमकथालापैः सुप्रीतौ तौ बभूवतुः ।
 ततो बली कुम्भकर्णो रावणं प्राणसम्मितम् ॥ ६ ॥

आभाष्य चापि सम्बोध्यप्रियभ्रातरमात्मनः ।
 एतदूचे वचो न्यायं निश्चित्य विदुषां गिरा ॥ ७ ॥

हन्त भ्रातस्त्वया किं तु कृतमेतज्जुगुप्सितम् ।
 तदिध सन्तः प्रकुर्वन्ति यन्न्यायाद नपोदितम् ॥ ८ ॥

सत्यं वयं क्रूरतमा राक्षसाः सत्ववर्जिताः ।
 तमोमात्रलयाः कापि विरले रजसि स्थिताः ॥ ९ ॥

तथापि भ्रातर्जनीहि पुलस्त्यस्य मुनेः कुलम् ।
यस्मिन् वयं सुसंजाता अनुरूपा भवेत् ॥ १० ॥

तदा नो भुवने श्लाघा नो चेन्निदैव सत्सु नः ।
साम्प्रतं भवता वीर परजाया रहोगता ॥ ११ ॥

हृता बलेन तत्कर्म न युक्तमिति मन्महे ।
को नाजनि वली लोके को न शक्तश्च सर्वथा ॥ १२ ॥

न्याय्यामेवाचरन् सर्वे दुर्न्यान्नश्यते यतः ।
इति ज्ञात्वा नयं भ्रातरिदानीमपि विदिध भोः ॥ १३ ॥

पराङ्गनामिमां दूराद्विषवल्लीमिव त्यज ।
यां स्पृशन् म्रियते जन्तुः परत्रेह च निन्दिताम् ॥ १४ ॥

इति नीतिमुपादाय यदि वत्स्यति वै भवान् ।
भविष्यति चिरञ्जीवी पुत्रपौत्रादिभिः सह ॥ १५ ॥

नो चेत्समेतः सर्वस्त्वं नाच्चिराद्यास्यशि क्षयम् ।
विचार्येत्थं मुहुर्भ्रातरिदानीमपि चेतय ॥ १६ ॥

त्रैलोक्यश्रीमदाविष्टं चेतोनिजमतन्द्रितः ।
जीवन्तु चापि समराच्छेषा अपि निशाचराः ॥ १७ ॥

प्रतिकूलगिरस्तस्य गिरमित्थं निशम्य सः ।
दर्योत्क्षण्ठभुजोद्दण्डः प्रत्युवाच विहस्य तम् ॥ १८ ॥

अहो कृच्छ्रेण यद्भ्रातर्मया त्वं सम्प्रबोधितः ।
तत्साधु समरे शत्रुं कुम्भकर्णं जिगाय भोः ॥ १९ ॥

अपि मे मानसोत्साहमित्थं वाग्भर्विलोपयन् ।
प्रतिकूलवृत्तिः समये सुप्त एव भवान् वरम् ॥ २० ॥

यः क्षिणोति मनोवृत्तिं कार्यकाल उपस्थिते ।
न स भ्राता च बन्धुश्च सुहन्मित्रं सखापि वा ॥ २१ ॥

स शत्रुरेव विज्ञेयः शत्रोरोप्सितमाचरन् ।
तमिमं यूथवृत्तधनं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

तस्माद्भ्रातरहं मन्ये भावानपि बलीमुखैः ।
वित्रासित इवात्यन्तं दृश्यतेऽद्य विना रणम् ॥ २३ ॥

कामं भक्षय मांसानामन्नानां च महीधरान् ।
किं ते रणेन सोत्साहं मपि तिष्ठति सम्प्रति ॥ २४ ॥

कामं स्वपिहि भुक्त्वा च यथेच्छं भूरिवत्सरान् ।
 अपि मैवं पुनर्वादीर्मानसोत्साहतक्षणम् ॥ २५ ॥

कृतवानहमेतावत्त्रयोदश चतुर्युगीः ।
 एतललङ्घापुरीराज्यं तव बाहुबलेन किम् ॥ २६ ॥

अहं शक्रपुरीं भ्रातर्विजेतुमधिरूढवान् ।
 आत्मनैव तदापि त्वं साहाय्यं कृतवान्तु किम् ॥ २७ ॥

अपि मे भवता भ्रातः कदा किमपि यत्कृतम् ।
 स्मर तत्सुमहानिद्रानीताखिलजनुःफलम् ॥ २८ ॥

जीवन्तु मे महावीरा महोत्साहा निशाचराः ।
 ये प्राणनैरपेत्येण पुरोगा मम संयुगे ॥ २९ ॥

येषां बाहुबलोदभूताः सुग्रीवाद्याः प्लवंगमाः ।
 त्यक्तुमिच्छन्ति सपदि संग्रामाङ्गणमातुराः ॥ ३० ॥

तेषां मदर्थे बहवस्त्यक्तप्राणा दिवं गताः ।
 बहवश्च विलोक्यन्ते बद्धकक्षाः परान् प्रति ॥ ३१ ॥

अमी नरान्तकमुखास्त्रैलोक्यविजयोदधुराः ।
 येषां बाहुबलेनाहं कुम्भकर्णं सुखं स्वपे ॥ ३२ ॥

इमौ कुम्भो निकुम्भश्चाप्युभौ राक्षससत्तमौ ।
 याभ्यां बलात्समानीता बन्दीकृत्य सुरश्रियः ॥ ३३ ॥

उत्पाटिताश्च रदना दिग्गजानामपि ध्रुवम् ॥ ३४ ॥

अमेयवीर्यै मनुजै राक्षसानां यशस्करौ ।
 ताविमौ जीवतो वीरौ कि भ्रातः खिद्यसे वृथा ॥ ३५ ॥

एषोऽतिकायो बलवान् रक्षोवीरः प्रतापवान् ।
 यद्वलं विवुद्धैर्दृष्टं विद्वुतैर्युधि तत्क्षणात् ॥ ३६ ॥

द्वीपेयु जलधेर्यस्य गिरिदुर्गेषु चातुलः ।
 जागर्ति चण्डदोर्दण्डप्रतापः सुरतापनः ॥ ३७ ॥

मकराक्षो नाम महानेष रक्षोगणेश्वरः ।
 यस्य गीर्वाणिगेहेषु विमानाबलिशालिषु ॥ ३८ ॥

सर्वस्वलुण्ठनोद्रिक्तः प्रतापग्निस्तप्त्यहो ।
 हेमाद्रिशिखरद्रावसूचितो यस्य तेजिमा ॥ ३९ ॥

अलमेषां बाहुबलं कथयन्नाम रक्षसाम् ।
 मम संततिरेवोग्रा जीवताच्छरदां शतम् ॥ ४० ॥

यस्यामेकैकं उद्दामो हेलाध्वस्तेन्द्रवैभवः ।
 त्रैलोक्यमथने शक्तः सुखं स्वपिहि कुत्रचित् ॥ ४१ ॥

अयमिन्द्रजिदुद्दामो महाबाहुर्महाबलः ।
 गीर्वाणगणनिग्राही परदाही रणेषु यः ॥ ४२ ॥

कार्या मद्विषये चिन्ता त्वया भ्रातर्न जातुचित् ।
 कुम्भकर्णं सुखं भुड्द्व भोज्यभाराननेकशः ॥ ४३ ॥

सुखं स्वपिहि कल्पान्तं विधिना तेऽपितो वरः ।
 मा पुनर्मन्मनोधैर्यं निकृन्तेथा महामते ॥ ४४ ॥

इति नयभाषितेन सरुषोऽभिहिताधिकरूप्खवादिनो,
 दशवदनस्य तानि परूषाणि वचांसि निशम्य सोदरः ।

घन इव कुम्भकर्णं इदमाह नितान्तगभीरभाषणो,
 विहसितदीर्यमाणमुखगत्वा रदृष्टसुदीर्घदंष्ट्रकः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणकुम्भकर्ण-
 संवादो नामेकोनत्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः । २२६ ॥

त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

कुम्भकर्णं उवाच

नाहं करोमिते ज्येष्ठ मानसोत्साहभञ्जनम् ।
 प्रबुद्धोऽहं रणे भ्रातर्मथितुं तव शात्रवान् ॥ १ ॥

न वा योद्धुं ममालस्यं सम्प्रबुद्धस्य सम्प्रति ।
 निर्दारयेयं धरणीं भञ्जयेयं गिरीनपि ॥ २ ॥

त्वं मे प्राणप्रियो भ्राता न चाहं तेऽरिपक्षगः ।
 न चापि मम वित्रासो वानरेभ्यः कदाचन ॥ ३ ॥

अमी हि मे सदा भद्या एकैककवलोपमाः ।
 भविष्यन्ति विनाऽयासं तृप्त्यै मम सहस्रशः ॥ ४ ॥

यथा तवान्ये सुभटा राक्षसाः कोटिशो रणे ।
 अयं तथाहमय्येकः कृपां कुरु सदा मपि ॥ ५ ॥

अनुजे स्वस्य नितरामाज्ञापालनतत्परे ।
 नाहं विभीषणो ज्ञेयो यः शत्रुमधितिष्ठति ॥ ६ ॥

धिकं कातरचित्तत्वाद्वीर्येण परिवर्जितम् ।
येषां मनः सदा धीरं सम्पत्सु च विपत्सु च ॥ ७ ॥

एकरूपं त एवाशु जयन्ति लोकमीप्सितम् ।
अव्यवस्थित चित्तास्तु पतन्त्युभयलोकतः ॥ ८ ॥

अपियेऽज्ञीकृतं सन्तः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न त्यजन्त्यात्मनो धीर्यस्तेषां लोकः सनातनः ॥ ९ ॥

जय एव सदास्माकं त्वत्पक्षमधितिष्ठताम् ।
रणोऽपि त्यक्तप्राणानामुभौ लोकौ यशोज्ज्वलौ ॥ १० ॥

अथो जयेम यच्छत्रून् पुरःस्थानाततायिनः ।
तदापि नः सदा क्षेममुभौ लोकौ यशोज्ज्वलौ ॥ ११ ॥

अथास्मिन् यहि विपुलकार्यकाल उपस्थिते ।
भिद्येम यहिवाज्ञां ते नानुतिष्ठाम तर्हि नः ॥ १२ ॥

अयं चैवापरो लोक उभावपि गतौ द्रुतम् ।
जनुश्चाकीर्तिमलिनं जातमेव जुगुप्सितम् ॥ १३ ॥

नीतियुक्तं तु ते पूर्वं मया किञ्चिन्निवेदितम् ।
तद्भावान् यदि नागृह्लाङ्कितं तर्हि क्रियतां मया ॥ १४ ॥

यदभावि न तद्भावि भावि चेत्र तदन्यथा ।
इति मत्वा स्थितोऽस्म्येष त्वदाज्ञातत्परो मुहुः ॥ १५ ॥

श्रुतं ह्येतन्मया पूर्वं प्राक्नेभ्यो दशानन् ।
सर्वज्ञेभ्यो मुनीन्द्रेभ्यो न भावि च तदन्यथा ॥ १६ ॥

इदमेव निमित्तंनो नाशस्याकलितं मया ।
पुरा सर्वज्ञकल्पेभ्यो महर्षिभ्यो यथातथम् ॥ १७ ॥

कोऽन्यथा नाशयेदस्मान् कृतान्तस्यापि भीषकान् ।
दर्पोत्पाटितद्वाहमहिषोग्रविषाणकान् ॥ १८ ॥

यद्येवं न निमित्तं स्यात्तदार्य भुवनत्रये ।
कस्त्वां नाशयितुं शक्तो यक्षो रक्षोऽमरो नरः ॥ १९ ॥

अपि नाम परः साक्षात् पुरुषोऽयं सनातनः ।
आदयन्तमध्यशून्यश्च प्राप्तस्ते नगरान्तिकम् ॥ २० ॥

रामो रघुपतिः श्रीमान् न यत्तत्वं विजानते ।
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः कोऽन्यः शक्नोतु वेदितुम् ॥ २१ ॥

अहं जानामि पूर्वेभ्यो मुनिभ्यः श्रुततदगुणः ।
भवान् परं न जानाति काले भाग्यविपर्ययात् ॥ २२ ॥

जानाम्यहं तथाप्यस्मिन् द्वेष्यबुद्धिः सदैव मे ।
इति तस्यैव मायेयं यथा सम्मोहितं जगत् ॥ २३ ॥

त्यक्त्वा लोकं सुप्रकाशं सुखं यत्र निरन्तरम् ।
लीयामहे च तमसि बुद्धिमोहो न ईदृशः ॥ २४ ॥

स्वर्गपिवगंलोकेशः साक्षादेष परः पुमान् ।
ते द्विष्मो मनसा रामं स्वार्थं मूढा अहो वयम् ॥ २५ ॥

इत्याकण्णस्य वाक्यं समितिः कृतमतेः कुम्भकर्णस्य भूयः ,
प्रेमणा युक्तो दशास्यः शिरसि भृशमुपाद्राय चालिङ्गदोर्भास् ।
पुंसु भ्रान्ति प्रदर्श्य क्षपितमुनिवचो मानईशं विनिन्द्य ,
प्रोच्याहोभिश्चतुर्भिर्विरतिमथ युधे प्राहिणोत्तं महोग्रम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कुम्भकर्णविसर्जनो
नाम त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

एकत्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ नानाविधैः शस्त्रैरसत्रपूर्गैश्च दारणः ।

असज्जत महावीर्यो योद्धुं रामेण संयुगे ॥ १ ॥

महोगपर्वताकारः कुम्भकर्णो महाबलः ।

प्रणम्य भ्रातरं ज्येष्ठं प्रययौ कृतमङ्गलः ॥ २ ॥

तमाहमुदितस्तत्र लङ्घेशो लोकभीषणः ।

स्वस्त्यस्तु ते रणे शीघ्रं सपत्नं जहि राघवम् ॥ ३ ॥

जयोऽस्तु ते कुम्भकर्णं पुनरायाहि वीतभीः ।

हर्षयन् सुहृदो बन्धून् विश लङ्घापुरीं पुनः ॥ ४ ॥

गच्छाधुना महावीर्यं हन्तुं शत्रूमदोद्धतान् ।

तव ब्राह्मवलायत्त इदानीं विजयो मम ॥ ५ ॥

इत्युक्त्वा विसर्जसी भ्रातरं प्राणसम्मितम् ।

तं प्रयान्तं रणो योद्धुमनुजग्मुर्निशाचराः ॥ ६ ॥

सर्वे गृहीतनिस्त्रिशा आबद्धकवचा भट्टाः ।
महाजबा महाकायाः प्रावृषोण्या घना इव ॥ ७ ॥

गर्जन्तो मदसम्पन्ना आस्फोटितभुजद्वयाः ।
निर्ययुस्तमनुकुद्धाः कोटिशो बद्धवैशसाः ॥ ८ ॥

स तेषां पुरतो गच्छन् कुम्भकर्णो महोद्धतः ।
स्तूयमानो यातुधानैर्महासंरभभीषणः ॥ ९ ॥

गदापाणिर्महोद्धण्ड आशंसितजयो निजैः ।
शुशुभे बद्धकवचस्तडित्वानिव वारिदः ॥ १० ॥

अतिष्ठत् पर्वताकारः प्रविश्य समराङ्गणे ।
तंवीच्य वानरभटा वित्रस्त्राः परितोऽभवन् ॥ ११ ॥

स पपातमहाभीमो वानराणां कदम्बके ।
आदायादाय हस्ताभ्यां मुखे चिक्षेप वानरान् ॥ १२ ॥

दंष्ट्राभ्यां चूर्णयामास भक्षयामास तान् बहून् ।
सहस्रशो मुखे न्यस्ताश्वर्व्यन्ते कपयोऽमुना ॥ १३ ॥

तेषां द्वित्रा मुखादभ्रष्टाः कूर्दित्वा यान्ति हस्ततः ।
तेऽपि क्रुद्धाः कपिभटाः परितो वेष्यन्ति तम् ॥ १४ ॥

नखदन्तायुधैरुग्रैर्लूप्यन्तेऽज्ञानि तैर्भृशम् ।
आदायादाय सोऽत्युग्रस्तान् बमक्ष सहस्रशः ॥ १५ ॥

केचित्स्थ नखैर्दन्तैर्मुखमामोटयन्ति च ।
केचिदघ्राणद्वयं केचित्कर्णौ केऽपि विलोचने ॥ १६ ॥

केऽपि दोर्मूलयुगलं केऽपि वक्षस्थलं पुनः ।
तानधिक्षिपते चायं लुवतः परितो वपुः ॥ १७ ॥

हस्ताभ्यां चैव पादाभ्यां विष्वंसयति वानरान् ।
ते ध्वंस्यमाना अपि तं न त्यजन्ति महोद्धटाः ॥ १८ ॥

महाद्रिकन्दराकारं दीर्ण तस्य मुखं रणे ।
महोग्रदंष्ट्राविकटं वीच्य भीताः प्लवंगमाः ॥ १९ ॥

कपीनां चर्व्यमाणानां कुम्भकर्णं रक्षसा ।
आसीत्कटकटाशब्दश्चूर्ण्यमानास्थिसम्भवः ॥ २० ॥

लग्नास्तद्वशनान्तरेषु कतिचित् संचूणितैर्मस्तकैः
केचिच्छिन्नविभिन्नसर्ववपुषस्तद्वीर्घदंष्ट्राङ्गुरैः ।
चर्वन्ते कतिचिच्छपर्णनिभास्तेन प्लवंगा रणे
नीयन्ते यमसादनं कवलवज्जग्धाः सहस्रं शतम् ॥ २१ ॥

विदाणंघोराननकन्दरोदरः परिस्तुतासृग्रसरज्जिताधरः ।
सुदीर्घदंष्ट्रो भ्रुकुटीभयानको रणे स तिष्ठन् ददृशेऽन्तकोपमः ॥ २२ ॥
कल्पान्तमेघौधकरालविग्रहो गर्जन् मुहुः शोणितविन्दुरज्जितः ।
धातुद्रवैः शैलद्रवातिचित्रितस्तस्थौ रणेसौ भुजवीयंदर्पितः ॥ २३ ॥
दर्पोद्धतान् कोटिसंख्यान् प्लवंगान् हस्तभ्यां स प्रक्षिपन् वक्ररन्ध्रे ।
आरक्षीष्ठो वहमानैस्सृग्रभर्गर्जन् दृष्टः कालमेघोपमानः ॥ २४ ॥
महाशैलोत्तुङ्गकायेन तेन क्षयं नीताः कोटिसंख्या प्लवंगाः ।
विलोक्यैतत्कदनं युद्धभूमौ प्राहोच्चकैर्लक्षणो रामचन्द्रम् ॥ २५ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणाखण्डे कुम्भकर्णविक्रीतो
नामंकर्त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

द्वार्त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

लक्षण उवाच

पश्य पश्याद्य समरे रक्षसानेन कोटिशः ।
भक्षिता वानरभटाः कृतं शून्यं रणाङ्गणम् ॥ १ ॥
जह्येन राक्षसश्रेष्ठं रावणावरजं रणे ।
भक्षयन्तं कपिभटान् मुखे निक्षिप्य कोटिशः ॥ २ ॥
विशिखैः शीघ्रगमनैर्दासूर्णैर्वर्जपातिभिः ।
छित्तवावयवशः कृत्स्नं पातयैनं रणाङ्गणे ॥ ३ ॥
अनेन बहुविक्रान्तं घोरकायेन रक्षसा ।
इदानीं नैव सोढव्य एषोऽस्मानतिवर्त्तते ॥ ४ ॥
कपीन् भक्षयते घोरो गर्जत्येष भयानकः ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा रणोत्साहः सर्वेषां परिहीयते ॥ ५ ॥
इति यावदसौ प्राह रामं युधि धनुर्धरम् ।
तावत्क्षेत्रदंन्यस्य कुम्भकर्णोऽन्नजद्रणात् ॥ ६ ॥

स तस्य निहितः कक्षे वालिसूनुर्महाबलः।
विमोच्य तरसाऽत्मानं विलूय श्रुतिनासिकम् ॥ ७ ॥

यथौ जवात् समुत्पत्य ततश्चुक्रोधं राक्षसः।
अहोऽस्य कपिडिभस्य बलं यन्मम कक्षतः ॥ ८ ॥

मोचयित्वा तनुं स्वीयां प्रययौ वेगसंयुतः।
विरूपं चापि मां चक्रे विलूय श्रुतिनासिकम् ॥ ९ ॥

इदानीं किमहं यामि विलूनश्रुतिनासिकः।
हासाय लङ्घावास्तूनां भविष्यामि न खल्वहम् ॥ १० ॥

इति निश्चित्य मनसा स परावृत्ते रणे।
ददर्श तं रघुश्रेष्ठः परावृत्ततमं तदा ॥ ११ ॥

आनुहाव ततो रामं योद्धुं राक्षसपुज्जवः।
अन्तकं स्वस्य मन्वानो जन्मान्तरकृतस्मृतिः ॥ १२ ॥

एहोहि मां रघुश्रेष्ठं युद्धं मे देहि सम्प्रति।
कण्ड्येते मम भुजौ सुप्तस्य सुचिरं हरे ॥ १३ ॥

कोऽन्यो वीरस्त्वादृशो राघवेन्द्रं बद्धाः सेतुर्येन सिन्धौ स्वशक्त्या।
श्लाघ्योऽहं स्यां यदि तु त्वां जयेयं त्वं चेन्मां वै विजेथास्तथापि ॥ १४ ॥

इत्युक्त्वा प्राहिणोतस्मिन् गदां स्वां तडिदायताम्।
हुंकारेणैव तां रामः पातयामास भूतले ॥ १५ ॥

रामस्य हुंकाररवेण तस्यां पराहतायां प्रसभं गदायाम्।
चुक्षोभं चित्तेन स कुम्भकर्णो महाबलस्तं प्रजिधाय खड्गम् ॥ १६ ॥

रामः खड्गं विधा चक्रे तीक्ष्णेन स्वमहेषुण।
ततोऽस्त्रपूगान् विविधान् प्राक्षिपदं रघुपुज्जवे ॥ १७ ॥

खड्गशूलगदाचक्रभुशुणीप्रासतोमरैः।
शक्तिमुग्दरकुन्तादयैः पर्शूपरिघपटृशैः ॥ १८ ॥

बाणेश्च धनुरुन्मुक्तैः सानुजं तमवाकिरत्।
वर्षासु धारासम्पातैस्तडित्वानिव पर्वतम् ॥ १९ ॥

शस्त्रास्त्रपूर्गैविविधैः कुम्भकर्णस्य रक्षसः।
अन्येषां रक्षसां चैतत्तत्पृष्ठे परितिष्ठताम् ॥ २० ॥

आच्छन्नं रघुशार्दूलं सानुजं वीक्ष्य वानराः।
विन्रस्ताः स्वेन मनसा चिन्तामापुः क्षणं रणे ॥ २१ ॥

ततो रामो धनुर्मुक्तैः सायकैरतिदारुणैः ।
नानाशस्त्रास्त्रपूगानि कुम्भकर्णस्य गर्जतः ॥ २२ ॥

अच्छनन्तान् क्षणेनैव भास्वानिव हिमोच्चयम् ।
आविरास ततश्चैष सानुजोधृतकार्मुकः ॥ २३ ॥

ततस्तयोरभूदघोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
परस्परविनिर्मुक्तसायकच्छब्दिक्टटम् ॥ २४ ॥

रामबाणप्रहारेण कुम्भकर्णस्य विग्रहात् ।
महाद्रिकूटकठिनादुदतिष्ठन्महारवः ॥ २५ ॥

व्यासास्तेन रवेणात्र घोरेण सकला दिशः ।
यद्वदिन्द्रकरोन्मुक्तवज्रेण त्रुटितो गिरेः ॥ २६ ॥

एवं पञ्च दिनान्याजौ सुस्थिरोपमसंयुगे ।
युयुधे कुम्भकर्णाख्यो रावणावरजोऽस्तपः ॥ २७ ॥

षष्ठे दिने चतुर्दश्यां कृष्णायां रघुपुङ्गवः ।
अवधीत्तं महाघोरं मार्गणैः शीघ्रगामिभिः ॥ २८ ॥

आकर्णकृष्टचापं प्रचलदिषुगणैर्घोरनिर्धातिघोषै-
वेंगादगच्छद्धिरिन्द्रप्रबलतरविनिर्मुक्तवज्रप्रपातैः ।

छित्वा छित्वा रघूणांपतिरवयवशः कुम्भकर्णस्य गात्रं
संग्रामे तुङ्गभूमीधरशिखरनिभं पातयामास भूमौ ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कुम्भकर्णबधो
नाम द्वार्तिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

त्रयस्त्रशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

नह्योवाच

तस्मिन्निपतिते वीरे भ्रातरि प्राणसम्मिते ।
शोकार्दितो दशमुखः सुभृतां त्रिललाप ह ॥ १ ॥

हा भ्रातः प्राणदयित हा वीर परभीषण ।
हा बन्धुजनसर्वस्व प्राप्तस्त्वमपि पञ्चताम् ॥ २ ॥

यस्मिल्लघुरुषाविष्टे त्यक्त्वा सद्धानि निर्जराः ।
पलायन्ते स्मृतिभूतं लीयन्ते गिरिकुक्षिषु ॥ ३ ॥

न यत्प्रतिबलो लोके दृष्टो वाप्यथवा श्रुतः ।
सुरकिन्नरमार्गेषु कुतो मत्येषु दृश्यताम् ॥ ४ ॥

स त्वमद्य खलु भ्रातर्मदर्थेः त्यक्तजीवितः ।
सुप्तो रणाङ्गणगतो न पुनर्वोधमेष्यसि ॥ ५ ॥

हा रणाङ्गणदुर्वार हा शशुबलकम्पन ।
हा प्रतापोदयगिरे केन त्वं युधि पातितः ॥ ६ ॥

स महावीरविख्यातस्त्रंलोक्यविजयोर्जित ।
यमोऽपि त्वां कथं नाम करिष्यति गृहातिथिम् ॥ ७ ॥

यस्त्वां युधि समालोक्य पुरा वासवपक्षगः ।
तूर्णं महिषमारुह्य पलायत दिशो दश ॥ ८ ॥

हा भ्रातर्म जयोत्साहो नूनं त्वदवधि स्थितः ।
इदानीं शत्रुविजयः कृतोऽपि खलु मे वृथा ॥ ९ ॥

हा भ्रातः कुम्भकर्णादि त्वां विना रक्षसां कुलात् ।
प्रोषिताः श्रीयशोबीर्यजयोत्साहंमदादयः ॥ १० ॥

हा वीर त्वां रणमुखे घातयित्वाद्य दुर्भेगः ।
अहं जीवामि लोकेऽस्मिन् धिङ्मामनुचितायुषम् ॥ ११ ॥

इत्यादि बहुशो वाभिर्विलपन दशकन्धरः ।
अरोदीद्विवशस्वान्तो दिशो मुखरयन् दश ॥ १२ ॥

तमन्वरोदिषुः सर्वे राक्षसानां वघूजनाः ।
अन्तःपुरनिवासिन्यः लियो मन्दोदरी मुखाः ॥ १३ ॥

सुमहान् पतितः शोको राक्षसानां गृहे गृहे ।
कुम्भकर्णं हते तेषां जयाशापि हताभवत् ॥ १४ ॥

अमायां फालगुने भासि कुम्भकर्णविलापिनम् ।
रक्षसां रावणादीनां जगदासीत्तमोमयम् ॥ १५ ॥

युद्धावहारः समभूतस्मिञ्छोकभये दिने ।
न क्वापि श्रूयते घोषो जयोत्साहविवर्द्धनः ॥ १६ ॥

सुप्तेवासीत् पुरी कृत्स्ना सर्वैःशोकपरायणैः ।
मूकगोमुखनिःसानदुन्दुभीपटहा रवाः ॥ १७ ॥

लुमध्वजपताकश्रीर्विलुमजयनिःस्वना ।
कृतमीननिराटोपैर्निरास्फोटैश्च रक्षसैः ॥ १८ ॥

अथ लङ्घेश्वरः शोकात् प्रविश्यान्तःपुरं रुदन् ।
 बन्धुस्त्रीजनमध्यस्थो विललाप चिरं बहु ॥ १९ ॥

ततः समादधौ वाग्भिः स्वयमेव स पण्डितः ।
 रुदन्तीः शोकनिर्मग्नाः कुम्भकर्णस्य योषितः ॥ २० ॥

येनासौ निहतो युद्धे भ्राता मे प्राणसम्मितः ।
 तमहं निहनिष्यामि नचिरात् संख्यमूर्धनि ॥ २१ ॥

किं करोमि न शोकान्तं पश्यामि विलपन्मुहुः ।
 सोदरं तादृशं वीरं कुम्भकर्णं प्रियं मम ॥ २२ ॥

किंतु दैवं श्रिये यद्धि सर्वेभ्यो वलवत्तरम् ।
 दैवं सर्वं प्रविन्यस्य पुनर्योत्स्यामि संयुगे ॥ २३ ॥

जानामि रामं नाशाय सर्वेषां नः समागतम् ।
 जानाम्यधर्मं तत्पत्न्या हरणं लोकगर्हितम् ॥ २४ ॥

तथापि दैववशः सर्वमेव करोम्यहम् ।
 सर्वमेतज्जगद्येन चक्रवद्भ्राम्यते यतः ॥ २५ ॥

इति मत्वातिशोकं मा कुरुतान्तःपुरावलाः ।
 चिकीर्षतोऽग्रिमं कार्यमुत्साहं मे न कृन्तत ॥ २६ ॥

अहं जीवामि चेलोके सर्वशत्रुवधोद्यतः ।
 तदेतदुत्खनिष्यामि शल्यं वः शत्रुनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति विविधवचोभिर्बन्धुमातृस्तुषास्त्री
 प्रमुखमखिललोकं किञ्चिदाश्वास्य धीरः ॥

बहिरगमदनेकान् राक्षसेषु प्रधानान्
 गमयितुमभियोद्दुँ राघवेन्द्रेण युद्धे ॥ २८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्ड रावणविलापो
 नाम त्रयस्त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

चतुर्स्त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततश्च फाल्गुने शुक्लप्रतिपद्विवसादनु ।
 यावच्चतुर्थीदिवसं विख्याता भुवनत्रये ॥ १ ॥

नरान्तकमुखाः पञ्चराक्षसा घोरविक्रमाः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणा नानायुद्धविशारदाः ॥ २ ॥

आज्ञया स्वामिनस्तस्य लङ्घेशस्य महाबलाः ।
 गर्जन्तो मध्यसमरे युद्धवन्तोऽतिकर्कशाः ॥ ३ ॥
 हताश्च विभुना सर्वेलोककण्टकनाशिना ।
 रामेण निशितैर्बाणीर्वज्रनिर्धातिराविभिः ॥ ४ ॥
 पतिता भुवि पञ्चापि महाद्रिशिखरोपमाः ।
 छित्त्वा छित्त्वा वयवशो दत्ताश्च बलयोदिशम् ॥ ५ ॥
 पञ्चम्यामथ सम्प्राप्तो रावणस्य महाभटः ।
 अतिकायो नाम महान् राक्षसो घोरविक्रमः ॥ ६ ॥
 नाना शस्त्राणि चास्त्राणि वर्षन् युद्धे महाभुजः ।
 त्रासनः कपिसैन्यानां भ्रुकुटीभङ्गभीषणः ॥ ७ ॥
 दंष्ट्राविकटघोरास्यो रोषविस्फुरिताधरः ।
 युयुधे रघुवीरेण दिनानि त्रीणि कर्वशः ॥ ८ ॥
 सोऽपि छित्त्वा शरैर्धोरैर्वज्रसम्पातभीषणः ।
 पातितो मेदिनीं कृतस्नां कम्पयन्नङ्गौरवात् ॥ ९ ॥
 अष्टम्यामथ सम्प्राप्तो राक्षसौ रणदासणी ।
 उभौ कुम्भनिकुम्भाख्यौ भ्रातरौ सहयोधिनौ ॥ १० ॥
 वीरो लङ्घापतेर्धोरौ त्रैलोक्यमयनक्षमौ ।
 नानाशस्त्रास्त्रसंदोहप्रहारविधिपण्डितौ ॥ ११ ॥
 दर्शयन्ती रणमुखे सुधोरं स्वं पराक्रमम् ।
 त्रासयन्ती कपिभटान् महावीर्यौ दुरासदौ ॥ १२ ॥
 कृत्वा पञ्च दिनान्युच्चैः संग्रामं रोमहर्षणम् ।
 निहतौ रामवीरेण मार्गणैर्जववत्तरैः ॥ १३ ॥
 छिन्नभिन्नाखिलतनू निर्भिन्नकंवचौ च तौ ।
 पातितौ शत्रू वज्रेण छिन्नपक्षाविवाचलौ ॥ १४ ॥
 मकराक्ष इति ख्यातस्ततश्च रजनीचरः ।
 सुधोरं विक्रमं कुर्वन् नानाशस्त्रास्त्रवर्षणः ॥ १५ ॥
 चतुर्भिर्दिवसैर्युद्धे हतो वानरपुङ्गवैः ।
 इत्थं राक्षसमुख्येषु हतेषु बहुषु क्रमात् ॥ १६ ॥
 जगर्जुवन्नरभटाः सूचयन्तो रणे जयम् ।
 गोमुखान् वादयामासुर्दुभीन् पटहानपि ॥ १७ ॥

श्रुत्वैषां जयनिर्घोषं तदा लङ्घापतेरुः ।
 निर्ददार द्विषत्पक्षं जयशल्यगणाहतम् ॥ १८ ॥
 ततश्चेन्द्रजितं वीरं सस्मार प्रहितुं रणे ।
 अहो रे राक्षसा ब्रूत क सम्प्रति स शक्रजित् ॥ १९ ॥
 किं करोति गृहे तिष्ठन् यातु योद्धुं महाबलः ।
 गर्जन्त्येते कपिभटा लघवः क्षुल्लका अपि ॥ २० ॥
 आस्फोटयन्ति दोर्दण्डान् महोत्साहपरायणाः ।
 इदं सोहुं कथं शक्यं मयामर्षणचेतसा ॥ २१ ॥
 एतेऽद्य बिभ्रति मदं निहतेषु तेषु वीरेषु पञ्चसु नरान्तकसम्मुखेषु ।
 रक्षोऽनिकायमुखकुम्भनिकुम्भमुख्येष्वत्युद्धटेषु मकराक्षमुखेषु चाजौ ॥ २२ ॥
 नास्त्यद्य कुम्भकर्णश्च य एतान् भक्षयेत्क्षणात् ।
 एषां भाग्यान् स मद्भाग्यविपर्यासाच्च सम्प्रति ॥ २३ ॥
 पूर्वमैव गतः स्वगं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ।
 गृहीत्वा विजयाशां मे महावीरो महाभुजः ॥ २४ ॥
 योद्धव्यमिति योद्धव्यं तथापि खलु शत्रुभिः ।
 इति शक्रजितं गत्वा ब्रूत मद्भचसेरिताः ॥ २५ ॥
 किं करोषि महाबाहो ताडयैतान् मदोद्धतान् ।
 वानरान् गर्जतो हृषज्जिह्वा रामं च लक्ष्मणम् ॥ २६ ॥
 इति तस्याज्या केचिद्राक्षसा प्रययुस्तदा ।
 यत्रेन्द्रजिन्महामन्त्रं साधयित्वा जयोर्जितः ॥ २७ ॥
 सोऽर्जिन संतर्प्यमन्त्राहृतिभिरविरतं देवतोयास्तिशीलो
 लब्ध्वा दिव्यं च तस्माद्रथमतुलतरं दिव्यशस्त्रास्त्रयुक्तम् ।
 ज्वालामालापरीतं गगनचरमधो वर्म दिव्यं च वीरः
 सज्जो युद्धाय गर्जन् निगदितविजयाशीर्द्धिजेन्द्रैः प्रतस्थौ ॥ २८ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे इन्द्रजिदुद्यमो नाम
 चतुर्स्त्रशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

पञ्चर्त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

अहोवाच

अथ कृष्ण द्वितीयायामिन्द्रजिद्वोरनिःस्वनः ।
 प्राप्तो रथस्थितो योद्धुं महावीर्यसदोद्धतः ॥ १ ॥

तमायान्तमभिप्रेद्य रामः शस्त्रभृतां वरः ।
 इदमाहानुजं वीरस्तस्य विक्रमसारवित् ॥ २ ॥

पश्य लक्ष्मण साटोपमयमेति महेन्द्रजित् ।
 रथस्थो घोषयन्नाशाः शास्त्रपूगप्रवर्षणः ॥ ३ ॥

अनेन खलु सौमित्रे देवतोपास्त्विशालिना ।
 लब्धो रथोऽयं शस्त्रास्त्रदिव्यवर्मविभूषितः ॥ ४ ॥

अशक्योऽयं रणे जेतुमद्यवानरकोटिभिः ।
 पश्याद्य कौतुकं युद्धे युक्तैर्हनुमदादिभिः ॥ ५ ॥

अथ त्वयैव वध्योऽयं समरे रावणाङ्गजः ।
 सुलोचना यस्य वधूः शेषनागसुता सती ॥ ६ ॥

अथैनं दीर्घनिर्घोषस्यन्दनोपस्थमास्थितम् ।
 सुग्रीवहनुमत्प्रमुखाः कोटिशः कपियूथपाः ॥ ७ ॥

आवेष्ट्यन् शैलतरुतखदन्तायुधोद्यताः ।
 सुरेन्द्रजिञ्चरैदिव्यशकार वितथोद्यमान् ॥ ८ ॥

कपिवीरकरोन्मुक्तांस्तुङ्गपर्वतपादपान् ।
 अपातयदद्विधा कृत्वा ततस्ते परिचुकुधुः ॥ ९ ॥

निषेतुर्युगपत्कीशा अभिशक्रजितं रणे ।
 तानेष निशितैर्बाणैराजघान समंततः ॥ १० ॥

तस्य वज्राधिकरयैः शरैर्वह्निशिखोपमैः ।
 भिद्यन्ते स्म कपीन्द्राणामङ्गानि प्रसभं रणे ॥ ११ ॥

रथादविरलसोतोविनिपातिभिरुद्धतैः ।
 शरवर्षैः शक्रजितो विद्रुताः कपयोऽखिलाः ॥ १२ ॥

कुर्वन्तोऽपि महाघोरं विक्रमं कपिपुङ्गवाः ।
 रणाङ्गणे पदं किञ्चिन्नारोपयितुमीशते ॥ १३ ॥

विद्राविताः शरैराशु भग्नयानाः कपीश्वराः ।
 आवासस्थानमाजगमुर्यन्त्र रामोऽनुजान्वितः ॥ १४ ॥

आगच्छतः कपिकुलप्रवरान् समंताङ्गनोद्यमान् मलिनवक्त्ररुचीन् विषण्णान् ।
समभगनदर्पनिवहानधिकं विवर्णान् भूरिक्षरतक्षतजदिग्धतनून् ददर्श ॥ १५ ॥

अथाह लह्मणं रामः पश्य लह्मण सम्प्रति ।
आगच्छतां कपीन्द्राणामवस्थां विषमामिमाम् ॥ १६ ॥

नास्फोटयन्ति दोर्दण्डान् नाटोपं कुर्वते मुहुः ।
न बिभ्रति प्रसन्नानि मुखानि च यथा पुरा ॥ १७ ॥

अधोमुखा भग्नमानास्तूणींभूय स्थिता अपि ।
न गर्जन्ति न वल्लन्ते नोत्क्षयन्ति शिरोधरान् ॥ १८ ॥

क्षरतक्षतजदिग्धाङ्गाः स्तब्धा इव सवेदनाः ।
सशोका इव लह्यन्ते कपयोऽद्य महाबलाः ॥ १९ ॥

तत्किमेषामभूदद्य भग्नं शीलं नु केनचित् ।
भग्नन्रता वा नितरां किं वा भग्नपराक्रमाः ॥ २० ॥

न पूर्ववदहंकारं कपयो हृदि बिभ्रति ।
न संरम्भं च नोत्साहं न वा जयमहारवम् ॥ २१ ॥

रुदन्त इव चक्षुर्भिः स्वलन्त इव विग्रहैः ।
विचलन्त इवात्यन्तं स्वान्तेऽतुच्छशुचार्पिते ॥ २२ ॥

जिज्ञासस्व किलामीषामवस्थामद्य लह्मण ।
कथं नु मम वीराणामियं कश्मलताभवत् ॥ २३ ॥

इति वदति रघूद्वहे कपीन्द्राः सरभसमेत्य ततः प्रभुं प्रणेमुः ।
अवनतवदनाः प्रभूतलज्जावशविवशार्त्तहृदश्चिराय तस्युः ॥ २४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कपिसैन्यपराजये-
न्द्रजिदपराजयो नाम पञ्चत्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

षट्ट्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततस्तान् रघुशार्दूलः सुग्रीवहनुमन्मुखान् ।
कपीन् शालीननयनानुवाचोदीर्णसंशयम् ॥ १ ॥

कथमद्य विलोक्यन्ते भवन्तो विमनायिताः ।
किं नु प्रतिज्ञाहीनाः स्थ कर्स्मिश्चिन्महति स्थले ॥ २ ॥

किं वाधिः कोऽपि संजातः सर्वेषां वो महौजसाम् ।
किं वा व्याधिः सुसंजातो युगपद दुर्जनवारणः ॥ ३ ॥

किं वा पराजिता यूयं केनापि समराङ्गणे ।
 किं वा किमप्यनिष्टं वः समुत्पन्नं महत्तरम् ॥ ४ ॥

 किं वा दूरेस्थितः कोऽपि सुहृत् पञ्चत्वमागतः ।
 शोकस्य कारणं युष्मान् पृच्छामि कपिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

 न गर्जथ कृतास्फोटाः पुरेव कथमद्य वै ।
 निर्जित्य राक्षसानीकं स्वस्वावासान् यदापुरा ॥ ६ ॥

 भवन्त उपगच्छन्ति गर्जनं कुर्वते तदा ।
 आस्फोटयन्ति दोर्दण्डान् महाटोपं च तन्वते ॥ ७ ॥

 वर्द्धयन्ति च मच्चिते महोत्साहं महाभटाः ।
 तदद्य लक्षणं सर्वं युष्माकं प्रोषितं क्व नु ॥ ८ ॥

 महाशोकाद्धिनिर्मग्ना नूनं व्याकुलयन्ति माम् ।
 तस्य कारणमापृच्छे ब्रुवन्तु सकला मम ॥ ९ ॥

 इति रामेण सम्पृष्टास्ते सर्वे कपियूथपाः ।
 ऊचुः परस्परमुखं संप्रेक्ष्य कलितत्रपाः ॥ १० ॥

 अद्य वीरेन्द्र सर्वेऽपि वर्यं समरमध्यगाः ।
 जिताः शक्रजिता तेन लङ्घाद्धिपतिसूनुना ॥ ११ ॥

 शरैः सुतीद्वैर्ज्ञाभैर्हत्वा विद्राविता निशि ।
 ततो विषण्णवदनाः सर्वेऽपि वयमागताः ॥ १२ ॥

 अर्द्धं संतर्प्य सुचिरं मन्त्राहृतिभिरुजितः ।
 द्विव्यं रथं परिप्राप्य शस्त्रास्त्ररणसंकुलम् ॥ १३ ॥

 आबद्धकवचो वीरः समरे योद्धुमाययौ ।
 वर्यं पराजितास्तेन नानाशस्त्रास्त्रवर्षिणा ॥ १४ ॥

 अजेयः सर्वदेवानां यक्षकिनररक्षसाम् ।
 सोऽद्य संदृश्यते वीरस्ततश्चिन्तातुरा वयम् ॥ १५ ॥

 इति श्रुत्वा वचस्तेषां कपीन्द्राणां स दैन्यवित् ।
 सौमित्रिमुखमालोक्य जगाद रघुपुङ्गवः ॥ १६ ॥

 सत्यमिन्द्रजितो वीर्यमीदृगेव न संशयः ।
 देवोऽसुरो मनुष्यो वा न तं योधयितुं क्षमः ॥ १७ ॥

 अखण्डितं तपस्तस्य वीर्यमप्रतिमं तथा ।
 तेन प्रतिवलो लोके द्वितीयो नावलोक्यते ॥ १८ ॥

येन द्वादश वर्षाणि कृतं व्रतमखण्डतम् ।
ब्रह्मचर्येण नियतं स तं जेष्यति संयुगे ॥ १९ ॥

*येन द्वादशवर्षाणि जितानिद्रा निरन्तरम् ।
कृतश्च निर्जने वासः स तं जेष्यति संयुगे ॥ २० ॥

न सामान्यजनेनायं विजेयो बलवत्तरः ।
लङ्घेशस्य सुतोवीरो धीरः परविमर्दनः ॥ २१ ॥

तादृशोऽयं मम आता सुमित्राङ्कविभूषणः ।
साधुलक्षणसम्पन्नो लक्ष्मणः सत्यभाषणः ॥ २२ ॥

एतस्याप्रतिमं मन्ये तपो वीर्यं बलं यशः ।
अयमेव क्षमो जेतुं रणे शक्रजितं रिपुम् ॥ २३ ॥

पुरैव विधिना चैतलिखितं भालपट्टयोः ।
उभयोरपि सीमित्रिवीरलङ्घेशपुत्रयोः ॥ २४ ॥

एष इन्द्रजितो जेता स वध्योऽनेन निश्चितम् ।
इतिमत्वा कपिश्रेष्ठाश्चिन्तां त्यजत तज्जये ॥ २५ ॥

इति रामः कपीनुक्त्वा सुमित्रासूनुमादिशत् ।
जहि लक्ष्मण तं दुष्टं नाम्ना शक्रजितं रिपुम् ॥ २६ ॥

त्रैलोक्ये वीरवर्यत्वं लभस्व विपुलं यशः ।
इन्द्रजितसूदनो भूयाः सुखयेन्द्रादिकान् सुरान् ॥ २७ ॥

स तदाज्ञां समादाय प्रणनाम महामनाः ।
आर्यं सत्यगिरं भूयः प्रसादसुमुखं च तम् ॥ २८ ॥

युद्धावहारः समभूततश्च दिनानि पञ्चैव तयोश्चमूषु ।
इतः कपीन्द्रा बलिनस्ततस्ते रक्षोवराः स्थैर्यमवाप्य तस्थुः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे कपिसैन्यपराभवो
नाम षट्क्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सप्तांत्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

अहोवाच

अथाष्टमीदिने वीरो मेघनादः सुरेन्द्रजित् ।
देवीं निकुम्भ[भि]लां नाम वरदामारराध ह ॥१॥

तस्या आराधनादेष लप्स्यते वरमुत्तमम् ।
ससुरासुरमर्त्येषु लोकेषु न हि केनचित् ॥२॥

शक्यो जेतुमिति ज्ञात्वा रामभक्ते विभीषणः ।
बोधयामास तं वृत्तं बद्धाङ्गलिपुटः पुरः ॥३॥

अद्य प्रभो स दुष्टात्मा मेघनादोऽतिदारुणः ।
आराधयति लङ्घायाः पूर्वद्वारान्तिके रहः ॥४॥

महाघोरे वनोद्देशे नानादुःसत्त्वसंकुले ।
निकुम्भ[भि]लां नाम देवीं वरदां सुप्रसादिनीम् ॥५॥

शीघ्रसाध्यवरां चैव ततो लब्ध्वा महावरम् ।
दुर्जेय एव भविता त्रैलोक्येऽपि सुरासुरैः ॥६॥

इति ज्ञात्वा रिपोस्तस्य देव्याराधनकर्मणि ।
हनुमत्प्रमुखैर्वर्त्तिर्विघ्न एव विधीयताम् ॥७॥

वध्यश्चैष सुधोरात्मा त्वरितं लोककण्टकः ।
इति रक्षःपतेर्वाक्यं श्रुत्वा रामो महामतिः ॥८॥

हनुमत्प्रमुखान् वीरानादिदेश च लहमणम् ।
रे रे कपिवरा अद्य देवीं नाम्ना निकुम्भ[भि]लाम् ॥९॥

आराधयत्यसौ दुष्टो धोरकर्मा सुरेन्द्रजित् ।
मन्त्राहृतिभिरत्यर्थं संतप्यर्पिन स मन्त्रवित् ॥१०॥

दत्त्वा पूर्णहुर्ति यावल्लभते न महावरम् ।
तावत्तयाखिला यूयं गत्वा कुरुत विघ्नकम् ॥११॥

नो चेलबध्वरो भूयः स्यादजेयः सुरासुरैः ।
त्वं च तत्र द्रुतं गत्वा सौमित्रे जहि तं रिपुम् ॥१२॥

बाणैर्वर्जनिभैस्तीक्ष्णैरद्वचन्द्रसमैर्भृशम् ।
निकृत्य समरेऽङ्गानि भूवि पातय विद्विषम् ॥१३॥

इत्यादाय प्रभोराजां कपीन्द्रा बलवत्तराः ।
 हनुमत्प्रमुखाः सर्वे प्रचेलुर्बद्धकक्षकाः ॥ १४ ॥
 रामस्यामृतसंसावे करस्पर्शनलालनैः ।
 पूर्वक्षतानि सर्वेषां प्रत्यङ्गं प्रथमं ययुः ॥ १५ ॥
 तेषां पुरश्च सोमित्रिः प्रणम्य रघुवल्लभम् ।
 लब्धप्रसादस्तस्याशु विजेतुं शत्रुमाहवे ॥ १६ ॥
 सद्यः पर्यन्तलद्धीर आबद्धकवचो बली ।
 धनुर्धरः कटिद्वन्द्वबद्धतौरीर उदधतः ॥ १७ ॥
 तेषां निर्गच्छतां घोरघनवत्प्रतिगर्जताम् ।
 संरम्भः सुमहानासीन्मेघनादवधोचितः ॥ १८ ॥
 अथ सुग्रीवहनुमन्नलनीलाङ्गदादयः ।
 कपीन्द्राः सुमहावीराः कोटिकोटिबलैर्युताः ॥ १९ ॥
 सह लक्ष्मणवीरेण सोत्साहा धावनोद्धताः ।
 सर्वे तत्र परिप्रापुर्वनोद्देशोऽतिदारुणे ॥ २० ॥
 यत्राराधयते देवीं घोरकर्मा सुरेन्द्रजित् ।
 जपैर्होर्मैः स्तुतिगणैर्वलिदानैः सहस्रश ॥ २१ ॥
 धूपदीपादिविधिभिः पृथङ्गवेद्यराशिभिः ।
 यावत्पूर्णहृतिं दत्त्वा लभते न महावरम् ॥ २२ ॥
 प्रत्यक्षीकृत्य तां देवीमाशुतोषां कुम्भ[भिलाम् ।
 तावदेते महोदामवीर्याः सर्वे कपीश्वराः ॥ २३ ॥
 सौमित्रिणा सह प्राप्ताः कर्मविध्वंसनोद्धुराः ।
 ते द्वारपालान् प्रसर्वं राक्षसानतिदारुणान् ॥ २४ ॥
 निजघ्नुर्धोरनिर्धोषान् नानाशक्तप्रहारिणः ।
 शिलावृक्षादिभिः सर्वे युगपत्कृतसम्मताः ॥ २५ ॥
 ते राक्षसाः सुसंकुदधा यथास्थानं मनीषिणा ।
 स्थापितास्तेन बलिना मेघनादेन निर्भयाः ॥ २६ ॥
 प्राप्तान् वीक्ष्य कपीन्द्रांस्तान् बलात्प्रहरतोऽखिलान् ।
 उच्चैः संचकुशर्धोराः परित्रस्ताः समंततः ॥ २७ ॥
 तेषामाक्रोशतां भूयो द्वारेषु द्वाररक्षिणाम् ।
 शुश्राव निनदं घोरं मेघनादोऽन्तरस्थितः ॥ २८ ॥
 किमेतदित्यादिदेश पार्श्वं स्थानं राक्षसोत्तमान् ।
 ते धावमानाः परितो द्वारदेशं समाययुः ॥ २९ ॥

यत्र वानरसैन्यीद्युहन्यन्ते द्वाररक्षकाः ।
 राक्षसाः कोटिसंख्याता गृहीतविविधायुधाः ॥ ३० ॥
 अथ तूर्णं समागत्य केचिदिन्द्रजितोऽन्तिकम् ।
 उचिरें राक्षसास्त्रस्ताः सौमित्रिविशिखोत्करैः ॥ ३१ ॥
 महाराजकुमार त्वं निश्चिन्तो वर्तसे किम् ।
 हन्यन्ते द्वारदेशो ते राक्षसाः कोटिशः परै ॥ ३२ ॥
 सर्वेऽप्येते द्वारपाला यथास्थानं निवेशिताः ।
 सप्तव्यूहान् विनिर्भिद्य प्राप्तप्राया इहापि तै ॥ ३३ ॥
 तेषां पुरः स सौमित्रिर्धृतधन्वा यथान्तकः ।
 वर्षञ्छरोत्करान् भूयो भिनत्ति रजनीचरात् ॥ ३४ ॥
 तत इन्द्रजिताऽऽज्ञापाः केचिद्राक्षसयूथपाः ।
 अहो वीरा बलीभूम्या इमान् स्तम्भयत द्विषः ॥ ३५ ॥
 मुहूर्तं युध्यमानांस्तान् विलम्बयत यात भोः ।
 यावत्कर्म समाप्याहमुत्तिष्ठेयं धृतायुधः ॥ ३६ ॥
 इत्यादिष्टा निशिचरा घोरा रावणसनुना ।
 समेत्य तैर्युयुधिरे सौमित्रिबलवानरैः ॥ ३७ ॥
 शस्त्राण्यस्त्राणि घोराणि वर्षन्तो वानरान् प्रति ।
 ते लहमणेन निशितैः शरैर्विद्राविताः क्षणात् ॥ ३८ ॥
 हन्तुमान् बद्धकक्षोटः क्रोधताम्रविलोचनः ।
 आक्रम्य पोथयामास राक्षसान् धरणीतले ॥ ३९ ॥
 केचिद् द्विधा कृता भूमौ राक्षसास्तेन पातिताः ।
 सुग्रीवबाहुनिर्मुक्तशिलाभूरूहकोटिभिः ॥ ४० ॥
 चूर्णिताः शेरते भूम्यां यातुधानाः सहस्राः ।
 आमयित्वा परे दिक्षु बालिपुत्रेण पातिताः ॥ ४१ ॥
 नलनीलादिभिः केचिदगदापातैर्विचूर्णिताः ।
 दुर्मुखोद्विविदो मैन्दः कुमुदः कपिकुञ्जरः ॥ ४२ ॥
 राक्षसांश्चक्षिपुः सर्वे कपयः शीघ्रकारिणः ।
 लक्ष्मणस्य शितैर्बाणैर्वर्जनिर्धातराविभिः ॥ ४३ ॥
 सहस्राशो हता भूमौ निपेतुः कौणपोत्करा ।
 इत्थं संहृत्यबलिनो रक्षोव्यूहाननेकशः ॥ ४४ ॥

अन्तः प्रविविशुर्यन्त्र मेघनादः क्रियाकुलः ।
 पूर्णहुतावदत्तायां कीशास्तं पर्यवेष्यन् ॥ ४५ ॥
 बभङ्गः केऽपि पात्राणि केचिन्मण्डपमक्षिपन् ।
 केऽप्यर्जिन शमयामासुः केऽप्यधनन् कर्म ऋत्विजः ॥ ४६ ॥
 ततः स कुपितो वीरो ध्वस्तकर्मा सुरेन्द्रजित् ।
 दृष्टा सौमित्रिमुत्तस्थी संहितेषुर्धनुर्धरः ॥ ४७ ॥
 ततस्तयोरभूद्युद्धं सौमित्रिबलभिज्जितोः ।
 परस्परं प्रहरतोर्विशिखानतिदारुणान् ॥ ४८ ॥
 गर्जितोः संतर्जयितोरन्योन्य विजयैषिणोः ।
 अन्योन्यस्य शरव्रतानन्योन्यं विनिकृत्ततोः ॥ ४९ ॥
 अन्योन्यमर्मतुदतोर्विचित्ररणदक्षयोः ।
 अन्योन्यमारावयतोः प्रहारैः सकला दिशः ॥ ५० ॥
 गिरीनिवोज्जासयतोर्वज्रेरिवशरोत्करैः ।
 यावद्वीनानि यदघोरं युदधं समभवत्तयोः ॥ ५१ ॥
 षष्ठेऽह्नि सम्प्रहरतस्तत्य घोरैः शिलीमुखैः ।
 अर्द्धचन्द्रेषुणाकृत्तत् सौमित्रिभुजमुद्धतम् ॥ ५२ ॥
 जविना तस्य बाणेन कृतः शक्रजितो भुजः ।
 उड्डीय व्योममार्गेण ययो यत्र सुलोचना ॥ ५३ ॥
 सखीनिबहमध्यस्था कीर्तयन्ती गुणोत्करम् ।
 रक्षोराजकुमारस्य भर्त्तरद्धाङ्गामिनी ॥ ५४ ॥
 महासती महाचारा महासौन्दर्यशालिनी ।
 तस्याः पाणितलं बाहुः पपात विपुलाङ्गदी ॥ ५५ ॥
 अथ सा निजपल्यङ्कादुत्तीर्य विपुलेक्षणा ।
 विललाप भुजं पत्युरालिङ्गय व्रेमकातरा ॥ ५६ ॥
 हा वीर हा गुणागार हा मतप्राणैकजीवन ।
 हा परानीकमथन कृतः केन भुजस्तव ॥ ५७ ॥
 अयं विकर्षन् मम मेखलागुणं दधत्सुपीनस्तनकुड्मलाद्दनम् ।
 मिलन् सुनाभीजघनोरुवर्मभिर्बलेन नीवीं इलथयन् करस्तव ॥ ५८ ॥
 कदा नु मां वीरवरागप्रभोक्ष्यते गतश्च सद्यः किमिवेदृशीं दशाम् ।
 कदाङ्कदा नु नाकेशपुरीकपाटयोः प्रभञ्जनं कौतुकतः करिष्यते ॥ ५९ ॥
 कदा नु नाकप्रमदाः कचोत्करे प्रगृह्य कर्पिष्यति वीर कौतुकात् ।
 कदा पलायत्सुरकिंनरश्रियो जवाच्च वेणीमिव तां कृपाणिकाम् ॥ ६० ॥

इत्थं विलप्य सा बाला रुदन्ती करुणस्वरम् ।
 मूर्छितां न्यपतद्भूमौ सखीसंदोहमध्यगा ॥ ६१ ॥

अथ तस्य रणे क्रुद्धो लक्ष्मणः परदर्पहा ।
 द्वितीयमपि चिच्छेद भुजमत्यर्थकर्कशम् ॥ ६२ ॥

कृते भुजद्वये तस्य कार्मुकं न्यपतद्भूवि ।
 द्रुतं सहैव लड़केशराज्यश्रीभोगमङ्गलैः ॥ ६३ ॥

अथ तस्य शिरः कूटमहाद्विग्रावकर्कशम् ।
 अर्द्धचन्द्रमितैर्भल्लैर्निरकृत्तत लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥

तथापि नापतद्भूमौ कृतालीढपदस्थितिः ।
 रुण्ड एव बलेनास्थीन्महासत्त्वो निशाचरः ॥ ६५ ॥

तस्य प्राणानिलाः कण्ठानिर्यान्तो वेगवत्तराः ।
 भांकारभूरिनिर्घोषैः पूरयाञ्चक्रिरे नभः ॥ ६६ ॥

छिन्नमूर्ढाप्यसौ भीम उपगन्तु न शक्यते ।
 करिष्यत इवात्यर्थं पुनरप्युग्रविक्रमम् ॥ ६७ ॥

ततो जयजयेत्युच्चैर्दिवि देवाः सवासवाः ।
 कल्पवृक्षप्रसूनौघै रामानुजमवाकिरत् ॥ ६८ ॥

त्रैलोक्यकण्टको ह्येष यथा क्षिप्तः शरैस्तव ।
 तथास्य जनकोऽप्युच्चै रामेण क्षिप्यतां रणे ॥ ६९ ॥

देवदुन्दुभिजो घोषः परितो व्यानशे दिवि ।
 हृषिताश्च सुराः सर्वे तस्मिन् दुष्टे क्षयं गते ॥ ७० ॥

दिशां प्रसादः समभूत स्वयमेव समंततः ।
 हृष्टाश्च कपयः सर्वे नलनीलाङ्गदादयः ॥ ७१ ॥

हनुमत्सुगीवमुखास्तुष्टवुस्तं धनुर्धरम् ।
 राघवेन्द्रानुजं वीरं शक्रजिद्विनिषूदनम् ॥ ७२ ॥

तत आदाय तच्छीर्षं देवीं तां च निकुम्भ[भि]लाम् ।
 सोपहारामिव प्रीतामाजगमुर्विजयोर्जिताः ॥ ७३ ॥

सर्वे कपिवरास्तुष्टाः कृत्वा रामानुजं पुरः ।
 सप्रावृष्टेण्यजलदा उदीच्याः पवना इव ॥ ७४ ॥

रामावासस्थलीं प्राप्ताः साटोपाः सोत्सवाननाः ।
 गर्जन्तो जयनिर्घोषैः केचित्पूरितगोमुखाः ॥ ७५ ॥

तेषां मध्यस्थः सुमित्रातनूजो रामस्योच्चैर्घोषयन् जेत्रनादम् ।
बिश्रहोष्णोः कार्मुकज्याकिणाङ्कान् १हष्टो दराद्रामचन्द्रेण वीरः ॥ ७६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे इन्द्रजिद्वधो नाम
सप्तांत्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

अष्टांत्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

अहोवाच

श्रुत्वेन्द्रजिद्वधं कृष्णचतुर्दश्यां दशाननः ।
गाढशोकभरेणाशु संरुद्धहृदयो भृशम् ॥ १ ॥

मुमोह मूर्छितो भूमौ निपपात सुविह्वलः ।
निकृत्तमूलो विपुलः क्षोणीरुह इवोन्नतः ॥ २ ॥

चिरेण चेतनां लब्ध्वा रुरोदोच्चैस्तरामसौ ।
दरीभिव प्रतिष्वानैर्दिशो मुखरयन् रवैः ॥ ३ ॥

करुणस्वरसंजातसुहृद्धन्धुदयोदयः ।
विललाप चिरं तस्य स्मारं स्मारं गुणोत्करम् ॥ ४ ॥

हा पुत्र हा महावीर हा वत्स गुणमन्दिर ।
हा बन्धुजनसर्वस्व किमभूत्किमभूदिदम् ॥ ५ ॥

हा पुत्र तद्विनं यत्र जित्वा स्वर्गपुरीपतिम् ।
भवान् लब्धेन्द्रजित्व्यातिरागतोऽभूदिमां पुरीम् ॥ ६ ॥

वीर त्वं लीलया जैषीः सुरसम्मानि कोटिशः ।
बन्दीकृत्य सुरश्रेणीः कशाधातैरताडयत् ॥ ७ ॥

वत्स त्वं समरे शत्रून् जित्वा जित्वा जगत्वये ।
चक्रे मम समुत्कर्षं लङ्घांराज्यपदस्थिती ॥ ८ ॥

त्वयाहं राजराजत्वं गमितो भुवनत्रये ।
प्रतिभूपशिखारत्नरोचिनीराजिताङ्ग्रकम् ॥ ९ ॥

स त्वमद्य विपर्यासान्मम भाग्यस्य पुत्रक ।
शेषे संग्रामधरणी पुनर्जगिरणोज्जितः ॥ १० ॥

विमाय यस्य विशिखैर्यमोऽपि समराङ्गणे ।
 सम्भ्रान्तो दिक्षु वित्रस्तोऽविशान्मेरुगृहान् ॥ ११ ॥
 स त्वां कथं तु जग्राह दण्डभृद् हृष्टचेतनः ।
 गृहागतिकृपाशीलं नार्वैक्ति वा भयानकम् ॥ १२ ॥
 हा हाद्य दुर्यः कोऽयं कामं जीवति रावणः ।
 मृतश्चेवैन्द्रजित्पुत्र इत्युपश्रुत्य उत्कटः ॥ १३ ॥
 दुःश्रवा धद्यन्ते स्वान्तं मामकीनं मुहुरुहुः ।
 इह ते बान्धवाः पुन्र त्वां विना सर्वसौख्यद ॥ १४ ॥
 जीविष्णव्नि कथं नाम येषां शश्यासनादिषु ।
 त्वमेकः प्राणवर्गस्य मानदः स्थितिसाधनम् ॥ १५ ॥
 इत्यादि विलपञ्चोक्तशल्यविक्षतमानसः ।
 हा हेति चूर्णितमनाश्वकन्द सुचिरं हृतः ॥ १६ ॥
 युद्धावहारमकरोत्तद्दिने भृशदुःखितः ।
 बहिरन्तश्चतुर्दिक्षु पश्यन् विश्वं तमोमयम् ॥ १७ ॥
 विविशान्तःपुरमथ क्लान्तपद्मवनाननः ।
 यत्र मन्दोदरीमुख्या रुदन्त्यः सुभृतां हृताः ॥ १८ ॥
 अन्योन्यबन्धवो बन्धूनालिङ्गच्छ लिङ्गच्छ दुःखिताः ।
 उत्पतन्त्यः पतन्त्यश्च राक्षस्यो गतचेतनाः ॥ १९ ॥
 लोचनाम्बुपरीवाहैः सृजन्त्योऽनेकवाहिनीः ।
 दृष्टैवनं भूरिसंतसा महिषी व्यलपत्तराम् ॥ २० ॥
 हा मर्त्स्तव निबन्धाज्जातो रामेण संगरः ।
 ईदृग्विधानि रत्नानि हूयन्ते यत्र वै त्वया ॥ २१ ॥
 त्वदर्थं त्यक्तजीवोऽयं मदङ्गमणिरुत्तमः ।
 यमस्य शासनं यातः क्ष पुनर्दृश्यतां मया ॥ २२ ॥
 हितं त्वदीयं लङ्घेशः कृतिधा नोदितं मया ।
 नाविशत्ते मनो नाथ भाविनार्थेन हीदृशा ॥ २३ ॥
 अवशिष्टमिदानीं मे मानसीभाग्यभूतिषु ।
 न किञ्चिद्राक्षसाधीश गते शक्रजिति क्षयम् ॥ २४ ॥
 इत्यादिभिर्विलपनैर्मन्दोदर्याः सहस्राः ।
 अपितानीव शल्यानि दशवक्त्रस्य चेतसि ॥ २५ ॥

तस्मिन् मुहूर्ते सोत्साहं नाम्ना देवी सुलोचना ।
भर्तारमनुयास्यन्ती श्वशुरौ सा व्यजिज्ञपत् ॥ २६ ॥

आज्ञां मे कुरुतं सत्यमनुयास्यामि वां सुतम् ।
भर्तारं प्राणदयितमागो मे क्षन्तुमर्हथः ॥ २७ ॥

यन्मयाभिहितं किञ्चिल्कृतं वा सदसच्च वा ।
तत्सर्वं बान्धवजनैः साकं मे क्षन्तुमर्हथः ॥ २८ ॥

याति मे समयः कञ्चिदविलम्बाहं उत्तरः ।
तदाज्ञामेव दत्तं मे श्वशुरौ दैवतौ मम ॥ २९ ॥

नमामि चरणौ मातर्मन्दोदरि महासति ।
अनुज्ञां देहि मे सत्यं न विलम्बक्षणो ह्ययम् ॥ ३० ॥

नमस्ते रक्षसां पत्ये लङ्घानाथाय धीमते ।
महामानैकविधये महोग्राय महीयसे ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वा साचलदेवी शेषकन्या महामनाः ।
रुदतीस्ताः स्त्रियः सर्वा मुहूर्तं संन्यवारयत् ॥ ३२ ॥

तस्याः सत्वं समालोक्य सर्वं अन्तः पुरस्त्रियः ।
अस्तभ्नुः शोकवाष्पाणि यावत्सा संनिधौ स्थिता ॥ ३३ ॥

सा गत्वा रणभूमिमातुरमना दृष्टा विशीर्षं पर्ति
शोकार्त्तस्य शिरोऽर्थिनी रघुपतेः सैन्यं प्रसद्याव्रजत् ।
प्रत्यङ्गुच्युतिचन्द्रकासमुदयैरच्छप्रकाशं दिशां
कुर्वन्ती शतपूर्णिमा मयमधात्तकृष्णभूतादिनम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुषुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे रावणविलापा-
दिवर्णनो नामाष्टार्त्रिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

एकोनचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तामायान्तीं तडित्कान्ति पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
परितः संदिदिहिरे कपिसैन्यानि चेतसि ॥ १ ॥

नूनं किमेषा जनकेन्द्रपुत्री मुक्ता दशास्येन हिमांशुवक्त्रा ।
अशोकवाटीं सहसा विहाय पर्येतिशीघ्रं रमणं रमेव ॥ २ ॥

विहाय नाकं त्रिदशाङ्गना वा काचित्प्रभुंराघवं सार्वभीमम् ।
 द्रष्टुं समेतीयमखण्डलद्वमीस्तनुप्रकाशैः परितः स्फुरन्ती ॥ ३ ॥
 साक्षादयं भानुकुलेऽवतीर्णे रामः परः पूरुष एक आदयः ।
 तमीक्षितुं वा कमला समुद्रादियं समागच्छति कान्तियुक्ता ॥ ४ ॥
 तारापथाद्वा समुपैति तारा पूर्णदुबिम्बादपि चन्द्रिका वा ।
 प्रभा रवेवापि रवि विहाय जवादहो कास्त्रिदितः समेति ॥ ५ ॥
 केचित्तां वीद्य कपयः सीताबुद्ध्यामहाप्रभाम् ।
 अवाङ्मुखदृशस्तस्थुश्चित्रेषु लिखिता इव ॥ ६ ॥
 केचित्स्तकृत्समालोक्य कान्तिपूरेण भूयसा ।
 आच्छन्ननयनाः कीशा न पुनर्वीक्षितुं क्षमाः ॥ ७ ॥
 केचित्सौन्दर्यमालोक्य विपुलं तदलौकिकम् ।
 शिरांसि कम्पयामासुः कपयो जातविस्मयाः ॥ ८ ॥
 केऽपिश्लाघां वितन्वानाः कपयः शुद्धबुद्धयः ।
 न वै वर्णयितुं शक्ता अभवन् जातकौतुकाः ॥ ९ ॥
 इत्थमाच्छिद्य सर्वेषां नेत्राणि च मनांसि सा ।
 श्रीरामसविधं प्राप यत्र भर्तुः शिरोधृतम् ॥ १० ॥
 इलाघते यत्र सौमित्रि हस्तस्पर्शनलालनैः ।
 आमृशन् परितोङ्गानि रामो नित्वानिमागतम् ॥ ११ ॥
 आस्फोटितभुजा यत्र हनुमत्रमुखा भटाः ।
 सोत्साहवदनाः कांमं वीद्यन्ते रघुभानुना ॥ १२ ॥
 यत्र इलाघापरस्तेषां रामो वीक्ष्य महच्छिरः ।
 लह्मणस्य शरान् स्तीति गिरिनिदर्लनक्षमान् ॥ १३ ॥
 तत्र प्रविश्य सा बाला पूर्णदुवदनोज्ज्वला ।
 अस्तीत् प्रणम्य श्रीमन्तः राघवेन्द्रं सुलोचना ॥ १४ ॥
 नमस्ते पुरुषश्चेष्ठ ऋग्यजुसामसंस्तुत ।
 समस्तत्रिदशाधीश पूर्णसर्वकलानिधे ॥ १५ ॥
 जानामि त्वामवतीर्ण धरायां भारापनोदाय परं पुमांसम् ।
 विरच्चिना प्रार्थितः सूर्यवंशे आविष्कृतानन्तपूर्णस्वरूपम् ॥ १६ ॥
 विष्यासाङ्गदेयस्य रक्षो नाज्ञासीत्वां श्वशुरो मे दशास्यः ।
 स तत्फलं प्राप साक्षात्त्वयेश क्रोधादीषत्संहृतं तत्कुलं यत् ॥ १७ ॥

स मत्प्रिता नागराट् शेषसंज्ञो गृणाति दिव्यैर्नामभिस्त्वामजम्बम् ।
 तत्राश्रीष्टं नाम धाम स्वरूपं तव श्रीमन् विश्वोऽनन्तकीर्तेः ॥ १८ ॥

त्वमेव राम प्रमुदाटवीस्थः करोषि लीलाः सहजानन्दनीश ।
 श्रीमति सरथ्वाः पुलिने त्वमेव नित्यं विहरस्यप्रमेयप्रभाव ॥ १९ ॥

त्वां गोपिकाः श्रुतिदेवर्षिरूपा भजन्तेऽन्तः कामतत्त्वेन पूर्णाः ।
 प्राप्नाहं त्वं शरणं तद्वदेव त्रायस्व मां न त्यज प्राणनाथ ॥ २० ॥

एतद्वृत्वा पञ्चभूतप्रभूतं शरीरं मे ह्यासुरं भावमाप्नम् ।
 चितानले दीपशिखे क्षणेन प्राप्त्वास्मि त्वामात्मनः प्रेष्ठमीशम् ॥ २१ ॥

न जातु मे त्वत्पदामभोजभक्तिविच्छेदः स्यादिति सम्प्रार्थयामि ।
 अमोघसेवाभजनप्रकारं त्वामीश को नाम भजेन्न विद्वान् ॥ २२ ॥

अयं च मे देहसम्बन्धनिष्ठः पतिस्तवैवास्तु जन सदेशः ।
 मत्संगतोऽस्यासुरभावनाशे भावस्त्वदीयः प्रकटोऽस्त्वस्य चित्ते ॥ २३ ॥

इत्यनेन शरीरेण सहयुक्तामुना प्रभो ।
 ज्वलिष्यामि समिद्धेजनी भविष्यामि सहैव च ॥ २४ ॥

आवामुभौ करिष्यास्तव दास्यं रघूद्वह ।
 जन्मान्तरं परिप्राप्य निवृत्तासुरभावनी ॥ २५ ॥

देहि शीर्षमिदं नाथ येनाहं सहितानले ।
 दहेयं देहमेतं वै लब्धुं दिव्यतरं वपुः ॥ २६ ॥

इति तस्या स्तवैरेभिः प्रससाद रघूद्वहः ।
 पुनर्जीवयितुं तस्या भर्तारकमकरोन्मतिम् ॥ २७ ॥

तावद्वन्नमानुत्थाय बद्धाङ्गलितुटः सुधीः ।
 पुरो विज्ञापयामास सुप्रसन्नं रघूद्वहम् ॥ २८ ॥

अयं प्रभो महावीरः समरे संचरन्मुहुः ।
 कृच्छ्रेण लक्षणेनैव दिनैः षड्भिर्नियातितः ॥ २९ ॥

तदलं सम्प्रसादेन पुनर्जीवय मा रिपुम् ।
 जन्मान्तरे तु देह्यस्यै यदसौ याचते सती ॥ ३० ॥

इति श्रुत्वा हनुमतो वचः शत्रुनिषूदनः ।
 शिरोऽस्यै प्रददौ भर्तुर्गृहीत्वा सा प्रणम्य तम् ॥ ३१ ॥

जगाम पावके दीपे मलयैधाकदम्बकैः ।
 आज्योक्षितैश्चितामध्ये आरुरोह सुलोचना ॥ ३२ ॥

शेषपुत्राः प्रभावेण स पुनर्भविता किल ।
 प्रयुद्धने तथा साद्धं सुमुखो नाम गोपतिः ॥ ३३ ॥
 तद्वधूस्तत्र सुलोचनैव नाम्ना प्रसिद्धा प्रमुदाटवीस्था ।
 श्रीरामवंशीरवमाकलय्य तदन्तिकं प्राप्स्यति सा विलासे ॥ ३४ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुषुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुलोचना-
 सहगमनो नामैकोनचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

चत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाचः

अथ चैत्रस्य कृष्णायां पञ्चदश्यां दशाननः ।
 युद्धाय राक्षसैः साधं प्राप्तो रोषसमन्वितः ॥ १ ॥
 कोटिशो राक्षसास्तस्य पुरोगाः पृष्ठगास्तथा ।
 गृहीतनानाशस्त्रास्त्रा मृत्यवे हुतजीविताः ॥ २ ॥
 तेषां समरसं रम्भं वीक्ष्य रामस्य सैनिकाः ।
 कोटिशः कपयो वीराः संयुक्ताः सहसा युधे ॥ ३ ॥
 तेषामन्योन्यमभवत् सुमहद्युद्धताण्डवम् ।
 शिलावृक्षप्रहरणैः करदन्तनखायुधैः ॥ ४ ॥
 बलिनो बलिभिः साकं संयुताः संप्रहारिणः ।
 वानराः शौर्यसम्पूर्णश्चकिरे घोरमाहवम् ॥ ५ ॥
 अथ रावण आध्यू तडिहीसाः कृपाणिकाः ।
 कुपितो निजधानाजी वानरान् सोऽतिनिर्दयः ॥ ६ ॥
 यूथशो वानरान् खड्गवज्जनिष्पातभीषणैः ।
 द्विधाकृत्य तनुं युद्धे जघान दशकन्धरः ॥ ७ ॥
 हतैस्तेन रुषान्धेन कपिभिस्तैः सहस्रशः ।
 नितान्तपीनतनुभिर्भूमिरातस्तरेतराम् ॥ ८ ॥
 कपीनां कदनं वीक्ष्य चुक्रोध रघुपुङ्गवः ।
 चैत्रशुक्लाद्यदिवसादारभ्य पञ्चभिर्दिनैः ॥ ९ ॥
 आस्फाल्य धनुरुद्धीसबाणपूर्णैः सहस्रशः ।
 क्षयं निनाय निखिलान् रक्षोयूथपतीन् रणे ॥ १० ॥

उद्धताः कृतसंरम्भाः प्राप्य रामं निशाचराः ।
 पतञ्जा इव दीपार्चि क्षयं याता मदाविलाः ॥ ११ ॥
 तैरद्विकूटसंकाशैः पतितैर्बाणिताडितैः ।
 उच्चावचाभवद्भूमिरगम्या सकलैरपि ॥ १२ ॥
 आस्तृता परितो घोरं युद्धं कृत्वा प्रदारुणैः ।
 निबाणैः कौणपवरैर्भीमा संग्राममेदिनी ॥ १३ ॥
 शोणितौघवहास्वन्तर्नदीषु गिरिकूलवत् ।
 पतिता रक्षसां कायाः स्यन्दमानाः समंततः ॥ १४ ॥
 रामबाणाविदीर्णनां राक्षसानां द्विधा वपुः ।
 चलितं रोषवेगेन चेष्टते स्म भुजञ्जवत् ॥ १५ ॥
 रक्षोधिपेषु सर्वेषु क्षयं नीतेषु संयुगे ।
 महा पाश्वर्दयो वीरा युध्यन्ते स्म सुविक्रमैः ॥ १६ ॥
 तेऽपि षष्ठीं समारभ्य यावत् स्यादष्टमीदिनम् ।
 युद्धं कृत्वा महत्संख्ये घातिताः शेरते भुवि ॥ १७ ॥
 अथ रावणनिर्मुक्तशक्त्या वज्रनिपातया ।
 लक्ष्मणो हृदि निर्भिन्नः पपात सहसा भुवि ॥ १८ ॥
 ततो हाहाकृतमभूद् रामसैन्यं विषादतः ।
 राघवेन्द्रोऽपि भगवान् नरलीलानुकारकः ॥ १९ ॥
 मुमोचाश्रूणि नेत्राभ्यां विषण्णहृदयो भृशम् ।
 लक्ष्मणे शक्तिर्निर्भिन्नं वीक्ष्य चिन्तासमन्वितः ॥ २० ॥
 अथोवाच हनूमन्तं त्वरितं गच्छ मारुते ।
 अस्ति द्रोणाचले दिव्या विशल्यकरणीषधिः ॥ २१ ॥
 तामानय बलात्सदयो यस्याः स्पर्शनमात्रतः ।
 विशल्यः स्यान्मम भ्राता मूर्छितेः पतितो भुवि ॥ २२ ॥
 इत्यादिष्टो मरुत्सूनुर्जग्गम द्रोणपवंतम् ।
 तावन्नवम्यां रामेण संताङ्ग्य निशितैः शरैः ॥ २३ ॥
 रोषाद्विद्रावितो युद्धात्प्राणानादाय रावणः ।
 जगाम लङ्घानगरीं महामानी ज्वलन् रुषा ॥ २४ ॥
 अथ प्राप मरुत्सूनुर्दिव्यं द्रोणमहीधरम् ।
 तत्रापथ्यदीप्यमानाः सर्वा एव महीषधीः ॥ २५ ॥

ततो बलात्समुत्पाद्य द्रोणाद्रिं व्योमवर्त्मना ।
आजगाम त्वरायुक्ते यत्र रामो विषण्णधीः ॥ २६ ॥

समागतं हनुमन्तमालोक्य रघुपुञ्जवः ।
प्रससाद भृशं तस्मिन्संख्यातोपकारिणि ॥ २७ ॥

द्रोणाद्रेः सहसाऽऽदाय विशल्यकरणौषधिम् ।
स्पर्शयामास सौमित्रेविशल्यः सोऽभवत्तथा ॥ २८ ॥

उत्तस्थौ तत्क्षणादेव सुहृदां हर्षमावहन् ।
युद्धावहारः समभूदशमी दिवसे तदा ॥ २९ ॥

अथ रात्री कपिभटाः कृतास्फोटाः सगर्जनाः ।
प्रविश्य लङ्घानगरीं ज्वालयामासुश्तकटाः ॥ ३० ॥

तत्राभवद्युद्धमतीव तेषां शाखामृगाणां बलिभिः सप्तलैः ।
अवीवधन् दन्तनखप्रहारैः शिलाद्वामादचेष्ट रिपून् हरीन्द्राः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ऋहभुशुण्डसंवादे वक्षिणखण्डे द्रोणाद्विनयनो नाम
चत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

एकचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ऋग्वेदाच

अथेन्द्रः प्रेषयामास रथं मातलिसारथिम् ।
पद्म्भूयां चरन्तं विजाय रामं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ १ ॥

रावणं च रथोपस्थमास्थितं मदशालिनम् ।
ततो मातलिरागच्छदेकादश्यां महारथम् ॥ २ ॥

नीत्वा श्रीरामचन्द्राय चण्डविक्रमशालिने ।
द्वादश्यां रथमास्थाय काकुत्स्थः सज्यकार्मुकः ॥ ३ ॥

ययौ दशमुखं हन्तुं क्रूरं त्रैलोक्यकण्टकम् ।
तयोः प्रतिदिनं युद्धं द्वादशीदिवसादभूत् ॥ ४ ॥

यावद्वैशाखमासस्य भवेत्कृष्णचतुर्दशी ।
सुरकिन्नरसिद्धानां पश्यतां विस्मयावहम् ॥ ५ ॥

स रथः पवनोत्तालवाजिवाहनसंयुतः ।
स्वर्गङ्गावीचिपवनव्याधूतविपुलध्वजः ॥ ६ ॥

भातुलेः करचातुर्यान्तीयमानो जयावहः ।
 गम्भीरघननिर्घोषः शुशुभे समराङ्गणे ॥ ७ ॥
 तमारुढश्च शुशुभे साक्षाङ्गमिष्टरन्दरः ।
 रामः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः सज्यकार्मुकमण्डलः ॥ ८ ॥
 देवसूतसमानीतं माहेन्द्रकवचं महत् ।
 बिभ्राणः पुष्पवद्यत्र भवन्त्यसुरमार्गणाः ॥ ९ ॥
 तावन्योन्यं संगतौ तत्रयुद्धे जयेषिणौ सुमहोत्साहयुक्तौ ।
 चिरात्परिप्राप्तपराक्रमक्षणौ श्रीराघवेन्द्रक्षणदाचरेन्द्रौ ॥ १० ॥
 दोषाणां विशतिसंख्यानां दशानां शिरसामपि ।
 रावणो गैरवं विभ्रहदृशे मदसंवृतः ॥ ११ ॥
 हेलाजितमहेन्द्रादिसुरलक्ष्म्येकभोगिनम् ।
 बलान्निकृतशीषौघपूजितेशाङ्गिपञ्चजम् ॥ १२ ॥
 स्वदोर्दण्डमदोत्क्षसकैलासगिरिगौरवम् ।
 रामो रावणमालोक्य योग्यं रिपुममन्यत ॥ १३ ॥
 अथास्फाल्य धनुः क्रोधादञ्चकुटीभञ्जभीषणः ।
 रामस्य दक्षिणे दोर्जिण रावणो बाणमाक्षिपत् ॥ १४ ॥
 स बाणस्तस्य दोर्मूलमप्रविश्यापतञ्जुवि ।
 न विवेद क्षणं रामः सीतासोत्कण्ठमानसः ॥ १५ ॥
 रामेण वेगनिर्मुक्तो बाणः कुलिशदारुणः ।
 रावणस्याशु हृदयं विवेश भृशकर्कशम् ॥ १६ ॥
 अन्योन्यबाणभल्लाग्रनिकृतान्योन्यमार्गणौ ।
 तौ मुहूर्तमयुध्येतामक्षतावेव संगरे ॥ १७ ॥
 अन्योन्यं लक्ष्यनिर्मग्नसुतीङ्गणान्योन्यसायकौ ।
 युयुधाते मुहूर्तं तावनिर्मुक्तशराविव ॥ १८ ॥
 रामस्य बाणापूर्गेन समच्छन्नोऽथ रावणः ।
 रावणस्य च रामोऽपि ततोऽसूयाभवत्योः ॥ १९ ॥
 आविरस्तामथो बाणैरुत्क्षिप्य शरजालकम् ।
 विनिरस्तहिमानीकौ द्वौ भास्वन्मण्डलाविव ॥ २० ॥
 अन्योन्यरणसंरम्भस्तयोऽस्तुल्यो व्यदृश्यत ।
 परस्परस्य सादृश्याद्युध्यतो वै परस्परम् ॥ २१ ॥

परस्परजयाकाङ्क्षानिर्मुकशरसंघयोः ।
 तयोरूपरि निस्तुल्यविक्रमप्रीतमानसाः ॥ २२ ॥
 सुराश्चैवासुराश्चकुः पुष्पवृष्टीरनुक्षणम् ।
 शुशुभाते भृशं वाभिस्तौ नितान्तप्रपूजितौ ॥ २३ ॥
 अथ रावण आक्षिप्य रामं दुर्वचसां भरैः ।
 दक्षेण पाणिनोत्तोल्य शतध्नीं वेगवत्तराम् ॥ २४ ॥
 लोहशंकुशतव्यासां वज्रसम्पातभीषणम् ।
 प्राक्षिपत्तरसा वीरो जितमित्यसुरा जगुः ॥ २५ ॥
 सा यावत्स्यन्दनोपान्तमप्राप्ता विद्युदुज्ज्वला ।
 तावत्तां रघुशार्दूलः सोऽर्धचन्द्रमुखैः शरैः ॥ २६ ॥
 चिच्छेद शतधा व्योम्नि रम्भामिव सुकोमलाम् ।
 भूत्वा च खण्डशो भूमौ पपात वित्यैव सा ॥ २७ ॥
 अथ रामः समादाय शरमेकं महोजितम् ।
 ब्रह्मास्त्रमन्त्रितं कृत्वा वीरो धनुषि संदधे ॥ २८ ॥
 अमोघः स तडिद्वृन्ददीप्तिर्दीप्तिदिग्गणः ।
 दशधा ददृशो व्योम्नि पश्यद्धिः सुरकिन्नरैः ॥ २९ ॥
 फणादशकविस्फारवदनो भोगिवानिव ।
 युयुजे दशकण्ठस्य कण्ठेषु सहसैव सः ॥ ३० ॥
 अज्ञातक्षतपीडस्य रावणस्य शिरांसि सः ।
 दशापि पातयामास दशास्यो राममार्गणः ॥ ३१ ॥
 छिन्नेषु तस्य कण्ठेषु दशस्वपि स तत्क्षणात् ।
 पपात राक्षसपतिः कम्पयन् धरणीतलम् ॥ ३२ ॥
 अथ जय जय राम श्रीपते राघवेन्द्र त्रिभुवनजननेतःकण्टकोज्जासशील ।
 इति विरचितभूयःसंस्तुतीनां सुराणां तदुपरि करवृन्दात्पुष्पवृष्टिः पपात ॥ ३३ ॥
 एवं स वैशाखचतुर्दशीदिने कृष्णे त्रिलोकीजनचित्तकण्टकः ।
 पपात रामस्य शरैर्विनिर्हतः कीशावली भूरिजयेत्यवोचत् ॥ ३४ ॥
 स्वर्लोकानकदुन्दुभि ध्वनिरभूदुच्चैर्जगर्जुस्तरां
 सुग्रीवप्रमुखाः कपीन्द्रकरिणस्त्रैलोक्यमासीत्तदा ।
 रामोत्कर्षभवप्रमोदविसरव्यासं हते कण्टके
 तस्मिन् दुःखकरे दुरात्मनि दशग्रीवाभिधे राक्षसे ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणवधो
 नामैकचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्विचत्वार्दिशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथाभवदमावास्यादिने युधि निपातिनाम् ।
दहनं रावणादीनां काष्ठर्मलयसम्भवैः ॥ १ ॥

ये ये रामशरैहंताः सुबलिनो युद्धोद्धता राक्षसा-
स्तेषां तद्दिनदह्मानविपुलाङ्गेभ्यो महत्सौरभम् ।
श्रीखण्डाधिकमुच्चचार परितो द्वार्णेन्द्रियातर्पिणा
येनाहूतमदोत्यतन्मधुलिसो व्यासास्ततोऽष्टौ दिशः ॥ २ ॥

अथ रामे रणभुवः साढ़ वानरपुङ्गवैः ।
अपसृत्य शनैः किञ्चित्सुवेलाचलमवजत् ॥ ३ ॥

वन्द्यमानः सुरस्तोमैर्गीर्यमानश्च किञ्चरैः ।
स्तूयमानः कृतोत्साहैः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥ ४ ॥

वाद्यद्विजंयवादित्रैर्दुन्दुभीमुरजानकैः ।
तौर्यन्त्रिवैर्दीर्घघोषैर्मोदमानमनाः प्रभुः ॥ ५ ॥

मङ्गलध्वनिभिर्गीतैर्वीदित्रोत्सवनिःस्वनैः ।
देवानां विविधैः स्तोत्रै सुवेलमचलं ययौ ॥ ६ ॥

ततश्च प्रेषयामास जानक्यानयनेऽनुजम् ।
विभीषणं च रक्षोभिः साढ़ राज्याभिषिक्तये ॥ ७ ॥

अथाह प्रणिपत्यामुं बद्धाभ्जलि पुटद्वयः ।
विभीषणो रामचन्द्रं नतिस्तुतिपुरःसरम् ॥ ८ ॥

विद्यमाने त्वयिविभो त्रैलोक्यजनताधिपे ।
कोऽहं राज्याभिषेकाय लघीयान् पादसेवकः ॥ ९ ॥

नित्यं परिचरिष्यामि पादपञ्चद्वयं तव ।
प्रसादतुलसीपत्रं भोद्यामि रघुपुङ्गव ॥ १० ॥

न मे राज्यस्पृहा नाथ सेवां देहि दयानिधे ।
वाञ्छन्ति यामविरतं श्रीशेषसनकादयः ॥ ११ ॥

यस्मै कृपयसे नाथ तस्मै सेवां ददासि च ।
अतस्तां दुर्लभां लोके वाञ्छामि करुणानिधे ॥ १२ ॥

कामक्रोधमदासूयामोहमात्सर्यवर्द्धनम् ।
कथं काङ्क्षेय राजेन्द्र राज्यं नाम निरर्थकम् ॥ १३ ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य भक्तस्य रघुपुज्जवः ।
उवाच करुणासिन्धुः स्मितमञ्जु मुखाम्बुजः ॥ १४ ॥

कुरु मद्वचनाद्राज्यं रक्षसामिदमुन्नतम् ।
न ते कामादिविकृतिर्भविष्यति मदाज्ञया ॥ १५ ॥

मां स्मरन्नतिभावेन कुर्वन् राज्यमपि ध्रुवम् ।
विभीषण न कन्त्रित्वं मोहमेष्यसि जन्मनि ॥ १६ ॥

भविष्यसि चिरंजीवी मार्कण्डेयो यथा मुनिः ।
यथा द्रोणिवलिव्यासहनुमत्कृपभार्गवा ॥ १८ ॥

तेषां त्वमष्टमो भूयाश्चिरंजीवी दृढव्रतः ।
कुर्वन् रक्षः पुरीराज्यं मां स्मरन् मोहवर्जितः ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा विसर्जामुं शुक्ले स द्वितये दिने ।
कृताभिषेका विधिवद्राज्यं पर्यगृहीन्मुदा ॥ १९ ॥

अशोकवाटिकां गत्वा लक्ष्मणो भक्तिसंनतः ।
सीतां दृष्ट्वा नमश्चक्रे रामविश्लेषदुर्बलाम् ॥ २० ॥

सादरं तामुपानिन्ये रामस्यान्तिकमञ्जसा ।
तृतीयायां च सा देवी पश्यतां स्वर्गवासिनाम् ॥ २१ ॥

पुरोऽनौ प्राविशद्यत्र स्थिता सीताधिदैविकी ।
अथ सा स्वयमापन्ना स्वरूपं लोकमञ्जलम् ॥ २२ ॥

उद्धभौ तेजसा तस्या वह्निश्च प्रशमं गतः ।
अङ्गारनिचयोऽथासीत्पुल्लपश्चमयस्तद ॥ २३ ॥

स्वर्गस्था देवतावृन्दास्त्रयस्त्रिशतिकोटयः ।
यक्षाः किंपुरुषा नागाः सिद्धगन्धवंचारणाः ॥ २४ ॥

नागा नगाः खगा नद्यो मूर्तियुक्ताश्च सिन्धवः ।
राजा दशरथश्चापि साक्षादभूत्वा दिवि स्थितः ॥ २५ ॥

ते सर्वे दिव्यया वाचा विमानस्थाः समब्रुवन् ।
सीता शुद्धा मुहुः शुद्धा शुद्धा देवी शुचाविति ॥ २६ ॥

स तया सहितो रघुप्रवीरः शुशुभे वासवरत्ननीलकान्तिः ।
तडितेव समन्वितस्तडित्वानिति सर्वेऽपि जनाः प्रहर्षमापुः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुषुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे सीतासमागमो नाम
द्विचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

त्रिचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ रामो रमायुक्तो हनुमत्प्रमुखैर्वृतः ।
शुशुभे चन्द्रिकापूर्णः शशीवोङ्गणैर्यृतः ॥ १ ॥

दृष्ट्या चामृतवर्षिण्या जीवयामास तान् कपीन् ।
ये ये मृता महावोरै राक्षसैः सह संगरे ॥ २ ॥

ते पुरो राममालोक्य सीतया संगतं तदा ।
ववन्दिरे मुदा युक्ता निद्रां हित्वोत्थिता इव ॥ ३ ॥

अथो विसर्जयामास नानादेशागतांश्च तान् ।
कपीनमरसंकाशान् रक्षःपतिजयोर्जितान् ॥ ४ ॥

हनूमांश्चैव सुग्रीवो नलनीलाङ्गदादयः ।
एतैः कपिवरैः साद्वं सीतालच्छमणसंयुतः ॥ ५ ॥

अयोध्यां स प्रतिष्ठासुर्देव्या स इदमीरितः ।
एषा मे त्रिजटा नाम राक्षसी हितकारिणी ॥ ६ ॥

दशग्रीवस्य विपिने वसन्तीं मां सुदुःखिताम् ।
त्वद्विश्लेषभरां नाथ नितान्तकृशविग्रहाम् ॥ ७ ॥

साधु पर्यचरद्यत्र राक्षस्यो विकटाननाः ।
नानामायाविनश्चैव राक्षसाः पर्यखेदयन् ॥ ८ ॥

कापि मां हलसंकाशै रदनैः पर्यभीषयत् ।
कापि मां कटुभिर्वाक्यैरतुदत् कण्टकैरिव ॥ ९ ॥

काच्चिद्भ्रुकुटिघोरास्या दृग्भ्यां रोषारुणानना ।
अभीषयत्तरां धोरा राक्षसी दुष्टमानसा ॥ १० ॥

कापि तस्यातिदुष्टस्य नियुक्ता भृशमाज्ञया ।
लोभयन्ती मनो वाक्यैर्नितरामुद्वेजयत् ॥ ११ ॥

एवं ते राक्षसा धोरास्तुदुर्नितरां मनः ।
राक्षस्या माययानर्थं दर्शयन्तो भयावहम् ॥ १२ ॥

एकदा तु भयात्प्राणांस्तितिक्षन्तीं जवेन माम् ।
इयां तां राक्षसीं मायां बोधयामास बन्धुवत् ॥ १३ ॥

ततोऽहं जीविता नाथ सख्या त्रिजटयानया ।
अतः प्रत्युपकारोऽस्यास्त्वरितं प्रविधीयताम् ॥ १४ ॥

इति श्रुत्वा तु सा वाक्यं जानक्या जातिराक्षसी ।
उवाच त्रिजटा नाम रामं रघुकुलेश्वरम् ॥ १५ ॥

नाहं वाञ्छामि सततं बाह्यं पदमपि स्फुटम् ।
नैहिकं भोगमत्यल्पमपवर्गमयि प्रभो ॥ १६ ॥

त्वत्स्वरूपैकनिष्ठां तु वाञ्छामि रघुपुञ्जव ।
त्वयि च प्रेमदास्यं तद् यत्रानन्दोऽतिगत्वाः ॥ १७ ॥

धर्मार्थिकाममोक्षाद्याः सर्वेऽपि लघुवत्ततः ।
अतस्तां देहि राजेन्द्र भर्कि ते वीतकल्मषाम् ॥ १८ ॥

तथैवं प्रार्थितो रामः प्रियया सह तत्क्षणे ।
दृष्ट्या स्वानन्दवर्षिण्या कृतार्थीकुरुते स्म ताम् ॥ १९ ॥

अथ पुष्पकमास्थाय विमानवरमीश्वरः ।
चतुर्थीदिवसे सीतालक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ॥ २० ॥

अग्रेसरैः कपिवरैरुदीर्णजयमङ्गलः ।
विभीषणेन भक्तेन सानुरागेण संयुतः ॥ २१ ॥

ऋक्षेश्वरेण बलिना वृद्धेन च समन्वितः ।
अयोध्यां व्योममार्गेण प्रतस्थी रघुपुञ्जवः ॥ २२ ॥

चतुर्दश समा वासं वने कृत्वा गुरोर्गिरा ।
निस्तीर्थं विपदं कृत्स्नां लोकानुकृतिलीलया ॥ २३ ॥

दण्डकारण्यमत्येत्य प्रियायै दर्शयन् शुभाः ।
नित्यलीलास्थलीस्तास्ताः पृष्पकाग्रमधिष्ठितः ॥ २४ ॥

क्वचिज्जलदराजीषु मिलन्मरकतदयुतिः ।
दामिन्या प्रियया युक्तो द्वितीय इव वारिदः ॥ २५ ॥

महायशा महातेजा महादातृशिरोमणिः ।
कपिसैन्यैः समायुक्तो जयद्विगुणमानसैः ॥ २६ ॥

स्तूयमानः सुरगणीर्गीयमानश्च किनरैः ।
आकाशगङ्गालहरीमरल्लहरिवीजितः ॥ २७ ॥

क्वचित्तडिलतासूत्रैर्विमानान्तःप्रसृत्वरैः ।
क्षणे क्षणे व्योमपथि चमत्कृतविलोचनः ॥ २८ ॥

विमानस्थैः सुखरैर्नभोविपुलवीथिषु ।
वन्द्यमानः प्रतिपदं जयघोषपुरःसरम् ॥ २९ ॥

महान्तं नभसो मार्गमतिक्रम्य महायशाः ।
भरद्वाजाश्रमं प्राप पञ्चम्यां रघुपुङ्गवः ॥ ३० ॥

विमानाग्रात्समुत्तीर्यं कपिपिंजयशब्दितः ।
ददर्श मुनिशार्दलं सीतासौमित्रिसंयुतः ॥ ३१ ॥

नमस्कृत्य स्थितो वीरो बभाषे मुनिना ततः ।
चिरं वधंस्त्र वीरेन्द्र निरस्ताखिलकण्टक ॥ ३२ ॥

श्रुतिगोद्विजधर्माणां पालनेऽतिविचक्षण ।
आनन्दय निजान् नित्यं काकुत्स्थकुलभूषण ॥ ३३ ॥

इत्याद्याशीर्णिरा तेन तोषितो रघुनन्दनः ।
आतिथ्यविधिना भूयः सत्कृतः सपरिच्छदः ॥ ३४ ॥

अथ तं भरतः श्रुत्वा भरद्वाजाश्रमागतम् ।
संयोज्य महतीं सेनामाययौ दर्शनोत्सुकः ॥ ३५ ॥

नन्दग्रामस्थितो गोपः सुखितेन्द्रस्तमागतम् ।
उपश्रुत्य सगोपौधः परमानन्दवानभूत ॥ ३६ ॥

षष्ठीदिने स भरतेन जटाकलाप वल्काजिनाम्बरधरेण तपःकृशेन ।
भस्माङ्गरागधवलेन सुसंगतोऽभूत तं सस्वजे च मुदितो गुरुवन्दनान्ते ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्ड संवादे दक्षिणखण्डे भरद्वाजाश्रमभरत-
संगमो नाम त्रिचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

प्रवृद्धश्मश्रुसंदोहसंजातमुखविक्रियान् ।
मन्त्रिवृद्धान् जटायुक्तान् निजविश्लेषदुःखितान् ॥ १ ॥

अनुजग्राह वीरेन्द्रो दृष्ट्या सामृतवर्ष्या ।
मधुराक्षरया वाचा पादप्रणतितत्परान् ॥ २ ॥

सुग्रीवं च हनुमन्तं भरताय महाशयः ।
दर्शयामास नितरां प्रशंसावाक्यपूर्वकम् ॥ ३ ॥

ऋक्षेश्वरं च बलिनं सोपकारं रणाङ्गणे ।
विभीषणं च भक्तेन्द्रं गुणश्लाघापुरःसरम् ॥ ४ ॥

दुःखैकबान्धवानेतान् विद्धि मे कार्यसाधकान् ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमिति यैः प्रहृतं रुणे ॥ ५ ॥
 आर्योक्त्या तानसी नत्वा परिरम्भणपूर्वकम् ।
 प्रणानाम ततः पश्चाललक्ष्मणं जयिनां वरम् ॥ ६ ॥
 मेघनादप्रहरणव्रणकर्कशमक्षतम् ।
 वक्षःस्थलं लक्ष्मणस्य परिरेखे शनैरच सः ॥ ७ ॥
 ततो मैथिलराजस्य तनयां भक्तिसंनतः ।
 कृच्छ्रादभ्युदधृतां सीतामार्येण प्रणमनाम सः ॥ ८ ॥
 अथाज्ञया प्रभोः सर्वे कपिसेनाधिनायकाः ।
 मानुषं रूपमास्थाय तुङ्गजारुहुर्गंजान् ॥ ९ ॥
 निदेशाद् राघवेन्द्रस्य भक्तिदृष्टे विभीषणः ।
 रथमध्यास्त विपुलं पताका चित्रिताम्बरम् ॥ १० ॥
 रामः सीमित्रिभरतमण्डितोभयपार्श्वकः ।
 मध्ये सीतासमायुक्तो विमानवरमास्थितः ॥ ११ ॥
 प्रजाजनानुबन्धेन मन्दं मन्दमवाहयत् ।
 विमानं बहुभूमिस्पृग्लघुव्योमपथेऽचरत् ॥ १२ ॥
 ततः शत्रुघ्नविहितविचित्रानेकसंविधम् ।
 अयोध्योपवनं रामो वीक्ष्य तस्मादवातरत् ॥ १३ ॥
 तत्र भार्तृव्ययात्पुत्रविश्लेषाच्चातिदुःखिते ।
 अपश्यतां जनन्यौ स्वे गत्वा श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ १४ ॥
 प्रणेमतुस्तौ कौसल्यासुमित्रे निजमातरौ ।
 आशीर्भिर्नन्दितौ ताभ्यां ध्वस्तत्रैलोक्यकण्टकौ ॥ १५ ॥
 पुत्री ददृशतुर्दृभ्यां नते आनन्दजाश्रूभिः ।
 स्पर्शसौख्योपलम्भेन परं मुमुदतुभृशम् ॥ १६ ॥
 रावणेन्द्रजिदाद्यस्त्रैराद्रक्षतवती तयोः ।
 अङ्गे स्पृशन्त्यौ प्रस्वावभूतां सदये भृशम् ॥ १७ ॥
 भर्तुर्दुःखावहासमीति शालीननयना वधूः ।
 जानकी प्राणमच्छ्वशावेकभक्तिया ह्यस्ते ॥ १८ ॥
 सुचिरं सुभगा भूया इत्याशिषमुदीर्य ते ।
 वत्से तवैव वृत्तेन तीर्णः कृच्छ्राणि मे सुतः ॥ १९ ॥

इत्थं प्रशस्य सुचिरं सुवृत्तां तां निजस्नुषाम् ।
स्थापयामासतुः पाञ्चे उत्थाप्य चरणद्वयात् ॥ २० ॥

अथर्करक्षःकीशेन्द्रैराहृतैस्तीर्थकोटिः ।
अभिषिच्य जलैर्मूर्ध्नि मन्त्रिणाः सप्तमोदिने ॥ २१ ॥

महिष्या सीतया सार्द्धं चक्रुस्तं राज्यदीक्षितम् ।
आनन्दुर्ब्रह्मणश्रेष्ठा मन्त्राशीर्निवहाक्षतैः ॥ २२ ॥

सोऽदाद दानानि भूरीणि तेभ्यो भूधेनुकाङ्क्षनैः ।
राजतैर्मणिभिर्वस्त्रैरलङ्घारैरनेकशः ॥ २३ ॥

तपस्विवेषतोऽप्यासीजजटावल्काजिनादिभिः ।
अत्यन्तरमणीयो यस्तस्य राजेन्द्रभूषणैः ॥ २४ ॥

द्विरुक्तेवाभवलक्ष्मीर्लङ्घमीरमणशालिनः ।
राज्याभिषेकसमये सम्प्रसाधितवर्षमणः ॥ २५ ॥

अथ तर्यस्वनैर्गीतनृत्यवादित्रनिःस्वनैः ।
नानामङ्गलनिर्घोषैर्विप्रमन्त्राशिषां गणैः ॥ २६ ॥

बृहतैश्च गजेन्द्राणां हेषाभिर्वर्खाजिनाम् ।
रथानां चैव निर्घोणैः पुरोगानां जयस्वनैः ॥ २७ ॥

अष्टम्यां प्राविशद्वीरो नगरीं स्वामलंकृताम् ।
चिरोत्कण्ठावशोत्सक्तनरनारीणाकुलाम् ॥ २८ ॥

मौलकरक्षःकपिभिर्विमिश्रां तां चतुर्विधाम् ।
तस्य सेनां जना वीक्ष्य प्रशशंसुः सुविस्मिताः ॥ २९ ॥

तस्थादृतौ जगृहतुर्बालिव्यजनयुग्मकम् ।
उभौ सौमित्रिशत्रुघ्नौ भरतश्चातपत्रकम् ॥ ३० ॥

रथस्थः शुशुभे रामः सीतया सह संयुतः ।
पुरुहृत इवेन्द्राण्या प्रावृषेण्यघनस्थितः ॥ ३१ ॥

श्वश्रुजनैरतिस्तिरधैः शृङ्गारितसुविग्रहाम् ।
रघुनाथप्रियां सीतां पश्यन्त्यो जालमार्गतः ॥ ३२ ॥

रथस्थां प्रणमन्ति स्म साकेतपुरयोषितः ।
वह्नितोऽप्यतिशुद्धायै सीतायै नौ नमोऽस्त्वति ॥ ३३ ॥

अनसूयावितीणं तं प्रभामण्डलमण्डितम् ।
बिन्नती शाश्वतं भव्यमङ्गरां रराज सा ॥ ३४ ॥

स्थन्दनादवतीर्यथि सुहृद्धिः सह राघवः ।
 विवेश राजभवनं यत्र सिहासनं पितुः ॥ ३५ ॥

 दत्त्वा सपारिबर्हणि सुहृद्धचो भवनानि सः ।
 पश्चात्स्वयं विवेशान्तः पितुः श्रीमति वेशमनि ॥ ३६ ॥

 पितुश्चरणमालोक्य सवाष्पनयनो विभुः ।
 ववन्दे हि प्रेम्णा रामः श्रीमान् रघुकुलोद्धः ॥ ३७ ॥

 तमुवाच रघुव्रेष्टो वाष्पगदगदया गिरा ।
 तवाङ्कं पितरास्थाय किं नास्माभिः कृतं सुखम् ॥ ३८ ॥

 लाल्यमानाः पोष्यमाणास्तातेन करुणावता ।
 प्रापिता यां च सम्प्रीति साधुना प्राप्यते त्वया ॥ ३९ ॥

 क्रीडमानानङ्कगतान् मूर्द्धन्युपाद्याय नः सदा ।
 यथा लालित वांस्तात तथान्यो लालयेत कः ॥ ४० ॥

 इति ब्रुवाणं वीरेन्द्रं जननी भरतस्य सा ।
 लज्जायमाननयना न सम्मुखदृगाययौ ॥ ४१ ॥

 तामुवाचैषधर्मात्मा कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
 तवैव सुकृतान्मातः पिता नः सत्यतोऽच्युतः ॥ ४२ ॥

 कृतवान् दुष्करं कर्म हीति का तेऽस्तु संस्तुतिः ।
 यतो भर्तृहिता एव साध्यो रघुकुलस्त्रियः ॥ ४३ ॥

 इत्युक्त्या रघुवीरस्य केकयी भरतप्रसूः ।
 अभ्युदृता त्रपा सिन्धोः सम्मुखीभूयतस्थुषी ॥ ४४ ॥

 राज्यस्थानं विलोक्याथ प्रभोस्त्रभुवनेशितुः ।
 ऋक्षरक्षः कपिवराः सर्वे मुदमवाप्नुवन् ॥ ४५ ॥

 उपाचरत् स तान् रामः संविधाभिरनेकशः ।
 वस्त्रभोज्यप्रसादादिदानः प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ४६ ॥

 मुनींश्च पूजयामास वदन्यसुरपादपः ।
 तेऽस्मैहतारिवर्गयि सफला ददुराशिषः ॥ ४७ ॥

 विप्रा धनानि भूरीणि गोभूस्वर्णाम्बराणि च ।
 आदाय चाशिषो दत्त्वा संतुष्टाः स्वगृहान् ययुः ॥ ४८ ॥

 सोऽर्द्धर्मासं महासोख्यादज्ञातरजनीदिनान् ।
 स्थापयित्वा कपीन्द्रांस्तान् विसर्ज ततो विभुः ॥ ४९ ॥

पुर्षपकाख्यं विमानं तत्कुबेरस्य महात्मनः ।
अनुमेने प्रभुर्गन्तुं यथास्थानं यथागतम् ॥ ५० ॥

वनवासापदं तीर्त्वा प्राप्तराज्य इति प्रभुः ।
पालयानस्त्रिवर्गं स समं भ्रातृष्ववर्त्तत ॥ ५१ ॥

रामः सर्वासु मातृष्वविरतमवृत्तिनिर्विशेषं प्रजासु
त्रीनप्यर्थान् दधानो भृशमनुपहतो येषु तुर्यः पुमर्थः ।
भोगान् भुज्ञन् विदेहाधिपदुहितयुतो वेदगोविप्ररक्षा-
दक्षः श्रीमानयोध्याभिधमघुरपुरीमीश्वरोऽध्यास्त नित्यम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे अथोध्यागमनो
नाम चतुश्चत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

[राज्यावासिदिने देवो द्विचत्वारिंशावार्षिकः ।
देवी विदेहतनया त्रयस्त्रिशतिवार्षिकी ॥ १ ॥

अथास्यास्तद् दिनादासीन्मासि भाद्रपदे तिथौ ।
नवम्यां जानकीदेव्या गर्भं कुलविवर्द्धनम् ॥ २ ॥

अतीते सप्तमे मासि चैत्रे द्वादशिकादिने ।
आदेशतो रघुपतेर्जानिकीं लक्ष्मणो रथम् ॥ ३ ॥

आरोप्य राजभवनाद् वाल्मीकीयतपोवने ।
नीत्वा सत्वरमत्याक्षीत्सा रुरोद भृशं…… ॥ ४ ॥

दर्शित्वा मुनिशार्दूलं समाधाय चिरं वने ।
निनाय स्वाश्रमं साद्धं तापसगणैः…… ॥ ५ ॥

आवात्सीत् सुचिरं तत्र पुण्यचारित्रशालिनी ।
कालेनासूत तनयौ विशुद्धौ समतेजसौ ॥ ६ ॥

जन्मसंस्कारमकरोत्तयोरतुलतेजसो: ।
वाल्मीकिमुनिशार्दूल आदर्थं कविपदं दधत् ॥ ७ ॥

तावपश्यल्लवणहा वाल्मीकेराश्रमं गतः ।
नाचर्ख्यौ रघुनाथस्य वाल्मीकेरेव शासनात् ॥ ८ ॥

सुवर्णतनुमाधाय   सीतामेव   स्ववामतः ।
रघुनाथः   समकरोदश्मेधात्   महामखान् ॥ ९ ॥

शतानि नव वर्षाणि षट् च माससुतानि सा ।
वाल्मीकिराश्रमेऽवात्सपुत्रा   तापसीयुता ॥ १० ॥

समर्प्य तनयौ भर्ते सीता नित्याङ्गसंगिनी ।
पश्यतामेव लोकानां प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ११ ॥

भूमौ विनिर्गतायां तु तस्यामात्मसमाकृतौ ।
वर्षाणामयुतं रामो बुभुजे भुवमेव सः ॥ १२ ॥

आदावन्ते तथा मध्ये न चास्य विरहं प्रभोः ।
अन्यैव तस्य सा लीला लोकोत्तरमुपैषिताः ॥ १३ ॥

ततः स्वतनयौ रामो राज्ये संस्थाप्य बन्धुभिः ।
सहितः स्वप्रकृतिभिः पौरैश्च पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥

^१लीलामानवमुत्सृज्य पुनर्नित्ये समाविशत् ।
अन्तः प्रमोदविधिने सीतया सहितः स्वराद्^१ ॥ १५ ॥]

रमते सखिभिः साद्धं रामो नित्यं प्रमुद्धने ।
शक्तिश्च सहजानन्दा माङ्गल्यासुखितावपि ॥ १६ ॥

नित्यं गोपाश्च गोप्यश्च नित्या गावः खगा मृगाः ।
लीला रासविलासाद्या बाल्यकैशोरयोः क्रमात् ॥ १७ ॥

यत्र दिव्या च सरयूः केलिकल्लोलमालिनी ।
वनान्युपवनान्युच्चैर्गुञ्जन्मधुकराणि च ॥ १८ ॥

कुञ्जानि च निकुञ्जानि यत्र नित्यानि सर्वदा ।
सर्वशक्तिमयीं तत्र सहजानन्दिनीं प्रियाम् ॥ १९ ॥

आदाय चिन्मयानन्दस्वरूपः सर्वशक्तिभूत् ।
रमते स्वात्मरमणो रामो रासादिकेलिभिः ॥ २० ॥

रत्नाद्रेः परितो निकुञ्जभवने भूयोऽपि रामस्ततः
कृत्वा स्वेच्छतरं मुहुर्विहरणं कर्माणि दिव्यानि सः ॥
यान्युदगीय जनो विघूतकलुषः स्वं रूपमासादयेद्
भूयो नैव च कल्पते भवभयप्राप्त्यै विमुक्तश्चिरम् ॥ २१ ॥

इत्येतत्रमुदाटवीविहरणस्वच्छन्दसौख्यात्मनो

रामस्यामितसदगुणीघजलधेर्जन्मामलं कर्म च ॥

भक्त्या संशृणुते स मानववरो जीवन् विमुक्तश्चरेत्

स्वानन्दामृतलाभपुष्टहृदयो भूयो भवे नोद्ध्रवेत् ॥ २२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे अहम्भुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे प्रमोदवनलीलाकथनं
नाम पञ्चचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥^१

शुभम्

---

१. समाप्तश्चाय दक्षिणखण्डः ।

संवत् १७७९ लिष्टतं लालदास मथुरामणे, श्रीकृष्णाय नमः, श्रीसहजासुखितनन्दनी
विजयेतराम—बड़ो० ।

भुशुरिंड रामायण

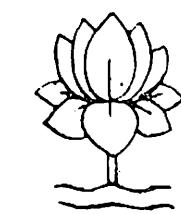
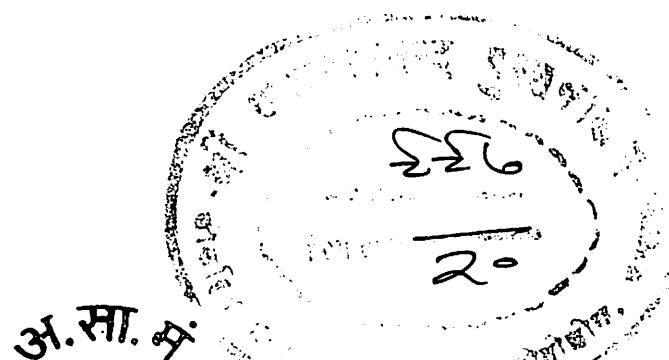
तृतीय भाग
(पश्चिम-उत्तर खंड)

संपादक

डॉ० भगवती प्रसाद सिंह
प्राक्तन आचार्य तथा अध्यक्ष हिन्दी विभाग
गोरखपुर विश्वविद्यालय

सहसंपादक

पं० रामाधार शुक्ल, साहित्याचार्य

अवधि साहित्य मंदिर, गोरखपुर

प्रकाशक :

अवध साहित्य मंदिर

३५-बेतिया हाता

गोरखपुर-२७३००१

© डॉ० भगवती प्रसाद सिंह

इस पुस्तक का प्रकाशन उत्तर-प्रदेश संस्कृत अकादमी के
आर्थिक सहयोग से किया गया है।

मूल्य : ७५००

मुद्रक :

रत्ना प्रिंटिंग वर्स

B 21/42 A, कमच्छा, वाराणसी

BHŪSUNDI RĀMĀYANA

PART III (PASCHIM-UTTAR KHAND)

Edited by :

Dr. B. P. SINGH

Retd. Professor & Head
Department of Hindi
Gorakhpur University

Co-Editor :

Pt. Ramadhar Shukla
Sahityacharya

**AVADH SAHITYA MANDIR
GORAKHPUR, INDIA**

Published by :

Avadh Sahitya Mandir
35, Betiahata
Gorakhpur-273001

© Dr. Bhagwati Prasad Singh

This book is published with the financial assistance
from the Uttara Pradesh Sanskrit Academy

Price : 75.00

Printed by :

Ratna Printing Works
B21/42 A, Kamacha, Varanasi.

आमुख

भुशुण्ड रामायण के तृतीय तथा अन्तिम भाग को रामकथारसिकों एवं अनुसंधित्सुओं के लिए सुलभ होते देखकर मैं अपार संतोष का अनुभव कर रहा हूँ। इस ग्रन्थके उद्धार हेतु निरन्तर तीस वर्षों तक किये गये विनम्र प्रयास की सफलता मेरी अकथनीय आत्मनूसि का कारण बनी है—‘क्लेशः फलेन ही पुनर्नवतां विघत्ते’। विषम भौतिक परिस्थितियों और पग-पग पर आनेवाली बाधाओं के शमन में भगवदनुग्रह ही हमारा संबल रहा है। वह जिन माध्यमों से अवतरित हुआ उनमें उत्तरप्रदेश संस्कृत-अकादमी एवं उसके वर्तमान निदेशक श्री धर्मनारायण त्रिपाठी अविस्मरणीय हैं। इनके द्वारा प्रदत्त आर्थिक सहयोग से इस ग्रन्थ की प्रकाशन यात्रा का पथ प्रशस्त हुआ। मुद्रणकार्य को ग्रन्थ के गौरवानुकूल सम्पन्न करने में रत्ना प्रिटिंग वर्क्स, वाराणसी के स्वत्वाधिकारी श्रीविनयशंकर पण्ड्या ने जिस उदारता और धैर्य का परिचय दिया उसका ‘आभार’ अनुभव की वस्तु है ‘प्रदर्शन’ की नहीं।

अब दो शब्द इस भाग के कथात्मक तथा तत्त्वात्मक वैशिष्ट्य के सम्बन्ध में—

पूर्ववर्ती दक्षिण खण्ड के प्रतिपाद्य विषय का अनुशोलन करने से यह स्पष्ट हो गया होगा कि उसके अन्तिम अध्यायों में वर्णित रामाश्वरमेध-अनुष्ठान, सीता का भूमिप्रवेश तथा राम की दिव्यधाम यात्रा के साथ ही परम्परागत रामकथा समाप्त हो जाती है। अतः जहाँ तक राम की लोकलीला का सम्बन्ध है उसके पश्चात् कुछ भी कहने को शेष नहीं रह जाता। किन्तु पौराणिक शैली में विरचित रामायणों का उद्देश्य मात्र राम का जोवनयात्रा से सम्बद्ध प्रसंगों का निर्देश नहीं रहा है। इस परम्परा के ग्रन्थों में उपर्यूपण की प्रवृत्ति आद्योपान्त व्याप्त पाई जाती है। प्रवाह में बाधा की सम्भावना से जो प्रसंग मूलकथा में संक्षेप में अथवा संकेत मात्र से है। प्रवाह में बाधा की सम्भावना से जो प्रसंग मूलकथा में संक्षेप में अथवा संकेत मात्र से है। प्रवाह में बाधा की सम्भावना से जो प्रसंग मूलकथा में संक्षेप में अथवा संकेत मात्र से है।

इसके अतिरिक्त रामकथा अध्यात्मसाधना का भी आवार एवं प्रेरणा स्रोत होने से, युगीन धर्मदर्शन के प्रचार-प्रसार के सशक्त माध्यम रूप में भी प्रयुक्त होता रही है। सांस्कृदायिक रामायणों की प्रशस्त परम्परा इसी का प्रसाद है। इस वैशिष्ट्य के कारण समय के साथ बदलते हुए युगमानस को अन्तर्धाराओं के विकासात्मक अध्ययन के अक्षयकोष के रूप में भी उसकी प्रतिष्ठा रही है। वैष्णव-भक्ति-आन्दोलन के प्रभावस्वरूप दार्शनिक मतवादों के साथ भक्ति प्रतिष्ठा रही है। लोकविश्वासों एवं सामाजिक मान्यताओं से संपोषित रामकथा युगीन परिवेश के अनुसार नये सांचे में ढलती और समकालीन जीवन को नवीन दिशानिर्देश करती रही है। लोक की साझेदारी होने से रामकथाकारों को अपनी व्यक्तिगत धारणाओं की अपेक्षा जनरचि को वरीयता देनी पड़ी। रामायण परम्परा के विकास और रामचरित के विस्तार में यह

तत्त्व सर्वाधिक महत्वपूर्ण सिद्ध हुआ । रामकथा के मूलस्रोत वाल्मीकीय रामायण तथा उसके आदर्श पर निर्मित परवर्ती रामायणों के कथातत्त्व की मीमांसा करने पर यह तथ्य स्पष्ट हो जाता है । उसकी अनन्तता तथा बहुआयामित्व का यही रहस्य है ।

अबतक प्राप्त रामायणों में भुशुण्ड रामायण सर्वाधिक विशद है । इसके अन्तर्गत छत्तीस हजार श्लोकों में विस्तृत रामचरित को श्रीमद्भागवत में वर्णित कृष्णलीला से जिस प्रकार अनुरंजित किया गया है उसके पीछे पूर्वमध्यकालीन उत्तरभारतीय समाज में व्याप्त कृष्णलीला-सक्ति को आत्मसात् करने का सजग प्रयास लक्षित होता है । प्रस्तुत ग्रन्थ के असाधारण विस्तार का यही मुख्य कारण है । पूर्व तथा दक्षिण खण्ड की भाँति ही पश्चिम और उत्तर खण्ड में वर्णित रामकथा के विस्तार में सहायक एक अन्य तत्व है रामचरित तथा रामभक्ति से जुड़े हुए प्रसंगों का समावेश और उनका सविस्तर निरूपण । संक्षेप में वे इस प्रकार हैं—

१. रामावतार के कारणों का निर्देश
२. राम जन्मोपाख्यान
३. सीता-जन्मोपाख्यान
४. सरयू-उत्पत्ति कथा
५. सहजोपाख्यान
६. वैवस्वतोपाख्यान
७. शिवगीता
८. कालदमनोपाख्यान
९. रामगीता
१०. प्रमोदवन अथवा महाधामवर्णन

इनके साथ ही पाठकों के मानस में भक्तिभाव प्रतिष्ठित करने के उद्देश्य से कुछ नई सामाजी जोड़ी गई है । नीचे इसकी संक्षिप्त सूची दी जाती है—

१. रामनाम-महात्म्य
२. रामभक्ति का प्रवर्त्तन तथा प्रसार परम्परा
३. अयोध्या-सरयू-महात्म्य-वर्णन
४. कर्म, भक्ति, ज्ञान, तथा योग का स्वरूप निरूपण
५. रामाभक्ति की-सर्वश्रेष्ठता का प्रतिपादन
६. मानसो-पूजा की विधि तथा महात्म्य
७. रामतीर्थों का विवरण
८. राम सम्बन्धी व्रतोत्सवों विशेषतः रामनवमी का महात्म्य-वर्णन
९. रामकथा का संक्षेप में वर्णन
१०. राम द्वारा अयोध्यावासियों को प्रबोधन

यह ध्यातव्य है कि परवर्ती रामायणों विशेषतः रामचरितमानस पर इसका गहरा प्रभाव दिखाई देता है । कहीं-कहीं तो शब्दावली भी मिल जाती है । उदाहरणार्थ—

नहि भगवन् राम वासनानन्धा विजूं भते ।
 कृते त्वच्चरणांभोज धूलधूसरतां तनोः ॥
 एतावदेव नः प्रार्थ्य नाथ जन्मनि जन्मनि ।
 श्रीराम तव पादाङ्गतललग्ना वयं सदा ॥

—भु० रा० उत्तरखण्ड ३३।१०, ११

अरथ न धरम न काम रुचि गति न चहौं निर्वान ।
 जन्म-जन्म रति रामपद यह वरदान न आन ॥

—रामचरित मानस, अयो० दो० २०४

यही स्थिति कथा प्रसंगों की भी है । राम के परवाम गमन का वृत्त इस दृष्टि से विशेष उल्लेखनीय है । रामचरित मानस में कथा का अन्त राम का भ्राताओं, यार्षदों तथा सेवकों सहित सरयू तटस्थ 'अमराई' में जाने के साथ होता है—

हनूमान भरतादिक भ्राता । संग लिए सेवक सुखदाता ।
 पुनि कृपाल पुर बाहेर गए । गजरथ तुरग मँगावत भए ॥
 हरन सकल श्रम प्रभु श्रम पाई । गए जहाँ शीतल अमराई ।

—रामचरितमानस, उत्तर० ५०।२, ३, ५

वाल्मीकीय तथा अध्यात्म रामायण में राम के स्वर्गरोहण का जो वर्णन मिलता है उसमें प्रास्थानिक कर्मोपरान्त वैदिक रीति से प्रज्वलित अग्निहोत्र और बाजपेय छत्र को आगे करके कृष्ण-त्राह्णाणों, शस्त्रशास्त्र, धनुषबाण, भाइयों, अंतःपुर की स्त्रियों तथा भूतयों के साथ उनके सरयूतट पर जाने का उल्लेख है—

प्रभ्रातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
 रामः कमल पत्राक्षः पुरोधसमयान्वीत ।
 अग्निहोत्रं ब्रजत्वग्रे दीप्यमानं सहद्विजैः ॥
 बाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ॥
 अध्यर्धं योजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ।
 सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दन ॥

—वा० रा० उत्तर० १०।१।२; ११।०।१

अग्निहोत्रं ब्रजत्वग्रे दीप्यमानं सहद्विजैः ।
 बाजपेयतपत्रं च शोभमानं महापथे ॥
 ततः सर्वाः प्रकृतयोः हृष्टपुष्ट जन वृताः ।
 गच्छन्तमन्वगच्छतं राधवगुण रंजितः ॥

ततो वसिष्ठोऽपि चकार सर्वप्रास्थानिकं कर्म महद्विधानात् ।
 क्षीमाम्बरो दधंपवित्रपाणि महाप्रयाणाय गृहीत बुद्धिः ॥
 वेदाश्च सर्वे धूत विग्रहाश्च ययुश्च सर्वे मूनयश्च दिव्याः ।
 माता श्रुतीनां प्रणवेन साध्वी ययौ हरिः व्याहृतिभिः समेता ॥

ततोऽतिदूरं नगरात्स गत्वा दृष्ट्वा नदीं तां हरिनेत्रजाताम् ।
ननन्द रामः स्मृतपावनोऽतो ददर्शचाशेषमिदं हृदिस्थम् ॥

—अध्यात्म रा०, उत्तरकाण्ड १३८, ४१. ४८

किन्तु भुशुण्डिरामायण में रामचतितमानस की भाँति ही लोकान्तरण के पूर्व राम के सर्यू तटस्थ आराम कुंज अथवा 'अमराई' में जाने का स्पष्ट निर्देश है—

जगाम सरयूतीरं वहन्त्रिविधि मास्तम् ।
आरामकुंज शोभाढ्यम् हेमरत्नमया वनिम् ॥
तत्र गत्वा चिरं दघ्यो मायातीरं परं महः ।
वनोपवन शोभाढ्याम् सरयूतट भूमिगाम् ॥

—भु० रा०, उत्तरकाण्ड ५११७, १८, १९

ये तथ्य रामचरिनमानसकार के भुशुण्डिरामायण से परिचय और एक सीमा तक विवेकपूर्ण अनुसरण का संकेत देते हैं ।

अध्यात्म रामायण के प्रेरणा स्रोतों का विवेचन करते हुए डा० प्रबोधचन्द्र बागची तथा रामचरित मानस के उपजीव्य साहित्य की मीमांसा के प्रसंग में डा० वादवील ने उनके आदर्श रूप में किसी पूर्ववर्ती साम्राज्यिक रामायण के अस्तित्व की संभावना व्यक्त की थी, इसकी चर्चा हम पूर्वखण्ड की प्रस्तावना में कर चुके हैं (पृ० ४२, ४३) । यह एक सुखद आश्चर्य है कि अब भुशुण्ड रामायण के प्रकाश में आ जाने से उक्त मर्मी विद्वानों की धारणा तथ्याश्रित प्रमाणित हो गयी है । विशेष रूप से इसलिए भी कि वैष्णवभक्ति के सिद्धान्त तथा आचार पक्ष का इतना विशद एवं सूक्ष्म विवेचन किसी भी अन्य रामायण में प्राप्त नहीं होता । गोस्वामी तुलसीदास द्वारा अपनी कृतियों में उसका विवेक पूर्वक विनियोग सन्त परम्परा में प्रस्तुत ग्रंथ की व्यापक स्वीकृति का द्योतक है ।

इस महाग्रन्थ के प्राकट्य के मूल में सर्वेश्वर की इच्छा ही सर्वोपरि है । निमित्त का यदि कुछ अंशदान रहा है तो उसका संस्कारजन्य क्षुद्र अहंकार, अज्ञान एवं दुराग्रह, ऐसा मैं अनुभव करता हूँ । उदार अध्येता इसे भवग्रस्त जीव का स्वभाव मानकर क्षमा करें, यही प्रार्थना है ।

वसन्तोत्सव
सं० २०४१
साकेत, बेतियाहाता, गोरखपुर

भगवती प्रसाद सिंह

विषय सूची

(अ) पश्चिम खंड

आमुख	
१. भरत के पूछने पर लक्षण द्वारा रामभक्ति की महिमा तथा प्रवर्तन-परम्परा का वर्णन	१-३
२. राम-सीता की प्रमोदवनलीला के समय लक्षण की रक्षासेवा तथा वरप्राप्ति	४-६
३. भरत के प्रश्न पर लक्षण द्वारा ज्ञान-भक्ति का स्वरूप निरूपण	७-८
४. प्रमोदवन-शोभा-वर्णन	९
५. प्रमोदवन-विहारी राम के अवतार ग्रहण के कारण, हिरण्याक्ष-हिरण्यक-शिषु-वध; रावण का शिवाराधन, वर प्राप्ति तथा कैलाश उठाने का प्रयास, नन्दीश्वर का शाप देना	१०-१३
६. राम-जन्मोपास्यान	१४-१६
७. सीताजन्मोपास्यान	१७-१९
८. सीता की अष्ट नित्यसत्त्वियों का मदोरूप में मिथिला में अवतरण	१९-२३
९. त्रियुगा की प्रादुर्भाविकथा	२३-२५
१०. कमलेश्वरी की प्रादुर्भाविकथा	२५-२९
११. गणकी की प्रादुर्भाविकथा	३०-३१
१२. अघवारा की प्रादुर्भाविकथा	३२-३३
१३. द्युम्ना की प्रादुर्भाविकथा	३४-३६
१४. घोषवती की प्रादुर्भाविकथा	३७-४०
१५. वनधोषा की प्रादुर्भाविकथा	४१-४२
१६. स्वयं लक्ष्मी की प्रादुर्भाविकथा	४३-४५
१७. कौशिकी की प्रादुर्भाविकथा	४६-५१
१८. सीता जन्मोत्सव	५२-५९
१९. सीता जन्म के अवसर पर महादेव द्वारा स्तुति	५९-६१
२०. सीता जन्म के अवसर पर इन्द्र द्वारा स्तुति	६१-६३
२१. सीता जन्म के अवसर पर अग्नि द्वारा स्तुति	६३-६४
२२. यम कृत जानकी स्तुति	६५-६७
२३. निर्वृति कृत जानकी-स्तुति	६७-६९
२४. वरुण कृत जानकी-स्तुति	६९-७१
२५. वायु कृत जानकी-स्तुति	७१-७३
२६. कुबेर कृत जानकी-स्तुति	७४-७५
२७. सीता जन्मोत्सव के अवसर पर मिथिला का अलंकरण	७५-७६

२८. भरत की जिज्ञासा निवृत्ति हेतु लक्षण द्वारा भूमिजा सीता के प्रति जनक-सुनयना के अपत्य स्नेह का रहस्योदयाटन	७७-७९
२९. शुकदेव द्वारा सीता-महिमा तथा नित्यलीलाभूमि प्रमोदवन का शोभावर्णन	८०-८५
३०. सनत्कुमार द्वारा रामभक्ति, रामनाम तथा रामतत्व का महिमावर्णन	८५-८७
३१. प्रमोदवन-परत्व-वर्णन	८७-९१
३२. सनत्कुमार द्वारा राम के मुख्य-आविर्भाव स्थलों का वर्णन	९१-९२
३३. सरयू-उत्पत्ति-कथा	९३-९४
३४. सरयू-महसनाम	९४-१०४
३५. सरयू-महात्म्य	१०५-१०६
३६. गंगा-विरजादि नदियों तथा लोपामुद्रादि देवियों का द्रवरूप में सरयू में मिलना	१०६-१०९
३७. मुनियों द्वारा सरयू-स्तवन	१०९-११२
३८. वसिष्ठ की तपस्या से सन्तुष्ट सरयू का पृथ्वी पर अवतरण	११२-११६
३९. शिव द्वारा वैवस्वत मनु को ज्ञानोपदेश	११७-११९
४०. वैवस्वत का गृहत्याग तथा तप हेतु हिमालय-गमन का संकल्प	११९-१२२
४१. विवस्वान् द्वारा पुत्र से गृहस्थाश्रम का भ्रह्मत्ववर्णन, उसमें रहकर प्रजापालन का अनुरोध तथा भगवान् से प्राप्त तद्विषयक उपदेश का वर्णन	१२२-१२६
४२. भगवान् द्वारा विवस्वान् को आत्मविवेकोपदेश	१२६-१३०
४३. भगवान् द्वारा विवस्वान् को ज्ञानोपदेश ।	१३०-१३१
४४. भगवान् द्वारा विवस्वान् को भवित्योगोपदेश	१३२-१३५
४५. विवस्वान् द्वारा अपने पुत्र वैवस्वत मनु को ब्रह्मज्ञानोपदेश के अनन्तर प्रजापालन का निर्देश	१३६
४६. ब्रह्मा द्वारा वैवस्तमनु को राजघर्मोपदेश, अयोध्या की राजधानी रूप में प्रतिष्ठा तथां इक्ष्वाकुवंश-विस्तार-वर्णन	१३६-१३७
४७. वैवस्वत मनु की घोर तपश्चर्या, भगवान् श्रीराम का आविर्भाव, मनु द्वारा स्तुति तथा वरदान-प्राप्ति	१३८-१३९
४८. अयोध्या तथा प्रमोदवन-महिमा-वर्णन	१३९-१४०
४९. ब्रह्मा के अनुरोध से वसिष्ठ द्वारा सूर्यवंश की पौरोहित्य स्वीकृति	१४१
५०. मनु की प्रार्थना पर वसिष्ठ द्वारा कठोर तपःसाधना तथा राम की प्रेरणा से सरयू का आविर्भाव	१४२-१४४
५१. मनु द्वारा वसिष्ठ तथा सरयू की स्तुति	१४५-१४६
५२. वसिष्ठकन्या के रूप में सरयू की अवतरण कथा	१४७-१४८
५३. राम की वररूप में प्राप्ति के लिए सरयू द्वारा तपस्या और योगानल में शरीर त्याग	१४८-१५१
५४. पविगिरि की कन्या के रूप में सरयू का पुर्वजन्म, राम द्वारा वरण तथा प्रमोदवनलीला में प्रवेश	१५१-१५५

५५. कश्यप-अदिति का दशरथ-कौशल्या के रूप में जन्मग्रहण, उनके पुत्ररूप में परात्पर ब्रह्म राम का अवतरण तथा प्रमोदवनलीलाधिष्ठात्री सहजा का आविर्भाव	१५६-१५९
५६. तत्वों द्वारा राम तथा सहजा की स्तुति	१५९-१६३
५७. शुकदेव द्वारा प्रमोदवन-लीला-महात्म्य वर्णन	१६३-१६५
५८. जनक के प्रश्न पर शुकदेव द्वारा सुखित-मांगलिका के पुत्र रूप में राम के आविर्भाव का वृत्तांत वर्णन	१६६-१७५
५९. शुकदेव द्वारा विवस्वान् के नन्दनगोप और प्रभा के राजिनी रूप में जन्म और उनकी पुत्री सहजा के रूप में महालक्ष्मी के अवतरण का वृत्तांत वर्णन	१७५-१७७
६०. प्रमोदवनलीला-श्रवण-महात्म्य	१७७-१८०
६१. प्रमोदवनलीला में सहजा का मान	१८०-१८६
६२. सरयू के उत्तर-दक्षिणस्थ गोपप्रदेश में राम और सहजा की बाललीला का वर्णन	१८७-१९३
६३. शिव द्वारा सहजा-महिमा-वर्णन	१९४-१९६
६४. सहजा और राम की प्रमोदवनलीला का ध्यान वर्णन	१९७-१९९
६५. वसिष्ठादि ऋषियों द्वारा रामस्तुति	२००-२०२
६६. शिव द्वारा सहजा शक्ति के पारमार्थिक तथा यौगिक स्वरूप का वर्णन	२०२-२०४
६७. गोपमहिषी राजिनी के प्रश्न पर शिव द्वारा सहजा की जनकपुत्री के रूप में अवतरण और उनकी तीन वहनों—ऊमिला, मांडवी तथा श्रुतिकीर्ति के साथ महाराज दशरथ के पुत्र राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न के विवाह का वृत्तान्त-कथन	२०५-२१४
६८. विवाह के अनन्तर राम की युवराजपदप्राप्ति, रामराज्याभिषेक की तैयारी, वनगमन, छाया-सीता का रावण द्वारा हरण, राम द्वारा लंका विजय, सीता की अग्निपरीक्षा, पुष्पक पर सीता, लक्ष्मण, हनुमान, सुग्रीवादि भक्तों के साथ राम का अयोध्या प्रस्थान, भरद्वाज आश्रम होते हुए नन्दिग्राम आगमन, अयोध्या प्रवेश, राम राज्याभिषेक, सीता का गर्भ धारण आदि घटनाओं का तिथिनिर्देश सहित संक्षेप में वर्णन	२१५-२३७
६९. सहजा-स्वरूपा सीता के साथ राम की प्रमोदवन तथा अन्य रसमयी लीलाओं का शिवद्वारा राजिनी की जिज्ञासा निवृत्ति हेतु वर्णन	२३७-२६०
७०. गोपिकाओं द्वारा सहजा स्वरूपधारिणी सीता तथा राम की गोपनीय लीलाओं का दर्शन	२६१-२६४
७१. शुकदेव की कृपा से जनक द्वारा सहजा का स्वरूप ज्ञान और उनके प्रति वात्सल्य भाव प्राप्ति	२६४-२६६
७२. सहजा-राम तत्व के परिज्ञान से जनक की विदेहत्व प्राप्ति, दिव्यचक्षुओं से सीता के विराट् स्वरूप का दर्शन तथा स्तुति	२६६-२६९

७३. सीता को बाल क्रीड़ा, उनके आविर्भाव से मिथिला की अपूर्व शोभावृद्धि,
सीता जन्मोत्सव-कथा श्रवण का फल

२७०-२७३

(आ) उत्तर खण्ड

१. इन्द्र के नेतृत्व में देवताओं का ब्रह्मलोकगमन और राम के अवतार लीला संवरणार्थ निवेदन	२७४-२७६
२. ब्रह्मा के स्मरण करने पर महाकाल का आगमन, ब्रह्मा का उसे अयोध्या जाकर स्वयं भगवान् राम से नित्यधामगमन की प्रार्थना करने का आदेश देना	२७७-२८०
३. महाकाल द्वारा राम से लोकलीलासंवरण विषयक ब्रह्मा का संदेश निवेदन	२८१-२८२
४. ब्रह्मा के आदेश से काल का पुनः अयोध्या आगमन, लक्ष्मण को प्रतिहार रूप में नियुक्त कर राम द्वारा काल से मंत्रणा, राम का महसा अंतर्धान होना, काल का प्रमोदवन गमन, उसके रक्षक से युद्ध तथा पराजित होना	२८२-२८५
५. काल का गंगा-गंडकी संगमस्थ वसिष्ठाश्रम के निकट वन में आखेट क्रीडारत सीता सहित राम का दर्शन और क्षमायाचना पूर्वक स्तुति	२८६-२८७
६. राम का काल को लीलासंवरण की पृष्ठभूमि प्रस्तुत करने के लिए अपनी मायाशक्ति प्रसारण का निर्देश	२८८-२८९
७. दुर्वासा का रामदरबार में आगमन और प्रतिहार रूप में नियुक्त लक्ष्मण से राम को अपने आने की सूचना देने का निर्देश, काल से मंत्रणारत राम के पास लक्ष्मण का गमन	२९०
८. राम का अदृष्टपूर्व भयानक रूप देखकर लक्ष्मण का मूर्च्छित होना, राम का प्रकृत रूप में पुनः स्थित होना और काल को विदा करना	२९१-२९२
९. रामगीतारंभ, दुर्वासा की जिज्ञासा निवृत्ति हेतु राम द्वारा आत्मोद्धार के साधनों का उपदेश	२९२-२९४
१०. राम द्वारा नित्य तथा नैमित्तिक कर्मों का उपदेश	२९५-२९९
११. राम द्वारा आत्मज्ञ पुरुषों द्वारा प्राप्य सम्बन्धरूपा तथा परमप्रेमरूपा परा- भक्ति का उपदेश	३००-३०१
१२. राम द्वारा एकांतिक भक्तों की जीवनचर्या का विवेचन	३०१-३०२
१३. वैष्णव संस्कार, वैष्णवाचार, वैष्णव व्रतोत्सव तथा वैष्णव तीर्थों का वर्णन	३०२-३१०
१४. राम भक्तों की मानसीपूजापद्धति का स्वरूप निरूपण	३११-३१२
१५. रामनवमी-जानकीनवमी व्रतानुष्ठान तथा प्रपत्ति महिमा	३१३-३१४
१६. योग के भेदोपभेदों सहित भक्तियोग का वैशिष्ट्य निरूपण	३१५-३१६
१७. गुणातीत पद-प्राप्ति के लिए तत्त्वज्ञान के विविध स्तरों की व्याख्या	३१७-३१९
१८. कर्म उपासना तथा ज्ञान की अपेक्षा भक्ति की विशिष्टता का रहस्य, उसके व्याख्याकारों की परंपरा, वैष्णवाचार एवं साधना पद्धति का वर्णन तथा जानकी नामाष्टकमहिमा का निरूपण	३१९-३२३

१९. संतों के लिए तीर्थाटन का महत्व, गृहस्थों की त्रिगुणात्मक कर्मव्यवस्था, कर्म तथा ज्ञान मार्ग की अपेक्षा भक्तिसाधना का महत्व ३२४-३२५
२०. दुर्वासा के प्रबोधार्थ राम द्वारा अक्षरब्रह्म होते हुए भी भक्तों के परितोष-हेतु पुरुषोत्तम रूप में अंतरंग शक्तियों सहित रसमयी लीलाओं के आयोजन का औचित्य प्रतिपादन ३२६-३२७
२१. दुर्वासा की प्रार्थना पर राम द्वारा विराट् स्वरूप दिखाना, मुनि द्वारा स्तुति और राम का पुनः द्विभुज रूप धारण करना, अष्टदशाघ्यायी राम-गीता की समाप्ति ३२८-३३२
२२. विदा होते समय वियोग व्यथा से पीड़ित दुर्वासा को निजधाम प्राप्ति के साधनों का राम द्वारा उपदेश और आगामी सारस्वत कल्प में नित्य लीला में स्थान देने का आश्वासन ३३२-३३४
२३. प्रेमविह्वल दुर्वासा का अयोध्या से प्रस्थान, राम तीर्थों का पर्यटन, रामलीलागान, स्थितप्रज्ञ भाव से जीवनयापन तथा महर्षियों का सत्संग करते हुए सारस्वत कल्प आने पर चन्द्रचूड़ा सखी के रूप में नित्यलीला प्रवेश ३३५-३३६
२४. वसिष्ठ, अगस्त्य, गौतम, याज्ञवल्क्य, भरद्वाज, शुकदेव, आंगिरस, मांडव्य, आपस्तम्ब, शांडिल्य आदि असंख्य मुनियों का सखी रूप में राम साक्षिध्य प्राप्ति ३३७-३३९
२५. दुर्वासा के विदा होने पर राम से प्रतिहार रूप में अपने द्वारा किये गये आज्ञोलंघन अपराध के लिए दंड देने की लक्षण की प्रार्थना, राम द्वारा अवतार लीला का प्रयोजनकथन एवं उसके संवरण की घोषणा के साथ लक्षण को समाप्त्वासन ३३९-३५०
२६. राम द्वारा लक्षण से अपने नित्यलीला धाम प्रमोदवन के ऐश्वर्य का वर्णन और उसमें उन्हें मुख्यपरिकररूपेण ग्रहण करने का आश्वासन ३५०-३५५
२७. राम से विदा होकर लक्षण का अपने सरयू तटस्थ प्रासाद में गमन और उद्घान-चित्त से लीलाप्रवेशतिथि की प्रतीक्षा ३५६
२८. राम दरबार में उपस्थित होकर अयोध्या वासियों द्वारा रामचरित, रामनाम महिमा तथा राम की प्रकट-अप्रकट लीला का महात्म्य-गान ३५६-३६७
२९. राम द्वारा अयोध्या में प्राणत्यागने वाले जीवमात्र के गरुड़ारूढ़ होकर परमधाम प्राप्ति का रहस्योद्घाटन ३५८-३६०
३०. राम द्वारा अयोध्या तथा सरयू का महात्म्य वर्णन ३६०-३७२
३१. अयोध्यावासी दुष्प्रीति नामक चांडाल के यमपुरी से उद्धार का वृत्तांत ३७२-३७५
३२. राम द्वारा अयोध्या में अनुष्ठानीय वर्षोत्सवों का महात्म्यवर्णन ३७६-३७७
३३. राम का अयोध्यावासियों को अपने साथ दिव्य विमानों से परमधाम ले जाने का आश्वासन, लोकांतरण का उद्देश्यकथन और विसर्जन ३७८-३७९

३४. अयोध्यावासियों के प्रस्थान के पश्चात् राम द्वारा समागत गोपवृंद का प्रबोधन और उन्हें प्रमोदवनलीला में परिकररूप में स्थान देने का समाइवासन	३७९-३८०
३५. खिंग नामक अन्त्यज के उद्धार की कथा	३८०-३८७
३६. रामराज्य की सुव्यवस्था एवं सम्पन्नता का वर्णन, राम तथा उनके तीनों भाइयों के पुत्रों की विभिन्न प्रदेशों में राज्य संस्थापना और चिरकाल तक धर्मसंस्थापना पूर्वक लोकपालन	३८८-३८९
३७. राम का सरयूतटवर्ती आरामकुंज गमन तथा सीता एवं परिकरों सहित निवास	३९०-३९१
३८. राम द्वारा दिव्यधाम गमन की घोषणा और साथ चलने के लिये उत्सुक प्रजावर्ग सहित जीवमात्र को सरयू तट पर आने का आवाहन, राम का सीता, भ्राताओं, भ्रातृबधुओं, हनुमानादि सेवकों, प्रजा तथा कीट पतंगादि जंतुओं सहित सरयूस्नान के अनन्तर दिव्य विमानों द्वारा प्रमोदवन के लिए प्रस्थान	३९१-३९३
३९. राम के लोकान्तरणोपरांत गोप-गोपियों की कालक्षेपव्यवस्था	३९४
४०. ब्रह्मा द्वारा प्रस्तुत ग्रंथ की वक्ता-श्रोता-परम्परा तथा महात्म्य वर्णन	३९५-३९६

श्री गणेशाय नमः । श्रीरामोजयति॑ ।

श्रीमदादिरामायणम्

पश्चिमखण्डः

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एकदा भरतः श्रीमाञ्छ्रीमन्तं लक्ष्मणं प्रभुम् ।
शेषं संकर्षणं वीरं सुखासीनं शुचिस्मितम् ॥ १ ॥
श्रीमत्सीतानुजाकान्तं श्रीरामभ्रातृसुन्दरम् ।
त्रैलोक्यसारं सुभगं॒ गौरं हलधरं वरम् ॥ २ ॥

एकांसै॒धृतभूभारं श्रीरामपदसेवकम् ।
प्रावृषेण्यघनश्यामं मधुरोज्जवलविग्रहम् ॥
एकान्ते समुपागम्य भक्त्या नमोऽब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥

भरत उवाच

स्वच्छन्दलील सर्वेशः४ लक्ष्मण भ्रातृसत्तम ।
समस्ताधिकसीभाग्य नाममाहात्म्यपावन ॥ ४ ॥

एकान्तरामभक्तेश पृच्छामि त्वां महामते ।
सर्वतत्त्वं परं ब्रह्म परमानन्दलक्षणम् ॥ ५ ॥

त्रयीतत्त्वं सर्वगुह्यं श्रीराम इति कीर्तितम् ।
तस्यैव सकला लीलां विश्वसर्गादिलक्षणाः ॥
तत्प्रेमपात्रं परमं भवानेव न संशयः ॥ ६ ॥

न त्वां विना रमति जल्पति नो कदाचिन्नो वा कच्चिद्दसति तिष्ठति वा सजोषम् ।
शय्यासनाशनविहारविलासकादौ श्रीमान् विभाति भवतैव युतः प्रभुनः ॥ ७ ॥

त्वां मन्त्रयत्यविरतं पतिते विचारे प्राणाधिकस्त्वमसि तस्य सुहृत् सखा च ।
त्रैलोक्यभारमखिलं त्वयि न्यस्य रामः शेते सुखं जनकजासहितो विलासी ॥ ८ ॥

यत्कर्मवीर्यमतुलं त्रिजगत्सु वेतुं कः कल्पते मुनिसुरासुरमानुषेषु ।
तस्य स्वरूपमखिलं खलु तत्त्वतस्त्वं जानासि राघवकुलोद्ध्रव वीर बाहो ॥ ९ ॥

१. ' ' नास्ति-रीवां । २. शुभगं-रीवां । ३. एकांश-रीवां । ४. शर्वेश-रीवां ।

सर्वे सहोदरपदस्य जुषो वयं स्म तस्योत्तमस्य पुरुषस्य रमेश्वरस्य ।
 भूयस्तथापि भवतैव वशीकृतात्मा विक्रीडितुं^१ वितनुते भुवि राघवेन्द्रः ॥ १० ॥
 तत्कारणं किमपि लङ्घमण भिन्नमेवं भाग्याधिकं प्रभुकृपाभरभाजनं यत् ।
 किंवा पुरा त्रिभुवनोत्तमसंविधाभिराराधितः स भगवान् रघुवंशरत्नः ॥ ११ ॥

लक्ष्मण उवाच

एवमेव यदात्थ त्वं भरत प्राणसम्मित ।
 श्रीरामस्य दयापात्रमहमेव विशेषतः ॥ १२ ॥
 अयं हि भगवान् साक्षाद्विश्वीजप्रदः प्रभुः ।
 स्वयंशक्तिः स्वयंज्योतिः पूर्णपूर्णः परात्परः ॥ १३ ॥
 तस्याहं परमः प्रेयान् मित्रं चैव सखा सुहृत् ।
 सर्वातिगः सर्वगुप्तः सर्वात्मा विश्वतः स्थितः ॥ १४ ॥
 प्रमोदवनलीलासु पर्याप्तोऽन्यरसालसः ।
 तस्य सर्वासु लीलासु सदा तिष्ठामि सन्निधौ ॥ १५ ॥
 लीलैव ममसर्वस्वं लीलैव मम जीवनम् ।
 अहं लीलारसाभिज्ञो जानकी हनुमाञ्छिवः ॥ १६ ॥
 भवांश्च भरत प्राज्ञ शत्रुहा च विभीषणः ।
 यावान् यस्याधिकारः स्यात्तावत्तस्य प्रदर्शयन् ॥ १७ ॥
 अवतारचरित्राणि मूलचारित्रमेव च ।
 कुरुते जानकीकान्तः स्वाच्छन्द्यरसनिर्भरः ॥ १८ ॥

तत्राहमस्य परमः सचिवः सुहृत्तमित्रं जनश्च सुजनश्च दयालयश्च ।
 तत्कारणं जगति केवलमेतदेव श्रीजानकीचरणपद्मज रेणुमात्रम् ॥ १९ ॥

श्रीरामस्य प्रियाभक्तिभविरूपा सतां गतिः ।
 तद्रूपिणी स्वयं सीता सहजानन्दरूपिणी ॥ २० ॥
 सा सैव परमा तस्य रमा त्रैलोक्यसुन्दरी ।
 भक्तानां वैष्णवानां च सा गुरुः समुदीर्यते ॥ २१ ॥
 न तां विना भवेद्विक्षा रामतत्त्वविभाविनी ।
 तया संसृज्यते लोकः पाल्यते ह्लियतेऽपि च ॥ २२ ॥
 सैव स्वयं राम इति भेदेन समुदीर्यते ।
 राममेव परात्परं परं ब्रह्म रसात्मकम् ॥ २३ ॥
 सीताराम इति ख्यातं त्रिषु वेदेषु कीर्तितम् ।
 न ब्रह्मा न भवो नेन्द्रो नान्ये च त्रिदिवौकसः ॥ २४ ॥

१. विक्रीडितं-मथु०, रीवां ।

२, तस्या हं वै प्रेयान्मत्रो सखाहं हि सुहृत्तथा-मथु०, बढी० ।

तस्य तत्त्वं विजानन्ति इदमित्थंतया प्रभोः ।
 स्वच्छन्द एव लीलासु सर्वासु युगलात्मकः ॥ २५ ॥
 युग्मनामा युग्मकेलियुग्मभावविनोदवान् ।
 युग्मभूषाविलासाद्यो युग्मस्थानविलासकः ॥ २६ ॥
 युग्मजन्मा युग्मजल्पो युग्मप्रेक्षाचिधायकः ।
 प्रभुरेष विलासीनः सदानन्दपयोनिधिः ॥ २७ ॥
 तन्नामामृतपानेन स्वस्थचित्ताः सनातनाः ।
 ऋषयः परमहंसाश्च बहवस्त्यक्तबान्धवाः ॥ २८ ॥
 श्रद्धावन्तो भक्तिवन्तो रामपादनिषेवकाः ।
 मुक्ति गताः सदगुरुभिज्ञातितत्त्वाः सुकोविदाः ॥ २९ ॥
 स वै प्रपत्तिमात्रेण जनान् मोचयते भवात् ।
 शत्रुस्तवास्मीति वदन् मत्समः क्रियतेऽचिरात् ॥ ३० ॥
 प्रारब्धकलेशहरिणी तस्य भक्तिर्निगद्यते ।
 न तच्चरणपाथोजप्रपत्त्या विशते विना ॥ ३१ ॥
 परे ब्रह्मणि स्वानन्दलीलारसविनोदिनि ।
 तल्लीलास्मृतिमात्रेण नरो भवति पावितः ॥ ३२ ॥
 कोटिगङ्गादितीर्थौघवाजपेयादिभिर्मखैः ।
 सा तस्य सहजानन्दविग्रहा स्वैरकेलिनी ॥ ३३ ॥
 नित्यलीला विनोदा च सुखप्रागभारसम्पदा ।
 तस्याश्चरणपद्मोत्थप्रसादारुणरेणुभिः ॥ ३४ ॥
 पूतात्मा लभते रामं सञ्चिदानन्दलक्षणम् ।
 रामभक्तिः स्वयं सीता तद्भूक्तं विद्धि मामथ ॥ ३५ ॥
 तद्भूक्तं हनुमन्तं च जानीहि पवनाङ्गजम् ।
 एवं प्रवर्तिता भक्तिर्भुवने रामतोषिणी ॥ ३६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे^१ भरतलक्षणसंवादे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

भरत उवाच

कदा साऽराधिता देवी जानकी भवता प्रभो ।
 यस्याः पदाम्बुजरजःप्रसादेन त्वया मुहुः ॥ १ ॥

अनन्यभक्तिः रामस्य प्राप्ता यानन्यगामिनी ।
 अनन्यकरुणा चैव प्राप्ता यानन्यगामिनी ॥ २ ॥

लक्ष्मण उवाच

प्रमोदविपिने रामश्चिक्रीडे रासलीलया ।
 ब्रह्मकल्पसहस्राणि स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ ३ ॥

तावत्त्रैलोक्यभारं च मयि दधे स्वसम्मिते ।
 तामसानसुरान् सर्वान् दैत्याश्वेषापि दानवान् ॥ ४ ॥

श्रीरामकेलिप्रत्यूहानहं जघ्ने तदाज्ञया ।
 रामेण पाल्यमानाश्च धेनू रक्षितवानहम् ॥ ५ ॥

ता वै चतुर्वेदऋचो ज्ञानकर्मादिसाधिकाः ।
 भक्तिरूपं वनं सद्यो विविश् रामपालिताः ॥ ६ ॥

तदाहं तस्य देवस्य लीलैकरसवर्तिनः ।
 परिचर्यामिकार्थं वै शयनासनभोजने ॥ ७ ॥

यथा यथा प्रभुस्तुष्येत्था कार्यं मया शनैः ।
 प्रमोदवनलीलेशी सहजेयं तदाभवत् ॥ ८ ॥

या देवी जानकीत्यत्र कीर्तिता शुभनामिनी ।
 कदाचिद्रासवलयेक्रीडन्तं ब्रजशक्तिभिः ॥ ९ ॥

दृष्टा प्रियतमं देवी मानतसा बभूव ह ।
 इतश्च श्रीरामचन्द्रो विरहव्याधिपीडितः ॥ १० ॥

तदाहं ऋतुराजस्य रूपं दधे मनोहरम् ।
 रसालमञ्जरीयत्तमत्तम्रमरनादितम् ॥ ११ ॥

मनोज्ञकोकिलालापकूजत्पुंस्कोकिलाकुलम् ।
 मलयानिलसौरभ्यसम्पर्किद्रुमराजितम् ॥ १२ ॥

अनेनद्रुमसंदोहमञ्जरीरजसाकुलम् ।
 कुञ्जमण्डपसानन्दनिकूजच्छुकसारिकम् ॥ १३ ॥

प्रसन्नसलिलोत्फुल्लपङ्कजालिसुगन्धिकम् ।
 हंससारसचक्राह्वकादम्ब्रप्रमदाकरम् ॥ १४ ॥

कुलाङ्गनामनोमानभञ्जनोद्धरशक्तिकम् ।
अनेकपुष्टसंदोहरजोभिश्चनिशायितम् ॥ १५ ॥

स्मरलीलावहः हेमकेतकीघूलिघूसरम् ।
तत्काललसितोद्यानरामणीयकरोचितम् ॥ १६ ॥

नवपल्लवलौहित्यसूर्यातपतिभासितम् ।
फुलार्तिकशुकवृक्षीघलोहितीकृतदिक्टटम् ॥ १७ ॥

अथोदियाय पूर्णेन्दुः प्राचीदिङ्मुखमण्डनः ।
फुलत्कुवलयारण्यकरसंचारकोविदः ॥ १८ ॥

चकोरकामिनीचारुचञ्च्चपुटविकासकः ।
तदा सा सहजानन्दा कलहान्तरिताभवत् ॥ १९ ॥

ईशश्च सुतरां तावद्विरहाकुलमानसः ।
प्राप्ताः प्रियासखीर्वीक्ष्य केलीमण्डपमागमत् ॥ २० ॥

तत्रैतयोः सुभगयोः प्रपञ्चोत्तरकामिनोः ।
समागमः समभवत्परमानन्दकारकः ॥ २१ ॥

आकालिकं वसन्तं च दृष्टासौ भक्तवत्सलः ।
मयि पूर्णा कृपा चक्रे ज्ञातसारोऽखिलेश्वरः ।
सन्तुष्ट इदमाहासी मम भाग्यैकवर्धनः ॥ २२ ॥

श्रीराम उवाच

भ्रातर्धन्योऽसिधन्योऽसि मम दुःखनिवारकः ।
त्वं हि मे लीलया नित्यं सन्तुष्टो भक्तिभावितः ॥ २३ ॥

एवमेव सदा तिष्ठ मम लीलैकवीक्षकः ।
गुसाश्च प्रकटादचैव यावत्यो मम केलयः ॥ २४ ॥

तावतीनां त्वमेवैकः साक्षो भव महामते ।
दृष्ट्वा प्रभोः कृपापात्रं जानकी प्राह मां ततः ॥ २५ ॥

इयं हि परिचर्या ते मम संतोषवर्द्धनी ।
अनया परितुष्टाहं ददामि कामितं वरम् ॥ २६ ॥

यथा स्वं मम भक्तोऽसि तथेशस्यापि वै भव ।
अनन्यगमिनीयं मे कृपा भवति वर्द्धताम् ॥ २७ ॥

इति दत्तवरं मां सा वनरक्षानियोजितम् ।
विसृज्य सहजानन्दा रेमे स्वप्रेयसा सह ॥ २८ ॥

तदावधि तयोर्भूरिकृपयाऽनन्दितोऽस्म्यहम् ।
एतत्ते कारणं प्रोक्तं रामानुग्रहवस्तुनि ॥ २९ ॥

अचिन्त्यैव कृपा तस्य युगमलीलाविनोदिनः ।
 न कर्मभिर्न तपसा न ज्ञानेन न चेज्यया ॥ ३० ॥
 सुलभा तत्कृपा कापि फलरूपादि सा यतः ।
 तस्यां च परिलब्धायां न लभ्यन्तरमिष्यते ॥ ३१ ॥
 तथापि कर्मभिर्दिव्यैः पूतात्मानं परायणम् ।
 ज्ञानसंशुद्धचित्तं च भक्तिद्रुतसुधान्वितम् ॥ ३२ ॥
 श्रीपादपद्मरजसा स्वाभिषिक्तं शुभोदयम् ।
 सोऽनुगृह्णाति वै भक्तं नित्यलीलान्तवैभवम् ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मादयोऽपि यस्यान्तं न ययुदुर्लभात्मनः ।
 अनायासेन सुलभः स लीलारसभावनात् ॥ ३४ ॥
 एवं शुकादयः सर्वे प्रेमभक्तिविभाविताः ।
 प्रवेशिताः स्वात्मरसे तेनैव प्रभुणा सखे ॥ ३५ ॥
 सर्वंसाधारणोऽप्येष स्वभक्तानां विशिष्यते ।
 नैतावतास्य वैषम्यं लीलैकरसनिर्वृतेः ॥ ३६ ॥
 स यदा ब्रह्मावेन वर्तते ज्ञानवेदितः ।
 तदा सर्वापि मर्यादा विद्यते तस्य नान्यदा ॥ ३७ ॥
 एक एव द्विधा जातो भगवान् भावभावितः ।
 ब्रह्म ब्रह्मेतिज्ञानेन ईश ईशेतिभक्तिः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे^१ भरतलक्ष्मणासंवादे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति श्रुत्वा स भरतः परमोत्कण्ठमानसः ।
 ज्ञानस्य चापि भक्तेश्च विशेषं परिपृच्छति ॥ १ ॥

भरत उवाच

किं ज्ञानं का च सा भक्तिर्यथा स वशतां व्रजेत् ।
 एतन्मे कथय भ्रातरुभयोस्तत्त्वनिश्चयम् ॥ २ ॥

१. पूर्वखण्डे (?)-बड़ौ० ।

लक्ष्मण उवाच

कर्मणा सत्कुले जातः संस्कारैः पावितस्तथा ।
 कर्माणि तावत्कुर्वति रामार्पणदृशाखिलान् ॥ ३ ॥
 ततश्चेत्सि संशुद्धे समुपासीत तत्परम् ।
 प्रतीकविधिना चैव ब्रह्मास्मीतिधिया पुनः ॥ ४ ॥
 ततः सगुणमाकारं भावयेत्त्रिगुणातिगम् ।
 सहस्राननपादोर्हं सहस्रेक्षणनासिकम् ॥ ५ ॥
 सहस्रकर्णदोःपाणि सहस्रोरः सहस्र भम् ।
 विश्वतो धामनिलयं विश्वतो भासुरं परम् ॥ ६ ॥
 ततस्तद्भ्रावनाशीलो निर्गुणं परिशीलयेत् ।
 निरीहं निर्गुणं शान्तं नित्याकारं निरञ्जनम् ॥ ७ ॥
 निलेपं निष्क्रियं धाम मनोवाग्म्यामगोचरम् ।
 ततस्तदाकारवृत्त्या तदाकारो भवेद् ध्रुवम् ॥ ८ ॥
 ज्ञानं यत्सत्त्वजं प्राहुस्ततस्तस्योदये सति ।
 समुदेति परो मोक्षे ह्यविद्याया विनाशतः ॥ ९ ॥
 इति ते ज्ञानमुद्दिष्टं परं तत्त्वं सनातनम् ।
 ज्ञानी साक्षात् स्वयं रामो ज्ञानं तस्य निर्दर्शकम् ॥ १० ॥
 ज्ञानिभ्यः स्वस्वरूपं स ददात्येव न संशयः ।
 विना ज्ञानं न वै मोक्षो ह्यविद्यायाः प्रभावतः ॥ ११ ॥
 विना ज्ञानं न वै भक्तिः परब्रह्मनिदर्शिका ।
 तस्माज्ज्ञानार्थमनिशमुद्दोक्तव्यं च धीमता ॥ १२ ॥
 ज्ञाने हि लभते भक्ति नात्र कार्या विचारणा ।
 अथ भक्ति प्रवच्यामिसाध्यसाधनरूपिणीम् ॥ १३ ॥
 पूर्वोक्तज्ञानवांस्तात् श्रवणादिपरो भवेत् ।
 रामलीलानित्यरसास्वादैकपरिवाञ्छकः ॥ १४ ॥
 रामलीलागुणात्यार्ति नामसप्रेममानसः ।
 राम धाम च पूर्वोक्तं निर्गुणं ब्रह्म वै विदन् ॥ १५ ॥
 रामलीलालोकरूपाद्यखिलं तन्मयं विदन् ।
 रामभक्ति प्रकुर्वणो रामभक्तिपरो भवेत् ॥ १६ ॥
 रामप्रेमपरो भूत्वा रामसायुज्यमाप्नुयात् ।
 एषा ते भक्तिरुद्दिष्टा तल्लक्षणमथोच्यते ॥ १७ ॥
 कच्चिदगच्छेत्कवचित्तिष्ठेत् कच्चिद्वेत्कवचिद्वेत् ।
 कच्चित् क्रीडेत्कवचिज्जल्पेत् कच्चिन्निन्देत् कच्चित्सुखेत् ॥ १८ ॥

नित्यलीलारसानन्दी नित्यलीलैकभावकः ।
 हंसः परमहंसश्च परब्रह्मयो हि सः ॥ १९ ॥
 महाभक्तराजः साक्षात्परः श्रीरामोपासकः ।
 श्रीरामसीता सहजा स्वनन्दनन्दरूपिणी ॥ २० ॥
 रामसम्पन्नयी शेषा शेषाशेषरसात्मिका ।
 सा यत्र गुरुतां गच्छेत् ते वै श्रीरामोपासकाः ॥ २१ ॥
 समस्तवैष्णवाग्रथाश्च सर्वदैवतपूजिताः ।
 न तेषां तुलया कश्चित् ससुरासुरमानवे ॥ २२ ॥
 तं दृष्ट्वा प्रणमन्त्येव सकला दैवतोत्तमाः ।
 तद्वागत्रच्छायया स्पृष्टाः पूयन्ते देवता अपि ॥ २३ ॥
 तदागमनमात्रेण पूयन्ते यज्ञकोटयः ।
 तदुच्छिष्ठाशनात्सद्यो ब्रह्मज्ञो जायते नरः ॥
 यत्र देशे स्थिताह्वयेते स देशो गाङ्गपावितः ॥ २४ ॥
 ब्रह्मादयस्तं स्पृहयन्ति सर्वे शक्रादयस्तस्य दासानुदासाः ।
 ईशादयो ह्यस्य तुलां कथंचिद् वाऽच्छन्ति धतुं पुरुषोत्तमस्य ॥ २५ ॥

भरत उवाच

स्वयं स भगवान् रामः परब्रह्मस्वरूपधृक् ।
 कथं दशरथस्यैष सदने समवातरत् ॥ २६ ॥
 अप्राकृतः प्राकृताकारो ह्यस्मिः सकलैःसह ।
 इति संचोदितो भ्रात्रा लक्षणः प्रत्यवोचत् ॥ २७ ॥
 पूर्वं प्रमोदवन एव विभाति देवो देव्या स्वयं परमया रमया मया च ।
 युक्तः समस्तगुणमङ्गलशीलमूर्तिः स्वानन्दसिन्धुरसराजितदिव्यलीलः ॥ २८ ॥
 सरथ्वाः पारद्वयोर्यद्धि ब्रह्मत्रिगुणातिगम् ।
 श्रीराममहसा व्याप्तं ब्रह्मानन्दरसात्मकम् ॥ २९ ॥
 तदाधारीकृत्य महाप्रेमानन्दरसात्मकः ।
 श्रीरामलोक इति स विख्यातः श्रीमहोमयः ॥ ३० ॥
 सहजालोक इति च ख्यातः कामरसात्मकः ।
 यत्र प्रमोदविपिनं सर्वर्तुकुसुमाकरम् ॥ ३१ ॥
 सर्वर्तुफलशोभाद्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम् ।
 सर्वर्तुरसभोगाद्यं सर्वर्तुगुणभूषितम् ॥ ३२ ॥
 यत्र कामदुधा नीरैः सरयू रसपूरिता ।
 रामभक्तिप्रदा साक्षात्सुरसैव तरंगिणी ॥ ३३ ॥

तस्यास्तरंगकलोलपूरितः सर्वतोदिशम् ।
 पवनः कुरुते लोकान् मूर्खानि पि चतुर्भुजान् ॥ ३४ ॥
 श्रीरामरमणीरम्यकुचचन्दनभाविनी ।
 तरंगचन्दनालेपकर्त्री श्रीसरयु सस्ति ॥ ३५ ॥
 यत्र रत्नाद्विरुद्धयत्सानुकान्तिमनोहरः ।
 सौवर्णे राजतैश्चापि^१ माणिक्यसुभगैः पुनः ॥ ३६ ॥
 शिखरैर्माजिते शैलो रामक्रोडारसालपः ।
 तस्मिन् सहजया युक्तो निभृतं रामचन्द्रमाः ॥ ३७ ॥
 कुञ्जाभ्यन्तरकुञ्जेषु नित्यं क्रीडति विभ्रमैः ।
 तत्कन्दरासु सततं मणिदोपोज्ज्वलास्वपि ॥ ३८ ॥
 पुष्पशय्यासु सुरतं सेवते रामचन्द्रमाः ।
 तस्य तुञ्जेषु शृञ्जेषु संध्यातपिशंगिषु ॥ ३९ ॥
 सहजारामयुगलं राजते काञ्चनोज्ज्वलम् ।
 तस्य छायाश्रयान्तित्यं सरयु शीतलोदका ॥ ४० ॥
 तदरत्नशिखरच्छाया व्याप्नुते नाकमण्डलम् ।
 तस्य गुह्यासु वीथीषु सीतारामौ विराजतः ॥ ४१ ॥
 यत्र साकेतनगरी प्रेमानन्दरसात्मिका ।
 तस्यां दशरथो राजा रामवात्सल्यवासितः ॥ ४२ ॥
 प्रमोदविपिनोच्छिष्ठप्रेमभाजनभावितः ।
 यत्र सा काञ्चनी भूमिर्माणिक्योपलनिर्मिता ॥ ४३ ॥
 यत्र रामसरो नाम विविधोत्पलसुन्दरम् ।
 मत्तभ्रमरगुञ्जाद्या यत्र ताः कुञ्जभूमयः ॥ ४४ ॥
 एवं सहजसौन्दर्यं प्रमोदवनमुत्तमम् ।
 स्वयं स भगवांस्तत्र सीतयापि मयापि च ।
 भाति लीलारसं बिभ्रद् रामः परमसुन्दरः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे^२ भरतलक्ष्मणीये
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१. चाह—बड़ी० ।
२. पूर्वखण्डे (?)—बड़ी० ।

चतुर्थोऽध्यायः

भरत उवाच

कथं लीलारसं तेने प्रमोदवनचन्द्रमाः ।
 एतन्मम समाचक्ष्व श्रीरामप्रिय लक्ष्मण ॥ १ ॥
 कथं च सहजादेव्या चिक्कीडे रामसुन्दरः ।
 किमेकरूपो बहु वा प्रमोदविपिने रसः ॥ २ ॥
 आविर्भावि कथं चात्र प्रमोदविपिनान्तरे ।
 स्वैरस्य पूर्णकामस्य निष्कामपदभागिनः ॥ ३ ॥
 किमेष सगुणो वोत निर्गुणः पुरुषः परः ।
 विश्वात्मा विश्वकर्त्ता च रामो विश्वातिगो गुणः ॥ ४ ॥
 एवं प्रियकथाः शृण्वन्न तृप्यामि प्रियस्य मे ।
 स्वयं भगवतो भ्रातुः सुहृदः सख्युरात्मनः ॥ ५ ॥

लक्ष्मण उवाच

साधु पृष्ठं त्वया भद्र साधु संस्मारितोऽस्मि तत् ।
 प्रमोदनविश्रान्तिलीलाविलासिते सखे ॥ ६ ॥
 श्रीरामनित्यसंसर्गी सर्वं चानुबभूविथ ।
 तथापि तन्मायया त्वं न स्मरस्यद्गुतं हि तत् ॥ ७ ॥
 नित्यमस्ति स्वयं रामः प्रमोदविपिने वसन् ।
 तथापि ते प्रवक्ष्यामि कालेनाविर्भवं विभोः ॥ ८ ॥
 रामस्यैव कलाव्यूहः श्रीमान् नारायणः प्रभुः ।
 रमावैकुण्ठनिलयो रमया नित्यसेवितः ॥ ९ ॥
 सहजांशस्वरूपिण्या प्रमोदविपिनांशके ।
 वैकुण्ठे चिदचिदप्रस्वरूपानन्दविग्रहः ॥ १० ॥
 हरिः संतोषयामास ब्रह्मण्यो ब्राह्मणोत्तमान् ।
 ततः सानुशयास्ते वै प्रोचुलज्जानताननाः ॥ ११ ॥

सनकाद्या ऊचुः

अहो अनार्यमस्माकं कर्मेतद् दुष्टचेतसाम् ।
 यदीश तावकौ दिव्यी शसौ पार्षदसत्तमी ॥ १२ ॥
 इहापि चागत्य कुभाव एष रोषाधोनामीशसेवातिगानाम् ।
 न यत्र माया च मदो न मत्सरो न क्षुल्कानां गमनं च दृश्यते ॥ १३ ॥

तत्रागता वर्यं तावच्छ्रीकृपाभाजनत्वतः ।
अनुगृह्यापि नाविद्या श्रीमतापहृता कुतः ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच

द्वारपावेव विप्रेन्द्रा इमौ दुर्मदपीडितौ ।
स्वशापहेतुतां यातौ स्वयमेव न संशयः ॥ १५ ॥

ममैवामिमतार्थाय शाप एष भविष्यति ।
काले करिष्यत इमौ वीरलीलारसं मम ॥ १६ ॥

जन्मभिस्त्रिभिरेतौ वै विशुद्धौ च भविष्यतः ।
त्रिभिश्चैवावतारैर्मे वीरकेली भविष्यति ॥ १७ ॥

इति प्रसाद्य भगवान् महर्षीन् व्यसृजद्विभुः ।
हिरण्यकशिपुर्वर्णो हिरण्याक्षस्तथापरः ॥ १८ ॥

अभूतां भुवने तौ च देवराज्यापहारकौ ।
सर्वत्रैलोक्यदुर्घटौ तपोघोरतयोल्बणौ ॥ १९ ॥

यज्ञभागाशिनौ ब्रह्मविष्णुभागादिलोपिनौ ।
स्वयं सूर्यौ स्वयं चन्द्रौ स्वयमिन्द्रौ स्वयं विधी ॥ २० ॥

स्वयं विष्मू स्वयं रुद्रौ स्वयं वह्निप्रजापती ।
स्वयं यमौ स्वयं श्रीदौ स्वयं वरुणतां गतौ ॥ २१ ॥

स्वयं ग्रहौ स्वयं राशी स्वयं ज्योतिःकदम्बकौ ।
लोकपालौ दिशः पालौ देवप्रत्यधिदैवतौ ॥ २२ ॥

स्वर्भूपातालराज्येशौ ब्रह्माण्डक्षयकारकौ ।
तौ च पश्चाद्भूगवता निहितौ युद्धकेलिभिः ॥ २३ ॥

एकः श्रीमद्वराहेण नकेसरिणापरः ।
कल्पद्रव्यं च युयुधे हिरण्याक्षेन केशवः ॥ २४ ॥

षष्ठिवर्षसहस्राणि दिव्यानि युयुधे हरिः ।
हिरण्यकशिपुना साद्दं वलिना वलिनां वरः ॥ २५ ॥

ततस्तौ पातितौ हत्वा निस्तुलेनस्वतेजसा ।
अवापत्तुः पुनर्जन्म कुम्भकर्णदशाननौ ॥ २६ ॥

यौ तौ लङ्काभटी ख्यातौ वलवीर्यातिदर्पितौ ।
आर्येणैव निहन्तव्यौ कालौ धारापणधनौ ॥ २७ ॥

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य मुनेः परमतेजसः ।
कालेन ववृधे श्रीमानसुरो घोरतेजसा ॥ २८ ॥

घोरघोरं तपश्चक्रे द्वीपेषु लवणोदधेः ।
सिन्धुतीरे तपश्चक्रे पुण्यारण्येषु चापि सः ॥ २९ ॥

रेवातोरे च गौतम्यास्तीरे सीमातटे तथा ।
 काबेरीपुलिने कृष्णातटे गङ्गातटे तथा ॥ ३० ॥

यमुनायास्तटे चापि पुण्यशैलतटेषु च ।
 चण्डीशं समुपासीनो देव्या चण्डिक्या सह ॥ ३१ ॥

वेदाभ्यासं प्रकुर्वणस्त्रैलोक्य भयदोऽसुरः ।
 आजहार महायज्ञान् वहून सोऽध्वरदीक्षितः ॥ ३२ ॥

त्रैलोक्यं तापयामास तपस्तेजोभिरुद्धतैः ।
 लक्ष्मवर्षाणि विषमं स तेषे दुश्चरं तपः ॥ ३३ ॥

शम्भुलब्धवरः प्रायः लङ्घाराज्यं महोदयम् ।
 त्रैलोक्यं करदीकृत्य जृम्भते राक्षसेश्वरः ॥ ३४ ॥

स याति हरसेवाथं कैलासे नित्यमूर्ध्वगः ।
 लङ्घायाः परतश्चापि देवी श्रीवरदेश्वरी ॥ ३५ ॥

सुवर्णपर्वते भाति तत्सेवाथं च नित्यशः ।
 प्रयाति लोकराज्येन्द्रो रावणो लोकरावणः ॥ ३६ ॥

कदाचिदलसोभूत्वा स इत्थं समचिन्तयत् ।
 शंकरं चाम्बिकां देवीमेकोकृत्य क्षणादुभौ ॥ ३७ ॥

स्वगृहे वासयिष्यामि बलादानीय पर्वतम् ।
 इत्पुक्त्वा सहसोत्थाय कैलासं शिखरं बलो ॥ ३८ ॥

लङ्घामागन्तुमारभे ततः क्रुद्धोऽभवद्धरः ।
 किमेष गृहचालोऽद्य नन्दिन् हेतुर्किलोक्यताम् ॥ ३९ ॥

क्रुद्धं हरं समालोक्य नन्दी पर्यचलद्धये^१ ।
 ततस्तप्राः समभवत् संग्रामो भृशदारुणः ॥ ४० ॥

परस्परप्रजविनोर्नन्दिनो रावणस्य च ।
 पाषाणैश्च तथोत्काभिर्वर्जपोतेश्च दारुणः ॥ ४१ ॥

द्वुमैः शिलाभिः परिधैर्नानायुधनिपातनैः ।
 मूदधर्ना वहन् गिरेः शृङ्गं रावणो युयुधे बलो ॥ ४२ ॥

ततः पराजितो नन्दो रावणेन महीजसा ।
 महाप्रहारिणा भूयो रणदुर्मदबाहुना ॥ ४३ ॥

भृशं निष्पीडितो नन्दो मूर्छितो न्यपतद्धूवि ।
 पृथिव्यां पतितं प्राह मिषन्तं नन्दिनं बलो ॥ ४४ ॥

रावण उवाच

कपेरिव मुखं विभ्रत्समायातोऽसि मां युधे ।
किमर्थं पतितो वत्स प्रहारश्लथविग्रहः ॥ ४५ ॥

नन्द्युवाचः

यदा त्वां कपयो वीराः समायास्यन्ति दुर्मदाः ।
तदैव ते वधो भूयाद्यदि सत्यो गुरुः शिवः ॥ ४६ ॥

इति शप्त्वा गते तस्मिन् हरः पर्यकरोद्भरम् ।
येनातिदुर्भरं शैलं सद्यस्तत्पाज रावणः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभद्रादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
रामजन्मोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

लब्धशापो निववृते रावणः स्वपुरीं गतः ।
त्रैलोक्यराज्यसम्मतो भुजवीर्यबलोन्मदः ॥ १ ॥

कदाचित्तस्य वै दूतौ दुष्टौ सुमुखदुर्मुखौ ।
अपश्यतां सिन्धुतीरे तपस्यन्तीं सुलोचनाम् ॥ २ ॥

तडित्काङ्क्षगौराङ्गीमीषद्वास विराजिताम् ।
रोचयन्तीं दिशश्चाष्टौ गौरीमिव रमामिव ॥ ३ ॥

चन्द्राननां सुनासाढ्यां भालभाग्यविभूषिताम् ।
साक्षात्कालभुजङ्गीव वहन्तीं वेणिकां पराम् ॥ ४ ॥

हेमकुम्भस्तनीं देवीं कमलाधिकसौरभाम् ।
गम्भीरकूपान्तर्नाभिनिम्नरोमावलीलताम् ॥ ५ ॥

वलित्रयतरंगाढ्यामद्भुतां सरसीमिव ।
गण्डयोर्मुकुराकारां बाह्वोः कञ्जबिसोपमाम् ॥ ६ ॥

ऊर्वोश्च हेमकदलीं पदयोः पद्यकोमलाम् ।
नखेषु चन्द्रकलिकामद्भुलोषु प्रवालभाम् ॥ ७ ॥

सर्वायवशोभाढ्यां विलसन्तीं शुभैर्गुणैः ।
तौ वीक्ष्य रावणायामूसाचरव्यतुरनन्तरम् ॥ ८ ॥

द्वादशवचनुः

प्रभो काचन देवी वा राक्षसी मानुषी च वा ।
 गान्धर्वी नागकन्या वा शैली वा वनदेवता ॥ ९ ॥

सागरस्यसुतावापि सिन्धुद्वीपे तपस्यति ।
 न तस्यास्तुलया काचिदृष्टा वापि श्रुताभवे ॥ १० ॥

सर्वोपमा सुरुणाङ्गी सर्वाविष्वसुन्दरी ।
 सर्वसौन्दर्यपाथोधिवाङ्मनोगोचरप्रभा ॥ ११ ॥

सहस्रचन्द्रज्योत्स्नेव तस्या वदनचन्द्रिका ।
 कोटिरत्नप्रभातुल्या तस्याः पादनखच्छविः ॥ १२ ॥

कोटिनक्षत्रमालेव तस्याः सर्वाङ्गा छविः ।
 विभाति चञ्चलापाङ्गी तपस्यन्त्यपि सागरे ॥ १३ ॥

नैतछं प्रविजानीमः किमिच्छन्ति तपस्यति ।
 प्रायो नास्याः समः कश्चित्रिषु लोकेषु वै वरः ॥ १४ ॥

ब्रह्मा द्विजो वराकश्च कर्मकाण्डपरश्च सः ।
 विष्णुर्वराग्यशाली च ज्ञानी जगति निःस्पृहः ॥ १५ ॥

रुद्रः इमशानचारी च तपस्वी भस्मधूसरः ।
 भूतसंगी त्रिनेत्रश्च जटी प्रकृतिभौषणः ॥ १६ ॥

अत्ये वराकाः किं देवास्त्वद्योग्या केवलं हि सा ।
 त्वयैव गृह्यतां नाथ पाणिग्रहविधानतः ॥ १७ ॥

योषिद्रत्नं वरं दिव्यं न त्व संत्यज्यतां प्रभो ।
 इत्युक्तो रावणस्ताभ्यां पातस्तत्र स्मरोद्धुरः ॥ १८ ॥

यत्र सा सुन्दरी देवी सिन्धुमध्ये तपस्यति ।
 तद्रूपदर्शनोद्भूतस्मरनाराचपीडितः ॥
 तामादातुं यतितवानतिदुर्धर्षविग्रहाम् ॥ १९ ॥

राथण उवाच

का त्वं तपस्यसे सुभ्रु किमर्थं च वरानने ।
 कश्च ते जनकः ख्यातः किमर्थं भजसे न माम् ॥ २० ॥

त्वादृशी सुन्दरी देवी मम शोभिष्यसे गृहे ।
 अहं त्रैलोक्यनाथोऽस्मि लङ्घाया अधिषः स्फुटम् ॥ २१ ॥

त्वामहं हि ग्रहीष्यामि पाणिग्रहणलीलया ।
 कोऽन्यो मयि स्थिते भूमौ भविता च पतिस्तव ॥

इत्युक्ता तेन सा क्रुद्धा सक्रोधमिदमन्नवीत् ॥ २२ ॥

स्त्रियुवाच

स्वयं लक्ष्मीरहं तावत्पस्यामि गरीयसे ।
 वराय विष्णवे सर्वत्रैलोक्यस्थितिहेतवे ॥ २३ ॥
 न हि तस्मात्परो भावः श्रुतो दृष्टोऽथवा कचित् ।
 त्रिजगजनितं तस्मात् पात्यते तेन लीलया ॥ २४ ॥
 तेनैव ह्रियते भूयः स्वच्छन्दनिजकेलिना ।
 न तत्समश्चाभ्यधिकस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २५ ॥
 स्वयं स भगवान् साक्षात् पूर्णः स्वगुणमञ्जलः ।
 कल्याणरूपो भक्तानामभक्तानां निषूदनः ॥ २६ ॥
 असुराणां दानवानां देत्यानां च निषूदनः ।
 विश्वाधारोऽतिगम्भीरो समुद्रस्च पिता मम ॥ २७ ॥
 योऽसौ तव पुरीरक्षां करोति परिखायतः ।
 त्वं चासुरो नीचबुद्धिः प्रकृत्या राक्षसः खरः ॥ २८ ॥
 तत्रापि विमुखो विष्णोर्वेदब्राह्मणलोपकः ।
 क तत्र गण्यसे यत्र ब्रह्माद्या अप्यनादृताः ॥ २९ ॥
 मा मैवं संस्पृश रिपोभावदुष्टेन पाणिना ।
 इत्युक्तो रावणः क्रुद्धः प्रत्युवाच समुद्रजाम् ॥ ३० ॥
 अये भ्रान्ताशये नूनं केन त्वमसि वशिता ।
 त्रैलोक्येशमनादृत्य दीनं स्पृह्यसे वरम् ॥ ३१ ॥
 एवं चेत्तर्हि सुमुखि मददेशे किं तपस्यसि ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगन्मम वशानुगम् ॥ ३२ ॥
 यदि त्वमेका न वशे तर्हि शोच्यासि सम्प्रति ।
 त्वां बलेनैव नेष्यामि रुदन्तीं स्वात्मदोषतः ॥ ३३ ॥
 स्त्रीणां खलु दृढो दोषः पुरुषेण निवार्यते ।
 ततस्तमाह सा देवी निःश्वसन्ती रुषारुणा ॥ ३४ ॥
 दुष्ट त्वं मां तपस्यन्तीं निवारयसि किं वृथा ।
 कुतो न वारयसि तान् सप्तर्षीन् हि तपस्यतः ॥ ३५ ॥
 ये त्वां दहेयुः सहसा धर्मकर्मकलोपिनम् ।
 किं चाप्यजनिता कश्चित्तव प्राणनिषूदनः ॥ ३६ ॥
 स एव भविता देवो मम लोकोत्तरो वरः ।
 मा ज्वालीरुग्मर्वेण तामसेनान्ध तामस ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा वचनं देवी तिरोभूता तदग्रतः ।
 प्रमोदविपिने रम्ये प्रादुर्भावं तदाकरोत् ॥ ३८ ॥

आनन्दनी नन्दनाख्यगोपराजस्य वै गृहे ।
 राजिका गोपमहिषी गर्भरत्नमहोदया ॥ ३९ ॥
 माथे मासि सिते पक्षे पञ्चम्यां शुभवासरे ।
 अश्वनीशुभनक्षत्रे शुभयोगे शुभोदये ॥ ४० ॥
 ततः प्रसन्नमखिलं जगदासीत् समंततः ।
 रावणारिपराभूताः सुराश्चासन् सुनिर्वृताः ॥ ४१ ॥
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि जगुर्गन्धर्वनायकाः ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४२ ॥
 तदाधिदेविकः कालः प्रादुर्भावितवान् गुणान् ।
 विकासं लेभिरे सद्यो लतास्तरव एव च ॥ ४३ ॥
 सरांस्युत्पुल्लपद्मानि सुगन्धिसलिलानि च ।
 दिदीपिरेऽनयश्चैव यज्ञशालासु दक्षिणम् ॥ ४४ ॥
 ववुः सुगन्धयो वाताः सरयूवीचिशीतलाः ।
 एवं जगत्प्रमोदाय तज्जन्मदिवसोऽभवत् ॥ ४५ ॥
 नन्दनस्य गृहे साक्षात्स्वयं लहरीयदाभवत् ।
 तदा समृद्धिरभवद् गोकुले रम्यसम्पदि ॥ ४६ ॥
 व्रजः सर्वश्रिया युक्तः सर्वसम्पत्समृद्धिमान् ।
 माङ्गल्यामुखितपोश्चापि भाविमाङ्गल्यसूचकः ॥ ४७ ॥
 सा संजाता व्रजे स्वांशीर्वजस्त्रीभिरनेकधा ।
 उभयोस्तीरयोग्रमिष्वाभीराणां गृहे गृहे ॥ ४८ ॥
 गोप्यः कमलपत्राद्य ऊढाश्चैवापि कन्यकाः ।
 रामलीलाविनोदार्थं देवानां च तथाङ्गनाः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 रामजन्मोणाख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

एवमेव मया पृष्ठः श्रीरामो रसवर्द्धनः ।
यदाह तत्ते वक्ष्यामि रहस्यं रसवर्द्धनम् ॥ १ ॥

राम उवाच

नित्यं स्थितोऽप्यहं तात प्रमोदविपिनान्तरे ।
अधुनाऽऽविर्भविष्यामि भक्तानां कार्यसिद्धये ॥ २ ॥

अवतारार्थसिद्धयै च साकेतपुरकेलये ।
इत्युक्त्वा रघुवंशोऽस्मिन् प्रादुर्भूत्तोऽद्य सम्प्रति ।
अस्माभिः सहितो भाति प्रमोदवनचन्द्रमाः ॥ ३ ॥

पूर्वं जातो दशरथगृहे रावणस्याथ भीत्या
श्रीमाङ्गल्या सुखितसदने रक्षितोऽस्याविशेषम् ।

स्नेहाद्र्बाध्यांवसतिमधुरो भूरिभावेन ताभ्या
माभीरीभिः प्रणयखचितो भूरिभावोपयुक्तः ॥ ४ ॥

आनन्दाब्धिर्नन्टवरपुर्नन्दनापत्यरत्नं
दृष्टा जोवनप्रकृतिसहजां श्रीमतीं मोदिनीं ताम् ।

अन्यां लीलां स्वजनसुखदां कर्तुमिच्छुः स्वशक्त्या
भर्त्तेदानीं दशरथगृहे शोभते प्राप्तेषः ॥ ५ ॥

अस्यानुरोधात्सहजापि देवी प्राप्ता निजांशेन निमेशच वंशे ।
राजाधिराज्ञोजनकस्यगेहे सुलोचनागर्भमनोज्ञरत्नम् ॥ ६ ॥

रम्यातिरम्ये मिथिलाख्यदेशे सुवर्णभूमी खलु यज्ञवेदाम् ।
माणिक्यदिव्यत्कलशान्तरालतः समुदगता कोटितडिच्छदेव ॥ ७ ॥

अथाविरासन् सरितो नव शीतसुधोदकाः ।
त्रियुगा कमलेशी च गण्डक्यप्यद्यवारिणी ॥ ८ ॥

द्युम्ना घोषवती चैव वनघोषा च सप्तमी ।
अष्टमी च स्वयं लक्ष्मीः कौशिकी नवमी स्मृता ॥ ९ ॥

सुवर्णहलकृष्टायां भूमी वेद्यां मखस्य च ।
सुवर्णकलशीमध्याङ्गलधारा विनिर्युः ॥ १० ॥

तासां मध्ये विस्फुरन्ती कोटिचन्द्रार्कदीधितिः ।
सद्यः प्रादुरभूदेवी सहजा जनकालये ॥ ११ ॥

रामप्रिया या प्रथमं प्रमोदवनकुञ्जगा ।
नवभिर्दिव्यधाराभिरभिषिक्ता समंततः ॥ १२ ॥

रत्नपीठस्थिता   लोकमहासाग्राज्यभाजनम् ।
 तस्यामभ्युदितायां   तु मुमुदे जनको नृपः ॥ १३ ॥
 राज्ञी सुनयना वापि हर्षोत्कुल्लाननाभवत् ।
 याज्ञवल्क्यश्च भगवान् दारास्तस्य महौजसः ॥ १४ ॥
 अरुन्धती वशिष्ठश्चाप्यहल्या गौतमस्तथा ।
 शतानन्दश्च योगीशो नव योगीश्वरास्तथा ॥ १५ ॥
 निवसन्तो नित्यमेव जनकस्यालये चिरात् ।
 ददृशुस्ते शुभं तस्या जन्म कर्म गुणान्वितम् ॥ १६ ॥
 धवले माधवे मासि नवम्यां मङ्गले दिने ।
 शुभे भद्राख्यनक्षत्रे शुभयोगे च जानकी ॥ १७ ॥
 अर्मिलापि ततो रत्नकलशाच्चक्र उद्भवम् ।
 माण्डवीश्रुतकीर्तिश्च वामदक्षिणपाश्वर्योः ॥ १८ ॥
 अथो जनकराजस्य सदने दुन्दुभिरवाः ।
 पटहध्वनियश्चापि वितेनुर्महतीं मुदम् ॥ १९ ॥
 देवदुन्दुभयश्चापि नेदुरव्याहतक्रमाः ।
 सर्वं जगत्सुखमासीदानन्दामृतवर्षणात् ॥ २० ॥
 कञ्जद्रुमाः पल्लविताः समंततो वसन्तलहमी समवातरद्भुवि ।
 समञ्जरीकैस्तरुभी रसालैश्चम्पेयाद्येविभरे पुष्पराशिः ॥ २१ ॥
 धरणी सहस्राङ्गम्य पृथ्वीलोका स्मितानना ।
 सुवेशं रूपमास्थाय जनकस्यापुरःस्थिता ॥ २२ ॥
 रत्नपर्यङ्किकामध्यनिवषणां स्वसुतां पराम् ।
 कमलामर्पयन्त्यस्मैप्रीवाच मुनिमण्डले ॥ २३ ॥

घरण्युद्वाच

भूरहं भगवत्पादकमलस्पर्शजाङ्गुरा ।
 ममेयं हृदयात्सारभूता प्रेममयाकृतिः ॥ २४ ॥
 समुद्दगता नाम सीता मया तुभ्यं प्रदीयते ।
 इयं श्रीः श्रीरामप्रेमभाजनं रक्ष्यतां त्वया ॥ २५ ॥
 अनया ज्ञानगम्यस्य प्रेमणा पारंगतो भवान् ।
 प्राप्स्यसे तत् परंब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ २६ ॥
 श्रीरामचन्द्रं रसिकं सर्वावितारसागरम् ।
 स समायास्यति वै हि भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥

चतुर्भिरंशैः संजाता तेनेयं परमेश्वरी ।
रक्षयतां जनकाधीश कलधौततनुः सुता ॥ २८ ॥

इत्यर्पयित्वा जनकाय मेदिनी तिरोबभूव द्रुतमेव देवी ।
नैस्यः पुनर्भूमिपतिः प्रियायै सपर्यथामास सुलोचनायै ॥ २९ ॥

इति श्रीभद्रादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोपाख्याने
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोध्यायः

लक्ष्मण उवाच

ततः सुनयना देवी सम्प्राप्य नृपतेः करात् ।
कन्यारत्नं प्रमुदिता बभूव महिषोवरा ॥ १ ॥
ततस्ताः सहजासख्यः सहर्षाः सरितो नव ।
अचुर्जनकराजान् सीतासंगमलालसाः ॥ २ ॥

त्रियुगोवाच

अहमस्याः सखी नित्यं निवसामि च सञ्चिद्धौ ।
अस्याः पिता त्वं संवृत्तो ममापि च तथैव हि ॥ ३ ॥

कमलेश्युवाच

अहं मन्दरशैलस्य कन्या या कमलेश्वरी ।
सहजाया नियसखी प्रादुर्भूता सहानया ॥
यथा स्याः साम्प्रतं तद्वन्ममापि त्वं पिता भव ॥ ४ ॥

गण्डकयुवाच

सालिग्रामशिलाक्षेत्रे गण्डकयस्मि महानदी ।
सहजायाः सखी तेन ममापि त्वं पिता नृप ॥ ५ ॥

अधवारोवाच

अहमस्याः सखी काचिदघवाराभिधा सरित् ।
तव कन्याहमधुना मत्सखी सहजा पितः ॥ ६ ॥

द्युम्नोवाच

अहं द्युम्ना नदी तात सहजायाः परा सखी ।
यथा त्वमस्या जनको ममापि जनको भव ॥ ७ ॥

धोषवत्युवाच

अहं तपनशैलस्य सुता धोषवती नदी ।
सहजायाः सखी तेन ममापि त्वं पिता भव ॥ ८ ॥

वनघोषोवाच

अहमुत्तरशैलस्य तनया वनघोषिणी ।
एतस्यास्तु पिता तद्वन् ममापि त्वं पिता भव ॥ ९ ॥

स्वयं लक्ष्मीरुवाच

अहं सीतांशभूतास्मि सदा संनिधिर्वर्तनी ।
आवयोर्विदितः स्वामी श्रीरामो रघुकुलप्रियः ॥ १० ॥

तदाज्ञया भूतलेऽस्मिन्नवतीर्णे निवेदय ।
यथा त्वं जनकश्चास्या ममापि च तथा भव ॥ ११ ॥

कौशिक्युवाच

अहं कुशिकराजस्य तनया कौशिकीति सा ।
अवतीणिनया साकं ममापि त्वं पिता भव ॥ १२ ॥

जनक उवाच

कदा वः संगमो जातो राघवप्रियमानया ।
क च वः प्रेमसंवृद्धं भवतीनां पणो यतः ॥ १३ ॥

एकत्रैव निवासोऽभूद्विश्लेषो न कदाचन ।
किं कृतं सुकृतं चापि येन श्रीसख्यमीदृशम् ॥ १४ ॥

श्रीनामि ब्रह्मणो धर्मः परस्यानन्दविग्रहः ।
ब्रह्मानन्दस्वरूपेयं क प्राप्या प्राकृतैर्जनैः ॥ १५ ॥

यथा रामस्तथैवेयमित्याहु धरणी च माम् ।
इत्युक्ता जनकेनैताः सरितो नव शीतलाः ॥

ऊचुर्जनकराजाय कथानकमनुत्तमम् ॥ १६ ॥

त्रिषुगोवाच

पितृणां मानसी कन्या मेनाथा अग्रजास्म्यहम् ।
मेना हिमाद्रिं चक्रमे जातोहं च तपस्विनी ॥ १७ ॥

वर्षवातातपक्लेशसहा मुनिषु मानिनी ।
कायक्लेशं प्रकुर्वाणा चचार परमं तपः ॥ १८ ॥

मदुग्रतपसा राजन् सर्वे देवाश्चकम्पिरे ।
त्रैलोक्यं तापितमभूत्ततो ब्रह्मा समागतः ॥ १९ ॥

ब्रह्मोवाच

किमर्थमित्यं चार्वङ्गि चरसे दुस्तरं तपः ।
ब्राह्मं वाप्यैन्द्रमथवा पदं कामयसे किमु ॥ २० ॥

तदहं ब्रह्मणो वाक्यं श्रुत्वा प्रोन्मीलितेक्षणा ।
उक्तवत्युत्तरं राजन् यथा ब्रह्मा प्रसादितः ॥ २१ ॥

नाहं ब्राह्मं तथैवैन्दूं कामयेऽन्यस्य वा पदम् ।
रामस्य पदमिच्छन्ती यदगम्यं मुनेरपि ॥ २२ ॥

इत्युक्ते सहसा ब्रह्मा प्रसन्नोऽभूजजगत्पतिः ।
तपोऽस्त्वित्याशिषं दत्त्वा जगाम निजमालयम् ॥ २३ ॥

वटुवेशधरो विष्णुरन्ततो मामुपागतः ।
कृष्णाजिनधरो दण्डी प्रोवाच स्थिरवद्वचः ॥ २४ ॥

वटुरुवाच

अये कमलपत्राक्षिं कलधौततनुप्रभे ।
कोकस्तनि सुजघने किं कामा चरसे तपः ॥ २५ ॥

त्वादृशी हंसगमना शिरीषदलकोमला ।
कस्यचिद्धरणीशस्य योग्यासि महिषीपदे ॥ २६ ॥

यत्र ते चन्दनाढ्येन काश्मीरगुरुसौरभी ।
निर्वर्तयति संतापं (क) ते वपुर्धूलिधूसरम् ॥ २७ ॥

हंत कृष्णाजिनच्छेदो न दुःखाकुरुते किमु ।
शरीरं ते सरोजासि शिरीषादपि कोमलम् ॥ २८ ॥

हन्त ते तपनस्पर्शो ग्रीष्मकालाति दुःसहः ।
बाधते न शरीरं किं कमलादपि कोमलम् ॥ २९ ॥

हंत ते अक्षिणी धर्मव्याकुलत्वमुपागते ।
कस्य सामन्तं राजस्य विषयत्वं करिष्यतः ॥ ३० ॥

अहो अधरबिम्बस्ते दिनपातातिमेचकः ।
बाहू च कृष्णाजिनतो दूषितौ किणभूषितौ ॥ ३१ ॥

हंत ते वेणिका रम्यकुमुमस्तबकोचिता ।
भस्मस्तोमेन ग्रथिता कस्य नो कुरुते व्यथाम् ॥ ३२ ॥

ईदूशं दुश्चरं घोरं सुरासुरजनाङ्गूतम् ।
तपश्चरसि वामाक्षि न ते कामोऽभिलङ्घयते ॥ ३३ ॥

ब्रह्मेन्द्रादिसुरौद्यास्ते आज्ञायावशवर्तिनः ।
कस्य देवस्य सापेक्षा चरसे दुश्चरं तपः ॥ ३४ ॥

एतस्वरूपायोरयं ते तन्वि तीव्रतरं तपः ।
 यस्य प्रिया त्वं भविता तस्य श्रीर्भविता गृहे ॥ ३५ ॥
 अहं मुनिरुदासीनस्तपसा तेऽस्मि चालितः ।
 इति श्रुत्वा वढोवर्क्षिमहमुक्तवती वचः ॥ ३६ ॥
 नाहमिन्द्रादिपदवीं न वा तन्महिषीपदम् ।
 कामये किंतु गोविन्दचरणाढजरजो भृशम् ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मादिभिः सहेशानैर्देवरैरप सुदुर्लभम् ।
 ततो मां स वदुः प्राह प्रहसन् रम्यया गिरा ॥ ३८ ॥

वटुरुवाच

हंत ते हृदयं तन्विस्वाराज्यसुखभागिनाम् ।
 महिषीत्वमनादृत्य विषणुं कामयते कथम् ॥ ३९ ॥
 स्त्रीणां हि स्वपतिविष्णुर्येन पाणिग्रहो भवेत् ।
 लब्धवा तं सर्वतः शुद्धं कि कार्यं विष्णुना स्त्रियः ॥ ४० ॥
 एकान्तचारी विषयैवियुक्तो विरक्तचित्तो यतिभिः सम्परीतः ।
 तत्रापि लोलां स्त्रियमेकां दधानः किं ते प्रियत्वे सुतनु विष्णुरहः ॥ ४१ ॥
 यः साम्राज्यपदं याति धरणीमण्डलेश्वरः ।
 अष्टादशद्वौपपतिः स्मरसुन्दरविग्रहः ॥ ४२ ॥
 कौतुकी स्त्रीप्रियाचारो वेशालंकारभूषितः ।
 प्रेमानुरागनिपुणः स ते भर्तृपदोचितः ॥ ४३ ॥
 साम्प्रतं ब्रह्मणः सृष्टौ देवासुरमनुष्यकैः ।
 गन्धर्वज्योतिषां चक्रेश्वन्द्रसूर्यादिभिस्तथा ॥ ४४ ॥
 अहिभिर्भोगशोभाद्यैर्मणिभूषितमस्तकैः ।
 राजन्यैः क्षत्रियश्रेष्ठवर्णविप्रादिभिः पृथक् ॥ ४५ ॥
 महती रचिता शोभा तेष्वेकं वृणु कंचन ।
 वरुणं च वरं प्राप्य सुन्दरं जलदैवतम् ॥ ४६ ॥
 रत्नमालाविभूषाद्यां नित्यं मोदिष्यसे चिरम् ।
 इन्द्रं वापि वरं प्राप्य सर्वदेवगणेश्वरम् ॥ ४७ ॥
 ऐरावते समासीना मेघमण्डलगामिनी ।
 द्वितीया दामिनीवत्वं भविष्यसि महाप्रभा ॥ ४८ ॥
 हवीषि श्रोत्रियागारेष्वर्हनिशमवाप्स्यसि ।
 यथा त्वं यास्यसि प्रेमणा न तथास्य प्रिया शची ॥ ४९ ॥
 अग्नेश्चेत्वं वर्धूर्भूत्वा यास्यसि प्रेमपात्रताम् ।
 तदा स्वाहास्वधातोऽपि श्रेष्ठैव त्वं भविष्यसि ॥ ५० ॥

अथवा चेत् कुबेरस्य पत्नीभावं गमिष्यसि ।
 तदा गन्धर्ववर्यणां स्वरानाकर्णयिष्यसि ॥ ५१ ॥

स सखा भालचन्द्रस्य शंकरस्य महात्मनः ।
 तेन साधै च कैलासं गन्तासि मृगलोचने ॥ ५२ ॥

तत्र द्रव्यसि वैकुण्ठादधिकं रामणीयकम् ।
 अथवा शङ्खरस्यैव पत्नो चेत्वं भविष्यसि ॥ ५३ ॥

तदा गङ्गामृडानीभ्यां भविता प्रेयसी परा ।
 सूर्यं वापि ग्रहाधीशं चन्द्रं वा तारकापतिम् ॥ ५४ ॥

वरं सम्प्राप्य भवती प्राप्त्यसे परमं सुखम् ।
 एषामन्यतमं चैव वरं वृणु सुलोचने ॥ ५५ ॥

भोगेषु चेत् सुकामत्वं नो चेद्विष्टुं वरिष्यसि ।
 इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् बभाषेऽहं वट्डिजम् ॥ ५६ ॥

नाहं वटो भविष्यामि क्षरेषु निरता क्वचित् ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं क्षरमेव न संशयः ॥ ५७ ॥

अक्षरं तत्परं ब्रह्म गणितानन्दमेव तत् ।
 तस्मादगणितानन्दं परं ब्रह्माभिकामये ॥ ५८ ॥

तत्पुनः कृष्णरामाख्यगोविन्देति परं महः ।
 अर्वाग्यतः प्रपञ्चोऽयं नामरूपफलात्मकः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मनि
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

त्रियुगोवाच

इत्युक्ते तु मया वाक्ये भगवान् कमलेक्षणः ।	
प्रादुरासीद्धुः साक्षादादिनारायणो हरिः ॥ १ ॥	
शङ्खचक्रगदापद्मधारीशार्जविभूषितः ।	
पल्लवारुणापादाढ्जनखचन्द्रमरीचिभाः ॥ २ ॥	
मणिमाणिक्यमञ्जीरराजहंसनिषेवितः ।	
सरत्नकिंकिणीजालनतगृह्युगान्वितः ॥ ३ ॥	

सुसूक्ष्मकटिनिर्वद्ध पीताम्बरसमावृतः ।
 रत्नकाञ्चीगुणोन्नद्धकटिसूत्रविराजितः ॥ ४ ॥
 सरिदावर्तगम्भीरनाभीपञ्चजभूषितः ।
 वलित्रयसुशोभाद्यः सिहविक्रमणोदरः ॥ ५ ॥
 रामेराजिलताशालित्रभः सोदरोदरः ।
 श्रीवत्सवक्षाः श्रीसंगवामपार्श्वविराजितः ॥ ६ ॥
 भृगुपादमहोराशिमहापादविभूषितः ।
 कण्ठासक्तमहाज्योतिःकौस्तुभाख्यविराजितः ॥ ७ ॥
 पीताम्बरपरीधानो वनमालाविभूषितः ।
 मधुरस्नेहविस्मरपूर्णचन्द्रसमाननः ॥ ८ ॥
 करुणार्णवकल्लोलदृक्करञ्जप्रभावितः ।
 रत्नमाणिक्यकुन्दादिपराभवरदप्रभः ॥ ९ ॥
 सुवर्णसूत्रोपवीती स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
 परिणद्ववृषस्कन्धस्तालप्रांशुर्महाप्रभुः ॥ १० ॥
 कुण्डलच्छविसंदोहनुरिताच्छकपोलभाः ।
 बिम्बाधरप्रभाशोणदशनेन्दुसितप्रभः ॥ ११ ॥
 राकानिशागमद्योतपराभवपरायणः ।
 रत्नमालासमाबद्धधम्मिमलमधुराकृतिः ॥ १२ ॥
 स्फुरन्मकरिकापत्रललाटार्धनिशाकरः ।
 नासामणिमनोज्ञश्रीभूचापशरलोचनः ॥ १३ ॥
 प्रसन्नः पुणीकाक्षो वामाङ्गश्रीविभूषितः ।
 मुक्ताहारसमालम्बी वैजयन्तीभरान्वितः ॥ १४ ॥
 मलयागुरुकाश्मीरचन्दनालेपसुन्दरः ।
 ईदृशं तं समालोक्य कोटिकन्दर्पसुन्दरम् ॥ १५ ॥
 मोहिता कामभावेन नाहं वक्तुं क्षमाभवम् ।
 ततो मां भगवानूचे स्मयमान इदं वचः ॥ १६ ॥
 एष ते दुर्घटो भूरि मनोभिलषितो वरः ।
 यन्मां कामयसे तन्वि वरत्वेन श्रियः पतिम् ॥ १७ ॥
 ब्रह्मादयोऽपि मां देवा दास्यत्वेन भजन्ति च ।
 श्रियोऽन्या स्त्री कथं सक्ता लब्धुमीदृग्विधं वरम् ॥ १८ ॥
 कथं च निष्फलो भूयान्मयि सम्प्रार्थितो वरः ।
 तस्मात्सारस्वते कल्पे त्रिशो त्रेताभिधे युगे ॥ १९ ॥
 रामावतारे सम्प्राप्य कृतकृत्या भविष्यसि ।
 इयं मे सहजा लक्ष्मीः साक्षाद्वामाङ्गसञ्जनी ॥ २० ॥

तथा सहितया^१ भूत्वा मम तोषं करिष्यसि ।
 अस्याः सख्यं परिप्राप्य मम सज्जमवाप्स्यसि ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुः स्वयमन्तर्दधे विभुः ।
 यत्र यत्र भवत्येषा तत्र तत्र भवाम्यहम् ॥ २२ ॥
 प्रमोदविपिने चैषा सहजानन्दिनी स्वयम् ।
 प्रमोदविपिने नाहं नन्दिनी नाम तत्सखी ॥ २३ ॥
 इदानीं त्रियुगा नाम जातास्याः सख्यहं नृप ।
 रक्षणीया त्वया भद्र कन्यावन्निमिभूपते ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मो-
 पाख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

कमलेश्युवाच

पुरा प्रमोदविपिने गोपराजसुता त्वियम् ।
 तत्र रामेण कामेन रतिवन्मोदतेतराम् ॥ १ ॥
 रमणीयः सदा रामो रमणीनां रमापतिः ।
 भजते कोटिरूपेण या साक्षात्सहजेश्वरी ॥ २ ॥
 इयं हि सहजा नाम रामस्यात्मा चिदाकृतेः ।
 सामरस्यानन्दसिन्धुलहरीगणनिर्वृता ॥ ३ ॥
 सम्पूर्णपुरुषो देवः पुरुषोत्तम ईश्वरः ।
 प्रमोदविपिने कुञ्जे शृङ्गारसुरपादपः ॥ ४ ॥
 तेनाहं संगता तद्वच्छ्रूयतां राजपुञ्जव ।
 अहं शातातपमुतेः संगवो नाम बालकः ॥ ५ ॥
 अश्रीषं रामचारित्रं गीयमानं पुरातनैः ।
 कपिलो देवलो व्यासो वसिष्ठः पुलहः क्रतुः ॥ ६ ॥
 अत्रिश्चाङ्गिरसः कण्वश्च्यवनो नारदो भृगुः ।
 अष्टावक्त्रः पुलस्त्यश्च कुम्भज्ञः शंकरो रविः ॥ ७ ॥

१. महानया इति पाठभेदः ।

स्वयंभूर्वं तथा ब्रह्मा तथैवान्ये प्रजेश्वराः ।
 पृथक् पृथक् संहिताभिरेकं राममधीयते ॥ ८ ॥
 तेषां ताः संहिताः श्रुत्वा रामे मतिरजायत ।
 ऋक्सामयजुषामन्तेष्वेको रामः प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥
 पदैर्वाक्यैर्महावाक्यैर्ग्रन्थेन च समंततः ।
 श्रीरामः केवलं ब्रह्म समासव्यासतः स्मृतः ॥ १० ॥
 इत्येवं जायमाना सा श्रीरामविषया मतिः ।
 परं प्रेमाणमासाद्य व्यजृम्भत हृदत्तरे ॥ ११ ॥
 ततो वियोगात् परमस्य पुंसः पत्युर्वियोगादिव सुन्दरीणाम् ।
 दशा ममाजायत भावपूर्णा प्रमोदकुञ्जैकविहारशीला ॥ १२ ॥
 ततस्तपःसमाधिभ्यां कर्मभिज्ञनसम्पदा ।
 रहितो विच्युतः स्वस्य वणश्चिमविधेरपि ॥ १३ ॥
 अभ्रमं पृथिवीं सर्वा जडोन्मत्तपिशाचवत् ।
 व्यचरं नाचरं किञ्चित् सदसद्वा स्खलन्मतिः ॥ १४ ॥
 श्रीमत्प्रमोदकुञ्जस्थः श्रीरामप्रेमविह्वलः ।
 आयुःशेषं वीक्षमाणो रामनामपरायणः ॥ १५ ॥
 रत्नशैलैकदेशे तु मुक्तवान् पाञ्चभौतिकम् ।
 ततो मन्दरशैलस्य कन्यात्वं समुपेयिवान् ॥ १६ ॥
 तत्र दृष्टवती रामं क्रीडन्तं शिखरोत्तमे ।
 कदाचित् स्वपितुर्मूर्दिध्नं क्रीडन्तीदिव्यविग्रहा ॥ १७ ॥
 उद्घामकौस्तुभविराजितकण्ठदेशं भाले स्फुरन्मृगमदा मकरीमनोजम् ।
 सीतासहायमनुजेन निषेवितांसं पीताम्बरं मधुरमेचकमेघवर्णम् ॥ १८ ॥
 उत्पुल्लपङ्कजदलायतलोचनान्तर्निर्यत्कटाक्षशरपातविदीर्घैर्यम् ।
 माद्यत्पुलिन्दशवराचरभिलभार्यामध्यस्थितकृतमदामृगयाविनोदम् ॥ १९ ॥
 तं वीक्ष्यचकमे पश्चात् कामतत्त्वेन कामिनम् ।
 स मां कामश्लथां दृष्ट्वा अन्तरङ्गो महाशयः ।
 उवाच वचनं देवः स्मयमानः शनैः शनैः ॥ २० ॥

श्रीराम उवाच

अहं जानामि ते भावं भावज्ञोऽखिलवेत्साम् ।
 न पुनः सुलभोऽयं ते मनसा कामितो वरः ॥ २१ ॥
 पुरा यत्ते कृतं मह्यं कीर्तनश्रवणादिकम् ।
 तत्प्रभावादिदं प्राप्तं महर्शनमनुत्तमम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मादयोऽपि यत्प्राप्त्यै तेषिरे दुःसहं तपः ।
 इयं हि सहजानन्दा मम वामाङ्गसञ्ज्ञिनी ॥ २३ ॥
 सीता रावणवाणाद्या मुमुक्षुर्द्विलोकनात् ।
 नेतां विना रमे कापि कामतत्वेन योषिति ॥ २४ ॥
 इयं परब्रह्मणो मे परब्रह्मस्वरूपिणी ।
 एकमेव द्विधा रूपं क्रीडया विद्धि मां परम् ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वान्तर्दधे रामः प्रियया सह तत्क्षणात् ।
 अन्तर्दिते परे पुंसि बभूव महती व्यथा ॥ २६ ॥
 रिक्तयामास च मयि तूणीरं पञ्चसायकः ।
 कामबाणोऽद्भुवां पीडां विभ्राणा मूर्छितापतम् ॥ २७ ॥
 ततो मां पर्वतपतिविचिन्वन् मन्दरो गतः ।
 यत्राहं संस्थिता घोरे कानने शिखरोत्तमे ॥ २८ ॥
 तत्र मां पतितां भूमी निःश्वसन्तीं सुमूर्छिताम् ।
 उत्थाप्य दोर्भ्यां दीर्घाभ्यां परिरेषे दयातुरः ॥ २९ ॥
 मूर्धन्तिर्द्वाप सुधाविन्दून् पातयामास मत्तनौ ।
 संजातचेतना भूयः पितरं वीच्य लज्जिता ॥ ३० ॥
 ततो गदगदकण्ठेन पिता प्रोवाच मन्दरः ।
 किमर्थं मूर्छिता तन्वि धर्षिता वासि केनचित् ॥ ३१ ॥
 दष्टा वा भुजगेनासि भोषिता वासि केनचित् ।
 सम्मोहिता वा विजने रहिता स्वसखीजनैः ॥ ३२ ॥
 त्रासिता हसिता वापि तथा किंवापमानिता ।
 इमामवस्थां सम्प्राप्ता किमर्थमसि पुत्रिके ॥ ३३ ॥
 न हि ते दुर्लभं किंचिन्मम पुत्र्या जगत्वये ।
 ये देवास्त्रिदशश्रेष्ठास्ते मच्छिखरवासिनः ॥ ३४ ॥
 पुरा समुद्रमथने वृत्तोऽहं दण्डतां गतः ।
 मन्थदण्ड इति ख्यातस्त्रिषु लोकेऽवहं ततः ॥ ३५ ॥
 मम मूलोपमूलानि सुधाक्तानि समंततः ।
 दत्तश्च मे सुरैर्भगः पूर्णकुण्डं सुधामयम् ॥ ३६ ॥
 अहं पादैः क्षितितलं शिखरैश्च नभस्तलम् ।
 व्याप्य तिष्ठामि सततं कर्मपूष्टैकसंश्रयः ॥ ३७ ॥
 यत्ते मनोऽभिलषितमहं पूरयितास्मि तत् ।
 तदाहं पितरं साक्षादेवमुक्तवती वचः ॥ ३८ ॥

मम श्रीरामचन्द्रेण लोकानन्देन कामिना ।
 आदिनारायणेनैव दर्शनं दत्तमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
 वामाङ्गसङ्गिनीं तस्य श्रियं दृष्ट्वा मनोहराम् ।
 स्त्रीस्वभावेन चकमे कामतत्त्वेन कामिनम् ॥ ४० ॥
 प्राग्जन्मतपसा दृष्टः प्रभुरन्तर्हितोऽधुना ।
 तददर्शनमोहोत्थमहादुःखेन मूर्छिताम् ॥ ४१ ॥
 जानीहि मां शैलराज किं तत्र त्वं करिष्यसि ।
 नहि रामस्तपोध्यानकर्मज्ञानसमाधिभिः ॥ ४२ ॥
 सुलभो विद्यते तात तेनाहं वश्चितास्मि भोः ।
 वश्चितास्मि च तेनाहं रूपेणा प्रतिमेन च ॥ ४३ ॥

मन्दर उवाच

या श्रीर्वामाङ्गसंस्थास्यतामाराधय सुव्रते ।
 ततस्तस्याः प्रसादेन लप्स्यसे रामसंनिधिम् ॥ ४४ ॥
 रामो हि परमं ब्रह्म कालमायाक्षरातिगम् ।
 सम्पूर्णमक्षगतीतं पुरुषोत्तमशब्दितम् ॥ ४५ ॥
 इत्युक्त्वा सान्त्वयित्वा च मां निनाय गृहं गिरिः ।
 ततः कालेन चालयेन नारदोऽभ्याययौ ततः ॥ ४६ ॥
 यत्राहं संस्थिता कन्या पितुः पाश्वे दृढव्रता ।
 पूजितो नारदः पित्रा ततः प्रोवाच मत्कृते ॥ ४७ ॥
 शृणु शैलेन्द्रं पुत्री ते महाभागा यशस्विनी ।
 साक्षाच्छ्रीरामजायायाः सखीभावमुपैष्यसि ॥ ४८ ॥
 तदर्थं तदव्रतं कर्तुमुचितेयं शुचिस्मिता ।
 इत्येवमुक्त्वा प्रोवाच व्रतराजं मनोहरम् ॥ ४९ ॥
 साक्षाच्छ्रीसहजानन्दाश्रीरामप्रियकारकम् ।
 भाद्रशुक्लाष्टमीं प्राप्य यावदाश्विनकृष्णगाम् ॥ ५० ॥
 अष्टमीं विधिवत्कुर्यादव्रतं संकल्पपूर्वकम् ।
 श्रीसीतारामतुष्ट्यर्थं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ ५१ ॥
 ताम्रपट्टे लिखित्वा तु मूर्ति सीताभिरामयोः ।
 पाद्यार्घाचिमनीयाद्यैः पूजयेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५२ ॥
 जानक्यै रामचन्द्राय सहजायैप्रियाय च ।
 सोतायै रघुनाथायनित्यमेव नमो मम ॥ ५३ ॥
 जानक्यै विद्यहे दिव्यै सहजायै च धीमहि ।
 तत्रः सीते प्रचोदयात् संध्यामन्त्रोऽथमीरितः ॥ ५४ ॥

रामचन्द्रायधीमहि पुनःप्रियाय धीमहि ।
 त्रिसंध्यं प्रजपेत्तनो रघुनाथः प्रचोदयात् ॥ ५५ ॥
 एताभ्यां राजते पात्रे निधाय घुसृणादिकम् ।
 कपूर्चन्दनं तोयमध्यं दद्यात्प्रयत्नतः ॥ ५६ ॥
 ततः पद्मपलाशान्तः कल्पयेन्मिष्टपिण्डिकाः ।
 ताः सप्तैव द्विजे दत्त्वा स्वयमशनीत सप्त च ॥ ५७ ॥
 सीतासूक्ति जपित्वा च दद्यात्पुष्पाङ्गलित्रयम् ।
 तिलपायसपद्माक्षधृतैश्च जुहुयाच्छतम् ॥ ५८ ॥
 दिने दिने गृणेदगाथाः सीतारामप्रियस्तवाः ।
 एवं पञ्चदशाहेन व्रतेन परितुष्यति ॥ ५९ ॥
 श्रीसीतारामयुगलं दुर्लभं घटयेतराम् ।
 इत्याभाष्य पितुः पाश्वं बभूवान्तर्हितो मुनिः ॥ ६० ॥
 तच्छ्रुत्वानुष्ठितवती व्रतराजमहं पुनः ।
 समाप्ते व्रतराजे तु साक्षान्मे दर्शनं ददौ ॥ ६१ ॥
 सीतारामाख्ययुगलं रतिकाम युगं यथा ।
 दत्त्वा मां दिव्यदेहं तु स्वलीलारसमण्डले ॥ ६२ ॥
 स मां प्रवेशयामास भौतिकं चाद्रवद्वपुः ।
 द्रवीभूय नदी भूत्वा नित्यं प्रवहतेतराम् ॥ ६३ ॥
 मदात्मा तु स्वयं तस्याः सखीत्वं समुपेयिवान् ।
 प्रमोदवनकुञ्जेषु रमे सहजया सह ॥ ६४ ॥
 यत्रेयः गोपराजस्य तनया सहजाभिधा ।
 तत्राहं कमला नाम सहजायाः प्रिया सखीः ॥ ६५ ॥
 इदानीमवतीर्णेयः प्रभुं ज्ञात्वावतारिणम् ।
 तत्साद्वैमहमप्याशुः प्रादुर्भूतास्मि कुम्भतः ।
 यथेय ते प्रिया कन्या तथाहमपि गृह्यताम् ॥ ६६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोपाख्याने कमलेश्वरोप्रादुर्भावो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

गण्डकयुवाच

अहं ब्रह्मतनोर्जाता गण्डकी नाम या नदी ।
 ममास्याः संगमो नित्यं प्रभुपादनिषेवणे ॥ १ ॥
 पुरा श्रीपृष्ठदन्तस्य गन्धर्वेन्द्रस्य कन्यका ।
 ईशं परिचरन्त्यार्स्मिस्तत्रैवाहं चिरं स्थिता ॥ २ ॥
 रामतारकमन्त्रस्य पठ्यमानस्य शम्भुना ।
 श्रुत्वा पारायणं राजन् बभूवाहं समुत्सुका ॥ ३ ॥
 सर्वथा वर्तमानापि बाल्ये वयसि मुग्धवत् ।
 स्वबुद्ध्याहं धृतवती रामेऽन्यात्मिकां मतिम् ॥ ४ ॥
 तया मत्या दृढप्रज्ञा ज्ञातसारा शिवाननात् ।
 राममेकं प्रभुं बुद्ध्वा सेवां तस्य व्यधासिष्म ॥ ५ ॥
 प्रतिसंचरसम्प्राप्तौ तत्संस्कारैकसंस्कृता ।
 अत्रेब्रह्मसुताज्जज्ञे तुंडिला नाम कन्यका ॥ ६ ॥
 जन्मप्रभृति रामस्य प्रियलीलाविनोदवित् ।
 तदर्थं तपसा ज्ञानात् कर्मणा च समाधिना ॥ ७ ॥
 नित्यं हिमवतः पृथे चरन्ती व्रतमुत्तमम् ।
 अन्वभूवं घनश्यामं कदाचित्कोमलं परम् ॥ ८ ॥
 श्रीरामं कौस्तुभमणिभासितोरस्कमीश्वरम् ।
 व्यचलत् कामभावेन मनो मे तदनन्तरम् ॥ ९ ॥
 ततः सोऽन्तर्हितो भूत्वा सङ्कृदर्शननिष्ठुरः ।
 आकाशवाण्या मां प्राह न मामेवमवाप्यसि ॥ १० ॥
 विषयासक्तचित्तानां मायया विकृतात्मनाम् ।
 न वै गम्योऽहमेवापि सदसत्परमः प्रभुः ॥ ११ ॥
 किंतु मे परमा काचित्प्रेयसी सहजाभिधा ।
 आराधनीया सततमेवं सिद्धिर्भविष्यति ॥ १२ ॥
 तच्छ्रुत्वा दिव्यघागर्थं तथैवाकरवं पुनः ।
 ततश्चिरेण सा देवी प्रसन्ना सहजेश्वरी ॥ १३ ॥
 वरेण छन्दयामास मन्मनोरथसिद्धिदा ।
 सारस्वते नाम्नि कल्पे रमिष्यामि प्रमुद्वने ॥ १४ ॥

प्रकटा रामचन्द्रैण रमणाय रमावता ।
 तत्राहं नन्दनास्यस्य गोपस्य तनया सती ॥ १५ ॥
 रमयिष्ये रामचन्द्रं तत्र त्वं मत्सखी भव ।
 ततोऽहं भौतिकं देहं द्रवीकृत्य जडात्मकम् ॥ १६ ॥
 संत्यज्य स्वात्मना प्राप्ता प्रमोदविपिने जनिः ।
 लीलावती नाम सखी सहजासन्निधौ स्थिता ॥ १७ ॥
 इदानीं पुनरुत्पन्ना विभाव्य जनकालये ।
 जातास्मि रत्नकलशीमध्यभागात्तया सह ॥ १८ ॥
 यथा च पालनीये ते तथाहमपि पाल्यताम् ।
 साहं पर्वतशृङ्गाग्रा नदीरूपेण प्रस्थिता ॥ १९ ॥
 विष्णुशैलं विर्निर्भिद्य प्रवाहजलगामिनी ।
 शालग्रामं परिप्राप्य सुप्रतिष्ठितमा भुवि ॥ २० ॥
 यद्यप्यन्येष्वपि स्थानेष्वप्लब्धिः श्रिता हरेः ।
 शालग्रामे चक्रतीर्थे ग्राह्य एव न संशयः ॥ २१ ॥
 इत्येवं विधिना मन्तो गृह्णते श्रीशिलातनुः ।
 रघुनाथराघवेन्द्रसीतारामादिभेदतः ॥ २२ ॥
 जनकस्यालये नित्यं वसामि च सुपावने ।
 ततस्त्वं जनको राजन् कृपया परिपालय ॥ २३ ॥
 विष्णोविराट्स्वरूपस्य गण्डदेशे स्थिता त्वहम् ।
 ततश्च गण्डकीनाम्ना विख्यातास्मि जगत्त्रये ॥ २४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सोताजन्मोपाख्याने गण्डकीसम्भवो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

अघवारोवाच

पुराहं सोमपीथस्य भार्गवस्य मुनेः सुता ।
 तपश्चरन्तो विपुलं विषयैर्निःस्पृहान्तरा ॥ १ ॥
 पर्वते विपुलेऽरण्ये सुनासीरध्वजे वने ।
 पित्रा कदाचिदुक्ताहं भवेः परिणयोन्मुखी ॥ २ ॥

विगणय्य पितुर्वाक्यं स्थिताहं तेन मे पिता ।
 शशाप जलरूपैधि सततं त्वमचेतना ॥ ३ ॥
 भूत्वा ततोऽम्मयी नित्यं प्रवहामि तदाश्रमे ।
 अथ दीर्घेण कालेन साध्यमानः स्वभार्यया ॥ ४ ॥
 अनुकलितः स मे मात्रा तुतोष तां प्रति क्चित् ।
 तुष्टं विज्ञाय योगीन्द्रं तमूर्षि शंशितन्त्रस् ॥ ५ ॥
 मदथं शापमुक्तवर्थं ययाचे भार्गवं द्विजम् ।
 तामाह भार्गवः साक्षाजजनकस्य गृहे प्रथाः ॥ ६ ॥
 आद्या सीता स्वयं प्रीता तदा त्वं मोद्यसेऽमुतः ।
 पूर्वकल्पे त्वियं जाता प्रमोदविपिने क्चित् ॥ ७ ॥
 क्रीडन्ती तत्र कान्तेन गवेन्द्रस्य च सूनुना ।
 ततस्तव गृहे जातां विभाव्यैनां महीपते ॥ ८ ॥
 जातास्मि साकमनया तव कन्यास्मि साम्प्रतम् ।
 अघवारेति मन्नाम तद्वेतुः श्रूयतां प्रभो ॥ ९ ॥
 भार्गवस्य पितुः साक्षादाश्रमे प्रवहज्जला ।
 नित्यं तिष्ठामि राजर्णं कदाचित्समजायत ॥ १० ॥
 ब्राह्मणस्य पितुर्गृहे सोमो नाम ममाध्वरः ।
 तस्मिन् मखे द्विजश्रेष्ठा नावादेशनिवासिनः ॥ ११ ॥
 आर्षेणः समुपागच्छन् भार्गवाश्रैव भूरिशः ।
 यज्ञे तत्र समेतेषु बहुष्वेव द्विजातिषु ॥ १२ ॥
 स्वान् गणान् समुपादाय ब्राह्मणास्तस्थिरेऽध्वरे ।
 पश्चालभनकार्येषु गौतमा ब्राह्मणाः स्थिताः ॥ १३ ॥
 तानाविश्य हविर्जक्षे दुकुक्षिनामि राक्षसः ।
 जग्धेषु यज्ञपशुषु भार्गवो द्विजसत्तमः ॥ १४ ॥
 शशाप रक्षसा साकं विप्रान् गौतमगोत्रजान् ।
 यावन्ति पशुदेहेषु रोमाणि प्रतिभान्ति वै ॥ १५ ॥
 ब्राह्मणाः काकतां यात तावत्सहस्रकं समाः ।
 ततस्ते रक्षसा साकं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १६ ॥
 काकयोनिमवाप्यैव तस्युर्मुनिवराश्रमे ।
 अथो चिरेण कालेन मम कूले बिलेशयः ॥ १७ ॥
 केनचिद्दीर्घशृङ्खेण महोक्षेणातिगजता ।
 निहृतः स तु दुष्टात्मा क्षणात्तेषां प्रपश्यताम् ॥ १८ ॥

शिवो भूत्वा समारूढो वृषभं नन्दिरूपिणम् ।
 वृतो गणसमूहेन कैलासं समग्रात्तः ॥ १९ ॥

तदृष्टा गौतमा विप्राः काकयोनिमवापिताः ।
 ममज्जुर्मज्जले दिव्ये तत्क्षणादघहारिणि ॥ २० ॥

कोटिवर्षोपभोग्यं तं शापं मुक्त्वा तु गौतमाः ।
 पुनः स्वरूपतां प्रापुस्तद दृष्टा भागंवो मुनिः ॥ २१ ॥

सम्भ्रमाविष्टचित्तस्तु नाम चक्रे तदा मम ।
 अघं वारयते सद्यो दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ २२ ॥

अघवारेति नामासौ भविष्यति जगत्वये ।
 तेनाहमघवारेति प्रसिद्धास्मि सरिद्विरा ॥ २३ ॥

मृगयां विहरन् रामः कदाचिदनया सह ।
 क्षुत्क्षामादिपरिक्लान्तो मम तीरमुपागतः ॥ २४ ॥

अहं हि दिव्येन वेशेन वेशयित्वा निज वपुः ।
 चिरं परिच्छारास्मै रामाय च महात्मने ॥ २५ ॥

बिसैर्जलरुहैः कन्दैर्मधुरेणाम्बुना तथा ।
 वन्यैः फलैः सुपकाञ्जैः स्वेच्छाशक्षिसमुद्भवैः ॥ २६ ॥

चिरमाराधितो रामस्तुतोष रमया सह ।
 सम्यग्भक्तासि मे स्तुत्या चिरमाराधितस्त्वया ॥ २७ ॥

क्षुच्छामी च विनीतौ मे भृशं तुष्टोऽस्मि कूलिनि ।
 आगामिनि महाकल्पे सारस्वतसमाहृये ॥ २८ ॥

सर्वोद्घारार्थमनघे भवितास्मि रघोः कुले ।
 इयं च भवितासीता मिमिवंशे त्वयोनिजा ॥ २९ ॥

भूत्वा तत्रानया साकं मम सांनिध्यमेष्यसि ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ रामो रामया सहितो वनम् ॥ ३० ॥

साहं कालं प्रतीक्षन्ती जातास्मि जनकाधुना ।
 अनया सह गन्तास्मि पुरुषोत्तमसंनिधिम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्षणोये
 सीताजन्मोपाख्याने अघवारासम्भवोनामैकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

द्युम्नोवाच

सुकलो नाम गोपालः प्रमोदविपिने महत् ।
 कुलं रूपं च बिभ्राणो धनं चाभिजनं तथा ॥ १ ॥
 रामं नटन्तं संश्रुत्य प्रमोदविपिनान्तरे ।
 गणैः स्त्रीणां मृगाक्षीणां प्रत्येकं शिलष्टबाहुभिः ॥ २ ॥
 बभूव गोपवंशस्य हृदये परमा स्पृहा ।
 ईदृशाय मनोज्ञाय नायकाय महात्मने ॥ ३ ॥
 सुन्दरी चेद्भवेत्पुत्री ध्यात्वा सोयपर्ति भजेत् ।
 तदा तस्याः प्रसंगेन वर्यं यास्याम धन्यताम् ॥ ४ ॥
 अयं हि पूर्णपुरुषो रामः कमललोचनः ।
 कामतत्त्वैकलीलाभिः सेवते स्वात्मसम्पदम् ॥ ५ ॥
 इति विज्ञाय रामस्य सहजं गोपराट् स्वयम् ।
 रामलीलामुपासीन आरराध परां श्रियम् ॥ ६ ॥
 परा श्री रामसौन्दर्यमोहितापूर्वमेव सा ।
 उद्यमाद्गोपराजस्य तपोव्रतसमाधिभिः ॥ ७ ॥
 तोषिता त्वरिता प्राह भूत्वा साक्षात्त्वमिन्दिरा ।
 अहमेव भविष्यामि गोपराज गृहे तव ॥ ८ ॥
 वशीकृत्य तथा रामं दास्यामि करयोस्तव ।
 ततः सर्वमुखोपेते समये स्त्रीग्रहोदये ॥ ९ ॥
 अजायत सुता तस्य गोपवर्यस्य वेशमनि ।
 वामाङ्गी विद्युदाकारा प्रभापुञ्जनिभाकृतिः ॥ १० ॥
 उल्फुल्लपद्मवदना तथेन्दीवरलोचना ।
 तस्यां संजातमात्रायां रक्तबिम्बाधरत्विषा ॥ ११ ॥
 प्राची रागो दिशां जातः प्रमोदश्च व्यवद्धते ।
 द्युम्नेति नाम चक्रेऽस्थाः स्वयं तत्रप्रजापतिः ॥ १२ ॥
 दिने दिने वर्धमाना व्यपुषाकान्तिधोरणी ।
 सहजेनैवदेहेन व्यधोतन्त दिशोऽखिलाः ॥ १३ ॥
 दुन्दुभीनां निनादश्च देवलोके व्यजायत ।
 कदाचित्सप्तमं वर्षमतीत्याष्टममागता ॥ १४ ॥

ईषद्विभक्तावयवा दृष्टा रामेण संसदि ।
 मूर्छितोन्यपतद् रामो मुग्धवद्वरणीतले ॥ १५ ॥

सुखितस्य गवेन्द्रस्य कुमारं रूपसुन्दरम् ।
 धावित्वा गोकुलासद्यः पर्यरक्षन्मुनीश्वराः ॥ १६ ॥

सुखितश्चैव माङ्गल्या गोपीनां च तथा गणाः ।
 धनं निर्मञ्ज्यांचकुः स्वात्मानमपि दुर्लभम् ॥ १७ ॥

केनचिद्भौतिकी छायाभूतावेशेति केनचित् ।
 दृष्टिप्रचारेति परैः कूटमुष्टिति केनचित् ॥ १८ ॥

बहुधा तकंयामासुः प्रभौ मायामयी गतिम् ।
 यस्यादिदं समुद्भूतं तत्र केचन जज्ञिरे ॥ १९ ॥

ततः पूर्वानुरागाख्यं प्रेम संवृधेतराम् ।
 बाल्यशेषं समुल्लङ्घ्य वर्तमानौ दिने दिने ॥ २० ॥

कैशोर्ये लोकसुखदे सर्वानिन्दौ बभूवतुः ।
 अहो द्युम्नाख्यया गोपकन्यया हृदयं हृतम् ॥ २१ ॥

रामस्य स्वाभिरामस्येत्येवं स मुमुदेतराम् ।
 सुकलोनामगोपालोमन्यमानो जनुः फलम् ॥ २२ ॥

इति श्रुत्वा तु सहजा न सेहे व्यभिचारिताम् ।
 रामस्य विश्वारामस्य द्युम्नां दग्धुं मनो दधे ॥ २३ ॥

ततः कदाचिन्निविदे निकुञ्जे द्युम्नावतीं रामसहप्रसक्ताम् ।
 श्रुत्वा सपत्नीं स्वसखीमुखेभ्यो जवेन तं देशमुपाजगाम ॥ २४ ॥

अये त्वमस्यत्रियमीड्यरूपं भूपं यथा श्रीःपरराजधानी ।
 का त्वं वशीकृत्य रहोऽभिभुक्षे व्यक्तं तवेदं प्रबभूव चौर्यम् ॥ २५ ॥

इत्युदीर्यं रुषारक्ता संरब्धा सहजेश्वरी ।
 स्थावरीं योनिमायद्यस्वेत्येवं सहसाशयत् ॥ २६ ॥

अहं च तस्याः सौन्दर्यं सहजानन्दिनी श्रियः ।
 संवीक्ष्य द्रवतांयाता नदीरूपा ततोऽभवम् ॥ २७ ॥

कदाचिन्मज्जले शीते चन्द्रचन्दनसौरभे ।
 ग्रीष्मे समाप्तुतो रामः प्रससाद चिरं स्थितम् ॥ २८ ॥

रामं प्रसन्नमालङ्घ्य समुत्थाय नदीजलात् ।
 अहं पुरःस्फुरदूपा प्रार्थयामास तं प्रभुम् ॥ २९ ॥

राम राम गुणाराम स्वाराम सुखसम्पदाम् ।
 विरामय स्थावरत्वं मदीयमिदमीश्वर ॥ ३० ॥

श्रीराम उवाच

व्यक्तं गता स्थावरता तवेयं स्त्रीरूपमासाद्य पुरो विभासि ।
महार्हमाणिक्यमयीं विशालां मालां समंतादुरसा वहन्ती ॥ ३१ ॥

तदाहं रामसौन्दर्यसंदोहप्रवशीकृता ।
प्रत्युवाच प्रभुं स्मित्वा लोकोत्तरगुणाकृतिम् ॥ ३२ ॥

त्वमेव पूर्ववद् राम कान्तो भव ममानिशम् ।
प्रमोदवनवीथीषु रस्यावो दिव्यरंतिभिः ॥ ३३ ॥

श्रीराम उवाच

इदं तु सहजानन्दा प्राणेशी वेत्ति सर्वशः ।
विना तस्या अनुर्मिति प्रतिजानामि नैव च ॥ ३४ ॥

यावत्सारस्वतं कल्पं सहजाऽराध्यतां त्वया ।
प्राप्ते सारस्वते कल्पे कृतकृत्या भविष्यसि ॥ ३५ ॥

साहमेतावदाराध्य प्रमोदवनकेलिनीम् ।
सहजां साधितवती रामकान्तवराप्तये ॥ ३६ ॥

इदानीं श्रीव्रजेशानीसहजाकरुणादृशा ।
रामं कान्त समासाद्य गमिष्यामि कृतार्थताम् ॥ ३७ ॥

दानेन ज्ञानकर्मभ्यां ध्यानेन तपसा तथा ।
समाधिनार्पणेनापि रामे भक्तिः प्रसाध्यते ॥ ३८ ॥

सिद्धायां फलभक्तौ तु स्वयं रामोऽपि साधितः ।
तेनाहं सहजामन्दासाधीं जनक ते गृहे ।
अवतीर्णस्मि कन्येति पालनीयास्मि साम्प्रतम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोपाख्याने द्युम्नासम्भवो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

घोषवत्युवाच

अस्ति सांतपनः शैलो रत्नसानुसमाकृतिः ।
नानाद्रुमवनाकीर्णे लतामण्डपमण्डितः ॥ १ ॥

रामनामाङ्कृतशिलो महाप्रस्तरदुस्तरः ।
अनेकरत्नधात्वादिविचित्रितदरीगृहः ॥ २ ॥

पारिजातद्रुमलतामण्डपैर्गहनाकृतिः ।
 गायदग्न्धवर्वनिताविलासरहःसंस्थलः ॥ ३ ॥

स्ववन्निश्चरसंदोहसंसिक्तदृषदुत्थथः ।
 पदे पदे स्वलभ्युक्तामणिंसहपदाङ्कितः ॥ ४ ॥

मदेभमारणोद्युक्तमृगाधिपनिकेतनः ।
 देवदारुदमवनी कूजत्कोकिलकाहलः ॥ ५ ॥

कोलाहलितवर्हीकयाचिताम्भोदधर्घरः ।
 कश्यपस्य मुनीन्द्रस्य तनूजः पर्वताकृतिः ॥ ६ ॥

सुमेरोस्तनयां हैमीमुपयेमे नगेश्वरः ।
 विजहार तया साढ़े सुमेरुगिरिकन्यया ॥ ७ ॥

धनुर्बाणादिभगवच्चहृमण्डितगात्रया ।
 स्वयं च भगवच्चहृमण्डिताखिलविग्रहः ॥ ८ ॥

महाभागवतः शौलो विजहे बहुमङ्गलैः ।
 तस्य चैवं विहरतो भोगैः संसरणात्मकैः ॥ ९ ॥

तस्यामेव धर्मपत्न्यां गर्भं शुद्धोऽभ्यजायत ।
 तस्मिन्नेव तु कालेऽहं क्रीडन्ती सहजालिभिः ॥ १० ॥

रसालकुञ्जविपिने मदमत्ता व्यचीचरम् ।
 तदैव त्रिदशानीकैः पौलस्त्यभयविप्लुतैः ॥ ११ ॥

उपासांचक्रे भगवान् विष्णुः क्षीरपयोनिधी ।
 स्तुतिभिः पुष्कलाख्याभिः संहिताक्रमसूक्तिभिः ॥ १२ ॥

स्तुतोऽनिरुद्धो भगवान् प्रादुरास स्वयं हरिः ।
 शङ्खचक्रगदाशार्ज्ञविभूषितकराम्बुजः ॥ १३ ॥

नीलनीरदनीलाभो मकरीचन्दनोक्षितः ।
 पीताम्बरपरीधानः प्रद्युम्न इव कान्तिभिः ॥ १४ ॥

कमलाभूषितोरस्कोऽरुणपञ्चजलोचनः ।
 गम्भीरनाभिसंस्थानस्त्रिवलीललितोदरः ॥ १५ ॥

श्रीरत्नमेखलाकूर्जित्किणीगणसंकुलः ।
 शृङ्गारपादपनिभः कुमुमाकृतिसुस्मितः ॥ १६ ॥

वैजयन्तीयुतोरस्को वृहत्कौस्तुभमण्डितः ।
 सोद्रेकं स्निग्धया वाचा प्रोवाच संस्मिताननः ।

ब्रह्मादीश्वै भूगदीन् देवांश्चैव मुनींस्तथा ॥ १७ ॥

श्रीमगवानुवाच

ज्ञातं वोऽये हितं देवाः पौलस्त्यौः पीडितात्मनाम् ।
 विरचिना च रुद्रेण पौलस्त्यास्तपसोर्जिताः ॥ १८ ॥

प्रतिलब्धवराः सर्वे ननिर्जेया रामं विना ।
 सोऽहं वः प्रविधास्यामि हितं देवत्वमीयुषाम् ॥ १९ ॥

प्रमोदविपिनं गत्वा साकेतस्य समंततः ।
 रामधाम परं गुह्यं नित्यं तज्जनमण्डितम् ॥ २० ॥

तत्राहं विक्रमं कृत्वा करिष्ये वो हितं महत् ।
 देवद्रुहां धर्मरुजां त्रयीप्रोज्ज्ञतवर्त्मनाम् ॥ २१ ॥

सतां च स्थापनं कायं करिष्यामि न संशयः ।
 रामस्य सम्मुखे स्थित्वा करिष्ये विनयं बहु ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् विष्णुर्ब्रह्ममृग्वादिकान् गणान् ।
 विसृज्य त्रिदशान् सर्वान् प्रमोदविपिनं गतः ॥ २३ ॥

विधिमेकं पुरस्कृत्य परं धाम व्रजालयम् ।
 दण्डोत्थनिर्घातमधुरध्वनिम् ॥ २४ ॥

अदृष्टपारं वेदेष्वप्यखिलागमवेदिभिः ।
 श्रीरामचन्द्रपूर्णेन्दुचन्द्रिकोदयनिर्भरम् ॥ २५ ॥

संयोगविप्रयोगाख्यसुधाविषमहामृतम् ।
 खेलछजजनानेकरत्नपुञ्जसुमञ्जुलम् ॥ २६ ॥

उद्यद्वावोमिलहरीप्रेमवीचोविराजितम् ।
 समुद्रमिव दुर्घर्षं रामस्यालयमुत्तमम् ॥ २७ ॥

गवेन्द्रसुखितानन्दं नित्यं माङ्गल्यकासुखम् ।
 श्रीरामप्रेमव्याघूर्णद्वगोपगोपीजनाच्छ्रितम् ॥ २८ ॥

श्रीरामप्रियसख्युक्तकलवाक्यदिमाच्छ्रितम् ।
 दूतदूतीसखिसखोनायकाख्यरसाकरम् ॥ २९ ॥

क्वचित्सरोवगाहाख्यदिव्यकेलीकलालयम् ।
 क्वचिद्वसन्तसमयश्रीविलासविभूषितम् ॥ ३० ॥

क्वचिलसत्प्रावृषेण्यं रसमत्तशिखावलम् ।
 क्वचिद्रामगुणोदगानमन्त्रगोपवधूणम् ॥ ३१ ॥

यत्र कामः कदाचित् स्वं क्रीणीतुमातुमतुलं वपुः ।
 आगतः स पुनर्नेव दासेनापि व्यगण्यत ॥ ३२ ॥

यत्र सूर्यश्च चन्द्रश्च वेशयित्वा निजं वपुः ।
 दिव्येन मणिवेशेन न मूल्यमलभन्तमाम् ॥ ३३ ॥

माङ्गल्यकारमादासीपादाब्जनखनिर्जितः ।
 प्रपञ्चरचनातीतं यत्र शिल्पं विधेन्च च ॥ ३४ ॥
 चिदानन्दमयं धाम तदृष्टा चकितावुभौ ।
 रसालकुञ्जविपिने क्रोडन्तीं मां विलोक्य तौ ॥ ३५ ॥
 क रामः पुण्डरीकाक्षः सहजानन्दनीसखः ।
 इत्यूचतुः सविनयं नत्वा च ब्रजभक्तिः ॥ ३६ ॥
 अहं श्रीरामसत्प्रेरसोन्मत्ता व्रजाङ्गना ।
 न किञ्चिदुत्तरितवत्येतौ विनयतत्परौ ॥ ३७ ॥
 तदा तु रजसा ब्रह्मा प्राविर्भूतरूषान्वितः ।
 स्थावरत्वं प्रपद्यस्वेत्येवं शापमदात्रभुः ॥ ३८ ॥
 शापोद्यतं विर्धि दृष्टा विष्णुः क्षोभं तदाकरोत् ।
 ब्रह्मन्त्यन्तमज्ञोऽसि न जानासि ब्रजस्थितिम् ॥ ३९ ॥
 कोटयो ब्रह्मणां यत्र लुटन्ति रजसामृताः ।
 कोटयश्चापि विष्णूनां यत्र मुहूर्न्ति विभ्रमैः ॥ ४० ॥
 कोटयश्चैव रुद्राणां यत्र नृथन्ति मत्तवत् ।
 का कथेतरदेवानां पलालप्रायताजुषाम् ॥ ४१ ॥
 कस्त्वं वराकः कश्चाहं यतः शब्दो निवर्तते ।
 न च यत्र मनोवृत्तिस्तदानन्दपदं हि तत् ॥ ४२ ॥
 तदिदं धाम रामस्य चिदानन्दस्य मूर्तिमत् ।
 इयं रामप्रेममत्ता गेपिका कापि भाविनी ॥ ४३ ॥
 आवां कौ चेति जानाति कौ चावां चिन्मये पदे ।
 एतद्वयनुचितं ब्रह्मान् यच्छापोऽभूदिमां प्रति ॥ ४४ ॥
 अपूर्ज्यत्वं प्रयाहि त्वमस्मान्महदतिक्रमात् ।
 इति शप्त्वा स्वयं विष्णुर्ब्रह्मणां लोकपूजितम् ॥ ४५ ॥
 अगात्ततस्तेन साधं श्रीरामं पुरुषोत्तमं ।
 'दृष्टा रामं ब्रजपतिं मोहितो ब्रह्मणा सहै ॥ ४६ ॥
 आज्ञामादाय भगवान् स्वयं विष्णुरुदारधीः ।
 'सखीभावं समाधित्य ज्ञातयं वितवान् स्वयम् ॥ ४७ ॥
 तत्राविष्टः स्वयं रामो रसिकः पुरुषोत्तमः ।
 सहजानन्दनी चापि तत्प्रिथार्थमवातरत् ॥ ४८ ॥
 एव लीलारसानन्दः स्वाधतां प्रतिपद्यते ।
 अहं च स्थावरं भावं नदीरूपं मनोहरम् ॥ ४९ ॥

समास्थाय सुताजातातपनाद्रेस्तनूदभवा ।
 साहं शापविमोक्ष्य कालं प्राप्य तवान्वये ॥ ५० ॥

स्वात्मानं प्रकटीकृत्य जाता सीताभिनुष्टये ।
 एवं नदीरूपमेत्यतोऽपि सहजासखी ।
 पुनर्जातास्मि राजर्षे कन्यावत्परिपाहि माम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोपाख्याने घोषवतीसम्मवोनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

चतुर्दशोऽध्यायः

वनघोषोवाच

शाण्डिल्यस्य महर्षेस्तु सुताहं गुणवत्तमा ।
 श्रियं समराधयतःसंजाता श्रीकलाभिधा ॥ १ ॥

अनुत्तमानवद्याङ्गी कामयाना (रमा) सीतापतिम् ।
 तमेकाग्रेण मनसा श्रीरामं पर्यंतोषयम् ॥ २ ॥

कर्मणा ज्ञानयोगेन ध्यानेन यजनेन च ।
 तपसा भक्तियोगाभ्यां दृढमभ्यासमाचरम् ॥ ३ ॥

एवं दिवानिशं देवः प्रपत्रैः परिशीलितः ।
 स्त्रोस्वभावादविज्ञातमाहात्म्यं पतिभावतः ॥ ४ ॥

नित्यमाराधयामास नाविर्भूतो रमापतिः ।
 ततो मां मुनिशार्दूलः शाण्डिल्यः स पिता मम ॥ ५ ॥

आगत्य तपसा किलष्टामिदमाह द्याप्लुतः ।
 दुश्चरं च रसित्वं वै तपो वत्सेऽतिदारुणम् ॥ ६ ॥

किमर्थंमतिकष्टेन देहं नेक्षितवत्यसि ।
 कस्ते हृदिस्थः कामश्च न तं जानामि पुत्रिके ॥ ७ ॥

मत्प्रभावाच्च सकलः कामस्ते भवितानघे ।
 सूर्याद्वापि यमाद्वापि शक्राद्वा वरुणादपि ॥ ८ ॥

पावकाद्वा कुबेराद्वा वरं कामयसे किम् ।
 किं वा सुरगणेशानाद्विष्णोः कामयसे वरम् ॥ ९ ॥

सोऽपि मत्पसो वीर्यज्जानोहि करसंस्थितः ।
 निवर्त्तस्वातितपसां क्लेशेभ्यः शर्मवत्यसि ॥ १० ॥

इत्युक्ता च ततः पित्रा प्रोवाचाहं च तं प्रति ।
नाहं देवगणत्तात् देवाद्वा पुरुषोत्तमात् ॥ ११ ॥
कामये कंचन वरं विषयान् वापि लौकिकान् ।
राममेव रमानाथं कामयेऽहं निजं वरम् ॥
कन्यकारूपमास्थाय तेनाहं व्यचरं तपः ॥ १२ ॥

शाण्डिल्य उवाच

ऋषेः कुशसमित्पाणेः कन्यका त्वं तपस्त्विनी ।
कामयस्व ऋषेः कंचित्कुमारं सुतपस्त्विनम् ॥ १३ ॥
सहजापदमिच्छन्ती लज्जसे किं न पुत्रिके ।
तस्याः प्रसादात्सम्प्राप्ता कथं तामतिवर्तसे ॥ १४ ॥
ततस्त्वं रामपत्नीत्वभावं मा कुरु भाविनि ।
सहजा हि स्वयं सीता रामपत्नी मनोरमा ॥ १५ ॥
कथमन्या हि तत्साम्यं प्राप्तुं प्रकुरुते मनः ।
इति श्रुत्वा पितुर्वाक्यं लज्जमाना मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
न किञ्चिदूचे पितरं ज्ञातसारा प्रयोजने ।
निर्वन्धं च विदित्वा मे शाण्डिल्यो मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
प्रयातः शनकैस्तस्मात् थानात्स्वाश्रममुत्तमम् ।
प्रयाते मुनिशार्दूले प्रादुरासीत्ततो रामः ॥ १८ ॥
धनुर्वाणधरो रामो द्विभुजो मधुराकृतिः ।
श्रीवत्समण्डितोरस्को वनमाली सकौस्तुभः ॥ १९ ॥
पीताम्बरपरीघानो रक्षपङ्कजलोचनः ।
नीलमेघनिभाकारो वैजयन्तीविभूषितः ॥ २० ॥
चूडामणिसमुद्धासिबृहच्चूडाविराजितः ।
मनोमोहनमाधुर्यो मन्मथस्यापि मोहनः ॥ २१ ॥
विलोक्य स्वर्पति चाहं किञ्चिदुक्तवतो वचः ।
विस्मृता कुत्र कमला कामुकी कमलापते ॥
या ते वक्षःस्थले लग्ना त्रैलोक्यस्यापि मोहिनी ॥ २२ ॥

श्रीराम उवाच

कमला तव रूपेण निर्जिता श्रीकले ततः ।
लज्जिता सम्मुखे नैति भग्नपानेच भामिनी ॥ २३ ॥
अहं चोक्तवती मानान्मा मृषा वद हे प्रभो ।
अद्वाङ्गसञ्ज्ञिनी सा ते साम्राज्यश्रीनिकेतन ॥ २४ ॥

श्रीराम उवाच

भक्तधानया ते दृढ्या चिरं प्रीतोऽस्मि भामिनि ।
 आत्मानं दुर्लभं चापि तुभ्यं दास्ये मनोरथम् ॥ २५ ॥

भाविन्यनन्तरे काले प्रमोदविधिनेश्वरी ।
 भविता वै स्वयं सीता जनकस्यालये सती ॥ २६ ॥

अहं सुखिनयोपस्य रामो नित्यं महामनाः ।
 भविष्यामि प्रियस्तस्याः सर्वसौन्दर्यभूषितः ॥ २७ ॥

त्वं च तत्र सखी भूत्वा सहजायाः प्रिया मम ।
 अवतीर्णं मथा साढ़ं समेष्यसि प्रमुद्धने ॥ २८ ॥

रूपं चाप्रतिमं तत्र प्राप्त्यसि त्वं मदाज्ञया ।
 इत्युक्त्वान्तर्हिते नाथे तदालोकनमात्रतः ॥ २९ ॥

स्त्रीस्वभावाहतैवाहमुत्तरादेः सुताभवम् ।
 अधुनाहं प्रविज्ञाय सावतीर्णभवदगृहे ॥ ३० ॥

सहजासीताप्रियार्थमवतीर्णास्मि ते गृहे ।
 यथेयं तावकी कन्या तथाहमपि भूपते ।
 एतस्या अविशेषेण पालनीयास्मि ते सदा ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये सीताजन्मो-
 पाख्याने वनघोषासम्भवो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

स्वयं लक्ष्मीरुवाच

इयं चाहं च भेदेन सा द्विधा प्रोच्यते वुधैः ।
 ज्ञानभक्तिस्वरूपाहं प्रेमभक्तिभी त्वियम् ॥ १ ॥

कर्मभिः शुद्धचित्तस्य ज्ञानसंसाधितात्मनः ।
 भवेद्भूक्तिरसश्चित्ते कस्यचित्पुण्यभागिनः ॥ २ ॥

ममैव सा कला काचिद्भक्तिरित्युच्यतेतराम् ।
 कुलं शीलं स्वरूपं च क्रियाशुद्धिविशुद्धयः ॥ ३ ॥

अप्रकाशः प्रकाशश्च विवेको ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यं च वशीकारो विज्ञानभाव एव च ॥ ४ ॥

भक्तिः प्रेमेति विजेयाः कलाः षोडश मे श्रियः ।
 ज्ञाने तु ब्रह्म मर्यादं निर्मर्यादं तु भक्तिः ॥ ५ ॥
 ब्रह्मधर्मात् परित्यज्य यदा तु प्रकटो हरिः ।
 लौकिकं स्वीकरोत्येव काममोहादिभावगम् ॥ ६ ॥
 निर्मर्यादं तदा ज्ञेयं शुद्धभावविभावनात् ।
 विभावैश्चानुभावैश्च व्यभिचरिभिरेव च ॥ ७ ॥
 समुद्धर्ता रसाकारः परब्रह्मेति शब्दितः ।
 स एव कीर्त्यते सर्वभक्तिर्मम विशारदा ॥ ८ ॥
 एकीकरोम्यहं ज्ञानाज्जीवांस्तु ब्रह्मणा सह ।
 समुद्र आपः संविष्टा एकीभूता न संशयः ॥ ९ ॥
 एकीभूप परे शान्ते मोदन्ते जीवराशयः ।
 इयं तु सहजानन्दा प्रेमभक्तिप्रकाशिनी ॥ १० ॥
 चिद्वनानन्दिनी भोगैर्भक्तान् संयोजयत्यहो ।
 तातेति भातूपुत्रेति कांतेति स्वीकृतो हरिः ॥ ११ ॥
 परिपोष्यरसं तं च प्रपञ्चं हरति ध्रुवम् ।
 निष्प्रपञ्चं समासज्य स्वरूपानन्दसागरे ॥ १२ ॥
 रसरूपं चिरं भोगैविनोदयति सेवकान् ।
 कदाचिदात्मारामत्वं स्वीकरोति यदा हरिः ॥ १३ ॥
 तल्लयो हि प्रपञ्चस्य जायते चतुरानने ।
 सृष्ट्यादयः परेशस्य लीला एव न संशयः ॥ १४ ॥
 ताभिर्लीलाभिराबद्धो रसिकः क्रीडति स्वयम् ।
 मुक्तिलीलाक्रमं प्राप्त आत्मारामेति कीर्त्यते ॥ १५ ॥
 देवो निरोधलीलायां वशीकृत्य हितान्निजान् ।
 प्रेमसर्वस्वदानेन भुज्ञके भोगै रसात्मकः ॥ १६ ॥
 मुक्तिलीलामनुप्राप्तः स्वस्मिन् वेशयति ध्रुवम् ।
 पुनः स्वाविभविकाले तानाविभवियत्यसौ ॥ १७ ॥
 तैरेव नित्यलीलानां स्थिरैः परिकरैः स्फुटैः ।
 भुज्ञके भोगावलीमोशः पूर्वोक्तां रसविग्रहः ॥ १८ ॥
 प्रवेशो निर्गमे चैव भक्तेषु रमते प्रभुः ।
 ज्ञानप्राप्तांस्तु वै जीवान् प्रवेशयति केवलम् ॥ १९ ॥
 न तु निर्गन्तुमुचिता भोक्तुं वा भोगराशिभिः ।
 स्वाविभविस्यावसरे स्वस्मिन्नेव स्थिताः परम् ॥ २० ॥

तेषां निराकारमिति मासते ब्रह्मा सत्त्वतः ।
 कदाचित्साकारतायां वस्तुबुद्धिर्न वेशिवत् ॥ २१ ॥
 ज्ञानमज्ञाननाशाय स्वरूपस्फुरणाय च ।
 तथैवान्तः प्रवेशाय न तु लीलारसाप्तये ॥ २२ ॥
 सेयमिच्छैव पूर्णस्य चिदानन्दस्य साकृतेः ।
 ज्ञानेन भोक्षं दास्यामौत्येवं द्वाहि व्यवस्थति ॥ २३ ॥
 तदा तथैव घटयेत्साधने न च फलं तथा ।
 'ज्ञानमुक्तेः साधनं ज्ञानं फलं चान्तःप्रवेशनम् ॥ २४ ॥
 सत्त्वात्संजायते तच्च सत्त्वं चित्तविशुद्धिजम् ।
 हरेराविर्भावजं वाऽविर्भावः स्वेच्छ्या पुनः ॥ २५ ॥
 एवं प्रभेयवलतो तूनं ज्ञानेऽपि मुच्यते ।
 अव्यक्तासक्तिं कष्टं शुद्धस्य भजनं परम् ॥ २६ ॥
 कर्मण्यायासबहुले यद्वत्तद्विद्विषयः ।
 उपासनाविभूतीनां भजनं परमेशितुः ॥ २७ ॥
 कालकमंसवभावादिदेवताविग्रहास्तथा ।
 स्फुटमक्षरपर्यन्तं परस्येव विभूतयः ॥ २८ ॥
 विष्णुश्च प्रकृतिब्रह्मा प्राणानां चापिदेवतः ।
 ब्रह्माणो भारती चैव चन्द्रशेषो मृडस्तथा ॥ २९ ॥
 स्त्रियः षट्प्रवरा विष्णोः सौपर्णी वारुणी तथा ।
 पर्वतेन्द्र सुता चेन्द्रः कामस्तत्प्राण एव च ॥ ३० ॥
 अनिरुद्धो रतिमनु गुरुदक्षः शची तथा ।
 एतास्वपि विभूतीषु समाविष्टो रमापतिः ॥ ३१ ॥
 प्रपञ्चे क्रीडति स्वैरं नित्यमक्षिलष्टकर्मभाक् ।
 देवान् समाश्रिता लोका देवा रुद्रं समाश्रिताः ॥ ३२ ॥
 ब्रह्माणं संश्रितो रुद्रो ब्रह्मा मामाश्रितोऽनिशम् ।
 अहं समाश्रिता श्रीमत्सहजानन्दिनीपदम् ॥ ३३ ॥
 कोमलं कमलप्रख्यं प्रेमभक्त्यैकदायकम् ।
 सहजानन्दिनी श्रीमद्रामचन्द्रपदाश्रिता ॥ ३४ ॥
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य स्वरूपपरमो भवत् ।
 कर्मोपास्तिज्ञानफलमहिमानः परावरे ॥ ३५ ॥
 शुद्धं भजनमन्विच्छन् प्रेमभक्तिपरो भवेत् ।
 यावन्न जायते भावस्तावद्वक्तिः कुतो भवेत् ॥ ३६ ॥

यावन्न ज्ञानसंस्पर्शस्तावद्भावः कथं भवेत् ।
 यावन्न शुद्धं करणं तावज्ज्ञानं न दीप्यते ॥ ३७ ॥
 तस्मात्करणशुद्धवर्थं श्रवणादिपरो भवेत् ।
 श्रवणादीनि तान्येव कर्माणि कर्ममार्गाणाम् ॥ ३८ ॥
 ज्ञानानि ज्ञानमार्गं तु सोपास्तौ स्युरुपास्तयः ।
 भक्तौ भक्तिमयान्येव प्रेम्णि प्रेममयानि च ॥ ३९ ॥
 यथा जलेऽस्त्रिलं रूपं तत्तत्संगेन जायते ।
 फले फलात्मकानि स्यः साधने साधनात्मिका ॥ ४० ॥
 कदाचिदेकैव रमे स्वामिना सह सोत्कला ।
 कदाचित्प्रेमभक्तचाहं रमे पत्या करम्बिता ॥ ४१ ॥
 उमे अपि प्रभुर्ये ये गृह्णतां वा सुलोचनः ।
 ज्ञानिनां चैव भक्तानां ददाति विपुलंफलम् ॥ ४२ ॥
 य एतत्सकलं वेत्ति ज्ञानभक्तिरहस्यकम् ।
 स लब्धवा परमं ज्ञानं भक्तिमप्याशु वै लभेत् ॥ ४३ ॥
 यं लाभमुत्तमं लब्धवा लब्धव्यं नाश्विष्यते ।
 इति श्रीमच्चिदानन्दस्वरूपस्थानसम्प्रदम् ॥ ४४ ॥
 मार्गद्वयमनुप्राप्य कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 प्रमोदवनमालामु सहजानन्दनीप्रभुः ॥ ४५ ॥
 अवतारार्थचारित्रं स्वयंलक्ष्मीरहं प्रभुः ।
 अमर्यादिमयी लीला प्रमोदवनमध्यतः ॥ ४६ ॥
 भूरं मर्यादिया युक्ता सावतारार्थकारिणी ।
 अस्यामाविश्य क्रोडामि प्रमोदवनकुञ्जगा ॥ ४७ ॥
 मयाऽऽविश्य क्रीडतीयं साकेत राज्यभोगदा ।
 अविनाभावः प्रभुणा नित्यमेव मयानया ॥ ४८ ॥
 अस्यां तु मर्यादिष्टायां प्रमोदवनवीथिषु ।
 रसानुकूला मर्यादा सद्भूर्गाद्या समंततः ॥ ४९ ॥
 आविष्टायां तु मर्यस्यां मर्यादा शुद्धिमागता ।
 अतएव प्रभुस्तत्र मर्यादापुरुषोत्तमः ॥ ५० ॥
 एवमुक्त्वास्वयंलक्ष्मीः सहजानन्दनीतनौ ।
 प्राविशत् परमोदारा एकैवाभूततस्तु सा ।
 साकेतलीलावसरे भूय आविर्भविष्यति ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये सीता-
 जन्मोपाख्याने स्वयंलक्ष्मीसम्भवो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

कौशिक्युवाच

कुशिको नाम राजाभून्मान्धातृकुलभूषणः ।
 पृथिवीं पालयामास धर्मेण नयविक्रमी ॥ १ ॥

चिरेण लब्ध्वा तनयं विषयेषु व्यरज्यत ।
 तपस्येव मनश्चक्रे सहस्राणि समा दश ॥ २ ॥

अन्तर्वृत्तिरूपासीनो ब्रह्माक्षरमहनिशम् ।
 विशुद्धपाणिपादाङ्गोजितवाक्कायमानसः ॥ ३ ॥

शारीरं केवलं कर्म कुर्वणो योगतत्परः ।
 तपः संचरतस्तस्य भूपर्तेर्मुनिवर्त्मनि ॥ ४ ॥

तपस्तेजःप्रभावेण तापितं विश्वतो जगत् ।
 तत इन्द्रश्चिन्तयान्तर्भयकम्पितमानसः ॥ ५ ॥

स्थानभ्रंशं शङ्खमानो मन्त्रयामाससंस्थितः ।
 ततस्तु भगवान् जीवो वाचस्पतिरुदारधीः ।

मन्त्रमूचे महेन्द्राय शङ्खमानाय भूरिशः ॥ ६ ॥

बृहस्पतिरुवाच

मा भैषोः सुरशार्दूलकुशिकान्मुनिसत्तमात् ।
 एष हि ब्रह्मानष्टोऽस्ति नितान्तं तपसि स्थितः ।
 प्रत्यूह्यतां तपश्चास्य त्वमेधि च निरामयः ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच

मयास्मै प्रोषितास्तात तपःप्रत्यूहसिद्धये ।
 देवकन्याः स्मरोन्मत्ताः प्रवराप्सरसस्तथा ॥ ८ ॥

कुरंगाक्ष्यश्चन्द्रमुख्यः स्मितपूर्वाभिभाषिणीः ।
 राजहंसाभगतयो जङ्घाकाण्डविराजिताः ॥ ९ ॥

दिव्याम्बरधरा देव्यो दिव्यगन्धानुलेपनाः ।
 पारिजातप्रसूनाढ्यमाल्यभूषणभूषिताः ॥ १० ॥

दिव्याः सुलाङ्घना नार्यो वशमोहनकारिणीः ।
 कम्बुकण्ठ्यः शातकुम्भकुम्भस्तनमनोहराः ॥ ११ ॥

उर्वशी तुवंशी रम्भा मेनका पुंजिकस्थली ।
 तिलोत्तमा धृताचीचेत्याघास्ता वामलोचनाः ॥ १२ ॥

तत्र गत्वा वनोद्देशे स वै यत्र तपस्यति ।
 नृत्यगीतास्मितालापैश्चक्रिरे तस्य मोहनम् ॥ १३ ॥

न चचाल स तैभविः पवमानैरिवाचलः ।
ततस्ता विफलायासा भूत्वायुम्म संनिधौ ॥ १४ ॥
जातश्चैव ततोऽत्यर्थं चिन्तयाहं समाकुलः ।
तूनं स्थानं मे कुशिको ग्रहीष्यति तयोबलात् ॥ १५ ॥

बृहस्पतिरुचाच

काम आमन्त्र्यतां शीघ्रमस्मिन् कार्यं मनोभवः ।
रतिश्चैव वसन्तश्च तवाज्ञावशगा ह्यमी ॥ १६ ॥
यदा तस्मिन् वने रम्ये वसन्तः कुसुमाकरः ।
आत्मानमादधीतोच्चैस्तदा कामोविजम्भताम् ॥ १७ ॥
रतिर्भगवती देवी स्वं रूपं काममोहनम् ।
पृथक् कृत्य निजांशेन दर्शनं यातु तं प्रति ॥ १८ ॥
क्रीडतात्सनिधौ तस्य शमिष्टस्य तपस्विनः ।
हावभावानुभावाद्यर्मोहयत्वत्तरं मुनेः ॥ १९ ॥
एवं कृते तपोविघ्नाद्भूविष्यति हितं तव ।
इत्युक्तो देवगुरुणा देवराजः प्रतापवान् ॥ २० ॥
सस्मार रहसि स्थित्वा स्मरं प्रकृतिमोहनम् ।
स्मृतमात्रः स कन्दर्पः आजगाम सुराधिपम् ।
ववन्दो शिरसा शक्रं प्राञ्जलिः पुरतः स्थितः ॥ २१ ॥

काम उचाच

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोस्मि यदहं भवता स्मृतः ।
तदेवभाग्यं भूत्यानां प्रभूणां यदपेक्षिता ॥ २२ ॥
आज्ञाप्यतां प्रभो मह्यं मदहं यत्प्रयोजनम् ।
प्रायस्तव प्रसादेन देवेषु सायुधोऽप्यहम् ।
त्वदाज्ञावशगो भूत्वा करिष्ये विश्वतो जयम् ॥ २३ ॥

इन्द्र उचाच

अहं हि शङ्कमानोऽस्मि कुशिकस्य तपोबलात् ।
अत्युग्रं हि तपस्तस्य मदासनमभोप्सतः ॥ २४ ॥
शतं क्रतूनां यः कुर्यात्तः शङ्केतरामहम् ।
एवंविधस्तपस्वी यस्ततः शङ्केतमां स्मर ॥ २५ ॥
प्रायः सम्प्रेषितास्तत्र कति चाप्सरसो मया ।
कुशिकस्य तपोविघ्नसिद्धये धृतचेतसः ॥ २६ ॥

ततस्ता विकलायासा भूत्वा प्राप्ता मदन्तिकम् ।
 तदर्थं त्वं स्मृतोऽस्यद्य स्मरस्त्रैलोक्यानजंयी ॥ २७ ॥
 भवान् विदितः पूर्वं रुद्रो येन विनिर्जितः ।
 शरीरं दाहयित्वापि देवकार्यं प्रसाधितम् ॥ २८ ॥
 तस्मात्वं कुशलः कामः कार्ये चैवविधे मम ।
 तारकार्थः पुरा दैत्यः कार्तिकेयेन निर्जितः ॥ २९ ॥
 तदर्थं कार्तिकेयस्योत्पत्यै गौरी प्रयोजिता ।
 स एव त्वं भवान् वीरो मत्कार्यं परिसाधकः ॥ ३० ॥
 अधुना ह्यस्य राजर्णेश्चित्तं मोहय दर्पक ।
 इतो गत्वाऽश्रमं तस्य राजर्णः सत्तपस्त्रिनः ॥ ३१ ॥
 मधुराज्ञापनीयस्ते विकासाय महीरुहाम् ।
 लतामण्डपगुड्जानां द्रुमगह्नरवेशमनाम् ॥ ३२ ॥
 विकासितेषु वृक्षेषु मधुना मधुरश्रिया ।
 गुड्जत्सु मत्तभृंगेषु प्रवाति मलयानिले ॥ ३३ ॥
 कोकिलेषु च कूजत्सु फुलत्सु कमलेषु च ।
 मञ्जरीषु लसन्तीषु वासन्तीषु च निर्भरम् ॥ ३४ ॥
 रतिस्तत्र निजांशेन तव भार्या प्रदीव्यतु ।
 संनिधौ तस्य राजर्णेविविधोत्सवकारिणी ॥ ३५ ॥
 वेशयित्वा निजात्मानं क्रीडतां चित्तमोहिनी ।
 त्वं च तस्मिन्नेव काले सज्जीकृत्य निजं धनुः ॥ ३६ ॥
 एकदैवाखिलान् वाणान् मुच्चेथाः श्लद्धणकोपतः ।
 एवं कृते तपोविघ्नो भवितास्य तपस्त्रिनः ॥ ३७ ॥
 भविता च हितं मह्यं त्वत्कृतं मनसोद्भवम् ।
 ओमित्युक्त्वा ततः कामः कुशिकस्य तपस्त्रिनः ॥ ३८ ॥
 आश्रमं प्रययौ वीरो रत्या च मधुना सह ।
 मधुमाज्ञापयामास विकासाय महीरुहाम् ॥ ३९ ॥
 दवासिरे पलाशानि शोणितानि समंततः ।
 मृगेन्द्रनखसंकाशद्वितीयाचन्द्रकान्तिभिः ॥ ४० ॥
 केतकीकाननान्युच्चैः पुष्पितानि समंततः ।
 तदीयरजसोद्भूतोववौ वायुः सुधूसरः ॥ ४१ ॥
 मलयानिलसंस्पर्शज्ञाना मुमुदिरे भृशम् ।
 जुगुड्जुभ्र्मरा मत्ताश्वुकूजुश्वैव कोकिलाः ॥ ४२ ॥

शुकसारिकहंसाद्याः प्रमत्ताः परितोऽभवत् ।
 सरांसि फुलपद्मानि प्रसन्नोदकभाँजि च ॥ ४३ ॥
 चञ्चरीकचयक्षिसरजांसि कमलानि च ।
 सहकारद्रुमवती सद्यो मञ्जरिताभवत् ॥ ४४ ॥
 माधवो विकसत्पुष्पसौ रभ्यरजसाञ्चिता ।
 कुशिकाश्रमवीथीषु प्रववौ वातधोरणी ॥ ४५ ॥
 मृगाः खगा वराहाश्च मातंगाश्च मृगाधिपाः ।
 स्वस्वकान्ताः समालिङ्ग्य वने सुखमशेरत ॥ ४६ ॥
 एवं सम्प्रसृते मधी रतिपतिः स्वांशेन मायां रर्ति
 तत्रैवावतरीतुमद्भुतमामाज्ञापयामास ताम् ।
 सात्यर्थं विपुलस्तनोन्नतिमती मन्दं चरन्ती मुनेः
 पाश्वे भावतरंगिणी समलसत्कीडामनोज्ञाकृतिः ॥ ४७ ॥
 कामश्चावततार सज्यधनुषा संवीज्य पञ्चाशुगां
 स्तवत्यान् कुशिकाश्रमोपवनगान् विप्रान् मुनीन् मारयन् ।
 तत्साहाय्यवशादभूद्रतिरपि प्रवीडनम्रेक्षणा
 वक्नेन्द्रीकलितावगुण्ठनपटा साकूतमन्दस्मिता ॥ ४८ ॥
 ततो मुनिः पूर्णितमानसोऽभवत्कन्दर्प वाणाहतमर्मचञ्चलः ।
 कथं कथंचित्प्रविधाय निग्रहं शेके न कर्तुं मनसः प्रतिक्रियाम् ॥ ४९ ॥
 ततः समुन्मूल्य धृतिं धृतीश्वरो दृशौ समुन्मोल्य रर्ति व्यलोकयत् ।
 पुरः स्फुरत्काञ्चनविद्युदाकृतिं साक्षान्मनोमोहनमञ्जुलोज्ज्वलाम् ॥ ५० ॥
 दृष्ट्वा तपस्वी स तु पर्यंतऽप्यत प्रभूतयच्छेषुविनोदविह्वलः ।
 धृतिं विधातुं न शशाक पंकिलो रसेन रागेण च रंजितो बलात् ॥ ५१ ॥
 ऊचे शनैस्तां सुभगाऽमनिन्दितां वालां मनोज्ञाऽचरितां तडिल्लताम् ।
 कासि त्वमस्मोजदलायतेक्षणेमदक्षिकपूर्वरजीविमोक्षिणी ॥ ५२ ॥
 अनेन तव रूपेण तत्क्षणात्कवलीकृतम् ।
 धैर्यं मम वराभोगे तपश्च प्रविनाशितम् ॥ ५३ ॥
 पुनरङ्गुरिता नेवे भविष्यति मर्तिर्मम ।
 हावैभावैस्तव ग्रस्ता दवदग्धा लता यथा ॥ ५४ ॥
 कृपय कृपय मह्यं कासि चार्वङ्ग्नि भूयाः
 किमपि सुखवती त्वं भूरिकल्याणिनो च ।
 इह हि तव पदाभ्यां शोणिताभ्यां किलाभ्यां
 मम गृहवसुधेयं मार्जिता रञ्जिता च ॥ ५५ ॥

कलय-कलय कामिन्युत्कलां दृष्टिमेतां
 मयि गगनसुमध्ये कुम्भवक्षोजकुम्भे ।
 दलय दलय भामिन्यातुरत्वं मदीयं
 परिहर मम दुःखं मान्मथं दुश्चिकित्सं ॥ ५६ ॥
 तनुरियमनवद्या तावकी कोमलाज्ञि
 स्फुटममितरपोभिः कापि दुष्प्रापरूपा ।
 मम जनुषि समस्ते नानुभूतेदृशीयं
 मधुरिमपरिसम्पत्कम्बुकण्ठित्रपाढ्ये ॥ ५७ ॥

इह हि तव मनोज्ञायत्रपा पद्मपत्रप्रतिमसुनयनन्यकारिणी नो तदर्हा ।
 जहिहि जहिहि कान्ते नूनमेनां विमोघां प्रविश ननु मदङ्कं वर्ष्मणा कोमलेन ॥ ५८ ॥
 एवं वदन् मुनिस्तत्र चस्खाल निजवीर्यंतः ।
 ततस्तथा चिरं रेमे साक्षाद् रत्या स्मरो यथा ॥ ५९ ॥
 चिरेण रममाणस्य विधूतस्यतयोबलात् ।
 बहुशोऽग्नुः समास्तस्य राजर्षेः प्रतिभावतः ॥ ६० ॥
 तयोः संयोगतो जाता कन्यैका रतिरूपिणी ।
 जातमात्रां तु तां न्यस्य रतिरन्तर्दधौ ततः ॥ ६१ ॥
 साहं कुशिकराजस्य कन्या जनकभृपते ।
 मत्तृहीनां तु मां दृष्ट्वा स मुनिः पर्यपालयत् ॥ ६२ ॥
 दिने दिनेऽहं ववृथे वर्तमाना तदाश्रमे ।
 कदाचित्प्रौढ वयसि स्थिताहं दिव्यरूपिणी ॥ ६३ ॥
 अपश्यमर्जिनतनयांस्तदाश्रमसमीपतः ।
 सहजापरितोषाय चिरेणैव तपस्यतः ॥ ६४ ॥
 अमी अग्निकुमारा हि षष्ठिसाहस्रसंख्यकाः ।
 रामरासपरिप्राप्त्ये सहजाराधनोत्सुकाः ॥ ६५ ॥
 तानपृच्छं ततो गत्वा के यूयमिति बालकान् ।
 ते मामूचुः कृपावन्तो भक्तवत्सलमानसाः ॥ ६६ ॥
 रामरासपरिप्राप्त्यै कुर्मः श्रीसहजास्तवम् ।
 तच्छ्रुत्वाहं च राजेन्द्र तदुक्ते साधने रता ॥ ६७ ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि पर्यतोषयमीश्वरीम् ।
 सहजानन्दनीं नाम रामशक्ति मनोहराम् ॥ ६८ ॥
 क्रमेण सा ततस्तुष्टा प्रत्यक्षा दर्शनं ययौ ।
 शवरीरूपमास्थाय चरन्ती गहने वने ॥ ६९ ॥
 गुंजाहारवृतोरस्का शिखिपिञ्चावतंसिनी ।
 राङ्कवं निर्मलं चर्म वसाना सुभगाकृतिः ॥ ७० ॥

मृगपोतं गुणैर्बद्धं वहन्ती शुकशालिनी ।
 सुवर्णमञ्जरीरत्नमञ्जरीगुंफितालका ॥ ७१ ॥
 रसालमञ्जरीमञ्जुकर्णाभूषणभूषिता ।
 श्रीरामसख्यनिरता मृगयाक्रीडयत्परा ॥ ७२ ॥
 फलपुष्पलतापत्रसर्वस्वैर्मण्डिताकृतिः ।
 मां निरीक्ष्य स्मयन्ती सा द्रुमशाखावलम्बिनी ॥ ७३ ॥

श्रीसहजोवाच

रामरासपरिप्राप्तिदुर्लभा तव भामिनि ।
 तथापि मां समाराध्य तुलभा भविता तव ॥ ७४ ॥
 भाविन्यनन्तरे यर्हि गोपः श्रीनन्दनाभिधः ।
 तस्य पत्न्यां तु राजिन्यां भवितास्मि न संशयः ॥ ७५ ॥
 रामरासविनोदाय तर्हि त्वं मामुपैष्यसि ।
 कौशिकी मत्सखी भूत्वा रमयिष्यसि रामिणम् ॥ ७६ ॥
 अभिरामं रामचन्द्रं रामा भूत्वा सोतापतिम् ।
 इत्युक्त्वान्तर्दधे सद्यः श्रीमती सहजेश्वरी ॥ ७७ ॥
 तद्रूपदर्शनोद्भूतकन्दर्पविवशाकृतिः ।
 अहं च द्रवतां याता नदीरूपेण संस्थिता ॥ ७८ ॥
 सहजानन्दनीशक्तिक्रीडास्थानं महावनम् ।
 क्षालयन्ती भुजाकीरस्तरंगैर्वयुनेरितैः ॥ ७९ ॥
 त्रिसंध्यं मुनिशार्दूलं तोषयन्ती क्रियाविधी ।
 चिरमेवं स्थिता राजन् कुशिकस्याध्रमं प्रति ॥ ८० ॥
 तस्मादहं श्रीसहजाख्यशक्तेः सखीचिरं रामरसात्यभिज्ञा ।
 इमामिहोत्तीर्णवतीं विचिन्त्य गृहेऽवतीर्णास्मि तव क्षितीन्द्र ॥ ८१ ॥
 तूनमेतदभेदेन पालनीयास्मि वत्सल ।
 श्रीरामानन्दरसिका साथिनी सहजासखी ॥ ८२ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्षणीये
 सीताजन्मोपाख्याने कौशिकीसम्भवो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

यस्माद्रत्नकलशोदियमजनि परा लक्ष्मीः सहजा नाम तत एव तिस्रोऽन्यास्ता-
दूररूपवयोवैशशोलगुणस्वभावास्तादृश्य एव प्रादुरासुः । नवशीतसुधोदकानां धाराज-
वोत्स्थिप्रत्नपर्यङ्क्लायां मध्ये द्वे एवसीता चोमिला च तयोर्वामिदक्षिणायोर्मण्डवी
श्रुतिकीर्तिश्चाभवत् ॥

जातमात्रा एव ताः (चतसः कन्यकाः) सद्यः प्रादुर्भूय धरणी सांत्साहसा-
कृतसानन्दमन्दमधुरस्मितदशनदीधितिद्योतदीपितदिक्चक्रवालामहतो विवरान्तरालतः
प्रसृत्व रमाणानां सीताजन्ममहोत्सवावसरकौतुकविलोकनं समागतभोगिशिखामणि-
किरणकदम्बकानां छटाभिश्छुरिता छविग्रहा कति कति नरेन्द्रगणैरूपभुज्यमानोप-
भुक्तोपभोव्यमाणापि तेषां जनन्येव महामधुरतारूप्यात्मित तनुरपि पुराणानां
पुराणातमा जरोयसी शनैर्लघवेन जवाद्रत्नकलशोद्भूतपर्यङ्कामादायदोभ्यं
जनकनरेन्द्राय प्रददौ ।

तस्यामेव रत्नपर्यङ्कायांपरितोऽमूश्वतसः प्रावृत्य नवापि ताः सरिद्वराः
स्थिताः । तेषां मध्य एका स्वयंलक्ष्मीर्नामि या सा पूर्वमेवास्यास्तनुमाविष्टवता ।
अष्टौ शेषास्तस्याः सखीभावमङ्गीकृत्याख्यातनिजनिजस्वरूपास्तस्य राज्ञो निकेतनं
मण्डयांचक्रः । एवं प्रसूतायां तस्यां जनकनरेन्द्रराजधानी मधुरचन्द्रिकायां राज्ञी
सुनयना सुप्राप्तसमस्तमनोरथफला पुत्रजन्मोत्सवादधधिकमुत्सवं चकार ॥

स्थानं तन्मथिलानामसर्वतुंविटपिसम्पन्न प्रभूतपत्रपुष्पफलसम्पत्सुशोभाद्यं
कमलेश्वरीजलसमास्वादप्रभूतधिषणैजनैराकीर्ण नानाशास्त्रार्णवावारपारीणविद्वज्जन
मण्डलीमण्डतं निखिलगुणगणाकीर्ण सो(दुहिता) ताजन्ममहोत्सवप्रमुदितसिद्धविद्याधरो-
रगाप्सरोगन्धर्वगीतिध्वनिपेलवं स्थाने स्थाने समाहन्यमानानां पटहानां दुन्दुभीनां
मृदंगानां घोषैरापूर्यमाणं दिने दिने समुज्जायमानानेकमङ्गलप्रकरणं प्रसन्नान्तः-
करणानां जनानां कदम्बकैराकीर्ण प्रतिक्षणपल्लवप्रसवोदगममनोहारिगृहारामाटवी-
निकुञ्जमहोरहसंस्पर्शमन्दमलयद्रुमसंस्पर्शसुगन्धिनिर्मलसरोजजलसंस्पर्शशीतलमधुरमारु-
तोपसेवितं वेदशास्त्रपुराणोपनिषद्रहस्यप्रपाठप्रवणमुनिजनखंजनमिथुननिधुवन-
निर्णीतिनिधिस्थानं निरतिशयतपोबल समुत्सारितकालप्रभावैर्निर्जर्जर्जनपदैराकीर्ण
राज्ञो नैम्यचन्द्रस्य धर्मातिशयेन निरीतितमं सुधर्माभोगवतीप्रख्यं समस्तसुखसम्पदाद्य-
महामणिमाणिक्यमुकागणजटितकाञ्चनेष्टिकामथैनृत्यत्सुराङ्गनाकरतालध्वनिसमुद्भूत-
प्रतिध्वनितैर्जलदैर्वोन्नतैर्लहलहायमानपताकाध्वजपटावकीर्णशिरोभिः प्रासादगणैः
शोभितं नवनिधिकदम्बकाधिकप्रथितद्रविणराशिसनाथनैगमजनप्रमोदपणनकोला-
हलितहलहलायमानहट्टागणाकीर्णमहापणपथं त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकनिधानं तया
नितरां शुशुभे ॥

तत्रावतीर्णा सहजानन्दिनीं रहसि सुनयनादेव्याः । प्रासादे रत्नपल्यंकिकाया-
मान्दोल्यमानां जातमात्रामेव विधिरागत्यास्तौषीत् ।

ब्रह्मोवाच

नमस्ते सहजानन्दिन्ये श्रीरामरामेश्वर्ये प्रमोदवनवीथीनिकुञ्जान्तराविहरणानन्द-
स्वरूपायै निखिलनिगमोपनिषद्गोपगीतचरित्रायै पूर्णनिशाकरमण्डलमण्डली-
विजयप्रभूतमज्योत्स्नाजालविभासितमुखचंद्रमन्दमधुरस्मितलवनिरसितव्रजसीमन्तिनी
सौभाग्यगर्वाङ्गकुरायै निजमहामन्त्रसाधनप्रसादसुलब्धनिजचरणकमलपरायण-
नानामुनिजन मनोरथपूरणार्थप्रदत्तनिजरमणनित्यलीलान्तः प्रवेशायै प्रमुद्धनकुन्द-
वनकुमुद्धनसुधावरूढनवशाद्वलविलगनचरणालक्षकनिरीक्षणप्रभूतपञ्चेषुविकारावसन्नराधा
चन्द्रावलीप्रभूतिगोपवालिकाहृदयविरहृताशनोदीपिकायै श्रीमद्रत्नगिरिदरीसानु-
मध्योपत्यकानिकुञ्जाटवीनिर्जराभिषेकनिर्मलविग्रहविचित्रितानेकधातुद्रवशोभितायै रत्न-
मुक्तावतंसाग्रलग्नमहामणिमरीचिमालामहोद्योतितनिविडतमालकाननतिमिरतिरस्कार-
कारिण्यै । कोटितडिच्छटावभासिविग्रहायै कन्दर्पकोटिलावण्यलक्ष्मीमुपो रामचन्द्रस्य
मनोमोहिन्यै श्रीमज्जनकनरेन्द्रनन्दिन्यै ॥

यः सहस्रशोर्बा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्ततोऽपि परः पुरुषोत्तमो नाम
सच्चिदानन्दैकरसनिजनित्यलीलाशालिविग्रहः स एव प्रभुः स्वरूपानन्दमयतादृश-
लीलाप्रसाधनाय रामचन्द्रो दृश्यते गवेन्द्रस्यश्रोमुखितनाम्नो गोपराजस्य भवने
श्रीमाङ्गल्यकायां स्वयं च भवती च व्रजेन्द्रस्य श्रीनन्दननाम्नो गोपराजस्य भवने
श्रीराजिन्याम् ।

अविनाशिभूतमेवेदं मिथुनं तस्यैव सहजासीतारामचन्द्रयुगलस्यांशांशो मन्दरे
च इवेतदीपे चक्रावस्थाने च सूर्यमण्डले च रमावैकुण्ठे च गोलोके च व्यापिनि वैकुण्ठे
च गोवद्धने च वृन्दावने च गोकुले च नन्दग्रामे च संकेतरटे च मथुरायां च द्वारावत्यां
च साकेतपुरे च मिथिलायां च चित्रकूटे च स्फटिकशिलायां च द्वादशवनेषु च प्रमोदवने
च स्वयमेव सहजारामचन्द्रौनित्यकेलिनौ रमेते

नमस्ते प्राणोपजीव्याय प्रावृषेण्य निविडजलवाहृपटलप्रकटाभिरामाय रामाय

नमश्च ते तस्य प्राणोपजोव्यायै संभूय प्रकटीभूतकोटितडित्पुञ्जमाञ्जुलपहार-
स्वरूपायै निजरमणवर्घ्मनिकेषोपलघर्षणनितान्तमधुरसुवर्णरेखायमाणलावण्यसहजायै
श्रीसहजायै ।

वाङ्मनसयोरप्यगम्यं युवयोर्महात्म्यं युवामेव जानीथो यत्र विधिशिवादयो
वागीशा अपि मन्दप्रज्ञां बभूवः । एवंविधेऽपियुवयोर्महात्म्ये छन्दनाय वाग्मिरूपचरतो
मम न किं हास्यास्पदता तथापि श्रद्धा भक्तिश्च प्रह्लान्तःकरणता च तावकी निरूप-
धिकृपा च समर्थयिष्यत्येवेति महालम्बनं स्तुति पदार्थस्य स्तव्वैकविषयस्य ।

नमस्ते पूर्णरूपायै
सहजानन्दरूपिण्ये

सच्चिदानन्दवर्घ्मणे ।
प्रमोदवनदेवते ॥ १ ॥

रासलीलापरौ नित्यं परं ब्रह्म सनातनम् ।
 सहजानन्दिनीं रामं कामं वन्देतरामहम् ॥ २ ॥
 नमो लीलारसानन्दरूपिण्यै नित्यरूपिण्यै ।
 माधुर्यरसमाधुर्यरूपायै पररूपायै ॥ ३ ॥
 लीला रूपं गुणाः स्थानं चरित्रं नाम धाम च ।
 मायासंयोगराहित्यात् सर्वमप्राकृतं तव ॥ ४ ॥
 औत्पत्तिकः स्वभावोऽयं वस्तुतः खलु वास्तवः ।
 यत्स्वयं निर्गुणं नाम तादृगलीलारसात्मकम् ॥ ५ ॥
 विभावैरनुभावैश्च तथा संचारिभिः सह ।
 रसो वै स इति प्राह सर्वशास्त्रप्रमा श्रुतिः ॥ ६ ॥
 अद्यापि विधि शर्वाद्यास्त्वद्गुपदैवतोत्तमाः ।
 क्वेदं कुतः क केनेति सगुणा नैव जानते ॥ ७ ॥
 अनुभूतिः स्मृतिश्चैव त्वमेव सकलोत्तमे ।
 प्रमाविपर्यश्चैव विकल्पो निद्रया सह ॥ ८ ॥
 विश्वसर्गविसर्गदी त्वमेवाखिलरूपिणी ।
 वैषम्यं चापि नैर्घृण्यं त्वयि तन्मोपपद्यते ॥ ९ ॥
 सामरस्यानन्दरसो युवयोः समुपास्यते ।
 सामन्तैर्ब्रह्मशक्राद्यैर्विश्रृपाधारभूतये ॥ १० ॥
 ज्ञानं यत्तद्विशुद्धात्मविषयं प्राकृतेतरम् ।
 उपचारक्रमेणैव त्वद्गुपमवलम्बते ॥ ११ ॥
 माधव्यास्ताः शुभा वाचो विस्मयं किमु तन्वते ।
 तवैव प्रेरणामात्रान्मनसि प्रकटीकृताः ॥ १२ ॥
 स्तुतिश्चेदन्यविषया गुणानामवलम्बिनी ।
 तदप्यसौ त्वद्विषया निर्गुणैव भवेत्तमाम् ॥ १३ ॥
 गुणातीते नित्यपदे सच्चिदानन्दरूपिणी ।
 रमसे त्वं नित्याकारे स्वेनैव सहजाभिधा ॥ १४ ॥
 निजलीलारसानन्दानुभवार्थं विरहिणौ(विहारिणोऽ?) ।
 द्वन्द्वो वां नित्यकैवल्यं सहजेति त्वमीश्यतः ॥ १५ ॥
 प्रपञ्चोऽपि भवन्निष्ठो नित्यनिष्केवलात्मकः ।
 न संसार इवाभाति जीवनिष्ठो हि संस्मृतः ॥ १६ ॥
 कदाचिदात्मनिरतौ युवयोः सहजात्मनोः ।
 लीयते स प्रपञ्चोऽपि नामरूपचिदात्मकः ॥ १७ ॥

सत्कारणमसत्कार्यमेक एके विपर्ययम् ।
 कार्यकारणकर्त्रेक आहुर्नित्यं भवद्वपुः ॥ १८ ॥
 गुणातीततयास्तव्यं प्राकृतप्रतियोगि यत् ।
 गुणानां प्राकृतत्वं तु न स्यादप्रतियोगिनाम् ॥ १९ ॥
 जातमात्रोऽहैश्चर्थं न किञ्चिद्वेद कस्यचित् ।
 न हि जीवस्य मे मानं स्वाश्रयं खलु युज्यते ॥ २० ॥
 अथ मुक्तिरपि प्रायः स्वाश्रया नैव युज्यते ।
 न ह्यणोरस्य महिमा स्वेमहिम्न्यमहीयत ॥ २१ ॥
 अतः श्रुतिविप्रतिषिध्य सर्वं यददृश्यजातं वरिवर्ति लोके ।
 दृढ़मात्रशेषं परमं स्वरूपमापादयन्ती फलगोचराभूत् ॥ २२ ॥
 स्वरूप एव भ्रमसंशयादिवृत्याकुलैः परतन्त्रैश्च जीवैः ।
 न होश्चरे त्वयुपपन्नमन्य दृते कर्तुं न मनाच्चैव लापात् ॥ २३ ॥
 अतो नतोऽस्मि प्रयतोभूय भक्त्या श्रद्धासम्पत्संजनिताखिलार्थः ।
 त्वां च त्वदीशं च रसात्मकं तल्लीलावपुर्नित्यनितान्तकान्तम् ॥ २४ ॥
 इत्यभिष्टूय पुरुषीं सहजानन्दरूपिणीम् ।
 अवाङ्मनोगोचरत्वाद्विरचिरराम ह ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोत्सवे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः:

श्रीनारायण उवाच

नतोऽस्मि नित्यं जगदीश्वरेश्वरि त्वदद्विसंतानकपुष्पयुग्मकम् ।
 चिरं यदाखाद्य रसोऽप्यहं सदा भवामि नित्योदयि दिव्यचेष्टिः ॥ १ ॥
 असी विधिः सर्गविसर्गयोः क्षमस्तथाहमेतत्परिपालनप्रभुः ।
 हरस्तथा संहरणेऽस्य कोविदस्तदेतदाराधनमीशि तावकम् ॥ २ ॥
 अथ तत्रैत्य भगवान् नारायण उदारधीः ।
 निजांशिनीं श्रीसहजां तुष्टाव परमेश्वरीम् ॥ ३ ॥
 विभासि नित्यैव च चरित्रधोरणीविचिन्वतां वेदपथेषु वास्तवीम् ।
 वितन्वतो ब्रह्मशिवादिचिन्तनप्रमोददां नित्यमुदारमानसे ॥ ४ ॥

अचिन्त्यरूपापि तथा गुणातिगाप्यवाच्यरूपापि गिरामधीश्वरैः ।
 विचिन्तनीयासि गुणमनोरमाप्यहो स्वभक्तिर्नितरां प्रगीयसे ॥ ५ ॥
 संख्यातुमहर्णि न ते जगन्तुते नामानिरूपाणि च विश्वपाविनि ।
 यज्ञानमात्रेण भृशं जनोऽशनुते त्रिवर्गलभ्याधिकमर्थमुज्ज्वलम् ॥ ६ ॥
 आदिस्त्वमेवासि च मध्यमस्थ वै त्वमेव चान्तस्त्रिदशाधिपाधिये ।
 त्वत्तोऽखिलं विश्वमिदं त्वयि स्थितं त्वय्यैव च ब्रह्मणि सम्प्रलीयते ॥ ७ ॥
 त्वमेव लोकेश्वरिभासि सर्वं गत्वमेव चाहं धिषणैकगोचरः ।
 त्वमेव वित्तिस्त्वमहंपदार्थयोः सशब्दशब्दार्थपरिच्छिदाकृतिः ॥ ८ ॥
 यान्येव नामानि खिलस्य वस्तुनस्तान्येव ते सर्वपदार्थरूपिणि ।
 न हि त्वदन्यं कलयन्ति कोविदाः शब्देन चार्थेन च भाविताकृतिः ॥ ९ ॥
 उपासनं ते जगदीशि कर्मभिज्ञनेन भक्तया च विशुद्धरूपया ।
 यस्त्वां भवे द्वेष्टि समस्तरूपिणीं सर्वं परादादमुतो हि तत्त्वतः ॥ १० ॥
 अतस्त्वमेवाखिलवर्तमसु स्थिता करोषि कल्याणकदम्बकं भवे ।
 तेजःसु यद्वत्सकलेषु संस्थितो विभाति भासा रविरेव केवलः ॥ ११ ॥
 माया प्रधानं प्रकृतिस्तथैव चाव्यक्तकलपेत्यादिपदार्थरूपिणीम् ।
 ब्रुवन्ति ये त्वां जगदीशि तेऽबुधा न तत्त्वतस्त्वां किमपोह जानते ॥ १२ ॥
 ब्रह्मोत्तिये त्वां प्रवदन्ति निर्गुणं तेऽप्यञ्जसा नैव विदन्ति वस्तुतः ।
 यतः प्रतिष्ठासि परस्य तस्य चिन्मात्रस्यसञ्चित्सुखधर्मधर्मिणि ॥ १३ ॥
 सर्वं खलुत्वयुपपन्नमञ्जसा गुणांश्च नैर्गुण्यमपि प्रभावितम् ।
 यथा घने सैन्धवखण्डं उज्जवले बहिस्तथाभ्यन्तरमेकवस्तुता ॥ १४ ॥
 त्वमेव धर्मस्य प्रसरस्य धर्मिणी न भेदतोऽस्ति त्वयि धर्मधर्मिता ।
 अथापि चेदस्तु यतोऽखिलात्मके भिदा पदार्थोऽपि न भिद्यते परम् ॥ १५ ॥
 त्वयीदृशेवस्तुनि सच्चिदात्मके विरुद्धभावप्रसरोऽपि नेष्यते ।
 अस्त्युष्णता तेजसि वार्यनुष्णता समुच्चितं त्वय्युभयं निरीक्षते ॥ १६ ॥
 ध्वनिश्च वर्णश्च पदं च सुसिङ्गौ वाक्यं महावाक्यमथागमोऽखिलः ।
 त्वमेव हि व्याससंमासरूपतः प्रपञ्च्यमे वाक्प्रसरेण विश्वतः ॥ १७ ॥
 अनादिरेष द्रुम उद्यायौ यतो न मृग्यते मूलममुष्य तत्कचित् ।
 त्वां तु प्रविज्ञाय विनिश्चितं भवेद्यत्रानिशं सन्दिहते बुधा अपि ॥ १८ ॥
 साक्षात्कदाचित्कुरुषेऽखिलं स्वयं त्वं पूरुषद्वारतया कदाचन ।
 निजैच्छयैवेशि कदाचिदन्यथा कदाचिदात्मैव समस्तमाबभौ ॥ १९ ॥
 वितत्य सर्वं च कदाचिदात्मना करोषि मातस्त्वमनुप्रवेशनम् ।
 इत्थं प्रपञ्चे रमसे स्वनिर्मिते यतः समस्तो रमणार्थमेव ॥ २० ॥

तवैव चेष्टात्मक एष एधते कालः कलाकोटिकदम्बकप्रभुः ।
 ये वस्तुमात्रोपरि लेदि त तदगुणान् स लिह्यते चित्कलया किल त्वया ॥२१॥

अथ स्वरूपेण चरित्रधोरणीमधिप्रमोदाटवि यद्वितन्वतो ।
 अत्युद्गुतैः क्रीडसि विश्वमञ्जलैर्गुणैर्महोदारतरैः परात्परैः ॥ २२ ॥

विजृम्भतेसा करुणात्मता तव स्वभक्तवर्गेषु तदेकजीविषु ।
 विचिन्तयेयुः खलु ते किमन्यथाभवापवर्गेच्छृतया विरक्ताः ॥ २३ ॥

(युगमं) कालः स्पृशत्येव न ते विचेष्टिं सच्चित्सुखैकात्मतया परात्परम् ।
 अतोऽस्य मूर्दिधनं स्वपदं निधाय ते क्रीडन्ति सर्वस्वभुजो भवज्ञनाः ॥ २४ ॥

नमामि ते रूपमद्भ्रविभ्रमं कण्ठितंसीकृतरत्नमञ्जरि ।
 महाच्छनासामाणीशोभिताननं स्फुरत्कपोलालकवल्लिमञ्जुलम् ॥ २५ ॥

पराद्वर्त्युत्कटरूपसम्पदा विरोचमानाङ्ग्निनखप्रभाभरम् ।
 लोलालसालोलगतिकमोद्गवत्रपाविनम्भीकृतराजहंसकम् ॥ २६ ॥

सकेलिकूजन्मणिनूपुरध्वनिच्छात्रोकृतोद्यत्कलहंसनिकणम् ।
 मञ्जीरिकाधोऽङ्गिचतहेमकिङ्गणीगणोपधिस्वैरवगुञ्जषट्पदम् ॥ २७ ॥

मन्दानिलान्दोलिदुकूलकान्तरप्रसूत्वरज्योतिरुदग्रपीडिकम् ।
 ताम्बूलिकामत्रमनोजघुण्टिकानिरीक्षणोन्मादितमन्मथान्तरम् ॥ २८ ॥

करीन्द्रशुण्डाकदलीकलामुषोः सुजङ्घयोः कान्तिभरेण चिन्तयत् ।
 वासोत्तरीयं तनुसूत्रनिर्मितं हेमाम्बुनिणिक्तमिवाच्छमद्गुतम् ॥ २९ ॥

नितम्बबिम्बद्वितयद्युतिच्छातिविनिजितार्केन्दुसुपूर्णमण्डलम् ।
 अधस्तरोयाम्बरपट्टदोरिकाविलम्बिगुच्छाकृतिमौक्तिकन्नजम् ॥ ३० ॥

गम्भीरनाभीहृदमाधुरीरसप्रमग्नरामेन्दुरसीन्द्रमानसम् ।
 तदुद्गवानेकबलीतरंगिणीतरंगनीरोत्तरलीकृतान्तरम् ॥ ३१ ॥

रोमावलीतदगतशैवलावलीविलीनहृच्छीरसिकेन्द्रपक्षिराद् ।
 तनूदरस्थाननितान्तसंशयज्ञानस्थदोलादुलिताखिलाशयः ॥ ३२ ॥

उत्तुङ्गवक्षोरुहभारभावितश्रीविग्रहात्यन्तविनम्भतारुचि ।
 अनेकमुक्तामणिहारभासुरग्रीवाविलगनत्रिसरातिसौभगम् ॥ ३३ ॥

पञ्चाशुगोद्गावितलोकनिर्जयध्वानोद्गवव्यञ्जनकण्ठकम्बुमत् ।
 अनेककोटिसफुटचन्द्रमण्डलश्रीचौरवक्रच्छविसारभासुरम् ॥ ३४ ॥

मुखेन्दुपूर्णमियसर्ववासरप्रमोदिदृक्चारुचकोररोचितम् ।
 धमिललमल्लीसुमनोऽभिर्गुफितमधुव्रतासादितमाधुरीरसम् ॥ ३५ ॥

तदेतसीमन्तितदिव्यमौक्तिकप्रकृष्टतारावलिकान्तकीर्तिमत् ।
 अमन्दवेणीमणिचन्द्रचन्द्रिकाप्रकाशसन्तोषितनेत्रकैरवम् ॥ ३६ ॥

दन्तावलिद्योतविमिश्रनिर्भूमंलश्रीमन्दहासामलमञ्जुकान्तिमत् ।
 दोर्वलिलवलगुस्फुरितांसयुगमकप्रकाण्डनित्योऽद्वताविराजितम् ॥ ३७ ॥

नखीघमारभ्यशिखान्तमुच्चकैरेकैकमेभिर्नयनैरुपासितम् ।
 कटाक्षसंजीवितसर्वमारितस्मरप्रबोरप्रवरप्रमोददम् ॥ ३८ ॥

यद्यप्यदोऽहं तव सर्वमद्भुतं तथापि मन्मानसबन्धनाय ते ।
 सदास्तु पादाम्बुजयुग्ममुल्लसन्नखीघर्किजल्कसमूहरच्छितम् ॥ ३९ ॥

ध्यानाय गानाय च भक्तचेतसां प्रमोददानाय च नित्यमेधताम् ।
 तवेदृशं सौभगमङ्गमाधुरीविमिश्रमत्यर्थमनोहरं प्रभोः ॥ ४० ॥

प्रमोदनामाङ्कितमद्भुतं वनं लीलालयं मे हृदये विराजताम् ।
 यदंशमात्रैव विभाति माधुरी वैकुण्ठवृन्दावनगह्यरादिषु ॥ ४१ ॥

लीलाधामविशिष्टमद्भुततमं श्री सम्पदां मन्दिरं
 सञ्चिद्रूपमनन्तमक्षरमयं यद्वचापकं विश्वतः ।

तते धाम विराजतां मम हृदि श्रीरामरामेरमे
 प्रेमानन्दमयं मनश्च वचनं सुश्रुतिवृत्तं यतः ॥ ४२ ॥

लीलास्तास्तव राससंनिधिमिता भक्ताखिलास्वादिता
 व्यक्ताव्यक्ततया प्रमोदविपिने संजायमानाः पराः ।

भक्तानां हृदयैकचिन्तनरसप्रेमप्रवृद्धप्रदा
 भूयासुर्ममजीवनाय सहजानन्दे गुणग्रामणीः ॥ ४३ ॥

परं ब्रह्म रामचन्द्रः सच्चिदानन्दमात्रकः ।
 यदीदृशं न प्रभवेद्भक्तानां जीवनं कथम् ॥ ४४ ॥

प्रमोदपात्रीकृतभक्तमानसं ब्रह्मादिदेवैरपि सुष्टु भावितम् ।
 लीलारसानन्दत्रयं विराजितं समेधतां मद्भृदयैकजीवनम् ॥ ४५ ॥

नमः श्रीनन्दनाख्याय गोपराजाय धीमते ।
 नमस्तथा श्रीराजिन्यै याभ्यां त्वं नित्यलालिता ॥ ४६ ॥

नमस्तदावेशयुड्भ्यां वात्सल्यरसपुष्टाभ्याम् ।
 भाग्यवदभ्यां त्रिभुवनसौख्यकाभ्यां निरन्तरम् ॥ ४७ ॥

दशरथकौसल्याभ्यां सुखितश्रीमाङ्गल्यकाभ्यां च ।
 त्रिभुवन सौराज्यपदप्रभाविताभ्यां नमो नित्यम् ॥ ४८ ॥

नमस्ते नित्यपूर्णये लीलायै मधुरश्रिये ।
 यदावेशवशादेतन्मिथुनं नित्यं भासते ॥ ४९ ॥

इति स्तुत्वास्फुरल्लीलारसावेशितया मुहुः ।
 रोमाञ्चिततनुर्विष्णुर्दण्डवत्प्रापतद्भुवि ॥ ५० ॥

मुहुर्मुहुः स्तुति कृत्वा नर्ति कृत्वा मुहुर्मुहुः।
कृतार्थीकृत्य चात्यानं स्वधाम समग्रात्तः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सोताजन्मोत्सवेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

महादेव उवाच

अहं हरिः पद्मभवस्तथान्ये देवा पदडिग्रद्वितयं प्रपन्नाः।
भवन्ति लोके महतामपीशास्तां रामरामां प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ १ ॥
गुह्यं च ते नाम यदास्ति नित्यं गृह्णन्ति यद्वै सहजेति वेदाः।
मातः स्फुटं तत्प्रतिपाद्यरूपां त्वां देवतां कामपि संश्रयामि ॥ २ ॥
वनं प्रमोदाख्यमनन्तकोटिश्रीजुष्टमानन्दमयं समंतात्।
त्वद्वल्लभो यत्र च रामचन्द्रो विभाति कन्दर्पपरार्घ्यवेषः ॥ ३ ॥
भक्त्या प्रयुक्तं तदहं श्रयामि भूत्वा कदाचित् खलु कोऽपि गोपः।
चिरं यदानन्दसमुद्रमग्नो ब्रह्माक्षरं वेद न किञ्चिदेतत् ॥ ४ ॥
तव स्वरूपं श्रुतिभिर्विमृग्यं ब्रह्मादिदेवैरपि नैव गम्यम्।
अधिप्रमोदाटविकुञ्जवीथिष्वदो विसर्पत्यभितः पदाभ्याम् ॥ ५ ॥
शृङ्गारनामा रसराज उच्चैस्तवैव देहे कलिनप्रतिष्ठः।
यदंशमात्रेण जगत्समस्तं विमोहित स्थावरजंगमाढ्यम् ॥ ६ ॥
लक्ष्मीः स्वयं या हरिसंगमेन प्रमोदयन्ती हृदयं विभाति।
सा त्वक्टाक्षामृतभूरिवर्षः प्रभाविनोति ध्रुवमेव वेद्धि ॥ ७ ॥
विना त्वदडिग्रप्रभवप्रभावं कुतो भवेदृद्धिरिति प्रतीतम्।
यतस्त्वदाराधनविच्छितानां भवोदधौ दुःखपरम्परैव ॥ ८ ॥
दिने-दिने यत्र तवोदयेच्छुः सखीसमूहो यतते त्वदीशम्।
वशे विधातुं बहुभावदूत्यैः स ते विलासो हृदये ममास्ताम् ॥ ९ ॥
यथा पुमर्थाः पुरुषाय भोगा यच्छन्ति चत्वार उदीर्णरूपाः।
तथा स्वतन्त्रः खलु ते विलासः फलात्मकश्चैव फलार्पकश्च ॥ १० ॥
तवैव नित्यं वशवर्तिनी सा मायाभिधा शक्तिरनन्तरूपा।
यथाखिलं मोहितमेवदुच्चैर्जगत्स्वरूपं परतन्त्रमेव ॥ ११ ॥

अचिन्त्यरूपा करुणा भवत्याः शक्ता समुद्धर्तुं मुदेति जीवान् ।
नो चेत्कथं दुस्तरमोहजालं विभिद्य पारं परमं प्रयान्ति ॥ १२ ॥

पितामहो यद्वितनोतिविश्वं रक्षन् हरिद्रावियते च दैत्यान् ।
अहं तथा संहरणं करोमि तदेतदाभाति भवत्प्रसादः ॥ १३ ॥

यतोऽभवद्वाङ्मनसं निवृत्तं यदाप्यनावाप्यमिहास्ति किञ्चित् ।
यदेव सर्वेऽमुनिभिर्गृहीतं तदेव रूपं परमं भवत्याः ॥ १४ ॥

अनन्तशक्तिप्रभवप्रभावमनन्तसंख्याकापुमर्थमूलम् ।
अनन्तकालक्षपणाक्षयं ते विचेष्टितं मे हृदये चकास्तु ॥ १५ ॥

तडिलतावच्च सुवर्णवर्णं रामान्नसम्पर्कसदामनोज्ञम् ।
ध्यातं न यैस्ते जननि स्वरूपं तेषां भवेऽस्मिन् जनुरेव मोघम् ॥ १६ ॥

तावन्मुखे जाङ्घमुदेति भूयस्तावद्विद्विद्वो भवतीह लोकः ।
तवन्न कान्तिप्रसरोऽस्मिन् देहे यावन्न तेऽजायत दृष्टिपातः ॥ १७ ॥

अधिप्रमोदाटविकुञ्ज मध्ये श्रीरामयोगेन सदा स्फुरन्ती ।
इन्द्रीवरश्यामललोचनां त्वां सम्पत्तिसंवित्तिकृते भजामि ॥ १८ ॥

यद्वागभवं नाम निरुद्धवीजं परात्मकं वेदसमूलमूलम् ।
तत्तद्वपुः संनिहितं समस्ततन्त्रैषु मन्त्रात्मतया भजामि ॥ १९ ॥

कदाचिदुन्मीलितमानभावोन्नतै भ्रुवौ मन्मथचापचारू ।
श्रीरामचन्द्रैकरसीन्द्रभाव्ये भजामि ते मुक्तकृपाकटाक्षे ॥ २० ॥

वेदान्तवाक्येषु निगूढमुच्चैर्यत्तपरं ब्रह्म चिदेकमात्रम् ।
तस्यापि चेत्थं परमाप्रतिष्ठा तदा कथं वाग्विषयत्वमेषि ॥ २१ ॥

नित्ये महिम्नि प्रथितप्रतिष्ठा त्वेके महागाथगुणेकजुष्टा ।
अगोचरा ब्रह्मशिवादिभिस्त्वमधिप्रमोदाटवि दृश्यसे वै ॥ २२ ॥

कदापि पञ्चत्वमियाद्विरचिस्तथा विरामं भजते रमेशः ।
भजाम्यहं चैव विनाशभावं तदा त्वमीशः स्वयमेव चासि ॥ २३ ॥

त्वदङ्ग्रिपद्व्युरुहगर्भधूलीं त्रिवेदमल्लीसुमनोमधूलीम् ।
विचिन्वतां ज्ञानयथेष्वगम्यामधिप्रमोदाटवि किं न लप्स्ये ॥ २४ ॥

वेदान्तविज्ञानविनिश्चितार्थेयोगेन कष्टेन गृहीतमन्यैः ।
तत्त्वत्स्वरूपं प्रमुदाटवीनामाभीरकन्याभिरहो सुखापम् ॥ २५ ॥

यथाकथं चिद्विषयैर्विमुक्ता नृपां मनोवृत्तिरुदीर्णरूपा ।
त्वामप्रमेयामविलभ्य सीते कदर्थनीया किमु मुक्तिमार्गं ॥ २६ ॥

ये स्वाश्रयां च प्रवदन्ति मुर्किं तेषामहंभाविनष्टमात्रा ।
ब्रह्मास्त्ररूपाखलु चित्तवृत्तिरत्यर्थमेवप्रविभाति मोघा ॥ २७ ॥

ये त्वत्पदाद्बजं प्रभजन्ति सन्तस्तेषां परानुग्रहमात्रवश्या ।
 स्वं ब्रह्मधर्मं प्रविहाय मातः करोषि साश्र्वर्यचरित्रचर्याम् ॥ २८ ॥
 रजांसि भूमेः प्रमिमातु कश्चित्तथा तरंगात् जलधेर्बिभर्तुं ।
 तथापि मातस्तव दिव्यकेलीगुणात् न संख्यातुमसौ समर्थः ॥ २९ ॥
 नमस्त्रिवेदीशिरसि स्थितायै ततोऽपि दौर्लभ्यतमान्वितायै ।
 स्वभक्तिमात्रैकसुलभात्मने ते श्रीसच्चिदानन्दपदोन्नतायै ॥ ३० ॥
 प्रमोदवनवीथीषु सहजानन्दनी तु या ।
 सा त्वं जनकभूपस्य गृहे मातः समागता ॥ ३१ ॥
 भक्तानुग्रहकारिण्याः को जानाति तव क्रियाम् ।
 फलानुमेयमात्रत्वात्थापि खलु गीयते ॥ ३२ ॥
 इत्युच्चायां शिवः स्तोत्रं सीतायाः परमश्रियः ।
 सानन्दाश्रुमिलन्नेत्रं दण्डवन्न्यपतद्वुवि ॥ ३३ ॥

इति श्री मदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणोये
 सीताजन्मस्तुतावेकोनर्विशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विशोऽध्यायः

इन्द्र उवाच

मदाधिपत्यं कियदेतदस्ति यस्मिन्नहं नाम तथापि मातः ।
 सेयं भवत्याः सुदुरन्तमाया नो चेत्कथं वै प्रभजामि न त्वाम् ॥ १ ॥
 ब्रह्मादयो लोकपालाः समग्रास्त्वदिग्न्यपद्मेषुहृष्टिरूपाः ।
 लुठन्ति ते धाम्नि शुभे प्रमुद्दने गवां पुरीषेषु रजःसु चैव ॥ २ ॥
 तत्रापि मातः प्रविभासि नित्यं प्रमोदवल्लीवनग्रह्वरेषु ।
 अत्रापि चांशेन ततोऽवतीर्णरामेण साकं रमितुं रमाभिः ॥ ३ ॥
 यान्या अपि ब्रजभुवि प्रमदाः सहस्रं श्रोरामचन्द्ररमणोत्सवलब्धकामाः ।
 तास्त्वत्प्रसादमधिगम्यन चेदभूषां केवं सुखं हरिविरचिशिवाद्यलभ्यम् ॥ ४ ॥
 व्यक्ता विभाति सततं बहुमूर्तिता ते एकैव यद्रमसि रामरसीन्द्रयुक्ता ।
 कुमुदने प्रमुदवीथिषु नित्यधाम्नि संकेतकुञ्जमिथिलापुरि कोसलायाम् ॥ ५ ॥
 श्रीराधिकासिकिलकीर्तिसुतेतिगीतासीतासिकोसलपुरेमिथिलापुरे च ।
 व्यक्तं तदंशसहिता सहजेति चासि श्रीमत्रप्रमोदवनवीथिषु पुर्णरूपा ॥ ६ ॥

पूर्णैव सर्वविषयेषु विदीर्णदृष्टिर्नित्यं तथापि रमसे रसिकेन्द्रयुक्ता ।
 श्रीमत्प्रमोदवनवीथिषु नित्यमग्ना स्वानन्दसिन्धुलहरीगणसंगमेषु ॥ ७ ॥

साकेतधाम्नि सुभगे सरयूतटान्तरिगन्तरंगशिशिरोपवनाभिरामे ।
 नत्यं स्थितैव जगतोऽन्तकरणाय मातर्भूयोऽपि सम्प्रकटितासि निजांशुभासा ॥ ८ ॥

कल्याणिनी सुखदकल्पलता जनानां स्वाङ्गिप्रसादभवभव्यसमूहभाजाम् ।
 भर्कि तनोषि कृपया खलु रामचन्द्रहस्तग्रहं विदधती भवसिन्धुमध्ये ॥ ९ ॥

न स्यास्त्वमीशि यति दत्तकरावलम्बा भक्तावलेविदधतीकुशलानि नित्यम् ।
 श्रीमन्महारसिकराजवरोऽपि किं तु कुर्वति तेषु करुणामरुणाङ्गिप्रपद्मे ॥ १० ॥

स्वरूपभूता तव या प्रकाशशक्तिः परं सा सुविशुद्धसत्त्वा ।
 उदीर्णबोधा विरजस्तमस्का न यत्र मायागुणसम्भूतओघः ॥ ११ ॥

अज्ञानिनां ये गमकास्ते न सन्ति लोभादयस्तव देहानुबन्धाः ।
 तथापि दपं शमयस्यासुराणां धर्मावर्गुसि कुरुषे च स्वभावात् ॥ १२ ॥

त्वं कालरूपा त्वमसि श्रीः सुधा त्वं माता पिताजगतस्त्वं हि तेषु ।
 लोलावतारैर्जयसि क्रीडसि त्वं नानास्वरूपैः सह पत्या रमेत ॥ १३ ॥

त्वं भक्तिरूपाखिलजीवजुष्टा प्रवर्तयस्यार्यपथं कृपाढ्ये ।
 वेदार्थसारज्ञबोधावलीभिः प्रायः प्रपन्ना निजरूपलब्धये ॥ १४ ॥

ब्रह्माण्डवर्गे मद्विधाः कोटिशस्ते गायन्ति कीर्ति विपुलप्रणादम् ।
 दृष्ट्वा विभूति तव भूरिभाग्ये न कस्य जायेत हि मानभङ्गः ॥ १५ ॥

आविर्भवन्ती भुवने आजसे त्वं शमाय दैतेयजभूभरस्य ।
 तथैव पादाम्बुजमाधुरोजुषां भवायवर्गाय सतां मुनीनाम् ॥ १६ ॥

तुभ्यं नमो भगवत्यै पुरुष्यै श्रीजानक्यै श्रीसहजाधिकायै ।
 अप्राकृतं सत्वमुपाददाना या क्षेममेतस्य करोषि तस्यै ॥ १७ ॥

यः कृष्णनामा भगवान् यशोऽदागर्भेकरत्नं भविता द्वापरान्ते ।
 सोऽपि त्वदंशेन समूद्रकामो भवायवर्गं स्वजुषां संविधाता ॥ १८ ॥

श्रीरामचन्द्रोऽजनि राजमौलेरघुप्रवीरादशवक्रादिहन्ता ।
 सो वै त्वदीयाधरपीयूषधारावशीकृतः क्रीत एव त्वयाम्ब ॥ १९ ॥

स्वच्छन्दलोलावपुषे विशुद्धविज्ञानमूर्त्यं करुणात्मिकायै ।
 सर्वात्मिकायै सर्वबीजप्रदायै नमः नमः सर्वभूतात्मने ते ॥ २० ॥

न ज्ञायते ते जननि स्वरूपमस्मादृशैस्तव भाव्यानुबद्धैः ।
 तेषां कृपाहेतव एतदेव प्रकाशितं निजरूपं भवत्या ॥ २१ ॥

त्वयानिजानुग्रहभाजनीकृताः सुरेश्वरा मादृशाः कोटिशोऽद्य ।
 न चेत्कथं दृश्यरूपास्यमीभिर्निरंजना निर्गुणा त्वं निरीहा ॥ २२ ॥

त्वं जानकी जनकस्यालयेऽद्य त्वं श्रीः परा सहजा त्वं कलेश्वरी ।
 स्वयोगशक्तया बहुधा त्वं विभासि त्वया सनाथा वयमद्वा समस्ताः ॥ २३ ॥
 त्वमीश्वरदेवि चराचरस्य त्वं नः पतीनां पतिरप्रमेया ।
 धराधर्मशुतिकोविप्रदेवरक्षाकरी जयतात्केवलैव ॥ २४ ॥

लक्ष्मण उवाच

इत्युक्त्वा देवराजस्तां सुरभीस्तननिंगौः ।
 अभ्यषिञ्चत्सरभसं पयोभिरमृतोपमैः ॥ २५ ॥
 ऐरावतकरानीतव्योमगङ्गापयोभरैः ।
 मन्दारकुसुमस्तोममकरन्दसुगन्धिभिः ॥ २६ ॥
 सौराज्यं चैव साम्राज्यं सर्वेश्वर्यमहापदम् ।
 आधिराज्यं महाराज्यं दत्त्वा तस्यैपरश्रिये ॥ २७ ॥
 तदीयचरणाम्भोजमकरन्दसुनिर्वृत्तः ।
 कृतार्थं मन्यमानं स्वं निजलोकमुपान्नजत् ॥ २८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये सीताजन्मो-
 तसवे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

अग्निरुद्धाच

तव नखरुचिद्योत्तैः पारेपराद्वरविप्रभा भवति सततं मन्दीभूता प्रमोदवनेश्वरि ।
 अथ यदि भवत्कारुण्याब्धेरुतञ्चतिवीचिका शिथिलप्रायप्राणोऽप्यशोभत सूर्यवत् ॥१॥
 जननि मयका प्राप्तं तेजस्त्वदीयनखत्विषस्त्रिभुवनमहाराज्यमप्यणुमासते ।
 यदिदमखिललोके पूर्णं महः प्रविलोक्यते तदपि तव चेद् दृष्टं रूपं भवत्युमात्रकम् ॥२॥
 दिनमणिः स्वो मुक्तामाणिक्यहीरमाणिप्रभा हिमकरकलाकान्तिस्तोमः सुवर्णमरीचयः ।
 यदिहभुवने दिव्यं भौमं तथा करजं महः सकलमपि तन्मन्ये तावन्मदङ्गकलोऽद्भुवम् ॥३॥
 मयि पुनरदस्तेजोमात्रं त्वदीयतनुप्रभा वितरणभव मातः का ते रुचामियतीस्तुतिः ।
 परमपुरुषप्राणप्रेयस्तमे भवतीपरं कलयसि कलाकलापं यत्सत्वं तद्वर्जितमात्मना ॥४॥
 इयतिविभवे तासां भासामहो सुमहापदे जयति भवती सीतेमूर्द्धाभिषिक्त पदागमैः ।
 तदपि च न ते दृष्टःकापिध्रुवंमनसिस्मयो न भवति यतःकाचित्कोटिर्भवत्प्रतियोगिनी ॥५॥

प्रमुदविपिनक्रोडकीडापरा परपूरुषप्रणयपदवीसीमा सामानुग्रहभाजनम् ।
 कल्यकल्यप्रेम्णा श्रीमत्यदाम्बुजयोः परं विधिहरिहरश्रीशेषेन्द्राद्युपासितमात्रयोः ॥६॥
 परमपुरुषार्थस्ते लीलारसात्मकविग्रहेप्रमुदविपिनान्तश्रीः संयोगविप्रयुजात्मिका ।
 विधिहरिहराद्यन्तर्निष्टैः सुरैः समुपासिता प्रकृतिमधुराकारा धारामृतद्रवरूपिणी ॥७॥
 रसिकमणिना युक्ता रामेन्द्रनाप्रमुदाट्वी प्रकटविलसद्गूपा गोपालिकापटुवोशिनी ।
 उदयसिकलाकोटिज्योत्स्नामयीमधुराकृतिर्निजरसमहामग्नानन्दोदधेःस्वसखीगणैः ॥८॥
 तत्र हि रमणः प्रोक्तः श्रीरामचन्द्र इति श्रुती तदुदयपदंश्रीमायाख्या श्रुताभवतीपुनः ।
 त्वपि सति भवेत्सद्बुद्धिश्चेज्जनो न विमुच्यतेनियतमथ तज्जायेतज्ञानंयदीश्वरगोचरा ॥९॥

नमो महाचिदानन्दनीशक्तिसमेताय विश्वोदयस्थितिसंहरणामितलीलाशालिने
 महाभागीकरसिकाय प्रमोदवनविलासिने प्रमोदवननिकेतनचमत्कारकस्वानन्दभयनि-
 त्यनिरविधिविलासप्रेमास्पदस्वरूपाय रामाय ॥ १० ॥

तुभ्यं च नमस्तदेकविहारिण्यै ब्रह्मानन्दैकप्रतिष्ठायै संयोगसुधातरञ्जिष्यै वियोग-
 हुताशकवलीकृताशेषव्यतिरिक्तभावायै ज्वालामालिन्यै प्रज्वलन्महाभावानलज्वा-
 लानुरागरसिकायै गोपश्वर्यै जनकनरेन्द्रतनयायै तत्र श्रीनन्दनदुहित्रे श्रीराजिनी-
 गर्भेकमहांशु मालिमाणीक्यमालायै श्रीसुखितगवेन्द्रनन्दनप्रेमैकभाजनायै श्रीमाङ्गल्य-
 कालालनलितविग्रहायै निरवग्रहानुग्रहपात्रीकृतनिजजनपरिवेष्टितर्यै परमपूरुषीरूप-
 प्रकटिताशेषपुमर्थधोरिण्यै सुधारसद्रवशीतायै सीतायै ॥ ११ ॥

इत्यमुक्त्वा स्तुतिं तस्यास्त्रिवेदीरुद्दसत्पदाम् ।
 दण्डवन्न्यपतश्चाग्निराधिदैविकरूपधृक् ॥ १२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 देवस्तुतावेकर्विशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वादशोऽध्यायः

धर्मराज उवाच

नमोऽस्तु ते धर्मवसुन्धरायै धर्मात्मिकायै धर्मफलात्मिकायै ।
 समस्तधर्मातिगदैत्यवंशमूलचिछिदे रामपरप्रियायै ॥ १ ॥
 समस्तजीवाभ्युदयैकहेतुर्धर्मः परस्त्वं फलदा च तस्य ।
 विभासि चेत्स्य प्रतियोगिनी त्वं तदा भवेददुःखतिर्जनानाम् ॥ २ ॥

समासतो व्यासत एव चापित्वमेव धर्मः श्रुतिलक्षणो यः ।
 सर्गाय विश्वस्य तनोषि रूपं मर्यादाख्यं यत एवास्य बन्धः ॥ ३ ॥
 प्रत्वाहमार्गोऽप्यखिलस्त्वयीशि प्रतिष्ठितो यत्र भवः पुनः पुनः ।
 निजेच्छया रामरमे कदाचिदनुग्रहं चेत्कुरुषे विमुक्तये ॥ ४ ॥
 कर्त्ता किया कर्मगणः समस्तस्त्वयीशि सर्वं करणप्रतिष्ठितम् ।
 सर्वस्याधिष्ठानमयैकशक्त्या विचिन्त्य भोगेच्छतयास्त्वधोजुषे ॥ ५ ॥
 कुर्तर्कमोहोपहतस्वभावाः कुतः क वा नेति वदन्ति विश्वम् ।
 अध्यात्मविद्याकुशलाः पुनस्त्वां सर्वस्य मूलं परमामनन्ति ॥ ६ ॥
 दण्डं भवे धारयाम्युग्रमद्वा पापात्मसु त्वत्स्वरूपद्वृहेषु ।
 सोऽहं यदा स्यां परमोशमानी तदा मयि त्वं विदधासिदण्डम् ॥ ७ ॥
 लिखाम्यहं सदसच्चेतरेषां भवप्रवाहोपगतात्मनां नृणाम् ।
 न तु त्वदीयोन्नतपादपद्मपरायणानां पुरुषेश्वराणाम् ॥ ८ ॥
 कदाचिदानेतुमभूत्ववृत्तो मदभूतवर्गः प्रमदाटवीस्थम् ।
 कंचित्त्वदीयं जनमात्ममोहाद्विः कदाचित्कलितात्यधर्मम् ॥ ९ ॥

तथा ह्यम्ब काश्चिदन्त्यजः पापाचार आजन्मकृतमांसाशनो मदिरामत्तो
 मत्स्यान् धनन् संतततिपश्चितैकपरिपोषितनिजकुद्भ्वः शिश्नोदरपरायणः केनचित्कर्मणा
 प्रमोदाटव्यां चातुर्मास्यप्रसङ्गे समागतानां परमहंसानां मुनीनां श्रीरामभक्तानामङ्ग-
 सञ्ज्ञनं पवमानं सेवमानः स्वपत्न्याऽनीतं तदुच्छिष्टं जुषाणः श्रीहरिचरणसरोज-
 संगितुलसीदलसौरभमम्भः पिबन् कालभित्वाह्यामास । ततः कदाचिन्मृगयां गतो
 वराहान्महिषान् मृगांशोद्वेजयमानः केनचित्केसरिणाकालितः प्राणात्यपमगात् ।
 ततस्तमानेतुं यमदूतास्तीव्यन्दंष्टाः करालवदनाः सुदीर्घनासा भयानकाः कल्माष-
 विग्रहाः पिशंगोग्रोर्ध्वप्ररूपकेशाः कठिनकशाभिघातिन उच्चावचदशनाः प्रेता इव
 संयमनीं नेतुं प्रवृत्ताः ।

तांश्चाद्वप्थ एव तर्जयन्तस्तर्जयन्तइव सधनुवर्णाम्बुजकराः
 पीतवाससो वेत्रधराः श्रीरामराघवेन्द्रस्य दूता मिलिताः ।
 ते च तैः पराभूतामन्निदेश्या असर्था इव जाताः ।
 किमर्थं सकौवणधिमो धर्मविमुख आजन्मयचित्पिशितो मृगाशनः
 श्रीरामचन्द्र दूतैः श्रीरामपाश्वमेव नीयत इति
 शोचमानास्ततः परावृत्ता बभूवुरागत्य च मामूचुः ॥ १० ॥

यमदूता ऊचु

भगवन् वैवस्वत श्राद्धेऽव कश्चिन्दन्त्यजः प्रमोदवनस्य पाश्वे लुब्धको भूत्वा
 विचरन् केशरिणाहृतः । सोऽस्मयात्करेभ्य आच्छिद्य श्रीरामचन्द्रदूतैः श्रीरामपाश्वमेव
 मीयत इति महदाशचयं नः संवृतं यतोऽयं दुराचारः पापिष्ठतमोऽन्त्यजः सन्यासिनामूर्द्धरे-

तसां योगीश्वराणामात्मज्ञानामपि दुरापं रामपदं केन कर्मातिशयेन नीयत इति भवानेव वेदेति । तानहं विमृश्य तस्याचिन्त्यगतितामवोचम् ॥ ११ ॥

अहो दूता न ज्ञायत एष भवद्भिः प्रमोदवनैकतिष्ठन्सकलभाग्यवतां मूढ्णिम-
विरुद्धस्तत्र खलु कदाचिद्रामभक्ताः परमहंसा मुनयोऽध्युपेतास्तेषामुच्छिष्टमनेन भक्षित-
मभूत्सारवं चाम्बुश्रीचरणसुगन्धितुलसीतरुमञ्जरीमञ्जुलसोवहं स्फुटमाजन्म पीयूष
तमभूतदञ्जसङ्गीशीतलमन्दसुगन्धिः पवमानश्चेवितमस्तेन कर्मणाध्वस्तरजस्तमोमलः
सुविशुद्धमानसोऽयं देहात्यये रामदूतैरेव नीयते श्रीकृष्णाख्यंधाम नातः परमीदृग्विद-
धोऽप्यन्योऽपि भवद्भिरिहानीयतां तत्रैता गाथाः स्मर्तव्याः येषां प्रमोदवनवासजुषां
जनानां पापात्मनामपि सुखार्थमतीतमायुः । स्वेच्छाक्रियाश्च हरिनामपराङ्मुखाश्च
तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १२ ॥

ये सारवं सलिलमिन्दुसुधावलक्षं श्रीपादसंकलितमञ्जलिभिः पिबन्ति ।

तत्तीरऽभूरुहगतातपगात्रतापास्तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १३ ॥

येषां च कुक्षिगतमन्नमतीव पूतमुच्छिष्टभूतममृतोपममेकसिक्थम् ।

श्रीरामचन्द्रमधुराधरसंगमिष्टं तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १४ ॥

श्रीरामसेवककरेविपुलप्रसादेरुच्छिष्टदत्तममृतोपमिष्टमन्त्रम् ।

ये भक्षयन्ति नितरामपि नीचजातास्तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १५ ॥

ये रामचन्द्रचरणाम्बुजलरनचारुनित्योल्लसत्तुलसिकारजसाभिषिक्ताः ।

श्रीरामनामगदनैर्वदने पवित्रास्तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १६ ॥

चाण्डालयोनिपतिता अपि येन्तकाले श्रीमत्रप्रमोदवनभूतुलसीतरुणाम् ।

मूलोद्ध्रवां कर्हिचिन्मृदमद्वहन्ति तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १७ ॥

ये चित्रकूटरमणाद्रिशिलातलोत्थां मृत्स्नामतीवरुचिरां च समुद्धहन्ति ।

मन्दाकिनीपुलिनघूलिसुधूसराङ्गास्तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १८ ॥

ये कोसलानगरराजपवित्रवीथीधूलीसुपृक्तवपुषो मनुजा चियन्ते ।

आजन्म पातककृतोऽपि नृशंसयोऽपि तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ १९ ॥

येषां प्रमोदवनवीथिषु काककोलपेर्वादयः कवलयन्ति वपुः कदाचित् ।

पिण्डादिकर्मरहितानपि चातिपापांस्तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ २० ॥

ये कोसलापरिसरत्सरयूतरङ्गासम्पृक्तमारुतसमागममात्रपूताः ।

देशेषु तेषु निवसन्ति च मानवा ये तान्नैव संस्पृशत दूतवरा मदीयाः ॥ २१ ॥

इत्येवमुक्तास्ते मदीया अत्युग्रयातनाकारिणोऽपि दूता कोसलापुरोपान्त-
भूमिषु प्रमोदवनवीथिषु चित्रकूटपरितः प्रदेशेषु सरयूतीरप्रदेशेषु तदुपान्तदेशेषु
च मृतान्नैवाधुनाऽन्यन्ति पक्षिणो मृगान् मशकान् कीटानपि किमुत मानवान् ।
सोऽयं तवैव महिमा श्रीमज्जनकनरेन्द्रनन्दन्याः साकेतपुराधीशमहिष्या मिथिलापुर-
कुमारिकायाः । प्रमोदवननित्यवासिन्याः श्रीप्रमुदाटवोसाम्राज्यसुखितश्रीराघववन्द-

चन्द्रिकायाः श्रीतन्दननन्दिन्याः श्री सहजानन्दिन्यादित्रभुवनसुखसमूहवितरणाय नित्य मुञ्जूस्मभतेस्म । ॐ नमस्तस्यै सुवर्णहलाकृष्टजनकरेन्द्रयज्ञावनीयावनीकरणप्रवणायै रत्नसिंहासनपरिसरपृसृत्वरनवनवीननदीतरङ्गच्छटाचाखीज्यमानाद्भूतविग्रहायै ऊर्मिला माण्डवीश्रुतकीर्तिमण्डितमहामहासनप्रतिष्ठितायै धरणीदेवताकरकमलवितीण्यैंजनक-नरेन्द्रसादरगृहीतायैसुनयनादेवीनयनानन्दिचन्द्रिकायैचलच्चकोरीनयनाञ्जलिनिपीतमुख-चन्द्रसुधायै श्रीसहजानन्दिन्यै । इत्युक्त्वा वैवस्वतो भगवान् मुहुमुहुरूपहृतोपढौकनीय-कृतनिजविग्रहः साष्टाङ्गं प्रणम्योपरराम ॥ २२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोपाख्याने यमकृतजानकीस्तुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोद्विंशोऽध्यायः

निञ्चर्त्तिरुचाच

अभूदधर्मप्रसरः पुरा यत् पापात्मिका सृष्टिरभूत्तरामम्,
ततोऽपि संरक्षित आत्मनो जनस्तस्मै नमस्तेऽखिलधर्ममूर्तये ॥ १ ॥

कलिः कलंकी कठिनः कलाहरः सर्वात्मना पापरुचिर्जनुष्मताम् ।
यन्नामनोदेन विलुप्तवैभवस्तस्मे प्रमोदावनिसुश्रिये नमः ॥ २ ॥

भावाश्चये काममदादयोऽनिशं महोर्जिताश्चेव महाबला नृषु ।
त्वकीर्ततस्ते विफलात्मतामगुस्तस्मै समस्तोद्धरणात्मने नमः ॥ ३ ॥

नमो नमस्ते जनकेन्द्रनन्दिनी प्रमोदकुन्दावनकुञ्जवासिनि ।
नमो नमस्ते रसिकेन्द्रसंगते स्फुरन्महाभोगसमूहभोगिनि ॥ ४ ॥

शृङ्गारमूर्तेः स्मर आधिदैवकः श्रीरामचन्द्रस्य मनोविमोहनः ।
तदंशमात्रा स्फुटमुदगतो भवे चक्रे मुनीनां महतां विमोहनम् ॥ ५ ॥

एवं त्वदीयाखिल लोलारसार्थं सम्पुष्टरूपाः क्रोधमोहादिभावाः ।
तेषामंशा विषयानन्दयोगज्जनं निबध्नन्तनिजेन कर्मणा ॥ ६ ॥

पञ्चेन्द्रियाणां खलु याश्चवृत्तयस्त्वद्भुक्तिभाजामकूलतां दधुः ।
ता एव लग्ना विषयेषु भूयसिश्वभ्रे लोकं पातयित्वा प्रवृद्धाः ॥ ७ ॥

त्वं शैशवे जानकीति प्रगीता सीतेति चाद्यैः कविभिः सुधीभिः ।
तारुण्यमभ्येत्य च मोदिनीति प्रमोदारण्ये सहजानन्दिनीति ॥ ८ ॥

एकैकं ते नाम सर्वेषु वेदेष्वाख्यातं चेदेष लोको गृणाति ।
तस्यानुभावाद्याति भावं परं ते प्रेमाख्यं यः कोटिजन्मातिपूर्तः ॥ ९ ॥

यज्ञैदनैस्तपसाचातिमात्रैर्वृतः सुपुण्यातिशयेन कश्चित् ।
 त्वत्पादाब्जं भजते देवि सीते तस्य क्षणात्सुलभो रामचन्द्रः ॥ १० ॥
 शेषो रविर्वायु पुत्रोऽथ रुद्धः साक्षात्स्वयंभूमंगवान् विरञ्जिः ।
 इन्द्रश्चन्द्रः सनकाद्याश्च सर्वे जानन्ति त्वांमीशि भजन्ति भवत्या ॥ ११ ॥
 ज्ञानात्मको भगवान् श्रीहयास्यस्त्वद्भक्तिमात्रादुत्युलकः सदैव ।
 गृणाति त्वां कुम्भजाप प्रसादाद्यत्कुभजस्त्वां भजते नित्यमेव ॥ १२ ॥
 स्वायंभुवो मनुराख्यातधर्मः सर्वं ते चाब्रूत राद्धान्तमेकम् ।
 त्वद्भक्त्याख्ययेनरामः प्रसन्नो नित्यानन्दं स्वपदं संददाति ॥ १३ ॥
 नान्यः पन्था विद्यते स्वात्मलब्धये नान्यो भावो विद्यते चापि लोके ।
 नान्यजानं विद्यते सर्ववेदेष्वेकं सीतानाममात्रं विहाय ॥ १४ ॥
 ज्ञानं सीतानामतुल्यं न किञ्चिच्छास्त्रं सीतानामतुल्यं न किञ्चित् ।
 कृत्यं सीतानामतुल्यं न किञ्चिद्वेधं सीतानामतुल्यं न किञ्चित् ॥ १५ ॥
 एकं शास्त्रं गीयते यत्र सीता एका लोके देवता चापि सीता ।
 एको मन्त्रश्चापि सीतेति नाम कर्माप्येकं पूज्यते यत्र सीता ॥ १६ ॥
 सर्वे देवा यत्पराः सम्बभूवुः सर्वे यज्ञाः यत्पराः सम्बभूवुः ।
 सर्वे मार्गा यत्पराः सम्बभूवुः सा त्वं सीतानाम लोके प्रसिद्धा ॥ १७ ॥
 सीता नित्या जानकी मोदिनीति प्रेमा क्षेमा सहजानन्दनीति ।
 ध्यायञ्चूष्ट्वन् संगिरत् कीर्तयंश्च जन्तुर्नित्यं मुच्यते सर्वबन्धात् ॥ १८ ॥
 पाहि त्राहि त्रिभुवनमिदं स्वाश्रयं नित्यसिद्धे
 पाहि त्राहि त्रिभुवनजनान् स्वाश्रयान् देवि सीते ।
 पाहि त्राहि स्वरमणकरं रामचन्द्रस्थं लोकं
 भूयो भूयो जगति भवतो भ्राजतां नित्यमेव ॥ १९ ॥

जगत्स्वामिनी भामिनी कामिनी त्वं जगत्तोषिणी पोषिणी रामयो वा ।
 जगद्वन्दिता नन्दिता नन्दिनीत्वं चिरं देवि दीप्यत्स्वभक्तानवन्ती ॥ २० ॥
 अये रामचन्द्रप्रिये पूर्णरूपे परा चेन्दिरा त्वत्कटाक्षोप्यरूपा ।
 परा भारती भ्राजमानाभवे त्वं प्रिया रामचन्द्रस्य नित्यं रमस्व ॥ २१ ॥
 स्वाराज्यसाग्राज्यराज्याधिदेवी स्वानन्दसम्पत्समूहाधिराजी ।
 प्रेमानुभावप्रभावप्रसन्नाक्रोडस्व नित्यं जनानां मनस्सु ॥ २२ ॥
 चिदानन्दाकारं तव वपुरशेषागमगणैः स्तुतं वन्द्यं ब्रह्मादिभिरतुलभक्तिप्रवणताम् ।
 प्रयातैः संसेव्यं गुणरहितया प्रेमकलया चिरं चित्ते मातः स्वयमुपरमेद्येन च भवः ॥ २३ ॥
 त्वदीयं लावण्यं निखिलनिगमैरादिकविभिः

प्रगीतं यत्लेशोऽभ्युदयतिशशाङ्कप्रभृतिषु ।
 श्रिया जुष्टेषूच्चैः प्रकृतिषु जगद्वस्तुषु यतो
 जनानां दृढ़मोहो भवति भवतो विस्मृतिरपि ॥ २४ ॥

अहो भाग्यं नरेन्द्रस्य जनकस्य यदालये ।
प्रमोदवनतोऽभ्येत्य परा लक्ष्मीविराजते ॥ २५ ॥

किं भाग्यं मिथिलापुरीगृहजूषां भावोद्धुराणां नृणां
येषां दृष्टिपथं प्रयाति सुषमा लोकोत्तरं तावकी ।
ब्रह्माद्यरपि वा स्मृता क्षणमपि स्वाराज्यलक्ष्मीमदं
दूरीकृत्य तनौ तनोति पुलकान् प्रेमाङ्गुरं चेतसि ॥ २६ ॥
अद्यापि त्वं प्रमुदविपिने क्रीडसि स्वैर्विलासै
स्तेनैवाविर्भवसि वपुषा दृश्यसेऽत्रापि चैवम् ।
कुन्दारण्ये कल्यसितरां चैव लीलां विशालां
तेनैवासि श्रुतिषु गदिता व्यापिका ब्रह्मरूपा ॥ २७ ॥

अहो ईदृशी श्रीरिहाभूतपूर्वं स्फुटं याजनि व्यक्तमेवावतारे ।
पुरे चापि देशे वने वीथिकासु प्रभाते यथा सूर्यरोचिःप्रसंगात् ॥ २८ ॥
तमो विनष्टं सकलं भवेऽस्मिन् प्रफुल्लतां मानसपङ्कजानि ।
सातामणुः सम्प्रति तदद्विहां च शिरोऽवतंसान्यपतन् पृथिव्याम् ॥ २९ ॥
आब्रह्मलोकं जगदेतदद्वा प्रसन्नतां यन्नितरां जगाम ।
तेनैव भावानि सुमङ्गलानि महानुभावैर्विदितानि लोके ॥ ३० ॥
जय जय जाह्नवीविमलकीर्तिकदम्बरी जय जय सञ्जनावलिमनोजशुभाचरिता ।
जय जय भावनामयसुमङ्गलादिव्यतनो जय जय जानकीत्वममिताङ्गुतमाङ्गलिके ॥ ३१ ॥

पाहि पाहि जगत्सर्वं रमय स्वामिकं निजम् ।
श्रीरामं चिदघनानन्दं लीलां विस्तारयामुना ॥ ३२ ॥
यथा पूर्वं रमयसि प्रमोदविपिनान्तरे ।
तथाघुनापि रमय रामचन्द्रं रमापतिम् ॥ ३३ ॥
प्रमोदविपिने यस्ते लीलापरिकरोऽखिलः ।
अधुनापि स एवात्र जायतां मनसो मुदे ॥ ३४ ॥
एवं स्तुत्वा निश्चितिदेवतात्मा तस्या अग्रेन्यपतदण्डवत्सः ।
भूयो भूयस्तनुसंजातरोमा नत्वानत्वाहृदि हृषं चकार ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोत्सवे निश्चितिकृतस्तुतिनाम श्रयोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विशोऽध्यायः

वरुण उवाच

कृप्याः सरस्याः सरितां यथायः समुद्रमेव प्रविशन्ति सर्वाः ।
 उच्चावचास्त्वयि सर्वेऽपि भावाः प्रविश्यास्तं यान्ति नित्यस्वरूपे ॥ १ ॥
 यथा जलोत्थं मलमातृणोति जलस्वरूपं सर्वतः सम्प्लुतं यत् ।
 त्वदुद्भवा देवि तथैव माया त्वामावृणीते व्यापिकां ब्रह्मरूपाम् ॥ २ ॥
 क्षारांस्तथा मधुराः सत्य आपो न माधुर्यं कवन व्यभिचरन्ति ।
 एवं भावाः सदसद्गुणिणोऽपि न ते सत्तां व्यभिचरन्ति कुत्रचित् ॥ ३ ॥
 स्वतन्त्रं च ते धाम नित्याव्ययं यत् सत्त्वान्तःस्थं भाति सर्वावतारे ।
 तदेवेदं भासते शुद्धसत्त्वमन्तर्हितं तावकं शुद्धरूपम् ॥ ४ ॥
 त्वमात्मभूता जगतामन्तरङ्गा माया गुणीर्लक्ष्यसे नो पृथक्त्वम् ।
 एकत्वे सद्विदुषां ज्ञानगम्या प्रकाशसे बहिरङ्गेऽपि चार्थं ॥ ५ ॥
 विशब्दयोगोलकमन्तरानलः स्वरूपशक्तिं वितरति लोहपिण्डे ।
 तथा त्वमन्तः प्रविशन्ती जनानां स्वावेशेन स्फुरमाणं करोषि ॥ ६ ॥
 त्वदाविष्टं मानसं सज्जनानां कल्याणैस्त्वद्गुणावर्गरूपैति ।
 त्वया विवर्ज्यं हृदयं दुर्जनानां मायागुणैराकमितं भवेच्च ॥ ७ ॥
 कारुण्यं ते प्रकृतिः सर्वजीवेष्टाभद्रहङ्गाति सामान्यतोऽपि ।
 तथाप्यमी दुखस्थां भजन्ते स्वकर्मभिः सदविद्याविलासाः ॥ ८ ॥
 निर्गुणा सगुणा च त्वं निष्क्रिया चापि सक्रिया ।
 असौम्या चापि सौम्या त्वमेकैवानेकरूपिणी ॥ ९ ॥
 परा त्वं च पश्यन्तिका मध्यमा त्वं त्वं वैखरी सृष्टिरनन्तरूपा ।
 त्वं वर्णरूपा पदवाक्यार्थरूपा त्वं तद्वृत्तिः स्फोटरूपा त्वमेका ॥ १० ॥
 यथा नभो दूरतौ नीलवर्णं शुद्धादर्शं प्रतिबिम्बत्वमेति ।
 तथैव त्वं प्रविकर्षेण दृष्टेर्मायागुणेषु प्रतिरूपं करोषि ॥ ११ ॥
 त्वद्वीधकं वाक्यमेकं वदन्ति ओंतत्सदित्युच्चकेः सम्प्रयुक्तम् ।
 तेनाशेषा वेदयज्ञाः क्रियाद्याः सद्वस्तुवर्गाः प्रभवन्त्यर्थदाने ॥ १२ ॥
 जयं तपश्चापि यज्ञादिकाः क्रियाः प्रकुर्वतां फलवाञ्छापराणाम् ।
 श्रद्धारूपा त्वं मनस्यभ्युपैषि यथा शेषः सिध्यति कार्यवर्गः ॥ १३ ॥
 जोवन्नैवासौ परेतो मनुष्यो यस्त्वद्वूपं कापि जानाति नैव ।
 यज्ञदीर्घानैस्तपोभिरनाशकाद्यैर्यस्यांभक्तिं स्पृहयन्ति प्रवीणाः ॥ १४ ॥
 निन्दावादस्तावको यत्र मातः संजायेताज्ञानिनामासुराणाम् ।
 ततो गच्छेदेवि कर्णौ पिधाय तिष्ठद्वापि स्वामिन् यस्त्वदीयः ॥ १५ ॥

त्वन्नामनादामृतसिन्धुमध्ये कृतावगाहो मनुजः श्रद्धया यः ।
 तमुग्रसंसारसमुद्र एष सदोत्तरं गोऽपि न संस्पृशव्यहो ॥ १६ ॥
 सर्वानु धर्मान् ये परित्यज्य मातस्त्वदङ्गपोतं संशयन्त्वोह भक्तया ।
 ते संसाराब्धं शनकैक्ष्टरन्ति ते वै जना ज्ञातशास्त्रैकसाराः ॥ १७ ॥
 यावन्न ते जायते सम्प्रपत्तिर्हस्तग्राहं नैव तावत्करोषि ।
 त्वयाङ्गीकृतमेनं मनुष्यं श्रीरामोऽपि प्रभुरुत्तारयेत्किम् ॥ १८ ॥
 विश्वास एवाश्रयिणां ते जनानां संसाराब्द्यौनावमज्जाम एव ।
 यज्जानकीचरणसरोजयुग्मे आत्मोपहारीकृत आदाय सर्वम् ॥ १९ ॥
 भारोऽप्य शेषस्त्वयि चेत् सर्पितो यो वैदिको लोकिकश्चाप्यशेषः ।
 न वै तेषामिह चामुत्र किंचित्कर्तव्यं स्याज्जनकनरेन्द्रकन्ये ॥ २० ॥
 नृपोऽप्यसौ भाग्यवतां शिरोमणिं ज्ञायते किं कृतवान् पुण्यजातम् ।
 यदालयालंकरणाय जातया लोकत्रयं शश्वदलंकृतं त्वया ॥ २१ ॥
 अहो मातर्वयमिन्द्रादिदेवास्त्वत्सेवकानां नितरामिन्द्रियाणि ।
 प्रविश्य नित्यं निभृतं पिबामस्त्वदीयलीलाश्रवणादिकाः सुधाः ॥ २२ ॥
 अहो इयं मिथिलानामभूमेरनन्यशोभाकरणी वभूव ।
 आविभूता यत्र रामस्य रामा त्वं वै साक्षात्प्रकृतेः पूरुषात्परा ॥ २३ ॥
 कीर्तिस्त्वदीया जनकेन्द्रसम्भवे गङ्गादितीर्थावलिपावनोचिता ।
 येषामन्तः सम्प्रविष्टा जनानां त आवलीपावनपावनास्युः ॥ २४ ॥
 यस्याः कटाक्षस्पृशिमात्रेण लक्ष्मीर्णायणस्याङ्कुगा सम्भूवः ।
 ब्रह्माणी च ब्रह्मण उमा शिवस्य तां त्वां श्रयामः सर्वसौभाग्यलक्ष्मीम् ॥ २५ ॥
 एकैव त्वं बहुधाऽकारयुक्ता रामेन्दुना रमसे रासमध्ये ।
 तां त्वां परां भक्तियुक्ताः प्रपद्य स्वात्मानमत्यर्थकृताश्च यामः ॥ २६ ॥
 त्वदाननेन्दुप्रभवज्योत्सनया वयं यद्वत्प्रमोदाटविगाश्चकोराः ।
 स्वानन्दसम्पत्तिसमुद्रगमनाः शश्वत्कृतार्थाः सुभगे देवि सीते ॥ २७ ॥
 अधिप्रमोदोटवि देवि यद्वदद्विरेफमाला सुखिताङ्गसौरभैः ।
 तथा मदीयेन्द्रियवृत्तिराजी त्वद्भक्ति सम्पूर्कतयास्तु मोदिनी ॥ २८ ॥
 इदं परं संतते कामयामो वयं निजं स्थानमभ्येत्य मा क्वचित् ।
 दर्पाच्चिताः किंचिदभूभ यत्त्वत्पराङ्मुखा क्षापि न स्याम सीते ॥ २९ ॥
 सहजानन्दिनीं तां त्वां प्रयत्नाः शरणं वयम् ।
 ब्रह्माण्डानां कोटयोऽपि यस्यां शात्पुरुषाद्भुः ॥ ३० ॥
 इत्युक्त्वा वरुणस्तात् दण्डवत्प्रायतद्भुवि ।
 रोमाञ्छिताशेषतनुर्भक्तिपीयूषपूरितः ॥ ३१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मस्तुतौ वरुणस्तुतिर्नाम चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

वायव ऊचु

कल्पान्ते यत्कलितसुमहा वृद्धयो वेगवन्तः
सप्ताकूपारगजलभरं क्षोभयामः समंतात् ।
सम्प्रेरयामो नवजलधरान् पुष्करावर्तकान्
सोऽयंमातस्तव बलभरः कीदृशो वर्णनीयः ॥ १ ॥

स्थैर्यं तावत्कनकगिरिणा यत्प्रकाशीकृतं सद्
यस्मिन् वाति प्रलयसमये स्वैरमेवास्तमेति ।
जालान्तस्तेऽप्यणुकणसमास्सन्ति चोहुयमानाः
सोऽयं वेगो न किमपि भवेद्गुपितायां भवत्याम् ॥ २ ॥

पापस्तोमप्रलयकरणी विश्वमेतत्पुनीते
यद्वज्ञानं विषयरहितं जीवमज्ञं चिरेण ।
सा ते शक्तिः पवनमसकौ शब्दिता स्पर्शहेतो
र्यस्याभावाच्छ्व इति धृता शैचमुक्तं इमशाने ॥ ३ ॥

गङ्गाद्यास्ते चरणरजस्योद्भूतमाहात्म्यभाजो
यच्चैतन्यं तदपि परमं प्राणनेनैव मर्त्याः ।
इत्थं मातस्तव गुणगणः कीर्त्यमानश्चिवेदां
सोऽपि श्रुत्या श्रवणपुटयोः कल्मषं निर्धुनीते ॥ ४ ॥

जनकनरेन्द्रनन्दिनि भवत्प्रणयैकवशः ।
सुखितगवेन्द्रधाम्युदियाप स ते रमणः ।
अथ रतिखिन्नं सुसमदृकं मिथुनं भवतोः
क्वचिदपि बीजयाम सरयूजलसंगमिनः ॥ ५ ॥

नमो युवाभ्यां ताभ्यां यौ सहजासुखितात्मजौ ।
तयोरेका त्वमत्रासि द्वितीयो दशरथालये ॥ ६ ॥

तवावगाहनक्रियावितीर्णतीर्यता मया-
त्यचिन्त्यशक्तिभाविते प्रसज्य साखोदके ।
महाघनघुचेतनं नितान्तकल्मषाकृतिं
समस्तमुक्तमुच्चकैर्नरं प्रपावयामहे ॥ ७ ॥

मातः सम्प्रति चित्रकूटशिखरिश्वेष्टप्ररुढान् वयं
सच्छद्वान्तरवेणुभूरुहवरानापूर्यं निष्कामिणः ।
मन्द्रध्वानकणाः सदैव निभूतं गायामहे त्वदगुणान्
श्रोमन्नदनराजिनीसुजनिते येऽधिप्रमोदाटवि ॥ ८ ॥

त्वदभक्तिवर्जितहृदां भववेदनाभः संतसर्ववपुषां सुमहोष्मरूपैः ।
अन्तः प्रविश्य निभृतं वयमाश्वसन्तः प्रज्वालयाम भवदुःखहृताशराशिम् ॥ ९ ॥

वयमेकेनपञ्चाशन्मातस्त्वच्चरणाब्जयोः ।
रजांस्यादायशिरसा लोकेषु विकिरामहे ॥ १० ॥
भक्त्यर्थं भविकार्थं च भूत्यर्थं भूपमानिनाम् ।
भक्तानामभ्युदयार्थं दाहार्थं चाप्यद्यैधसाम् ॥ ११ ॥
त्वत्कीर्तिपुण्डरीकेभ्यो वयमादाय सौरभम् ।
प्रसादयामः सर्वत्र पूतं येन जगद्ग्रवेत् ॥ १२ ॥
त्वद्विलासाटवीमम्ब वयं तेऽन्यसेवकाः ।
शोभाविशेषसम्पत्यै मन्दमान्दोलयामहे ॥ १३ ॥
सम्प्रेरयामः सरयूतीरभूमीतलस्पृशी ।
परस्परादत्तहस्ती युवां वैयत्र तिष्ठथः ॥ १४ ॥
कदा मातस्तीरत्रिदशतरुपुष्पप्रकारिणीं
सरथवभोवेणीं मधुरमकरन्दद्रववतीम् ।
ददामः पाद्यार्घाचमनमधुपकेस्तपनधीः ।
युताः शुद्धात्माने वयमिह युवाभ्यां सविनयम् ॥ १५ ॥
अयोध्याप्रासादोपरि विहरतोरम्ब युवयोः
प्रकामं दम्पत्योर्विहृतिभवस्वेदवपुषोः ।
वहन्तः सौरभ्यं त्रिभुवनजनोन्मादतकरं
कृतार्था यास्यामः क तु परित्यज्य सविधम् ॥ १६ ॥
वयं वै तिष्ठामः प्रगुणवति तत्रैव सविधे
वने वा हर्म्ये वा यदि यदि युवां यत्र भवथः ।
नमस्यन्तो नित्यं कृतमति युवाभ्यां फलभरै
र्नमद्दिः श्रीखण्डप्रभृतिरुभिर्मूर्द्धवपुषा ॥ १७ ॥
इति निगद्य समीरणपुञ्जवा जनकभूपसुताचरणाब्जयोः ।
जगद्गुरुदगतभक्तिविशेषजप्रणयवन्मनसो विनयोन्मुखाः ॥ १८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंदादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सोताजन्मोत्सवे वायुकृतस्तुतौ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्वशोऽध्यायः

कुबेर उवाच

धनाधिपतिरस्म्यहं जननि भक्तवर्यस्य ते-
 सखा हृदिनिरन्तरं किमपि भावयानः स्थितः ।
 कदा खलु भवत्यहो जनकभूपतेमन्दिरे
 शुभैरवतरेत्तरां भवति यन्निधीनां फलम् ॥ १ ॥
 गायकेभ्यो नर्तकेभ्यस्तथैव च स्तावकेभ्यस्तथा ।
 स्वस्तिवाचकेभ्यो ददे निधीन् ॥ २ ॥
 अथ जन्मोत्सवदिने मातस्तव फलं गताः ।
 आकरेषु चिरं रुद्धा निधयो मम हस्तगाः ॥ ३ ॥
 भवत्या ये पत्यावुदयमुपयायाते दशरथ
 क्षितीन्द्रस्यागरे व्यपितपरिशिष्टा विनिहिताः ।
 निधीन् संस्कुर्वे तानहमधिकमद्य त्वदुदये
 जगन्मांगत्यार्थं गुणवति वितीर्ण द्विजगणे ॥ ४ ॥
 अद्यास्माकमहोभाग्यं यक्षाणां बहुकालतः ।
 सुसाध्यस्थापिता विद्याः करिष्यामः फलान्विताः ॥ ५ ॥
 ता एव विद्याश्च गुणास्त एव तान्येव रत्नानि धनानि चैव ।
 येषां खलु स्यादुपयोगयोगः प्रभी प्रसादोन्मुखतामुपेते ॥ ६ ॥
 अद्याहं रिक्तयिष्यामि निधिस्थानान्यशेषतः ।
 तव जन्मोत्सवं प्राप्य दानैमनैश्च बन्धुषु ॥ ७ ॥
 पुनस्तव विवाहादिकौतुके समुपस्थिते ।
 त्वद्धाण्डागाराधिकारिमहद्भूतं भरिष्यति ॥ ८ ॥
 न खल्वक्षयवस्तुनां विनाश उपपद्यते ।
 भृतं भृतं रिच्यतेऽथो रिक्तं रिक्तं पुनर्भरेत् ॥ ९ ॥
 सकुटुम्बोद्यन्त्येयं गायेयं च गुणांस्तव ।
 विहरेयं हरेयं स्वं दद्यामद्यामथादपे ॥ १० ॥
 त्रिभुवनमङ्गलकारि त्वदीयमिदमद्भूतं ।
 जन्मनो चेत्कथमव्यक्तं भवति व्यक्तं परं ब्रह्म ॥ ११ ॥
 नमो निष्करणोपाधिकस्त्रियारसवारिधे ।
 तुभ्यं त्रिभुवनोद्भासि कीर्तये ब्रह्ममूर्तये ॥ १२ ॥
 नमश्चैतन्यसाक्षिण्ये स्वानन्दवपुषे भृशम् ।
 स्वप्रकाशस्वरूपायै नीरूपायै सुरूपिणि ॥ १३ ॥
 भक्तचेतश्चमत्कारिप्रेमानन्दैकं मूर्तये ।
 भुवनोद्भासिभाग्यीद्यभरितायै नमो नमः ॥ १४ ॥

स्वैरलीलाविनोदिन्ये वशिताधिकमूर्तये ।
तत्संगामृतपानेनाप्यतृप्तमनसे नमः ॥ १५ ॥

श्रीभूलीलाद्यनन्तप्रकटगुणगणाख्यानरूपात्मिकायै ।
साक्षाच्छ्रीरामचन्द्रामितरतिसुखितस्वादितस्वान्तरायै ।
भक्तेकानुग्रहार्थप्रसृमरविमलापूर्णकास्प्यलक्ष्मयै
जानक्यै जन्मवत्यै खलु भुवि सहजायै परब्रह्मणे ते ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वा पदयोः पपातः भगवान् राजाधिराजः प्रभु-
भूयोवैश्ववणः स्थितः सविनयं बद्ध्वा तदग्रेभ्लिम् ।
पद्माद्यैर्निधिभिः कृताञ्जलिपूर्वैर्जन्मोत्सवे सम्भ्रमं
कर्तुं भूरि समागते: सहयुतः श्रीमैथिलेन्द्रालये ॥ १७ ॥

एवं सर्वे सुरौद्याः स्तुतिमनुलतरां श्रौतवाक्यैः प्रमाणै
निर्मायानन्तकोटिप्रचुरगुणगणाख्यायकैर्भूरि वारम् ।
ब्रह्मेशानौ रमेशं सुरपतिमपि चोच्चैः पुरस्कृत्य याताः
प्रेमानन्दाब्धिवीचिसमुदयनिभृतोद्भूतचित्तावगाहाः ॥ १८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमवण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोत्सवे कुबेरकृतस्तुतौ षड्वशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तर्विशोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

ततो गतेषु देवेषु स्तुत्वा कृत्वा च कौतुकम् ।
जन्मोत्सव निमित्तं तत्तत्रावर्तत मञ्जलम् ॥ १ ॥

प्रावर्तत महोत्साहो जनकक्षितिपालये ।
कन्यारत्ने प्रजातेऽस्मिन् भाविसीतेतिनामनि ॥ २ ॥

विप्रानामन्त्रयांचके विधिज्ञान् जनको नृपः ।
पुत्रवच्चोत्सवं चक्रे जातकर्मपुरःसरम् ॥ ३ ॥

पुरग्रामव्रजादौ सा मिथिला समलकृता ।
काश्मीरचन्दनरसैः सिकाश्च पुरवीथयः ॥ ४ ॥

प्रासादसौधशिखरेषु विचित्रवस्त्रचञ्चत्पताकरुचिरध्वजकेतुमाल्यैः ।
शोभातुलाजान सुमन्दसमीरलौलैर्जन्मोत्सव प्रमुदितौरिव नैस्यपुञ्च्याः ॥ ५ ॥

द्वाः सु प्रभूततरकाञ्चनकुम्भयुग्मैः शोभा च काप्यजनि सा प्रतिवेशम नृणाम् ।
पूर्णामृतोदकसपल्लवपञ्चरत्नदध्यक्षतक्रमुकद्वर्वसनारिकेलैः ॥ ६ ॥

स्तम्भैः प्रभूतकदलीप्रभवैः सुपत्रैः सत्यत्रुष्णफलतोरणवस्थमाल्यैः ।
 आमोदिभिर्मलयजैर्दहनप्रदग्धैः कालागुरुप्रभवधूमघनाघनैश्च ॥ ७ ॥
 कस्तुरिकाक्तहिमबालुकया प्रदिग्धैः श्रीचन्दनाक्तहरिचन्दनपञ्चभारैः ।
 १अन्योन्यमतिमहोत्सवमुक्ष्यमाणैरभ्युदगतैश्च जलयन्त्रजचन्दनोदैः ॥ ८ ॥
 उत्साहिभिश्चद्वलनागरलोकजल्पैः सम्पर्दिभिश्चनटमागधवन्दिसूतैः ।
 उदगायकैश्च गुणवञ्च्छ्रितप्रवीर्णवीर्णामृदंगपणवानकतालवाद्यैः ॥ ९ ॥
 जन्मोत्सवः स गुणवान् प्रबभूत तस्याः सानन्दनर्तनसगानसतूर्यघोषः ।
 यद्विसितुर्दशरथस्य सुते प्रजाते कौसल्यया जनविलोचनचारुचन्द्रे ॥ १० ॥
 रामे वरे रसिकरत्नशिरोऽवतंसे ब्रह्माक्षरप्रकृतिकालगुणातिगायिनि ।
 रामो दिवाकरकुले रघुवीरसंज्ञः सहजा पुर्णिमिकुले खलु जानकीति ॥ ११ ॥
 सेयं श्रीरामचन्द्रप्रतिमगुणवयोनामरूपप्रभाव
 प्रेमानन्दस्वभावप्रभुविभुपटिमालं कृतिश्लोकशीला ।
 लीलालावण्यलक्ष्मीर्लयनिभृतदृशां योगिनामप्यचिन्त्या
 नित्यंसंचिन्तनीया जनकजसहजाशक्सिसोतेति नाम्ना ॥ १२ ॥
 अथ जनकनृपः प्रमोदमत्तः प्रणयरसप्लुतधीः सकण्टकाङ्गः ।
 अतिसुवितीर्णवान् जनेभ्यो भुवि तदपत्यभवोत्सवागतेभ्यः ॥ १३ ॥
 अलंकृताः काञ्चनरत्नमालादुकूलमुक्ताभरणाङ्गरागैः ।
 ताम्बूलवल्लीदलवीटिकाभिः संतोषिता भोजनपानैशक्तथा ॥ १४ ॥
 समुज्जगुः सुस्वरमुक्तकण्ठाः सुगायनाः कोकिलवच्चुक्त्जुः ।
 सुवाद्यशब्दैर्नमृतुः परे जनाः समुद्युदानन्दसमुद्रमग्नाः ॥ १५ ॥
 चकार जातकमर्स्या ब्राह्मणैर्विधिपारगैः ।
 नालच्छेदावसाने स कृत्तश्मश्वरखोभत ॥ १६ ॥
 स पुत्रिणामग्रगण्यं स्वमात्मानममन्यत ।
 योगी जनकराजेन्द्रो दृष्टपत्यमुखाभ्युजम् ॥ १७ ॥
 प्रेमानन्दसमुद्रान्तर्मर्गनो राजेन्द्रसत्तमः ।
 ब्रह्मानन्दं व्यगणयदनर्हं षोडशीं कलाम् ॥ १८ ॥
 संतोष्य ब्रह्माक्षत्रादीन् निजबन्धून् नृपोत्तमः ।
 तेषां करेभ्य आदाय दूर्वादिलफलाक्षतात् ।
 अलंकृत्य सुसम्भाष्य चक्रे प्रस्थापयां ततः ॥ १९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चमखण्डे भरतलक्ष्मणीये सीता-
जन्मोत्सवे सप्तविशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

१. पादेऽस्मिन् न्यूनाक्षरमार्षः ।

२. भक्तया—मथु० ।

अष्टार्विशोऽध्यायः

भरत उवाच

श्रुत्वेदं श्रीप्रजावत्याः सहजायाश्चिदाकृतेः ।
 श्रीरामचन्द्रप्रेयस्थाः परमं जन्ममङ्गलम् ॥ १ ॥
 प्रेमप्रमादसंयुक्तः संजातो मे महोत्सवः ।
 एको मे संशयो जातस्त्वं च तं छेत्तुमर्हसि ॥ २ ॥
 भ्रातर्लक्ष्मण भोगीन्द्र श्रीरामप्रियकारक ।
 यतीन्द्र जगदाराम पराक्षर चिदाकृते ॥ ३ ॥
 सर्वं जानासि तत्वं त्वं सोतारामचन्द्रयोः ।
 यथा तथा स्वरूपं यदेकधानेकधा स्फुरत् ॥ ४ ॥
 भूमेः सुताभवत्सीता हेमलांगलसीतया ।
 कथं तस्यां निमिश्चक्रे पुत्रिप्रेमविवर्द्धनम् ॥ ५ ॥
 राज्ञी सुनयना चापि कन्यारत्ने परोद्भवे ।
 अनन्यतनयप्रेम प्रेयसी निमिभूपतेः ॥ ६ ॥
 एतद्वीजं ममाचच्च भ्रातरग्रजनेऽक्षर ।
 कौतुकाविष्टचित्तस्य त्वद्भाषितसुधामनु ॥ ७ ॥

लक्ष्मण उवाच

शृणु भ्रातः प्रवक्ष्यामि प्रणयिन् भरत प्रभो ।
 सावधानमना भूत्वा यथावदवधारय ॥ ८ ॥
 सीतायाः समभूजन्म जनकस्य गृहे यथा ।
 पूर्वं तु जनकस्यैव गेहेऽभूत्सा लक्ष्मीभिधा ॥ ९ ॥
 प्रेयसी रामचन्द्रस्य स्फुरन्ती तडिदाकृतिः ।
 देवी सुनयनागर्भरत्नं मूर्तिमती रमा ॥ १० ॥
 या पूर्वक्षीरपाथोधेस्तनया विष्णुसंगता ।
 हृचेः ख्यात्यां च या जाता ततोऽन्येष्वपि जन्मसु ॥ ११ ॥
 द्वारकायां शक्मणी या वैकुण्ठे च तथा रमा ।
 अविनाभावसम्बन्धात्तेन सर्वत्र योगिनी ॥ १२ ॥
 सा तु संजातमात्रैव जनकस्यालये पुरा ।
 दिशः प्रकाशयामास दीधितिर्भास्वतो यथा ॥ १३ ॥
 चन्द्रानना चकोराक्षी गण्डमण्डलभास्वरा ।
 विशालभालसंशोभिभूरिभाग्यार्पणोपमा ॥ १४ ॥

शरदिन्दोश्चन्द्रिकेव सुधास्नपितविग्रहा ।
 चाम्पेयनिर्जयितनुः कल्पवल्लीव चेतना ॥ १५ ॥
 सद्यः प्रसूतमात्रापि प्रभामण्डलमण्डिता ।
 कुमुद्वतीनाथकोटिसुप्रकाशस्मितानना ॥ १६ ॥
 सर्वाश्रव्यकरी साक्षात्कल्याणगुणभूषिता ।
 तस्या मुखेन्दुं नेत्राभ्यां पिबन् जनकभूपतिः ॥ १७ ॥
 योगानन्दाधिकं योगी परानन्दमवाप सः ।
 तस्मिन्नेव क्षणे तत्र सुवर्णहलकर्षिते ॥ १८ ॥
 यज्ञवेदीस्थले सद्यः प्रादुर्भूता वराङ्गना ।
 त्रैलोक्यातीतलावण्या रूपमाहात्म्यमञ्जुला ॥ १९ ॥
 यथोक्तसुसमुद्भासिरत्नसिंहासनस्थिता ।
 सरिद्रूपसखोवृन्दस्तूयमानगुणोत्करा ॥ २० ॥
 चामराभ्यां वीज्यमाना महासिंहासनोपरि ।
 चन्द्रमण्डलसंदोहसुवर्णच्छत्रशोभिता ॥ २१ ॥
 स्वाकारसदृशाकाररूपलावण्यमूर्तिभिः ।
 तिसृभिर्वरयोवाभिः सौभाग्यासनमण्डिता ॥ २२ ॥
 मूर्तिमद्भूश्च निगमैः सशब्दं समुपासिता ।
 तन्त्रैश्चतुःषष्ठिसंख्यैः स्तूयमाना समंततः ॥ २३ ॥
 अनन्तकोटिमन्त्रैश्च तात्पर्यं सुसंस्तुता ।
 ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च दैवतैः समुपासिता ॥ २४ ॥
 स्पथमानमुखाम्भोजमहासौरभ्यसंगतैः ।
 मत्तत्रमरसंदोहैर्दूरतः पर्युपासिता ॥ २५ ॥
 मूर्तिमद्भूश्च निधिभिर्महापद्मादिभिर्विचरम् ।
 अन्वीयमाना सुमुखी सुदती च सुलोचना ॥ २६ ॥
 कपूरसौरभोदगारिताम्बूलोदलचर्विणी ।
 श्यामा षोडशवर्णीया पूर्णतारूप्यभूषिता ॥ २७ ॥
 नारीभिः पन्नगीभिश्च देवीभिश्च समंततः ।
 सिद्धगन्धवर्पतनीभिनर्गिराजसुतादिभिः ॥ २८ ॥
 अनन्तकोटिसंख्याभिः शक्तिभिः समुपासिता ।
 महासाम्राज्यसम्पद्भूरविकम्पमुपासिता ॥ २९ ॥
 अनेककोटिब्रह्माण्डप्रसन्नश्रीभराश्रिता ।
 एका नित्यापि बहुधा जायमानेव लक्षिता ॥ ३० ॥

तां पूर्वोक्तप्रकारेण राजा समुपलभ्य तु ।
 अनिनाय गृहे स्वस्य महिष्यै तां समर्पितुम् ॥ ३१ ॥
 ततः सम्पश्यतां तेषां देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 मनुष्याणां मुनीनां च बभूवातीव कौतुकम् ॥ ३२ ॥
 पूर्वं जाता तु सा तस्यां सद्य एव व्यलीयत ।
 सा चासीदद्य संजाता शिशुरूपा मनोहरा ॥ ३३ ॥
 एतच्चरित्रमतुलं निरीक्ष्य जनको नृपः ।
 अतीव विस्मयाविष्ठो बभूव सुमहामतिः ॥ ३४ ॥

जग्मक उवाच

किमिदं खलु संजातं दैवतं चरितं महत् ।
 उभे अपि परे दृष्टे रूपसारविभूषिते ॥ ३५ ॥
 अन्यूनानतिरिक्तश्रीसम्भावितवपुर्लंते ।
 एका विवेश चैतस्यां साप्येषा समभूच्छिशः ॥ ३६ ॥
 अहो अत्यद्भुतं दृष्ट्वा मनो मे विस्मयाकुलम् ।
 चिरं समाधिनाप्येनामहं ज्ञातुं न पारये ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोत्सवे ऋषाविशेषध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनन्त्रिशोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

एवं चिन्तयतस्तस्य मुनीन्द्रः समुपागतः ।
 शुकः सर्वार्थतत्त्वज्ञो वैयासिकिरुदारधीः ॥ १ ॥
 तमपृच्छत्ततो राजा तद्देवचरितं स्मरन् ।
 प्रजातामनुजातायां लीनां तस्याश्च शैशवम् ।
 स्मारं स्मारं बभूवासी विमूढ इव योगवित् ॥ २ ॥

राजोवाच

जाता मे परमा कन्या देवतात्मा कलानिधिः ।
 तस्याः प्रकाशमात्रेण निस्तमस्कमभूज्जगत् ॥ ३ ॥

तूनमेषा स्वयं लक्ष्मीर्या विष्णोरुरसि स्थिता ।
 किञ्चित्कारणमासाद्यप्राकट्यं समुपागता ॥ ४ ॥
 अहो अत्यद्भुतं चास्या रूपं तत्सुमनोहरम् ।
 पायं पायं दृशा ब्रह्मब्रह्म हं मग्नः सुखोदधौ ॥ ५ ॥
 ब्रह्मानन्दादपि महदन्वभूवमहं सुखम् ।
 अथान्या देवता जाता तस्मिन्नेव क्षणे मुने ॥ ६ ॥
 सुवर्णहलकृष्टायां यज्ञदेवीमहाभुवि ।
 तरुणी तरुणेन्द्राभा साक्षाच्छ्रीरिव रूपिणी ॥ ७ ॥
 सर्वावयवशोभाद्या तेजःसद्यानुभाविनी ।
 उत्फुल्लपङ्कजमुखी कोटिचन्द्रप्रभातनुः ॥ ८ ॥
 तां गृहीत्वाहमायातो ब्रह्मघोषपुरःसरम् ।
 तडिच्चन्द्राकर्तुल्याभां यावद्राज्यै समर्पये ॥ ९ ॥
 तावत् सम्पश्यतां नृणां तत्क्षणेनैव पूर्वजा ।
 स्वयं भुव्यनुजातायां समाविश्य व्यलीपत ॥ १० ॥
 रुदन्ती भूमिगा कन्या सा चासीदद्य जातवत् ।
 अजातनालच्छेदा सा जातकाख्येन कर्मणा ॥ ११ ॥
 महान्तमुत्सवं कृत्वा पुत्रवत् संस्कृता मया ।
 तत्किमेतन्मुनिश्रेष्ठं संजातं चरितं तपोः ॥
 पूर्वजानुजयोर्मातृगर्भरत्नस्वयंभुवोः ॥ १२ ॥
 एतच्छ्रत्वा वचो राज्ञो योगीन्द्रः शुकनामकः ।
 उवाच जनकं भूपं तपोर्यथात्म्यसारवित् ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि याथात्म्यं कन्ययोस्तयोः ।
 एकैव सा महालक्ष्मीर्या परा परमा कला ॥ १४ ॥
 अविनाभावसम्बन्धान्नित्यमेव प्रतिष्ठिता ।
 हरौ लीलारसानन्दसर्वसाम्राज्यभाजने ॥ १५ ॥
 सा तु पूर्णस्वरूपेण प्रमोदवनमध्यगा ।
 पूर्णं नित्यं परं ब्रह्म रसरूपं निजं वपुः ॥ १६ ॥
 रामाख्यं चिदघनानन्दं रमपत्येय भायिनी ।
 नित्यप्रेममयैः केलिरसैः कौतुककारिभिः ॥ १७ ॥
 क्रीडनैश्चरितैः सर्वकल्याणगुणयोगिभिः ।
 तच्च प्रमोदविष्णिनं तस्याः स्थानं मनोरमम् ॥ १८ ॥

रामवैकुण्ठमुद्दिष्टं सीतावैकुण्ठमङ्गुतम् ।
 कालाक्षरातिगं मायागुणसंदोहदुर्गमम् ॥ १९ ॥
 अप्राकृतं चिदाकारं प्रेमानन्दरसात्मकम् ।
 नायिका तस्य स्थानस्य नाम्ना श्रीसहजेशवरी ॥ २० ॥
 वशीकृत्य निजैनित्यैः प्रेमानन्दमयैर्गुणैः ।
 नित्यं स्वरमणं रामं रमते सा निरन्तरम् ॥ २१ ॥
 यथा रामस्तथैवेयं तथा रामो यथा ह्यसौ ।
 उभयोर्नैव मेदोऽस्ति विदुषां तत्त्वदर्शिनाम् ॥ २२ ॥
 मुमुक्षूणां च मुक्तानां साधकानां परायणम् ।
 युगलं नाम तद्ब्रह्म परात्परमुदाहृतम् ॥ २३ ॥
 स भूमा पुरुषोऽस्यांशः किमुतान्ये सुरादयः ।
 सर्वावितारमूलं तत्कालमायागुणातिगम् ॥ २४ ॥
 अस्यैव कीर्तिताः सर्वे आविर्भावा अनेकधा ।
 देवताः पितरश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २५ ॥
 मनुष्याः पशवश्चान्ये समूदभूता इतोऽशतः ।
 किं बहूक्तेन सर्वोऽपि प्रपञ्चो निमिभूपते ॥ २६ ॥
 इत एवोदयं प्राप्स्तथैवास्मिन् प्रलीयते ।
 अस्मिश्च तिष्ठते नित्यं कोटिब्रह्माण्डरूपतः ॥ २७ ॥
 समासव्यासयोगेन समस्तो निगमः स्फुटम् ।
 अभुमेव सदा गायत्यन्तस्तत्त्वसमाख्यया ॥ २८ ॥
 उदगायोदगाय बहुधा नेतिनेतीत्युवाच ह ।
 लक्ष्मीरस्याः प्रभूतोऽशो या वैकुण्ठे विराजते ॥ २९ ॥
 श्रीमन्नारायणयुता सर्वभक्तेष्टदायिनी ।
 नारायणोऽपि रामांशः शङ्खचक्रगदाब्जभूत् ॥ ३० ॥
 चतुर्भुजस्वरूपेण वैकुण्ठे च प्रकाशते ।
 सीतारामौ नित्यलीलौ रमेते श्रीप्रमुद्धने ॥ ३१ ॥
 प्रमोदवनमध्येत्य महावैकुण्ठमुत्तमम् ।
 पूर्णरूपे तिरोभूय लीलाः सम्भावयिष्यति ॥ ३२ ॥
 तदर्थं पूर्णरूपेण प्रादुर्भूतेयमङ्गुता ।
 प्रमोदवनलीलानां सिद्धये परमा रमा ॥ ३३ ॥
 अवतारमयी लीला साकेतनगरे पृथक् ।
 मूलरूपमयी लीला प्रमोदवनमध्यगा ॥ ३४ ॥

अयं भेदः समुद्दिष्टो रूपद्वयविभावने ।
प्रमोदविपने चैषा नित्यमेव हि क्रीडति ।
श्रीराजिन्यां गोपवध्वां गोपाच्छ्रीनन्दनाभिघात् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोत्सवे एकोनर्त्रिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

त्रिशोऽध्यायः

जनक उवाच

प्रमोदवनवैकुण्ठं यदुद्दिष्टं त्वया प्रभो ।
तन्मे वद विशेषेण कीदृग्रूपं परं पदम् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच

कथयामि तव	प्राज्ञ	निमिवंशविभूषण ।
प्रमोदवनरूपं	यद्	रामवैकुण्ठमुच्यते ॥ २ ॥
अतीत्य	कालमायादीनक्षरानन्दमध्यगम् ।	
प्रेमानन्दमयं	धाम	नित्यस्थानं मनोहरम् ॥ ३ ॥
चिदानन्दौ	शवलितौ	तदाकारसमर्पकौ ।
अतः साकारमुद्दिष्टं	रामवैकुण्ठमद्भूतम् ॥ ४ ॥	
सर्वतुंसंफुललसक्तुसुमामोदकाननम्		।
आमोदमत्तञ्चमरराजीगुञ्जितमञ्जुलम्		॥ ५ ॥
कल्पद्रुमसमानेकद्रुमवाटीमनोहरम्		।
रत्नमाणिक्यसोपानवापिकाकूलशोभितम्		॥ ६ ॥
मायादिदोषासम्बन्धि	महाशीतलमारुतम् ।	
रसालमञ्जरीवृन्दपरागभरमेदुरम्		॥ ७ ॥
नवपल्लवशोभाद्यविटपारुढकोकिलम्		।
हरिन्मणिमयाकाररामणीयकपत्रकम्		॥ ८ ॥
मकरन्दामृतसाविप्रसूनभरसंकुलैः		।
सपल्लवोत्तुञ्जशाखावलम्बिबहुवल्लिभिः		॥ ९ ॥
पीयूषपाकमधुरैः	फलैरानमुमूर्तिभिः ।	
वृक्षार्वहुविधैश्छन्नं	बहुकुञ्जमनोहरम् ॥ १० ॥	

माधुरीवल्लरीछन्नतुङ्गभूरुहशोभितम् ।
 लतामन्दिरविश्रान्तनिकूजच्छुकसारिकम् ॥ ११ ॥
 नृत्यन्मयूरनिवहं तापिच्छतरुहशोभितम् ।
 लवंगलतिकाच्छन्नकुञ्जव्यापिमहीरुहम् ॥ १२ ॥
 कच्चित्कनकपत्राढ्यैः कच्चिन्नीलदलान्वितैः ।
 कच्चित्कच्चित्ति सिन्दूररागरञ्जितपत्रकैः ॥ १३ ॥
 कच्चिन्नीलदलैः कापि यावकोद्भासिपत्रकैः ।
 कच्चिद्विचित्रपत्रैश्च भूरुहैः परिशोभितम् ॥ १४ ॥
 वसन्तचित्रकारेण चित्रशालीकृतं यथा ।
 अनेकरत्नकूलाभिः सरसोभिर्विराजितम् ॥ १५ ॥
 फुल्लत्कमलिनीवृन्दजुष्टानेकसरोजलम् ।
 कमलोत्पलसंसगिसौरभाञ्जितमारुतम् ॥ १६ ॥
 अनेकवनसंशोभिरामकेलीरसास्पदम् ।
 प्रमोदमानलोकाढ्यं प्रमोदवनमुत्तमम् ॥ १७ ॥
 उज्जागरं प्रभाभोरे: सूर्येन्दुकोटिभासुरम् ।
 यत्र सौगन्धिको नाम पर्वतः सुमहोन्नतः ॥ १८ ॥
 सुगन्धजलसंसावनिर्जरान्वितकन्दरः ।
 सुगन्धभूरुहवृतः सुगन्धलतिकाञ्जितः ॥ १९ ॥
 सुगन्धधातुप्रसवः सुगन्धरजसाञ्जितः ।
 सुगन्धयाषाणतलनिषादिविहगवजः ॥ २० ॥
 यत्र चोद्भाति सततं नाम्ना रत्नगिरिर्गिरिः ।
 मणिमाणिक्यरत्नौद्यमयूखगणसंवृतैः ॥ २१ ॥
 शिखरैर्गगनस्पृभव्याप्नुवन् सकला दिशः ।
 अधित्यकावनतरुनिषादिपिकनादितः ॥ २२ ॥
 श्रीरामकेलीभवनकन्दराशतशोभितः ।
 उपत्यकाशिलावेदिनिषण्णहरिणीकुलः ॥ २३ ॥
 सदावर्तितरोमन्थमत्तशंवरशोभितः ।
 भाभिरुज्जागरीकुर्वन् गगनं दीर्घसानुनः ॥ २४ ॥
 यत्र प्रवहते नित्यं विलोचनजला नदी ।
 रत्नबद्धोभयतटविश्रान्तमुनिसत्तमा ॥ २५ ॥
 गोपिकाकुचकाशमीरकपूर्मलयद्वैः ।
 कस्तूरीचन्दनरसैः क्षोदैः कालागुरुद्धवैः ॥ २६ ॥

विचित्रितजला नित्यं सुगम्भितरंगवाद् ।
 राजहंसकुलच्छन्ना कलहंसकलकणा ॥ २७ ॥
 मत्तकारण्डवकुलचक्रवाकचयान्विता ।
 शीतलाम्भः सुधासारा शीतलानिलसंगिनी ॥ २८ ॥
 पाविनी सर्वलोकानां गङ्गातोऽप्यधिका गुणेः ।
 वसिष्ठमुनिसंसेव्या वासिष्ठीति श्रुता भुवि ॥ २९ ॥
 रामगङ्गा चमत्कारिनीरा प्रेमस्वरूपिणी ।
 तमसाकलिता नित्यं द्विर्वहा द्विप्रवाहिका ॥ ३० ॥
 पावयन्ती नाममात्रात्सहस्रयोजनोपरि ।
 तरंगसंसर्गमरुत्पूतजानपदावलिः ॥ ३१ ॥
 यत्र चोत्सवदं नित्यं विशालं कामिकावनम् ।
 संदीपनं नाम वनं यस्यान्तः सुमनोहरम् ॥ ३२ ॥
 सर्वतुर्दुमशोभाद्यं नानाघोषमनोहरम् ।
 मन्थानशब्दमधुरप्रभूताभीरपल्लिकम् ॥ ३३ ॥
 यत्र गावो दीर्घशृङ्खाशचन्द्रवर्णा मनोहराः ।
 ऊधोभारनताः साक्षात्कामधेनव उद्धुराः ॥ ३४ ॥
 यासां खुररजोभारैर्भूषिता व्रजमेदिनी ।
 क्रीडनर्हा रमेशस्य सुखिताभीरवासभूः ॥ ३५ ॥
 यत्र श्रीसुखितग्रामः सदा लक्ष्मीनिवासभूः ।
 श्रीनन्दनमहागोपप्रासादवरसुन्दरः ॥ ३६ ॥
 श्रीराजिन्या च तत्पत्न्या साक्षादभिनवश्रिया ।
 मात्रा श्रीसहजेशान्या शोभमानो दिवानिशम् ॥ ३७ ॥
 कूर्दद्वित्सतरव्रातः कूर्दद्वित्सतरीयुतः ।
 नन्दीश्वरसमानेकमहावृषभशोभितः ॥ ३८ ॥
 यत्र क्रीडापरो रामो लक्ष्मणेन सदा हरिः ।
 सच्चिदानन्दरूपोऽसौ परब्रह्मारसाकृतिः ॥ ३९ ॥
 विश्वामित्रनिदेशेन चारयन् गा वने वने ।
 आर्भारिकन्यकाचक्रचन्द्रचारुचकोरदृक् ॥ ४० ॥
 नित्यलीलारसानन्दी नित्यरासरसोत्कटः ।
 शारदैश्रैव वासन्तैर्विहारैर्विहरन् सदा ॥ ४१ ॥
 महाश्रीसहजानन्दारतिकेलीपरायणः ।
 कोटिकल्पावसानेऽपि अविश्वान्तमहारतिः ॥ ४२ ॥

सहजानन्दिनी यत्र क्रीडति स्ववनेऽनिशम् ।
युक्ता तर्मसखीवृत्तै श्रीनन्दन सुनन्दिनी ॥ ४३ ॥
माङ्गल्याभाग्यविभवी यत्र दिव्यकिशोरकी ।
तावेव नित्यं रेमाते रमणैः प्राकृतैरिव ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोत्सवे त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकर्त्रिशोऽध्यायः

अनक उवाच

अथास्याहि मम ब्रह्मन् सरथाः सम्भवं शुभम् ।
कथमेषा समुत्पन्ना केनचेति वद प्रभो ॥ १ ॥
कथं विलोचनजला नामास्याः प्रवदन्ति च ।
किं स्वरूपेयमुद्दिष्टा सरयूः सरितां वरा ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

पुरा भूम्नः पुरुषस्याग्रतोऽभूल्लोकालोकात्यरतः संस्थितस्य ।
जिज्ञासूमां ब्रह्मविदां मुनीनां तत्त्वार्थस्यागोचरत्वात्प्रवादः ॥ ३ ॥

कर्मेति केऽपि जगदुःखलु कालमन्ये ।
केऽपि स्वभावमपि कोऽपि तथैव दैवम् ।
केऽप्यक्षरं प्रकृतिपूरुषभेदभिन्नं केऽप्यूच्चुरन्तुतचरित्रकरीं तदिच्छाम् ॥ ४ ॥

केचिन्नारायणं पूर्णमूर्च्चुः सत्त्वैकविग्रहम् ।
परे शिवं शंकराख्यं केचिदन्ये स्वयंभुवम् ॥ ५ ॥

अपरे तद्रूपमयं सर्वोपादानरूपिणम् ।
महापुरुषमभ्युचुर्वदतात्पर्यगोचरम् ॥ ६ ॥

आचरण्युः केऽपि वेदार्थं संक्षेपव्यासयोगतः ।
इस्थं तेषां प्रवादेषु जायेमानेषु संसदिः ॥ ७ ॥

समत्कुमारी भगवानाजग्नाम महामुनिः ।
बालवेषधरो योगी सर्ववेदार्थसारवित् ।
तमूर्च्चुर्मुनयः सर्वे संदिहानाः परस्परम् ॥ ८ ॥

ऋषय ऊचु

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रास्तेषां त्वं प्रवरो मतः ।
 तपसा विद्यया चैव शीलेन च मनीषया ॥ ९ ॥
 ज्ञानेन कर्मणा चैव भक्त्या च श्रद्धया तथा ।
 बालोऽपि बहुकल्पजस्त्वमनूचानपुञ्जवः ॥ १० ॥
 आम्नायसकलोपेतः करामलकवत्स्फुटः ।
 तत्र त्वया किं निर्णीतं समासव्यासयोगतः ॥ ११ ॥
 वदैकं दैवतं लोके यत्र वेदः प्रवर्तकः ।
 नृणां मुनीनां देवानां वरेण्यानां विशेषतः ॥ १२ ॥
 किमेकं सेवनीयं च जप्यं स्मर्तव्यमेव च ।
 सिद्धान्तितं यद्भवता तन्नो ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १३ ॥
 इति तेषां मुनीन्द्राणां श्रुत्वा सुविमलं वचः ।
 सनत्कुमारो भगवान् प्रत्युवाच मुदान्वितः ॥ १४ ॥

श्रीसनत्कुमार उवाच

साधु पृष्ठं महाभागा मुनयो लोकमञ्जलाः ।
 यतो वितत आम्नाये ज्ञातुमेतन्न शक्यते ॥ १५ ॥
 यदेकं परमं सारं तद्वो वक्ष्ये यथामति ।
 रामेति द्विक्षरो मन्त्रः सर्वकल्याणदायकः ॥ १६ ॥
 वेदानां सारभूतोऽसौ स्वात्मचैतन्यदीपकः ।
 उदगोथः सर्ववेदानां सर्वोपनिषदां निधिः ॥ १७ ॥
 दहनः सर्वपापानां पावकार्चिर्यथैधसाम् ।
 पावनः सर्वतीर्थानां भावनः शुभकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 द्वूषणो दुरदृष्टानां भूषणो जनचेतसाम् ।
 जननः श्रुतिसौख्यानां मोक्षाणां च प्रदायकः ॥ १९ ॥
 वरेण्यं सर्वधर्माणां रामनामानुकीर्तनम् ।
 कोऽन्यश्चमेधफलदं सद्यः प्रत्ययदायकम् ॥ २० ॥
 आसुरैः पाप्मभिः कामक्रोधादैरुपतापिते ।
 सतां चित्ते रामनाम सर्वशान्त्यै सुधोपनम् ॥ २१ ॥
 एतत्सारं विनिर्दिष्टं वैदिकीनां गिरा मयि ।
 स्वाद्यांहृद्यां च रस्यं च गेयं पेयं च साधुभिः ।
 मायामोहमदादीनां शमनं समनन्तरम् ॥ २२ ॥

श्रीरामनाम्ना सदृशं न तीर्थं श्रीरामनाम्ना सदृशं न पुण्यम् ।
 श्रीरामनाम्ना सदृशं न कर्मं श्रीरामनाम्ना सदृशं तपो न ॥ २३ ॥
 श्रीरामनाम्ना सदृशो न योगः श्रीरामनाम्ना सदृशो न भोगः ।
 श्रीरामनाम्ना सदृशो न मोदः श्रीरामनाम्ना सदृशो न मोक्षः ॥ २४ ॥
 श्रीरामनाम्ना सदृशी न भक्तिः श्रीरामनाम्ना सदृशी न शक्तिः ।
 श्रीरामनाम्ना सदृशी न सेवा श्रीरामनाम्ना सदृशी न चार्चा ॥ २५ ॥
 इदमेकं हि सर्वस्वं भक्तानां योगिनां सताम् ।
 कर्मिणां ज्ञानिनां चैव तथोपास्तिमतां नृणाम् ॥ २६ ॥
 यज्ञे दाने तथा तीर्थे स्वाध्याये च तपःसु च ।
 रामनाम गृणन् सर्वं साङ्गं कुर्याद्विचक्षणः ॥ २७ ॥
 सकलाङ्गे: साधितमप्यनल्पद्रव्यदक्षिणम् ।
 अरामनामकं कर्म व्यञ्जमेव न संशयः ॥ २८ ॥
 निरञ्जनल्पहृतकमत्यल्पद्रव्यदक्षिणम् ।
 रामनामयुतं कर्म साङ्गमेव न संशयः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोत्सवे एकांत्रिशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वार्त्रिशोऽध्यायः

ऋषय उच्चु

रामस्य यत्परं तत्त्वं वेदेभ्यः सारमुद्धृतम् ।
 तन्मो ब्रूहिमहायोगिन् यच्छ्रुतं विश्वमङ्गलम् ॥ १ ॥
 किं रूपं किं च तद्वाम कं चाविभवि ईरितः ।
 एतन्मः श्रद्धानानां ब्रूहि ब्रह्मन्नशेषतः ॥ २ ॥

श्रीसनत्कुमार उवाच

श्रूयतां तत्परं तत्त्वं रामस्य परमात्मनः ।
 यत्सारं सर्ववेदानां शास्त्राणं च विशेषतः ॥ ३ ॥
 चिदानन्दमयं रूपं महः प्रावृद्धनच्छवि ।
 वामाङ्गे सहजानन्दाविद्युल्लेखासमन्वितम् ॥ ४ ॥

सौनासीरमणिप्रख्यं प्रकाशं तिमिरोपमम् ।
 फुल्लारविन्दपत्राक्षं करुणमृतवर्षणम् ॥ ५ ॥
 पीताम्बरप्रभातपत्तिपनीयसुनिर्मलम् ।
 गण्डमण्डलसंक्रान्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ६ ॥
 श्रीवत्साङ्कधरोरस्कं महाकौस्तुभभूषितम् ।
 रत्नाङ्कदलसद्वाहुस्वर्णकङ्कणभूषितम् ॥ ७ ॥
 विशालवनमालाद्यं रत्नग्रैवेयकान्वितम् ।
 चूडामणिशिरोभासि नासामीक्षिकभूषितम् ॥ ८ ॥
 स्वर्णसूत्रसमालम्बिकिङ्कणीमध्यभूषितम् ।
 गम्भीरनाभिललितं त्रिवलीपिहितोदरम् ॥ ९ ॥
 रोमराजीसमुद्धासि नीलरत्नच्छविच्छटम् ।
 निर्णिकमुकुराकारकपोलालकसंकुलम् ॥ १० ॥
 कदम्बकिञ्जल्कनिभं कौशेयपरिवीतिमत् ।
 षट्कपद्मासनं देवं तत्त्वमुद्वाधरं हृदि ॥ ११ ॥
 कटाक्षैर्लौलनयनं सुवृत्तास्यं सुनिश्चलम् ।
 योगमुद्वाधरं वीरमुरोविष्टम्भभूषितम् ॥ १२ ॥
 रत्नसिंहासनासीनं भक्तानामभयंकरम् ।
 योगिनां ध्यानपथगमगम्यं च कुयोगिनाम् ॥ १३ ॥
 परेपरार्द्धकन्दपैलावण्यामृतसागरम् ।
 उज्जागरप्रभावन्दमुखेन्दुसुविराजितम् ॥ १४ ॥
 मन्दस्मितश्चिज्योत्सनाजालद्योतितडिक्टम् ।
 कमलायाङ्गवीक्षैकसंसेव्यसुभगाकृतिम् ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वरेखादिसञ्चित्तचरणोङ्गासितासनम् ।
 दीनदारिद्रशमनं साक्षात्कल्पद्रुमोपमम् ॥ १६ ॥
 एकं निरसिकं शुद्धं कालमापाद्यगोचरम् ।
 एवं रूपं महो नीलं महामहिमवेभवम् ।
 यो ध्यायेच्चित्तकमले स स्वयं परमेश्वरः ॥ १७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोत्सवे द्वार्तिशोऽव्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशोऽध्यायः

श्रीसनत्कुमार उवाच

अथास्य देववर्यस्य वद्ये धाम मनोहरम् ।
 यदगत्वा वेदितव्यान्ते निवर्तन्ते न योगिनः ॥ १ ॥

ध्रामैतदीयं शृणुतामहर्षयस्तत्कालमायागुणलौकिकातिगम् ।
 नित्यं परं निष्प्रतिमं निरञ्जनं सच्चित्सुखाकारमनन्तमद्भूतम् ॥ २ ॥

यत्केवलानुभवानन्दमात्रं पराक्षरब्रह्मविबोधमध्यगम् ।
 पुराविदां वाङ्मनसाद्यगोचरं समंततो व्यापकमद्वितीयकम् ॥ ३ ॥

यत्र कल्पद्रुमैर्भास्ति प्रमोदवनमद्भूतम् ।
 अन्यैः कामदुघैर्वृक्षैः परीवीतं सुवाटिकम् ॥ ४ ॥

रम्यानेकनिकुञ्जाढ्यं सर्वंतुकुमुमाकरम् ।
 फलप्रसूनपत्राद्विरामणीयकमन्दिरम् ॥ ५ ॥

चतुर्विशतिसंख्याकमुख्यदिव्यवनान्वितम् ।
 यत्र रत्नाद्रिरुद्ध्राति रत्नसानुमनोहरः ॥ ६ ॥

अनेकनिर्झरस्ताविसुगन्धिजलपूरितः ।
 अनेकरत्नरुचिरो नानाधातुगणश्रयः ॥ ७ ॥

सुवर्णशिखरश्रीमान् राजहंसनिनादितः ।
 सहजानन्दिनीकेलिसरसीसमलंकृतः ॥ ८ ॥

कूजत्कारण्डवकुलचक्राह्यसमाकुलः ।
 कुञ्जपुञ्जमनोहारिगह्यरान्तर्निरातपः ॥ ९ ॥

तथा सौगन्धिको नाम गिरिर्यत्र मनोहरः ।
 श्रीखण्डद्रुमसंशोभी मलपाद्रिरिवोन्नतः ॥ १० ॥

यत्र पीयूषसलिला सरयूः सरिदुज्ज्वला ।
 सुवर्णकूलिनो दिव्यमणिसोपानमणिडता ॥ ११ ॥

राजहंसकुलोन्नादिसंगीतसुयशोगणा ।
 प्रेमभक्तिमहायोगिसमुपासितसरित्तटा ॥ १२ ॥

कुमुदतो कमलिनी फुल्लत्कोरकपूजिता ।
 पद्मकह्लारसीगन्धिफुल्लत्कोकनदोत्करा ॥ १३ ॥

यत्र श्रीसहजानन्दासयूर्थ्यावजयोषितः ।
 विहरन्तिपदोर्नादिमञ्जीरास्ता इतस्ततः ॥ १४ ॥

रामरासरसोल्लासिप्रेममत्तान्तराः परम् ।
 नित्यं षोडशवार्षिक्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ १५ ॥

कुरञ्जनयनाः सर्वाः सर्वकेलिकलाविदः ।
 लास्यताण्डवनृत्यादिसंगीतकविशारदाः ॥ १६ ॥
 श्रीरामचन्द्रवदनचन्द्रचारुचकोरिकाः ।
 तासां मण्डलमध्यस्थो माङ्गल्यानेत्रनन्दनः ॥ १७ ॥
 श्रीरामचन्द्रमाः श्रीमद्राजदशरथात्मजः ।
 नटवेशधरो मुखः श्रीरामो रासमण्डले ॥ १८ ॥
 विहरत्यनिशं साक्षात्परब्रह्मारसाकृतिः ।
 कन्दर्पकोटिर्दर्पणः सहजानन्दनीसखः ॥ १९ ॥
 चरणाम्भोजदिव्याङ्कैः कुर्वन् भूमि सुपावनीम् ।
 किशोराकृतिरानन्दी नित्यलीलाविशारदः ॥ २० ॥
 यस्यांशमात्रविभवः श्रीमन्नारायणः स्वयम् ।
 यस्यांशांशाः प्रजायन्ते अवतारा ह्यनेकधा ॥ २१ ॥
 भूमापि पुरुषो यस्य सहस्रवदनः स्वराट् ।
 अंश एव प्रकथितो विष्णुर्ब्रह्माण्डविग्रहः ॥ २२ ॥
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते ब्रह्मणां कोटयः किल ।
 न तु रामविहारस्य तिरोभावो भवेत् कचित् ॥ २३ ॥
 इदं श्रीरामवैकुण्ठं नित्यं धाम प्रकीर्तिम् ।
 सहजानन्दनीलोको व्यापकश्चित्सुखाकृतिः ॥ २४ ॥
 रक्षकाः परितस्तस्य कोटयश्चक्रधारिणः ।
 चतुर्मुखाः कोटयश्च कोटयश्चैव शंकराः ॥ २५ ॥
 पञ्चाननाः शूलकरा विभान्ति परितः स्थिताः ।
 सरसीव महापद्मं लोकोऽयंधरणीतले ॥ २६ ॥
 न तु भूमितलस्थार्थैः संस्पर्शोप्यस्य विद्यते ।
 कालमायोऽन्नवैदोर्घैः संस्पर्शो नास्य विद्यते ॥ २७ ॥
 तद् रामस्य परं स्थानं धिया पश्यन्ति सूरयः ।
 अतिसूक्ष्मार्थदर्शशन्या भक्तियोगविशुद्धया ॥ २८ ॥
 चिदानन्दस्य रामस्य चिदानन्दमयं वपुः ।
 चिदानन्दमयी लीला चिदानन्दमयोऽखिलः ॥ २९ ॥
 लीलापरिकरो ज्ञेयश्चिदानन्दमयं पदम् ।
 एवं यो वेद तद्वाम प्रमोदवननामकम् ॥ ३० ॥
 स विमुच्येत् मनुजो रामभक्तिपरायणः ।
 स्मरंलोकममुं तत्स्थं भावयेद् रामदैवतम् ।
 जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो दधत्प्रेममयं वपुः ॥ ३१ ॥

न तस्य कृत्यान्तरमस्ति लोके सदा विमुक्तस्य नरोत्तमस्य ।
श्रीरामचन्द्रे रसिके स्थितोजनोभक्तयोक्युक्तो हृदि नित्ययुक्तः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे भरतलक्ष्मणीये सीताजन्मोत्सवे
श्रीरामचन्द्रप्रमोदवनपरत्वर्णनं नाम त्र्यस्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुर्स्त्रिशोऽध्यायः

श्रीसनत्कुमार उवाच

आविभाविमथो वक्ष्ये श्रीरामस्य विशेषतः ।
मुख्यः प्रमोदविपिने तस्याविभाविर्विर्गितः ॥ १ ॥

ततः परमयोध्यायामाविभाविर्विर्गितः सर्वदा ।
चित्रकूटमहाशैले नित्याविभावि उच्यते ॥ २ ॥

वर्षे किंपुरुषाख्ये च नित्याविभूत उच्यते ।
तथैव वेंकटगिरी सांनिध्यं तस्य सर्वदा ॥ ३ ॥

पञ्चवर्णां जनस्थाने दण्डकारण्य एव च ।
कण्ठिन्धायां रामगिरी तथा हनुमदालये ॥ ४ ॥

एष्वन्येषु च देशेषु नित्याविभूतता प्रभोः ।
सेतुबन्धेश्वरो नाम यत्र रुद्रः सनातनः ॥ ५ ॥

तथा श्रीशैलमध्ये च सान्निध्यं सर्वदा प्रभोः ।
जनकस्य पुरे चैव विश्वामित्राश्रमे तथा ॥ ६ ॥

वसिष्ठाश्रम एवापि नित्यं भाति रघूद्वहः ।
सुमित्रातनयो देवो यत्र यत्र प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

तथैव वायुपुत्रश्च तत्र तत्र रघूत्तमः ।
मथुरायां च मायायां काश्यामुज्जयिनीपुरि ॥ ८ ॥

द्वारवत्यां च काञ्च्यां च नित्यं रामः सुसंस्थितः ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले सर्वक्षेत्रेषु सर्वदा ॥ ९ ॥

न तत्स्थानं प्रपश्यामि यत्र रामो न विद्यते ।
यत्र रामायणं नाम गीयते शास्त्रमुत्तमम् ॥ १० ॥

तत्र रामः सदा भाति श्रीमज्जनकजान्वितः ।
 सहजानन्दिनी यत्र गीयते विविधैर्गुणैः ॥ ११ ॥
 तत्र रामः सदा तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारण ।
 रामेति द्वचक्षरो मन्त्रो यत्र संकीर्त्यते बुधैः ॥ १२ ॥
 तत्राविर्भूय श्रीरामः सर्वदुःखं विनाशयेत् ।
 सीतया सहितं यत्र रामनाम प्रकीर्त्यते ॥ १३ ॥
 न तत्र कलिदोषाणां प्रवृत्तिः स्यात्कथंचन ।
 साङ्घाः सरहस्याश्च पठिता वेदराशयः ॥ १४ ॥
 कृताश्च सकला यज्ञा येन रामेति कीर्तितम् ।
 कृतानि कोटिपुण्यानि व्रतानि च तपांसि च ॥ १५ ॥
 सुस्नातानि च तीर्थानि येन रामेति कीर्तितम् ।
 अज्ञानतिमिरोद्भेदं कोटिसूर्येन्दुभासुरम् ॥ १६ ॥
 ज्ञानामृतपयोवाहं रामनाम सदा जपेत् ।
 कलिदोषापहं नित्यं गङ्गास्नानातिपावनम् ॥ १७ ॥
 मनसस्तापशमनं राम नाम सदा जपेत् ।
 किं कार्यं वैदिकैः शब्दैः किं वा मन्त्रैश्च तान्त्रिकैः ॥ १८ ॥
 किं कर्मणा च ज्ञानेन किमन्यैस्तपसां श्रमैः ।
 स्मर्तव्यं रामनामैकं श्रोतव्यं चैव सर्वदा ॥ १९ ॥
 पठितव्यं कीर्तितव्यं श्रद्धायुक्तैर्दिवानिशम् ।
 विधिरुक्तः सदैवास्य न निषेधः कचिद्भवेत् ॥ २० ॥
 सर्वदेशो सर्वकाले सर्वैश्च नरजातिभिः ।
 इदमेकं सदा कार्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ २१ ॥
 चतुर्वर्गप्रदानेऽपि समर्थो रघुपुञ्जवः ।
 ध्यानादगानाच्च सततं नाममात्रस्य कीर्तनात् ॥ २२ ॥
 इत्युक्तं वः प्रियं सर्वं मया देवर्षिपुञ्जवाः ।
 नातो विवदितव्यं स्याद्भृतां तत्त्वमीयुषाम् ॥ २३ ॥
 सिद्धान्तः सर्वशास्त्राणां भवतां समुदाहृतः ।
 श्रुत्वैतत्कृतकृत्यः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्षणीये
 सीताजन्मोत्सवे चतुर्स्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इत्थं सनत्कुमारस्य मुखादाकर्णं सर्वशः ।
 श्रीमतो राघवेन्द्रस्य महिमानं महाङ्गुतम् ॥ १ ॥
 नाम धाम स्वरूपं च लोकोत्तरमुदीरतम् ।
 तस्य भूम्नः पुरुषस्य विष्णोब्रह्माण्डवर्षणः ॥ २ ॥
 संजातः सुमहान् प्रेमा उत्तरंगं इवाम्बुधिः ।
 महाभावः सुसम्पन्नः सीतारामैकगोचरः ॥ ३ ॥
 ततः सुसुवतुस्तस्य नयने प्रेमजं जलम् ।
 ब्रह्मणश्चैव रुद्रस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च ॥ ४ ॥
 देवर्षीणां च सर्वेषां तत्रस्थानां सभासदाम् ।
 ब्रह्मणो मानसानां च सनकादिमहात्मनाम् ॥ ५ ॥
 सहजानन्दनीरामगुणलीलानुवादतः ।
 परमेणोत्तमप्रेमणा दृशौ तेषां पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
 विरहात्या सुसुवतुः साक्षात्प्रेममयं जलम् ।
 तावत्तेषां वपुरभूतप्रेमसंसन्धमुच्चकैः ॥ ७ ॥
 स्वेदोदकैः समापूर्णं रोमाङ्गप्रकरावृतम् ।
 स्वरभङ्गश्च सर्वेषामभूदगदगदकण्ठतः ॥ ८ ॥
 वैपथुश्च प्रादुरभूत्तक्षणाद्विह्वलात्मनाम् ।
 विवर्णता च संजाता विरहार्तिमतां सताम् ॥ ९ ॥
 क्षणं ते मुरधवच्चासन् विलीनेन्द्रियवृत्तयः ।
 रामप्रेमाविष्टचित्ता बभूवर्मतमत्तवत् ॥ १० ॥
 तेषां संरुदतां प्रेमणा पुरुषस्य सदःसदाम् ।
 अश्रुजैवर्णसिमिरभूत् सुविशालतमं सरः ॥ ११ ॥
 तस्मादाविरभूदेषा सरयूविश्वावनी ।
 पीयूषवर्णसलिला शरज्जयोत्सनेव भास्वती ॥ १२ ॥
 योगीनद्रमानसमुदे प्रेमानन्दमयोदका ।
 धर्मर्थकाममोक्षाणां दायिनी सुखदायिनी ॥ १३ ॥
 ब्रह्मद्रवस्वरूपां च द्रवद्रव्यमयी परा ।
 वारुणी देवता दिव्या सर्वतीर्थमहानिधिः ॥ १४ ॥
 तस्माज्जलसमूहात् समुद्रतां वराङ्गना ।
 सुधासुवर्णवसनां चन्द्रकोटिसुशीतला ॥ १५ ॥

चन्द्रास्था पङ्कजमुखी नीलनीरजलोचना ।
 चम्पकाङ्गी तडिकान्ति: सर्वावयवसुन्दरी ॥ १६ ॥
 स्वर्णदोलासमारुढा स्मयमानमुखाम्बुजा ।
 गङ्गया चैव कालिन्द्या पाश्वद्वयविराजिता ॥ १७ ॥
 सरस्वत्या धृतच्छत्रा स्वर्णदण्डावलम्बया ।
 गायत्र्या चैव सावित्र्या चामरद्वयवीजिता ॥ १८ ॥
 प्रेमानन्दमयी साक्षाद् रामलीलाविशारदा ।
 तां जातमात्रां प्रयुलोपामुद्रादयस्तदा ॥ १९ ॥
 अरुन्धती च गार्गी च मैत्रेयी चैव योगिनी ।
 पार्वती च महालक्ष्मी रतिश्चैव तथा शंकी ॥ २० ॥
 अनसूया भगवती दितिश्चैवादितिस्तथा ।
 देवहृतिश्च मेधा च प्रभा विद्या च धीमती ॥ २१ ॥
 प्रीतिः कीर्तिश्च कान्तिश्च तुष्टिःपुष्टिस्तथैव च ।
 दिव्यैः स्तवैः स्तुवन्त्यस्ताः परितोऽस्याश्कासिरे ॥ २२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये सीताजन्मो-
त्सबे सरयूत्पत्तिर्नाम पञ्चर्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्क्रिशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

सान्नवीजजातमात्रैव भूमानं पुरुषं ततः ।
 रामप्रेमोद्गमोद्भूतरोमाञ्चव्यासविग्रहम् ॥ १ ॥

सरयूरुचाच

किं नु कुर्यामहे भूमन् किं च मे नाम निश्चितम् ।
 भवत्पाश्वेऽथवान्यत्र कुत्र मेऽवास्थितर्भवेत् ॥ २ ॥

पुरुष उवाच

रामप्रेमोद्भूवानन्दात्पुसुर्नेत्राणि नः पृथक् ।
 तुदत्थवाष्पवारिभ्यः सम्भूता त्वं तरंगिणी ॥ ३ ॥
 सरयूरिति ते नाम तस्मान्निश्चितमेव मे ।
 नयनोत्थैर्जलैर्जाता तस्मान्नेत्रजलेति च ॥ ४ ॥

वसिष्ठश्च भवतीरे तपसा सिद्धिमेष्यति ।
 वासिष्ठीति भुवि ख्यातं तव नाम भविष्यति ॥ ५ ॥
 साकेतनगरे गत्वा रामस्य सुखवद्धिनी ।
 रामगङ्गेति ते नाम भुवि ख्यातं भविष्यति ॥ ६ ॥
 पूर्वं तु तमसा जाता ऐरावतरदाहतात् ।
 महाशैलस्य शिखरात्पश्चात्वं विश्वपाविनी ॥ ७ ॥
 द्विर्वहेति च ते नाम लोके ख्यातं भविष्यति ।
 प्रेमानन्दात्समुद्भूतां तस्मात्प्रेमजलेति च ॥ ८ ॥
 अथ तेऽहं प्रवद्यामि नामसाहस्रकं शुभम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण प्रेमानन्दः प्रवर्द्धते ॥ ९ ॥
 सरयूः प्रेमसरयूः प्रेमानन्दसरोजला ।
 प्रेमपूर्णा प्रेममयी प्रेमतोया महोदका ॥ १० ॥
 रामगङ्गा रामनदी रामप्रेमा महानदी ।
 सुधावर्णा चन्द्रवर्णा धनसाररसोदका ॥ ११ ॥
 रसात्मिका रसमयी रसपूर्णा रसोदका ।
 रसा रसप्रिया रस्या रसारम्या रसावहा ॥ १२ ॥
 सुधामा वसुधा लक्ष्मीर्वसुधामा वसुद्धवा ।
 सरिद्वरा सरिच्छेष्टा सरिकूपा सरोमयी ॥ १३ ॥
 रामकेलिकरी रामा रामचित्प्रसादिनी ।
 लोकसंतापहरिणी हनुमत्सेवितोदका ॥ १४ ॥
 मरीचिर्मस्तुदाराध्या रामचन्द्रतनुप्रभा ।
 द्रवदव्यमयी देवी दोलारूढामृतद्रवा ॥ १५ ॥
 द्राविणी द्रविणावासा द्रवामृतमयी सरित् ।
 सरणी सारिणी सारा साररूपा सरोवरा ॥ १६ ॥
 पुरुषाश्रुमयी मोदा प्रमोदवनवाहिनी ।
 कल्लोलिनी कलिहरा कल्मषधनी कलाधरा ॥ १७ ॥
 कलामयी कलापूर्णा चन्द्रिका रामचन्द्रिका ।
 वैकुण्ठवाहिनी वर्या वरेण्या वारिदेवता ॥ १८ ॥
 गुड्हची गुडसुस्वादुर्गौडी गुडसमुद्धवा ।
 वासिष्ठी च वशिष्ठश्रीर्वसिष्ठाराध्यदेवता ॥ १९ ॥
 वसिष्ठावशिनी वश्या वश्याकर्षणकारिणी ।
 सुवर्णा चैव सौवर्णीसुवर्णसिकतावहा ॥ २० ॥

सुवर्णंतटिनी चैव सुवर्णस्वणोदका ।
 विधिनेत्रजला वैधी विधिप्रेमा विधिप्रिया ॥ २१ ॥
 उत्तरंगा च तरला तारकापतिनिर्मला ।
 तमसा तामसहरा तमोहर्त्री तमोवहा ॥ २२ ॥
 तीक्ष्णा तीक्ष्णगतिस्तुङ्गा तुङ्गवीचिर्विनोदिनी ।
 तुङ्गतीरा तुङ्गभवा तुङ्गतीरप्रसारिणी ॥ २३ ॥
 तुङ्गतोया तुङ्गवहा तुङ्गगा तुङ्गगमिनी ।
 तडित्प्रभा तडिद्वूपा तडिद्वीचिस्तडिजला ॥ २४ ॥
 तपोदका तपतनुस्तापहा तापसाश्रया ।
 तपःसिद्धिकरी तापी तपनातापहारिणी ॥ २५ ॥
 तापसंतापहरिणी तपनोत्था तपोमयी !
 तापिनी तपनाकारा तपर्तुः सुखकारिणी ॥ २६ ॥
 तरंगिणी तरलिनी तरणी तारिणी तरिः ।
 स्थेमा स्थिरगतिः स्थात्रीस्थावरोत्था स्थिरोदका ॥ २७ ॥
 स्थैर्यकर्त्री स्थिराकारा स्थिरा स्थावरदेवता ।
 पूता पूतगतिः पूनलोकपावनकारिणी ॥ २८ ॥
 पाविनी पवनाकारा पवमानगुणप्रदा ।
 शीतला शीतसिला शीतलाकृतिवाहिनी ॥ २९ ॥
 मन्दा मन्दगतिर्मन्दा मन्दलस्वरपूरणी ।
 मन्दाकिनी मदाघूणी मन्दमन्दगमोदका ॥ ३० ॥
 मीनाढ्या मीनसुखदा मीनकेलिविधायिनी ।
 महोर्भिमालिनी मान्या माननीयमहागुणा ॥ ३१ ॥
 मरुत्सेव्या मरुल्लोला मरुत्तनूपसेविता ।
 ईक्षवाकुसेविततटा ईक्षाकृतमहोत्सवा ॥ ३२ ॥
 ईक्षणीया ईक्षुमती ईक्षुखण्डरसोदका ।
 कर्पूरनीरा कर्पूरा कर्पूरधवलोदका ॥ ३३ ॥
 नागकन्या नगारुढा नगराजविभेदिनी ।
 पातालगङ्गा पूताङ्गी पूजनीया परापरा ॥ ३४ ॥
 पारावारैकनिलया पारावारविहारिणी ।
 पारंगता परप्रेमा परप्रीतिविवर्द्धिनी ॥ ३५ ॥
 फल्गुजलाफल्गुजला फाल्गुनस्य वरप्रदा ।
 फेनावृता फेनसिता फेनोद्धमनकारिणी ॥ ३६ ॥
 फलकारा फलकरी फलिनी फलपूजिता ।
 फणोन्द्रफणसेव्या फणिकङ्खणभूषिता ॥ ३७ ॥

खराकारा	खरतरा	खरराक्षसहारिणी ।
खगेन्द्रभजनीया	च	खगवंशविवर्द्धिनी ॥ ३८ ॥
खगारुदाखगैः स्तुत्या	खगजा च खगामिनी ।	
॑खसाराध्या	खसवृता	खसवंशैकजीवना ॥ ३९ ॥
खेलागतिः	खलहरा	खलतापरिहारिणी ।
खदिनी खादिनी	खेद्या	खेदहा खेलकारिणी ॥ ४० ॥
गणनीया गणैः पूज्या		गाणपत्यमहाफला ।
गणेशपूजिता गण्या		गणदुःखनिवारिणी ॥ ४१ ॥
गुणाढ्या	गुणसम्पन्ना	गुणगुफितविग्रहा ।
गुणनीया	गुरुणा	गुरुपूज्या गुरुद्रवा ॥ ४२ ॥
गुर्वी गीष्पतिसंसेव्या		गिराचार्या गिराश्रया ।
गिरीन्द्रकन्दरावासा		गिरीशसेवितोदका ॥ ४३ ॥
कोटिचान्द्रमसज्योतिः		कोटिचान्द्रिमहोज्ज्वला ।
कटाहभेदनपरा		कठोरजवगामिनी ॥ ४४ ॥
कठशाखापाठरता	काठकानं	वरप्रदा ।
काष्ठापरा	काष्ठभेदा	काष्ठाष्ठकविनोदिनी ॥ ४५ ॥
करवीरप्रसूनाढ्या		करवालसितिच्छविः ।
कम्बुश्वेता	कम्बुकण्ठा	कम्बुभृत्प्राणवल्लभा ॥ ४६ ॥
धर्माढ्या	धर्मशमनी	धर्मपाठविनोदिनी ।
धर्मयोगसुसंतुष्टा	घटाकारा	घटोदका ॥ ४७ ॥
घट्टिनी	घट्टसुखदा	घट्टपालवरप्रदा ।
घटकोटिसुसम्पन्ना		घटाटोपजलोमिभृत् ॥ ४८ ॥
चाश्वल्यदारिणीन्द्राणी		चाण्डालगतिदायिनी ।
चण्डातपक्लेशहरा	चण्डा	चण्डिममण्डिता ॥ ४९ ॥
चाम्पेयकुसुमप्रीता	चपला	चपलाकृतिः ।
चम्पूग्रन्थविधानज्ञा		चञ्चूपुटहृतोदका ॥ ५० ॥
चंक्रमा	चंक्रमकरी	चमत्कारविवर्द्धिनी ।
चर्मकारकुलोद्धारा	चर्मा	चर्मण्वती नदी ॥ ५१ ॥
भूमेक्षणसमुद्भूता	भूगता	भूमिपापहा ।
भूतलस्था	भयहरा	विभीषणसुखप्रदा ॥ ५२ ॥
भूतप्रेतपिशाचघ्नी		दुर्गंतिक्षयकारिणी ।
दुर्गमा	दुर्गनिलया	दुर्गाराधनकारिणी ॥ ५३ ॥

१ खसाः = पार्वतीयाः - बड़ौ० ।

दुराराध्या	दुःखहरा	दुर्गभूमिजयप्रदा ।
वन्या	वनप्रिया	वाणी वीणारवविनोदिनी ॥ ५४ ॥
वाराणसीवासरता	वासवी	वासवप्रिया ।
वसुधा	वसुधामा	च वसुदात्री वसुप्रिया ॥ ५५ ॥
वसुतेजा	वसुपरा	वसुवासविधायिनी ।
वैश्वानरी	विश्ववन्द्या	विश्वपावनकारिणी ॥ ५६ ॥
वैश्वानररुचिविश्वा		विश्वदीसिरिविशाखिनी ।
विश्वासना	विश्वसना	विश्ववश्यत्वकारिणी ॥ ५७ ॥
विश्वावसुप्रियजला		विश्वामित्रनिषेविता ।
विश्वाराध्या	विष्णुरूपा	वषट्काराक्षरप्रिया ॥ ५८ ॥
पानप्रिया	पानकर्त्री	पातकीघप्रहारिणी ।
नानायुधा	नवजला	नवीनगतिभूषिता ॥ ५९ ॥
उत्तरंगतिस्तारा		स्वस्तरुप्रसवार्चिता ।
तुहिनाद्रिसमुद्भूता	तुहिना	तुहिनोदका ॥ ६० ॥
कूलिनी	कूलमिलिता	कूलपातनत्परा ।
कालातिगामिनी	काली	कालिका कालरूपिणी ॥ ६१ ॥
कीलालिनी	कीलहरा	कीलिताखिलपातका ।
कमला	कमलाकारा	कमलार्चितविग्रहा ॥ ६२ ॥
करालकमलावेशा		कलिकोल्लासकारिणी ।
करिणी	कारिणी	कीर्णरूपा कृपावती ॥ ६३ ॥
कुलीना	कुलवन्द्या	च कलनादा कलावती ।
खगेन्द्रगमिनि	खल्या	खलीना खलतापहा ॥ ६४ ॥
स्खलदगतिः	खमार्गस्था	खिलाखिलकथानका ।
खेचरीमुद्रिकारूपा		खेगातिगामिनी ॥ ६५ ॥
गङ्गाजला	गीतगुणा	गीता गुसार्थबोधिनी ।
गीयमानगुणग्रामा	गीर्वणा	च गरीयसी ॥ ६६ ॥
ग्रहापहा	ग्रहणकृदगृह्या	गृह्यार्थदायिनी ।
गेहिनी	गिलिताघौघा	गवेन्द्रगृहगामिनी ॥ ६७ ॥
गोपीजनगणाराध्या		श्रीरामगुणगायिनी ।
गुणानुबन्धिनी	गुण्या	गुणग्रामनिषेविता ॥ ६८ ॥
गुहमाता	गुहान्तस्था	गूढा गूढार्थबोधिनी ।
घर्षरारावमुदिना		घर्षंराघटनाकृतिः ॥ ६९ ॥

घटीबन्धैकनिलया	घटा	घंटालविग्रहा ।
घनाघनस्वना	घोरा	घनसारसमाङ्गतिः ॥ ७० ॥
घोषा	घोषवती	घुण्या घोषेश्वरसुतप्रिया ।
घोराघनाशनकरी		घर्मातिभयहारिणी ॥ ७१ ॥
घृणाकरी	घृणमती	घृणिग्राणेन्द्रियप्रिया ।
घाता	घर्माशुदुहिता	घातिताधा घनाघना ॥ ७२ ॥
चान्द्री	चन्द्रमती	चन्द्रिका चन्द्रिकाङ्गतिः ।
चन्द्रिका	चन्द्रिकाकारा	चन्दनालेपकारिणी ॥ ७३ ॥
चन्दनद्रवसंशीता		चमत्कृतजगत्त्रया ।
चित्ता	चित्तहरा	चित्तामणिसमाङ्गतिः ॥ ७४ ॥
चिन्ताहरा	चिन्तनीया	चराचरसुखप्रदा ।
चतुराश्रमसंसेव्या		चतुराननसेविता ॥ ७५ ॥
चतुरा	चतुराकारा	चीर्णव्रतसुखप्रदा ।
चूर्णी	चूर्णैषधसमा	चपला चपलाङ्गतिः ॥ ७६ ॥
छलिनो	छलहर्ती	छलिताशेषमानवा ।
छङ्गिनी	छङ्गहरिणी	छङ्गसञ्चितायिनी ॥ ७७ ॥
छन्ना	छन्नगतिश्छन्ना	छिदाकर्ती छिदाङ्गतिः ।
छन्नाकारा	छन्नजला	छन्नपातकहारिणी ॥ ७८ ॥
जयघोषा	जयाकारा	जैत्रा जनमनोहरा ।
जन्मनी	जन्महरिणी	जगत्त्रयविनोदिनी ॥ ७९ ॥
जगन्नाथप्रिया		लक्ष्मीजम्बूद्वीपसुखप्रदा ।
जम्बालिनी		जवगतिर्जपाकुसुमसुन्दरी ॥ ८० ॥
जम्बोरससंतुष्टा		जाम्बूनदविभूषणा ।
जटाधरा	च जटिला	जम्भारिकरपूजिता ॥ ८१ ॥
जंगमा	जितदेतेया	जित्वरा जयर्द्धनी ।
जीवान्तरगतिर्जीव्या		जीवाकर्षणतत्परा ॥ ८२ ॥
ज्यानिनादैकमुदिता		जरानाशनतत्परा ।
जलाश्रया	जलकरी	जालिनी जालवर्तिनी ॥ ८३ ॥
जीमूतवर्षणी	जारा	जारिणी जारवल्लभा ।
झञ्ज्ञारवा	झण्टकारा	झञ्ज्ञरारवकारिणी ॥ ८४ ॥
झिल्लीनिनादमुदिता		झल्लरीनादतोषिणी ।
झरी	झञ्ज्ञरिकारूपा	झांकाररवकारिणी ॥ ८५ ॥

टांकारिणी टंकहस्ता टापिनी टापगामिनी ।
 टंटनिनादमुदिता ठंठंशब्दप्रबोधिनी ॥ ८६ ॥
 ठकुरा ठकुराज्ञा च ठंठनिनदकारिणी ।
 डमरूवादनपरा डकाडांकारकारिणी ॥ ८७ ॥
 डाकिनी डामराचार्या^१ डमडुमरवोत्कटा ।
 ढका ढकारवाळ्या च दुंदाहुंदरवासिनी ॥ ८८ ॥
 हुंडिपूरणदक्षा च हुंडिराजप्रपूजिता ।
 तत्तातता महाताता तेजिनी तेजसान्विता ॥ ८९ ॥
 तोयान्विता तोयकरी तटपातनकारिणी ।
 तरुणी तरुसंछन्ना तलशीतलनीरिणी ॥ ९० ॥
 तुलसीसौरभाढ्या च तुलारहितरूपिणी ।
 तन्त्री तवममाकारा तपस्या तपसि स्थिता ॥ ९१ ॥
 थेईथेईशब्दरता थंयुशब्दसुखावहा ।
 दयावती दुःखहरा डाविणी द्रवदेवता ॥ ९२ ॥
 दीनदारिद्रध्यहरिणी दमिनी दमकारिणी ।
 द्वारागता द्वारगता द्वरिताशेषपातका ॥ ९३ ॥
 दुर्वृत्तघ्नो दैत्यहरा दारिणी दावहारिणी ।
 देवदारुवनप्रीता दोषघ्नी दीसिकारिणी ॥ ९४ ॥
 दीपमाला द्वीपचारा दुरिता दुरितापहा ।
 धन्या धनवत्ती धीरा धीमती धेनुमण्डिता ॥ ९५ ॥
 धयिनी धारिणी धात्री धात्रीतरुफलाशिनी ।
 धाराधारा धराकारा धराधरविचारिणी ॥ ९६ ॥
 धाविनी धावनकरी धनेश्वरवरप्रदा ।
 धर्मप्रदा धर्मरता धार्मिका धार्मिकप्रिया ॥ ९७ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाख्या धमनी धमनीगतिः ।
 धत्तूरफलसम्प्रीता धृताध्यानपरा धृतिः ॥ ९८ ॥
 धारणा धीर्धराधीशा धीगम्या धारणावती ।
 नम्या नमोनमःप्रीता नर्मा नर्मगतिनर्वा ॥ ९९ ॥
 नीरजाक्षी नीरवहा निम्नगा निर्मलाकृतिः ।
 नारायणी नरप्रज्ञा नारी नरकहारिणी ॥ १०० ॥
 नवोना नवपद्माभा नाभीष्टगतिदापिनी ।
 नगोऽद्भुवा नगरूढा नागलोकातिपाविनी ॥ १०१ ॥

नन्दिनी	नादिनी	नादा	निन्दानादविवर्जिता ।
नागरी	नागरप्रीता		नागराजप्रपूजिता ॥ १०२ ॥
नागकेसरमालाद्या			नागेन्द्रमदगन्धिनी ।
पूर्णिमा	परमाकारा	परापर	विवेकिनी ॥ १०३ ॥
प्रभातिनी	प्रभावन्धा (न्धा)	प्रभासा	पुश्वेष्टदा ।
पुरुषार्थप्रदा	पूता		पक्षिपावनकारिणी ॥ १०४ ॥
फलाद्या	फलदात्री च		फणीन्द्रवरदायिनी ।
फालिनी	फलपुष्पाङ्का	फालगुनस्फीतकीर्तिदा	॥ १०५ ॥
बलिपूज्या	बलिहिता		बलदेवप्रपूजिता ।
बाला	बालरविप्रख्या		बालरामगुणप्रदा ॥ १०६ ॥
बलाकिनी	बहुलगा	बहुला	बहुलाभदा ।
बाहुकीडामहोर्मिश्च			बह्वीबाहुलमासगा ॥ १०७ ॥
भाविता	भाबुककरी	भर्मदा	भर्गपूजिता ।
भवहर्त्री	भवप्रीता	भवानी	भुवनोद्धता ॥ १०८ ॥
भूतिकर्त्री	भूतिहर्त्री	भूतिनी	भूतसेविता ।
भूधरा	भूधरोद्भेदा		भूतनाथाचितोदका ॥ १०९ ॥
भूरितोया	भूचरो च		भूपतिप्रियकारिणी ।
मनोरमा	महोत्साहा	महनीया	महात्मिका ॥ ११० ॥
माहात्म्यवर्द्धिनी	मोहा	मोदिनी	मोहनाशिनी ।
मुरधा	मुरधगतिर्मध्या		मध्यलोकप्रियावहा ॥ १११ ॥
मधुरा	मधुरालापा		मधुरापतिवल्लभा ।
माधुर्यवारिधिमध्वी			माध्वीककुसुमोत्कटा ॥ ११२ ॥
मधूकपुष्पमुदिता		मदिरारसधूर्णिता ।	
मादिनी	मालतीमालामल्लीमाल्यप्रपूजिता		॥ ११३ ॥
मन्दारपुष्पपूज्या	च	मन्दा	मन्दाकिनीप्रिया ।
मन्दराचलसंस्थाना			मन्दिरान्तरमोदिनी ॥ ११४ ॥
यवसावलिसम्भन्ना			यमुनाजलकेलिनी ।
यमभीतिप्रशमिनी	यमिनीयमिनां		हिवा ॥ ११५ ॥
योगमाग्रदा	योगा	योगाचार्य	प्रपूजिता ।
योकत्री	योगबलप्रीता		यौगिकार्थप्रकाशिनी ॥ ११६ ॥
यादवेन्द्रमनोरम्या			यादोवरविभूषिता ।
यत्तत्पदार्थरूपा	च	यास्काचार्यहितप्रदा	॥ ११७ ॥

यस्या यशःप्रदा यम्या यज्ञा यज्ञविवर्द्धिनो ।
 रमा रामा रता रम्या रमणी रमणीयभूः ॥ ११८ ॥
 रामणीयकराशिश्च राशीशशृच्चिदायिनी ।
 रामप्रिया रामरता रामरामा रमाश्चिः ॥ ११९ ॥
 रुच्या रुचिप्रदा रोचिप्रदा रोचितविग्रहा ।
 रूपिणी रूपनिरता रूपकार्थसुखावहा ॥ १२० ॥
 रञ्जिनी रजनीरूपा रजताचलसुन्दरी ।
 रजोगुणवती रक्षा रक्षोधनी राजसी रतिः ॥ १२१ ॥
 लावण्यकूल्लवणहा लक्ष्मीर्लक्ष्यानुबन्धिनी ।
 लक्ष्मणस्य प्रीतिकरी लक्ष्मणा लक्ष्मणाश्रया ॥ १२२ ॥
 ललामा लोचनभवा लोला लोलोमिमालिका ।
 लीलावती लाभकरी लोभनीयगुणावहा ॥ १२३ ॥
 लज्जावती लोकवती लोकालोकपरस्थिता ।
 लोकनीया लोकहिता लोकेशवरदायिनी ॥ १२४ ॥
 लालित्यकारिणी लीला लोपामुद्रासुखप्रदा ।
 वनजा वनरम्या च वानीरवनगामिनी ॥ १२५ ॥
 वानरेश्वरसुप्रीता वारवती विन्ध्यवासिनी ।
 वाराणसीपुण्यकरी वारिणा वारिवाहिनी ॥ १२६ ॥
 वारिवाहगणश्यामा वारणेन्द्रसुखप्रदा ।
 वातरंहा वातगतिर्वामाराज्यसुखप्रदा ॥ १२७ ॥
 वलिता वनिता वाणी वाणील्लभवल्लभा ।
 वाहिनी वहनौद्धत्या वदावदविवादभूः ॥ १२८ ॥
 शमिनी शामिनी श्यामा श्यामायाम प्रबोधिनी ।
 शमीकमुनिसंसेव्या शमीवृक्षोद्भवा शमा ॥ १२९ ॥
 शनैश्चरा शनिहरा शनिग्रहभयापहा ।
 शमनार्तिहरा शम्पा शतहृदहविलासिनी ॥ १३० ॥
 शेषाशेषगतिः शेष्या शेषपुत्री शशिप्रभा ।
 शमशानचारिणी शून्या शून्याकाशनिवासिनी ॥ १३१ ॥
 शरातिहा शरीरातिहारिणी शरभेश्वरी ।
 शल्यापहा शलभहा शलदानवनाशिनी ॥ १३२ ॥
 षष्ठीषुखी षष्ठीषुखहिता षडक्षीणा षडज्ज्वभूः ।
 षष्ठीशनाथसंसेव्या षष्ठीपूजनकारिणी ॥ १३३ ॥

षड्वर्गजायिनी षट्का षड् वषट्कप्रपूजिता ।
 सिता सीता सुता सूता सतां पूज्या सतां गतिः ॥ १३४ ॥
 सदाहास्यक्रिया सत्या सती सत्यार्थदायिनी ।
 सरणिः सरयूः सीरा सल्लोघप्रवाहिनी ॥ १३५ ॥
 सद्धर्मचारिणी सूर्मिः सूपास्या सूपपादिता ।
 सुलभा सुखदा सुग्रा संग्रामभयहारिणी ॥ १३६ ॥
 सूत्तरा सुतरा सोमा सोमनाथप्रपूजिता ।
 सामिधेनी समित्रीता समिधा च समेधिनी ॥ १३७ ॥
 समा समाना समगा सम्मता सुमता सुभा ।
 सुमाच्यर्या सुषुमाधारा सरोजाबलिपूजिता ॥ १३८ ॥
 हरिप्रिया हिमवहा हिमानी हिमतोयगा ।
 हरिदृष्टकसंकीर्त्या हरिदशप्रपूजिता ॥ १३९ ॥
 हंभारवैकसुप्रीता हिन्दोलाकेलिकारिणी ।
 हिंसादोषप्रशमिनी हिन्मुक्तिप्रदायिनी ॥ १४० ॥
 हारिणी हरसंस्तुत्या हकाराक्षरसंस्तुता ।
 हत्याहरा हठरिपुर्हरचापप्रभञ्जनी ॥ १४१ ॥
 क्षेम्या क्षेमकरी क्षेमा क्षुधाक्षोभविनाशिनी ।
 क्षुण्णा क्षोदा क्षीरनिधिः क्षीरसागरवासिनी ॥ १४२ ॥
 क्षीवा क्षुतिक्षुरप्रख्या क्षिप्रा क्षिप्रार्थकारिणी ।
 क्षोणिः क्षोणिहिता क्षामा क्षपाकरनिभोदका ॥ १४३ ॥
 क्षारा क्षाराम्बुनिधिगा क्षपासंचारकारिणी ।
 अमला अम्लसलिला अदशब्दार्थरूपिणी ॥ १४४ ॥
 अकाराक्षररूपा च ह्याकाराक्षररूपिणी ।
 आद्राम्बिरा आमजला आषाढी आश्विनात्मिका ॥ १४५ ॥
 आग्रहायणरूपा च आतुरत्वविनाशिनी ।
 आसुरी आसुरिसुता आशुतुष्ठा इलेश्वरी ॥ १४६ ॥
 इन्द्रिया इन्द्रसम्पूज्या इषुसंहारकारिणी ।
 इत्वरी इनसंसेव्या इरा इनवरेन्दिरा ॥ १४७ ॥
 ईश्वरी ईतिहन्त्री च ईरिणी ईस्वरूपिणी ।
 उदकौघप्रवहिणी उत्तर्ङ्गमुनिपूजिता ॥ १४८ ॥
 उत्तराद्विसुता उत्ता उत्तीर्णा उत्तरप्रदा ।
 उत्तसकाञ्चननिभा ऊहिनी ऊहकारिणी ॥ १४९ ॥

ऊषरा ऊषरक्षेत्रा ऊतिरूपी ऋभूस्तुता ।
 ऋतप्रवर्तिनी ऋक्षा ऋक्षेन्द्रकुलपूजिता ॥ १५० ॥
 ऋकाराक्षररूपा च ऋकारी ऋस्वरूपिणी ।
 लृतका लृतकाचार्या लृकाराक्षरवासिनी ॥ १५१ ॥
 एषा एषितवेदार्था एवमेवार्थरूपदा ।
 एवकारार्थगम्या च एतच्छब्दार्थरूपिणी ॥ १५२ ॥
 एता ऐता ऐकृतिश्च ऐन्द्री ऐंकाररूपिणी ।
 ओता ओकाररूपा च ओषधीशप्रपूजिता ॥ १५३ ॥
 औन्नत्यकारिणी अंबा अंबिका अंकर्विजिता ।
 अंतकप्रेयसी अंक्या अंतका अंतवाजिता ॥ १५४ ॥
 अःकारमुदिता चैव सर्वर्णस्वरूपिणी ।
 सर्वशास्त्रार्थरूपा च सर्वकल्याणकारिणी ॥ १५५ ॥
 इदं श्रीसरयूदेव्या नामसाहस्रमुत्तमम् ।
 मया निगदितं श्रुत्वा सर्वपार्विमुच्यते ॥ १५६ ॥
 बहूनि तव नामानि अनन्तान्येव सर्वशः ।
 त्वं गङ्गा यमुना चैव गोदा चैव सरस्वती ॥ १५७ ॥
 नवंदा चैव कावेरी भीमा कृष्णा च पार्वती ।
 सिन्धुः सिन्धुसुता चैव सर्वदैवस्वरूपिणी ॥ १५८ ॥
 यस्त्वां स्मरति वै नित्यं मनुजो रामसेवकः ।
 सर्वविघ्नहरा तस्य भविष्यसि न संशयः ॥ १५९ ॥
 प्रातरूथाय च नरो योऽवगाहेत वै त्वयि ।
 तस्य सर्वाधृत्वा त्वं रामभक्ति प्रवर्तये ॥ १६० ॥
 दर्शनात्स्पर्शनाच्चैव स्मरणान्नामकीर्तनात् ।
 रामप्रेमप्रदा नित्यं त्वं सर्वशुभकारिणी ॥ १६१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 प्रमोदवनवर्णने सरयूनामसहस्रकं नाम षट्ट्रिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तर्त्रिशोऽध्यायः

पुरुष उवाच

ये मज्जनं करिष्यन्ति तव प्रेमये जले ।
 तेषां रामपदाम्भोजे भविन्नी रतिश्तमा ॥ १ ॥

गच्छ त्वं रामनगरीभयोऽध्यारव्यां शुभान्विताम् ।
 पावयन्ती शुभान् देशात् निजवारिसमीरणी ॥ २ ॥

गङ्गया सह भूपस्त्वं लवणोदं गमिष्यसि ।
 ब्रह्माण्डाधारवासिन्या विरजायाः शुभं जलम् ॥ ३ ॥

एकीकृत्य निजैस्तोयैर्गमिष्यसि महीतलम् ।
 उपरिस्थमहाव्योमब्रह्माण्डद्वारर्मार्गतः ॥ ४ ॥

ब्रह्मलोकं समागत्य ब्रह्माणं स्नपयिष्यसि ।
 तपोलोके सतीर्मातृस्तापसान् सिद्धपुञ्जवान् ॥ ५ ॥

१ पावयित्वा पितृन् सर्वान् जनकलोकमुपैष्यसि ।
 जनलोके पावयित्वा तत्रस्थान् देवतागणान् ॥ ६ ॥

महर्लोके ध्रुवस्थाने पूजितीत्तानपादिना ।
 सप्तर्षिमण्डले भूपो वन्दिता तैमुंनीश्वरैः ॥ ७ ॥

अरुन्धत्या स्तुता चैव स्तुत्वाचत्वमरुन्धतीम् ।
 परस्परं सुखंभूपस्तत्र नित्यं करिष्यथः ॥ ८ ॥

ततः स्वर्लोकमागत्य देवैदेवीभिरीडिता ।
 पूजिता देवराजेन भुवर्लोकमुपैष्यसि ॥ ९ ॥

तत्र दिव्यैर्देवगणैः सिद्धविद्याधरोरेगैः ।
 पूजिता संस्तुता चैव भूर्लोकं प्लावयिष्यसि ॥ १० ॥

दिव्ये हिमालयवने विचरन्ती समंततः ।
 आश्रमान् मुनिवर्याणां विशेषात्प्लावयिष्यसि ॥ ११ ॥

दिव्यवर्षसहस्रं तु विशिष्टेन तपस्त्वना ।
 आराधिता ततो देवि मर्त्यलोकमुपैष्यसि ॥ १२ ॥

अयोध्यानगरे रम्ये तव वासो भाविष्यति ।
 नित्यं संनिहिता तत्र कामान् सम्भूरयिष्यसि ॥ १३ ॥

इदं ते कार्यमुछिष्टं स्थानं चैव शुभान्वितम् ।
 आविर्भाविस्तव सदा शुभाय धरणीतले ॥ १४ ॥

तृणां श्रीरामभक्तानां विशुद्धमनसां सताम् ।
 अन्येषां चापि लोकानां पावनी त्वं सदा मता ॥ १५ ॥

१. इतः परं यावत् नास्ति—बड़ौ० (तत्रलिखितं ६०-६१ मूल पुस्तकेनास्तीति)

आपदो विपदश्चैव दारिद्र्यमशुभं तथा ।
 कुष्ठाद्याश्च महरोगा दुश्चकित्स्या भिषग्वरैः ॥ १६ ॥
 अभिचारा ग्रहाः कृत्याः संक्षये यान्ति तत्क्षणात् ।
 पश्यतां स्मरतां चैव मज्जतां तव वारिणि ॥ १७ ॥
 इत्थं शुभाय मर्त्यनां प्रकटा त्वं महीतले ।
 भविष्यसि वसिष्ठस्य तपसा सुखकारिणी ॥ १८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 प्रमोदवनवर्णने सरयूत्पत्तौ सप्तर्णिशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टार्णिंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इत्यादिष्ठा सरयू पुरुषेण भूम्रा तत्रस्थैर्महा योगिभिश्च भूयो ।
 भूपो वन्दिता गङ्ग्या च कालिन्द्या चाप्यचिता दिव्यभावैः ॥ १ ॥
 तामुवाच ततो गङ्गा श्रीमद्विष्णुपदोद्गता ।
 प्रश्रयावनता भूत्वा विनयेन कृताङ्गलिः ॥ २ ॥

गङ्गोवाच

धन्यासि भवती मातः श्रीरामप्रेमरूपिणी ।
 ये च त्वयि निमज्जन्ति तेऽपि धन्या नरा भुवि ॥ ३ ॥
 त्वमयोध्यापुरे स्थित्वा प्रमोदवनमण्डते ।
 रामलीलारसं नित्यं द्रव्यसि प्रतिवासरम् ॥ ४ ॥
 त्वं चेन्मां निजसार्थेन कृपयिष्यसि भाविनी ।
 तदाहमपि वै रामलीलां दृष्टास्मि चिन्मयीम् ॥ ५ ॥

यमुनोवाच

नमस्ते सरयूरूपे श्रीरामप्रेमसम्पदे ।
 त्वत्संगादहमप्यवगन्तास्मि परमं पदम् ॥ ६ ॥
 यदामनन्ति मुनयः प्रमोदवनसंज्ञकम् ।
 चिदानन्दमयं नित्यं रामलीलामहास्पदम् ॥ ७ ॥
 तन्मां दर्शय कारुण्यान्निजसंगं च देहि मे ।
 यथाहमपि पश्येयं रामलीलां मनोहराम् ॥ ८ ॥

सरस्वत्युवाच

प्रेमानन्दमयी साक्षाद् रामलीलाविशारदा ।
 प्रसीद मपि मातस्त्वं सरयूविश्वपाविनी ॥ ९ ॥
 निज सार्थे स्थापयास्मान् यथा पश्येम तत्पदम् ।
 रामलीलारसागारं प्रमोदवनमुत्तमम् ॥ १० ॥
 कथं तद् दृश्यतां मातर्विना त्वत्करुणाभरम् ।
 तस्माद्यत्र स्थास्यसि त्वं तत्रस्थास्यामहे वयम् ॥ ११ ॥

गायत्र्युवाच

अहं वै छन्दसं माता वाञ्छामि तव संनिधिम् ।
 प्रमोदविपिने रामलीलारससुखाप्तये ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच

यत्ते विज्ञापितं मातर्गर्यित्या सुरसेव्या ।
 तदेव मम विज्ञाप्यं श्रूयतां करुणावति ॥ १३ ॥

अरुण्डत्युवाच

असारं जगदेवेदं सारं ब्रह्मपरं महः ।
 तत्र रामस्वरूपं तत्प्रेममात्रेण लभ्यते ॥ १४ ॥
 तत्प्रेम चित्सुखाकारं भवत्याः परमं वपुः ।
 तस्मात्त्वत्सार्थंगा नित्यं निवत्स्यामि महोदके ॥ १५ ॥

लोपामुद्रोवाच

अहं जानामि ते रूपं रामप्रेमैकविग्रहम् ।
 तस्मात्वां न विहास्यामि साररूपां सनातनीम् ॥ १६ ॥
 प्रमोदवनमभ्येत्य स्थास्यामि तव संनिधी ।
 द्रव्यामि तां प्रभोर्लीलां श्रीरामस्य परात्मनः ॥ १७ ॥

गार्युवाच

अहं भर्तुः प्रसादेन ब्रह्मानन्दमहोदधी ।
 निमग्ना त्वत्प्रसादेन प्रेमानन्द प्रकामये ॥ १८ ॥

मेत्रेत्युवाच

कृपयस्व परं मातर्यथाहमपि संततम् ।
 श्रीरामप्रेमपाठोधेलंभे किमपि विप्रषः ॥ १९ ॥

पार्वत्युवाच

अहं वंशीरवं श्रुत्वा रामस्य सुमनोहरम् ।
 पत्युः शिवस्याङ्गस्थापि जहामि मनसो धृतिम् ॥ २० ॥

तदहं द्रष्टुमिच्छामि रामं त्रैलोक्यसुन्दरम् ।
त्वत्सार्थेन गमिष्यामि प्रमोदवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥

लक्ष्मीरुद्धाच

अहं वैकुण्ठगा नित्यं विष्णोवंक्षसि संस्थिता ।
तथापि कामये रामं लीलानन्दरसात्मम् ॥ २२ ॥
तस्मात्त्वत्सार्थं भूत्वा यास्यामि प्रमुदाटवीम् ।
कृपया मां निरीक्षस्व श्रीरामप्रेमसिद्धये ॥ २३ ॥

रतिरुद्धाच

अहं ते दासिका काचित्पादाब्जपरिचारिका ।
न मां त्वं त्यक्तुमहर्हसि रामप्रेमाभिलाषुकाम् ॥ २४ ॥

शच्युवाच

यथा रतिस्तथैवाहं दासी ते प्रेमरूपिणी ।
न मां वैरोचते लोको यत्रैन्द्रौयदभूतयः ॥ २५ ॥
नय मां निजसार्थेन प्रमोदवनभूमिकाम् ।
अगम्यामितरैर्लोकैः श्रीरामरतिवर्जितैः ॥ २६ ॥

श्रनसूयोवाच

भर्ता मे भगवान् साक्षाच्चित्रकूटे यदाश्रमः ।
श्रीरामप्रेमसंयुक्तस्याहं परमा प्रिया ॥
त्वत्संनिधौ स्थातुमहा न मां त्वं त्यक्तुमहर्हसि ॥ २७ ॥

द्वित्यादिती ऊचतुः

आवां प्रजापतेर्भार्ये देवतासुरमातरौ ।
तव संगेन वै मातर्भविष्यावो हरी रते ॥ २८ ॥
तस्मादावां नेष्यसि त्वं कृपया श्रीकृपावती ।
प्रमोदवनमत्यर्थं रामलीलामनोहरम् ॥ २९ ॥

देवहृतिरुद्धाच

अहं कपिलदेवस्य जननो कर्दमस्य च ।
प्रजापतेः प्रिया भार्या रामप्रेमाभिलाषुका ॥ ३० ॥
तदर्थं त्वामहं प्राप्ता यास्यामि प्रमुदाटवीम् ।
हस्तावलम्बं वितर त्वं परप्रेमरूपिणी ॥ ३१ ॥
मेधाद्या दशपीठस्थाः शक्तयः सर्यूं प्रति ।
ऊर्चिरे त्रचनं सर्वाः सानुरागाः पृथक् पृथक् ॥ ३२ ॥

मेधाघा ऊचुः

पावत्यो देवता दिव्या विष्णुरुद्रादिरूपिणोः ।
 तासां वयं पीठशक्तिरूपेण खलु संस्थिताः ॥ ३३ ॥
 अधुना त्वामभ्युपेताः श्रीरामप्रेमकामुकाः ।
 दोलान्तसंस्थिता नित्यं याने पीठान्तसंस्थिताः ॥ ३४ ॥
 नित्यं त्वां सेवयिष्यामो यत्र यत्र गमिष्यसि ।
 प्रमोदवनमभ्येत्य स्थास्यामस्तव संनिधी ॥ ३५ ॥
 इति विज्ञाप्य सरयूं सकलास्ताः पृथक् पृथक् ।
 द्रवरूपेण सम्भूय विविशुस्तन्महोदके ॥ ३६ ॥
 गङ्गा च यमुना चैव तथा देवी सरस्वती ।
 द्रवरूपं समास्थाय विविशुः सरयूजले ॥ ३७ ॥
 अन्याश्च देवताः सर्वा लोपामुद्रादयस्तदा ।
 द्रवीभूय सरयां ता विविशुः सुखितान्तराः ॥ ३८ ॥
 ततः सा सरयूर्दृसा महाकल्लोलनिःस्वनैः ।
 तरंगवाहुसाहस्रैर्लिप्तती कनकावनीम् ॥ ३९ ॥
 सुसंगता विरजया ब्रह्मानघा महोर्जया ।
 ततश्च तामभिप्राप्ता सरयू प्रेमरूपिणीम् ॥ ४० ॥
 अभिजग्राह विरजा ब्रह्मलोकमहानदी ।
 अत्यादरेण मिलिता सम्मुखीभूय सा ततः ।
 तरंगवाहुप्रसरैरालिङ्गं सरिद्वरा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 प्रमोदवनवर्णने सरयूसम्भवे ऽष्टार्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीशुकउवाच

तथा सम्मानिता देवी सरयूर्विश्वपाविनी ।
 विश्रान्ता तन्तटे साधं मेधाघाभिश्च शक्तिभिः ॥ १ ॥
 तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे भक्तिमन्तो भवार्चिताः ।
 जाताः प्रसन्नमनसो विरजापारवासिनः ॥ २ ॥

तत्र वद्धाति परमं ब्रह्माक्षरमनुत्तमम् ।
 पुरुषोत्तमस्य यद्विव्यं कीर्तिं पदमुच्चकैः ॥ ३ ॥
 स लोकस्तस्य विमलश्चिन्तामणिमयी मही ।
 कल्पद्रुमा हुमाः सर्वे पूर्णपीयूषकं सरः ॥ ४ ॥
 ज्ञानिनां तत्रिराकारं निरीहं निर्गुणं तथा ।
 तदेव भक्तैः साकारं दृश्यते सगुणं महत् ॥ ५ ॥
 तत्र प्रवर्तयामास^१ रामभक्तिमनुत्तमाम् ।
 सरथ्वाः सलिलं पीत्वा तत्रत्यास्ते महर्षयः ॥ ६ ॥
 श्रीरामभक्तिसम्पन्ना बभूवुर्हृष्टेतसः ।
 ततस्तां विरजा देवी प्रोवाच विगतस्मया ॥ ७ ॥
 दर्शनेनैव हृष्टात्मा सद्यः प्रेमवती सती ।

विरजोवाच

इह ब्रह्मैव परमं गीयते श्रुतिकोटिभिः ।
 ज्ञानगम्यं सदा ज्ञेयं रूक्षवद्धाति तत्सुखम् ॥ ८ ॥
 अधूना तु परं प्रेम भवत्या प्रकटीकृतम् ।
 श्रीरामचन्द्रविषयं ब्रह्मानन्दाच्छताधिकम् ॥ ९ ॥
 सहस्रलक्षकोऽव्यंशैः स्फुरदभ्यधिकाधिकम् ।
 त्वं गुरुः परमास्माकं श्रीरामप्रेमशिक्षणे ॥ १० ॥
 सदास्माकं गृहेतिष्ठ ब्रह्माक्षरमहायदे ।
 अत्र स्थित्वा ज्ञानवतां मुनीनां ब्रह्मवर्चसाम् ॥ ११ ॥
 प्रवर्तयं परांभक्ति रसास्वादैकहेतवे ।
 नामो विदन्ति प्रेमाणं परब्रह्मसोत्तरम् ॥ १२ ॥
 व्यर्थमेषां ततो ज्ञानं गणितानन्दभागिनाम् ।
 मानुषेभ्योऽधिकानन्दाः सभ्राजः शतसंख्या ॥ १३ ॥
 सम्राङ्ग्नोयक्षगन्धवाः कर्मदेवास्ततोऽपि च ।
 देवाश्च कर्मदेवेभ्यस्तेभ्य इन्द्रस्तथैव च ॥ १४ ॥
 इन्द्राच्छताधिकानन्द आङ्गिरस उदारधीः ।
 आङ्गिरसाधिको ब्रह्मा ब्रह्मणो ब्रह्म चाधिकम् ॥ १५ ॥
 एषाऽनन्दस्य गणना श्रुत्या मीमांसितापुरा ।
 तस्मादगणितानन्दं परं ब्रह्म प्रकीर्तिम् ॥ १६ ॥
 अक्षरात्परतः स्थानं यत्र श्रीपुरुषोत्तमः ।
 परं ब्रह्म तदेवोक्तं साकारं रसरूपधृक् ॥ १७ ॥

१. इतः पूर्वं खण्डितः पाठः—बडौ। ।

परं ब्रह्म प्रेमगम्यं प्रेमा भक्तिरुदाहृता ।
सोऽत्र प्रवर्तितो मातस्त्वया प्रेमस्वरूपया ॥ १८ ॥
तस्मात्तवात्र संस्थानं सततं कामयेऽस्मि च ।
नो चेद्वत्र प्रयासि त्वं तत्र मां नय सार्थगाम् ॥ १९ ॥

सरयूरुवाच

अहं निदेशात्पुरुषस्य भूमनस्तत्र प्रयास्यामि विभाति यत्र ।
पुरो परानन्दपदव्ययोध्या श्रीरामसीतारसकेलिपात्रम् ॥ २० ॥
तत्र प्रमोदवनमध्यगता सदाहं स्थास्यामि नित्यमुदयं दधती शुभोच्चैः ।
सत्या महावनिविहारकरी सदैव वर्ते प्रमुद्वनभुवि प्रमुदं दधाना ॥ २१ ॥

विरजोवाच

नय मामपि तत्रैव प्रमोदवनमद्भूतम् ।
अयोध्यापुरपर्यन्तस्थानमानन्दमन्दरम् ॥ २२ ॥
गायन्ती त्वद्गुणांस्तत्र स्थास्यामि तत्र सन्निधी ।
श्रीरामकेलीसम्भूतपरमानन्दभाजनम् ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच

तथेत्युक्त्वा सरयूस्तां स्वसार्थे सरिद्वरां विरजां जातसख्याम् ।
कृत्वा ततः साः प्रययौ मन्दमन्दं संशृण्वती स्तवं स्वस्यपुण्यम् ॥ २४ ॥

मुनय ऊचुः

नमो नमस्ते सरयू प्रकामं निजैस्तरंगैर्भुवनं पावयन्त्यै ।
संस्पर्शनाद्वर्णनाच्चाम्बुपानादनेकवक्रेक्षणतांददासि ॥ २५ ॥
त्वं देवि मायाविषमज्वररच्छी सुधारसादभ्यधिकं गुणाढ्या ।
अशोकतामातनुषे जनानां भवायवर्गं स्वभिलाषुकाणाम् ॥ २६ ॥
तवाम्बुसंस्पर्शनतो भवन्ति पुण्यानि यानि प्रभवं गतानि ।
न सोमपानां न च वाजपेयिनां न वाश्वमेधावभूथाप्लुतात्मनाम् ॥ २७ ॥
समीरसंगात्तव पाथसः कण्ठेऽत्वा सुदूरं पशुपक्षिभूरुहा ।
विधीयन्ते ब्रह्मभूयाय योज्याः कि वाच्यस्ते महिमा स्नानजन्यः ॥ २८ ॥
पायं पायं चुलुकैस्तावकीनं पीयूषाभं वारिनिर्णिकरूपम् ।
तृप्तो ब्रह्माणं तृणवन्मन्यमानः स्वस्थः शेते तीरदेशे तवैव ॥ २९ ॥
न तस्य मृत्युर्न तथापमृत्युर्न कामदीप्तिर्न च माया मदश्च ।
यस्ते पाथस्यवगाहं तनोति सुधासर्वे सर्वतापामयघ्ने ॥ ३० ॥
द्रुतो भूया पुरुषो रामचन्द्रः प्रेमद्रवः सोऽभवदिन्दुवर्णः ।
तस्यावगाहाज्जनिभाजो भवन्ति प्रेमप्लुताः सहजानन्दनीशो ॥ ३१ ॥

त्वं रामगङ्गा भवमुक्तिहेतुः समस्तकल्याणपरं परात्मा ।
 शुभाय लोके प्रकटत्वमागाः श्रीरामभक्त्येकजुषां जनानाम् ॥ ३२ ॥

नमोऽम्ब रामगङ्गायै तुभ्यं कल्याणमूर्तये ।
 वासिष्ठै प्रेमगङ्गायै पावयन्त्यै जगत्त्रयम् ॥ ३३ ॥

इति स्तुवन्तो मुनयः सरयूं विश्वपावनीम् ।
 मुक्ता अपि जना जाताः प्रेमभाजोरघूद्वहे ॥ ३४ ॥

ततः सा स्वर्गभूमीषु तत्रस्थैविहितस्तवा ।
 प्लावयन्ती शुभान् स्वगति क्रमेणागाद्विमालयम् ॥ ३५ ॥

हिमाद्रेः पूर्वशिखरे संस्थिता शुभरूपिणी ।
 स्तूयमाना देवसंघर्यक्षगन्धर्वपुङ्गवैः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 सरयूसम्भवे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

ततो वसिष्ठो योगीन्द्रस्तपश्चके पुरा महत् ।
 तपसा तेन संतुष्टा सरयूरागता महीम् ॥ १ ॥

जनक उवाच

कथं मुनिस्तपश्चके वसिष्ठः सरयूकृते ।
 एतन्मे वद योगीन्द्र रामगङ्गा ग्रथाऽगता ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि सरयूत्पत्तिमुत्तमाम् ।
 अयोध्यायाश्च निर्माणं पूर्वं वैवस्वतान्मनोः ॥ ३ ॥

वक्ष्ये प्रसंगतः प्राप्तां वैवस्वतमनोः कथाम् ।
 पावनीं श्रवणादेव चित्तशुद्धिविधायिनीम् ॥ ४ ॥

वैवस्वतो मनुरभूद् भगवान् सर्वदर्शनः ।
 मनीषी चैव सर्वज्ञः प्रजाकर्मण्यतन्द्रितः ॥ ५ ॥

पारगः सर्ववेदानां सर्वदैवतपूजितः ।
 आज्ञया ब्रह्मणो नित्यं भुवमेतां शशास सः ॥ ६ ॥

स इदं प्रथमं चक्रे ब्रह्मक्षत्रमनारतम् ।
 ततश्चैव तु विद्यूदं स्वे स्वै कर्मणि संस्थितम् ॥ ७ ॥
 वृत्तीश्च प्रथमं चक्रे लोकयात्राविधायिकाः ।
 कालं कर्म स्वभावं च समाश्रित्य सनातनम् ॥ ८ ॥
 भगवान् सर्वहेतुत्वात्स्वयं तद्वशगः स्थितः ।
 दिव्येन चक्षुषा सर्वमपश्यद्भगवान् स्वयम् ॥ ९ ॥
 भूतं भवच्च भव्यं च स्थावरं चैव जड़मम् ।
 सरहस्यां साङ्गणां सोत्तरां सपदक्रमाम् ॥ १० ॥
 सशाखाभाविविस्तारं बीजरूपां व्यवस्थिताम् ।
 त्रयीं सोऽधिजगे देवः सेतिहासपुराणकाम् ॥ ११ ॥
 संसंहिता सतन्त्रां च सकाण्डाध्यायविस्तराम् ।
 विवस्वतो भगवतश्चिकीर्षं इदं जगत् ॥ १२ ॥
 सर्वं विज्ञातवान् विश्वं शब्दरूपेण संस्थितम् ।
 शब्दो नामा परं ब्रह्म परमे व्योम्नि संस्थितम् ॥ १३ ॥
 वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूर्ब्रह्मकारणम् ।
 तस्याज्ञया पितुहैव नियोगाच्छ्रीविवस्वतः ॥ १४ ॥
 पृथक्कृतन्त्रां वेदमयीं वाचं विज्ञातवान् स्वयम् ।
 सोऽलासीत्प्रथमं सर्गं प्रजाकर्मण्युपारतः ॥ १५ ॥
 रुद्रस्यैवोपदेशेन प्रजासंहारकारिणः ।

जनक उवाच

भगवानीश्वरो रुद्रः कर्थं तमुपदिष्टवान् ।
 येन ग्लानोऽभवदेवः प्रजासर्गं मनुः स्वयम् ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच

एतत्तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु राजर्षिसत्तम ।
 वैवस्वतो मनुः पूर्वं पित्रा युक्तः प्रजाकृतौ ॥ १७ ॥
 अकरोदखिलं विश्वं संक्षेपेण पथोदितम् ।
 चातुर्वर्णं गुणांश्चैव कर्मणि च विभागशः ॥ १८ ॥
 पृथक् पृथक् प्रवृत्तीश्च यज्ञं पर्जन्यकारणम् ।
 संस्थाश्चापि पृथक् चक्रे यज्ञस्य ब्रह्मकर्मणः ॥ १९ ॥
 पशुश्चापि पृथक् चक्रे वायव्यानग्निदैवतान् ।
 वारुणानिन्द्रदैवत्यां स्तथाग्नी वोमदैवतान् ॥ २० ॥
 मैत्रावरुणदैवत्यान् सर्वदैवत्यकांस्तथा ।
 प्राजापत्यांश्च बहुशो वैर्यजः सम्प्रवर्तते ॥ २१ ॥

देशं कालं तथा द्रव्यं मन्त्रं कतुंश्च भेदशः ।
 अङ्गानि चापि भूरीणि क्रियाश्चापि विधिक्षमाः ॥ २२ ॥
 आवायं च तथोद्वायं तन्त्राणि च पृथक् पृथक् ।
 जुह्वादीनि च यात्राणि तथावभृथमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 अपूर्वाणि च भिन्नानि साङ्गोपाङ्गस्य कर्मणः ।
 ततः प्रववृते लोको यज्ञात्संवत्सरादिकात् ॥ २४ ॥
 इष्टवान् भगवान् देव भगवन्तं महेश्वरम् ।
 ईशः पर्जन्यरूपेण महीमाप्लावयद्रसैः ॥ २५ ॥
 रसाप्लुता मही चापि बीजानि सुषुवे पृथक् ।
 संजात ओषधीभारः प्रजावृत्तिप्रकल्पकः ॥ २६ ॥
 अन्नं ब्रह्म स्वयं भूत्वा पालयामास वै जगत् ।
 ततः प्रववृद्धे लोकश्चातुर्वर्णसमाह्वयः ॥ २७ ॥
 पूर्वपूर्वकमात्सर्वं उत्तरोत्तरतोऽधिकः ।
 प्रजायतेः कश्यपस्य द्वे अभूतां वरस्त्रियौ ॥ २८ ॥
 दितिश्चैवादितिश्चैव तयोर्देवासुरोऽभवत् ।
 स्वरसान्मानुषः सर्गः सर्वं एव व्यवर्धते ॥ २९ ॥
 एवं प्रवृद्धे सकले प्रपञ्चे लोकसंज्ञनि ।
 लोकैरुद्वेजितो रुद्रो भगवांस्तपसि स्थितः ॥ ३० ॥
 प्रजासंहारनिरतो वरदो वरलब्धये ।
 ततो रोषं स्वयं चक्रे संजातो भैरवः स्वयम् ॥ ३१ ॥
 रुद्ररोषसमुद्भूतो भैरवो भीषणः प्रभुः ।
 विध्वंसयन् जगत्सर्वं व्यचरत् पावको यथा ॥ ३२ ॥
 ततो वैवस्वतमनोर्जनकेन विवस्वता ।
 प्रार्थितो भैरवो देवः स्तवेनानेनसंस्तुतः ॥ ३३ ॥

विवस्वानुवाच

नमस्ते	भगवन्	रुद्ररोषतेजःसमुद्भूव ।
लोकसंहारनिपुण		नीलपिङ्गलवर्चसे ॥ ३४ ॥
नमस्ते	घूमधूम्राय	नीलजीमूतरोचिषे ।
जटार्पिंगलरूपाय	विरूपाक्षाय	भीषणवे ॥ ३५ ॥
क्रोधाय	क्रोधरक्ताय	क्रोधरक्तेक्षणाय च ।
क्रोधसंहाररूपाय	भैरवाय	नमो नमः ॥ ३६ ॥
क्रोधभैरवभूतेश		सम्पूर्णजगदन्तक ।
तीक्ष्णदंष्ट्राग्रद्रुष्ट्रेक्ष	महाकाल	नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥

तडित्पशंगप्रोद्धासिकपर्दकविभीषण !
 शूलभ्रमणवित्रासिन् भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥
 खड्गशूलधरयोध्वं वरदाभयपाणये ।
 चतुर्भुजाय भीमाय भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥ ३९ ॥
 उल्कासहस्रविस्तजगत्त्रयभयालवे ।
 ज्वालामालाकरालाय भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥ ४० ॥
 दीप्ताय दीप्तनेत्राय विद्युद्दीधितदीपये ।
 प्रदीपवह्निज्वालाय जटिलाय नमोऽस्तु ते ॥ ४१ ॥
 व्यालमालापरीताय धूलिधूसरवर्षणे ।
 गिरीन्द्रशिखरोच्चाय महोग्राय नमोऽस्तु ते ॥ ४२ ॥
 पादप्रहारविध्वस्तसपातालभूमये ।
 किरीटोलिलचिताभ्राय विशालाय नमोऽस्तु ते ॥ ४३ ॥
 दिगम्बराय वीराय श्मशानामिषभोजिने ।
 शोणितारक्तुण्डाय प्रचण्डाय नमोऽस्तु ते ॥ ४४ ॥
 चण्डाय चण्डवीर्यय चण्डविक्रमकारिणे ।
 भूतान्तकरणोग्राय त्र्यम्बकाय नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥
 वेतालौघपरीताय डाकिनीतृसिहेतवे ।
 चण्डिकागुणयुक्ताय भीषणाय नमोऽस्तु ते ॥ ४६ ॥
 अत्युद्धटजटाटोपक्षोभिताम्बुदमण्डल ।
 विकराल महाकाल चन्द्रभाल नमोऽस्तु ते ॥ ४७ ॥
 एतत्तव जगत्सर्वं कृपादृष्ट्याभिवीक्ष्यताम् ।
 न त्वस्य ध्वसनं युक्तं विनैवाघसरं प्रभो ॥ ४८ ॥
 अन्य एव स कालोऽस्ति यत्र संहरसे जगत् ।
 सृष्टिकालोऽयमधुना कृपां विस्तारय प्रभो ॥ ४९ ॥
 विष्णोराजा भगवतो महापुरुषसंज्ञिनः ।
 काले काले यतोऽस्यामिः क्रियते विश्वमीदृशम् ॥ ५० ॥
 तस्य नाभिस्थलोद्भूतपद्मभूर्भगवान् विधिः ।
 अरीरचज्जगत्सर्वं नियुज्यास्यांश्चतुर्दश ॥ ५१ ॥
 तस्मै त्वं कृपयास्मासु मा द्वुह क्रोधभैरव ।
 त्वया विध्वंस्यमानं तन्नङ्गक्षयते नष्टमेव च ॥ ५२ ॥
 करोषि ताण्डवं यर्हि भुजी सम्भ्रामयन् मुहुः ।
 पातालं पादन्यासेन स्वर्गो मुद्धर्ना च भज्यते ॥ ५३ ॥

इदं ते नाण्डवं भीमं विश्वसंहरणक्षयम् ।
संवर्ताविसरे योग्यं न सर्गाविसरे भवचित् ॥ ५४ ॥
इत्थं विवस्वता भूयः संस्तुतः क्रोधभैरवः ।
प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ ५५ ॥

क्रोधभैरव उवाच

स्तवेनानेन तेऽत्यर्थं प्रसन्नोऽस्मि ततोभृशम् ।
वरं वृणीष्वभद्रं ते विवस्वन् दैवतोत्तम ॥ ५६ ॥

विवस्वानुवाच

विश्वसंहरणादेव विरमस्वाधुना प्रभो ।
एष एव वरो देयः क्रोधं संहर भैरव ॥ ५७ ॥
स्तवेनानेन ये नित्यं स्तोष्यन्ति त्वां भवे जनाः ।
तेषां त्वं सुखदो भूपा एष चापि वरोऽस्ति मे ॥ ५८ ॥

श्रीशुक उवाच

तथास्त्वति वरं दत्त्वा प्रणताय विवस्वते ।
प्रजगाम प्रशान्तात्मा कैलासाख्यं निजास्पदम् ॥ ५९ ॥
तमागतमभिप्रेत्य भगवान् रुद्र ईश्वरः ।
आज्ञाविघातदोषेण चुक्रोध हृदये भृशम् ॥ ६० ॥

श्रीमहादेव उवाच

कस्मान्न ध्वंसितं विश्वं मदाज्ञा विहता कुतः ।
अव्यवस्थितचित्ताय तुभ्यं कुप्यामि भैरव ॥ ६१ ॥
मत्तोऽसि क्षणतुष्टोऽसि विहितं न वचो मम ।
तस्मात्सर्वेषु देवेषु कुत्सितस्त्वं भविष्यसि ॥ ६२ ॥
सुरामांसप्रियो लोके भविष्यसि विशेषतः ।
पुरुषाणां बलीन् खादन् पुरुषादो भविष्यसि ॥ ६३ ॥
न खलु त्वां भजिष्यन्ति सात्त्विका अपि राजसाः ।
तामसाः क्रूरकर्मणः सततं त्वामुपासते ॥ ६४ ॥
ततो निर्गच्छ मत्पाश्वर्ति सात्त्विकं पदमीदृशम् ।
गच्छ त्वं तामसांलोकान् यत्र मांससुराबलिः ॥ ६५ ॥
इत्थं निर्भत्सितस्तेन देवदेवेने भैरवः ।
जगाम रक्षसां लोकान् महातामसरूपिणः ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
सरयूत्पत्तौ वैवस्वतोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

थ्रीशुक उवाच

शिवस्तु दुःसहं मत्वा प्रज्ञासर्गमनारतम् ।
 वैवस्वताय यनवे ज्ञानं वक्तुमुपागतः ॥ १ ॥

ब्रह्मचारी यथा भूत्वा धृताषाढो मृगजिनी ।
 धीतोज्ज्वलाम्बरधरः सुपूतः सुदृढव्रतः ॥ २ ॥

महाहराज्यासनगं देवं वैवस्वतं मनुम् ।
 अभ्यगच्छन्नभोदेशादवतीर्य लसदद्युतिः ॥ ३ ॥

तं सूर्यप्रतिमं दृष्ट्वावतरन्तं नभस्तलात् ।
 उत्तस्थौ स्वासनं हित्वा भक्त्या वैवस्वतो मनुः ॥ ४ ॥

सर्वदाभ्यागतः पार्श्वे ब्रह्मचर्यनिधिर्द्विजः ।
 वैवस्वतो विस्मितोऽभूददृष्ट्वा तद्ब्रह्मवर्चसम् ॥

प्रत्युत्थाय ननामास्त्रै मूदधर्णा नम्रेण धार्मिकः ॥ ५ ॥

स तं प्रयुज्याशिषमद्गुतां मुनिविमुक्तिमार्ग सहसा ब्रजेति भोः ।
 निशम्य तस्याशिषमेष निर्वृतः संसारचक्रभ्रमणाह्लानचित्तः ॥ ६ ॥

पादादिभिः प्रपूज्यैनं कृत्वा च बहुलादरम् ।
 महाहर्मासनं दत्त्वा शिरश्चरणयोन्यधात् ॥ ७ ॥

स तस्य शिर उत्सार्य महामुकुटमण्डितम् ।
 प्रसन्नहृदयो भूत्वा प्रोवाच मनुजेश्वरम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच

धन्योऽसि धारणीपाल प्रजापालनतत्परः ।
 विविधाश्च प्रजाः कृत्वा कृतकृत्योऽसि साम्प्रतम् ॥ ९ ॥

पारं प्राप्तोऽसि वेदानां समस्तानां महामते ।
 साङ्घानां सरहस्यानां सोत्तराम्नायभूयसाम् ॥ १० ॥

अधीत्य साङ्घमाम्नायं पितुर्देवाद्विवस्वतः ।
 किमेतत्कृतवान् यत्कं भूयः समसृजः प्रजाः ॥ ११ ॥

न हि प्रवृत्तिरुदिता वेदेषु निखिलेष्वपि ।
 निवृत्येकपरा वेदा ब्रह्मैकं ज्ञापयन्ति हि ॥ १२ ॥

समासतो व्यासतश्च वेदैरेकोऽर्थ इर्यते ।
 बहूर्थत्वे वाक्यभेदः सर्वाम्नाये प्रसञ्जते ॥ १३ ॥

पूर्वकाण्डे यज्ञमात्रं परत्र ब्रह्म केवलम् ।
 आम्नायेन च सर्वेण तस्य ज्ञानमुदीर्यते ॥ १४ ॥

पूर्वकाण्डोदितो यज्ञश्रुद्धयर्थमिष्यते ।
 कथं ज्ञानकलोदेति शुद्धयभावे तु चेतसः ॥ १५ ॥
 विचार्यं भवतैवैतद्यतः स्वस्य स्वयं गुरुः ।
 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा किमशोकं पदं दिशेत् ॥ १६ ॥
 प्रवृत्तिः खलु भूतानां बन्धनैकसप्रसाधिनी ।
 निवृत्या विरजोभूत्वा लभते शाश्वतं पदम् ॥ १७ ॥
 वैराग्यं चैव विज्ञानं स्वात्मज्ञानैकसाधनम् ।
 प्रवृत्तिस्तत्प्रातिकूल्ये निवृत्तिरनुकूलता ॥ १८ ॥
 अशान्तिदमशान्तं च कामक्रोधमदावहम् ।
 असाररूपं संसारमशुभं क उपासते ॥ १९ ॥
 सदारं धनपुत्रादिलालसाशोकसम्भृतम् ।
 परिणामैकविरसं कः संसारं प्रवर्तयेत् ॥ २० ॥
 बहुभिर्भुज्यते भोग एकः खलु निबध्यते ।
 ईदृशं गृहमृत्सृज्य स्वात्मानं किं न साधयेत् ॥ २१ ॥
 दूरेण खलु तत्तत्वं यल्लब्धं त्यक्तगृह्णकैः ।
 गृहणां गृहकृत्येन व्यग्राणां ग्राम्यवृत्तिभिः ॥ २२ ॥
 भवेषु किलश्यमानानामपूर्णोदरचेतसाम् ।
 दधतां महतीं चिन्तां ग्लानिः कस्मान्न जायते ॥ २३ ॥
 ग्लायतामपि दुःखेन क्रोशतां भववेदनैः ।
 न जायते निवृत्तिवै हन्तेयं मूर्खता नृणाम् ॥ २४ ॥
 कालं न विश्वसेज्जातु भीषणं क्षणचापलम् ।
 वर्द्धयित्वा हरेजनन्तुं तत्क्षणादेव पश्यतः ॥ २५ ॥
 हरितः पुष्पितः पूर्णः फलितो ज्वलितो वने ।
 भस्मान्तं च गतो भूमौ मिलितोऽङ्करितः पुनः ॥ २६ ॥
 अहो कालस्य लोलेयं बलिनोऽखिलभेदिनः ।
 निजशक्तिं प्रविस्तार्य विश्वं विपरिणामयत् ॥ २७ ॥
 क्रीडते संततं कालो गुणक्षोभं समाश्रितः ।
 दिनमासर्तुवर्षादिप्रलयान्तो महोर्जितः ॥ २८ ॥
 निगृह्णीयान्मनो नित्यं विषयेषु न चोत्सृजेत् ।
 विमुक्तानिग्रहे चित्ते पुरुषः स्यात्कर्दर्शितः ॥ २९ ॥
 प्रकृतेः परिणामित्वादनेकधा गुणोऽद्वः ।
 पुरुषः सुखदुःखानि भुड्केयं यत्समाश्रयः ॥ ३० ॥
 गुणप्रवाहपतितो यत्र यत्रानुधावति ।
 ततस्ततो निगृह्णीयाद्यदीच्छन्मुक्तिमात्मनः ॥ ३१ ॥

अथाधुना ब्रह्मचर्यं श्वो गार्हस्थ्यं भविष्यति ।
 ततो वानप्रस्थमथो ग्रहीष्ये दण्डमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 एवं क्रमेण मुक्तोऽहं भविष्यामि ततः परम् ।
 इत्थमाशावशो लोको लीयते कालवक्त्रगः ॥ ३३ ॥
 श्वःसाधनीयमर्थं तु विद्वानद्यैव साधयेत् ।
 कालेन बलिना तत्र दीर्घसूत्री विहन्यते ॥ ३४ ॥
 यावदिन्द्रियसामर्थ्यं यावद्गूर्जस्वलं वपुः ।
 तावत्कुर्यान्नरो धीमान् संसूतेरात्मसाधनम् ॥ ३५ ॥
 देहं न विश्वसेज्ञातु निगीणं कालशक्तिः ।
 अचेतनं भौतिकं तत्केन चैतन्यमाप्यते ॥ ३६ ॥
 परमात्मा चिदानन्दो यस्य जीवा वशे स्थिताः ।
 स द्विधेयं जगद्वृक्षमाविश्य क्रीडते पृथक् ॥ ३७ ॥
 तत्संयोगादभूतमयं चेतनं वपुरुच्यते ।
 तेन प्रसाधयेत् कार्यं शाश्वतं हितमात्मनः ॥ ३८ ॥
 जगद्विनश्वरं सर्वं तत्स्थोऽयं चापि तादृशः ।
 इति विज्ञाय न नरो विषयेषु प्रसज्जते ॥ ३९ ॥
 विषयासंगयुक्तस्य रागस्तेषु प्रजायते ।
 स्वरूपानन्दसंदोहस्तेन नित्यं तिरोहति ॥ ४० ॥
 अयं ते दोष आख्यातः प्रजासर्गसमुद्भवः ।
 तस्मादतो निवर्तस्व यदीच्छसि शुभं मनो ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 सरथूपत्तौ वैवस्वतोपाख्याने दोषनिरूपणं नामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

जनक उवाच

इत्युक्तः शंकरेणासी देवो वैवस्वतो मनुः ।
 नियुक्तोऽपि प्रजासर्गं सद्य एव व्यरज्यत ॥ १ ॥
 वैराग्यवशगं चित्तं कृत्वा वैवस्वतस्य वै ।
 उवाच रुद्रो भगवान् स्मयन् मधुरया गिरा ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच

भवादक्षा हि बहवो राजन् प्राक् संस्कृतान्तराः ।
 आत्मतत्त्वं प्रतिज्ञाय ब्रह्मसाधम्यमागताः ॥ ३ ॥

तस्मादेव ते नृपते विशुद्धकुलयोनये ।
 श्रद्धालवे च विदुषे प्रोक्तवानिदमस्म्यहम् ॥ ४ ॥

सारं वेदान्तवाक्यानामात्मतत्त्वैकदीपकम् ।
 गुह्यं ज्ञानमिदं प्रोक्तं सावधानोऽवधारय ॥ ५ ॥

श्रवणं श्रवणं नैव श्रवणाभ्यां तु यच्छ्रुतम् ।
 तदेव मननान्तं चेच्छ्रवणं परिकीर्तितम् ॥ ६ ॥

तस्मान्मदुक्तं मनसा नरेन्द्र निश्चित्य भूयो मननं कुरुत्व ।
 ततो निदिध्यासनमेव कृत्वा कृतार्थमात्मानमवेहि राजन् ॥ ७ ॥

पूर्वं जगत् सुसंयम्य पश्चात्कर्मफलं त्यज ।
 ततः कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मतत्त्वं विभावय ॥ ८ ॥

अच्चिरान्मनस्येकाग्रे ब्रह्मतत्त्वं परिस्फुरेत् ।
 प्रकाशिते परे तत्त्वे कृतकृत्यः प्रजायते ॥ ९ ॥

विमुक्तो जीवन्मुक्तश्च विनिर्भूतपुनर्भवः ।
 तादृशस्तत्वं भव नृप सिद्धानां नः शुभाशिषा ॥ १० ॥

अङ्गसैवागतग्लानिः प्रजासगं च संत्यज ।
 अनुजानीहि मां भद्रं यथेच्छं तपसे गिरिम् ॥ ११ ॥

हिमालयं महोत्तुङ्गं स्पृहणीयं तपस्विनाम् ।
 इत्युक्त्वा प्रगते देवे महादेवे महेश्वरे ॥ १२ ॥

वैवस्वतो मनुरभूत्सन्निवृत्तः प्रजाकृतेः ।
 यदभूत्तदभूत्पूर्वं संनिवृतं ततो जगत् ॥ १३ ॥

अयाल्पमानं तेनाथ विरक्तेन महात्मना ।
 दिने दिने क्षीयमाणं बभूव च ततो जगत् ॥ १४ ॥

प्रजासगादुपरतं मनुं दृष्ट्वा विशेषतः ।
 विवस्वान् भगवानेत्य प्रोवाच मधुरं वचः ॥ १५ ॥

कस्माद्वृत्स प्रजासगात्सम्प्रत्युपरतो भवान् ।
 वयं हि परमेशस्य विष्णोर्मार्यापतेर्हरेः ॥ १६ ॥

निदेशकारिणः सर्वे तदुक्तं कुर्महे वयम् ।
 स आदौ भगवानस्मान् प्रजासगं नियुक्तवान् ॥ १७ ॥

तस्य नाभिह्लदादासीद्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
 स तस्य हृदये स्थित्वा परां प्राचोदयज्ञिरम् ॥ १८ ॥

सा जाता तत्क्षणादेव निगमागमरूपिणी ।
 तस्यां खलु प्रजातापां शब्दभयां हि संसृतौ ॥ १९ ॥
 तेभ्य एव च शब्देभ्यः सृष्टिर्जातार्थरूपिणी ।
 अनुवर्तमिहे सर्वे तामेव भगवत्कृतिम् ॥ २० ॥
 यथा तदिच्छा समभूतथा सर्वं भविष्यति ।
 भवान् कस्य निदेशेन प्रजासर्गाद्विपारतः ।
 प्रतिकूलमिदं पुन्र देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥ २१ ॥

वैवस्वत उवाच

आत्मनो बन्धुरात्मासौ गुरुश्चैव सखा सुहृत् ।
 किं कृतं तेन पापेन येनात्मैवेष वश्चितः ॥ २२ ॥
 तस्याद्वि सर्वोपायेन जनः स्वात्मानमुद्धरेत् ।
 कालं नैव प्रतीक्षेत यस्य वैराग्यमुत्कटम् ॥ २३ ॥
 यावन्न जायते जन्तोर्वराग्यं भवेदेतः ।
 तावत्प्रसज्जता सर्गे न तु जातु विरक्तिमान् ॥ २४ ॥
 कोऽर्थः प्रसाधितोऽनेन देहं प्राप्य कुबुद्धिना ।
 सामर्थ्ये सति यदेवो नेश्वरः समुपासितः ॥ २५ ॥
 इति विज्ञाय सततं समुपासीत तं परम् ।
 नो चेदात्मैव सततममुना वश्चितः स्वयम् ॥ २६ ॥
 यथा ममगुरुस्तात् पृच्छयते चेत्वया विभो ।
 तमहं ते प्रवद्यामि न तस्मै द्रोग्धुमर्हसि ॥ २७ ॥
 योऽसौ देवो हरिः साक्षात्त्रिलोकमहितो विभुः ।
 स एव गुरुरूपेण सर्वत्र प्रकटः स्वयम् ॥ २८ ॥
 यस्मै कृपयते देवो बुद्धिरूपस्तदाशये ।
 प्रकटीभूय कुरुते तत्त्वार्थस्योपदेशनम् ॥ २९ ॥
 कश्चित् खलु द्विजवरो मुनिराङ् विजितेन्द्रियः ।
 स मद्यमूचिवान् गुद्यमात्मयोगमुदारधीः ॥ ३० ॥
 निःस्पृहो ब्राह्मणवरो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 भवदुःखेनविद्यन्तं ज्ञात्वा मामुपदिष्टवान् ॥ ३१ ॥
 उक्त्वा गुद्यतरं ज्ञानं द्विजो यातो हिमालयम् ।
 यत्र नित्यं तपस्यन्ति मुनयः शुद्धबुद्धयः ॥ ३२ ॥
 सोऽहं तत्रैव यास्यामि तपस्तप्तुं हिमालये ।
 आत्मानमात्मयोगेन साधयिष्याभिभूयसा ॥ ३३ ॥

इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् पुत्रे वैवस्वते मनी ।
उवाच दीर्घं निःश्वस्य विवस्वान् भगवान् विभुः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूषुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
सरयूत्पत्तौ वैवस्वतोपाख्याने वैवस्वतोपरमो नाम द्विचत्वार्हशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वार्हशोऽध्यायः

विवस्वानुवाच

नैवं त्वं कर्तुमहोऽसि परेच्छाप्रातिकूल्यतः ।
निदेशकारिणः सर्वे वयमत्र न संशयः ॥ १ ॥
प्रातिकूल्यस्य करणात्कुप्येदीशः कदापि चेत् ।
अस्मानधः पातयित्वा अन्यानेव नियोजयेत् ॥ २ ॥
तदिच्छानुकूल्यकरणादीश्वरश्चेत्प्रसीदति ।
भवदुःखभवोद्देशो नैव बाधिष्ठते तदा ॥ ३ ॥
तदुक्तमेव कर्तव्यं प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
तेनैव नृणां कल्याणं भवतीति विनिश्चयः ॥ ४ ॥
इति विज्ञाय वत्स त्वं प्रजासगं प्रवर्तय ।
इदं प्रवर्तितं चक्रमादावीशेन केनचित् ॥ ५ ॥
नोल्लङ्घितुं वयं शक्तास्तन्मायाप्रोतविग्रहाः ।
अहो बलवती तस्य माया सर्वविमोहिनी ॥ ६ ॥
तपःस्थं चालयेत्कञ्चिदगृहस्थमपि संत्यजेत् ।
नूनं सर्वेषाश्रमेषु गाहृस्थं प्रवरं मतम् ॥ ७ ॥
मोचयत्याशु बन्धेभ्यस्तत्सम्यक् प्रतिपालितम् ।
न्यायागतधनो नित्यं दैवे पित्र्ये च तत्परः ॥ ८ ॥
भुज्जानो यज्ञशिष्टान्नं गृहस्थः किं न मुच्यते ।
सर्वेषामाश्रमाणां च गृहमेधी समाश्रयः ॥ ९ ॥
तदभावे न सुलभं ब्रह्मचर्यं च भिक्षुता ।
गृहस्थानां मनो नित्यं वेजितं भववेदनैः ॥ १० ॥
वैराग्यमेवाश्रयते ऐहिकामुत्रिकार्थगम् ।
यतीनां च मनो नित्यं शीतवातातपादिभिः ॥ ११ ॥

उद्वेजितं संश्रयेत् तृष्णां भोग्यार्थवस्तुषु ।
 द्रागेव न त्यजेद्गेहमभुक्तविषयव्रजः ॥ १२ ॥
 'कदाचिदनिग्रहं चित्तं चलेद्गोग्यार्थदर्शनात् ।
 भुक्तभोगेग्रहं त्यक्त्वा न पुनस्तत्र वाञ्छति ॥ १३ ॥
 वान्ताशिता महादोषं मन्यमानो विरक्तिमान् ।
 अत्युत्कटेऽपि वैराग्ये न त्यजेज्जातुचिदगृहम् ॥ १४ ॥
 स्वात्मानं साधयत्येष इहैवाप्रतिकूलके ।
 गृहं संन्यस्य मनसा कर्मणां च फलस्पृहाम् ॥ १५ ॥
 प्रजासर्गं प्रकुर्वाणः केन पापेन हन्यते ।
 तस्मात् सर्वात्मना पुत्र नित्यं वर्तस्व मन्मते ।
 उपदिष्टे भगवता साक्षात्कथयता स्वयम् ॥ १६ ॥

वेवस्वत उवाच

कदोपदिष्टं भगवन् भवते शाङ्गपाणिना ।
 एतन्मे तात कथय येन स्यां मुक्तसंशयः ॥ १७ ॥

विवस्वानुवाच

अहं यथा भवान् पुत्र ग्लानः पूर्वं प्रजाकृतौ ।
 संनिवृत्तोऽभवं सर्गान्नियुक्तोऽपि विरचिना ॥ १८ ॥
 अकस्माद्गृहमुत्सृज्य वैराग्याविष्टमानसः ।
 सर्वसंन्यसनापाहमुद्युक्तो पतिनांकुले ॥ १९ ॥
 उपदिष्टोऽपि विधिना देवेनाम्भोजयोनिना ।
 प्रजासर्गमनादृत्य सम्प्रवृत्तो यतिव्रते ॥ २० ॥
 तदा मां पुण्डरीकाक्षो भगवान् दर्शनं ददी ।
 पीताम्बरधरः श्रीमान् वनमालाविभूषितः ॥ २१ ॥
 श्रीवत्सभासितोरस्कः कौस्तुभी सुभगाकृतिः ।
 मुखचन्द्रसमुद्घासिमधुरस्मितदीधितिः ॥ २२ ॥
 द्विभुजो वै समुद्घासिधनुर्बाणधरो विभुः ।
 महामारकतश्यामो नीलनीरदसुन्दरः ॥ २३ ॥
 करुणालोलनयनः पुरुषो भक्तवत्सलः ।
 हनुमदादिभिर्दिव्यपार्षदैः परिवेष्टिः ॥ २४ ॥
 स्वभावोदारचरितो रत्नाभरणभूषितः ।
 दिव्येन वपुषा नित्यं भ्राजमान उदारधीः ॥ २५ ॥

श्रेवणस्थं स मुल्लासि श्रीमन्मकर कुण्डलः ।
 सरला ज्ञदोर्दण्डो लसत्कङ्कण भासुरः ॥ २६ ॥
 काञ्चीगुण स मुद्रद्वपीता भवर विभूषितः ।
 गुडालका वृत मुख उदार सदयैक्षणः ॥ २७ ॥
 चरणाबजन खद्योतनि र्मञ्चन निशापितः ।
 कोटि सूर्यन्दुकि रण विनिज्ञ व्रत नुप्रभः ॥ २८ ॥
 तस्यालोकन मात्रेण निर्वृतोऽहं विशेषतः ।
 तमस्तीषं ततो देवं विज्ञाय परमेश्वरम् ।
 सद्यः संजातधिषणो विविधैर्वैदिकैः स्तवैः ॥ २९ ॥
 न मस्तुभ्यं पुरुषाग्राय रामचन्द्र श्रीमन् भगवन् राघवेन्द्र ।
 तवैव शक्त्या दृश्यसे देवदेव न त्वस्माकं दृष्टिशक्त्या पराच्या ॥ ३० ॥
 यत्त्वद्रूपं सर्वतः पाणिपादं सर्वात्मकं सर्वतो मूर्द्धनेत्रम् ।
 सर्वप्रभाविस्फुरच्चातिदिव्यं तद्विश्वरूपं कवय आमनन्ति ॥ ३१ ॥
 माया तवाशेषविश्वप्रसूत्यै बीजात्मिका तामधिश्रित्य शश्वत् ।
 भेदात्मिकां तनुषे जीवदृष्टिं तथा सर्वों जायतेऽसौ प्रपञ्चः ॥ ३२ ॥
 यथा न टो मोहयंल्लोकदृष्टिमनेकधा क्रीडमानो विभाति ।
 एवं त्वमीश त्रिजगन्मोहयानो विभासि नैतच्चित्रमालम्बते त्वाम् ॥ ३३ ॥
 शुद्धो बुद्धो निर्गुणस्त्वं निरीहस्तथापि विश्वं तनुषे नाथ चित्रम् ।
 स्वमायपानेकरूपप्रसक्त्या स्वास्पदिन्या तमसेव प्रकाशे ॥ ३४ ॥
 कोऽहं कस्मै कुत आगतश्च क स्थास्यामि त्रिजगत्संहृती च ।
 इत्येवं ते मायया व्याकुलोऽहं दृष्ट्याद्य त्वां निर्वृतोऽस्म्येष राम ॥ ३५ ॥
 जीवोऽहं ते क्रीडनार्थं प्रजातस्त्वतः पूर्णाद्ब्रह्मणस्त्वत्प्रतिष्ठः ।
 इत्थं ज्ञात्वा मुच्य चिन्तां दुरन्तां कृपादृष्टिं तावकीं संविर्भमि ॥ ३६ ॥
 नमः सहस्राननपादबाहवे सहस्रशीर्षश्रुतिनासिकादृशे ।
 सहस्रधोऽद्वासितदिव्यमूर्त्ये सहस्रजीवात्मगताय ते नमः ॥ ३७ ॥
 इति स्तुवन्तं प्रणतं दीनचित्तमनन्यभक्तं भक्तवात्सल्यवाधिः ।
 ईषत्स्मितद्योतितवक्तव्यन्द्रो दयादृष्ट्या वीक्ष्यमां सम्भभाषे ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच

विवस्वन् भवता विश्वं क्रियतां सच्चराच्चरम् ।
 नियुक्तोऽसि पुरैव त्वं मयैतत्कार्यं हेतवे ॥ ३९ ॥
 भवतो हि न खल्वेषा मम माया प्रबाधते ।
 दयादृष्ट्या वीक्षितस्य मया भक्तदयालुना ॥ ४० ॥

अकस्मात्संनिवृत्तोऽसि विश्वसर्गविसर्गतः ।
नैतत्त्वोचितं देव मम मुख्याधिकारिणः ॥ ४१ ॥

विवस्वानुवाच

एषा माया गुणमयी सृष्टिर्द्वयैककारणम् ।
इति विज्ञाय भगवन् ग्लानोऽहं लोकसर्गतः ॥ ४२ ॥

श्रीभगवानुवाच

त्यक्त्वा सर्वत्र संसक्ति प्रजासर्ग प्रवर्तय ।
इत्येवं वर्तमानं त्वां मम माया न बाधते ॥ ४३ ॥

विवस्वानुवाच

कथं प्रवर्तमानेन ततः शक्यं निर्वर्तितुम् ।
त्याज्या कथं च संसक्तिरेतन्मे वद राघव ॥ ४४ ॥

श्रीभगवानुवाच

यथा प्रवर्तमानोऽपि प्रवृत्त्यो नैव सज्जते ।
असंसक्तिश्च भवति तथा चोपदिशाम्यहम् ॥ ४५ ॥

जीवो नाम ममैवांशश्चित्तवृत्त्याभिवेष्टिः ।
न तस्य कापि संगोऽस्ति गौणीभिश्चित्तवृत्तिभिः ॥ ४६ ॥

एतज्जीवस्य जीवत्वं यदन्तःकरणे स्थितिः ।
करणं वृत्तिवृन्देन छादयत्येनमद्भुतम् ॥ ४७ ॥

यथा गोलस्थितं चक्षुरन्दिद्यं देवतात्मिकम् ।
न तस्य कामलासंगो गोलमेवोपहन्यते ॥ ४८ ॥

यथा च मेघपटलैर्लोकदृष्टिविहन्यते ।
न त्वर्कमण्डलं द्वारे तथा जीवोऽपि वृत्तिभिः ॥ ४९ ॥

मायावृत्तिरविद्याख्या स्वरूपाज्ञानरूपिणी ।
देहेन्द्रियप्राणमनःस्वात्माध्यासात्तथाज्ञाता ॥ ५० ॥

तस्मादध्यास एवास्थाः स्वरूपं मुख्यमुच्यते ।
तं वर्जयेद्विशेषेण सर्वत्र स्वात्मभावनात् ॥ ५१ ॥

शनैः शनैः शब्दनिष्ठः स्वात्मयोगं समभ्यसेत् ।
वृत्तिरोधनमार्गेण कुर्याच्चित्तं सुनिश्चलम् ॥ ५२ ॥

आत्मनिष्ठे तु मनसि वृत्तिरोधः प्रजायते ।
निर्वृत्तिकः सदा तिष्ठेज्ञाग्रत्येव सुषुप्तिवत् ॥ ५३ ॥

अथान्तर्हृदयाम्भोजे मत्स्वरूपं विभावयेत् ।
यादृशं रोचते यस्य तादृशं स विभावयेत् ॥ ५४ ॥

यतो यतश्चलेच्चितं निरुद्ध्येत ततस्ततः ।
मद्भावनापरं कुर्याद्वेदबुद्धं यथा यथा ॥ ५५ ॥
वृत्तिरोधनमार्गोऽयं मया तुभ्यं प्रकीर्तितः ।
एवं स्थितं तु पुरुषं मम माया न बाधते ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भादिरामायणे ब्रह्मभुषुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मनि
सरयूत्पत्तौ वैवस्वतोपाख्याने वृत्तिरोधनो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीमगवानुवाच

योगो बहुविधः प्रोक्तो योगिनामात्मसिद्धये ।
कर्मयोगः प्रथमतो ज्ञानयोगस्ततः परम् ॥ १ ॥
ततश्च भक्तियोगाख्यो योगोत्तम उदाहृतः ।
पूर्वपूर्वपेक्षया तु श्रेष्ठमुत्तरमुत्तरम् ॥ २ ॥
नैव कर्माणि संत्यज्य योगी त्यागफलं लभेत् ।
त्यक्तानि तेन कर्माणि यः फलं नाभिकाङ्क्षति ॥ ३ ॥
विश्वद्वान्येव कर्माणि त्यक्तत्यानि मनीषिभिः ।
विहितानि तु कर्माणि कुर्याच्चित्तस्य शुद्धये ॥ ४ ॥
स्वाध्यायो नित्यमध्येयः कार्यं कर्मं तदीरितम् ।
नित्यं नैमित्तिकं चापि निरपेक्षतया मुहुः ॥ ५ ॥
पञ्चसंस्थातमो यज्ञः कार्यं एव मदात्मकः ।
पूर्वकाण्डोदितं सर्वं परकाण्डान्वितं स्मरेत् ॥ ६ ॥
अनन्वितं तु वेदार्थं यो ब्रूयाद्वैववच्चितः ।
तस्य कर्माणि सर्वाणि निरर्थानि भवन्ति वै ॥ ७ ॥
यावश्च शुद्धयते चित्तं तावत्कर्मं समभ्यसेत् ।
श्रुद्धेष्विचित्ते तत्कार्यं लोकसंग्रहमिच्छता ॥ ८ ॥
अन्यदेव हि तत्कर्मं येनाविष्टो निबध्यते ।
फलाकाङ्क्षाकृतं भूपो विरुद्धं वेदवाक्यतः ॥ ९ ॥
वेदोक्तं विमलं कर्मं यो ज्ञानेन विघातयेत् ।
तस्य तज्ज्ञानमखिलं भवेत्सर्वं निरर्थकम् ॥ १० ॥

असंसक्तः सदा कर्म कुर्यात्संशुद्धमानसः ।
 भावयेत् सततं विद्वान् क्रियमाणान् गुणैर्गुणान् ॥ ११ ॥
 असक्तं नित्यमात्मानं भावयेत्प्राकृतैर्गुणैः ।
 वीचीतरंगन्यायेन ह्यारभन्ते गुणान् गुणाः ॥ १२ ॥
 किमर्थं सज्जते तत्र पुमान् संगविर्जितः ।
 एवं लक्षणयुक्तानि यः कर्मण्यभिमन्यते ॥ १३ ॥
 सोऽन्येनापि कृतं पापं किमात्मनि न मन्यते ।
 असंगः सर्वदा तिष्ठेत्पुत्रदारग्रहादिषु ॥ १४ ॥
 गुणवेशं न कुर्वीत निर्गुणः पुरुषः स्वयम् ।
 इत्येवं कर्मणां तत्वं तुभ्यमुक्तं मया मुहुः ॥ १५ ॥
 एतद्विज्ञाय पुरुषः प्रवृत्तोऽपि निवर्तते ।
 अथ तेऽहं प्रवक्ष्यामि ज्ञानयोगं निबोध मे ॥ १६ ॥
 येन युक्तः प्रसन्नात्मा गृहस्थोऽपि विमुच्यते ।
 यथोपनिषदोख्यात्मात्मतत्त्वमतीन्द्रियम् ॥ १७ ॥
 तथा श्रद्धासमायुक्तः शृणुयाछ्वीगुरोर्मुखात् ।
 प्रपन्नो गुरुपादाब्जं विरक्तो भवरोगतः ॥
 यथा यथा संशृणुयादाद्वियेत तथा तथा ॥ १८ ॥
 यथा यथाद्वियमाणः शृणोति तथा तथा चित्ततापं क्षिणोति ।
 ततः श्रुत्वा मननं तस्य कुर्यादिकान्तेऽसौ संस्थितः शुद्धवृत्त्या ॥ १९ ॥
 यत्र यत्र श्रुतमर्थं स्वयुक्त्या मन्येतासौ विप्रयत्रं तु किञ्चित् ।
 तत्र तत्र श्रीगुरोः संनिकर्षं संशोधयेत्संशयोच्छेदनाय ॥ २० ॥
 एवं निश्चितमात्मानं मनमेना ववृध्य च ।
 अभ्यासयोगनिष्ठाभिरभ्यसेत्तत्समाधये ॥ २१ ॥
 समाहिते स्वात्मनि ध्यानयोगाद्विशुद्धया धारणयाभ्युपेतः ।
 भवेन्निदिध्यासनपूर्वनिष्ठया समाधिमात्रिविकल्पो नितान्तम् ॥ २२ ॥
 तदास्य जायते कश्चिदात्मानन्दः समृद्धिमान् ।
 तस्य भोगमनादृत्य भूपो योगं प्रवर्तयेत् ॥ २३ ॥
 वियोजयेत्प्रकृतिः पुमांसं चित्सुखात्मकम् ।
 सुखभोगे प्रवृत्तस्तु योगी लुब्ध इतीर्यते ॥ २४ ॥
 विविक्तः प्रकृतिं पश्येदगुणसाम्यात्मिकां पुमान् ।
 तदास्य सकलः कालो भवेद्दृष्टिपथे स्फृटम् ॥ २५ ॥
 कुण्डलीभूतभोगीन्द्रभोगतुल्योऽतिमेचकः ।
 कलाम्भोधरसंकाशो महाशब्दो महामदः ॥ २६ ॥

सर्वाणि चापि भूतानि कालयन् कलनात्मकः ।
 सोऽपि तस्यात्मचेष्टावद्भासते कालसंचयः ॥ २७ ॥
 निश्चेष्टस्येव कर्माणि समर्यमाणानि भूरिशः ।
 ततः परं परं ब्रह्म स्वात्मभेदेन भावयेत् ॥ २८ ॥
 ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति श्रुतमर्थं विचिन्तयन् ।
 अंशाशिनोरभिन्नत्वाद्ब्रह्मैवार्यं प्रजायते ॥ २९ ॥
 विस्फुलिङ्गो यथा वह्नेः सम्प्राप्य महदिन्धनम् ।
 तथैवात्मा चिंति लब्ध्वा व्यापको जायते क्षणात् ॥ ३० ॥
 दृढमूलात्मानुभवप्रसादेन विशुद्धधीः ।
 न पुनर्जायिते ज्ञानी भवबन्धाय कश्चन ॥ ३१ ॥
 प्रपञ्चो विद्यमानोऽपि नामुं ब्रह्माति पूर्ववत् ।
 अहंताममताशून्यं ध्वस्तज्ञानमनोमलम् ॥ ३२ ॥
 स्वाभाविकी व्यापकता निरुद्धा मनसास्य ताम् ।
 भूपः प्राप्य मनश्छेदाधोगी ब्रह्मैव जायते ॥ ३३ ॥
 यत्सुखं दिव्यरामायाः प्रसंगे सुरतोद्भवम् ।
 ततः कोटिगुणं प्राप्य योगी नात्रापि सज्जते ॥ ३४ ॥
 पुंप्रकृत्योर्युतिर्यावत्तावद्भोगः प्रवर्तते ।
 वियुक्ते पुरुषे शुद्धः स्वात्मानन्दोऽवशिष्यते ॥ ३५ ॥
 अप्रतकर्योऽप्रमेयश्च व्यापको विश्वतः स्फुटम् ।
 विश्वोपसंहृतिकरो विशिष्टः सुखराशितः ॥ ३६ ॥
 यत्र सर्वे महानन्दा एकीभूता भवन्ति वै ।
 स्रोतांसीव समस्तानि विपुले सागरेभृशम् ॥ ३७ ॥
 ज्ञानानि च समस्तानि एकीभूतानि तत्र वै ।
 तत्परं विमलं स्थानं शब्दब्रह्मातिगं ध्रुवम् ॥ ३८ ॥
 केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरसंज्ञितम् ।
 यत्प्राप्य न निवर्तन्ते योगिनो मुक्तबन्धनाः ॥ ३९ ॥
 तद्वामशाश्वतं दिव्यं मामकं विद्धि नित्यशः ।
 अथान्यच्छृणु विज्ञानं परमं यन्मयोदितम् ॥ ४० ॥
 यथावरकमध्यस्थो दीप आवरकं रुचा ।
 भासतत्यखिलं तद्वद्वेहमात्मा स्वसंविदा ॥ ४१ ॥
 यशोभयं भासयते सोऽन्तरात्मा निगद्यते ।
 भूतान्यहं महच्चैवमिन्द्रियाणि च गोचराः ॥ ४२ ॥

सुखं दुःखं तथा मोह इच्छाद्वेषादयोऽपि च ।
 चतुष्प्राणान्तः करणमिति लिङ्गप्रविस्तरः ॥ ४३ ॥
 भासकस्तस्य सर्वस्य स्वयमात्मा चिदात्मकः ।
 मानं दम्भं मदं हिंसामक्षान्ति कुटिलात्मताम् ॥ ४४ ॥
 अशौचमप्तां संगो लौल्यमिन्द्रियवश्यता ।
 संसक्तिरिन्द्रियार्थेषु मनोऽहंकार एव च ॥ ४५ ॥
 संसारदुःखाज्ञानं च दोषाणां चात्मनोऽबुधिः ।
 अलब्धिपरितापश्च पुत्रदारधनस्पृहा ॥ ४६ ॥
 वैषम्यं चापि चित्तस्य स्वकीय परकीययोः ।
 तथेष्टानिष्टविषये रागद्वेषमतिः क्रमात् ॥ ४७ ॥
 मम चाननुसंधानं गाढुःखेऽपि विस्मृतिः ।
 विषयासेविनां संगोविरक्तिर्मज्जनेषु च ॥ ४८ ॥
 वाह्यार्थमात्रनिष्ठत्वं लौकिकार्थाविमर्शनम् ।
 एतदज्ञानमुदितं सकार्यं भवते मया ॥ ४९ ॥
 येनास्य जायते भ्रंशः स्वात्मानन्दमहायदात् ।
 तद्विरोधि भवेज्ञानं स्वात्मसंसिद्धिकारणम् ॥ ५० ॥
 अनादिरस्य सम्बन्धः प्रकृत्या गुणरूपया ।
 गुणाश्चैव विकाराश्च तदुत्थाः सर्व एव हि ॥ ५१ ॥
 सर्वत्र प्रकृतिः कर्त्री भोक्ता पुरुष उच्यते ।
 साक्षी सर्वस्य लोकस्य स्वात्मचैतन्यदीपकः ॥ ५२ ॥
 स एकोऽपिद्विधा जातो जीवान्तर्यामिभेदतः ।
 एवं यो वेद देहेऽस्मिन् वर्तमानं महेश्वरम् ॥ ५३ ॥
 मायामोहसमुद्भूता न तस्य भववेदना ।
 केचित्तु ध्यानयोगेन ज्ञानयोगेन चापरे ॥ ५४ ॥
 अन्ये च कर्मयोगेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ।
 विनश्वराणि भूतानि विषमाणि परस्परम् ॥ ५५ ॥
 समं स्थिरं च सर्वत्र तत्तत्त्वमविनश्वरम् ।
 शब्दात्संजायते ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यैकगोचरम् ॥ ५६ ॥
 तत्परोक्तं स्वानुभवादपरोक्षदशां नयेत् ।
 गुणानुबन्धिनः पश्येत् सर्वनिव गुणान् पृथक् ॥ ५७ ॥
 प्रकृत्यैव च संजातान् सोऽकर्ता सर्ववस्तुषु ।
 पृथग्भूतान्यनेकानि यद्येकत्वं प्रयान्ति हि ॥ ५८ ॥

एकत्वाच्चापि पार्थक्यं तर्हि ब्रह्मात्मदर्शनम् ।
 अनादिमव्ययं चैव निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ५९ ॥
 आत्मानमनुसंधाय किमर्थमनुशोचसि ।
 रञ्जनच्छेदनादेनि कर्माणि व्येमिन सन्ति न ॥ ६० ॥
 सूक्ष्मत्वात्सर्वगत्वाच्च तथात्मन्यपि सन्ति न ।
 प्रकाशानां प्रकाशो यः सुखानां सुखमुत्तमम् ॥ ६१ ॥
 तमात्मानमभिज्ञाय कृतार्थः किं न जायसे ।
 जाते स्वात्मावबोधे तु संन्यासः किं करिष्यति ।
 भोगानपि प्रभुञ्जानो ज्ञानी तैर्नेव लिप्यते ॥ ६२ ॥

इति श्रीभदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोपाख्याने
 सरयूत्पत्तौ वैवस्वतोपाख्याने आत्मविवेको नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

अथ तेऽहं प्रवक्ष्यामि ज्ञानमुत्तमशासनम् ।
 यच्छ्रुत्वाभूतसर्गेषु व्यामोहं नैव यास्यति ॥ १ ॥
 प्रलये मयि संलीनमविद्याकामकर्मभिः ।
 जीवं सानुशयं सृष्टिवृष्टया योजायते पुनः ॥ २ ॥
 तदर्थं त्रिगुणां मायां सर्वभूतादिकारणम् ।
 तामीक्षाणाख्यसंकल्पविषयोकुरुते चिता ॥ ३ ॥
 चिदाभासाभिधं रेतःसेकं सम्प्राप्य सा ततः ।
 महान्तं गर्भमाधत्ते आकाशादिधरान्तकम् ॥ ४ ॥
 ततो हिरण्यगर्भायाः सम्भवन्ति पृथक् पृथक् ।
 देवाश्च पितरश्चैव मनुष्याः पश्वां मृगाः ॥ ५ ॥
 जरायुजाण्डजोद्भ्रुजस्वेदजादिशरीरिणः ।
 विलक्षणाश्च विविधानेकसंस्थानमूर्तयः ॥ ६ ॥
 तत एवोद्भ्रवं प्राप्य जायते भवविस्तरः ।
 विस्तरो गुणनिर्माणं गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ ७ ॥
 अन्योन्यमिश्रितास्ते चाप्यभूवन् बहुधात्मकाः ।
 तेषामेव परीवर्तं संसारः सकलो ह्ययम् ॥ ८ ॥

विश्राम्यतिगुणेष्वेव तदेवं कर्तृताखिला ।
 ततः परमकर्तारं पश्येदात्मानमात्मना ॥ ९ ॥
 सोऽविद्यामखिलां हित्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ।
 तावज्जन्मजरामृत्युदुःखदोषानुशीलनम् ॥ १० ॥
 यावन्नित्यमकर्त्तारमात्मानं नावबुध्यते ।
 सर्वाणि गुणकार्याणि सम्प्रवृत्तानि यो नरः ॥ ११ ॥
 मिथ्यात्वनिश्चयात्स्वप्नवद्यो वेत्ति स पण्डितः ।
 न रज्यति न वा द्वेष्टि स्वस्वरूपैकसंस्थितः ॥ १२ ॥
 जानानः सुखदुःखादिपरिणामं गुणात्मकम् ।
 स्वयंज्योतिःस्वभावत्वादात्मानं परमार्थतः ॥ १३ ॥
 द्वेषशून्यं निर्विकारं सत्यं निश्चित्य निर्गुणम् ।
 यः स्वरूपेऽवतिष्ठेत स ज्ञानीत्युच्यते बुधैः ॥ १४ ॥
 स्वप्रकाशं चिदानन्दं केवलं सर्वसंश्रयम् ।
 यः पश्यति स्वमात्मानं पारं प्राप्तः स मानवः ॥ १५ ॥
 तावच्छृणोति शास्त्राणि वेद्यमन्वेषयत्यपि ।
 स्वप्रकाशचिदानन्दं यावन्नात्मानमृच्छति ॥ १६ ॥
 निवृत्ताखिलतर्षोऽसौ यावत्रैव प्रजायते ।
 आत्मतत्त्वं न जानाति तावद्यत्नान्वितोऽप्यसौ ॥ १७ ॥
 सर्वभ्रममयी माया ब्रह्म तन्मूलमुच्यते ।
 येऽन्ये हिरण्यगर्भाद्याः कार्योपाधय एव ते ॥ १८ ॥
 ततः सम्प्रसृतं विश्वं नश्वरं ज्ञायते बुधैः ।
 तस्मिन्नाचरति ब्रह्म साक्षिवत्संगवर्जितः ॥ १९ ॥
 आत्यन्तिकस्तदुच्छेदो ज्ञानेनैवप्रजायते ।
 तत आत्मगर्ति बुद्ध्वा पुनरावर्तने न च ॥ २० ॥
 एतज्ज्ञानं मया प्रोक्तं सरहस्यं परंतप ।
 निश्चित्य हृदये स्वीये मा ग्लासीस्त्वमतः परम् ॥ २१ ॥

इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंशादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मनि
 सरयूत्पत्तौ वैवस्वतोपाख्याने ज्ञानयोगो नाम पञ्चत्वार्ँशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

श्रोभगवानुवाच

भक्तियोगमथो वह्ये मत्स्वरूपैकसंश्रयम् ।
 सर्वशास्त्रसमूहेभ्यः सारभूतं समुद्भृतम् ॥ १ ॥
 पूर्वप्रोक्तमिमं योगं कुर्यान्मदूपसंश्रयम् ।
 यथानुरज्यते चित्तं मन्नामश्रवणादिषु ॥ २ ॥
 तथा कुर्यान्मदासर्कि वृद्धिगामुत्तरोत्तरम् ।
 कर्मणां चोपासनानां योगस्य तपसां तथा ॥ ३ ॥
 भक्तेश्चापि सुभिद्धाया ज्ञानानां चाप्यदः फलम् ।
 मत्स्वरूपैकपरया यदासक्तिर्भवेद्ब्रुवम् ॥ ४ ॥
 यथा सद्यः प्रसीदामि वशीभूत इवध्रुवम् ।
 यदक्षरं पुरा प्रोक्तं ब्रह्मोपादानमव्ययम् ॥ ५ ॥
 कारणं सर्वजगतस्तस्य चाप्यहमाश्रयः ।
 भवं मदाश्रयं विद्धि मुक्ति चापि मदाश्रयम् ॥ ६ ॥
 अहं पूर्णं परं ब्रह्म माया यस्य वशे स्थिता ।
 मयि स्थिताः सर्वं एव भावाः प्रकृतिसम्भवाः ॥ ७ ॥
 आविर्भावस्तिरोभावो मयि तेषां स्वरूपतः ।
 गुणमय्या श्रमसृजा मायया मम मोहिताः ॥ ८ ॥
 ततः परं चिदानन्दविग्रहं मां न जानते ।
 अनेकैर्जन्मभिः शुद्धा यज्ञानं समुपाश्रिताः ॥ ९ ॥
 मत्स्वरूपैकलाभाय भजन्ते मां दृढव्रताः ।
 अपरे वैदिकं चार्थं नयन्ते स्वधियान्यथा ॥ १० ॥
 ते विचिन्ता दुश्चरितैः स्वीयैरेव भ्रमाविला ।
 न मां जानन्ति परमं भजन्ते चापि न कचित् ॥ ११ ॥
 अनेकदेवतोपास्तिपरा अकृतनिश्चयाः ।
 प्रवाहमार्गपतिता न तत्त्वं ते विदन्ति हि ॥ १२ ॥
 मायागुणैः कृष्यमाणाः केचित्कर्माणि कुर्वते ।
 केचित्पोरतांश्चापि केचिद्योगांश्च युज्ज्वरते ॥ १३ ॥
 केचिद्भ्रायवर्गाय स्वात्मज्ञानमुपासते ।
 अपरे शुद्धसत्त्वेन मामेवैकं विजानते ॥ १४ ॥
 तेषामपि भवेनमुक्तिः सात्त्विकी न तु निर्गुणा ।
 एवं बहुविधैर्मर्गिंरात्मानं खेदयन्मित ते ॥ १५ ॥

शुद्धेन भक्तियोगेन न तु मां समुपासते ।
 मत्स्वरूपैकसम्बद्धा भक्तिर्मत्रेमलक्षणा ॥ १६ ॥

तथा मां स्ववशे कृत्वा कश्चित् साक्षात्करोत्यपि ।
 यावतीर्देवता लोकैरूपास्यन्ते गुणात्मिकाः ॥ १७ ॥

तासामहमधिष्ठाता स्वाधिदैविकरूपतः ।
 मूले सिक्के सुसिक्कैः किं पत्रशाखादिभिः पृथक् ॥ १८ ॥

असिक्के चापि सिक्कैः किं पत्रशाखादिभिः पृथक् ।
 इति ज्ञात्वा भजेन्नित्यं मामेवैकं विशेषतः ॥ १९ ॥

विशुद्धात्मिकया भक्त्या मत्स्वरूपैक संस्थया ।
 विशुद्धचित्तसंस्कारैर्जातश्चद्वा विरक्तिमान् ॥ २० ॥

ब्रह्मानन्दपदे स्थित्वा ज्ञानी नाद्रियते ततः ।
 उत्कृष्टं पूर्णपाथोर्धि दुर्लभं दैवतैरपि ॥ २१ ॥

भक्तिमात्रैकलभ्यं च काश्चित्प्रेमाणमाप्नुयात् ।
 ज्ञानं चैवापि वैराग्यं भक्तेः पूर्वाङ्गमिष्यते ॥ २२ ॥

अथवा पूर्वसंस्कारादकस्मात्सम्प्रजायते ।
 कुतोऽपि परितुष्टेन मया दत्ता प्रसादवत् ॥ २३ ॥

पूर्वभक्तिः पराभक्तिसाधनात्मामुपेयुषी ।
 स्वात्मानं नाशयित्वापि कार्यमस्य प्रसाधयेत् ॥ २४ ॥

माहात्म्यज्ञानयोगार्थं भक्तेरुद्घसिद्धये ।
 मत्स्वरूपं विजानीयाद्वेदानामप्यगोचरम् ॥ २५ ॥

अक्षरोपादेयमिदमखिलं विश्वमण्डलम् ।
 मन्त्रिमित्तं विजानीहि लोलावेशवशान्मनो ॥ २६ ॥

एताः सर्गविसर्गद्वाया मम लोलाविनिश्चिताः ।
 ताभिर्युक्तः सदा जीवानधिष्ठाय भुनज्म्यहम् ॥ २७ ॥

अधिभूतं तथाऽथात्ममाधिदैविकमेव च ।
 श्रीणि श्रीणि स्वरूपाणि सर्वस्येति विनिश्चितम् ॥ २८ ॥

अहमेवास्मि सर्वेषु तेषु नास्त्यत्र संशयः ।
 तस्मात्सर्वत्र मामेव नित्यं संस्मर संस्मर ॥ २९ ॥

मनश्चभक्तियोगेन मय्येव विनिवेशय ।
 अनन्यगं यदा चित्तमभ्यासेन प्रजायते ॥ ३० ॥

तदा मामभ्युपैत्येव पूर्णं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 सर्वेषां सर्ववशिनं सर्वज्ञं सर्वरूपिणम् ॥ ३१ ॥

ज्ञानक्रियोभययुतं सर्वस्याधारमव्ययम् ।
 विश्वतोमुखमानन्दमनन्तं चित्प्रकाशिनम् ॥ ३२ ॥
 अणुं महान्तमचलमव्यक्तं प्रकृतेः परम् ।
 एवं ध्यानं समभ्यस्य चित्तं कुर्याद्विशे सदा ॥ ३३ ॥
 अन्तकालेऽपि च ततो मामुपैति न संशयः ।
 जीवशक्ति सुसंहृत्य जीवं ध्यायेच्छिदुज्वलम् ॥ ३४ ॥
 रामेति राममन्त्रेण परे ब्रह्मणि योजयेत् ।
 परं ब्रह्म यथोक्तं मत्स्वरूपं भावयन् सदा ॥ ३५ ॥
 विशते शुद्धभावेन प्रेमाख्येनोपबृहितः ।
 एवं मयि सुसंगम्य पुनर्जन्म न चाप्नुयात् ॥ ३६ ॥
 ततो दुःखालयो धोरः संसारो विनिवत्तंते ।
 ब्रह्मलोकात्परं स्थानं यतो नावर्तते पुनः ॥ ३७ ॥
 तत्स्थानं समुपैत्येष भक्तियोगप्रभावतः ।
 द्विपराद्दं विधेरायुस्तदन्तेभूतभौतिकाः ॥ ३८ ॥
 महाभूते विलीयन्ते तच्च मय्यहमव्ययः ।
 जागर्मि सर्वदा भानः सदानन्दपदस्थितः ॥ ३९ ॥
 तस्य मे प्राप्त्युपायस्तु भक्त्यन्यो नैव विद्यते ।
 तपःस्वाध्याययोगाद्यैर्भक्तिः साध्यास्ति केवलम् ॥ ४० ॥
 भावशुद्धया भवेद्भक्तिस्तस्माद्भावं विशोधयेत् ।
 अपरे त्वासुरे सर्गे सम्भूतास्ततामसा जनाः ॥ ४१ ॥
 मत्स्वरूपं न जानन्ति तस्मान्नैव भजन्ति से ।
 मूढा वितथकर्माणो वितथाज्ञानवैभवाः ॥ ४२ ॥
 विज्ञाय सगुणाकारमात्मोपम्येन मामपि ।
 अवज्ञावश्चितात्मानो न विजानन्ति तत्त्वतः ॥ ४३ ॥
 ते वै दूरतरा मत्तो न कदाचिद्भावाम्बुधेः ।
 मुक्ता भवन्त्यपसदाः सदेवासुरयोनयः ॥ ४४ ॥
 देवाश्वैवासुराश्वैव जीवाः सामान्ययोनयः ।
 तत्र देवाः सदा मुक्ताः सामान्याः साधनव्रजैः ॥ ४५ ॥
 आसुरा नैव मुच्यन्ते जन्मकोटिशतैरपि ।
 तस्माद्विवस्वन् मुक्तोऽसि देवसृष्ट्येकसम्भवः ॥ ४६ ॥
 मान्वशोचः कदापि त्वमनुतिष्ठमतं मम ।
 इदं ते ज्ञानमतुलमुपदिष्टं परन्तप ॥ ४७ ॥

एतद्विज्ञाय सततं कुरु सृष्टिं मदाज्ञया ।
 न भविष्यति ते मोहः प्रजासर्गं प्रवर्तय ॥ ४८ ॥

इति ते प्रतिजानेऽहं मा ग्लासीस्त्वंमनागपि ।
 मां विद्धिशुद्धभावेन मयि बुद्धिं निवेशय ॥ ४९ ॥

मामुपास्त्वं च मथ्यास्त्वं मयि सर्वं विचिन्तय ।
 कर्माणि मयि सन्यस्य ज्ञानं कुरु मदाश्रयम् ॥ ५० ॥

मामेव यजमानस्त्वं वीतशोको भविष्यसि ।
 इदं शास्त्रं मया पूर्वं ब्रह्मणे प्रतिबोधितम् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा प्राह प्रसादेन सनकादीन् महामुनीम् ।
 सनत्कुमारो भगवान् नारदायोपदिष्टवान् ॥ ५२ ॥

एवं परम्परायात्मिदं ज्ञानं सनातनम् ।
 त्वं चापि निजपुत्राय मनवे शुद्धचेतसे ॥ ५३ ॥

सरहस्यमिदं ज्ञानं काले समुपदेव्यसि ।
 स आकर्ण्याखिलं त्वत्तो विमलं मन्मतं प्रभो ।

भवानिव यथेदानीं चित्ते निर्वृतिमेष्यति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 सरथूत्पत्तौ वैवस्वतोपाख्याने ज्ञानोपदेशो नाम
 सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

विवस्वानुवाच

उपदिश्य परं गुह्यमिदं ज्ञानं मयाच्युतः ।
 ज्ञात्वा मां गतसदेहं तत्रैवान्तरधीयत ॥ १ ॥

इदं ते सनिगदितं रहस्यं वैष्णवं मतम् ।
 हृदि निश्चित्य न पुनः शोकमेवं प्रयास्यसि ॥ २ ॥

निर्भयो वीतशोकश्च प्रवर्तय विशेषतः ।
 प्रजासर्गमिमं तात यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ ३ ॥

नह्यसौ बाधकः कच्चिज्ज्ञानिनः शुद्धचेतसः ।
 ब्रह्मण्यारोप्यमाणत्वाद्राघितः स्वयमेव तत् ॥ ४ ॥

पुराऽज्ञा मम संजाता देवदेवस्य वै हरेः ।
 सदा मां भज भावेन प्रजाश्च विविधाः सृज ॥ ५ ॥
 माया भगवतः सा वै ज्ञानिनां नैव बाधिका ।
 कुतस्तरां तदीयानां भक्तानां तन्मयात्मनाम् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच

स्वपितुर्मतमाज्ञाय यथोक्तं हरिणा पुरा ।
 प्रावर्तयत्प्रजासां देवो वैवस्वतो मनुः ॥ ७ ॥
 वीतशोको गतग्लानिर्गह्यस्थ्यधर्माश्रितः ।
 मनो निवेश्य परमे ब्रह्मणि क्षतसंशयः ॥ ८ ॥
 यज्ञानुष्ठानपरमो ज्ञानवान् भक्तिसंश्रितः ।
 तपस्वी विजितस्वान्तः प्रजासर्गमचोकरत् ॥ ९ ॥
 तमागत्याब्रवीद्वेधा राज्यसंस्थानमद्भुतम् ।
 क्षात्रवंशसमुत्पत्ति राजधर्मं च भूरिशः ॥ १० ॥

ब्रह्मोवाच

वैवस्वत मनुश्रेष्ठ धन्योऽसि त्वं जगत्प्रभुः ।
 दिष्ट्या ते विगता ग्लानिः पितुरेव निदेशतः ॥ ११ ॥
 पिता ते भगवान् साक्षादादिदेवस्त्रयीमयः ।
 विवस्वान् रविरादित्यस्तपत्येष सदैव यः ॥ १२ ॥
 मण्डलेऽर्चिषि चात्मन्युद्भासते सततं प्रभुः ।
 सामर्ग्यजुःस्वरूपेण क्रमाद्वेदात्मकः स्वयम् ॥ १३ ॥
 तेन त्वमुपदिष्टोऽसि विशुद्धं भगवन्मतम् ।
 यदाह भगवांस्तस्मै पुरा रामः स्वयं प्रभुः ॥ १४ ॥
 आत्मयोगप्रभावेण नैष मुह्यति कञ्चन ।
 यस्यान्तः सर्वदैवास्ति देवो रामः स्वयं हरिः ॥ १५ ॥
 पद्मासने संनिविष्टः कनकाङ्गदभूषितः ।
 द्विभुजो वै धनुर्वाणवनमालाविराजितः ॥ १६ ॥
 कुण्डली पीतवसनो रत्नकञ्ज्ञणभासुरः ।
 मेघश्यामः पुण्डरीकनेत्रो दिव्य किरीटवान् ॥ १७ ॥
 पितापि ते तत्स्वरूपः कालात्मा भगवानसौ ।
 तस्य त्वं तनयः साक्षादेवो वैवस्वतो मनुः ॥ १८ ॥
 लोकयात्राप्रवृत्यर्थमाविर्भूतः स्वयं हरिः ।
 धर्मात्मा धर्मनिपुणो धर्मकर्मप्रवृत्तिकृत् ॥ १९ ॥

अतः परं मे सकलं चिकीषितं बभूव तावत्सफलं मनूत्तम ।
प्रवर्तितं यद्भूताखिलं जगद्विवृद्धिमेष्यत्युरुखीर्यवर्चसा ॥ २० ॥

अयोध्याख्या पुरी पुण्या तव स्थानं भविष्यति ।
पृथिव्यां भारते वर्षे परं क्षेत्रं भविष्यति ॥ २१ ॥
रामचन्द्रस्य पाणिस्थ कमलं निपतिष्यति ।
सा धन्या नगरी भूमावयोध्याख्या भविष्यति ॥ २२ ॥
नान्यैर्योधयितुं शक्या ब्रह्मक्षत्रविडादिभिः ।
ऊर्जस्वलैर्बलोपेतैरयोध्या तेन सा मता ॥ २३ ॥
अत्युत्तमा योगमयी ध्यानगम्या पुरी तु सा ।
तेनाप्ययोध्येति भवे कीर्तिता सा भविष्यति ॥ २४ ॥

तत्र ते पुत्रपौत्रादिक्कमादवृद्धिगतेऽन्वये ।
देवो रामचन्द्रः साक्षादाविभूतो भविष्यति ॥ २५ ॥
तं हि ये भुवने लोकाः प्रपत्स्यन्तेऽन्यथा धिया ।
तेषां तापत्रयं दृष्ट्या तत्क्षणेन हरिष्यति ॥ २६ ॥
ततः परं च वितते वंशे तव महीभृतः ।
पुण्यश्लोका भविष्यन्ति भूयांसः सत्यविक्कमाः ॥ २७ ॥
एवं त्वं क्षत्रवंशस्य बोजरूपोऽसि वै मनो ।
अतस्त्वां मानयिष्यन्ति क्षत्रबीजं मनीषिणः ॥ २८ ॥

इक्ष्वाकुनामा तनयो भवतः सम्भविष्यति ।
ततः प्रसृत्वरो वंशः क्षत्रियाणां भविष्यति ॥ २९ ॥
एवमुक्त्वा गतो देवो भगवान् कमलासनः ।
वैवस्वतस्तपश्चक्रे प्रजासृष्ट्यर्थमुत्तमम् ॥ ३० ॥

वर्षवातातपहिमैः कायक्षेशसहो मुनिः ।
ऊर्ध्वबाहुरुपासीनो भगवन्तं दिनेश्वरम् ॥ ३१ ॥
अङ्गुष्ठाश्रेण धरणीं स्पृशन्तेकाग्रमानसः ।
जितेन्द्रियो जिताहारो जितश्वासो दृढन्रतः ॥ ३२ ॥
शुष्कपर्णशनोऽभक्षो वायुभक्षो महातपाः ।
दिव्यवर्षसहस्रं स बभूवातीव निश्चलः ॥ ३३ ॥

कामपानः प्रजासगं स्वस्माद्वैस्वतो मनुः ।
निवासं चात्मनोऽत्यर्थं पुण्यक्षेत्रमनुत्तमम् ॥ ३४ ॥
ब्रह्मावर्ताभिधे देशे चकार शुचिमानसः ।
ततस्तपस्यतस्तस्य राम आविरभूत्पुरः ॥ ३५ ॥

भगवान् पुण्डरीकाक्षो धनुर्बाणघरो विभुः ।
वरं ब्रूहीति वचसा स तं प्रोवाच सादरम् ॥ ३६ ॥
मनुरुन्मील्य नयने ददर्श राममग्रतः ।
भक्त्या नतशिरा राजन् स तं तुष्टाव वत्सलम् ॥ ३७ ॥

मनुरुन्मील्य

नमस्त्रिभुवनेशाय रामचन्द्राय राघव ।
निजमायागुणैरात्तस्वैरकेलिविनोदिने ॥ ३८ ॥
त्वामक्षरं वेदविदो वदन्ति सर्वस्य लोकस्य निधानभूतम् ।
स्वकालशक्त्यामितया त्रिलोकीं सृजस्यवस्थत्स च देवदेव ॥ ३९ ॥
त्वं वै महदभूतमनन्तमादौ भूतानि सर्वाणि पृथक् करोषि ।
स्वस्माद्विहृतुं निजशक्तिरूपैरुच्चावचैर्जीवनदेश जीवैः ॥ ४० ॥
प्रसृत्वरं तत्तम एकमासीत्ततो भवान् पूर्णनिजप्रकाशः ।
आदित्यवर्णः स निजांशुरूपान् जीवाननेकान् व्यचसर्ज॑ भूम्याम् ॥ ४१ ॥
त्वमादिजोवः पुरुषःपुराणः सृष्टीच्छयानेककृतप्रकाशः ।
विहृत्य भूपः खलु तान् स्वरूपे प्रवेशयस्यद्भूतभद्रशीलः ॥ ४२ ॥
चतुर्दशामी वयमीष काले काले निदेशात्तव कुर्म एतत् ।
जगत्ततं स्थावरजंगमोदैस्त्वं तस्य जीवातुरुदारकर्मा ॥ ४३ ॥
ओजः सहो बलं तेजस्त्वं धामायुश्च देहिनाम् ।
ततो मे देहि सामर्थ्यं यथेदं सम्प्रवर्तये ॥ ४४ ॥
न हि त्वत्करुणादृष्टि विना क्षापि महेश्वर ।
अमुष्मन् कान्तिलेशोऽस्ति पाञ्चभौतिकविग्रहे ॥ ४५ ॥
यत्कर्थंचित्कचिद्वापि चाकचक्यं विलोक्यते ।
तत्तवैवांशसंयोगादिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४६ ॥
पिता ममैष तपति प्रभावात्तव राघव ।
इन्द्रशन्द्रहो वसुः श्रीदः श्रीमान्नाथ तव श्रिया ॥ ४७ ॥
इति स्तुतः स मनुना रामो वैवस्वतेन वै ।
प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा वरं दित्सुरुदारधीः ॥ ४८ ॥

श्रीराम उवाच

ददामि तव सामर्थ्यं प्रजासर्गप्रवर्तने ॥ ४९ ॥
उत्पादयोन्नावचमूतसगंत्रैलोक्यनिर्णिणवृद्धिशक्तः ।
न ते प्रजासर्गविधौ विमोहो भविष्यति त्वं हि विधेः सहायः ॥ ५० ॥

इदं मदीयं करसंस्थमब्जं क्षिपामि भूमी विषये पुनीते ।
 इहैव साकेतपुरी महापुरीनिवासहेतुस्तव सा भविष्यति ॥ ५१ ॥
 पुण्यातिधन्या खलु कोटिर्थश्रितामिता साथ दिनेशयोजनैः ।
 नाम्ना त्वयोध्या मम यत्र संनिधिर्नित्यं कल्येयत्र न च प्रभावः ॥ ५२ ॥
 मम धाम परं नित्यं प्रमोदवनसंज्ञितम् ।
 सञ्चिदानन्दरूपं वै तेत्रैवाभातिनिर्मलम् ॥ ५३ ॥

परं ब्रह्म स्वयं रामः सहजानन्दनीयुतः ।
 यस्मिन् विहरते नित्यं गोपगोपीगणैर्वृतः ॥ ५४ ॥
 सुखितस्य गवेन्द्रस्य यत्र घोषः सनातनः ।
 माङ्गल्यामितसीभाग्यरक्षिताखिलगोष्ठभूः ॥ ५५ ॥
 गोवत्सकूर्दितेयंत्रगवां हंभारवैस्तथा ।
 दधिमन्याननिर्घोषैः श्रीरपूर्वा प्रपूर्यते ॥ ५६ ॥

सर्वाणि तत्र तीर्थानि यावन्ति वसुधातले ।
 सप्तद्वीपतते सन्ति निवत्स्यन्ति मदाज्ञया ॥ ५७ ॥

एवं सा परमा पुरी मम कराम्भोजस्वरूपा भुवि
 रुयातियास्यति कोटिर्थकलिता श्रीमत्ययोध्यामिधा ।
 यस्यामुग्रतरैर्वसिष्ठतपसां भूपः प्रभावैः सरि
 न्नाम्नाश्रीसरयूरुपैष्यतितरामाप्लावयन्ती महीम् ॥ ५८ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् विष्णुः पाणिस्थं कमलं निजम् ।
 तत्र प्राप्त्यपुरीं चक्रेनाम्नायोध्येतिकीर्तिताम् ॥ ५९ ॥

नालं तस्याव्रजदधो ब्रह्माण्डाधारवासिनीम् ।
 विरजाख्यां नदीं तेन कल्पान्तेऽपि न शीर्यति ॥ ६० ॥
 परितश्चापि तत्पुर्या रक्षणाय सुदर्शनम् ।
 आदिदेश निजं चक्रं ज्वालामालातिभीषणम् ॥ ६१ ॥
 असम्पृक्तं सा भाति तेन भूम्यां नगर्यसौ ।
 न तत्र कलिदोषाणां प्रवेशश्चापि विद्यते ॥ ६२ ॥

उत्साद्यन्तेऽखिला दोषा बाणराजस्य दर्शनात् ।
 ब्रह्मा विष्णुक्ष रुद्रश्च ये देवाः सुरसत्तमाः ॥ ६३ ॥

स्वं स्वं वैभवमादाय तां पुरीं समुपासते ।
 रत्नोपलौधखचिता यस्यां स्वर्णमयी मही ॥ ६४ ॥

सुवर्णमणिनिर्वृद्धाः सप्तप्राकारभूमयः ।
 गोपुराणि विशालानि चिन्तामणिमयानि च ॥ ६५ ॥

स्वर्णप्रासादशृङ्खणि रत्नमाणिकयभानुभिः ।
 भास्वराणि विमान्त्युच्चैः सफटिकैश्चापि भित्तपः ॥ ६६ ॥
 मन्दारपारिजाताद्यैनित्यसंफुलभूरूहैः ।
 विराजिता गृहारामा गायत्कोकिलषट्पदाः ॥ ६७ ॥
 वाप्यो विमलपीयूषसलिलैः पूरिताशयाः ।
 सुवर्णरत्नसोपानजातशोभा मनोहराः ॥ ६८ ॥
 आपणानामुभयतो वीथयश्चातिमञ्जुलाः ।
 यत्र मूर्तिधरा वेदाः श्रीरामगुणगायनाः ॥
 गन्धर्वा इव राजन्ति तथोपनिषदां गणाः ॥ ६९ ॥
 इत्यद्भूतातिरचनैकमयोमयोध्यां श्रीराघवस्यकरपद्मयीं मनोज्ञाम् ।
 वैवस्वतो मनुरुद्दीक्ष्य नितान्तहृष्टश्चक्रे निवासविधये निजराजधानीम् ॥ ७० ॥
 तत्र स्थितः स धरणीवलयं जुगोप धर्मेण नीतिकलितेन समस्तलोकान् ।
 पुण्यान् परं च भजमान उदारचेताः श्रीराघवं सकलकल्मषनाशनोग्रम् ॥ ७१ ॥
 पौरोहित्येन स ततोवरीतुं विधिवित्तरः ।
 वसिष्ठं प्रार्थ्यांचक्रे निजवंश शुभप्रदम् ॥ ७२ ॥

बैवस्वत उवाच

प्राजापत्यो मुनिश्रोष्टपस्त्वी नियतव्रतः ।
 जितेन्द्रियो मन्त्रयोगी वेदविद्याविशारदः ॥ ७३ ॥
 भवांस्तपोधनः श्रेष्ठः पौरोहित्ये ममोचितः ।
 यतः पुरोधसमृते यजमानस्य नो शुभम् ॥ ७४ ॥
 पुरोहिते कुलं सर्वं क्षेमं चापि पुरोहितः ।
 यशो धनं च वृद्धिश्च यज्ञाश्चापि पुरोहितः ॥ ७५ ॥
 तस्मात्पुरोहिते सर्वमैहिकामुष्मिकं फलम् ।
 प्रतिष्ठिततमं वेद्यि ततः कुर्वे पुरोहितम् ॥ ७६ ॥
 यस्मिन् कुले मन्त्रनिष्ठो विद्यते न पुरोहितः ।
 नष्टप्रायं कुलं तद्धि विना नौरिव नाविकम् ॥ ७७ ॥
 यज्ञेर्यजियते श्रीत्रं रक्षति त्रायते कुलम् ।
 आपद्भूतस्तारथत्येव पौरोहित्यमिदं स्मृतम् ॥ ७८ ॥
 स्वाध्यायवर्जितं पुंसां कुलं नष्टमिति स्थितिः ।
 स्वाध्यायाध्ययने हेतुः पुरोधा एव कैवलः ॥ ७९ ॥
 मन्त्रज्ञो विनयी दक्षो वैदिकाचारतत्परः ।
 कुलीनः सुकृती धीरः पापकृत्या पराम्बुद्धः ॥ ८० ॥

शूरो विधिज्ञःप्रवणः सुहृददान्तः शमी यमी ।
 प्रसिद्धो देशकालज्ञः प्रभुवत् फलसाधकः ॥ ८१ ॥
 सर्वोपायविधानज्ञ आपद्धत्यस्तारणक्षमः ।
 वेदशास्त्रार्थविज्ञाता समर्थः सर्ववस्तुषु ॥ ८२ ॥
 ईतिदेषप्रतीकर्ता प्रजाहितकरः सदा ।
 स वै पुरोहितः प्रोक्तो राजा सेव्यो विशेषतः ॥ ८३ ॥
 यदीच्छेद्विपुलां भूति दीर्सि चापि श्रियं तथा ।
 तदा राजा प्रथमतः कुर्थात्कांचित्पुरोहितम् ॥ ८४ ॥
 तादृशस्त्वं मया लब्धो भ्रमता धरणीतले ।
 भाग्येनैव तपोराशे कुलं तारय नः प्रभो ॥ ८५ ॥
 कुलमेतद्भगवतः प्रसादात्रभविष्णु च ।
 तेनैव त्वं मया लब्धो वृणे च त्वां पुरोहितम् ॥ ८६ ॥
 हत्युक्त्वा विधिवद्वने वसिष्ठं मुनिपुङ्गवम् ।
 सोऽप्युरीकृतवांस्तस्य पौरोहित्यं महामुनिः ॥ ८७ ॥
 कश्यपस्य प्रियां कन्या मुपयेमे मनूत्तमः ।
 सत्कृति नाम वै तस्यामिक्षाकुमुदया दयत् ॥
 ततः प्रवर्तितो वंशः सूर्यस्य कृपयाच्चितः ॥ ८८ ॥
 कदाचिद्बूचे मनुराजो वसिष्ठं प्रसन्नचित्तं विनयेनाशृतुष्टम् ।
 कृताञ्जलिर्यंजमानप्रवोरः पुरोधसं सर्वलोकेष्टदक्षम् ॥ ८९ ॥

मनुरुद्धवाच

भगवन् भवतो नित्यं प्रसादादासादिता मया ।
 अपूर्वा धनसम्पत्तिः पुत्रपौत्रादियोगिनी ॥ ९० ॥
 मही चाप्यखिला ब्रह्मन् धर्मतः पाल्यते मया ।
 सृष्टाञ्च विविधाकाराः प्रजाः श्रीशनिदेशतः ॥ ९१ ॥
 पुरी चापि मया प्राप्ता रमणीयतमा भुवि ।
 भाविनां भूमिपालानां राजधानीं मनोहरा ॥ ९२ ॥
 नातः परतरो देशः सम्पत्सुमुदयाच्चितः ।
 पृथिव्यां भारते वर्षे रत्नरूपा पुरी ह्यसौ ॥ ९३ ॥
 एका मे प्रार्थना ब्रह्मन् गङ्गामत्रानयं प्रभो ।
 अयोध्याख्या पुरी त्वेषा प्रवाहेण विवर्जिता ॥ ९४ ॥

तस्मादिह स्वतपसा नदीमानेष्यसि प्रभो ।
 इत्युक्तस्तेन मनुना वसिष्ठो भगवान् मुनिः ॥ ९५ ॥

उवाच मनुशार्दूलं दिव्यदर्शी तपोनिधिः ।
 अहो ते मनुशार्दूलं सम्यग्जातास्ति वै स्पृहा ॥ ९६ ॥

पुरा खलु विधेः सर्गे योग एष सनातनः ।
 अयोध्यासरयूनद्योर्विश्वालंकारभूतयोः ॥ ९७ ॥

अस्ति वै सरयूनामि सरित् त्रैलोक्यपावनी ।
 दर्शनाच्चैव यत्स्पर्शान्महामाङ्गल्यशेवधिः ॥ ९८ ॥

रामप्रेमवशाङ्कुमा पुरुषः स सहस्रदृक् ।
 सहस्रशोऽश्रु धाराभिः सुस्राव प्रेमजं जलम् ॥ ९९ ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्चत्रिदशश्च सवासवाः ।
 सुचुवुः प्रेमसलिलं रामप्रेमवशाः पृथक् ॥ १०० ॥

तत एषा समुद्भवना सरयूः सुरसा सरित् ।
 तीर्थाना कोटयश्चास्यां विविशुः सहस्रोत्सुकाः ॥ १०१ ॥

गङ्गाद्याः सरितश्चास्यां विविशुः स्वस्वरूपतः ।
 मेधाद्या ब्रह्मविद्याश्च सावित्र्याद्याः श्रियस्तथा ॥ १०२ ॥

द्रवरूपं समास्थाय तस्यां विविशुरुत्सुकाः ।
 सा वै विरजया पश्चात्सुसंगम्य महोर्जया ॥ १०३ ॥

आस्तेऽधुना हिमगिरौ दिव्यरूपधरासरित् ।
 हिमाद्रेः पूर्वशिखरे कैलासगिरिनामनि ॥ १०४ ॥

विचरन्ति सिद्धवने सिद्धगन्धर्वपूजिता ।
 तामिहागमयिष्यामि सुधातोयां महानदीम् ॥ १०५ ॥

यावद्वर्षसहस्रं तु तपः कृत्वा सुदुष्करम् ।
 आराध्य श्रीरामं विभुं तपसा खलु भूरिणा ॥ १०६ ॥

तं वै प्रसन्नं याचिष्ठे सरयूं शीतलोदकाम् ।
 त्रिधासंतापहरणीं साक्षात्कामदुघां नृणाम् ॥ १०७ ॥

अथाय खलु सा नित्यं सूहमरुपेण संस्थिता ।
 रामवद्रामगङ्गापि तथाप्याविर्भविष्यति ॥ १०८ ॥

नित्यायोध्या सरयूश्चापि नित्या नित्या प्रमोदाटविरत्र यूयः ।
 नित्योऽथमादिव्रज ईशलीलास्थानं तथेषो नित्य एवात्र रामः ॥ १०९ ॥

आविर्भावः क्रमेणैषां नित्यानामपि वस्तुतः ।
 अतोऽहमत्रनेष्यामि सरयूं लोकमङ्गलाम् ॥ ११० ॥

मुनीमामपि सर्वेषामत्रत्यानां मनूत्तम् ।
 भवेदिष्टमिदं भूयः सरयूसरितागमात् ॥ १११ ॥
 कोटितीर्थाश्रया पुण्या विश्वमञ्जलरूपिणी ।
 पुरैव खलु पूरेषा सरथ्वा तु विशेषतः ॥ ११२ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूले देवं वैवस्वतं मनुम् ।
 सरथ्वानयनार्थाय प्रतस्थावुत्तरां दिशम् ॥ ११३ ॥
 तत्र गत्वा तपस्तेषे कैलासाचलसन्निधौ ।
 जिताहारो जितायासो नित्यं मौनव्रते स्थितः ॥ ११४ ॥
 मुष्टिमात्रतिलप्राशी शीर्णपर्णशनस्ततः ।
 पशोव्रतोवायुभक्षस्ततस्तिगमव्रतं चरन् ॥ ११५ ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रमहागहनव्रततत्परः ।
 प्राणायामपरो योगी त्यक्तसर्वाशनस्ततः ॥ ११६ ॥
 शुष्ककायोऽतिमांसास्थिशेषः सुकृशविग्रहः ।
 रामचन्द्राराधनकृदास्थितः कठिनं तपः ॥ ११७ ॥
 तपसा तस्य संतुष्टो भगवान् पुरुषः परः ।
 प्रत्यक्षं समनुप्राप्य प्रोवाच विमलं वचः ॥ ११८ ॥
 अयि श्रीमुनिशार्दूल कठिनं ते परं तपः ।
 निरीक्ष्य निजधाम्नोऽहं चलितः करुणान्वितः ॥ ११९ ॥
 वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽहं यत्ते समभिकांक्षितम् ।
 अपि यददुर्लभं लोके दास्ये तदपि साम्प्रतम् ॥ १२० ॥
 वशीभूतोऽस्मि तपसा वद किं नाम याचित्तम्^१ ।
 इत्युक्तो वै भगवता वसिष्ठो वश्यमानसः ।
 उवाच मौनमुत्सृज्य निजचेतोऽभिवाच्छितम् ॥ १२१ ॥

वसिष्ठ उवाच

२अहं तपस्यामि श्रीराम सरयूप्राप्तये तपः ।
 अयोध्यायां मुकिपुर्यां सा नित्यं प्रवहेदिति ॥ १२२ ॥
 नदीप्रवाहरहिता न हि सा शोभते पुरी ।
 रामप्रेमद्रवमयी सरयूविश्वपाविनी ॥ १२३ ॥
 अयोध्यायाः समुचिता रामपुर्याः शुभाकृते ।
 इति मे वाञ्छितं नाथ त्यक्तः कमललोचन ।
 विना त्वत्कृपया देव सा लभ्या मनुर्जैर्न च ॥ १२४ ॥

१. नास्ति-बड़ौ० । २. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

श्रीराम उवाच

अस्त्वेवं मुनिशार्दूलं मयाप्येतन्मतं ध्रुवम् ।
इत्युक्त्वा भगवान् रामो वसिष्ठं प्रति वत्सलः ।
प्रेरयामास सरयूं तस्यां गमनहेतवे ॥ १२५ ॥

श्रीभगवानुवाच

गच्छ देवि महापुण्यामयोध्यां मुक्तिरूपिणीम् ।
तत्रस्था जगतां देवि पशुपक्ष्यन्त्यजात्मनाम् ॥ १२६ ॥
स्थावराणां दुमलतादीनां त्वद्वारिसंगिनाम् ।
मुक्तिं कुरु शुभां नाम मत्स्थानप्राप्तिलक्षणाम् ॥ १२७ ॥
ओमित्युक्त्वाथ सरयूर्गन्तुं समुपचक्रमे ।
तावद्यमो धर्मराजः प्राप्य संयमिनीं पुरीम् ॥ १२८ ॥
उवाच कमलाकान्तमिदं वचनमादृतः ।
किमर्थमधिकारोऽयं मयि नाथ निवेशितः ॥ १२९ ॥
न ह्यस्यां धरणिस्थायां पापं स्थास्यति देहिनाम् ।
अस्यास्तरङ्गासम्पृको यत्र वाति समीरणाः ॥ १३० ॥
देशे तत्र मदीयानां संचारो नैव विद्यते ।
अस्याश्च नाममात्रेण मुक्तिमेष्यन्ति मानवाः ॥ १३१ ॥
तोषपानाच्च वै सद्यो रामभक्तिविवर्द्धते ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा रामः प्रोवाच सस्मितम् ॥ १३२ ॥
कीकटेषु त्रिशंकोश्च छायादेशस्थभूमिषु ।
धन्वदेशेषु च तथा म्लेच्छप्रायेषु चान्तक ॥ १३३ ॥
विषयेषु मम स्तोत्रपूजावर्जितभूमिषु ।
अन्येषु चाशुचिस्थानेष्वपुण्येषु च ये नराः ॥ १३४ ॥
प्रियन्ते सुदुराचाराः सूतिकास्थाश्च याः स्त्रियः ।
दुर्वासनाश्च ये जीवा महापातककारिणः ॥ १३५ ॥
रामभक्तेश्च विमुखा विष्णुनिन्दापराश्च ये ।
शिवनिन्दापराश्चैव दुर्गानिन्दापराश्च ये ॥ १३६ ॥
अन्ये च येऽतिपिशुना देवनाद्विजगोद्गुहः ।
परोपकारहिंसाश्च परवृत्तिविघातकाः ॥ १३७ ॥
तेषां पातकिनां नृणां दण्डधारणहेतवे ।
जागरूकः सदा तिष्ठ न त्वस्यास्तटवासिनाम् ॥ १३८ ॥
इत्यादिश्य यमं रामः स्वं धाम प्रत्यपद्यत ।
ततश्च सरयूर्देवी वसिष्ठान्तिकमागमत् ॥ १३९ ॥

उवाच मुनिशार्दूलं दिव्यवेशधरा सरित् ।
 आदिष्ठाहं भगवता विष्णुना करुणावता ॥ १४० ॥
 अयोध्यां प्रति यास्यामि रामचन्द्रमहापुरीम् ।
 तत्रैव चापि वत्स्यामि रामचन्द्रस्य सनिधौ ।
 उत्तिष्ठ मुनिशार्दूल सम्पूर्णस्ते मनोरथः ॥ १४१ ॥

श्रीशुक उवाच

अथोदतिष्ठत् तत्स्थानाद् वसिष्ठो भगवान् मुनिः ।
 तमनुप्रययौ देवी सरयूलोकपावनी ॥ १४२ ॥
 प्लावयन्ती शुभान् देशान् निजतोयघटाभरैः ।
 लिम्पन्ती धरणीं तुज्जैस्तरंगैश्चन्दनैरिव ॥ १४३ ॥
 कुर्वन्ती लोलकल्लोलैः केलीमिव समंततः ।
 भिन्दन्ती निजमार्गस्थान् विकटांश्चापि भूधरान् ॥ १४४ ॥
 अम्भोजवेन गच्छन्ती पुण्यसेनेव पापभित् ।
 तत्र तत्र मिलन्ती च नदीभिर्मार्गमिध्यतः ॥ १४५ ॥
 घोषयन्ती दिशः सर्वाः प्रवाहजवकाहलैः ।
 स्तूयमाना तत्र तत्र वसिष्ठेन महर्षिणा ॥ १४६ ॥
 अन्यैश्च सिद्धगन्धर्वैर्मुनिवर्यैश्च संस्नुता ।
 उच्चावचान् शुभान् देशानेकोकृत्य महोमिभिः ॥ १४७ ॥
 शोभयन्ती निःसरन्ती काप्यस्तब्धौघवाहिनी ।
 अयोध्याभिमुखी देवी बभूव सरयूस्तदा ॥ १४८ ॥
 योजनैश्चिभिरभ्येत्य जग्राहामितभक्तिमान् ।
 महर्षिणा साकमेनां राजा वैवस्वतो मनुः ।
 ततः स पूर्वमस्तौषीद्विसिष्ठं स्व पुरोधसम् ॥ १४९ ॥

मनुरुखाच

नमो महर्षये तुभ्यं प्राजापत्याय योगिने ।
 अबन्ध्यकर्मणे दीर्घतपसे ब्रह्मणे नमः ॥ १५० ॥
 त्वत्प्रसादादहं ब्रह्मन् कृतकृत्योऽस्मि सदगुरो ।
 तारितं मे कुलं सर्वं भासितं च ननु त्वया ॥ १५१ ॥
 यदा यदा कुलेऽस्माकं भवेत्कार्यमसानुषम् ।
 तदा तदा सहायस्त्वमधुनेव भविष्यसि ॥ १५२ ॥
 तापितं भगवन् कृत्स्नं त्रैलोक्यं तपसा त्वया ।
 येन स्थानात्प्रचलितो विष्णुस्त्रैलोक्यपूजितः ॥ १५३ ॥

इति स्तुतस्तेन ततो वसिष्ठः प्रोवाच तस्मै विहितप्रसादः ।
 पाद्यार्घपूजादिभिरेवमेनां गृहाण राजन् सरयूं समेताम् ॥ १५४ ॥
 स्तुवीहितैनां स्तुतिभिः तत्पराभिः श्रीरामप्रेमद्रवैकस्वरूपाम् ।
 इत्थं हि ते पुरलक्ष्मीर्भवित्री तरंगिणी सततं पुण्यरूपा ॥ १५५ ॥
 इत्याज्ञसो वसिष्ठेन मनुर्वेस्वतः स्वयम् ।
 तुष्टाव सरयूरूपां श्रीरामप्रेमसम्पदम् ॥ १५६ ॥

मनुरूपाच

प्रेमद्रवे	नमस्तुभ्यमयोध्याभिमुखद्रवे ।
महापुण्ये	सूर्यवंश्यराजसम्पत्प्रदायिनी ॥ १५७ ॥
अनेककल्पावधिसंस्थितोदके	माकंण्डेयाद्यैर्मुनिभिः स्तव्यरूपे ।
प्रेमामृते	ब्रह्मसुखातिगमिसुखप्रदे श्रीसरयु प्रसीद ॥ १५८ ॥
वसिष्ठतपसाऽनीते	गङ्गाजलमनोहरे ।
वासिष्ठ्ये रामगङ्गायै	नित्यं तुभ्यं नमोऽम्ब मे ॥ १५९ ॥
प्रायो मत्कुलसंस्थानां	सदा कल्याणकारिणी ।
स्थाने समागता	मातर्नित्यमास्व पुरे मम ॥ १६० ॥
इति स्तुत्वा चकारोच्चैः	पूजां पाद्यार्घसम्मुखैः ।
उपचारैः षोडशमिरानयत्स्वपुरे	ततः ॥ १६१ ॥
अभ्यागतां तां	पुरवासिनो जनाः सपर्यया भूरितमोपचारया ।
प्रत्यग्रहीषुः स्तुतिभिश्च	भूरिशः समज्ञलोपायनपाणयो भृशम् ॥ १६२ ॥
ततः प्रभृत्येव	पुरी महोत्तमा बभूव सात्यन्तरुचिप्रवर्द्धिनी ।
श्रियान्विता	रत्नतटद्वयत्विषा विराजमाना सरयूप्रसंगतः ॥ १६३ ॥
तस्याः पुर्यास्तलतो	वाहिनी सा चक्राह्वकारण्डवराजहंसयुक् ।
अनेकरूपैर्मुनिभिः	पक्षिरूपैर्निषेवितातीव रराज सुश्रिया ॥ १६४ ॥
पीयूषद्रववाहिनी	मूनिवरश्रीराजहंसान्विता ।
रत्नाबद्धतटद्वयातिसुषमा	संफुल्लपद्माकरा ।
सौवर्णोज्ज्वलसैकता	शुभमणिस्वर्णक्षिणिःश्रेणिका ।
रामारोहणसारणीव	सरयूस्तस्यां विरेजेतराम् ॥ १६५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चमखण्डे सीताजन्मनि
 प्रमोदवनवर्णने सरयूसम्भवो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इति तेऽभिहितं राजन् यथाभूत्सरयूः पुरा ।
 भूयश्च कथयाम्यस्याः समुत्पत्ति वसिष्ठतः ॥ १ ॥

कदाचिद्गवान् वेदाः सत्यलोके सुरेवृत्तः ।
 सभामध्यास्त महतीं लोकेशो वेदनायकः ॥ २ ॥

उपासांचक्रिरे देवा देवर्षिनिवहाश्च तम् ।
 चित्ररथाद्या गन्धवर्ष्णकुस्तदुपवीणनम् ॥ ३ ॥

तत्र केचिदृचः पेठुऋष्यश्चार्थकोविदाः ।
 केचिद्यजूषि जगदुराध्यर्थविशारदाः ॥ ४ ॥

केचिज्जगुः स्वरैर्जुष्टः साम संतन्य भूरिशः ।
 केचित्पदानि वै चक्रुः केचित्कमसुदैरयन् ॥ ५ ॥

केचिज्जटानामभ्यासं चकुरन्ये शनैः शनैः ।
 महोपनिषदः पेठुरन्येऽङ्गन्यभ्युदैरयन् ॥ ६ ॥

केचिच्छाद्यानुगां दृष्टिपवलम्ब्य तपोधनाः ।
 चक्रुः परस्परं वादं सिद्धान्तज्ञानसाक्षिणः ॥ ७ ॥

एवमन्ये महामन्त्रकल्पान् समुदचारयन् ।
 ऋषिच्छन्दोदेवताभिः साकं यद्वच्च बहूवृचा ॥ ८ ॥

तत्रान्येऽन्यं प्रवादेषु जायमानेषु भूमिप ।
 महर्षिरत्रितनयो दुर्वासा नाम रोषणः ॥ ९ ॥

‘द्वितीयेनोपयन्तुनाम्ना कोविदेन महर्षिणा ।
 सहभूतः साम गायन्नन्येन परमर्षिणा ॥ १० ॥

कलहायमानो रोषणात्यन्धीभूतविलोचनः ।
 विस्वरं रवमातेने गीयमानेषु सामसु ॥ ११ ॥

ततः श्रीसरयूदेवी तीर्थशक्त्योधमण्डले ।
 ब्रह्मणो दक्षिणे पार्श्वं गङ्गादीनां पुरः स्थिता ॥ १२ ॥

अबद्वं तस्य तदगानमत्रिसूनोर्महारूषः ।
 समाकर्ण्य कटाक्षेण सरस्वत्यै न्यवेदयत् ॥ १३ ॥

तथा निवेदितं चास्य स्खलितं सामगानगम् ।
 श्रुत्वा सरस्वती देवी प्रोवाच सरयूं प्रति ॥ १४ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्थः ।

सम्यग्जातं भगवति त्वयास्मिन् भूरिमण्डले ।
जायमाने महाशब्दे वादप्रवादगोचरे ॥ १५ ॥
रोषणस्यात्रिपुत्रस्य स्खालित्यं सामगानगम् ।
इति श्रुत्वा सरस्वत्या वाचं श्रीसरयूः पुनः ॥ १६ ॥
हसन्ती तामन्वहसन्निरीक्ष्य वदनं मुनेः^१ ।
ततो मुनिर्ददी शापं मर्त्यलोकगति प्रति ।
गर्भवासमनुप्राप्य फलं हास्यस्य वेत्स्यसि ॥ १७ ॥

विधिरुचाच

मा ग्लासीः सरयूदेवि कच्चित्वं विश्वमङ्गला ।
त्वां निरीक्ष्य प्रजायन्ते विशोकाः सकला जनाः ॥ १८ ॥
शपोऽयं ते महादेवि केवलं लोकमङ्गलः ।
मर्त्यलोकेऽपि जाता त्वं मनुष्यान् सुखयिष्यसि ॥ १९ ॥

गङ्गादिष्ट्यतीर्थेभ्यः सहस्रगुणमुत्तमा ।
भविष्यसि त्वं सरयूः सत्यं सत्यं न संशयः ॥ २० ॥
यः कुर्यात्पृष्ठतीर्थेषु यात्रां पृथ्वीप्रदक्षिणाम् ।
त्वयि यावन्न च स्नाति तावत्तस्य न तत्फलम् ॥ २१ ॥
इत्यादरस्ते विपुलो मर्त्यलोके भविष्यति ।
श्रीरामनगरीनाम्ना यायोध्येति प्रकीर्तिता ॥ २२ ॥
साक्षाद्वैकुण्ठनगरी तस्यां स्थास्यति निश्चला ।
ब्रह्महापि दुराचारः सुरापयीति परार्थहृत् ॥ २३ ॥
गुरुतल्पगमोऽपि त्वयेकस्नानाद्विशुद्धिविष्यति ।
न त्वत्समं मर्त्यलोके तीर्थमन्यद्भुविष्यति ॥ २४ ॥
गर्भवासादपि परं मा ग्लासीस्त्वं सुदेवते ।
वसिष्ठस्य शुभा भार्या नाम्ना या देव्यरूप्तती ॥ २५ ॥
योगैकतानहृदया लक्ष्मीतुल्याप्युमासमा ।
तस्या गर्भे जर्नि लङ्घना विश्वमानन्दयिष्यसि ॥ २६ ॥

ततः प्रमोदविष्यने रामलोलां मनोहराम् ।
निरीक्ष्य निजनेत्राभ्यां परा प्रीतिमवाप्यसि ॥ २७ ॥
ततः परं रामचन्द्रे लोकानन्दसुधानिधी ।
कोटिकन्दपंलावण्य रता देवि भविष्यसि ॥ २८ ॥

१. अत्र बहुस्खलितम् — बड़ौ० ।

ब्रह्मपुत्रीं हि मन्वानो रामो न त्वां वरिष्यति ।
 उत्तराचलवर्यस्य नाम्ना पद्मगिरेस्ततः ॥ २९ ॥
 कन्यात्वं प्राप्य भावेन रामेन्दुं वरिष्यसि ।
 शारदीषु मनोज्ञासु रात्रिषु स्मरमोहिता ॥ ३० ॥
 रामेण रमणं प्राप्य कृतार्थत्वमुपैष्यसि ।
 नित्यरासविलासस्था महाभावैकभाजनम् ॥ ३१ ॥
 रसिकेन्द्रं रामचन्द्रं सीतावद्रमयिष्यसि ।
 एवं दुर्वासाः शापस्तव लोकस्य चेष्टदः ।
 नानुतापाय कन्त्रिते तस्मात्किमनुशोचसि ॥ ३२ ॥

श्रीशुक उवाच

इति श्रुत्वा तु सरयूः पितामहवचः शुभम् ।
 अन्तरानन्दजलधी ममज्ज विगतज्ज्वरा ॥ ३३ ॥
 ततो वशिष्ठस्यगृहे नियोगात्प्रजापतेः सावततार देवी ।
 अरुन्धतीगर्भजदिव्यरत्नं बभूव माङ्गल्यकरीह लोके ॥ ३४ ॥

जनक उवाच

पूर्वभवोत्तरादेः सा कन्यात्वं नागता कथम् ।
 एकैजन्मनि सम्प्राप्ता व्यवधानं कुतो हि सा ॥ ३५ ॥
 तैनैव जनुषा ब्रह्मन् रामेन्दुं नामिलकुतः ।
 एतन्मे छिन्धि सदेहं सरयूसम्भवोद्भवम् ॥ ३६ ॥

श्रीशुक उवाच

उक्तमेतत्पुरा राजन् यथा वैवस्वतो मनुः ।
 पौरोहित्ये वसिष्ठस्य तीर्थाय प्रार्थनां दधी ॥ ३७ ॥
 ततस्तप्तं वसिष्ठेन दुश्चरं परमं तपः ।
 ततश्च सा वसिष्ठाय हिमाद्रौ दर्शनं दद्वी ॥ ३८ ॥
 कन्याहं ते भविष्यामीत्युवाच सरितां वरा ।
 ततः कन्यात्वमापन्ना संतुष्टा तपसा मुनेः ॥ ३९ ॥
 श्रीमत्यां कुलभार्यायामरुन्धत्यामजोजनत् ।
 ततो वसिष्ठस्तां कन्यां गृहीत्वागान्मनोः पुरीम् ॥ ४० ॥
 पश्चात्प्रवाहरूपापि साभ्युपेता सुधोज्ज्वला ।
 सा कन्या मुनिना दत्ता ऋषये सोमशर्मणे ॥ ४१ ॥

१. (अत्र X चिह्नं दत्त्वा 'From this to x this mark up to page 208 seems to be a द्विरुक्ति in the original copy) – बड़ौ० ।

सोमशर्मा भृगोवंश्यो ज्ञानवैराग्यभूषितः ।
 तौ दम्पती वीतरागीचक्रमाते न च प्रजाम् ॥ ४२ ॥

तपसा सोमशर्मा तु त्यक्त्वा तद्भौतिकं वपुः ।
 ज्ञानेन मुक्तिपदवीमियाय मुनिपुञ्जवः ॥ ४३ ॥

सा तु प्रमोदविपिने रामस्य मुरलीध्वनिम् ।
 आरादाकर्ण्य सहसा मोहिताभूत स्मरातुरा ॥ ४४ ॥

रासकेलि समालोक्य नितान्तं विहरद्वने ।
 ततः कदाचिद्विपिने क्रीडन्तं रघुपुञ्जवम् ॥ ४५ ॥

एकान्ततः समालोक्य जलान्तादुदतिष्ठत ।
 दिव्यवेषघरा भूत्वायोषिद्रतिमनोहरा ॥

उवाच पुरतो रामं कोटिमन्मथमोहनम् ॥ ४६ ॥

स्त्र्युवाच

वृणीष्व मां रसिकेन्द्र प्रेम्णासक्तां चिरात्त्वयि ।
 अमुना तव रूपेण मोहिताहं वशीकृता ॥ ४७ ॥

श्रीराम उवाच

कासि त्वम्भोजदलायताक्षि मनोहरापाञ्जि मनोजरूपा ।
 किं कामरामास्युत देववामा कि वा रमा सर्वगुणाभिरामा ॥ ४८ ॥

स्त्र्युवाच

भृगोः कुले सोमशर्माद्विजेन्द्रो यस्याञ्जनाहं तपसि स्थितस्य ।
 वसिष्ठपुत्री विषयेभ्यो निवृत्ता वशीकृता ते मुख्लीनिनादैः ॥ ४९ ॥

त्वं कोऽपि पूर्णः पुरुषः पुराणः स्वकेलिभिर्मोहितसर्वलोकः ।
 जाने त्वदासक्तिवतां जनानां न विद्यतेऽसौ गुणसम्प्रवाहः ॥ ५० ॥

यं योगिनश्चेतसि चिन्तयन्ति समाधिवश्येऽखिलवृत्तिरिक्ते ।
 स त्वं प्रभो राम परोऽसि पूरुषस्तथापि रत्या किल कामये त्वाम् ॥ ५१ ॥

अञ्जीकुरुष्वैव ततः शरण्य स्मरादितां मामनुभूतभोगाम् ।
 नो चेद्वियोगजवलनज्वालया ते दन्दह्यमाना परिमोक्ष्यामि वर्ज्ञं ॥ ५२ ॥

श्रीराम उवाच

अहं राजन्यतत्तयस्त्वं ब्राह्मणसुता भृशम् ।
 कथमञ्जीकिये स त्वां विरुद्धं लोकवेदयोः ॥ ५३ ॥

भवान्तरे भविष्यामि तवाभीष्टार्थसिद्धये ।
 इति मत्त्वा कुरु तपः शोषयन्ती कलेवरम् ॥ ५४ ॥

अनर्थकमिमं देहम् तपोऽर्थं विनियोजय ।
 तेन पुण्यप्रभावेण मासेष्यसि भवान्तरे ॥ ५५ ॥
 इति श्रुत्वा प्रभोर्वक्यं सातप्यत् परमं तपः ।
 जितेन्द्रिया निराहारा प्रेमानलविशोषिता ॥ ५६ ॥
 योगानलेन तं दग्धवा पञ्चभूतात्मकं वपुः ।
 ततः पद्मागरेभार्या जन्मसम्प्राप सा वरम् ॥ ५७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मनि
 सरयूसम्भवेऽटचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशतमोऽध्यायः

क्षीशुक उवाच

तस्यां संजातमात्रा सा दिव्यदेहविभूषिता ।
 शुक्रे पक्षे चन्द्रिकेव व्यवर्धत दिने दिने ॥ १ ॥
 तस्या रूपं सुसंजातं मनोहारि हरेरपि ।
 लक्ष्मीपयोधराश्लेषपरमानन्दनिर्वृतेः ॥ २ ॥
 चरणो जघने चैव मध्यनाभिस्थलोदरम् ।
 त्रिवली रोमराजिश्च वक्षोजौ कण्ठमाननम् ॥ ३ ॥
 नासिके लोचने कण्ठे भालं मूर्ढा कचोत्कराः ।
 एकमेकं वपुस्तस्य हृष्टमन्यदिवाजनि ॥ ४ ॥
 यौवनाख्यमहाशिल्पिसम्पादितसुमजिम
 कचिद्रक्तं कचिच्छ्यामं कचिच्छ्वेतं कचिच्छिति ॥ ५ ॥
 कचिदगौरं वपुस्तस्या भूतं रंगकृतेव तत् ।
 अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा ॥ ६ ॥
 प्रासिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चापि तत्तनौ ।
 अणिमा मध्यदेशेस्यात्लघिमा पुष्पवत्तनौ ॥ ७ ॥
 महिमा दृश्यते तस्याः सततं दृडिनतम्बगः ।
 गरिमा कुचयोः प्रासिदेवानामपि दुर्लभा ॥ ८ ॥
 प्राकाम्यमीशता चास्यास्तनावुज्जूम्भते पृथक् ।
 वशित्वं दृष्टिमात्रेण यूर्ना वश्यत्वकारणात् ॥ ९ ॥

प्रथमे यौवने तस्याश्चाज्ञमज्ञं व्यरोचत ।
 तिर्णिक्तमुकुराकारं निर्मेघशशिबिम्बवत् ॥ १० ॥

तस्यां स्मरमहीपालो निजाज्ञामातनोत्तदा ।
 विजित्येव विपक्षेभ्यो नगर्या मधुराकृतौ ॥ ११ ॥

कियद्वाच्यमदो रूपं पुष्टं यौवनकारुणा ।
 रामचन्द्ररसीन्द्रेण भोगाहं भूय एव तत् ॥ १२ ॥

तां विलोक्य गिरिर्बालं काले परिणयोन्मुखीम् ।
 त्रैलोक्ये तद्वराभावादन्वतप्यत मानसे ॥ १३ ॥

निरीक्ष्य चाकचक्योधं चमत्कारितलोचनम् ।
 अन्वेत्येव चकोरीणामप्यदो वालिनां हृदि ॥ १४ ॥

तद्ज्ञमपुष्टकांचिद्रूपसम्पदमीक्षताम् ।
 नारदस्तत्पितुः पार्श्वे कदाचिदगमनमुनिः ॥

स तमभ्यर्थं विधिवदावुत्तममासनम् ॥ १५ ॥

गिरिरुचाच

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाढजवन्दनात् ।
 अतीव कोमलं हृद्यं प्रासं ते दर्शनामृतम् ॥ १६ ॥

जाता पुण्यवती सम्यगद्यासमत्कुलसंततिः ।
 धन्यं मेरोः कुलं चाद्य युष्मदागमनात्प्रभो ॥ १७ ॥

गृहिणां गृहकृत्येषु व्यग्राणां दुर्भगात्मनाम् ।
 अनुधावति युष्माकं दर्शनं सौभगावहम् ॥ १८ ॥

क नो दुश्चरितं ब्रह्मन्नहन्ताममताकुलम् ।
 क च वो दर्शनमिदं योगिनामुचितं मुने ॥ १९ ॥

गोदोहमात्रं विरमेद्यन्त्र भाग्यवशाद्भवान् ।
 तत्र स्यादचला सम्पत् स मे किं तु करिष्यति ॥ २० ॥

श्रीनारद उवाच

गिरिराज सुधन्योऽसि मेरोः पुत्रो महायशाः ।
 इदं ते शोर्षमुत्तुज्जं सरयू पात सुन्दरम् ॥ २१ ॥

इयं ते परमा कन्या सिन्धोरिव सुता रमा ।
 उभयोस्तुल्यं सौभाग्यमुभे अपि हि पद्मजे ॥ २२ ॥

इमां दाशरथी रामः समये परिणेष्यति ।
 अतो न देया कस्मैचिन्नार्हः सिंहबलिं गजः ॥ २३ ॥

निश्चिन्तोभवशैलेन्द्र वराय त्वमतःपरम् ।
 नदीयं तादृशं कान्तं विनान्यं जनमर्हति ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ योगी महाभागवतो मुनिः ।
 गाथन् रामयशः पुण्यं कणन् वीणां मनोहराम् ॥ २५ ॥
 स इयाय पुरीरत्नमयोध्यां रामभूषिताम् ।
 तद्वत्सम्मानितो राजन् रामेणाचारकोविदा ॥
 ततः प्रसन्नो देवर्षिरुवाच मधुरं वचः ॥ २६ ॥
 अहो इदं राम जगत् समस्तं त्वयाभिगुमं कुशलैविभाति ।
 यद्वद्विवानाथयुतं प्राभभिर्नयःपरीतं दिवसे समंतात् ॥ २७ ॥
 पाल्यन्ते साधवः सम्यक् सांहयन्ते दुराशयाः ।
 यदथं चावतीर्णोऽसि तत्त्वया क्रियतेस्फुटम् ॥ २८ ॥
 अथ विज्ञाप्यमस्त्येकं वेत्सि यद्यपि तत् स्वयम् ।
 तथापि सेवकाः कुर्युः स्वधर्मं भूतिमिच्छवः ॥ २९ ॥
 अस्ति पद्मगिरिनामि मेरोः पुत्री महायशाः ।
 गन्धमादनपुत्री यं लेभे भर्तारमुत्सुका ॥ ३० ॥
 नाम्ना कुमुदिनी नाम सरयूस्तस्य कन्यका ।
 बोद्धुर्हसितां राम चिरात्त्वयि धृताशयाम् ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा नारदे याते रामस्त्रैलोक्यसुन्दरः ।
 जलावगाहनकृते सरयूमुपजिमवान् ॥ ३२ ॥
 सावरोधजनः साधं भातृभिडलक्ष्मणादिभिः ।
 स एकान्ततमे स्थाने निष्कर्म्य नगराद्विहः ॥ ३३ ॥
 यत्रारामो महानस्ति रामणीयकमञ्जुलः ।
 रसालमञ्जरीवृन्दरजसाच्चितमारुतः ॥ ३४ ॥
 सदा वसन्तवसातिर्जलयन्त्रमनोहरः ।
 अनेकवृक्षगहनः फुलत्पुष्पकदम्बकः ॥ ३५ ॥
 कल्पवृक्ष द्रुमलतामहामण्डपमण्डितः ।
 मणिसौधो मनोहारी सरयूतीरभूस्थितः ॥ ३६ ॥
 तत्र रामो रुचि तन्वन् रेमेजनकजान्वितः ।
 भ्रातरो लक्ष्मणाचाश्च स्वस्वपत्नीसमन्विताः ॥ ३७ ॥
 चिक्रीडुः सरयूतीरे विविधैः सम्भ्रैर्युताः ।
 स्थले विहृत्य रमणः पुण्यावचयनादिभिः ॥ ३८ ॥
 वनेषु विजहारोच्चैः सरयूतीरभूमिषु ।
 ततः श्रान्तवपुः श्रीमान् प्रियया सह राधवः ॥ ३९ ॥
 जले विहृतुं राजेन्द्रतनयोऽवततार सः ।
 करीव करिणीयुक्तो विहृत्य स च निर्भरम् ॥ ४० ॥

जानक्या सहितोऽवात्सीत्तत्रैव निशि नायकः ।
 ततो रात्रौ प्रजातायां पारिजातसुगन्धिना ॥ ४१ ॥
 वीजितः पवनेनासी मल्लीकुसुमसंगिना ।
 एकाकी विचरन् पूर्णचन्द्रज्योत्स्नाप्रकाशिते ॥ ४२ ॥
 सरथ्वाः पुलिने रामः ख्ययमेकां ददर्श सः ।
 नवीनयौवनोळासमण्डितावयवश्रियम् ॥ ४३ ॥
 श्रियं यथा विस्फुरन्तीं चञ्चलानां छटामिव ।
 कुर्वन्तीं देहदीपीनां वृन्दैर्वितिमिरा दिशः ॥ ४४ ॥
 अङ्गरागातिसौरभ्यसम्भारसुरभीकृते ।
 कानने विस्फुरन्तीं च स्वाभाविकतनुत्विषा ॥ ४५ ॥
 पल्लवारक्त चरणां रम्भोरुं हंसगामिनीम् ।
 रक्तांशुकपरीधानां संध्यापूर्णातिथेरिव ॥ ४६ ॥
 निम्ननाभिसरोरम्यं त्रिवलीललितोदराम् ।
 रोमराजीसमुद्धासिमध्यां मध्यां च सुन्दरीम् ॥ ४७ ॥
 उत्तुङ्गस्तनकुम्भाक्तकाशमीरागुरुसौरभाम् ।
 मुक्ताहारलतारत्नमालासंशोभितोरसम् ॥ ४८ ॥
 ग्रैवेयकमहारत्नदीधितिद्योतिकाननाम् ।
 मन्दस्मितमनोहारिमुखचन्द्रोत्थचन्द्रिकाम् ॥ ४९ ॥
 चारुनासां चकोराक्षीं कपोलादर्शभासुराम् ।
 रत्नताटकसम्पन्नश्रवणद्वयमञ्जुलाम् ॥ ५० ॥
 विशालभालफलकभूतसौभाग्यभासिनीम् ।
 सीमन्तरत्नपदान्तर्गुससिन्दूररेखिकाम् ॥ ५१ ॥
 इयामां रजनिसंशोभिवेणीमीक्किकतारकाम् ।
 सर्वाभरणसम्पन्नां सर्वंसौन्दर्यसंयुताम् ॥ ५२ ॥
 सर्वसौभाग्यभवनां सर्वत्रैलोक्यमोहिनीम् ।
 जाम्बूनदमयीं मालां दधानां करपञ्च्छ्वाजे ॥ ५३ ॥
 वरणार्थं प्रियस्यास्य बहलोत्कलिकाकुलाम् ।
 तां दृष्टा रघुशार्दूलः प्रोवाच वचनं ततः ॥ ५४ ॥
 कासि त्वं विपलश्रोणि चरन्ती निर्जने वने ।
 नारी वा किनरी वापि देवी वा वनदेवता ।
 नागी वा नगकन्या वा धन्या सौभाग्यसंयुता ॥ ५५ ॥

स्त्रियुवाच

अहं पद्मगिरेः पुत्री सरयूनीमितः प्रिय ।
 चिराय त्वां कामयन्ती ध्रुवं प्राप्नास्मि सम्प्रति ॥ ५६ ॥
 कञ्जित्स्मरसि मां नाथ पूर्वजन्मनि संगताम् ।
 अरुन्धत्या समुत्पन्नां वसिष्ठान्मुनिपुञ्जवात् ॥ ५७ ॥
 ब्रह्मपुत्रीति मात्याक्षीस्तदा कामेन संयुताम् ।
 अघुना तु प्रपन्नां मां स्वाश्रयामुररीकुरु ॥ ५८ ॥

श्रीराम उवाच

स्मरामि त्वां पूर्वभवे संगतां मम काङ्क्षया ।
 ब्रह्मपुत्रीति संत्यक्तामधुना तु मदाशयाम् ॥ ५९ ॥
 प्राप्नामुरीकरिष्यामि त्वामहं पद्मशैलजे ।
 प्रमोदवनमध्ये तु सुखितस्यालये शुभे ॥ ६० ॥
 आदिव्रजे सदानन्दे विहरन्तं महोत्सवैः ।
 गोपीरासविलासाद्यैस्तत्र त्वं मामुपेष्यसि ॥ ६१ ॥
 स्मरक्रोडारसे मग्नो विहरिष्याम्यहं त्वया ।
 त्वत्कामं पूरयिष्यामि यथान्यासां मृगीदृशाम् ॥ ६२ ॥
 रासमण्डलमध्ये तु गोपीनां प्रेमलीलया ।
 वशोकृतस्ते साक्षात्त्वं गमिष्यामि मृगेक्षणे ॥ ६३ ॥
 व्रजप्रेमोचिता त्वं हि तत्र मां समुपेष्यसि ।
 जाम्बूनदमयीं मालां मम कण्ठेर्यथा प्रिये ॥ ६४ ॥
 इति निशम्य रमा रमणस्य सा वचनमर्थवदर्थविशारदा ।
 रसवती सरयूः समुखं न्यधात् प्रियगले मणिहेममयीं स्नजम् ॥ ६५ ॥
 स गान्धर्वविधानेन रमणीमुद्वोढ ताम् ।
 ततो रर्ति तथा साद्दं प्रावर्तयदुदारधीः ॥ ६६ ॥
 इत्थं सा रमणी तस्य व्रजप्रेमानुशालिनी ।
 प्रमोदविषिणे नित्यं लीलारसमवद्धयत् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मनि
 सरयूसम्भवो नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

ततश्चिरात्सुसंगम्य रामो जनकनन्दिनीम् ।
 अतोषयन्महाकेलिसमुत्थैविविधै रसैः ॥ १ ॥
 एवं ते सरयूपत्तिरुक्ता पातकनाशिनी ।
 य एनां शृणुयाद् भक्या नरः सोऽपि विमुच्यते ॥ २ ॥
 प्रमोदवनरूपं च समाहात्म्यमुदाहृतम् ।
 इदं तस्याः परं धाम सहजायाश्चिदात्मकम् ॥ ३ ॥
 प्रमोदवनकेलीनामधिष्ठात्री परात्परा ।
 रामेणापि सहैवेषा संजाताद्वाङ्गसञ्ज्ञिनी ॥ ४ ॥
 दृष्टा दशरथेनैव सपत्नीकेन धीमता ।
 'ततोऽन्तर्द्वानमगात्तूर्णं तद्रूपं युगलात्मकम् ।
 हरोदसूतिकास्थाने रामः प्राकृतबालवत् ॥ ५ ॥

जनक उवाच

काकुत्स्थवंशसम्बन्धः कथं देव्या भवेन्मुने ।
 एतद्वयनुचितं तस्या जायाया रघुपतेः स्वयम् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच

असौ राजा पुरा कल्पे कश्यपाख्यः प्रजापतिः ।
 अदितिस्तद्वधूद्वी कौसल्या याभवत्पुनः ॥ ७ ॥
 तौ द्वयपती पुरा धात्रा नियुक्ती सृष्टिकर्मणि ।
 वैराग्यविष्टचित्तत्वान्न चक्राते प्रजासृजिम् ॥ ८ ॥
 ततो ब्रह्मा स्वयमेत्याव्रवीत्ती कथं वां नो कुरुथो विश्वसर्गम् ।
 उत्पादितावेतदर्थं परेण तदिच्छातः प्रतिकूलं किलैतत् ॥ ९ ॥
 इत्युक्तावपि तौ तेन विरक्तौ कश्यपादिती ।
 ऊचतुर्वचनं तस्मै सत्यमर्थवदीश्वरी ॥ १० ॥

ताथूचतुः

यदि नौ स स्वयं साक्षाद्वत्वा देवः परः पुमान् ।
 वक्ष्यते विश्वसर्गाय करिष्यावस्तदा प्रजाम् ॥ ११ ॥
 इत्युक्तं विधये साक्षाच्चतुराननमूर्तये ।
 चक्राते संततं तीव्रं मुनिभिर्दुर्वचरं तपः ॥ १२ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः । २. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

अजुष्टविषयौ	वीतरागावनभिकाङ्क्षणौ ।				
त्यक्तसर्वं जनासंगौ	वनवाससमाश्रयौ ॥ १३ ॥				
समाहितौ	ध्यानसक्तौ	तुच्छोकृतजगद्रसौ ।			
आत्मानन्दैकनिरतौ		चित्तवृत्तिविजित्वरौ ॥ १४ ॥			
दिव्यवर्षयुतं	तौ	तु	तपोनिष्ठौ	बभूवतुः ।	
ततः	साक्षात्	स	भगवानादिदेवो	रमापतिः ।	
प्रददौ	दर्शनं	ताभ्यां	रमाजुष्टार्घविग्रहः ॥ १५ ॥		
पीताम्बरो	मञ्जुलवन्यमालाविभूषितो	वाणधनुर्धरो	वै ।		
श्रवःस्फुरत्कुण्डलमण्डितास्थो	गुडालकालीकमनीयमूर्तिः ॥ १६ ॥				
स्मितोज्जवलद्योतितदीपिताष्टदिशास्तुवत्पार्षदवर्यजुष्टः	।				
सकौस्तुभः	कन्दलितानुकम्पामनोजदर्शो	घननीलकान्तिः ॥ १७ ॥			
तं	वीद्य	सीतारमणं	धनुर्धरं	तौ	दम्पती प्रोललसितोत्सवाढ्यौ ।
दृग्भिः	पिबन्तौ	मधुरामृताबिंध	प्रसन्नचित्तौ	जगतुः	स्तुति वै ॥ १८ ॥

तावूचतुः ।

यदर्थं	तप आचीणं	तत्रौ	जातमदः	फलम् ।
यद्युवां	दर्शनं	याती	सीतारामौ	परौ दृशाम् ॥ १९ ॥
आनन्दमय	मूर्योर्वा	कतयोर्झः	कृपामृते ।	
ईदृशं	दर्शनं	लब्धुं	परार्थरतिकामयोः ॥ २० ॥	
नमो	वां	करुणार्द्रभ्यां	दम्पतिभ्यां	सीतापते ।
एको	ब्रह्मपरं	पूर्णं	ब्रह्मानन्दमयी	परा ॥ २१ ॥
अहो	वां	करुणा	काचिदनिर्वाच्यैव	विस्तरात् ।
अद्य	भक्तथङ्कुरे	जाते	प्रादुर्भूतस्तपोऽवधिः ॥	
अलमतः	परं	नाथ	नस्तपःखेदवेदनैः ॥ २२ ॥	
संगते	फले	स्फुटमदः	पदाम्भोजलब्धये	परमभक्तिमभ्यर्थयामहे ।
न	सुलभा	तव	प्रेमरूपिणी	भक्तिरच्युता श्रीपते हरे ॥ २३ ॥
तपस्त्वपूरिते	वर्षपूरगकैः	प्रकटिता	भवेन्नाथ	वा कचित् ।
इयमहो	सुधास्वादुमाधुरीविजयिनी	प्रभो	भक्तिरस्तु	नौ ॥ २४ ॥
या	शिवादिभिः	प्रार्थ्यतेऽनिशं	परसमाधिभिः	साधिते हृदि ।
विरहजारुजो	नैव	सेहिरे	श्रीपतेतवावेशभाविताः ॥ २५ ॥	
कथमिमाः	सहिष्यावहे	विभो	तव	जनाविभी प्रेमपोषितौ ।
इत्युर्दीपादितियुतः		कश्यपः		सुसमाधिभिः ॥
शुद्धान्तःकरणो		नीचैरयतत्पदयोः		प्रभोः ॥ २६ ॥

पादाब्जपतितौ तौ तु समुत्थाप्य रमापतिः ।
उवाच वचनं स्मित्वा भक्तिभाव प्रतोषितः ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच

अस्तिन्नेव स्वरूपे मे युवामासक्तमानसौ ।
भवान्तरेष्यदः साक्षाल्पस्येये सुमनोरथौ ॥ २८ ॥

भवान् दशरथो नाम राजा लोके भविष्यति ।
सूर्यवंशे रघोवंशे परमोदारमानसः ॥ २९ ॥

इयं देवी तु कौसल्या तस्य भार्या भविष्यति ।
सीतारामौ परात्परो तत्रावां दम्पती खलु ॥ ३० ॥

दर्शयिष्यावहे श्रीमद्विग्रहं द्विभुजात्मकम् ।
अन्यत्सर्वसमं तत्र विद्युन्मेघसमाकृती ॥ ३१ ॥

कद्रूश्च विनता चैव तत्र त्वामुपयास्यतः ।
एका तु केकयी भूत्वा सुमित्राख्या परा वधूः ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे देवो रमया सह राघवः ।
जन्मान्तरे भावि सर्वं संसूच्य करुणानिधिः ॥ ३३ ॥

एतते कारणं प्रोक्तं यथा दशरथस्य तौ ।
दर्शनं ददतुः प्रीत्या सीतारामौ परी निजम् ॥ ३४ ॥

यस्य भक्तस्य यः कामस्तस्य तं चेन्न पूरयेत् ।
न्यूनतैव भवेत्पूर्णं साक्षाच्छ्रौपुरुषोत्तमे ॥ ३५ ॥

एतद्वि तद्वर्णनमत्र दुर्लभं सीतायुतस्य श्रीराघवस्य यत् ।
तादृग्विद्यां भक्तिमृतेभवान्तरे प्रेमात्मिकां वैधविधानमिश्रिताम् ॥ ३६ ॥

तावन्मात्रां दृशि दत्त्वा यावद्वाञ्छास्य संस्थिता ।
ततोऽन्तर्द्विमगात्मूर्णं रमया सह राघवः ॥ ३७ ॥

अद्य जातशिशुभूत्वा प्रादुरासीत्तदग्रतः ।
देवदेवो नठवरो रामचन्द्र उदारधीः ॥ ३८ ॥

वात्सल्यविभ्रमाविष्टो राजा दशरथस्ततः ।
सद्यो विस्मृतवान्नैश्यं तस्य देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ ३९ ॥

महान्तमुत्सवं चक्रे जाते पुत्रे तु तादृशे ।
नोलरत्नवरश्यामे पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ ४० ॥

उत्सवो वां समानोऽभूद्यथा पुञ्चास्तव प्रभो ।
तथा पुत्रस्य जनने काकुत्स्यस्य महोत्सवः ॥ ४१ ॥

अवाद्यन् देववाद्यानि यथा पुञ्चास्तव प्रभो ।
 तथा पुत्रस्यजनने काकुत्स्थस्यापि भूरिशः ॥ ४२ ॥
 स तस्त तनयो राजन् साक्षादेवो रमापतिः ।
 इयं ते तनया चापि साक्षाच्छ्रीसहजामिधा ॥ ४३ ॥
 अनयोः संततं योगः क्रीडासुन्दररूपयोः ।
 भविता त्वद्गृहे राजन् महता सम्भ्रमेण सः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे सीताजन्मोत्सवे
 श्रीशुकजनकसंवादे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अथानयोरहं वच्ये तत्त्वं लोकोत्तरं तु यत् ।
 चिदानन्दकवपुषोः जानकीरघुनाथयोः ॥ १ ॥
 चिद्रूपा जानकी देवी परानन्दः स राघवः ।
 अनया धीक्षितः सद्यश्वेतन्यायैव कल्पते ॥ २ ॥
 पुरा तत्त्वानि सृष्ट्यादौ ब्रह्मण्डारम्भहेतवे ।
 वीर्यधानार्थमेन हि तुष्टुव्रह्मरूपिणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वान्युचु

नमोऽस्तु ब्रह्मणे तस्मै पूर्णाय परमात्मने ।
 निजानन्दप्रकाशाय साक्षिणेऽध्यक्षमूर्तये ॥ ४ ॥
 वदन्ति यत्तत्त्वविदः परं तत्त्वं सनातनम् ।
 तस्मै वेदशिरोरुद्धर्ष्मणे ब्रह्मणे नमः ॥ ५ ॥
 समासव्यासरूपेण सर्वोपनिषदां गिरः ।
 समन्वयन्ति यत्रैव तस्मै कस्मैचिदो नमः ॥ ६ ॥
 अव्यक्ताय निरीहाय निर्गुणाय परात्मने ।
 निराभासाय शुद्धाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ ७ ॥
 समस्ततत्त्वबीजाय तत्त्वातीताय साक्षिणे ।
 सर्वाध्यक्षस्वरूपाय तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ ८ ॥

सृष्ट्यारम्भार्थं मुद्युक्ता तत्त्वसृष्टिः सनातनी ।
 विफलानुग्रहमृते यस्य तस्मै नमो नमः ॥ ९ ॥
 नालं भूतगणोऽस्त्यपि च मनो नाहं न वा वैमह-
 न्नोबुद्धिः प्रकृतिर्न वा कलयितुं ब्रह्माण्डनिष्पादनम् ।
 यस्यानुग्रहवर्जितानि नितरां तत्त्वानि संसुप्तव-
 न्नोजाग्रत्यखिलानुभावमहसे तस्मै परस्मै नमः ॥ १० ॥
 सर्वेऽपि यस्य मुखवीक्षणतत्परो यः कस्थापि नैव मुखवीक्षणतत्परश्च ।
 जीवातुरेक इह तत्त्वगणस्य सोऽयं जागर्तुं संततमधीश्वरः श्रीरामः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच

इति संस्तुवतां तेषां तत्त्वानामाह यावताम् ।
 आकाशवाक् सुसम्बोध्य तत्त्वानि निखिलानि सा ॥ १२ ॥

किं भोस्तत्त्वानि स्तुवत ब्रह्मशून्यं यथा नभः ।
 अक्रियं निर्विशेषं च सृष्टये नित्यमक्षमम् ॥ १३ ॥

तस्य शक्तिं परां देवीं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम् ।
 प्रकाशिनीं विमर्शाख्यां शुकरक्तां स्तुवीत भोः ॥ १४ ॥

तां मायां नैव जानीत चेतन्यरहिता हि सा ।
 इयं तु नित्यचेतन्यरूपिणी सुखरूपिणी ॥ १५ ॥

विवेक बुद्धिविकला मायेत्येके वदन्ति ताम् ।
 कथं स्फुरेद्ब्रह्म तस्यामनिच्छायां स्वभावतः ॥ १६ ॥

तस्मात्परां चित्कलां तां जानीत ननु चेतसा ।
 ब्रह्माभेदस्वरूपेण संस्थितां ब्रह्मणः कलाम् ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य चन्द्रिका यद्वद्ब्रह्मणः सा प्रभातिमका ।
 यथा संवीक्षितं ब्रह्म चेतन्याय प्रकल्पयेत् ॥ १८ ॥

यथा सुषुप्तिं जीवो नैव किञ्चित् क्षमो भवेत् ।
 तथा ब्रह्म तया हीनं दीनप्रायमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

विधातुः सैव सावित्री गायत्री च सरस्वती ।
 नारायणे स्वयं लक्ष्मीरमाख्या सैव शंकरे ॥ २० ॥

सीताख्या श्रीरामचन्द्रे रामाख्या सहजा परा ।
 यत्र यत्र प्रभुर्याति तत्र तत्रास्य संगिनी ॥ २१ ॥

परा श्रीश्वेतनाकारा चेतयित्री च सा सताम् ।
 तां यूयं समुपासच्चं स्तुतिभिर्बहुमूर्तिकाम् ॥ २२ ॥

इयं प्रसन्ना भवतामभीष्टं साधयिष्यति ।
 स्वेच्छामात्रेण संवीक्ष्य चिन्मयं ब्रह्मशब्दितम् ॥ २३ ॥

चेतयिष्यति सा देवी ततः कार्यं भविष्यति ।
इत्युदीर्यं महारावं तूष्णीमासान्तरिक्षगीः ।
तत्त्वानि तुष्टुवुस्तां च ब्रह्मशक्तिं परात्पराम् ॥ २४ ॥

तत्त्वान्यूचः

नमस्तेऽम्ब एवाशक्त्यै वस्तुसौन्दर्यमूर्तये ।
सकलारभभसाफल्यजीवातुतममूर्तये ॥ २५ ॥

अमूर्तये समूर्तये सहजस्फूर्तये नमः ।
कलाकाष्टामूर्तये कालशक्त्यै च ते नमः ॥ २६ ॥

कालशक्त्यै क्रियाशक्त्यै स्वभावशक्तिमूर्तये ।
अवस्तुवस्तुरूपायै ब्रह्मचित्यै नमो नमः ॥ २७ ॥

कलायै चित्कलायै ते निष्कलायै कलात्मने ।
सकलायै सरूपायै परशक्त्यै नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

भेदाभेदविहीनायै विस्फुरन्त्यै परात्मनिः ।
आधाराधेयरूपायै ब्रह्मशक्त्यै नमो नमः ॥ २९ ॥

कर्ता कर्माथ करणमाधारः सम्प्रदानकम् ।
उपादानमपादानं यद्रूपं सकलं जगत् ॥ ३० ॥

वयं चैवापि यद्रूपास्तथा क्षरमयाक्षरम् ।
प्रकृतिश्च गुणश्चैव ब्रह्मशक्तिं नताः स्म ताम् ॥ ३१ ॥

आह्लादिनो शक्तिरपारवीर्या सृष्टिस्थितिध्वंसकरी समग्रा ।
तस्मिन् परे ब्रह्मणि विस्फुरन्ती ज्ञेया कथं सा तदभिन्नरूपा ॥ ३२ ॥

आश्रयो विषयश्चैव सैवैका निर्विकल्पिका ।
अनाद्यनन्तरूपा च प्रत्यक्चित्तिरुदीर्यते ॥ ३३ ॥

ताम्राश्रिताः स्मः परमात्मरूपिणीमुदारवीर्यामिमृतात्मरूपिणीम् ।
गुणावसाने मुनयः समाधिमिः संविन्दन्ते या सुविशुद्धसत्त्वगम् ॥ ३४ ॥

इति संस्तुवतां तेषां प्रसन्ना साभवत्क्षणात् ।
तपा संवीक्षितं ब्रह्मचिन्नभः शून्यमप्युत ॥ ३५ ॥

ईक्षांचक्रे स्वमात्मानंस्फुरन्तं सर्वतोमुखम् ।
तपसः परमालोकप्रकाशात्मानमङ्गुतम् ॥ ३६ ॥

अथाविरासीत्पुरुषो यः षोडशकलात्मकः ।
सहस्रशीर्षनयनः सहस्राननबाहुकः ॥ ३७ ॥

सहस्रपादचरणः सहस्रश्रुतिनायकः ।
सहस्रमूर्तिरूदीपः स्रष्टा स महतोऽप्यभूत ॥ ३८ ॥

२१

तत आविरभूद्व्रह्मा देवः शब्दमयः स्वराट् ।
 हिरण्यगर्भो भगवांस्ततोऽण्डं समवर्तत ॥ ३९ ॥
 ततो विराङ्गभूमीपः पूरुषः सर्वशंश्रयः ।
 एवं प्रववृत्ते विश्वं यदनुग्रहतः पुरा ॥ ४० ॥
 सेयं जनक पुत्रीत्वं तव प्राप्ता न संशयः ।
 इयं हनिष्ठितितरां दैत्यान् भुवनभीषकान् ॥ ४१ ॥
 इयं करिष्ठितितरां केलीमन्यैरगोचराम् ।
 स्वानन्दमात्रसम्पत्तिरसिकानन्दरूपिणी ॥ ४२ ॥
 इयं भक्तिमयी भूत्वा भावुकान् रञ्जयिष्यति ।
 इयं सयन्मयी भूत्वा भुवनं भूषयिष्यति ॥ ४३ ॥
 रघोवंशं निमेवंशं स्वभावात्यावयिष्यति ।
 यावन्ति चरितान्यद्वा राघवेन्द्रः करिष्यति ॥ ४४ ॥
 तेषामियमधिष्ठात्री भविष्यति न संशयः ।
 गास्यन्ति चास्याश्चरितं गज्जाजलसुपावनम् ॥ ४५ ॥
 महीषधंभवातीनां नारदाद्याः सुरर्षयः ।
 रामस्य नाम्नि या शक्तिर्भुवनत्रयपावने ॥ ४६ ॥
 सैवास्या नामसम्बन्धाद्यथावदवधार्यताम् ।
 यज्ञदानतपस्तीर्थस्वाध्यायाध्यात्मबोधतः ॥ ४७ ॥
 कोटिसंख्यं रामनाम्नि पावित्र्यं वर्तते नृपः ।
 ततः कोटिगुणं पुण्यस्या नाम सनातनम् ॥ ४८ ॥
 इति मत्वा भजन्त्यैनां मुनयो नारदादयः ।
 यावन्न कीर्तयेदस्या नाम कल्मषनाशनम् ॥ ४९ ॥
 अनेककोटिजसोऽपि न रामः फलसाधकः ।
 सरथ्वाः पारद्वये हि रामधाम प्रतिष्ठितम् ॥ ५० ॥
 रामधामोपरि स्पष्टं तव पुर्व्याः परं पदम् ।
 यत्र रामोऽपि भगवान् पूर्णः श्रीपुरुषोत्तमः ॥ ५१ ॥
 स्त्रीवेशेन निजात्मानं वेषयित्वा प्रयात्यहो ।
 इयं हि सहजानन्दा तल्लोकस्याधिराज्यभाक् ॥ ५२ ॥
 श्रीनन्दनाख्यगोपस्य दुहिता ब्रह्मरूपिणी ।
 श्रीराजिमातृगर्भस्य रत्नमङ्गुतमाधुरी ॥ ५३ ॥
 ऊढा राघवेन्द्रेणैव रससाम्राज्यमूर्तये ।
 रमिता रामचद्रेण राजरूपेण भोगिना ॥ ५४ ॥

रसभावमये सीधे दूतीसख्यावलीवृता ।
 रसस्यैष परः पन्था नात्र कार्या विचारणा ॥ ५५ ॥

विचारकः पतेदाशु प्रभोद्देषी भवेच्च सः ।
 न हीदृशे महाभावे कस्याप्यनाधिकारिता ॥ ५६ ॥

अनेकभवसंशुद्धवीतकमल्षमानसः ।
 कोटिष्वपि मनुष्याणां भावकः स्यादसंशयः ॥ ५७ ॥

तस्यैषा चिन्मयी लीला सहजानन्दनीशितुः ।
 भावनापथमभ्येत्य भवदुःखं विनाशयेत् ॥ ५८ ॥

कामानुग्राहिका लीला निष्कामं कुरुते जनम् ।
 जन्मान्तरसहस्रेण शुद्धे भक्तिपथे स्थितम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्दादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशुक्लज्ञनकोपगीतसीताजन्मोपाख्याने एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीशुक्ल उवाच

यद्धि मायामयं विश्वं तदर्क् सम्प्रतिष्ठितम् ।
 नित्यं चिदानन्दमयं सरयूतीरभूमिगम् ॥ १ ॥

अरूपवच्च तत्सर्वं ज्ञानिनामप्यगोचरम् ।
 तथापि खलु भक्तानां दृश्यते रूपसुन्दरम् ॥ २ ॥

तेजोमयं रसमयं भक्तिप्रेमोपबृहितम् ।
 इच्छ्या रामचन्द्रस्य परस्य ब्रह्मणः खलु ॥ ३ ॥

सर्वे तन्मयता याता नामधामवपुर्गुणाः ।
 लीलादिकं तत्र विश्वं परं ब्रह्मेव केवलम् ॥ ४ ॥

एतद्धि सहजानन्दामनोरथस्य पूर्तये ।
 आदावेव स्वयं रामो रमते वै प्रमुद्दने ॥ ५ ॥

यत्र कल्पद्रुमारामवेष्टितं पुरमुत्तमम् ।
 अयोध्याख्यं परं स्थानं रत्नप्रासाददीपितम् ॥ ६ ॥

प्राकृताकाररहितैरप्राकृतगुणान्वितैः ।
 सर्वभावगुणैराढ्यं कल्याणगुणमन्दिरम् ।
 न तं ज्ञानेन पश्यन्ति कुतः कर्मभिरन्विताः ॥ ७ ॥
 भक्त्यैकलभ्यमिदमद्भुतमस्य नित्यं धामाद्वितीयममलद्युतिदीप्यमानम् ।
 चिल्लोकशब्दितमपारमनन्तमाद्यं प्रत्यग्दृशैकविषयातिगं च ॥ ८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोत्सवे श्रीशुकजनकसंवादे महाधामवर्णनं नाम
 द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अयोध्यां परितो राजन् सरथ्वाः कूलयोद्द्योः ।
 प्रमोदवनसंज्ञं तत्परं धाम निशामय ॥ १ ॥
 तदष्टकोणमाख्यातं महामण्डलमुत्तमम् ।
 उत्फुल्पद्भजाकारं कर्णिकायां पुरी स्वयम् ॥ २ ॥
 तन्मध्ये विमलं भाति श्रीमदाशरथं गृहम् ।
 अनेकरत्नप्रत्युपसुवर्णमयमुज्ज्वलम् ॥ ३ ॥
 कक्षासप्तकसम्पन्नं वृहदगोपुरसंयुतम् ।
 विशालतरसोवर्णवप्रसितिप्रभासुरम् ॥ ४ ॥
 तेजःपुञ्जमयं साक्षात्कोटिसूर्येन्दुजित्वरम् ।
 सुवर्णरत्नसंकल्पैरटृलैर्गग्नस्पृशम् ॥ ५ ॥
 उत्तुञ्ज्वलभीदीव्यद्वातायनशतान्वितम् ।
 सर्वतुसुखदैर्भूरिवेशमभिः परिशोभितम् ॥ ६ ॥
 मणिकुहिमसंक्रान्तखेलच्चन्द्रमुस्तीर्णम् ।
 जलयन्त्रसुसम्पन्नवेशमाभ्यन्तरवेशमकम् ॥ ७ ॥
 अनेकस्थानिकायुक्तं लोकोत्तरकलामयम् ।
 तत्र सम्भाणमहारजो राजा दशरथाभिधः ॥ ८ ॥
 दीक्षितः सर्वसेधानां देवतातिथिपूजकः ।
 राज्यं कुर्वन् सदा भाति रामवात्सल्यवानिधिः ॥ ९ ॥

तस्य पत्नी सदादीक्षा तदाहितमनोगतिः ।
 कीसल्या श्रीमती ज्येष्ठा केकथी तदनन्तरम् ॥ १० ॥

सुमित्रा च ततः पश्चात्तिस्त्रोऽप्यस्यातिसौख्यदाः ।
 तस्य पुत्रः स्वयं रामः श्रीमांश्चन्द्राननस्तु यः^१ ॥ ११ ॥

एष एव स्वलीलाभिर्मर्यादापुरुषोत्तमः ।
 अनुकूलः सदा सीतास्वाधीनपतिकारतः ॥ १२ ॥

अनन्यप्रेयसीकान्तः श्रुतिधर्मपथेश्वरः ।
 प्रमोदवनवासी तु परमः पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥

विशुद्धप्रेमभक्त्यैकप्राप्यरूपो महाप्रभुः ।
 सर्वोत्तमः सदा सेव्यो हृदि भावैकवेदिभिः ॥ १४ ॥

यस्य लीला रसमयी सर्वात्माभावभूषिता ।
 ब्रह्मधर्मस्य मर्यादा सर्वा यत्र विवर्जिताः ॥ १५ ॥

निःसाधनपथस्थानां पराविभाविकारणम् ।
 प्रमोदवनमात्रैकविश्रान्तसुखवारिधिः ॥ १६ ॥

प्रमोदवनसामग्री प्रेसभक्तिमयी सदा ।
 सहजानन्दिनी तत्र मोदिनी चापि विश्रुता ॥ १७ ॥

आह्लादिनी परा शक्तिः सर्वलीलाधिदेवता ।
 अनेककोटिलक्ष्मीनामंशिनी परदेवता ॥ १८ ॥

परलक्ष्मीः परब्रह्मरूपिणी परमेश्वरी ।
 स एतया सुसम्पन्नः प्रमोदवनचन्द्रमाः ॥ १९ ॥

क्रीडति क्रीडनैर्दिव्यैः परमानन्दसिन्धुभिः ।
 वासन्तैः शारदैश्वैव तथान्यै ऋद्धंतुरञ्जितैः ॥ २० ॥

सुखितस्य गृहे साक्षात्कल्याणगुणमण्डितः ।
 माङ्गल्यायाः सुतः श्रीमान् ज्ञानिनामप्यगोचरः ।

कुतस्तरां कर्मजुषां भक्त्यैकसुलभः प्रभुः ॥ २१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमप्रखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोत्सवे श्रोशुकजनकसंवादे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

जनक उवाच

कोऽयं सुखितना मास्तिमहाभागो महोन्नतः ।
यद्गृहे भगवान् रामः पूर्णः श्रीपुण्डोत्तमः ।
नित्यं विहरति स्वच्छैविलासैर्बुद्ध्यगोचरैः ॥ १ ॥
का च माङ्गल्यका देवी महोदारा मनस्त्वनी ।
यद्गर्भरत्नभवदरामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

तावेतस्यैव पितरौ परब्रह्मस्वरूपिणः ।
ययोर्गृहे करोत्येष रसलीलामयीं क्रियाम् ॥ ३ ॥
अन्यावेतस्य पितरौ १कौसल्यादशरथामिधौ ।
यश मर्यादामालम्ब्य भवत्येष सुखप्रदः ॥ ४ ॥

एतौ त्वमर्यादरसलीलासुखरसेशितुः ।
पितरौ खलु गोपालौ माङ्गल्यासुखिताभिधौ ॥ ५ ॥
कर्दमो देवहृतिश्च पुरा कल्पे बभूवतुः ।
ययोः कपिलरूपेण साक्षाद्विष्णुरवातरत् ॥ ६ ॥

योगाचार्येण तेनैतौपरां सिद्धिमवापितौ ।
विरजापरपारस्थी परब्रह्मरसस्पृशौ ॥ ७ ॥

मुक्तौ लीलातनुं धृत्वा पितृभावेन भावितौ ।
जुषेते परमं सौख्यं माङ्गल्यासुखिताभिधौ ॥ ८ ॥

तत्रैतयोः कदाचित्स स्वं रूपं मङ्गलालयम् ।
प्रभूर्दर्शितवान् रामो निजलोकप्रतिष्ठयोः ॥ ९ ॥

प्रमोदवनमध्यस्थं नोलनीरदविग्रहम् ।
द्विभूजं चरणाम्भोजरणन्नपुरमण्डितम् ॥ १० ॥

मुखचन्द्रपरिभ्राजदलकावलिवेष्टितम् ।
बिम्बोष्टं चाहनयनं मञ्जुलं बालकेलिभिः ॥ ११ ॥

रूपमत्यद्भूतं दृष्ट्वा दम्पती तौ सलालसौ ।
बभूवतुरतीवास्य स्वपुत्रत्वाय कर्हिचित् ॥ १२ ॥

तदा सोऽन्वर्हितो भूत्वा व्योमवाण्या जगाद ह ।
ज्ञातो वां मयका तावद् दुर्घटोऽसौ मनोरथः ॥ १३ ॥

१. पादेऽस्मन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

अपि^१ पूर्वजन्मनि पुत्रो जातो वां कपिलाह्वयः ।
ज्ञानशक्तयैव सम्पन्नो न त्वनेन स्वरूपतः ॥ १४ ॥

ज्ञानक्रियोभययुतं स्वरूपमिदमद्भूतम् ।
कथं वां पुत्रभावेन प्राप्नुयादितराभवत् ॥ १५ ॥

अयमप्युदितो भावो वैकल्पमपि नैष्यति ।
तस्मादागन्तुके कल्पे युवां सारस्वताभिधे ॥ १६ ॥

अपि मां पुत्रभावेन प्राप्स्यथः पुरुषोत्तमम् ।
मुक्तौ लीलातनुं धृत्वा पितृभावेन भावितौ ॥ १७ ॥

प्राप्स्यथः परमं सौख्यं माङ्गल्यासुखिताभिधौ ।
तावद्युवां परं भावं वात्सल्यरसरञ्जितम् ॥ १८ ॥

मयि जुष्टं वितनुतामेतद्वां परमं तपः ।
अनेन भावरूपेण तपसानन्यगामिना ॥ १९ ॥

अचिरादेव वै पूर्णो भविता वां मनोरथः ।
इति दत्त्वा वरं तत्र दम्पत्योर्मुक्तयोस्तयोः ॥ २० ॥

प्रभुः पुत्रत्वमगमन्माङ्गल्यासुखिताख्ययोः ।
इत्थं ते कारणं प्रोक्तं तपोः पुत्रोऽभवद्यथा ॥ २१ ॥

वस्तुतस्तस्य साकेते नित्यः परिकरोऽखिलः ।
नित्यः श्रीसुखितो गोपो नित्य माङ्गल्यका च सा ॥ २२ ॥

नित्या गावश्च गोपाश्च नित्या श्रीसहजेश्वरी ।
आविश्यतां तमत्यर्थं विशुद्धं मुक्तिरूपिणम् ॥ २३ ॥

कंचिज्जीवं समुद्याति कल्पे कल्पे युगे युगे ।
यथैव सुभगा नाम काचिद्ब्राह्मणकन्यका ॥ २४ ॥

ब्रह्मावर्ते जनिं लङ्घवा वैधव्यं समुपागता ।
सा जाता रामभक्तयैव सहजानन्दनीसखी ॥ २५ ॥

जनक उवाच

कथमेषा कथा ब्रह्मन् श्रोतुं त्वत्तोऽभिकामये ।
सहजानन्दनीसख्या जन्मप्रस्तावनामयी ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच

आसीन्मालवके देशे सूत्रकारस्य कन्यका ।
परचक्रोपद्रवेण वेश्याहस्ते गता तु सा ॥ २७ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

बान्धवा निधनं प्राप्तस्तस्याः कालकमेण वै ।
 पितृभ्रातृमुखाः सर्वे सानूढैव वयोन्विता ॥ २८ ॥
 वेश्यार्भिस्तु कृता वेश्या नित्यमुद्दिग्नमानसा ।
 शोचन्ती स्वकुलं भूयः परहस्तगतावशा ॥ २९ ॥
 अहो मे क गता माता क च योनिप्रदः पिता ।
 क वा आत्रादयः सर्वे हा धात्रा भ्रंशितास्म्यहम् ॥ ३० ॥
 किं करोमि क गच्छामि वेश्याहस्तगतावशा ।
 अपि मे क्षापि भूयोऽपि लप्यते कुलमुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥
 धिगीदृशीमवस्थां मे देह्यन्तश्च कर्थं भवेत् ।
 इति चिन्तासमायुक्ता सोद्वेगतरमानसा ॥ ३२ ॥

 अकुवर्ती जनैः संगं स्वरविद्यामशिक्षयत् ।
 गन्धवैः कुशलैस्तत्र नानादेशसमागतैः ॥ ३३ ॥
 नृत्यविद्यामशिक्षच्च गायनैर्नृत्यकारिभिः ।
 इत्येवं वर्त्तमाना सा पुरुषैः संगवर्जिता ॥ ३४ ॥

 तां विद्यां जीवनीकृत्य निजवृत्तिमकल्पयत् ।
 कुलम्बोणां गर्ति दृष्ट्वा तुतोष च मुमोद च ॥ ३५ ॥
 ततः कालवशात्सा वै जरती पञ्चतां गता ।
 ब्रह्मावर्ते समभवत् कन्यका नन्दशर्मणः ॥ ३६ ॥
 आख्यया सुभगा नाम रामभक्तिपरायणा ।
 अतीवरूपलावण्यवेशालंकारभूषिता ॥ ३७ ॥

 तस्या मातोर्जला नाम महोर्जितवती तु सा ।
 ताभ्यां पितृभ्यां सा नित्यं पाल्यमाना दिने दिने ॥ ३८ ॥

 ववृधे रूपलावण्यवयःशीलगुणान्विता ।
 तस्या लोकोत्तरं रूपं तेजश्चातिमनोहरम् ॥ ३९ ॥

 विलोक्य मातापितरौ चिन्तायुक्तौ बभूवतुः ।
 अहो इयं वरतमा कन्या कस्मै प्रदीयताम् ॥ ४० ॥
 नास्या रूपसमो भर्ता लभ्यते धरणीतले ।
 इति चिन्तासमायुक्तौ निद्रां न समुपेयतुः ॥ ४१ ॥

 सा तु चन्द्रमुखी कन्या स्वभावादेव सुव्रता ।
 रामभक्तिपरा नित्यमेकादश्यामुपोषिणी ॥ ४२ ॥
 कार्तिकव्रतिनी चैव माघवैशाखसंयमा ।
 औत्पत्तिकज्ञानयुक्ता शुचिः प्रयतमानसा ॥ ४३ ॥

राम रमेति जल्पन्ती श्रीपते राघवेति च ।
 जगद्गुरुतस्तु मे भर्ता काङ्क्षन्तीति मुहुर्मुहुः ॥ ४४ ॥
 वयोऽन्वितापि न तरां चक मे प्राकृतं नरम् ।
 वरचिन्तातुरी दृष्ट्वा पितरावभिकाङ्क्षती ॥ ४५ ॥
 साक्षाल्लङ्घमीपर्ति कान्तं स्वभावादेव तत्त्ववित् ।
 अथ तस्याः पिता चक्रे काले पाणिग्रहोत्सवम् ॥ ४६ ॥
 सुपवाख्येन विप्रेण भार्गवेण निरायुषा ।
 विवाह्या विधिवत्तां तु कन्यकां नन्दशम्यः ॥ ४७ ॥
 पथि स्वसदनं गच्छन् दष्टः कृष्णाहिना मृतः ।
 सा सुन्दरी तथा वीक्ष्य तमुक्तान्तासुमातुरा ॥ ४८ ॥
 अनुगन्तुं मर्ति चक्रे तावदाहान्तरिक्षगीः ।
 अलं शोकेन ते तन्वि नासौ भर्ता तवात्मनः ॥ ४९ ॥
 भज श्रीरामचरणं त्वं जीवस्व प्रियस्व मा ।
 यावदायुः प्रवर्तस्व साधुभिः सेविते पथि ॥ ५० ॥
 भजन्ती परया भक्त्या स्वात्मभर्तारमच्युतम् ।
 इति श्रुत्वा व्योमगिरं संनिवृत्ताभवत्ततः ॥ ५१ ॥
 पत्युस्तस्यानुगमनात् सुभगा भजनोत्सुका ।
 विलप्य लोकरीत्या सा मृतं भर्तारमादरात् ॥ ५२ ॥
 आनीता स्वपितुर्गेहं आतृभिः पुनरेव सा ।
 तत्रस्था सा रामं भेजे प्रेम्णा लोकोत्तरेण च ॥ ५३ ॥
 उपदिष्टा नारदेन वैष्णवप्रवरेण सा ।
 षडक्षरं राममन्त्रमुपासांचक्र उच्चकैः ॥ ५४ ॥
 वैष्णवं कर्म कुर्वाणा तत्सेवीपायिकं भृशम् ।
 कायेन मनसा वाचा चक्रे सा वैष्णवं तपः ॥ ५५ ॥
 तीर्थेष्वायतनेष्वन्येष्वतिपुण्यतमेषु च ।
 कुर्वती विविधां भक्तिं चचारसुभगाह्वया ॥ ५६ ॥
 वैष्णवाख्येन तपसा शोषयामास सा तनुम् ।
 सदाचाररता भक्ता विशुद्धहृदया च सा ॥ ५७ ॥
 भक्त्या वशीकृत्य रामं वर्तमाना शुभे पथि ।
 कदाचित्त्वन्मध्ये सा ददर्श निजवल्लभम् ॥ ५८ ॥
 रामं सहजया युक्तं प्रमोदवनमध्यगम् ।
 नवीननीलमेघाभं पीताम्बरसमुज्ज्वलम् ॥ ५९ ॥

सुवर्णसूत्रकटककुण्डलादिविभूषितम् ।
 अत्युदारमुखं रुचयं स्वभावमधुराकृतिम् ॥ ६० ॥
 तस्य वामाङ्गसंसर्कां सहजानन्दिनीं प्रियाम् ।
 कमलाद्यकरां देवीं स्मयमानां गुणोज्ज्वलाम् ॥ ६१ ॥
 सयो निर्मुक्तनिद्रा सा प्रोत्थिता तदनन्तरम् ।
 अस्मार्षीद वल्लभं रामं यथोक्तमधुराकृतिम् ॥ ६२ ॥
 सहजानन्दिनीप्रेमभक्तिक्रीतं प्रियं तु सा ।
 विज्ञाय शुभगा चक्रे सहजाराधने मतिम् ॥ ६३ ॥
 भक्त्या समाराध्य तु सा सहजां रामवल्लभाम् ।
 रामभक्ति परां लेभे सुभगा सुभगाकृतिः ॥ ६४ ॥
 अन्यदत्यद्वुतं राजसंस्तस्या भक्तिस्वरूपके ।
 उपलब्धे महारत्ने प्रकाश उपजायते ॥ ६५ ॥
 रामभक्तेविशुद्धायाः श्रीभक्तेश्च विशेषतः ।
 श्रीभक्ति रामभक्तिश्च भक्तिद्वयमुदाहृतम् ॥ ६६ ॥
 सहजानन्दिनीरक्तिः श्रीभक्तिरिति शब्दिता ।
 श्रीमद्रामचन्द्रे भक्तिः सा वै रामविशेषिता ॥ ६७ ॥
 रामभक्तेहेतुभूता श्रीभक्तिः प्रेमरूपिणी ।
 प्रेमरूपा स्वयं साक्षात्सहजानन्दिनी प्रिया ॥ ६८ ॥
 तस्माद्वर्किं ददात्येषा सहजाऽराधिता भूशम् ।
 रसिकेन्द्रवरो रामः पुरुषोत्तमशाब्दितः ॥ ६९ ॥
 कल्याणगुणसम्पन्न आदिलक्ष्मीरतिप्रदः ।
 तदालिङ्गितवल्ली सा तद्वश्यत्वप्रदायिनी ॥ ७० ॥
 यावन्नाराधिता सा वै कथं रामः प्रसीदति ।
 अतः श्रीरामवश्यार्थं सहजांराधयेद्दृशम् ॥ ७१ ॥
 या प्रसन्ना सती सद्यः स्वात्मैकत्वं ददात्युत ।
 यथा श्रीसहजा देवी सुभगा प्रीतिवत्सला ॥ ७२ ॥
 स्वात्मैकत्वमदात्तस्यै सुभगायै स्वरूपतः ।
 सुप्रसन्ना कदाचित्सा आदिलक्ष्मीः परा स्वयम् ॥ ७३ ॥
 सुभगायाः परप्रेमणा प्रत्यक्षा समभूततः ।
 अशोकवनमध्यस्था श्रीरामानन्दरूपिणी ॥ ७४ ॥
 चन्द्रानना तडिदगौरी वामे कमलधारिणी ।
 दक्षिणेऽभयदानाद्या सानन्दकलहासिनी ।
 मधुरालापिणी रामा वरं ब्रूहीति सादरम् ॥ ७५ ॥

श्रीसहजोवाच

सहजाहं प्रेमरूपा श्रीरामाद्वाङ्गुरुपिणी ।
 प्रेम्णानेन तव प्रीता स्वात्मैक्यं दानुमुत्सहे ॥ ७६ ॥
 धन्यासि सुभगे देवि त्वं मद्रूपासि भाविनि ।
 मया सम्प्रीतया वत्से दत्तं स्वात्मैक्यमेव ते ॥ ७७ ॥
 अधुना सुभगेत्याख्या त्वामालम्ब्य भविष्यति ।
 या पूर्वं सुभगा नाम सुभगा सैव भामिनी ॥ ७८ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्थं श्रीः स्वस्य माहात्म्यं दत्त्वा तस्यै कृपान्विता ।
 आगामिनि भवे सैव सुभगाख्या भविष्यति ॥ ७९ ॥
 एवं सुखितगोपोऽपि तथा माङ्गल्यका प्रसूः ।
 नित्ये धाम्नि स्वरूपेण तिष्ठतः सर्वदा प्रभोः ॥ ८० ॥
 परितुष्टः प्रभुस्ताभ्यां भक्त्यात्यन्तविशुद्धया ।
 दत्तवान् पितृदात्म्यं देवहृत्यै कर्दमाय च ॥ ८१ ॥
 एवं सर्वोऽपि लीलाया नित्यः परिकरः किल ।
 आविभवितिरोभावैः क्रीडति प्रभुणा सह ॥ ८२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशुकजनकसंवादे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

प्रत्यक्चितिः परानन्दा सहजानामशब्दिता ।
 रामभक्तिः शुभगुणा न तां स्तोतुमहं क्षमः ॥ १ ॥
 अनेकतामरूपात्मा स्वानन्दरसकेलिनी ।
 चिन्मये परमे धाम्नि प्रमोदवनसंज्ञिनि ॥ २ ॥

१. पादेऽस्मन्नक्षराधिक्यमार्थः ।

नाना भ्रावमयैर्भोगैः क्रीडत्येषा दिवानिशस् ।
 रामेण स्वानुकूलेन चिदानन्दाह्यात्मना ॥ ३ ॥
 अप्राकृतानुभावेन स्वरूपानन्दलीलया ।
 सा कदाचिद्घौ मानं रहःकेलीरसोदये ॥ ४ ॥
 क्रीडन्त्येव मनोरम्ये रसकुञ्जे रसात्मिका ।
 अन्तर्दघौ सखीलोकैः सार्द्धं लीलामनस्विनी ॥ ५ ॥
 ततस्तद्विरहेणैव दूयमानहृदुन्मदः ।
 छन्नो विरहजैर्भवैः सात्त्वकैश्च सखलन्मनाः ॥ ६ ॥
 चलितुं नाशकत्कुञ्जात्कृती स रसवित्तमः ।
 सान्तर्धाय ततः कुञ्जाच्छ्रीनन्दनगृहेऽभवत् ।
 राजिन्यां गोपतेर्वध्वां प्रसादसुमुखाकृतिः ॥ ७ ॥

जनक उवाच

कस्माच्छ्रीनन्दनगृहे सहजानन्दनी गता ।
 एषा खलु परालक्ष्मीः प्रत्यग्ज्योतिशिदात्मिका ।
 एतं मे संशयं छिन्धि त्वं श्रीशुक महामुने ॥ ८ ॥
 अहो भाग्यं गोपवंशयस्य तस्य श्रीनन्दस्य ग्रामवास्तोर्जनस्य ।
 श्रीराजिन्याइचैव मातुः परायास्तस्याः श्रीमदादिलक्ष्म्याः स्वयं वै ॥ ९ ॥
 किं ताभ्यां सुकृतं तादृक्कृतं लोकोत्तरं तपः ।
 कर्म वा दुश्चरं किञ्चिद्योनैषा कन्यतां गता ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

विवस्वान् भगवान् देवः प्रभा चैव महामनाः ।
 तौ दम्पती प्रचक्राते सहस्रं शरदां तपः ॥ ११ ॥
 मन्दाकिन्यास्तटे शुद्धे सुमेरुशिखरोपरि ।
 कल्पवृक्षवने रम्ये तस्थतुस्ती तयोरती ॥ १२ ॥
 अन्येन च स्वरूपेण भास्वन्मण्डलमूहतुः ।
 तयोर्मण्डलवर्ती यो वैकुण्ठसदनेश्वरः ॥ १३ ॥
 लक्ष्मीनारायणो देवो युगलात्मा तडिदधनः ।
 तस्याप्यंशी परो देवः श्रीरामः सहजासखः ।
 स एव भावितस्ताभ्यां योगयुक्तेन चेतसा ॥ १४ ॥

जनक उवाच

ताभ्यां केनोपदिष्टी वै श्रुत्यगोचरविग्रही ।
 परौ श्रीसहजारामौ तडिदधननिभाकृती ॥ १५ ॥

चिदानन्दधनं ब्रह्मा प्रभाभूतं हि यत्ततोः ।
तदेव सहजारामयुग्ममित्थं त्वयोदितम् ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच

स्वयंभूरेष भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
येन वेदः पुरा सृष्टः शब्दब्रह्मयोऽखिलः ॥ १७ ॥

स एव भगवानेतं सृष्टवांलोकविस्तरम् ।
साक्षात्परम्पराभेदादेकोऽनेकश्च कारणम् ॥ १८ ॥

स एवाण्डं ससर्जेदमपायन्तः स्ववीर्यधृक् ।
तासु गर्भमभूद्भूयो ब्रह्माण्डं यदनन्तकम् ॥ १९ ॥

ब्रह्माण्ड्यप्सु निहितमापस्तद्विश्वतेजसि ।
स वैश्वतेजसो वह्निः संस्थितः परमानिले ॥ २० ॥

परमानिल आसीनः परमे व्योम्निं कार्यशः ।
एतद्विश्वत उद्भूतं महामनस उद्भवात् ॥ २१ ॥

तन्महाहंकृतौ व्यासं महा महति सा तता ।
महा महन्महामाया महाप्रकृतिसञ्जके ॥ २२ ॥

अव्यक्ताख्ये परे व्योम्निं प्रधाने सर्वकारणे ।
अव्यक्तमन्तरंगायां महाशक्तौ परात्मनः ।

परमात्माक्षरं ब्रह्म वेदानां स्थानमुत्तमम् ॥ २३ ॥

समन्वयो यत्र गिरां पराणां वेदाख्यानामुपनिषदाह्वयानाम् ।
तदक्षरं ब्रह्मविदो वदन्ति यद्वेत्तारस्तं परमाप्नुवन्ति ॥ २४ ॥

परमः पुरुषो रामो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
यतो भुवनमुद्भूतं यस्मिन् परिसमाप्यते ॥ २५ ॥

यतो वेदाश्च सम्भूतास्तद्ब्रह्मास्य प्रभामयम् ।
इति ज्ञात्वा स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २६ ॥

तदंशभूतः सकलं सृष्टवान् भुवनं विधिः ।
यः सोऽण्डं व्यसृजत्पूर्वं तत्र जातः स्वयं च यः ॥ २७ ॥

विवस्वानेष भगवान् द्योतमानस्थीमयः ।
स्वयंभूर्भगवान् सर्वमुवाचैवं विवस्वते ॥ २८ ॥

विशिष्टं ब्रह्मणस्तत्त्वं साङ्गोपाङ्गरहस्यकम् ।
तस्मै तन्नां समाचख्यौ कृत्स्नं सकर्मपद्धतिम् ॥ २९ ॥

ततश्चोपनिषत्सारं ज्ञानयोगं तपोयुतम् ।
भक्तिशास्त्रं रसमयं सोपासनमुदाहृतम् ॥ ३० ॥

तत्वं निदर्शयामास करामलकवत्सफुटम् ।
 सोऽशः साक्षात्स्वयं रामस्यांशो देवस्थानयः ॥ ३१ ॥
 स्वयं चाधिजगे सर्वं विवस्वान् सकलाः श्रुतीः ।
 साङ्गाः सहरहस्याश्च पृथक्संस्थाक्रिपामयीः ॥ ३२ ॥
 शब्दब्रह्माखिलं ज्ञात्वा दृष्टि चक्रेर्थगोचराम् ।
 समासव्यासतो जन्मे रामं सर्वार्थरूपिणम् ॥ ३३ ॥
 यावन्तो वै मताः शब्दास्ते सर्वे रामवाचकाः ।
 रामो विशुद्धतत्वं तद्रामाख्यं धाम शर्मभृत् ॥ ३४ ॥
 राममुष्यं तपश्चके विवस्वान् प्रभया सह ।
 निराहारौ जितात्मानौ जितेहामुष्मकस्पृहौ ॥ ३५ ॥
 सहस्रवर्षपर्यन्तं तपोनिष्ठौ बभूवतुः ।
 तयोराविर्बभूवासौ रामः सहजया सह ॥ ३६ ॥
 तौ विलोक्य प्रभासूर्यो लोकोत्तरगुणाकरौ ।
 प्रेम्णा श्रीसहजारामौ शृङ्गाररसविग्रहौ ।
 तयोरासीन्मतिर्भूयः पुत्र ईदृशभवेत नः ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानुवाच

इमं मनोरथं प्रादामदित्यै कश्यपाय च ।
 इयं तु सहजा देवी प्रिया मम रसात्मिका ॥ ३८ ॥
 भवित्री युवयोः कन्या पराश्रीविश्वतैजसी ।
 अहं बेश्वरभावेन प्राप्स्यामि भवतोः कुलम् ।
 भूत्वा जामातृरूपेण गुप्तो जारव्रते स्थितः ॥ ३९ ॥

विवस्वानुवाच

भूत्वापि प्रकटोऽस्मासु जारभावेन किं प्रभो ।
 भविष्यसि श्रीसहजा यतस्तव सदा वधूः ॥ ४० ॥
 भवता लालितां देवीं नित्यं परमभूषिताम् ।
 कं स्वादं लप्स्यसे राम नित्यसिद्धास्वरूपतः ॥ ४१ ॥

श्रीराम उवाच

अधिकोऽत्र रसानन्दो भावे स्नेहरसात्मके ।
 दौर्लभ्यं नाम स्पृहाया वद्धनं परमं मतम् ॥ ४२ ॥
 स्पृहा संचारिणी स्नेहे पूर्णभावविभाविनी ।
 अतोऽयं रसभावो वै भविता वां गृहेषु नौ ॥ ४३ ॥

इत्युक्त्वा सप्रसादेन गते रामे स्वरामया ।
 पूर्णचित्ती निवृत्तुस्तपसस्तौ च दम्पती ॥ ४४ ॥

प्रेमाणं समुपाश्रित्य मनोनिर्वृत्तिमीयतुः ।
 अतोऽस्मिन्नन्तरे रामा सहजा सुविलासिनी ॥ ४५ ॥

श्रीरामे रमणे मानमाते ने रसवद्धनम् ।
 तस्मिन् माने स्वस्वरूपन्तधाय ब्रजेश्वरी ॥ ४६ ॥

अधिकानन्दरतये लुभ्यमानमनाः सदा ।
 नन्दनस्यगृहे जाता देवस्य श्रीविवस्तः ॥ ४७ ॥

विवस्वान् भगवानेष गोपः श्रीनन्दनाह्वयः ।
 प्रभा च राजिनी माता तद्गृहे सहजाभवत् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणोये-
 सीताजन्मनि श्रीशुकजनकसंवादे पञ्चपञ्चाशत्मोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

सारस्वतेऽन्तरे प्राप्ते विवस्वान् भगवान् स्वयम् ।
 आसीच्छ्रीनन्दनो गोपो राजिनी च प्रभाभवत् ॥ १ ॥

तथोर्गृहमलंकतुं बभूव परमा रमा ।
 अशोषरूपलावण्य माधुर्यगुणवारिधिः ॥ २ ॥

रामाश्यामाप्रभूतिभिः १सखीषोऽशभिरन्विता ।
 शुक्लायां माघपञ्चम्यामेके तज्जन्म संजगुः ॥ ३ ॥

परे वैशाखशुक्रायामपरे फालुनस्य च ।
 ज्येष्ठा चापि कनिष्ठापि उभे माधुर्यभूषिते ॥ ४ ॥

लक्ष्म्यादिसेविते नित्यं ब्रह्मादिसुरवन्दिते ।
 सारस्वतेऽन्तरे तस्याः पूर्णं रूपं जगुर्बुधाः ॥ ५ ॥

तदा वसन्तपञ्चम्यामेषा जनिमती ब्रजे ।
 जातमात्रैव सा रेजे श्रीनन्दनगृहे शुभा ॥ ६ ॥

१, पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

प्रभामण्डललक्ष्येण अनुभावेन भूषिता ।
 अस्यां संजातमात्रायां क्षितिरासीच्छुभान्विता ॥ ७ ॥
 जलानि सुप्रसन्नानि सुज्वालश्चहुताशनः ।
 शुभस्पर्शस्तथा वायुर्वाति त्रिविधसुन्दरः ॥ ८ ॥
 मनांसि परभक्तानां श्रीरामस्य पदस्पृशाम् ।
 आसन्नतिप्रसन्नानि ब्रह्मबोधोदयाद्यथा ॥ ९ ॥
 केचन ननृतुर्गोपाः केचिद्गोपालका जगुः ।
 केचिच्च चिक्षिपुर्भूयो दध्यक्षतशुभाङ्गलीन् ॥ १० ॥
 गोपिकाः स्वस्वगेहेभ्यः सद्गुर्वादिलपाणिकाः ।
 सामत्राः साक्षतकरा आजग्मुः समलङ्घताः ॥ ११ ॥
 गावः शृङ्गारिता गौपैर्वासोऽलंकारधातुभिः ।
 वृषा वत्सावत्सतर्यः सर्वा एव महीपते ॥ १२ ॥
 आयान्तीनां च यान्तीनां गायन्तीनां च यूथपा ।
 नृत्यन्तीनां वाद्यतीनां गोपीनामुत्सवोऽभवत् ॥ १३ ॥
 तस्मिन् मङ्गलभूयिष्ठे समाजे व्रजयोषिताम् ।
 इन्दिरा व्यचरत् साक्षात्स्वयं निर्मञ्चनीकृता ॥ १४ ॥
 रत्नकाञ्चनराशीनां मिषेण परितश्च सा ।
 आत्मानमुपदीकृत्य परितः पर्युपस्थिता ॥ १५ ॥
 आगच्छन्त्यो व्रजमृगदृशो नन्दनाख्यस्य गेहे-
 मार्गे कूजद्वलयरसनानूपुरद्वन्द्वघोषैः ।
 श्रीराजिन्या अविरतमलचक्रिरे द्वारवेशं-
 सम्पद्वेव्याः किमपि चतुरंगाख्यसेना इवोग्रा ॥ १६ ॥
 दिशां प्रसादेन मनोहरेण सितांशुकोटिद्युतिदीपितानाम् ।
 जगज्जनेनानुमितानि तस्याः सीभाग्यभाग्योद्भवनानि भूयः ॥ १७ ॥
 तदुत्सवे समायाता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 पृथक् पृथग् जगुर्गथा इमास्तत्र विचक्षणाः ॥ १८ ॥

ब्रह्मोवाच

जय जय लीलालिते गुणगणकल्याणयुते ।
 कृपय सुभव्ये सहजे मयि भवसर्गकुलिते ॥ १९ ॥
 व्रजवसुधासंपदियं प्रकटितरूपा भवति ।
 वितरतु भर्कि सहजे परमरमा रामवधूः ॥ २० ॥
 रसमयदेहाद्वर्जुषं किमपि परब्रह्मयोम् ।
 रघुवररामस्य रमां रमणवतीं तां कलये ॥ २१ ॥

चिरमुदयस्वाभेरणा   सुखितगवेन्द्रस्य   भुवः ।
कचन भवित्रीं   जनके   जगदुदथायाम्युदितो ॥ २२ ॥

वाण्यवाच

परधामतः प्रमुदकाननाजयत्ति संगता त्वं नन्दनालयम् ।
परमशोभया शोभनैर्गुणैः किमपि मण्डपस्युच्चकैर्जगत् ॥ २३ ॥

विषिपयोधिजाः पुष्टिकान्तं यस्तदनुकीर्तिस्तुष्टिरिला चोजिका ।
तदनुं विधिका परीचायाविधिका परिलसन्ति माया च ते शक्तयः ॥ २४ ॥

निजसुशक्तिभिः संगता परांश्रयगुणान्विता स्वामिनीं प्रभोः ।
स्नपयसिप्रियं   लोचनाम्भैर्विरहवेदनारुद्धमानसे ॥ २५ ॥

किमपि जन्मनि गोपकुले सरसलीलया राममञ्चितुम् ।
त्वमथं राजसे रासराज्येश्वरी परमभावकानप्रेम दापितुम् ॥ २६ ॥

महादेव उवाच

आविभविं प्राप्य महेशी ब्रह्मभूमौ श्रीराजिन्या-
गर्भमणित्वं प्रतिपद्य सम्यङ्गमानो व्यरचि भवत्या
श्रीरामस्य छन्दकीडां खलु सहजानन्दात्मम् ।
कमेत्येके कालमर्थैःके निगदन्ति दैवं चान्ये
स्वाभावमपरे प्रवदन्ति ब्रह्मविद्वांसो मे सद्यः ॥ २७ ॥

सुमुखीः त्वां जानन्त्येके निर्गतकालाभिपाशाः
श्रीमत्सहजानन्दा   श्रीराजिनीगवेन्द्र-
प्रेमानन्दस्तोममयी परमाद्या यस्मै मातः
कृपयसि   सुलभस्तस्येशः ।

योगीन्द्राणां चेतसिदुर्लभतरस्त्वेष मातः
परमं प्रमोदविधिनं तव धाम स्वेच्छानन्दावसे रसानन्दागारं
तत्र क्रीडन्तीं त्वां सुखितात्मजसंगे ये सेवन्ते तेषां मुक्तिस्तृणतुल्या ॥ २८ ॥

इत्थं गाथाः प्रगायन्तो नन्दतुर्जातिसम्भ्रमाः ।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो ये चान्ये देवतोत्तमाः ॥ २९ ॥

सर्वे ख्यावेशिनो भूत्वा ननृतुर्नन्दनाङ्गणे ।
श्रीनन्दनः प्रसन्नात्मा तेभ्योऽदात् पटभूषणे ॥ ३० ॥

भोजनं चापि विविधं परमान्नं सुपेशलम् ।
ते तृसा मानितास्तुष्टाः प्रायुज्ञन् शुभदाशिषः ॥ ३१ ॥

चिरं रमय रामेन्दुं चिरं कुरु यशो नवम् ।
अलकुरुपितुर्गेहं श्रीनन्दनमहात्मनः ।
चिरं श्रीराजिनीमातुरद्व्याभूषय त्विषा ॥ ३२ ॥

यागोचरा योगिमनोविहंगैर्यगोचरा कविजनप्रयोगैः ।
श्रीनन्दमूर्तिः सहजाभिधाना निःसाधना त्वं सुलभा भवेति ॥ ३३ ॥

अथ त्रयोदशे ह्यस्या नन्दनो जातसम्ब्रमः ।
ब्रह्मादिभिर्योगिवर्यैर्नामोत्सवमकारयत् ॥ ३४ ॥

एषा रमयतो चित्तं तेन रामेति कीर्तिता ।
सहैव जाता महसा तेनैषा सहजा मता ।
एवमादीनि नामानि सुगायन्ति पुराविदः ॥ ३५ ॥

सा जातमात्रा गुणनित्यलीलाविभूतिसंस्फूर्तितरूपमाधुरी ।
लोकान्प्रमोदैः पूर्णनि कुर्वती हुदिने दिने सा ववृधे स्वभावतः ॥ ३६ ॥

प्रकुर्वती नित्यसखीभिरन्विता नानाविधान् शैशवकेलिसंकुलान् ।
आह्लादयन्ती च तरून्त्वगान्मृगान्सावासिधेः शारदचन्द्रिकेव ॥ ३७ ॥

जन्मोत्सवं समाप्तेत्वं स्वं स्वं विष्टपमाययुः ।
ब्रह्मादयो हर्षिताश्च स्तुवन्तः सहजेश्वरीम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोत्सवे श्रीशुक्लजनकसंवादे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीशुक्ल उत्थाच

एवं यः शृणुयान्नित्यं सीताजन्मोत्सवं परम् ।
स भवेज्जीवन्मुक्तो वै सएव राघव प्रियः ॥ १ ॥

एकधा नन्दनगृहे द्विधा च भवतो गृहे ।
विज्ञाय सहजोत्पर्ति कृतकृत्यः प्रजापते ॥ २ ॥

सा चैवं राजहंसी ब्रजजननयनानन्दसंदोहृदात्री ।
 सीतेत्याख्या प्रसिद्धा नृपवर सहजानन्दनीति प्रगीता ।
 श्रीनन्दनस्य प्रमुदवनपरा नित्यलह्मीरनन्ता ।
 चित्ते संचिन्तनीया सपदि सुमहती या प्रसिद्धा चिकीषोः ॥ ३ ॥

नित्यधाम च माहात्म्यं प्रमोदवनसंज्ञितम् ।
 यः शृणोति नरस्तस्य कल्याणमुपजायते ॥ ४ ॥

सहजां शृणुयाद्यश्च नामलीलागुणान्वितम् ।
 सहजानन्दनीनाथं तथा रघुकुलोद्धरम् ॥ ५ ॥

नामलीलागुणैर्युक्तं जीवन्मुक्तः स वै भवेत् ।
 सुखितस्य च माहात्म्यं पूर्णस्नेहस्य गोपते: ॥ ६ ॥

माङ्गल्यायाश्च पुण्याया महिमार्णवो वै महान् ।
 ययोस्तनयतां प्राप्तः श्रीरामो रमणोसखः ॥ ७ ॥

नित्यलीलासमायुक्तः प्रमोदवनचन्द्रमाः ।
 सहजानन्दनीसीतापार्श्वद्वयसुशोभितः ॥ ८ ॥

रासमण्डलमध्यस्थः सखीभिः परिवारितः ।
 सरयूपुलिने रम्ये रासलीलां करोति वै ॥ ९ ॥

अत्र विष्णवादयः सर्वे सखीभावसमन्विताः ।
 पश्यन्ति सादरं प्रेम्णा राघवेन्द्रं परात्परम् ॥ १० ॥

हर्षिताः स्वस्वचेतसि ते रोमाञ्चितविग्रहाः ।
 लुठन्ति राघवेन्द्रस्य चरणोपान्तविह्वलाः ॥ ११ ॥

मुहुर्मुहुर्नन्ति कृत्वा स्तुति कृत्वा मुहुर्मुहुः ।
 दण्डवत् प्रणताः सर्वे राघववं रसिकोत्तमम् ॥ १२ ॥

पुनुरुत्थाय ते सर्वे ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
 सपर्या राघवेन्द्रस्य चक्रः प्रेमसुविह्वलाः ॥ १३ ॥

कृतार्थं मन्यमानाः स्वं ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
 दर्शनाद् राघवेन्द्रस्य अयोध्यायाश्च दर्शनात् ॥ १४ ॥

सरयूदर्शनाच्चैव प्रमोदवनदर्शनात् ।
 प्रेमविह्वलिताः सर्वे वभूवुः सहसा क्षणत् ॥ १५ ॥

एवं ब्रह्मादयो देवा ये चान्ये सुरसत्तमाः ।
 लीलां श्रीराघवेन्द्रस्य प्रेम्णा पश्यन्ति प्रत्यहम् ॥ १६ ॥

इमां प्रेममयीं लीलां महोदरान् गुणांस्तथा ।
 शृणुते राघवेन्द्रस्य प्रेमभक्तिं लभेत् सः ॥ १७ ॥

सहजायां रति प्राप्य जीवन्मुक्तो भवेत्स्वयम् ।
ययोऽगृहे राजते नित्यं प्रेमानन्दमयी परा ॥ १८ ॥

सहजानन्दनीनाम्नी लक्ष्मीकोटिगुणान्विता (धिका) ।
महालक्ष्मीः श्रीरामस्य रमणी रमणीयमाः ॥ १९ ॥

कर्तयोस्तुल्यतां यायाद्राजिनीनन्दनयोर्वै ।
सहजानन्दनीस्पर्शलालनात्तीर्थभूतयोः ॥ २० ॥

तव नृप सदने च श्रीमदाद्येन्दिराया जनुरितिशृणुप्राद्यो हर्षवित्तैकचित्तः ।
स भवति परलीलाप्रेमजनान्दसिन्धुप्रविततलहरीणां वृन्द आप्नुत्यतुष्टः ॥ २१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
सीताजन्मोत्सवे श्रीशुकजनकसंवादे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

जनक उवाच

अथाश्रावय मे ब्रह्मलीलां रसमयीं पराम् ।
प्रमोदवनराज्याः श्रीसहजायाः सनातनीम् ॥ १ ॥

मानस्य हेतुमाख्याहि परे धाम्नि विलासिनोः ।
यैनान्तर्द्धिमगादेषा द्वैतीयिकभावावधिः ॥ २ ॥

एनां हि शृण्वतो नाम मम श्रीसहजाश्रयाम् ।
कथामद्भुतरूपां वै औत्कण्ठ्यं वर्द्धतेऽनिशम् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच

मानस्य^१ कारणं वक्ष्ये सहजाया विशेषतः ।
इयं रहस्यगा लीला गोपनीया प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

कदाचित्सहजानन्दा प्रमोदवननायिका ।
उत्फुलमालतीमल्लीमाधुरीमधुरे मधौ ॥ ५ ॥

अत्युत्कण्ठावशात्कान्ते प्रेषयामास दूतिकाम् ।
सा तं कुन्दवने स्थाप्य समेता सहजान्तिके ॥ ६ ॥

१. नास्ति बड़ौ० ।

द्रुतिकोवाच

अहमानीय रामेन्दुं कान्तं कुन्दवने तव ।
स्थापयित्वा समायाता सहजेऽस्मि त्वदन्तिके ॥ ७ ॥

त्वमिदानीं व्रज स्वैरं कामुकं रामवलभम् ।
त्वदागमनकाङ्क्षाभिरनिमेषविलोचनम् ॥ ८ ॥

तत्र गत्वा कुन्दवने स्वैरं विहर कमिनम् ।
इदानीं मा विलम्बिष्ठाः श्रीरामस्तत्रसीदति ॥ ९ ॥

त्वदाननं समालोक्य सद्यो वितिमिरीकृताः ।
दिशो निभालयन्नास्ते चकोरीकृतलोचनः ॥ १० ॥

तत्र तं सहसा गत्वा रमयस्व रमत्मिके ।
त्वयैकरमणाकाङ्क्षापरिसकाखिलग्रहम् ॥ ११ ॥

इति द्रूतीवचः श्रुत्वा प्रिया गन्तुमसज्जत ।
सहजानन्दिनी साक्षाद्रतिकटि गुणाधिका ॥ १२ ॥

अथावर्तनमातेनुस्तस्याः सख्यो मुदान्विताः ।
कुकुंमैः कालागुरुभिः कस्तूरीभिः सचन्दनैः ॥ १३ ॥

ततस्तां स्नपयांचक्रुः स्नानकर्मविचक्षणाः ।
सुगन्धिभिः सुमधुरैः स्रोतोभिः साखोदकैः ॥ १४ ॥

तस्याः स्नान्त्याः सुरभिसलिलान्युदगतानि प्रणाल्पा-
सौरभ्योदगारिभिरतितरां भूरिवर्णः प्रवाहैः ।

चक्रुस्तृप्तिं बहुविधां तस्याः स्नान्त्या मार्गेषु गत्वा-
चित्तेष्वन्तः सकलसुखमयीं प्रेमवृत्तिं प्रसार्य ॥ १५ ॥

स्नानायां धूपयामासुर्घैः कालागुरुद्धूवैः ।
तस्याः केशानार्द्ववरान् सख्यो धूपतपण्डिताः ॥ १६ ॥

सुधृष्टिश्चिकुराः स्यामवर्णाः स्नग्धच्छायाः सहजाया विरेजुः ।
मुखाम्बुजोदगारिणिसौरभौधैः सुसंगता भ्रमराणामिवाल्पः ॥ १७ ॥

अथैनां भूषयामासुः सख्यो भूषणदक्षिणाः ।
यावकं पदयोर्धृत्वा विचित्राकारतावहम् ॥ १८ ॥

साञ्जुष्मञ्जुलिगणं मण्डयांचक्रुस्त्रैः ।
चटकध्वानिनी भूषा निधाय विविधवत्स्त्रयः ॥ १९ ॥

तुलाकोटीनिधापाङ्ग्रयोः किञ्च्छिणी पर्यभूषयन् ।
मञ्जरीकाध्यः संलग्नाः कलहंसनिनादिनीः ॥ २० ॥

मध्ये च मेखलांधृत्वा पर्यब्धन् गुणेन ताम् ।
 मुक्तासरं मणिसरं तथा काञ्चनमालिकाम् ॥ २१ ॥
 उच्चैःस्तवकहारं च तथान्याश्रैव मालिकाः ।
 उरोजयोन्यधुस्तस्यास्तथा कण्ठसराधिकम् ॥ २२ ॥
 सौभाग्यसूत्रमेवापि कण्ठे कम्बुसमत्विषि ।
 करयोर्वल्यान् प्रास्य भुजयोरङ्गदे न्यघुः ॥ २३ ॥
 नसिभूषां प्रविन्यस्य श्रुत्येभूषागणं व्यघुः ।
 तारकागुणसंशोभिमुक्ताफलगुणेन ताः ॥ २४ ॥
 आननं मण्डयांचक्रुस्तस्याः सख्या विचक्षणाः ।
 कबरीं गुफयामासुः पट्टसूत्रान्तरस्थैः ॥ २५ ॥
 मणिभिर्मौक्किकैश्चैव गजमुक्ताफलैस्तथा ।
 सीमन्तं पूरयामासुर्युक्तं सिन्दूररेखया ॥ २६ ॥
 गजमुक्ताफलैःस्थूलैः संध्याभ्रमिव तारकैः ।
 ललाटं मण्डयांचक्रुस्तस्याः कुंकुमपत्रकैः ॥ २७ ॥
 कस्तूरी विदुना चैव महाभाग्यैकमन्दिरम् ।
 तदोष्ठं रङ्गयामासुर्यविकैः पल्लवोयमम् ॥ २८ ॥
 कञ्चुकीर्मर्पयामासुः कुचयोः सौरभान्विताम् ।
 ताम्बूलबीटिकां दत्त्वा रङ्गयामासुराननम् ॥ २९ ॥
 तां परीधापयामासुरचीरं सुमहदुज्जवलम् ।
 सोत्तरीयं महारत्नमौक्किकस्तवकाञ्चित्तम् ॥ ३० ॥
 एवं विभूषमाणायामस्यामालार्जनैभृशम् ।
 अगच्छन्यधुयामिन्या याम एकः क्षणाधिकः ॥ ३१ ॥
 तावत्तत्र स्थितो रामो विष्णुः कामसायकैः ।
 युवावसन्तसंफुलमाधवीसौरभाविलैः ॥
 उद्देजितमनाः श्रीमात् सहसा पर्यचिन्तयत् ॥ ३२ ॥
 दूती तत्र गता न वा गुणवतो याताथवा मानिनो
 शुद्धा वापि विलम्बिताङ्गवसनालङ्घाररागादिभिः ।
 प्राप्ता वातिघनेप्रमोदविपने प्राप्ता मुहुः सम्भ्रमं-
 हंहो हंत हतः कथं तु सहजानन्दाद्यमां संगता ॥ ३३ ॥
 व्योमाधूमो दृश्यतेऽव प्रभातनुरुचवो जाग्रतोविस्फुलिङ्गः-
 हन्तेदं चन्द्रविम्बं ज्वलति हुतवहश्चन्द्रिका तस्य कीला ।
 यूनः प्राणा हवीषि स्वरति पिकवाक् पञ्चमालापमन्त्रैः-
 कालोऽयं साधु यज्वा कुमुमसरविधिश्चन्दनोत्था नीलत्विक् ॥ ३४ ॥

हा सीते सहजे सितासिततमे साकेतलद्भीपरे-
 पूर्ण चिन्मयचित्तचन्द्रकिरणश्रेणीचमत्कारिणीः ।
 दत्तप्रेमरसावलम्बनमहो कान्ते जनं मादृशं-
 कामकूरकठोरसायकहर्ति कृत्वा भूशं मा कुरु ॥ ३५ ॥
 गुणवति तावकीने मधुहासविशिष्टमुखेन्दुरुचिप्रसरे-
 मधुसमयेऽपराधरहते प्रणवैकपराजितके रमणे ।
 वित्थभियतमीश्वरि विलम्बमिमं न कुरुष्व कदापि परं-
 न सहितिकालशक्तिरतिमात्रवियोगभवं परितापमिमम् ॥ ३६ ॥
 इत्थं प्रलयमानस्य तस्य पूर्णमहेशितुः ।
 कालशक्तिः स्वानुचरी प्रभुं साक्षादुवाच ह ॥ ३७ ॥

कालशक्तिरुदाच

अहं कृष्ण सखी नाम तावकीना गुणोदया ।
 त्वमिच्छसि यमानन्दं तं साक्षादुपसादये ॥ ३८ ॥

कालशक्तिरहं कृष्णा ज्ञानशक्तिस्तु जानकी ।
 क्रियाशक्तिः कला नाम प्रेमशक्तिश्च मोदिनी ॥ ३९ ॥

अन्याश्च शक्तयोऽनन्ता योषिद्वर्घपमुपाश्रिताः ।
 प्रभुं गुणनिधिं कान्तं भवन्तं पर्युपासते ॥ ४० ॥

सर्वासां रङ्गनं कार्यं प्रभुणा भवता प्रभो ।
 एतद्वि सौष्ठवं नाथ स्वामिनः स्वामिनीष्वपि ॥ ४१ ॥

इति ब्रुवाणां तां कृष्णं कोटिचन्द्रावलिप्रभास् ।
 इन्द्रनीलमणिप्रख्यनीलमेघतनुद्युतिम् ॥ ४२ ॥

ज्योत्स्नायतीं तडिलेख्यां स्वर्णकोटितनुप्रभास् ।
 सर्ववियवशोभाद्यां हसन्तीं कामुकीं प्रियास् ॥ ४३ ॥

वीच्य कान्तः स्थितो दृग्भ्यां सद्यः कामविमोहितः ।
 अविध्यत चलैस्त्वस्याः कटाक्षैः काममार्गणैः ॥ ४४ ॥

ततस्तयातिकामुक्या समयुज्यत कामुकः ।
 रन्तुमेकान्ततः स्वैरं सुखैर्निधुवनोऽङ्गवैः ॥ ४५ ॥

कालशक्तिः स्वयं साक्षात् सा तु कृष्णा गुणोदया ।
 अदृश्यमकरोत्कुञ्जं तस्मिन् कुन्दवने महत् ॥ ४६ ॥

दिव्यं तमः समसृजत् क्रीडास्थानं न्यगृहयत् ।
 तत्र रेमे तया रामश्चिदानन्दगुणाकरः ॥ ४७ ॥

नवं निधुवनं प्राप्य कृष्णायां रामकामुकः ।
तदगुणैः सहजां गौरीं विस्मार वशंवदः ॥ ४८ ॥

अथ श्रीसहजानन्दा दृतीवचनलोभिता ।
कृताङ्गविविधाकल्पा रन्तुं पर्यचलद् गृहात् ॥ ४९ ॥
सखीभिः सहिता साक्षात्सहजानन्दिनी स्वयम् ।
विवेश विपिनं घोरं प्रमोदवनग्न्हरम् ॥ ५० ॥

न प्राप तिमिरच्छन्नं कुन्दकुञ्जवनं महत् ।
मधुचन्द्रोदयज्योत्सनागोचरं यावदीक्षितम् ॥ ५१ ॥
तावदन्वेषितं भूयः प्रमोदविपने तथा ।
सखीभिः सहिता साध्वी सहजानन्दिनी स्वयम् ॥ ५२ ॥

ब्राम विपिनं तत्र पृच्छन्ती खलु तांस्तर्ण् ।
अथ तत्र तृषार्ता सा पीत्वा श्रीसरयूजलम् ॥
विलोक्य दिव्यया दृष्ट्या प्रोवाच वचनं सखीः ॥ ५३ ॥

श्रीसहजोवाच

कियद्यावदिदं घोरं वनमद्य गवेषितम् ।
गौर्या मया ततो ज्ञातं रामः कृष्णमुपासते ॥ ५४ ॥
कृष्णा च जानकी चैव कला चैव हि मोदिनी ।
एताः पिबन्ति कान्तास्यसारं प्रेमसुधारसम् ॥ ५५ ॥

इत उत्थाय सख्यश्वदीपिकापाणयोऽग्रतः ।
यात कुन्दवनं सर्वा ध्रियतां कामुकाधयः ॥ ५६ ॥
घृत्वा बद्ध्वा समानीय दण्डोऽयं वश्यकामुकः ।
इत्युत्साहवती गोपीरनुयुज्यस्वयं च सा ॥ ५७ ॥
अनुकुन्दवनं सद्यः सहजा पर्यगच्छत ।
अथ कृष्णा भयत्रस्ता सहजायाः समागमात् ॥
उवाच रमणं वाक्यं दृढवन्धरतिस्थिता ॥ ५८ ॥

कृष्णोवाच

इदं कुन्दवनं नाम सहजाया विहारभूः ।
स्थातव्यं नो चिरमिह स्वस्थानस्थोऽस्तिलः शुभः ॥ ५९ ॥

संहजायाः सखीनां वै आयान्तीनामितस्ततः ।
मञ्जीरकिञ्च्छिणीघोषैवर्यासा कुन्दवनस्थली ।
नात्रास्थानुमितो युक्तं पारक्ये कुन्दकानने ॥ ६० ॥

श्रीराम उवाच

मनोऽभिलषितं देशं तमेव नय मां प्रिये ।
 इत्युक्तः स तया रामो नीतः स्वस्थानमादरात् ॥ ६१ ॥
 योगशक्त्या स्वया तत्र निभृतं योगरूपया ।
 दृढबन्धस्थितावेवैतौ कृष्णरामकामुकौ ॥ ६२ ॥

विकसद्भूरिमन्दारं कृष्णावनमुपेयतुः ।
 अथ श्रीसहजानन्दा दूतो निर्दिष्टवत्मना ॥ ६३ ॥

अगात् कुन्दवने कुञ्जेयत्ररामः पुरा स्थितः ।
 कामुक्या कृष्णया युक्तः कुर्वाणः सुरतोत्सवम् ॥ ६४ ॥

तत्र गत्वा सखीवृन्दैः साकं श्रीसहजेश्वरी ।
 व्यचष्ट रतिचिह्नानि मध्ये कुञ्जेयथोदिते ॥ ६५ ॥

न वक्तिसलयशय्या मर्दिना दृश्यतेऽसौ निधुवनपरिवर्तावर्तं संवर्तनतः ।
 विलुठति मणिमाला मेखलायुक्तसूत्राविगलितवलयाधं चाप्यहोकुञ्जधूलौ ॥ ६६ ॥

मुहुरिति विमनस्का भूपउद्वीक्ष्य दूर्या-
 मुखमवनतमुच्चैर्लज्जया धिग् धिगाह ।
 अधवति ननु धिङ्मां त्वन्मृषोधायि यातां-
 धिगधरमणमेनं योपां वृष्टलं जगामु ॥ ६७ ॥

केयं दैवहतस्याहो युवती विहितस्पृहा ।
 इहापि सहजाधामिन या महोद्धतमानसा ॥ ६८ ॥

एवमादीनि बहुधा वचांस्यभ्युज्जगाद सा ।
 कृष्णासक्तं प्रियं वीक्ष्य बहुरोषरसाविला ॥ ६९ ॥

भूषणं वसनं रागं हारान् कुसमालिकाः ।
 विदधाना सदाङ्गेभ्यो वेपमानाधरा रुषा ॥ ७० ॥

सहजोवाच

न तथान्यर्तं वीक्ष्य विद्रूपे सुखवर्जिता ।
 यथा मद्वच्छनं वीक्ष्य विद्रूपेऽहं निजे हृदि ॥ ७१ ॥

य एवं रमते नित्यं रसिकेन्द्रो हि धूर्तधीः ।
 तस्याहं कैतवं महाधूर्तस्य योगतः ॥ ७२ ॥

इति प्रीतिपणं कृत्वा सहजा श्रीस्वभावतः ।
 सरथ्वा वै तटे सद्यः स्रोतोरूपा बभूव ह ॥ ७३ ॥

विरुद्ध्याता सा स्वयं लक्ष्मीश्विषु लोकेषु पुण्यवाद् ।
 इत्थं मानवती भूत्वा सहजा स्वालिभिः सह ॥ ७४ ॥

प्रमोदवनमभ्येत्य पालीग्रामे बभूव सा ।
 मानस्य कारणं प्रोक्तं सहजायाः पुराणगम् ॥ ७५ ॥

एवं सा नन्दनगृहे बभूव सहजेश्वरी ।
 रामः कृष्णारति भुक्त्वा सहजाकुञ्जमागमत् ॥ ७६ ॥

तत्र श्रुत्वा यथावृत्तं सहजायास्तथा गतिम् ।
 आसोद्विषषण्णहृदयस्तदेकसुखमानसः ॥ ७७ ॥

ज्ञात्वावतीर्णं सहजां श्रीनन्दनगृहे प्रियाम् ।
 स्वयमप्यवतीर्णो वै सुखितस्य गृहे प्रभुः ॥ ७८ ॥

स्वयं रामो नदो भूत्वा सर्यूं प्रति संगतः ।
 नदीरूपेण रेयाते तत्र तौ दिव्यविग्रहौ ॥ ७९ ॥

इदं यः सहजेशान्याः श्रृणुयान्मानकारणम् ।
 प्रादुर्भावं चापि तस्याः श्रीनन्दनगृहे पुनः ॥ ८० ॥

तस्य भक्तस्य सहजा करोति कुशलं स्वयम् ।
 प्रेमाणं रामपदयोर्वर्द्धिष्णुं प्रतिवासरम् ॥ ८१ ॥

लभते नियतं मर्त्यो नात्र कार्या विचारणा ।
 इदं रहस्यमखिलं मदभक्तेभ्यः प्रगोपयेत् ।
 कृष्णायाश्चैव रामस्य सहजायाः कथानकम् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशुक्जनकसंवादे सीताजन्मोत्सवे सहजामानकरणे
 अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्ठितमोऽध्यायः

श्रीशुक्जनक उत्थाच

इतः सा ववृथे पूर्णा कलाभिः सहजेश्वरी ।
 ततश्च ववृथे रामः प्रमोदवनचन्द्रमाः ॥ १ ॥

कलाः समग्राः प्रबभूव रेतयोलोकोत्तरं श्री सहजानन्दनीशयोः ।
 यथा नभस्यद्भुतशारदात्विषः पूर्णेन्दुसान्द्रद्युतिकीमुदीरुचोः ॥ २ ॥

सरथ्वाः पुलिने रम्यौ घोषावुत्तरदक्षिणी ।
 उत्तरे नन्दनो राजा दक्षिणे सुखिताभिधः ॥ ३ ॥
 व्रजेश्वरी गोपराजी भुवंजुगुपतुर्वजे ।
 समृद्धपशुपालश्रीसंदोहसमुपासितौ ॥ ४ ॥
 लोकेशसम्पदुत्कर्षसावमर्शश्रियान्वितौ ।
 व्रजस्त्रीजनासचारप्रैधमानपुरश्रियौ ॥ ५ ॥
 नन्दिश्वामः सुखितस्याभवद्वै स्थानं सम्पत्संयुता राजधानी ।
 पालीग्रामो योजनाधर्वेन तस्यस्थनं तद्वै नन्दनस्य प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥
 सरयूसुरसां वातैः सेव्यमानावुभौ व्रजौ ।
 पुण्यतीर्थमहास्थानौ गोपीजनसुखास्यदौ ॥ ७ ॥
 मध्ये मंजुवटो नाम योजनोच्छायमण्डितः ।
 योजनाद्वार्द्धमायामबहुपादविराजितः ॥ ८ ॥
 हरिन्मणिलसत्पर्णो नवमाणिक्यपल्लवः ।
 रत्नवर्षी मधुसुधाधारारञ्जितमूलकः ॥ ९ ॥
 सुर्वणविटपस्तोमः सुच्छायः श्रीभरान्वितः ।
 त्रिविधानिलसेव्यबहुशोभाकुटीगृहः ॥ १० ॥
 ज्योतिर्गणेश्वरो नाम लिङ्गं यन्मूलसंश्रितम् ।
 यस्योपरि न तिष्ठन्ति पक्षिणश्च समंततः ॥ ११ ॥
 दिव्यदैवत रूपोऽसौ सिद्धिदाता महावटः ।
 वनं तु परितस्तस्य कुञ्जपुञ्जसुमञ्जुलम् ॥ १२ ॥
 वनोपवनसंदोहवेष्टितौ तावुभौव्रजौ ।
 इतो निर्गच्छति पुरा ततः श्रीसहजेश्वरी ॥ १३ ॥
 मध्ये मंजुवटस्तत्र नित्यं द्वा वापि खेलतः ।
 यावद्वात्यदशारभ्य स्वस्वदिव्यसखीयुतौ ॥ १४ ॥
 कुमारौ संविहरतो नानाकेलिकलाकुलौ ।
 अतीते बाल्यभावे तु सहजारामसुन्दरौ ॥ १५ ॥
 परस्परालोकलीलारसं पुष्पतुर्भृशम् ।
 एकासने चैकदेशो एकपात्रस्थभुक्षिषु ॥ १६ ॥
 एकशय्याभिशयने संगतौ तौ बभूवतुः ।
 सखीभिः सहिता लोला ललामा सहजेश्वरी ॥ १७ ॥
 विजहार वने फुलकुसुमावच्यादिभिः ।
 इति गोचारणाद्यस्तु छायाविश्रमणादिभिः ॥ १८ ॥

विच्चार वने रामो मकराकारकुण्डलः ।
 दीताम्बरोऽरविन्दाक्षो वनमालाविभूषितः ॥ १९ ॥
 पौगण्डवेशरुचिरः सर्वस्य हृदयंगमः ।
 आयुधेषुकियाः शिक्षन् वीरेभ्यो राजधर्मतः ॥ २० ॥
 श्रीनन्दनस्य नन्दिन्यामासक्त्या गोदुहोऽभवत् ।
 तामासक्तिमहं वकुं न क्षमोऽस्मि विवेचितुम् ॥ २१ ॥
 नित्यप्रेमरसानन्दानन्दिनोः सहजेशयोः ।
 एक एव परः प्रेमा विभक्त इव चाभवत् ॥ २२ ॥
 श्रीरामालम्बनो ह्येकः सहजालम्बनः परः ।
 सहजा सेविता नित्यमादिलहम्यातितुष्ट्या ॥ २३ ॥
 तेन प्रेमस्वरूपा सा संजाता गोदुहां कुले ।
 प्रेमभक्तेःपूर्णरूपा श्रीमर्तीसहजाभवत् ॥ २४ ॥
 अतएव प्रियाष्ठेष्ठा रामस्य प्रणिगद्यते ।
 स्वाभाविकस्तयोः प्रेमा प्रत्यहं बहुवृद्धिमान् ॥ २५ ॥
 पौगण्डे रामचन्द्रस्य प्राकर्थ्यं तु समागतः ।
 बालो वृद्धो युवा चापि चकोरश्चन्द्रमाश्रयः ॥ २६ ॥
 तथा प्रेमवतीनेत्रं रामकायिवरराश्रयम् ।
 बाल्य एवक्षणे तस्या रामचन्द्रदृशि विना ॥ २७ ॥
 अभूतामतिविग्लाने पद्मे ग्रीष्माकुले इव ।
 इत्थं क्रमेण तद्वद्धं प्रेमास्थाः सहजाश्रियः ॥ २८ ॥
 आचकर्ष वलादरामं विसस्मारेतरं यथा ।
 एकदा पाञ्चवार्षिक्यां सहजायां रघूद्रहः ॥ २९ ॥
 मात्रा शृङ्गारितो रामः षड्वार्षिक उदारधीः ।
 वत्सान् सम्पालयन् नित्यं ययौ मंजुवटं प्रति ॥ ३० ॥
 तत्र तां दृष्टवान् सर्वभूषणस्तोमभूषिताम् ।
 सहजामनवद्याङ्गीं बालकेलीविशारदाम् ॥ ३१ ॥
 शारदस्य विधोः पूर्णा चन्द्रिकामिव सोदयाम् ।
 धात्रीपार्श्वे विराजन्तीं समयमानां मुदावहाम् ॥ ३२ ॥
 उदारगुणसंदोहां वर्द्धिष्णुतनुमाधूरीम् ।
 यथावपोवेशभूषावासोवैशिष्ट्यभूषिताम् ॥ ३३ ॥
 सापि तं नीलमेघाङ्गं दिव्यरत्नावतंसिनम् ।
 उद्धामरूपसीभाग्यं ददर्श प्रियमादरात् ॥ ३४ ॥

मुमोह सहजा देवी प्रियदर्शनमात्रतः ।
 स्तब्धा वटतरोमूलमवलम्ब्य कृताश्रया ॥ ३५ ॥
 खिन्नगात्राभवत्सद्यः पुलकौधविसंषुला ।
 कम्पमानतनुस्तन्वी घूर्णमाना पुनः पुनः ॥ ३६ ॥
 विवर्णवदना भूत्वा साश्रुनेत्राभवत्ततः ।
 मूर्छाभिव सुसम्पन्ना प्रलीनसकलैन्द्रिया ॥ ३७ ॥
 मग्ना रामसुधासिन्धाबुत्थातुमपि चाक्षमा ।
 एवं भावसुसम्पन्नां सहजां वीक्ष्य मातरः ॥ ३८ ॥
 धात्रोभावगताः सर्वा विस्मिता अभवन् ख्यिः ।
 अङ्गमारोप्य तां निन्युः पालीग्रामं मनोहरम् ॥ ३९ ॥
 रामं च तत्सखायस्ते कथं कथमपि द्रुमात् ।
 मूर्छायितं गृहान्निन्युः सुखितस्य व्रजं प्रति ॥ ४० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशुकजनकसंवादे सहजोपाख्याने एकोनषट्टतमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अथास्याः शोभना नाम धात्री विस्मितमानसा ।
 श्रीराजिन्यैसमाचर्ख्योवृत्तं वटतले यथा ॥ १ ॥

शोभनोवाच

अहो प्रेमातिपुञ्चास्ते बाल्य एव मुमोह या ।
 रामे सर्वगुणारामे दृगानन्दे कलानिधौ ॥ २ ॥

अतः परं किं तु सखि कुर्याद्विषि संस्थिता ।
 विनैव वयउद्धावमेतावान् प्रेमवारिधिः ॥ ३ ॥

रामेन्दुमस्याः पश्यन्त्याश्वक्षुः साश्रुकलोदयम् ।
 वपुः सकम्परोमाञ्च प्रलीनेन्द्रियकं मनः ॥ ४ ॥

कथंचिदपि हायाता स्वाङ्गमारोप्य ते सुताम् ।
 तत्स्थानादानिनायाहं यत्र दृष्टवती तु ताम् ॥ ५ ॥
 इयं हि पतितैव स्यात्प्रेमाघूर्णा महीतले ।
 हस्ते वटतरोः शाखामवलम्ब्य सुसंस्थिता ॥ ६ ॥
 अस्मिन् वयसि नेदृग्वै प्रेमा दृष्टोऽथवा श्रुतः ।
 रसिकेयं दर्शनस्य रसिकाख्या भविष्यति ॥ ७ ॥
 एकं जाने गोपपत्नि मा चिन्ते विस्मिता भव ।
 अनयोः पूर्वभविकः सम्बन्धः खलु दृश्यते ॥ ८ ॥
 अनुरूपवपोवेशरूपालंकारयुक्तयोः ।
 इति धात्रीवचः श्रुत्वा सोत्कण्ठा राजिनी स्वयम् ॥ ९ ॥
 द्रष्टुकामा तयोः प्रेम राममानय तदगृहात् ।
 तामेव शोभनां नाम प्रेषयामास तं व्रजम् ॥ १० ॥
 सुखितस्य गृहं यत्र राजते सकलाद्विभृत् ।
 संध्यायाः पूजनं सायं करोति सहजा स्वयम् ॥ ११ ॥
 तत्रोत्सवे समागच्छ मातः सुखितगेहिनि ।
 सुतं चानय रामेन्दु त्वं निजाङ्गविभूषणम् ॥ १२ ॥
 इति धात्र्योदिता देवो माङ्गल्यातियशस्त्रिनी ।
 विहस्यामन्त्रणं मेने कृत्वा शृङ्गारमादरात् ॥ १३ ॥
 पालिग्रामं प्रचलितवतीं वस्त्रभूषादियुक्ता
 श्रीमाङ्गल्या परममुदिता रामचन्द्रस्य याता ।
 तत्साथेऽसौ नव इव घनो नोलपङ्क्तेरुहाङ्गो
 रामः साक्षान्मदनविजयी जग्मिवान् सप्रमोदः ॥ १४ ॥
 अग्ने पुरस्कृत्य शुभाः पुरन्धीर्माङ्गल्यका सम्प्रविवेश पालीम् ।
 सा द्वारपर्यन्तमुपेत्य सम्यक् सम्मानिता नन्दनगोपपत्न्या ॥ १५ ॥
 अथाभिसायं कुसुमावचायं करुं समस्तालिजनैः समेता ।
 वनं जगाम प्रमुदाभिधानं विभूषताङ्गी सहजा सखीभिः ॥ १६ ॥
 तत्रालिवर्गैः सहजा प्रसूनान्यवासशोभावविचाय बाला ।
 अनेकजातिद्रुमवलिजैस्तैरामण्डिता चाप्तमहासखीभिः ॥ १७ ॥
 तत्रान्तरे च रामोऽपि कृत्वा रूपान्तरग्रहम् ।
 सखीवेशोन तत्पार्श्वमगमत् कौतुकान्वितः ॥ १८ ॥
 पूर्वं तु तासां चपलोज्जवलानां निभाल्य कुञ्जान्तरितः सुकेलीः ।
 अथाभ्यगच्छन्मुदितो विलासी कुतूहलाक्तः सहजां वनान्ते ॥ १९ ॥

तां वीक्ष्य कृष्णां सहजां मनोज्ञां सलीलसर्वविद्यरूपाम् ।
विचित्रकेलीभिरदृष्टपूर्वा प्रच्छमन्दस्मितरञ्जितोष्ठी ॥ २० ॥

कासि त्वमस्मोजदलायताक्षी साक्षाद्रातिस्पर्द्धस एव दीनाम् ।
तवैव रूपेण विचित्रिता मे सखीसमात्यन्तविचक्षणापि ॥ २१ ॥

सोवाच मन्दस्मितशोभितास्या गोपालकन्याहमिह प्रसिद्धा ।
व्रजे खलु श्रीसुखितेन्द्रगेहे वसामि सर्वद्विसमूहयुक्ते ॥ २२ ॥

इच्छाम्यहं दीर्घदृशा त्वयैकं सख्यं सखीवृन्दसमन्वितापि ।
तत्त्वामुपेतास्मि सखीं वयस्यां गृहाण मां सादरमिन्दुवक्रे ॥ २३ ॥

इतीर्थिता सापि तथा सुसख्या प्रत्यग्रहीतां समरूपवेशाम् ।
तस्यास्ततोऽसे स्वभुजं निधाय वनान्तरे सातिचचार तत्र ॥ २४ ॥

कृष्णा सखी त्वं मम हृद्यरूपा त्वां वीक्ष्य यातास्मि यथाभिलाषम् ।
तथैव धात्रा विहितं च सख्यं सदैव नौ चात्र प्रमुद्दनेऽस्मिन् ॥ २५ ॥

एकं तु विज्ञाप्यमतीव मे त्वयि ग्रामं न यामः सुखितस्य सम्प्रति ।
त्वामन्नवस्त्राङ्गनलेपनक्रियाविभूषणैः स्वे गृहे एव सेवये ॥ २६ ॥

कृष्णोवाच

समागमो नौ वन एव संगतो न चान्यथा नागरिनन्दनालये ।
केयं कुतो वेति विर्माशिता पुनः स्थास्याम्यहं तत्र कथं तु सुन्दरि ॥ २७ ॥

सहजोवाच

एवं चेद्वन एवात्र दर्शनं दास्यसि प्रिये ।
यथा न नौ विप्रयोगो भवेत्वापि कलावति ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्थं विरच्य सत्यानि तथा श्रीसहजाह्वया ।
वनान्निववृते कृत्वा पुष्पावचयनक्रियाम् ॥ २९ ॥

कृष्णा सखी ददौ तस्यै निजरत्नाङ्गुलीयकम् ।
यस्य धारणमात्रेण वियोगो नैव बाधते ॥ ३० ॥

सापि कृष्णा नाम सखी पालीग्रामस्य पार्श्वतः ।
ययौ सहजया सार्द्धमग्रेऽन्तर्द्विमगात्ततः ॥ ३१ ॥

तद्वीद्य सर्वधात्रीणामभूच्चेतसि विस्मयः ।
गवेषयन्त्योऽपि च तां समंतान्नैववलेभिरे ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चमखण्डे भरतलक्ष्मणोये-
श्रीशुकजनकसंवादे सहजोपाख्यानेष्विष्टतमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अथ तां सायमार्तिक्यविधिना परमादृता ।
जग्राह राजिनीमाता वनात्सद्यः समागताम् ॥ १ ॥

आलिङ्ग्य संचुम्ब्य निवृत्तमार्गशमामिमां प्राणसमां सुतां सा ।
संध्यार्चनोत्साहमहोत्सवेन प्रवर्तयामास मनोज्ञकेली ॥ २ ॥

श्रीमाङ्गल्यातिनिपुणा विरच्य विधिवत्स्वयम् ।
गोमर्यैः कामधेनोर्वं संध्यामत्यद्वृताकृतिम् ॥ ३ ॥

चन्दनालिसभित्तिस्थां पञ्चवर्णप्रसूनकैः ।
प्रस्त्यज्ज्ञभूषितां देवीं वरदां समपूपुजत् ॥ ४ ॥

गन्धैः पुण्यस्तथाधूपै दीपनैवेद्यकल्पनैः ।
पूजान्ते मनसा रामं तस्याः पतिमयाच्चत ॥ ५ ॥

महतासम्भ्रमेणैवं संध्यार्चनं महोत्सवम् ।
विधाय राजिनीदेवी नन्दिग्रामगताः ख्ययः ॥ ६ ॥

पुरन्ध्रीः श्रीमन्माङ्गल्याप्रभूतीः पर्यपूजयत् ।
वसनैर्भूषणैर्भोज्यैः सिन्दूरपूरणादिभिः ॥ ७ ॥

तां रात्रि जागरं चक्रे पुरन्ध्रीभिः सह स्वयम् ।
गायन्त्यः सकला गोप्यः संध्यादेवीं शुभैः स्वरैः ॥ ८ ॥

सुखं समाययांचक्रुरेवं कलितमुत्सवम् ।
तस्मिन् समाजे माङ्गल्यासुतस्य सहजां प्रति ॥ ९ ॥

सद्जायाश्च माङ्गल्यासुतं प्रति विशेषतः ।
प्रणयं राजिनीदेवीपर्यक्षत महाशया ॥ १० ॥

अथ प्रभाते सम्प्राप्ते विसृज्य परमादरात् ।
माङ्गल्यां तत्सखीश्चापि तथान्याश्रोत्सवागताः ॥ ११ ॥

एकान्ते राजिनी देवी नर्मसख्या सह स्वयम् ।
समचिन्तयदत्यार्ता पुण्या परिणयं प्रति ॥ १२ ॥

राजिन्युवाच

हन्तलोकोत्तरगुणारामोरामोरघूद्वहः ।
त्रैलोक्येऽप्यस्य तुलया नान्यः कश्चिन्महान् वरः ॥ १३ ॥

अजानन्त्या मया पूर्वं कान्तमेनं गुणोत्तरम् ।
पुत्री गुणवती चैषा कथमन्येन योजिता ॥ १४ ॥

वाचा दत्तेपमन्यस्मै गोपाय कुलशालिने ।
 माङ्गल्यातनये रामे वरे समुदिते सति ॥ १५ ॥
 एतद्वचनुचितं मास्तु यतः कन्या स्वयंवरा ।
 यमेव वृणुयात्स्वेच्छा स एव खलु तद्वरः ॥ १६ ॥
 अनालोचितमित्येतन्प्रया गोपेश्वरेण तम् ।
 अनुतापः समुद्भूतस्य तद्विषमं फलम् ॥ १७ ॥
 परार्वतयितुं शक्या कथमेषाधुना सखि ।
 व्रतं पूर्णीफलं यस्याः सुकुलीनाय गोदुहे ॥ १८ ॥
 प्रेमास्याः सहजं रामे किं तु पूर्वभवं महत् ।
 रूपेणापीयमतुला रामेणैव महोचिता ॥ १९ ॥
 वर्द्धिष्णुः प्रणयाम्भोधिः सहजारामयोर्व्रजे ।
 कुलं शीलं तथा भूमिच्छादापितुमुद्यतः ॥ २० ॥
 तथा ह्यस्मिन् समाजे च पर्येक्षत मपानयोः ।
 धात्रीभिर्वर्णितः पूर्वं प्रेमामृतमहोदधिः ॥ २१ ॥
 यथा मंजुवटे दृष्टो मोहमूर्छामदावधिः ।
 पूर्वसंस्कारजः प्रेमा प्रतीतः स मयापि च ॥ २२ ॥
 किं न्वस्मिन् विषये कार्यं धर्मसंकटरूपिणि ।
 अहो अत्यद्दुतो धाता कथमेवं करिष्यति ॥ २३ ॥
 सहजारूपलावण्यमनिमालकृता गिरः ।
 रामेतरेण गोपेन भविष्यन्ति कर्थं नु ताः ॥ २४ ॥
 स्तुषामेनां साभिलाषां माङ्गल्यापि यशस्विनो ।
 सुखितस्य गवेन्द्रस्य भार्योदारा महाकुला ॥ २५ ॥
 इत्येवं महती चिन्ता जायते मम चेतसि ।
 तां निवारयितुं शक्तो विधिरेव हि केवलम् ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्येवं राजिनीदेवी दीर्घचिन्तासमाकुला ।
 रात्रि दिवं समुद्धिरना निद्रां न लभते कचित् ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसांवदे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशुकजनकसंवादे सहजोपाख्याने एकषष्ठितमोऽयायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्ठितमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं स्थितायां राजिन्यां शंकरः समुपागतः ।
जटाजूटधरो रुद्रः कृत्तिवासाखिलोचनः ॥ १ ॥

चन्द्रभालः शूलधरः शान्तवेशधरो वदुः ।
तमाराध्य सपर्यद्यैर्गोपपत्नी शुचिन्नता ॥ २ ॥

प्रसादयामास साध्वी ज्ञात्वा देवं सदाशिवम् ।
प्रसन्नो भगवान् शम्भुः श्रीराजिन्यै उवाच ह ।
रहस्यं सहजेशान्या यतश्चिन्ताकुला ह्यसौ ॥ ३ ॥

शिव उवाच

सीमा ते रसराजस्य कथ्यते गोपभामिनि ।
आशावदः स्वभावो ह नात्र कार्या विकल्पना ॥ ४ ॥

रसमात्रैकभोगाय श्रीपतेरवतारिता ।
स रसो रसराजाख्यः शृङ्गारः श्रीपतेर्वंपुः ॥ ५ ॥

रसो वै स इति प्राह् सर्वार्थालोकिनी श्रुतिः ।
श्रुत्युक्तः स रसः शुद्धः शृङ्गार इति कीर्तिः ॥ ६ ॥

आलम्बनमुद्दीपनमनुभावस्तथैव च ।
संचारिणस्तथा भावा इत्येषा रससंस्थितिः ॥ ७ ॥

भावैरेवानुभाव्योऽसौ स्वाद्यश्वैव निरन्तरम् ।
तादृग्रसविशिष्टं तच्छ्रीरामस्य परं वंपुः ॥ ८ ॥

ध्येयं गेयं च पेयं च रसविद्विनिरन्तरम् ।
श्रीरामस्य गुणैः पूर्णैः परमानन्दविग्रहः ॥ ९ ॥

नित्यलीलारसानन्दी कोटिकन्दर्पमोहनः ।
साकेतलक्ष्मीनिलयः सहजानन्दनीसखः ॥ १० ॥

पुरुषोत्तमशब्दैकवाच्योऽसौ रसविग्रहः ।
तथैव सहजानन्दा रसरूपा विलासिनी ॥ ११ ॥

प्रमोदवनराजी च नित्यलीला विशारदा ।
नानयोस्ते मिदा कार्या कर्हिचिदगोपभामिनि ॥ १२ ॥

सदा परे नित्यधामिनि साकेताख्ये मनोहरे ।
एवमेव सदा ह्येतौ स्वरूपेण विराजतः ॥ १३ ॥

नित्यो नित्यानन्दमयौ नित्यक्रीडाविलासिनौ ।
तावेतौ भवतोर्गेहे ह्यवतीर्णे स्वरूपतः ॥ १४ ॥

इयं च सहजा नाम तव पुत्री गुणेयुर्ता ।
 सामान्यदृष्ट्या नो वीक्ष्या वीक्षणीया विशेषतः ॥ १५ ॥
 यावन्तो वै सुरा ह्यस्यै शिरसा प्रणमन्त्यहो ।
 अहं ब्रह्मा च शोषश्च श्रीरोशब्दिजगत्रभुः ॥ १६ ॥
 अस्याश्चरणजान् रेणून् वहन्ति शिरसानिशम् ।
 रामे च सहजायां च न कार्या भेदकल्पना ॥ १७ ॥
 चतुर्वर्गाधिकं सौख्यं दातुमेतौ क्षमाविह ।
 आत्मस्वरूपलाभार्थमनयोः समुपासना ॥ १८ ॥
 न विना सहजां रामो भक्तायाशु प्रसीदति ।
 तस्माच्छ्रीरामतुष्ट्यर्थमाराध्या सहजेश्वरी ॥ १९ ॥
 चिदानन्दघना साक्षात्प्रेमानन्दस्वरूपिणी ।
 हस्तालम्बं दिशेद्यस्मै स भक्तो जायतेतराम् ॥ २० ॥
 अहं ब्रह्मादयश्चापि देवाः सर्वे निजात्मना ।
 समाराध्य परामेनां सहजां सत्कृति ययुः ॥ २१ ॥
 आदिलक्ष्मीरियं ज्ञेया श्रीमद्रामचन्द्राश्रिता ।
 इहावतीर्णैः सहजारामी विज्ञाय भास्मिनि ॥ २२ ॥
 वत्प्रपोदवनंधाम सर्वधामशिरोमणि ।
 तथैवान्यः परिकरः प्रादुर्भूतोऽत्र सर्वशः ॥ २३ ॥
 इति विज्ञाय विबुधा ब्रह्माद्या अपि संततम् ।
 भवद्गृहद्वारदेशं निभृतं पर्युपासते ॥ २४ ॥
 अस्यास्त्वं मातृभावेन पितृभावेन नन्दनः ।
 ब्रह्मादिदिविषट्वृन्द वन्दितुं पदमीयतुः ॥ २५ ॥
 भवतां भवने नित्यं लक्ष्मीवैकुण्ठवासिनी ।
 हस्ते पद्ममुपादाय मार्जनं कुरुते भृशम् ॥ २६ ॥
 यत्र यत्र च ते पुत्री दधाति सहजा पदम् ।
 तत्र तत्र प्रमाण्येषा पद्मा पद्मेन राजिनि ॥ २७ ॥
 माहात्म्यमस्या जानीहि श्रीराजिनि परात्परम् ।
 यत्रोपनिषदां दृष्टिरपि मूढायते भृशम् ॥ २८ ॥
 नास्याः स्वरूपं जानन्ति तत्त्वेन निगमा अपि ।
 अतस्ते नेति नेतीति ब्रुवाणा अवतस्थिरे ॥ २९ ॥
 लक्ष्मीर्गौरी गिरां देवी गङ्गा गायत्र्यधीश्वरी ।
 अस्या एव कलाः सर्वाः सहजानन्दनीश्रियः ॥ ३० ॥

सपासव्यासयोगेन गायन्त्येनां श्रुतेर्गिरः ।
प्रेमानन्दमयी ज्योत्स्नां परब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥ ३१ ॥

अंशैः कलाभिश्च विभूतिभिश्च क्रीडत्यसावेकपरप्रतिष्ठा ।
अनेकनामाकृतिरूपयुक्ता नित्या विशुद्धा खलु नित्यमुक्ता ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
श्रीशुकजनकसंवादे सहजोपाख्याने द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

श्रीराजन्युवाच

आख्याहि भगवन्मह्यं सहजायाः शुभान् गुणान् ।
येषु संश्रुतमात्रेषु प्रमोद उपजायते ॥ १ ॥
यदि नित्या नित्यधामा सहजा राघवप्रिया ।
मम गेहे कथं जाता संशयोऽयं महेश्वर ॥ २ ॥
अनादिनिधना सेयंकस्मात्समुपजायते ।
इमं मे संशयानायाः संशयं छिन्धि शंकर ॥ ३ ॥

श्रीशिव उवाच

इत्थं श्रीराजिनीदेवि किमु विस्मृतवत्यसि ।
त्वयैवाराधिता पूर्वं सह भर्ता शुचिन्तते ॥ ४ ॥
कृपयैवावतीर्णं परा श्रीर्युवयोगर्गै ।
त्वं प्रभासि पुराजन्मन्ययं श्रीनन्दनो रविः ॥ ५ ॥
कोटिकल्पयुगाध्यक्षौ भगवन्तौ युवामिमौ ।
अनेकवर्षपर्यन्तं भवती रविणा सह ॥ ६ ॥
आराध्य सहजाराममीदृशं भाग्यमाप ह ।
अन्याश्चापि प्रिया विष्णोस्तत्रैतस्याः शुभाः कलाः ॥ ७ ॥
व्रजे च यावत्यो गोप्यस्ता अस्याः सुप्रभावजाः ।
प्रमोदवनसीभाग्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ८ ॥

आविर्भावान्तराण्यस्य बैकुण्ठादीनि राजिनि ।
 वैकुण्ठं चापि गोलोको मथुरा द्वारकापि च ॥ ९ ॥
 ध्रुवस्थानं भ्रुवोर्मध्यं सूर्यमण्डलमेव च ।
 श्रीमद्वन्दवावनं धाम सर्वमेतत्प्रभात्मकम् ॥ १० ॥
 इदं हि सहजं धाम परं ब्रह्ममयं स्फुटम् ।
 सहजायाश्च रामस्य रसलीलाविलासभूः ॥ ११ ॥
 एतत्स्थानमधिष्ठाय सहजानन्दिनी स्वयम् ।
 रमतेऽप्राकृतैर्भविर्भावभुक्तिचिदात्मिका ॥ १२ ॥

 अस्याः सेवनमात्रेण निर्बन्धो जायते नृणाम् ।
 न मन्त्रो नापि चैवार्चा न जपो न तपस्तथा ॥ १३ ॥
 प्रेमसेवामपेव्यैषा मोचयेद्वबन्धनात् ।
 इयं निःसाधना मुकिर्मया तुभ्यं निगद्यते ॥ १४ ॥
 नामैवास्याः कोटिर्थस्वधिकं गोपभामिनि ।
 ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा मुच्यते जनः ॥ १५ ॥

 भावयेच्चित्तकमले प्रमोदवनमद्भुतम् ।
 विपुलं सच्चिदानन्दं कोटिकल्पद्रुमाश्रितम् ॥ १६ ॥

 हेममारकतीं भूमिं रत्नाङ्गणसुविस्तराम् ।
 अनेककोटिसूर्येन्दुप्रकाशां मण्डलाकृतिम् ॥ १७ ॥
 वनानि तत्रभास्वन्ति वलीतरुमयान्यहो ।
 कल्पद्रुमा यत्र लता यत्र कल्पलताः शुभाः ॥ १८ ॥

 हेमदण्डमयाः स्तम्भा विटपा रत्नविस्तराः ।
 हरिन्मणिमयाः पर्णाः कोटिरत्नं प्रसूनिनः ॥ १९ ॥
 अमिताः फलसंदोहाः सद्यः स्वादामृतोपमाः ।
 अगोचरो रसो येषां मोक्षानन्दरसाधिकः ॥ २० ॥

 तद्रसामृतसम्पूर्कां सुरसां सरयूमिह ।
 ज्योत्सनावर्णप्रवाहाढ्यां मुक्तामाणिक्यकूलिनीम् ॥ २१ ॥
 राजहंसकुलच्छन्नां कह्लारोत्पलगन्धनीम् ।
 स्नास्यद्गोपिगणाकीर्णरत्ननिःश्रेणिशोभिताम् ॥ २२ ॥

 सिद्धचारणगन्धर्वस्नानकालसुखप्रदाम् ।
 सुवर्णपद्मजाकीर्णं गोपराजप्रपूजिताम् ॥ २३ ॥
 तत्कूलयोरुभययोः कुञ्जपुञ्जसुमञ्जुलम् ।
 प्रमोदविपिनं ध्यायेद्वत्पर्वतशोभितम् ॥ २४ ॥

महीषधीज्वलतसानुकन्दरोपत्यकादिकम् ।
 रत्नस्फटिकमाणिकयसानुव्यासदिगम्बरम् ॥ २५ ॥

रत्नाद्रिं कामगहनं सौगन्धिकगिरि तथा ।
 अनेकोपवनारामकुञ्जशोभाद्यमुत्तमम् ॥ २६ ॥

महावैकुण्ठात्परं तद् रामवैकुण्ठसंज्ञितम् ।
 तत्र श्रीसहजानन्दावनं सर्ववनोपरि ॥ २७ ॥

अशोकवनमुत्फुलसर्वतुकुमुकाकरम् ।
 यत्र कामोद्भवः शोकस्तथा विरहसम्भवः ॥ २८ ॥

शार्निं नीतोऽनया तस्मादशोकवनमीरितम् ।
 लतामण्डपमञ्जल्यं वहत्रिविधमारुतम् ॥ २९ ॥

सर्वानन्दमयं धाम रामकामप्रपूरणम् ।
 तत्र धाम्नि स्थितां ध्यायेदालीभिः परिशीलिताम् ॥ ३० ॥

लवंगमञ्जरीरूपमञ्जरीरतिमञ्जरी ।
 आनन्दमञ्जरीप्रेममञ्जरीरसमञ्जरी ॥ ३१ ॥

कर्पूरमञ्जरीरंगमञ्जरीरूचिमञ्जरी ।
 माधुर्यमञ्जरीत्पाद्याः सर्वाः शीलगुणोत्तराः ॥ ३२ ॥

रूपोत्तराः सौकुमार्याः सौभाग्यगुणगाह्वयाः ।
 रामनायकसौन्दर्य सुधास्वादचकोरिकाः ॥ ३३ ॥

अन्याश्च ललिताद्यास्ताः सीमाः सौभाग्यवारिधे ।
 सहजानन्दिनीरामप्रेममत्ताः समन्ततः ॥ ३४ ॥

ताभिः समेतां सुभगां सुकुमारीं सुमाधुरीम् ।
 सुपाय्वां सुपाण्डित्यां सुलास्यां च सुविग्रहाम् ॥ ३५ ॥

सुलीलां सुदतीं सूर्मि सुकपोलां सुहासिनीम् ।
 सुलापां सुकवित्वाख्यां सुभाग्यां सुमनोहराम् ॥ ३६ ॥

सखीनां पद्महस्तानां मध्ये पद्मैकहस्तिनीम् ।
 विद्युलताचमत्कारसर्वतोगात्रभास्वराम् ॥ ३७ ॥

नीलशाटीपरीधानां तस्काङ्गविग्रहाम् ।
 नीलोयदमध्यस्थां विद्युलेखामिवोद्धताम् ॥ ३८ ॥

सद्यः प्रसादसुमुखीं स्मयमानमुथाम्बुजाम् ।
 पद्मिनीकोटिसौरभ्यवशीकृतमधुव्रताम् ॥ ३९ ॥

मधुगन्धमदोन्मत्तैर्मधुपैरूपसेविताम् ।
 प्रत्यञ्जसौरभोलासमधुमादविकामयीम् ॥ ४० ॥

अधस्तात्कल्पवृक्षस्य श्रीरत्नवेदिकोपरि ।
 रत्नसिंहासनासीनां सेवितामप्सरोगणैः ॥ ४१ ॥
 धृताची मेनका रम्भा उर्वशी पुंजिकस्थली ।
 तिलोत्तमा मंजुघोषा सुकेसी मदनोत्सवा ॥ ४२ ॥
 इत्याद्याभिः सुवर्ग्याभिर्दिव्याभिरूपवीणिताम् ।
 कथाचिद्दृतरत्नौघवर्षणच्छत्रमण्डलाम् ॥ ४३ ॥
 काम्यांचिद्वारुचन्द्रांशुचामरद्वन्द्वीजिताम् ।
 काम्यांचित्स्फटिके पीठे संवाहितपदाम्बुजाम् ॥ ४४ ॥
 रत्नभूषणहस्ताभिरन्याभिरूपसेविताम् ।
 ताम्बूलवीटिकारत्करंजयुतपाणिभिः ॥ ४५ ॥
 रामाभिरामरामाभिः समंतात्पर्युपासिताम् ।
 पुष्पहारसनाथाभिस्थाभिः समुपासिताम् ॥ ४६ ॥
 मन्दोद्योतिस्मतज्योतस्नाविधूनिततमोगुणाम् ।
 मूर्तिमद्भूश्च निधिभिः समंतादुपसेविताम् ॥ ४७ ॥
 सरस्वत्या यमुनया गङ्गाया च निषेविताम् ।
 पाञ्चजन्येन शङ्खेन चक्रेण^१ सुदर्शनेन च ॥ ४८ ॥
 कौमोदक्या च गदया पद्मेन भुवनात्मना ।
 शार्ङ्गेण चैव धनुषा दिव्यैरन्यैस्तथाऽऽयुधैः ॥ ४९ ॥
 अप्राकृतैस्तथा सर्वैः पदार्थरूपसेविताम् ।
 कालेन मायया चापि विद्यपाविद्या तथा ॥ ५० ॥
 गुणैः सत्त्वादिभिश्चैव तत्त्वैर्देवतविग्रहैः ।
 ईषददृगंशसंपातप्रसादवरकाङ्क्षभिः ॥ ५१ ॥
 परिचारकसंदोहैर्दूरतः पर्युपासिताम् ।
 प्रेमसाग्राज्यमहिषीं प्रमोदवननायिकाम् ॥ ५२ ॥
 महापुरुषधौरेयपर्युपास्यपदाम्बुजाम् ।
 ब्रह्मादिसुरकोटीशैः सेव्यमानां समंततः ॥ ५३ ॥
 एवंविधां तां सहजां चिदानन्दपदेश्वरीम् ।
 योध्यायेद्राजिनीं देवीं तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ५४ ॥
 सहजानन्दनीभक्तिः प्रारब्धस्यापहारिणी ।
 कर्मज्ञानादिकं सर्वं तत्तुल्यं नैव विद्यते ॥ ५५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशक्जनकसंवादे सहजोपाख्याने त्रिष्णितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्ठितमोऽध्यायः

श्रीशिव उवाच

कदाचिदेषा सहजा स्वयमात्मर्ति गता ।
 लयं कृत्वा प्रपञ्चस्य भोक्तुकामैव केवलम् ॥ १ ॥
 निःशेषयित्वा निखिलं द्वन्द्वातीता बभूव ह ।
 तदा भक्तान् स्वयं भुक्तान् प्रवेशितवती तनौ ॥ २ ॥
 ततः पूर्वमनावृष्टिर्जातिद्वादशवार्षिकी ।
 अतपश्च रविश्चण्डो मण्डलद्वादशात्मकः ॥ ३ ॥
 तेन शुष्कं जगत्सर्वं सहस्थावरजंगमम् ।
 कालजीमूतसंघातस्ततः प्रावर्षतोन्नकैः ॥ ४ ॥
 तत एकार्णवे जाते वसिष्ठाद्या महर्षयः ।
 मञ्जमाना महात्रासादेनां तुष्टुवुरङ्गसा ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः

नमो ब्रह्मस्वरूपिण्ये स्वानन्दघनमूर्तये ।
 व्यक्ताव्यक्तातिर्वर्तिन्ये स्वप्रकाशचिदात्मने ॥ ६ ॥
 गिरां देव्यै च नित्यायै शब्दार्थाखिलमूर्तये ।
 सप्रपञ्चाप्रपञ्चायै स्वतन्त्रायै नमो नमः ॥ ७ ॥
 महाकालकलावत्यै परिणामैकहेतवे ।
 नमस्ते स्थूलसूक्ष्मादिजगद्विधारणात्मने ॥ ८ ॥
 गुणातीते गुणाधारे जीवशक्त्यङ्गुरात्मिके ।
 वाचातीते परे मातः सहजे पाहि सेवकान् ॥ ९ ॥
 यर्हेवेदं जगत्कर्तुमिच्छा प्रादुरभूतसती ।
 तर्ह्येव तत्क्षणादेतद् दृश्यजातमदृश्यत ॥ १० ॥
 सच्चिदानन्दरूपा त्वं व्यापिका परमात्मिका ।
 अंशानंशा विशिष्टांशा स्वरूपगुणरूपिका ॥ ११ ॥
 त्वमुपादानमेतस्य निमित्तं त्वं परा चितिः ।
 एकधानेकधा चापि विद्वद्भिः परिगीयसे ॥ १२ ॥
 त्वं शक्तिस्त्वं शक्तिमती त्वं धर्मश्चासि धर्मिणी ।
 सर्वाभिन्नस्वरूपत्वादेवि ब्रह्मेति गीयसे ॥ १३ ॥
 ये त्वां समाश्रितामर्त्या मृत्युत्रासवशीकृताः ।
 तेषाममृतरूपासि किमन्यत्कथयामहे ॥ १४ ॥

क्षयेऽपि विश्वस्य चराचरस्य त्वदीयमानन्दमयं पुराणम् ।
जागर्ति तद्वाम प्रमुद्वनाख्यं यत्र प्रकृत्या नु गुणा भवन्ति ॥ १५ ॥

त एव भाग्यैर्विधुरा मनुष्याः श्रीसदगुरुपास्तिपराद्मुखाश्च ।
ये मातरद्वा निर्गमैर्निरुद्धां न वै तवाङ्ग्रह्यौः पदवीं श्रयन्ते ॥ १६ ॥

सम्प्राप्य च त्वच्चरणारविन्दं परामृतसाविमहामरन्दम् ।
न कर्मणां ज्ञानपथस्य वापि पश्यन्ति नो वान्यसुरौघवकान् ॥ १७ ॥

ये ब्रह्मभूताः सहसा प्रसन्ना विशोकवाङ्छाः समसर्वभूताः ।
सम्प्राप्य ते त्वच्चरणाम्बुजस्थां भक्तिं सुधां वीततृष्णो भवन्ति ॥ १८ ॥

तावन्न ते धामनि मोदमाना माद्यन्ति तैस्तैरमृताधिभोगैः ।
यावन्न ते पादसरोजयुग्मे नैसर्गिको जायत एव भक्तिः ॥ १९ ॥

ये वैष्णवं भूष्णुतामाः पदं तन्महामहाभागवतप्रधानाः ।
ते पूर्वमद्वा भवतीं भजन्ते परां रमांवै श्रियमादिलक्ष्मीम् ॥ २० ॥

अस्मिन् महाब्रह्मपुरे प्रकाम यत्पुण्डरीकं दहरं सुवेशम् ।
तर्त्स्मिन्द्वात्मा दहराभिधोऽन्तराकाश एतत्तव धाम नित्यम् ॥ २१ ॥

यदस्ति किंचिदिह यच्च नास्ति तत्सर्वमत्रैव परं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वे च कामा विषयाश्च सर्वे परामृतानन्दमया विभान्ति ॥ २२ ॥

तत्त्वं तदन्विष्य तव स्वरूपं जिज्ञासमाना मुनयो विमानाः ।
भवन्ति मुक्ताः कर्तिचित्प्रपद्य नातः परं ते पुनरावृतन्ते^१ ॥ २३ ॥

सम्प्रत्यस्मान् कालवेगेन मूढान् नष्टप्रायान् नष्टहृदबुद्धिवृत्तीन् ।
त्वं त्रायस्व त्राणकर्त्तेह नान्यो यस्मादेषा त्वत्समुत्थैव भीतिः ॥ २४ ॥

इति तेषां प्रपक्षानां मज्जतां सागरोदके ।
सद्यः समुद्धृतिं कर्तुं दिव्यां नावं ससर्ज सा ॥ २५ ॥

तस्यामारोप्य नीकायां महापद्मदलीकृतौ ।
स्वयं च वाहिका भूत्वा प्रलयाब्धेरतारयत् ॥ २६ ॥

नक्षत्रग्रहताराद्यैः स्तूयमाना महर्षिभिः ।
पोतवाहस्वरूपेण स्वयं च शुशुभेतराम् ॥ २७ ॥

इत्यमेषा सुविक्रान्ता स्वतन्त्रा च महोजिता ।
महाप्रलयपाथोधेर्मुनिवर्यनितारयत् ॥ २८ ॥

तदस्याश्चरितं दृष्ट्वा महर्लोकस्थिताः सुराः ।
अवाकिरत् कल्पवृक्षप्रसूनैः सहजेश्वरीम् ॥ २९ ॥

१. पुनरावर्तन्ते-इत्यर्थः ।

आब्रह्मभुवनात्सर्वे देवाश्च शरणं गताः ।
 तेऽपि संतारिताः काले प्रादुर्भूय स्वविक्रमैः ॥ ३० ॥
 इदं स्तोत्रं वसिष्ठाद्यैर्मुनिभिः कीर्तिं तु यत् ।
 यः पठेत् सततं प्रातस्तस्य श्रीर्वरदा स्वयम् ॥ ३१ ॥
 यथ्विसंध्यं पठेत् स्तोत्रं तस्य श्रीसहजेश्वरी ।
 सद्यः प्रसन्ना कुरुते निश्चलां धनसम्पदम् ॥ ३२ ॥
 सद्यस्तारपते मृत्योर्ददाति प्रेमसम्पदम् ।
 श्रीरामचरणाम्भोजे करोति च सुनिर्वृतिम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशुक्लजनकसंवादे सहजोषाख्याने चतुषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

श्रीशिव उवाच

अस्याः श्रीसहजेशान्यास्त्वत्पुत्र्या गोपभामिनि ।
 महिमानमिमं वक्तुं क्षमो देवि कियानहम् ॥ १ ॥
 इयं कालस्वरूपेण सततं पर्युपस्थिता ।
 ग्रहनक्षत्रतारादीन् सततं चालयत्युत ॥ २ ॥
 यावन्तः कालावयवास्तेऽस्य विग्रहसंश्रयाः ।
 शैशुमारमिदं चक्रं कालमूर्तेः शरीरकम् ॥ ३ ॥
 यत्र नक्षत्रताराणां मण्डलं पर्यवस्थितम् ।
 उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति घटीयन्त्रवदी दृशाः ॥ ४ ॥
 कालस्य सूक्ष्मावयवा व्यापकाः सर्वभूतगाः ।
 पार्थिवा अम्मयाइचैव तैजसा वायवास्तथा ॥ ५ ॥
 नाभसा मानसाश्चैव व्यापकाः कालविग्रहाः ।
 स्थिरं स्थिरचरं चैव चरं चैवाचरं तथा ॥ ६ ॥
 स्थिरं चैव चरं चैव क्रमतः परिकीर्तिताः ।
 शुक्लपक्षप्रतिपदि पूर्वं सूर्योदयात्किल ॥ ७ ॥

षष्ठिदण्डप्रभाणेन पार्थिवादीन् विभावयेत् ।
 उषः पार्थिवकं ज्ञेयं नाभसं चारुणोदये ॥ ८ ॥
 मन्दं मन्दतरं चैव तथा मन्दतमं भवेत् ।
 अतिमन्दं मन्दमन्दं घटिकाः पार्थिवाश्रयाः ॥ ९ ॥
 धीतं धीततरं चैव तथा धीततमं भवेत् ।
 अतिधीतं धीतधीतं घटिका आप्यसंश्रयाः ॥ १० ॥
 ज्वलितं प्रज्वलितकं सुप्रज्वलितकं तथा ।
 अतिप्रज्वलितं चैव ज्वलिताज्वलितं तथा ॥ ११ ॥
 पञ्चपञ्च इमा ज्ञेयास्तैजसात्मकसंश्रयाः ।
 वेगं वेगतरं चैव तथा वेगतमं तथा ॥ १२ ॥
 अतिवेगं महावेगं घटिका वायवाश्रयाः ।
 आकाशं चावकाशं च महाकाशं विकाशकम् ॥ १३ ॥
 अत्याकाशमिति ज्ञेया घटिका नाभसाश्रयाः ।
 संकल्पं च विकल्पं च निवृत्तं च प्रवर्तकम् ॥ १४ ॥
 अतिवृत्तकं च ज्ञेया घटिका मानसाश्रयाः ।
 षष्ठिदण्डात्मकः काल इति तुभ्यं प्रकीर्तिः ॥ १५ ॥
 एतन्मूलमिदं विश्वं ब्रह्माभ्यन्तरभेदतः ।
 बाह्यं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डात्मकमीरितम् ॥ १६ ॥
 आभ्यन्तरं तदेवेदं ब्रह्माण्डरचनात्मकम् ।
 इडा वामवहा नाडी पिंगला दक्षिणाश्रया ॥ १७ ॥
 तयोर्मध्यगता सूक्ष्मा सुषुम्णेति प्रकीर्तिता ।
 सूर्यचन्द्राग्नयस्तासु प्रतिष्ठितमा मताः ॥ १८ ॥
 स्थूलसूक्ष्मप्रभेदेन पञ्चभूतानि चैव हि ।
 तेषां मात्रा इन्द्रियाणि देवा इन्द्रादयस्तथा ॥ १९ ॥
 दिशोऽन्तरिक्षमरुतः समुद्रा गिरयस्तथा ।
 नद्यो भूतगणाश्चैव स्वस्वस्थानसमाश्रयाः ॥ २० ॥
 तत्रैव संश्रिता लोकाः सप्ताधः सप्त चोपरि ।
 मूलाधारं सभारभ्य षट् चक्रास्तत्र संश्रिताः ॥ २१ ॥
 मूलाधारे स्थितः श्रीमान् शेषो नारायणः स्वयम् ।
 स ब्रह्मा स शिवः सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद् ॥ २२ ॥
 गणेशो वाक्पतिश्चैव सर्वदेवमयात्मकः ।
 तस्यैव शक्तयः सर्वाः प्रसूता देवतागणाः ॥ २३ ॥

चतुर्दलं स्थानयस्य मूलाधारे प्रकीर्तितम् ।
 गणराजस्वरूपेण स्वयं तत्र प्रतिष्ठितः ॥ २४ ॥
 लेखनीपुस्तकधरः सरस्वत्याभिर्मिष्टिः ।
 स्वाधिष्ठानं षट्दलं च तत्र ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ॥ २५ ॥
 विद्याकमण्डलुधरो निगमत्रय भूषितः ।
 स्वशक्त्या वेदरूपिण्या गायत्र्या चाभिर्मिष्टिः ॥ २६ ॥
 मणिपूरं दशदलं तत्र विष्णुः श्रिया युतः ।
 शङ्खचक्रगदापद्मभूषितः शुद्धसत्त्वभाक् ॥ २७ ॥
 अनाहतं रविदलं चक्रं सम्परिकीर्तितम् ।
 तत्र रुद्धः स्वशक्त्या च पार्वत्या भाति भूषितः ॥ २८ ॥
 विशुद्धं षडशदलं पुरुषोऽत्र प्रतिष्ठितः ।
 प्राणेश्या जीवशक्त्या स नित्यमेवाभिर्मिष्टिः ॥ २९ ॥
 सहस्रानन्दद्वकर्णः सहस्रपदब्रह्मुकः ।
 जागर्ति सर्वजीवानामधिष्ठाता स्वयं प्रभुः ॥ ३० ॥
 आज्ञाचक्रं च द्विदलं परमात्मात्र संस्थितः ।
 चिच्छक्त्यालिङ्गितः साक्षाच्छब्दार्था नामगोचरः ॥ ३१ ॥
 तदूर्ध्वं तत्परं स्थानं सहस्रदलकाननम् ।
 तत्कर्णिकास्थितश्चन्द्रस्तत्र हंसः प्रतिष्ठितः ॥ ३२ ॥
 तत्र ब्रह्मा परं दिव्यं क्षराक्षरं पदातिगम् ।
 न रीहं निर्गुणं साक्षात्नित्याकारं सुरञ्जनम् ॥ ३३ ॥
 वेद्यं वेदातिगं चापि सर्वोपादानकारणम् ।
 यत्प्राप्य नातिवर्तेत तन्मयो भवति ध्रुवम् ॥ ३४ ॥
 बाह्यमाभ्यन्तरं चैवं मया तुभ्यं प्रकीर्तितम् ।
 सहजानन्दनीशक्त्या सर्वमेतद्विजूम्भितम् ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मापि तन्मयं विद्धि यत्पूर्णममृताव्ययम् ।
 रामेति यस्य वै नाम तद्रूपं वापि यन्मयम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 श्रीशुक्जनकसंवादे सहजोपाख्याने पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्बष्टुतमोऽध्यायः

श्रीशिव उवाच

अस्याः सम्राज्यपदवी प्रमुद्धने प्रतिष्ठिता ।
तत्रस्था कालमायादीनाज्ञापयति राजवत् ॥ १ ॥

अस्याः कटाक्षमात्रेण कोटिब्रह्माण्डनिर्मितिः ।
कोटयश्च विरचीनं विष्णुनां चैव कोटयः ॥ २ ॥

कोटयश्चैव रुद्राणां शक्राणां चैव कोटयः ।
उत्पद्यन्ते विकुर्वन्ति विलीयन्ते ततस्तथा ॥ ३ ॥

एकं सृजति ब्रह्माण्डमेकं स्थापयते तथा ।
एकं संहरेत चैषा कटाक्षक्षेपमात्रतः ॥ ४ ॥

जानन्ति काल इत्येनां केचिद्वेदार्थकोविदाः ।
केचित्कर्मेति जानन्ति स्वभावमिति चापरे ॥ ५ ॥

केचित्पुरुष इत्येनां जगुरन्येऽक्षरात्मकाम् ।
केचित्तत्त्वात्मिकामेनां जगुर्ब्रह्मेति चापरे ॥ ६ ॥

केचित्पूर्णं परं ब्रह्म पुरुषोत्तमशब्दितम् ।
स्वतन्त्रेच्छं गुणाधीशं कल्याणगुणभूषणम् ॥ ७ ॥

वदन्त्येनां वेदवाक्यैः सहजानन्दिनीश्वरीम् ।
नास्याः पारं विजानन्ति ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ८ ॥

श्रीराम एव जानाति तत्त्वमस्या यथातथम् ।
कदाचिदेषा सहजा स्वात्मलीलामुपाश्रिता ॥ ९ ॥

सम्मोहश्चति तं चापि श्रीरामं किमुतेतस्म ।
अस्या लीलावशाद् रामो मानुषं भावमाश्रितः ॥

लोके मूढं इवाभाति किमुतान्यस्य वै कथा ॥ १० ॥

श्रीराजिन्युवाच

अस्या माहात्म्यमुदितं भवता यत्विलोचन ।
न तत्र मम संदेहो पदात्थ भगवन् स्फुटम् ॥ ११ ॥

रामोऽप्यस्या भृहिमानं न वेत्ति थतु प्रोक्तंभवता पार्वतीश ।
तन्मे चित्ते संशयोऽभूमित्वान्तं यस्मादेषा तदभिन्नस्वरूपा ॥ १२ ॥

श्रीशिव उवाच

तदभिन्नस्वरूपेयं सत्यमेव न संशयः ।
तदप्येषा कचित्स्वेच्छामात्रा तं चापिमोहयेत् ॥ १३ ॥

प्रवक्ष्याम्यत्र ते दिव्यमाख्यानं गोपभामिनी ।
अवतारकथारूपं सहजाया महाङ्गुतम् ॥ १४ ॥

आसीन्निमिकुले राजा जनको नाम धार्मिकः ।
सत्यसंघो दयानिष्ठो ब्रह्मज्ञो योगवित्तमः ॥ १५ ॥

सर्वानुकूलधिषणः सर्वस्य कमनीयधीः ।
विक्रमी शूरहृदयो याजको वेदवित्तमः ॥ १६ ॥

पूर्वोत्तरार्थकुशलः सिद्धान्तयज्ञो महामतिः ।
विवेचकः कृतश्रद्धो जितेन्द्रिय उदारधीः ॥ १७ ॥

दानकृच्छास्त्र निर्णेता निर्विकल्पो महामनाः ।
लोकोपास्तिपरः क्षान्तो विजयो तत्त्वदर्शनः ॥ १८ ॥

आस्तिकस्त्यागशीलश्च लक्ष्मीवान् दिव्यलक्षणः ।
शस्त्रास्त्रविद्यानिपुणः सर्वधर्मविशारदः ॥ १९ ॥

देवतातिथिनित्याचार्ततपरो विदितार्थकः ।
प्रमाणज्ञः सदा वीरः परदुःखनिवारकः ॥ २० ॥

रामभक्तिपरो राजा प्रजारञ्जनतत्परः ।
अनिन्दकः सुवदनः प्रसन्नः परिणामवित् ॥ २१ ॥

ईतिहर्ता वीतशोकः कालधर्मप्रचारणः ।
विचारपरमो वेत्ता अप्रमत्तः प्रतापवान् ॥ २२ ॥

सर्वभूतदयाशीलो हयमेधविशारदः ।
इन्द्रासनस्याधिष्ठाता द्यावाभूम्येकमण्डनः ॥ २३ ॥

कुलभारोद्धनकृद्धरित्रीभरणक्षमः ।
विप्राचार्नसदाचारो महालक्ष्मीप्रसादनः ॥ २४ ॥

आत्मज्ञो वीतरागश्च ग्राम्यधर्मपराङ्मुखः ।
सत्याचारपरो नित्यं प्रत्यक्षस्वात्मदर्शनः ॥ २५ ॥

महायोगीन्द्रसंसर्गी योगचर्चापरायणः ।
महोपनिषदर्थज्ञः सर्वत्र समदर्शनः ॥ २६ ॥

तस्य पालयतः पृथ्वीं मैथिलेन्द्रस्य धीमतः ।
नाधार्मिकोऽभूज्ञगति नाकृतिज्ञो न नास्तिकः ॥ २७ ॥

नासत्यवाऽ नालसश्च नावर्णश्रमपालकः ।
 नाशूरो नापि दुष्टात्मा न शठो नाजितेन्द्रियः ॥ २८ ॥
 स ऊङ्डवान् महावंश्यां राज्ञी सुनयनाह्वयाम् ।
 तपा सह धरित्र्या च मुमुदे राजपुञ्जवः ॥ २९ ॥
 राज्ञी सुनयना देवी महालक्ष्मीप्रपूजने ।
 अविच्छिन्नमतीर्जाता भर्त्रा सह नृपेण च ॥ ३० ॥
 प्रसन्ना श्रीः स्वयं साक्षात्तुर्धा तदगृहेऽभवत् ।
 स्वयं श्रीसहजादेवी ह्येषा जाता स्वरूपतः ॥ ३१ ॥
 सा सीतेति समाख्याता द्वितीया चोर्मिलाभवत् ।
 तृतीया माण्डवीत्याख्या श्रुतकीर्तिश्चतुर्थिका ॥ ३२ ॥
 एवं दशरथगेहे जातो रामचन्द्रः स्वयम् ।
 त्रिभिर्वैलक्ष्मणाद्यैरंश्यैश्च कार्यविधित्सया ॥ ३३ ॥
 अथो जनकराजस्य कन्यास्ता वयसान्विताः ।
 जाताः स्वयंवरोद्युक्ता अप्राकृतगुणान्विताः ॥
 अथ श्रीनारदोऽस्येत्य प्रोवाच जनकं प्रति ॥ ३४ ॥

श्रीनारद उवाच

एतास्ते कन्यका राजन् साक्षालक्ष्मीस्वरूपिणीः^१ ।
 अप्राकृतैरेव परैः पुरुषैः पुरुषर्षभैः ॥ ३५ ॥
 ऊह्याः पाणिग्रहेणेति पणं कुरु महीपते ।
 इत्युक्त्वा प्रगते स्वर्गं देवर्षौ नारदाभिधे ॥ ३६ ॥
 पणं चक्रे स्वयं राजा कठिनं सुविचक्षणः ।
 न्यस्तं मम गृहे साक्षाद्धनुः शम्भोर्दुरासदम् ॥ ३७ ॥
 य एतद्वोपयेद्वीरः स एता उद्विष्यति ।
 इति ढक्कारवं लोके वादयामास मैथिलः ॥ ३८ ॥
 ततो देशाधिपाः सर्वे राजानः समुपागताः ।
 पूर्वदक्षिणपाश्चात्या उत्तरत्रनिवासिनः ॥ ३९ ॥
 स्वयंवरे तु सीताया जातः कोलाहलो महान् ।
 आगच्छद्विर्महीपालैर्नादेशनिवासिभिः ॥ ४० ॥
 महान्तं रवमाकर्ण्य मिथिलायां स्वयंवरे ।
 महोत्सवं च भूपानां राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥
 रामं त्रिभुवनारामं गुणरत्नमहाकरम् ॥ ४१ ॥

१. आष्ट्रप्रयोगः ।

राजोवाच

उपस्थितोऽयं सुमहानुत्सवो मिथिलापुरे ।
 वीरस्वयंवरोत्साहे सीतायाः सुमनोहरे ॥ ४२ ॥

यूथं रविकुलोऽङ्गता रघुवंश्याः कुमारकाः ।
 कथं न गच्छत परं तत्र सीतास्वयंवरे ॥ ४३ ॥

वीरकृत्यमिदं तावज्जगत्यां पर्युपस्थितम् ।
 शिवचापारोपणाय जनकेन कृतः पणः ॥ ४४ ॥

मैथिली तत्र लाभो वै जनकेन्द्रसुता परा ।
 श्रूयते सहजा देवी चतुर्धाजिनि तदगृहे ॥ ४५ ॥

ब्रह्मादीनां सुरेण्ड्राणां मुखेभ्यो यन्मया श्रुतम् ।
 चतुर्धा श्रीःस्वयं जाता जनकेन्द्रस्य वेशमनि ॥ ४६ ॥

चतुर्धा मदगृहेऽप्यद्वा जातो रामचन्द्रः स्वयम् ।
 भवानेकः स्वयं रामख्योऽभी लक्ष्मणादयः ॥ ४७ ॥

एतद्युक्ततमं मन्ये विधिनैवोपपादितम् ।
 मन्ये जातमिदं कायं रघुवंशसुमङ्गलम् ॥ ४८ ॥

अत्र प्रयतनीयं वै भवद्भिः कृतनिश्चयैः ।
 एवंविधे वै विषये शूराणां सुमहोत्सवः ॥ ४९ ॥

तत्र गत्वा समारोप्यहरकार्मुकमुत्तमम् ।
 कण्ठे निक्षेपय श्रीमन् सीतास्वयंवरस्तजम् ॥ ५० ॥

इत्यं नृपतिना रामस्तत्कषणे प्रतिबोधितः ।
 अङ्गीचकार सहसा मुखदाक्षिण्यमात्रतः ॥ ५१ ॥

किन्तु संस्मार तां नित्यां स्वात्मशक्तिमनन्यधीः ।
 प्रमोदवनलीलानामीश्वरीं सहजेश्वरीम् ॥ ५२ ॥

इयं वृत्तं समाकर्ण्य सा मे किं नु वदिष्यति ।
 तस्याः कटाक्षवशगो वेषामि स्वात्मना ह्यहम् ॥ ५३ ॥

हृदये मम सा नित्यं वसत्येव न संशयः ।
 अद्य प्रमोदविपिने सा मे किं नु करिष्यति ॥ ५४ ॥

इति चिन्तासमाविष्टो न सुष्वाप दिवानिशम् ।
 अन्येद्युः सरयूपारे स्वरहस्यस्थलीं प्रति ॥ ५५ ॥

जगाम यत्र सहजां नित्यं रमयति स्वयम् ।
 एतद्वि वृत्तं रामस्य नापोध्यावासिभिर्जनैः ॥ ५६ ॥

जायते सखिभिश्चापि कृते श्रीलक्ष्मणं प्रभुम् ।
 तत्रासौ रममाणेऽपि दृष्टः सहजया स्फुटम् ॥ ५७ ॥

उद्विग्न इव चित्तेन पितुराज्ञां स्मरन् मुहुः ।
 तदा सहजया प्रोक्तः सविलासमुदारया ॥ ५८ ॥
 उद्विग्न इवहे कान्त लक्ष्यसेऽद्य कुतो मया ।
 आविष्ट इव शोकेन केनापिधार्षितो यथा ॥ ५९ ॥
 एतद्वच्छनुचितं भर्तुः स्वतन्त्रेच्छस्य ते प्रभोः ।
 एतन्मूलमहं नाथ पृच्छामि त्वां विशेषतः ॥ ६० ॥

श्रीराम उवाच

अहं त्वद्वशगो नित्यं सहजानन्दनीश्वरि ।
 सीतास्वयंवरं गन्तुमुक्तः पित्रा न संशयः ॥ ६१ ॥
 आवयोश्च रहःप्रेमज्ञायते नेतरैर्जनैः ।
 प्राकृतैर्लोकधर्मज्ञप्राकृतमनुत्तमम् ॥ ६२ ॥
 अतोऽहमुन्मना वृत्तः पितुराजानपायिनी ।
 अनपायि च ते प्रेम कथमन्यां समुद्दहे ॥ ६३ ॥
 स्वप्नेऽपि नेतरां जाने त्वां विना सहजेश्वरी ।
 पाशारज्जु रुभयतः पतिता मे न संशयः ॥ ६४ ॥
 इति श्रुत्वा प्रियवचः सहजा प्रत्युवाच तम् ।
 ईषत्स्मतरुचिज्योत्सनादीपिताक्रोडमण्डपा ॥ ६५ ॥

श्रीसहजोवाच

जनकस्य गृहे साक्षादहमेवाजनि प्रभो ।
 कर्तुं बहुतरा लीलास्त्वया साकं रघूद्वह ॥ ६६ ॥
 त्वं चेत्प्रमोदविपिनादवतीर्णे रघोः कुले ।
 अवतीर्णहिमपि वै निमिचन्द्रकुले तदा ॥ ६७ ॥
 उपासकः स मे राजा महिष्या सह योगवित् ।
 पुत्रीभावमतः प्राप्ता चतुर्धा तदगृहेस्म्यहम् ॥ ६८ ॥
 प्रथमां तु भवान् वोढा द्वितीयां लक्ष्मणः स्वयम् ।
 तृतीयं भरतः श्रीमाश्वतुर्थी शत्रुसूदनः ॥ ६९ ॥
 दृत्येवमौत्मनोऽशैस्त्वं चतुभूरिविक्रमैः ।
 कर्ता पाणिग्रहं नाथ तन्ममैव सुमङ्गलम् ॥ ७० ॥
 न जातु कश्चिदन्यस्तां वोढा सीतां स्वयं श्रियम् ।
 अवतीर्ण विलासार्थं मदभिन्नस्वरूपिणीम् ॥ ७१ ॥

स वै राजा निमेवंश्यो ज्ञान निष्ठो दृढ़व्रतः ।
 योगी ब्रह्मविदां श्रेष्ठो भक्तिकामो बभूव ह ॥ ७२ ॥
 तस्य भक्तिकलां पूर्णा कर्तुं प्रमुदकाननात् ।
 अवतीर्णा स्वयमहं स्वांशनैव स्वरूपतः ॥ ७३ ॥
 इति विज्ञायभगवन् सीतामुद्वह निश्चितम् ।
 रमयिष्याम्यर्हं तेन स्वरूपेण सदा प्रिय ॥ ७४ ॥
 प्रमोदकानने चाहं स्वरूपेण व्यवस्थिता ।
 स्वयं श्रीसहजानाम्ना रासलीलारतास्मि च ॥ ७५ ॥
 रामचन्द्ररसिकेन नित्यं साकेतगास्मि च ।
 इति निश्चित्य मां कान्त सर्वत्र त्वत्स्वरूपगाम् ॥ ७६ ॥
 लीलां विस्तारय स्वैरं न वै शङ्खितुमर्हसि ।
 इत्थं प्रबोधितो रामो लीलामध्ये स्वयं श्रिया ॥ ७७ ॥
 सीतासमुद्वाहविधीशङ्का तत्याज राघवः ।
 ततः साकेतनगरे स मागत्य स्वयं प्रभुः ॥ ७८ ॥
 सोत्कण्ठोऽतितरां जातो जानक्यास्तत्स्वयंवरे ।
 अथाजगाम राजर्षिर्विश्वामित्रो महातपाः ॥ ७९ ॥
 श्रीरामं यज्ञरक्षायै नेतुं स्वाश्रमकाननम् ।
 स विज्ञाप्य महाराजं स्तुत्या दशरथं मुनिः ॥ ८० ॥
 निन्ये सलव्वमणं राम स्वाश्रमयज्ञवाटिकाम् ।
 रामं स शिक्षयामास विद्यां शस्त्रास्त्रगोचराम् ॥ ८१ ॥
 धनुर्वेदं सहोपाङ्गं सरहस्यं समन्त्रकम् ।
 सप्रयोगं ससंहारं सक्रमं समशिक्षयत् ॥ ८२ ॥
 वायव्यं वारुणं दिव्यमारनेयं रौद्रमेव च ।
 बाह्यव्यं नारायणं चास्त्रं सर्वमेवोपपादयत् ॥ ८३ ॥
 तमाचार्यमनुप्राप्य स्वयं रामः सलक्षमणः ।
 वीरः शस्त्रास्त्रविद्यानां पारगामी बभूव सः ॥ ८४ ॥
 एवं शिक्षितसर्वास्त्रं राममक्षुण्णविक्रमम् ।
 नियोज्य यज्ञरक्षायै यज्ञीधान् समपूरयत् ॥ ८५ ॥
 स जघान मखे विघ्नान् दैत्यरूपान् दुरासदान् ।
 महोद्धतान् सुविक्रान्तान् दैत्यमायाविशारदान् ॥ ८६ ॥
 तान् घातयित्वा गाधेयोरामेण धन्वपाणिना ।
 इष्टां बहुविधीर्यज्ञैः कृतकार्यो बभूव ह ॥ ८७ ॥

सा निन्ये मिथिलां रामं सीतावीरस्वयंवरे ।
 जनकस्यालयो यत्र विभाति श्रीमरोज्जतः ॥ ८८ ॥
 विलोक्य मिथिलालक्ष्मीं सुमुदेह सहलद्वमणः ।
 रामः स्वयं तदा जग्नौ रमाया नित्यसंनिधिम् ॥ ८९ ॥
 पद्मोत्पलसुगन्धीनि सरांसि विपिनानि च ।
 गुञ्जद्व्रभरजुष्टानि पुष्पितद्रुमभाङ्गि च ॥ ९० ॥
 राजमार्गा विपणयः प्रासादा धनिनां गृहाः ।
 स्वर्णमाणिकयरत्नौघनिर्मिता गृहदीर्घिकाः ॥ ९१ ॥
 मदोद्धताश्च मातंगारणद्वप्टानिनादिनः ।
 शिक्षकैः सुविनीताश्च हया नाद्यविनोदिनः ॥ ९२ ॥
 इत्यादि श्रीभरैर्नद्वा मनोमोदविधायिनी ।
 नैम्यस्य शुशुभेऽत्यर्थं राजधानी दिवानिशम् ॥ ९३ ॥
 मुमुदाते च तां वीक्ष्य भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 गाधिसूनुमनुश्रुत्य जनकः पुरमागतम् ॥ ९४ ॥
 अग्रहीदभिसंगम्य पदानि खलु भूरिशः ।
 वने चोपवने पुर्या राजमार्गेषु वेशमषु ॥ ९५ ॥
 सीतास्वयंवरोत्साहो मूर्तिमान् समदृश्यत ।
 नवापि निधपस्तत्रे मूर्तिमन्तः सुसंगताः ॥ ९६ ॥
 त्रैलोक्ये वितता लक्ष्मीरेकत्रैव व्यदृश्यत ।
 तत्तत्कुतूहलं राजा गाधेपाय प्रदर्शयन् ॥ ९७ ॥
 प्रवेशायामास गृहं कुमारौ च सुलक्षणौ ।
 तौ विनीततमौ नत्या किशोरौ लोकमञ्जुलौ ॥ ९८ ॥
 चिरं जीवं तमित्यूचे मन्मनोरथपूर्तये ।
 इमौ रघुकुलोत्तंसी राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ९९ ॥
 कुमारौ नयनानन्दौ चतुर्णा द्वौ शिरोमणी ।
 इतोऽनुजौ यौ श्रीमन्तौ भरतारिनिषूदनी ॥ १०० ॥
 'तावलंकुरुते देशं यत्र राजा रघूद्वहः ।
 इमौ मन्मखरक्षायां प्रवीणो सुधनुर्धरी ॥ १०१ ॥
 आगतौ तव भाग्येन अस्मिन् वीरस्वयंवरे ।
 इत्युक्त्वा गाधितनयो याज्ञवल्क्यादिकान् मुनीन् ॥ १०२ ॥

सभास्तारात् पृथडनत्वा विश्रातो जनकालये ।
 जनको राममालोक्यनवेन्दीवरकोमलम् ॥ १०३ ॥
 रुद्रचापसमारोपे संदिहान इवाभवत् ।
 रामः प्रदर्शयामास माघुयं स्वस्वरूपगम् ॥ १०४ ॥

 जनकाय नरेन्द्राय लोकोत्तरगुणाकरः ।
 स तस्य रूपमाधुयं सौन्दर्यगुणशीलताथ् ॥ १०५ ॥
 वीक्ष्य मेने स्वकन्याया योग्यं वरमनुत्तमम् ।
 तावदरामो गुरोराजां गाधेयस्य महामुनेः ॥ १०६ ॥

 अनुप्राप्य धनुःशम्भोरारोपयितुमुद्यतः ।
 यावदारोपयेद धन्वा तावद्वाहबलोर्जितः ॥ १०७ ॥
 बभज्ञ रघुशार्दूलश्चण्डोपतिशरासनम् ।
 तस्य सम्भज्यमानस्य धनुषो विकटारवः ॥ १०८ ॥
 दिक्कुंजराणां कर्णेषु विश्रान्तोऽतिभयानकः ।
 शब्दव्याकुलिते लोके उत्पात इव चाभवत् ॥ १०९ ॥
 सीतारामवरप्राप्त्या मङ्गलं चाभवत्पुनः ।
 ततः सीता सखी वृन्दमध्यगा हर्षनिर्भरा ॥ ११० ॥
 अवृणोद रामभर्तारं कण्ठे जाम्बूनदस्त्राः ।
 यावन्तो वसुधापाला महाराजन्यपुज्ज्वाः ॥ १११ ॥
 समंताज्जनकागारं बाणरावणपूर्वगाः ।
 तावन्तोविफलायासा बभूवः शिवधन्वनि ॥ ११२ ॥

 अलम्भि चैव रामेण कन्याकीर्तिर्जयस्तथा ।
 उवाह विधिवद् रामः सीतां सहपरिच्छदाम् ॥ ११३ ॥
 दत्तां जनकराजेन पाणिग्रहणकर्मणा ।
 तत्राभ्युपेतो राजेन्द्रो राजा दशरथः स्वयम् ॥ ११४ ॥

 तनयी सुसमादाय भरतारिनिष्ठूदनी ।
 ततः प्रसन्नो जनकः कन्यास्तिस्तः सुलोचनाः ॥ ११५ ॥
 प्रददौ लक्ष्मणादिभ्यो मनोवाञ्छानिराकुलः ।
 एवं सम्प्राप्तसर्वार्थो बभूव जनको नृपः ॥ ११६ ॥

 विवाहोत्सवयोग्यानि वसूनि बहु दत्तवान् ।
 यथा कीर्ति जगुदेवा औदार्यान्निभूपते ॥ ११७ ॥
 भूतानि चैव भावीनि यावन्ति भुवनत्रये ।
 विवाहोत्सवयोग्यानि वर्तमानानि चैव हि ॥ ११८ ॥

सीताविवाहसीख्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 देवा गन्धर्वपतयो नागाश्चैव नगास्तथा ॥ ११९ ॥
 नरा नार्यश्च सौख्येन बभूवः पूर्णमानसाः ।
 राजा दशरथः पुत्रान् दौरः संयोज्य सञ्चमी ॥ १२० ॥
 बहुलक्ष्मीसमायुक्तः साकेतपुरमागमत् ।
 धनुर्भृङ्गस्थाक्रान्तं भार्गवं रामचन्द्रमाः ॥ १२१ ॥
 हृत्वा स्वांशं शुद्धसत्त्वं नाभयामास जीवत् ।
 तदद्भूततरम् नास्ति पूर्णं श्रीपुरुषोत्तमे ॥ १२२ ॥
 ज्योतीषि न प्रकाशन्ते यथाह्नि महसां पतौ ।
 तथैवांशाः कलाश्चैव पूर्णं सर्वकलाश्रये ॥ १२३ ॥
 सहजानन्दिनीनाथे स्वानुभावं न विभ्रति ।
 भूमितलं भूषयति रामे सर्वकलाश्रये ॥ १२४ ॥
 श्रीमान् वैकुण्ठनाथोऽपि निष्प्रयोजनतां गतः ।
 सर्वं प्रयोजनं चक्रे राम एव स्वयं प्रभुः ॥ १२५ ॥
 स एवेन्द्रो यमश्चापि वर्णश्च कुबेरकः ।
 ईशो ब्रह्मा रविश्चापि सर्वदेवमयोऽभवत् ॥ १२६ ॥
 सर्वेषां कार्यमातेने स्वयमेव रघूद्वहः ।
 सर्वसत्तामयी सत्ता राम एव प्रतिष्ठिता ॥ १२७ ॥
 एवं नित्यश्रिया साक्षात् सीतयासहितः प्रभुः ।
 आजगाम स्वबन्धूनामानन्दं जनयन् पुरीम् ॥ १२८ ॥
 राजा महामनाशक्रे महान्तं भृशमुत्सवम् ।
 गृहप्रवेशसमये वरबध्वोः मुभावहम् ॥ १२९ ॥
 सिद्धगन्धर्ववर्येभ्यश्चारणेभ्यः समंततः ।
 नर्तकेभ्यो गायकेभ्यो धनं बहुतरं ददौ ॥ १३० ॥
 महाशया महाराजी कौसल्या विहितोत्सवा ।
 केकयो च सुमित्रा च पुत्रोद्ब्राह्महोत्सवे ॥ १३१ ॥
 पुरन्धीभ्योऽथ बन्धुभ्यः संगताभ्यः समंततः ।
 परमानन्दमातेने वासोभूषणभोजनैः ॥ १३२ ॥
 आशिषस्ताः ऋयः साष्ठ्यः प्रायुज्जन् गुणवत्तरा ।
 प्रसन्नचित्ताः प्रययुः स्वानि स्वानि गृहाणि च ॥ १३३ ॥
 चतुर्लङ्घमीस्वरूपा सा रेजे जनकनन्दिनी ।
 नवोद्ब्राह्महोत्साहमहामाङ्गल्यभूषिता ॥ १३४ ॥

चत्वारो भ्रातरस्ताभिः श्रीभिः शोभान्विता बभुः ।
 यथा कल्पद्रुमवराः कल्पवल्लीभिरन्विताः ॥ १३५ ॥
 जगदानन्दनिधयः कल्याणगुणभूषिताः ।
 अलंचक्रुः पितुर्गेहान् श्रीरामाद्याः स्वरूपतः ॥ १३६ ॥
 तास्वागतासु लक्ष्मीषु साकेतनगरी भृशम् ।
 रराजारण्यराजीव^१ वसन्तसमयश्रिया ॥ १३७ ॥
 द्यौरिवेन्द्रुरुचा रेजे राज्यलक्ष्मीर्महीपतेः ।
 सर्वसम्पन्मयं सद्य राज्यलक्ष्म्या न तादृशम् ॥ १३८ ॥
 यादृशं शुशुभे ताभिः साक्षालक्ष्मीभिरन्वितम् ।
 ततो दिनेषु गच्छत्सु सर्वसाम्राज्यसम्पदि ॥ १३९ ॥
 यौवराज्यपदे रामं स्थापयामास भूपतिः ।
 समेतो भ्रातृभिः सर्वेयुवराजपदे स्थितः ॥ १४० ॥
 पितुः सर्वं राज्यधुरमवहज्जानकीपतिः ।
 सर्वाः प्रजामुमुदिरे सर्वद्विफलसंयुताः ॥ १४१ ॥
 यौवराज्यस्थितेरामे नवीना श्रीरवतंत ।
 त्रैलोक्यमवहृद्दीर्सि विभूतिं परमां श्रियम् ॥ १४२ ॥
 सीतादृष्टिप्रसादेन बभी सर्वत्र मङ्गलम् ।
 यावती श्रीखिजगति सर्ववस्तुसमाश्रया ॥ १४३ ॥
 एकत्र संस्थिता दृष्टा साकेतनगरे तु सा ।
 वर्षपूर्णे ततो जाते रामे रञ्जयति प्रजाः ॥ १४४ ॥
 वाञ्छा दशरथभूस्यान्निजराज्याभिषेचने ।
 ईदृशी महिषी भाग्यैर्लब्धा सीतास्तियादृशी ॥ १४५ ॥
 त्रैलौक्यस्यैव भाग्येन रामो राजा भवेदिति ।
 अथेकान्ते समासाद्य रामं राजीवलोचनम् ॥
 उवाच वचनं प्रीतो राजा दशरथः स्वयम् ॥ १४६ ॥

राजोदाच

राम राम महाबाहो पितृपैतामहीं धुरम् ।
 राज्यं श्रियं च परमां त्वं पालयितुमहंसि ॥ १४७ ॥
 प्रजानामेव भाग्येन दत्तस्त्वं वेधसा मम ।
 न हीदृशोरघोवर्षेऽ भूतो वाथ भविष्यति ॥ १४८ ॥

सर्वे गुणास्त्वयि प्राप्ताः स्वत एव समुक्तिम् ।
श्रियं च परमां प्राप्तुमसाधारण्यमेव च ॥ १४९ ॥

नेत्रानन्दसमूहाय प्रजानां भुवनत्रये ।
महामाङ्गल्यसंघाय त्वं हि राजा भविष्यति ॥ १५० ॥

अंतस्त्वामभिषेद्यामि राज्येपैतामहेऽतुले ।
यौवराज्य एव भवान् सर्वा भूमिमरञ्जयत ॥ १५१ ॥

भाग्येन चैव सौभाग्यैः प्रजेशस्त्वं भविष्यसि ।
युक्ताज्ञर्भातृभिः साद्वं कृत्स्नं पाहि महीतलम् ॥ १५२ ॥

अहं स्वात्मर्त्ति राम तवाथं परिसाधये ।
भवादृशो वंशधुर्येसुमग्नो रूपसागरे ॥ १५३ ॥

अहो भाग्यं सदास्माकं रघोर्वशमुपेयुषाम् ।
यद्वार्द्धकेऽपि सुखैर्वं गृहे स्वात्मजदर्शनम् ॥ १५४ ॥

इत्युक्तः प्रीतियुक्तेन राजा दशरथेन सः ।
उवाच वदतां वर्यो रामः सुमधुरं वचः ॥ १५५ ॥

श्रीराम उवाच

वयं सनाथा भवता राजराजेन भूभृता ।
जननीमेव पश्येम महीमेतां महीपते ॥ १५६ ॥

तव प्रसादान्नृपते यौवराज्ये स्थितोऽस्म्यहम् ।
रञ्जयाम्येष जगतीं किं मे राज्यं ततोऽधिकम् ॥ १५७ ॥

वयं राजकुमाराः स्म भवान् पालयतु क्षितिम् ।
इतोऽधिकं सुखं नास्ति राज्यं भारः परं मम ॥ १५८ ॥

इन्द्रं यमं तथैवापि वरुणं च धनाधिपम् ।
ईशानं चैव ब्रह्माणं तथान्यांश्लोकपालकान् ॥ १५९ ॥

यः स्यात् त्वदाज्ञारहितस्तमहं नामये क्षणत् ।
विक्रान्त्या त्वत्प्रसादात् शक्तोऽहं सर्वसाधने ॥ १६० ॥

भूयोऽश्वमेधं वितनु यज्ञान् कुरु सनातनान् ।
वर्षे वर्षे महाराजन् सुनु सोममुदारधीः ॥ १६१ ॥

पाहि प्रजा महीपाल विपद्धयः पुरुषाधिप ।
एवं नो वर्द्धय सुखं किं राज्येन ततोऽधिकम् ॥ १६२ ॥

इत्युक्तः स महीपालो रामेणाक्षुण्णबुद्धिना ।
शाशास कानिचिद्वर्षाण्यवनीं धर्मवित्तमः ॥ १६३ ॥

ततो मुनीनामाज्ञातो देवेन्द्रस्य च धीमतः ।
रामराज्याभिषेकाय मर्ति चक्रे महिपतिः ॥ १६४ ॥

शुभे मुहुर्ते त्रिदशैः सकलै सुमोदितः ।
श्वोभाविनोऽभिषेकस्य पूर्वं चक्रेऽधिवासनम् ॥
यदा सा केक्यसुता सख्या मन्त्रं चकार ह ॥ १६५ ॥

केक्युवाच

सखि जानामि रामोऽयं सर्वलोकैकरञ्जनः ।
प्रियो ममात्यन्नमेव मत्सुत्राद्ग्रहतादपि ॥ १६६ ॥

प्रजाश्चानुरत्ताः सर्वाऽस्मिन्नेव गुणालये ।
माधुर्यं चापि सौन्दर्यं गाम्भीर्यं वीर्यमेव च ॥ १६७ ॥
आदार्यं सीकुमार्यं च सीशील्यं कान्तिरेव च ।
रामे लोकोत्तरं सर्वं पश्यामि जनरञ्जनम् ॥ १६८ ॥

मत्सुतो भरतोऽप्यस्य नित्याज्ञापरिपालकः ।
अस्य भक्तिरसेनासी किञ्च्चरीकृतविग्रहः ॥ १६९ ॥

तृणवन्मन्यते सर्वं राज्यं स्वात्मानमेव वा ।
तथापि चानुतप्येऽहं रामराज्याभिषेचने ॥ १७० ॥
विना मत्तनयं कुर्यात् कौसल्यातनयः कथम् ।
राज्यं सर्वस्य लोकस्य सपत्नीवृद्धिदुःखतः ॥ १७१ ॥
तत्प्रतीकारमसकुन्नित्यं चित्ते विचारये ।
रामस्वभावमाधुर्यार्तिकं तु नोपलभे सखि ॥ १७२ ॥
इत्युक्ता केक्याधीशकन्या सा प्रिया सखी ।
स्मारयामास वै चित्ते वरं कालान्तरे वृतम् ॥ १७३ ॥

सख्युवाच

किं न स्मरसि वै राज्ञि यद्राज्ञोऽज्ञुलिपर्वणि ।
वेदना महती जाता सद्यस्त्वं तामुपाचरः ॥ १७४ ॥

तदा राजा वरो दत्तस्तुभ्यं केकथि दुलंभः ।
इदानीं सखि याचस्व समयोऽयमुपस्थितः ॥ १७५ ॥

राज्याभिषेकं भरते वने निर्वासनं तथा ।
रामस्येति वचोबद्धं याचस्व नृपतिं हठात् ॥ १७६ ॥
इति संस्मारिता सख्या केक्यी भरतप्रसूः ।
तथैवायाचत नृपं वरं कालान्तरे वृतम् ॥ १७७ ॥

नृपः सत्यवचोबद्धः श्रुत्वा तत्केकयीवचः ।
भृशमुद्देजितोऽप्यासीत्तूष्णीं शैन्य इवान्तरे ॥ १७८ ॥

दृष्टा चिन्तातुरं भूपं रामः संतुष्टमानसः ।
तदभिप्रायमाज्ञाय राजानं सुसमावधी ॥ १७९ ॥

श्रीराम उवाच

राजन् सत्यवचा भूपाः किं मे राज्येन भूयसा ।
गृहे वापि वने वापि तुल्यं प्रीतिसुखं मम ॥ १८० ॥

इत्येवं भूरिवाक्यौघैः संतोष्य नृपतिं हठात् ।
रामः प्रस्थातुमारेभे वनं ब्रात्रा खिया सह ॥ १८१ ॥

राज्ञो मातुक्षाप्रियं तत्सत्यवाक्स्थितिहेतवे ।
चकार भगवान् रामः सर्वत्र समदशंनः ॥ १८२ ॥

राज्यं त्यक्ष्वा पुराद्यातो वनं रामः सलक्षणः ।
सीतया धर्मचारिण्या सहितो धर्मपालकः ॥ १८३ ॥

यावत्तिरात्रं ते चक्रुर्जलमात्राशनं वृतम् ।
चतुर्थे दिवसे प्राप्ते त्रयक्षक्रुः फलाशनम् ॥ १८४ ॥

पञ्चमे दिवसे गङ्गा समुत्तीर्य रघूद्वहः ।
चित्रकूटाचले चासं चक्रे परमधार्मिकः ॥ १८५ ॥

आतुः समागमभयात् कुर्वन् सत्यां गिरं पितुः ।
ततः प्रतस्थौ भगवान् सीतालक्षणसंयुतः ॥ १८६ ॥

पृष्ठबद्धमहातूणो धनुष्णाणिः कृपाणभृत् ।
महासौन्दर्यकलितो वनचारिभिरीक्षितः ॥ १८७ ॥

प्रविश्य घोरं विपिनं विराधाद्यान् प्रमदंथन् ।
महापराक्रमो रामः प्राप्तः पंचवटीवनम् ॥ १८८ ॥

ततो गोदावरीतीरे रक्षन्नाश्रममण्डलान् ।
रक्षन् मुनीश्च दैत्यभ्यो रक्षोभ्यस्तत्र चावसत् ॥ १८९ ॥

सार्द्धद्वादशवर्षेषु व्यतीतेषु वनस्थितौ ।
रक्षोनाथस्य भगिनीं चक्रे विग्नां च विश्रुतिम् ॥ १९० ॥

तत्पृष्ठगान् राक्षसांश्च खरादीन् हतवान् सुधीः ।
क्षेमं च दण्डकारण्यं कृतवान् भुजवीर्यतः ॥ १९१ ॥

चिक्रीडे दण्डकारण्ये सीतया सहितः प्रभुः ।
लक्षणं वनरक्षायां नियुज्य परमोत्सवी ॥ १९२ ॥

चक्रे रासविलासादीन् रामोगुप्ततया निशि ।
 प्रमोदवनसामग्रीमाविभाव्य विशेषतः ॥ १९३ ॥
 ततो दसमुखः क्रुद्धः श्रुत्वा शूर्पणखादशाम् ।
 मामुषेणैव रामेण किमिदं समनुष्ठितम् ॥ १९४ ॥
 इति संचिन्य सातङ्को बभूव रक्षसां प्रभुः ।
 ततस्तस्य प्रतिकृति कर्तुं हतुं च तत्प्रियाम् ॥ १९५ ॥
 मारीचेन समं यातो मायादीर्घरथस्थितः ।
 माघशुक्लचतुर्दश्यां वीक्ष्य शून्यं तमाश्रमम् ॥ १९६ ॥
 रावणस्तापसवपुर्भूत्वा भिक्षार्थमागतः ।
 तं मायाविनमाज्ञाय सीता देवी मनस्विनी ॥ १९७ ॥
 विवेश गाहंपत्याग्नी रावणस्तमधर्षंयत् ।
 अग्निः सीतानुभावेन भूत्वा संवर्तकाग्निवत् ॥ १९८ ॥
 अतिमात्रं महाघोरस्वरूपो भक्षितुं स्थितः ।
 दग्धुमुद्यन्तमनलं वीक्ष्य दुद्राव रावणः ॥ १९९ ॥
 सीताछायां समादाय जगाम गगनाध्वना ।
 सा राक्षसकुलं दग्धुं कृत्यारूपव्यवस्थिता ॥ २०० ॥
 छायारूपा समुद्भय गता लङ्घां निजेच्छया ।
 अथ रामस्तु मारीचं हत्वा भायिनमासुरम् ॥ २०१ ॥
 समुपेत्य ततो वीरी वीक्ष्य शून्यं तमाश्रमम् ।
 वायसैश्चैय कञ्जैश्च तीक्ष्णतुण्डैः समावृतम् ॥ २०२ ॥
 विहीनं सीतया साध्या शोकाविष्टौ बभूवतुः ।
 मूर्छितः प्रापतदरामो धरण्यां गतचेतनः ॥ २०३ ॥
 पय आनीय च ततो लक्षणेन प्रबोधितः ।
 भगवान् हेतुमनुजो रामः श्रीपुरुषोत्तमः ॥ २०४ ॥
 अज्ञातचेष्टोमनुजैः प्राज्ञैरपि सुदुर्गमः ।
 कचिज्ज्ञानी कचिन्मूढः कचिच्छोकसमावृतः ॥ २०५ ॥
 तूणी सम्बद्ध वाणी च सज्जीकृत्य दृढं धनुः ।
 सीतालोकाय बहुशो बभ्राम भ्रातृणा सह ॥ २०७ ॥
 तर्लंलताश्च गुलमांश्च घनराजीन् वनस्पतीन् ।
 पृच्छन् मुर्छन् मुहुर्वर्णो बभ्रामबहुशोऽटवीम् ॥ २०७ ॥
 दृष्टो जटायुरग्ने च कृतयुद्धोऽति रक्षसा ।
 सीतार्थं रहितप्राणः कण्ठजीवः पितुः सुहृत् ॥ २०८ ॥

ततो वृत्तं समाकर्ष्य प्रियाचौरस्य रक्षसः ।
भ्रातृभ्यां विहितो दाहो मृतस्य वयसोऽस्य च ॥ २०९ ॥

चक्रे तस्यान्तिकं कर्म तातेति च रुरोद सः ।
हा तात / हा पितृसखमदर्थं मृतवानसि ॥ २१० ॥

अथातितायिनौ वीरौ भ्रातरौ सुहृदौ च तौ ।
रावणेन रणोदयुक्तौ बभूतुरुदायुधौः ॥ २११ ॥

कुपितो लक्ष्मणं राम उवाच विरहातुरः ।
जाया मे जीवति यदा तदा जीवतु वै जगत् ॥ २१२ ॥

ने चेत्सेश्वरं लङ्घेण भस्मीकर्तुमहं क्षमः ।
समुद्रं शोषयिष्यामि धक्ष्यामि धरणीमिमाम् ॥ २१३ ॥

त्रैलोक्यं नाशयिष्यामि सदेवासुरमानुषम् ।
इत्थं भयानकवचा ब्रूते रामः सदां वने ॥ २१४ ॥

लक्ष्मणस्तमुवाचाथ प्रणयाद्विहिताञ्जलिः ।
आर्येवं भवतो वाक्यं श्रुत्वाहं सभयोऽस्मि च ॥ २१५ ॥

भूमिः प्रचलिता सदयो जलधिश्च समुत्थितः ।
मेष्ठश्च कम्पितोऽत्यर्थं देवताश्च चकम्पिरे ॥ २१६ ॥

मान्धाता सगरश्चैव तथा राजा भगीरथः ।
रघुस्तथाम्बरोषादया यावन्तो जनकः स्वयम् ॥ २१७ ॥

तावत्सम्पालिता भूमिर्यथा प्रित्रा स्वपुत्रकाः ।
तेषां कुले भवान् जातः कीर्तिवर्द्धनकारकः ॥ २१८ ॥

सूर्यवंशोऽद्वावः श्रीमान् धर्मत्मा सर्वपालकः ।
एकस्याविनयाद् राम हन्तुं नार्हसि वै जगत् ॥ २१९ ॥

श्रीशिव उवाच

भक्तस्य लक्ष्मणस्येत्थं वचनैः प्रसाद सः ।
स्नेहेन परिरभ्यामुं भ्रातरं प्राणसम्मितम् ॥ २२० ॥

स्मित्वाऽऽग्राय शिरस्तस्य जगाम किल सत्वरम् ।
तेनैव सहितो भ्राता लक्ष्मणेन मनीषिणा ॥ २२१ ॥

उज्ज्वावचेषु शैलेषु शिखरेषु च भूरिषु ।
गह्वरेषु गुहास्वेवं गुलमेषु च वनेषु च ॥ २२२ ॥

निकुञ्जेषु च कुञ्जेषु पर्यन्तेषु धनेषु च ।
आरोहेष्वरोहेषु भ्रातरौ खिन्नविग्रहौ ॥ २२३ ॥

परिश्रान्तीं संचरन्तीं समेषु विषमेषु च ।
 पश्यन्तीं जानकोस्तेयं कबन्धालयमागती ॥ २२४ ॥
 तद्वाहवीर्यवशिनौ रणस्य तुण्डसंनिधिम् ।
 दृष्टा वनचरान् नीत्वा ग्रसन्तं वदनेन तम् ॥ २२५ ॥
 अत्यर्थदीर्घदोर्धणङ्क खड्गाभ्यां विनिकृत्य तौ ।
 पातयामासतुभूमौ स त्यक्त्वा वपुरात्मनः ॥ २२६ ॥
 बभूव दिव्यो गन्धर्वः प्रणम्य आतरावुभौ ।
 सीतां दिशन् गतः स्वगं वयुसौन्दर्यभासुरः ॥ २२७ ॥
 तेनोदिष्टेन मार्गेण क्रामन्ती दुर्गंपर्वतान् ।
 सज्जीकृत्य धनुर्बाणी मन्दं मन्दमुपेयतुः ॥ २२८ ॥
 ततः पम्पासरः प्रासी स्नात्वा विश्रम्य तत्टटे ।
 प्रणम्य मुनिसंदोहं दण्डकारण्यवासिनम् ॥ २२९ ॥
 ततः प्रचलिती पश्चात् कुर्वन्ती विविधाः कथाः ।
 मार्गे घोरतरे भूरि घोषयन्ती धनुर्गुणम् ॥ २३० ॥
 दूरस्थौ व ततो दृष्टावृष्ट्यमूकनिवासिभिः ।
 शाखामृगैः पश्चभिस्तौ वीरेन्द्रौ चललोचनौ ॥ २३१ ॥
 सुग्रीवस्यनिदेशात् प्राप्तः पवनजोन्नितकम् ।
 ततो मधुरया वाण्या संवादः समभूतयोः ॥ २३२ ॥
 तदुकं तत्स्वरूपं च सम्प्रिविज्ञाय राघवः ।
 चक्रे सखित्वं तेनासी कपीन्द्रेण समं दृढम् ॥ २३३ ॥
 कृष्णमकस्य शिखरे जानक्या भूषणानि तैः ।
 आनीय कपिभिर्दत्तान्यादेशात् कपिभूपतेः ॥ २३४ ॥
 रामहस्तेऽपितान्यद्वा सख्या सौहार्ददर्शिना ।
 भूषादर्शनमात्रेण मुमोह रघुपुञ्जवः ॥ २३५ ॥
 सुग्रीवः कपिभिः साकं दुःखाभिभवमासवान् ।
 कृतोपकरणैः पश्चाद्विनोदः कपिभिः कृतः ॥ २३६ ॥
 सर्वे बालिवधोत्साहप्रतीतिजनिकां ततः ।
 तालावलीं समाजग्मुः सप्तदर्वीकराकृतिम् ॥ २३७ ॥
 रामो दृष्टा स्थिर्ति तेषां सप्तानां मर्मवित्स्वयम् ।
 सज्जीकृत्य धनुर्वीरः संधाय विशिखं बली ॥ २३८ ॥
 वेगेन ताड्यामास सरलां तालराजिकाम् ।
 बाणस्तन्मूलसंसुप्तं शापदधं भुजञ्जमम् ॥ २३९ ॥

हत्वा हंसवपुः कृत्वा तूर्णं रघुपतेर्यथौ ।
 चक्रः स्वर्गस्थिता देवाः पुष्पवृष्टिः मुदान्विताः ॥ २४० ॥
 श्रीराममूर्द्धनि प्रायः पुष्पवृष्टिः सुशोभना ।
 कपिभिर्दीर्घितं रामः कबन्धं दुन्दुभेभृशम् ॥ २४१ ॥
 वामेनैव करेणासौधनुष्कोट्या व्युदासितम् ।
 उड्डीयाम्बरतो भूमौ दीर्घान्तरतयापतत् ॥ २४२ ॥
 सोऽतिहृष्टैः कविभट्टरचितः सादरं रघुः ।
 अथ सुग्रीव आश्रित्य बलं रघुपतेर्महत् ॥ २४३ ॥
 बालिनो राजधानीं तां किञ्चिन्धापुरमागतः ।
 गत्वा परिसरे गाढमास्फोट्य सुदृढं करौ ॥ २४४ ॥
 कृत्वा सिहनिनादं च मुखेनापूरयन्नभः ।
 आततायिनमाहूय स्वाग्रजं तावयुध्यताम् ॥ २४५ ॥
 तयोः स्वरूपसादृश्यात्तकों रघुपतेरभूत् ।
 उभयोरनयोर्मध्ये को मित्रो मम चिह्नतः ॥ २४६ ॥
 इत्येवमुरधृदये रामे सूर्याङ्गजो रणे ।
 इन्द्राङ्गजेन बलिनाऽताङ्ग्य विद्रावितोद्रुतम् ॥ २४७ ॥
 स भ्रष्टविक्रमः प्राप्तो रामस्यान्तिकमानतः ।
 तर्जन्योपालभद्रामं श्वासोच्छ्वासाकुलो भृशम् ॥ २४८ ॥
 पश्यन् विचकितो भूयः शत्रोरागमशङ्क्या ।
 विवृत्याननमुद्भ्रीतो आत्रा युद्धे पराजितः ॥ २४९ ॥
 आश्वासितः स रामेण हस्तस्पर्शत्तलालनैः ।
 अभीतिदैश्च वचनैः स्वामिना भयहारिणा ॥ २५० ॥
 उक्तं च भवतः साम्यान्न मया मारितो रिपुः ।
 सत्यं मे व्याहृतं याहि पुनरेव निजं रिपुम् ॥ २५१ ॥
 हनिष्याम्यधुना शीघ्रभित्युक्तः स्वामिना ततः ।
 जगाम कलहायासौ किञ्चिन्धां बालिनः पुरीम् ॥ २५२ ॥
 सुग्रीवमागतं ज्ञात्वा गजन्तं पुरसन्धिधौ ।
 रोषाद्वृद्धं विनिश्चित्य सुग्रीवस्य स विक्रमी ॥ २५३ ॥
 शुद्धान्तात्सम्प्रचलितो निषिद्धोऽपि च भार्या ।
 विनिर्धूयापशुकुनान् बाली हठसमावृतः ॥ २५४ ॥
 ततो ज्येष्ठानुजो युद्धे दृष्टान्योन्यमुपागतौ ।
 रामोहृष्टतनुभृत्वा करे कृत्वा धनुर्वरम् ॥ २५५ ॥

स्थित्वा गुल्मान्तरे वीरः कृत्याकृत्यमचिन्तयन् ।
साक्षात्स भगवान् देवो रामः कारणकारणः ॥ २५६ ॥

बाणं प्राणहरं क्षिप्त्वा बालिं हृदयेऽवधीत् ।
यत्रासौ पतितो बाणविद्धो वानरभूपतिः ॥ २५७ ॥

रामस्तत्रागतो वीक्ष्य सदयं कर्म चात्मनः ।
संतसोऽनुचितं कृत्वा सान्त्वितः सामभिस्ततः ॥ २५८ ॥

सुग्रीवेणानुजेनापि बलिना च पूर्वंगमैः ।
श्रीरामदृष्टिनिर्भूतसमस्तशमलः कपिः ॥ २५९ ॥

बाली रामे विलीनात्मा जगाम परमं पदम् ।
ततो राज्याभिषेकेन सुग्रीवश्चाभिषेचितः ॥ २६० ॥

ततो वार्षिकमासेषु शृङ्गे मात्यवतो गिरेः ।
उवास भातृसहितः सीताविरहकर्षितः ॥ २६१ ॥

भूयः शोकं चकारासौ तत्र संतसमानसः ।
अहो राज्याभिषेके मे तादृग्विघ्नो बभूव ह ॥ २६२ ॥

आजन्म सुखिनो जातं ततो मे वनसेवनम् ।
तत्राप्यभून्मे जानक्या विरहः प्राणशोषणः ॥ २६३ ॥

सीतार्थं च मृतं तातमित्रं तत्तादृशं वयः ।
अधर्मात्रं हतोबाली किं नु दुखःमतः परम् ॥ २६४ ॥

इत्येवं गणयन् दुःखं चातुर्मास्यं चकर्त्त सः ।
अथ रामाज्ञया शीघ्रं किञ्चिन्द्यां लक्षणो ययौ ।
चापतोमरभूद्वीरो भ्रूभङ्गेन तमादिशत् ॥ २६५ ॥

लक्ष्मण उवाच

यत्पादाब्जप्रसादेन प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
भोगं करोषि साम्राज्यलक्ष्म्याः सुग्रीव भूरिशः ॥ २६६ ॥

सोऽरण्ये निवसन् रामो हृदयेन विदूयते ।
तवाग्रजरिपुः साक्षाद्विस्मृतो भवता स किम् ॥ २६७ ॥

तेनाख्यातमिदं श्रुत्वा जहास कपिपुङ्गवः ।
श्रीरामानुजमाशिलष्य निन्ये शुद्धान्तमादृतः ॥ २६८ ॥

तत्रासौ तारयान्याभियोषिद्विश्वं प्रपूजितः ।
शिविकां तावथारुह्यं पुरोगैः कपिभियुंतौ ॥ २६९ ॥

आजरमतुस्त्वरायुक्तौ यत्रास्ते रघुपुङ्गवः ।
 कुशसंस्तरमध्यासबद्धपद्मासनः प्रभु ॥ २७० ॥
 नीलोत्पलदलश्यामः स्वस्थो वल्कलचीरभूत् ।
 सुलोचनः सुवदम आजानुदीर्घबाहुकः ॥ २७१ ॥
 अलङ्कृतो वपुर्लक्ष्म्या बिभ्रद्वभ्रुचोजटाः ।
 तुङ्गोत्तमाङ्गशिखरः कैलासाधिपतिर्यथा ॥ २७२ ॥
 तं दृष्टा रघुशार्दूलं सुग्रीवादयाः पूर्वंगमाः ।
 लक्षणेन समं सर्वे प्रणेमुर्दण्डवदभुवि ॥ २७३ ॥
 कृताङ्गलिपुटा ऊर्ध्वमुत्थिता देशकारिणः ।
 परिरेखेऽथ सुग्रीवं रामो राजीवलोचनः ॥ २७४ ॥
 समुपावेशिताः सर्वे रामेण कपिपुङ्गवाः ।
 अन्योन्यविक्रमं दृष्टा तावेकासनसंस्थिती ॥ २७५ ॥
 अङ्गदश्चात्मनिकटे रामेण स्थापितो भृशम् ।
 सम्मानितश्च नितरां सादरैवंचनादिभिः ॥ २७६ ॥
 ततः कथय आहूता यावन्तो भूमिष्ठले ।
 समाययुस्ते पुरतो हरिणा चक्रवर्त्तिना ॥ २७७ ॥
 सुग्रीवस्यादेशकरा नानाजातय उद्धता ।
 श्वेता रक्ताः पिङ्गाश्र नीलाः कृष्णाश्चकर्वुराः ॥ २७८ ॥
 स्थूलाः स्थूलकराः शैलसदृशाः कुञ्चरोपमाः ।
 अरुणास्याः कालमुखाः पिङ्गाक्षा बहुवर्णकाः ॥ २७९ ॥
 विकित्रवेगाः कपयो लाङ्गलातपवारणाः ।
 आययुः कोटयस्तत्र लङ्घेशकुलनाशनाः ॥ २८० ॥
 बद्धकक्षोरकाः क्रूरा आत्मीयोजिज्ञतजीविताः ।
 स्वामिनोऽर्थं पतङ्गाभाः सर्वेयुद्धविशारदाः ॥ २८१ ॥
 कृतास्फोटाः कपिवरा मुक्तीकस उपागताः ।
 दिनेशवंशतिलकस्यार्थं प्रसभमुद्यताः ॥ २८२ ॥
 संग्रामाङ्गणगाः शक्ता हन्तुं प्रतिवलं क्षमाः ।
 देवांशा हरयः सर्वे हरीशसहितास्तथा ॥ २८३ ॥
 विधेराङ्गाकराः सर्वे रामं सेवितुमागताः ।
 रामाभिधं यरं सङ्क्षीत् पूर्णश्रीपुरुषोत्तमम् ॥ २८४ ॥
 एतेषां गणना प्रोक्ता महापद्मनवद्यम् ।
 ततोऽपि चाधिका वीरा याताः समायाताः पूर्वंगमाः ॥ २८५ ॥

धीमन्तो बलिनश्चैव बुद्धिविक्रमशालिनः ।
 श्रेष्ठाः स्वामिहिताश्चैव सुग्रीवस्य निदेशतः ॥ २८६ ॥
 कृत्वा प्रणामं रामस्य सर्वे तत्र समाययुः ।
 अथ केचित्कपिश्रेष्ठाः सीतालोकसमुत्सुकाः ॥ २८७ ॥
 मासैकमवधि कृत्वा ययुस्ते सर्वतो दिशम् ।
 मासाधिकं व्यतिक्रान्ता दण्ड्याः स्युर्नात्र संशयः ॥ २८८ ॥
 नलनीलमरुत्प्रमुखा ऋक्षपुञ्जवाः ।
 वृत्वेशमञ्जदं ते वै कपयो दशकोटयः ॥ २८९ ॥
 याम्यां दिशिगताः सर्वे सीतालोकनत्पराः ।
 मासावधिर्लङ्घितस्तैः प्राप्नास्ते कपयस्ततः ॥ २९० ॥
 महेन्द्रमचलं नाम तीरे नीरनिधेभृशम् ।
 प्रायोपवेशमास्थाय संस्थिताः कुशसंस्तरे ॥ २९१ ॥
 सम्पतिर्माम विहगस्तत्र तैः सञ्जतोऽभवत् ।
 कपिभ्यस्तेन कथितं सीतावृतं यथातथम् ॥ २९२ ॥
 लङ्घ्नेशोपवने सीता शोकाविष्टा वियोगिनी ।
 अशोकस्य तरोमूले वसतीति निबोधत ॥ २९३ ॥
 तन्निवेदितमाकर्ण्य दशमे मासि मार्गके ।
 दशम्यां विहितोत्साहो हनुमान् हरिवासरे ॥ २९४ ॥
 संध्यायामन्तरायाणि हत्वा पथि पयोनिधेः ।
 शतयोजनविस्तीणं पय उल्लङ्घ्य विक्रमी ॥ २९५ ॥
 लङ्घां यथौ सूक्ष्मवपुरदृश्यात्मा महासुरैः ।
 रात्रेः पाश्चात्यप्रहरे ददर्श नगरीं ततः ॥ २९६ ॥
 तस्मिन्नुपवने सीता^१मशोकतरसमाश्रिताम् ।
 प्रलपन्तीं रामनाम महाविरहदुखिताम् ॥ २९७ ॥
 ददंशावतीर्णं विटपात्तदन्तिकमुपागतः ।
 मूर्धा कृतप्रणामोऽस्यै निबद्धाञ्जलिरब्रवीत् ॥ २९८ ॥

हनुमानुवाच

अम्बाम्ब मातर्जननि भक्तो रघुपतेरहम् ।
 अञ्जुलीयकमेतद्वि प्रभोस्तुभ्यं समर्पये ॥ २९९ ॥

इति प्रत्यप्य हनुमान् श्रीरामस्याङ्गुलीयकम् ।
 तस्याः शिरोभूषणं तच्चुडारत्नं प्रगृह्य सः ॥ ३०० ॥
 पुनराध्वास्य तां देवीं ततो वीरः सुनिर्गतः ।
 भग्नं तेन त्रयोदश्यां रावणस्योत्तमं वनम् ॥ ३०१ ॥
 क्रव्यादाः शतशस्तेन घातिता भुजविक्रमाः ।
 स आबद्धश्चेन्द्रजिता ब्रह्मास्त्रेण भृशं रणे ॥ ३०२ ॥
 चतुर्दश्यां ततः पुच्छे नियुक्तातुच्छपावकैः ।
 प्रज्ज्वालिता तेन लङ्घा परिभूतः पुलस्त्यजः ॥ ३०३ ॥
 महेन्द्रभचलं प्राप्तो राकायां पवनात्मजः ।
 कपीनां पुरतस्तेन सर्वं चरितमीरितम् ॥ ३०४ ॥
 सिद्धार्था हरयः सर्वे महेन्द्रगिरितः पुनः ।
 व्यावर्तिताः पञ्चदिनैरागताः पथि सत्वराः ॥ ३०५ ॥
 षष्ठेऽह्नि तैर्मधुवनं सर्वमालोडितं मुहुः ।
 सप्तम्यां च मरुत्सूनुः सीतामस्तकभूषणम् ॥ ३०६ ॥
 ददौ रघुपतेस्तच्च हृदये निदधे प्रभुः ।
 मुमोह विरहेणतंस्ततोऽष्टम्यां शिरःस्थिते ॥ ३०७ ॥
 सूर्ये प्रयाणमातेने उत्तराफाल्युनीयुते ।
 जयाय जयिनां श्रेष्ठो रामः कपिबलैर्वृतः ॥ ३०८ ॥
 अधाज्जलनिधेस्तीरे स्कन्धावारनिवेशनम् ।
 सिन्धोस्तीरे स्थितिरभूतपौषस्यादयः दिनत्रयम् ॥ ३०९ ॥
 चतुर्थीदिवसे प्राप्तः शरणं च विभीषणः ।
 तदैव रघुनाथेन कृतोलङ्घाधिपश्च सः ॥ ३१० ॥
 अभिषिञ्च्य स्वयं तावत् पयसा तस्य मूर्ढनि ।
 सिन्धोरुलङ्घने मन्त्रः सप्तम्यां तैः कृतस्तः ॥ ३११ ॥
 रामश्वलद्वमणश्चैव सुग्रीवश्च विभीषणः ।
 हनुमान् कपयश्चान्ये निबद्धाज्जलयोऽखिलाः ॥ ३१२ ॥
 सिन्धुं ययाच्चिरेमागं यावहिनचतुष्टयम् ।
 भूत्वा निरशताः सर्वे याचन्तः सरितां पतिम् ॥ ३१३ ॥
 अथ क्रुद्धोऽन्नवीद् रामः सीमित्रे धनुरानय ।
 अहमेकेन वाणेन जलधि खलु शोषये ॥ ३१४ ॥
 रामं कुपितमालोक्य वेपमानः सरित्पतिः ।
 सदयएवाविरभवत् प्रियोपायनसंयुतः ॥ ३१५ ॥

शान्ति निनाय शनकैः सामभी रघुपञ्जवम् ।
 सप्रश्रयैश्च वचनैः सेतूपायमदर्शयत् ॥ ३१६ ॥
 साश्चर्यैः कपिशार्दूलैर्वीच्यमाणो जगाम सः ।
 सहर्षो निलयं प्राप्तो मुदिताः कपयोऽभवत् ॥ ३१७ ॥
 ते सर्वे कपयः स्वीयशिरसा सर्वपर्वतान् ।
 उच्चैः शृङ्गान् गण्डशैलसहितान् गगनोन्नतान् ॥ ३१८ ॥
 नीत्वाक्षिप्तंस्तोयनिधी रामनामाङ्गमण्डितान् ।
 ते युक्तिपूर्वं निहिता नलहस्तेन वारिधी ॥ ३१९ ॥
 दशम्यां सेतुरारब्धस्त्रयोदश्यां प्रपूरितः ।
 दशयोजनविस्तीर्णः शतयोजन लम्बितः ॥ ३२० ॥
 तेनोत्तीर्णः कपिभटाः सर्वे भूतादिने क्रमात् ।
 न्यवेशयद् रघुपतिः सुवेलपर्वते बलम् ॥ ३२१ ॥
 निरुद्धव्य लङ्घाहृदयं स्थितो रामो यथान्तकः ।
 पूर्णादिनाख्यभिर्घन्धैः सर्वे ते कपिसंचयाः ॥ ३२२ ॥
 सिन्धोजंलं समुत्तीर्णं पारंजग्मुः समंततः ।
 गर्जन्तो भीषणैनदिखासयन्तो रिपून् स्थिताः ॥ ३२३ ॥
 लङ्घाप्राकारमाक्रम्य कोशद्वालकगोपुरान् ।
 शिखरांश्च समाहृत्य संस्थिताः परितः पुरीम् ॥ ३२४ ॥
 तृतीयां तु समारभ्य दशम्यन्तदिनाष्टकम् ।
 लङ्घायाः परितो जाता पूर्वंगानां बलस्थितिः ॥ ३२५ ॥
 एकादश्यां कपिबलप्रेक्षार्थं रावणेरितौ ।
 शुकश्च सारणश्चैव प्राप्तौ बद्धौ च वानरैः ॥ ३२६ ॥
 द्वादश्यां सर्वद्वारेषु कृत्वाशाखामृगान् प्रभुः ।
 सेनापतीस्तथादिश्योत्तरे द्वारि स्वयं स्थितः ॥ ३२७ ॥
 तत्राद्वालक आगत्य सच्छत्रो रावणः स्थितः ।
 अद्वैचन्द्रेषुणा रामस्तस्य छत्रं समाच्छिनत् ॥ ३२८ ॥
 अथ मन्दोदरी नाम तस्याद्विज्ञनिवेशिनी ।
 अब्रवीद्वचनं तथ्यं हितं चामृतसम्मितम् ॥ ३२९ ॥

मन्दोदर्युवाच

पश्याधीश दिशो यावत् तावद्रघपतेश्चमूम् ।
 १पश्याम्येतत्प्रातिकूल्यं नो ये मज्जन्तिजले क्षणात् ॥ ३३० ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

तरन्तितेऽपि पाथोधी प्रस्तराः शैलरूपिणः ।
 करचालनमात्रेण ये यस्यन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ३३१ ॥
 तैरियं नगरी नाथ वेष्टिता सर्वतोदिशम् ।
 भव्यं यद्रक्षसां तौ च प्राप्तौ क्षयकरौ रिपू ॥ ३३२ ॥
 यत्सीमा नामरैर्लङ्घ्या लङ्घिता सापि वानरैः ।
 यः सोदरः सोऽपि यातः संगं त्यक्त्वा द्विषोऽन्तिकम् ॥ ३३३ ॥
 मन्ये तदधुना जातः कोऽपि कालविपर्ययः ।
 येनैकेन हताश्चान्ये राक्षसा ये खरादयः ॥ ३३४ ॥
 वाली च निहतो येन ते त्वद्वीर्यबलाधिकाः ।
 तस्यापश्यत एवास्य प्रियां हृत्वा त्वमागतः ॥ ३३५ ॥
 सोऽयं सेतुं विधायावधौ त्रिकूटाचलमागतः ।
 कथमन्धायसे नाथ पश्यन् विशतिलोचनैः ॥ ३३६ ॥
 मुक्त्वा शिरांसि भवतश्चिच्छेद छत्रसंहतिम् ।
 मन्ये पुलस्त्यवंशोऽस्मिन् रामेण वै कृता कृपा ॥ ३३७ ॥
 एकस्तेऽवसरोऽद्यापि सर्वं कर्तुं महात्मना ।
 समर्पय प्रियतमां रामस्यास्य पतित्रताम् ॥ ३३८ ॥
 जीवन्तु राक्षसाः सर्वे लङ्घापुर्याः शमस्तु च ।
 जानांस नाथ सकलं बाह्यद्वालिनोबलम् ॥ ३३९ ॥
 एकेन मार्गणेनैष रामेण निहतः क्षणात् ।
 तस्य प्रियां च रामस्य हृत्वा त्वं कुधियागतः ॥ ३४० ॥
 उत्पादितेयं भवता कृत्या रक्षःकुलक्षये ।
 इति मन्दोदरी प्रोच्य विरता कुधियोऽन्तिके ॥ ३४१ ॥
 अथ तौ वानरैर्वद्वौ शुक्सारणसंज्ञकौ ।
 रामस्यादेशतोमुक्तौ प्राप्तौ तौ रावणान्तिकम् ॥ ३४२ ॥
 तावूचतुः कपिपते रूपं विस्फूर्जितं महत् ।
 जूम्भन्ते वानरवरास्त्वत्पुरीग्रासहेतवे ॥ ३४३ ॥
 मैन्दं पश्य प्रभो कुद्धस्त्वां पश्यति स उन्मुखः ।
 द्विविदोऽयं पुरीमेतां ग्रसन्निव मुखे स्थितः ॥ ३४४ ॥
 नीलोऽयं वानरपतिः प्रहस्तमवृणोच्च यः ।
 हन्तुं कपीनां पुरतः संग्रामविजयी बली ॥ ३४५ ॥
 नलोऽयं वानरवरः सेतुर्येन विनिर्मितः ।
 एष चाङ्गद ऊर्ध्वरक्षिस्तातेन सदृशो बली ॥ ३४६ ॥

अयं क्रक्षेश्वरो वीरो जाम्बवान् बुद्धिमान् बली ।
 निजसेनास्थितो भाति वृद्धो युद्धविशारदः ॥ ३४७ ॥

एकैकोऽप्रतिमो ह्येषां वीर्येण च बलेन च ।
 शक्त उर्वां समुद्धतुं का लङ्घा तृणपुञ्चवत् ॥ ३४८ ॥

तव चित्ते मतिर्मा भूदेते वानरमर्कटाः ।
 आदेशाद्वाघवपतेः कोऽन्यन्तः परितः स्थिताः ॥ ३४९ ॥

एते कपिवरा नाम सर्वदेवपराक्रमाः ।
 निरीक्षतां मया चापि रामो वीरः स्वयं स्थितः ॥ ३५० ॥

अक्षहावानरपतेरुत्संगे कृतमस्तकः ।
 त्वत्सोदरोकं श्रृङ्खानस्तस्याङ्गस्थपदाम्बुजः ॥ ३५१ ॥

आस्ते सुवर्णहरिणचर्माध्यास्य समास्थितः ।
 पश्यंस्त्वद्वंशनाशाय विशिखां लक्षणाहृतम् ॥ ३५२ ॥

तस्माङ्गवान् गहं कर्म कृतवान् नात्र संशयः ।
 निधनायात्मनः पीतं विषं हालाहलं त्वया ॥ ३५३ ॥

जानकीं देहि लङ्घा च यदि वाञ्छसि जीवितुम् ।
 उदितोऽयं धूमकेतुः क्षयाय ननु रक्षसाम् ॥ ३५४ ॥

तस्माच्छीघ्रं सुतैः साढ़ौ प्रथाहि स्वयमन्यतः ।
 विज्ञायास्य बलं धीमान् भ्राता ते शरणं गतः ॥ ३५५ ॥

तस्मै लङ्घा प्रसादेन दत्ता नैवात्रं संशयः ।
 किशोरेण हतायेन ताडिका नाम राक्षसी ॥ ३५६ ॥

मुक्ता तेऽवरजा येन हिंशा तव पितुर्मुनेः ।
 निष्कृन्त्य नासिकाकणं वीरेन्द्रेण महात्मना ॥ ३५७ ॥

कस्तस्याप्यनयं कृत्वा जीवेत खलु राक्षसः ।
 शिरःश्रेणी क्षिर्ति गन्ता तव दाशरथेः शरैः ॥ ३५८ ॥

तयोरित्यं वचः श्रृत्वा प्रहस्य खलु रावणः ।
 आहूय सकलान् रक्षश्चमूनाथान् सुनिकिच्चतम् ॥ ३५९ ॥

त्रयोदशीं समारभ्य यावत्पर्वकुहूदिनम् ।
 तावत्संख्यां विधायैषां यथास्थानमरोपयत् ॥ ३६० ॥

माघस्याद्यदिने प्राप्तो रामस्यादेशतोऽङ्गदः ।
 द्वूतो भूत्वा महाबुद्धिः सभां रक्षःपतेयंयौ ॥ ३६१ ॥

उवाच तत्र साक्षेपं रावणस्यपुरो वचः ।
 धर्मद्वारेणमार्गेण सबान्धवपशु व्रजः ॥ ३६२ ॥

शृणु रावणलङ्घायां स्थापितोऽत्र विभीषणः ।
 श्रीरामेण महावीरः शिरोमुकुटभूषिणा ॥ ३६३ ॥
 इति कर्णकटन्यद्वा वचांस्याकर्ण्य रावणः ।
 कुद्धोऽङ्गदस्य बन्धाय राक्षसानादिदेश ह ॥ ३६४ ॥
 हृत्वा बालिसुतः सर्वात् बलेन बलिनो रिपूत् ।
 भित्त्वा राजाशरोवेशम गर्जन् यातो नमोऽव्रना ॥ ३६५ ॥
 माघे शुक्लद्वितीयातः सप्तम्यवधि चा भवत् ।
 अतीव संकुलं युद्धं रक्षोवानरसैन्ययोः ॥ ३६६ ॥
 युद्धावहारः समभूत ततस्तत्र दिनद्वयम् ।
 द्वादश्यां हनुमान् जहे धूम्राक्षंनाम राक्षसम् ॥ ३६७ ॥
 तेनैव निहतश्वकष्ठयोदश्यां निशाचरः ।
 चतुर्दशीं संमारभ्य नीलेन दिवसैखिभिः ॥ ३६८ ॥
 बलवान् निहतो युद्धे प्रहस्तो नाम राक्षसः ।
 ततस्त्रिभिर्दिनैर्याविच्छतुर्थी दिन मूल्बणैः ॥ ३६९ ॥
 बाणेर्विद्रावितो युद्धे रामेण खलु रावणः ।
 पञ्चमीदिवसाद्वस्त्रेश्वतुर्भिरनुजो बली ॥ ३७० ॥
 कुम्भकर्णः सुनिद्राणो रावणेन प्रबोधितः ।
 तदा युद्धावहारोऽभूदन्योन्यं सेनयोद्दियोः ॥ ३७१ ॥
 षड्भिर्दिनैः कुम्भकर्णो रामेण निशितैः शरैः ।
 छित्त्वावयवशो युद्धे धरण्यां विनिपातितः ॥ ३७२ ॥
 अस्मिन् युद्धे तु बहवो भक्षिताः कपिसंचयाः ।
 श्रुत्वा सहोदरवधं रावणः शोकपीडितः ॥ ३७३ ॥
 विललोप महादुःखी क्रृष्णं पञ्चदशीदिने ।
 तदा युद्धावहारोऽभूद्विलोपे रावणस्य तु ॥ ३७४ ॥
 फालंगुनादघदिनारभ्यं चतुर्थीदिवसावधि ।
 नरान्तकमुखाः पञ्च धातिता वीरराक्षसाः ॥ ३७५ ॥
 पञ्चमोदिवसाद्वस्त्रेरतिकायस्त्रिभिर्हर्तः ।
 अष्टम्यां निहतौ कुम्भनिकुम्भौ पञ्चभिर्दिनैः ॥ ३७६ ॥
 मकरराक्षश्च कपिभिश्वतुर्भिर्दिवसैर्हर्तः ।
 संतप्याग्निमथ आप्य नभश्चरमहारथम् ॥ ३७७ ॥
 कृष्णाद्वितीयांदिवसे रात्रौ शक्रेजिता जितम् ।
 ओषध्यानयनैर्याविच्छृतीयासप्तमीदिवम् ॥ ३७८ ॥

पञ्चाहं कृतवान् रामो युद्धावहरणं पुनः ।
अष्टमीदिवसात्प्रभिर्दिवसैर्विचरन् रण ॥ ३७९ ॥

लक्ष्मणेन युद्धं कुर्वन्निन्द्रजिद्विकमी हतः ।
ततो भूतादिने शोकाद् रुरोद खलु रावणः ॥ ३८० ॥

युद्धावहारः समभूद्विनमेकं सुदुःखतः ।
पञ्चदश्यां ततः प्राप्तो रावणो राक्षसैः सह ॥ ३८१ ॥

युद्धाय वानरान् निघनन् कुर्वन् विक्रममुल्बणम् ।
चैत्राद्यदिवसात्प्रदिवसे राक्षसाधिपाः ॥ ३८२ ॥

क्षयं नीताः शरै रामलक्ष्मणाभ्यां सुदारुणाः ।
षष्ठीदिवसतोऽष्टम्यां महापार्श्वादियोहृताः ॥ ३८३ ॥

लक्ष्मणो हृदि निर्भिन्नः शक्त्या रावणमुक्तया ।
मूर्छितोन्यं पतदभूमौ नितरां शक्तिपीडितः ॥ ३८४ ॥

व्यद्रावयद्रणाद्रामो दशास्यं नवमी दिने ।
विशल्यकरणीं दिव्यामौषधिं हनुमांस्ततः ॥ ३८५ ॥

द्रोणाद्रेरानयत्तस्याः स्पर्शादासीद्विशल्यकः ।
युद्धावहारः समभूततश्च दशमीदिने ॥ ३८६ ॥

रात्री युद्धमभूदभूयः प्रविश्य कपिभिस्ततः ।
लङ्घा प्रज्वालिता स्वर्गाद्रथं मातलिरानयत् ॥ ३८७ ॥

तमास्थाय ततो रामो हन्तुं दशमुखं यथौ ।
द्वादश्या दिवसाद् यावदभूतामष्टादशीदिनैः ॥ ३८८ ॥

रामरावणयोर्युद्धे रामेण रावणो हतः ।
इत्थं त्रिजगतां शत्यः कण्टकोऽमरराङ्गयी ॥ ३८९ ॥

अन्तं नीतो दशमुखः श्रीरामेण महीजसा ।
ततो देवगणाः सर्वे हर्षसम्भूतमानसाः ॥ ३९० ॥

कुसुमैः कल्पतरुजैः श्रीरामं समवाकिरन् ।
माघशुक्लद्वितीयातो यावदभूतादिनं मधोः ॥ ३९१ ॥

सप्तशीति दिनान्यासीद् युद्धं पञ्चदशीर्विना ।
वानस्पत्यदिनेष्वासीतेषां दाह क्रिया ततः ॥ ३९२ ॥

वैशाखाद्यदिने रामः सुवेलं नाम पर्वतम् ।
जगाम वानरैः साकं जित्वा लङ्घाधिपं सुधोः ॥ ३९३ ॥

वादित्रिगीतमाङ्गल्यैङ्गापुर्या विभीषणः ।
 राज्याभिषेकविधिना स्थापितो रामसेवकः ॥ ३९४ ॥
 आनीता च पुरात् सीता श्रीमत्सौमित्रिणा सती ।
 अशोकवनिकामध्याद् रामविश्लेषकर्षिता ॥
 तृतीयादिवसे रामः सीतां शुद्धर्थमूच्चिवान् ॥ ३९५ ॥

श्रीराम उवाच

जानामि नित्यसंशुद्धां त्वामहं जनकात्मजे ।
 न ते लीलां विजानन्ति ब्रह्माद्या अपि देवताः ॥ ३९६ ॥
 इमां लीलां त्वमकरोभूभारक्षयहेतवे ।
 राक्षसा वानराश्वैव संख्यातीता महीतले ॥ ३९७ ॥
 त्वया कृतः क्षयस्तेषां रावणाहरणच्छलात् ।
 धर्मस्य स्थापनार्थाय भक्तिपुष्ट्यर्थहेतवः ॥ ३९८ ॥
 तथापि जगदज्ञानान्मा नो निन्दयात् कदाचन ।
 अतस्त्वां शोधयिष्यामि दीपेऽग्नौ गार्हपत्यके ॥ ३९९ ॥
 इति पत्युवर्चः श्रुत्वा पाणी पार्णि प्रगृह्य च ।
 निनाय सा सुवेलादेर्महाग्रहरकाननम् ॥ ४०० ॥
 विमानं तत्र वै दिव्यमाजगाम महोज्ज्वलम् ।
 तमारुहतुस्तौ च दम्पती ललनाज्ञया ॥ ४०१ ॥
 रामो विमानमारुह्य ललनां न व्यलोकत ।
 विमानवर्यं तदिव्यं जगाम व्योमवत्मना ॥ ४०२ ॥
 सीताकुञ्जं सरयां वै रमणीयं प्रतिष्ठितम् ।
 यत्र सा काञ्चनीभूमिर्मणिरत्नमहोज्ज्वला ॥ ४०३ ॥
 प्रमोदविपिनं नाम वनं यत्र मनोरमम् ।
 अनेककुञ्जपुञ्जाद्यं गुञ्जदभ्रमरसंकुलम् ॥ ४०४ ॥
 कूजत्कोकिलमानन्दि कौककेलिगणावृतम् ।
 अनेककल्पवृक्षाद्यमनर्घ्यरामणीयकम् ॥ ४०५ ॥
 यत्र श्रीसहजानन्दरूपेणीषा व्यवस्थिता ।
 कल्याणगुणसंदोहा प्रेमानन्दस्वरूपिणी ॥ ४०६ ॥
 ब्रह्मानन्दं तृणीकुर्वद्भक्तसंदोहभूषिता ।
 दिव्यप्रासादवरंगा कल्पवृक्षतलस्थिता ॥ ४०७ ॥

मणिवेदीलस्तत्पूर्णरत्नसिंहासनस्थिता ।
महारत्नासनवरस्थितानेकसखीवृता ॥ ४०८ ॥

तत्प्रमोदवनं तस्याः कोणाष्टकसमन्वितम् ।
पूर्वं कृष्णवनं नाम ततो राधाब्रन्नाभिधम् ॥ ४०९ ॥

तृतीयं वापि वैकुण्ठं रमावैकुण्ठकं ततः ।
ततः श्रीरामवैकुण्ठं षष्ठं सीतानि तनम् ॥ ४१० ॥

सप्तमं सुखितागारमष्टमं सहजास्पदम् ।
तन्मध्ये तन्महारम्यं प्रमोदवनमुत्तमम् ॥ ४११ ॥

यत्र श्रीसहजारामी युग्मत्वेन व्यवस्थितौ ।
महासाम्राज्यगुणभूतिः नित्यलीलारसास्पदौ ॥ ४१२ ॥

पर्यन्ततः सखीवृन्दं स्वस्वकुञ्जप्रतिष्ठितम् ।
रामा श्यामा च सापत्न्यौ श्रीरामरतिनन्दिते ॥ ४१३ ॥

प्रमोदविफिने ताभ्यां रमते रामचन्द्रमाः ।
पूर्णः सर्वगुणाधीशः शरत्पूर्ण इवोङ्गुपः ॥ ४१४ ॥

तं कञ्जं स समासादय विमानादवतीर्थं च ।
दिव्यं श्रीसहजानन्दासदनं वीक्ष्य विस्मितः ॥ ४१५ ॥

तस्याः सखोजनैर्हृष्टैः श्रीरामोऽन्तः प्रवेशितः ।
प्रविश्य सीताकृञ्जेऽसौ महासौभाग्यमण्डिते ॥ ९१६ ॥

अपश्यत्तत्र तस्याश्च महासाम्राज्यसम्पदम् ।
कालशक्तिं समादिश्य माया शक्तिं च वश्यगाम् ॥ ४१७ ॥

सृजति स्थापयत्यति सहजानन्दिनी स्वयम् ।
मूलं सर्वाविताराणां स्वयमेव प्रतिष्ठिता ॥ ४१८ ॥

अशेषगुणसंदोहवशीकारविधायिनी ।
ब्रह्मणश्चापि विष्णेश्च रुद्रस्य च विधायिनी ॥ ४१९ ॥

कटाक्षक्षेपमाश्रेण कोटिब्रह्माण्डकारिणी ।
सप्तस्वर्गमहास्थानं सप्तपातालसंस्थितिः ॥ ४२० ॥

चिदानन्दकलापूर्णा गुणातीता गुणेश्वरी ।
कारणं कारणानां च साधिपाधिपूर्णिणी ॥ ४२१ ॥

उपादानं निमित्तं च सर्वाधिष्ठानरूपिणी ।
आधेय विश्वरूपा च रामणीयकविग्रहा ॥ ४२२ ॥

शृङ्गाररसमाधुर्यमयी प्रेमसुखाकृतिः ।
एकापि सा द्विधाभूत्वा सहजा रामरूपिणी ॥ ४२३ ॥

रमणं रमयत्यन्तर्महाभावरसोदधिः ।
 तादृशीं तां स्वयं वीच्य सहजानन्दनीश्वरीम् ॥ ४२४ ॥
 विस्मितोऽभूद् रामचन्द्रः क्षणं निनिमिषेक्षणः ।
 समुत्थाय ततः सा तं स्वासनात्सहजेश्वरी ॥ ४२५ ॥
 अस्थायपद्धक्षभागे स्मितशोभिमुखाम्बुजा ।
 उवाच रमणं रामं रमणी नित्यसंगता ॥ ४२६ ॥
 कान्त त्वयाहं सततं संगता नित्यकेलिनी ।
 प्रमोदवनमध्यस्था रमामि वनकेलिभिः ॥ ४२७ ॥
 न मां रक्षोऽधिषोजहे नाहं लङ्घां गताविभो ।
 न च मे विरहो जातो न च मां नीतवान् भवान् ॥ ४२८ ॥
 भवान् किं नैव जानाति प्राणनाथ स्वकां गतिम् ।
 मानुषीं गतिमाश्रित्य मूढवर्तिकनु दृश्यसे ॥ ४२९ ॥
 भूमेर्भारविनाशाय प्रमोदवनमध्यतः ।
 अंशेनास्म्यवतीर्णहं चतुर्धा जनकालये ॥ ४३० ॥
 त्वमयोश रामचन्द्रः स्वयं दशरथालये ।
 अवतीर्णोऽसि भगवान् पुराणपुरुषोत्तमः ॥ ४३१ ॥
 आवयोर्विविधां लीलां जनागास्यन्ति भूतले ।
 मुक्तये सर्वभूतानां साधूनां चानुरक्तये ॥ ४३२ ॥
 अत्रस्थावपि चावां वै कुर्वहे कोसलापुरे ।
 लीलां सर्वस्य सुखदां तथान्यत्र निजालये ॥ ४३३ ॥
 न चैवानुप्रपन्नं नौ किमपीहात्मकेलिनोः ।
 नित्यात्मनोव्यापिकयोः परब्रह्मस्वरूपिणोः ॥ ४३४ ॥
 अथापि भवतोक्तं यत्प्रिय मामकशुद्धये ।
 तत्रावजाने भगवंलोकलीलानुरोधतः ॥ ४३५ ॥
 भवान् पुराणधर्मज्ञो मर्यादापुरुषोत्तमः ।
 उपासीनो लोकमेव मा मे कुत्सां करोत्विति ॥ ४३६ ॥

श्रीशिव उवाच

इति तस्या वचः श्रुत्वा रामस्तत्वविदां पतिः ।
 उवाच परमं सीतां सहजानन्दकुञ्जगाम् ॥ ४३७ ॥
 न ते स्वरूपमाहात्म्यं वेदानामपि गोचरः ।
 यत्र देवा विमुह्यन्ति शब्दः किं तत्र शक्तुयात् ॥ ४३८ ॥

स्वात्मैकमात्रवेदव्यासि सहजानन्दिनी स्वयम् ।
 यह्नीलागुणकर्मणि जगद्विस्मापयन्ति हि ॥ ४३९ ॥
 लोके विहरसि स्वैरं स्वमायागुणसंवृता ।
 भक्तानामनुकम्पाथं मुक्तयेस्वानुभूतये ॥ ४४० ॥
 क्षमस्व सहजानन्दे स्वरूपं ते न गोचरः ।
 मयापि किमुतान्येषां पादोपास्तिरतात्मना ॥ ४४१ ॥
 किं चिकीर्षसि वै नित्यं किं करोषि किमीप्यसि ।
 इति ते स्वमतं लोके ज्ञातुं कोऽपि न हि क्षमः ॥ ४४२ ॥
 परावाग्रूपिणी भूत्वा सम्प्रवर्तयसे बुधान् ।
 फलाकाङ्क्षायुतास्तत्र पतन्त्यभ्युदृताः परे ॥ ४४३ ॥
 बुद्धिस्वरूपिणी भूत्वा प्रभा चाप्यप्रमा ह्यसि ।
 पूर्वा तारयसे विश्वमधो नयसि चापरा ॥ ४४४ ॥
 सर्वस्वरूपिणी साक्षात् परब्रह्मस्वरूपिणी ।
 त्वं लक्ष्मीस्त्वं रतिर्गीस्त्वं प्रीतिस्त्वं कीर्तिरेव च ॥ ४४५ ॥
 शान्तिस्त्वं तुष्टिरेवापि पुष्टिस्त्वं नात्र संशयः ।
 मेघा प्रज्ञा प्रभा च त्वं विद्या त्वं धीर्धृतिः स्मृतिः ॥ ४४६ ॥
 बुद्धिविद्याप्यविद्या च सर्वविद्येश्वरी च सा ।
 सर्वशक्तिमयी देवी सर्वमन्त्रेश्वरी च सा ॥ ४४७ ॥
 त्वं नित्या चित्कला शान्ता शान्त्यतीता पराकुला ।
 निष्कला च कलाभासा सकला चापि निष्कला ॥ ४४८ ॥
 एकानेका व्यापिका च परब्रह्मेति गोयसे ।
 न हि त्वं रावणग्राह्या व्यापकब्रह्मरूपिणी ॥ ४४९ ॥
 क्षयाय राक्षसीद्यस्य तथा लीलां चकार हि ।
 सदसद्व्यक्तये चैव साधूनां पालनाय च ॥ ४५० ॥
 त्वमेव सर्वं कुरुषे मम मूर्दिष्ठन निधाय च ।
 नाहं कर्त्ता ह्युदासीनः कर्त्त्वं सर्वदा प्रिये ॥ ४५१ ॥
 भक्तिमार्गमधिष्ठाय भक्तेषु त्वं कृपावती ।
 ममापि करुणारूपा तथैव च नियोजिका ।
 किं बहूक्तेन सहजे सर्वं त्वं मत्स्वरूपिणी ॥ ४५२ ॥
 इत्युक्ता रामचन्द्रेण सहजानन्दिनी स्वयम् ।
 प्रोवाच स्मितरम्यास्या प्रसादयुमुखी प्रिया ॥ ४५३ ॥

धीसीतोवाच

गच्छाधुना महाभाग कुरु कायं महीतले ।
कृत्वा भूभारहरणं व्यवस्थाप्य तथा वृषम् ॥ ४५४ ॥
साधूनां चामराणां च पूरयित्वा मनोरथम् ।
इदं पुनः स्वकं धाम समुपेष्यसि राघवः ॥ ४५५ ॥

श्रीराम उवाच

न त्वां विनाहं यास्यामि क्षणमप्यवनीतले ।
अशक्तो निष्प्रभावोऽहं त्वया विरहितः प्रिये ॥ ४५६ ॥

धीसीतोवाच

यत्रैवान्तर्हिता कान्त विमानारोहण क्षणे ।
तत्रैवाहमुपेष्यामि याहि निःशङ्कमित्यतः ॥ ४५७ ॥
देवानां च मुनीनां च ब्राह्मणानां तथा पुरः ।
अहमग्नौ प्रवेश्यामि स्वरूपस्य विशुद्धये ॥ ४५८ ॥
गार्हपत्याग्निमाविष्टा रावणाहरणक्षणे ।
मम छाया हृता तेन मायारूपैव रक्षसा ॥ ४५९ ॥
प्रवेश्यति पुनः साग्नौ करिष्याम्यहमुद्धवम् ।
प्रदर्शनाय लोकानां मम लीला भविष्यति ॥ ४६० ॥
इत्युक्तः प्रियया रामो विमानं भास्करोपमम् ।
आरुद्य शीघ्रं प्रमुद्धनादा जगाम लङ्घापुरम् ॥ ४६१ ॥
यस्मिन् वने महाघोरे सीतान्तर्धानिमागता ।
तत्रैव स समागत्य यानादवरुहोह च ॥ ४६२ ॥
अपश्यत्तद्वने तां च पुष्पावचयकारिणीम् ।
सहजानन्दिनीं सोता श्रीरामानन्यवल्लभाम् ॥ ४६३ ॥
ततस्तौ सहितौ भूत्वा तस्मात् स्थानादुपेयतुः ।
पश्यतां सर्वदेवामां मुनीनां च द्विजन्मनाम् ॥ ४६४ ॥
अन्येषां चापि भूतानां लङ्घमणस्य च पश्यतः ।
समिष्टे गार्हपत्येऽनीं रामः सीतामशोधयत् ॥ ४६५ ॥
एषा परस्य सदनं प्रविष्टा स्त्रीस्वभावतः ।
यदयदुष्टा भवेत्सीता त्वमग्ने साक्षितां ब्रज ॥ ४६६ ॥
अथ सीता स्वयं देवी पातिव्रत्यपरायणा ।
मुक्ताहारयुता भूत्वा सवस्त्रा मृदुविग्रहा ॥ ४६७ ॥

निपपात समिद्धेऽग्नौ तदाग्निः शीतलोऽभवत् ।
 अङ्गाराः पद्मां जग्मुज्वर्लाधारा सुधाभवत् ॥ ४६८ ॥
 भगवान् गार्हपत्याग्निः श्रीयज्ञः पुरुषः स्वयम् ।
 स्वाहास्वधाभ्यां संयुक्तो वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥ ४६९ ॥
 रत्नसिंहासनासीनां चामरद्वयवीजिताम् ।
 अव्याहताङ्गवसनामव्याहतसुमौक्तिकाम् ॥ ४७० ॥
 अव्याहतालकां देवीं करे संस्थाप्य जानकीम् ।
 स्वात्मानं दर्शयामास ववन्दे तं च राघवः ॥ ४७१ ॥
 अथ व्योम्नि स्थिता देवास्तथा ब्रह्मर्षयोऽखिलाः ।
 देवर्षयो नारदादया ये चान्ये ऋषिसत्तमाः ॥ ४७२ ॥
 राजा दशरथश्चैव देवयानमुपाश्रितः ।
 जनकश्चैव योगीन्द्रोऽये च राजर्षयोऽखिलाः ॥ ४७३ ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रादद्यश्चैव निर्जराः ।
 ब्राह्मणा भूमिसंस्थाश्च कपीन्द्राश्चातिधार्मिकाः ॥ ४७४ ॥
 वासुकिप्रमुखा नागा ये चान्ये तत्र संगताः ।
 ऊचुर्वचनमभ्येत्य श्रीरामं धर्मवित्तमम् ॥ ४७५ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सीतानन्यप्रतिव्रता ।
 शुद्धा शुद्धा पुनः शुद्धा माशङ्किष्ठा रघूद्वह ॥ ४७६ ॥
 अस्याः स्वरूपं माहात्म्यं गुणांश्चैव रघूद्वह ।
 सर्वं जानासि मनसि स्वयमेव विशेषतः ॥ ४७७ ॥
 अथ दुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवनिनादिताः ।
 सीताविशुद्धिवृत्तान्तं जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ॥ ४७८ ॥
 प्रणम्य गार्हपत्यं च सीतामादाय राघवः ।
 मुमुदे विश्वदयितो राक्षसौघविनाशकृत् ॥ ४७९ ॥
 गार्हपत्यस्तमेकान्ते यथावृत्तं निवेदय च ।
 सीताप्रवेशनं स्वर्स्मिश्छायाया हरणं तथा ॥ ४८० ॥
 स्तुतोऽभिवन्दितस्तेन यथास्थानं जगाम सः ।
 ततो रामः पुष्पकाग्रमध्यासीनः स्वकां पुरीम् ॥ ४८१ ॥
 गन्तुं प्रस्थितवान् व्योम्नि सीतालह्मणसंयुतः ।
 चतुर्थीदिवसे भूयः कृतमङ्गलकौतुकः ॥ ४८२ ॥
 भक्तैः कपिवरैः साकं महत्या मुद्या युतः ।
 इत्थं विधाय वै वासं वने वर्षीश्चतुदर्श ॥ ४८३ ॥

ततोऽसौ दण्डकात्रासो भारद्वाजाश्रमं प्रभुः ।
 पञ्चम्यां तेन मुनिना रामो वै सत्कृतश्च सः ॥ ४८४ ॥
 भरतेन समं षष्ठ्यां नन्दिग्रामनिवासिना ।
 आसीत्समागमस्तस्य परमानन्दवर्द्धनः ॥ ४८५ ॥
 वन्दितो भरतेनासौ मुदितस्तं च सस्वजे ।
 सप्तम्यां संगतैः पौरैः परमोत्सवपूर्वकम् ॥ ४८६ ॥
 श्रीरामः सीतया साकमयोध्यायां प्रवेशितः ।
 महासाम्राज्यपदवीं प्राप्तोऽसौ सम्यगर्चितः ॥ ४८७ ॥
 अथ भाद्रपदे मासि नवम्यां श्रीविदेहजा ।
 अधत्त गर्भं मातंडवंशविस्तारकारणम् ॥ ४८८ ॥
 इति रामायणं शास्त्रं त्वदग्रे कथितं मया ।
 चरितं सहजादेव्या रामस्य च महात्मनः ॥ ४८९ ॥
 यावन्ति चरितान्यत्र रामस्य परमात्मनः ।
 तानि सर्वाणि बोध्यानि सहजायश्चिदाकृतेः ॥ ४९० ॥
 सहजायश्चरित्राणि गीतानि सुमनीषिभिः ।
 पावनानि त्रिजगतां ध्यातव्यानि विशेषतः ॥ ४९१ ॥
 स्वयं श्रीसहजादेवी श्रीराजिनि तवाङ्गजा ।
 जनकस्यालये जाता चकार चरितावलीः ॥ ४९२ ॥
 केकयीवाक् स्वरूपेण स्वयमेवाविरास च ।
 विहृतुं स्वैरमीशेन जगाम विपिनं घनम् ॥ ४९३ ॥
 तत्र द्वादशवर्षान्ते रक्षसां क्षयहेतवे ।
 रक्षोनाथस्य कुमतेर्बुद्धिरूपा व्यवर्त्ततः ॥ ४९४ ॥
 अन्यथा रामो भगवान् ब्रह्मण्यौ धर्मपालकः ।
 कथं हन्यात्पुलस्त्यस्य तनयं सकुलं युधि ॥ ४९५ ॥
 कथं च रावणोऽप्यद्वा सर्ववेदप्रवर्तकः ।
 हरेत परम्पर्यं मोहास्त्रैलोक्यविजयी हठात् ॥ ४९६ ॥
 सर्वं श्रीसहजादेव्याश्चरित्रमिदमङ्गूतम् ।
 ततश्च सहजं धाम प्रमोदवनसज्जितम् ॥ ४९७ ॥
 प्राप्तुं निजस्वरूपेण विहृतुं त्वरितोऽभवत् ।
 तस्मादस्याश्चरित्राणि तव पुश्याश्चिदाकृतेः ॥ ४९८ ॥
 न तत्त्वतो विजानामि किमुतान्ये सुरादयः ।
 इति विज्ञाय सततं राजिनि त्वं महामते ॥ ४९९ ॥
 आनुकूल्येन वर्तस्व प्रातिकूल्याद्विनङ्क्षयसि ।
 नास्याश्चिकीर्षा प्रभवन्ति विज्ञातुं सुरेश्वराः ॥ ५०० ॥

यथेयं कुरुते लीलां तथा गायन्ति तत्त्वतः ।
 ध्यायन्त्येनां विशेषेण भक्तिमन्तो मुमुक्षवः ॥ ५०१ ॥
 तरन्ति भवपाथोधिमस्याः सकरणेक्षणात् ।
 सीतागाद्रावणगृहं तत्रान्यत्कारणान्तरम् ॥ ५०२ ॥
 त्रैलोक्यविजयी वीरः पुलस्त्यमुनिनन्दनः ।
 रक्षोधिनाथः परभित् प्रविजित्य जगत्त्रयम् ॥ ५०३ ॥
 सर्वसम्पद्भूरान् गेहे स्थापयामास सर्वतः ।
 स्वर्गोऽपि याति रत्नानि यानि रत्नानि भूतले ॥ ५०४ ॥
 पाताले यानि रत्नानि ताति स्थापितवान् गृहे ।
 आब्रह्मभुवनं याश्च सम्पदः श्रीविभूतयः ॥ ५०५ ॥
 ताः सर्वाः स्थापितास्तेन महावीरेण रक्षसा ।
 आरामं जलदास्तस्य सिञ्चन्ति प्रतिवासरम् ॥ ५०६ ॥
 सुवेलाद्विगुहा रत्नैः पूरिता धनदेन च ।
 मन्दं तपति सूर्योऽस्य हेमन्तशिशिरतुंगः ॥ ५०७ ॥
 वसन्ते वाति सेवायै त्रिविधो माश्तः स्वयम् ।
 चन्द्रो मुच्चति गेहेऽस्य किरणान्तियपूर्णिमः ॥ ५०८ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चास्य हसंतीस्थोऽनलः स्वयम् ।
 ग्रीष्मे चामुष्य सेवायै हिमवर्षी मरुत्स्वयम् ॥ ५०९ ॥
 आरामे रोपितास्तेन नन्दनस्था महाद्रुमाः ।
 गेहे षड्क्रृतवस्तस्य रूपवन्तः स्वयं स्थिताः ॥ ५१० ॥
 यथाज्ञापालनं नित्यं सेवन्ते राक्षसेश्वरम् ।
 नेन्द्रस्य तादृशी भूतिर्नानेश्च वर्णस्य च ॥ ५११ ॥
 कुबेरस्य निधीशस्य न च कस्यापि भूपतेः ।
 तादृशी सम्पदेतस्य सम्राजो भुवनेशितुः ॥ ५१२ ॥
 इति व्यवस्य मनसा जानकी रामवल्लभा ।
 विहतुं स्वैरकामा सा लीलांकृतवती स्फुटम् ॥ ५१३ ॥
 रावणाहरणव्याजालङ्घां गतवती स्वयम् ।
 गार्हपत्ये तिरोभूय तत्रागात् सहजेश्वरी ॥ ५१४ ॥
 यत्र लक्ष्मीभराः सर्वे प्रादुर्भूतास्तथैव ते ।
 जानकी रासलीलार्थं यत्रलक्ष्मीः स्वयं स्थिता ॥ ५१५ ॥
श्रीराजिन्युवाच
 रामं विना कथं राजो भवेदस्यास्तथाविधः ।
 एमद्वेदितुमिच्छामि कथं रामोऽन्नं संगतः ॥ ५१६ ॥

श्रीशिव उवाच

रावणस्य वने तत्र प्रादुभूता महेश्वरी ।
दिव्यरूपधरा साक्षात् कोटिलक्ष्मीकलानिधिः ॥ ५१७ ॥

दिने त्वशोकवृक्षस्य अधस्ताद्विरहातुरा ।
रात्रौ निजसखीवृन्दैः सा रेमे सहजेश्वरी ॥ ५१८ ॥

लोभया च त्रिजटया सेव्यमाना प्रतिक्षणम् ।
इन्द्राण्या च तथा देव्या पीयूषफलहस्तया ॥ ५१९ ॥

उमया च महेशान्या तथा नदघृष्टकेन च ।
जनकस्य गृहे जाताः सख्यः कमल्लोचनाः ॥ ५२० ॥

कमलेशीप्रभृतयः सेवार्थं तत्र संगताः ।
दिव्यदेहाः स्वरूपेण तथा देव्यो रमामुखाः ॥ ५२१ ॥

उपचारसमूहैस्तां सेवितुं सुसमाययुः ।
विभीषणस्य पत्न्या सा सेव्यमाना प्रतिक्षणम् ॥ ५२२ ॥

रतिप्रीत्यादिभिश्चैव दिव्यशक्तिकदम्बकैः ।
उपास्यमाना सा देवी चित्ते चिन्तामकल्पयत् ।
स्वयं लक्ष्मीं पुरस्कृत्य प्रोवाच वचनं सती ॥ ५२३ ॥

श्रीसीतोवाच

अहो अत्यद्दुततमं वनमेतन्मनोरमम् ।
न रोचते मे सततं विरहातुरचेतसः ॥ ५२४ ॥

गुञ्जन्ति मत्तभ्रमरा गायन्त इव मत्तभ्रम् ।
विघ्नन्ति कामविद्विखैर्विरहे मम मानसम् ॥ ५२५ ॥

सुस्वरं पञ्चमालापैः कूजन्ति पिकवल्लभाः ।
अरुन्तुदा गिरस्तासां दारयन्ति मनो मम ॥ ५२६ ॥

एता रसालमञ्जर्यो मञ्जुला रजसाश्विताः ।
अर्णिन विरहनामानं दीपयन्ति मदन्तरे ॥ ५२७ ॥

अशोकमञ्जरी रम्याः पश्यन्ती ज्वलिता इव ।
दहामि हृदयेऽत्यर्थं तीक्ष्णेनविरहाग्निना ॥ ५२८ ॥

किं तु कुर्यामिहं तावत्स्वयं लक्ष्मीः पराङ्मुखी ।
सुवर्णकेतकीधूलिभरैर्वर्णोम्नान्धकारिते ॥ ५२९ ॥

पञ्चाकरसमुद्भूतपरागपटलो मरुत् ।
एषोऽन्धयति चक्षुषिं दृष्टिपातनिरोधकः ॥ ५३० ॥

वासन्तीपुष्पमधुभिर्वासिताः सकला दिशः ।
 मन्ये मदनभूपस्य भूयसा यशसाच्चिता ॥ ५३१ ॥
 एषा वसन्तसम्पत्तिर्व्याप्नोति सकलं जगत् ।
 नहि मे रोचतेऽत्यर्थं स्वयं लक्ष्मीः सुखप्रदा ॥ ५३२ ॥

स्वयं लक्ष्मीरुवाच

तव लीलाविनोदार्थमहमत्र स्वयं स्थिता ।
 रावणस्य वने रम्ये प्रादुर्भूय स्वरूपतः ॥ ५३३ ॥
 यावती भुवने भूतिः सा मदंशस्वरूपिणी ।
 साहमत्र स्वरूपेण प्रादुर्भूतास्मि जानकि ॥ ५३४ ॥
 दिशां च पतयः सर्वे परितः सेवका इव ।
 तव लीलासुखार्थाय भूतिरत्रेदृशी सखी ॥ ५३५ ॥
 अतिमात्रमियं रम्या शोभात्र सततं स्थिता ।
 न खल्विन्द्रस्य लोकेऽपि दृश्येयं दैवतैरपि ॥ ५३६ ॥
 रोचितस्तेऽत्र विरहः स्वयमैश्वर्यभावितः ।
 या नित्यं रमते भूयः प्रमोदवनवासिनी ॥ ५३७ ॥
 आज्ञापय विनोदार्थमिच्छासिद्धि वशेस्थिताम् ।
 यथा रासरसोलासो भवेदत्र तथाविधः ॥ ५३८ ॥
 यथा प्रमोदविपिने ससामग्रीक उत्तमः ।
 सफलोऽयं भवेत्तेन मम लीलार्थमुदयमः ॥ ५३९ ॥

श्रीसीतोवाच

राघवेन्द्रो विजानाति सर्वं सखिविनोदवान् ।
 सर्वैश्वर्यनिधिर्देवस्थायोगायति यत्परम् ॥ ५४० ॥
 न हि मे विरहस्तेन क्षचित्कालत्रयेऽपि च ।
 सर्वं जानामि कान्तस्य परमैश्वर्यमीदृशम् ॥ ५४१ ॥

स्वयं लक्ष्मीरुवाच

रामोहि ब्रह्म परमं सञ्चिदानन्दविग्रहम् ।
 अलौकिकं महत्तेजस्तस्य सूर्यादिषु स्थितम् ॥ ५४२ ॥
 किं जानन्ति स्वरूपं ते ब्रह्मशेषशिवादयः ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं लीलारूपं समाश्रिता ॥ ५४३ ॥
 नित्यं रमयसे रामं परब्रह्म यथोदितम् ।
 एतद् रामस्य रामत्वं रमणं यत्त्वया सह ॥ ५४४ ॥

त्वयानुकम्पिता भक्ताः श्रीरामेणानुकम्पिताः ।
इति ज्ञात्वा भजन्ते त्वां ब्रह्मशेषशिवादयः ॥ ५४५ ॥
अनेकधा च रमसे त्वं रामेण सहेश्वरि ।
श्रीभूलीलास्वरूपेण नित्यपर्यङ्गामिनी ॥ ५४६ ॥

त्वं भूः सत्तास्वरूपेण निश्चलास्य परिक्रिया ।
युगे युगे त्वमाचार्यरूपेण प्रकटा स्वयम् ॥ ५४७ ॥
स्वस्वरूपं ज्ञापयितुं कुरुषे यत्नमुत्तमम् ।
नान्यथा त्वां प्रपदयेरत् भक्तास्ते सनकादयः ॥ ५४८ ॥
आचार्यः प्रथमो ब्रह्मा द्वितीयाः सनकादयः ।
तृतीयः शेष एवासौ चतुर्थश्च शिवः स्वयम् ॥ ५४९ ॥
समस्ताचार्यवार्यणां त्वमाचार्योपदेशिका ।
या स्वयं श्रीस्वरूपेण सा प्रमोदवनेश्वरी ॥ ५५० ॥
इति ते रूपमुदितं यथाविज्ञानवैभवम् ।
इच्छासिद्धिमथाज्ञाप्य कुरुलीलारसोदधिम् ॥ ५५१ ॥
यस्मिन् परमहंसानां संचारः स्यात् सुखावहः ।
उत्तरङ्गे हावभावैः सरस्वान् प्रेमपाय सः ॥ ५५२ ॥
सम्भोगविप्रलभ्माभ्यां कूलद्वयसुविस्तृतः ।
तीव्राभिलाषचिन्ताद्यैर्हीमणिमीक्षिकः ॥ ५५३ ॥
गुरुलज्जावाडवाग्निर्मनोभूमकराच्चितः ।
क्षुद्रानन्दनदीपूरः सुगम्भीररसामृतः ॥ ५५४ ॥
अन्यभावविषोदकों महाभावमहोर्जितः ।
त्वत्कीर्तिचन्द्रिकापूर्णो भक्तौघराजहंसकः ॥ ५५५ ॥
उद्वेलो नित्यमेवासौ लोकवेदादयगोचरः ।
प्रोद्भाति सहजानन्दे तत्र लीलारसोदधिः ॥ ५५६ ॥
यत्र शेते तु भवती श्रीरामरमणान्विता ।
पुष्पशश्यागता नित्यं ब्रह्मानन्दान्तरस्थिता ॥ ५५७ ॥
सर्वलोकेशसाम्राज्यमहासौभाग्यभाजनम् ।
इत्थं तयोः समालापं कुर्वन्त्योः सुवयस्ययोः ॥ ५५८ ॥
माल्यवत्यचले रामो लह्मणां प्रत्युवाच ह ।
गच्छ लह्मण किञ्चिन्धां सुग्रीवं राज्यसंगतम् ॥ ५५९ ॥
भुञ्जानं च महाभोगान् मद्वाञ्छाविस्मृतान्तरम् ।
तं च मद्वचसा ब्रूयाः स यथात्रागतो भवेत् ॥ ५६० ॥

सुग्रीव रामवीर्येण प्राप्तराज्यमकण्टकम् ।
 त्वं नित्यं तत्प्रभुज्ञानो नास्मान् विस्मर्तुमहसि ॥ ५६१ ॥
 त्वं राज्यभोगं कुरुषे वने सीदामहे वयम् ।
 शीघ्रमागम्यतां वीर मम कार्यं प्रवर्त्यताम् ॥ ५६२ ॥
 इति स्नेहान्वितैर्विवैस्तमिहानय लक्षण ।
 इति सम्प्रेष्य किञ्चिकन्धां राजधानीं कपिशितुः ॥
 लक्षणं रघुशार्दूले योगचर्यामुपाश्रितः ॥ ५६३ ॥
 जटाधरो वल्कलचीरवासा मृगाजिनस्थः कुशविष्टरस्थः ।
 एकान्ततो माल्यवतो गुहायां समाधिमासादय सुनिर्वृतोऽभूत ॥ ५६४ ॥
 ततः स सर्वभूतात्मा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।
 चिदानन्दधनाकारः सीतायादर्शनं ययौ ॥ ५६५ ॥
 एकेन वपुषा तत्र गिरौ माल्यवति स्थितः ।
 परेणैव स्वरूपेण लीलाविग्रहरूपिणा ॥ ५६६ ॥
 भक्तानामनुकम्पार्थं दिव्योपवनमन्वगात् ।
 भक्तास्तास्तत्र लङ्घायां निरुद्धा रावणेन याः ॥ ५६७ ॥
 तासामुद्धरणार्थाय सदयः प्रादुरभूद्धिभुः ।
 देवानां कन्यका याश्च याश्चैवाप्सरसोऽङ्गवाः ॥ ५६८ ॥
 पितृणां मानसोदभूता ब्रह्मणो मानसोऽङ्गवाः ।
 देवानां कन्यका याश्च लक्ष्म्या सह विनिःसृताः ॥ ५६९ ॥
 दिव्यगन्धर्वकन्याश्च नानादेशनृपात्मजाः ।
 सरितश्चाङ्गुताकारा विरजादयाः सुमङ्गलाः ॥ ५७० ॥
 नानानसुदताश्चैव नानाद्विपेश्वरात्मजाः ।
 पर्वतानां चैव कन्या दिव्यरूपधराः श्चियः ॥ ५७१ ॥
 रक्षसां कन्यकाश्चैव कामरूपधराः श्चियः ।
 महेन्द्रलोकगाः कन्या अदयाप्युद्धाहवर्जिताः ॥ ५७२ ॥
 अग्निलोकस्थिता याश्च श्रीमद्वैश्वानरात्मजाः ।
 यमस्य वरुणस्यापि लोकगा नित्यकन्यकाः ॥ ५७३ ॥
 वायुलोकस्थिताः कन्याः कुबेरस्य च लोकगाः ।
 कैलासगिरिवासिन्यो या दिव्याः कन्यकावराः ॥ ५७४ ॥
 अन्याश्च दैव्या मानुष्यो गन्धर्व वरकन्यकाः ।
 अकृतोद्धाहसम्बन्धा बलादाकृष्य रक्षिताः ॥ ५७५ ॥
 नागानां कन्यकाश्चैव रूपसारविभूषिताः ।
 पविन्यश्चत्रिणीश्रेष्ठा हस्तिन्यः शश्वनीवराः ॥ ५७६ ॥

नानाजातिष्ठीवरेण्याश्वन्द्रवक्रा मूरेक्षणाः ।
 जातरूपसमानाङ्ग्यः पद्मपत्रातिकोमलाः ॥ ५७७ ॥
 तडिल्लेखासमानाङ्ग्यः शिरीषदलकोमलाः ।
 सर्वावयवशोभाव्या महासीभाग्यभूषिताः ॥ ५७८ ॥
 कमनीयप्रभास्तन्यो यौवनोद्गेदमञ्जुलाः ।
 जातरूपघटीस्तन्यः सर्वालङ्घारभूषिताः ॥ ५७९ ॥
 रूपलावण्यरुचिराः कन्दर्पबलवर्द्धनीः^१ ।
 रावणेन हृतास्तास्तु त्रैलोक्यजययात्रया ॥ ५८० ॥
 दिग्जैत्रयात्रासमये तासां पितृभिरर्पिताः ।
 कन्याभावेनैव युता अदृष्टपुरुषाननाः ॥ ५८१ ॥
 तासां मनो रामचन्द्रे सुचिरेण व्यवस्थितम् ।
 मनसेव तपस्यन्त्यो रामचन्द्रहृताशयाः ॥ ५८२ ॥
 अनेकजन्मसंसिद्धा रागिन्यो वामलोचनाः ।
 कर्मज्ञानोपासनाभिराजन्मशुभसंयुताः ॥ ५८३ ॥
 शुद्धान्तकारणाः सर्वा भक्त्यङ्गुरसमन्विताः ।
 सीतादर्शनमात्रेण जातप्रारब्धसंक्षयाः ॥ ५८४ ॥
 उत्तमप्रेमकलिताः श्रीरामस्नेहविह्वलाः ।
 रामस्य विरहेनैव चिरोत्कण्ठासमन्विताः ॥ ५८५ ॥
 सीतास्वरूपलावण्यध्वस्तरूपाभिमानिकाः ।
 रामलीलागुणं श्रुत्वा चिराय दर्शनोत्सुकाः ॥ ५८६ ॥
 तासां मण्डलमध्यस्था जातकी रामवलभा ।
 तारकामण्डलगता पौर्णमासीव शारदा ॥ ५८७ ॥
 अशिक्षीक्ष्य प्रियं रामभिरामगुणाकरम् ।
 उत्तस्थौ स्वासनात्तूर्णं प्राणप्राप्तिसमुत्सुका ॥ ५८८ ॥
 तामुत्थितामनूत्तस्थुः सर्वास्ता वामलोचनाः ।
 तासां दृगोचरो रामः सद्य एव व्यजायत ॥ ५८९ ॥
 सरत्नकिकिणीकमञ्जुनूपुरद्वयोपदः-
 सुवर्णघटिकावलीसनादपादगुल्फभूः ।
 नटोचिताच्छमलकच्छचित्रवर्णचारुता-
 चमत्कृताभकच्छिकासुदर्शनीयवेषभाक् ॥ ५९० ॥

१. आर्षप्रयोगः ।

उदारहारभासुरप्रसिंवक्षसाञ्चितः-

सुरुपगौञ्जहारभृत्कपोलदर्पणदद्युतिः ।

विराजमाननासिकाविभूषणप्रभाधरः-

कलाकलापेशलः सुराञ्जनाविमोहनः ॥ ५९१ ॥

स्फुरन्मयूरपिच्छकावतंसमध्यविस्फुर-

त्सहस्रचन्द्रिकावलीसुसक्तरत्नमण्डलः ।

विशालभालविस्फुरत्कुरञ्जनाभि पत्रिका-

विचित्रवक्तुचन्द्रमाः सुमन्दहाससुन्दरः ॥ ५९२ ॥

पदस्फुरन्नखप्रभाजितार्कचन्द्रकोटिकः-

कुतूहलात्तकामकेलिचातुरीकलाञ्चितः ।

त्रिकासिरासमण्डलीविलासलासभासितः-

प्रमोदकुञ्जकौतुकी महाङ्गुतो नटो यथा ॥ ५९३ ॥

प्रमोदवनसामग्री सर्वा तत्र व्यदृश्यत ।

रामस्योपवने रम्ये पराद्वललानाञ्चिते ॥ ५९४ ॥

ता एव सख्यश्चतुरास्ता एव च शरन्निशाः ।

ता एव वलीप्रवरास्ता एवाखिलसम्पदः ॥ ५९५ ॥

ता एव संगीतकलासुशिक्षिता मृदञ्जलीणा मुरजादिपाणयः ।

सज्जर्णरास्तालधरा वरस्त्रियः प्रादुर्भवन्त्यो गणशश्चकासिरे ॥ ५९६ ॥

कलाविदुष्यः शशिमण्डलाननाः संगतीभञ्जीप्रथनापटीयसीः ।

नियोजयामास सखीः समंततः स्वे स्वे विधाने सहजेश्वरी स्वयम् ॥ ५९७ ॥

आसी मण्डलमध्यस्थं सहजारामयोर्युगम् ।

परितो मण्डलान्यासुस्तयोस्तत्र यथोचितम् ॥ ५९८ ॥

यथोचितं यथामानं यथास्थानं यथागुणम् ।

यथाधिकारं विन्यस्ता मण्डलेषु सखीगणाः ॥ ५९९ ॥

शरञ्जान्दीमयः कालस्तदानीं समजातय ।

रत्नाञ्जणमयो देशः प्रभामयोऽखिला दिशः ॥ ६०० ॥

स्वरा मूर्तिधरास्तत्र प्रादुरासुः सजातयः ।

रागास्तथैव रागिण्यो रामरासरसोत्सुकाः ॥ ६०१ ॥

शुशुभे तच्च विपिनं रत्नाञ्जणसमुज्जवलम् ।

त्रिविधानितलीलाभिः सेवितं सुषुमाञ्चितम् ॥ ६०२ ॥

अथोजगी मुरलिकां रामो रमणपण्डितः ।

मोहयन् सकला रामाः स्वयं कुन्दवने यथा ॥ ६०३ ॥

मुरलीनादमाकर्णं प्रमोदवनगोपिकाः ।
 सर्वास्तत्र समाजग्मुर्लिलाविस्तारणोचिताः ॥ ६०४ ॥

एवं समाजः सुमहानासीत्तत्र मृगीदृशाम् ।
 रामरासरसकीडासमुत्किञ्चित्तत्त्वेतसाम् ॥ ६०५ ॥

नित्या नैमित्तिकाश्चैव ललनास्तत्र सञ्ज्ञताः ।
 अन्योन्यप्रेमसम्पन्ना रामप्रेमवशीकृताः ॥ ६०६ ॥

अथ श्रीसहजानन्दा मन्दमन्दोपसर्पं च ।
 ईषन्मानमनोजाक्षी सावगुण्ठपटानना ।
 यावत् किञ्चिन्न च ब्रूते तावदाह स्वयं प्रभुः ॥ ६०७ ॥

धीराम उवाच

प्राणप्रिये कि वक्तव्यं सर्वं वेत्सि हृदि स्थिता ।
 तथापि खलु मे प्रेमणा वक्तुमत्युत्सुकं मनः ॥ ६०८ ॥

आश्चर्या तव लीलासौ यत्प्रमोदवनान्तरे ।
 जनकस्य गृहे भूत्वा प्राप्ता मां त्वं निजेच्छ्या ॥ ६०९ ॥

राज्याभिषेकं मे कर्तुं कि जातं नृपतेर्मनः ।
 तत्रापि केकयीमातुः कथं सा धीरवर्ततः ॥ ६१० ॥

कथं च तादृशी वाणी वक्त्रे तस्या ह्यवर्तत ।
 कथं भरतमायान्तं संलह्याहमुदासधीः ॥ ६११ ॥

चित्रकूटं परित्यज्य लक्ष्मणं चागतो वने ।
 भवती च कथं लुब्धा दृष्ट्वा मायामयं मृगम् ॥ ६१२ ॥

कथं चाहं गतस्तस्य पृष्ठलग्नो घनं वनम् ।
 कथं च भवती वीरं लक्ष्मणं प्राणसम्मितम् ॥ ६१३ ॥

दुर्वचोविशिखैर्विदध्वा देवरं निरवासयत् ।
 कथं वा तत्क्षणादेव रक्षो दग्धवती न च ॥ ६१४ ॥

कथं वा लक्ष्मणीं दिव्यां धनुर्लेखमलङ्घ्यथाः ।
 कथं च लक्ष्मणः स्तिरधस्त्वददुर्वाचमन्यत ॥ ६१५ ॥

जटायुनापि वीरेण तादृशेन न मोचिता ।
 एतदूदैवकृतं मन्ये दैवं च प्रबलं कथम् ।
 एतन्मे महदाश्चर्यं मनो बाधयतेतराम् ॥ ६१६ ॥

हृति पत्युनिशम्यासौ साकूतं मधुरं वचः ।
 उवाच स्मितरुच्या सा दधोतमाना रदत्विषा ॥ ६१७ ॥

श्रीसीतोवाच

दैवं नामामहेवास्मि कालश्चाहं दुरत्ययः ।
 लीला चाहं भक्तगेया तत्साधनमहं पुनः ॥ ६१८ ॥

भूत्वोभयस्वरूपाहं रमामि भवता सह ।
 रक्षश्चातिबलं तद्व न हन्तुं शक्यमन्यथा ॥ ६१९ ॥

यस्य श्रौतं बलं दिव्यं तथा कर्मबलं बहु ।
 शिवस्योपासको वीरख्लोक्यविजयी बलात् ॥ ६२० ॥

यस्य बाहुबलं भूयो भवतः पार्षदो वरः ।
 लीलावेशस्तथैवायं किं न स्मरसि वल्लभ ॥ ६२१ ॥

पौलस्त्यतनयो विग्रो ब्रह्मण्यस्यतवावधः ।
 गृहे गृहेऽग्निहोत्राणि शिवपूजा गृहे गृहे ॥ ६२२ ॥

प्रतापितं जगदेन तयोवीर्येण भूयसा ।
 मायायां मथुरायां च काश्यां चोज्जयिनीपुरे ॥ ६२३ ॥

अस्थिचर्मावशिष्टोऽसौ चकार विपुलं तपः ।
 अगस्त्योऽस्य विदां वर्यो मुनिरस्ति गृहोपरि ॥ ६२४ ॥

दक्षिणे ध्रुव इत्युक्तो ज्योतिर्विद्धिः पुरातनेः ।
 स कथं शक्यते हन्तुं विनेहशमति क्रमम् ॥ ६२५ ॥

कथं पुनरिमाः कन्यास्त्वदेकहृदयाः स्त्रियः ।
 उद्धृताः स्युश्च धर्मज्ञ दुस्तराङ्गवसागरात् ॥ ६२६ ॥

इति विज्ञाय वीरेन्द्र न विकल्पितुमर्हसि ।
 रमस्व रसयुक्ताभिः कन्याभिरहि कामिवत् ॥ ६२७ ॥

ईदृशीं सम्पदं कान्तं सफलीकर्तुं मर्हसि ।
 एकत्रैव जगलक्ष्मीदृश्यतामिह वल्लभ ॥ ६२८ ॥

इदं विपिनमालूनं कपीन्द्रेण महौजसा ।
 पुनः पल्लवितं पश्य वसन्तसमयश्रिया ॥ ६२९ ॥

भवित्री राजधानीयं विभीषणमहामतेः ।
 वैष्णवप्रवरस्यास्य सततं हितवर्तिनः ॥ ६३० ॥

सुवेलाद्विगुहा रम्या निकुञ्जवरशोभिता ।
 इमाश्च किकरीस्तत्र नित्यं रमय सुन्नत ॥ ६३१ ॥

यथा भवांश्च रत्नाद्रौ प्रमोदविपिनेऽन्तरा ।
 तथेह रन्तुमर्होऽसि लीलानटवरः प्रभो ॥ ६३२ ॥

इत्युक्तः प्रियया रामो प्रोवाच विशदस्मितः ॥ ६३३ ॥

श्रीराम उवाच

अहं त्वदेकपत्नीकः कथमेताः समुद्ध्रहे ।
मोचनं चान्यथैवासां करिष्याम्येव जानकि ॥ ६३४ ॥

श्रीजानकयुवाच

यस्य जीवस्य यो भावस्तेन गम्योऽसि राघव ।
भावसंछेदनं न स्याद्वत्स्य छेदनं भवेत् ॥ ६३५ ॥

अपि चेमा देवकन्या मयाऽविर्भाविताः स्वतः ।
सिन्धोर्विनिःसृताः काश्चिन्मया सह वरस्त्रियः ॥ ६३६ ॥

अन्याश्च विपुलश्चोणश्चिरं त्वयि धृताशयाः ।
एतासां रमणं कायं महत्कौतूहलं कुरु ॥ ६३७ ॥

हर त्रिभुवनस्त्रीणां मानं सौन्दर्यजं भदम् ।
ब्रह्मणो मोहनं कायं महतीं रजनीं सृज ॥ ६३८ ॥

उमादधार्षच महालीलां वीक्ष्य चित्ते विलक्षिताः ।
भविष्यन्ति गलदूर्पास्त्वदेकचरणाश्रिताः ॥ ६३९ ॥

श्रीशिव उवाच

इत्युत्साहितचित्तोऽसौ प्रियया प्राणतुल्यया ।
रामो लीलारसं कर्तुमारेभे रसिकाग्रणीः ॥ ६४० ॥

सदयो विगतमर्यादो रसराजो व्यवर्तत ।
स लीलाकौतुकाविष्टो वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥ ६४१ ॥

कृत्वा वृन्दं वरस्त्रीणां निनाय गहनं वनम् ।
तत्र प्रमोदविषयिनं सर्वासां समदर्शयत् ॥ ६४२ ॥

सरथ्वाः पुलिनं रम्यं निकुञ्जवरसेवितम् ।
विविक्तं कोकिलालापगुञ्जदध्रभरनादितम् ॥ ६४३ ॥

एकान्तलीलोपयिकं रसकेलीनिकेतनम् ।
अनेकदिव्यसदनं रसराजप्रबोधनम् ॥ ६४४ ॥

महासमरसानन्दं स्त्रीणामतिमनोरमम् ।
उत्फुलपद्मकल्पारसरसीशतसेवितम् ॥ ६४५ ॥

हेमवल्लीवनागारं रत्नपुष्पवरद्रुमम् ।
मृदुस्वर्णमणिस्वच्छवालुकामयमञ्जणम् ॥ ६४६ ॥

तत्र ताः स्वोत्तरीयाणि विस्तार्य विहितासनाः ।
परिवन्नुः समंतात्तं रसिकेन्द्रशिरोमणिम् ॥ ६४७ ॥

स्वस्वयूथेषु मुख्याभिः सुवर्णमणिमालिकाः ।
कान्तस्य वरणार्थाय रोपिताः कण्ठदेशतः ॥ ६४८ ॥

स ताभिः स्वर्णमालाभिर्वृत्तः कान्तोव्यराजत ।
महामुकुटशोभाद्यो नवपाणिग्रहोचितः ॥ ६४९ ॥

तस्मिन्नेद्वाहसंदोहकौतूहलमहोत्सवे ।
रामपार्श्वे उभे सख्याववतेऽनां मुदान्विते ॥ ६५० ॥

आसीत्पिकीकलालापो मङ्गलस्वरगानकृत् ।
ज्ञाङ्कारगानमिलितो भ्रमरीणां समंततः ॥ ६५१ ॥

कोकीरवश्च केकाभिर्भेदीभाङ्कारसुन्दरः ।
तरञ्जिण्याश्च कलोलाः सिन्धुगम्भीरनादिनः ॥ ६५२ ॥

मृदङ्गमङ्गलरवो व्यजूम्भत नभःस्पृशः ।
तूर्यंत्रिकं ननादाथ कालशक्त्याभिनादितम् ॥ ६५३ ॥

स्वर्णातलीवनध्वान आसीन्मारुत लीलया ।
इत्येवं सम्पदाविष्टमभूद्वाहकीतुकम् ॥ ६५४ ॥

सम्पन्नोद्वाहविधयः सर्वास्ता हरिणीदृशः ।
नवीनमन्मथाक्रीडाजितं बलभमञ्चुवन् ॥ ६५५ ॥

स्त्रियऊचुः

अद्य नः सफलं जन्म भवतैव कृतं प्रभो ।
अद्राक्षम जीवलोकस्य सुखमद्य रमापते ॥ ६५६ ॥

रूपसारं च नो दत्तं त्वदाज्ञातो विरंचिना ।
अद्यैव सफलं जातं भवत्संगमशोभया ॥ ६५७ ॥

सौभाग्यं विपुलं दत्तं भृतं तं च त्वया विभो ।
एतद्दि दुर्लभतरमुमादीनां महत्कलम् ॥ ६५८ ॥

अपीदृशं नित्यमेव भूयाद्रमणं सुखम् ।
प्रमोदवनसंपत्तिर्दृष्टा वल्लभ तादृशी ॥ ६५९ ॥

वैकुण्ठभवनेऽप्येषा प्रायो नैव भविष्यति ।
धन्या वर्य रमाकान्त मुदितास्तव संगमात् ॥ ६६० ॥

जानीमहे परप्राण भवान्नारायणादपि ।
लीलारसविधानेन वरेण्यः पुरुषोत्तमः ॥ ६६१ ॥

रूपं तव सदा पैयं जीवं जीवैरिवेक्षणैः ।
अहोऽतिकेलिचातुर्यं मन्मथस्यापि मोहनम् ॥ ६६२ ॥

तृष्णा अपि मुहुर्नाथ वयं नित्यमतृप्नुमः ।
 चिरेण विरहाकान्ता भृशमानन्दिताः प्रभो ॥ ६६३ ॥
 दधा इव लता भूयो वयं पल्लवितास्त्वया ।
 निवर्णितोऽज्ञतापश्च स्मरजश्चित्तमूच्छनः ॥ ६६४ ॥
 वैदाधं भवतोऽत्यर्थं वशीकृत्य च नःस्थितम् ।
 एषा तवाधरसुधा नित्यं पेया वधूजनैः ॥ ६६५ ॥
 माज्जल्यातनयो राम भवानद्गुतकौतुकी ।
 इमे व्रजजना धन्यास्त्वन्मुखेन्दुनिरीक्षकाः ॥ ६६६ ॥
 धन्यं प्रमोदविपिनमाकीटपशुपक्षिकम् ।
 मुरलीनादसुधया नित्यमाप्यायितं त्वया ॥ ६६७ ॥
 धन्या व्रजस्य धरणी दूवर्गोमाश्चिता सदा ।
 विमुक्तपादुकाभ्यां ते चरणाभ्यां सदाङ्किता ॥ ६६८ ॥
 किं वर्णनीयमस्माभिः सवश्चर्यमयो भवान् ।
 एते निकुञ्जरसिकाः कोकिला मधुपैः सह ॥ ६६९ ॥
 उद्गायन्ति तव श्लोकं निगमा इव चागमैः ।
 वसिष्ठवामदेवादथा याज्ञवल्क्यशुकादयः ॥ ६७० ॥
 तत्तत्पक्षिस्वरूपेण निवसन्तीह संततम् ।
 तव लीलारसास्वादहेतवे सुखसेतवे ॥ ६७१ ॥
 अमीषां प्रेमज सौख्यं ब्रह्मानन्दसुखाधिकम् ।
 अहो अत्यद्गुता रीतिः प्रमोदविपिनान्तरे ॥ ६७२ ॥
 अहो कुटिलता प्रेम्णो गरिमा यत्र लाघवम् ।
 लाघवं गरिमा तत्र यत्राधर्मोऽपि धर्मवत् ॥ ६७३ ॥
 अधर्मवद्यत्र धर्मस्तथाऽर्जवमकैतवम् ।
 अनार्जवं कैतवं च यत्र ते च ह्युभे च ते ॥ ६७४ ॥
 एतद्विस्मयनीयं च महदेवात्र दृश्यते ।
 यदक्षरात्परं ब्रह्म पुरुषोत्तमशब्दितम् ॥ ६७५ ॥
 तदत्र नीलमाधुर्यमहसा समलङ्घकृतम् ।
 दृश्यते मुग्धवामानां करक्रीडनकोपमम् ॥ ६७६ ॥
 भवानत्यद्गुतं वेशं कृत्वा क्रीडति कामिवत् ।
 अहो ते दुर्लभं धाम ब्रह्मादीनां त्रयीजुषाम् ॥ ६७७ ॥
 प्रेमैकलभ्यं भगवन्नस्मादद्भुग्धचेतसाम् ।
 तव प्रसादपात्रत्वादधुनाऽस्म भवातिगाः ॥ ६७८ ॥

इति प्रेम्णा वदन्तीस्ताः सर्वाः प्रत्येकमङ्ग्नाः ।
 रमयामास रामेन्दुलीलया रसवित्तया ॥ ६७९ ॥
 एकान्ततः परिप्राप्य तमेके तरुणोजनाः ।
 तुष्टुवुर्विमलैः स्तोत्रैर्वैकुण्ठे श्रुतयो यथा ॥ ६८० ॥

स्त्रियऊचुः

नमः श्रीरामाय नित्यरमणकोविदाय नित्यमधुरमूर्तये श्रीरामाविलासरसिकाय
 महापुरुषायाविर्भावितविशुद्धसत्त्वाय तिरोभाविरजस्तमोमयाखिलभावायानादिभक्ति-
 मार्गजीवातुप्रपत्तिवशीकृतचित्ताय भक्तजनवित्ताय नित्यनिरवधिप्रसादकल्पतरवे
 भजनाथप्रदत्तलोलाविग्रहशिवसनकशेषशुकादिमुनिगणकमनीयविचित्र चरित्रभवनायाष्ट-
 कोणवैकुण्ठायतप्रमोदवनमाधुरीमधुव्रताय श्रीनन्दननन्दिनीश्रीसहजानन्दिनीश्रीप्रमो-
 दिनीनित्यनिजशक्तिसमेताय मधुरमेचकनित्यसमुन्नतसुधाजलधराय ब्रह्मविद्विष्टमानस-
 राजहंसाय नित्यकिशोराय नित्यानन्दपदमहासाम्राज्यभाजनाय परब्रह्मणे निस्तुलाया-
 प्रमेयाय कर्मोपास्तिनागम्यस्वरूपवैभवाय परमपुण्यलोकश्लोक्याय नामरूपविभिन्न-
 प्रपञ्चरचनातीतनामरूपाय निखिलप्रपञ्चसमवायिनिमित्ताय श्रीमते
 रसिकरामचन्द्राय ॥ ६८१ ॥

अन्यास्ताः किंकरीभूय नित्यस्वाम्यवशीकृताः ।
 उचुः सुपेशला वाचश्चरणाहितचेतसः ॥ ६८२ ॥

स्त्रियऊचुः

नमस्ते नित्यनिरवधिनिरूपमनिर्भरानुकम्पासमृद्धृताखिलजीवराशये कदुदञ्चत-
 कृपाकटाक्षसमुद्भोधितचिरविस्मृतस्वरूपाय शिवविरच्चिरमान्वेषितचरणपरागरजः-
 कणायविमलकौस्तुभाङ्कुरितकृपाकन्दाय श्रीमत्रप्रमोदवनकुञ्जाधिपतये विमलगुण
 भूमिसमुन्मूर्छितश्रुतिगणगन्धर्वगानाय नेतिनेतिवचसोऽप्यगोचराय रुचिररोचिल्णु-
 चिदानन्दमयमूर्तिमहोमहनीयमहापौरुषविस्फूर्जिताय श्रीरामायाभिरामाय ॥ ६८३ ॥

अहो खलु वयं दास्यो भवतः पुरुषर्षभ ।
 सहजानन्दिनींयुक्तं नित्यं परिचरामहे ॥ ६८४ ॥
 अध्यारोहुमिदं न चित्सुखमहासाम्राज्यसिंहासन-
 मर्हा नाथ वयं विधातुमुचिताः कैङ्कर्यमेकान्ततः ।
 यत्र त्वं रमयस्यखण्डविलसत्सौभाग्यकां स्वामिनीं
 ताम्बूलाहरणादिकामपचिर्ति तत्राचरिष्यामहे ॥ ६८५ ॥

अस्मिन्नेव रसे निविष्टनिपुणस्वान्ता वयं नित्यशो
 ब्रह्मानन्दपदं ततोऽपि तृणवत्कृत्वा समुद्रेलिताः ।
 अक्षुब्धं निजदास्यभावपदवीसीख्यं त्वया प्रापिताः
 श्रीमन्नित्यमिदं प्रमोदविपिनं द्रक्ष्यामहे लोचनैः ॥ ६८६ ॥

इति केद्वयंभावेन भावितास्ताश्च भामिनीः ।
विविधैर्भावसंदोहैररीरमत वल्लभः ॥ ६८७ ॥

श्रीराम उवाच

भवतीनां परो भावो ब्रह्मादिसुरदुर्लभः ।
मासां मदेकविषयं मनः सुदृढयन्त्रितम् ॥ ६८८ ॥
अहो अत्यद्भुतं प्रेमो महिमा किमु वर्णताम् ।
येनाहं वश्यतां यातो वेदवाचामगोचरः ॥ ६८९ ॥

गोप्यः प्रमोदवनवासनिरुद्धचिन्तास्तासां वदाम्बुरुहरेणुकणप्रसादात् ।
एषोजिता परतरा मम भक्तिरागाद्युष्माकमन्तरपथे नरराजकन्याः ॥ ६९० ॥
धन्याः स्थ युयमनुरागजुषो मयीति युष्मास्वहं सहजयाविनियुक्त एव ।
रस्ये रमावदितराननुवर्तनीयः कीर्तिश्च वस्त्रिभुवनं वलयिष्यतीशाः ॥ ६९१ ॥

रत्नाचले यथा स्वयं प्रमोदविपिनेऽप्यहम् ।
तथेह खलु युष्माभिरहं नित्यविलासवान् ॥ ६९२ ॥

को जानातोदृशीमिच्छां सहजाया रसावहाम् ।
लोकापवादं सोद्वापि यथा केलिः प्रयोजिता ॥ ६९३ ॥

किं मां नमत तदद्यूयं सहजावश्यतां गतम् ।
इमामेव तु जानोत समुद्धाव्य निर्जन्मनः ॥ ६९४ ॥

नाहमस्याः प्रभावज्ञो वर्ते लीलासु चावशः ।
योऽस्याः करावलम्बी स्यात् स मया तारितो भवात् ॥ ६९५ ॥

अत्र चोदाहरिष्यामि पुरावृत्तं यथा भवत् ।
कदाचिदैच्छद्गिरिशो मम लीलावलोकनम् ॥ ६९६ ॥

श्रुत्वा भक्तैः प्रकथितां मम लीलां रसोर्जिताम् ।
स आगाद्वगवान् रुद्रः प्रमोदवनमन्तरा ।
तुतोष सर्वतो वीद्य माधुरो वनमद्भुतम् ॥ ६९७ ॥

चिन्तामणिप्रवरभूमिरुद्वदंशुव्यापान्तरिक्षधरणीहरिदन्तरालम् ।
सम्पन्नविस्फुरदनेकविचित्रकुञ्जमाधृयधुर्यधृतरचनामयकामशालम् ॥ ६९८ ॥

नित्योल्लसन्मधुविराजितवृक्षराजीभ्राम्यन्मधुव्रतकदम्बनिषेव्यमाणम् ।
कूजत्पिकीरवविकरवरसुस्वराढ्यं धन्यं प्रमोदवनमीक्ष्य ययीन तृप्तिम् ॥ ६९९ ॥

कैलासादागतः श्रान्तः सहजानन्दनीसरः ।
अवगाह्य शिवस्तत्र तत्क्षणात् प्रमदाभवत् ॥ ७०० ॥

सात्यर्थरूपलावण्यशालिनी प्रमदा नवा ।
प्रागदशां नैव सस्मार विस्मिते वाभवत्तदा ॥ ७०१ ॥

आचम्य च पयस्तस्य सरसः स्वादुशीतलम् ।
 शिवोऽहं प्रमदाभूत इति चैतन्यमाप सः ॥ ७०२ ॥

निरीक्ष्य स्वस्य सौन्दर्यविशेषं गर्विता च सा ।
 अहो न मत्समा काचिद्वज्रेऽप्यस्ति वराङ्गना ॥

श्रीरामं वशयिष्यामि तत्क्षणादेव दर्शनात् ॥ ७०३ ॥

मद्रूपलावण्यमुदीच्य रामो ममैव वश्यो भवितैष सदयः ।
 श्रीनन्दनस्यात्मजयाप्यलभ्यं सौभाग्यमेष्यामि कथं न साहम् ॥ ७०४ ॥

इथं मनोराज्यमियं कुर्वती प्रमदा नवा ।
 व्यचष्ट मालतीकुञ्जान्माधुरीकुञ्जमेष्यतीम् ॥ ७०५ ॥

कांचित् सखों चम्पकाङ्गों सहजामान्यहारिणीम् ।
 तस्या रूपं विलोक्यैषा भग्नमाना बभूव च ॥ ७०६ ॥

अथ तां वक्तुमारेभे कासि त्वं कुत्र यास्यसि ।
 धन्यासि रूपसारेण केवलेन विनिर्मिता ॥ ७०७ ॥

त्रैलोक्यललनारत्नमोहनं रूपमीदृशम् ।
 सातिधन्यतमाकान्ता यस्यास्त्वं माल्यहारिणी ।
 एतत्तवाद्गूतं रूपं मदं हरति योषिताम् ॥ ७०८ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा नोत्तरं दत्तवत्यसौ ।
 जगाम तूर्णों च ततः स्वामिनीसेवनोत्सुका ॥ ७०९ ॥

इति तदीरितमश्रुतकेन सा प्रणिवधूय ततो विचचाल ह ।
 निधुवनान्तविमाल्यनिजेश्वरीं ननु तुतोषयिषुर्विवस्यया ॥ ७१० ॥

ततः सा भग्नहृदया तत्पृष्ठमनुयायिनी ।
 जगाम माधुरीकुञ्जसप्तमद्वारकक्षिकाम् ॥ ७११ ॥

कलावती तु तत्रागाद् यथा कायं ममेशितुः ।
 तत्र वेत्रच्छटाहस्तप्रतोहारीनिवारिता ॥ ७१२ ॥

पप्रच्छ तां करुणया परिपूर्णा कलावती ।
 कासि त्वमिह रम्भोरु किमर्थं चेह संगता ।
 अविज्ञाप्य प्रभुं नेह प्रवेशं लप्स्यसे ध्रुवम् ॥ ७१३ ॥

नवप्रमदोदाच

प्रमदाहं भग्नदर्पा भवतीनां तनुत्तिविषा ।
 प्रापास्मि सहजारामलीलालालित्यदृष्टये ॥ ७१४ ॥

ततः कलावती गत्वा स्वामिनोश्चरणान्तिकम् ।
 उवाच सदयं स्तिरधं यथावृत्तं नवख्यः ॥ ७१५ ॥

ततो मयेरिता सदयो नवयोषित्प्रवेश्यताम् ।
 गत्वा कलावती तां च प्रवेशयितुमानयत् ॥ ७१६ ॥
 कक्षान्तरे त्वथ मुहुरनया वेत्रहस्तया ।
 निरुद्धा यायिनी संगे कलावत्या नवाङ्गना ॥ ७१७ ॥
 ततः कलावती भूयो मत्पाश्चं समुपागता ।
 उवाच सदयं वाक्यं तस्या हितचिकीषया ॥ ७१८ ॥

कलावत्युवाच

प्रभो पश्चमकक्षायां निरुद्धा वेत्रहस्तया ।
 नान्तःप्रवेष्टुं दत्ता सा नवष्णी दर्शनार्थिनी ॥ ७१९ ॥
 ततः सम्प्रेषिता तावन्मया चरणदासिका ।
 तत्संगयायिनी सा सु रुद्धा कक्षान्तरे पुनः ॥ ७२० ॥
 सहजाज्ञैककारिष्या अन्यया वेत्रहस्तया ।
 ततश्चरणदासी सा मत्पाश्चं समुपागता ।
 उवाच तस्यास्तद्वृत्तं यथा रुद्धानवाङ्गना ॥ ७२१ ॥

चरणदासिकोवाच

प्रभो ससमकक्षायां रुद्धा सा वेत्रहस्तया ।
 एषा श्रीसहजानन्दामुखादाज्ञा प्रतीक्षते ॥ ७२२ ॥
 ततोऽहं सहजानन्दामुखं तूष्णीं विलोकयन् ।
 न किञ्चिदूचे वचनं न स्वतन्त्रोऽस्मि तद्वशः ॥ ७२३ ॥
 ततः श्रीसहजानन्दा प्रेषयामास चेटिकाम् ।
 तस्या आनयनार्थीय प्राप्ताया नवयोषितः ॥ ७२४ ॥
 ततः प्रवेशिता सान्तर्नवयोषित् समुत्सुका ।
 यत्रासौ सहजा देवी मया सह विराजिता ॥ ७२५ ॥
 यत्र ताम्बूलिकाहस्तो देवीं परिचराम्यहम् ।
 भक्षयामि च भक्षामि तद्दत्तां पर्णवोटिकाम् ॥ ७२६ ॥
 वीक्ष्य तां सहजा देवी जहास मृदुहासिनी ।
 तस्या रदत्विषा कुञ्जभवनं तत् प्रकाशितम् ॥ ७२७ ॥
 यथा शारदचन्द्रांशुदयोतैः कुमुदिनीवनम् ।
 गवाक्षनिर्गतैरंशुसन्दोहैस्तरुवल्लिकाः ॥ ७२८ ॥
 सदयश्चकाशिरे सर्वाः श्रीकुञ्जभवनान्तरे ।
 सा नवप्रमदा वीक्ष्य सहजामुखचन्द्रिकाम् ॥ ७२९ ॥

सदधः सम्भ्रान्तचित्ताभून्मूर्छिता निपपात च ।
 अथो कथं कथमपि तां परिश्राप्तचेतनाम् ॥ ७३० ॥
 देवी श्रीसहजोवाच लीलाकौतुककारिणी ।
 कस्य गोपस्यकन्येयं किं नामेति तु पृच्छयताम् ॥ ७३१ ॥
 सत्यं वदतु सा चैषा नैवानृतमिह स्थितम् ।
 नो चेत् कालान्तरेऽप्यस्या नागमोऽत्र भविष्यति ॥ ७३२ ॥
 ततश्च कम्पमानेव प्रोवाच वचनं सती ।
 शिवोऽस्म्यहमिह प्राप्तो लीलादर्शनलालसः ॥ ७३३ ॥
 इति तस्या वचः श्रुत्वा सहजा स्वयमब्रवीत् ।
 एतत्प्रमोदविपिनं मम लीलानिकेतनम् ॥ ७३४ ॥
 पुरुषाभिमतिर्भूत्वा कथमत्र समागतः ।
 लोकेऽन्यस्यापि वै राजो याति नान्तःपुरं पुमान् ॥ ७३५ ॥
 किमुताखिललोकेशमहाराजस्य मत्प्रभोः ।
 इहैक एव पुरुषः सर्वास्तस्य च योषितः ॥ ७३६ ॥
 इति विज्ञाप्य सख्योऽसौ दूरे सम्यग्विधीयताम् ।
 नास्मै क्रोधं करोम्यद्वा मत्स्वाम्यङ्ग्रजोजुषे ॥ ७३७ ॥
 पुरुषाभिमतिश्चास्य नाधुनापि निवर्त्तते ।
 शिवा नाम सखी भूत्वा पातुकालान्तरे त्विह ॥ ७३८ ॥
 ततः प्रणम्य सहजानन्दिनीं मां च शङ्करः ।
 भूयो वलक्षवदनस्तस्मात्स्थानाद्विनिर्गतः ॥ ७३९ ॥
 प्रमोदविपिनस्यैकदेशेऽद्यापि तपस्यति ।
 व्रजभक्तपदाभ्योजरजोधूसरविग्रहः ॥ ७४० ॥
 सहजानन्दिनीलीलागुणगानपरायणः ।
 प्रेमानन्दसमुद्भूतवाष्पसिक्कलेवरः ॥ ७४१ ॥
 रोमाञ्चितवपुः स्तब्धः सरयूपुलिनाङ्गणे ।
 यो मञ्जुवट इत्युक्तो जटासंकुलविग्रहः ॥ ७४२ ॥
 आगामिद्विपराद्वान्ते मम लीलां प्रवेक्ष्यति ।
 इत्युक्तोऽस्याः प्रभावोऽयं सख्यः सम्यग् विचिन्त्यताम् ॥ ७४३ ॥
 तस्माद्भूवत्यः सततं सहजायाः कृपावशात् ।
 लङ्घवा पदमिमं रामाः कृतार्था नात्र संशयः ॥ ७४४ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् रामः कोटिकन्दर्पमोहनः ।
 दिव्ये लङ्घावने तत्र रासमारब्धवान् मुदा ॥ ७४५ ॥

ततस्तत्परिवस्तासां मण्डलानि चकाशिरे ।
 फुलानां हेमपद्मानां मध्यइन्दीवरं यथा ॥ ७४६ ॥
 रराज भगवान् रामो रासक्रीडनकौतुकी ।
 विधाय तावद्रूपाणि सहजानन्दिनी स्वयम् ॥ ७४७ ॥
 रेमे श्रीपतिना साद्वं तावद्रूपपुर्जुषा ।
 चक्रे नटवरो दिव्यां नार्थकेलीं मनोहराम् ॥ ७४८ ॥
 तासां शिक्षागुणव्यूहं प्रेक्षमाण उदारधीः ।
 ततानि विततान्येव घनानि सुषिराणि च ॥ ७४९ ॥
 षट्त्रिशङ्कदेवयुक्तानि प्रत्येकं समवादयत् ।
 तास्ता मनोरमारामा यथामानं यथाक्रमम् ॥ ७५० ॥
 यथास्थानं यथागानं यथानृत्यं यथोदित्सम् ।
 सर्वासां रागजातीनां गह्वरः समवर्तत ॥ ७५१ ॥
 सर्वासां स्वरजातीनामहमहमिकाभवत् ।
 सर्वासां वादयजातीनामेकं रूपमदृश्यत ॥ ७५२ ॥
 सर्वासां नृत्यजातीनां संकरः समपदयत् ।
 ताष्ठवं पृथगेवासीनृत्यं चाप्यभवत्पृथक् ॥ ७५३ ॥
 श्रीरामहृदयानन्दः सर्वाभिः समवर्धत ।
 सुखकोलाहलो जातः क्षोणीगग्नपूरणः ॥ ७५४ ॥
 सुवेलादिगुहाश्चापि प्रतिध्वानैः प्रपूरिताः ।
 मन्दं मन्दं जलनिधिरन्वगर्जन्मृदङ्गवत् ॥ ७५५ ॥
 मृदङ्गानां मुरजानां झङ्गराणां महाध्वनिः ।
 सहजारामरासेऽस्मिन्नश्रूयत समंततः ॥ ७५६ ॥
 श्रीराममुरलीनादमोदिताः सरितोऽखिलाः ।
 निजं वेगं परित्यज्य जाताः सिन्धुपराङ्मुखाः ॥ ७५७ ॥
 वृक्षाणां विटपस्कन्धपत्रेभ्यश्चामृतसवः ।
 समजायत लङ्कायां पशुपक्षिमुदावहः ॥ ७५८ ॥
 शिवः समाधिं तत्याज ब्रह्मा स्वाध्यायमप्युत ।
 अनादीच्च महान् कालः सर्वभूतमनोरमः ॥ ७५९ ॥
 स्थगितश्चौषधीनाथः साद्वंतारावधूणैः ।
 मुनयस्त्यक्तपसः सदय आसन् सुनिवृताः ॥ ७६० ॥
 कदाचित्प्रकटा तासु कदाचिच्च तिरोहिता ।
 सहजानन्दिनी साक्षात्पुषोष रसकौतुकम् ॥ ७६१ ॥

तडिल्लतामण्डलमञ्जुलानां चलन्महाहेमलतोपमानाम् ।
 विलोलचिन्तामणिमालिकानां ज्वलाञ्छखावह्निविदोपितानाम् ॥ ७६२ ॥
 मुदान्वितानां नटनोद्धुराणां वादयत्पदाभ्योरुहन्तुपुराणाम् ।
 स्विद्यत्तनूनां प्रचलाश्वलानां श्रीरामनृत्योत्सवचश्वलानाम् ॥ ७६३ ॥
 शब्दायमानोद्धुरिकिकिणीनां स्वान्दोलशोभामणिमालिकानाम् ।
 चलाधरीयोद्धुर्घूर्णिकानां विलोलकान्तालकमञ्जरीणाम् ॥ ७६४ ॥
 ऊर्ध्वं विलोलदभुजवल्लरीणामधः समुदयत्करपङ्गजानाम् ।
 तनुत्विषा रञ्जितकाननानां स्वेदाञ्चितेषद्वसिताननानाम् ॥ ७६५ ॥
 ऋमत्तरङ्गाभुकुटीलतानां कटाक्षनिक्षेपभृतेक्षणानाम् ।
 तथ्येइत्येइरवोन्मदानां भावोद्धुराकुञ्जितनासिकानाम् ॥ ७६६ ॥
 कण्ठस्वरैस्तर्जितकोकिलानां वेणीभ्रमैर्भृषितपन्नगीनाम् ।
 त्विषां गर्णीनिर्जितह्नादिनीनां तासां चमत्कारभरः स कोऽप्यभृत् ॥ ७६७ ॥
 झणज्ञणध्वानरवाः समंततो बभूवरासां तनुभूषणोद्धवाः ।
 सताननुप्रादुरभून्मदङ्गजो वीणाविमिश्रः सुपनोहरध्वनिः ॥ ७६८ ॥
 कदाचिन्नृत्यमेवासीक्षाण्डवं च कदाचन ।
 कदाचिन्द्वावसंदर्शि समजायत तत्स्वयम् ॥ ७६९ ॥
 तोषयामास ताः सर्वाः सुविचित्रकलापदुः ।
 रामो गायन्नन्नृत्यन् पृथक् संगीतमेदवित् ॥ ७७० ॥
 अभवत्पीरुषंनाथ्यं स्त्रैणं चातिमनोरमम् ।
 परस्परस्य संतोषि सुविभिन्नं परस्परम् ॥ ७७१ ॥
 कांचिन्नृत्यकलामांशिक्षत महालीलारसावेशवान्-
 श्रीरामः स्वयमादरेण विविधाक्रीडाक्रियाकौतुकी ।
 कांचिन्नाथ्यकलामशिक्षयत तास्तृष्णातुराःकामिनीः-
 शिष्याचार्यपदस्पृशामिति परं तासामभूत क्रीडनम् ॥ ७७२ ॥
 अन्यामालिङ्गति स्वैरमन्यां चुम्बति राघवः ।
 अन्यां संस्पृथ्य रमतेचान्यां सम्पीड्य तिष्ठति ॥ ७७३ ॥
 अन्यां प्रसादयत्येष भामिनीं भावकोविदः ।
 अन्यां विमोहयत्येष रतिकेलिविनोदनः ॥ ७७४ ॥
 अन्यां पिबत्यधरतश्चान्यां मिलति वेगतः ।
 अन्यां धावति वेगेन अन्यां सम्पीड्य गच्छति ॥ ७७५ ॥
 अन्यां रदैः खण्डयति कपोलस्थलमण्डले ।
 अन्यामर्पति स्वाङ्गे अन्यां दद्यति नखक्षतैः ॥ ७७६ ॥

अन्यां नितम्बयोविध्यत्यन्यां वक्षसि कौतुकी ।
 अन्यामाकर्षति कवेष्वन्यां तुदति जड्ज्योः ॥ ७७७ ॥
 अन्यामासज्जति हठादन्यां मृशति कक्षयोः ।
 अन्यां चुम्बति गण्डभ्यामन्यां चुम्बति नेत्रयोः ॥ ७७८ ॥

अन्यां नाभिस्थले मृश्य करोति मदनोन्मदाम् ।
 सहजानन्दिनीचित्तमनस्तर्पणहेतुवे ॥ ७७९ ॥

करीव गाहतेऽत्यर्थं तरुणीपद्मिनीवनम् ।
 अन्यां स्वलयति स्वैरमन्यां क्षोभयते भृशम् ॥ ७८० ॥

अन्यामञ्चलमाकृष्ट्य निवारयति 'गच्छतीम् ।
 इत्थमाक्रीडरसिको रेमे प्रतिवधूजनम् ॥ ७८१ ॥

रममाणस्य तस्याभून्मन्मथः प्रीतिवद्धनः ।
 आस्फालितधनुःसूत्रभ्रूयुगैररिणीदृशाम् ॥ ७८२ ॥

आविद्धो रामहृदयो ममाद रसिकाङ्गणे ।
 एकैककामिनीः कान्तो निन्ये कुञ्जकुटीगृहे ।
 रतवान् विविघ्नबन्धनैर्वैनिधुवनोत्सवैः ॥ ७८३ ॥

ताः सम्भोगेमृदितवसनालंकृतिव्यस्तवेशाः-
 स्विन्नेरङ्गे: पुलकतनुतोत्कम्पभावादियुक्ताः ।
 स्वस्वालीभिः समुपहसिताः सर्षपसासूयनेत्रा-
 मन्दं मन्दं द्विरदगतयो निर्ययुः केलिकुञ्जात् ॥ ७८४ ॥

पुनर्भूषाः संविधाय वासोरञ्जनमालिकाः ।
 उपतस्थुर्वल्लभं तं रुचिरैरासमण्डले ॥ ७८५ ॥

रासोत्सवः पुनरभूत्पूर्णकामकलाभृतः ।
 संगीतभेदविदुषो रामस्याङ्गुतकर्मणः ॥ ७८६ ॥

काश्चिन्मानवतीस्तत्र दूतिसम्प्रेषणादिभिः ।
 रामः प्रसादयामास पादयोः पतनेन च ॥ ७८७ ॥

काश्चिदुत्कण्ठिता रामाः श्रीकान्तः समर्तोषयत् ।
 एकान्तकुञ्जलीलाभिरत्यासक्षिप्रदर्शनः ॥ ७८८ ॥

काश्चित्सप्रेमकलहादन्तरायमुपागताः ।
 सम्प्रेषितसखीदूतीर्जगाम रसिकाश्रणीः ॥ ७८९ ॥

काश्चिद्रूपमहामाना नरनागेन्द्रकन्यकाः ।
 स्वाधीनपतिका भावैर्मनियामास राघवः ॥ ७९० ॥

काश्चित्प्रत्यक्षविरहा । अतिभूयोऽभिलाषिणीः ।
 अविश्रान्तमुखस्तोमदायकः समतोषयत् ॥ ७९१ ॥
 सर्वासां हरिणाक्षीणां मानदो रघुनन्दनः ।
 अरीरमत रासेऽस्मिन् श्रीरामो बहुशक्तिमान् ॥ ७९२ ॥
 कामलौल्यं विलोक्यास्य कुटिला हरिणोदृशः ।
 तिरोहितैश्वर्यदृशस्तमन्यन्त लौकिकम् ॥ ७९३ ॥
 काश्चित्खियो देवकन्याः शुद्धज्ञानावलोकिनीः ।
 कश्चित्पुरुषशार्दूलममन्यन्त रमा पतिम् ॥ ७९४ ॥
 काश्चित्स्थूलदृशः कान्ता रतिलीलारसोन्मदाः ।
 अमन्यन्त शठं धृष्टं परब्रह्मस्वरूपिणम् ॥ ७९५ ॥
 प्रेमानन्दस्वरूपोऽत्र मन्मथः समवर्तत ।
 स्वयमेव रामचन्द्रो रसलीलाभिरासये ॥ ७९६ ॥
 ताः पिबन्त्योऽस्य सौन्दर्यरूपसारसुधारसम् ।
 अतृप्रहृदया आसु रनिमेषैर्विलोचनैः ॥ ७९७ ॥
 उत्पुल्कमलामोदवह शीतलमास्तः ।
 सिष्वेषे रघुशार्दूलं रतिलीलामहोत्सवे ॥ ७९८ ॥
 चित्राः सुवेलाद्विदरीर्मणिमाणिक्यदीपकैः ।
 केलिगृहं कल्पयित्वा रेषे राजीवलोचनः ॥ ७९९ ॥
 महीरुहलताकुञ्जपिहितान् गिरिग्रहरान् ।
 मलयद्रुमसीरभ्यशीलितान् शीतनिर्झरान् ॥ ८०० ॥
 तुङ्गानि गिरिशृङ्गाणि विपुलास्तदधित्यकाः ।
 उपत्यकाश्च रुचिराश्चक्रे केलिरसस्थलीः ॥ ८०१ ॥
 तासां तनुत्विषा सर्वं रञ्जितं केलिकुञ्जकम् ।
 सचम्पकाकीर्णमिव विरेजे च समंततः ॥ ८०२ ॥
 अन्यतो रामचन्द्रस्य तनुदयोतैर्मनोहरैः ।
 तदिन्द्रनीलरत्नांशुवृन्दाच्चितमिवाबभौ ॥ ८०३ ॥
 झणज्ञणितभूषाणां कूजितैः सकुतूहलैः ।
 कामिनीनां कलालापैः कोकिलास्वरनिर्जयैः ॥ ८०४ ॥
 सुवेलाद्विदरी वेशम व्यासं प्रतिरवोजितैः ।
 ओषध्ये दीपकप्रायास्तत्रासन् केलिकौतुके ॥ ८०५ ॥
 मद्ती सा निशा चासीदखण्डविघुचन्द्रिका ।
 मध्यंदिवगतो रेजे शशाङ्कः पूर्णमण्डलः ॥ ८०६ ॥

कोटिचन्द्रसमुद्घासी एक एव व्यदृश्यत ।
 महानिद्रावशं प्राप्ता मोहिताश्च निशाचराः ।
 निभृतं राधवो रेमे सम्पन्ने रक्षसां पुरे ॥ ८०७ ॥
 आविर्भाविवशात् प्रमोदविपिनस्याङ्गप्रसादात्तथा-
 तस्य श्रीरघुपुङ्गवस्य पतितव्यूहैकसंतारिणः ।
 आसीदासुरभावतो विरहितं स्थानं विशुद्धं ततः-
 केलीभाजनतां गतं कमलया संशोभिवैकुण्ठवत् ॥ ८०८ ॥
 त्रैलोक्यं स्थगितं बभूव सहजारामस्य रासोत्सव-
 क्रीडायां ववृधे महारसमयप्रेमप्रमोदार्णवः ।
 तस्यैवोच्छलिताः कणाः कतिपये व्याप्ता समंतात् पर
 ब्रह्मानन्दमयाः सुरासुरवरव्यालात्मविदयोतिषु ॥ ८०९ ॥
 स्वस्वस्थानस्थिता देवा असुराश्चापि तादृशाः ।
 नरा भुजञ्जमाश्चैव पातालतलवासिनः ॥ ८१० ॥
 ज्ञानिनो योगिनश्चापि तथा पश्वादियोनयः ।
 निवृत्ताखिलव्यापाराः सर्वेन्द्रियलयं गताः ॥ ८११ ॥
 अकस्मात् सम्मुमुदिरे येषां गोत्रभवाश्च ताः ।
 इत्थेवं परमानन्दः सर्वविस्मारणो नृणाम् ॥ ८१२ ॥
 अकस्मादधृदि संजाताष्टौलोक्यस्थानवासिनाम् ।
 केचिद्द्वक्तवरास्तत्र नारदादथाः सुरर्षयः ॥ ८१३ ॥
 प्राप्ताः सुविपुलोत्कण्ठा अन्तरिक्षपथे स्थिताः ।
 कौतूहलसमाविष्टा ददृशुः केलिनिर्भरम् ॥ ८१४ ॥
 एवं ताख्निजगद्रामाः कृत्वा पूर्णमनोरथाः ।
 तासां मनः समाकृष्य स्वात्मैकविषयं स्थिरम् ॥ ८१५ ॥
 केलीसरोवरे स्नात्वा दत्त्वा रतिसुखं महत् ।
 अन्योन्यमुक्षणं कृत्वा सुधानिर्मलपाथसा ॥ ८१६ ॥
 स्थले केलीवने केलीं विधाय विपुलां विभुः ।
 वितोर्य विविधं ताभ्यो मनोऽभिलषितं वरम् ॥ ८१७ ॥
 सुप्रभातोन्मुखीं रात्रि निरीक्ष्य भगवान् स्वयम् ।
 सर्वा आज्ञापयामास यथास्थानं निवेशितुम् ॥ ८१८ ॥
 काश्चिददत्युत्सुका रामा विलीनास्तस्य रश्मिषु ।
 आविर्भावः पुनस्तासां प्रमोदवनकेलये ॥ ८१९ ॥
 काश्चित् सीतासखीभूय तस्याः पार्श्वेषु संस्थिताः ।
 काश्चिलतास्वोषधीषु संलीय निभृतं स्थिताः ॥ ८२० ॥

अनुज्ञाय प्रियां रामो माल्यवन्तमुपागमत् ।
 अथ सुगीवमादाय सुमित्रातनयः स्वयम् ।
 किष्किन्धायाः संनिवृत्तः कृत्तिकायां महामतिः ॥ ८२१ ॥
 चरित्रमिदमद्भूतं किमपि राघवेन्द्रस्य यः-
 शृणोति भवमङ्गलं रसविलासरासाभिधम् ।
 स याति परमां मुदं जगति भक्तिमासादये-
 दयथा रघुवरः स्वयं भजति वश्यतां तदधृदि ॥ ८२२ ॥
 त्रैलोक्यवरकन्यानां समुद्धारं महाद्भूतम् ।
 सहजायाश्च प्राकाम्यं भक्तेषु करुणां तथा ॥ ८२३ ॥
 लीलां श्रीरामचन्द्रस्य स्वप्रियायाश्च वश्यताम् ।
 यो जानाति नरश्चित्तेसन मुहूर्त कदाचन ॥ ८२४ ॥
 एकैव परमा लक्ष्मीः प्रमोदवनचन्द्रिका ।
 सहजानन्दिनी साक्षाद्रमते रामसंगिनी ॥ ८२५ ॥
 सैव श्रीजानकी सीता नित्यमद्भूतकेलिनी ।
 नाम धाम स्वरूपं च तस्या वेदाद्यगोचरम् ॥ ८२६ ॥
 विपुलं च यशस्तस्या गीतं कविवरैर्मुहुः ।
 यस्तां संसेवते प्रेम्णा नित्यानुकूल्यवृत्तिना ॥ ८२७ ॥
 स धन्यः स पुमांलोके पुरुषार्थनिकेतनः ।
 स एव सर्ववेदानां रहस्यं वेत्ति नापरः ॥ ८२८ ॥
 तस्मात् सर्वात्मना सैव सर्वभावेन चानघे ।
 संसेवनीया लोकेऽस्मिन् सहजानन्दरूपिणी ॥ ८२९ ॥
 अनन्तनामरूपा सा चरित्रैः सर्वमङ्गला ।
 रामानन्दनिधिः साक्षाद्विचित्रगुणगुणिता ॥ ८३० ॥
 सैव श्रीराजिनि तव पुत्रीयं सुभगोत्तमा ।
 सर्वसां रामलीलानां स्वेच्छयैव प्रवर्तिनी ॥ ८३१ ॥
 सहजा मोदिनी सीता नामत्रयसमन्विता ।
 मयाप्युपास्यते नित्यमेषा श्रीरामसंयुता ॥ ८३२ ॥
 इत्युक्त्वा राजिनीं गोपीं शिवस्तदभिपूजितः ।
 कैलासं जग्मिवान् देवो विमरोहीकृत्य गोपिकाम् ॥ ८३३ ॥

इति श्रीमद्विरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 शिवराजिनीसंवादे रामायणचरितोक्तौ शिवगीते
 षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इत्थं शिवस्य वचसा विज्ञाय परमार्थतः ।
 स्वरूपं सहजेशान्या ननन्द खलु गोपिका ॥ १ ॥

सहजारामयोर्लिंगं पश्यन्ती रसरञ्जिता ।
 परमानन्दपाथोर्धि विजगाह दिने दिने ॥ २ ॥

सौगन्धिकगिरौ रम्ये रत्नाद्री च मनोरमे ।
 कन्दरासु च शृङ्गेषु दरीगह्यरवेशमसु ॥ ३ ॥

कुञ्जेषु च निकुञ्जेषु सर्वतुमुखदायिषु ।
 भूरुहेषु च वल्लीषु घनेषु विपिनेषु च ॥ ४ ॥

प्रापादशिखरेष्वेवं विमलादर्शवेशमसु ।
 आरामेषु मनोजेषु चतुःशालविराजिषु ॥ ५ ॥

विप्रकृष्टेषु रम्येषु वनेषु विविधेषु च ।
 लतापिहितवृक्षेषु गुलमराजीघनाध्वसु ॥ ६ ॥

संनिकृष्टेषु कान्तारगहनेषु समंततः ।
 गृहवापीषु रम्यासु पद्मोत्पलसुगन्धिषु ॥ ७ ॥

सरसीषु सुगन्धासु मदान्धकलहंसकैः ।
 संनिनादितमध्यासु कुमुदोत्पलहलकैः ॥ ८ ॥

समंततः सुगन्धासु पिशङ्गजलवीचिषु ।
 परागरागव्यापासासु छायाशीततलास्वपि ॥ ९ ॥

मृगीषु च कपोतीषु राजहंसाषु केलिभिः ।
 मयूरीषु कोकिलासु कोकीषु लक्षणासु च ॥ १० ॥

नानाविधासु क्रीडासु नानानुकरणात्मसु ।
 तलनादमनोजेषु मन्दिरेषु मुदान्वितौ ॥ ११ ॥

क्रीडन्ती विविधाः केलोः कलाकौशलशालिनौ ।
 विचित्रवेषालङ्कारौ विचित्रवनमालिनौ ॥ १२ ॥

वसन्ते वनकेलीभिः पुष्पावचयलीलया ।
 रसगाथास्वरोदगानैर्डफाभुरजवादनैः ॥ १३ ॥

मुरलीवल्लकीघोषैर्यूथगालीविनोदनैः ।
 ग्रीष्मे जलविहारैश्च नौकाजलविरहणैस्तथा ॥ १४ ॥

सेतुबन्धविधानैश्च |
 वापीहिन्दोलैश्चैव |
 सरितां |
 तरणैस्तथा ॥ १५ ॥

स्तिर्गच्छायावस्थितिभिः |
 चन्दनद्रवसंदोहस्तिर्गचकपूर्वसेवनैः |
 ॥ १६ ॥

व्यजनानिलसंस्पर्शर्जलयन्त्रनिषेवणैः |
 चन्द्रज्योत्सनादर्शनैश्च |
 सायं |
 स्नाननिषेवणैः ॥ १७ ॥

वर्षासु |
 नीपकुञ्जेषु |
 धनाम्बुदघटारम्यबलाकातनिदर्शनैः |
 ॥ १८ ॥

कृष्णाभिसारविधिभिस्तडिलेखाकुतूहलैः |
 इन्द्रचापचमत्कारवीक्षणीर्घनविन्दुभिः |
 ॥ १९ ॥

रक्तवस्त्रभिरुचिभिः |
 शाद्वलासनकौतुकैः ।
 मयूरनादश्रवणीर्घनधारानिरीक्षणैः |
 ॥ २० ॥

प्रासादशिखरारोहैश्चानकध्वनिशीलनैः |
 मल्लाररागबन्धैश्च |
 सरिद्वृद्धिनिभालनैः ॥ २१ ॥

प्रमत्तकोकिलालापै |
 रसालफलसौरभैः ।
 मयूरताण्डवकलादर्शनैः |
 कलनिःस्वनैः ॥ २२ ॥

घनव्यूहसमारोहकौतुकाम्बरवीक्षणैः |
 घनान्धकारनिविडतमालतरुसेवनैः |
 ॥ २३ ॥

पर्णच्छत्रतलावासैः |
 कदलीवनसेवनैः ।
 शिलीन्धशोभाकुतुकैरपराजित^१दर्शनैः |
 ॥ २४ ॥

अनेकवल्लिकारोहकौतुकोत्सवदर्शनैः |
 दर्दुरघ्वनिहासैश्च |
 केकिनादाभिनन्दनैः ॥ २५ ॥

कन्दरागृहवासैश्च |
 गिरिशृङ्गाधिरोहणैः ।
 गिरिशाद्वल भूमीनां निभालन कुतूहलैः ॥ २६ ॥

विचित्रविन्दुवसनपरिधानकुतूहलैः |
 हिन्दोलाकुतुकैश्चैव |
 गोपीगानकुतूहलैः ॥ २७ ॥

विचित्रवसनारम्भकौतुकैर्ललनागणैः |
 शरत्सु |
 श्वेतजलदव्योमनैर्मल्यदर्शनैः ॥ २८ ॥

सप्तच्छदसुमोल्लासकुतूहलनिभालनैः |
 कैरवोल्लासकलनैश्चान्द्रीनैर्मल्यकौतुकैः |
 ॥ २९ ॥

१. अपराजितः पुण्यात्मिकोषः ।

तारकागणशोभा भिर्मुनिद्रुमसुकोरकैः	।
मलिकावलिकुसुमविकासोदगारिसौरभैः	॥ ३० ॥
जलनैर्मल्यशोभाभिः सरित्पुलिनदर्शनैः ।	
विकासिकासशोभाध्यदिग्नन्तपरिदर्शनैः	॥ ३१ ॥
तुषारकणसम्पातमौक्तिकक्षणदर्शनैः ।	
नित्यभोजनसंतोषपितृब्रह्मणदर्शनैः	॥ ३२ ॥
नवदुर्गाचंनौत्साहैविजयादशम्युत्सवैः ।	
कार्तिकस्नानमिलितनरनारीसुसङ्घैः	॥ ३३ ॥
प्रत्यूषसमयोनिद्रस्तनसंगतकाहलैः ।	
प्रकाशदीपमालानां शोभादर्शनकौतुकैः ॥ ३४ ॥	
सितमन्दिरशोभाभिर्दीपावलिमहोत्सवैः ।	
द्यूतकेलिविनोदैश्च तुलसीवनपूजनैः ॥ ३५ ॥	
अन्नकूटोत्सवसुखै रत्नाचलसमर्चनैः ।	
सरयूसलिलस्नानसंगताप्सरसां गणैः ॥ ३६ ॥	
कुञ्जमन्दिरशोभाभिनृत्यगीतविनोदनैः ।	
स्वयं रासविलासैश्च गानतालविधानकैः ॥ ३७ ॥	
हरिप्रबोधकुतुकैः किञ्चरीगणनतंनैः ।	
सर्वतोभद्रपद्मादिमहामण्डमण्डनैः ॥ ३८ ॥	
पञ्चभीष्मविधानोत्थनृत्यवादयादिदर्शनैः ।	
दम्पतिव्रजपूजाभिः सुन्दरीगणदर्शनैः ॥ ३९ ॥	
प्रातःस्नानसमायातस्त्विनग्नघोपीनिभालनैः ।	
अनेकमिषसम्प्रापद्वाम्बरधराद्द्रुतैः ॥ ४० ॥	
गोपीगणैः कृतानेकहावभावनिरीक्षणैः ।	
नवीनशीतसमयप्रादुर्भूतकूतूहलैः ॥ ४१ ॥	
कर्पासशीलनैः शोभिविचित्रपटधारणैः ।	
हेमन्तेषु वसन्तीभिर्गृहाभ्यन्तरवेशमभिः ॥ ४२ ॥	
कूर्पासकञ्चुकवरशीलनैर्धर्मशीलनैः ।	
ताम्बूलभोजनैर्भूरिघुसृणान्तरिताशनैः ॥ ४३ ॥	
दीपिकाभासितगृहान्तःकालागुरुधूपनैः ।	
सुगन्धितैलाभ्यङ्गैश्च सूर्यार्शस्पर्शशीलनैः ।	
हेमन्तोक्तेमंहाभोगैः शिशिरेऽपि निषेवणैः ॥ ४४ ॥	

क्रीडन्तौ सहजारामौ जनयामासतुर्मुदम् ।
त्रिलोक्यमङ्गलभरं सुखं पुपुषतुश्च तौ ॥ ४५ ॥

श्यामां चैव तथा रामां समस्नेहेन मोदयन् ।
रामानुगत एवासौ ववृते केलिकोविदः ॥ ४६ ॥

मुक्ताहारधरः किरीटटयोः प्रोद्धद्भुक्तासरः-
क्रीडानाड्यकरः कलापटुतरः कैशौरवेशोत्तरः ।

वद्धाधोनटकच्छसुन्दरवरः प्रोलासिपीताम्बरः-
श्रीरामः शुशुभेतरां त्रिजगतामेकानुकम्पाकरः ॥ ४७ ॥

प्रमोदवनचन्द्रमाः सकलसत्कलाभूषितः-

समस्तसुखितव्रजप्रवणगोपिकासीख्यदः ।

अनेकपरिलालनप्रचयकारिमाङ्गल्यका निकेतन-
महामणिर्विजयते रघूणांपतिः ॥ ४८ ॥

शृङ्गारस्यैष सीमा परमधुरताधोरिणीनां धुरीणः-
श्रीमान् श्रीमत्प्रियायाः प्रणयरसधुनीस्त्रोतसिस्नानशीलः ।

पूर्णनिन्दव्रजेन्द्रुख्यजगति वितरन् भक्तिपीयूषपानं-
श्रीमन्माङ्गल्यका यास्त नय इतिमुदं राघवेन्द्रो विधत्ते ॥ ४९ ॥

इत्यहं राघवेन्द्रस्य रामस्य परमात्मनाः ।

तवपुर्व्याश्च सीतायाः स्वरूपमिदमुक्तवान् ॥ ५० ॥

इयं श्रीसहजा साक्षाच्छ्रीरामानन्दरूपिणी ।

सततं भाव्यतां राजन् जन्मबन्धहृतीच्छया ॥ ५१ ॥

कर्माण्यस्यां समर्प्यथ छिन्नकर्माशयो नृप ।

नित्यब्रह्मभ्यो भूत्वा मा शोचस्त्वं कृताकृते ॥ ५२ ॥

इदं ते गोपनीयं च सहजाकेलिकौतुकम् ।

अभक्तेभ्यो निन्दकेभ्यो नैष्कृतेभ्यस्तथा नृप ॥ ५३ ॥

प्रकाशनीयं रसवत्मवेदिने भक्ताय रामाङ्गुतकेलिशालिने ।

निवृत्तमायासदमोहबुद्ध्ये रामं परब्रह्म सदा भजिष्णवे ॥ ५४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणोये-
श्रीशुकजनकसंवादे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टविष्टमोऽध्यायः

जनक उवाच

तव प्रसादान्मुनिवर्यं तत्त्वं ज्ञातं मया सहजायाः परं यत् ।

इयं चिदानन्दघनासनातनीं पूर्णा कला योगविदामगोचरा ॥ १ ॥

ब्रह्मतत्त्वं परं यत्तदक्षरं परमं पदम् ।

सर्ववेदान्तवाक्यानां स्थानमेकं निरूपितम् ॥ २ ॥

समासव्यासयोगेन शब्दब्रह्म प्रतिष्ठितम् ।

यत्र दिवकालसम्बन्धरहिते परमात्मनि ॥ ३ ॥

तदेव सर्वभूतानामन्तर्यामितया स्थितम् ।

अवतारकलानां च स्रोतसामिव तत्सरः ॥ ४ ॥

अनवदयं पदं पूर्णं मायासम्बन्धवर्जितम् ।

प्रकृतिं पुरुषं चापि यदतीत्य व्यवस्थितम् ॥ ५ ॥

पूर्णं चिदानन्दमयं नभश्च यद्योगीश्वराणां धिषणाभिरस्पृशम् ।

सर्वक्ष साम्प्रयेन युतं निरन्तरं क्षरातिगं च प्रतियोगिशून्यम् ॥ ६ ॥

ततः परं तत्पुरुषोत्तमाख्यं परं तत्त्वं सहजारामशब्दितम् ।

अर्वाग् यतो ब्रह्म यदक्षरं तद्विषयं यद्वच्च विभा प्रसूत्वरी ॥ ७ ॥

इति त्वदाख्यातगिरां मुनीन्द्रं सर्वस्वमेतन्मयका न्यवोधि ।

अतोऽहमग्रेतनयोगसंविदां संशीलनादस्मि सुमन्थरादरः ॥ ८ ॥

विहाय कर्माणि च तत्त्वसंविदां परिश्रमोक्ताश्च हिता उपासाः ।

श्री श्रितोऽस्मि सर्वस्य फलं स्वरूपतः प्रमाणमेकं सहजारामसंस्थम् ॥ ९ ॥

धन्यास्ते भक्तिभावैर्निजहृदि सहसा रामलीलानुभावे

हृष्यन्तो मुक्त्यतीते पथि परमतमानन्दपूर्णं प्रतिष्ठाः ।

रोमाश्वस्वेदसंस्तम्भननयनजलोद्भावकम्पादियुक्ता

मुक्ताः संसारदुःखैरहमिह सततं दासदासोऽस्मि तेषाम् ॥ १० ॥

येषां रामे सहजासंगयुक्ते श्रीमत्प्रमोदाटविवासहृष्टे ।

नित्यं मनः प्रेमसमाधिमग्नं तेऽसि धन्या यूयमेते मुनीन्द्राः ॥ ११ ॥

इमां चिदानन्दकलां स्वयंभुवं स्वरूपतः श्रीसहजात्मिकामहम् ।

विज्ञाय पूर्णधरतागुणाकां धियं किमु स्नेहपथे निवेशये ॥ १२ ॥

ऐश्वर्यमस्याः स्मरतः प्रतिक्षणं कथं तु वात्सल्यरसो भविष्यति ।

इत्यस्मि चिन्ताकुलितोऽधुना मुने त्वयोपदिष्टे निभृते प्रेममार्गे ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच

अस्याः काचित् परामाया या लीलाङ्गोपयोगिनी ।
 तयैव विस्मृतैश्वर्यवात्सल्येनु भविष्यसि ॥ १४ ॥

पुत्रीस्नेहमयीं बुद्धि प्राप्य ब्रह्मरसातिगाम् ।
 लीलानुभवसानन्दः कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १५ ॥

अनुग्रहो मयीशस्य रामस्य परमात्मनः ।
 यल्लीलानुभवं दातुमुद्घतोऽसौ भवादृशो ॥ १६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
 सीताजन्मोत्सेव श्रीशुकजनकसंवादेऽष्टष्ठष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

इत्युदीर्यं शुको नाम योगीन्द्रः परमोहभित् ।
 द्व्योतयन् हरितः कान्त्या जगाम जनकालयात् ॥ १ ॥

तमनुप्रययुः केचिन्मुनयस्तत्त्वदृष्टयः ।
 आसाकेतपरं धाम व्रजत्येष महामुनिः ।
 आ च शेषालयमधो जगत्कल्याणदायकः ॥ २ ॥

तदानतात्परिज्ञाय रामतत्त्वं परात्परम् ।
 कृतकृत्योऽभवद्राजा नेमिचन्द्रः समात्मवित् ॥ ३ ॥

भुवमप्सु समावेश्य तास्तेजसि मस्तसु तत् ।
 मरुतो व्योमनि व्योम मनस्तत्त्वे प्रवेश्य च ॥ ४ ॥

मनो बुद्धौ च बुद्धितामहंकृतिगतां स्मरन् ।
 अहंकृतिं स्मरेच्चित्ते चित्तं विज्ञानं स्मरन् ॥ ५ ॥

विज्ञानं महति प्राप्य महत् प्रकृतिगं स्मरन् ।
 प्रकृतिं बहिरङ्गायां मायाशक्तौ प्रवेश्य च ॥ ६ ॥

मायाशक्तिं च पुरुषे पुरुषं चाक्षरे परे ।
 अक्षरं चित्स्वरूपायां सहजायां परात्मनि ॥ ७ ॥

सहजां भावयन् रामे पुरुषोत्तमशब्दिते ।
 परमे ब्रह्मणि सदा पूर्णनिन्दे विपश्चिता ॥ ८ ॥
 तद्वावभाविताभावात्सदा तद्वावभावितः ।
 ततः सप्रमोदवनगुहायां निहितं च तद् ॥ ९ ॥
 भावयानः परं ब्रह्म भूयो न व्युदतिष्ठत ।
 गच्छञ्जल्पञ्जगत् पश्यन् बाधिताकारमात्मनि ॥ १० ॥
 कुर्वन् विविधकर्माणि लोकयात्रावहृन्यपि ।
 जिद्वच्च रसयन्नशनन् स्पृशन्निद्रियगोचरात् ॥ ११ ॥
 न व्यवच्छिद्यते ततो वस्तुनः परमार्थिकात् ।
 निर्दिष्टं यच्छुकेनास्मै सहजानन्दनीपदम् ॥ १२ ॥
 ध्यानधारणयोगेन यज्ञानेन स्थिरीकृतम् ।
 आत्मनीषच्चिदानन्दसम्पर्कानुमितं बलात् ॥ १३ ॥
 इक्षाङ्गके तदप्येष प्रकटं दिव्यचक्षुषा ।
 एकदा क्षुधिता बाला मातुस्तन्यपिपासया ॥ १४ ॥
 न गृहीता जवादेत्य मात्रा गौर्यर्चनस्थया ।
 तावज्जनक आगत्य स्वापत्यस्नेहकातरः ॥ १५ ॥
 उत्थाप्यैनां निजाङ्गस्थां कर्तुं समकरोन्मतिम् ।
 तावत्प्रदर्शयामास परमैश्वर्यमात्मनः ॥ १६ ॥
 यत्रानेकरवीन्दुमण्डलचयं वह्नित्रयं दृष्टवा
 निन्द्राद्यान्दशदिक्पतींश्च बहुधा ब्रह्मादिकांलोकपान् ।
 अन्यान् स्थावरजङ्गमस्थविषयग्रामान् जगच्चाखिलं-
 स्थूलं सूक्षममथो परं च सकलं तस्याः शरीरस्थितम् ॥ १७ ॥
 अपश्यत्तामेव क्वचन पुरुषं पीतवसनं
 परं सुद्धिभुजं धनुर्बाणधरं किरीटिनम् ।
 अलौकिक्या कान्त्या त्रिभुवनपरिव्याप्तमया
 तपन्तं श्रीरामाहृयमयमथो तां च महिषीम् ॥ १८ ॥
 कदाचित्पुरुषाकारं स्थ्याकारं च कदाचन ।
 दृष्ट्वा महो विचित्रं तप्तिश्चेतुं नाशकन्तृपः ॥ १९ ॥
 उज्ज्वलोज्ज्वलमत्यर्थं प्रसृत्वरमनन्तकम् ।
 विश्वव्यापकमात्मैकं महस्तदतिनिर्मलम् ॥ २० ॥
 त्रयम्बिशत्कोटिसंख्यत्रिदशालयसंश्यम् ।
 अपूर्वमपराबाह्यमनन्तरमनश्वरम् ॥ २१ ॥

चिदेकाकारविस्फूर्जदूजंस्वलमुदित्वरम् ।
विश्वकप्रवाहरूपत्वं प्रत्यग् वीह्य मुमोद सः ॥ २२ ॥

आसीच्च विस्मितप्रायो भूयो भूयो विलोक्य सः ।
कालोऽस्यास्तनावैक्षिष्ठ संवर्तः प्रलयात्मकः ॥ २३ ॥

महच्च भूतमतुलमुदग्रसर्वसाम्यवत् ।
पञ्चभूतान्यहंकारो मात्राश्चैव पृथक् पृथक् ।
समर्प्ति चैव व्यष्टि च सविशेषमुदैक्षत ॥ २४ ॥

वेदांश्च चतुरस्तत्र स्तुवतः शब्दरूपिणः ।
परं चैवापरं विश्वं विलोक्येष विसिस्मये ॥ २५ ॥

यावतीधीविकल्पाख्या शब्दार्थव्याप्तिगोचरा ।
तावती सं बभूवास्य स्फुटमेनां प्रपश्यतः ॥ २६ ॥
ततो विस्मृतयोगोऽसौ बहिःप्रत्ययभाङ् नृपः ।
चिदानन्दं परं धाम ज्ञात्वा तुष्टाव तुष्टिमान् ॥ २७ ॥

जनक उवाच

त्वं वै न देवा न च मर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षष्ठो न पुमान्न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषा जयतात्पराचित् ॥ २८ ॥
इद महन्मूलमशेषबीजं सत्यं चिदानन्दमयं चकास्ति ।
विष्वक्समुद्भासि महोऽत्युद्ग्रां गुणाद्भूतं चापि गुणातिं च ॥ २९ ॥

एतत्समालभित्तुमस्त्यनर्हा मच्चित्तवृत्तिर्विषयानुशीला ।
अदर्शि यच्चापि तया स्फुटं तदेवानुकम्पा दयनीयजन्ती ॥ ३० ॥
यस्यास्तनौ संततमेतदोतं प्रोतं च विश्वं प्रतिभाति सम्यक् ।
प्रत्यक् चिंति तां जगदेककर्त्रीं भर्त्रीं च हर्त्रीं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ३१ ॥
यदाह मेऽसौ भगवान् मुनीन्द्रः शुकोऽखिलाचार्यगुरुर्गुरुर्मे ।
व्यलोकि तत्सर्वमिहाप्रमेयमूर्तौ चिदानन्दपदे तथैव ॥ ३२ ॥
किमत्र शक्यं करणीयमन्यदस्मादृशैर्जीवितमैर्विधातुम् ।
इति प्रविज्ञाय नतोऽस्मि नित्यं प्रेमैकवश्येत हृदा प्रपञ्चः ॥ ३३ ॥

सहजानन्दनीमेतां श्रीरामाभिन्नमूर्तिकाम् ।
मुहुः परमया भक्त्या नतोऽस्मि प्रणतोऽस्मि च ॥ ३४ ॥
न यस्यादिर्णं वा मध्यं नान्तं कुत्रापि दृश्यते ।
तदहं प्रणतोऽस्म्येतच्चिदानन्दमयं महः ॥ ३५ ॥
न कर्म न तपो ज्ञानं न वा योगस्तथा व्रतम् ।
सा धनं खलु सम्पूर्णं फलेनैवानुमीयते ॥ ३६ ॥

अथवैककृपामात्राद् दृश्यते मे दृशा महः ।
निःसाधनानां स्वीकारे हीदमेव निदर्शनम् ॥ ३७ ॥

लक्षण उवाच

इति स्तुवत् एवास्य प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ।
तद्रूपमुपसंजहे सहजानुग्रहात्मकम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पश्चिमखण्डे भरतलक्षणीये
सीताजन्मोत्सवे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः

लक्षण उवाच

ततस्तां बालवेशेन शोभयन्तीं स्वमालयम् ।
विलोक्य जनको राजा अपत्यस्नेहकातरः ॥ १ ॥
तत्क्षणाद्विस्मृतैश्वर्यो बभूव प्रीतमानसः ।
बाल्यक्रीडनकैः सा तु क्रीडमाना स्वमातृभिः ॥ २ ॥
लाल्यमाना गृहे राज्या अङ्गभूशमभूषयत् ।
शिक्यस्था दोल्यमाना सा तात तातेति भाषती^१ ॥ ३ ॥
उद्वर्तनेन संस्नग्धा साञ्जनाञ्जनविन्दुभिः ।
डाकिनीनां दृष्टिदोषादुत्तरारसवैभवात् ॥ ४ ॥
डाकिनी पूतना या तु कूष्माण्डा भैरवादयः ।
बालां तामुपसंयातास्तेजसागुः पराहत्ताः ॥ ५ ॥
इत्थमैश्वर्यकलिता गुणसंदोहभाविता ।
तयोर्मनसि दम्पत्योः प्रेमपुष्टिं ततान सा ॥ ६ ॥
तज्जन्मदिवसादेव राजो जनकभूपतेः ।
मन्दिरं सर्वशोभाङ्ग्यमवर्तत रमालयम् ॥ ७ ॥
वैकुण्ठमिव भूमिष्ठं जनकस्य पुरं बभौ ।
भूरभूत् काञ्चनमयी तत्क्षणात् पश्यतां नृणाम् ॥ ८ ॥

१. नास्ति-बड़ौ । २. आर्षप्रयोगः ।

कमलेशी घोषवती साक्षादमृतवाहिनी ।
 जातरूपमहाकूला जनकस्य पुरे वभी ॥ ९ ॥
 शिवलिङ्गानि दिव्यानि तत्र तत्र चकाशिरे ।
 सदयः पूजयतां नृणां मनसः कामदानि च ॥ १० ॥
 श्रीमन्नारायणस्तत्र श्रीरामस्य कलांशकः ।
 निवासं तत्र कृतवान् यथा वैकुण्ठगः स्वयम् ॥ ११ ॥
 इतः प्रमोदविपिनं जनकस्य पुरं ततः ।
 मध्ये ब्रह्मादिदेवानां वासस्थानं बभूव तत् ॥ १२ ॥
 सर्वतुर्सुखशोभाद्यः चन्दनानिलसेवितम् ।
 जनकस्य पुरं रम्यमयोध्यासदृशं वभी ॥ १३ ॥
 निवासः सर्वसिद्धानां योगसिद्धेः सदैव तत् ।
 जनकेन्द्रपुरं नित्यं तत्क्षणेन व्यरोचत ॥ १४ ॥
 सरांसि फुल्लत्कमलानि नित्यं माद्यन्महाराजहंसीकुलानि ।
 रत्नोसहेमोज्ज्वलकल्पपृष्णनिःश्रोणिकाशोभितर्निमलानि ॥ १५ ॥
 वनानि वल्गुस्फुरितच्छदानि संफुल्लपृष्णाणि फलान्वितानि ।
 गुञ्जत्प्रमत्तब्रमरावलीभिर्मुहुः समास्त्वाद्य मधुश्रवाणि ॥ १६ ॥
 देशः स तावन्मिथिलेति संज्ञो मिथः प्रमोदाः खलु यत्र लोकाः ।
 नार्यश्च सर्वाः सुभगा रमाभा भास्वन्मणिदद्योतितहैमभूषाः ॥ १७ ॥
 सीताजनुभूरिमहोत्सवेन व्यासान्तरा याज्ञवल्क्यादयोऽपि ।
 विस्मृत्य चित्तेषु समाधियोगं प्रेमैकमग्ना मुनयो बभूवुः ॥ १८ ॥
 स्थले स्थलेऽभूत कमलाविलासो विलासिनीनां मतिविभ्रमेषुः ।
 वोथोषु यत्रस्फुटहेमयूथीसवर्णभासां प्रमदोत्तमानाम् ॥ १९ ॥
 पर्यञ्चपृष्णास्तरणान्वितेषु शुद्धान्त्वसौधेषु सुमञ्जलानि ।
 गीतानि वीणास्वरवादनीनां खोणां महासौभग्भूषितानाम् ॥ २० ॥
 स्खलदगतीनां मदमन्थराणां मधुत्तमास्वादसुविह्वलानाम् ।
 कटाक्षनिक्षेपभुजोन्नतिश्रीवश्या बभूवुः १कमनाप्रियाणाम् ॥ २१ ॥
 बाला युवानश्च तथैव वृद्धाः सर्वे जनाः सोत्सवपूर्णचित्ताः ।
 सीताजनौ जातमुदो विरेजुर्यथैव साकेतपुराधिवासाः ॥ २२ ॥
 कलाकलापाः सहस्राऽविरासुर्विलासभूमी जनकेन्द्रपुञ्च्याः ।
 दिने दिने शैशवमुत्तरन्ती केशोरमेषा वयसा प्रपेदे ॥ २३ ॥

कैशोरमारभ्य रघूत्तमस्य संश्रुण्वती साथ गुणात् मनोज्ञात् ।
 रोमाङ्गसंदोहचिताङ्गयष्टिः प्रकम्पमाना ददृशे सखीभिः ॥ २४ ॥
 नवं प्रमोदप्रचुरं वयः सा कैशोरमासादय विराजमाना ।
 अत्यर्थमादौ सुरभेदंभूव सपल्लवा काङ्गनवल्लरीव ॥ २५ ॥
 अथास्याश्चरितं वव्ये मुक्तिदानक्रियात्मकम् ।
 ये जीवा वेदशाखाणां निन्दका गुरुनिन्दकाः ॥ २६ ॥
 अभ्यागताचार्चरहिताः शुद्धकायाश्च पुण्यतः ।
 ते जीवा जानकीजन्मस्युत्पन्नाः कर्मयोगतः ॥ २७ ॥

वृक्षगुल्मलतारूपाः पशुपक्ष्यादिरूपिणः ।
 तद्वीक्षणक्षणेनैव धूतपापकदम्बकाः ॥ २८ ॥
 जीवन्मुक्ता बभूवुर्वै येषां मक्तिश्च नान्यतः ।
 ये जीवाः कार्मिकाश्चैव यज्ञकर्मपरायणाः ॥ २९ ॥

शुद्धान्वयोऽङ्गवा दैवादयोध्यारामनिन्दकाः ।
 सीमानः कर्मनिष्ठानां भक्तिनिष्ठाविदूषकाः ॥ ३० ॥
 सीतोपासननिन्दायां प्रसक्ता भवदूषकाः ।
 तेषामासुरनिष्ठानां जीवानां मूढचेतसाम् ॥ ३१ ॥
 सीताजन्मोऽङ्गवानां वै वृक्षगुल्मादिरूपिणाम् ।
 पशुपक्ष्यादिदेहानां विमुक्तिर्दर्शनात्तदा ॥ ३२ ॥
 रामेण मोचिता ये न ये न ज्ञानेन मोचिताः ।
 दृढपाशैः कर्मभिर्ये बद्धाः सांसारिकाः जनाः ॥ ३३ ॥

सीता जन्मप्रसंगेन तांस्तारयति निश्चितम् ।
 इममर्थं पुरस्कृत्य प्रादुर्भूतेयमङ्गुता ॥ ३४ ॥
 नान्यथा मोचनं तेषां जानक्या दर्शनं विना ।
 अयमेवानुभावोऽस्य आनन्दिन्याश्चिदाकृतेः ॥ ३५ ॥

स्वरूपेणैव सामर्थ्यद्यिन्मोचयति चेतनात् ।
 दर्शनात् स्पर्शनाल्लापात्पादनिक्षेपणात्तथा ॥ ३६ ॥
 अङ्गप्रसंगिनो वातात्तारिता बहवस्तया ।
 एतद्वि शैशवं कर्म तस्याः सामर्थ्यसंयुतम् ॥ ३७ ॥

मूढभावानुकरणे मर्यादात्रयलङ्घिता ।
 मूढभावं समुत्तीर्य कैशोरे सा व्यवस्थिता ॥ ३८ ॥
 मुनीनां ज्ञानिनां चित्ते योगिनां च विशेषतः ।
 निजदर्शनमात्रेण प्रेमाणं साव्यवर्द्धयत् ॥ ३९ ॥

ततः प्रेमप्रभावेण बभूवुर्भक्तिसंयुताः ।
एतत्कैशोरकं कर्म तस्या लीलानुभावनम् ॥ ४० ॥

श्रोतव्यं स्मरणीयं च रामलीलारसाधिकम् ।
अन्यत्त्वापि वयस्तस्या नित्यलीलाचिदाङ्गते ॥ ४१ ॥

अवस्थारूपनियतं चरित्रैर्जन्मतारकम् ।
लीला गुणश्चरित्रं च तस्याः संसारतारकम् ॥ ४२ ॥

अस्या जनिस्त्वेतदर्थं विज्ञेयाखिलकोविदैः ।
तारयन्ती जनांस्तांस्तात् स्वलीलारसरञ्जिता ॥ ४३ ॥

ववृथे जानकी गेहे पितुरानन्दकारिणी ।
बाललीलारसं भूयः शीलयन्ती स्वभावतः ॥ ४४ ॥

कैशोरं जुषमाणापि ददृशे बाल्यशालिनी ।
रूपं तस्याः समुद्रोक्ष्य त्रैलोक्यवरयोषिताम् ॥ ४५ ॥

व्यगलत्सौन्दर्यमदः सदय एव समंततः ।
तन्मायामोहिताः केचिच्चित्ते च कमिरे जनाः ॥ ४६ ॥

रावणस्तां समाकर्ष्य त्रैलोक्येऽन्यसुन्दरीम् ।
वाणश्चापि महावीरश्चक्षोभ हृदये स्वके ॥ ४७ ॥

अथो जनकराजेन पणीचक्रे स्वके हृदि ।
य इदं शाम्भवं चापं समाकृष्याधिरोपयेत् ॥ ४८ ॥

स मेकन्यां समुद्राह्य पाणिग्रहविधानतः ।
लोकोत्तरगुणारामो यास्यते मम मान्यताम् ॥ ४९ ॥

सर्वे वितथसंरभा वभूवुश्चापरोपणे ।
जातः स्वयंवरारम्भेतस्याः षड्वार्षिके^१ वये ॥ ५० ॥

विश्वामित्रेण मुनिना कृतदिव्यपराक्रमः ।
दत्ताख्षशख्संदोहस्तत्रायो नीत एव सः ॥ ५१ ॥

स भङ्गत्वा शाम्भवं चापं महावीर्यं दुरासदम् ।
पश्यतां सर्ववीराणामुद्वाह स्वयं प्रियाम् ॥ ५२ ॥

आद्वीपान्तस्थितो भूपाः सर्वे ये तत्र संगताः ।
गतमानास्तनुं पूजां समादाय गृहान् ययुः ॥ ५३ ॥

संजाता महती पूजा तत्रार्यस्य स्वयं वरे ।
कथमन्यस्य सा चार्हा सिहस्रेव बलिः पशो ॥ ५४ ॥

तत्र स्वयंवरे पूर्वं संगतीं वाणरावणी ।
भग्नमानीं ततो भूत्वा हरचापाधिरोहणे ॥
यथतुः स्वगृहे तौ च श्रीरामासूययाञ्चितो ॥ ५५ ॥
समासाद्य प्रियां रामः स्वयं श्रीपुरुषोत्तमः ।
जनकस्य गृहे रम्ये मुमोद परया मुदा ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे पश्चमखण्डे भरतलक्ष्मणीये
श्रीशुकजनकसंबादे सोताजन्मोत्सवे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

पश्चमखण्डः समाप्तः ॥

श्रीमदादिरामायणम्

(भुशुण्डरामायणम्)

उत्तरखण्डः

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एकदा विबुधाः सर्वे सुखिता रावणे हते ।
 मघवन्तं पुरस्कृत्य ब्रह्मलोकमुपाययुः ॥ १ ॥
 तत्र गत्वा स्वयं देवं परमेष्ठिनमीश्वरम् ।
 रावणस्य वधादेशादूनुः स्वकृतकृत्यताम् ॥ २ ॥

देवा ऊचुः

कृतकृत्याः सम भगवान् स हतो राक्षसेश्वरः ।
 रामेण देवदेवेन रसिकेन लोकरञ्जिना ॥ ३ ॥
 स्वर्गे वयं स्वस्वपदानि^२ सर्वे लभेत दुःखं विनिवारितं ततः ।
 स्वाहास्वधाकारकृतानि हृव्यकव्यानि संस्थामगमन् स्वकीयाम् ॥ ४ ॥
 एवं त्रिलोकस्य निवारितं तमस्तत्पापसंज्ञं हरचण्डीवरोत्थम् ।
 लङ्घाधिराज्ये चाभिषिक्तोः वरेण्यो विभीषणो वैष्णवः स्वस्य भक्तः ॥ ५ ॥
 त्रयी च^३ धर्मश्च चिरेण नष्टौ संस्थापितौ गोद्विजविप्रभक्तिः ।
 स्वीया च भक्तिस्त्रिदशैरप्यलभ्या प्रसादनाम्नोर्महिमा वैष्णवानाम् ॥ ६ ॥
 कृतानि कर्मणि तथा विचित्राण्यानन्ददानिस्वेषु दुःखेषु परेषु ।
 तीर्थानि सीताचरणाङ्कितानि विनिर्मितानि स्वपदैरङ्कितानि ॥ ७ ॥
 नामानि देवेन सुमङ्गलानि स्फुटोकृतान्यद्गृहतपांवनानि ।
 चाण्डालहृणोत्खसपुष्कसादैः समृतानि सद्यो निजसायुज्यदानि ॥ ८ ॥
 कृतानि रामेण नरोत्तमेन पुण्यस्थलानिस्वपदानिभूम्याम् ।
 सीतासुमित्रातनयाभ्यां हनूमता युक्तः स्वयं यत्र सदावतिष्ठते ॥ ९ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

२. 'सर्वे' नास्ति-बड़ौ० ।

३. 'च' नास्ति-बड़ौ० ।

विक्रीडितं प्रमुदकाननमध्यगेन माङ्गल्यकासुखितयोः सदने परेण ।
 आभीरबालवनितावधितन्निजस्य वैकुण्ठाम नयता निशि सुप्लोकम् ॥ १० ॥
 विक्रीडितं दशरथस्य गृहे तथोच्चैरीशेन दिव्यवपुषा पुरुषोत्तमेन ।
 स्वांशैः समं भरतलक्ष्मणशत्रुसूदैर्देव्या स्वयं कमलया च युतेन नित्यम् ॥ ११ ॥
 तच्चित्रकूटगिरिवर्यचरित्रमीशकः स्तोस्तुमीष्टइति किं भगवन्नवेत्सि ।
 यत्रार्यपादरजसाशतशः स्थलेषु भक्तिप्रदं प्रतिपदं खलु कोटितीर्थम् ॥ १२ ॥
 यद्यप्तकावनभुवि प्रभुणानुजेन विक्रान्तमेवमितरेषु च काननेषु ।
 तत्तत्र तत्र विपुलं स यशो दधार पुण्याश्रमेषु च महत्कुशलं मुनीनाम् ॥ १३ ॥
 शत्रुहंतश्च जगतां सगणः सवर्गः सद्यः प्रसादसुमुखेन विभीषणश्च ।
 राज्ये सुनिश्चलतरे वचसाभ्यषिष्ठद्वूरीकृतश्च दायिताविरहोऽविष्ट्यः ॥ १४ ॥
 भूर्यश्चमेधमखमङ्गलदीक्षितेन यूपाङ्ग्निताः सरयुकूलभुवः कृताश्च ।
 अभ्युद्धूताश्च भवसागरतो मनुष्या आपामरा अपिशठा अधिकारहीनाः ॥ १५ ॥
 रामेति नाम रसनेन सकृद्रमन्तः पक्ष्यन्त्यजा अपिजयन्त्युररीकृताश्च ।
 जाता वयं च कृतकार्यसप्तकृत्या भूमिः सनाथमभवद्वहुलक्ष्यवल्लिः ॥ १६ ॥
 कोर्वण्येदपि सहस्रमुखो गिरीशोनामानितस्य चरितानि गुणांश्च भर्तुः ।
 नायं प्रभुः स्पृहयते भुवि राज्यलक्ष्मीं वैकुण्ठनाथप्रतिपूजितपादपद्मः ॥ १७ ॥
 किं तु स्वभक्तजनदुःखनिवारणायसम्भूय भूरिवितनोति शुभं चरित्रम् ।
 सम्पन्नमद्य तदशेषमनन्तकीर्त्तेभूयोऽङ्गुत्तेर्भुजबलैः प्रबलैर्निजांशैः ॥ १८ ॥
 स्वं धाम सर्वजनगृह्यमर्तोऽभ्युपैतु देवः परात्परवरः परमस्त्यधीशः ।
 जातं सदा भुवनमङ्गलमीशितुश्च ते तेजशकाः स्वनिलयेषु वहन्तु राज्यम् ॥
 ये येऽधुना समुदिताः पुरुषे परस्मिन् स्वयं भगवति स्पृहणीयमूर्तौ ॥ १९ ॥
 नारायणो हरो ब्रह्मा शक्राद्यस्त्रिदिवालयाः ।
 सहस्रशीर्षा भगवान् महानारायणस्तथा ॥ २० ॥
 सर्वेषामंशसंव्यूहो रामे लीनोऽद्य तिष्ठति ।
 न च विद्योतितुं शक्तो दिवसे तेजसामिव ॥ २१ ॥
 तस्मात्स्वयं स भगवान् निजधामैतुं सम्प्रति ॥
 अर्धवितप्रभावाश्च राजन्तु दिवि देवताः ॥ २२ ॥
 इत्यं निगद्य विरतेषु सुरेश्वरेषु देवोऽन्नवीदखिलधातृपतिः सुरौघान् ।
 स्वयं सुशीलाचरितो भगवांस्तदर्थमभ्यर्थनीय इव वेत्ति च सर्वमेषः ॥ २३ ॥
 कालात्मना कलयते सकलं सदीश एतस्य नाविद्विमग्रविधेयकार्यम् ॥
 प्रार्थ्यस्तथापि भजनीयगुणः स एतत्कालेन कालकलनः किलकालकालः ॥ २४ ॥
 इत्युक्त्वा सकलान् देवान् विरचिर्विसर्ज ह ।
 भगवन्तं कालमीशं सस्मार च महामतिः ॥ २५ ॥

स्वस्यापि यः कलयता मधोनः शङ्करस्य च ।
सृष्टिस्थितिलयाधारः स कालः समुपाययौ ॥ २६ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे १कालदमनोपाख्याने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ब्रह्मोधाच

वेधास्तमागतं वीक्ष्य कालं लोकभयङ्करम् ।
श्यामं कठिनसर्वाङ्गं लेलिहानं समंततः ॥ १ ॥

घोरास्यं दीर्घनिःश्वासं घोरनासातिभीषणम् ।
विद्युदुद्योतिरसनं तीव्रचित्तं ज्वलन्मुखम् ॥ २ ॥

ज्वलन्तं सर्वतो वक्त्रं गृह्णन्तमिव पावकम् ।
सहस्रवदनं घोरं सहस्राक्षशिरोधरम् ॥ ३ ॥

सहस्रादोरुभुजं कोटिजिह्वाभयानकम् ।
करालभ्रुकुटीयुगम् दुष्प्रेक्षं त्रिदशैरपि ॥ ४ ॥

समुत्तुङ्गतनुं दीर्घं महान्तं विपुलं गुरुम् ।
तीव्रणद्रिष्टाकरालास्यं विमुच्छन्तं स्फुलिङ्गकान् ॥ ५ ॥

महोल्कारोमकूपाद्यं महावायुसुवेगिनम् ।
धावन्तं विश्वतोदीसं ग्रासीकृतजगत्त्रयम् ॥ ६ ॥

विरूपसर्वावियवं कोटिव्याघ्रभयानकम् ।
महावेगनदीपूरजविनं जरया युतम् ॥ ७ ॥

महाकालसर्पनिभं गम्भीरवनसंनिभम् ।
दंष्ट्राकरालविपुलं शब्दब्रह्माण्डभेदिनम् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वकेशातिजटिलं दुष्पूरजठरं सदा ।
ब्रह्माण्डैकग्रासकरं विकटं विद्युदाननम् ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वग्रीवं ज्वलद्वक्त्रं विद्योतन्तं^२ दिशो दश ।
तमाह भगवान् वेधाः कालं भुवनभीषणम् ॥ १० ॥

१. कालदमने उत्तरखण्डे—बहौ० ।

२. आर्षप्रयोगः ।

विष्विरुद्धाच

गच्छ त्वं काल साकेतनगरे भुविभूषणे ।
 यत्र रामः स्वयं भाति सीतया आतृभिः सह ॥ ११ ॥
 जानकीशः समस्तेशः परमात्मा स्वयं प्रभुः ।
 तवापि स नियन्तेति प्रार्थनीयस्त्वया विभुः ॥ १२ ॥
 अवतारचरित्राणि कृतानि भगवंस्त्वया ।
 अतः परं निजं धाम प्रमोदविपिनाभिधम् ॥ १३ ॥
 अभ्यायाहि महाराज न हिते व्यक्तिरन्यथा ।
 भूतस्त्वया त्रयीधर्मो रक्षिता द्विजदेवताः ॥ १४ ॥
 किमर्थमधुना देव स्थीयते भवता प्रभो ।
 न हिते समवस्थानं प्रकटं भुवि सर्वदा ॥ १५ ॥
 धर्मसंस्थापनार्थाय व्यक्तिस्तव युगे युगे ।
 कृतानि देवकृत्यानि समस्तानां हितानि च ॥ १६ ॥
 प्रमोदवनमागच्छ राम त्वमधुना प्रभो ।
 निवारय त्रजस्त्रीणां वेदनां विरहोद्भवाम् ॥ १७ ॥
 पुत्रस्नेहातिवश्याया माङ्गल्यायाः सुखं कुरु ।
 सुखितस्य गवेन्द्रस्य दुःखं हर वियोगजम् ॥ १८ ॥
 हति सम्प्रार्थ्य संस्तूय रामं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 यथाऽज्ञापयते देवस्तथा कुरु च सत्वरम् ॥ १९ ॥
 इत्युक्तः स जगत्कालः प्रणम्य वेदसं प्रभुम् ।
 अयोध्यामागमद्यत्र रामस्तत्र विभीषणः ॥ २० ॥
 दर्द तत्र प्रासादे रामं सिंहासनोपरि ।
 कोटिकालाग्निदुर्धर्षं कोटिकालार्कवर्चसम् ॥ २१ ॥
 कोटिकालघनश्यामं कोटिकालाबिधभीषणम् ।
 कोटिकालातिदुर्धर्षं कोटिदंष्ट्राभयानकम् ॥ २२ ॥
 कोटिभ्रूपुटकौटिल्याद्वमन्तं कालकूटकम् ।
 कोटिजिह्वाज्वलद्रवक्त्रं कोटिज्वालाजटाधरम् ॥ २३ ॥
 संवर्त्तनिलसंदोहविस्फुलिङ्गकणानि च ।
 मुञ्चन्तं कोटिनयनं दुर्धर्षं दुःसहप्रभम् ॥ २४ ॥
 करालविग्रहं चोग्रं कोटिरुद्रातिकोपनम् ।
 ज्वालामाला परिव्यापत्रैलोक्यस्थिरजङ्गमम् ॥ २५ ॥
 कालकालं भीमभीमं घोरघोरतमं नृणाम् ।
 कोटिब्रह्मकृतग्रासं कोटिनारायणाशिनम् ॥ २६ ॥

कोटिरुद्रभुजं   कोटिवसिष्ठादिविनाशकम् ।
 कोटिदेवेन्द्रविलयं   कोटिदेवभवं   तथा ॥ २७ ॥
 आधिदैविकमध्यात्ममाधिभौतिकमेव   च ।
 अक्षरं   त्रिगुणातीतं   त्रिभवं   त्रिभवातिगम् ॥ २८ ॥
 त्रिविष्टपेशसम्पूज्यं   ब्रह्मरुद्रादिभीषणम् ।
 एवंविधं प्रभुं रामं दृष्ट्वा   कालो व्यक्ष्यत ॥ २९ ॥
 न्यमीलयद दृशौ भीत्या द्रष्टुं नाशकदीश्वरम् ।
 स्थातुं च नाशकत् स्थानेऽपलायत दिशो दश ॥ ३० ॥
 नतः सौम्यतरो भूत्वा कथंचित्पुनराययौ ।
 धैर्यं बद्ध्वा दृढं धीरो निदेशं ब्रह्मणः स्मरन् ॥ ३१ ॥
 स्फुटीचकार सहजानात्मनः सकलान् गुणान् ।
 सिषेच पुरवीथीश्च शीतलैश्चन्दनोदकैः ॥ ३२ ॥
 प्रफुल्लकुमुदाम्भोजमकाण्डमभवत्सरः ।
 अकाले चार्गिनहोत्राणि हव्यगन्धानि जज्वलुः ॥ ३३ ॥
 ववुद्वाताः सुखस्पर्शाः सुनक्षत्रमभून्नभः ।
 ऋतुराजः प्रादुरासीत्प्रोत्फुल्लकुमुदाकरः ॥ ३४ ॥
 केकीशुकपिकध्वानचकोरीध्वनिमञ्जुलः ।
 श्रियमाकालिकीं वीच्य मेने कालकृतं विभुः ॥ ३५ ॥
 अद्य कालः समायास्यन् कुरुते मे प्ररोचनम् ।
 फलस्तावितदेहे   च   कर्मकाण्डेऽतिदुष्करे ॥ ३६ ॥
 ततः पाश्वस्थितं शेषं लक्ष्मणं लोकमञ्जलम् ।
 प्रतिहारपदं दत्त्वा स्थापयद् द्वारि राघवः ॥ ३७ ॥
 तत एकान्तगं दूरे रामं भुवनभूषणम् ।
 आजगाम स्वयं कालः कालकालं कृपानिधिम् ॥ ३८ ॥
 अतिसौम्यं वपुः कृत्वा कोटिचन्द्रसुशीतलम् ।
 सुवेशं सुमुखं स्वक्षं सुरूपं सुन्दरोत्तमम् ॥ ३९ ॥
 सोऽपश्यन्मणिपीठस्थं रामचन्द्रं जगद्वितम् ।
 प्रावृषेण्यघनश्यामं   सुधार्वषिणमञ्जुतम् ॥ ४० ॥
 फुललेन्दीवरसंकाशं   मनोज्ञकरणेक्षणम् ।
 कोटिकन्दर्पलावर्णं   कौस्तुभोद्धासितं गले ॥ ४१ ॥
 पादाङ्गुलिनखद्योतपराभूतेन्दुमण्डलम् ।
 शृङ्गारमिव मूत्याद्यं प्रेमाणमिव भासुरम् ॥ ४२ ॥

साक्षाच्छ्रीसहजाकान्तं पादपञ्चजकोमलम् ।
 दूरदेव प्रभुं दृष्टा साष्टाङ्गं प्रणनाम ह ॥ ४३ ॥
 तुष्टाव चाञ्जर्लि बद्धवा भक्त्या नमितमस्तकः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे कालदमनोपाल्याने
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

काल उवाच

त्वमादिकालः पुरुषः पुराणो ममापि कालः स्वजनैकबन्धो ।
 अहं ग्रसामि त्रिजगत्समस्तं त्वां यः प्रपन्नस्तमृते विचक्षणम् ॥ १ ॥
 नतोऽस्मि ते नाथ पदारविन्दं न यत्प्रपद्याश्वशुभं लभन्ते ।
 भयं मदीयं विषहं दुरन्तं पादावधिस्तम्बमुपात्तविक्रियम् ॥ २ ॥
 तवाज्ञया नाथ शशिनं कुवेरं ब्रह्माणमुच्चैरधरेऽप्यनन्तम् ।
 हरामि वेगेन निजेन दुर्धरो महानदीपूरजवातिगामी ॥ ३ ॥
 कृत्यं ममैतद्विहितं त्वयैव यद्भूतमात्रग्रसनं जवेन ।
 न मां निरोद्धुं प्रभवन्ति केचिन्महामुनीन्द्रा अपि योगसिद्धाः ॥ ४ ॥
 दुर्वारवेगोऽस्मि तवाज्ञया प्रभो त्वदीहितं संघटयामि नित्यम् ।
 भिन्दामि शैलान् प्रहरामि वज्रं हरामि लोहालयमध्यगानपि ॥ ५ ॥
 भवत्कृपा यत्र च राम तं जनं विहाय दूरे विचरामि भीतवत् ।
 न यत्र माया प्रभवेद दुरत्यया कथं नु तत्र प्रभवामि वर्त्तितुम् ॥ ६ ॥
 त्वमेक ईशोऽसि ममाप्यधीश्वर ब्रह्मादयो मद्वशगाः समंततः ।
 तमीशितारं मम विष्टपानां गच्छामि त्वां नाथ शरणं शरण्यम् ॥ ७ ॥
 किं तु प्रभो ब्रह्मशक्रादिभिः कृतां विज्ञसिमेकां विनिवेदयामि ।
 स्वेच्छा समग्रैकवशो भवांस्तथाप्यविनुमहोऽसि विभो रघूद्वह ॥ ८ ॥
 त्वं भूमिभारसंहृत्यै सम्प्राप्तोऽसि रघोः कुले ।
 रचितानि चरित्राणि लौकिकालौकिकानि च ॥ ९ ॥
 उद्धृताश्व निजा भक्ताः पादच्छायावलम्बिनः ।
 विषदो नाशितास्तेषां दृसराक्षसनाशनात् ॥ १० ॥
 देवानां च हितं यच्च यच्च वै मानुषं हितम् ।
 त्रैलोक्यस्य हितं यच्च तत्त्वया रचितं प्रभो ॥ ११ ॥

ज्यास्फालनेन धनुषो वोरेन्द्रेण त्वया जिताः ।
 सुबाहुमारीचमुखा राक्षसा अतिमायिनः ॥ १२ ॥
 बहुबाहुप्रहरणा बहुयुद्धविशारदाः ।
 बहुमायाविनो धूर्ता रात्रियद्वेषु कोविदाः ॥ १३ ॥
 उल्कामुखा अग्निमुखा विकटाङ्गा विलोचनाः ।
 करालदर्शना घोरा भूतसैन्यसहायकाः ॥ १४ ॥
 रुद्रदत्तवरास्तीत्रास्तीत्रप्रहरणास्तथा ।
 ईदृग्विधाः सुसंरब्धास्त्वया दैत्या निवारिताः ॥ १५ ॥
 ते चापि रिपवो राम त्वया स्वात्मनि वेशिताः ।
 मोचिता घोरसंसारक्षेशाङ्गकपदं गताः ॥ १६ ॥
 हृषमङ्गुतमाहात्म्यं तव राम निशामय ।
 राक्षसा अपि यन्मुक्ति गमिताः स्वपदाङ्गिताम् ॥ १७ ॥
 किं तु भक्ताः स्वपादाङ्गसेवकाः साधुवर्त्मगाः ।
 मोचिता भवदुःखेभ्यो नाथेनामिततेजसा ॥ १८ ॥
 अतः परं प्रभो श्रीमन् विश्वस्याभ्युदयोऽभवत् ।
 तवैव कृपया नाथ राम सुभगवर्षमणः ॥ १९ ॥
 न ते योनि विदुर्देवा न मर्त्या नापि ये परे ।
 त्वमेकान्तस्वधाम्येव रममाणोऽसि नित्यशः ॥ २० ॥
 न ते गुणांस्तथा कर्माण्यन्याचरितान्यपि ।
 विदन्ति ते सूक्ष्मदृशो ये मायां कालमत्यगुः ॥ २१ ॥
 त्वमेव स्वात्मनः स्थानं जानासि रघुनन्दन ।
 न ते व्यक्तिः क्वापि भवे दृश्यते भूयतेऽपि वा ॥ २२ ॥
 त्वं सूर्यस्त्वं शशाङ्कश्च त्वं सर्वे ग्रहतारकाः ।
 जङ्गमं स्थावरं चापि त्वमेव रघुपुङ्गव ॥ २३ ॥
 स्वच्छन्दं क्रीडतो नाथ तव लीलारसात्मनः ।
 बहूनि कोटिवर्षाणि व्यतीतानि रमापते ॥ २४ ॥
 रुद्धो यमपुरीमार्गस्त्वयि जाग्रति भूतले ।
 विधेश्च सृष्टिवैषम्यसामर्थ्यं प्रविलोपितम् ॥ २५ ॥
 सर्वे मनुष्याः सुखिनः सर्वे भाग्येन पूरिताः ।
 सर्वे पूर्णायुषो राम सर्वे स्वेच्छैकमृत्यवः ॥ २६ ॥
 यत्र यत्र पदाम्भोजस्पर्शो जातस्तव प्रभो ।
 तत्र तत्र न पश्यामि दीर्भाविमपि दुर्गंतिम् ॥ २७ ॥
 ३६

एते त्वयैवाधिकृताः सुरेश्वरा व्यर्थाधिकारा अभवन् समस्ताः ।
 सर्वं जगद् राम त्वयाभिपाल्यमानं सुखाम्भोनिधिमग्नमस्ति ॥ २८ ॥
 नित्योत्सवो नित्यमहोदयश्च नित्यं शुभं नित्यसुखं गृहे गृहे ।
 राज्यं भवे कुर्वति राघवेन्द्र त्वयि गृहाः सर्वसुखाय चाभवन् ॥ २९ ॥
 एवं कृत्वा जगत्सर्वं मङ्गलायतनं प्रभो ।
 अभ्युपेहि परं दिव्यं स्वधाम त्रिगुणातिगम् ॥ ३० ॥
 न यत्र वाङ् नैव मनःप्रसारो न कालमायादिगुणप्रवेशः ।
 तदेव ते धाम प्रमुद्धनं हि लीलालयं दिव्यदिव्यं परात्परम् ॥ ३१ ॥
 नित्यरासविलासाय सरयूपुलिनस्थितम् ।
 ब्रह्मशक्तादयो देवा ईक्षन्ते बहुभाग्यतः ॥ ३२ ॥
 इति विज्ञापितो नाथ ब्रह्मणा लोकभर्तृणा ।
 तन्निशाम्य यथा स्वेच्छं क्रियतां कोविदेश्वर ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे कालदमनोपाख्याने
 ततीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

एवमेतत्त्वया काल यथोक्तं ब्रह्मणो वचः ।
 सम्पादितं मया कार्यं देवानां च तथा नृणाम् ॥ १ ॥
 नाधुना मम कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 उज्जासिता यद्रिपवो महान्तो राक्षसाधिपाः ॥ २ ॥
 तथापि ब्रह्मणो वाच्यं त्वया मद्वचनादिदम् ।
 कालमायातिगां लीलां कथं तौ वर्जयिष्यतः ॥ ३ ॥
 किं चतुर्दश लक्ष्याणि किमायुर्ब्रह्मणोऽपि च ।
 किं कल्पाः कोटिकल्पावचं पुरुषश्चायुरेव च ॥ ४ ॥
 किं कालस्य च माहात्म्यं किं कालकलनापि च ।
 न मे भवेत्परिच्छेदो ब्रह्मकल्पशतैरपि ॥ ५ ॥
 कथं त्वया ज्ञातमिदं विरच्छे चतुर्दशं प्रययुर्वर्षपूर्गाः ।
 भवादृशाः कोटिविरच्छयोगता विक्रीडतो मे सहजं प्रमुद्धने ॥ ६ ॥

वर्षण्यतीतानि चतुर्दशेति त्वयोदितं नोभयथापि संगतम् ।
 निमेषमात्रं मम तु प्रयातं स्वच्छन्दलीलस्य सलक्षणस्य ॥ ७ ॥
 निजवर्षप्रमाणेन न मे वर्षाणि वै विधे ।
 नाहं पर्यनुयोगार्हस्तव वान्यस्य कस्यचित् ॥ ८ ॥
 इति वक्तव्यमस्कृद्ब्रह्मणे मूढबुद्धये ।
 उक्तवा च पुनरागच्छ मन्त्रः कार्यस्तवया सह ॥ ९ ॥
 तथेत्युक्त्वा विभुं भक्त्या प्रणम्य च मुहुर्मुहुः ।
 ब्रह्मलोकेऽगमत्कालः साष्टाङ्गं च प्रणम्य तम् ।
 उवाच तत्समस्तं यत् प्रभुराह रघूद्रहः ॥ १० ॥

ब्रह्मोवाच

एवमेव स वै नाथः कालमायागुणेश्वरः ।
 स्वच्छन्दलीलः स्वच्छन्दः सञ्चिदानन्दविग्रहः ॥ ११ ॥
 श्रीमान् सहजशोभाव्यो गुणी च गुणनायकः ।
 कस्तं निरोद्धुं प्रभवैद्वगवन्तं सनातनम् ॥ १२ ॥
 स्वयं लक्ष्मीपर्ति वीरं स्वयं सर्वशुभाकरम् ।
 यथा तस्य प्रभोरिच्छा तथा कार्यं करोतु च ।
 वयं सर्वे वशे तस्य न तस्येशश्च कश्चन ॥ १३ ॥

काल उवाच

मया प्रदार्शितं घोरं स्वरूपं कालमेधसे ।
 साधारणं नरं ज्ञात्वा पुरुषं पुरुषोत्तमम् ॥ १४ ॥
 तस्य रूपं च परमं मत्तोऽप्यतिभयानकम् ।
 घोरघोरतरं दृष्ट्वा पलायनपरोऽभवम् ॥ १५ ॥
 भयेन प्रस्खलत्पादः प्रस्खलन्मूर्द्धजावलिः ।
 पदे पदे कंपमानो नाहं धैर्यधरोऽभवम् ॥ १६ ॥
 ततः सौम्यं वपुः कृत्वा गतोऽहं प्रभु संनिधौ ।
 गृहीत्वा तस्य पादौ तु तूष्णीमास भयानतः ॥ १७ ॥
 ततोऽतिकृपया पूर्णः प्रभुर्मा स ददर्शह ।
 कृपया मां स विज्ञाप्यं त्वदुक्तं च न्यवेदयम् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा भगवान् राम इदमूचे कृपानिधिः ।
 न मे लीला परिच्छेद्या ब्रह्मणा च त्वयापि च ॥ १९ ॥

ब्रह्मोवाच

महानविनयो जातो यद् रामस्य विभीषिकाम् ।
 कतुं प्रदर्शयामास स्वस्वरूपं भवान् प्रभोः ॥ २० ॥

तेनैव निर्मितस्त्वं वै अहं चान्ये तथा सुराः ।
 कस्तं भीषयितुं शक्तो रामदेवं जनार्दनम् ॥ २१ ॥
 यस्य घोरतरं रूपं दृष्ट्वा सद्यः पलायते ।
 भवान् भवस्य सर्वस्य भीषणो भूरि विक्रमः ॥ २२ ॥
 यस्य घोरं वपुर्दृष्ट्वा राक्षसा ब्रह्मराक्षसाः ।
 कूप्माण्डभूतवेताला धावन्ति हरितोदश ॥ २३ ॥
 यस्य घोरं वपुर्दृष्ट्वा विघ्नीघाश्च विनायकाः ।
 दुर्दर्शना घोररूपा धावन्ति कृतभीतयः ॥ २४ ॥
 तं भीषयितुमीशानं प्रवृत्तो यदि वै भवान् ।
 तदापराधः संजातः प्रभावविनयात्मकः ॥ २५ ॥
 तस्यापराधस्य शमं विधातुं प्रभोः समीपं तु पुनः प्रया हि ।
 शीघ्रप्रसादो भगवान् राघवेन्द्रोऽचिरात् प्रसन्नो भविता न संशयः ॥ २६ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा कालं सद्यो व्यसर्जयत् ।
 स च नत्वा विधिं पश्चाद् रामसंनिधिमागमत् ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूषणसंवादे उत्तरखण्डे कालदमनोपाख्याने
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

आयातं कालमाज्ञाय रामस्त्रिभुवनेश्वरः ।
 स्वजन विसर्जयामास प्रातीहार्ये च लक्ष्मणम् ॥ १ ॥
 सहजानन्दिनीं देवीं जानकीं स्वस्वरूपिणीम् ।
 सिहासने समास्थाप्य स्वयमन्तर्दधे विभुः ॥ २ ॥
 कालस्त्रेलोक्यमहिषीं प्रमोदवननायिकाम् ।
 नत्वा दूरात्सविनयं यावत्प्रैक्षत राघवम् ॥ ३ ॥
 तावत्सापि परालक्ष्मीः स्वयमन्तर्दधे शनैः ।
 तौ दिव्यकेलिरसिकौ प्रमोदवनमीयतुः ॥ ४ ॥
 सहजारामचन्द्रौ च रासलीलां वितेनतुः ।
 कुञ्जमन्दिरमध्यस्थौ सखीकोटिनिषेवितौ ॥ ५ ॥

तुल्यतारूण्यकौ शूरौ रतियुद्धविशारदौ ।
 सरयूमन्दपवनपरिश्रान्तातिवीजितौ ॥ ६ ॥

दाम्पत्यप्रेमरसिकौ चन्द्रिकायास्तमन्मधी ।
 वेतसीवनविश्रान्तौ वर्षंतावद्रिसेविनौ ॥ ७ ॥

रत्नादिशिखरोत्तज्जमञ्जुकुञ्जविहारिणौ ।
 चित्राद्रिस्फटिकशिलागङ्गासोतोविलासिनौ ॥ ८ ॥

न यत्र कालगमनं न मायागमनं तथा ।
 यत्रानन्दमयी भूमिर्यत्रानन्दमयी सरित् ॥ ९ ॥

यत्रानन्दमयः शैलो यत्रानन्दमयं सरः ।
 सर्वं परब्रह्ममयं यत्र श्रीरामपत्तनम् ॥ १० ॥

एवं सिंहासनं शून्यं दृष्ट्वा कालः समंततः ।
 त्रैलोक्ये मृगयामास सीतारामात्मकं युगम् ॥ ११ ॥

नैव लेखे ततो गन्तुं प्रमोदवनपागतः ।
 यावत्प्रविशते तत्र तावत्तद्वार्यदृश्यत ॥ १२ ॥

सहस्रवदनो घोरः पुरुषोऽतिभयानकः ।
 तमनादृत्य सोऽन्तः स्थो भवितुं प्रारभद्वलात् ॥ १३ ॥

स तेन वारितस्तत्र कालस्तं चाप्यपृच्छत ।
 ममान्तर्गमनं देहि वनेऽस्मिन् घोरपुरुष ॥ १४ ॥

ततस्तमाह पुरुषो मां युद्धेन पराभव ।
 ततस्त्वमस्मिन् विपिने प्रवेशं लप्स्यसे बलात् ॥ १५ ॥

ब्रह्मोवाच

ततस्तयोर्युद्धमभून्महाघोरतरं परम् ।
 परस्परप्रहरणी विदारितपरस्परौ ॥ १६ ॥

परस्परातिदुर्धर्षों परस्परप्रकोपनी ।
 परस्परोच्चण्डवेगों परस्परनिपातिनौ ॥ १७ ॥

एवं वर्षसहस्राणि तयोर्युद्धं परस्परम् ।
 अभूदयत्र कियांलोकस्त्वन्यां प्रकृतिमागतः ॥ १८ ॥

ततः पराजितः कालः पुरुषेणामितौजसा ।
 मूर्छितो न्यपतद्भूम्यां वाताहत इव द्रुमः ॥ १९ ॥

पतितो धरणी तं च सोऽपृछुच्छनकैर्गिरा ॥ २० ॥

काल उवाच

कस्त्वं पुरुषशार्दूल कच्चिद्द्वृक्षोऽसि मत्प्रभोः ।
 न चेदेवं विक्रमस्ते कथमेवंविधो भवेत् ॥ २१ ॥

पुरुषं उवाच

अहं रामस्य भक्तोऽस्मि प्रमोदवनरक्षकः ।
 कोऽन्तःप्रवेष्टु मर्होऽस्ति व्रजभक्तजनं विना ॥ २२ ॥

ततः कालः पराभूतोन्यवर्तत दिवं प्रति ।
 मध्येपथं तु सविधे वसिष्ठस्याश्रमे शुचौ ॥ २३ ॥

निर्वाणे गण्डकीगङ्गासंगमे हृतिपावने ।
 तत्र दिव्यवने रामं ददर्श स किरातिनम् ॥ २४ ॥

मृगयाभिरतं वीरं सीतासंशोभिविग्रहम् ।
 खेलन्तं मृगयूथेन मृगराजमिवोद्धुरम् ।
 उपरिष्ठाच्छ्वेतहये पर्यालुहं घनोपमम् ॥ २५ ॥

तं दृष्ट्वा प्रणनामैष प्रभुं त्रैलोक्यनायकम् ।
 पपात पादयोः पश्चात्परिपूर्णदद्यानिधेः ॥ २६ ॥

पूर्वापराधशमनाय विधेन्योगात् तुष्टाव राधववरं करुणासमुद्रम् ।
 उशिद्रपुष्करदलायतलोचनान्तं दृष्ट्वामितामृतकृपारसभूरिधारम् ॥ २७ ॥

नमस्ते करुणासिन्धो नमस्ते भक्तवत्सल ।
 नमस्ते दीनलोकाप्त क्षमस्व मम दुर्नियम् ॥ २८ ॥

नमस्ते राम राजीवनेत्र लालितविग्रह ।
 भक्तौधनयनानन्द क्षमस्व मम दुर्नियम् ॥ २९ ॥

नमस्ते कालमायादिगुणवश्यैकवारक ।
 स्ववश्य कमलाकान्त क्षमस्व मम दुर्नियम् ॥ ३० ॥

नमस्ते त्रिजगन्नाथ ब्रह्मरुद्रादिदैवत ।
 मायाधीश हि सर्वेश क्षमस्व मम दुर्नियम् ॥ ३१ ॥

भीषणानां भीषणस्त्वं सुन्दराणां च सुन्दरः ।
 सौम्यानां च तथा सौम्यः कठोराणां कठोरकः ॥ ३२ ॥

मृदूनां मृदुलश्चासि पृथूनां त्वं पृथुः प्रभो ।
 नियन्तृणां नियन्ता च लोकेशो लोकरक्षिणाम् ॥ ३३ ॥

प्रचण्डानां प्रचण्डस्त्वमुद्धतानां तथोद्धतः ।
 यद्वस्तु यद्यादृशं च तस्य रूपं त्वमेव हि ॥ ३४ ॥

आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमथापि च ।
 तस्यते नाथ मत्तोऽपि भीषणस्य मदीशितुः ॥ ३५ ॥

विभीषिकार्थं यदहं निजरूपमदर्शयम् ।
 स एव मेऽपराधोऽभूतप्रभी दुर्विनयात्मकः ॥ ३६ ॥

तस्यापराधस्य शमाय राम तवाङ्ग्रिमूलं शरणं प्रपद्ये ।
 स्वानामभीतिप्रदमात्मदीयं निवृत्तमायागुणमीशवन्द्यम् ॥ ३७ ॥
 तस्यापराधस्य शमाय राम भजामि ते नामपदार्णयुग्मम् ।
 एकं तु मायेन्धनदाहनेन्धं परं पदं नाथपरं पदं ददत् ॥ ३८ ॥
 तस्या पराधस्य शमाय राम पश्यामि रूपं तव योगिमृथम् ।
 यदीहते द्रष्टुमनन्तनामा शेषः स्वयं श्रीश्च परापरेशा ॥ ३९ ॥
 तस्या पराधस्य शमाय राम करोमि ते भक्तिमपारवीर्यम् ।
 यदाश्रयातः प्रियतामुपागताः श्रीमच्छुकव्यासपराशराद्याः ॥ ४० ॥
 एवं स्तुत्वा स्थिते तस्मिन् प्रणते दीनदीनवत् ।
 उवाच प्रहसन् रामः करुणारस वारिधिः ॥ ४१ ॥

श्रीराम उवाच

कुत्रु कुत्रु गतः काल मदन्वेषणकारकः ।
 तत्र तत्र च किं वृत्तं ज्ञातं मे किन्तु वैभवम् ॥ ४२ ॥

काल उवाच

गतः साकेतनगरे तत्र त्वां समलोकयम् ।
 अदर्शनं प्रभो स्मृत्वां रमादेवीमलोकयम् ॥ ४३ ॥
 ततो राम रमादेवी सिरोधानमुपागमत् ।
 ततस्तद्युगलान्वेषी ब्रह्मामाहं त्रिलोकगः ॥ ४४ ॥
 ततः प्रमोदविपिनं गन्तुमारब्धवानहम् ।
 तदद्वाःस्थेनातिघोरेण पुरुषेण महौजसा ॥ ४५ ॥
 सहस्रवदने नाहं युद्धं कृत्वा पराजितः ।
 ततो विवर्णवदनो यातुं ब्रह्मगृहं प्रति ॥ ४६ ॥
 इयेषाहं मध्यपथे भाग्याच्च तव दर्शनम् ।
 प्राप्तवान् रघुशार्दूलं गतश्चाहं कृतार्थताम् ॥ ४७ ॥

श्रीराम उवाच

अत्राप्यस्मि च तत्रास्मि साकेतनगरोत्तमे ।
 प्रमादविपिने वास्मि सर्वत्रास्मि निजे वशः ॥ ४८ ॥
 अधुना गच्छ तत्रैव यत्र सिंहासनं मम ।
 साकेतनगरस्थाने शुभेप्राप्ताद वेशमनि ॥ ४९ ॥
 ततो नत्वागमत्कालः साकेतनगरीं प्रति ।
 यत्र सिंहासनं रम्यं नित्यं रामस्य राजते ॥ ५० ॥

प्रासादतलवेशमस्थं	सौवर्णरत्ननिर्मितम् ।
अधस्थदिव्यसौवर्णमणिमत्पादुकायुगम्	॥ ५१ ॥
दिव्यातपमच्छायाढ्यं	स्थिते चामरराजितम् ।
महास्फटिकपीठेन	राजितं रत्नशोभितम् ॥ ५२ ॥
अनेकमणिसौवर्णकिंकिणीजालमण्डितम्	।
त्रैलोक्यव्याप्तप्रभासंदोहभूषितम्	॥ ५३ ॥
सृवर्णरत्ननिःश्रेणीछत्रदिव्यदुकूलकम्	।
दिव्यवस्त्रपरीधानं	स्वाराज्यपदभाजनम् ॥ ५४ ॥
ब्रह्मशक्रादिमुकुटमणिघृष्णान्तभागकम्	।
स्वयंलक्ष्मीनिजस्थानं	साम्राज्यस्थानमुत्तमम् ॥ ५५ ॥
अनन्यसाधारणपरं	श्रीमच्चरणाङ्कितम् ।
सहजानन्दनीपादपद्माङ्कित	मनोहरम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्विरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसम्बादे उत्तरखण्डे कालदमनोपाख्याने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तत्र गत्वा	ददर्शसौ	रामं	त्रैलोक्यसुन्दरम् ।
ननाम	दण्डवद्भूमी	प्रीतः	पुलकविग्रहः ॥ १ ॥
उवाच	रघुशार्दूलस्तं	प्रपन्नतरं	पुनः ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच

काल त्वं	ममभक्तोऽसि	मदीहितकरस्तथा ॥ ३ ॥
सम्पादितं	देवकार्यं मया	तावत् समंततः ।
अधुना	रन्तुमिच्छामि	प्रमोदोविपिने सुखम् ॥ ४ ॥
सत्यं ब्रह्मोवचः कत्तुं	त्वदीयं च तथा	हितम् ।
तेन त्वां	मन्त्रयाम्यद्य	स्वसामर्थं प्रसारय ॥ ५ ॥
अन्यथा	कुरुलोकं त्वं	स्वबलवेशधारणात् ।
मदाज्ञया	तु वै	तावत्तवशक्तिवर्यजूमभत ॥ ६ ॥

मदाज्ञयैवाधुना त्वं निजां शक्ति प्रसारय ।
 वसुधां वसुभिः पूर्णा संकोचय बलादिमासु ॥ ७ ॥
 मणीनामाकरेष्वज्ञ सौवर्णेष्वाकरेषु च ।
 कन्दरासु निधिस्थानेष्वनन्यश्रीप्रदायिषु ॥ ८ ॥
 बनेषु च फलाद्येषु रत्नशैलेषु भूरिषु ।
 प्रत्यक्षलक्ष्मीस्थानेषु प्रसारय निजं बलम् ॥ ९ ॥
 सरःसु पद्मपूर्णेषु परागौघसुगन्धिषु ।
 राजहंसकलध्वानमनोहारिषु वीचिषु ॥ १० ॥
 रत्ननिःश्रेणिकाशोभामण्डितेषु महत्सु च ।
 समुद्रतुल्यरूपेषु दिव्यरत्नाकरेषु च ॥ ११ ॥
 मुक्तामाणिकयशोभाद्येष्वनन्तगुणवत्सु च ।
 देवाङ्गनादेवयानमानसादिषु भूरिशः ॥ १२ ॥
 श्रीसंकोचकरं तेषु प्रसारय निजं बलम् ।
 अग्निहोत्रेषु विप्राणां यज्ञस्थानेषु कोटिशः ॥ १३ ॥
 प्रत्यक्षवत्त्विस्थानेषु धर्मकर्मालयेषु च ।
 ब्रह्मादिषु च देवेषु रुद्रशक्रादिकेषु च ॥ १४ ॥
 श्रीविद्यादिषु विद्यासु महाविद्यासु सर्वशः ।
 चिन्तामणिपराद्येषु मन्त्रेष्वद्वयवाचिषु ॥ १५ ॥
 द्वयवात्रिषु चाग्र्येषु महासाम्राज्यदायिषु ।
 नृसिंहे च हयग्रीवे श्रीमद्गोपालमन्त्रके ॥ १६ ॥
 स्वयंलक्ष्म्याश्च मन्त्रेषु मन्त्रशक्तिबलासु च ।
 स्वयं कामकलायां च बहुशक्तिषु वस्तुषु ॥ १७ ॥
 स्वयंसिद्धेषु चार्थेषु रत्नभेषजवस्तुषु ।
 गुटिकायक्षवेतालचेटकेषु च सर्वशः ॥ १८ ॥
 महोषधिषु सर्वासु कल्पवृक्षादिशास्त्रिषु ।
 लतासु देवताख्यासु शिलासु दैवतात्मसु ॥ १९ ॥
 प्रत्यक्षशक्तिसिद्धेषु पदार्थेषु भूरिषु ।
 तिरोभावकरं कार्यं स्वसामर्थ्यं प्रसारय ॥ २० ॥
 इति सम्मन्त्र्य कालेन रघूणां वल्लभो नृपः ।
 यावत्ताम्बूलिकामस्मै ददाति निजपाणिना ॥ २१ ॥
 रत्नाङ्गुलीयकगणीर्भूषितेनामितीजसा ।
 यावद्विसर्जयेत्तं च कालं त्रैलोक्यभीषणम् ॥ २२ ॥

सिंहासनान्तपार्श्वस्थं निरुक्तज्ञाकरं प्रभोः ।
 तावदत्रेः सुतो योगी दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ २३ ॥
 प्रकृत्या कोपनोऽशान्तः शापमूर्तिरूपागतः ।
 तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो द्वाःस्थः सद्य एवोदतिष्ठत ॥ २४ ॥
 प्रणनाम महीं स्पृष्टा यावत्पाद्याचर्नादिभिः ।
 गृह्णाति मुनिशार्दूलं तावदाह मुनिः स्वयम् ॥ २५ ॥

दुर्वासा उवाच

गच्छ लक्ष्मण यत्रास्ति रामस्त्रैलोक्यवल्लभः ।
 मदागमनमेतस्मै निवेदय च सत्वरम् ॥ २६ ॥
 ततः स चिन्तयाविष्टो लक्ष्मणः प्रत्युवाच तम् ।
 एवमेव करिष्यामि क्षणं विश्रम्यतां मुने ॥ २७ ॥
 यावत्कार्यान्तरे व्यथं रामदेवं जगत्प्रभुम् ।
 यास्यामि यत्प्रतीहार्यं स वै मामभ्यषेचयत् ॥ २८ ॥

दुर्वासा उवाच

रघूणां राजवर्याणां ग्रहे रीतिः सनातनी ।
 मुनयोऽवारितद्वारा विशन्त्यन्तःपुरेष्वपि ॥ २९ ॥
 त्वं चेदद्य समायान्तं मां तस्मै न वदिष्यसि ।
 सद्यो लक्ष्मण शप्त्यामि कोपेन विकटाकृतिः ॥ ३० ॥
 ततः स लक्ष्मणो वीरश्चिन्तामाप महत्तराम् ।
 शापभीतो मुनेः किं नु गच्छामि भ्रातुरन्तिकम् ।
 ततो भ्राता भवेत् क्रुद्धः प्रातिहार्यव्यतिक्रमात् ॥ ३१ ॥
 अथ चेन्नैव गच्छामि तदा शापं ददात्ययम् ।
 आत्रेयः कोपनो विप्रो विलम्बासहनो मुनिः ॥ ३२ ॥
 इति चिन्ताद्याविष्टो जगाम भ्रातु रन्तिकम् ।
 समं कालेन यत्रासौ भगवान् मन्त्रयन् स्थितः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे उत्तरखण्डे कालदमनोपाख्याने
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततः सुमित्रातनयो दर्शं तौ भीषणौ राघवरामकालौ ।
अवर्षकालाम्बुदकालरूपौ ज्वालावलीकोटिपरीतकालौ ॥ १ ॥

जगद्ग्रसन्तौ ससुरासुरं स्वैर्मुख्येर्वर्मद्विः प्रलयाग्निकीलम् ।
कोट्यकर्कसंदोहकराल द्रंष्ट्राजिह्वाग्रविद्युत्तल्लनातिर्भीमौ ॥ २ ॥

अनेकबाहूदरवक्रनेत्रौ नक्षत्रताराग्रहचित्रदेहौ ।
व्रजप्रपातप्रसभोद्धताक्षिकोणप्रभाशोणधरान्तरिक्षौ ॥ ३ ॥

परिज्वलन्तौ प्रलयाग्नितुल्यौ सुधोरनिहर्दिगम्भीरघोषौ ।
दंष्ट्राग्रलग्नाधिकचूर्णिताङ्गब्रह्मादिशक्रादिसुरोघरावौ ॥ ४ ॥

अनेकदंष्ट्रातपनोग्रतेजोनिवारिताशेषभवान्धकारौ ।
महस्तपन्तौ तपनीयभासा करालदुर्दर्शशरीरभासौ ॥ ५ ॥

तयोः शरीरे पुनरेषोऽभ्यपश्यत् पञ्चाशकोटिप्रमितां धरित्रोम् ।
सकाननां साब्धिजलाद्रिकुञ्जां सद्वीपवर्षा सपुरग्रामदेशाम् ॥ ६ ॥

वरुणास्यालयं चैव तथैव यमसादनम् ।
नरकान् विविधांश्चैव स्वर्गांश्चैवातिसुन्दरान् ॥ ७ ॥

देवानां च तथा लोकान् गन्धर्वाणां गृहांस्तथा ।
इन्द्रस्याप्यालयं दिव्यं ब्रह्मस्थालयांस्तथा ॥ ८ ॥

अथोभागात्समस्तांश्च वलिसद्व तथैव च ।
सर्वाक्षर्यममं विश्वं तयोर्देहे व्यलोकयत् ॥ ९ ॥

उभौ च समरूपौ तावुभौ तुल्यपराक्रमौ ।
एकं जगत्पालयन्तं ग्रसन्तं च परं विभुम् ॥ १० ॥

कालः पापच्यते विश्वं ग्रसते राम ईश्वरः ।
अत्ता चराचरस्यापि महाभोगरसोत्सुकः ॥ ११ ॥

एवंविधौ तौ द्वष्ट्राथ महतीं भीतिमागतः ।
अदृष्टपूर्वं रामस्य स्वरूपं सद्वितीयकम् ॥ १२ ॥

विलोक्य लक्ष्मणो भूरि संशयं च जगाम ह ।
अनयोः को रामचन्द्रः किं वा कोऽपि न राघवः ॥ १३ ॥

ईदृशो न मया दृष्टो रावणस्य वधेऽपि सः ।
न वा सुबाहुसंग्रामे न वापि ताटकावधे ॥ १४ ॥

न छायासुरसंग्रामे नान्तकालेऽपि चेदृशः ।
अन्यादृशो भम भ्राता कथमद्य विलोक्यते ॥ १५ ॥

द्वितीयश्च तथा कोऽयं रुद्रो वान्तक एव वा ।
 इत्यं चिन्तासमाविष्टो लक्षणः स्तिमितो भिया ॥ १६ ॥

मूर्च्छामाय ततः सद्यो निजेनेत्रे न्यमीलयत् ।
 तावत्थैव पुरतो रामचन्द्रो व्यदृश्यत ।
 यथा पूर्वं स्थितो दृष्टः सिंहासनवरे नृपः ॥ १७ ॥

कालश्च प्रभुणा दत्तां ताम्बूलदलवीटिकाम् ।
 प्रसादत्वेन संगृह्य जगाम निजसादनम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूषुण्डसंवादे उत्तरखण्डे कालदमनोपाख्याने
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

य इदं शृणुयात् पुण्यं श्रीरामचरितान्वितम् ।
 आख्यानं कालदमनं तस्य कालोऽतिदूरतः ।
 पठेद्वा पाठयेद्वापि न स कालवशो भवेत् ॥ १ ॥

य इदं प्रपठेद्यज्ञे हव्यकव्यादिभोजने ।
 तस्य देवाश्च पितरस्तृप्ता वर्षाणि भूरिषाः ॥ २ ॥

यः कालदमनं नाम पठेदाख्यानमादरात् ।
 कृतानि तेन धर्म्याणि कर्म्याणि बहुशो द्विज ॥ ३ ॥

भूषुण्ड उवाच

ब्रह्मन् कालेगते पश्चात्किं वृत्तम् भवत्तयोः ।
 रामलक्ष्मणयोस्तत्र वीरयोरितरेशयोः ॥ ४ ॥

दुर्वासश्चैव किं वृत्तं मुनेरात्रेयशर्मणः ॥ ५ ॥

ब्रह्मोवाच

रामभक्त भूषुण्ड त्वं शृणु ह्येतत् कथानकम् ।
 रामस्य चरितं पुण्यं सर्वपापौद्धनाशनम् ॥ ६ ॥

लक्षणो रघुशार्दूलं मुर्णि प्राप्तं न्यवेदयत् ।
 ततो रामः समुत्थाय स्वर्णसिंहासनोत्तमात् ॥ ७ ॥

द्वारपर्यन्तमागत्य मुनिमन्तर्न्यवेशयत् ।
 पाद्यादिभिस्तथा दिव्यैरुपचारैश्च सोऽग्रहीत् ॥ ८ ॥
 स्वयं लक्ष्मीश्च सा देवी सहजानन्दिनी प्रिया ।
 शनैः पर्यचरत्तत्र मुनिपूजाविधो सति ॥ ९ ॥

दुर्वासा उवाच

सत्यं प्रभो त्वं पुरुषः सनातनः समागतोऽद्वाभुवने स्वधामतः ।
 साकेतनाथः कृपया जनानामत्यार्तिभाजामसुराणां भयेन ॥ १० ॥
 सा तेषामार्तिरत्युग्रा तथैव दिवि वासिनाम् ।
 रावणारिविद्रुतानां निरस्ता निजलीलया ॥ ११ ॥
 नहि तेज्यत् कचित्कार्यमव्यक्तस्यात्मलिङ्गिनः ।
 कृते परं देवकृत्यं भक्तानां च मनोषितम् ॥ १२ ॥
 स त्वं भक्तजनोदधारणायैव धरणीतले ।
 अवतोर्णः स्वयं राम धनुर्बाणाधरः प्रभुः ॥ १३ ॥
 तं त्वां परेशमाज्ञाय ग्रासोऽस्मि मधुसूदन ।
 ब्रूहि गुह्यतमं ज्ञानं येन मर्त्यो भवं तरेत् ॥ १४ ॥
 अस्यात्मनो गर्ति ब्रूहि विश्वाधारस्य च प्रभो ।
 किं कार्यं मर्त्यलिङ्गानां कथं स्वात्मानमुदधरेत् ॥ १५ ॥
 जानीयात् त्वां परात्मानं त्रैलोक्यस्थितिकारकम् ।
 कथं च गुरुपादाब्जमुपसीदेऽद्भुवाम्बुधौ ॥ १६ ॥
 किं गुरोलक्षणं राम संसारोद्वारकारणम् ।
 कि ज्ञानं च ततः शिक्षेत्प्रपन्नः शिष्यसत्तमः ॥ १७ ॥
 शिष्यस्य लक्षणं ब्रूहि प्रपन्नस्य मनोषिणः ॥ १८ ॥

श्रीराम उवाच

सम्यक् ते बुद्धिरूपन्ना मुनेरात्रेयशर्मणः ।
 यदध्यात्मगर्ति ज्ञातुमेवं व्यवसितोऽसि भोः ॥ १९ ॥
 एकमेवं परं ज्ञानं परब्रह्मात्मकं मुने ।
 येन विज्ञातमात्रेण जनोऽन्नो भवसागरम् ॥ २० ॥
 समुत्तरति शोकाळ्यं दुस्तरं ज्ञानिनामपि ।
 यथा वृक्षो भवेत्स्तम्भः शखाश्च प्रतिशाखिकाः ॥ २१ ॥
 पत्राणि चैव पुष्पाणि फलानि च फलान्तरम् ।
 त्वचश्च विविधाकारा एक एव तर्हभवेत् ॥ २२ ॥

वृक्षत्वेन न भेदोऽस्ति स्तम्भत्वादिकृता भिदा ।
 एवं जगदिदं सर्वं ब्रह्मैवेति न संशयः ॥ २३ ॥
 पञ्च भूतानिमात्राश्च चित्तं बुद्धिस्तथा मनः ।
 अहंकृतिर्महत्तत्त्वं प्रकृतिश्च सनातनी ॥ २४ ॥
 प्रत्येकं भेदनियतमभिन्नं ब्रह्मसर्वतः ।
 अचलं चैव कूटस्थं भेदाभेदोपयोगि तत् ॥ २५ ॥
 अवाच्यं सर्वंतोऽतीतमुच्चैः स्थानं परं पदम् ।
 तस्यविद्या च महतो विद्या चापि तदात्मिका ॥ २६ ॥
 अविद्याया न जानाति विद्यया वेत्ति तत्परम् ।
 विद्याविद्ये अतिक्रम्य परमं सुखमश्नुते ॥ २७ ॥
 न यत्र भेदसम्बन्धो नाभेदश्च परस्परम् ।
 न बन्धो यत्र विषमो न मुक्तिश्च समात्मिका ॥ २८ ॥
 यथा राजा भवेत्कश्चित् समस्ते भूमिमण्डले ।
 स लोकैर्ज्ञायिते राजा वाङ्मनोव्यवहारतः ॥ २९ ॥
 स नित्यं नैव जानाति राजास्मीति निरन्तरम् ।
 एवं स्वरूपं प्राप्तस्य ब्रह्मास्मीति मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥
 चित्तवृत्तिर्नाशमेति तदेव परमं पदम् ।
 क्षीरनीरवदैक्यं स्यात्लवणोदकवत् पुनः ।
 एकमेव च तज्ज्ञानं ज्ञातव्यं मुक्तिमिच्छता ॥ ३१ ॥
 नानाज्ञानानि बालानां प्रबोधाय समंततः ।
 निबन्धेषु निबध्यन्ते वस्तुतो नैव तत्र हि ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे^१ श्रीरामात्रेयसंवादे
 ऋष्मोऽध्यायः ॥ ८ ॥

✽

नवमोऽध्यायः

आत्रेय उवाच

यदिदं ज्ञानमाख्यातं भवता रघुपुङ्गव ।
 उपयोगी न बालानां क्षुद्राणामल्पचेतसाम् ॥ १ ॥

१. नास्ति बड़ौ० ।

ये क्षुद्रा निस्तिर्षन्ति भवसागरजं भयम् ।
तेषां करुणया राम वद गुह्यतरं वचः ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच

बालाः सुमन्दमतयो भवाब्धि निस्तिर्षवः ।
सगुणं समुपासीरन् ज्ञानं ज्ञेयं च यत्पदम् ॥ ३ ॥
गुरोरधीत्य छन्दासि सरहस्यानि सर्वतः ।
अनुत्कटे तु वैराग्ये गृहमेधीयमाचरेत् ॥ ४ ॥
अग्निहोत्रमुपासीत विधिवत्पूतमानसः ।
दर्शं च पौर्णमासं च पशुबन्धकतुं तथा ॥ ५ ॥
चातुर्मास्यानि सत्कृत्य पिबेत् सोमं महामखे ।
रामार्पणधिया सर्वं कर्म कुर्यादितन्द्रितः ॥ ६ ॥
फलभोगेच्छुना कर्म कृतं फल समर्पकम् ।
तत्फलं नश्वरं विन्द्यादैहिकामुक्रिकं तथा ॥ ७ ॥
फलं हि परमानन्द ऐहिकः पारलौकिकः ।
पूर्णनिन्दसमुद्रस्य मम मात्रास्तु ताः किलः ॥ ८ ॥
न मां लोकाः कामयन्ते पूर्णनिन्दपयोनिधिम् ।
मम मात्राः कामयानाः क्षुद्रास्ते क्षुद्रचेतसः ॥ ९ ॥
मां प्राप्य नान्यकामेषु सज्जन्ते भूरिबुद्धयः ।
उदाराः सर्वतः कामा निष्कामा भवसागरे ॥ १० ॥
मोक्षकामाः कृतधियो गुरुपास्तिफलोत्सुकाः ।
छर्दितान्नसमं सर्वं पश्यन्तो ब्रह्ममप्युत ॥ ११ ॥
कष्टं कर्मापि कुर्वन्तो विनाशायाल्पमेधसः ।
विना मदर्पणधियं कर्मदोषापहारणीम् ॥ १२ ॥
प्रयाजाद्यखिलाङ्गानि साधनानि च सर्वशः ।
सुगादीनि समेतानि दध्याज्यादीनि वै तथा ॥ १३ ॥
मद्रूपाणि समस्तानि भावयेत् सुविचक्षणः ।
तथा यज्ञं मत्स्वरूपं भावयेत् कर्मदीक्षितः ॥ १४ ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यमेवं कुर्यादितन्द्रितः ।
कर्मरूपस्य च मम पदाभिव्यक्तिरुद्भवेत् ॥ १५ ॥
१परापरविभेदेन सुखं तदद्विधिं मतम् ।
तदा कर्तुर्जननवतो मुक्तिः सा क्रमतो भवेत् ॥ १६ ॥

ज्ञानाभावे स्वर्गसुखं लभते मूढमानसः ।
 परं नियतलोकाख्यं वाक्यशेषेण गद्यते ॥ १७ ॥
 श्रद्धा चैव तथासूया दुःखानि विविधानि च ।
 स्वर्गिणामपि जायन्ते तथान्यैश्च पराभवः ॥ १८ ॥
 प्रवृत्तिमार्गनिष्ठा हि ध्रुवाधस्तात् स्थिता अमी ।
 न ध्रुवोपरि वै तेषां स्वर्गिणां गतिरिष्यते ॥ १९ ॥
 न च स्वर्गेषु लोकेषु वाक्यशेषोदितं सुखम् ।
 नित्यमात्मसुखं तद्वि सत्त्ववृद्ध्या प्रजायते ॥ २० ॥
 शुद्धे सत्त्वगुणे चैव स्वर्गः सत्त्वभवो भवेत् ।
 कामाभावेऽपि तन्मुख्यं फलमुक्तं न संशयः ॥ २१ ॥
 सार्वकामिकमेतद्वि फलं वेदे निगद्यते ।
 यागस्य मत्स्वरूपत्वान्मुक्तिरेव फलं भवेत् ॥ २२ ॥
 परोक्षकथनद्वारा तदेवाह गिरां पतिः ।
 अलसा अनुशास्यन्ते प्ररोचनगिरा मुहुः ॥ २३ ॥
 यजेत् पशुबन्धेन स्वर्गलोकफलाप्तये ।
 अक्षयं सुकृतं लब्धुं चातुर्मास्यैर्यजेन्नरः ॥ २४ ॥
 आत्मानन्दस्वरूपं तदक्षयं समुदीर्यते ।
 तदेव सर्वलोकाख्यं वेदेषु च निगद्यते ॥ २५ ॥
 सर्वे लोकाः स्वयं ह्यात्मा सच्चिदानन्दलक्षणः ।
 आदित्यानां च विश्वेषां वसूनां वरुणस्य च ॥ २६ ॥
 अग्नीनां तु चितानां च भास्वराणां दिवौकसाम् ।
 मरुतां चैव साध्यानां रुद्राणां गणपां तथा ॥ २७ ॥
 कुबेरस्य ब्रह्मणश्च तथैवानन्तसंज्ञिनः ।
 सर्पाणां देवजनानां देवानां च विश्वेषतः ॥ २८ ॥
 देवानां कर्मदेवानां ये ये लोकाः सनातनाः ।
 सच्चिदानन्दरूपाश्च तत्तद्वौगभयास्तथा ।
 सर्वेषिसमाप्यन्तं आत्मन्येव न संशयः ॥ २९ ॥
 आत्मा स्वयंज्योतिरजः सनातनः सच्चिदानन्दमयः स्वयं प्रभुः ।
 अनन्यतन्त्रः कुशलैकभाजनं स्वभासकः सन् परभासकश्च सः ॥ ३० ॥
 स्वर्ग एव फलं नित्यं नान्यत्क्वापि श्रुतेर्मतम् ।
 पश्चादिकं तु विकृतौ फलमुक्तं मदात्मकम् ॥ ३१ ॥
 मदात्मकं तद्वि तथा मद्रूपं नियतं श्रुतौ ।
 नित्यकर्माणि पोष्यन्ते काम्यकर्मद्युदीरणात् ॥ ३२ ॥

अभावे पशुपुत्रादिबहुवित्तस्य संसूतौ ।
 नित्यकर्म कर्थं सिद्धेद्बहुवित्तव्ययोर्जितम् ॥ ३३ ॥
 सर्वोपायगिरा वेदो नित्यमेव प्रसाध्यते ।
 नित्यं कर्म सदा कार्यमनित्यं न कथंचन ।
 एतद्वि नियतं लोके मत्स्वरूपं विभावयेत् ॥ ३४ ॥
 ध्यानेन धारणाभिश्च समाधिभिरथापि च ।
 परमात्मा यथा नृणामभिव्यक्तो भवेदध्रुवम् ॥ ३५ ॥
 एवमाधानप्रमुखैः कर्मभिर्वेदबोधितैः ।
 यज्ञरूपस्त्वं भगवान् अभिव्यक्तो भवेदध्रुवम् ॥^१
 अहं यज्ञस्वरूपात्मा यज्ञकर्त्ताहमच्युतः ।
 यज्ञभोक्ता यज्ञकर्ता यज्ञसाधनमप्यहम् ॥ ३६ ॥
 अहं यज्ञे सम्प्रदानमपादानमहं मुने ।
 अहं च यज्ञशेषोऽपि शेषी यज्ञोऽहमुत्तमः ॥ ३७ ॥
 यज्ञाधारोऽहमतुलो यज्ञो वै मामको तनुः ।
 इति ज्ञात्वा यज्ञपरो भवेदस्मिन् बुधोऽपिसन् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंबादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

पुरुषार्थपरो नित्यं तत्त्वज्ञः पुरुषो भवेत् ।
 व्यासतस्ते तु चत्वारो द्वावेव तु समासतः ॥ १ ॥
 धर्मार्थिंकाममोक्षाख्याः क्रमशः परिकीर्तिताः ।
 द्वौ च वेदे निगद्यते दुःखाभावसुखात्मकी ॥ २ ॥
 दुःखाभावस्तु मोक्षः स्यात्परः कामोऽपि सम्भवेत् ।
 तयोरज्जं भवेदधर्मः स च भूयोऽर्थसाधितः ॥ ३ ॥
 अहमेव फलं वेदे तस्य साधनमप्यहम् ।
 नामरूपप्रपञ्चात्मा नित्य एवाहमच्युतः ॥ ४ ॥

१. अमाद्विलिखितं-बड़ौ० ।

रूपप्रपञ्चाशकानां कर्तुर्नामिप्रपञ्चके ।
 अहं चके श्रुति दिव्यां भूतभव्यानि यत्र वै ॥ ५ ॥
 आत्मप्रसादकरणीं जगी तां भगवान् विधिः ।
 स च दिव्यःश्रुतेरर्थः सात्त्विकानां हृदि स्फुरन् ॥ ६ ॥
 समन्वयेनाविरोधाद्वेदार्थं च समर्थयेत् ।
 त्रिविधोजीवसंघातो देवदानवमानवाः ॥ ७ ॥
 सर्वेऽपि ते वेदविदो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 स्वभावगुणभेदेन वेदार्थस्यैव वर्णकाः ॥ ८ ॥
 बुद्धिवैचित्र्यतस्तेषां वेदार्थो बहुधास्फुटः ।
 केचिद्वेदविदो विप्राः स्वीचक्रुः कर्म मात्रकम् ॥ ९ ॥
 कर्मेव सारोवेदानां न ज्ञानं नापि वेश्वरः ।
 ज्ञानमेवाहुरपरे भक्तिमेव तु मामकाः ॥ १० ॥
 कर्मापि मत्रभावेणसूते फलमुदारवत् ।
 ज्ञानं चापि मदाधारस्वरूपं बोधयत्यहो ॥ ११ ॥
 तस्मान्मत्सेवका लोका भर्त्ति कुर्यादात्मिकाम् ।
 अपुनर्जन्मनिष्कामां निषेधः कर्मणि श्रुतः ॥ १२ ॥
 अन्यथा पुनरूपत्तिक्षयिष्ठुकर्मणां भवेत् ।
 भवेषु वै नोत्पद्यन्ते प्रपाता अचिरादिना ॥ १३ ॥
 धूमादिना प्रयातानां नियतः पुनरङ्गवः ।
 एकमेव भवेत् कर्म प्रकाशस्तस्य भूरिशः ॥ १४ ॥
 एक एव च वेदोऽपि नित्या सामतनुर्यतः ।
 लौकिकानामात्मधियां जनानां भवजन्मिनाम् ॥ १५ ॥
 न पाठशक्तिर्नवापि ज्ञानशक्तिरनन्तदृक् ।
 ततो मदात्मको व्यासश्चातुर्होत्रविभागतः ॥ १६ ॥
 व्यस्तवान् सकलं वेदं ततस्तत्प्रेरितैर्मुने ।
 तच्छिष्यैर्भेदिताः शाखाः कृत्स्नं तन्त्रं वदन्ति ताः ॥ १७ ॥
 कर्मणां जैमिनिस्तत्त्वं जानाति स महामुनिः ।
 सर्वज्ञो भगवान् व्यासो ज्ञाननिर्णयमुक्तवान् ॥ १८ ॥
 मुनिद्वयनिबन्धार्थः सर्ववेदार्थनिर्णयः ।
 बहुभिर्कृषिभिर्वदिः कृत्स्नं तन्त्रं प्रकोपितम् ॥ १९ ॥
 वेदराशिमुपासीत पुरुषं तन्मनीषया ।
 करी पादौ शिरो वक्ष एवं वै पुरुषो मतः ॥ २० ॥

शिरस्तत्परमं ब्रह्म यदौपनिषदं ह्यदः ।
 पञ्चसंस्थात्मको यज्ञोऽपराङ्गानि निबोधय ॥ २१ ॥
 वेदस्यानुगतो ह्यर्थः स्मृतिरित्युच्यते मुने ।
 पूर्वानुभूतवस्तुनां स्मरणं चोच्यते स्मृतिः ॥ २२ ॥
 पारम्पर्याचारतः सालोकतापि मता क्वचित् ।
 क्वचिन्न्यात्कवचिन्नित्यानुमेयश्रुतिमूलतः ॥ २३ ॥
 श्रुतिस्मृती उभे एव धर्मस्य परिपोषिके ।
 जातानां जन्मना पूर्वं गर्भाधानादिकाः क्रियाः ॥ २४ ॥
 तथैव सन्ध्योपास्यापि नित्यश्राद्धादिकाः क्रियाः ।
 पाकयज्ञादिकं चापि प्रायश्चित्तं तथैव च ॥ २५ ॥
 इत्येष पञ्चधा धर्मः संगृहीतः पुरातनैः ।
 अयं नित्य इति प्रोक्तः परमो वेदमूलकः ॥ २६ ॥
 न्रतं तीर्थं तथा सर्वं नित्यकार्यमिति स्मृतम् ।
 पारम्पर्यवशात्प्राप्तं सुद्धिरेव समादृतम् ॥ २७ ॥
 पुराणमूलकं चापि तदनुष्ठेयमुच्चकैः ।
 शुद्धिरेव तु संस्कारः कर्म त्रैवर्णिकस्य यत् ॥ २८ ॥
 स चापि बहुधा प्रोक्तो देशकालादिभेदतः ।
 दैशिकः कालिकश्चापि तथा च द्रव्यकृन्मतः ॥ २९ ॥
 कर्तृतो मन्त्रतश्चापि कर्मतश्चापि कीर्तिः ।
 षोडा संस्कारमित्याहुः कर्माङ्गं तज्जिगद्यते ॥ ३० ॥
 वेदतुल्यं पुराणं च प्रमाणत्वे स्मृतं बुधैः ।
 पुराणानां विभागश्च वेदशाखाविभागवत् ॥ ३१ ॥
 सात्त्विकादिविभेदेन पुराणमपि भिद्यते ।
 योगसांख्ये अपि तथा मद्भूपे सत्त्वसाधिके ॥ ३२ ॥
 तत्सत्त्वं सनकादीनां नित्यमेव निगद्यते ।
 तद्वेदोपनिषद्धागफलभूतमुदाहृतम् ॥ ३३ ॥
 सत्त्वतः सम्भवेज्ञानं यत्तदात्मनिदर्शकम् ।
 उभयोश्चफलं भक्तिर्भावरूपा महोदया ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधित श्रीरामगीतायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

आत्रेय उवाच

अथो रघुकुलोत्तंस बूहि भर्कि निजां पराम् ।
यथानुष्ठितया लोकस्त्वत्सम्बन्धमवाप्नुयात् ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

आत्रेय शृणु वक्ष्यामि मम भर्कि मदात्मिकाम् ।
कर्मभिः शुद्धचित्तत्वादात्मजो जायते नरः ॥ २ ॥

आत्मजो स परो भावः समुद्देति मदात्मकः ।
मन्निष्ठेऽभ्युदिते भावे नान्यत्प्राप्यमिष्यते ॥ ३ ॥

सोत्कण्ठो जायते नित्यं मत्पुण्यचरितश्रुतौ ।
मन्नामस्मरणोद्भूतपरमानन्दनिर्भरः ॥ ४ ॥

मदाधारपरो भूत्वा नान्यत्स्पृहयति क्वचित् ।
मृत्योर्मूर्दिज्ञ पदं दत्त्वा विहरेत समंततः ॥ ५ ॥

ऐहिकामुष्मिके लोके विरक्तो मत्पदाश्रयः ।
नित्यं मम वने तिष्ठेत् प्रमोदवनसंज्ञिनि ॥ ६ ॥

ततो मां पश्यते तत्र निर्भरप्रेमसम्प्लुतः ।
खेलन्तं सहजानन्दासंगसंगतमङ्गलम् ॥ ७ ॥

विचित्रवंशीरवगाथनोदधुरं विचित्रवेषं मणिरत्नमण्डितम् ।
मृदुस्मृतापूरितचन्द्रमण्डलप्रभामुखं मोदवतीविहारिणम् ॥ ८ ॥

विचित्ररत्नाद्रिदरीस्थधातुभिर्विचित्रितोरस्कमनन्यसुन्दरम् ।
मुक्तावतंसप्रविभूषितस्फुरत्तङ्गोत्तमाङ्गं स्मर मां रामचन्द्रम् ॥ ९ ॥

ततो मामीदृशं पश्यन् बद्धप्रेमा भवेन्मयि ।
प्रेमाणमाशु लभते मत्प्रसादादनन्यधीः ॥ १० ॥

न हिमत्प्रेमणि प्राप्ते प्राप्तव्यान्तरमस्ति च ।
ईदृशा रसिका भक्ता वैष्णवाः प्रेमभागिनः ॥ ११ ॥

अति दुर्लभसम्बन्धाः कथं लभ्याः शुभं विना ।
तेषां चरणपाथोजनिषेवणकृतां सताम् ॥ १२ ॥

सुलभोभगवत्प्रेमा क्षेमाकर उदग्रभाः ।
तेषां वाक्यागमेनैव शुद्धता मनसो भवेत् ॥ १३ ॥

‘तत्कृपालेशमात्रेण निस्तरेऽद्ववसागरम् ।
तदुच्छिष्टान्नभोज्येन सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।

तेषां स्वरूपं त्रिदशैरज्ञेयं विष्णुवेदिभिः ॥ १४ ॥

ते दृश्यमाना अपि चक्षुषा मुने साक्षात्स्वयं मत्तनवः प्रकीर्तिताः ।
 वशीकृतो यैरहमप्रमेयः परापरज्ञः परमप्रेमभारिभः ॥ १५ ॥

ते मद्भक्ता मत्स्वरूपज्ञातारो मम केलिषु ।
 दत्तप्रज्ञाः दत्तगिरो दत्तश्रवस उद्भटाः ॥ १६ ॥

सर्वेषु व्यवहारेषु मामेवाखिलरूपिणम् ।
 नित्यं व्यवहरन्तस्ते ब्रह्मज्ञा इति कीर्तिताः ॥ १७ ॥

नान्ये मनुष्या ब्रह्मज्ञा भवन्तीह कदाचन ।
 मन्मामरूपलीलानां ऋते ज्ञानादनुत्तमात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ : ।

द्वादशोऽध्यायः

आत्रेय उवाच

त्वय्यर्पितमनोबुद्धिरैहिकामुष्मकादिभिः ।
 स्वरूपज्ञैर्ब्रह्मविद्धिः कथं स्थेयं वदस्व तत् ॥ १ ॥

कि कर्त्तव्यं किमध्येयं सगुणं निर्गुणं च वा ।
 कि वक्तव्यं किमुन्नेयं कि प्राप्यं राम सत्यते ॥ २ ॥

तदेतत् कृपया नाथ ममाख्याहि सतां गते ॥ ३ ॥

श्रीराम उवाच

आत्रेय श्रुण वक्ष्यामि भक्तानां प्रीतिभागिनाम् ।
 मर्यर्पिताखिलानां च या चर्या तां विशेषतः ॥ ४ ॥

संक्षेपतस्ते पूर्वोक्तामनुभावस्वरूपिणीम् ।
 भक्तिनामि परो भावश्चर्या तस्याणुभावका ॥ ५ ॥

सा तेषां स्थितिरत्युग्रा ह्यसिधारापथानुगा ।
 स्ववर्गयज्ञिं तु भुञ्जीत समर्प्यं श्रीराममपि ॥ ६ ॥

समर्पणं त्रिविधं प्राहुमंम मूर्तौ समक्षकम् ।
 परोक्षं मानसं प्रोक्तं तृतीयं वैष्णवाग्रतः ॥ ७ ॥

भुञ्जीत तस्यावशिष्टं प्राणस्य स्थापनं मितम् ।
 नामानि च गृणीतैवं प्रेम्णा मम दिवानिशम् ॥ ८ ॥
 नृत्यगायनवादित्रैस्तोषयेन्मां विशेषतः ।
 मत्प्रसादोपलब्धं च धारयेदम्बरादिकम् ॥ ९ ॥
 तुलसीदलमालां च धारयेत्कण्ठदेशतः ।
 काले शुष्कतमां शाखां तुलस्यासितमेचकाम् ॥ १० ॥
 गृहीत्वा मणिसंदोहं सच्छिद्रं रचयेन्नरः ।
 तैर्निर्मितां महामालां धारयेदुपवीतवत् ॥ ११ ॥
 शिखायां वैष्णवो भाले कण्ठे वाह्नोश्च हस्तयोः ।
 सर्वतो धारयेन्मालास्तुलसीकाष्ठसम्भवाः ॥ १२ ॥
 धनुर्बाणं परं श्रेष्ठं मन्नामानिच धारयेत् ।
 चक्रात् कोटिगुणं प्रोक्तं मन्नामानि च वै क्रमात् ॥ १३ ॥
 धनुर्बाणौ परात्परौ मन्नामानि च वा पुनः ।
 आयुधैः सकलैर्बाह्वोर्मन्नाम परिवेष्येत् ॥ १४ ॥
 बाणं च वेष्येत् सर्वैरायुधैवक्षसः स्थले ।
 भालेन धारयेन्नाम मन्नामानि च भूरिशः ॥ १५ ॥
 सर्वत्र धारयेद्वाणं शरीरे तत्परात्परम् ।
 काश्मीरेण समायुक्तं श्वेतचन्दनमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 यावकेन समायुक्तं पुण्ड्रयेदूर्ध्वर्तः सुधीः ।
 त्रिपुण्ड्रं नैव कुर्वीत विशेषेण विवजयेत् ॥ १७ ॥
 अङ्गवस्त्रमपिस्नाने न तिर्यग्धारयेदुधः ।
 यत्प्रमोदवने रम्ये रत्नाद्वितट भूमषु ॥ १८ ॥
 पीतपाण्डुरकं रम्यं रजस्तद्वारयेत्तनौ ।
 वशीकुर्यात्स मां भक्त्या यो वहेतद्वनं रजः ॥ १९ ॥
 पवित्रं सहजानन्दाश्रीचारुचरणाङ्कितम् ।
 सहजप्रेमदं सर्वकामदं शशिमङ्गलम् ।
 ममापि सा प्रियाघूलिस्तद्विन्दुं मूर्दिष्वन् धारयेत् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्विरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायां भक्तचर्याकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

नोणीषं धारयेद्भूक्तः पुरुषाहंकृतिं तथा ।
 श्मशूणि कंचुके चैव^१ पूर्वनाम च यद्भवेत् ॥ १ ॥
 वर्णश्रमादिचित्तानि सोपवीतां शिखां पुनः ।
 ऋगादिसर्वभागांश्च सर्वेवेदायतोऽस्य हि ॥ २ ॥
 सर्ववेदसमं तद्धि यत्प्राप्तं मामकं पदम् ।
 स्मार्तानि च निषिद्धानि स्वविरोधेन पालयेत् ॥ ३ ॥
 दहेच्च भुजयोर्युग्मं मामकैर्धनुवीरुधैः ।
 कुर्याच्च सर्वगात्रेषु संस्कारं पुण्ड्रकाभिघम् ॥ ४ ॥
 पवित्रं धारयेन्नाम रामदासादिरूपभाक् ।
 तदुच्चारणमात्रेण पूतो भवति मानवः ॥ ५ ॥
 यथा रामभगवतो नामोच्चारणतो मम ।
 तथा पावयति ब्रह्मन् नाम सम्बन्धिनोऽपि मे ॥ ६ ॥
 तादृशानि तु नामानि यान्ति लौकिकतां न च ।
 तन्नामयोगमात्रेण मदीयो जायते नरः ॥ ७ ॥
 यदात्मा मत्पदं प्राप्तः साक्षान्महासतां गतः ।
 तादृशां यस्य नामास्ति न तस्य गृहकल्पनम् ॥ ८ ॥
 रामो देवः सदा येषां राम एव च तारकः ।
 राम एव तथा कर्ता वैष्णवान् पूजयेत् सदा ॥ ९ ॥
 तन्नामवति वै भक्ते न भवेद्यमयातना ।
 तस्माल्लौकिकनामानि परित्यज्य सदा नरः ॥ १० ॥
 तादृशां धारयेन्नाम यादृशां वैष्णवोचितम् ।
 ततः स रामदासाख्यः श्रीगुरुं सततं भजेत् ॥ ११ ॥
 स तं करुणया ब्रह्मन् दिव्यमन्त्रमुपादिशेत् ।
 मन्त्रश्च द्विविधः प्रोक्तो द्वयश्चाद्वय एव च ॥ १२ ॥
 देशिकोक्तप्रकारेण तं मन्त्रं प्रजपेन्नरः ।
 मन्त्रजापीभवेत्पूतो मन्त्रजापीभवेन्मुनिः ॥ १३ ॥
 मन्त्रजापीभवेद्विव्यस्तस्मान्मन्त्रं सदा जपेत् ।
 बीजमन्त्रं जपेद्वापि नाममन्त्रं जपेन्मुने ॥ १४ ॥

१. जन्मनाम-टिं बडौ० ।

बीजमन्त्रं चिरात्सध्येन्नाममन्त्रं तु तत्क्षणात् ।
 रामरामादिकं नाम बीजं मायारसादिकम् ॥ १५ ॥
 बीजचैतन्यसाक्षात्वे बीजं सिध्यति तत्क्षणात् ।
 ततु दूरतरं लोकं भावनावसचेतसाम् ॥ १६ ॥
 कोटिबालार्कसंकाशं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ।
 कोटिविद्युतप्रतीकाशं चमत्कारकलनिधिम् ॥ १७ ॥
 भावयेन्मन्त्रचैतन्यं स्वात्माभेदेन साधकः ।
 तत्प्रभापुञ्जसंजातहस्तपादादिविग्रहम् ॥ १८ ॥
 भावयेन्मन्त्रदेवं च रामचन्द्रं परात्परम् ।
 या यस्य भावनासक्तिः सा मूर्तिस्तस्य विस्फुरेत् ॥ १९ ॥
 साक्षात्कृतो देवदेवो दत्ते कामपरं पुरः ।
 आचारपूततां ब्रह्मा विष्णुः श्रियमनश्वराम् ॥ २० ॥
 ऐश्वर्यं भगवानीशो बलं तु मघवा हरिः ।
 सूर्यस्तेजः शशी चायुरग्निरोजः प्रयच्छति ॥ २१ ॥
 सरस्वती सरस्वतीमुमादेवी पराक्रमम् ।
 कुबेरश्च धनं भूर्इ वायुदत्ते बलोद्भवम् ॥ २२ ॥
 वरुणः शान्तिमतुलां यमो धर्मबलोदयम् ।
 निर्झृतिः कुरुते वृद्धिमन्ये देवास्तथा वरान् ॥ २३ ॥
 अहं पुनरभीतिं च प्रपञ्चेभ्यो ददामि वै ।
 एवं मन्त्रं समाराध्य कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ २४ ॥
 नहि मन्त्रेण सदृशं शीघ्रोपायेषु विद्यते ।
 नामोपात्रस्ततः शीघ्रः प्रवद्यामि च तं मुने ॥ २५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

नामैव मम जीवातुर्भक्तानां दृढचेतसाम् ।
 नामैव तारकं ब्रह्म भवाब्धेरतिदुस्तरात् ॥ १ ॥

नामश्रीनामसंयुक्तं मम वित्तैकपारकम् ।
 तारकं पारकं ब्रह्म यो जानाति स पण्डितः ॥ २ ॥
 स एत्वं वैष्णवो भक्तः प्रेमसत्कृतमानसः ।
 स एव सर्वदर्शी च स एव मम बल्लभः ॥ ३ ॥
 नामामृतमुदारं मे मोहध्वान्तविनाशकम् ।
 ब्रह्मानन्दाधिकं नाम रामचन्द्रपदात्मकम् ।
 प्रेमानन्दमयं ज्ञेयं रामेति द्वयक्षरं पुनः ॥ ४ ॥
 ग्रह्णन्ति रामेति च नाम नित्यं भक्ता भवाव्येस्तरणाय तावत् ।
 रामेति मे नाम पुनर्गृणन्तः प्रेमामृतं भूरितरं पिबन्ति ॥ ५ ॥
 रामेति रेफोऽनलकीलयोगो मकारचन्द्रः स्ववतेऽमृतानि ।
 संस्नाति यस्तत्र नरोऽतिधन्यः स मे प्रियो वैष्णवभक्त राजः ॥ ६ ॥
 प्रणवादपि मन्नाम मद्रूपत्वप्रदायकम् ।
 अधिकं खलु विज्ञेयं साक्षान्मद्रूपबोधनात् ॥ ७ ॥
 अन्तरङ्गात्मिका सृष्टिनामरूपात्मिका मम ।
 उभे अपि सदा नित्ये अविनाभाववत्यपि ॥ ८ ॥
 नामसृष्टिः समस्तापि रामेत्यत्र समाप्यते ।
 रूपसृष्टिस्तथा सर्वा श्यामे धाम्नि समाप्यते ॥ ९ ॥
 मन्नाम द्वयक्षरं ब्रह्मन् ममापि प्रीतिदायकम् ।
 रमेऽहमपि मे धाम्नि श्यामे परमसुन्दरे ॥ १० ॥
 आकाशमतसीपुष्पं तापिच्छद्गुम कोरकम् ।
 ममाङ्गतुलनाप्राप्तं लोके धन्यतमं खलु ॥ ११ ॥
 मद्धर्मबोधकं नाम यद्राम इति गोपितम् ।
 तद् गृणलभते तादृक् स्वरूपं सहजोज्ज्वलम् ॥ १२ ॥
 मद्रूपमविनाभूतं ध्यायन् मुच्येत पातकात् ।
 अमुनाद्वयक्षरेणैव रामेति रुचिरात्मना ॥ १३ ॥
 रामेति द्वयक्षरं नाम गोपयेन्निजचेतसि ।
 उपांशुना जपेन्नित्यं स्फोरयेन्न गलाध्वना ॥ १४ ॥
 उच्चैःशब्देनापि नियमेकान्ते राममुच्चरेत् ।
 एवं मां नामरूपाभ्यां भावयेत्सुसमाहितः ॥ १५ ॥
 मन्नित्यलीलासम्बन्धं प्रमोदविपिने लभेत् ।
 तस्मान्नामपरो नित्यं भवेदेकान्तवैष्णवः ॥ १६ ॥
 नामशक्तधाशया जातु न कुर्यात्पातकं जनः ।
 नामग्रहणगवं च न कुर्यादिभक्तसंसदि ॥ १७ ॥

नामोद्वारं न कुर्वीत गृह्णीयात्प्रयतः सदा ।
 अन्यदेवस्य यन्नाम मन्नाम्ना तुलयेन्न तत् ॥ १८ ॥
 स्वरूपे सविधे चापि न कुर्यान्नामभूरिताम् ।
 न परश्ववणार्थं च नामकीर्तनमाचरेत् ॥ १९ ॥
 अविश्वसेनापिनामग्रहणं परिवर्जयेत् ।
 तथान्यदेवतानामजापो नैमित्तिकादिषु ॥ २० ॥
 तथा पुत्रादिकं नाम मन्नाममहिमाङ्कितम् ।
 न कुर्यात् किंतु तदा सनामाङ्कं कुरुते पुनः ॥ २१ ॥
 नान्त्यजाया दिशेन्नाम श्रद्धादिरहिताय च ।
 न द्विजायापि मन्नामविश्वासरहिताय च ॥ २२ ॥
 न श्रावयेन्नीचकर्णे न विक्रीणीत लोभतः ।
 न वृत्त्योयदि शेत्कापि नाचार्यस्यापनाय च ॥ २३ ॥
 न जपेदशुचित्वेऽपि न रुद्राक्षादिभिर्जपेत् ।
 तुलसीकमलाक्षणां मणिमालिकया जपेत् ॥ २४ ॥
 यद्वान्तर्मालिकां धृत्वा जपेन्मन्नाममन्त्रकम् ।
 जाग्रत्स्वयंस्तथा जिघ्रन् पश्यन् गच्छल्पञ्चक्षवसन् ॥ २५ ॥
 भूङ्गानो जूमभमाणश्च शयानो विसूजत् रुजन् ।
 क्षुवन्नमाक्षुन्नमर्श्च तिष्ठन् कुर्वन् स्पृशन्नपि ॥ २६ ॥
 सर्वेषु व्यवहारेषु मम नामपरो भवेत् ।
 वसनं वासनं भूषामुण्णीषं कंचुकं तथा ॥ २७ ॥
 उत्तरीयं चाङ्गुलीयं मन्नामाङ्कितमुद्धेत् ।
 पत्नीः पुत्रांश्च पुत्रीश्च तथा दासजनं निजम् ॥ २८ ॥
 मन्नामाङ्कितदासाख्यान् कुर्यात् प्राकारकादिषु ।
 नाम गायेन्नाम रटेन्नामैव भृशमाश्रयेत् ॥ २९ ॥
 ब्रह्मयज्ञादिकालेषु नामैवाध्ययनं चरेत् ।
 अनुध्यानं प्रकुर्वीत नामस्वाध्यायमाचरेत् ॥ ३० ॥
 पातकं हरते विष्णोनमि दैत्यवधाङ्कितम् ।
^१मुर्कि ददाति गोविन्दो मुकुन्दादिस्वभावतः ॥ ३१ ॥
 आयुधैरङ्कितं नाम ददात्यभ्यमेव च ।
 आनन्द वर्धयेन्नाम ह्यवतारक्रियाङ्कितम्^१ ॥ ३२ ॥

श्रीनामाङ्गुतमन्नाम मत्स्वरूपं ददाति च ।
 तत्रापि सहजानन्दासम्बद्धं मम नाम यत् ।
 तत्सुगोप्यतमं साक्षात्प्रेमसायुज्यदायकम् ॥ ३३ ॥
 अन्यत्कृष्णमकुन्दादिनाममाहत्म्यं वर्तते ।
 रामनामस्वरूपं तु मयापि किम् वर्णताम् ॥ ३४ ॥
 न चत्वारोऽपि वै वेदाः समन्त्राः सप्तकोटयः ।
 न यज्ञा अश्वमेधाद्यास्तीर्थानां चापि कोटयः ॥ ३५ ॥
 न भेष्टुल्यदानानि न योगाश्च तपांसि च ।
 रामेति नाममात्रस्य तुलां यान्ति महामने ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्श्रीरामनामाल्यगीतायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

उपचारैर्बहुविधैर्माँ यजेत् विधानतः ।
 एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वा विशेषतः ॥ १ ॥
 प्रातर्गुरुरूपदं ध्यात्वा ध्यात्वा हृत्कमले च माम् ।
 देहकृत्यं विनिर्वर्त्य मन्त्रस्नानं समाचरेत् ॥ २ ॥
 गृहीत्वा मूलमन्त्रेण मृदमस्त्राभिमन्त्रिताम् ।
 विशोध्य शिखया गात्रं मूलेनैव विसर्जयेत् ॥ ३ ॥
 सम्मुखीकरणं कृत्वा प्राणरोधनपूर्वकम् ।
 नाभिदघ्ने जले स्थित्वा प्राणायामं विधाय च ॥ ४ ॥
 षड्ङ्गं परिकल्प्याङ्गे चक्राकारं जलं स्मरेत् ।
 उपकल्प्यजले तीर्थं सूर्याद्यावाहयेत् सुधीः ॥ ५ ॥
 अङ्गुशेन च सम्भव्य एकीकुर्याज्जलेन च ।
 तत्र मत्पादसलिलं बुद्ध्वामज्जेत् पुनः पुनः ॥ ६ ॥
 देवं संतर्प्य निर्मज्ज्य स्कन्धे वक्षसि मूर्ढनि ।
 धौताम्बरेपरीधाय संध्यातर्पणमाचरेत् ॥ ७ ॥

गृहीत्वा देवसलिलं यागभूमिमथाविशेत् ।
 धौताङ्गिपाणिराचम्य सामान्याधैं विधाय च ॥ ८ ॥
 गन्धपुष्पोदकैः सर्वाः पूजयेदद्वारदेवताः ।
 सिहासनं समापूज्य पात्राणि स्थापयेत्सुधीः ॥ ९ ॥
 पात्राध्याचिमनादीनि नैवेद्यान्तानि च क्रमात् ।
 देवमावाह्य विधिवत् पूजयेत् सुसमाहितः ॥ १० ॥
 आवाहनं स्थापनं च संनिधापनमेव च ।
 संनिरोधनमप्युक्तं सकलीकरणं तथा ॥ ११ ॥
 अवगुण्ठनमप्युक्तमृतीकरणं तथा ।
 आप्यायनं च परमीकरणं जलबिन्दुभिः ॥ १२ ॥
 गन्धं पुष्पं तथा धूं पूजयेत् नैवेद्यारार्तिके तथा ।
 आचमनं ततो दत्त्वा वैजयन्तीं समर्पयेत् ॥ १३ ॥
 तुलस्याः सुदलैमला पञ्चवर्णप्रसूनकैः ।
 ग्रथिता पादपद्मान्ता वैजयन्ती निगद्यते ॥ १४ ॥
 भूषयेच्चैव भूषाभिर्मूर्तिप्रतिकृतौ पुनः ।
 शालग्रामशिलायां मे पूजनं नित्यमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 ततोऽप्युत्तमकं यन्त्रे परिवारगणान्विते ।
 यन्त्रादप्युत्तमं मूर्तौ स्थापितायां विधानतः ॥ १६ ॥
 अचलायां महामूर्तौ तत्राऽप्युत्तमपक्षता ।
 रङ्गनाथे वेंकटै च श्रीमद्भुलवल्लभे ॥ १७ ॥
 जगन्नाथे बदयां च दिव्यपूजाफलं भवेत् ।
 अन्यासु चापि दिव्यासु प्रतिमासु विशेषतः ॥ १८ ॥
 काले काले यजेद्भूरिसंविदाभिरुदारधीः ।
 वसन्ते पूजयेन्नित्यं पुष्पैर्दमनकोद्धवैः ॥ १९ ॥
 रसालपल्लवैर्लग्नमङ्गरीकैः प्रपूजयेत् ।
 चम्पकैर्वकुलैश्चापि माघुरीलतिकोद्धवैः ॥ २० ॥
 अन्यैश्च विविधैः पुष्पैः कुसुमाकरसम्भवैः ।
 अतिश्युक्तैर्मल्लिपुष्पैर्हस्वशाखासिकोद्धवैः ॥ २१ ॥
 ग्रीष्मे चन्दनलेपैश्च तथैव व्यजनानिलैः ।
 शीतोदकैश्च नैवेद्यरेलाकपूर्णगन्धिभिः ॥ २२ ॥
 वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीया या भवेद्विवा ।
 तस्यां चन्दनयात्रायां चन्दनैर्मा विलेपयेत् ॥ २३ ॥

चैत्रे च दोलयेद्धरि दक्षिणाभिमुखं हि मास् ।
 तं ये पश्यन्ति मनुजास्तेषां न पुनरुद्धवः ॥ २४ ॥
 रसालमञ्जरीपत्रपुष्पाच्छादितदोलके ।
 आरुढं मां न पश्यन्ति किं ते धन्या नरा भुवि ॥ २५ ॥
 ज्येठाभिषेकं कुर्वीतं ज्येष्ठपूर्णादिने पुनः ।
 सुवर्णं धर्ममित्यादैर्यजुःपुरुषसूक्तकैः ॥ २६ ॥
 ब्राह्मणान् वैष्णवान् भक्तांश्चन्दनादिभिरच्चयेत् ।
 ततो रथोत्सवः कार्यो रथारुढे हरौमयि ॥ २७ ॥
 रथारुढं च ये भक्ताः पश्यन्ति श्रद्धया युताः ।
 न तेषां जायते जन्म संसारे दुःखसागरे ॥ २८ ॥
 ततः श्रावणके मासि नद्यां हिन्दोलयेच्च मास् ।
 हरितावनिभागेषु निकुञ्जेषु च कालतः ॥ २९ ॥
 हरितत्वं प्रथातेषु स्थापयेत् प्रियया सह ।
 नीलापराजितापुष्टैः कदम्बकुसुमैस्तथा ॥ ३० ॥
 ग्रथितां कारयेन्मालां तां मह्यं विनिवेदयेत् ।
 पवित्रारोपणं कुर्यान्मन्त्रविद्विद्विजैः सहः ॥ ३१ ॥
 श्रावणस्य सिते पक्षे एकादश्यां शुभे दिने ।
 रामं गुरुं च मूढीभिः पवित्राभिः प्रपूजयेत् ॥ ३२ ॥
 ब्राह्मणैः कारयेद्वै रक्षाबन्धनकर्म च ।
 जन्माष्टमीव्रतंकुर्यादुत्सवं च विशेषतः ॥ ३३ ॥
 कृष्णो ममांशतां जातो देवकोवसुदेवयोः ।
 रामोऽहं रघुशार्दूलः श्रीमद्वशस्त्राङ्गजः ॥ ३४ ॥
 प्रयातः सुखिताख्यस्य गोपराजस्य गोपतेः ।
 रावणस्यैव दुबुद्धेवच्चनाय न संशयः ॥ ३५ ॥
 अहं पूर्णं परब्रह्म सेवनीयो निरन्तरम् ।
 भक्तैभंवभयंधोरं तत्क्षणान्निस्तिर्षुभिः ॥ ३६ ॥
 अनन्तस्य व्रतं चैव पूजनं च समाचरेत् ।
 एतदावश्यकं कार्यमनन्यैरपि मञ्जनैः ॥ ३७ ॥
 विजयां दशमीं प्राप्य कुर्यादुत्सवमुत्तमम् ।
 मत्सम्बन्धाद्विशेषण मम भक्तेः सुकोविदैः ॥ ३८ ॥
 ततो बाहुलके मासि कर्त्तव्यं मम सेवनम् ।
 दीपैश्च धूपगन्धादैः सुगन्धाकैदिवानिशम् ॥ ३९ ॥

पीतवासकपुष्पैश्च दिव्यहारं प्रकल्पयेत् ।
 भक्त्या निवेदयेन्मह्यं हेममालार्पणादिकम् ॥ ४० ॥
 हरिप्रबोधिनीं यावत्कुर्यादीपगणार्पणम् ।
 दीपमालाविशेषणं पूरयेन्मम मन्दिरे ॥ ४१ ॥
 तुलसीसविधे चैव गवां गोष्ठे द्विजन्मनाम् ।
 अन्नकूटोत्सवे चापि पूजयेन्मम गोकुलम् ।
 सौगन्धार्द्वि च रत्नाद्रिमन्नकूटैः प्रपूरयेत् ॥ ४२ ॥
 मदग्रतो गवां क्रीडा चान्नकूटं मदग्रतः ।
 मदग्रतो दीपमाला हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥ ४३ ॥
 पञ्चभीष्मव्रतं कुर्याद्यावत्पूर्णादिनावधि ।
 कार्तिकादधिकं पुण्यं मार्गशीर्षे निरूपितम् ॥ ४४ ॥
 यत्र मां गोपिकाः प्रापुर्वर्त्त्वेनात्य भीप्सितम् ।
 हेमन्ते प्रोज्ज्वलाङ्गारहसन्तीर्मम मन्दिरे ॥ ४५ ॥
 स्थापयेद् दिव्यधूपेन धूपिताश्च सुगन्धिताः ।
 तूलवस्त्रपरीधानं सेवयेन्मां श्रिया सह ॥ ४६ ॥
 एवमात्मानुरागेण सेवते सां सदैव यः ।
 स याति मम सायुज्यमात्मारामो न संशयः ॥ ४७ ॥
 एवं यः सततं भक्तो देशकालानुसारतः ।
 सेवते मां स्वशक्त्या च स मे प्रियतमः सदा ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

बाह्यागेष्वशक्तश्वेदान्तरं यजनं चरेत् ।
 सहस्रदलमध्यस्थं दिव्यं ज्योतिः परं पदम् ॥ १ ॥
 हृत्यङ्गजे समानीय भावयेत्साधकोत्तमः ।
 श्यामं पीताम्बरं देवं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥ २ ॥

धनुर्धरं कौस्तुभाद्यं श्रीवत्साच्छ्रुतवक्षसम् ।
 स्मितरञ्जितविम्बोष्ठं कमलासेवित सदा ॥ ३ ॥
 स्वर्णोपवीतसंवीतं स्वर्णरत्नविभूषितम् ।
 स्फुरन्मकरिकाकारकुण्डलद्वयभूषितम् ॥ ४ ॥
 लम्बालकलताशोभिवदनामभोजसुन्दरम् ।
 सर्वावियवशोभाद्यं त्रिवलीराजितोदरम् ॥ ५ ॥
 गम्भीरनाभिसंस्थानं सूहमध्यस्थलं तथा ।
 द्विभुजं मां बालकेलं स्मरेददशरथालये ॥ ६ ॥
 सुखितस्य गृहे चापि क्रीडन्तं मोदकानने ।
 सहजानन्दनीकान्तं कुञ्जकेलिविशारदम् ॥ ७ ॥
 मानसैरूपचरैश्च तोषयद्भूरिभोगदैः ।
 न मानससमा सेवा न मानससमा क्रिया ॥ ८ ॥
 न मानससमा भक्तिर्न मानससमा मतिः ।
 तस्मान्मानसरूपाभिः संविधाभिः प्रपूजयेत् ॥ ९ ॥
 आसनं वसनं चैव पाद्याधर्चिमनादिकम् ।
 गन्धादिकं सनैवेद्यं तथैवारार्तिकादिकम् ॥ १० ॥
 बालभोगादिकं चापि मनसैव प्रकल्पयेत् ।
 कुर्याच्च मनसा गानं मनसा नृत्यमाचरेत् ॥ ११ ॥
 प्रादक्षिणं च मनसा दण्डवत्प्रणतिस्तथा ।
 यावन्न जायतेऽभ्यासो मानसे कर्मणि स्फुटम् ॥ १२ ॥
 तावद्वाह्यानि कर्मणि कुर्वीत प्रयतो नरः ।
 अभ्यस्ते मानसेकर्मण्यलं बाह्येनकर्मणा ॥ १३ ॥
 शतवर्षकृतं कर्म भगवत्सेवनादिकम् ।
 तत् क्षणे मानसंकर्म न तुलां याति तस्य तत् ॥ १४ ॥
 ब्रह्माण्डगोलकं भित्वा दृढज्ञानासिना नरः ।
 एकं प्रपूरयेत् क्षीररन्यं भूरिसिताभरैः ॥ १५ ॥
 आहवनीयेन सम्पाच्य पायसं दिव्यतण्डुलैः ।
 एकीकृत्य सिताभारात् विभवे मह्यमर्पयेत् ॥ १६ ॥
 एव मानसेवासु सौकर्यं भूरितापि च ।
 तस्मात्को नाम न नरो मानसं कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
 मानसे सुलभा दिव्या गन्धपुष्पादिसम्पदः ।
 मानसे सुलभो देवः सच्चिदानन्दविग्रहः ॥ १८ ॥

तस्मान्मानसकर्मेव कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ।
 मम सेवां विधायादौ परिवारं ममाच्येत् ॥ १९ ॥
 श्रीमद्भशरथं तातं कौसल्यायाश्च मातरः ।
 आतरं लक्ष्मणं शेषं परी कीरी च तत्ख्यः ॥ २० ॥
 जानकीं हनुमन्तं च कपिवर्गं च मे प्रियम् ।
 प्रत्येकमुपचारौघैर्माङ्गल्यां सुखितं तथा ॥ २१ ॥
 प्रमोदविपिनं दिव्यमर्चेत्परिकरैः सह ।
 एवं पूजां समाचर्यं कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ २२ ॥
 ऐहिके चामुषिके च कर्तव्यं नावशिष्यते ।
 प्रेम्णायुतोऽखिलं कुर्यात्तदभावे तु मध्यमम् ॥ २३ ॥
 ज्ञानाभावे प्रेमसत्त्वे नैव मध्यमता भवेत् ।
 तस्मात् प्रेम पुरस्कृत्य सर्वसेवादिकं चरेत् ॥ २४ ॥
 यथा स्त्रियो विना भूषां भोजनं च घृतं विना ।
 भाग्यं विना च पुरुषस्तथा प्रेम विना कृतम् ॥ २५ ॥
 अयं रसो भक्तिरूपो भावरूपः सनातनः ।
 तद्वन्तो रसिका ज्ञेया रसभावविदो जनाः ॥ २६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामान्नेयसंवादे
 आन्नेयबोधितश्रीरामगीतायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

✽

सप्तदशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यां शुभवासरे ।
 मम जन्मोत्सवं कुर्याद्वित्तव्ययादिभिः ॥ १ ॥
 विपुलं मण्डपं कुर्यात् पुष्पमाल्याम्बरादिभिः ।
 वासितं पटवासाद्यैः कर्पूरद्युसृणादिभिः ॥ २ ॥
 कुर्यान्नव शुभान् दिव्यघटान् नीरप्रपूरितान् ।
 ममाभिषेकं कुर्वते कुम्भैः शङ्खकुशोदकैः ॥ ३ ॥
 उद्वर्त्य घुसृणक्षोदैः स्नानं पञ्चामृतैस्ततः ।
 शुद्धोदकेन संस्नाप्य जातकोत्सवमाचरेत् ॥ ४ ॥

यथैव दुर्लभे पुत्रे वार्धके वयसि स्थिते ।
 जाते कुर्यादुत्सवं च तथैवोत्सवमाचरेत् ॥ ५ ॥
 मिष्ठान्नभोजनान्युच्चैर्दद्यान्मत्प्रीतिहेतवे ।
 वैष्णवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो मम भक्तेभ्य एव च ॥ ६ ॥
 कुण्डले मुद्रिकावस्त्रे दद्यान्मत्प्रीतिहेतवे ।
 महान्त्वमुत्सवं कुर्वन् मृदङ्गध्वनिपूर्वकम् ॥ ७ ॥
 जातस्य मम संवृद्धधै विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणाः ।
 एवं वैशाखमासेष्पि नवम्यां शुक्लपक्षके ॥ ८ ॥
 सहजायाः शुभं कुर्याज्जन्मोत्सवमुदारधीः ।
 सुवासिनीभ्यः कन्याभ्यो दद्याद्यूषणमस्वरम् ॥ ९ ॥
 अलंकृत्य स्नानलेपसौरभार्पणभूषणैः ।
 भोजयेद्भूरि भक्त्यैव सहजाप्रीतिहेतवे ॥ १० ॥
 प्रमोदविधिनग्रामे राजिनीनन्दनालये ।
 उत्पन्ना सहजालक्ष्मीर्मम रासविनोदिनी ॥ ११ ॥
 तस्मिन् दिने व्रतं कुर्यादुत्सवं च विशेषतः ।
 माघशुक्ले च पञ्चम्यामवतीर्णा पुनः प्रिया ॥ १२ ॥
 जनकस्य गृहे यज्ञवेद्यां मङ्गलशालिनी ।
 तत्रापि चोत्सवं कुर्याद्भूकृत्या मत्प्रीतिहेतवे ॥ १३ ॥
 ततः प्रदोषसमये दोलयेदोलया प्रियाम् ।
 मत्साधं सहजानन्दां गोपितां भुवनत्रये ।
 रत्नभूषणवासांसि नर्तकेभ्यः प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 एवं यो वार्षिकं दिव्यमुत्सवं कुरुते नरः ।
 स याति मत्पदं दिव्यं यत्र याताः शुकादयः ॥ १५ ॥
 अबन्ध्यं तद्दिनं कुर्यान्मत्कथाश्रवणादिभिः ।
 वैष्णवान् पूजयेद्भूकृत्या मम प्राणा हि ते मताः ॥ १६ ॥
 ममापराधं जनितं क्षमेऽहं न वैष्णवानामपराधलेशम् ।
 विनाचतद्वैष्णवसेवयाहं गृह्णामि सेवां न कदापि लोके ॥ १७ ॥
 यत्र मद्वैष्णवा लोकाः कुपिता यान्ति कारणात् ।
 तं देशं सहसा त्यक्त्वा व्रजामि खलु दुर्भगम् ॥ १८ ॥
 अपि नाम महापापकारी मल्लक्षणाद्विकृतः ।
 न दूष्यो वैष्णवीलोकैः पक्षपातोममेदृशः ॥ १९ ॥
 तवास्मीति वदेद्यो मां सकृदप्यसकृच्च वा ।
 कृतान्तेनापि धोरेण स वै नेतुं न शक्यते ॥ २० ॥

तवास्मीत्यक्षरं लोके मामुद्विश्य समीरितम् ।
 मदीय एव स नरो नात्र कार्या विचारणा ॥ २१ ॥
 किमर्थं बहुनामानि किमर्थं बहुमन्त्रकान् ।
 किमर्थं बहुशास्त्राणि कण्ठशोषकराणि च ॥ २२ ॥
 गृणन्ति च किमर्थं वै स्वाध्यायान् भूरिकष्टदान् ।
 मामुद्विश्य तवामीति सकृज्जल्पेहिने नरः ॥ २३ ॥
 अथमेव महायागो ह्यमेव महान् जपः ।
 अथमेव महान् योगस्तवास्मीति यदुच्चरेत् ॥ २४ ॥
 ममैव निहितं तिष्ठेन्नान्यस्य कस्यचिद्भवेत् ।
 देवानां वा पितृणां वा मनुष्याणामथापि वा ॥ २५ ॥
 असंगः सर्वदातिष्ठेत्तथा वर्णाश्रिमादिषु ।
 अहमेव तस्य वर्णोऽप्यहमेवाश्रमस्तथा ॥ २६ ॥
 अहमेव तथाऽधार ऐहिके पारलौकिके ।
 मामेव सर्वविश्वासादाश्रयेऽद्भवसागरे ॥ २७ ॥
 तमहं मोचयाम्यदधामयि भारसमर्पिणम् ।
 अहंकारोऽयमेव स्यादैहिकादिभरः स्वतः ॥ २८ ॥
 मयि संन्यस्य तं भारं सुखी तिष्ठेत मत्परः ।
 सर्व एव भरो विष्णो (रामे) मयि ब्रह्माण्डरक्षके ।
 तमात्मनि शठः पश्यन् बन्धनं याति मानवः ॥ ३९ ॥
 एवं भक्तिपथः प्रोक्तो मया तुभ्यं महामुने ।
 उत्तमः सर्वधर्माणां शरीराणां यथा शिरः ॥ ३० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायां सप्तवशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

अथ योगं प्रवक्ष्यामि शृणु ह्येकमना मुने ।
 येन विज्ञातमात्रेण नरैः कैवल्यमश्नुते ॥ १ ॥

कर्मिणां कर्मयोगः स्याज्ञानिनां ज्ञानमेव सः ।
 भक्तिमान् भक्तियोगेन निरुद्ध्याच्चित्तमात्मनः ॥ २ ॥
 मूलाधारस्थितं ज्योतिः कुण्डल्यामाविर्भावयेत् ।
 प्रणवाख्येन दण्डेन नादरूपेण चालयेत् ॥ ३ ॥
 नादोद्भूतः प्राणवायुरपाने बलवत्तरः ।
 पराधारं नुदेदर्गिन तच्छखा कुण्डलीं स्पृशेत् ॥ ४ ॥
 तथा प्रचोदितं तीव्रं कुण्डल्याख्यं परं महः ।
 व्याप्य सूक्ष्माणि मार्गाणि हृदेशं गच्छति द्रुतम् ॥ ५ ॥
 तत्र जीवात्मना सादृं विद्युत्तेजःप्रभासुरम् ।
 भ्रूपुटे सद्य आगत्य परं चैतन्यमानुयात् ॥ ६ ॥
 तदूर्ध्वं रोधिनीं भित्त्वा सहस्रदलमश्नुते ।
 ब्रह्मानन्दसमुद्रस्य वेला सा रोधिनी भवेत् ॥ ७ ॥
 अन्यथा वृद्ध एवासौ सर्वतः प्लावयेज्जगत् ।
 सर्वेऽपि च विमुक्ताः स्युः पशुपक्ष्यन्त्यजा अपि ॥ ८ ॥
 तान् शण्डि ततो विद्या त्रिगुणा रोधिनी हि सा ।
 तदूर्ध्वं ब्रह्मलोकोऽस्ति मत्प्रभात्माक्षरात्मकः ॥ ९ ॥
 तं प्राप्य मुक्तिसाम्राज्यं सद्यः प्राप्नोति मानवः ।
 न तत्र कालकलना न मायाकृतविस्मृतिः ॥ १० ॥
 न जरा नापि दुःखाद्यास्त्रिगुणप्रसृतिस्तथा ।
 योगी तस्य प्रविश्यान्तस्तुरीयामश्नुते कलाम् ॥ ११ ॥
 निमेषोन्मेषरहितां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणीम् ।
 तस्य हेतुर्बोधमयी दोक्षा सदगुरुगोपिता ॥ १२ ॥
 शक्तिसंचारतो लभ्या सद्य एव प्रजायते ।
 परमेश्वरसंतोषाच्चिरमेव प्रजायते ॥ १३ ॥
 तदर्थं भूरिकर्माणि योगाज्ञानि प्रसाधयेत् ।
 पूर्वजन्माभ्यासवशाद् वैराग्ये स्थिरतां गते ॥ १४ ॥
 अथ ज्ञानकलोदेति सापि योगो निगद्यते ।
 द्विविधोऽपि च योगोऽयं स्वाश्रया मुक्तिरूच्यते ॥ १५ ॥
 पराश्रया भवेन्मुक्तिर्भक्तियोगेन चात्रिज ।
 परो नाम सदानन्दो राम एवाहमच्युतः ॥ १६ ॥
 क्षराक्षरावतिकम्य भासमाने निजे पदे ।
 तदाश्रया तु या मुक्तिदुर्लभा मत्कृपां विना ॥ १७ ॥

ऐक्यसायुज्यभेदेन सा द्विधा परिकीर्तिता ।
 पूर्वतोऽप्यधिकानन्दा द्वितीया सातिदुर्लभा ॥ १८ ॥
 मल्लोकनित्यलीलाख्यमद्भूगानन्दरूपिणी ।
 सांख्येऽप्ययं समुद्दिष्टो योगो मद्योगकारकः ॥ १९ ॥
 सर्वेषामपि योगानां भक्तियोगो विशिष्यते ।
 अल्पाथासो बहुफलो मत्स्वरूपप्रदस्तथा ॥ २० ॥
 योगो योग इति ग्रन्थेष्वसंदेहान्निरूपितः ।
 केचिदेव मुनिश्रेष्ठास्तं जानन्ति मदात्मकम् ।
 नास्मादव्युत्तिष्ठते योगी मद्भूक्तो मयि संगतः ॥ २१ ॥
 तस्मादेनं द्विजश्रेष्ठ नित्यमभ्यस्य चेतसा ।
 चित्तेऽपि खण्डशो जातमखण्डं कुरु यत्नतः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

सत्त्वं रजस्तमश्वैव त्रिगुणः परिकीर्तिताः ।
 पुरुषः प्रकृतिश्वैव महांश्चाहंकृतिस्तथा ॥ १ ॥
 शब्दस्पर्शौ रूपरसी गन्धो मायाश्च पञ्चकाः ।
 खं वायुज्योतिरापो भूः पञ्चभूतानि च क्रमात् ॥ २ ॥
 ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रत्वग्न्याणदृग्रसाः ।
 पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येव वाद्गोर्मेंडाङ्गपायवः ॥ ३ ॥
 तथैव सर्वंसंयोगिषड्ज्ञानकरणं मनः ।
 आध्यात्मिकस्तु यो वर्गः सोऽसावेवाधिदैविकः ॥ ४ ॥
 आधिभौतिकवर्गश्चएकत्रैवप्रतिष्ठितः ।
 मदंशाधिष्ठिताः सर्वे भासन्तेऽमी प्रदीपवत् ॥ ५ ॥
 माया गुणानां सम्भेदादेकैव बहुरूपिणी ।
 कालस्तु भगवान् साक्षान्मद्भूपो नित्य एव सः ॥ ६ ॥

सूत्रं चैव महान् प्राणो बुद्धिश्चाहंस्वरूपिणी ।
 परमात्मा च सर्वादिः प्रकृतिः पुरुषस्तथा ॥ ७ ॥
 एक एव द्विधाजातस्तदेवाक्षरमुच्यते ।
 मद्रूपं परमानन्दस्तिरोभूयात्र तिष्ठति ॥ ८ ॥
 सत्त्वस्य व्यवधानेन मुख्यजीवः स ईरितः ।
 सृष्टोच्छावशगोभूतः सोऽहमेव न संशयः ॥ ९ ॥
 अयमेव च कूटस्थो ब्रह्माव्यक्तादिशब्दितः ।
 अण्डानि कोटिशस्तस्य प्रतितिष्ठन्ति विग्रहे ॥ १० ॥
 अक्षरं ब्रह्म तद्वाम ममैव ज्ञानिनां गतिः ।
 अहं प्रभुर्भक्तिगम्यो मम लोकोऽयमक्षरः ॥ ११ ॥
 पादो मे सर्वभूतानि त्रिपाद ब्रह्मोदमक्षरम् ।
 ब्राह्मणश्च ममांशोऽस्य परस्य पुच्छमुच्यते ॥ १२ ॥
 ज्ञानात्स्योपासनया तन्मयो जायते नरः ।
 भक्त्या ममोपासनया मन्मयो भवति ध्रुवम् ॥ १३ ॥
 एतदेव ज्ञानमार्गं सेव्यमक्षरमुत्तमम् ।
 अहं ततोऽधिको ज्ञेयः पूर्णानन्दैकविग्रहः ॥ १४ ॥
 चिदानन्दौ तिरोभाव्य सत्त्वांशव्यक्तिमात्रतः ।
 रूपान्तरं चाक्षरस्य कालः सकलसम्भवः ॥ १५ ॥
 तत्र नित्या क्रियाशक्तिः प्राधान्येन प्रतिष्ठिता ।
 सर्वोत्पत्त्यन्तकरणी चिच्छक्तिविकृतौ स्फुटम् ॥ १६ ॥
 काले पुनर्यदैश्वर्यं तन्ममैव न संशयः ।
 अत एवेश्वरः कालः सर्वस्यान्तरं एव च ॥ १७ ॥
 आसुरस्तमुपासीत कालरूपं मदात्मकम् ।
 तत्रैव लीनतां गच्छेन्महात्मसि भीषणे ॥ १८ ॥
 ममाधिकारिणां मुख्यः काल एव न संशयः ।
 यथाहं साम्यवैषम्यात्तथासौ फलदायकः ॥ १९ ॥
 तद्वेदाः सूर्यगतय आधिभौतिकरूपकाः ।
 एवमेव भवेत्कर्ममद्रूपं नियतं फले ॥ २० ॥
 अग्रपश्चाद्ग्रावभेदादद्विष्वैव प्रकटं च तत् ।
 एवं स्वभावोऽपिभवेन्मत्तनुः सर्ववस्तुगः ॥ २१ ॥
 आविभावितिरोभावैः परिणामस्तु तत्कृतः ।
 अक्षरं वासुदेवश्च कालः संकरणो हि वै ॥ २२ ॥

कर्म प्रद्युम्न एवास्ति स्वभावश्चानिरुद्धकः ।
एवं चतुर्व्यूहतनुः प्रकटः सर्वो ममांशतः ॥ २३ ॥
अष्टाविंशतिरेव स्युस्तत्त्वानि मेकलक्षतः ।
तद्रूपं विधिना ज्ञेयं ममसायुज्यसिद्धये ॥ २४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायामेकोनविशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विशोऽध्यायः

आत्रेय उवाच

कथं तत्त्वात्मकं राम त्वां ध्यायन् मुच्यते नरः ।
एतन्मे रघुशार्दूल कृपया कथय प्रभो ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

पद्मामाजानुपर्यन्तं भूतधात्री प्रतिष्ठिता ।
चतुरस्ता पीतवर्णा स्ववीर्यसहितापि च ॥ २ ॥
तत्र चित्तं शनैः स्थित्वा तन्मयं जायते ध्रुवम् ।
तन्मात्रां च ग्रसित्वा तदपां मण्डलमाविशेष् ॥ ३ ॥
जानुस्यां नाभिपर्यन्तमपां मण्डलमुत्तमम् ।
शुक्रवर्णं स्ववीर्येण युक्तं वरुणदैवतम् ॥ ४ ॥
तत्र चित्तं शनैः स्थित्वा तन्मयं जायये ध्रुवम् ।
तन्मात्रां च ग्रसित्वा तत्तेजोमण्डलमाविशेष् ॥ ५ ॥
नाभेहृदयपर्यन्तं तेजोमण्डलमुत्तमम् ।
रक्तवर्णं त्रिकोणं च वह्निदैवतवीर्यभाक् ॥ ६ ॥
तत्र चित्तं शनैः स्थित्वा तन्मयं जायटे ध्रुवम् ।
तन्मात्रां च ग्रसित्वा तद् वायुमण्डलमाविशेष् ॥ ७ ॥
हृदयात्कण्ठपर्यन्तं वायुमण्डलमुत्तमम् ।
षट्कोणं च हरिद्रुणं स्ववीर्यसहितं सदा ॥ ८ ॥
तत्र चित्तं शनैः स्थित्वा तन्मयं जायते ध्रुवम् ।
तन्मात्रां च ग्रसित्वा तत्त्वभोमण्डलमाविशेष् ॥ ९ ॥

कण्ठादभ्रूमध्यपर्यन्तं नभौमण्डलमुत्तमम् ।
 शुद्धस्फटिकसंकाशं वर्तुलं वीर्यसंयुतम् ॥ १० ॥
 तत्र चित्तं शनैः स्थित्वा तन्मयं जायते ध्रुवम् ।
 तन्मात्रां च ग्रसित्वा तन्मनःस्थानं समाविशेत् ॥ ११ ॥
 संकल्पं च विकल्पं च तद्वृत्ति निरसेदध्रुवम् ।
 ततो बोद्धव्यरूपं तन्निश्चितं जायते मनः ॥ १२ ॥
 बोद्धव्यं बुद्धिविज्ञानं जायते तच्चर्वै ध्रुवम् ।
 विज्ञानं हीनविषयं चैतन्यं जायते ततः ॥ १३ ॥
 मनो बुद्धिश्च विज्ञानं चित्तं चाहंकृतिस्तथा ।
 भवेत् पञ्चात्मकमिदमन्तःकरणशब्दितम् ॥ १४ ॥
 ततो भ्रदेशतश्चोदध्वं सहस्रदलतोऽप्यधः ।
 अहमस्मीति संवित्या शुद्धात्मानं च लक्षयेत् ॥ १५ ॥
 अहंतायां निवृत्तायामस्मीतिद्योतते विभुः ।
 अस्मितायां निवृत्तायां स्वरूपमवभासते ॥ १६ ॥
 ज्ञातज्ञेयाख्यं सम्बन्धे ततः शान्तियुपागते ।
 गुणातीत पदं गत्वा न ततो विनिवर्त्तते ॥ १७ ॥
 यतो निवर्त्तते नैव यत्रोच्चैः सुखमश्नुते ।
 यत्र चात्येति त्रिपथं गुणातीतपदं हि तत् ॥ १८ ॥
 एषा ते तत्त्वसंदोहसंस्था प्रोक्ता मया मुने ।
 रहस्यं योगिनामेतज्ज्ञानिनां च विशेषतः ॥ १९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 श्राव्यबोधितश्रीरामगीतायां विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

अथतेऽहं प्रवद्यामि	ज्ञानं सिद्धान्तशब्दितम् ।
मार्गस्त्रेधापिपूर्वोक्तः	फलसिद्धै भवेदध्रुवम् ॥ १ ॥
कर्मोपास्तज्ञानरूपस्तेषु	भक्तिविशिष्यते ।
कर्मज्ञाने पृथक्	तेन काण्डद्वये निबोधिते ॥ २ ॥

विशिष्ट रूपो वेदार्थो ह्यहमेव न संशयः ।
 तत्साधनं भवेत्प्रेम तस्य साधनभीर्यते ॥ ३ ॥
 तेषां वक्ता स्वयं देवोऽभ्यासपूर्वं निषेवितः ।
 भक्तिशास्त्रेषु सर्वेषु तदेव प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥
 तेषां वक्ता स्वयमहं मत्कलाश्च विशेषतः ।
 भगवांश्च हृग्रीषो मत्स्यः श्रीकपिलस्तथा ॥ ५ ॥
 वेदव्यासस्तथाऽत्रेयो भगवानृषभस्तथा ।
 नारायणो रमाशेषौ ब्रह्मा चैव सनातनः ॥ ६ ॥
 सनत्कुमारो भगवान् नारदश्च सुदर्शनः ।
 इत्याद्या भक्तिशास्त्रस्य ह्याचार्याश्च प्रवर्त्तकाः ॥ ७ ॥
 ममांशा मन्मतविदो भक्तप्रीतिविवद्धनाः ।
 एतेषां मतमाज्ञाय श्रवणादिपरो भवेत् ॥ ८ ॥
 मोहशास्त्राणि सर्वाणि तदाचारांश्च वर्जयेत् ।
 छल्योगस्तथा सांख्यं वामं शाक्तं तथैव च ॥ ९ ॥
 सिद्धधान्तः कौलमार्गश्च कर्मसिक्तश्च वैदिकः ।
 इत्यादीन् वर्जयेन्मार्गान् लोकव्यामोहकारकान् ॥ १० ॥
 मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः ।
 यत्र पातभयं नास्ति प्रायश्चित्तं तथैव च ॥ ११ ॥
 मोचकः सर्वथैवाहं सप्रमेयफलात्मकः ।
 यत्र वर्णाश्रमाचाराः सर्वे नश्यन्ति कालतः ॥ १२ ॥
 तत्र धर्मः कथं सिद्धयेत्कथं वा भवमोचनम् ।
 तस्मात्सर्वेषु धर्मेषु वैदिके तान्त्रिकेऽपि च ॥ १३ ॥
 विश्वासं चादरं त्यक्त्वा मम भक्ति समाश्रयेत् ।
 भक्तौ वापि विशेषेणमत्प्रपत्तिपरो भवेत् ॥ १४ ॥
 नास्मिन् विरुद्धकरणं प्रकृत्या न विरुद्धयते ।
 अहं प्रमाणं चैवात्र भवेन्मार्गः क चेदृशः ॥ १५ ॥
 परन्तु मत्कृपाहीनः सर्वथा सुतरामपि ।
 मार्गोऽस्मिन्नन्तरं^१ तस्मान्मत्कृपाहेतुतत्परः ॥ १६ ॥
 भवेद् विद्वान् धोररूपं भवं यो निस्तितीर्षति ।
 मत्सेवातत्परं प्राज्ञं रम्भादिदोषवर्जितम् ॥ १७ ॥
 भक्तिशास्त्रैकतत्त्वं भजेत्सद्गुरुमादरात् ।
 तदभावे च मन्मूर्ति कृत्वा भावपरायणः ॥ १८ ॥

^१ अन्तरम्—विघ्नबाहुल्यम्—टिं० बड़ी० ।

नित्यं परिचरेद्गत्या मदूपभेदभावनात् ।
 साकारं व्यापकं ज्ञात्या मन्त्रस्थापि च वैभवम् ॥ १९ ॥
 तस्मात्पूजयेन्मूर्तिमुपचारैविधानतः ।
 वस्त्रैर्विभूषणेष्वामि कृत्या सुन्दरतां नयेत् ॥ २० ॥
 अलंकुर्वीत सप्रेम स्थानतश्च स्वरूपतः ।
 अनुकूलंश्च भार्यादीन् परिचर्या प्रकारयेत् ॥ २१ ॥
 उदासीनेषु वा तेषु स्वयं कायं स्वभावतः ।
 प्रतिकूलेषु वा तेषु गृहमेत्र परित्यजेत् ॥ २२ ॥
 तत्यागे दूषणं नास्ति यतोरामपराङ्मुखाः ।
 असौकायं जीविकाया एकं यामं तथा नयेत् ॥ २३ ॥
 याममात्रकृता सेवा कुर्याद्विनभवन्धयकम् ।
 सहेत पश्यं सर्वं सर्वेषां सत्प्रयत्नतः ॥ २४ ॥
 वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत् ।
 एतद्देहावसाने च कृतार्थः स्यान्न संशयः ॥ २५ ॥
 इति निश्चित्य मनसा स मां परिचरेत्सदा ।
 सर्वपिक्षां परित्यज्य कृत्वा चैव मर्ति स्थिराम् ॥ २६ ॥
 दृढविश्वासतो शुक्त्या यथा सिध्येत्तथा चरेत् ।
 वृथाऽलापं वृथा ध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २७ ॥
 आत्मनो यत्प्रियं लोके तन्महयं विनिवेदयेत् ।
 भक्तिश्वद्वोपपत्नं च दृढं निर्वृत्तिकारि च ॥ २८ ॥
 उदकाहरणं वस्त्रक्षालनं मार्जनं तथा ।
 लेपनं परिकर्मत्यादिभिः सेवककर्मभिः ॥ २९ ॥
 देह सम्बन्धिभिः स्वेशं नित्यं परिचरेत्तरः ।
 प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेष्वादरात्परिपूजयेत् ॥ ३० ॥
 एवं स्वधर्मं कुर्वीत न निवर्त्तेत् स्वधर्मतः ।
 इन्द्रियाणि निगृहीयात् स्वविरोधि परित्यजेत् ॥ ३१ ॥
 धर्मर्थकाममोक्षेभ्यो भक्ति चैव विशेषयेत् ।
 एवं स्वधर्मतिष्ठेषु मदावेशो भवेद् ध्रुवम् ॥ ३२ ॥
 तथा साधनवर्गेषु भूयो निष्ठाविवर्द्धनम् ।
 मग्नि सर्वात्मके नित्यं स्वस्व दैन्यं विभावयेत् ॥ ३३ ॥
 विवर्जयेदहंकारं प्रतिष्ठां स्पृहयेन्न च ।
 मद्गुणात् मम नामानि रूपकर्माङ्कानि च ॥ ३४ ॥

चरित्राणि च भूरीणि नित्यं संकीर्तयेन्नरः ।
 जनानां च समक्षं वै शैवशास्त्रपरेऽवधिः ॥ ३५ ॥
 निर्भयः स्वेन भावेन गृणन्मामेव मत्परः ।
 न कस्यापि स्पृहां कुर्यात् सर्वभूमिपतेरपि ॥ ३६ ॥
 रामेति जनसर्वस्वं मम नाम सदा वदेत् ।
 स्वीयं करोमि चैकेन द्वितीयेन सदा ऋणी ॥ ३७ ॥
 यावन्तो ब्रह्मणोवक्रान्तिर्गता वेदराशयः ।
 ते च सर्वेऽप्यधीताः स्युर्नाम्निनारायणात्मके ॥ ३८ ॥
 नारायणस्य यावन्ति पुराणेऽवागमेषु च ।
 दिव्यनाम्नां सहस्राणि कीर्तयन् यत्कलं भवेत् ॥ ३९ ॥
 ततः कोटिगुणं पुण्यं फलं दिव्यं मदात्मकम् ।
 लभते सहस्र ब्रह्मात् सकृदरामेति कीर्तनात् ॥ ४० ॥
 ममातिवलभतमं मम नाम मदात्मकम् ।
 ततोऽपि वलभतमं सहजेति प्रियं वचः ॥ ४१ ॥
 सहजानन्दिनी सीता सीता श्रीमोऽदिनो रमा ।
 स्वयंलक्ष्मीर्जनिकीति नामाष्टकमुदीरयेत् ॥ ४२ ॥
 मन्महामतोऽप्यतिफलं नरः प्राप्नोति वै मुने ।
 आविभवि चावतारे मयैव सह जन्मतः ॥ ४३ ॥
 सहजानन्दिनीत्याख्यां गता सीता प्रिया मम ।
 सीता नाम्ना ततो व्याप्ता मयि मद्वर्णरूपिणी ॥ ४४ ॥
 यथा हलस्यपद्मतिस्ततः सीतेति कीर्तिता ।
 सीता सुधारसमयीधारारूपरसात्मिका ॥ ४५ ॥
 आनन्दयति विश्लेषात् सन्तसं भावरूपिणी ।
 श्रीः समाश्रीयतेसैव श्रुतिभिः स्मृतिभिस्तथा ॥ ४६ ॥
 आगमैर्निर्गमैर्देवैर्मया च ब्रह्मणापि च ।
 सनातनेन धर्मेण छन्दोभिः प्रणवेन च ॥ ४७ ॥
 तेन सा श्रीरिति प्रोक्ता सहजानन्दिनी प्रिया ।
 आविभवि स्फुटं नित्यं तिरोभावेऽपि चास्फुटम् ॥ ४८ ॥
 कैशोरादिषु रूपेषु नित्यं मोदयते हिमाम् ।
 ततः सा मोदिनी शक्तिः सहजैव प्रकीर्तिता ॥ ४९ ॥
 आनन्दरूपिणी नित्यं रमते ब्रह्मणि स्थिता ।
 तथा रमयते तं च सा रमा कीर्तिता बुधेः ॥ ५० ॥

लक्ष्योऽहं सर्वशास्त्राणां स्वयं सा लक्ष्मणं मम ।
 तेन चोका स्वयं लक्ष्मीर्घालक्ष्मीश्च मे प्रिया ॥ ५१ ॥
 जानाति सैव मे रूपमक्षरात्परतः स्थितम् ।
 तेन सा जानकी नाम प्रोच्यते ब्रह्मकोविदैः ॥ ५२ ॥
 इति नामाष्टकं दिव्यं निरुक्तं तुभ्यमन्त्रिज ।
 य एतद्वारयेद् भक्त्या स मे श्रीरसिको मतः ॥ ५३ ॥
 मन्नाम कीर्त्येन्नित्यमेतनमभिरञ्जितम् ।
 रामेति रामचन्द्रेति माङ्गल्यातनयेति च ॥ ५४ ॥
 प्रमोदवनचन्द्रेति रामेति रमेति च ।
 तथा कुञ्जविहारीति रत्नाद्विरसिकेति च ॥ ५५ ॥
 एतान्यपि च नामानि नित्यमष्टौ प्रकीर्तयेत् ।
 किं तस्य बहुभिश्चान्यैः साधनैः फलदायकैः ॥ ५६ ॥
 एतन्मुख्यतमं लोके साधनं नामकीर्तनम् ।
 अवृत्तिदर्परहितो विश्वस्तो भक्तिसंयुतः ॥ ५७ ॥
 आलस्यरहितो नित्यं नामकीर्तनमाचरेत् ।
 धनुबर्णाञ्जितो भूत्वा पूजां नित्यं समाचरेत् ॥ ५८ ॥
 पद्माक्षतुलसीमालां ऊर्ध्वपुण्ड्रं सदा वहेत् ।
 एतद्वि विप्रलिङ्गं यदुपवीतादिधारणम् ॥ ५९ ॥
 एतद्वैष्णवलिङ्गं यदूर्ध्वपुण्ड्रादिधारणम् ।
 एकादशीव्रतं चैव तथा जन्माष्टमीव्रतम् ॥ ६० ॥
 श्रीगुरोरत्सवं चैव रामस्य नवमीं च मे ।
 जयन्तीं नर्सिहस्थं तथा श्रीवामनव्रतम् ॥ ६१ ॥
 वर्जयेत्पूर्वसंयुक्तं मम संतोषसिद्धये ।
 अन्येऽपि चोत्सवा नित्यं कर्तव्या मम तुष्टिदाः ।
 एवं धर्मगृहस्थानां प्रसीदामि द्रुतं मुने ॥ ६२ ॥
 वर्णश्रिमानामन्येषां नैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ।
 एष मुख्यतमो धर्मो नित्यं मत्प्रीतिकारकः ॥ ६३ ॥
 सिद्धः सर्वेषु वेदेषु तन्त्रेषु च शुभाध्वसु ।
 आचार्यणां सदगुरुणामृषिष्वमृतसूक्तिषु ॥ ६४ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे उत्तरखण्डे श्रीरामाच्रेयसंबादे
 आच्रेयबोधितश्रीरामगीतायांमेकविशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वार्चिशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

यतिश्च श्रद्धया युक्ते एवमुक्तं समाश्रयेत् ।
धर्माणां परमो धर्मो यस्ते पूर्वं निरूपितः ॥ १ ॥

तस्य तीर्थविशेषेषु भवेत् पर्यटनं वरम् ।
एकस्थानाश्रयादेव विक्षेपो मनसो भवेत् ॥ २ ॥

भजने प्रतिबन्धश्च जनानामाग्रहस्तथा ।
परपीडादिकं चापि तेन पर्यटनं शुभम् ॥ ३ ॥

यथा यज्ञास्तथा तीर्थन्युपक्लृप्तानि विष्णुना ।
तदन्नान्नाधिकं भैक्षं प्रतिगृह्णीत सद्यतिः ॥ ४ ॥

नामानि च चरित्राणि पठेन्नित्यं गतत्रपः ।
एकाकीं निःस्पृहः सन्तो मोहाहंकारवर्जितः ॥ ५ ॥

कुर्यात्पर्यटनं नित्यं मत्परो वीतकल्मषः ।
देहपातनपर्यन्तमव्यग्रं पर्यटेत्सदा ॥ ६ ॥

उत्तमोत्तमधर्मोऽसी पूर्वमुक्तम् ईरितः ।
गृहं सर्वात्मना त्याज्यं संसृतं निस्तितीर्षुभिः ॥ ७ ॥

न शक्यते चेत् संत्यक्तुं तन्मदर्थं निवेदयेत् ।
अहं हि घोरसंसारमोचको गृहमेधिनाम् ॥ ८ ॥

त्यजेत्सर्वात्मना चाथं सं चेत्यक्तुं न शक्यते ।
मदर्थं सम्प्रयुज्नीत सर्वानिर्थनिवारणात् ॥ ९ ॥

न्यासिनां कठिनो धर्मः प्रतिकूलस्तथा कचित् ।
अतश्च सर्वदा भाव्यं भक्तेन गृहमेधिना ॥ १० ॥

इन्द्रियाणि हरन्त्यैनं धर्माधिभिव वायवः ।
अतश्च सर्वदा भाव्यं वैष्णवैगृहमेधिभिः ॥ ११ ॥

पत्नीपुत्रास्तथापित्यं बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
यत्र सर्वेऽपि मद्भक्तां ईदृशं दुर्लभं गृहम् ॥ १२ ॥

गृहमेध्याश्रमेतत्र तिष्ठन् मद्भक्तित्परः ।
कर्माण्यपि प्रकुर्वाणो हृष्णसां तरते नरः ॥ १३ ॥

सात्त्विकादिप्रभेदेन तेषां कर्माणि च त्रिधा ।
सात्त्विकं कर्मकुर्वणे यथाश्रुतफलोत्सुकः ॥ १४ ॥

साधयेत्स्वर्गलोकं वा विमानखोसुखात्मकम् ।
 पुण्ये क्षीणे पुण्यशेषं समादाय धरातले ॥ १५ ॥

समीचीनेषु लोकेषु जायते स्वेन कर्मणा ।
 राजसं कर्मकुर्वणो मेर्वादिषु सुखं लभेत् ॥ १६ ॥

तामसं कर्म कुर्वणः पातालेषु सुखीं भवेत् ।
 राजसं सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यस्वर्गानिवाप्नुयात् ॥ १७ ॥

राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके महीयते ।
 पुण्यशेषे ततो वृष्टिद्वारा भूत्वात्र रूपभाक् ॥ १८ ॥

रेतोरूपं समास्थाय रेतोजन्मसु जायते ।
 तामसं कर्म कुर्वणो गन्धवेषु प्रजायते ॥ १९ ॥

तामसं सात्त्विकं कुर्वन् गन्धवेष्वरोभवेत् ।
 क्षीणे पुण्ये पुनर्भूत्वा वृष्टिद्वारा संजन्मभाक् ॥ २० ॥

तामसं कर्म कुर्वणः सर्पदिषु सुखीं भवेत् ।
 एवं त्रयी धर्मपराः पुनरावृत्तिमाप्नुयुः ॥ २१ ॥

देवताश्चेदुपासीत आजन्म नियतन्रतः ।
 तत्तत्सायुज्यमात्रं तु तस्य स्याप्यरमं फलम् ॥ २२ ॥

एवं कर्मगतिब्रह्मत्वात् ब्रह्मणोऽपि दुरत्यया ।
 दुर्बोधा चैव सर्वेषां फलं चात्यत्वकारिणी ॥ २३ ॥

मदर्पितं पुनः तते स्यान्मद्भूत्यज्ञं न संशयः ।
 ज्ञानस्य कर्मणश्चापि तथोपास्तेरवद्यताम् ॥ २४ ॥

भक्तिर्हरतिष्ठिष्ठा सद्य एव न संशयः ।
 तस्तत्सबं प्रकुर्वणोऽप्याश्रयेत्सामनन्यधीः ॥ २५ ॥

केवलं कर्मनिष्ठानां प्रवाहपतनं भवेत् ।
 तस्मादुद्धर्तुमात्मानं मत्प्रेमपरमो भवेत् ॥ २६ ॥

इति श्रीमदादिरामाकृष्णे ब्रह्मभूशुण्डसंधादे उत्तरस्थण्डे श्रीरामाश्रेयसंवादे-
 आत्रेयबोधितश्श्रीरामगीतायाः द्वार्चिषोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोर्विंशोऽध्यायः

अ त्रिय उद्बाद

त्वमेव परमं ब्रह्म सदसत्परमव्ययम् ।
 प्रकृतेः परमो दिव्यः पुरुषस्च ततः परम् ॥ १ ॥
 अक्षरं ब्रह्म यत्पूर्णं तत्ते धाम परं पदम् ।
 ततोऽपि परमः पूर्णस्त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥
 त्वत्तः परतरो नान्यः पूर्णानन्दैकविग्रहात् ।
 रसात्मकं त्वत्स्वरूपं रस आनन्द ईरितः ॥ ३ ॥
 परन्तु मानुषं रूपं राजलीलां च पालयन् ।
 न जायते परं ब्रह्म पुरुषेः प्राकृतैरिह ॥ ४ ॥
 केचिदद्विषिन्ति कलयन्ति परं सखाय-
 मन्ये यितेति च विदन्ति परे सुतेति ।
 कान्तेति केऽपि कलयन्त्यबला जनास्त्वा-
 मित्थं भवे रमसि मानुषभावमेत्य ॥ ५ ॥
 तस्य ते रूपमानन्दमात्रं सुन्दरविग्रहम् ।
 नेति नेति पुराविद्विर्गदितं ब्रह्मणः परम् ॥ ६ ॥
 कथं जेयं रामचन्द्र दृष्टाद्वानुभवात्मकम् ।
 न हि प्राकृतजीवेस्त्वं याथातश्येन दृष्यसे ॥ ७ ॥

ओराम उद्बाद

अहं महद् ब्रह्मणि वीक्षणात्मकं बीजं निधायाद्यममोघरूपम् ।
 गर्भं दधाम्यस्य प्रभवस्ततोऽभूत्वराचरस्याखिलभौतिकस्य ॥ ८ ॥
 ममांशशक्तया पुरुषः परोऽभूत्वारायणः शङ्खगदादिपाणिः ।
 सहस्रमूर्द्धा पुरुषस्ततोऽभूद्यन्नाभिपद्मे भगवान् विरंचिः ॥ ९ ॥
 प्रादुरासीत्ततो मेधा वेदिकी ब्रह्मणो हृदि ।
 स जगाद ततो वेदांश्चतुरः प्रणवादिकान् ॥ १० ॥
 शब्दब्रह्ममयी सृष्टिः प्रादुरासीत्तदात्मिका ।
 नामरूपप्रश्नोऽभूत्ततोऽतिविपुलः स्फुटः ॥ ११ ॥
 अहं यज्ञः क्रतुरहमहं सूर्यानिन्द्रमाः ।
 अहं विद्युदहं वर्षमहं वायुर्घनाशनः ॥ १२ ॥
 अहं स्वाहा स्वधाकारश्चाहमेव दिवौकसः ।
 अहमेव पिण्ठृं च गणो धूमाज्यपायिनाम् ॥ १३ ॥

अहं विधिनामध्येयान्यहं मन्त्रगणः पृथक् ।
 अर्थवादश्चाहमेव प्रयोगोऽहं क्रियात्मकः ॥ १४ ॥

अहं विश्वमहं चैव विश्वेशो विश्वकारकः ।
 अहं विश्वस्य संहर्ता कल्पोऽहं प्रतिसर्गकः ॥ १५ ॥

उपादानं निमित्तं वाण्यहमेव सदा मुने ।
 अक्षरात्मा ह्युपादानं निमित्तं पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥

अक्षरेण ततां सृष्टि क्रीडयाम्यहमिच्छया ।
 मम देहे ततं विश्वं प्रकृतिः पुरुषस्तथा ॥ १७ ॥

ब्रह्माद्याः पुरुषांशाश्चशब्दोऽर्थश्च विशेषतः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाश्च देवताः ॥ १८ ॥

एवं मम शरीरान्तः पश्यन्तो दिव्यचक्षुषा ।
 भीषणं मां प्रपश्यन्ति कलिकालं परात्परम् ॥ १९ ॥

भीषया चैव वर्तन्ते ममैवाज्ञा वषानुगाः ।
 सामन्ता लोकसामन्तास्तथा कल्पायुषः सुराः ॥ २० ॥

केचित्तु कालरूपं मां पश्यन्ति पुरुषं परे ।
 अमृतं मृत्युमेवापि बिभ्रच्छक्षया स्वविग्रहे ॥ २१ ॥

अपरे लीलया पूर्णं रसानन्दैकविग्रहम् ।
 पश्यन्ति रसकेलीनामाश्रयं पुरुषोत्तमम् ॥ २२ ॥

एवं यथायर्थं स्वेच्छावशगो लोकलोचनः ।
 मङ्ग्लकांश्च विशेषेण रमयामि रमामि च ॥ २३ ॥

मय्यात्माशमतां याते प्रपञ्चस्य लयो भवेत् ।
 अन्तरङ्गस्य शक्त्यैव तदा ब्रह्मन् रमाम्यहम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 श्रात्रेयबोधितश्रीरामगीतायां त्र्योर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विशोऽध्यायः

आत्रेय उवाच

प्रयच्छमे परं चक्षुस्त्वत्स्वरूपैकदर्शकम् ।
 दिव्यं ज्ञानमयं राम कृपया पुरुषोत्तम ॥ १ ॥

प्रपञ्चं मां विजानीहि पादयोस्तव राघव ।
 यथा त्वां परिपश्येयं तथा कुरु रमापते ॥ २ ॥
 त्वत्तोऽन्यस्त्वत्स्वरूपस्य ज्ञापको नैव विद्यते ।
 तेन त्वां शरणं यातो भीतो धोरभवार्णवात् ॥ ३ ॥
 अयं हि कालो दुर्वेगो विना त्वच्छरणागतिम् ।
 प्रणाशयत्यतो मां त्वं त्रायस्व निजेकिकरम् ॥ ४ ॥

पुरा वसिष्ठादिषु संगतेषु ब्रह्मर्षिवर्णेषु विरचिलोके ।
 अन्योन्यवांदे खलु जायमाने रामेति सारं परमश्रीषमुच्चैः ॥ ५ ॥
 ततस्त्वमेवासि परावरेश्वरो विभुश्चिदानन्दमयैकविग्रहः ।
 पश्यामि येन परमं स्वरूपं तदेव मे दिव्यचक्षुः प्रदेहि ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच

इत्थं विज्ञापितो रामो भुशुण्ड परमर्षिणा ।
 स्वरूपं दर्शयामास सर्वश्रुतिशिरोगतम् ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच

पश्य मे मुनिशार्दूलं स्वरूपं दिव्यचक्षुषा ।
 मया तुभ्यं प्रपञ्चाय दत्तेन ज्ञानरूपिणा ॥ ८ ॥
 पुरुषं च परं चैव पुरुषादपि पश्य माम् ।
 सर्वाश्चर्यमयं ब्रह्मन् प्रपञ्चं यत्र द्रष्ट्यसि ॥ ९ ॥
 ततोऽसी रामचन्द्रस्य शरीरे सर्वमपश्यत् ।
 भूतधात्रीं साब्धिवर्षद्वीपपर्वतकामनाम् ॥ १० ॥
 वियच्च विस्तृतं लोकैर्ब्रह्मादिसुरसंश्रयैः ।
 ज्योतिश्चक्रं वसून् वायूनग्नीन् वरुणमेव च ॥ ११ ॥
 स्वस्वलोकसमेतांश्च सर्वान् देवगणानपि ।
 शेषं पातालभागांश्च देत्यस्वर्गान् पृथग्विधान् ॥ १२ ॥

कालं दश दिशश्चैव प्रकृतिं पुरुष स्तथा ।
 एवं विधाश्च पुरुषाः शरीरे यस्यकोटिशः ॥ १३ ॥

स तं पुरुषधीरेयं रामदेहे व्यपश्यत् ।
 सहस्रशिरसं देवं तपन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १४ ॥

किरीटिनं कुण्डलस्त्वभासा सहस्रसूर्यन्दुगणं जयन्तम् ।
 पीताम्बरं शश्मृक्रे गदाङ्गे कृधानमीरां कमलासखायम् ॥ १५ ॥

सहस्रबाहुं च सहस्रनेत्रं सहस्रपादोदरवक्त्रकर्णम् ।
 शब्दार्थसृष्टिप्रभवं पुराणं सहस्रशाखागणवेदगानम् ॥ १६ ॥
 संस्तूयमानं मुनिभिः सुरौघैरणीच्यवर्णं घनसंघवर्णम् ।
 तथेन्दुवर्णं महसा विभक्तं कूटं परं ब्रह्मविदेकरूपम् ॥ १७ ॥
 कूटस्थमुग्रं विपुलं च कालं करालकायं विलसत्कोटिदंष्ट्रम् ।
 प्रभूतेजो विशदाङ्गतिं विभुं विभासितं ज्वालमालापरीतम् ॥ १८ ॥
 विरजां च नदीं पूर्णं ब्रह्माण्डगणकोटिभिः ।
 अपश्यत्तस्य देवस्य दण्डेन खलु कालितः ॥ १९ ॥
 कालग्रस्तानि तत्रैव भुवनानि चतुर्दश ।
 अपश्यच्च ततोऽप्युच्चैरक्षरं परमं पदम् ॥ २० ॥
 पूर्णनिन्दधनं धाम ज्ञानगम्यं सुयोगिभिः ।
 त्रिपादब्रह्मेति निर्दिष्टं सगुणं निर्गुणं तथा ॥ २१ ॥
 स्थूलं सूक्ष्मं विभुं परं श्रीराममहसांख्यितम् ।
 अवतारांस्तथा सर्वांश्चतुर्विशदशादिभिः ॥ २२ ॥
 अनेकधा ह्यसंख्यातात् दिव्यलोलाविनोदिनः ।
 अक्षरात्परतोऽपश्यदधतारेभ्य एव च ॥ २३ ॥
 रामं त्रैलोक्यसुभगं सहजानन्दनीयुतम् ।
 प्रमोदवनमध्यस्थं दिव्यकान्ताकदम्बकैः ॥ २४ ॥
 क्रीडन्तं रासलीलाभिर्नटवेशं किरीटिनम् ।
 बर्हिरत्नावलीभूषामुद्रामणिविभूषितम् ॥ २५ ॥
 युगलं कामिनीवृन्दमध्यमण्डलवर्तिनम् ।
 नटवेशोचितमहारञ्जकच्छविरोचिभिः ॥ २६ ॥
 काञ्चीगुणैर्भासमानं दिव्यवेणुरवामृतम् ।
 वर्षन्तं प्रावृषेण्याभं विद्युत्पीताम्बरावृतम् ॥ २७ ॥
 पीताम्बरप्रभामध्योच्छनच्छ्रोप्रभया युतम् ।
 प्रमोदवनमानन्दस्वरूपं पर्यपश्यत ॥ २८ ॥
 रत्नाद्रिं सरयूं चैव रामकुण्डं मनोहरम् ।
 सहजायास्तथा कुण्डं तथा रामवनं महत् ॥ २९ ॥
 चतुर्विशवनालीं च रामकुञ्जं तदन्तरे ।
 तत्र दिव्यसखीयूथं गायन्तं रामसदगुणात् ॥ ३० ॥
 आभीरराजं सुखितं प्रसन्नां माङ्गल्यकां पितरी गोकुलेन्द्रोः ।
 अनेकगोपेन्द्रसमूहजुष्टं श्रीनन्दनं राजिनीं चैव देवीम् ॥ ३१ ॥

चरित्राणि च भूरीणि नित्यं संकीर्तयेन्नरः ।
 जनानां च समक्षं वै शैवशास्त्रपरेष्वपि ॥ ३५ ॥
 निर्भयः स्वेन भावेन गृणन्मामेव मत्परः ।
 न कस्यापि स्पूहां कुर्यात् सर्वभूमिपतेरपि ॥ ३६ ॥
 रामेति जनसर्वस्वं मम नाम सदा वदेत् ।
 स्वीयं करोमि चैकेन द्वितीयेन सदा क्रृष्णी ॥ ३७ ॥

 यावन्तो ब्रह्मणोवक्रान्निर्गता वेदराशयः ।
 ते च सर्वेऽप्यधीताः स्युर्नाम्निनारायणात्मके ॥ ३८ ॥
 नारायणस्य यावन्ति पुराणेष्वागमेषु च ।
 दिव्यनाम्नां सहस्राणि कीर्तयन् यत्कलं भवेत् ॥ ३९ ॥
 ततः कोटिगुणं पुण्यं फलं दिव्यं मदात्मकम् ।
 लभते सहस्र ब्रह्मन् सङ्कृद रामेति कीर्तनात् ॥ ४० ॥
 ममातिवलभतमं मम नाम मदात्मकम् ।

 ततोऽपि वलभतमं सहजेति प्रियं वचः ॥ ४१ ॥
 सहजानन्दिनी सीता सीता श्रीमोदिनी रमा ।
 स्वयंलक्ष्मीर्जनिकीति नामाष्टकमुदीरयेत् ॥ ४२ ॥
 मन्मामतोऽप्यतिफलं नरः प्राप्नोति वै मुने ।
 आविभवि चावतारे मयैव सह जन्मतः ॥ ४३ ॥
 सहजानन्दिनीत्याख्यां गता सीता प्रिया मम ।

 सीता नाम्ना ततो व्याप्ता मयि मद्भर्मरूपिणी ॥ ४४ ॥
 यथा हलस्यपद्मतिस्ततः सीतेति कीर्तिता ।
 सीता सुधारसमयीधारारूपरसात्मिका ॥ ४५ ॥
 आनन्दयति विश्लेषात् सन्तसं भावरूपिणी ।
 श्रीः समाश्रीयतेसैव श्रुतिभिः स्मृतिभिस्तथा ॥ ४६ ॥
 आगमैर्निर्गमैर्देवमया च ब्रह्मणापि च ।
 सनातनेन धर्मेण छन्दोभिः प्रणवेन च ॥ ४७ ॥
 तेन सा श्रीरिति प्रोक्ता सहजानन्दिनी प्रिया ।
 आविभवि स्फुटं नित्यं तिरोभावेऽपि चास्फुटम् ॥ ४८ ॥
 कैशोरादिषु रूपेषु नित्यं मोदयते हिमाम् ।
 ततः सा मोदिनी शक्तिः सहजैव प्रकीर्तिता ॥ ४९ ॥
 आनन्दरूपिणी नित्यं रमते ब्रह्मणि स्थिता ।
 तथा रमयते तं च सा रमा कीर्तिता बुधेः ॥ ५० ॥

लक्ष्योऽहं सर्वशास्त्राणां स्वयं सा लक्ष्मणं मम ।
 तेन चोका स्वयं लक्ष्मीर्हालक्ष्मीश्च मे प्रिया ॥ ५१ ॥
 जानाति सैव मे रूपमक्षरात्परतः स्थितम् ।
 तेन सा जानकी नाम प्रोच्यते ब्रह्मकोविदैः ॥ ५२ ॥
 इति नामाष्टकं दिव्यं निरुक्तं तुभ्यमन्त्रिज ।
 य एतद्वारयेद भक्त्या स मे श्रीरसिको मतः ॥ ५३ ॥
 मन्नाम कीर्त्येन्नित्यमेतैनर्मिभिरङ्ग्नितम् ।
 रामेति रामचन्द्रेति माङ्गल्यातनयेति च ॥ ५४ ॥
 प्रमोदवनचन्द्रेति रामेति रमणेति च ।
 तथा कुञ्जविहारीति रत्नाद्रिरसिकेति च ॥ ५५ ॥
 एतान्यपि च नामानि नित्यमष्टौ प्रकीर्तयेत् ।
 किं तस्य बहुभिश्चान्यैः साधनैः फलदायकैः ॥ ५६ ॥
 एतन्मुख्यतमं लोके साधनं नामकीर्तनम् ।
 अवृत्तिदर्परहितो विश्वस्तो भक्तिसंयुतः ॥ ५७ ॥
 आलस्यरहितो नित्यं नामकीर्तनमाचरेत् ।
 धनुबाणाङ्ग्नितौ भूत्वा पूजां नित्यं समाचरेत् ॥ ५८ ॥
 पद्माक्षतुलसीमालां ऊर्ध्वपुण्ड्रं सदा वहेत् ।
 एतद्वि विप्रलिङ्गं यदुपवीतादिधारणम् ॥ ५९ ॥
 एतद्वैष्णवलिङ्गं यद्वृद्ध्वपुण्ड्रादिधारणम् ।
 एकादशीव्रतं चैव तथा जन्माष्टमीव्रतम् ॥ ६० ॥
 श्रीगुरोरुत्सवं चैव रामस्य नवमीं च मे ।
 जगन्तीं नरसिंहस्थ तथा श्रीवामनव्रतम् ॥ ६१ ॥
 वर्जयेत्पूर्वसंयुक्तं मम संतोषसिद्धये ।
 अन्येऽपि चोत्सवा नित्यं कर्त्तव्या मम तुष्टिदाः ।
 एवं धर्मेण्गृहस्थानां प्रसीदामि द्वृतं मुने ॥ ६२ ॥
 वणश्रिमानामन्येषां नैष्ठिकब्रह्माचारिणाम् ।
 एष मुख्यतमो धर्मो नित्यं मत्प्रीतिकारकः ॥ ६३ ॥
 सिद्धः सर्वेषु वेदेषु तन्त्रेषु च शुभाध्वसु ।
 आचार्याणां सदगुरुणामूषिष्ठवमृतसूक्षिषु ॥ ६४ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायांमेकविशेषायाः ॥ २१ ॥

द्वार्दिशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

यतिश्च श्रद्धया युक्तं एवमुक्तं समाश्रयेत् ।
धर्माणां परमो धर्मो यस्ते पूर्वं निरूपितः ॥ १ ॥

तस्य तीर्थविशेषे भवेत् पर्यटनं वरम् ।
एकस्थानाश्रयादेव विक्षेपो मनसो भवेत् ॥ २ ॥

भजने प्रतिबन्धश्च जनानामाग्रहस्तथा ।
परपीडादिकं चापि तेन पर्यटनं शुभम् ॥ ३ ॥

यथा यज्ञास्तथा तीर्थन्युपकल्पसानि विष्णुना ।
तदन्नान्नाधिकं भैक्षं प्रतिगृह्णीत सद्यतिः ॥ ४ ॥

नामानि च चरित्राणि पठेन्नित्यं गतत्रपः ।
एकाकी निःस्पृहः सन्तो मोहाहंकारवर्जितः ॥ ५ ॥

कुर्यात्पर्यटनं नित्यं मत्परो वीतकल्मषः ।
देहपातनपर्यन्तमव्यग्रं पर्यटेत्सदा ॥ ६ ॥

उत्तमोत्तमधर्मोऽसी पूर्वमुक्तम् इरितः ।
गृहं सर्वात्मना त्याज्यं संसृतिं निस्तितीर्षुभिः ॥ ७ ॥

न शक्यते चेत् संत्यक्तुं तन्मदर्थं निवेदयेत् ।
अहं हि घोरसंसारमोचको गृहमेधिनाम् ॥ ८ ॥

त्यजेत्सर्वात्मना चाथं सं चेत्यक्तुं न शक्यते ।
मदर्थं सम्प्रयुक्तीतः सर्वान्नर्थनिवारणात् ॥ ९ ॥

न्यासिनां कठिनो धर्मः प्रतिकूलस्तथा कविता ।
अतश्च सर्वदा भाव्यं भक्तेन गृहमेधिना ॥ १० ॥

इन्द्रियाणि हरन्त्येनं धनौधमिव वायवः ।
अतश्च सर्वदा भाव्यं वैष्णवैगृहमेधिभिः ॥ ११ ॥

पत्नीपुत्रास्तथापित्यं बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
यत्र सर्वेषां मद्भूकां इदृशं दुर्लभं गृहम् ॥ १२ ॥

गृहमेध्याश्रमेतत्रै तिष्ठन् मद्भूक्तितस्त्वरः ।
कर्माण्यपि प्रकुर्वाणौ हुञ्जीसा तरते नरः ॥ १३ ॥

सात्त्विकादिप्रभेदेन तेषां कर्माणि च त्रिधा ।
सात्त्विकं कर्मकुर्वाणे यथाश्रुतफलोत्सुकः ॥ १४ ॥

साधयेत्स्वर्गलोकं वा विमानश्चीसुखात्मकम् ।
 पुण्ये क्षीणे पुण्यशेषं समादाय धरातले ॥ १५ ॥
 समीचीनेषु लोकेषु जायते स्वेन कर्मणा ।
 राजसं कर्मकुर्वणो मर्पदिषु सुखं लभेत् ॥ १६ ॥
 तामसं कर्म कुर्वणः पातालेषु सुखो भवेत् ।
 राजसं सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यस्वर्गानवाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 राजसं कर्म कुर्वणश्चन्द्रलोके महीयते ।
 पुण्यशेषे ततो वृष्टिद्वारा भूत्वात्र रूपभाक् ॥ १८ ॥
 रेतोरूपं समास्थाय रेतोजन्मसु जायते ।
 तामसं कर्म कुर्वणो गन्धर्वेषु प्रजायते ॥ १९ ॥
 तामसं सात्त्विकं कुर्वन् गन्धर्वप्रवरोभवेत् ।
 क्षीणे पुण्ये पुनर्भूत्वा वृष्टिद्वारा संजन्मभाक् ॥ २० ॥
 तामसं कर्म कुर्वणः सर्पादिषु सुखो भवेत् ।
 एवं त्रयी धर्मपराः पुनरावृत्तिमाप्नुयुः ॥ २१ ॥
 देवताश्चेदुपासीत आजन्म नियतन्रतः ।
 तत्तत्सायुज्यमात्रं तु तस्य स्यात्परमं फलम् ॥ २२ ॥
 एवं कर्मगतिर्ब्रह्मन् ब्रह्मणोऽपि दुरत्यया ।
 दुर्बोधा चैव सर्वेषां फलं चाल्यत्वकारिणी ॥ २३ ॥
 मदर्पितं पुनः तदं स्यान्मद्भूत्यज्ञं न संशयः ।
 ज्ञानस्य कर्मणश्चापि तथोपास्तेरवद्यताम् ॥ २४ ॥
 भक्तिर्हरितिष्ठन्निष्ठा सद्य एव न संशयः ।
 तत्तत्सर्वं प्रकुर्वणोऽप्याश्रयेत्सामनन्यधीः ॥ २५ ॥
 केवलं कर्मनिष्ठानां प्रवाहपतनं भवेत् ।
 तस्मादुद्गतुर्मात्मानं मत्प्रेमपरमो भवेत् ॥ २६ ॥

इति श्रीमदादिरामाकृणे ब्रह्मभूषुण्डसंवादे उत्तरस्थण्डे श्रीरामाक्रेष्यसंवादे-
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायाः द्वाविशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोर्विशोऽध्यायः

अ त्रये उवाच

त्वमेव परमं ब्रह्म सदसत्परमव्ययम् ।
 प्रकृतेः परमो दिव्यः पुरुषश्च ततः परम् ॥ १ ॥
 अक्षरं ब्रह्म यत्पूर्णं तत्त्वे धाम परं पदम् ।
 ततोऽपि परमः पूर्णस्त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥
 तत्त्वः परतरो नान्यः पूर्णनिन्देकविग्रहात् ।
 रसात्मकं त्वत्स्वरूपं रस आनन्द ईरितः ॥ ३ ॥
 परन्तु मानुषं रूपं राजलीलां च पालयन् ।
 न ज्ञायते परं ब्रह्म पुरुषेः प्राकृतैरिह ॥ ४ ॥
 केचिदद्विषन्ति कलयन्ति परं सखाय-
 मन्ये यितेति च विदन्ति परे सुतेति ।
 कान्तेति केऽपि कलयन्त्यबला जनास्त्वा-
 मित्थं भवे रमसि मानुषभावमेत्य ॥ ५ ॥
 तस्य ते रूपमानन्दमात्रं सुन्दरविग्रहम् ।
 नेति नेति पुराविद्विर्गदितं ब्रह्मणः परम् ॥ ६ ॥
 कथं ज्ञेयं रामचन्द्र दृष्टाद्वानुभवात्मकम् ।
 न हि प्राकृतजीवैस्त्वं याथातश्येन दृष्यसे ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच

अहं महदं ब्रह्मणि वीक्षणात्मकं बीजं निधायाद्यममोघरूपम् ।
 गर्भं दधाम्यस्य प्रभवस्ततोऽभूत्वराचरस्याखिलभौतिकस्य ॥ ८ ॥
 ममांशशक्त्या पुरुषः परोऽभूत्वारायणः शङ्खगदादिपाणिः ।
 सहस्रमूर्द्धा पुरुषस्ततोऽभूद्यन्नाभिपद्मे भगवान् विरचिः ॥ ९ ॥
 प्रादुरासीततो मेधा वेदिकी ब्रह्मणो हृदि ।
 स जगाद ततो वेदांश्चतुरः प्रणवादिकान् ॥ १० ॥
 शब्दब्रह्ममयी सृष्टिः प्रादुरासीतदात्मिका ।
 नामरूपप्रपञ्चोऽभूत्ततोऽतिविपुलः स्फुटः ॥ ११ ॥
 अहं यज्ञः क्लतुरहमहं सूर्यादिनचन्द्रमाः ।
 अहं विद्युदहं वर्षमहं वायुर्धनाशनः ॥ १२ ॥
 अहं स्वाहा स्वधाकारदचाहमेव दिवोक्सः ।
 अहमेव पिण्ठृं च गणो घूमाज्यपायिनाम् ॥ १३ ॥

अहं विधिर्मध्येयान्यहं मन्त्रगणः पूथक् ।
 अर्थवादश्चाहमेव प्रयोगोऽहं क्रियात्मकः ॥ १४ ॥
 अहं विश्वमहं चैव विश्वेशो विश्वकारकः ।
 अहं विश्वस्य संहर्ता कल्पोऽहं प्रतिसर्गकः ॥ १५ ॥
 उपादानं निमित्तं वाप्यहमेव सदा मुने ।
 अक्षरात्मा ह्युपादानं निमित्तं पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥
 अक्षरेण ततां सृष्टि क्रीडयाम्यहमिच्छया ।
 मम देहे ततं विश्वं प्रकृतिः पुरुषस्तथा ॥ १७ ॥
 ब्रह्माद्याः पुरुषांशाश्चशब्दोऽर्थश्च विशेषतः ।
 आदित्याः वसवो रुद्रा विश्वेदेवाश्च देवताः ॥ १८ ॥
 एवं मम शरीरान्तः पश्यन्तो दिव्यचक्षुषा ।
 भीषणं मां प्रपश्यन्ति कलिकालं परात्परम् ॥ १९ ॥
 भीषया चैव वर्तन्ते ममैवाज्ञा वषानुगाः ।
 सामन्ता लोकसामन्तास्तथा कल्पायुषः सुराः ॥ २० ॥
 केचित्तु कालरूपं मां पश्यन्ति पुरुषं परे ।
 अमृतं मृत्युमेवापि बिभ्रच्छक्त्या स्वविग्रहे ॥ २१ ॥
 अपरे लीलया पूर्णं रसानन्दैकविग्रहम् ।
 पश्यन्ति रसकेलीनामाश्रयं पुरुषोत्तमम् ॥ २२ ॥
 एवं यथायथं स्वेच्छावशगो लोकलोचनः ।
 मद्भक्तांश्च विशेषेण रमयामि रमामि च ॥ २३ ॥
 मय्यात्माशमतां याते प्रपञ्चस्य लयो भवेत् ।
 अन्तरङ्गस्य शक्त्यैव तदा ब्रह्मन् रमाम्यहम् ॥ २४ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायां त्रयोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विशोऽध्यायः

आत्रेय उवाच

प्रयच्छमे परं चक्षुस्त्वत्स्वरूपैकदर्शकम् ।
 दिव्यं ज्ञानमयं राम कृपया पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥

प्रपञ्चं मां विजानीहि पादयोस्तव राघव ।
 यथा त्वां परिपश्येयं तथा कुरु रमापते ॥ २ ॥

त्वत्तोऽन्यस्त्वत्स्वरूपस्य ज्ञापको नैव विद्यते ।
 तेन त्वां शरणं यातो भीतो धोरभवार्णवात् ॥ ३ ॥

अयं हि कालो दुर्वेगो विना त्वच्छरणागतिम् ।
 प्रणाशयत्यतो मां त्वं आयस्व निर्जिकरम् ॥ ४ ॥

पुरा वसिष्ठादिषु संगतेषु ब्रह्मर्षिवर्येषु विरचिलोके ।
 अन्योन्यवादे खलु जायमाने रामेति सारं परमश्रीषमुच्चैः ॥ ५ ॥

ततस्त्वमेवासि परावरेश्वरो विभुश्चिदानन्दमयैकविग्रहः ।
 पश्यामि येन परमं स्वरूपं तदेव मे दिव्यचक्षुः प्रदेहि ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच

इत्यं विज्ञापितो रामो भुशुण्ड परमर्षिणा ।
 स्वरूपं दर्शयामास सर्वश्रुतिशिरोगतम् ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच

पश्य मे मुनिशार्दूलं स्वरूपं दिव्यचक्षुषा ।
 मया तुभ्यं प्रपञ्चाय दत्तेन ज्ञानरूपिणा ॥ ८ ॥

पुरुषं च परं चैव पुरुषादपि पश्य माम् ।
 सर्वाश्चिर्यमयं ब्रह्मन् प्रपञ्चं यत्र द्रष्ट्यसि ॥ ९ ॥

ततोऽसी रामचन्द्रस्य शरीरे सर्वमपश्यत् ।
 भूतधात्री साब्धिवर्षद्वीपपर्वतकामनाम् ॥ १० ॥

वियन्नं विस्तृतं लोकैर्ब्रह्मादिसुरसंश्रयैः ।
 ज्योतिश्चक्रं वसून् वायूनग्नीन् वरुणमेव च ॥ ११ ॥

स्वस्वलोकसमेतांश्च सर्वान् देवगणानपि ।
 शेषं पातालभागांश्च दैत्यस्वर्गान् पृथग्विधान् ॥ १२ ॥

कालं दश दिशश्चैव प्रकृतिं पुरुषं स्तथा ।
 एवं विधाश्च पुरुषाः शरीरे यस्यकोटिः ॥ १३ ॥

स तं पुरुषधौरियं रामदेहे व्यपश्यत् ।
 सहस्रशिरसं देवं तपन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १४ ॥

किरीटिनं कुण्डलरत्नभासा सहस्रसूर्येन्दुगणं जयन्तम् ।
 पीताम्बरं शश्चक्रं गदाब्जे दधानमीशं कमलासखायम् ॥ १५ ॥

सहस्रबाहुं च सहस्रनेत्रं सहस्रपादोदरवक्त्रकर्णम् ।
 शब्दार्थसृष्टिप्रभवं पुराणं सहस्रशाखागणवेदगानम् ॥ १६ ॥

संस्तूयमानं मुनिभिः सुरैघैरणीच्यवर्णं घनसंघवर्णम् ।
 तथेन्दुवर्णं महसा विभक्तं कूटं परं ब्रह्मविदेकरूपम् ॥ १७ ॥

कूटस्थमुग्रं विपुलं च कालं करालकायं विलसत्कोटिदंष्ट्रम् ।
 प्रभूततेजो विशदाकृति विभुं विभासितं ज्वालमालापरीतम् ॥ १८ ॥

विरजां च नदीं पूर्णा ब्रह्माण्डगणकोटिभिः ।
 अपश्यत्स्य देवस्य दण्डेन खलु कालितैः ॥ १९ ॥

कालप्रस्तानि तत्रैव भुवनानि चतुर्दश ।
 अपश्यत्तच्च ततोऽप्युच्चैरक्षरं परमं पदम् ॥ २० ॥

पूर्णनिन्दधनं धाम ज्ञानगम्यं सुयोगिभिः ।
 त्रिपादब्रह्मेति निर्दिष्टं सगुणं निरुणं तथा ॥ २१ ॥

स्थूलं सूक्ष्मं विभुं परं श्रीराममहसाञ्छितम् ।
 अवतारांस्तथा सर्वश्चतुर्विंशदशादिभिः ॥ २२ ॥

अनेकधा ह्यसंख्यातान् दिव्यलोलाविनोदिनः ।
 अक्षरात्परतोऽपश्यदवतारेभ्य एव च ॥ २३ ॥

रामं त्रैलोक्यसुभगं सहजानन्दनीयुतम् ।
 प्रमोदवनमध्यस्थं दिव्यकान्ताकदम्बकैः ॥ २४ ॥

क्रीडन्तं रासलीलाभिर्नटवेशं किरीटिनम् ।
 बर्हिरत्नावलीभूषामुद्रामणिविभूषितम् ॥ २५ ॥

युगलं कामिनीवृन्दमध्यमण्डलवर्तिनम् ।
 नटवेशोचितमहारञ्जकच्छविरोचिभिः ॥ २६ ॥

काञ्चीगुणीर्भासमानं दिव्यवेणुरवामृतम् ।
 वर्षन्तं प्रावृषेष्याभं विद्युत्पीताम्बरावृतम् ॥ २७ ॥

पीताम्बरप्रभामध्योच्छनच्छ्रोप्रभया युतम् ।
 प्रमोदवनमानन्दस्वरूपं पर्यपश्यत ॥ २८ ॥

रत्नाद्रि सरयूं चैव रामकुण्डं मनोहरम् ।
 सहजायास्तथा कुण्डं तथा रामवनं महत् ॥ २९ ॥

चतुर्विशवनालीं च रामकुञ्जं तदन्तरे ।
 तत्र दिव्यसखीयूथं गायन्तं रामसद्गुणान् ॥ ३० ॥

आभीरराजं सुखितं प्रसन्नां माङ्गल्यकां पितरी गोकुलेन्दोः ।
 अनेकगोपेन्द्रसमूहजुष्टं श्रीनन्दनं राजिनीं चैव देवीम् ॥ ३१ ॥

सहजां तत्सुतां रामां श्रीभूलीलादिरूपिणीम् ।
 समस्तगुणसम्पन्नां राधिकां रासकेलिनीम् ॥ ३२ ॥
 लीलापरिकरं सर्वं नित्यरूपे व्यवस्थितम् ।
 एकं रामं च वै पूर्णं दृष्टास्तीषीन्महामुनिः ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
 आत्रेयबोधितश्रीरामगोतायां चतुर्विशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

आत्रेय उवाच

नमो नमस्ते पुरुषात्मने विभो तस्यापि धीरेयमथो नमाम्यहम् ।
 तस्याश्रयं चापि भवन्तमीश्वरं स्तवैः सुकल्पैर्वचनैश्चपौरुषैः ॥ १ ॥
 धन्योऽस्म्यहं नाथ तवात्यनुग्रहाद्वन्या कृपा ते करुणार्णवस्य ।
 यया स्वरूपं तव रामचन्द्र द्रष्टास्म्यहं ब्रह्मशिवादयदृश्यम् ॥ २ ॥
 अहो विचित्रं भगवंस्तेवदृशं स्वरूपमद्वा परितः प्रकाशते ।
 अवाङ्मनोगोचरमिच्छयैव ते प्रमोदलीलाधिप दृश्यतां गतम् ॥ ३ ॥
 अमी सहस्रार्कमरीचिभासो वर्षन्ति पीयूषमहो दृशोर्मे ।
 न चेदृशी कापि पुरा परा मे दृष्टा प्रभा तेन विचित्रितोऽस्मि ॥ ४ ॥
 अमी प्रभो ते बहवोऽवताराः शरीरतो राम समुल्लसन्ति ।
 अनन्ततां तेन तवाप्रमेय प्रत्येमि लीलारसरञ्जितस्य ॥ ५ ॥
 रामप्रमोदविपिनाय नमो नमस्ते रत्नाद्रये च सरयूपुलिनावनीभ्यः ।
 त्वद्रासकेलिसविलाससमस्तगोपी भूषामणिकणितकुञ्जदरीगृहाभ्यः ॥ ६ ॥
 किं मे तपः किं विज्ञानं का भक्तिः पदयोस्तव ।
 केवलं करुणा राम त्वदीया साधनं मम ॥ ७ ॥
 किं ते विधेयमथ न ह्यतिरिक्तमीश पूर्णस्य पूर्णशुभदानसदाकरस्य ।
 किं तु प्रपत्तिमनयोः पदपद्मयोस्ते भक्त्या प्रणम्य जगदीश सकृत्करोमि ॥ ८ ॥
 कैवल्यदाननिरतस्य तव स्वभावो भक्तिप्रदानविषये विरलोऽस्ति राम ।
 ब्रह्मादिकेऽवसुलभा फलवृन्दभूमा सा वै कृपा रघुपतेमयितेऽवतीर्णा ॥ ९ ॥

किं रावणादयसुरकोटिजयेन राम त्वद्वीर्यवृद्धिममरा परितो गृणन्ति ।
यस्याक्षरं परमधाम पदं चकास्ति यस्यांशभाज इतरे परपूरुषैधाः ॥ १० ॥

परात्परस्त्वमसि राम परोपरेशो साकेतराज्यपदभासितपूर्णलीलः ।
श्रीलोचनान्तसुखलालितवक्त्रपदलोलालकावलिविनिर्जितकोटिकामः ॥ ११ ॥

त्वत्कोमलाङ्गिधकमलप्रभवैः परागैः पूर्णविलिसतनुरञ्जुलिशोणभाभिः ।
धन्यो जनो रसिकराजशिरोमणिः स यो वै सदैव तव रूपविलोककारी ॥ १२ ॥

यस्येदृशस्य तवं रामं रसालशोला लीलाललामललनाः पशुवृत्तयोऽपि ।
नित्यं जयन्ति सर्वोपरि वर्तमाना नामैव ते भुवनभूषण मञ्जलाढ्यम् ॥ १३ ॥

रूपं पुनर्नयनदुर्लभमप्सराणां धन्या इमे वत जनास्तव भक्तमुख्याः ।
साकेतवासिमनुजाश्च मुहुर्गृणन्ति किं ते स्तुर्तिनिगममानसराजहंस ॥ १४ ॥

किं तेऽर्चनं विविधभोगरसोत्सवाढ्यं यद्वर्णेन करुणासुलभेन राम ।
स्वानन्द सिन्धुलहरीषु विशामितावद् राम प्रपन्नजनकामदपारिजात ॥ १५ ॥

लीलारसं तवनिभाल्य विमोहितोऽस्मि नातः परं प्रिय कदापि पुनः सहिष्ये ।
श्रीमत्पदाम्बुजविथोगमसह्यदुःखं या कापि राम तव दिव्यसखी भवेयम् ॥ १६ ॥

इच्छामि ते विरहजं भय मदय मोक्षं नो चेदतीव विरहानलतापतसः ।
स्थास्यामि किं नु करुणारसवारिराशो..... ॥ १७ ॥

इत्थं स्तुत्वा पुनः स्तुत्वा पादयोश्च पनः पुनः ।
निपत्य च निपत्यासौ वाष्पधाराभिषेचितः ॥ १८ ॥

पुनः पुनः समुथाय ववन्दे दैवतोत्तमम् ।
रूपसंहरणार्थाय प्रार्थयामासे भीतवत् ॥ १९ ॥

आत्रेय उवाच

दृष्टं परं स्वरूपं ते श्रीराम करुणानिधे ।
अतः परं चक्षुषी मे दृष्टुमेतन्न शक्नुतः ॥ २० ॥

कोटिसूर्यप्रभाधारचाकचक्यप्रभासुरे ।
चरणाञ्जुष्टनखरे मीलतोमम चक्षुषी ॥ २१ ॥

तस्मादिदं संहर नाथ पूर्ववत्तदेव मे दर्शय राम रूपम् ।
शान्तं स्वसाकेतपुरीगृहस्थं प्रमोदलीलारसरञ्जितं च ॥ २२ ॥

श्रीराम उवाच

मा मेरिदं करुणया मम दृष्ट्वास्त्वं रूपं व्यतीतगुणसंसृतिकालभायम् ।
नातः परं तव मुने भविता ग्रवाहो मन्त्रित्यधामनि पुनः सततं रमेथाः ॥ २३ ॥

ब्रह्मोवाच

द्वित्युक्त्वा देवदेवेशो रामस्त्रैलोक्यसुन्दरः ।
तथैवासीत् प्रथमवत् स्वर्णसिंहासनस्थितः ॥ २४ ॥

य एतां रामचन्द्रेण गीतामात्रयसंनिधी ।
संहितां पाठते मर्त्यस्तं देव कृपयेत् स्वयम् ॥ २५ ॥

द्वुर्वाससंश्च संवादं रामस्य च प्रभोरिमम् ।
योऽधीयीत द्विजः प्राज्ञः स ज्ञानी भवति ध्रुवम् ॥ २६ ॥

भक्तिमान् भक्तिवृद्धिं च लभते नात्र संशयः ।
तथा कर्मफलं दिव्यं सदद्योः प्राप्नोति मानुषः ॥ २७ ॥

धर्मार्थिकाममोक्षार्थी पुरुषार्थस्तथा लभेत् ।
विस्तृतोऽष्टादशाध्यायैः प्रबन्धोऽयं महामखः ॥ २८ ॥

नैतत्प्रकाश्यमप्राज्ञे रामभक्तिविवर्जिते ।
शास्त्रं श्रीरामगीताख्यं दिव्यं सर्वोपरि स्थितम् ॥ २९ ॥

पठनीयं प्रयत्नेन श्रीरामेभक्तिमिच्छता ।
परब्रह्मणि सर्वेशो सर्वोपास्यशिरोमणी ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे श्रीरामात्रेयसंवादे
आत्रेयबोधितश्रीरामगीतायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
समाप्तेयमष्टादशाध्यायो श्रीरामगीता ॥

षड्विंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

मुनेर्निर्बन्धमाज्ञाय वियोगासहने पुनः ।
रामः प्रोवाच करुणो भगवान् भक्तवत्सलः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

मम नित्यं परं धाम प्रमोदवनमुत्तमम् ।
अत्रैव विहरिष्यामि नृणामव्यक्तमङ्गुतम् ॥ २ ॥

अन्तर्हिते मयि ततो निजधामिन महामुने ।
अनुयास्यन्ति मामेव सर्वे श्रीलक्ष्मणादयः ॥ ३ ॥

साकेतपुरसंस्था ये ये च कोमलदेशगाः ।
 प्रमोदवनसंस्था ये ये च रत्नाद्विवासिनः ॥ ४ ॥
 मल्लीलास्थानसंस्था ये ये च श्रीचित्रकूटगाः ।
 ते सर्वे नरनार्यश्च पशुपत्यन्त्यजाअपि ॥ ५ ॥
 पिपिलिका मक्षिका या दंशाश्च मशकादयः ।
 जन्तवः स्थूलसूक्ष्मादद्या योगिनो ब्राह्मणा अपि ॥ ६ ॥
 सर्वे चतुर्भुजा भूत्वा व्याधव्याघ्रादिका अपि ।
 अनुयास्यन्ति मामेव क्रीडन्तं निजधामनि ॥ ७ ॥
 प्रमोदवनलीला च नित्यान्तहितमेष्यति ।
 प्रमोदवनमेतत्त्वं अन्तर्भावपरांश्रियम् ॥ ८ ॥
 स्थास्यति क्षमातले नित्यं मत्पदाङ्गैनूपावनम् ।
 प्रमोदवनकेलीश्च तथा साकेतलीलितम् ॥ ९ ॥
 तथा' सरयूतटे रम्ये नित्यं रासे च खेलितम् ।
 अवतारचरित्राणि नित्यानि चरितानि नः ॥ १० ॥
 श्रद्धया भक्तिभावाभ्यां कीर्तयिष्यन्ति ये जनाः ।
 तेषां कालभयं नैव भविष्यति कदाचन ॥ ११ ॥
 स्थानानि ये च द्रष्ट्यन्ति मल्लीलाभवनानि च ।
 प्रमोदवनरत्नाद्विप्रभूतीनि पदानि च ॥ १२ ॥
 ते यास्यन्ति नराभक्ति स्नानदानार्चनादिभिः ।
 अयोध्यादर्शनेनूणां पलायन्तेऽघकोटयः ॥ १३ ॥
 रामकुण्डे नरः स्नात्वा तथा दशरथोदके ।
 स्नात्वा दशरथस्थाने तस्य सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १४ ॥
 अश्वमेधस्थलीं दृष्ट्वा दृष्ट्वावेदिस्थलीं पुनः ।
 कोटिजन्मकृतं पातं ध्रुते नात्र संशयः ॥ १५ ॥
 प्रमोदविष्णुं दृष्ट्वा गत्वा कुञ्जरहस्यके ।
 सहजाया वने स्नात्वा नरो मदयोगमाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 रत्नाद्वि त्रिः परिकम्य कुत्वोत्सवमुदारधीः ।
 वैशाखेभोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यं न गण्यते ॥ १७ ॥
 चतुर्विशतिसंख्यानि वनानि मम यानि च ।
 श्रावणे तानि पश्येत ह्यपुनर्जन्मसिद्धये ॥ १८ ॥

एवमेतानि तीर्थानि शुभानि सुखदानि च ।
न गच्छेन्मम भक्तो यस्तं च नित्यं त्यजाम्यहम् ॥ १९ ॥

मम पादतलस्पशज्जातानि धरणीतले ।
बहूनि खलु तीर्थानि पावनानि विशेषतः ॥ २० ॥

नामभिस्तारयिष्यामि जनान् मद्भक्तिसंयुतान् ।
कर्मभिर्भृत्यर्भावैः सेवया भजनेन च ॥ २१ ॥

नाहं च सुलभः कापि कदाचिलोकजन्मिनाम् ।
इच्छयामद्भक्तिलाभात् कुर्वन्ति सुलभं च माम् ॥ २२ ॥

सोऽहमन्तर्हितोभूत्वा नित्यभाव्यां निजां तनुम् ।
स्थास्यामि तेषां चित्तेषु ये मे प्रियतमा जनाः ॥ २३ ॥

त्वं च मे दर्शितं नित्यं स्वरूपं सर्वदा स्मरन् ।
उन्मत्तवद्भावयुक्तो भवस्वात्रेय भूतले ॥ २४ ॥

मम स्थानेषु पुण्येषु प्रमोदविपिनादिषु ।
रत्नाद्रे रूपत्यकासु दिव्यश्रीनजभूमिषु ॥ २५ ॥

आभीरराजग्रामेषु दिव्येषु ममधामेषु ।
पुण्यलीलावटस्थाने सरयूपुलिनेषु च ॥ २६ ॥

तिलोत्तमासरित्संगे सरयूपुण्यभूमिषु ।
पूर्वपञ्चमयोर्मध्ये दक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥ २७ ॥

अयोध्याद्यकोट्योश्च मातृवात्सल्यभूमिषु ।
कौमारलीलास्थानेषु सरित्कुञ्जदरीषु च ॥ २८ ॥

कैशोरकेलिस्थानेषु मम नामगणं जपन् ।
मद्भावभक्तियुक्तात्मा सहजाभावतत्परः ॥ २९ ॥

सहजां नित्यमाराध्य मामेव फलमाप्नुवन् ।
आत्रेय सुमहायोगिन् न य कालं तपश्चरन् ॥ ३० ॥

तीव्रेण मम भावेन मामेव त्वमवाप्स्यसि ।
न ते बाधिष्यते ब्रह्मन् दुःसहो विरहो मम ॥ ३१ ॥

आगामिनि तु योगोन्द्र कल्पे सारस्वताभिधे ।
मन्त्रित्यलीलासम्बन्धमवाप्स्यसि ततः क्रमात् ॥ ३२ ॥

सहजायाः सखी काचिच्चन्द्रचूडा भविष्यसि ।
यस्याशच्चूडांगतश्चन्द्रः सुखमिष्यति मीरते ॥ ३३ ॥

‘एवं न ते मद्विश्लेषो भविष्यति महामुने ।
वंशस्थां ऋषयः सर्वे वेदरूपा न संशयः ॥ ३४ ॥

ते यूयं मत्प्रियतमाः सर्वेनुनिजना भुवि ।
प्राप्तावतारास्तपसा मामेव समवाप्त्यथ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामाज्ञां समनुप्राप्य मुनिरत्रेस्तनूजनिः ।
कृताभिवन्दनस्तेन श्रीमता विश्वमूर्तिना ॥ १ ॥

प्रणम्य तं चाथ मुहुरशिलष्य च मुहुर्मुहुः ।
व्यलप्य च मुहुर्योगी गलद्वाषपनिषेचितम् ॥ २ ॥

प्रयास्यन् स्वाश्रमपदमिदमुच्चैः समुज्जगौ ।
चतुःश्लोकीं रामगीतामात्रेयमुनिवर्णिताम् ॥ ३ ॥

जय जय रामचन्द्र तव भक्तिरन्तगुणा-
परमफलात्मिका जयतु मे हृदि नित्यमसौ ।

प्रमुदवनन्नजाधिपभवन्तमिहेन्दुमुखं
द्विविदिविदृक्चकोरयुगलेनपिवामि सदा ॥ ४ ॥

तव सहजाप्रियाचरणपद्मपरागभरैरह-
मभिषिक्तदिव्यतनुरश्रुकलाच्छ्रितदृक् ।

अनुसवमञ्जलोचन भजे भवतोः सविधं-
विधिशिवनारदादिपरिवाकमलभ्यतमम् ॥ ५ ॥

अपि हृदयेशशोषविधिशक्तशिवादिषु-
यत्किमपि कलांशमात्रमहसां विभवो जयति ।

स इह तव प्रमोदविपिते पशुपालवधू-
पदकमलौर्विमर्दितद्रवस्फुट्यावरसैः ॥ ६ ॥

जयतु सदैव भक्तमनुजेषु भवत्करुणा भवजल वीचिलोलितमनः ।
सुविषैर्विषयैर्भवति यथा प्रपत्तिरपि ते
पदपञ्च्जयोरसुलभंनन्ततप सां प्रचयेन विभो ॥ ७ ॥

इति गानमसी कृत्वा मुनि. प्रणयविह्वलः ।
श्रीरामपदयोन्यस्य हृदयं स्वाश्रमं यथौ ॥ ८ ॥

रामस्य गुणसंदोहं गायत् कौमारकादिषु ।
तदेव संस्मरन्नित्यं रूपं भुवनमङ्गलम् ॥ ९ ॥

चरित्राणि गृणन्नुच्चैः प्रियाणि सरसानि च ।
रामलीलारसोन्मत्तो मन्मनास्तृणवज्जगत् ॥ १० ॥

नन्दिग्रामे गोकुले च सुखितस्यालये तथा ।
सौगन्धिगिरौ रत्नाद्रौ प्रमोदवनमण्डले ॥ ११ ॥

श्रीमज्जनकपुर्यां च चित्रकूटे महागिरौ ।
उदयानेषु च दिव्येषु भरतादिस्थलेषु च ॥ १२ ॥

श्रीलक्ष्मणस्य चावासे ब्रह्मावत्ते तथैव च ।
रामक्रीडामनोज्ञेषु स्थानेषु विविधेषु च ॥ १३ ॥

रामचन्द्रं ध्यायमानो व्यचरन्मूर्खमत्तवत् ।
तत्र तत्र महर्षीणां मण्डलेषु वदत्सु यः ॥ १४ ॥

शृण्वानो रामचरितं प्रमत्तवदधूर्णत ।
वर्षवातातपक्लेशान् सहमानस्तपोनिधिः ॥ १५ ॥

पुण्यं पापं सुखं दुःखं शापं चानुग्रहं तथा ।
जयाजयादिकं चैव लाभालाभादिकं तथा ॥ १६ ॥

तुल्यमेतन्मन्यमानो ज्ञानवैराग्यबृंहिताम् ।
रामभक्ति प्रकुर्वाणः श्रुतश्रोतव्यपारगः ॥ १७ ॥

न्यवतंतं स सर्वेभ्यो धर्मेभ्यः सर्ववर्जितः ।
यावत्सारस्वतं कल्पं मुनिवेशमुपाश्रितः ॥ १८ ॥

कल्पे सारस्वते प्राप्ते रामचन्द्रसोत्सुकः ।
ततः स भविता योगी चन्द्रचूडाहृष्या सखी ॥ १९ ॥

एवं वेदर्षयः सर्वे भवितारः सखीपदम् ।
श्रीरामकृपया प्राप्तं रसभोगफलात्मकम् ।
दुर्लभं भुवनेष्वन्यैर्देवदानवमानवैः ॥ २० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

एवं वसिष्ठो भविता वसिष्ठा नाम या सखी ।
 चन्द्रं येथा चकोरो हि द्रव्यते युगलं घपुः ॥ १ ॥

अहर्निशं तु पार्श्वस्था चामरव्यजनादिभिः ।
 सेवयिष्यति सम्प्रीत्या सहजारामचन्द्रयोः ॥ २ ॥

कौण्डिन्यो मुनिशार्दूलः प्रेमोर्जितमहोदयः ।
 लभ्यते सहजारामसहजानन्दपात्रताम् ॥ ३ ॥

वामदेवो महायोगी मनोऽभिलिखितं वरम् ।
 प्राप्त्यति श्रोरामहिता वामा नाम सखीपदम् ॥ ४ ॥

वामभावं शिक्षयन्ती स्वाधीनपतिका प्रिया ।
 प्रेणः कौटिल्यविषये निपुणा भावभूषिता ॥ ५ ॥

याज्ञवल्क्यो महायोगी श्रुतिसार रहस्यवित् ।
 याज्ञवल्क्या सखी नाम भविता रामकेलिनी ॥ ६ ॥

पयःसारदधिक्षीरनवनीतघृतादिकम् ।
 समर्पयन्ती युगलं नित्यं पर्यचरिष्यति ॥ ७ ॥

भारद्वाजो मुनिश्रेष्ठो भक्तिभूषणभूषितः ।
 भविता प्रमोदवने भारती नाम तत्सखी ॥ ८ ॥

कवितां या शिक्षयन्ती सहजायै तु शैशवे ।
 येन प्रवीणतां याति रामलीलाविनोदिनी ॥ ९ ॥

वात्स्यायनो मुनिर्देवः शृङ्गारसपोषकः ।
 भरतश्च कलाकान्तो भवितारी सखीपदम् ॥ १० ॥

कला कलावती चैव तयोः सर्वकलागुरुः ।
 व्यासश्च भविता रामसखी प्रेमविचक्षणा ॥ ११ ॥

शमादिभिरुपायैर्या मानं मोचयितुं क्षमा ।
 रामलीलागुणालापपूर्वस्मरविवर्धिनी ॥ १२ ॥

श्रीसखी वासिनी नाम व्रजलीलारसोत्सुका ।
 शुकश्च सुखदा नाम भविता श्रीप्रियासखीः ॥ १३ ॥

१सर्वोपायेन या नित्यं तयोः प्रणयसंगमम् ।
 वाञ्छन्ती कुञ्जदेशेषु पृष्ठपतल्यं तनोति वै ॥ १४ ॥

१. नास्ति-बड़ी० ।

अगस्त्यो नाम योगीन्द्रो रामभक्तिप्रभावतः ।
 अगस्त्या नाम कुञ्जस्था भविता सत्सखी तयोः ॥ १५ ॥
 यथा प्रसादितं नित्यं ब्रजस्थीणां मनोजलम् ।
 दृष्ट्वापराधे कान्तेऽपि रामेसर्वगुणाकरे ॥ १६ ॥
 गीतमो मुनिरभ्यर्थ्य तपसा परमेश्वरम् ।
 तत्प्रसन्नेन रामेण मालाकारीपदं ब्रजे ।
 लब्धवा श्रीरामसहजां वैजयन्तीसमर्पिणी ॥ १७ ॥
 आंगिरसो महायोगी सहजारामसन्निधी ।
 आङ्गी नाम सखी रम्या भविता वैत्रधारिणी ॥ १८ ॥
 माण्डव्यो नाम योगीन्द्रो महावैखानसार्चितः ।
 भविता मण्डनी नाम सखी श्रीराममण्डनी ॥ १९ ॥
 आर्थवर्णो महायोगी भविता सहजासखी ।
 व्यजने चैव ताम्बूले महावैदग्ध्यभूषिता ॥ २० ॥
 वत्स्यो नाम मुनिश्रेष्ठः श्रीरामकृपया पुनः ।
 भविता वत्सला नाम सखी वात्सल्यको विदा ॥ २१ ॥
 बौधायनश्च गार्यश्च भवितारी सखीयुगम् ।
 एका दर्पणधारिणी परा पानीयपायिका ॥ २२ ॥
 आपस्तम्बो मुनिश्रेष्ठः पाककारी भविष्यति ।
 सूपौदनादिसम्भारे श्रीरामप्रभुसेविनी ॥ २३ ॥
 शाण्डिल्यो भगवान् नित्यं भगवद्भक्तिभावतः ।
 कुञ्जस्था शाण्डिला नाम सत्सखी भविता तयोः ॥ २४ ॥
 कठकौथुमकौशीतिमादिसांख्यायनादयः ।
 सर्वे पृथक् पृथग् जाताः सख्यः श्रीरामसन्निधी ॥ २५ ॥
 असंख्याता मुनिश्रेष्ठाः सख्य एव न संशयः ।
 यथाधिकारं लब्धारः सखीस्थानानि चैतयोः ॥ २६ ॥
 एषा हि परमा मुक्तिर्यल्लीलापदसंगमः ।
 अर्वाक् पदं ततः सर्वं ब्राह्मक्षरमव्ययम् ॥ २७ ॥
 सर्वेऽप्यानन्दसंदोहास्तत एव विनिर्गताः ।
 विश्रामस्थानमेकं तं निःसीमानन्दवत्पदम् ॥ २८ ॥
 मात्रानन्दरतानां तु तत्लोकप्राप्तिरिप्सिता ।
 महानन्दरता भक्ताः प्राप्तुमहन्ति तत्पदम् ॥ २९ ॥

श्रीरामाख्यं परं प्राप्य फलभूमानमव्ययम् ।
 शुद्धभक्त्या परिप्राप्य नासव्यान्तरमिष्यते ॥ ३० ॥
 श्रीरामेति च रामेति रमापतिमुदीरयन् ।
 श्रीरामसन्निधी भक्तो मोदते नात्र संशयः ॥ ३१ ॥
 हृति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसम्वादे उत्तरखण्डेऽष्टा-
 विंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनंत्रिशोऽध्यायः

भुशुण्ड उवाच

दुवासिसि मुनिश्रेष्ठे गते स्वाश्रममुत्तमम् ।
 किं कृतं रामचन्द्रेण तद्वदस्व मम प्रभो ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच

प्रतिहारिपदे आत्रा नियुक्तस्तद्वयतिक्रमात् ।
 भीतवल्लक्ष्मणः प्राह प्रणतो रामसंनिधी ॥ २ ॥

लक्ष्मण उवाच

भगवन् सर्वदेवेश स्वच्छायावशगो हरिः ।
 आदिमूर्तिस्त्वमेवासि कालस्थापि नियोजकः ॥ ३ ॥
 एतन्मे दर्शितं रूपं कृपयैवातिभीषणम् ।
 प्राय एतद्वयेनैव वशगास्ते सुरासुराः ॥ ४ ॥
 कोऽसी द्वितीयः कालात्मा भीषणो भीमविग्रहः ।
 पाचको भवदन्नस्य भवान् भोक्तेव लक्ष्यते ॥ ५ ॥

किं चैकं प्राथंयाम्यद्वा करुणाजलधावपि ।
 त्वयि सर्वकलाधीशे आतर्यपि भयानके ॥ ६ ॥
 त्वया प्रतीहार्यपदे नियुक्तस्तद्वयतिक्रमात् ।
 सापराधोऽस्मि संवृत्तस्तेन दण्डयोऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ७ ॥
 दण्डनीयतमो लोके प्रभुणा करुणेन वा ।
 सापराधो दासजन इत्याज्ञा नृपशासने ॥ ८ ॥

त्वमेव जगतां नाथः सागसां दण्डकारकः ।
 तेन मां दण्डय स्वामिन् सागसं ते व्यतिक्रमात् ॥ ९ ॥
 इत्येवं प्रार्थितो रामो लक्ष्मणेन विशेषतः ।
 प्रोवाच करुणः श्रीमांलीलाकारणमानुषः ॥ १० ॥

श्रीराम उवाच

असौ यः सेवकः कालो मदाज्ञापरिपालकः ।
 मया सह स्वकार्यार्थं प्रभुणा मन्त्रयन् स्थितः ॥ ११ ॥
 स एषो मम भोगार्थं त्रैलोक्यं पाचयन् प्रभुः ।
 करोति सर्वभोगार्थं महां फलसमर्पकः ॥ १२ ॥

तेन सम्मन्त्रयन् कार्यं भीषणेनातिभीषणः ।
 दृष्टस्त्वया लक्ष्मणेत्थं मा भैः संश्रद्धितोऽसि मे ॥ १३ ॥
 मदीयनित्यलीलायां नित्यमेव सुसंगतम् ।
 मदीयन्नातरं पूर्णं मद्वत्सर्वगुणोत्करैः ॥ १४ ॥

प्रतीहार्याद्विविक्षिकान्तो नैव दण्डयोऽसि मे सखे ।
 लोलाकालक्रमेणैव सर्वं सम्पादयमेव च ॥ १५ ॥

प्रमोदवनलक्ष्मीश्च प्रकाशयति भूतलम् ।
 कृतानि देवकार्याणि रक्षिता वेदराशयः ॥ १६ ॥

रक्षितश्च परोधर्मो गोवैष्णवद्विजन्मनाम् ।
 रक्षिताश्च मखा नित्या रक्षिता मम मूर्तयः ॥ १७ ॥

प्रवृत्तो भक्तिमार्गश्च कर्मज्ञानोपबृहितः ॥ १८ ॥
 नातः परं न करणीयमात्रं त्रैलोक्यरक्षा विहिता समंतात् ।
 प्रमुद्वनं धाम परं व्रजामः समस्तमर्वाण्यत एतदस्ति ॥ १९ ॥

अव्यक्तमुच्चैः परमं पदं तदन्नत्रानिशं तात वयं रसासः ।
 अव्यक्तरूपाभिरपारलीलासुशक्तिभिर्नित्यविलासिनीभिः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभूशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
 एकोनन्त्रिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

त्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति श्रुत्वा प्रभोर्वक्यं लक्ष्मणो भ्रातुरोजसः ।
हर्षदैन्यावेगचिन्तासमाविष्टो बभूव ह ॥ १ ॥

अहो वर्यं गमिष्यामः प्रमुद्दनमनुत्तमम् ।
यदानन्दस्य मात्राभिरूपजीवन्ति लोकगाः ॥ २ ॥

इति हर्षो बभूवास्य श्रुत्वा प्रियसुहृद्वचः ।
अहो अतः परं कासावयोध्या सरयूतटम् ॥ ३ ॥

क रत्नाद्रिसुखं कासौ प्रियभातुसुहृत्पदम् ।
कैतच नगरीसौख्यं ब्रह्मादिसुरदुर्लभम् ॥ ४ ॥

केतत्प्रभोः इयाममणीन्द्रमेचकं दृश्यं वपुः प्रेमजुषा दृशा भग्नैः ।
क्षानन्द एष प्रियसंगजातः संदर्शनाद्यो जनकात्मजायाऽ ॥ ५ ॥

इति दैन्यं महज्ञातं लक्ष्मणस्यापि चेतसि ।
भ्रातुः प्रियस्य लीलानां ज्ञातुः पारञ्जतस्य च ॥ ६ ॥

आवेगश्च महान् जातो भीरोर्विश्लेषदुःखतः ।
चिन्ता च महती जाता लीलादर्शनकारणात् ॥ ७ ॥

लीलारसः प्रियो यस्माल्लक्ष्मणस्य प्रियात्मनः ।
नित्यं जनकजारामरम्यरूपरसस्पृहः ।

दुर्मना इव संजातो भातुः स्वे दण्डकारिणः ॥ ८ ॥

एवं दुर्मनसं वीक्ष्य लक्ष्मणं प्राणसम्मतम् ।
रामचन्द्रः प्रसन्नात्मा प्रोवाच रुचिरं वचः ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच

दण्डोऽभियाचितोऽहृतैव त्वयैन्द्रारिनिषूदन ।
तेनैतदगदितं तात कथं वृत्तोऽसि दीनवत् ॥ १० ॥

न मया दण्डनीयस्त्वं प्राणस्यापि व्यतिक्रमात् ।
को दण्डयः को दण्डयिता सर्वथैकये द्वयोरपि ॥ ११ ॥

आवयोर्नैव भेदोऽस्ति त्वमक्षरमहं परः ।
शेषः संकर्षणः साक्षाद्वदशो मेदिनीधरः ॥ १२ ॥

शौषरूपः परिक्रतो भाष्यकर्ता मदाग्ने ।
आचार्यः परमो लित्यो वैष्णवप्रियकारकः ॥ १३ ॥

सवितारमूलहृते ईश्वरः प्रकृतेः परः ।
त्वया विना त्वं चैवाहं लीलासु पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥

त्वं साक्षात्पुरुषो विष्णुनिश्चन्तोऽहं त्वया विभो ।

सूजस्यवसि भूतानि हंसि कालो दुरासदः ॥ १५ ॥

अहं कदाचिद्विटपत्रशायी स्वाङ्गुष्ठपादास्वदने रसज्ञः ।

माङ्गल्यकाश्रीजननीपयोऽर्थे रुदन् रमे बालमुकुन्दनामा ॥ १६ ॥

कदाचित् प्रमोदाटवीकुञ्जभूमौ समुद्ध्रासिरत्नाद्रिभूगत्वरस्थः ।

रमे रामनामा सदारामकुञ्जे स्वयम्भूः स्वयं शक्तिलक्ष्मीपरीतः ॥ १७ ॥

कदाचिद्विमे चित्रकूटान्तराले शिलां स्फाटिकां तामधिश्रित्य तिष्ठन् ।

प्रियानेत्रलास्यानुकारीणि पश्यन् कृपापूर्णदृष्ट्या कुरञ्जीकुलानि ॥ १८ ॥

एत्य कदाचिद्विक्षिणमधुरां कृष्णातटेऽधिगोवद्धनगिरि ।

ताम्रपर्णीसागरसंगमविप्रसखैर्मुनिभिश्चरन् रमामि ॥ १९ ॥

त्वं करोष्यवतारार्थं गोद्विजधर्मपालनम् ।

असुराणां निरसनं मम सौख्यविशारदः ॥ २० ॥

तस्मात्कालत्रयेऽपि त्वं न मे कोपश्य भाजनम् ।

किंतु द्विर्भाषणं कुर्वे नाहं लक्ष्मण किंचन । २१ ॥

नियुक्तस्त्वं प्रतीहार्ये तद्व्यतिक्रमकारणात् ।

न दण्ड्यसे चेन्मयका मर्यादा मे विनङ्गत्यति ॥ २२ ॥

इति लोकजने वादो भविता वेदविप्लवी ।

तेन लीलातिरोधानं मम दण्डो भविष्यति ॥ २३ ॥

कस्मात्त्वं विमना जातो दुर्मनाश्चिन्तयाकुलः ।

आविग्नो मूढवद्भ्रान्तो विरहातुरभीरवत् ॥ २४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिशोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

दृष्टाते विविधा लीला: समस्तरससंगताः ।

रसो नाम भवद्वूपं ब्रह्मवेदं न संशयः ॥ १ ॥

शृङ्गारवीरकरुणारौद्राद्यास्तस्य चात्मयम् ।

एकस्य चापि नित्यस्य स्थायिनश्चित्सुखाकृतेः ॥ २ ॥

अन्तःकरणवृत्तीनां भेदतस्तस्य वै भिदा । १
 त्वं शृङ्खारी परानन्दरूपिणी सहजामनु ॥ २ ॥
 प्रमोदविपने चैव चित्रकूटे मनोहरे ।
 कोटिकन्दर्पंसुभगः क्रीडसे त्वं रमायुतः ॥ ४ ॥
 एतदर्थमेव भुवि प्रकटोऽभूः सनातनः ।
 सहजानन्दिनी चापि प्रमोदवनसुन्दरी ॥ ५ ॥
 अनेकरूपिणी भूत्वा त्वां वै रमयति प्रभो ।
 सोऽयं लीलारसानन्दो दृढतां समुपागतः ॥ ६ ॥
 तस्य साक्षी त्वं ब्रह्म त्वत्प्रकाशमयोऽक्षरः ।
 तत्र तत्र नियुक्तोऽहं त्वया रमणकोविद ॥ ७ ॥
 तत्तद्रूपमुरीकृत्य लीलापरिकरोऽभवम् ।
 अहं रसालविपिने रसालद्रुमवाटिका ॥ ८ ॥
 अशोकविपिने चाहमशोकद्रुमवाटिका ।
 तन्मञ्जरीमधुकराः पल्लवाश्चारुणप्रभाः ॥ ९ ॥
 शीतलः सुरभिमन्दः समीरशचन्दनस्पृशः ।
 कीरकोकिलकेक्याद्याः पक्षिणो मधुरस्वराः ॥ १० ॥
 ऋतवस्ते वसन्ताद्याशचन्द्रचन्दनचन्द्रिकाः ।
 अहं सर्वस्वरूपेण त्वन्नियोगादिहाभवम् ॥ ११ ॥
 स कथं तव विश्लेषं सहिष्ये रघुपुङ्गवः ।
 पूर्वमाचान्तममृतमधुना विषमुल्वणम् ॥ १२ ॥
 आत्रमिष्यामि भगवन् त्वद्विग्नोऽहं ततः प्रभो ।
 सर्वं जानाति भगवान् कार्याकार्यविवेचनम् ॥ १३ ॥
 वीरश्चापि भवानक्षणो रददात्परमां मुदम् ।
 वैश्वामिन्ने यज्ञवाटे तथा भागवसंगमे ॥ १४ ॥
 सुबाहुमथने चापि सहस्रामरूपधृक् ।
 लङ्घायां राक्षसहती वीरो भूत्वा व्यरीरमः ॥ १५ ॥
 राक्षसेन्द्रमहोदण्डतरङ्गगणमाजिते ।
 सिन्धोमर्धे दुर्गमे त्वां न व्यमुच्चमहं कचित् ॥ १६ ॥
 अहं वाणाधनुश्चैव रथः पत्तिर्हयास्तथा ।
 कंबलः कवचं चापि तत्र तत्राभवं ह्यहं ॥ १७ ॥
 स कथं मोक्षुमिच्छेयं तव सार्थं रमापते ।
 किमर्थं तादृशो स्वादे पूर्वमस्मि नियोजितः ॥ १८ ॥

नियोजितश्वेतप्रभुणा न वियोज्योऽस्मि सम्प्रति ।
 तस्मात् द्वं भ्रातः स्फुट्टीव च मामकम् ॥ १९ ॥
 विशीर्णन्ति ममाङ्गानि तापश्चापि प्रजायते ।
 शून्या दिशः प्रपश्यामि न विन्दामि धृतिं हरे ॥ २० ॥
 प्रत्यङ्गं ज्वलति वपुर्मदीयमङ्गं स्मारं स्मारमतिविसद्यमेतदुच्चैः ।
 अग्रे भावं न भवन्नागतंमे कीदृग्जातं देहजं दुःखमस्तमहम् ॥ २१ ॥
 एतत्तेज्जुचिं राम भक्तेमें दुःखदशानम् ।
 तदथशनिपातोत्थवेदना मे दिवानिशम् ॥ २२ ॥
 दूरादेव वितर्क्यामि भवतः संयोगं यत्सुखं-
 यादृग्विस्तृतमस्ति निस्तुलतरं भक्तानुभूत्यास्पदम् ।
 दुःखं चापि तु तादृगेव भविता विस्तारि सर्वोत्तम-
 प्रेमोत्थं खलु कोटिजन्मनिबहैर्भोग्यं यदैकक्षणे ॥ २३ ॥
 तदहमिह सहिष्ये नैव मत्तः कदाचित्-
 परममशनिपाताञ्चापि काठिन्ययुक्तम् ।
 वितर रघुपते हा राम कारुण्यकोणां-
 दृशमसदृशं तां पापसंघातहर्त्रीम् ॥ २४ ॥
 सर्वथा दण्डनीयोऽहमपराधे महत्यथ ।
 चरणाम्भोजसंसर्गादत्रापि त्वपयातु नः ॥ २५ ॥
 अस्तु नाथ महान् दण्डः संगतस्यैव मे त्वया ।
 असंगतस्य तु स्वामिन् महानन्दोऽपि मास्तु मे ॥ २६ ॥
 पशुपक्षिलतागुल्मवृक्षादिजनिमाङ्गुयाम् ।
 तत्र तत्र भवेयं ते चरणाम्भोजसंगमी ॥ २७ ॥
 प्रमोदवनलीला च दृष्टा संसर्यतेऽधुना ।
 तत्रैव देहि रामेन्दो यां कांचिज्जनिमद्भूताम् ॥ २८ ॥
 प्रमोदवनलीला चे दृष्टा प्रेमाङ्गुरस्पृशी ।
 उच्चैर्वितर संस्थानमधी वापि प्रवेशय ॥ २९ ॥
 न पुनस्तव विश्लेषो भूयान्मम मनागपि ।
 वज्ञादपि ह्यसहां यदात्मपातादपि द्रुतम् ॥ ३० ॥
 सर्वमस्तु प्रभो दण्डाद दुःखं परमदुःसहम् ।
 मा ते लीलोपसंहारो भवतु श्रीरमापते ॥ ३१ ॥
 लीलैवहि ममाधारो लीलैव मम जीवनम् ।
 लीलैव मम सर्वस्वं लीलैव मम लोचनम् ॥ ३२ ॥

मच्छरीरसुरक्षायै लीलारक्षा विधीयताम् ।
 लीलाभावे महदुःखं मम राम भविष्यति ॥ ३३ ॥

तुलसीमालिका नाम चरणाम्बोजचिन्तनम् ।
 नित्यं लीलारसानन्द एतद्वक्त्स्य जीवनम् ॥ ३४ ॥

धनुर्वाणाङ्किततनू राममन्त्रं सदा जपन् ।
 तव लीलारसानन्दी भूयासं नित्यमीश्वरा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
 एकांत्रिशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

✽

द्वार्त्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रीमत्संकर्षणाख्यस्य लक्ष्मणस्य वचस्त्वदम् ।
 आत्मा विक्लिवतं श्रुत्वा प्रोवाच सहजापतिः ॥ १ ॥

श्रोराम उवाच

नाभावो मम लीलानां लक्ष्मण कापि विद्यते ।
 कालमायागुणादीनामस्पृश्योऽहं निरूपितः ॥ २ ॥

मद्रूपं नित्यमेवेदं यदद्यद् भक्तैः प्रतीयते ।
 तथैव मम लीलानां नित्यता विनिरूपिता ॥ ३ ॥

मया च तव विश्लेषो न कदाचन विद्यते ।
 पुरुषोत्तमसंज्ञं तल्लीला वै शिष्यभोगिना ॥ ४ ॥

द्विविधा मम सा लीला ज्ञेया नित्यापि लक्ष्मण ।
 प्रकटाप्रकटा चापि कालमायागुणातिगा ॥ ५ ॥

पूर्ववितारकालीना तिरोभूता परा मयि ।
 अहं हि सहजानन्दी प्रमोदवनकेलिभृत् ॥ ६ ॥

निमित्तं किञ्चन प्राप्य भक्तसम्पालनादिमत् ।
 युक्तो लीलापरिकरैः प्रादुर्भूय प्रदर्शये ॥ ७ ॥

सहजाकेलिरसिकं निजरूपं मनोहरम् ।
 मयेवाहं तिरोभूय तिष्ठामि प्रथमं सखे ॥ ८ ॥

ततो महन्महिनोऽहं मत्स्वरूपाच्चिदात्मनः ।
 आविर्भवामि लोकानामभ्युद्धरणहेतवे ॥ ९ ॥
 आत्मानाहं निजात्मानं विसृजामि निजात्मनः ।
 अहमेव ममाधारो निलयश्चाहमेव हि ॥ १० ॥
 मयैव मत्परिच्छेदो निश्चयेन विभाव्यते ।
 तदाकालश्च देशश्च स्वरूपं च मदात्मकम् ॥ ११ ॥
 कोसलाख्यं पुरं नित्यं कोटिकल्पावसानगम् ।
 कालस्यापि च कालोऽहं यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ १२ ॥
 भवांश्च न स्वस्वरूपं वेद मत्प्रेममोहितः ।
 मत्परोक्षे निजैश्चयं प्रकाशयसि लक्ष्मण ।
 मयि स्थिते मम प्रेमसुधासिन्धौ निमज्जसि ॥ १३ ॥
 भवांश्च हनुमान् वीरो लक्ष्मीः प्रद्युम्न एव च ।
 अनिरुद्धश्च भगवान् अमी ईशाः पृथक् पृथक् ॥ १४ ॥
 मयि स्थिते न वः शक्तिरभ्युपैति प्रकाशताम् ।
 पुरुषोत्तम ता सेयं मम सर्वोत्तमाकृतेः ॥ १५ ॥
 अक्षरं चापि यद्ब्रह्म कालमायातिगं बृहत् ।
 तदेतन्मत्प्रकाशत्वात् स्वातन्त्र्यमिहार्हति ॥ १६ ॥
 लीला सृष्टिविलासित्वं स्वातन्त्र्यं नाम कीर्तितम् ।
 अक्षरस्य द्विधा भावः प्रकृतिः पुरुषश्च सः ॥ १७ ॥
 ज्ञानमार्गं उपास्यं यत् स्वरूपं तन्निगद्यते ।
 न तस्यलीलाकारित्वं मदावेशेन तु स्फुटम् ॥ १८ ॥
 अहं च त्वामधिष्ठाय क्रीडामि पुरुषोत्तमः ।
 प्रकाश्चैव सूर्यश्च यथैवाव्यभिचारिणी ॥ १९ ॥
 त्वयैवाव्यभिचारेण तथैवाहं प्रतिष्ठितः ।
 दृश्यसे मदभिन्नोऽपि त्वं भिन्नइवलक्ष्मण ॥ २० ॥
 सेयं लीलाश्रया शक्तिर्मैव विनिरूप्यताम् ।
 अयमज्ञानजो मोह इतरेषु विभाव्यते ॥ २१ ॥
 ये जीवा मम मायाभिर्मोहिता अज्ञसंज्ञकाः ।
 न तु त्वपि महाप्राज्ञे देवदेवे जगद्गुरौ ॥ २२ ॥
 मत्स्वरूपान्यूनकक्षे श्रीविष्णोः परमेश्वरे ।
 अवतारास्तु वै चैते मत्स्यकूर्मादियोऽखिलाः ॥ २३ ॥

अवतारी त्वमेवैकोऽस्यवतारी तथाप्यहम् ।
 आत्मस्त्वमेव शोषोऽसि मम धाम सनातनम् ॥ २४ ॥

यस्यांशो धरणीं सर्वा शिरस्यादाय तिष्ठति ।
 कल्पान्ते त्वन्मुखोदगीर्णे महावह्निः प्रचण्डभाः ॥ २५ ॥

तापयिष्यस्त्रभुवनं समिधोऽभन्निरन्धनः ।
 शोषयित्वा जगत्सर्वं ज्वालयत्येव निश्चितम् ॥ २६ ॥

ततः कालघनो भूत्वा वर्षिष्यति महज्जलम् ।
 एकार्णवां भुवं कृत्वा रुद्रग्रासायितां सखे ॥ २७ ॥

शमं यास्यसि मे तत्पो भूत्वा निद्रासुखं महत् ।
 मह्यं दास्यसि भोगेन कोमलेन स्ववर्ज्ञा ॥ २८ ॥

इदं ते परमं रूपं मम लीलासुखाय च ।
 लीलापरिकरः सर्वस्त्वमेव विनिरूपितः ॥ २९ ॥

‘त्वमेवोपादानरूपश्च सर्वस्य जगतः प्रभो ।
 तस्मादेवं मनोमोहं न त्वं कर्तुं मिहार्हसि ॥ ३० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
 द्वार्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयीस्त्रशोऽध्यायः

लक्षण उवाच

परब्रह्मस्वरूपस्त्वं राम राजीवलोचन ।
 त्वमेव परमं धाम जीवानां त्वं परा गतिः ॥ १ ॥

न हि ते भगवंस्तत्त्वं विदन्ति विवुधा अपि ।
 न वेदा नायि योगाङ्गैः साधितात्मान ईश्वराः ॥ २ ॥

त्वमेव ते परं तत्वं जानासिदितिजादर्द्दन ।
 तत्वं भवत्या त्वत्स्वरूपं भक्ताः केचन जानते ॥ ३ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्थः ।

तवैवानुग्रहे हेतुर्विद्वत्ता नोपयुज्यते ।
 शब्दः खलु भवद्रूपमुपदेष्टुमथाहर्ति ॥ ४ ॥
 सोऽपि ताटस्थ्यभावेन न स्वरूपेण कहिचित् ।
 लक्ष्मणं तव नास्थैव लक्ष्यरूपात् परं प्रभो ॥ ५ ॥

लक्ष्यलक्षणयोरैक्यं त्वत्स्वरूपनिरूपणे ।
 मयि लीलारसानन्देभूयात् विस्तारितस्त्वया ॥ ६ ॥
 तेनैव प्रसृतं प्रेम विश्लेषभयवर्द्धनम् ।
 स्वरूपाकलनेनैतत्स्थरंमयि विधेहि भोः ॥ ७ ॥

अपि नाम यदानाथ तव लीला रसात्मिका ।
 प्राकळ्यमभ्युपैत्येषा तदा संस्थास्ति कालतः ॥ ८ ॥
 अप्राकळ्यं यदा नाथ प्रयासि लीलया सह ।
 तदा चकास्ति संस्थानो रामैतत्प्रतिबोधय ॥ ९ ॥
 नहि नो भगवन् राम वासनान्या विजृम्भते ।
 ऋष्टे त्वच्चरणाम्भोजधूलिधूसरतां तनोः ॥ १० ॥

एतावदेव नः प्राथ्यं नाथ जन्मनि जन्मनि ।
 श्रीराम तव पादाब्जतललग्ना वयं सदा ॥ ११ ॥
 श्रीश्च शेषश्च ब्रह्मा च रुद्रश्चेन्द्रश्चयस्त्पूहाम् ।
 नित्यं कलयते राम तादृशं नेतरत्सुखम् ।
 मुक्त्यानन्दादिकं सर्वमिहैवान्तविशत्यहो ॥ १२ ॥

^१एतस्मादतिरिक्तं यत्पारमेष्ठ्यं महेन्द्रताम् ।
 सर्वभौमपदं वापि न वयं सृहयामहे ॥ १३ ॥
 वयं नित्यं भवत्संगे कथं नाथ रमामहे ।
 ऐक्याद्वा भेदतो वापि संस्थानो वक्तुमहंसि ॥ १४ ॥

श्रीराम उवाच

भूमेर्भारं परिज्ञाय क्लेशं च स्वर्गवासिनाम् ।
 भक्तानां च महद् दुःखं स्वेच्छयो च विशेषतः ॥ १५ ॥
 प्रेमभक्तेः प्रपोषार्थं भूयस्तत्साधनाय च ।
 विहरामि स्वेमहिम्नि प्रमोदवनसंज्ञिनि ॥ १६ ॥

प्रादुर्भवामि चेदभ्रातः सहैव भवदादिभिः ।
 भवाच्छेषोऽशेषसंज्ञः श्रीश्च शक्तिः सुखप्रदा ॥ १७ ॥

लीलापरिकराश्चान्य इत्येते भवदादयः ।
 सर्वत्र माययाच्छन्नः स्वेच्छामात्रेण तां पुनः ॥ १८ ॥
 १ विभिद्य भित्याद्यावरणमपसार्थं यथा नभः ।
 प्रादुर्भूतः सर्वमुक्तिस्तिरोधाय नराकृतिः ॥ १९ ॥
 यावदिच्छाप्रसारो मे तावन्मायाप्रसारणम् ।
 तदा सर्वे प्रपश्यन्ति मां सञ्चित्सुखरूपिणम् ॥ २० ॥
 दितिजा दनुजाश्चापि राक्षसास्तामसा जनाः ।
 पशवः पक्षिणः कीटा अन्ये च विविधा जनाः ॥ २१ ॥
 तेषु येषामहं स्वेच्छामात्रेण परमोहिनीम् ।
 दूरोकरोमि तां मायां लोके मामुपयान्ति ते ॥ २२ ॥
 मदिच्छामात्रमाश्रित्य न भवेन्मुक्तिसाधनः ।
 अव्यक्तत्वात्सखे तस्याः प्रयत्नेत्किल्विषैरह ॥ २३ ॥
 एतत्कार्यं बुद्धिमता प्रशस्तं कर्म यद्भवेत् ।
 वैराग्यं चित्तसंशुद्धिर्नामानिमम भावनम् ॥ २४ ॥
 सदगुरोराश्रयश्चैव विश्वासो नामकीर्तने ।
 एवं कुर्वन् नरः सर्वकर्मण्यतिरेदध्रुवम् ॥ २५ ॥
 यावत् प्रारब्धशेषं पुं तिष्ठेदायुः परिक्षिपन् ।
 आयुरन्ते ब्रजेन्नित्यं मम धाम मदाश्रयः ॥ २६ ॥

लक्ष्मण उवाच

भगवन् रघुशार्दूलं तव भक्तिमलापहा ।
 यथैव सर्वकर्माणि क्षिणोति शतजन्मनाम् ।
 प्ररब्धान्यपि कर्माणि तथा किं न क्षिणोति सा ॥ २७ ॥

श्रीराम उवाच

सत्यं लक्ष्मण मद्भक्तिः प्रारब्धमपि धावति ।
 अनुद्दीपा न तु सखे समुद्दीपैव सा तथा ॥ २८ ॥
 महाभावं परिप्राप्ता समुद्दीपैति वर्ण्यते ।
 प्रेमानन्दरसाकाराधिका मुक्तिपदादपि ॥ २९ ॥
 तस्यां तु सम्प्रजातायां वशीभूतो भवाम्यहम् ।
 स्वर्गपिवर्गंगतिदे स्वस्वरूपप्रदेशपि च ॥ ३० ॥

वशीभूते मयि पुंसां किमशक्यं तु विद्यते ।
 साधनावधिसंजाता साधनेऽप्यूनवृत्तिका ।
 अनुद्विषेति सा प्रोक्ता नित्यमेव फलोन्मुखी ॥ ३१ ॥
 कि तु कर्मध्वंसकरी ज्ञानमार्गाद्विग्रीयसी ।
 साधनानां च सर्वेषामेका मुख्यतमा त्वियम् ॥ ३२ ॥
 सर्वाण्येव च कर्माणि भस्मीकुर्यादियं तथा ।
 हित्वा प्रारब्धकर्मकं भोगनाशयं यतोहितत् ॥ ३३ ॥
 इदं ते सर्वमाल्यातं मत्प्राकट्यप्रयोजनम् ।
 प्राकट्यान्ते तथैवाहमप्राकट्यं व्रजामि च ॥ ३४ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
 त्र्यर्थस्त्रशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुर्स्त्रशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

यत्र^१ पूर्वं स्थितश्चान्तर्हितो लीलाप्रवर्तकः ।
 यत एवोपगच्छामि जनदृग्गोचरत्वकम् ॥ १ ॥
 तत्रैवाहं पुनर्यामिव्यापके निजधामनि ।
 इह सत्रामुत्र सदा सर्वत्र प्रतिभाति सत् ॥ २ ॥
 जानिनां चापि भक्तानां नित्यलीलारसात्मकम् ।
 आदाय^२ परिकरं सर्वं कार्यान्ते प्रविशाम्यहम् ॥ ३ ॥
 आत्मन्येव वियोगेन चात्मानं संहराम्यहम् ।
 निर्गुणं सञ्चिदानन्दं कालमायातिरस्करम् ॥ ४ ॥
 प्रमोदवनसंजं तन्मम धाम विराजते ।
 गमनं गगनाकारं सुविशालं मनोहरम् ॥ ५ ॥
 कल्याणगुणसम्पन्नं नित्यरूपं सनातनम् ।
 सर्वतुसुखसंयुक्तं नाना भोगविशारदम् ॥ ६ ॥

१. प्रमोदवने—टिं बड़ौ० । २. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्षः ।

नानालक्ष्मीविलासोत्थकोटिब्रह्मसुखोत्तरम् ।
 तुच्छीभवन्महायोगनिरन्तरमहत्सुखम् ॥ ७ ॥

पीयूषद्रवनिजंत्रमहामधुरिमास्पदम् ।
 अनन्तगुणसम्बद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ॥ ८ ॥

अनेककौतुकागारं समस्तरसरञ्जितम् ।
 ऊर्ध्वोभारभराक्रान्तैः पयःपीयूषसंस्वैः ॥ ९ ॥

हरिच्छाद्वलमध्यस्थैः सवत्सैः शृङ्गमञ्जुलैः ।
 चन्द्रवर्णंतर्घनश्यामैः स्वर्णवर्णंमनोहरैः ॥ १० ॥

अयुतप्रयुतातीतगणसौहार्दवारिभिः ।
 'एकवर्णसमाकारमुख्यपृष्ठगतापरैः ॥ ११ ॥

गवेन्द्रसुखिताधीशसर्वस्वार्पितसद्वतैः ।
 गोकुलैः क्रोडनोत्साहैर्नेचिकीचक्रमण्डलैः ॥ १२ ॥

वत्सर्वत्सतरीभिश्चा तथा वत्सतरैः शुभैः ।
 ललाटोदितचन्द्राङ्कैः साक्षालक्ष्मीमहोदर्यैः ॥ १३ ॥

इतस्ततः कूर्दमानैर्गोष्टाङ्गणमहोत्सवैः ।
 हंभारवतिमधुरस्वरैर्मण्डितमङ्गुलम् ॥ १४ ॥

हेमाद्रिदिव्यरत्नाद्रिसानुच्छायावनावृतम् ।
 आनन्दपर्वतानेकशृङ्गच्छायावनान्वितम् ॥ १५ ॥

सहजानन्दनीनित्यंकेलिपर्वतमङ्गुलम् ।
 विरजाख्यसदानन्दासरयूनीरसेविभिः ॥ १६ ॥

महाचन्द्रसरस्तोयसम्बन्धतुहिनोपमैः ।
 सततं पवनाकान्तिपरागपटलाञ्जितैः ॥ १७ ॥

कदम्बवनसम्बन्धान्महामधुरसौरभैः ।
 सहजासहजेशानप्रसादसमवासकम् ॥ १८ ॥

वहङ्गिरिव माङ्गुल्यभाजनं पीतम्बरम् ।
 रणन्मधुकरारावकिकिणीजालमालिभिः ॥ १९ ॥

समीरणैः सुमधुरैरितस्तत उदीरितम् ।
 नानारासरसोलासिगुणवन्मत्तगोपिकम् ॥ २० ॥

गोपालबालकेलीनामाश्रयं सर्वसुन्दरम् ।
 अनेककौतुकोत्कण्ठ्यप्रेमानन्दकलाकुलैः ॥ २१ ॥

१. एकवर्णास्तुल्याकाराः मुख्याः पृष्ठरक्षकाश्चपरे गोपालापेषु तानितैः टि०-बड़ी० ।

निरन्तरोत्साहवद्धुर्नार्गर्विविधैर्जनैः ।
 साम्येरपिधृतानेकनगराचारकोविदैः ॥ २२ ॥
 सदा मण्डयिष्यमाणं मण्डयमानं च मण्डितम् ।
 गोपैश्च गोपिकाभिश्च नागरीभिर्निषेवितम् ॥ २३ ॥
 अलंकाराङ्गरागादिशुगाररचनामयम् ।
 वस्त्रभूषणवैविष्यविधिक्रान्तं गृहे गृहे ॥ २४ ॥
 श्रीरामरमणीवृन्दकृतकन्दर्पकेलिकम् ।
 मानप्रसादनोद्यक्तश्रीरामरमणान्वितम् ॥ २५ ॥
 हरिनामाधारपरैर्वैष्णवैः प्रेमपालिभिः ।
 सखीदूत्यादिविविधसमाचारनिरन्तरैः ॥ २६ ॥
 सहजारामसंयोगरसास्वादपरायणैः ।
 विप्रयोगरसस्वादपरित्सः कचित् कचित् ॥ २७ ॥
 आकीणं रसिकैर्जीविर्विशुद्धैर्नित्यनिगुणैः ।
 सांसारिकजनोद्वारकरुणापाङ्गभञ्जिभिः ॥ २८ ॥
 मुरधाप्रगल्भादिभेदकान्ताजनसमावृतम् ।
 रामप्रेमसमाचारमाङ्गल्यावत्सलोक्तमम् ॥ २९ ॥
 श्रीरामगुणसंश्रावपरायणसखीजनम् ।
 स्वाधीनपतिकाश्रीमत्सहजानन्दनीकृतैः ॥ ३० ॥
 लीलाचरित्रकलनैरुद्धूत्यशसाऽचितम् ।
 आधिदैविककालोत्थसर्वदिव्यगुणन्वितम् ॥ ३१ ॥
 श्रीरामप्रेमकीर्तिभ्यां मण्डितं प्रतिमन्दिरम् ।
 विस्तीर्णपणविन्यस्तनवनिध्यधिकैरपि ॥ ३२ ॥
 अनेकरूपसंचारिश्रीमद्व्यरमाञ्चितम् ।
 कोकिलामधुपाराववसन्तश्रीविराजितम् ॥ ३३ ॥
 नृत्यन्मत्तमयूरश्रीशोभाप्रावृद्धनद्युति ।
 श्रीरामरूपमाधुर्यसहजातनुकान्तिभिः ॥ ३४ ॥
 एकतः प्रावृषाकारं परतः शरदाञ्चितम् ।
 चकोरचञ्च पुटकाचान्तरामेन्दुचन्द्रिकम् ॥ ३५ ॥
 सर्वोत्तमगुणावास सर्वोत्तमशुभान्वितम् ।
 सर्वोत्तमरसाभ्यक्तं महाभावविभावितम् ॥ ३६ ॥
 हावभावकलामूलं कुसुमाकरशोभितम् ।
 सर्वनित्यपुरीवासं मथुरादिपुरीगणैः ॥ ३७ ॥

मूर्तिमद्विर्महोदाररामानन्दैकहेतवे ।
 उपास्यमानं नितरां महासीभाग्यकाङ्क्षभिः ॥ ३८ ॥

खेलत्खञ्जननिर्जन्मसहजालिविलोचनम् ।
 किशीरीकोटिपादाब्जनूपुरध्वनिनादितम् ॥ ३९ ॥

नित्यकामैदुधोत्कुल्लमहावृक्षकदम्बकम् ।
 लतानित्यनिकुञ्जाढ्यं संकेतस्थलमञ्जुलम् ॥ ४० ॥

अनेकवल्लीविपिननृत्यत्केकिगणावृतम् ।
 मनोज्ञकुञ्जपुञ्जाढ्यं सकलतुर्सुखावहम् ॥ ४१ ॥

अनेकपर्वतवरस्वविभिर्जरनादितम् ।
 रत्नधातुमयानेकशिखरोत्कुञ्जमन्दिरम् ॥ ४२ ॥

दरीमन्दिरविश्वान्तश्रीरामरमणीगणम् ।
 कूजत्पक्षिगणस्थानवृक्षशाखाविराजितम् ॥ ४३ ॥

निर्मलाम्बुसरिद्वीचीक्षालितानेकसत्तरूपम् ।
 विचित्ररत्नसोपानयुक्तानेकसरोवरम् ॥ ४४ ॥

हंसकारण्डवादयाभिः पक्षिराजीभिराचितम् ।
 बहुरासविलासादिकेलीनित्यरसोत्तरम् ॥ ४५ ॥

माङ्गल्यकाकीर्तिगानमत्तानेकपुरन्ध्रकम् ।
 कदम्बवनमध्यस्थवीणावेणुनिनादितम् ॥ ४६ ॥

अवाङ्मनससंस्कारं निगुणं च तिरञ्जनम् ।
 चिन्मात्रमानन्दमयमक्षरब्रह्ममध्यगम् ॥ ४७ ॥

आविर्भावतारांशकलाव्यूहप्रसूतिदम् ।
 नित्याविर्भाविललिताभवतारिपदालयम् ॥ ४८ ॥

निरंशनिष्कलंशान्तं सर्वोपनिषदीडितम् ।
 अप्राकृतमवाच्यं चाप्रमेयमभिधातिगम् ॥ ४९ ॥

नित्यैः परिकरैर्युक्तं नित्यलीलारसात्मकम् ।
 नित्यानन्दस्वरूपं च नित्यविग्रहशोभितम् ॥ ५० ॥

सर्वावितारमूलं यदविद्यैकतिरोहितम् ।
 विद्यामात्राधिकारेण भक्तिमात्रस्फुरत्वकम् ॥ ५१ ॥

प्रमोदविपिनं नित्यं रामलीलासमाकुलम् ।
 यस्य धाम सुप्रकाशं नित्यमेव प्रतिष्ठितम् ॥ ५२ ॥

सर्वं कामफलैर्भोगैराक्रीडत्स्वजनैः सह ।
श्रीरामोऽहं सदाऽस्तेवै नित्यं क्रीडन्ति तेन ते ॥ ५३ ॥

मन्मयास्तत्परं स्थानं ततोऽहं प्रकटोऽभवम् ।
तत्र रमामि लीलाभिः सर्वाभिः परितोऽव्यथः ॥ ५४ ॥

लीलापरिकराश्चापि ततो मे प्रकटा इह ।
सर्वानुभवसिद्ध्यर्थं साधूनां भाव्यसिद्धये ॥ ५५ ॥

दुःखस्य हरणार्थं च भक्तानां सानुवर्त्मनाम् ।
स्थापयित्वा पदाभ्योजं नौकावद्धवसागरे ॥ ५६ ॥

प्रमोदविपिने नित्यं विहरामि परात्परम् ।
सीता लोकेति विख्यातं सहजानन्दनीपदम् ॥ ५७ ॥

न हि मे लौकिकी व्यक्तिः परस्य ब्रह्मणः सखे ।
लीलापरिकराः सर्वे भवदादद्याः प्रकीर्तिताः ॥ ५८ ॥

तत्र मां सहजाकेलिसक्तं चित्सुखविग्रहम् ।
स्तुवन्त्यप्राकृतैः शब्दवेदा मूर्तिधराः सखे ॥ ५९ ॥

सहजानन्दनीं पूर्णं परां लक्ष्मीं सनातनीम् ।
आलिङ्ग्य नित्यविपिने प्रमोदवनसंज्ञिनि ॥ ६० ॥

रमामि रमणैनित्यैः शरन्माधव सम्भवैः ।
सोऽयं मम परो लोकोऽस्म्यक्षरान्दमध्यगः ॥ ६१ ॥

प्रेमानन्दमयः साक्षात्नित्यनित्यः परात्परः ।
एवं मे सम्भवं नित्यं प्रमोदवनलोकतः ॥ ६२ ॥

यो वेत्ति स नरः साक्षान्मम भर्क्ति परां लभेत् ।
मम रूपं च लोकं च नाम लीलां च मत्कृताम् ॥ ६३ ॥

लीलापरिकराश्चापि वेत्ति नित्यतया तु यः ।
स लभेन्नित्यलीलायां प्रवेशं नित्यधामगः ॥ ६४ ॥

एवं यो वेत्ति मद्भावं तव संस्थां च मानवः ।
स लभेन्मे प्रेमभर्क्ति प्रेमानन्दस्वरूपिणः ॥ ६५ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं प्राकर्ण्यं यत एव मे ।
अप्राकर्ण्यं च यत्राहं रमामि समये सखे ॥ ६६ ॥

समयश्चापि मद्रूपः कालः परमभीषणः ।
आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकसुविस्तरः ॥ ६७ ॥

सेवकः परमोऽयं मे विश्वं विपरिणामग्रन् ।
यथाहं फलसंसिद्धौ हेतुस्तद्वयं सखे ॥ ६८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
चतुर्स्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चार्चिन्नशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एवं समाहितो भ्राता रामेण प्रभुणा स्वयम् ।
लीलातिरोधानभवं संक्षेपं विरहात्मकम् ॥
मुमोच लक्ष्मणः सदयो बहुधा सम्प्रबोधितः ॥ १ ॥
सहजानन्दिनीं शर्कि ज्ञात्वास्य परमात्मनः ।
सर्वा लीलां नित्यतया मन्यमानः सुनिर्भयः ॥ २ ॥
तदिच्छामात्रतश्चास्यास्तिरोभावं विदन्नभूत ।
सर्वत्र विगताशङ्कस्तदेकाश्रयतत्परः ॥ ३ ॥

लक्ष्मण उवाच

सत्यं तव परा लीला कालमायातिगा प्रभो ।
सैवास्ति जीवनं नाथ भक्तानां प्रेमचेतसाम् ॥ ४ ॥
गतं विरहकातर्यं त्वत्स्वरूपप्रबोधनात् ।
नित्यमेव भवत्सङ्गे रमयामि च राघव ॥ ५ ॥
एकान्तिनो वयं दासा भवत्सङ्गे रमामहे ।
नित्यानन्दसुखे मग्ना निर्भयाः स्म प्रभो सदा ॥ ६ ॥
लीलापरिकरैः साकं सदैव रमसेऽनिशम् ।
विशिष्टमेव रूपं ते प्रमुद्धनमहीतले ॥ ७ ॥
द्वयूक्त्वा लक्ष्मणो रामं सरयूतीरमाश्रितः ।
मिजप्रासादवर्ये स रेमे परमनिर्वृतः ॥ ८ ॥
आमन्त्र्य रामं भ्रातरं स्वपुरं समगात्ततः ।
सुवर्णरत्नप्रासादप्रभाद्योतितदिक्कृतम् ॥ ९ ॥

अनेकवापिकावारिफुल्लेन्दीवरपञ्चजम् ।
गुञ्जदध्रमरसंदोहसम्बद्धकुसुमाकरम् ॥ १० ॥

अनेकवाटिकावृन्दविकासिबहुभूरहम् ।
अनेकलहमीप्रसरं गायत्कज्ञरसुन्दरम् ॥ ११ ॥

गन्धवंललनागीतगम्भीरध्वनिमञ्जुलम् ।
चलत्कुरञ्जनयनामञ्जीरध्वनिनादितम् ॥ १२ ॥

नर्तकीनृथवलितं विलासशतसंकुलम् ।
ऊर्मिलाभोगललितं कोकिलाकुलनादितम् ॥ १३ ॥

विचित्रचित्ररचनारामणीयकसंयुतम् ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीशोभाढ्यं बहुसम्पद्विराजितम् ॥ १४ ॥

सारिकावदनोत्थेन रामनाम्ना निनादितम् ।
स्थले स्थले कणद्वीणासम्बद्धरामनामकम् ॥ १५ ॥

रत्नप्रासादकिरणप्रकाशितदिग्नतरम् ।
मणिकुट्टिमसंक्रान्तलक्ष्मणप्रतिमाकुलम् ॥ १६ ॥

नित्यवसन्तसदनं नित्यवर्षासुखप्रदम् ।
आराम नृत्यप्रमदमयूरगण संकुलम् ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः स्वपुरं गत्वा विरेजे रामसेवकः ।
यथा भोगवतीमध्ये वासुकिर्नाम सर्पराट् ॥ १८ ॥

तत्र श्रीरामसहितो रेमे भोगैरनेककैः ॥ १९ ॥

लीलामहारसालं त भावयानः प्रतिक्षणम् ।
किंचित्समुद्विग्नमना राम सांनिध्यनिर्वृतः ॥ २० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
पञ्चत्रिशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्क्रिंत्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कदाचिद्वृघुशादूलं रामं त्रैलोक्यसुन्दरम् ।
प्रभाविणं विक्रमिणमुत्तृ॑रौत्तरगुणाकरम् ॥ १ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षरप्रधिक्यमार्षः ।

ज्ञात्वा पुरुषवर्यं तं साक्षाद् रामं परं विभुम् ।
अयोध्यास्था जनाः सर्वे ऊचिरेऽन्योन्यमादृताः ॥ २ ॥

जना ऊचुः

अहो अयं कोऽपि महान् वरेण्यो रामः कलाकोटिधरोऽवतारी ।
आजन्मतोऽद्यावधि सर्वमुत्तमं चक्रे चरित्रं परदुःखवारणः ॥ ३ ॥

तथा ह्यनेन प्रसभं निपातिता दैतेयवंशाः कति नो धरण्याम् ।
येषां बलं शक्रमुखैः सुरैरपि प्रभावयुक्तैरपि दुर्निवार्यम् ॥ ४ ॥

अनेन बालेन हृता जिधांसुः सा राक्षसी द्वित्रिमासोऽभवेन ।
याभूद् बहुक्रोशमितोग्रविग्रहा शैलेन्द्रवक्षोजवतीव पूतना ॥ ५ ॥

हृतः स खट्वामधिशश्य तिष्ठता खट्वासुरो नामपरः शिशुग्रहः ।
अदृश्यरूपः खलुरावणस्य यो हृतप्रदः कुञ्जरकोटिविग्रहः ॥ ६ ॥

हृतः स वात्या प्रचयात्मना चरन् महासुरो बालकेलीपरेण ।
येनान्तरिक्षेऽप्युपात्तवेगिना बलाधिकेन प्रसभं हारकेण ॥ ७ ॥

यः कावपि क्षितिश्हौ गगनस्पृशाङ्गी-
शाखाभूजैरपि गतौ घनमण्डलान्तम् ।

स्पृष्टा पदाम्बुजयुगेन च शापजाती-
कौचित्सुरौ समुदपाटयदात्तलीलः ॥ ८ ॥

येनातिवेगा दुदपाटि भूर्हौ माङ्गल्य कामात्तृनिबद्धदाम्रा ।
ततो विनिर्गम्य च केनचित्स्तुतः पुंसा सुवेशेन कुताञ्जलेन ॥ ९ ॥

साक्षान्महाविष्णुरिति प्रतीयते भाग्येन तेनामितवैभवाढ्यः ।
यः कुञ्जरैरप्यतिविक्रमोद्भुर्नैः भञ्जनीयोऽप्यतिथत्वेन तावत् ॥ १० ॥

यः कालमेघामितवृष्टिवेषितं संलक्ष्य लोकं निजमातपत्रम् ।
विष्टारयामास दशैकयोजनच्छायाकरं गोपतिगोधनोपरि ॥ ११ ॥

यस्मिंश्च सापश्यदशोषविश्वकं माङ्गल्यका श्रीजननी समंततः ।
सपर्वतं साबिष्मजलं सकाननं विचित्ररूपं सर्वमेकत्र संस्थम् ॥ १२ ॥

वितर्कयामास प्रथमं ततस्तं लोक धात्रा सहितं सभूधरम् ।
कदाचित्कर्तुं श्रीभगवान् राघवेन्द्रः परीक्षणं समवेद्य विचित्रलीलः ॥ १३ ॥

योऽयं ततः समभवत्सकलस्वरूपः स्वांशके न हि रचिताखिलसत्प्रपञ्चः ।
दृष्टा च यस्य बहुरूपताया व्रजान्तरत्यद्भुतां भवनशक्तिमनन्तशक्तेः ॥ १४ ॥

धाता पदाम्बुरुह्योन्यंपतत्प्रभरन् लोकेशमानविभवोन्नतिरात्तदास्यः ।
गावश्च येन परतः खलु पाल्यमानाः साक्षान्महोपनिषदश्च तदेकदेशाः ॥ १५ ॥

शाखाः पयश्च परमाः खलु भक्तिरासोत्तद्वाहनं विहितवान् ननु यः परोक्षः ।
गोपाश्च ते वै गुरवः सम्प्रतीता वेदाचार्याः केवलं दिव्यरूपाः ॥ १६ ॥

गोप्यस्तथा भक्तिनव्यः प्रतीतास्तावत्प्रतीता भुवने सन्ति नान्याः ।
पश्चेन्द्रयागविभवैर्निजवैष्णवानां पूजां विधापयितवान्नृपर्ति समर्थः ।
तेनोददुःखं च सुरराजमपीपतद्यो लोकेशगर्वगुरुशैलभरात्प्रमत्तम् ॥ १७ ॥

यो रासभाकृतिधरं खलु राक्षसेन्द्रं सद्यो व्यनाशयदनन्तबलः प्रमत्तः ।
पश्चादर्दिं च निरकाशयदुद्वमन्तं ज्वालाविषं व्रजगवामहितं सरथ्वाः ॥ १८ ॥

यश्च द्विजेषु कृतयाचनकोऽनहेतोर्यागक्रियाविवशमूढसमस्तधीषु ।
तेषां बधूच्च परमान्नकृतोपहाराभभ्युद्धार पतिभिः सह दिव्यकेलिः ॥ १९ ॥

माङ्गल्यकापतिमथो सुखिताख्यगोपं नीतं यमेन निजसादनमुग्रशक्तिः ।
पश्चान्निनाय च स्वयं विहितात्मपूजावित्रासयन् प्रसभमन्तुमनन्तसारः ॥ २० ॥

यश्चस्वसौन्दर्यविमोहिताभ्यो व्रजाङ्गनाभ्यो व्रतकर्शिताभ्यः ।
ददौ स्वरूपं जनकेन्द्रद्युत्रो प्रसादकाले प्ररमप्रसन्नः ॥ २१ ॥

दुर्वास सादापयदात्मलब्धये यो जानकीमन्त्रवरं तथाभ्यः ।
आविष्ट रूपाश्च तया तथैता रासप्रसंगेऽरमयत् प्रवीणः ॥ २२ ॥

यश्च व्रजान्तर्निवसन्गवेन्द्रं माङ्गल्यकां चैव विमुक्तभेदौ ।
तौ पुत्रभावेन पुषोष पूर्णप्रेमामृतेनातिस्रुदुर्लभेन ॥ २३ ॥

यश्च स्वरूपं विधिशेषलक्ष्मीरुद्रादद्यलभ्यं परमं ब्रह्मसंज्ञम् ।
वितीर्णवांच्छ्रीपशुयाङ्गनाभ्यः प्रेमप्रवृत्ति भुवि दर्शयानः ॥ २४ ॥

यः प्रायशो लभ्यत एव नागमैर्न योगदृष्टिप्रसरैस्तपोभिः ।
न ज्ञानमार्गेण न कर्मणा च प्रेमाख्यभक्तिप्रियतामभ्युपेतः ॥ २५ ॥

यो मोहयन् मुरलीनाददिव्यं पीयूषधाराभिरनङ्गगर्वभित् ।
नागीनंरीशचैव नारीः सुरीश्च गन्धर्वयक्षोत्तमकन्यकाश्च ॥ २६ ॥

योऽपाद्वानलमनल्पमुदग्रूपं संशुष्कतिन्दुकवनीतरुजातलग्नम् ।
उज्ज्वालजिह्वमपिधाय नभोग्रसन्तं गोसंघगोपतिसमूहकृतासुरक्षः ॥ २७ ॥

इच्छामात्रेण यश्चक्रे बाणं प्रेरणया परम् ।
लङ्केशसैन्यकदनं लङ्केशं च न्यपातयत् ॥ २८ ॥

यो ती शरी प्रहिती राघवेण ती भूत्वा च स्वं रूपमङ्गीकृतवन्ती ।
गोदावरीतीरमुपेत्य चक्रेतु दिव्यां केर्लि सीतया सादृमुच्चैः ॥ २९ ॥

इत्यादव्यनेकानि दधच्चरित्राण्युपागतो राघवेन्द्रस्य गेहे ।
 कौसल्याया दृष्टिसुखं वितन्वन्नेको रामः सम्प्रतीतश्चतुर्धा ॥ ३० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
 षट्क्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तर्क्षिशोऽध्यायः

जना ऊचुः

अहो अतः श्रीरघुवर्यगेहे श्रीमत्ययोध्यानगरे तदेव ।
 अत्यद्भुताः सम्पद आविरासुयस्ताः प्रमोदाख्यवने प्रसिद्धाः ॥ १ ॥

ऋतुर्वसन्तोऽत्र समावसत्सदा गुञ्जदद्विरेकावलिष्टकणात्मकः ।
 गृहे गृहे चात्र समृद्धयोऽभवन् साक्षाद्रमावल्लभवासयोयाः ॥ २ ॥

कदाचिदेष प्रभुरात्मनः पितुश्चक्रे गृहादानयनं प्रचेतसः ।
 दधत्सर्जं चापि तदोपढीकितां महाहंरत्नप्रकरैरूपेताम् ॥ ३ ॥

रमन् वसन्तोत्सवजैर्विलासैः समागतश्चारुसाकेतपुर्यम् ।
 छायामयं संन्यवधीन्महासुरं शरेण रुद्रादिसुरानिवार्यम् ॥ ४ ॥

वसन्नयोध्यानगरे यदीशः करोति विश्लेषरुजां निवारणम् ।
 आभीरिकाणां हृदयेषु नित्यं जगत्वयव्यापकरूपसारः ॥ ५ ॥

प्राणाधारश्च यस्यापि प्रायः प्रमुदकाननम् ।
 विना तेन क्षणमपि वर्तते धनसुन्दरः ॥ ६ ॥

व्रजं दृष्ट्वा व्रजतः प्रेममग्नं यः स्वात्मदूतप्रवरान् कुमारान् ।
 संस्थापयामास निजैकपाञ्चं तत्रैव संदर्श्य व्रजं समस्तम् ॥ ७ ॥

विश्वामित्रेण ती ज्ञात्वा पूर्णै श्रीपुरुषोत्तमौ ।
 नीतवान् स्वगृहं यज्ञविघ्नराक्षसहन्तवे ॥ ८ ॥

न ह्यन्येन विना रामं भगवन्तं रमापतिम् ।
 विश्वामित्रयज्ञरक्षां कर्तुं शक्या स्ववीर्यतः ॥ ९ ॥

मैथिलीं चोपयेमे यो सह भ्रात्रा रमां प्रियाम् ।
 साक्षात्परां स्वयं लक्ष्मीं चतुर्धा शर्मसंगिनीम् ॥ १० ॥

निन्ये सुबाहुप्रमुखानसुरान् यमसादनम् ।
यज्ञं प्रवत्तयामास यज्ञभुक्प्रवरः स्वयम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रस्य तुष्टाव यज्ञऋक्सामसूक्तिभिः ।
भड्कत्वाहरघनुः सद्यः प्रचलद्वाहुलीलया ॥ १२ ॥
मैथिल्या च स्वयंलङ्घ्या शोभयामास सुन्दरः ।
अजयत्समरे पश्चाद् भार्गवं स्वांशमूर्जितम् ॥ १३ ॥

न ह्यन्योऽपि विधातुंस्याच्छक्त ईदृशं कर्म तत् ।
येन त्रिःसप्तकृत्वो भूद्विजेभ्यः प्रतिपादिता ॥ १४ ॥
लतारूपास्ततो नारीविधिमानससम्भवाः ।
स्वाङ्ग्याब्जधूलिसंपर्शमुदिता ऊढवान् विभुः ॥ १५ ॥

इदं चापि ऋते साक्षाद् रामचन्द्रं करोति कः ।
परस्तात् प्राकृतं सर्गमिनादृत्य स्थिताश्चिरात् ॥ १६ ॥
अप्राकृतं मनोहारि दृष्टा रूपं रमापतेः ।
मोहिताः कामतश्चैता विधिमानसजाः श्रियः ॥ १७ ॥
कदाचिद्भूगवाञ्छेषो साकेतं श्रीहरेः पदम् ।
ययौ तत्र च भूरीणि दृष्टा सिंहासनानि सः ॥ १८ ॥

अपश्यत्तेषु निखिलानवतारांश्च मध्यतः ।
दिव्ये सिंहासने पश्चादमुमेव वरं प्रभुम् ॥ १९ ॥
अन्यांश्च रामवदने दत्तदृष्टीन् व्यलोकत ।
ततः क्षणेन सर्वास्तान् विलीनान् रामविग्रहे ॥ २० ॥
दृष्टा प्रमुदितः शेषः पूर्णमेनममन्यत ।
इदमङ्गुतचारित्रमस्य पूर्णत्वबोधकम् ॥ २१ ॥

सीतापतेः श्रीरामस्य भगवत्त्वं च शुश्रुम ।
पितुश्चाप्यश्वमेधांश्च गन्धर्वान् प्रविजित्य यः ॥ २२ ॥
समानिन्ये हयांश्चान्यान् गान्धर्वश्चापिकन्यकाः ।
ताभ्यः स्वरूपं समदाद् भक्ताभ्यः पूर्वजन्मनि ॥ २३ ॥

इदमस्य श्रीरामस्य चरित्रं परमाङ्गुतम् ।
भुवि कत्तुः क्षमः कः स्याद्विनाश्रीपुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥

अग्नीश्चैष समानिनाय भगवान् यत्रेति कोऽन्यस्ततः-
श्रीनारायणधामतः परमम् दृष्टा च नारायणः ।
तुष्टाव प्रणवाधिदैवतवरः पूर्णः पुरा पुरुषं
प्राप्यानन्यनिजाधिदैवततया प्रेमप्रमोदालयम् ॥ २५ ॥

एतान्यस्य चरित्राणि सकलान्यनुशुश्रूम ।
 पुरुषेभ्यः पुराणेभ्यो वेदविद्भ्यो वर्यं सदा ॥ २६ ॥
 तदत्रं भगवान् साक्षात्पुर्णः श्रीपुरुषोत्तमः ।
 सर्वावताराणां मूलभूतः श्रीराम उच्यते ॥ २७ ॥
 रामेति द्वयक्षरं मन्त्रं जपतां पठतां सदा ।
 संसारातपसंतापः शान्तिमेति निरन्तरम् ॥ २८ ॥
 धन्या ह्यस्य पदाम्भोजं भजन्ते प्रकृतेः परम् ।
 विशुद्धं सच्चिदानन्दरूपमक्षरतः परम् ॥ २९ ॥
 नामानां इलोकेन रूपस्य ध्यानेन भगवान् स्वयम् ।
 विमोचयति संसारादित्येवमनुभूयते ॥ ३० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ : ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

जना उचु

अहो अयं पश्यतां नो मनांसि दृष्टीः समाकर्षति नित्यमेव ।
 पारेपराद्वेन्द्रुविभासिनीभिरनल्पश्रीविग्रहमाधुरीभिः ॥ १ ॥
 कदाचिद्द्रवसंतप्ता नाम चेदस्य जिह्वया ।
 गृह्णीमस्तद्वत्येव मनःपीयूषशीतलम् ॥ २ ॥
 रूपेण कान्त्या वयसा माधुर्येण स्वभावतः ।
 गुणैर्हचारित्रकैर्लालासौन्दर्यैः सर्वमोहनः ॥ ३ ॥
 नात्र संदेहलेशोऽस्ति साक्षादेष स्वयं रामः ।
 कारणं द्विजगोभूमिरक्षणं प्राप्य दृश्यते ॥ ४ ॥
 लीलामानुषनाळ्योऽसौ परब्रह्म स्वरूपतः ।
 शरणं गृह्यता मेष गृह्यतां च दृढं प्रभुः ॥ ५ ॥
 श्रद्धया भक्तिं मर्त्याः सर्वस्वं क्रियते निजम् ।
 तथा ह्यनेन कार्याणि कृतप्रायाणि सर्वशः ॥ ६ ॥

अधुना रमतेपारं निं धाम परात्परम् ।
 अक्षरं कालमायादि समतीत्य तदूजितम् ॥ ७ ॥
 तदाकारं न जानन्ति ह्यासुरं भावमाश्रितः ।
 तैरात्मा वश्चितः स्वस्य भवसागरजैर्भ्रमैः ॥ ८ ॥
 केचिदेनं वदन्तीह मानुषं भावमाश्रितम् ।
 नहि कापि परं ब्रह्म दृश्यरूपं यदक्षरम् ॥ ९ ॥
 केचिदेनं जगुर्लोकाः पुरुषं प्रवरं भुवि ।
 न तु रामचन्द्रं साक्षान्मोहितास्तस्य मायया ॥ १० ॥
 केचिदेनं परब्रह्म प्रवदन्ति स्वबुद्धितः ।
 अनुभावविशेषेण विस्फुरन्तं निर्जगुणैः ॥ ११ ॥
 ते सर्वे दुरदृष्टेन वश्चिताः प्रभुमायया ।
 कृतार्था न भवन्त्येव दैवोपहतमानसाः ॥ १२ ॥
 वयं त्वेनं भजिष्यामो ज्ञात्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 अनादिनिधनं साक्षात्सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १३ ॥
 वयं हि ज्ञातवन्तोऽस्य स्वरूपं परमेशितुः ।
 अभाग्यास्तंमृतयो वै ह्याधुना न भजेम चेत् ॥ १४ ॥
 को विशेषः पशुभ्यो नो ज्ञात्वैनं संत्यजाम चेत् ।
 अयं श्रीभगवानस्मानुद्वर्त्ता दुःखसागरात् ॥ १५ ॥
 य एनं भेजिरे पूर्वे त्यक्त्वाहंभावमात्मनः ।
 मोचितास्तेजेकजन्मसंचिताद् दुःखसागरात् ॥ १६ ॥
 कर्मणापि ह्यमुं देवं भेजिरे सनकादयः ।
 ततः पक्ककषायास्ते स्वात्मबोधमवाप्नुवन् ॥ १७ ॥
 अमुमेव ज्ञानमार्गं ये विदुःशुद्धचेतसः ।
 वामदेवप्रभृतयस्तेऽपि चैनमवाप्नुवन् ॥ १८ ॥
 तथा हि वामदेवेन प्रतिपेदे स्वतेजसि ।
 अहं हि मनुरभवं लोकमर्यादिपालकः ॥ १९ ॥
 स्वस्वरूपाखिलान् देवान् जानामि ज्ञानचक्षुषा ।
 आत्मोपादानकं विश्वमात्मन्येव प्रलीयते ॥ २० ॥
 मृदुपादानका अर्थाः प्रलीयन्ते यथा मृदि ।
 आदावन्ते च मध्ये च मृदूपेण महीयते ॥ २१ ॥
 तथानादिः कालमानरहितोऽहं न संशयः ।
 देशतः कालतश्चापि स्वरूपाच्च न मे त्विमाः ॥ २२ ॥

इत्येवं प्रतिपन्नः स बभूवामृतरूपकः ।
 आत्मन्येव तथा ह्येनमुपासीत विचक्षणः ॥ २३ ॥
 न ह्येतस्मात्परः कश्चिदुपासा विधिगोचरः ।
 भक्तिस्तु सुतरामस्मिन् क्रियमाणा शुभप्रदा ॥ २४ ॥
 चातुर्विधयेन मार्गस्य साधयन्ति प्रयोजनम् ।
 स्वकं स्वकं जनाः सर्वे ह्यधिकारप्रभेदतः ॥ २५ ॥
 तद्यूपमस्मिन् मनुजा यथारुचिप्रभेदतः ।
 आसंजयन्तु हृषयं नित्यं फलमवाप्स्यथ ॥ २६ ॥
 अथवा प्रकटे देवे साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमे ।
 सर्वान् मार्गान् परित्यज्य कायमानसदुःखदान् ॥ २७ ॥
 कुर्वन्तु भजनं शुद्धं समाधाय मनःसुखम् ।
 शृण्वन्त्वेवं कथास्वन्तः कीर्तयन्तु तथा मुहुः ॥ २८ ॥
 १ अभिवादयन्तु शिरसा कुर्वन्तु पादसेवनम् ।
 अर्चन्तु चोपचारौघैः स्मरन्तु नामरूपतः ॥ २९ ॥
 तथा शरणीकुर्वन्तु मैत्रीं कुर्वन्तु चामुना ।
 निवेदयन्तु चात्मानममुष्मित्वेव दैवते ॥ ३० ॥
 अङ्गीकरिष्यति परं युष्मानेष महाप्रभुः ।
 ततस्तरिष्यथ जना दुस्तरं भवसागरम् ॥ ३१ ॥
 न कालो ग्रसते कच्चिदेनमाश्रित्य तिष्ठताम् ।
 कालस्यापि परं कालं श्रीमन्तं भवतारकम् ॥ ३२ ॥
 इदानीं व्यक्तवां यात एतदर्थमयं जनाः ।
 साधूनां च मुकुष्मूलानां भक्तानां च विशेषतः ॥ ३३ ॥
 सर्वदुःखप्रहारार्थं प्रकटः परमार्थतः ।
 य एनं निर्गुणं मायारहितं सुनिरञ्जनम् ॥ ३४ ॥
 वदन्ति वेदविद्वांसो विद्यागम्यस्वरूपकम् ।
 अविद्यानाशद्वारेण स्वरूपेण प्रकाशितम् ॥ ३५ ॥
 मुख्यं कार्यमिदं ह्यस्य प्राकर्त्ययुतवर्ष्मणः ।
 अप्राकर्त्यं निजे धाम्नि कर्तुंसंज्ञमगोचरम् ॥ ३६ ॥
 तदा स्वेच्छैकमात्रेण ह्यवितर्केण मानवैः ।
 जनं यमनुगृह्णीयात्तस्यैव सम्प्रकाशकः ॥ ३७ ॥

अन्यस्य तु फलं राति प्रभुर्मर्यादिमास्थितः ।
 अनुग्रहस्य रीतिः स्यादमर्यादा यथा भवेत् ॥ ३८ ॥
 मर्यादापोषणं चेति रीतिद्वयमुदाहृतम् ।
 अप्राकृत्ये भगवतः प्राकृत्ये च परादरात् ॥ ३९ ॥
 ब्रजेदेनं स्ववाऽच्छातस्तं गृह्णातीति निश्चितः ।
 यथा सर्वं परित्यज्य प्राप्तः श्रीमान् विभीषणः ॥ ४० ॥
 सकृदेव प्रपदयेत यस्तवास्मीति भाषया ।
 तस्मै राधवशार्दूलो ददात्येवाभयं पदम् ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे-
 इष्टार्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति सर्वे मर्ति कृत्वा साकेतपुरवासिनः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव समंततः ।
 ज्ञातस्वरूपाः सकला उपसेदुम्रुमुक्षवः ॥ १ ॥

जना ऊचुः

ज्ञातोऽसि राम परमार्थं आत्मनां त्वमात्मासि सर्वविषयाव्यभिचारिसत्त्वः ।
 आकाशवद्भूवसि नित्यमेयरूपस्तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ २ ॥
 एकोऽसि पूर्वमय तद्व्युधासि जातः कल्पावसानसमये पुनरेक एव ।
 स्वे नित्य एव महिमन्यसि संस्थितस्त्वं तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ३ ॥
 भक्तोद्भूतिक्षममनेकमनन्तपारमाविर्भवत्स्वमतनो सततं भवेऽस्मिन् ।
 मायागुणव्यतिकृतप्रचुरस्वरूपं तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ४ ॥
 आचार्यतां प्रतियुगं वितनौषिं वेदं वाक्यार्थसारविनिरूपणलब्धदीक्षः ।
 वैद्योऽसिभूरि भवरोगनिवारणाय तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ५ ॥
 ब्रह्मादयोऽपि तव रूपमपारमेतत्त्वन्मायया विततयाप्रतिरुद्धबोधाः ।
 जानन्ति नैव भुवनेश्वर मानिनस्ते तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ६ ॥

चेष्टात्मकस्तव विभो ननु काल एष ब्रह्माण्डकोटिघटनापद्मप्रभेयः ।
 यस्मिन् गता: प्रलयमब्जभुवोऽज्ञिसंख्यास्तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥७॥
 ब्रह्माक्षरं तव विभो प्रवदन्ति लिङ्गं पूर्ति गता यदवधि श्रुतिवाक्समूहाः ।
 त्वां न स्पृशन्ति पुरुषोत्तमभ्रनीलं तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥८॥
 हंहो विचित्ररचनाप्रविधानदक्षं कर्मेति यत्तव वपुः फलदायि नृणाम् ।
 यज्ञस्तदिज्यमिति प्रविदन्ति केचित्तत्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥९॥
 भक्तेषु राम वित्तोषि परानुकम्पामन्येषु कर्मसदृशं फलमादधानः ।
 अप्यासुरान् हरसि ते च खलुस्वभावस्तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१०॥
 अप्येधतां जगति कामलवापवेषामापाततः किमशुभं त्वदुपाश्रितानाम् ।
 त्वद्विद्यरूपं करुणामृतसेचितानां तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥११॥
 कालस्य सर्वकवलीकरणोग्रमूर्ते मूर्जिनपदं च प्रविधाय निवृत्तशोकाः ।
 क्रीडन्ति तावकदृशामृतसिक्गत्रास्तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१२॥
 नेष्टेषु धर्मं निवहेषु कलौ जनानां संतारणाय तव नाम परं समर्थम् ।
 उच्चारणेन मखकोटिफलप्रदं यत्तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१३॥
 नामैव यो बत समस्तजनाधिहन्ता वाच्यः स्वरूपमहिमा किमु तावकीनः ।
 नविधनसाधनशताधिककीर्तनं च तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१४॥
 संतारिताः कति न राघव सार्वभौमपापाजनाः खसकिरातपुलिन्दहृणाः ।
 माहात्म्यबोधवमुखा अपि काननस्थास्तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१५॥
 आनन्दसारमनबद्यमहोमहिमा लोकान्धकारविनिवर्तनसाधुशक्तिम् ।
 स्वच्छन्दलीलममृताणं चामधदशं तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१६॥
 उज्जागरद्युतिमुदारमनोज्ञहासभासा पराजितशरद्विवरशिवन्दम् ।
 कर्णस्फुरन्मकरकुण्डलदीपितास्यं तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१७॥
 त्वत्पादपङ्कजपरागपवित्रतायाः साकेतपत्तनभुवो महिमाप्यवाच्यः ।
 यज्जन्मिनां तु सुगमश्चतुरथलाभस्तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१८॥
 दामोदराच्यूतमुकुन्दमुरारिराम श्रीराघवप्रभुजनार्दनबाणपाणे ।
 श्रीरामराजकुलचन्द्ररघूतमेति तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥१९॥
 प्रारब्धहाँरि भजनं तव राघवेन्द्र ज्ञानं च कर्म च भवेत् किमु तेन तुल्यम् ।
 भाग्यागुणवर्गतिकृतैकविशुद्धभक्त्या तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥२०॥
 सत्त्वेन ते व्यवहितं तव रामरूपमेतच्चिदेकमयमङ्गुतमद्वितीयम् ।
 अस्यावतां रत्नुलया न हि वर्णनीयं तं त्वाममी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥२१॥

दृष्टिप्रमोदमनुभूय जगत्यनन्यं त्वां तर्क्यन्ति मनुजाः पुरुषप्रकाण्डम् ।
भक्त्योपयान्ति न मुमुक्षुतया प्रकामं तं त्वामसी शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥२२॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तत्र केचिज्जना धन्याः प्रमोदवनवासिनः ।
अयोध्यास्थं रामचन्द्रं भजमाना अनन्यवत् ॥ १ ॥

ऊचिरे वचनं तुष्ट्या तेषु नित्योपसत्तयः ।
कृताथं मन्यमानाः स्वं पुरुषोत्तमदर्शिनः ॥ २ ॥

जना ऊचुः

ईश प्रमोदविषये नटवेषवेषी गोपाङ्गनावलयरासविलासकादीन् ।
यत्त्वं चकार मणिरत्नकिरीटशाली तर्तिक मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥३॥

यच्चित्रकूटगिरिकन्दरगत्तुरेषु त्रैलोक्यराजनरदेवकुमारिकाभिः ।
त्वं भूरि दुष्करविलासभैररसीस्तर्तिक मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ ४ ॥

यत्त्वं मनोङ्गसरयूपुलिनाङ्गणेषु चान्द्रोः क्षपाः क्षपितसर्वजगत्तमिस्त्राः ।
साकं श्रिया विहरसे परयानुरक्त्यात्तिक मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥५॥

सामानि ऋग्यजुरथर्वकृचः स्ववश्याधेनूः शुभाः सुखकदम्बभूताः सवत्साः ।
यत्त्वं वने किमपि चारितवान् सजोष तत् किं मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥६॥

यत्त्वं प्रमोदवनमध्यगतो विशालप्रासाददिव्यशिखरे व्रजसुन्दरीभ्यः ।
हारान् ददौ मधुपुरी मथ कोसलां च तर्तिक मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ ७ ॥

यद्राजसूनुपदवीमभिपद्य धन्या माभीरराजसुतभावकरीं चकार ।
स्वच्छन्दकेलिकलयातिसुखं चकार तर्तिक मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ ८ ॥

साकेतधामवसतेर्महिषीं परांतां विज्ञाय पूर्णतमसर्वकलाधिराजीम् ।
आनन्ददो व्रजवधूवलये समस्ते तर्तिक मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ ९ ॥

यद्विव्यसाधननिशासु निकुञ्जभूमौ यावद्व्रजाश्चिराणि वपुंषि धृत्वा ।
 योगीवयोगकलया सहितोऽतिरेमे तर्त्कि मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ १० ॥
 यत्त्वं प्रमोदवनविघ्नकरम्बभूतान् दैत्यानीघनदहो निशि लक्षणेन ।
 ब्रह्मायुषोऽपि परतो विचकार केर्लि तर्त्कि मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ ११ ॥
 कृत्वा त्रजे निमिषमात्रमितं स्वकालं चक्रे प्रमोदविपिने युगकोटिकेलीः ।
 तद्वीच्य विस्मितमना अभवद्विरंचि स्तर्त्कि मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ १२ ॥
 यत्त्वं वनेष्वनुदितं खलु चारथन् गागोपाङ्कुतः पशुविहङ्गगणाभिरामः ।
 वैणुं क्षणन् जगदमोहयदात्ममूर्त्या तर्त्कि मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ १३ ॥
 वैणुं करे दधदनङ्गपरार्द्धवेशो दिव्यः स कोऽपि नटराज इवातिमुग्धः ।
 यत्त्वं पशुनपि खगान् वशयांश्चकार तर्त्कि मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ १४ ॥
 ग्रत्ते वियोगभववह्निपरिप्रदीपं तापं वने विहरतो मिलतः प्रदोषे ।
 गोपाङ्गनामुखविलोकनतो व्यमुच्च तर्त्कि मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ १५ ॥
 यन्नोवियोगभयभुग्नहृदो निरीक्ष्य सम्मूर्छतः सुखितगोपपतिव्रजस्थान् ।
 आनीतवानसि पणं कमपीह कृत्वा तर्त्कि मुहुः स्मरसि राघव राजसूनो ॥ १६ ॥
 नास्माकमत्रभवतः सविधे स्थितानांकश्चित्प्रमोदवनविश्लिष्टोऽनुतापः ।
 भूयः कदापि सुखितव्रजभूमिपालमाङ्गल्यकादृशिसुखं वितनिष्ठसित्वम् ॥ १७ ॥
 ते ते सखाय उदयाद्विरहातुरास्ते तास्तेषिया विलुलितास्तव विप्रयोगात् ।
 ते च प्रमोदवनपक्षिगणास्तमोन्धास्तान् किं मुहुर्नसुखयिष्यसि राघवेन्द्र ॥ १८ ॥
 त्वद्विप्रयोगदशया प्रमुदाटवीस्थानैव स्मरन्ति किमपि स्वमपि प्रभावम् ।
 उन्मत्तवद्विनिगदन्ति चलन्ति भान्ति पश्यन्ति सन्ति विवलन्ति परिभ्रमन्ति ॥ १९ ॥
 तेषां त्वमप्रतिमहृच्छयवेदनार्दिनं स्वास्येन्दुदर्शनसुधारससेचनेन ।
 भूयो हरिष्यसि कथं न परानुकम्पावश्यात्मनां त्वमसि यत्कलु सार्वभीमः ॥ २० ॥
 १ इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
 चत्वार्दशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति तेषां वचः श्रुत्वा जनानां स्वाधितात्मनाम् ।
पूर्वं प्रभुर्योध्यास्थान् बभाषे रघुनन्दनः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

श्रृण्वन्तु भौं अयोध्यास्थाः जनाः सर्वे हि मामकाः ।
अनायासेन वो मुक्तिर्भविता न च संशयः ॥ २ ॥

यूर्यं हि नित्यमुक्ताः स्थ मत्सान्निध्ययुजः सदा ।
मद्दर्शनकथालापश्चवणादिषु तत्पराः ॥ ३ ॥

द्वरतोऽपि च ये मर्त्या मन्नामग्रहणे स्थिताः ।
तेषामप्यहमुद्धर्ता भवदुःखरथात्सदा ॥ ४ ॥

यूर्यं त्वयोध्यापुरवासमायात्सदृतान्तःकलुषाःपुनीताः ।
श्रीसारवाम्भःपरिपानपूताः किमिच्छथान्यां बत मुक्तिमुच्चैः ॥ ५ ॥

एतावज्जनिसाफल्यं जनानामत्र विद्यते ।
अयोध्यामण्डले वासः सरयूवातवीजिते ॥ ६ ॥

अमुष्मिन् मण्डले मर्त्या रवियोजनसम्मिते ।
पशुपक्षन्त्यजानामप्यतिमुक्तिः सनातनी ॥ ७ ॥

यत्र कचिदद्वादशयोजनात्मके मन्मण्डले ये निवसन्ति मानवाः ।
तेषामहं देहावसानकाले ददाभि पक्षीन्द्रसुवाहनत्वम् ॥ ८ ॥

मण्डलानामुत्तमेऽस्मिन् मण्डले देवपूजिते ।
प्रवेशो यमदूतानां न कदाचन् विद्यते ॥ ९ ॥

पशवः पक्षिणश्चैव ह्यन्त्यजाः श्वपचादयः ।
चर्तुर्भुजत्वमापन्ना व्रजन्ति मम धामनि ॥ १० ॥

दुष्पीतिर्नामि चाण्डालः पुरास्मन्मण्डले वसन् ।
मृगयाचारनिरतो दुर्दन्तो जीवहिंसकः ॥ ११ ॥

आजन्मपातकभूतः सर्वभक्षः स्वभावतः ।
अधमां योनिमापन्नस्तत्रापि बहुपातकी ॥ १२ ॥

तमन्तकाले सम्प्राप्ते निन्युदूता यमक्षयम् ।
तच्छ्रुत्वा दिवि चुक्रोध गश्डो मम वाहनः ॥ १३ ॥

यथौ संयमनीं क्रुद्धो यमस्य नगरीं प्रति ।
ज्वालाः सृजन् पक्षतिभ्यां दरधुकामो यमालयम् ॥ १४ ॥

प्रबलानिलमुत्पाद्य स तां कम्पितवान् पुरीम् ।
कल्पान्तवह्निज्वालभिर्यमालयमवेष्टयत् ॥ १५ ॥

ततो विनिगंता दूता योद्धुकामा अनेन ते ।
खडगशक्त्यृष्टिमुशलदण्डमुदगरपाण्यः ॥ १६ ॥

भूषण्डीपरिघाशूलपाशहस्ताः समंततः ।
निषेतुर्गुरुदस्योच्चैरज्ञमाच्छाद्य सत्वरम् ॥ १७ ॥

कृत्वा प्रचण्डनादं ते पिष्ठान्तै रदनै रदान् ।
महाकिलकिलाशब्दं कुर्वन्तस्तेऽतिवेगिनः ॥ १८ ॥

स्वानि स्वान्यस्त्रवर्याणि मुमुचुर्गुरुडोपरि ।
गरुडोऽपि तदखाणि बभज्ञ क्षणमात्रतः ॥ १९ ॥

लीलामात्रेण तान् सर्वान् यमदूतानपोथयत् ।
पक्षतुण्डनखाधातैरहनद्विकमी स तान् ॥ २० ॥

रुधिराणि वमन्तस्ते पतिताः पृथिवीतले ।
परे च दुद्रुवुर्दत्ता यमस्य सर्वतो दिशम् ॥ २१ ॥

महाकालग्निज्वालभिर्वेष्टिं स्वपुरीं यमः ।
विलोक्य सर्वतो भीतः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २२ ॥

पक्षीन्द्राभिमुखं सद्य आजगाम ततः परम् ।
आः किमेतदिति क्रुद्धः उक्त्वा वचनमग्रतः ॥ २३ ॥

नानाविधैरखशस्त्रैर्गुरुङ्गं समयोधयत् ।
पराजितः स तेनासौ तुण्डाधातैर्नखक्षतैः ॥ २४ ॥

पक्षोद्भूवैर्महावातैः स कृतान्तमभीषयत् ।
महावज्रसमैः पत्रैस्तदज्ञं किञ्चिदस्पृशत् ॥ २५ ॥

वित्रासितस्तेन ततो गरुडेन कृतान्तकः ।
पक्षाहतोऽस्य महिषो दुद्राव भयसंवृतः ॥ २६ ॥

श्रेवेयकमहाधण्टानादघोषितदिङ्गमुखः ।
कृत्वा घोरं महानादं पातयित्वा यमं भुवि ॥ २७ ॥

ततो दण्डे प्रभग्नेऽसौ तुण्डधातैः खगेशितुः ।
निःश्वसञ्ज्ञनकैः प्राह खगेन्द्रं रणदुर्मदम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
एकवत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वार्दिशोऽध्यायः

यम उवाच

नागान्तक खगाधीश कथं क्रुद्धोऽसि मत्कृते ।
 महाकालानलज्जालाभिर्यासो हि समंततः ॥ १ ॥

संवेष्टिता संयमिनी ह्यक्समात्केन हेतुना ।
 तव पक्षानिलोदघूता उड्हीयन्ते गृहा मम ॥ २ ॥

पृथिव्यां शेरते दूतास्तव तुण्डनखक्षताः ।
 पीडिताज्ञा वमन्तस्ते शोणितानि भुवि स्थिताः ॥ ३ ॥

निःश्वसन्तो हतीवार्ताः कदर्थीकृतविग्रहाः ।
 केचित्पलायिता दिक्षु वेषमाना भयातुराः ॥ ४ ॥

कृतं संयमनीपुर्याः कदनं केन हेतुना ।
 भवान् हि सर्वदेवानामतीव प्रियकारकः ॥ ५ ॥

अहं च स्थापितो दण्डाधिकारित्वेन विष्णुना ।
 त्वं च तद्वाहनो नित्यं किमित्येवं चकार ह ॥ ६ ॥

एतत्तेऽनुचितं तार्द्यं यद्विष्णोरधिकारिणम् ।
 उज्जासनं बलवता त्वया यत् कृतमेव तत् ॥

एतस्य करणं ब्रूहि प्रच्छामि त्वां खगाधिप ॥ ७ ॥

ताक्षर्य उवाच

शृणु वैवस्वत यतो हेतोस्ते कदनं मया ।
 कृतं च तव दूतानमत्यर्थं परिपीडिनम् ॥ ८ ॥

पृथिव्यां भारते खण्डे भारते नामनिध्रुवम् ।
 आयविर्त्ते पुण्यभूमी नानातीर्थगुणाश्रये ॥ ९ ॥

अस्त्ययोध्यानाम पुरी विस्तीर्णा रवियोजनैः ।
 सर्वतुर्गुणशेभाद्या नानाकल्पद्रुमाकुला ॥ १० ॥

स्वर्णचिन्तामणिमयी यत्र भूमिर्विराजते ।
 सुवर्णरत्नसोपानमण्डिता यत्र वापिकाः ॥ ११ ॥

शोभिताः परितः फुलसुवर्णसरसीरुहैः ।
 मकरन्दरसस्रावाः स्वच्छशीतामृतोदकाः ॥ १२ ॥

गुञ्जद्व्रमरपुञ्जाद्याः कलहंसकलस्वनाः ।
 सरस्यो यत्र राजन्ते रत्नसोपानशोभिताः ॥ १३ ॥

कोककारण्डवध्वानमिथसारसनादिता: ।
 राजहंसकलकाणमुखरीकृतदिङ्मुखा: ॥ १४ ॥
 फुल्लत्कमलकल्लारहल्लका॑ मोदमेहुरा: ।
 उपकूलमहीरुढकुञ्जद्रुमनोहराः ॥ १५ ॥
 मुक्ताशुक्तिपुटोदभूतिनानारत्नगणेऽद्वावाः ।
 यत्र रत्नाचलो नाम सीतारामविहारभूः ॥ १६ ॥
 महारत्नमयानेकशिखरच्युतिदीपितः ।
 नाशिताशेषदिक्कूलतमःपटलरात्रिकः ॥ १७ ॥
 यत्र सा सरयू नमि सरित्पानीयनिर्मला ।
 मणिबद्धो भय तटी दधती हेमवालुकाः ॥ १८ ॥
 परमानन्ददा नित्यं निजकूलजुषां नृणाम् ।
 तपस्विनां मुनीन्द्राणां विरक्तानां भवेत् पुनः ॥ १९ ॥
 रिगत्तरञ्जरुचिरा क्षालयन्ती तटावनीम् ।
 पूज्यमाना सुरव्रातैः पारिजातभवैः सुमैः ॥ २० ॥
 पुराणपुरुषप्रेमसमुद्भूताश्रुसम्भवा ।
 क्वचिच्छन्नैः क्वचिद्वेगादगच्छन्ती मधुरस्वना ॥ २१ ॥
 जनाश्वतुर्भुजा यत्र रामप्रेमावधूर्णिताः ।
 जनकेन्द्रसुताकीर्तिगाननिदूर्तकल्मषाः ॥ २२ ॥
 चतुराश्रमसंशुद्धाश्वतुर्वर्णक्रियाजुषः ।
 प्रेमानन्दपरीपाकसुस्थिरीकृतमानसाः ॥ २३ ॥
 अनादृतज्ञानकर्मोपासनासाधनान्तराः ।
 श्रीरामचरणाम्भोजे सुविश्वस्ताः समंततः ॥ २४ ॥
 प्रपत्तिमार्गशरणाः सर्वे विमलबुद्धयः ।
 देवतायतनैर्यन्त्र स्वर्णघटमस्तकैः ॥ २५ ॥
 पताकाध्वजवस्त्राङ्गैस्तोरणाद्यैरलडकृतैः ।
 स्थूलैः स्थूलैः कृता शोभा गगनस्पर्शिमूर्द्धभिः ॥ २६ ॥
 प्रासादैर्भुजां यत्र शोभा चमत्कृतीकृता ।
 विततश्चापणे यत्र विकीर्णमणिधोरणिः ॥ २७ ॥
 नवभिर्निधिभिर्युक्ता मोदन्ते यत्र नैगमाः ।
 उत्सवांश्च प्रतिगृहं प्रत्यहं यत्र बिन्नति ॥ २८ ॥

तूर्यन्तिकसमाधोषो यत्रास्ते प्रतिमन्दिरम् ।
 ईदृग्विधगुणैर्युक्ता ह्ययोध्यानगरी भुवि ॥ २९ ॥
 यस्यां दशरथो राजा नित्यमेव विराजते ।
 महाराजकुमारश्च यत्र श्रीरामसंज्ञकः ॥ ३० ॥
 चतुर्धार्मूर्त्तिसंयुक्तो नित्यं खलु विराजते ।
 परब्रह्म परं धाम परमात्मा परात्परः ॥ ३१ ॥
 नित्यलीलारसानन्दी प्रमोदवनचन्द्रमाः ।
 सहजानन्दनीनामनित्यशक्तिविभूषितः ॥ ३२ ॥
 वनैर्यन्त्र द्वादशभिः प्रमोदवनमेधते ।
 श्रिया परमया युक्तं परब्रह्मसुखालयम् ॥ ३३ ॥
 गवेन्द्रसुखिताख्यस्य यत्र गोष्ठं विभाति तत् ।
 ऊधोभारविनामाभिर्देनुभिः समुपासितम् ॥ ३४ ॥
 कूर्दमानकुरञ्जाभवत्सवत्सतरीयुतम् ।
 रामप्रेमवशीभूतगोपगोपीजनावृतम् ॥ ३५ ॥
 प्रत्यूषे दधिनिर्मन्थघोषमङ्गलपूरितम् ।
 श्रीमद्रामगुणोदगानपूर्वकं निर्वृतात्मना ॥ ३६ ॥
 मध्नन्त्या दधिपाथोर्धि श्रीमन्माङ्गल्यया युतम् ।
 इति भव्यगुणोदीर्णमयोध्यामण्डलं महत् ।
 साक्षात्परमधामैव श्रीरामस्थानमङ्गुतम् ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
 द्विचत्वार्ँशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वार्ँशोऽध्यायः

गुरुष उक्ताच

अयोध्यामण्डले कश्चिददुष्पीतिनर्मि पातकी ।
 जात्यापि खलु चाण्डालो वर्णानामधमोऽन्त्यजः ॥ १ ॥
 समृतः खलु पूर्वद्युः सरयूपुलिनाङ्गणे ।
 तत्तोयवातसंस्पृष्टं शरीरं तस्य जम्बुकैः ॥ २ ॥

लुश्चितं लुण्ठितं तावत्खण्डशः कृन्तितं मुहुः ।
 तटान्ते प्रापितं चापि तरङ्गैलोलितं मुहुः ॥ ३ ॥

तं दण्डधर दूतास्ते निन्युः संयमिनीमिमाम् ।
 तदानयनकार्यर्थमहमत्रागतो रुषा ॥ ४ ॥

कृतं प्रत्युत दूतैस्तै महदयुद्धं मया सह ।
 दुष्पीतिर्नाम चाण्डालो न तु तैरुपठौकितः ॥ ५ ॥

इह नानेतुमर्होऽयमयोध्यामण्डले मृतः ।
 अहं हि प्रभुणा पूर्वमुक्तोऽस्मि बहुधा यमः ॥ ६ ॥

य एतस्मिन् महापुर्या मण्डले प्रियते जनः ।
 तस्य त्वं वाहनो भूत्वा प्रापयेथा मदन्तिके ॥ ७ ॥

प्रमोदविपिने ताह्वर्य नित्यमेव वसाम्यहम् ।
 महा'वैकुण्ठात्परमिदं विज्ञेयं धाम मामकम् ॥ ८ ॥

न यत्रकालः प्रभवत्यनन्तो मायाथवा तदगुणसम्प्रवाहः ।
 न चापि कर्म व्यभिचारिरूपं न चापि दैवं न मनःप्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

अथैतन्मण्डलं नित्यं योजनद्वादशात्मकम् ।
 अक्षरं ब्रह्मानन्दमत्रेमानन्दमयोर्जितम् ॥ १० ॥

न कालकर्ममर्यादाप्यत्र सम्बाधते नृणाम् ।
 नानेन सदृशं तीर्थं नानेन सदृशं तपः ॥ ११ ॥

नानेन सदृशं क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 नानेन सदृशी गङ्गा नानेन सदृशी गया ॥ १२ ॥

गङ्गाद्वारादितीर्थानि गङ्गासागरसङ्गमः ।
 मुक्तिक्षेत्रं तथा काशी तथा चामरकण्टकम् ॥ १३ ॥

गोदावरी नर्मदा च व्यासगङ्गा सरस्वती ।
 कृष्णा च यमुना चापि कावेरी भीमशाङ्करी ॥ १४ ॥

चन्द्रभागा शतद्रुश्च तद्वचान्ये सुपावनाः ।
 पुष्करादीनि तीर्थानि तीर्थराजस्तथैव च ॥ १५ ॥

पुरुषोत्तमाख्यं क्षेत्रं क्षेत्राप्येतानि षोडशी ।
 तीर्थानि च पवित्राणि यावन्ति धरणीतले ॥ १६ ॥

तानि सर्वाण्ययोध्यायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 प्रकटाश्चैव गुपाश्च यावन्तस्तीर्थराशयः ॥ १७ ॥

तावन्तः सर्वं एवैतन्मण्डलं समुपासते ।
 जले चैव स्थले चैव नास्ति भेदोऽत्र कश्चन ॥ १८ ॥
 स्नानादानाद्विधानाच्च वपनात्पिण्डदानतः ।
 होमाज्जपाद्विक्षणाच्च यत्रनादेवतार्चनात् ॥ १९ ॥
 विवाहाद्वन्नतबन्धाच्च यात्रया च प्रदक्षिणात् ।
 निवासाद्वर्शनाच्चैव स्मरणाच्चाभिवन्दनात् ॥ २० ॥
 कथनात्स्तवनाच्चैव मरणाद्वाहनात्तथा ।
 इत्येवं द्वार्विशतिधा ह्योध्यामण्डलं नृणाम् ॥ २१ ॥
 मोचयत्युग्रपापेभ्यो मुर्किं चापि प्रयच्छति ।
 यदयद्वाच्छति तत्सर्वं ददात्यत्र न संशयः ॥ २२ ॥
 प्रतितीर्थमयोध्यायां धनुर्मात्रमिते स्थले ।
 विद्यन्ते कोटितीर्थानि पुष्कराद्यानि संततम् ॥ २३ ॥
 वक्रकोटिशतेनापि जिह्वाकोटिशतेन च ।
 अयोध्यायास्तु माहात्म्यं क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २४ ॥
 तस्मादत्र प्रजातानामागन्तुनां तथान्यतः ।
 मृतानां चापि गरुड सदयस्त्वं वाहनो भव ॥ २५ ॥
 इत्येवं भगवान् रामो मां प्रबोधितवान् पुरा ।
 ततश्च मामनादृत्य दूतास्ते रविनन्दन ॥ २६ ॥
 आनिन्युस्तं किमिति च मृतं दुष्पीतिमन्त्यजम् ।
 अपि चेत्पातकी दुष्टो यावज्जन्मविर्हिसकः ॥ २७ ॥
 दुराचारः क्रूरकर्मा रोऽप्ययोध्यापुरे मृतः ।
 सदयो मत्पृष्ठमारुद्य रामधाम व्रजेन्नरः ॥ २८ ॥
 तस्मादेनं विमुच्च त्वं नाम्ना दुष्पीतिमन्त्यजम् ।
 स्मरन् प्रतिज्ञां रामस्य स्वाधिकारं यदीच्छसि ॥ २९ ॥
 न रामो द्विर्वचो ब्रूते नाभयं द्विर्ददाति च ।
 द्विशरं नाभिसंधते न द्विरङ्गीकरोति च ॥ ३० ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

यम उवाच

नागान्तक खगाधीश सुपर्णं हरिवाहन ।
 अजानद्दिः प्रमादेन कृतं कार्यमिदं खलु ॥ १ ॥
 मम दूतैस्तस्य फलं प्राप्तमेतावदाततम् ।
 अतः परं क्षमस्वेनमपराधं मम प्रभो ॥ २ ॥
 अयोध्यामण्डलस्थोऽयं यदानीतो विजानता ।
 अतः परं पुनरपि न कार्यं कृत्यमीदृशम् ॥ ३ ॥
 गृह्यतामेष भगवन् साकेतं नियतां पुनः ।
 अयोध्यामण्डले तस्मिन् रवियोजनसम्मिते ॥ ४ ॥
 यः कश्चिन्स्मितां नाम पशुपक्ष्यन्त्यजोऽपि वा ।
 स दूतैर्मम नानेयः प्रतिजानेऽस्मि सत्यतः ॥ ५ ॥
 इत्युक्त्वा सन्निवेदयोच्चैर्गरुडाय तमान्त्यजम् ।
 कृताञ्जलिर्नमस्कृत्य गरुत्मन्तं व्यसर्जयत् ॥ ६ ॥
 गरुडः पृष्ठमारोप्य मम धाम निनाय तम् ॥ ७ ॥

श्रीरामचन्द्र उवाच

एवमेतन्मया प्रोक्तमयोध्यावैभवंजनाः ।
 इह संवसतां नृणां सर्वथा मत्फलं भवेत् ॥ ८ ॥
 किं पुनः शुद्धचित्तानां शास्त्रमाग्नियायिनाम् ।
 वर्णश्रीमाचारवतां मद्भक्तिकलितात्मनाम् ॥ ९ ॥
 तस्मादत्रयं विमुक्ताः स्थ नात्र कार्या विचारणा ॥ १० ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबद्धे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
 चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

अथान्यदपि वक्ष्यामि महात्म्यमिह सम्भवम् ।
 चैत्रे जन्मोत्सवं कुर्याद्विधिना मम यः सदा ॥ १ ॥

नित्यं पाप्नोति मरिपत्रोः प्रेमानन्दं स मानुषः ।
 वैशाखे मासि यः कुर्याच्चन्दनैश्चार्चनं मम ॥ २ ॥
 स लभेद्धवसंतापशान्तिं नैवात्र संशयः ।
 जयेष्ठे मासि च यः कुर्याच्चन्दनागुह्यमिश्रितैः ॥ ३ ॥
 जलयन्त्रोद्धृतैस्तोयैर्ज्योत्स्नाभिर्मम तोषणम् ।
 विषयेषु वितृष्णत्वं स लभेन्नियतं नरः ॥ ४ ॥
 आषाढे मासि यः कुर्याच्छीतलान् व्यजनानिलान् ।
 भवतायोद्धृवा बाधा तस्य नो जायते क्वचित् ॥ ५ ॥
 श्रावणे मासि कुर्वीत हिन्दोलैः परिदोलनम् ।
 वामे श्रीसहजानन्दायुक्तस्य मम सर्वदा ॥ ६ ॥
 विचित्रवस्त्राभरणैः पवित्रारोपणैस्तथा ।
 शाद्वलैर्हर्तिरुद्धृते कुञ्जे हरिद्धूरुहमञ्जुले ॥ ७ ॥
 इन्द्रगोपीघयुक्तायां भुवि वर्षति वारिदे ।
 तस्याहं सर्वदा तुष्टः प्रयच्छामि परां मुदम् ॥ ८ ॥
 भाद्रे मासि च यः कुर्यात्प्रमोदविपिनस्य मे ।
 वर्नैद्वादशभिः साकं यात्रां चैव प्रदक्षिणाम् ॥ ९ ॥
 तस्य किं नु फलं वाच्यमश्वमेधसहस्रकैः ।
 वाजपेयमखैर्लक्ष्मैः सोमकोटिभिरेव च ॥ १० ॥
 न पुण्यं समतां याति जलस्थानावगाहनात् ।
 आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां विजयोत्सवम् ॥ ११ ॥
 यः कुर्यात् विधानेन स लभेद्विजयं भुवि ।
 शमीपूजनवेलायां रथारूढं तु मां स्मरेत् ॥ १२ ॥
 स्वस्तिवाचनमन्त्रादयैर्जयघोषैश्च भूरिशः ।
 प्रस्थापयेन्मां महत्या वेष्टितं कपिसेनया ॥ १३ ॥
 भक्तैः प्रतिकृतिं कुर्यात् सर्वमन्यूनभावतः ।
 कृत्वा च गोमयैलङ्घां ध्वंसयेद्गजवाजिभिः ॥ १४ ॥
 संस्कुर्याच्च ध्वजपटानुत्तङ्गास्तरणादिभिः ।
 इदं कृत्यं महोपानामावश्यकमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
 कार्तिके दीपमालाभिरन्नकूटोत्सवेन वा ।
 कृत्वा मत्तोषणं मत्यः कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ १६ ॥
 नित्यं रासविलासादये रसयेच्चन्द्रिकामये ।
 देवोत्थानविधानेन तत उत्थापयेच्च माम् ॥ १७ ॥

कृत्वैवं शारदीं पूजां मत्प्रेम लभते नरः ।
हेमन्ते शिशिरे चैव तूलवस्त्रैर्विशेषतः ॥ १८ ॥

गर्भालयसमावेशैर्हसन्तीभिश्च भूरिशः ।
उडणोदकैरुणभोज्यैननाभोगविधानतः ॥ १९ ॥

कालागुरुप्रधूपैश्च ताम्बूलीवीटिकार्पणैः ।
सेवते मां सदा भक्त्या तस्य पुण्यं न गच्छते ॥ २० ॥

अथ प्राप्ते वसन्ते च वसन्तोत्सवरीतिभिः ।
सेवयेन्यां सदाभक्त्या दोलादिपरिदोलनैः ॥ २१ ॥

एष वो विधिशृष्टि कृतुसेवनपूर्वकम् ।
अनेन विधिना नित्यं तोषयेन्मां समाहितः ॥ २२ ॥

इति धीमदादिरामायणे ऋह्यभुशुण्डसम्बादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
षट्क्रत्वार्दिशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्क्रत्वार्दिशोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

अथ यथमयोध्यास्थाः सर्वे वै मामका जनाः ।
मम लीलायां नित्यायां 'यूयं प्राप्ताः सदैव हि' ॥ १ ॥

प्रारब्धध्वंसमागत्य नेष्ये वः स्वान् स्वधामनि ।
तस्मिन् काले परिप्राप्ते आगमिष्यन्ति मदगिरा ॥ २ ॥

दिव्यानि चैव भास्वन्ति विमानानि सहस्रशः ।
लक्षणः कोटिशश्चैव ह्यनेकानि समंततः ॥ ३ ॥

तेष्वास्थाय प्रयास्यन्ति भद्रीये नित्यधामनि ।
पशवः पक्षिणश्चापि तथान्ये नीचजातयः ॥ ४ ॥

कुविन्दकुम्भकारादया आचाण्डालमथान्त्यजाः ।
किं पुनर्यूयमात्मस्था वणश्रिमसुसंस्थिताः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः स्त्रीयोनिसम्भवाः ।
सर्वथैव परिप्राप्ताः परमे मम धामनि ॥ ६ ॥

१. नास्ति - बडौ० ।

यूयं रस्यथ केलीभिः सुखरूपाभिरुचकैः ॥ ७ ॥

जना ऊचुः

अयोध्यापि परं धाम तव चेत्यनुशुश्रुम ।
किमर्थमेनां संत्यज्य भवान् यास्यसि तत्पदम् ॥ ८ ॥

श्रीराम उवाच

अहो जना अत्र सदा मम स्थितौ युगप्रवृत्तिर्न भवेदितोऽन्यथा ।
सर्वेषिं जीवा भुवि मुक्तिभाजो भवेयुरुत्सीदति॑ चैव लोकः ॥ ९ ॥

ततोऽहमब्यक्तमशेषलोकैः स्वं नित्यधामाद्वयचित्सुखैकम् ।
अविदया सर्वजनानुभूतेरगोचरं सम्प्रति सम्प्रयास्ये ॥ १० ॥

चतुष्पथस्थितं वस्तु यथा गृह्णन्ति पामराः ।
अपामराश्च सर्वेषिं प्रतिबन्धो भवेत् कथम् ॥ ११ ॥

तेन तदगोपनीयं चेत्सज्जनैरधिकारिभिः ।
केवलं खलु गृहोत् नेतरैः पामरैरपि ॥ १२ ॥

एवं ममाविभाविस्य काले सर्वजगददृशाम् ।
गोचरत्वं भवत्येवेत्यन्तर्धानं करोम्यहम् ॥ १३ ॥

अनायासाद्विमुच्येत् य एवोपव्रजेत् माम् ।
प्रकटं हि मर्दश्वर्यं कस्य नो भाति दृवतः ॥ १४ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु यूयं सर्वेषिं स्थिताः ।
सदा मया सह परं धाम रमण मज्जनाः ॥ १५ ॥

निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ।
मायासम्बद्धरहितं निर्मलं निष्कलं तथा ॥ १६ ॥

आत्मानन्दाकारयुक्तं सर्वतः पादपाणिकम् ।
सर्वतोऽक्षिश्रुतिद्वाणं सर्वतोमङ्गलालयम् ॥ १७ ॥

सर्वतो भासमानंतद्विरजाया परे तटे ।
त्रिपादब्रह्मासनी कृत्य संस्थितं मत्परं पदम् ॥ १८ ॥

तस्यापि सारभूतं यद् बृहतोऽपि बृहत्तमम् ।
गणितागणितानन्दभेदेन सुनिरूपितम् ॥ १९ ॥

अवशा मे परा लीला तथा क्रीडाभि नित्यशः ।
भवन्तोऽपि मया साकं क्रीडिस्यन्ति तदन्तरे ॥ २० ॥

इति नैश्चिन्त्यमालम्ब्य तिष्ठध्वं मामका जनाः ।
तावत्पूर्वोक्तविधिना मम सेवां करिष्यथ ॥ २१ ॥

१. 'रिक्तोभवेत्' टिं०-बड़ौ० ।

इत्युक्तास्ते जनाः सर्वे पादावस्थाभिवादथं च ।
नमस्कृत्य च संतुष्टास्तद्विसृष्टा गृहान् ययुः ॥ २२ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोध
षट्कृत्वार्दिशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

*

सप्तकृत्वार्दिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

गतेषु तेषु लोकेषु प्रमोदवनवासिनः ।
कांश्चिज्जनान् स्वपार्थं स्थानवीद्गोपरूपिणः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

हंहो गोपाः सर्वमहं स्मरामि तत् पुरा कृतम् ।
यत् प्रमोदवने जातं दिव्यं मे केलिकौतुकम् ॥ २ ॥
को विस्मरेत्तादृशमङ्गुतं सुखं माङ्गल्यकायाः सदनेञ्जुभूतम् ।
तद्वात्सल्यं सुखितगवेन्द्रश्रीमन्माङ्गल्यानिरूपमसौख्यदापि ॥ ३ ॥
कथं गोपाः प्राप्य गृहं दाशरथं साम्राज्यलक्ष्मीमपि विस्मरेयम् ।
त्रैलोक्यराज्यं यत्र निर्मञ्चनं स्यात् साम्राज्यलक्ष्मीनातिदर्हापि स्यात् ॥ ४ ॥
कथं गोपास्तादृशीं प्रेमवृद्धिं तदानन्दं वाप्यहं विस्मरेयम् ।
तेते विलासा वनवीथीषु शश्वत् केलीकुञ्जाभ्यन्तरेषु प्रसंगाः ॥ ५ ॥
तत्तत्पयोदधिहैयंगवीनैर्मिष्ठं स्वेष्टं प्राशनं काननेषु ।
स्वैरं स्वैरं तांश्चकेलीविलासान् भ्रामं भ्रामं तानि चौद्वत्यकानि ।
गायं गायं ते च रसोघास्वादाः स्मारं स्मारं यानहं मूछितोऽस्मि ॥ ६ ॥
अहो अत्यङ्गुतं तत्तत्प्रमोदवनवीथिषु ।
खेलनं वेलनं नृत्यं चलनं वलनं तथा ॥ ७ ॥
तद्वै प्रमोदविपिनं ता रम्याः कुञ्जभूमयः ।
गुणफनं गुञ्जाहाराणां सा पुष्पाभरणक्रिया ॥ ८ ॥
संगे गोपालबालानां तत्तत्क्रीडनमङ्गुतम् ।
क्रीडने च रसोल्लासे मधुरं वेणुबादनम् ॥ ९ ॥
नर्तनं तन्मयूराणां मदञ्जमुदितात्मनाम् ।
प्रमोदवटमूले तद्गानं वापि कलैः स्वरैः ॥ १० ॥

इत्येवमनिशं गोपाश्चित्ते भावयतो मम ।
 दृशोरायाति तत्साक्षात् सर्वं विहरशां मम ॥ ११ ॥
 तत्रापि कांचित्परमां सहजानन्दनीश्रियम् ।
 स्मारं स्मारं केवलं मे हृदयं न विदीर्यते ॥ १२ ॥
 'तत्कारणं प्रायशोमन्ये एकमेव सुनिश्चितम् ।
 अदद्य श्वस्तत्र यास्यामीन्याशाबन्धेन रक्षणम् ॥ १३ ॥
 तावद्गोपालबाला वः समाश्वास्य समागतः ।
 पणं कृत्वा श्वस्तियेव यास्यामि प्रमुदाटवीम् ॥ १४ ॥
 अघुना खलु जानीत सैष कालः समागतः ।
 सर्वशः कृतमत्रैत्यावतारार्थप्रयोजनम् ॥ १५ ॥
 तथा हि रक्षिता देवा यज्ञाश्चापि सुरक्षिताः ।
 त्रयी च रक्षिता नूनं पापेभ्यो धर्मरक्षणात् ॥ १६ ॥
 साधवो रक्षिता नूनं भक्ताः स्वानन्धरक्षणाः ।
 ब्राह्मणानां परो धर्मश्चालितश्चैव पालितः ॥ १७ ॥
 हता देवद्वुहोऽशेषा भूर्मिर्निष्कण्टका कृता ।
 पित्रोर्भक्तिमतोश्चित्ते बहुजन्मावधिस्फुटः ॥ १८ ॥
 अभिलाषः सफलतां नीतः संगमताचिरम् ।
 अयोध्यास्थः परिकरः सकलश्च प्रमोदितः ॥ १९ ॥
 एतावदेव सकलमत्रागमनकारणम् ।
 जातप्रायं तु तत्सर्वमयोध्यास्थजनान् प्रति ॥ २० ॥
 अतः परं प्रयास्यामि प्रमोदवनमेवतत् ।
 असंशयं स सफलो भवत्सु मामकः पणः ॥ २१ ॥
 भवद्भूरपि दृष्टेयमयोध्या नाम मे पुरी ।
 अनन्तकौतुकं दृष्टं तत्र यास्याम्यतः परम् ।
 धैर्यमालव्य तिष्ठध्वं सत्यवाग् जनितोऽस्म्यहम् ॥ २२ ॥
 अव्यक्तं गतिमापन्नो गत्वा प्रमुदकानने ।
 भवद्भूः सह क्रीडिष्येऽव्यक्तं च गतिमागतौः ॥ २३ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे सर्वप्रबोधे
 सप्तत्रत्वार्त्तिशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एवं समाधाय मनः सतां प्रियः १ श्रीमत्प्रमोदाटविवासिनां नृणाम् ।
शुश्राव दूरात्स्तुतिभातुरस्य खिंगस्य नाम्नाघट्व जनस्य ॥ १ ॥
ततो विसृज्य भक्तास्तान् प्रमोदवनवासिनः ।
करुणादग्धहृदयस्तमुदर्तुमधावत ॥ २ ॥
स वै ऋजीषाख्य ऋषिस्तपस्वी भक्तापराधादन्त्यजत्वं प्रयातः ।
तत्रापि चान्धो विषयानुसेवया प्रमत्तचित्तवितथं नीतकालः ॥ ३ ॥
अन्यां गतिमदृष्टा स विना श्रीरामसंश्रयम् ।
प्रपन्नः शरणं तं वै प्रभुं कारुण्यसागरम् ॥ ४ ॥

भुशुण्ड उवाच

कोऽयं विप्र ऋजीषाख्यः कथं वै चान्त्यजोऽभवत् ।
कथं च शरणं यातो रामं करुणयाप्लुतम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मोवाच

प्रमोदवनपार्श्वस्थ ऋजीषो नाम वै मुनिः ।
निन्दया व्रजभक्तानामन्तकत्वमुपेयिवान् ॥ ६ ॥
ततो ब्रजसरःस्नानाद्विहाय शौकरं वपुः ।
अन्त्यजत्वमवाप्यैष स्तुतवान् राघवोत्तमम् ॥ ७ ॥
नारदस्योपदेशेन ज्ञात्वैनं पुरुषं परम् ।
अपि नाम तपस्वी वा ज्ञानी वा सुकृती च वा ॥ ८ ॥
अहकारं यः कुरुते स प्राप्नोत्यधमां गतिम् ।
पूर्वं चेदुत्तमः कश्चित्संस्कारो यदि वर्तते ॥ ९ ॥
तदा लभेत् पुनरपि ज्ञानं तो चेद्गतो हि सः ।
ततोऽस्य प्राग्भवं ज्ञानं संस्कारेण स्मृतिं गतम् ॥ १० ॥
त्यक्त्वा यच्छीकरं कायं मनाग् यातः कृतार्थताम् ।
तस्मादेवं नरः कुर्यादिवथा संस्कारवान् भवेत् ॥ ११ ॥
ऋजीषः स्खलितोदयोगाद्भुक्त्वा पशुमयीं गतिम् ।
अन्त्यजानां कुलेभाग्यान्मानवीं योनिमाप सः ॥ १२ ॥
भुज्ञानो भूरिविषयान् कुटुम्बासक्तमानसः ।
उत्तरोत्तरभोगेऽपि वैतृष्ण्यं नाप दुर्मतिः ॥ १३ ॥

जायारतः पुत्ररतो धनसंचयतत्परः ।
 ततः कालेन महता जाया तस्य मृति गता ॥ १४ ॥
 कुदुम्बं सकलं चास्य पुत्रपौत्रादिकं महत् ।
 विनष्टं चोरितं स्तेनैर्वसुधान्यगवादिकम् ॥ १५ ॥
 ततोऽसौ वसुभिर्हीनो मृतपुत्रबधूमुहृत् ।
 तत एष स्वतोजातविषयाभावहेतुना ॥ १६ ॥
 भूत्वा वितुष्णहृदयो विवेश विपुलं वनम् ।
 तत्र द्वित्रैदिनैरेष कंचित्प्राश्य वनस्पतिम् ॥ १७ ॥
 अन्धत्वं प्राप झटिति ततोऽभूद्वृद्धुःखितः ।
 स तस्मिन्निर्जनेऽरण्ये विलपन् करुणागिरा ॥ १८ ॥
 किमप्यशक्तुवन् कतुं देहकृत्येऽपि चाक्षमः ।
 सस्मार प्रभुमेकं तं भगवन्तमधोक्षजम् ॥ १९ ॥
 करुणासागरं देवं दीनानां बन्धुमीश्वरम् ।
 श्रद्धयावनतो भूत्वा तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥ २० ॥

अन्त्यज उवाच

श्रीराम राम सुखद प्रतिबोधमूर्ते प्रत्यज्ञरज्ञमयमज्ञलवृन्दमूर्ते ।
 चञ्चन्महामधुरिमामृतसारमूर्ते मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २१ ॥
 त्रैलोक्यरक्षणकलैकलसत्कृपाद्य भक्तश्रुतिद्विजवराभयदानदक्ष ।
 भूभारहारमिषदिव्यनवाव तारिन् मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २२ ॥
 ब्रह्माण्डकोटिघटनोद्घटनस्वतन्त्र शक्तिप्रसारनिरवध्यमितात्मलोल ।
 अत्यद्भुतप्रचुरमानुषभावनाद्य मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २३ ॥
 कालात्मना सृजसि पालयसि प्रभोऽन्ते तेनैव संहरसि सर्वमिमं प्रपञ्चम् ।
 दृढमात्रशेषपरिदृश्यनिधान नित्यं मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २४ ॥
 मायात्मना प्रकटमप्यखिलात्मसाक्षिन् सम्मोहयस्यविरतं प्रतिरुद्धोधान् ।
 तेनैव संततनिगृद्धनिजात्मभावं मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २५ ॥
 सूर्यो यथोदयगिरि समुपेत्य सर्वं लोकान्धकारशमने प्रगृहीतदीक्षः ।
 देवस्तथा रघुकुलं त्वमपि प्रतीतो मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २६ ॥
 जीवस्य कृत्यमियदेव यदुत्तमाज्ञं त्वत्पादपद्मसविधे प्रमुदावनाम्यम् ।
 तन्मात्रभक्तिगुणवश्यतमो भवांस्तु मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २७ ॥
 रामेति नाम तव योगकलाधिकं स्याद्यत्कष्टसंतिमृते कलयेद्विमुक्तिम् ।
 किं नाम नात्मसुखलाभकृते गृणीते मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २८ ॥

भीता भवाबिधिविततोर्मिभिरत्यनल्पैनन्यत्र सुस्थमनसो मनुजा भवन्ति ।
 एकं विहाय भगवन्तमृते भवन्तं मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ २९ ॥
 कालोऽयमुग्रकलनः कलयत्यनल्पां शक्तिं जगत्सु खलु भूरिभयातुरेषु ।
 न त्वाश्रितेषु भवतश्चिरमद्घ्रषपदां मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ ३० ॥
 त्वामाश्रिता गतभयाः शरणागतैकं श्रीवज्रपंजरविभो कर्णैककन्द ।
 खेलन्ति कालशिरसि स्वपदं निधाय मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ ३१ ॥
 मुख्या भवन्ति बहुजल्पितमागमं ये संलब्धये तव मुहुर्मृगयन्ति विप्राः ।
 न त्वां स्पृशन्ति निजभक्तिं कलैकलाभम् मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ ३२ ॥
 दीनं तथातुरमनेकभवोर्मिनष्ट्रेज्ञां व्यतीतकुशलं बहुदुःखमग्नम् ।
 मूढं विशालविषयावलिकृष्टचित्तं मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ ३३ ॥
 स्तब्धं कदाप्यकृतसत्परिचर्यमुग्रबुद्धि निजात्महतिजातकदर्थं च ।
 व्यर्थव्यतीतजनुरायुषमात्रदोषं मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ ३४ ॥
 उच्चैरबद्धबहु जल्पनशीलमन्तः कामावसन्नमनुदीरितनामजाप्यम् ।
 पापं समस्तविपरीतकरं कुशीलं मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ ३५ ॥
 नामोदधृताखिलजग्जनसौख्यदायी स्वानन्दसिन्धुलहरीपरियोजितस्वः ।
 अत्युन्नतस्वविभवोचित भव्यकारी मां पाहि सम्प्रति गतं चरणाब्जमूले ॥ ३६ ॥
 आयुः प्रयाति विफलं सकलेष्टदायिं स्तत्ते स्मृतिं विद्धतो मनुजस्य नित्यम् ।
 साकल्यमेति जगतीति विचिन्त्य सन्तं मां पाहि सम्प्रपि गतं चरणाब्जमूले ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच

एवं कृत्वा स्तुर्ति भूयः खिंगो नामान्त्यजः प्रभोः ।
 तस्थौ कृताङ्गलिर्दीनो विफलीभूतलोचनः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डेऽन्त्यजस्तुतिर्नामाष्ट-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततः स लोचनं लेभे रामभक्तिप्रभावतः ।
 संजातलोचनोऽथाग्रे ददर्श पुरुषं परम् ॥ १ ॥

निविडाम्बुधरं श्यामं श्रीमद्राजीवलोचनम् ।
 आकाशनीलवपुषं तुङ्कनासाविराजितम् ॥ २ ॥
 केयूरिणं प्रविलसत्कटं मणिमालिनम् ।
 माणिक्यरत्नम् कुटं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥
 करुणाचपलापाङ्गं पीताम्बरविराजितम् ।
 श्रीवत्सवक्षसं भूरिगम्भीरावर्तनाभिकम् ॥ ४ ॥
 सुन्दरं सिंह विक्रान्तं मृगराजोदरद्युतिम् ।
 रत्नकाञ्छीसमाबद्धपीताम्बरसुवासिनम् ॥ ५ ॥
 श्रीरत्नपादुकान्यस्तचरणाम्बुरुहद्वयम् ।
 चरणाब्जनखद्योतिविजितादित्यवर्चसम् ॥ ६ ॥
 मन्दस्मितामितस्त्रिरज्जिताधरविम्बकम् ।
 चन्द्राननं चमत्कारिमाधुर्यरसवारिधिम् ॥ ७ ॥
 खिंगो नामान्त्यजो दृष्टा मुहुरूचे कृताङ्गलिः ॥ ८ ॥

खिंग उवाच

अहो अत्यद्भुतं रूपं रामस्य करुणानिधेः ।
 विषयासक्तचित्तेन मया नीताश्च वासराः ॥ ९ ॥
 नैतावद्यात्मतुलं रूपमेतन्मनोहरम् ।
 प्रायो लक्ष्मीरिदं दृष्टा रूपमत्यद्भुतं प्रभोः ॥
 अभूद्वरणदासीति वयं समनुशुश्रुम ॥ १० ॥
 व्रजाङ्गनाश्च प्रमुदाटवीस्था माधुर्यमत्यद्भुतमेतदेव ।
 दृष्टा वशीभूतहृदो निपेतुः पदाब्जयोरस्य सुपूरुषस्य ॥ ११ ॥
 विहायलोकं त्रपितं गुरुणां कुदुम्बभीतिं प्रणयावकृष्टाः ।
 भेजुर्भवन्तं भगवन्तं मद्भा प्रत्यप्यचित्तं विषयांस्तत्त्वश्च ॥ १२ ॥
 एतावदासीन्मम भाग्यमेव स्फुटं यदन्तर्विषयावसन्तम् ।
 सम्मृद्धीः को विषमत्ति जानन् विहाय पीयूषनदीमनर्घ्याम् ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा प्रसभं खिंगः पपात पदयोः प्रभोः ।
 स्वल्लोचनधाराभिः सेचयानो मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥

श्रीराम उवाच

उत्तिष्ठ खिंग जातोऽसि मम सेवकसत्तमः ।
 निर्भयः कालमायादेविमुक्तोस्त्यधुना भवान् ॥ १५ ॥
 ये मामुपगता दीना जना निष्क्रिचना अपि ।
 तेषामहमभीत्यर्थं भवामि प्रकटः स्वयम् ॥ १६ ॥

खिंग उवाच

जन्मान्तरे परं पुण्यं जनैर्यैर्वा सुसङ्कृतम् ।
तेषां त्वं गोचरो भूत्वा हरसे भवसंततिम् ॥ १७ ॥

अहं तु जनुरारभ्य पापाचारः सुनिन्दितः ।
विषयाकृष्टहृदयो अष्टो ज्ञानविवर्जितः ॥ १८ ॥

न कर्म कृतवान् किंचिन्न ज्ञानेन च निर्मलः ।
नोपासनापरः शश्वत्रणाब्जबहिर्मुखः ॥ १९ ॥

तत्केन सुकृतेनाहं लब्धवाञ्छुभमीदृशम् ।
साक्षात्तव रमेशस्य यदेतत् खलु दर्शनम् ॥ २० ॥

अवितर्क्यथ वा राम करुणैव तव प्रभो ।
मुनीनां योगनिष्ठानां नित्यं निर्मलचेतसाम् ॥ २१ ॥

ज्ञानिनां तत्त्वनिष्ठानां सततोपासनावताम् ।
जन्मान्तरसहस्रैश्च निभृतं साधितात्मनाम् ॥ २२ ॥

अलभ्यं मङ्गलमिदं यत्स्वरूपप्रकाशनम् ।
तन्मया लब्धमेवाद्वा न पश्यामि च कारणम् ॥ २३ ॥

श्रीराम उवाच

ऋग्जीषो नाम योगीन्द्रो भवांस्तपसि निष्ठितः ।
प्रमोदवनपार्श्वस्थो मम भक्तिविवर्जितः ॥ २४ ॥

श्रुत्वा गोपीः कामवतीर्मत्स्वरूपं मनोहरम् ।
लोकोक्त्या कृतवान्निन्दां लोकवेदपराङ्मुखः ॥ २५ ॥

ऋग्जीष उवाच

अहो एताः काममत्ताः कस्मिश्चित्पुरुषे रताः ।
लोकवेदौ परित्यज्य रताः किमिति दुर्भाः ॥ २६ ॥

कुटुम्बं वर्जयत्यासां स्वतन्त्राणां मनोगतिम् ।
नैताश्च खलु मन्यन्ते मोहिता विष्णुमायया ॥ २७ ॥

गतिरासां तु भविता केति जानामि न क्वचित् ।
इति मे विप्रियं जातं त्वया खलु सुयोगिना ॥ २८ ॥

विफलं ते तयो जातं मङ्गलकानां विनिन्दया ।
भक्तेष्वपि च ता मुख्या आभीर्यो मम वल्लभाः ॥ २९ ॥

प्रमोदवनवासिन्यो यासां पादभवं रजः ।
ब्रह्मादयः कामयन्ते विद्वांसस्ते त्रयीविदः ॥ ३० ॥

ततस्त्वं शूकरो जातः प्रमोदवनसन्निधी ।
 कूरो विपिनसंचारी तामसीं योनिमागतः ॥ ३१ ॥
 प्रमोदवनमध्ये तु कासारः कोःपि निर्मलः ।
 तत्र दैववशादेत्य मज्जनं कृतवांस्तुवे ॥ ३२ ॥
 तत्र व्रजजना केचित्स्नाताः पूर्वं मम प्रियाः ।
 तेषां पादरजो लग्नं तवाङ्गे मज्जतो मुहुः ॥ ३३ ॥
 अङ्गसंगि च तत्तोयं लग्नं तेषां तवाङ्गके ।
 मुक्तस्तेन प्रभावेण महाशूकरयोनितः ॥ ३४ ॥
 तत्क्षणं स्मृतिमापन्नः स्मृतवान् पूर्वजन्म च ।
 अहो अहं तपस्वी स ऋजीषो नाम वै मुनिः ॥ ३५ ॥
 केन दुष्कृतयोगेन प्राप्तवाञ्छौकरीं गतिम् ।
 अनर्हं ईदृशीं योनि तपस्विकुलजो मुनिः ॥ ३६ ॥
 इति चिन्तयतस्तस्य नारदो मुनिरागतः ॥ ३७ ॥

नारद उवाच

अये मुनिकुलोत्पन्न मुने तापससत्तम ।
 दिष्ट्या निर्मुक्तवानद्य भवाञ्छूकरयोनितः ।
 महतां खलु पापानामिदं फलमभूत्व ॥ ३८ ॥

ऋजीष उवाच

कि मया दुष्कृतं पूर्वं कृतं देवर्षिसत्तम ।
 तपस्यता योगनिष्ठमानसेन सुचेतसा ॥ ३९ ॥

नारद उवाच

भवान् निन्दितवान् पूर्वं गोषीः श्रीरामवल्लभाः ।
 कृतोऽसह्यापराधोऽयं रामस्य त्रिजगत्पतेः ॥ ४० ॥
 स्वस्यापराधं भगवान् कदाचित्क्षमते प्रभुः ।
 न तु स्वोयापराधस्य क्षान्तिर्भगवतः क्वचित् ॥ ४१ ॥
 तेन दोषेण हि भवाञ्छौकरीं योनिमागतः ।
 तासां चरणपद्मोत्थधूलिधोरणिसंगमात् ॥ ४२ ॥

व्रजकासारसंस्नानान्मुक्तवान् योनिमेतकाम् ।
 अतः परं पुनरपि नैव कर्तव्यमीदृशम् ॥ ४३ ॥
 असह्यं रामदेवस्य नितरामपराधनम् ।
 एता हि भगवद्रूपा भगवत्प्रियकारिकाः ॥ ४४ ॥

न ह्यासां सदृशो ब्रह्मा न शेषो नापि चेन्दिरा ।
 अतः परं भजस्व त्वं ता गोपोरेव भक्तिः ॥ ४५ ॥

तासां चरणपद्मोत्थधूलिधूसरविग्रहः ।
 प्राप्यसे त्वं पुनरपि रामसायुज्यमद्भूतम् ॥ ४६ ॥

एकं तु जन्म भविता तदसह्यापराधतः ।
 अन्त्यजेषु जनुः प्राप्य पुनर्मुक्तो भविष्यसि ॥ ४७ ॥

इत्युक्त्वा नारदो नाम देवषिरगमद्विवि ।
 भवांश्चैव पुनर्जातिः साकेतनगरेऽत्र च ॥ ४८ ॥

विषयानन्दसम्मरनः पूर्वजन्मापराधतः ।
 नारदस्य मुनेः संगात्कासारस्नानतोऽपि च ॥ ४९ ॥

रामाङ्गनापदाम्भोजरजोमहात्म्यतोऽपि च ।
 पुनर्मद्भुक्तियोगेन स्तुत्वा मां भक्तवत्सलम् ॥ ५० ॥

अन्धत्वं समतिक्रम्य प्रोसवान् मम दर्शनम् ।
 अतः परं पुनर्जन्म न भविष्यति संसृतौ ॥ ५१ ॥

सम्प्राप्तो मत्पदाम्भोजे निर्भयोऽद्य निराकुलः ।
 तपसां कर्मणां चैव ज्ञानानां चापि सर्वशः ।

फलं प्राप्तोऽस्येकदैव कृतार्थोऽसि विशेषतः ॥ ५२ ॥

मन्नामसंस्मरणकृन्मम भक्तियुक्तो मल्लोकसंगतिपरो मदुपासनस्थः ।
 मत्स्थानमेष्यसि विमुक्तस्तमोहो भूयोऽप्यृजीषमुनिरेव भविष्यसि त्वम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
 एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अहोवाच

पुत्री कुशलवी नाम रामो रघुकुलेश्वरः ।
 कुशावत्यामवन्त्यां च स्थापयामास पार्थिवौ ॥ १ ॥

उमिलाकुक्षिसम्भूती तनयी शुभलक्षणौ ।
 कारापथनूपी चक्रे लक्षणो रामशासनात् ॥ २ ॥

तथा पुष्करनामानौ माण्डवीकुक्षिसम्भवौ ।
 तनयौ भरतश्चक्रे तदाख्यविषयेश्वरौ ॥ ३ ॥
 श्रुतिकीर्तेः समुद्भूतः सुबाहुश्वबहुश्रुतः ।
 उभौ चकार शत्रुघ्नो मथुराविदिशेश्वरौ ॥ ४ ॥
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरतैः सह वासिभिः ।
 चिरं सम्प्रीणिताः कृत्स्नाः साकेतनगरीप्रजाः ॥ ५ ॥
 दिने दिने गवां पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 दानानि यज्ञाः स्वाध्याया व्रतानि विविधानि च ॥ ६ ॥
 सम्बभूवुरयोध्यायां रामे शासति मेदिनीम् ।
 श्रुतिगोद्विजधर्माणां स्वयं संरक्षके प्रभौ ॥ ७ ॥
 अतिथीन् पूजयानस्य रामस्य करपङ्कजात् ।
 पादार्घजलवाहिन्यः सरथ्वा सह संगताः ॥ ८ ॥
 यज्ञहोमभवो धूमः श्रीरामस्य निकेतनात् ।
 उद्धभूव विमानस्थानन्धीकुवैन् सुपर्वणः ॥ ९ ॥
 शुभाशिषः प्रयुज्ञानाद्विजन्मानो मुदान्विताः ।
 पूजिता रघुनाथेन स्वानि स्वानि गृहाण्यगुः ॥ १० ॥
 प्रावर्त्ततरां धर्मश्वतुष्णादिव मूर्त्तिमात् ।
 चतुर्भ्यस्तत्र आतृभ्यो लब्धसम्पदिवानिशम् ॥ ११ ॥
 अश्वमेधाः कृतास्तेन महाधार्मिकमौलिना ।
 प्राग्वंशवर्त्तिना हैम्या जनकाङ्गजया समम् ॥ १२ ॥
 अजस्रं वासितः शक्रस्त्याजयित्वा सुरालयम् ।
 इन्द्राणीविरहोत्तापतान्तनन्दनभूरुहम् ॥ १३ ॥
 अर्चिते प्रतिभूपालमौलिरत्नमरीचिभिः ।
 रामस्य चरणाम्भोजे वाञ्छाधिकफलप्रदे ॥ १४ ॥
 केषांचिद्वृश्यन् स्वस्य मैथिल्या सह संततम् ।
 संयोगं सर्वकालीनं सुखभोगसमन्वितम् ॥ १५ ॥
 केषांचिद्वृश्यन् दृष्ट्या बहिरङ्गदृशां पुनः ।
 वियोगं सर्वकालीनयोगसेवनतत्परः ॥ १६ ॥
 केषांचिद्वृश्यन् देव एकपत्नीमहाव्रतम् ।
 आनुकूल्य दृढं नाम यत्रनान्यवधूरतिः ॥ १७ ॥
 केषांचिद्वृश्यन् पद्मां विशालाक्षीं रत्ति पराम् ।
 सहजानन्दिनीं रामां निर्भरासक्तिमेव च ॥ १८ ॥

वनेष्वन्यां पुरे चान्यां लीलां सम्भावयन् मुहुः ।
 यथा कथा च रीत्या वै भक्तानानन्दयन् विभुः ॥ १९ ॥
 लीलाधिष्ठानमितरं सर्वलोकविलक्षणम् ।
 देशं कालं तथा द्रव्यं कृत्स्नं परिकरं तथा ॥ २० ॥
 अन्तरज्ञदृशां लोके केषांचिद्विदितात्मनाम् ।
 नित्यं संदर्शयन् मोहसमुच्छित्यै कृपावशात् ॥ २१ ॥
 आसुराणां पुनर्नित्यमधोगतिनीषया ।
 लोकानुगतमात्मानं दर्शयन् विश्वमोहनः ॥ २२ ॥
 चिरं तस्थौ रघुपतिर्योगमायामुपाश्रितः ।
 रञ्जयन् प्रकृतीः सर्वा नृत्यन् नट इवाङ्गुतः ॥ २३ ॥
 भुवो भारं हरन् कृत्स्नं धर्मं संस्थापयन् विभुः ।
 भर्कि प्रवर्तयंल्लोके द्विधाभावविभावनीम् ॥ २४ ॥
 स्वरूपं च प्रकटयंश्चिदानन्दाद्वयात्मकम् ।
 लीलां च तादृशीं कृत्स्नां लोके संदर्शयन् विभुः ॥ २५ ॥
 रेमे चिराय भगवान् प्रवरो रघूणामक्षिष्ठ कर्मकरणैकपदुर्महात्मा ।
 लोकेषु मौलिमुकुटाग्रमणीन्द्ररेचिर्नीराज्यमानचरणाम्बुजदिव्यपीठः ॥ २६ ॥
 ऐश्वर्यमङ्गुतमखण्डमजस्समेव वीर्यंशः श्रियमनन्तगुणप्रतिष्ठः ।
 ज्ञानं विरक्तिमपि विश्वविलक्षणात्मा संदर्शयंश्चिरमरञ्जयदात्मभूत्यान् ॥ २७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे
 पञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशतमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ स्वशक्त्या रममाण एवं स्वांशैः स्वभक्तैरपि सेव्यमानः ।
 प्राकृत्यकायं निखिलं विधाय रामोऽखिलाव्यक्तपदं जगाम ॥ १ ॥

भुशुण्ड उवाच

कथमव्यक्ततां यातः प्रमोदवनचन्द्रमाः ।
 एतन्मे ब्रूहि सर्वज्ञ तस्य लीलान्तरं महत् ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच

विधिना प्रेषितः कालः प्रार्थयामास यत्प्रभोः ।
तद्विधित्सुः स्वयं रामो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ॥ ३ ॥
मयाऽऽज्ञसोऽसि सौमित्रे गच्छ त्वं सरयूवनम् ।
अनन्तरमहं चापि गन्तास्मि स्वपदं महत् ॥ ४ ॥

लक्ष्मण उवाच

कीदृशं ते पदं दिव्यं यत्र त्वं नित्यविग्रहः ।
नित्यलीलाविनोदेन क्रीडस्यनिश्चमीश्वर ॥ ५ ॥

श्रीराम उवाच

एतदेव मम स्थानं यत्राहं नित्यविग्रहः ।
प्रमोदविपिनं नाम क्रीडास्थानमनुत्तमम् ॥ ६ ॥

अष्टचत्वारिंशदेव योजनान्यष्टकोणवत् ।
मध्येप्रमुद्धनं यत्र सहजाया निकेतनम् ॥ ७ ॥

अशोककलिकावेशमगुञ्जद्व्रमरमण्डितैः ।
भूरहैर्विविधैर्भास्ति सौरभ्यकुसुमाकरम् ॥ ८ ॥

सदा मञ्चरितैराम्बैरशोकैश्च समाकुलम् ।
कूजत्कोकिलसंदोहकाकलीललितस्वनम् ॥ ९ ॥

परितस्तस्य गोपानां मम लीलाविनोदिनाम् ।
स्थानानि सुबहून्येव साक्षाद्वै रत्नकुञ्जवत् ॥ १० ॥

धाम यत्सुखितेन्द्रस्य नन्दनस्य महात्मनः ।
माङ्गल्यकाराजिनीभ्यां शोभमानं मनोरमम् ॥ ११ ॥

तत्र रासविलासादिलीलालोलुपमानसः ।
अहं क्रीडामि सततं कामिनीकोटिमण्डले ॥ १२ ॥

तन्मण्डलेश्वरी नित्या सहजानन्दिनी प्रिया ।
चिदानन्दमयी शक्तिः सर्वंश सर्वरूपिणी ॥ १३ ॥

अत्रैवाव्यक्ततामेत्य स्थास्यामि सततं त्वहम् ।
धैर्यमालम्ब्य वर्तस्व तदध्यानज्ञानतत्परः ॥ १४ ॥

न पुनर्मद्वियोगार्ति भवान् यास्यति कुत्रचित् ।
सिद्धोऽसि कृतकृत्योऽसि मत्प्रसादेन लक्ष्मणा ॥ १५ ॥

इत्युक्तः प्रभुणा सद्यो लक्ष्मणस्तच्चिकीर्षितम् ।
विद्वान् प्रणम्य तत्पादपद्मयोधीरमानसः ॥ १६ ॥

जगाम सरयूतीरं वहत्तिविधमास्तम् ।
 आरामकुञ्जशोभाद्यं हेमरत्नमयावनिम् ॥ १७ ॥

तत्र गत्वा चिरं दध्यौ मायातीतं परं महः ।
 स तन्महसि चाद्राक्षीरयोध्यां भुवनोत्तराम् ॥ १८ ॥

वनोपवनशोभाद्यां सरयूतीरभूमिगाम् ।
 गोपलीलाराजलीलालीलाद्वयमनोरमाम् ॥ १९ ॥

अपश्यदुभयत्रापि राममानन्दविग्रहम् ।
 सहजानन्दनीसीताशक्तिद्वयविराजितम् ॥ २० ॥

सेवितं प्रेममर्यादाभक्तिभ्यां च निरन्तरम् ।
 सर्वलीलारसोपेतं सर्वेः परिकरैर्युतम् ॥ २१ ॥

स्वात्मादीन् पार्षदांश्चापि तत्रापश्यद्यथास्थितान् ।
 तद्वयानपरमानन्दलहरीमग्नमानसः ॥ २२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे लक्ष्मणपरोभावो
 नामैकपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशतमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ लोकजनैः साद्दं यातुकामः प्रमुदनम् ।
 भगवान् घोषयामास दुन्दुर्भिं कोसलापुरे ॥ १ ॥

अद्य गन्तास्म्यहं स्वीयं प्रमोदविपिनं परम् ।
 आयान्तु ये जनास्तत्र यातुकामा मया सह ॥ २ ॥

स्नात्वा सरथ्वाः सलिले दत्वा दानानि भूरिशः ।
 प्रविशन्तु परं रन्ध्रं सरयूतीरभूमिगम् ॥ ३ ॥

गच्छन्तु सर्वे प्रमोदविपिनं धाम मामकम् ।
 न यत्र कालमायाद्याः कुतोऽन्यद्वस्तु तद्वशम् ॥ ४ ॥

तत्र नित्यं मया साद्दं मोदन्तां नित्यलीलया ।
 अमन्दानन्दसंदोहभूजो भूरिसुमङ्गलाः ॥ ५ ॥

इति दुन्दुभिनिर्घोषमाकर्ण्य पुरवास्तवः ।
 दारापत्यसुहृदबन्धुमित्रभृत्यादिभिः सह ॥ ६ ॥
 आगोपमा च श्वपचमापण्डितवरद्विजम् ।
 आकीटपशुपक्ष्यादि गृहीतधिषणा जनाः ॥ ७ ॥
 सद्यः समुद्भूतबोधाः स्वरूपबलतो हरेः ।
 संजातात्मप्रकाशाश्च स्वाराज्यपदगन्तुकाः ॥ ८ ॥
 आययुः सरयूं नाम नदीं विश्वविमोक्षिणीम् ।
 हंससारसचक्रहृकादम्बकुलकेलिनीम् ॥ ९ ॥
 हेमरत्नसमाबद्धकान्तोभयतटान्विताम् ।
 मन्दारपारिजातादितरुमालोपवीतिनीम् ॥ १० ॥
 मन्दानिलसमुत्क्षिप्तरञ्जशतसंकुलाम् ।
 पूजितां सुरगन्धर्वायक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ११ ॥
 पीयूषोज्ज्वलपानीयां राजहंसनिषेविताम् ।
 तत्रैत्य ददृशः सर्वे रामंरघुकुलोद्ध्रुतम् ॥ १२ ॥
 विश्वघनूमत्सुग्रीवनलनीलाञ्जदादिभिः ।
 कपीन्द्रैः सेवकश्रेष्ठैः सेव्यमानं मुदान्वितम् ॥ १३ ॥
 युतं सौमित्रिभरतशत्रुघ्नैभ्रतीभिर्निजैः ।
 श्रीमज्जनकपुत्र्या च विस्फुरद्वामविग्रहम् ॥ १४ ॥
 अपि पद्माविशालाभ्यां वीजितोभयचामरम् ।
 पुरस्ताञ्चापि भारत्या स्तुतं वीणाढ्यहस्तया ॥ १५ ॥
 गीयमानं च गन्धर्वैदमूर्तिधरैरिव ।
 सर्वतो जयशब्देन संर्वद्वितयशोभरम् ॥ १६ ॥
 तावर्थविष्वक्सेनमुखैः पार्षदैरपि सेवितम् ।
 शेषादिभिः स्तूयमानं वाचस्पतिभिरुन्मुखैः ॥ १७ ॥
 तत्र वाद्यत्सु वाद्येषु जयनिर्घोषशालिषु ।
 भेरीमृदञ्जनिस्स्वानज्ञरीपटहादिषु ॥ १८ ॥
 मुखरीक्रियमाणेषु दिङ्मुखेषु समंततः ।
 तौर्यत्रिकनिनादेन नभस्याकुलिते सति ॥ १९ ॥
 वर्षत्सु देववर्येषु कत्पहुकुसुमोत्करम् ।
 उत्साहसंयुतेष्वद्वास्तुवत्सु प्रवर्षिषु ॥ २० ॥
 नत्वा नत्वा विभुं रामं सम्प्रयुक्तास्तदाज्ञया ।
 ममज्जुर्मानिवाः सर्वे सरयूसलिलेऽमले ॥ २१ ॥

अथ प्रविविशुः शुद्धा रामकुञ्जमनुत्तमम् ।
 सदारापत्यसुहृदः सभृत्यसखिबन्धवः ॥ २२ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शुद्धा अवरयोनिजाः ।
 वर्णसंकरजाश्चापि चाण्डालाः श्वपचादयः ॥ २३ ॥

भिलाः खसाः पुलिन्दाश्च हूणाश्चान्ध्राः सहस्रशः ।
 वधिका यवनाश्चापि नानाजात्याधमा अपि ॥ २४ ॥

पशवः पक्षिणः कीटा यूकादंशघुणादयः ।
 जन्तवोऽनेकजातीया एकद्वित्रीन्द्रिया अपि ॥ २५ ॥

ते सर्वे दिव्यवपुषो भूत्वा सपदि तत्क्षणात् ।
 पश्यतामेव देवानां भासयन्तो दिशोऽखिलाः ॥ २६ ॥

आशृद्य देवयानानि गीयमानाश्च किञ्चरैः ।
 प्रयग्युः प्रमोदवनं दिव्यं तत्तपसः परम् ॥ २७ ॥

न यत्र मायाखिललोकमोहिनी न कालशक्तिः कलनात्मिका तथा ।
 न कर्मजन्यैश्च फलैः प्रसंजनं यदेकरूपं सदसत्परं जगुः ॥ २८ ॥

यत्सच्चिदानन्दमशेषमदभुतं विशेषहीनं तपसः परं पदम् ।
 प्रभावतः श्रीरघुवल्लभस्य तद्गता अनर्हा अपि साधनैर्विना ॥ २९ ॥

एवं विधाय सकलानपि तात् पुरस्ताज्जीवात् पुरीपरिसरेऽपि वसन्ति येऽन्ये ।
 पश्चात्स्वयं स भगवानखिलात्मभूतः सीतापतिः परिकरैः सहितो जगाम ॥ ३० ॥

आसीद्यावद्विनं तत्सकलमपि रवः काहलः श्रीसरयवा-
 स्तोयेसम्मज्जतां श्रीरघुपतिमयतां गच्छतां रामकुञ्जम् ।

शश्वतेषां जनानामपि सकलदिशो भासितास्तद्विमाने-
 नक्षत्रैर्व्याप्तिमाना इव किमपि बभुविश्वतो ध्वान्तवर्जः ॥ ३१ ॥

रामस्तेषां वास्तवे दिव्यरूपां विश्वस्योच्चैर्निर्ममौ स्वां पुरीं ताम् ।
 या वै साक्षादियमेवास्त्ययोध्या सुप्राकारा परिखाश्रेणियुक्ता ॥ ३२ ॥

तस्या ईशः स्वयमानन्दमूर्तिर्नित्यं लीलारससंदोहमग्नः ।
 नीत्वा तस्यामखिलात् जीवसंधात् दत्तवाऽनन्दं वासयामास नित्यम् ॥ ३३ ॥

अन्तर्हिते कोसलायां चराचरपतौ तदा ।
 तेनैवपरमाज्ञसा ज्ञाततत्त्वाः स्वरूपतः ॥ ३४ ॥

ब्रजमाजरमुरुदारचित्ताः सुन्दरनन्दननीलललामाः ।
 राजकुमारवराः सुकुमारा ददृशुर्गोपीगोपसमूहम् ॥ ३५ ॥

तत्र गोपीजनगिरा सद्यः संत्यक्संशयाः ।
 विचेहर्धरणीं कृत्स्नां कृतकृत्यात्मयोगिनः ॥ ३६ ॥

जनानुपदिशन्तस्ते रामभक्ति रसोत्तराम् ।
जगत्कृतार्थयामासुलीलारसविशारदाः ॥ ३७ ॥

भुशुण्ड उवाच

अन्तर्हिते कोसलायां रामे रमणशालिनि ।
गोपिकाः किं विधा आसन् गोपाश्च गुणवत्तमाः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच

यहि वाव तेजोमयान् विशिखान् धनुषि संधाय तत्र च स्वात्मज्योतिरारोप्य
भगवानपीच्यतमश्रीविग्रहः सानुजः सभार्थो दक्षिणां दिशमगात्ततश्च विराधादि वधं
कृत्वा पुनः साकेतोपगमराज्यशासनान्तां राजलीलां तेनैव श्रीविग्रहेणावतारप्रयोजन
मूलभूतेनाकार्षीत् ॥ ३९ ॥

तद्येव दिवसमारभ्य रमणोय कलाकलापेश्वलो मधुरस्मितमंजिममण्डित-
मुखचन्द्रचन्द्रिका प्रकाशधोरणीवशिताखिलस्वीयजनमानसोऽनुदिनवर्द्धमानलीलारसम-
जुषद्व्रजवासिजननितम्बिनीषु ॥ ४० ॥

ततश्चेतरजननयनागोचरतया चित्रकूटाचलाखेटककालीनकपटविरहसत्यतानुसं-
धानलक्षणनिजमायाकार्यं प्रकटयन्नतिशयविषम वेदनासमुद्भूतसंतापसंतर्ति स्वाप्निकीमि-
वानुभाव यत्रपि तदसत्यतानुसंधान लक्षणनिरूपधिनिजकृपाकार्यं स्वरूपानन्दसंदोहमनु-
भावयामास तासाम् ॥ ४१ ॥

ततश्च समामे निजाविर्भावप्रयोजनेऽन्तर्कुभूषुर्भगवान् कमलबन्धुकुल कमलबा-
न्धवो मान्धातृसगरभगीरथदिलीपरघुप्रमुखभूमीधवल कीर्तिकौमुदीकुमुदबन्धुर्जानकी-
कल्पलतालिङ्गितकल्पतरुश्रीविग्रहो भक्तजननयनानन्ददानायैव चिरं तस्थौ ॥ ४२ ॥

अथ सर्वतः स्वांशान् स्वस्मिन् समावेशनिखिलपरिकरसहित एव प्रमोदवन-
मिथाय कोसलेन्द्रः । राघवेन्द्रनन्दनो वै तथैव केलिकलाकौशलशाली माङ्गल्यादि
भालभागधेयपुञ्जः श्रीनन्दन श्रीराजिनीपरमान्यो निखिलगोप सीमन्तिनीसमाजसुख-
समूहसंतानकः सहजेश्वरीनयनसर्वस्वभूतः प्रमोदवनविहरणाविश्रान्तमति रेवं चिरं
जयति ॥ ४३ ॥

जयति जयति रामो राघवेन्द्रः स नित्यं प्रमुदवनविलासी भक्तसर्वस्वराशिः ।
अवतरति निजांशैर्यो महीभारहारी द्विजनिगमनिजार्थान् साधयन् पूर्णाग्रथाः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे लोलाविस्तारणोनाम
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशतमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति ते सर्वमाल्यातं भुशुण्ड क्रमतो मया ।
 आदिरामायणं नाम श्रीरामचरितं शुभम् ॥ १ ॥

एतत्कल्पभवं चापि कल्पान्तरभवं तथा ।
 समाधावुपलब्धं यत्सारं सारं विमृश्य च ॥ २ ॥

इदं ते गुप्तवद्वार्यं न प्रकाश्यं कथंचन ।
 प्रभोरेवाज्ञया प्रोक्तं रामस्य करुणाम्बुधेः ॥ ३ ॥

रामेण कथितं पूर्वं स्वप्रियायै प्रमुद्दने ।
 तया सौमित्रये प्रोक्तं तेन प्रोक्तं निजानुजे ॥ ४ ॥

कचिद्द्वनुमता लब्धं श्रीरामस्य मुखाम्बुजात् ।
 तत एव मया लब्धं हृषीवाच्च योगिना ॥ ५ ॥

लब्धं कुम्भोद्भवेनापि मुनिभ्यस्तेन कीर्तितम् ।
 तदेव ते मयाऽल्ल्यातं रहस्यं चरितं प्रभोः ॥ ६ ॥

पठनीयं सदैवैतत् पवित्रं चित्तशोधनम् ।
 मङ्गलं विघ्नकोटिच्छं सुखदं भक्तिवर्द्धनम् ॥ ७ ॥

आयुष्यमारोग्यकरं धनसम्पद्वर्द्धनम् ।
 संकटेषु च कृच्छेषु सर्वपिद्विनिवारणम् ॥ ८ ॥

श्रावणीयं च भक्तेभ्य एकान्तिभ्यो विशेषतः ।
 रसज्ञेभ्यः प्रेमवद्भ्यो रासलीलाविशेषितम् ॥ ९ ॥

यानि यनि चरित्राणि पवित्राणि सीतापतेः ।
 रासलीलागोपलीलाभेदवित्तानि भूरिशः ॥ १० ॥

तेषां श्रवणमात्रेण दृढाभक्तिः प्रजायते ।
 यावन्न विश्वामित्रेण नीतौ स्वाध्वरगुप्तये ॥ ११ ॥

सुखितस्य गृहे तावद्वष्टू रामलक्ष्मणी ।
 चक्राते कुतुकोपेतौ गोपलीलां रसोत्तराम् ॥ १२ ॥

चक्रे रासविलासादथाः सर्वलीलाः शुभान्विताः ।
 धात्रीपतिरपि प्रायः पुत्रवद्वान्ववर्त्तत ॥ १३ ॥

तौ चापि लीलारसिकौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणी ।
 माङ्गल्यां सुखितं चैव मेनाते जनकौ निजौ ॥ १४ ॥

तयोश्चरितमत्रैव गोपलीलानुकारिणोः ।
 प्रतिश्लोकं चोपबद्धं श्रोतव्यं भक्तिभावतः ॥ १५ ॥

मोचनं भवत्त्वेष्यो रोचनं मनसः परम् ।
 गोचरं सद्विशेषाणां सामान्यानामगोचरम् ॥ १६ ॥
 चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु प्रतिपद्विवादितः ।
 यावज्जन्मदिनं श्राव्यं रामस्य रसिकेशितुः ॥ १७ ॥
 दिने दिने महत्पुण्यमश्वमेधशतोऽद्भुवम् ।
 तुष्यत्याशु रमाकान्तां रामो राजोवलोचनः ॥ १८ ॥
 भूमौ स्वस्तिकमालिख्य सर्वतोभद्रमेव वा ।
 मण्डलं विपुलं तत्र स्थापयेज्जानकीपतिम् ॥ १९ ॥
 दीपराजं च संस्थाप्य विधिवत्तस्य संनिधौ ।
 मण्डपं कारयेत्तत्र चतुर्द्वारं मनोहरम् ॥ २० ॥
 वाचयेत्तत्र विधिवद्ग्रन्थमेनं समाहितः ।
 अनन्यभक्त्या श्रोतव्यं सर्वदा रामसेवकैः ॥ २१ ॥
 गोभूहिरण्यवस्त्रादद्यैस्तथाश्वरथकुञ्जरैः ।
 यथाशक्त्या च वसुभिस्तोषयेद्वाचकं द्विजम् ॥ २२ ॥
 लिखित्वा पुस्तकं चैतदक्षिणाहेमसंयुतम् ।
 रामभक्ताय योददद्याद् ब्राह्मणाय सुयज्वने ॥ २३ ॥
 तस्य पुण्यफलं चापि वक्तुं नो शक्यते मया ।
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ॥ २४ ॥
 लभते भक्तिमान् मर्त्यः कथाश्रवणमात्रतः ।
 असंख्यं लभते पुण्यं कीर्तनान्न दिने दिने ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच

इति मत्तः समाश्रुत्य भुशुण्डो रामसेवकः ।
 प्रोऽद्भुतपूर्वसंस्कार इदमूचे स मां सुराः ॥ २६ ॥

भुशुण्ड उवाच

धन्योऽहं कृतकृत्यश्च त्वत्प्रसादाद् विधो मम ।
 सदयो विगलितो मोहः संजाता पूर्वजन्मधीः ॥ २७ ॥
 अहं हि रामभक्तोऽस्मि धातर्जन्मनि जन्मनि ।
 इदानीं ते प्रसादेन भक्तिर्मेऽभूददृढीयसी ॥ २८ ॥

द्वीपेऽस्मिन् पर्वते चात्र निवत्स्यामि शुभान्वितः ।
 रामभक्तिसुधां पीत्वा सदा मत्तः प्रसन्नधीः ॥ २९ ॥

इदं श्रुतं ते वदनारविन्दादद्यशोऽमलं श्रीरघुपञ्जवस्य ।
 सदैव पदयोऽद्भुव कीर्तनीयं मया पुरो भक्तिमतां सुराणाम् ॥ ३० ॥

रहः स्मरिष्यामि च सद्वरहस्यं निधेयमन्तर्निधिसारभूतम् ।
 स्वस्त्यस्तु ते गच्छ विधे स्वलोकं लोकेश लोकाधिकृति प्रशाधि ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा मां स वै देवाः पूजयित्वा यथाविधि ।
 विसर्ज स्वलोकाय भक्तिनम्रः कृताञ्जलिः ॥ ३२ ॥
 एतत्सुरगणाः कृत्स्नं गुणग्रथनमीशितुः ।
 आकर्ण्य कृतकृत्याः स्थ न श्रोतव्यान्तरं च वः ॥ ३३ ॥
 श्रुतं यशश्चेद्रघुपुञ्जवस्य किमन्यकोर्त्या श्रुतया जनस्य ।
 गीता गुणाश्चेद्रघुनन्दनस्य पीतापि सा तहि सुधा मुधा स्यात् ॥ ३४ ॥
 स जयति राजवेषरमणीय उदारगुणः
 प्रमुदवनावनीन्दुरखिलप्रमुद्वासिहितः ।
 स्मितसहजेश्वरीवदन चन्द्रचकोरयुगं नयन-
 युगं निजेषु निदधद् राघवेन्द्रसूनुः ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे उत्तरखण्डे ग्रन्थमाहात्म्यादि-
 निरूपणं नाम त्रिपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

समाप्तमिदमादिरामायणम् ॥

१ संवत् १८९९ के श्रावण सुदि १४ मङ्गलेकः लिखा सारदादीन मिश्र
 मुकाम पुरवामध्ये विश्वनाथर्सिंह राज्ये ।
 संवत् १७१९ वर्षे आश्विनशुक्ल त्रयोदश्यां लिखापितमिदं रामर्षिणा
 श्रीस्वामि बालकृष्णानुजीविना विदुषा ।
 (श्रीरामगोपालो जयति)

परिशिष्ट

नामानुक्रमणी

भुशुण्ड रामायण का प्रकाशन तीन भागों में हुआ है। प्रथम भाग में पूर्वखंड द्वितीय भाग में दक्षिण खंड और तृतीय भाग में पश्चिम तथा उत्तर खंड समाहित हैं। पाठकों की सुविधा के लिए ग्रंथ के उपर्युक्त चारों खण्डों में आये हुए व्यक्ति तथा स्थानवाचक शब्दों की अनुक्रमणिका इस तृतीय तथा अंतिम भाग के परिशिष्ट में दी जा रही है। राम, सीता तथा भाइयों के बहुउद्धृत नाम कलेवर वृद्धि के भय से छोड़ दिये गये हैं, प्रत्येक शब्द के सामने संदर्भित भाग को संख्यानिर्देश के साथ ही उसकी स्थिति का पृष्ठांक दे दिया गया है।

अ	अयोध्या I १५, ६०, १७९, ८६१, ३४०, ८०७, ४५०, ४९४, ६१०, ८११, ८६६, ९०४, ९४२, ९६६, ९७२, II १, १४, ५९, ८०, ९६, ११९, १८१, १९७, २०७, ४१७, ७२०, ७२६ III ४४, ७३, ९१, ११२, १३७, १४०, १४१, १५३, १६४, १६९, २३७, २७८, ३३३, ३६६, ३६८, ३७२, ३७४, ३८०, ३९१
अंग II	३६८
अंगद II	५३९, ६१७, ६२०, ६४०, ६४८, ६६४, ७०७, ७२०
अंगिरा I	४४, ४०९, ४८३, ४८५, ६७६, ९६६ II ४०५
अंबरीष I	५८१, ५८८
अक्षयवट I	४९७
अक्तुर I	५३८
अक्तुरतीर्थ I	५३८
अगस्त्य I	३८१, ४०९, ६१८, ६३६ II ४०५, ६०५, III २३८, २४६
अग्नितीर्थ I	५१७
अजमीढ़ I	९६६
अदिति III	१५६
अन्त्रि I	४०९, ४८३, ६१८, ६३३, ६७६, II ४०५, ४०८, ४११, ४२१, ४५५
अनसूया I	७५१ II ४००, ४११, ४१४ III ९४
अन्नकूट I	५४०
अनिरुद्ध I	६१६ II १७८ III ४४, ३४६
अन्त्रि I	४०९, ४८३, ६१८, ६३३, ६७६
अमरावती II	३९३
अम्बरीष II	५१२ III २१९

- इ**
- इक्ष्वाकु III १३७
  - इन्दिरा II २०१
  - इन्दिरापति II ३२९
  - इन्दिरावती I ८२९
  - इन्दीवरचन I ७१३
  - इन्द्र II ३३०, ३८०, ३९०, ३९५, ४००, ४०७, ५६८, III २२, ६८, ३४८
  - इन्द्रतीर्थ I ५४०, ९४९
  - इन्द्रजित् II ७०२, ७०५
  - इन्द्रपुर II ४०७
  - इन्द्रप्रस्थ I ५८२
  - इन्द्राणी II ३४० III ३८८
  - इरावती I ६६८
  - इला II ४०५
  - इलापति II १४७
  - इलासपद I ५१५
- उ**
- उच्चैः श्रवा II ४०५
  - उज्जयिनी III ९१, २४६
  - उतथ्य I ९६५, ९६६
  - उद्गालक I ९६८ II ४०५
  - उद्गालक तीर्थ I ५०२
  - उपमन्यु I ९६७
  - उपशक्तपुरी II २९१
  - उमा (पार्वती) II ३६३ III ७१, २४३, ३०४
  - ऊमिला I ३२४, ३२९ II ४८, ५०, ५१ III १८, ५२, ६७, २०७ ३५६, ३५७
  - उर्वशी II १६५ III ४६ १९९
  - उर्वशीतीर्थ I ५०२
  - उषीरबीज I ५२३
- ऋ**
- ऋजीष ३८६
  - ऋषभधीष ५०२
  - ऋषितीर्थ I ५३३
- ऋष्यमूक** II ५३९, ५४१, ५४८, ५४२, ५६९
- ऋष्यशृंग** ३२२, ३२८, ४०९, ४१५
- ए**
- ऐगवत ३०५, ३३१ III ६२, ६३
  - औ
  - औदल ९६७
  - औशिज ९६६
  - औशीनर ५८२
- क**
- कंदनवन I ४९०
  - कंस I ५३४, ५३६
  - कणाद I ४०९
  - कण्व I ४०९, ९६६ III २५
  - कदंववन I ११२
  - कदलोवन II ५८३
  - कनखल I ५३३
  - कन्यातीर्थ I ५१७
  - कपिल I ४०९, ५१४ II ३२६, ४०५, III २५, १०८
  - कपिलतीर्थ I ५१३
  - कवंध II ३२०, २२, ३२७, ४६४, ५१३, III २२१
  - कमला I ८६९ III २९, ४१
  - कमलेशी I ४३६, II २५९-६०, २६४, २८०, २८४, ४५७. III २३९, २७०
  - कमलेश्वरी I ९३३ II ४५२ III १९
  - कर्दम III १०८, १६६
  - कथहंसी I ६९९
  - कला I १३०
  - कलावती I ६९७, ६९९
  - कलिंग II ३६८
  - कलिद ५७०, ५७९, ५८७
  - कलिपत केदार I ५१४
  - कश्यप I ३३०, ४०९, ६४३, ८४१, ९६६, II १२२, १९४, ३१३, ३१८ III ३७, १४१, १५६

- काञ्ची I ८५७
 कात्यायन I २५०
 कात्यायनी II ३१०, ३२६
 कामदेव I ६१८
 कामधेनु II १६९
 कामवन I ५३०
 कामशोधनतीर्थ I ५१३
 कामिकावन I ४८९
 कार्तवीर्य I ३८२, ५११ II ३७०, ७३,
     ३७५, ३७६
 कार्तिकेय III ४८
 काल I ६ III २७६, ७७, ७८, ७९, ८०,
     ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ९०, ९१,
     ९२, ३३९
 कालकण्टका I ६
 कालनाभ II ३२६
 कालिका II ६३७
 कालिदी I ५२६, ५३२, ५५९, ५६०, ५७२,
     II ८१
 कालिया I ४४, ५३९, ९५२
 कालीकुंज I ४९१
 कावेरी I ५७, ५०३, ५५३, ५५४, ८५७,
     II १४५ III १२, १०४, २७३
 काशी ४६९, ५०७, ५३८, ५३९ II ३६,
     III २४५
 काश्मीर I ३९२, ५२२, ५७८
 किमीरण I २४७
 किञ्जिकधा II ३५७, ५१४, ५३९, ५४२,
     ५५०, ५७०, ५८०, ५९०-५, ५९८
 कंकुमा I ६९८
 कुन्ती I ४३
 कुन्दवन III १८०, १८१, १८४, १८५,
     २४४
 कुम्भकर्ण I ४० II ३५५, ३६८, ३७५,
     ४६९, ६४७, ६७७, ६९८ III ११
 कुम्भकर्णश्रम I ५०२
     ५१
- कुबेर I ३७२, ३७३, ५१०, ५२३, ६१८,
     ८३१, ८४७, III २३, ४०, २३८,
     २९६, ३०४
 कुमुदा ६९८
 कुख्सेन्त्र I ४८४, ५०५, ५१७, ५१९, ५२०,
     ५३८, ५३९, ८६४, ९३४, ९५८
 कुलाचल II ३०४
 कुश III ३८७
 कुशावती III ३८७
 कुशिक III ४६, ४७, ४८
 कूर्म II ६२०
 कृष्ण I ११, १५, १८, १०२, १२७, १३०,
     १६८, १९०, २५०, २५१, ३३७, ३६४,
     ३८३, ४५१, ५११, ५२७, ५२९,
     ५३०, ५३१, ५३७, ५३९, ५४१,
     ५४२, ५४३, ५४५, ५४६, ५५३,
     ५५६, ५६०, ५६२, ५६४, ५७७,
     ५७८, ५९०, ५९१, ५९२, ६१८,
     ६४६, ७८८, ९३५, ९४४, ९४५,
     ९४६, ९४८, ९५०, ९५१, ९५२,
     ९५३, ९५४, ९७३, II ४०४, ४५६,
     III ६२, १८३, ३०९
 कृष्णकुण्ड I ५४२, ९४९
 कृष्णा I ९५०, ९७३, II २८०, III १२,
     १०४, १८३, १८४, १८५, १९१,
     ३०९
 केतकीकुञ्ज I ४९१
 केदार I ८६४
 केरल II ३६८
 केलिकुञ्ज ४९१
 केशी I ५३९, ९५२
 कैकेयी I ४०, ६०, ५९५, ६०५, ८१७,
     ८६६, II १८, २५, ४०-६१, ७०-७७,
     ९८, ११८-१४९, १९०, २४५, ४३०,
     ५८७, ७२५, III १५८, १६५, २१३,
     २१६, २३७, २४५

- कैलाश I २००, ५२३, ५७३, II ३०५, ३६३, ३६८, ३७९, III २३, ३३, ११६, २५१, २६०
 कोशल II २३, १२७, १५७, २७१, ३६९, ६३३, III २३३, ३४६, ३६६, ३९३
 कोशला I ५, १०, २१, २६८
 कौन्डिण्य I ४०९, III ३३७
 कौत्स I ६७६, ९६६, ९६८
 कौपीनस I २४८
 कौशल्या II ४५, ५३, ७२, १००, १०८, १३५, १६३, १६१, १७३, १८७, ७२३, III ५८, ७६, १५६, १५८, १६५, १६६, २१३, ३१२, ३५९
 कौशिक I ३०८, ३१०, ३११, १५, २२, ३६, ४०९, ८२, ८३, ८७, ५०१, १०, १७, ५८२, ९६७, II ४०५, ५४०, III ८४, ९१, २१०, २७२
 कौशिकी I ३२०, ४२३, ४९८, ५००, ६९८, ८५५, ९०१
 क्रौंचावल I ३२३
 क्रतु I ४०९
 ख
 खर I ३९, ९३, II ३६६, ३७५, ३९६, ४५७, ४६६, ४९०, ५४०, ५५५, ५६२, ६४७
 खट्टवासुर ३५७
 ग
 गंगा I ५८, २७८, ३४२, ३९६, ४९६, ५०५, ५५९, ५९१, ६५९, ७१३, ८५२, ९०७, ९१८, ६८, ७८, ९६, १०२, १४५, १५६, १६६, २०४, ३०६, ३५५, ४०२, ४४४, ५०६, ५२२, III १२, ७१, ८४, ९२, १०६
 गंडकी I ५००, III ३०, ३१
 गंधमादन I ५२३, ५७३, ८६७, ८९१, ८९९, II ८२, III १५३
 गणेश II ३२६
 गया I ४८२, ४९१, ४९७
 गहड़ I ६, १०, २०, II २९३, ६६८, III ३६९, ३७५
 गहड़ध्वज II ३२४
 गर्ग I ४०९, ९६६
 गर्दभासूर I ३१०
 गार्गी III ९४
 गार्य ३३८
 गांधारी I ४३
 गात्रिमुवन II २१२
 गायत्री I १६३, ३५९, ५०३, ७७२, ९०७ ३४०
 गार्गी III ९४
 गालवाश्रम I ५०९
 गुह II ६८, ७६, १००, १५३, १५९, १६०, २४८
 गृद्धराज
 गोकर्ण II १८६
 गोकुल I १३८, १६८, ३०३, ५४८ III ५३
 गोदा III १०४
 गोदावरी II १६६, ४४४, ४४९-५१, ४५६-५८, ४६८, ५०२, ५०६ III २१७, ३५८, ३७३
 गोमती I ४९४, ५११, ८५६ ६७, १२८
 गोमती कुण्ड I ५०९
 गोलोक II ६३ III १९७
 गोवद्धन I २५१, ४५०, ५३२, ५७३, ९४७ III ५३
 गोविदसर I ५४४
 गौतम I ३३५, ४०९, ५०१, ६१८, ६७७, ९६५, II १२२, ४४४, ४५२, ५०६, III १८
 गौतमी I ९०७ II ४४४
 गौरखीत I ९६८
 ग्राह II ६२२

- घ**
- घृताची II १६५
घोषवती I ३२०, ६९८, III २०, २७०
- च**
- चक्रतीर्थ I ५४२, ९४९
चक्रहरि I ४८०
चण्ड ६६९
चन्द्रहरि I ४८०
चण्डिका I ३६४
चन्द्रतीर्थ I ५८०
चन्द्रभानु I ९४१
चन्द्रावली I ९४१ III ५३
चमण्डिती I ५०७, ५८४
चित्रकूट I ४०, ४६, ५७, ५०५, ८५२, ९४२
II ८२, ९७, १६४, १८६, २४०,
२७२, २८१, ३४६, ३५४, ४०१,
४२०, ४२६, ४४६, ४५३ III ५३, ६६
७२, ९१, १०८, २१७, २४५, २७६,
३३३, ३४२, ३४६, ३६६
- चित्रध्वज I ४४६, ४५४
चित्ररथ I ३७१, ५९२
चित्रलेखा I ६१
चित्रांगदा I ७००
चोलदेश II ३६८
च्यवन I ४०९, ५११ II ४०५
- छ**
- छायासुर I २८० III २९१
- ज**
- जंभ II ३००, ३२६, ३२७, ३३०, ३३१,
३३३
जटायु II ५०८, III २१४, २४५
जनक I ३२०, ३३९, ४२२, ६१९, ८४१,
८९०, ९०१, ९३३, २६४, ६५, ६८,
७२, ७३, III १७, १८, ६१, ६४, ६६
६९, ७१, ८०, ९१, २०१, २१२,
२३३, २४२
- जनककूप I ४९९ III १७, १८, ६१, ६४,
६७, ६९, ७१, ७२, ७४-८० ९१,
१६२, २०६, २०७, २११, २३३,
२३६, ३३९, २४५, २६४-२७३, ३१३
- जमदिन I १०९, ४०९, ५८१
जम्बूद्वीप I २२४, ५५९, ५७७, ५९१
जरासंघ I ५४२
जय I ३७४
जातुकर्ण I ९६८ II १२२
जाबालि I १०९ १२२, १४०, १४३, १४९,
१९२, १९४, १९५, २०२
जाम्बवान II ६०१, ६२८, ६४०, ६४३,
६५८, ६६८
- जैमिनि I ४०९
- जृम्भक I ३१३, ४४९
- त**
- तमसा I ८५०, ८५६, II ६५, ६६, ६७,
१००, २४८ III ९६
- तरन्तुका I ५२०
ताड़का ३११, ४४८, II २६९, ५४०, ६४४
III २९१
- तारक I ३२९, ६३७, III ४८
तारकासुर II २९१, ३२३, ३२४, ३२६,
३९०
- तारा II ५६७, ५७५, ५७८ ५९४, ५९५,
७११
- तार्क्ष I ९६६ III ३७०, ३७३
तिलोत्तमा II १६५ III १९९
- त्रिकूट II ६०६, ६४५
त्रिजटा II ६०८, ६५४, ६५५, ६५६, ६५९,
७२०, ७२१, II २३९
- त्रिपथगा I २६४
- त्रिशिरा II ३६६, ३६८, ३७५, ४५८, ४६२
४६५, ४६६, ४६८, ४६९, ४७१
४७२, ४९०, ५५०, ५६२
- त्राम्भक II ४५६, ४५७

- कैलाश I २००, ५२३, ५७३, II ३०४,
३६३, ३६८, ३७९, III २३, ३३,
११६, २५१, २६०
- कोशल II २३, १२७, १५७, २७१, ३६९,
६३३, III २३३, ३४६, ३६६, ३९३
- कोशला I ५, १०, २१, २६८
- कौन्डिल्य I ४०९, III ३३७
- कौत्स I ६७६, ९६६, ९६८
- कौपीनस I २४८
- कौशल्या II ४५, ५३, ७२, १००, १०८,
१३५, १६३, १६१, १७३, १८७,
७२३, III ५८, ७६, १५६, १५८,
१६५, १६६, २१३, ३१२, ३५९
- कौशिक I ३०८, ३१०, ३११, १५, २२,
३६, ४०९, ८२, ८३, ८७, ५०१, १०,
१७, ५८२, ९६७, II ४०५, ५४०,
III ८४, ९१, २१०, २७२
- कौशिकी I ३२०, ४२३, ४९८, ५००, ६९८,
८५५, ९०१
- क्रौंचावल I ३२३
- क्रतु I ४०९
- ख
- खर I ३९, ९३, II ३६६, ३७५, ३९६,
४५७, ४६६, ४९०, ५४०, ५४५,
५६२, ६४७
- खट्टवासुर ३५७
- ग
- गंगा I ५८, २७८, ३४२, ३९६, ४९६,
५०५, ५५९, ५९१, ६५९, ७१३,
८५२, ९०७, ९१८, ६८, ७८, ९६,
१०२, १४५, १५६, १६६, २०४,
३०६, ३५५, ४०२, ४४४, ५०६,
५२२, III १२, ७१, ८४, ९२, १०६
- गंडकी I ५००, III ३०, ३१
- गंधमादन I ५२३, ५७३, ८६७, ८९१,
८९९, II ८२, III १५३
- गणेश II ३२६
- गया I ४८२, ४९१, ४९७
- गरुड I ६, १०, २०, II २९३, ६६८,
III ३६९, ३७५
- गरुडध्वज II ३२४
- गर्ग I ४०९, ९६६
- गर्दभासूर I ३१०
- गार्गी III ९४
- गार्य ३३८
- गांधारी I ४३
- गात्रिसुवन II २१२
- गायत्री I १६३, ३५९, ५०३, ७७२, ९०७
३४०
- गार्गी III ९४
- गालवाश्रम I ५०९
- गुह II ६८, ७६, १००, १५३, १५९, १६०,
२४८
- गृद्धराज
- गोकर्ण II १८६
- गोकुल I १३८, १६८, ३०३, ५४८ III ५३
- गोदा III १०४
- गोदावरी II १६६, ४४४, ४४९-५१, ४५६-
५८, ४६८, ५०२, ५०६ III २१७,
३५८, ३७३
- गोमती I ४९४, ५११, ८५६ ६७, १२८
- गोमती कुण्ड I ५०९
- गोलोक II ६३ III १९७
- गोवर्द्धन I २५१, ४५०, ५३२, ५७३, ९४७
III ५३
- गोविंदसर I ५४४
- गौतम I ३३५, ४०९, ५०१, ६१८, ६७७,
९६५, II १२२, ४४४, ४५२, ५०६,
III १८
- गौतमी I ९०७ II ४५५
- गौरवीत I ९६८
- ग्राह II ६२२

- घ**
- घृताची II १६५
घोषवत्ती I ३२०, ६९८, III २०, २७०
- च**
- चक्रतीर्थ I ५४२, ९४९
चक्रहरि I ४८०
चण्ड ६६९
चन्द्रहरि I ४८०
चण्डिका I ३६४
चन्द्रतीर्थ I ५८०
चन्द्रभानु I ९४१
चन्द्रावली I ९४१ III ५३
चर्मण्वत्ती I ५०७, ५८४
चित्रकूट I ४०, ४६, ५७, ५०५, ८५२, ९४२
II ८२, ९७, १६४, १८६, २४०,
२७२, २८१, ३४६, ३५४, ४०१,
४२०, ४२६, ४४६, ४५३ III ५३, ६६
७२, ९१, १०८, २१७, २४५, २७६,
३३३, ३४२, ३४६, ३६६
चित्रघञ्ज I ४४६, ४५४
चित्ररथ I ३७१, ५९२
चित्रलेखा I ६१
चित्रांगदा I ७००
चोलदेश II ३६८
च्यवन I ४०९, ५११ II ४०५
- छ**
- छायासुर I २८० III २९१
- ज**
- जंभ II ३००, ३२६, ३२७, ३३०, ३३१,
३३३
जटायु II ५०८, III २१४, २४५
जनक I ३२०, ३३९, ४२२, ६१९, ८४१,
८९०, ९०१, ९३३, २६४, ६५, ६८,
७२, ७३, III १७, १८, ६१, ६४, ६६
६९, ७१, ८०, ९१, २०१, २१२,
२३३, २४८
- जनककूप I ४९९ III १७, १८, ६१, ६४,
६७, ६९, ७१, ७२, ७४-८० ९१,
१६२, २०६, २०७, २११, २३३,
२३६, ३३९, २४५, २६४-२७३, ३१३
- जमदग्नि I १०९, ४०९, ५८१
जम्बूद्वीप I २२४, ५५९, ५७७, ५९१
जरासंघ I ५४२
जय I ३७४
जातुर्कं I ९६८ II १२२
जाबालि I १०९ १२२, १४०, १४३, १४९,
१९२, १९४, १९५, २०२
जाम्बवान II ६०१, ६२८, ६४०, ६४३,
६५८, ६६८
जैमिनि I ४०९
जृम्भक I ३१३, ४४९
- त**
- तमसा I ८५०, ८५६, II ६५, ६६, ६७,
१००, २४८ III ९६
तरन्तुका I ५२०
ताड़का ३११, ४४८, II २६९, ५४०, ६४४
III २९१
तारक I ३२९, ६३७, III ४८
तारकासुर II २९१, ३२३, ३२४, ३२६,
३९०
तारा II ५६७, ५७५, ५७८ ५९४, ५९५,
७११
तार्क्ष I ९६६ III ३७०, ३७३
तिलोत्तमा II १६५ III १९९
त्रिकूट II ६०६, ६४५
त्रिजटा II ६०८, ६५४, ६५५, ६५६, ६५९,
७२०, ७२१, II २३९
त्रिपथगा I २६४
त्रिशिरा II ३६६, ३६८, ३७५, ४५८, ४६२
४६५, ४६६, ४६८, ४६९, ४७१
४७२, ४९०, ५५०, ५६२
त्राम्बक II ४५६, ४५७

त्वष्टासुर II ३२६

द

दंतवक्र I ४२

दक्ष III ४४

दण्डकबन I ४३, ९९, १०३, १६५, १६८,
२२५, ५०४, ७७४, ८५३, ९३५,
९३७, ९४१ II २४, १५३, ४१७,
४१९, ४४२, ४३१, ४४२, ४४३
७२१, III ९१, २१७, २२०, २७६

दधीच I ५१८

दिलीप I ३८५, ५८८ II २१०, ५१२

दीर्घतपा I ९६५

दुकुक्षि III ३२

दुङ्दुभासुर II ५६२

दुर्गागिरि I ५७३

दुर्द्वर्षासुर II ४६८

दुयोधन I ४३

दुर्वासा I ४३, ४०९, ४८३, ६११, ६३३,
८६१, ९१२ II ४०५ III २९०, २९२,
३३२, ३३९

द्रुमभंग तीर्थ I ६२९

द्विविद I ६४३

दूषण I ३९ II ३६६, ३६८, ३७४, ३९६,
४५७, ४६५, ४६६, ४६८, ४७१,
४९०, ५४०

देवकी I ४५२, ५३६, ९३५ III ३०९

देवगिरि I ९४९

देवदत्त II ९३

देवरस I ९६७

देवरात I ९६७

देवल I १०९, ४०९, ९६६

देवश्रवा I ९६७

देवहृद I ५१६

द्रोणाचार्य I ४४, ५७३

द्रोणपर्वत II ७१४, ७१५

द्रोपदी I ४३

द्वारका I ४२, १७९, १८९, १९६, ८६०,

८६४ III ७५, ११७

द्वैपायन (व्यास) I ६१८

ध

धनंजय I ९६६ II ३८४

धन्वंतरि II ३१३

धृताची III ४७

धूर्तिनी I ७८२

धेनुक I ४९८

ध्रुवतीर्थ I ५३३

ध्रुवक्षेत्र I ९३४

धौम्य I १०९, ४०९, ९५६

न

नन्द I ३६४, ४५१, ५४०, ९५३

नन्दन घोष II २५७, २७२, २७३, २७८

III १६, ३१, ५३, ५८, ६४, ६७, ७२,
८२, ८४, २५०, २५२, ३१३, ३२४,
३९०, ३९४

नन्दग्राम I ५४५

नन्दशम्भु III १५९

नन्दिग्राम I ४२, ४९२, ६३४, ६७४, ७१२,
७६२, II २०६, २०७, २१४, २२७,
२१५, २६८, २७५, २७८, २८१,
७२२

नन्दिनी II २७८, २८१ III १८७, १९६,
१९७, २३७, २५०

नन्दीश्वर I ५४५, ९५१

नमूचि II ३००, ३२६, ३३२

नरान्तक II ६९६

नारायणगिरि I ५५२

नर्मदा II १४५, ३७०, ३७१ III ३७३

नल II ५३९, ६१७, ६१९, ६२०, ६२६,
६३०, ६३५, ६३७, ६४०, ६५६,
६६४, ६८८, ७०७, ७२० III २२४

नलवधू I ७५१

- नहुष II १५, १४७, २१०
 नागतीर्थ I ५२१, ५३४, ६७३
 नारद I ६३, ६९, १०८, १५७, २६५,
     ३४२, ४०९, ५१५, ६२१, ७२६,
     ८१०, ८९३, ९०६ II ६, ५५, १६५,
     ३३३, ४०५ III २५, २८, १३५, १५४,
     १६२, १८९, २०७, २५९, ३८६, ३८७
 नारदकुण्ड I ६९४, ८१५
 निकषण I २४६
 निकृति I २४७
 निवात II ३२६, ३२७
 निशुंभ II ३२६
 निषादराज II ६८, ९५, १५१, १५४, १५६,
     २४८
 निहृति I २४८
 नील II ५३९, ६१७, ६१९, ६२०, ६२६,
     ६४०, ६५६, ६६४, ६६८, ७०७,
     २२४
 नीललोहित II ४०५
 न्यग्रोध II ४९४
 नैमित्यारण्य I ४९४, ८५६
 नैमित्यकुञ्ज I ५१७
- प
- पंचतीर्थ I ९४९
 पंचवटी I ८५३, II २४, ४१७, ४२२,
     ४४४, ४४६, ४४९, ४५५, ४५७,
     ४५८, ४६८, ४७३, ४७४, ४८७,
     ५०१, ५०६, III ९१, २१७
 पतंजलि I ४०९
 पम्पासर II ५१६, ५१७
 परशुराम I ३३२, ९६०
 पर्णशाला II ४५०, ४६२, ५०१, ५०३
 पराशर I २०९, ४०९, ४८३, ५८३, ९९६,
     ९६७
 पाण्ड्यतीर्थ I ५०३
 पार्वती I १६३, ६६८, ७५१, ९५३,
- ३३४, ३३६, ३७९, III ९४, १०४,
     २०४
 पालीग्राम I ४९०, ६३५, ६६२, ६९७,
     ७०२, ७३०, II २५५, २५७, २७५,
     २७७, २८१, III १८६, १९१
 पिप्पलाद I ४०९
 पिशाचमोचन I ४०२
 पुंडरीक I ५४०, ५६४
 पुंडरीकाक्ष III १२३, १३८
 पुण्यसर I ४९१
 पुलस्त्य I ३०९, ५६३, ५८८, ९५६, ९६८,
     II ३५५, ३६०, ३६१, ३६४, ३७८,
     ४७०, ६१८, ६८६, III ११, २५
 पुलह I ४०९, ४८३, ५२४, ६३३, ९६८
 पुलोमा II ३२६
 पुष्कर I ५०५, ५६७
 पुष्पक II ७२७
 पूतना I ६४, ४५०, ४४६, ९५४, III २६९
 प्रद्युम्न II १७८, ३४६
 प्रभा I १३०, २३६
 प्रमोदवन I ९, ४१, ५०, ८१, १०४, १७५-
     १९१, २०५, ३००, ४१४, ५९९,
     ६९७, ७५६, ८०१, ८६२, ९१२,
     ९७३, II ११, १४, ६३, ८८, १९७,
     २००, २०७, २१७, २४५, २४८,
     २५६, २५८, २४०, ३४८, ४२३, ४३९,
     ४४०, ७२०, III २, ४, ८-१०, १२,
     १७, २५, २९, ३८, ४३, ४५, ५३, ७१,
     ८०, ८३, ८९, ९५, १०१, १११, १३९,
     १४८, १५०, १५५, १५१, १६४, १७१,
     १८०, १९७, २०५, २१०, २४०, २६०,
     २६४, २७०, २७६, २७८, २८२, २८४,
     २८६, ८८, ३०२, ५, १२, १३, १८,
     १९, २३, ३०, ३१, ५०, ६२, ८०,
     ८१, ९७
 प्रयाग I ४९६, ५०५, ५३३, ५८४, II ७८,
     १६०

प्रवर्षण

प्रवहण I २४७
प्रहस्त II ६४३, ६७३
प्रहेति I ३२६
प्रहलाद I १६३, १९०, ३६३, ३८१, ६४४
पृथु II २१०

क

फल्गु I ५१५
ब

बंग I ३६८
बदरी I ५२३-५२५, ८६४
बलभद्र I ५३, १२७, ३८३, ४५१, ५३१,
५३४

बलभद्र बन I ४५०

बलि I २९, II ३००, ३०५, ३२६, ३३०,
३३३, ३६८, ३९०

बहुलोभा I ९६७

बालखिल्य I ५२४, ५८४
बलि II ३५७, ५१४, ५३९, ५४२, ५४८,
५५९, ५६०, ५६६, ५७०, ५७२,
६५२, III २२२

बिरजा III १३९

बुद्ध I २३, ३०, १९०, ३८३

बैकुंठ II ६३, २२८, २४३, २९३, २९८

वैरोचन II ३००

वृषभानु I ५४४, ५६३

वृषभानुपुर I ९५०, ९५१

वृहस्पति II २९२, २९८, ४८४

ब्रह्मकुण्ड I ४८०, ४८१, ५४२, ५८३, ५९६

ब्रह्मपुरी I ५०९

ब्रह्मावर्त I ५१४, ८५६

ब्रह्मोदुबम्ब I ५१४

बोधायन III ३३८

भ

भगीरथ I ६७१, ६७२ II ३६, १४७,
२१०, ५१२ III २१९

भरतकुण्ड I ४९५

भरद्वाज I ४०९, ४८३, ६७६, ९६६ II
७८, ७९, ८०, ९५, १५४, १६०,
१६१, १६२, २०३, १५०, ६२२
III २३६, ३३७

भृष्ण I ४०९, ४८३, ५२३, ६७६, ७२६,
९५८ II ४०५ III २५

भाण्डीरकूप I ५४६

भाण्डीरवन I ९५४

भारत I २१ III १३७, १४१, ३७०
भार्गव I २३, ३२५, ३३०, ९५८, ९५९
III ३१, ३२, ३३, १६९, २१३

म

मन्जुघोषा II १६५ III १९९

मंजुवट I ४९२, ६९५, ७६३, ८१७

मंदर I २९, ३८१, ५२३, ५७२

मंदराचल I ३१४

मंदाकिनी III ६६, ९६

मंदोदरी III ३६५, ३७४, ३८७, ४६७, ५४५
६४८, ६९५

मंथरा II २५, २६, ३०, ४२, ४५, ११६,
१३३, १३४

मकराक्ष II ६८७, ६९७

मगध I ४८० II ३१९

मतंग I ४९९, ५०३

मथुरा I ३९, ६०, १७८, १८९, २५१,
५२८, ५४६, ५८३, ६४६, ८५७,
९३४, ९५७ II ३५५ III ५३, ९१,
१९७, २४६

मधुवन I २४८, ५३०, ९३५, ९४४

मरीचि II २७०, ३९६, ४०८, ४७३, ४७४,
४८७, ५५० III ९५

मरुत III ९५

महाकालपुरी I ५०८, ५०९

महाद्रिकूट II १९४

महाराष्ट्र I ३६८
 महारुद्धपुरी I ५०९
 महोदरा I ६०५, ६११, ३५, ६२, ६८९
 मांगल्या II २४६, २५०, २५२, २५४,
     २५५, २६९, २७१ III २४९, २६४,
     २७६, २७८, ३२३, ३४२, ३५३,
     ३५७, ३५६, ३६७, ३७९, ३९०,
     ३९४, ३९५
 मांडवी II १५, ५१, III १८, ५०, ६७,
     २०७, ३३८
 मांडव्य III ३३८
 माणिक्यतिलक I ८४७
 मातलि II ३३१, ७१५
 मातृतीर्थ I ५१३
 मानसीगंगा I ५४०, ५४३
 मानुषतीर्थ I ५१४
 मान्वाता I ४१२, ५८८, II १४७, २१०,
     २१५, ५१२ III ४६, २१९
 मारीच I ३८, ४४, ३१२, ३२८, ५२४,
     ८५३ III २१८, २८८
 मार्कण्डेय II ७१९ III १४६
 माल्यवंत II ५८०, ५८१, ६०८
 मिथिला I ३१७, २०, ८२९, ८५२, ९०१,
     ९३३ II ३६ III १७, ४२, ५२, ६१,
     ६६, ६९, ७१, ७५, २०५, २११
 मिलिन्दराज II २८५
 मेघनाद II २४, ३८१, ३८४, ३८६, ३८८,
     ३९२, ३९३, ९४, ९५, ४०७, ४४७,
     ६४८, ६६०-६६८, ७०३, ७०६, ७२३
 मेनका II १६५, III ४६, ११९
 मैत्रावरुण II ४४६
 मैत्रेय II ४०५
 मोक्षराज I ९४९
 मौकुलि II ४९१
 मौदगल्य II १२२
 म्लेच्छदेश II ३६९

य
 यज्ञदत्त II ११३, ११४
 यम II ३२६, ३९३, ६३४, III ३७०,
     ३७५
 यमलार्जुन I ४४, ५४६, ९५४
 यमुना I ४७, २५०, ४९६, ५२२, ५३८,
     ५५३, ५९४, ७१३, ८६४, ९१२,
     ९६० II ९८, १४५, २५१, ४२६, III
     १०४, १०९, १९९, ३७३
 ययाति I ५१० II ३६, १४७, २१०
 यशोदा I १८, ४४ ३६४, ४५१, ५६० III
     ६२
 याज्ञवल्क्य I १२८, ३२१, ३३४, ४८३,
     ६१८, ६७६, ९०२ III १८, २११,
     २४९, २३७
 र
 रंभा I ४१०, ४२१ II १६५, २४९, २८१,
     ३१२, ३५४, ७२० III ४६, १९९
 रघु I ३८५, ५८८ III २१९
 रति III ९४
 रत्नगिरि I २५९
 राजपुर I ४८०
 राजिनी I २१५, २३४, ३०१, ४८६, ६३५,
     ७३६, ९२८ II २५७, २७४, २७६,
     २८० III ११२, ११३, ११४, ११७,
     ११९, १२२, १३६, १४०, १४२,
     १४९, २४३, २४४, २६०, ३१३,
     ३२९, ३९०, ३९४
 राधा I ११, १०२, १३०, १६८, ३५९,
     ४३४, ५४२, ८६२, ८४१, ९४८
 राघुकुण्ड I ५४२
 राधावन I ४५०
 रामकुण्ड I ६५४
 रावण III १२, १६, २१८, २३४, २३७,
     २३८, २३९, २४२, २७२, २७३,
     २७५, २९१, २९३, ३०९, ३३१, ३५७

राहु II २२४, ३२०

रक्षायण I ९६६

रुक्मिणी I १२, ४६, १९६, २२०, ३६४, ५७७, ७३३

रुद्र II ३१०, ३२७, ३३४, ३३६, ४००, ४०८, ५४० III २३६, ३४६, ३५८, ३५९

रुद्रकुण्ड I ९४९

रेणुका I ३३०, ३३४

रैवण I ९६७

रोहिणी II २६३, ४४७

रोहिणी सुत I ४५१

रोहित I ९६७

ल

लंका I ४०, ३११, ३८९, ८५४ II ३५७, ३६५, ३७४, ३९१, ३९५, ४७०, ५१३, ५९२, ६०१, ६०४, ६१६, ६१९, ६२५, ६३१, ६४०, ६४२, ६४३, ६४४, ६६९, ६८२, ६८७; ६९३, ७१४, ७१५ III १२, १८२-१४९, १५५, २००, २०२, २३३, २३८, २४२, २४५, २७५, ३४३, ३७६

लव III ३८७

लक्ष्मी II ६३, ७७, ८४, १००, १०५, २३५, २५९, २६१, २६६, २८५, २९१, ३०५, ३०६, ३३४, ३४१, ३४४, ४३३, ५२१ ५६२, ५६३, ६०३ ६५३, ६५४, ७११, ७२४, III ५९, ६९, ७१, ७७, ८०, ८१, ८४, १७२, १७५, १९४, २३४, २३९, २४०, २६०, ३२३, २४६, ३१५, ३५६, ३५८, ३६०, ३७९, ३८४

लोपामुद्रा II ४४३, ४४५, ४४७

लोमश I १०९, ५८८, ९५६

लोहित I १०९

लौहजंघ I ५३१, ९५४

व

वरतलु I ४०९, ६७६

वसिष्ठ I २४, ७४, १०९, १६३, २०९, ४०४, ४६०, ४९५, ६०८, ८९२, ९००, ९६७ II १८, २१, २७, ३१, १२३, १२६, १३८, १३९, १४०, १४१, १५०, १६०, १६७, १८३, १९५-२०२, २०६, २०० III १८, २५, ८४, ९१, ९५, १०६, ११२, १४०, १४१, २४९, २७९, २८६

वसुदेव I २९, १९०, ४५१, ५३६, ९३५, ९५१ III ३०९, ३१७

वसुमती I ५३६ III ३५६

वाणासुर III २७२, २७३

वात्स्यायन I ७२६ III ३३७

वामदेव I १०९, ३२१, ४०९, ४८५, ८७२, ९६५

वामन I २३, २९, ४०, ५१६,

वामरथ्य I ९६८

वायुतीर्थ I ५३३, ५८१

वाराणसी I ८५६

वात्मीकि I २३, २०९, ३९८, ४२०, ४३३, ८४९ II ७२६

वाह्नीक I ३६९

वासुदेव I ५१६

विक्र �II ४९७

विचित्रवीर्य I ४५८

विजय I ३७४

वितस्ता I ५२२

विद्युजिज्ञा II ३६८, ३७५, ३९६,

विन्द्य I ५७३

विभावसु I २४७

विभीषण I ४२, १६३, ४९३, ८५४ II ३३६, ६०६, ६१८, ६२०, ६४७, ६६९, ६८८, ७०३, ७१८, ७१९, ७२२,

- ७२३ III २, २३९, २४६, २७५, २७६, २७८
 विपाशा II १४५
 विरजा III ३५१, ३५६
 विराघ II ४१९, ४२२, ४२८, ४३०, ४४९
 विरोचन II ३२६, ३३०
 विशाख गिरि I ५७३
 विश्वकर्मा II १६५, ३०७, ३२६, ३५८
 विश्वाची II १६५
 विश्वामित्र I ३०, ३११, ३३६, ४०९,
     ४८७, ५०१, ८५२, ९६७, II ४०५,
     ५४० III ८४, ९१, २१०, २७२,
     ३५९, ३६०, ३९५
 विष्वावा II ३५५, ४६७, ६१८
 वृन्दावन II ६३
 वैदूर्यपर्वत II ३९२
 वृद्धशर्मा II ४०५
 व्यासगंगा III ३७३
- श**
- शंकर I १६३, ३९०, ५६०, ७४५, ८५९
     II ७६, २००, २२८, ३३७, ३५६,
     ३६७; ३९२, ५१४, ६३२, ६३७,
     ६८९ III १३, २५, ६१, ७१, ७८,
     ८५, ११७, २०३, २५१, २५४, २५५,
     २६०, २६१, २६४, २७७
 शंबर II ३२६
 शकट I ५४६
 शकुनि II ३२६
 शक्क II २३, २५, १६७, २८५, २९६, ३०५
     ३१०, ३२६, ३३२, ३६०, ६६६, ६८७
 शक्रघ्वज I ६९४
 शर्कराक्ष I ४०९
 शची I १६३, ७५१ III २२, ४४, ९४
 शतंजय II ४७८
 शतानंद I १०९, ३२८, ३३४ III १८
 शन्तनु I ५८०
- ष**
- षडानन II ३२६
- स**
- संकर्षण I ५३, ३९८, ४६०, ५४०, ५५४,
     II १७८
 संकराक्ष I ४०९
 संपाति III २२४
 संमदवन I ४९०
 संवर्तवापिका I ४०९
 सगर I ४१२, II २१०, २१५, III २१९
 सत्यभामा I ३६४
 सनक II ७१८ III १३५

- सनत्कुमार I ५२२ II २३१, २३८ III ८५,
८६, ९३, १३५
- सरकतीर्थ I ५१५
- सरयू I १, २०, ३९, ७१, ८२, ९६, १०५,
१११, १५७, १९२, २१९, २७६,
३०१, ३७५, ४०७, ४९२, ५९६
६३५, ६९०, ७१३, ८०१, ९०८,
९६८ II ६८, ७९, ८९, ११०, १११,
११३, १४३, १४५, २५४, ३४१,
३४५ III ८, ९, १६, ६२, ६६ ७२,
७३, ८५, ८९, ९३, ९५, १०४, ११२,
१३९, १४२, १४९, १५५, १५६,
१६२, १६४, १८४, १८६, २४७,
२५४, २६३, २७६, ३२९, ३५५,
३६६, ३९०, ३९२
- सरस्वती I १६३, ३४३, ५०७, ५५४, ६६८,
७५१, ८४९, ९०२, ९१८ III १०९,
११९, ३०४, ३७३
- सहजा (सहजानंदिनी) I २, १२, १२६,
१४४, १९८, २१३, २८७, ३०१,
३८०, ४०२, ७०६, ७८३, ८०१,
८८७, ९११, ९४१ II २७९, ३५५,
४४०, ७२७, ५९२, ७१२, ७२७ III
१०, १९, २५, २७, २८, ३५, ३६,
३९, ४३, ४५, ५०, ६१, ६७, ६२, ७१,
८४, ९३, १११, १३९, १६२, १६९,
१९९, २०४, २१०, २३३, २४०, २४५,
२५०, २७०, २८४, २८८, २९३, ३०७
३११, ३२२, ३२९, ३३०, ३५१,
३८८, ३९०, ३९४
- सहजाकुण्ड I ६५४, ६५५, ७७४
- सहस्रार्जुन I ३२६
- सहस्रबाहु ३७०, ३७३, ३६३, ३७८
- साकल्य I ९६७
- साकेत I १४, ३२, ८९, १०७, १५८,
१७९, २११, २४४, २९३, ३००,
- ३६९, ४०४, ४६५, ४११, ९६१,
९६७ II १७, ३४, ६६, ८० ९५,
४२१, ६६९ III ९, १७, ३८, ५३,
६३, ६६, ८१, ९५, १३९, १६७,
१९४, २८३, २१४, २६६, २७८,
२८७, ३३१, ३३३, ३५९, ३६०,
३६४, ३७५, ३८७, ३८८, ३९४
- सामवाह I ९६८
- सावित्री II ३४०
- सिंहलद्वीप II ४७८
- सीतावर I ४९२
- सीरघ्वज I २१३
- सुकंठ II २८९, ५६५
- सुकथ I २४७
- सुकल I ४०९ III ३४, ३५
- सुकेशी I ६९७ II १६५, ५६५ III १९९
- सुकेलि II ४७८
- सुखित I ८०, १८५, १९९, २, १३, २४०,
२५१, २८३, ३०१, ३७०, ४५३,
५९७, ६०२, ६६५, ६९६, ७१२,
७८४, ८११, ८५०, ९०३, ९३७ II
६, २४६, २४९, २५६, २६१, २८०,
III ३८, ४२, ५३, ५८, ६४, ६६,
७२, ८४, १३९, १६५, १७१, १७७,
१७९, १८६, १९१, २७६, २७८,
३०९, ३१२, ३३६, ३५८, ३९०,
३९५
- सुग्रीव I ४०, ५६, ४९३, ६९५, ७२६,
८५४ II ५१४, ५३९, ५४३, ५४८,
५६३, ५६६, ५७१, ५८०, ५८९,
६००, ६१७, ६२७, ६४०, ६६४, ६८७,
६९९, ७००, ७१७, ७२०, ७२२ III
२२०, २२४, २४१ २४२
- सुकंठ II ९४२
- सुतीक्ष्ण I ४०२ II ४०५
- सुघन्वा II १८२, ३९२

- सुधर्मा I १०९
 सुनन्द I १८९
 सुनयना III १९, ५२, ५३, ६७, ७७,
     २०७
 सुनीथ I ९७
 सुपर्ण I ९४२
 सुबाहु I ३९, ३१२, ३१३, ३२८, ४४८,
     ४६७, ४६८, II २७०, ३९६, ४०८,
     ५४०, ५५० III २८१, २९१, ३६०,
 सुबेल II ५९२, ६०९, ६३८
 सुमंत II ६०, ६२, ७८, ९५, १००, १०३,
     १०४, १०७, १४२, १५३, १५६,
     १९६, २०४, २०५, २०७, २५५
 सुमित्रा I ३७, ६०, ६२, ६५, ९९५, ९६४,
     II २१, ४२, ५१, ५६, ५९, ७२,
     ७७, ९८, १०८, ११७ १४३, १४९,
     १७३, १८७, ४६०, ५५२ III १५८,
     १६५, २१३
 सुमेरु I ३३०, ३९७, ५६६, ६००, ८३५,
     II ५५७ III ३७
 सुरथ I ५०८
- सुलोचन I ६७१, ६९७ II ३८१, ३९१,
     ४६७, ४९९
 सुलोचना II ७०६, ७१०, ७१२, ७१३
 सोमवाह I ९६८
 सोमशर्मा III १५०
 सौराष्ट्र II ३६८
 सौकाण्ड I ९६५
     ह
 हनुमान I ८, ११, १६, १९, ३९, ५५,
     १०१, ३०९, ३९८, ४९३, II ५३५,
     ८४९, ८५४, ९४२ III ९१, ९५,
     १२३, २२४, २७५, ३१२, ३४६
 हयग्रीव I २४, ६१८, ६४१ ८४९
 हरि III १०, ११, २३, ३७, ४३, ५९, ८४
 हरित I ९६६
 हर्यश्व I ९६७
 हिमालय I ३२३, ३४४, III १२०, १२१
 हिरण्याक्ष I २९, ६३, ३८१, ५२४, III ११
 हिरण्यकशिपु २९, ६३, ३६३, III ११
 हुत I ९६७
 हैह्य II ३६९, ३७०, ३७२, ३७७

